«Тепер ми самим очевидним способом
маємо боротьбу самих народів – великоруського й українського.
Один наступає, другий обороняється.
Історія сих двох «братніх народів» вступила в стадію,
про котру оповідає біблійна історія перших братів:
І спитав Бог: Каїне, де твій брат Авель?»

Михайло Грушевський, «Очищення вогнем» (1918)

ПЕР

Національна академія наук України
Інститут історії України

ЗЛОМ:

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ У ЧАСОВИХ ПЛАСТАХ І ПРОСТОРАХ МИНУВШИНИ

Діалоги з істориками

У двох книгах

Книга 2

Київ
2022

УДК 94(477):[327.88+341.324](470+571:477)
П27

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Геннадій БОРЯК
Олексій ЯСЬ

Редактор
Ніна ЯЦЕНКО

Макет і науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК
Надія ЛІСУНОВА

Покажчик
Юлія ГРИЩЕНКО
Володимир ЛЮБЧЕНКО
Олександр МАЄВСЬКИЙ
Анна МАЛАЯ
Тарас ШУЛЬГА

Авторський колектив

Віра Агеєва
Олександр Алфьоров
Олександр Андрощук
Вадим Арістов
Олена Аркуша
Олег Бажан
Андрій Блануца
Галина Басара-Тиліщак
Дмитро Білий
Леся Бондарук
Дмитро Ващук
Ігор Вєтров
Людмила Ведмідь
Ярослава Верменич
Владислав Верстюк
Степан Віднянський
Тамара Вронська
Кирило Галушко
Володимир Гінда
Володимир Головко
Олексій Гончаренко
Віктор Горобець
Валерій Грицюк
Сергій Громенко
Олександр Гуржій
Віктор Даниленко
Олександр Даниленко
Святослав Даниленко
Галина Денисенко
Дені Екерт
Геннадій Єфіменко
Тетяна Заболотна
Ярослав Затилюк
Оксана Зорич
Ярослав Калакура
Алла Киридон
Ольга Ковалевська
Олександра Кудлай
Андрій Кудряченко
Ксенія Кузіна
Олександр Лисенко
Лариса Лисиця
Микола Литвин
Олексій Лупандін
Володимир Любченко
Андрій Мартинов
Валентина Матях
Ірина Матяш
Володимир Мельниченко
Микола Михайлуца
Володимир Молчанов
Олег Муравський
Дмитро Ніколайчук
Ірина Орлевич
Тетяна Осташко
Сергій Падалка
Тетяна Пастушенко
Іван Патриляк
Олександр Перехрест
Ігор Пилипів
Руслан Пиріг
Роман Подкур
Микола Посівнич
Олександр Потильчак
Олександр Реєнт
Олександр Рубльов
Олена Русіна
Іван Савчук
Віталій Скальський
Микола Слободянюк
Андрій Смирнов
Валерій Смолій
Сергій Соколюк
Вікторія Солошенко
Ігор Соляр
В'ячеслав Станіславський
Олександра Стасюк
Валерій Степанков
Олена Тітіка
Василь Ткаченко
Сергій Толстов
Валерій Томазов
Володимир Трофимович
Лілія Трофимович
Сергій Троян
Олександр Удод
Олександр Филь
Людмила Хойнацька
Людмила Чекаленко
Тарас Чухліб
Олег Шама
Валентина Шандра
Юрій Шаповал
Валентина Шевченко
Олександр Шморгун
Ігор Щупак
Лариса Якубова
Тетяна Ястремська
Олексій Ясь
Ніна Яценко

За сприяння
Фонду Катедр Українознавства (США)

ISBN 978-966-02-9981-8 (загальний)
ISBN 978-966-02-9983-2 (Кн. 2)

© Автори, 2022
© Інститут історії України Національної академії наук України, 2022

Розділ V

УКРАЇНА НА ТЕРЕНАХ МІЖВОЄННОГО СВІТОУСТРОЮ 1921–1939 рр. І ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 1939–1945 рр. МІФОЛОГІЯ «ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ» У СТРАТЕГІЯХ Й ПРАКТИКАХ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ

«Хотят ли русские войны?»

Євгєній Євтушенко (1961)

«Якщо радянська програма досягне успіху,
якщо інтелігенцію, священників і селян вдасться ліквідувати,
Україна загине так само, наче було б убито усіх без винятку українців,
бо вона втратить ту частину народу, що зберігала
і розвивала її культуру,
її вірування, її об'єднавчі ідеї, які прокладали їй шлях
і давали їй душу,
тобто зробили її нацією, а не просто населенням»

Рафаель Лемкін. «Радянський геноцид в Україні» (1953)

Яку позицію в українському питанні займало русофільство (москвофільство) в міжвоєнний період XX ст.?

Русофільська течія відновила свою діяльність у 1923 р., створивши «Русску народну організацію» (далі – РНО, з 1928 р. – «Русску селянську організацію» (РСО). Сподівання українських демократичних сил на те, що русофільство в міжвоєнну добу зникне як суспільно-політична течія, яка в період Першої світової війни зайняла відверто ворожу позицію щодо українства, підтримавши російську владу, не справдилися. На зміну лоялізму до Австрії прийшов лоялізм до Польщі.

Офіційну Росію, яка патронувала галицьке русофільство / москвофільство, замінили російські організації, що діяли на території Польщі (головно на її північно-східних окраїнах). Основою ідеології залишилася давня теорія про національну єдність усіх «відломів Русі» – «русского народу», який на переконання русофілів включав росіян (великоросів), українців та білорусів. При цьому вирізняли етнічні відмінності між ними.

Новоутворену інституцію її члени називали правонаступницею своєї довоєнної партії. Головою РНО з'їзд обрав В. Труша у 1923 р., викладача гімназії зі Станиславова. Русофільська партія залишалася вірною власним ідейним орієнтирам, декларуючи тяглість своєї історичної традиції та правонаступність щодо довоєнної інституції. Змагаючись за вплив на політичній арені, ця партія, з властивим їй конформізмом, змогла здобути прихильність польської влади та повернути володіння своїми товариствами: Ставропігією, «Народним домом», «Галицько-руською матицею» та ін. Проблема виборювання права на «Народний дім», єдине товариство, для якого призначалися урядові комісари, стала причиною міжпартійних конфліктів та внутріпартійних чвар русофілів.

Боротьба за «Народний дім» стала важливою передумовою розколу «Русской народної організації» (РНО) в 1926 р. Група осіб на чолі з М. Бачинським, Л. Черкавським, О. Лисяком вийшла з РНО й заснувала «Русску аграрну партію» (РАП), пояснивши це бажанням створити «здорову опозицію» до русофільського керівництва та активніше захищати права селянства. Насправді, члени РАП заручилися підтримкою польських урядовців, щоб заволодіти «Народним домом» і здобути мандати на виборах 1928 і 1930 рр. На виборах до сейму і сенату 1928 р., за сприяння польського уряду, РНО і РАП об'єдналися, проте так і не отримали жодного мандату.

У виборчій кампанії 1930 р. РАП йшла одним виборчим списком з проурядовою партією ББ (Безпартійний блок співпраці з урядом) і здобула два мандати: М. Бачинський та о. Й. Яворський. Польська влада підтримала русофілів з РАП, іменуючи членів цієї партії «русинами», тобто так само як поляки називали весь український народ. Відповідно, намагаючись догодити польській владі, М. Бачинський декларував відмінність ідеології своєї політичної сили від усього русофільства, позиціонуючи її членів як «русинів», котрі, на відміну від РНО, не прагнули об'єднання з Росією (але при цьому й надалі

сповідували ідею єдності «русского» народу і вживали термін «русский» на означення галицьких українців).

На виборах 1930 р. РСО намагалась об'єднатись з УНДО, однак, отримавши відмову, пішла самостійним списком і не отримала жодного мандату.

М. Бачинський займав антиукраїнську позицію щодо складних аспектів українсько-польських взаємин. Цей русофільський діяч негативно оцінював патріотично налаштовані українські сили, у т. ч. ГКЦ, яку звинувачував у тому, що її духовенство не зупинило польсько-української війни 1918–1919 рр. Він також не засуджував «пацифікацію» 1930 р., яку проводив польський уряд стосовно українського населення, виступав проти запровадження національних ідентифікаторів «українець», «Україна» та ін.

Саме угодова політика й непопулярність серед народних мас спричинилися до ліквідації РАП (з 1931 р. – РАО) в 1934 р. Її члени приєдналися до «Русской селянської організації» (РСО).

Боротьба за «Народний дім» тривала до 1936 р., поки не розпочалася «нормалізація» взаємин УНДО та польської влади. Одним із пунктів порозуміння став Народний дім. 24 серпня 1936 р. львівський воєвода В. Беліна-Празмовський звільнив М. Бачинського від обов'язків комісара і призначив адміністратором Р. Вельпеля, а ще трьох членів (русофіла А. Копистянського і двох українофілів – Є. Храпливого та Ю. Мудрака) і двох заступників (посла В. Целевича й д-ра А. Хиляка) членами Тимчасового виділу. Таке рішення польської влади викликало обурення і протести русофілів, однак змінити стан речей їм не вдалося.

Чітко усвідомлюючи необхідність об'єднання всього українського політикуму і вважаючи українофілів належними до однієї з ними нації, під якою розуміли «русску», й водночас заперечуючи право українців на самостійне існування, русофіли визнавали, що польська влада однаково бореться проти всіх українських політичних сил. І все ж, навіть убачаючи єдино правильний вихід у єднанні й навіть роблячи на шляху до цього певні кроки, вони так і не спромоглися позбутися анахронізму своєї ідеології, непопулярності, що й стало головною причиною їхніх поразок.

Ірина ОРЛЕВИЧ

Які особливості сприйняття образу СССР і росіян у творчій спадщині Степана Бандери?

Степан Бандера – автор багатьох робіт, у яких ґрунтовно розроблено засади українського націоналізму. Вибрані його статті увійшли до збірника праць «Перспективи української революції», опублікованого в Мюнхені 1978 р. під редакцією Данила Чайковського і Степана Ленкавського. Після інформаційних війн часів Холодної війни постать С. Бандери й надалі залишається міфологізованою.

Уявлення про діяльність самого С. Бандери, ОУН і УПА формувалися завдяки численним публікаціям і творам радянських пропагандистів. Спецслужби активно фальшували документи, а також підкидали західним спецслужбам та єврейським організаціям «дані про українських нацистів». Окрім цього, радянські пропагандисти поширювали свій образ українського націоналізму, зокрема в західних державах, видаючи замовні книги і статті. Міфи про С. Бандеру і бандерівців у масовій свідомості закріплювали за допомогою художньої літератури й унаочнювали фільмами.

У багатьох публікаціях, інтерв'ю Степан Бандера був змушений спростовувати російські / радянські звинувачення й наклепи. Він наголошував, що український націоналістичний рух не має нічого спільного з фашизмом, нацизмом або соціал-націоналізмом. Провідник ОУН всіляко акцентував на важливості налагодження міжнаціональних стосунків та добросусідських відносин, відновлення контактів із революційними організаціями інших поневолених народів СРСР, створення Антибольшевицького Блоку Народів (АБН). С. Бандера наголошував, що Москва легко розправиться з кожним національно-визвольним рухом окремо, але координація спільних зусиль примусить радянське керівництво розподіляти свої сили на всі фронти одночасно, і це зменшить натиск на кожен поневолений народ. Це, своєю чергою, дасть змогу активніше й оперативніше діяти всім визвольним рухам. Як приклад він постійно наводив успішну діяльність інтернаціональних підрозділів в рядах УПА.

У переважній більшості своїх статей Провідник ОУН зосереджував увагу на аналізі ідеології комунізму і діяльності КПРС, їх засобів, тактики і стратегії, поширення «московсько-большевицького імперіялізму» та його проявів експансії, русифікації, поширенню совєтського патріотизму. Послідовної й чіткої позиції щодо Росії і росіян С. Бандера дотримувався протягом усього свого еміграційного періоду діяльності: «Імперіялізм російського народу – це явище історичного порядку, що міняє свої форми та методи дії, але в своїй істоті залишається незмінним. Його суттю є безнастанне намагання підкорювати собі інші народи та за рахунок їхнього визиску й знищування постійно збільшувати свою силу, засяг свого володіння, розріст московської нації і її імперії. Цей Імперіялізм виступає раз відкрито, як сила і дія Росії, раз у прихованій, замаскованій формі».

Провідник ОУН вказував, що між російським націоналізмом та большевизмом, поруч з ворожнечею і суперечностями в питаннях внутрішнього

устрою, форм і змісту національно-державного життя завжди існує однозгідність. Обидва вони намагаються втримати, закріпити і поширити російську імперію, продовжувати світову експансію Росії, її культури чи економічних впливів. Обидва напрямки трактують себе взаємно як засіб, щоб один одного використати, а потім знищити, але на практиці виходить між ними повна і взаємна підтримка. Степан Бандера бачив загрози в прищепленні українцям відношення до російського народу як до «старшого брата», теорію про спільне історичне коріння, про споріднену духовність, віру в доброзичливість і щирість російського народу супроти України, захоплення російською культурою і переконанням у її вищості. До того ж, тотальне прив'язування економіки, щоб з часом відділення України від Росії з економічного боку було неможливе, чи дуже складне, щоб господарство України завмерло автоматично, коли Москва припинить товарообіг і обмін ресурсами. Російська пропаганда вбиває відчуття і розуміння того, що Україна є колонією Москви, що українці є постачальником людської робочої сили і мозгів; українська культура – обкрадена з усіх надбань і позбавлена змоги зростання. Двері відкриті для тих, хто запродує своє національне я, честь, знання, творчість, свою працю і кров на службу російській імперії. Москва докладає всіляких можливих зусиль, щоб умертвити в українцях сприймання цієї дійсності і прищепити «совєтське думання та патріотизм».

У липні 1948 р. С. Бандера пророчо зазначив, що «Росія, із своїм глибоко вкоріненим, а в сучасну добу найбільш розпаленим загарбницьким імперіялізмом у кожній ситуації, у кожному стані, всіми силами, з усією запеклістю буде кидатися на Україну, щоб утримати її в складі своєї імперії чи наново поневолити. Як визволення, так і оборона самостійности України може в основі спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовість до самооборони».

Замість висновків щодо сучасної російсько-української війни можна навести слова С. Бандери зі статті «Третя Світова війна і визвольна боротьба» (1950 р.): «Щоб західні держави бачили виразно, що не може бути й мови про якийсь компроміс, і щоб вони мали до вибору: або союз з визвольною боротьбою України й інших народів з нашого фронту, або самообманна ставка у їхній війні з Росією на російський народ. Росія є тільки одна – імперіялістична, і так буде доти, доки російський імперіялізм не буде дощенту розтрощений, а російський народ не вилікується з нього через пізнання, що його імперіялізм приносить йому самому найбільше лиха – жертв, терпінь і падіння. До цього ще далеко; тепер російська нація пройнята розжареним імперіялізмом, більше, ніж коли-небудь. Хто пактує з такою імперіялістичною Росією, однаково – білою чи червоною, чи іншої масти, той сам кує собі кайдани, або падіння. Україна вже на це не піде; наша боротьба за незалежність від Москви, за суверенність є безкомпромісова, боротьба на смерть і життя. А хто таки впреться на якийсь союз з Росією, якою небудь ціною, то нам з ним не по дорозі».

С. Бандера вважав, що українська визвольна політика мала продовжувати історичну боротьбу України з Росією. Ця боротьба мала не припинятися аж до повної перемоги і розгрому російського імперіалізму, повалення СССР й розбудови національних, самостійних держав в Центрально-Східній Європі і Азії та створення навколо Росії, замкненої в її кордонах, такої системи

держав, щоб вона не могла більше виступати з експансією чи аґресією. У статті з промовистою назвою «З москалями нема спільної мови» (1952) С. Бандера ще гостріше критикував роль російської нації в цих процесах: «Московський нарід не тільки не протиставився тому, але в цілому був і залишився носієм цього імперіялізму. Ривалізуючі за владу системи і сили в Росії, намагаючись з'єднати собі симпатії більшости московського народу і плямуючи непопулярні риси противника, завжди суперничали між собою в тому, хто з них здобуде більше для російського імперіялізму. Кожна московська держава, як царська, так демократична та большевицька, завжди послуговувались підступом і віроломністю супроти України й інших народів, і кожну форму союзу перетворювала в найжахливіше поневолення. Отже, ворогом був не тільки даний режим – царський, чи большевицький, не тільки державна і суспільна система, а сама московська нація, навіжена бісами імперіялізму, жадобою бути все більшою, могутнішою, багатішою, але не власним ростом, а коштом поневолення інших народів, їх пограбуванням і всмоктуванням у себе». Автор вважав, що історичний досвід виявив нереальність докорінних реформ, зміни свідомості і політичних поглядів російського народу, його демократизування в новоутвореній федеративній державі. Росія і росіяни завжди використовують «ступеневу агресію» щодо України, захоплюючи і закріплюючись на певних напрямках чи територіях та згодом, посилюючись після перепочинку, окуповують нові землі й людські ресурси.

У двох наступних невеличких статтях, присвячених Росії та росіянам – «Первородний гріх проросійської концепції» і «Відкриті карти» (1952) провідник ОУН звертав увагу на недоцільність «впрягання» еміграцій поневолених Москвою народів з т. з. «біломосковськими» політичними групами.

С. Бандера закликав до визволення від окупантського імперіалізму російської нації загалом і його тодішньої форми – большевизму – та знищення комуністичної системи, створення суверенних національних держав у їх етнографічному просторі. Він вказував, що «коренем усіх помилок американської політики і плянів супроти СРСР є теза, що московська нація, московський імперіялізм і большевизм – це три окремі, а не органічно зрослі з собою, явища, що ворогом для всіх інших народів є сам большевизм і що в боротьбі проти нього можна мати московський нарід за союзника».

Ставлення до Росії і росіян під час національно-визвольної війни, на думку С. Бандери, розглядалося в трьох категоріях: «Перша – це справа тих мешканців України російської национальности, які заслуговують на те, щоб їх трактувати як громадян України, на підставі не тільки самого їхнього замешкання, але й того, коли, як і чому вони прибули в Україну, як ставилися до українського народу й до прав України в минулому та що найважливіше, як вони в даному моменті ставляться до українських визвольних змагань і до української держави. Вимога повної льояльности супроти України і її визвольної боротьби стоїть на першому місці. Тим москалям, які відповідають цим вимогам, треба запевнити і забезпечити повну і всебічну рівноправність у всіх громадянських правах та повну свободу їхнього національного розвитку, відповідно до міжнародніх засад щодо національних меншин. Це саме стосується інших національних груп в Україні. Участь цієї категорії москалів у визвольних змаганнях на засаді добровільности чи обов'язкової мобілізації, має мати характер індивідуальний

за принципом територіяльним, а не в окремих московських формаціях. Друга категорія – це москалі з-поза України, головно вояки совєтської армії, які не воюють проти українських визвольних сил. Під час необхідного їх перебування на українській території сприяємо творенню з них протибольшевицьких формацій, більших чи менших, які повинні чим скоріше покинути українські землі і перейти на російські терени для активної протикомуністичної боротьби. При цьому треба дбати про забезпечення, щоб вони не виступили до боротьби проти самостійности України. До третьої категорії зараховуємо всіх москалів, активних чи потенційних ворогів української державности. Діючі ворожі сили треба знищувати й унешкідливлювати доступними в даній ситуації засобами й методами, згідно з міжнародніми правилами поступування під час війни. Генеральною напрямною є намагання усунути поза межі України по змозі якнайбільшу кількість ворожо наставлених москалів, щоб не обтяжувати себе втримуванням і забезпечуванням великої маси ворожого елементу як полонених, чи інтернованих в трудних умовинах боротьби».

У багатьох статтях і в організаційному листуванні С. Бандера подавав достовірні прогнози й аналіз ймовірних подій: розпад СРСР, «горбачовську перебудову», формування посткомуністичних еліт, відродження російського імперіалізму, етнічні конфлікти та можливі війни між незалежними державами.

Публіцистика Степана Бандери висвітлювала актуальні питання суспільно-політичного життя в Україні та серед української еміграції на Заході 1940–1950-х рр. Серед творчого доробку С. Бандери виокремлюються питання міжнаціональних взаємовідносин, що впродовж окресленого періоду мало вирішальне значення для українського народу, та, зокрема, національно-визвольного руху.

Бібліографія

Бандера С. Перспективи української революції. Мюнхен, 1978. 640 с.

Вєдєнєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Ґенеза, 2006.

Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали / Ред. і упоряд. Микола Посівнич. Тернопіль: Астон, 2018. 642 с.

Посівнич М. Степан Бандера. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 254 с.

Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич: Посвіт, 2018. 332 с.

Микола ПОСІВНИЧ

Чи були в середовищі українського політикуму Західної України на початку 1920-х рр. проросійські / радянофільські орієнтації?

Політична зорієнтованість політикуму Західної України на УСРР / СРСР виникла після поразки Української революції 1917–1921 рр. та розриву Варшавського договору 1920 р. УНР і Польщі. Мотиви прихильників цієї орієнтації найчіткіше висловив відомий український політик, дипломат Лонгин Цегельський ще 1920 р., вважаючи, що в перспективах союзу з більшовиками «зарисовується з'єднинення всіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все-таки українську, всю Україну обіймаючи, республіку».

Пересвідчившись у небажанні держав Заходу допомогти вирішити українське питання на початку 1920-х рр., відомий громадсько-політичний діяч, публіцист, журналіст Василь Панейко шукав вихід у порозумінні з некомуністичною Росією. Свою позицію він сформулював згодом у праці «З'єднинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії». Політик вважав, що самостійність України в «протиросійській концепції (Петлюра–Пілсудський–Донцов) є неможлива до здійснення з незалежних від нашої волі природних і міжнародних причин». Відкидаючи її як «безнадійну, неморальну й шкірну», він захищав концепцію самостійності української держави в «організаційнім зв'язку з так само самостійними державами великоруського народу й інших народів колишньої царської імперії в Європі і в Азії. Се – самостійність Соборної України в згоді з історичними, міждержавними і геофізичними умовами існування української землі й людності. […] Україна й Московщина, чи їм се мило чи немило, призначені природою жити з собою в зв'язку ближнім, ніж з іншими державами й народами, призначені бути спільниками, в одній імперії, призначені здійснити кожда свою самостійність у рамках сеї спілки».

Щоб реалізувати задум, він вважав необхідним, передусім, створити психологічні передумови співробітництва українського й великоруського народів, ставлячи це як першочергове завдання всіх тих кругів і одиниць в таборах, які розуміють природні, історичні й політичні конечності і які бачать здійснення державної самостійності свойого народу в зв'язку з народом другим». Звичайно, він усвідомлював всю складність поставленого завдання, оскільки в обидвох таборах було чимало «людей непримиримих», ворожих будь-якому компромісові: «з обидвох сторін призбиралось немало погорди й ненависти. Ще досі ведеться з обох сторін робота цькування».

На думку Василя Панейка, великоруська сторона повинна припинити грати роль панівного народу, а про мрії русифікувати Україну – забути раз назавжди. Водночас федеративного зв'язку з Московщиною та русифікації мають боятися тільки ті українські політики, які втратили віру в «живучість української національної стихії. В кого така віра є, той спілки з Московщиною, та й ще після розбурхання українського національного чуття війною й революцією, – боятись не стане». Він не вірив в утопічний комуністичний ідеал більшовицької революції, що не створила «Царства Христового на землі».

Василь Панейко – перший західноукраїнський політик, який відверто спрогнозував розв'язання українського питання через вересневий «визвольний похід» Червоної армії 1939 р.: «Виратувати Східну Галичину, визволити її нещасну українську людяність і її варстат праці, землю, з-під наїзду, може тільки оружна сила на Варшаву і на Збруч. Силу ту виставити і четвертим розбором Польщі звести сю паразитну державу до польських етнографічних границь може тільки державна й військова організація, яка обійме землі між Чорним і Білим морем, будь вона відновленою на нових основах «російською» державою національностей, федерацією, конфедерацією чи під новою якоюсь формою зв'язаним – тісним і тривко забезпеченим союзом держав української, великоруської, литовської і инш[их]».

Ухвала Ради послів країн Антанти 15 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі стала каталізатором пошуку шляхів вирішення українського питання в національно-державницькому таборі Західної України. Зі всіх держав світу офіційно тільки уряди РРФСР і Радянської України висловили протест проти спроби країн Заходу вирішувати долю Східної Галичини без участі її населення. 13 березня 1923 р. український радянський уряд звернувся з нотою протесту до урядів Франції, Великобританії та Італії, у якій виклав своє бачення вирішення долі Східної Галичини – вільним волевиявленням усього населення.

Президент УНРади ЗУНР, глава екзильного уряду ЗУНР Євген Петрушевич у цей період був готовий співпрацювати з будь-якою зовнішньою силою, яка б могла допомогти визволити Галичину від польського режиму. Звичайно ж, він не відкидав орієнтації на СРСР / УСРР. Його радянофільську орієнтацію підтримала Закордонна група Української народно-трудової партії (далі – УНТП), яка у зверненні до Народного комітету УНТП в краї від 20 квітня 1923 р. визначила своєю політичною орієнтацією Схід, хоча й не відкидала «власних сил народу і чужої, західної допомоги». Таке рішення диктатора історик Сидір Ярославин пояснював низкою причин: «1. З уваги на безвиглядну тодішню ситуацію нашого народу в Галичині з одного боку, а з другого боку з уваги на великий розвиток усіх ділянок українського життя на Радянській Україні під час українізаційного курсу; 2. Сподіваючись тією акцією знову зактивізувати галицьку справу на міжнародному полі. 3. Уважаючи, що большевизм є хвилевим явищем та довго не вдержиться, а через те не встигне спричинити глибшої шкоди для української духовності».

Російську / радянофільську орієнтацію сповідували, звичайно ж, комуністичні та москвофільські партії та організації.

Бібліографія

Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). Львів: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 2016. 297 с.

Панейко В. З'єдинені держави Східної Европи. Галичина й Україна супроти Польщі й Росії. Відень: Накладом авт., 1922. 82 с.

Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 356 с.

Цегельський Л. До питання про орієнтацію. Український прапор. 1920. 20 січня.

Ігор СОЛЯР

Яким було ставлення українських партій Західної України до СРСР / УРСР?

Радянська Україна займала провідне місце серед зовнішніх орієнтацій національно-державницьких партій Західної України. Без Наддніпрянщини жодна з політичних партій не уявляла реалізації ідей державності та незалежності України. Ставлення УНТП-УНДО (Української народно-трудової партії – Українського національно-демократичного об'єднання), УРП-УСРП (Української радикальної партії – Української радикально-соціалістичної партії), УСДП (Української соціал-демократичної партії) до владного режиму в УСРР / УРСР на різних етапах міжвоєнного періоду ХХ ст. було відмінним. Послідовно негативну позицію до інституцій влади в УСРР / УРСР, їх підпорядкування РКП(б), ВКП(б) займали соціалісти-радикали. Соціал-демократи в 1923–1924 рр., ухваливши комуністичну платформу, бачили розв'язання українського питання у возз'єднанні з УСРР (УРСР). Подібну платформу займали Незалежна і Закордонна групи УНТП, група «Рада» в УНДО. Націонал-демократи в 1925–1926 рр. визнавали радянську Україну етапом до державності та соборності Української держави.

У ставленні УНТП-УНДО до Радянської України хронологічно виділимо два етапи: перший (1923–1928) і другий (1929–1939). На першому етапі проблема орієнтації на радянську Україну стала однією з головних у політичному житті Західної України. Вона була викликана передусім: 1) ухвалою рішення Ради послів держав Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі та критикою цього рішення в урядах СРСР і УСРР; 2) радянофільською позицією Євгена Петрушевича та його оточення; 3) частковою лібералізацією курсу в економічній та культурній сферах в УСРР (неп, українізація); 4) поверненням деяких політичних, наукових і культурних діячів в УСРР з еміграції (змановіховство). У цей період в УНДО розгорнулася дискусія — від визнання УСРР етапом до незалежної соборної держави до означення радянської України як колонії Москви. Тенденції до згортання непу, українізації в УСРР дедалі більше посилювали критичне ставлення до процесів на Наддніпрянщині. Другий етап визначився рішучим засудженням політики комуністичного режиму в УСРР / УРСР у політичній, економічній і культурно-освітній сферах. Особливу увагу націонал-демократів привертали голодомор 1932–1933 рр., політичні репресії та судові процеси, а серед іншого — зовнішня політика СРСР наприкінці 1930-х рр.

На відміну від УНДО і УСРП, УСДП стала єдиною партією національно-державницького табору, що в 1923–1924 рр. перейшла на комуністичну платформу, прихильно поставившись до суспільно-політичних процесів в УСРР, в якій вбачала єдиний можливий варіант розв'язання українського питання. Після розгрому партії польською владою в 1924 р. партія відновила діяльність лише 1928 р. на політичній платформі, яка не мала нічого спільного з попередньою програмою 1923 р. Згортання непу, українізації, початок репресій, колективізація, геноцид 1932–1933 рр. викликали антирадянські настрої в УСДП,

програма якої наприкінці 1920 – в 1930-х рр. у ставленні до Радянської України наблизилася до позиції УСРП. Організаційно в антирадянській діяльності соціал-демократи об'єднувалися з УСРП та з еміграційною Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП), частково з ППС (Польською партією соціалістичною).

Серед партій національно-державницького табору УСРП єдина послідовно упродовж міжвоєнного періоду виступала проти УСРР / УРСР як форми окупації більшовицькою Москвою. Партія, на відміну від націонал- і соціал-демократів, не мала ілюзії щодо політики українізації в УСРР, не бачила нічого спільного між соціалізмом і московським більшовизмом. Соціалісти-радикали першими вдалися до пошуку спільних рис між фашизмом і комунізмом. Проте партія, незважаючи на послідовно негативну позицію її Головної управи щодо радянської України, не уникнула впливів комуністичних сил, створення радянофільської групи, яка, загалом, не змогла змінити програму щодо ставлення до УСРР і непомітно зійшла з політичної арени. У 1930-х рр. антирадянські позиції УСРП в основному співпадали з УНДО і УСДП.

Найбільший рівень консолідації українців поза межами СРСР продемонстровано саме під час проведення антирадянських, антиголодових акцій у 1933–1934 рр., координатором яких з ініціативи УНДО виступив Український громадський комітет порятунку України. Однак через вузькопартійні амбіції – навіть у критичний для українства період – до ініціативи не приєдналися УСРП й УСДП, котрі організували власні антибільшовицькі заходи.

Варто визнати, що пропольські («угодові») політичні партії (Український народний союз (УНС), Волинське українське об'єднання (ВУО), Партія українського народного об'єднання (ПУНЄ), Українська народна партія (УНП), Українська народна обнова (УНО) та ін.) не сприймали комуністичної ідеології, радянської державності, вороже ставилися до діяльності комуністичних організацій у Західній Україні.

Привнесений ззовні комуністичний рух у Західній Україні не був однорідний, він не мав підтримки серед місцевого населення. Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ) (з 1923 р. – Комуністична партія Західної України) пропагувала «переваги» комуністичної системи, «здобутки» СРСР / УСРР у всіх ділянках суспільного життя. Проте КПЗУ – опозиційна, єдина в світовому комуністичному русі, в середині 1920-х рр. виступила проти сталінської національної політики в УСРР, проти методів керівництва лідера КП(б)У – Л. Кагановича.

Ще одним інструментом нав'язування комуністичної ідеології в Західній Україні стало створення штучних політичних проєктів («Селбробу») шляхом опанування і злиття ідеологічно різних політичних партій та організацій («Селянського союзу» і «Народної волі»). Такі політичні новоутворення швидко розколювалися і зникали з політичної арени. Без зовнішньої підтримки комуністичний рух у Західній Україні не мав шансів розвиватися.

Уряд СРСР і УСРР та ЦК КП(б)У, Комінтерн не залишали поза увагою політичне життя Західної України, ретельно аналізуючи головні тенденції у краю. Зокрема, наприкінці 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало необхідним провести роботу серед «українських національних груп і дрібнобуржуазних партій» Західної України, орієнтуючи їх на радянську Україну і СРСР, та ухва-

лило підтримувати політичні течії та групи, які «не йдуть на угоду з урядами і з активними, ворожими СРСР капіталістичними силами Західної України».

Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М. Лебединець конкретизував проєкт плану «надання допомоги» Західній Україні. У листі від 14 листопада 1926 р. він відверто писав: «Пляни української роботи в Польщі нерозривно зв'язані з коштами, які можуть бути відпущені на їх зреалізування. І так, коли місячний наш бюджет буде і надалі виносити 1500 дол. (і то присланих нерегулярно), план весь зведеться до роботи по розвитку і зміцненню «Сельробу» і його просим (до 1200 доларів) та до підтримки «Культури» (250 доларів). Решта (50 доларів) – преса й організаційні видатки. Роботи по розкладу УНДО, еміграції, радикалів, як також підтримки кооперації і шкільництва, робити при такому бюджеті не можна буде абсолютно – усе це буде йти самотужки». Політик склав, як йому здавалося, найкращий для здійснення широкомасштабної роботи щорічний кошторис: робота «Сельробу» (фінансування 2 газет, генсекретаріату, 20 місцевих секретаріатів) – 30 доларів; 2) розклад УНДО і підтримка (газета) групи «радянців» – 6000 доларів; 3) розклад інших партій та еміграції – 6000 доларів; 4) «Світло» і «Культура» – 6000 доларів; 5) допомога приватному українському шкільництву (нижчому і середньому) – 77 100 доларів; 6) допомога Науковому товариству імені Шевченка – 12 000 доларів; 7) допомога осередкам «Просвіти» – 16 500 доларів; 8) допомога кооперативам «Сельробу» й ін. – 12 000 доларів; 9) підтримки преси, друк матеріалів, організаційні видатки та представництво – 2500 доларів річно.

Проте ця «допомога» не могла кардинально змінити домінуюче в Західній Україні негативне ставлення до СРСР / УРСР, їхнього стандарту політичного, економічного і культурного життя, особливо в 1930-х рр.

Бібліографія

Кравець Д. За Збручем: західноукраїнська громадсько-політична думка про радянську Україну (1920–1930-ті рр.). Львів: Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, 2016. 297 с.

Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк: «Надстир'я», 2001. 420 с.

Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1919). Т. 1. Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2002. 536 с.

Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція в загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 648 с.

Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 356 с.

Швагуляк М. Історичні студії: Українці на роздоріжжях та крутих поворотах історії (др. половина XIX – пер. пол. XX ст.). Львів: «Тріада плюс», 2013. 748 с.

Ігор СОЛЯР

Як здійснювалася т. зв. радянізація Південної Бессарабії у 1940–1941 рр.?

Події, віддалені вісьмома десятками років, сьогодні вкотре привертають увагу не тільки науковців, але й пересічних українців, зокрема мешканців віддалених від півдня України регіонів, бо самі жителі Придунав'я зі слів дідусів / бабусь добре обізнані через сімейні меморії про істинну ціну життя передвоєнного року, так званої першої радянізації, яка відбувалася після анексії Бессарабії, з літа 1940-го до літа 1941-го років. Перекручені, завуальовані, замовчувані, заідеологізовані історичні події та наслідки радянсько-імперської політики сталінського керівництва в СРСР, вихолощені й підігнані пропагандою під комуністичну доктрину Сталіна – «собирателя украинских земель» наукові праці, шкільні підручники тощо залишались довгий час у минулому столітті далекими від «правди життя», і дотепер, виходячи з загарбницьких апетитів кремлівського керівництва, залишаються або табуйованою, або оббреханою тематикою в Росії.

Менше з тим, минуле потребує короткого та правдивого донесення до читача, що для нас є вкрай принципово важливим і першочерговим.

28 червня 1940 р. в результаті ультимативної ноти сталінського уряду на адресу Румунії остання «погодилася передати» Бессарабію СРСР. Загальна площа цієї території, що простиралася поміж Дунаєм, Прутом і Дністром, становила близько 14,5 тис. км². Законом, прийнятим сесією Верховної Ради СРСР 2 серпня 1940 р., утворювалася Молдавська РСР, до якої увійшла й Бессарабія. Південну ж Бессарабію, а саме Ізмаїльський і Аккерманський повіти (також існує й історична назва – Буджак), 7 серпня того ж року було включено до Радянської України. Спочатку обласним центром утвореної Ізмаїльської області, з червня 1940 р. був Аккерман (з *тур.* «Білий камінь»; з *рум.* Cet ii-Albe - Четатя-Албе «Біла фортеця»). Указом Президії Верховної Ради СРСР від 9 серпня 1944 р. м. Аккерман було перейменовано в Білгород-Дністровський, а від грудня того ж року обласним центром став Ізмаїл. В адміністративному відношенні до складу області входило 6 міст та містечок, 13 сільських районів і 199 сільрад. На зазначеній території мешкало біля 624 тис. осіб, хоча в літературі існують й інші дані.

Упродовж року (з 28.06.1940 р. до 22.06.1941 р.) під постійними контролем і керівництвом з боку ВКП(б)-КП(б)У, обласними партійними і державними органами, центральними й місцевими спецслужбами у краї було встановлено (за зразком СРСР та УРСР) жорсткий тоталітарний режим. Позаяк політика радянізації, здійснювана цим режимом у Південній Бессарабії, супроводжувалася реалізацією цілеспрямованих ідеологічних, репресивних й соціально-економічних заходів, вона зіграла негативну роль у формуванні морально-політичної ситуації на початку війни, і не на користь радянського режиму. Спробуємо виділити найхарактерніші з них.

Владою невідкладно здійснювалися завуальовані під інтереси люмпенізованих верств населення так звані соціалістичні перетворення на селі у вигляді знищення одноосібного селянського господарства і проведення суцільної

колективізації. Остання проводилася сталіністами першочергово, адже 84%, тобто основну масу населення, новоутвореної області становило сільське населення. Унаслідок такої колективізації 107 тис. селянських господарств було, посуті, загнано у колгоспи. Щоби унеможливити будь-яку протидію колгоспному будівництву і радянським порядкам упродовж 1940–1941 рр., у селах Придунав'я кількома етапами було проведено масові арешти десятків тисяч глав сімей «куркулів» та інших «суспільно ворожих елементів», яких вивозили до трудових таборів, а членів їхніх родин, як зсильнопоселенців, відправляли до Казахстану, на Алтай, Красноярський край, Республіку Комі, Омську та Новосибірську області й інші східні регіони. Найбільше всього постраждали від депортацій Бессарабські землі, особливо Молдова, Ізмаїльська та Чернівецька області, з яких було виселено 30 389 осіб.

Поряд з тим, не тільки соціально-економічний чинник спричиняв загострення ситуації у краї. Етнічний фактор також необхідно враховувати. У переддень війни (станом на літо 1941 р.) етнічна палітра південнобессарабського краю виглядала наступним чином: понад 300 тис. українців, 200 тис. росіян, понад 140 тис. болгар, 60 тис. молдаван, 5,7 тис. євреїв, біля 5,2 тис. гагаузів та нечисельні представники інших національностей (німці, французи). Радянська влада й тут швидко зреалізувала «сталінську національну політику», лещатами пройшовшись по чисельних національних групах та меншинах. Розкуркулення доповнювалося депортаціями та переселенням українців, німців, французів, татар, гагаузів та інших народів. Так, у червні 1940 р. до Швейцарії було вивезено французьке населення з французьких колоній (наприклад, Шабо), у жовтні 1940 р. через звинувачення німецьких колоністів (а їх мешкало 25 тис. осіб) в експлуатації населення та в підтримці фашистів Німеччини було депортовано кілька тисяч бессарабських німців із провінційних містечок – Сарати, Тарутіного, Арцизу та інших колоній.

Історично склалося, що населення Південної Бессарабії було споконвіку побожним. Лише в Ізмаїльському та Четатя-Албському повітах краю в міжвоєнний період за румунського володарювання діяло 156 православних парафій. Відтак, уже в умовах радянізації релігійність більшої частини населення безперечно визначала духовну складову суспільного життя в регіоні. Маючи неабиякий досвід боротьби з «релігійним мракобіссям» у 20–30-ті роки, нова радянська влада у передвоєнний рік щосили вдарила по церкві, яка, зберігаючи свою релігійну традицію, звичайно ж, не вписувалася у затеїзоване суспільство. Репресивна система розпочала підступну боротьбу зі священниками та іншими служителями культу вже у червні 1940 р., тобто зразу ж після вступу радянських військ в анексовані землі. Радянські спецслужби обрали духовенство регіону об'єктом нищівного удару, оскільки саме душпастори були носіями іншої, не марксистської ідеології й моралі. А відтак, апріорі ворожої, і не стільки з морально-теологічної точки зору, скільки з ідеологічної і політичної, бо до того обслуговували румунську владу на чолі з королівською родиною упродовж значного відрізку часу (з 1918 р. до літа 40-го року).

Були звинувачені у «фашистській діяльності», «шпигунстві», «контрреволюції», «антирадянській діяльності», причетності до румунських політичних партій («кузістів», «цараністів» «жоржистів», «Фронту національного визволення») і репресовані майже усі священно- та церковнослужителі. З різних

причин залишається невизначеним й до сьогодні загальне число репресованих кліриків Південної Бессарабії. Проте масштаби злочину радянської влади проти пасторів і пастви виразно простежуються. Так, жертвами антицерковної кампанії стали: о. Георгій Мунтяну, священник церкви с. Нерушай, викладач Ізмаїльської духовної семінарії, якого в липні 1940 р. заарештувала опергрупа УДБ НКВС, разом з багатьма представниками бессарабської інтеліґенції (засуджений за ст. 54-13 КК УРСР до 8 років виправно-трудових таборів). З 6 липня по 1 серпня 1940 р. опергрупою Болградського УНКВС були заарештовані 12 членів партії «цараністів» (селянська партія) – переважно прихожани православних храмів м. Болград. Серед церковних активістів був ув'язнений і регент церковного хору Василь Агура. За постановою особливої наради при НКВС СРСР від 5 червня 1941 р. В. Агуру, як і всіх дванадцять православних, за груповим звинуваченням засудили до 8 років ВТТ. Засуджені відбували термін ув'язнення в різних місцях: Карагандинському (Казахська СРСР), Північно-Східному, Інтинському та Воркутинському (Комі АРСР) таборах НКВС. 28 квітня 1941 р. священник с. Хаджи-Курда (зараз – село Комишівка) о. Афанасій Кострицький також був заарештований (за ст.ст. 54-10 ч. 1 та 54-13 КК УРСР) управлінням НКВС в Ізмаїльській області. У червні 1941 р. Саратський РВ НКВС без будь-якого звинувачення заарештував Антона Вустяна, священника с. Матроска Ізмаїльського району й етапом направив до Вологодської області. Тоді ж опергрупою Татарбунарського райвідділу НКВС за ст. 54-10 ч. 1 КК УРСР було заарештовано священника с. Борисівка Татарбунарського району Пилипа Бєлінського. У зв'язку з наближенням фронту клірика вислали до Східного Сибіру. Така ж ситуація на початку війни у червні-липні 1941 р. була типовою для тисяч заарештованих.

Переслідування комуністичною владою і органами НКВС представників духовенства та віруючих у краї були не поодинокі. Як не були поодинокими репресивні заходи щодо південнобессарабських селян, інтеліґенції та інших верств суспільства, які завинили лише тим, що мешкали до приходу радянського режиму в іншому суспільно-політичному та релігійному соціумі.

Стрімке просування румунсько-німецьких військ у глиб радянської території приводило до здачі населених пунктів ворогові і з цієї причини рішення трибуналів переважно зводилися до самосуду, а часом і самі рішення були відсутні. Так, з 27 червня до 3 липня 1941 р. в тюрмі Ізмаїла було розстріляно 13 осіб (між датою арешту і датою розстрілу було 2–3 дні), з них двоє – розстріляні без судових рішень.

Соціалістичні перетворення, ідеологізація і «зачистка» від «буржуазно-поміщицького та церковного елементу» впродовж літа 1940 р. – літа 1941 р. загалом привели до жахливих наслідків. Вони боляче вдарили по неоднорідній громаді південнобессарабського краю, спричинили різко полярну реакцію на напад німецької і румунської армій на Радянський Союз і викликали відповідні рефлексії окремих суспільних страт, визначивши їхню поведінку в умовах війни. А головне, територія Південної Бессарабії була за короткий час відвойована Румунією за підтримки нацистської Німеччини, населення за невеликим виключенням не проявляло симпатію до СРСР, а швидше виживало в умовах жахливої війни як кому доведеться, опираючись на усі можливі стратегії до збереження власного життя.

Бібліографія

Бажан О. Історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб // Південний-Захід. Одесика: істор.-краєзн. наук. альманах. Вип. 11. Одеса: Друкарський дім, 2011. С. 177–214.

Бачинський А. Д. Буджацька заграва. Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни. Одеса: Маяк, 1995.

Бачинский А. Д., Дыхан М. Д., Коновалов Ю. П. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / Ред. Ю. П. Коновалов. Одесса: Маяк, 1990.

Бачинский А. Д. 1941: На подступах к Одессе. Есть город у моря: Краевед. сб. Одесса, 1990.

Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай. Одесса: Маяк, 1995.

Бухарєва І., Кулаковський П. Список громадян, розстріляних органами НКВС у в'язницях міст Києва та Ізмаїла на початку Великої Вітчизняної війни. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2003. № 1 (20). С. 438–439.

Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). Ф. 4980. Оп. 1. Спр. 53;

Михайлуца Н. И. Население юга Украины фронту и фронтовикам в период 1941–1945 гг. Одесса: [Б. и.], 2005.

Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). Одеса : «Optimum», 2006.

Михайлуца М. І. Репресії духовенства на Одещині в першій половині 40-х років XX ст. // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади : іст.-мемор. вид. [у 4 т.] / [уклад.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. Одеса: ОКФА, 1997–2006. Т. 3. 2005.

Одесская область в Великой Отечественной войне: 1941–1945 гг.: Документы и материалы / Редкол.: И. И. Зотов (отв.ред.) и др. Одесса: Маяк, 1970.

Советский Придунайский край (1940–1945 гг.): Документы и материалы. Одесса: Маяк, 1968.

Микола МИХАЙЛУЦА

Якою була реакція західних українців на запровадження в регіоні «демократії» радянського зразка?

«Приєднання» Західної України до УРСР внаслідок таємних домовленостей між А. Гітлером та Й. Сталіним викликало неоднозначну реакцію місцевого населення. З одного боку, західних українців приваблювала ідея об'єднання українського народу в єдиній державі, що була мрією десятків поколінь, з іншого, – насильницьке запровадження радянської системи влади, яка в багатьох галичан асоціювалася з репресіями і голодомором, не могло не викликати певних застережень. Тож діапазон політичних настроїв у регіоні стосовно зміни територіально-правового статусу західноукраїнських земель у перші місяці окупації коливався від палкої підтримки до повної негації. Проте дуже швидко антирадянські настрої в регіоні стали домінуючими, що було викликано грабіжницькою політикою більшовиків у економічній та банківській галузях, насадженням атеїстичної пропаганди тощо. Одним із визначальних чинників, який відштовхував західних українців від радянської системи влади, було запровадження в регіоні демократії радянського зразка, заснованої на виборах без реальної свободи, з неминучим відчуженням людей від чинної влади.

Звична для громадян інших регіонів СРСР практика церемонійних фікцій викликала щирий подив мешканців західноукраїнських областей, які до того не мали справи з «азійським» варіантом народоправства та демократії. Для західних українців, зорієнтованих на європейські демократичні стандарти, це був абсолютно новий і багато в чому неприйнятний досвід. Попри посилення в другій половині 1930-х років у політичному житті Польщі та Румунії антидемократичних тенденцій, західні українці звикли використовувати парламентську трибуну для захисту своїх соціальних та національних інтересів і сприймали вибори як дійовий механізм впливу на владу. Тому висунення кандидатів єдиною Комуністичною партією на безальтернативній основі населення сприймало як наругу над демократією або як кепський жарт, а самі вибори називали «виборами без вибору» або «виборчою комедією». Зміст передвиборчої агітації також сприймався західними українцями доволі критично й рідко в кого викликав суцільне захоплення, на яке розраховували представники влади. Зокрема, галичан годі було здивувати тезою про «найдемократичніше у світі виборче законодавство» на основі загального прямого рівного виборчого права за таємного голосування, адже таким правом вони користувалися з 1921 р. відповідно до т. зв. Березневої Конституції Польщі. А спостерігаючи за виснаженими та неохайно вбраними червоноармійцями, а також приїжджими чиновниками і членами їхніх родин, які масово скуповували товари першої необхідності, західні українці ставили під сумнів слова пропагандистів про матеріальний добробут у Країні Рад. Не менш негативно місцеве населення сприймало механізм реалізації виборчих процедур (процес організації передвиборчих зборів, висування кандидатів у депутати,

обрання довірених осіб, формування виборчих комісій та ін.), де ключове слово завжди залишалося за представниками комуністичної партії.

Із протестними настроями населення західноукраїнських областей влада зустрілася вже під час виборів до Народних Зборів, за допомогою яких планувала легітимізувати свою присутність у регіоні. Згідно офіційних даних, у голосуванні взяли участь 92,83% виборців, з яких 90,93% – віддали голоси за висунутих кандидатів. Викреслили прізвища кандидатів 325 тис. 918 голосуючих, а 75 тис. 925 бюлетенів були визнані недійсними. Однак, багато дослідників ці результати вважають недостовірними, адже документи фіксують масові випадки відмови виборців від участі у передвиборчих заходах та голосуванні, застосування ними явних або прихованих форм протесту. Зокрема, у Жовківському повіті на Львівщині у с. Завадів із внесених до списку 2 тис. 554 виборців проголосувало лише 375 (15%), а в селах Кам'яна Гора і Замочок – з 1 тис. 668 виборців своїм правом голосу скористалися 392 (24 %) особи. Виразну опозиційність до влади виявили мешканці с. В'язова, де за провладного кандидата проголосували лише 16 % громадян, а в с. Замочок прізвище анонсованого владою кандидата викреслив кожний другий виборець. Подібна ситуація спостерігалася й в інших воєводствах. Зокрема, в селах Красне і Добротів Надвірнянського повіту на Станіславщині люди виходили на мітинги, вигукуючи антирадянські гасла: «Ми за комунію голосувати не будемо! Хай живе вільна і самостійна Україна», «Геть Червону армію! Геть Радянську владу з комунізмом» тощо. Обернути ситуацію на свою користь владі вдалося лише із застосуванням адміністративного тиску на виборців, військової сили та масових фальсифікацій при підрахунках голосів. Отже, попри те, що очікування від зміни режиму в західних українців були дуже високими, вони не збиралися толерувати владу, яка чинить насильство над своїми громадянами. Людей, які не хотіли голосувати або голосували не зі своєї волі, було значно більше, ніж ідейних апологетів режиму, що ставить під сумнів результати виборів до Народних Зборів, а також легітимність прийнятих ними рішень.

Ще критичніше ставлення до радянського варіанта демократії мешканці західноукраїнських областей виявили під час виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР (березень 1940 р.) та до місцевих Рад (грудень 1940 р.), що були покликані прискорити інтеграцію регіону до складу УРСР, створивши тут мережу представницьких інституцій, тотожних радянським. Попри офіційні результати голосування, які засвідчили одностайний вибір населення західних областей УРСР на користь радянської влади, низка фактів та обставин вказують на значну кількість виборців у регіоні, які голосували проти, або змушують сумніватися в щирості волевиявлення громадян. Спецслужби в цей період фіксують чимало антирадянських висловлювань та протестів, пов'язаних із критикою радянського виборчого законодавства, форм та методів його реалізації. Не бажаючи брати участь у «виборчій комедії», люди ховалися по хатах або свідомо чинили перешкоди організаторам процесу: відмовлялися від обов'язків членів виборчих комісій, неохоче відвідували передвиборчі збори або взагалі їх ігнорували, не поспішали перевіряти себе в списках виборців тощо. Так, у Крукеницькому районі Дрогобицької області в січні-березні 1940 р. гуртки з вивчення Конституції відвідували лише 50–60% виборців, а у с. Грабівець Стрийського району люди взагалі не з'являлися на заняття, посилаючись

на зайнятість у господарствах. Кандидати в депутати від блоку комуністів і безпартійних зазнавали жорсткої критики з боку виборців на передвиборчих зборах, внаслідок чого значну частину з них було відхилено. Зокрема, у с. Головець Лавочнянського району Дрогобицької (тепер Львівської) області виборці відмовилися підтримати кандидатуру Кудиша, заявивши: «Що ви нам нав'язуєте людину, яку ми не знаємо. Ми самі оберемо, кого захочемо». З подібних причин були відкинуті кандидатури провладних висуванців у Бірчанському, Добромильському, Судово-Вишнянському, Меденицькому, Рудківському та інших районах цієї ж області.

У день голосування багато людей не з'явилися на виборчі дільниці. Навіть більшовики змушені були визнати, що в окремих селах явка на виборах не перевищувала 30%. А тогочасна зарубіжна преса писала, що реальна явка населення на виборах у березні 1940 року становила 15–20%. Чимало людей голосували проти, нищили бюлетені або вкидали замість них листки чистого паперу. Зокрема, у Рава-Руському районі Львівської області в урни було вкинуто багато бюлетенів із написами на кшталт «Забирайтеся геть до Москви!», «Слава Україні!» і под. Характеризуючи політичні настрої західних українців під час виборчої кампанії до Верховних Рад СРСР і УРСР у березні 1940 р., очевидиця подій Н. Яхненко заявила: «Якби вибори відбулися у направду демократичному порядку, як це водиться в західних державах, то «вдячне» населення дуже радісно виголосувало б комуністів із влади уже на підставі хоч би самих економічних реформ…». Однак, у офіційних документах ці настрої людей не знайшли відображення. Натомість у доповідних записках очільників західноукраїнських областей до ЦК КП(б)У йшлося про явку виборців не нижче від 99,8%, з яких за блок комуністів і безпартійних голосували 99,5%.

Під час виборів до місцевих органів влади громадяни західних областей намагалися позбутися небажаної влади, використовуючи довоєнний електоральний досвід. Вони масово викреслювали прізвища провладних ставлеників, внаслідок чого не обраними в депутати виявилися кандидати по 68 виборчих округах до сільських Рад і по одному виборчому округові по виборах до міської Ради депутатів трудящих. Зважаючи на складні стосунки між владою і населенням, представники режиму на цей раз не наважилися фальсифікувати результати волевиявлення, тож у цих округах було призначено перевибори.

Тоталітарна система управління, що характеризувалася тотальним відчуженням народу від власності й політичної влади, всеосяжним контролем компартійної верхівки над цілістю життя країни, виявилася малопривабливою для мешканців західноукраїнських територій, які звикли до громадського урядування. Зацікавлення й заангажованість населення у пропаговані радянські цінності згасали з кожним днем, а кількість протестного електорату збільшувалася. Очікуючи розвитку міжнародно-політичних подій, люди відмовлялися співпрацювати з новою владою та готові були втратити все, лише б позбутися окупантів. Зокрема, мешканець м. Ровно, колишній капрал польської армії Д. Муляр сказав: «Гітлера треба сюди, щоб він скинув бомбу і розбомбив би все місто разом з радянською владою…». Масла у вогонь підливали чутки про кількість заарештованих та вивезених до Сибіру, що передавалися від хати до хати в режимі «сарафанного радіо». Ситуація загрожувала вийти з-під контролю, про що свідчать слова мешканця с. Дарабани Хотинського району Черні-

вецької області Тимофія Перепелюка з середняків, який, реагуючи на утиски селян-одноосібників, сказав: «У м. Хотині повісився один візник через те, що на нього наклали великий податок. Він дурень, потрібно було заколоть двітри гадини (в особі комуністів), а потім вішатися, то хотя б було не дурно. Тут ще не один завішається, тут і чорт не витримає».

У цій ситуації представники режиму змушені були вживати додаткових заходів для здержування протестних настроїв та власної безпеки. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання західних областей України» від 4 квітня 1940 р. керівникам районних та міських рад, а також виконавчих органів влади було дозволено носіння зброї. За два тижні Генштаб РСЧА організував у регіоні роздачу 1800 револьверів з набоями до них. «Демократично обрана влада» готувалася стріляти у власних громадян заради збереження свого владного становища. Попри шалений ідейно-політичний тиск та діяльність спецслужб, які прицільно вилучали з життя потенційно небезпечних для влади осіб, напруга в регіоні продовжувала наростати. Соціальний вибух попередив лише початок радянсько-німецької війни та панічну втечу членів радянської адміністрації на Схід.

Отже, анексія Радянським Союзом західноукраїнських земель у перші місяці Другої світової війни стала результатом заздалегідь вироблених зовнішньо-політичних стратегічних цілей сталінського керівництва й не мала нічого спільного з волевиявленням населення. Радянські виборчі кампанії 1939–1941 рр., попри прогресивну риторику їх організаторів, виявилися інструментом насадження сталінського тоталітарного режиму в регіоні, що на довгі роки зупинило розвиток демократії та парламентських традицій європейського зразка в середовищі західноукраїнського суспільства. Псевдо-демократичні плебісцити не відображали реального ставлення людей до політичних змін у регіоні через керівництво процесом з Москви, застосування адміністративного тиску на виборців та діяльність спецслужб, які з перших днів окупації розгорнули в краї широкомасштабні політичні репресії. Вагомою перешкодою на шляху залучення місцевих мешканців до радянських політичних практик стали: історичний досвід населення, здобутий в європейських парламентських структурах, пізнання справжніх реалій більшовицької дійсності, усвідомлення недемократичності виборчого процесу, діяльність підпільної ОУН, а також спротив з боку поляків, яких, не зважаючи на депортацію, залишилося в регіоні чимало. Офіційні результати виборів не можна вважати достовірними, оскільки низка фактів вказує на підтасування голосів виборців та інші владні маніпуляції з метою вплинути на вислід виборів. Численні випадки протесту під час виборів з боку місцевого населення свідчили про небажання західноукраїнського соціуму інтегруватися до радянського політичного простору, що знайшло свій вияв у наступні роки в формі діяльності потужного національно-визвольного руху ОУН і УПА, внутрішній опозиції режиму, еміграційних процесах тощо.

Бібліографія

Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.

Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ–Дніпропетровськ: Видавництво «Ліра», 2012. 508 с.

Даниленко В. Д. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. Український історичний журнал. Київ, 2006. № 3. С. 118–120.

Лисенко О. Є. Важкий шлях до миру: українське суспільство та влада у середині 1940 – на початку 1950-х рр. Український історичний журнал. 2015. № 5. С. 19–42.

Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 152 с.

Луцький О. Політична еліта Західної України в період утвердження сталінського тотального режиму (1939–1941 рр.). Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (18–20 квітня, 1996 р., м. Львів). Львів: ІРД НАНУ, 1996. С. 206–207.

Стасюк О. ….«Демократія» по-сталінськи. Як Кремль намагався легітимізувати приєднання Західної України до СРСР за допомогою виборів. Український тиждень. 2012. № 43 (260). 27 жовтня.

Стасюк О. Особливості організації та проведення перших виборів до Верховних Рад СРСР та УРСР у західноукраїнських областях. Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Київ, 2017. Вип. 124 (№ 9). С. 63–66.

Яхненко Н. Від Бюра до Бригідок. Трохи спогадів з 1939–1941 років. Львів; Бераля; Мюнхен, 1986.

Олександра СТАСЮК

У чому полягає історичне значення досвіду державотворення в Карпатській Україні?

Здобуття автономії Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословацької республіки 11 жовтня 1938 р. і проголошення незалежності Карпатської України 15 березня 1939 р. ввійшло в історію як відчайдушна спроба українців напередодні Другої світової війни відновити національну державність на окремо взятій етнічній території як зародок майбутньої незалежної й соборної України. Ці події стали другим у минулому столітті, після Української національної революції 1917–1921 рр., етапом у боротьбі українців за створення національної держави. Водночас цей феномен української історії викликав чимало фальсифікацій і необґрунтованої критики як свого часу з боку радянських істориків, так і зарубіжних та деяких сучасних закарпатських авторів із метою дискредитації перебігу й історичного значення державотворчих процесів на Закарпатті та будівничих Карпато-української державності наприкінці 1930-х рр.

З урахуванням сучасних трагічних українських та геополітичних реалій, викликаних віроломною повномасштабною агресією РФ проти України, особливо важливим видається звернення до уроків Карпато-українського державотворення, зокрема до історичних подій, які відбувалися на Закарпатті напередодні Другої світової війни і вирішального впливу на них міжнародних чинників.

Насамперед слід зазначити, що про Закарпаття, що тривалий час було складовою частиною Габсбурзької монархії, а згодом Австро-Угорщини, до Першої світової війни у світі мало що знали. «Земля без імені» – так метафорично й поетично в минулому відомі письменники й поети називали нинішнє Закарпаття. Сучасний український дослідник Олег Баган справедливо зазначав, що «національне відродження в Закарпатті початку XIX ст. … захлинулося в морі провінційності, вірнопідданства і москвофільства. Росія масово тоді скуповувала уми провідних культурників слов'янських країн з тим, щоб зробити з них, замість панславістів, панмосковітів… Власне, доля Закарпаття є яскравим прикладом того, до чого доводили ідеологічні впливи Росії на еліти слов'янських народів».

Радикальні зміни в самосвідомості закарпатських українців відбулися в XX столітті після розпаду Австро-Угорської монархії внаслідок Великої війни: утворення Гуцульської республіки, рішення Всезакарпатських зборів у січні 1919 року про возз'єднання краю з Великою Україною, боротьба за надання підкарпатським русинам-українцям автономних прав і, врешті-решт, проголошення Карпатської України незалежною державою 14–15 березня 1939 року.

Наприкінці 1930-х рр. Карпатська Україна виявилася єдиною територією, де проживала невелика гілка українського народу (близько 400 тис. осіб), яка проголосила свою незалежність і заявила на цілий світ про бажання жити державним життям: «Карпатська Україна – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно

всього українства». Такої можливості тоді не мали ані українці, які перебували у складі УРСР / СРСР, ані українці під владами Польщі та Румунії. Тому вони разом із розпорошеною українською діаспорою у світі сприйняли події в Карпатській Україні – здобуття автономії у складі Чехословаччини у жовтні 1938 р. і проголошення крайовим парламентом (Соймом) за півроку незалежності та визнання української мови державною на її території, затвердження синьо-жовтого прапора, герба «Тризуб» і державного гімну «Ще не вмерла Україна», – не лише як іспит на політичну зрілість українських сил, але і як відчайдушну спробу відновити національну державність у краї як зародок майбутньої соборної України.

Ця дійсно історичної ваги подія була не випадковістю, а цілком закономірним результатом багатовікового розвитку Закарпаття та об'єктивного перебігу етнічних процесів, утвердження в закарпатських українців етнонаціональної ідентичності. Сучасними вітчизняними істориками переконливо доведено, що утворення Карпато-української держави стало результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного та національно-культурного життя. Будівничими Карпатської України були сотні й тисячі українців не лише Закарпаття, а й Галичини, Наддніпрянщини та інших українських земель, імена яких, поряд з іменем президента Карпатської України Августина Волошина, вписані і ще, безсумнівно, будуть вписані в історію українського державотворення.

І на цьому слід наголосити особливо, адже й сьогодні, через понад 80 років після проголошення Карпатської України, незважаючи на появу за роки незалежності величезного масиву наукової, науково-популярної, мемуарної, документальної літератури з історії становлення Карпато-української державності (понад двох тис. праць), з'являються окремі публікації, автори яких намагаються не лише заперечити значення цієї події в історії Закарпаття й українського народу, але й грубо спотворюють її. Зокрема, вони голослівно стверджують про «насильну українізацію корінного населення краю – русинів – чужими йому силами ззовні», що Карпатська Україна в 1938–1939 рр. – це «лише галицько-гітлерівський» або «нацистсько-німецький проєкт штучного пов'язання Закарпаття з Україною», а закарпатські українці та їхні лідери не мають відношення до її виникнення; що взагалі до 1944 р. «Закарпаття не мало спільної з Україною історії», а закарпатці нібито особливий, окремішній від українського, русинський етнос, народ («добрі старі русини або угро-руси, які тисячу років жили спільно з угорцями, а українцями їх зробив Сталін»); що в результаті «комуністично-радянського проєкту возз'єднання Закарпаття з Україною у 1944–1945 рр. сталося так, що в ніч з 29 на 30 червня 1945 р. (після підписання договору між СРСР і ЧСР про возз'єднання Закарпатської України з УРСР) більшість мешканців колишньої Підкарпатської Русі лягли спати ще русинами за етнічною ідентичністю, тоді як прокинулися вже українськими (за національністю) громадянами СРСР»; що ця територія «відома від 1945 р. під українсько-комуністичною назвою Закарпаття» тощо.

Наприкінці 1930-х років Карпатська Україна, проголосивши незалежність, впала жертвою угорсько-гортистського вторгнення, підтриманого Гітлером і Муссоліні. Жодна країна світу так і не визнала самопроголошеної Української держави. Її залишили на поталу гортистській Угорщині, зробивши ви-

гляд, що це питання – внутрішня проблема останньої. Наслідки цієї «політики невтручання» західноєвропейських держав стосовно «українського питання» яскраво описав славнозвісний Олександр Олесь у своєму безсмертному творі «Європа мовчала».

Водночас на тлі фактичної капітуляції чехословацької армії під час окупації вермахтом Богемії та Моравії в березні 1939 р. відчайдушний збройний опір, який чинили невеликі загони «Карпатської Січі» – напіввійськової організації, утвореної в листопаді 1938 р. для військового вишколу учасників українського національного руху і для організації оборони Карпатської України (близько 2 тис. січовиків), сорокатисячній регулярній армії Угорщини (вони провели з її підрозділами понад 20 боїв, найбільш запеклий – на Красному Полі під Хустом, де загинули 230 січовиків – переважно молодь, семінаристи Виноградівської горожанської школи, а загалом втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, натомість угорці недорахувалися близько 200 вояків і мали кількасот поранених), вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. З огляду на ці події, можна стверджувати, що для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., й Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Чимало захисників Карпатської України загинули вже після завершення бойових дій – під час угорських репресій. І хоча англійський спостерігач Майкл Вінч, який у 1939 році перебував на Закарпатті, назвав Карпатську Україну «одноденною державою», сама ідея соборності й незалежності краю надовго залишилася в пам'яті людей, які передавали її з покоління в покоління. Не випадково через 75 років патріоти Закарпаття відновили Карпатську Січ, члени якої в жовтні 2014 р. стали основою Окремої зведеної штурмової роти «Карпатська Січ», яка сьогодні мужньо протистоїть російським окупантам України.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. Упродовж п'яти місяців на території Закарпаття існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 по 15 березня 1939 рр. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 15 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого та складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців».

Водночас при оцінці цієї історичної події важко не погодитися з твердженнями дослідників, що в тих геополітичних умовах акт проголошення Карпатської України незалежною державою носив більше символічний характер, «був більше результатом спонтанного й стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо». А нетривалість існування Карпато-української держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х рр., що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни.

Незважаючи на це, у краї упродовж п'яти місяців відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій та процесів державотворення, що до Карпатської України та її прем'єр-міністра автономного уряду, а згодом – президента Августина Волошина була прикута увага всього українства у світі, всієї світової громадськості. Наприклад, упродовж останніх чотирьох місяців 1938 р. британські видання вмістили близько 1 тис. згадок про Карпатську Україну, а французька преса лише в грудні того року опублікувала понад 300 великих статей про Україну і місце «українського питання» в міжнародній політиці.

Державотворчі процеси в Карпатській Україні в 1938–1939 рр. вплинули на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяли подальшому розвитку національно-визвольного руху українського народу, залишили свій вагомий слід в історії боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу та цілком правомірно вписані в новітню історію України яскравими сторінками. Не випадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності указом президента України Августину Волошину посмертно присвоєно звання Героя України.

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності та єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала у центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців, засудили вторгнення угорських військ до краю як попрання прав українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави також ще раз продемонструвало всьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми кровними братами у Великій Україні.

Бібліографія

Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин – будівничий української державності за Карпатами. Вид. 2-ге. Київ, 2021. 472 с.

Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин: Монографія / Видання п'яте, доопрацьоване і змінене. Ужгород; Київ, 2022. 512 с.

Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород, 2020. 552 с.

Вегеш М., Федака С. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Хронологія подій. Бібліографія. До 83-ї річниці проголошення незалежності Карпатської України; передмова С. Віднянського і В. Міщанина / Видання друге, доповнене і виправлене. Ужгород, 2022. 642 с.

Вегеш М., Чаварга А. В обороні Карпатської України: Карпато-Українська держава та світове українство (1938–1939): монографія. Ужгород, 2021. 378 с.

Віднянський С. В., Вегеш М. М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення: монографія. Київ, 2021. 372 с.

Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення // Український історичний журнал. 2019. № 2. С. 67–93.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

За якими документами та подіями можна простежити еволюцію інституту воєнного стану на українських землях?

Сучасне трактування воєнного стану у загальних рисах мало чим відрізняється від його тлумачення в минулому. Це особливий правовий режим, що запроваджується в державі або в окремих її місцевостях у разі збройної аґресії, загрози нападу, які несуть небезпеку суверенітету й територіальній цілісності. Сутність воєнного стану полягає в тому, що з моменту його проголошення вся повнота влади в регіоні / державі, де встановлено такий режим, переходить до військового командування, а права та свободи громадян різко обмежуються. Водночас суттєво зростає відповідальність за правопорушення.

Комплексний підхід до осмислення цього феномену, зокрема в умовах сучасної війни Російської Федерації проти України, потребує звернення до законодавчої практики та механізмів втілення в життя надзвичайних режимів у широкій історичній ретроспективі.

Певні правові підвалини інституту воєнного стану закладалися ще в XVI–XVIII ст. Це, зокрема, відображено у II Литовському статуті (1566). У 29 артикулах другого розділу «Про оборону...» викладалися передумови та обставини запровадження воєнного стану (мобілізація, звільнення від неї певних категорій, порядок зарахування до війська, призначення командного складу), а також перелічувалися злочини, за які передбачалося покарання за законами надзвичайного часу (зрада, самовільне залишення поля бою, неявка до війська тощо). У конституції Пилипа Орлика (1710) було зафіксовано норми про непорушність цілісності держави та її кордонів, а в разі необхідності – їх збройного захисту. Передбачалося право гетьмана запроваджувати надзвичайні заходи.

У Російській імперії системна робота в цьому напрямі розпочалася в XIX ст. – із метою реалізації превентивних заходів у формі запровадження воєнного та надзвичайного стану на суміжних із театром бойових дій місцевостях, а також на тих територіях, населення яких активно вдавалося до антидержавних соціально-політичних виступів.

Передумовою до запровадження воєнного стану в українських ґуберніях Російської імперії стала Східна (Кримська) війна. У 1853–1854 рр. на воєнному положенні оголошувалися території, прилеглі до театру бойових дій: спершу Таврійська, Херсонська й Катеринославська ґубернії, Бессарабська область і Таганрозьке градоначальство, потім Царство Польське та Північно-Західний край, а вже у вересні того ж року – південно-західні й Харківська ґубернії. Наступного року в цю категорію потрапила Чернігівщина. Відразу після завершення війни воєнний стан в усіх цих місцевостях було скасовано. Подібна ситуація повторилася й під час наступної російсько-турецької війни, коли 1877 р. було оголошено воєнний стан у Бессарабській ґубернії, приморських повітах Херсонщини, Таврії. 14 січня 1877 р. імператор схвалив положення «Про запровадження тимчасових правил на випадок оголошення деяких місцевостей

на воєнному стані». Ще одним указом від 28 квітня 1877 р. головнокомандувачеві Кавказької армії було надано право за необхідності запроваджувати такий самий надзвичайний правовий режим у підпорядкованих йому місцевостях. Установлювався особливий порядок підсудності для цивільних осіб, які мешкали на теренах Одеського й Кавказького військових округів, оголошених на воєнному стані, у разі вчинення злочинів, як-от «бунт» проти верховної влади, зрада державних інтересів, ушкодження військового майна та озброєння, засобів зв'язку тощо. Головнокомандувачу Кавказької армії та командувачеві Одеського військового округу надавалося право на власний розсуд передавати до військових судів справи цивільних осіб для розгляду й покарання за законами воєнного часу. Саме умовами воєнного стану пояснювалася необхідність тимчасового відступу від звичайної практики судочинства. Такої ж логіки зміни підсудності дотримувалися й надалі.

Підставою для запровадження надзвичайного стану у другій половині XIX ст. стало наростання суспільно-політичних антагонізмів, дестабілізація громадського порядку, що набували форм непокори владі, заворушень, терактів проти державних службовців вищого рангу, військових чинів, високопосадовців жандармерії, поліції, а також дій, спрямованих на зміну чинного державного ладу. 5 серпня 1861 р. вийшло схвалене Олександром II положення «Про правила на випадок оголошення будь-яких місцевостей західних губерній на воєнному стані». Узагальнивши повноваження, якими володіли головнокомандувачі армій зазначених територій, місцевому керівництву в особі «головних начальників західних губерній» (генерал-губернатори або тимчасові військові губернатори) надавалися особливі права. Генерал-губернаторам, більшість з яких мали вищий військовий чин, було дозволено дискретно оголошувати воєнний стан у підвладних губерніях (без попередньої санкції вищої влади, лише ставлячи її до відома). У місцевостях, оголошених на воєнному стані, «головний начальник краю» призначав «військового намісника», якому давалися повноваження проводити репресивні та заборонно-режимні заходи, зокрема такі, які дозволяли б тримати мешканців у цілковитій покірності, перешкоджали «підбурюванню», «виявленню неповаги до влади», а також притягати до кримінальної відповідальності тих громадян, які сприяли переховуванню перелічених осіб. На території, де запроваджувався воєнний стан, заборонялося збиратися «без потреби» на вулицях та площах. Виняток робився лише для релігійних процесій, організатори яких мали повідомляти про свої плани заздалегідь. Окрім іншого, запроваджувався порядок, що в загальних рисах нагадував комендантську годину. Крамницям, шинкам, кав'ярням та іншим подібним закладам належало припиняти свою роботу в установлений владою час. Місцева поліція та військові патрулі могли затримувати й перевіряти всіх підозрілих осіб і передавати їх військовій владі. У випадку спротиву санкціонувалося застосування зброї.

Упродовж наступних років верховна влада імперії декілька разів запроваджувала воєнний стан у місцевостях, де виникали національно-визвольні рухи проти російського панування. Реагуючи на польське Січневе повстання, 5 січня 1863 р. його було оголошено в тих повітах, що межували з Царством Польським.

Характерною рисою 1860–1870-х рр. було те, що реалізація надзвичайних заходів не мала чіткої правової регламентації. Воєнний стан запроваджувався

на територіях, суміжних з театром бойових дій як запобіжний захід, не очікуючи спалахів заворушень чи дезорганізації життя.

Лише в серпні 1881 р. з огляду на наростання нестабільності, спричиненої убивством Олександра II, новим імператором Олександром III було видано єдиний правовий акт – «Положення про заходи для збереження державної безпеки і громадського спокою», який врегульовував питання запровадження особливих правових режимів. Ухвалений як тимчасовий, цей документ залишався чинним до 1917 р.

Згідно з вказаним правовим актом, у будь-якій місцевості за ініціативою міністра внутрішніх справ, схваленою комітетом міністрів і узгодженою з імператором, міг бути оголошений воєнний або винятковий стан – у формі «посиленої» або «надзвичайної» охорони.

Питання режиму воєнного стану вперше були врегульовані 18 червня 1892 р. указом російського імператора, яким вводилися в дію «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані». Цим актом, зокрема, визначався порядок запровадження і скасування воєнного стану в районі театру воєнних дій (ТВД) або на суміжних територіях. Цей правовий режим оголошувався з початком мобілізації за рішенням імператора або після її проведення – головнокомандувачем або командувачами армій у межах підпорядкованих їм районів. У разі його оголошення передбачалося суттєве розширення повноважень військової влади (право вилучення та використання майна громадян для потреб армії; заборона зібрань, призупинення виходу певних видань, обмеження функціонування навчальних і торгівельних закладів; спрощення судочинства з передачею до юрисдикції військових судів справ цивільних осіб за скоєння злочинів, визнаних особливо небезпечними в умовах воєнного стану тощо).

Принагідно підкреслимо, що низка положень акту про воєнний стан 1892 року запозичувалися законодавством радянської доби.

Маючи законодавство про надзвичайний стан, влада Російської імперії, тим не менш, часто-густо вдавалася до запровадження саме воєнного стану. Зокрема, в 1905–1906 рр. з метою придушення революційних заворушень воєнний стан оголошувався у Катеринославській, Херсонській, Харківській та інших губерніях, що дало привід кваліфікувати цей режим, запроваджений у мирний час, як «фіктивний воєнний стан».

Початок Першої світової війни спричинив зміни у законодавстві, яким регулювалося життя армії та суспільства. Воєнний стан у липні 1914 р. було оголошено не лише на театрі бойових дій, а й на прилеглих територіях, зокрема українських (Холмській, Волинській, Подільській, Бессарабській, Київській, Херсонській, Таврійській губерніях; Золотоніському, Переяславському і Кременчуцькому повітах Полтавської губернії; Остерському повіті Чернігівської губернії і Катеринославському повіті Катеринославської губернії). На цих територіях набули чинності «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані» від 18 червня 1892 р. Оголосивши в губерніях Південно-Західного краю воєнний стан, уряд закрив майже всі українські видавництва та заборонив діяльність організацій і товариств («Просвіта» й ін.)

У добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. на теренах України, у надзвичайно складних державно-правових, військово-політичних та суспільно-економічних умовах українська держава перебувала у перманентному

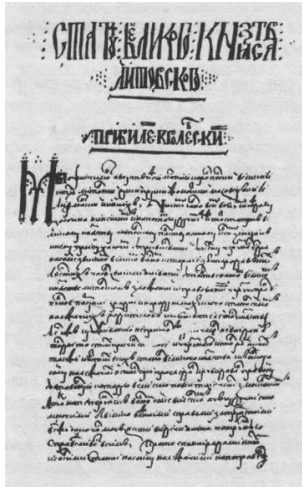

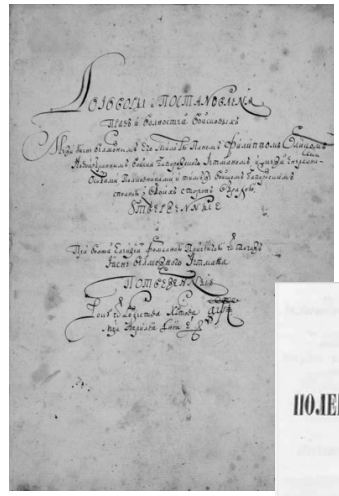

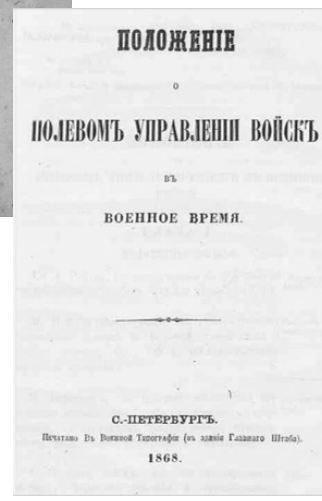

ПОЛНОЕ СОБРАНІЕ ЗАКОНОВЪ
РОССІЙСКОЙ ИМПЕРІИ.

ЦАРСТВОВАНІЕ ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА
АЛЕКСАНДРА ВТОРАГО.

1861.

Январь.

36490.—Января 2. Именной, объявленный Сенату Министром Государственных Имуществъ.—*О квартирномъ и столовомъ довольствіи вольнослушателей спеціальнаго курса лѣсоводства при Лѣсномъ Институтѣ, и объ увеличеніи числа стипендіатовъ спеціальнаго курса при семъ Институтѣ и Лицеемъ Учебномъ Лѣсничествѣ.*

Государь Императоръ, по всеподданнѣйшему докладу Министра Государственныхъ Имуществъ, во 2 день Января сего года, Высочайше повелѣть соизволилъ:

1. Вольнослушателей спеціальнаго курса лѣсоводства при Лѣсномъ Институтѣ довольствовать столомъ, положеннымъ для воспитанниковъ Лѣснаго Института, въ теченіе теоретическаго курса при томъ заведеніи, съ отходомъ, на это время, въ зданіяхъ Института, квартиры, и съ отнесеніемъ, потребнаго на столъ, расхода, на лѣсохозяйственный капиталъ;—и

2. Число стипендіатовъ спеціальнаго курса при Лѣсномъ Институтѣ и Лицеемъ Учебномъ Лѣсничествѣ увеличить, противу положенныхъ Высочайшимъ повелѣніемъ 29 Декабря 1858 года (33989), двадцатью, т. е. имѣть ихъ до 40 человѣкъ.

36491.—Января 2. Именной, [illegible] данный въ приказъ Его Императорскаго Высочества Генералъ-Адмирала,—*о порядкѣ отпуска, по морскому ведомству, оружія, снаряда и другаго, сего рода, сломаннаго, утраченнаго или другимъ какимъ случаемъ утраченнаго.*

Государь Императоръ, по всеподданнѣйшему Моему докладу, во 2 день сего [illegible] Высочайше соизволилъ: разрѣшить Артиллерійскому Управленію Морскаго Министерства, [illegible] Командирамъ портовъ, [illegible] разсмотрѣнію, утопленнаго, сломаннаго или [illegible] какимъ либо случаемъ утраченнаго оружія, [illegible] питаго, на основаніи § 45 пункта 4 [illegible] Образованія Управленій морскимъ вѣдомствомъ и § 27 Общаго Образованія Управленія [illegible] ми, на счетъ казны, отыскать новое, [illegible] шпала, по установленному Высочайше [illegible] деньями, въ 24 день Октября 1850 года [illegible] Правилами порядку, на отпускъ имѣющагося оружія Высочайшаго повелѣніемъ отпуска на перемѣну сломаннаго или [illegible] казны либо случаемъ утраченнаго, по [illegible] ности, оружія, разрѣшенія Управляющему Морскимъ Министерствомъ.

Объявляю о семъ по морскому вѣдомству.

37587 Департамента, поступающихъ въ экономическій капиталъ Военнаго Министерства.

37588 Такое положеніе Военнаго Совѣта Государь Императоръ, въ 1-й день сего Сентября, соизволилъ Высочайше утвердить.

37587.—Сентября 4. Именной, объявленный Сенату Управляющимъ Министерствомъ Юстиціи.—*О разрѣшеніи принимать въ Иркутскій дѣвичій Институтъ своекоштными пансіонерками дочерей лицъ всѣхъ свободныхъ состояній, жительствующихъ въ Восточной Сибири.*

Государь Императоръ, по всеподданнѣйшему докладу Исправляющаго должность Главноуправляющаго IV Отдѣленіемъ Собственной Его Величества Канцеляріи, согласно съ заключеніемъ Главнаго Совѣта Женскихъ Учебныхъ Заведеній, Высочайше повелѣть изволилъ: въ видахъ предоставленія большему числу жителей Восточной Сибири возможности образовывать своихъ дочерей, разрѣшить принимать въ дѣвичій Институтъ сего края (въ Иркутскѣ) своекоштными пансіонерками, дочерей лицъ всѣхъ свободныхъ состояній (исключая бывшихъ подъ наказаніемъ, или неоправданныхъ по суду), подобно тому, какъ сіе дозволено въ Закавказскомъ Институтѣ.

37588. — Сентября 4. Высочайше утвержденное Наставленіе войсковымъ частямъ или командамъ, назначеннымъ для экзекуціоннаго занятія городовъ, мѣстечекъ и селеній въ Западныхъ губерніяхъ (*).

А. Назначеніе и опредѣленіе частей и командъ.

§ 1. Потребность назначенія частей войскъ для экзекуціоннаго занятія городовъ, мѣстечекъ и селеній опредѣляется гражданскимъ начальствомъ, которое указываетъ и пункты или районъ экзекуціоннаго занятія войсками, равно условія содержанія войсковыхъ командъ и продолжительность самаго занятія.

§ 2. Гражданскому начальству, отъ коего поступаетъ требованіе, предоставляется опредѣлять только общую боевую числительную силу воинской команды (роту, эскадронъ, баталіонъ или въ какомъ либо другомъ размѣрѣ), но не менѣе взвода; назначеніе же самаго состава оной, т. е. офицеровъ, унтеръ-офицеровъ, строевыхъ и нестроевыхъ нижнихъ чиновъ принадлежитъ начальству военному.

§ 3. При части войскъ, отряженной для экзекуціоннаго занятія мѣста, должно находиться сполна положенное число офицеровъ.

Если же по обширности района, подлежащаго экзекуціонному занятію, будетъ въ виду потребные и обнародованные уже Правительствующимъ Сенатомъ: а) Временный Наказъ уѣздными полиціямъ и б) Наставленіе войскамъ начальникамъ при употребленіи войскъ для усмиренія народныхъ волненій и безпорядковъ, то воинскимъ начальникамъ при употребленіи войскъ для усмиренія народныхъ волненій и безпорядковъ распубликованы указами Правительствующаго Сената 24 Августа и 21 Сентября 1861 года. Предписано: напечатавъ потребное число экземпляровъ Высочайше утвержденнаго Наставленія войскамъ частямъ или командамъ, назначаемымъ для экзекуціоннаго занятія городовъ, мѣстечекъ и селеній въ Западныхъ губерніяхъ, разослать оное для свѣдѣнія и должнаго въ чемъ до него касаться можетъ исполненія при указахъ въ Губернскія Правленія, въ Начальникамъ и Главнымъ Начальникамъ губерній: Виленской, Витебской, Гродненской, Волынской, Кіевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской, равно Министрамъ и Главноуправляющимъ отдѣльными частями».

(*) *Наставленіе сіе распубликовано при указѣ Правительствующаго Сената, 30 Октября 1861 года, слѣдующее содержанія: «Правительствующій Сенатъ слушалъ: рапортъ Управляющаго Военнымъ Министерствомъ отъ 27 Сентября 1861 года, при коемъ представляетъ въ Правительствующій Сенатъ, для записанія и распубликованія, къ обнародованію, печатный экземпляръ Высочайше утвержденнаго въ 4 день Сентября сего года, Наставленія войсковымъ частямъ или командамъ, назначаемымъ для экзекуціоннаго занятія городовъ, мѣстечекъ и селеній въ Западныхъ губерніяхъ, составленнаго по обоюдному соглашенію Министерствъ Военнаго и Внутреннихъ Дѣлъ и объявленнаго по военному вѣдомству къ руководству при приказѣ его. Управляющаго Военнымъ Министерствомъ, отъ 20 Сентября сего года, при которомъ также приложены Высочайше утверж-*

стані надзвичайного характеру. З огляду на це, було прийнято низку нормативних актів, спрямованих на подолання надзвичайної ситуації. Зокрема, в розділі VII «Про тимчасове припинення громадянських свобід» Конституції Української Народної Республіки від 29 квітня 1918 р. передбачалося, що «у випадку державної конечності громадянські свободи можуть бути частю обмежені, частю припинені. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори».

Держава більшовицького типу, що з'явилася на теренах України завдяки воєнному втручанню російських більшовиків, внаслідок дефіциту зовнішньої та внутрішньої легітимності сама ставила себе у надзвичайне становище, а більшовицька верхівка перманентно перебувала у стані протистояння із власним суспільством. Це диктувало необхідність формування надзвичайних правових інструментів «захисту завоювань революції». Ще не маючи законодавчих актів, які б регламентували воєнний стан, радянська влада упродовж 1918–1920 рр. запроваджувала цей режим на важливих стратегічних об'єктах декретами Ради праці та оборони (РПО) і Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК). Зокрема, в листопаді 1918 р. воєнний стан був оголошений спочатку на залізниці, а в травні 1920 р. – на водних шляхах сполучення.

Такі розрізнені кроки не могли врегулювати усі аспекти, пов'язані з діяльністю державного апарату в умовах воєнного стану. Тому в листопаді 1920 р. ВЦВК і РПО РСФРР видали декрет «Про місцевості, оголошені на воєнному стані». Цим документом визначалися компетенція виконавців, а також підстави для запровадження воєнного стану, до яких було віднесено і внутрішні та зовнішні «контрреволюційні» виступи. Надзвичайними повноваженнями в таких випадках наділялися державні органи влади: ВЦВК, РПО та Рада Народних Комісарів (РНК), які мали реалізовувати їх через Наркомат внутрішніх справ (НКВС). У виняткових випадках останньому надавалося право оголошувати воєнний стан з негайним доведенням до відома радянського уряду – РНК. Органи місцевої влади – губернські виконавчі комітети – мали подібні повноваження з наступним узгодженням з НКВС і РНК. Загальне керівництво запровадженням воєнного стану в окремих місцевостях покладалося на наркома внутрішніх справ, якому надавалося право видавати обов'язкові для виконання й узгоджені з наркомом воєнних справ постанови та інструкції; встановлювати конкретну зону, звідки належало евакуювати цивільне населення; призначати «уповноважених» з винятковими правами для реалізації заходів, спричинених запровадженням воєнного стану; порушувати перед органами, які оголосили воєнний стан, питання про його скасування та припинення дії розпоряджень місцевої влади, ухвалених в умовах надзвичайного режиму. Командувачу військами у місцевості, оголошеній на воєнному стані, надавалося право видавати накази з охорони міста, губернії, окремих підприємств, складів озброєння і боєприпасів; здійснювати заходи з посилення охорони радіо, телеграфу, телефону та відділень банку, а також інших стратегічних об'єктів – залізниці, мостів, переправ тощо. Керівництво цивільної адміністрації отримувало право запроваджувати трудову повинність; вилучати «предмети і матеріали, необхідні для задоволення невідкладних потреб»; забороняти в'їзд-виїзд з певної місцевості або перебування в цій місцевості групам або окремим

особам, які «за класовою ознакою можуть створювати загрозу революції або справі оборони держави». Вище керівництво та контроль за ситуацією у місцевостях, оголошених на воєнному стані, залишалося за Президією ВЦВК або Революційного комітету. У вказаному порядку на українських землях (у Волинській, Подільській, Київській та Одеській губерніях) воєнний стан був запроваджений у жовтні-листопаді 1921 р. у зв'язку з поширенням повстанського руху та походом армії Української Народної Республіки на Правобережну Україну.

Надалі, в березні 1923 р., декретом ВЦВК і РНК РРФСР були скасовані нормативно-правові акти, якими регламентувалося запровадження особливих правових режимів, та затверджено нове «Положення про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку». Автори документа, як і законодавці російської імперії, оперували термінами «виняткový» і «воєнний» стан, а також надавали право оголошення особливого правового режиму лише центральній владі. За аналогією з актом Російської імперії 1892 року про режим воєнного стану в окремих місцевостях, вказаним документом більшовиків дозволялося здійснювати реквізицію майна; заборонялося ввезення і вивезення тих чи інших предметів; встановлювалася трудова повинність; призупинялася діяльність підприємств, громадських і приватних установ, а також змінювалися правила функціонування спілок, об'єднань, товариств, зборів, з'їздів та видання преси тощо.

У квітні 1925 р., вперше після створення Радянського Союзу, постановою ЦВК та РНК СРСР було затверджено нове положення «Про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку», яке залишалося чинним до листопада 1962 року. У цьому акті, як і в попередніх, регламентувалися питання особливих правових режимів – виняткового і воєнного стану. Воєнний стан міг запроваджуватися постановою вищого органу державної влади СРСР (Президією ВЦВК) у двох випадках: якщо заходи виняткового стану виявилися недостатніми для охорони чи відновлення революційного порядку; коли певна місцевість ставала театром воєнних дій або набувала для воєнних цілей особливого значення. Право оголошення воєнного та виняткового стану поза ТВД також надавалося союзним республікам, а у виняткових випадках – ЦВК автономних республік, крайовим, обласним і губернським виконкомам з наступним поданням через президію ЦВК союзної республіки на затвердження цього рішення Президією ВЦВК. Тобто, особливістю вказаного акту було делегування союзним республікам та місцевим органами влади права оголошення виняткового і воєнного стану.

Конституція СРСР 1936 р. не містила жодних згадок щодо права Верховної Ради оголошувати воєнний стан. Лише у 1938 р. до ст. 49 Основного закону радянської держави були внесені зміни щодо повноважень Президії Верховної Ради СРСР в частині оголошення в окремих місцевостях або на всій території СРСР воєнного стану в інтересах оборони СРСР або забезпечення громадського порядку і державної безпеки. У такий спосіб цей правовий режим вперше в радянській історії отримав конституційне закріплення. Після інкорпорації західноукраїнських областей до складу УРСР восени 1939 р. радянська влада у порушення вказаних конституційних норм запровадила на цій території репресивно-обмежувальні заходи, зокрема й надзвичайне судочинство, без оголошення воєнного стану.

Е. По отношенію къ губерніямъ и областямъ, входящимъ въ раіонъ военныхъ дѣйствій и объявленнымъ на военномъ положеніи.

45. Губерніи и области, объявленныя Высочайшими указами на военномъ положеніи, по полицейскому управленію и доставленію всѣхъ воинскихъ потребностей, состоятъ въ полной зависимости Главнокомандующаго Арміи, который

Власть Главнокомандующаго въ губерніяхъ и областяхъ, объявленныхъ на военномъ положеніи.

Къ прик. Воен. Мин. 1868 г. № 109. 2

не входитъ однако же въ управленіе по части общихъ и судебныхъ дѣлъ, продолжающее дѣйствовать въ обыкновенномъ порядкѣ.

Продолженіе.

46. Главнокомандующій, обязанный наблюдать за сохраненіемъ общественнаго спокойствія и порядка въ губерніяхъ и областяхъ, состоящихъ на военномъ положеніи, имѣетъ право: удалять въ оныхъ должностныхъ лицъ, назначать по своему усмотрѣнію другихъ, и за преступленія, имѣющія политическій характеръ и которыя могли бы быть вредны для безопасности Арміи или общественнаго спокойствія,- предавать военному суду какъ сихъ лицъ, такъ и всѣхъ жителей этихъ губерній и областей, руководствуясь при семъ Высочайшими указами, послѣдовавшими по случаю приведенія сихъ областей и губерній на военное положеніе.

Указъ ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА, САМОДЕРЖЦА ВСЕРОССІЙСКАГО, изъ Правительствующаго Сената.

КІЕВСКОМУ, ПОДОЛЬСКОМУ И ВОЛЫНСКОМУ ГЕНЕРАЛЬ-ГУБЕРНАТОРУ.

По Именному ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Высочайшему Указу, данному Правительствующему Сенату въ Петергофѣ, 1914 года Іюля въ 16 день, за Собственноручнымъ ЕГО ВЕЛИЧЕСТВА подписаніемъ, въ которомъ изображено: «Признавъ необходимымъ произвести на военное положеніе часть арміи и флота,—для выполненія сего согласно съ Указами, данными Нами сего числа Военному и Морскому Министрамъ, повелѣваемъ: I. Признать на дѣйствительную службу, согласно дѣйствующему мобилизаціонному расписанію 1910 года, нижнихъ чиновъ запаса и поставить въ войска лошадей, повозки и упряжь отъ населенія: а) во всѣхъ уѣздахъ губерній: Костромской, Московской, Владимірской, Нижегородской, Казанской, Калужской, Тульской, Рязанской, Орловской, Воронежской, Тамбовской, Пензенской, Симбирской, Кіевской, Курской, Подольской, Полтавской, Харьковской, Бессарабской, Херсонской, Екатеринославской, Таврической и Астраханской; б) въ уѣздахъ: Вольскомъ, Никольскомъ, Волино-Устюгскомъ, Сольвычегодскомъ, Тотемскомъ, Усть-Сысольскомъ и Яренскомъ—Вологодской губерніи; Вятскомъ, Глазовскомъ, Орловскомъ и Котельническомъ—Вятской губерніи; Пермскомъ, Верхотурскомъ, Екатеринбургскомъ, Кунгурскомъ, Красноуфимскомъ и Оханскомъ—Пермской губерніи; Златоустовскомъ и Уфимскомъ—Уфимской губерніи; Оренбургскомъ—Оренбургской губерніи; Самарскомъ, Ставропольскомъ, Николаевскомъ и Новоузенскомъ—Самарской губерніи; Саратовскомъ, Аткарскомъ, Балашовскомъ, Вольскомъ, Петровскомъ, Камышинскомъ, Царицынскомъ и Хвалынскомъ—Саратовской губерніи; Ярославскомъ, Романово-Борисоглѣбскомъ, Рыбинскомъ, Мышкинскомъ и Угличскомъ—Ярославской губерніи; Тверскомъ, Зубцовскомъ, Ржевскомъ, Корчевскомъ, Старицкомъ и Новоторжскомъ—Тверской губерніи; Смоленскомъ, Красненскомъ, Елнинскомъ, Юхновскомъ, Вяземскомъ, Гжатскомъ и Рославльскомъ—Смоленской губерніи; Черниговскомъ, Городнянскомъ, Борисовскомъ, Нѣжинскомъ, Остерскомъ, Козелецкомъ, Сосницкомъ, Конотопскомъ, Кролевецкомъ и Глуховскомъ—Черниговской губерніи; Дубенскомъ, Луцкомъ, Ровненскомъ, Кременецкомъ, Острогскомъ, Новоградъ-Волынскомъ, Житомірскомъ, Овручскомъ и Староконстантиновскомъ—Волынской губерніи; Таганрогскомъ округѣ—Области войска Донского и въ Уральской области. II. Въ измѣненіе расчетовъ дѣйствующаго мобилизаціоннаго расписанія 1910 года—призвать въ нижеуказываемыхъ уѣздахъ лишь часть нижнихъ

9063

НАКАЗ № 8.-

5-го березіля 1918 року.-

Позаяк Українська Держава находиться в стані війни з Російською Державою, наказую ніяких російських газет журналів і друкованих відозв виходячих за межами Української Народньої Республіки не приймати для пересилки поштовим установам Української Народньої Республіки.- В. об. Народнього Міністра Пошт і Телеграфів СИДОРЕНКО.-

З оригіналом згідно:
Завідуючий Загально-Адміністративним
відділом

Провіряв: Пом. Діловода

З початком нацистської агресії цей особливий правовий режим був запроваджений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» на всій території Української РСР. Функції органів державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки передавалися військовим радам фронтів, армій, військових округів, а там, де не було військових рад – вищому командуванню військових з'єднань. Військовій владі надавалося право притягати громадян до трудової повинності, запроваджувати воєнно-квартирну повинність, нормоване постачання, здійснювати реквізицію транспорту, регулювати робочий час, обмежувати в'їзд та виїзд, виселяти певні категорії громадян в адміністративному порядку тощо.

Воєнний стан був скасований в Радянському Союзі, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії і західних областей Білорусії у вересні 1945 р. У західних регіонах України вказаний правовий режим був скасований лише в липні 1946 року, хоча і надалі (до середини 1950-х років) справи цивільних осіб, звинувачених в «антирадянських» злочинах, там продовжували розглядати військові трибунали, а не суди загальної юрисдикції. Іншими словами, ознаки згаданого особливого правового режиму продовжували залишатися чинними.

Подальші зміни до законодавства в частині особливих правових режимів відбулися в грудні 1988 р., коли Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про зміни та доповнення до Конституції СРСР». Президії ВР СРСР було надано право, окрім оголошення воєнного стану, також запроваджувати й надзвичайний стан. Надалі, у квітні 1990 р., був ухвалений закон СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану», який неодноразово застосовувався в колишньому Радянському Союзі, у т.ч. 1991 року під час сумнозвісного «ГКЧП».

Після проголошення незалежності в Україні було ухвалено низку законодавчих актів, спрямованих на врегулювання особливих правових режимів.

У ст. 1 Закону «Про оборону України», прийнятому 6 грудня 1991 р., було надане визначення поняття «збройна агресія», а саме: «Під збройною агресією розуміється застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України». При цьому збройною агресією проти України вважається будь-яка з таких дій: «вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація чи анексія частини території України; ... засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України».

26 червня 1992 р. ВР ухвалила закон України «Про надзвичайний стан», а через 8 років – 16 березня 2000 р. – закон «Про правовий режим надзвичайного стану», який до цього часу є чинним.

6 квітня 2000 р. був ухвалений Закон «Про правовий режим воєнного стану». 5 жовтня того ж року внесені зміни до Закону України «Про оборону України», в якому законодавець чомусь не розмежував низку важливих визначень, а серед них і ключові поняття «стан війни» та «воєнний стан».

Після окупації Російською Федерацією Автономної республіки Крим і м. Севастополя, а також окремих районів Донецької і Луганської областей у березні 2015 р. того ж року Президент України ввів у дію рішення РНБО «Про додаткові заходи щодо зміцнення національної безпеки України»,

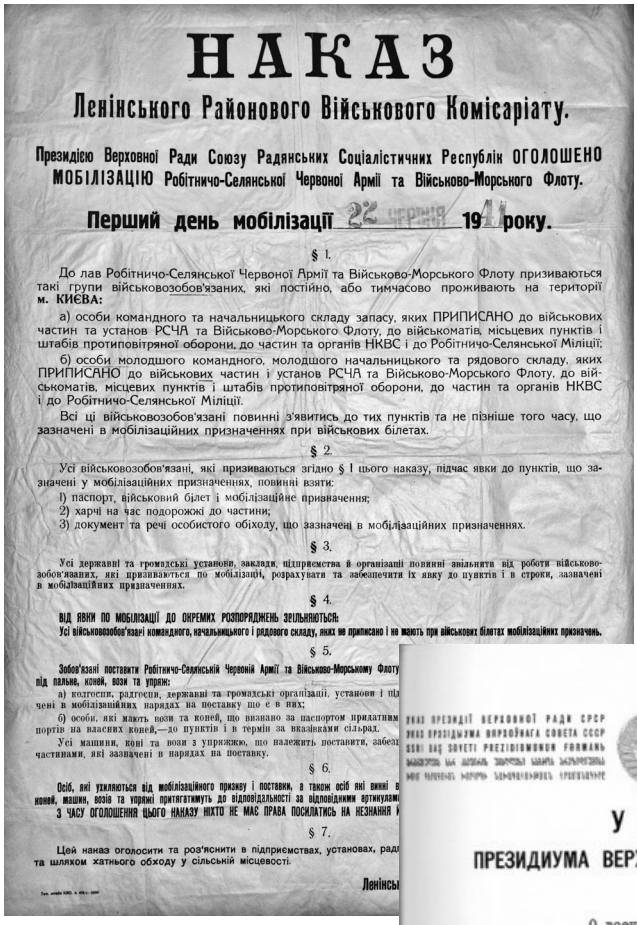

НАКАЗ

Ленінського Районового Військового Комісаріату.

Президією Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік ОГОЛОШЕНО МОБІЛІЗАЦІЮ Робітничо-Селянської Червоної Армії та Військово-Морського Флоту.

Перший день мобілізації 22 червня 1941 року.

§ 1.

До лав Робітничо-Селянської Червоної Армії та Військово-Морського Флоту призиваються такі групи військовозобов'язаних, які постійно, або тимчасово проживають на території **м. КИЄВА:**

а) особи командного та начальницького складу запасу, яких ПРИПИСАНО до військових частин та установ РСЧА та Військово-Морського Флоту, до військоматів, місцевих пунктів і штабів протиповітряної оборони, до частин та органів НКВС і до Робітничо-Селянської Міліції;

б) особи молодшого командного, молодшого начальницького та рядового складу, яких ПРИПИСАНО до військових частин і установ РСЧА та Військово-Морського Флоту, до військоматів, місцевих пунктів і штабів протиповітряної оборони, до частин та органів НКВС і до Робітничо-Селянської Міліції.

Всі ці військовозобов'язані повинні з'явитись до тих пунктів та не пізніше того часу, що зазначені в мобілізаційних призначеннях при військових білетах.

§ 2.

Усі військовозобов'язані, які призиваються згідно § 1 цього наказу, підчас явки до пунктів, що зазначені у мобілізаційних призначеннях, повинні взяти:

1) паспорт, військовий білет і мобілізаційне призначення;
2) харчі на час подорожжі до частини;
3) документ та речі особистого обіходу, що зазначені в мобілізаційних призначеннях.

§ 3.

Усі державні та громадські установи, заклади, підприємства й організації повинні звільнити від роботи військовозобов'язаних, які призиваються по мобілізації, розрахувати та забезпечити їх явку до пунктів і в строки, зазначені в мобілізаційних призначеннях.

§ 4.

ВІД ЯВКИ ПО МОБІЛІЗАЦІЇ ДО ОКРЕМИХ РОЗПОРЯДЖЕНЬ ЗВІЛЬНЯЮТЬСЯ:
Усі військовозобов'язані командного, начальницького і рядового складу, яких не приписано і не мають при військових білетах мобілізаційних призначень.

§ 5.

Зобов'язані поставити Робітничо-Селянській Червоній Армії та Військово-Морському Флоту під пальне, коней, вози та упряж:

а) колгоспи, радгоспи, державні та громадські організації, установи і під... чені в мобілізаційних нарядах на поставку що є в них;

б) особи, які мають вози та коней, що визнано за паспортом придатним... портів на власних коней,—до пунктів і в термін за вказівками сільрад.

Усі машини, коні та вози з упряжжю, що належить поставити, забезп... частинами, які зазначені в нарядах на поставку.

§ 6.

Осіб, які ухиляються від мобілізаційного призиву і поставки, а також осіб які винні в... коней, машин, возів та упряжі притягатимуть до відповідальності за відповідними артикулами...
З ЧАСУ ОГОЛОШЕННЯ ЦЬОГО НАКАЗУ НІХТО НЕ МАЄ ПРАВА ПОСИЛАТИСЬ НА НЕЗНАННЯ Й...

§ 7.

Цей наказ оголосити та роз'яснити в підприємствах, установах, ради... та шляхом хатнього обходу у сільській місцевості.

Ленінсь...

УКАЗ ПРЕЗИДІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР
УКАЗ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР
SSSR BAŞ SOVETI PREZIDIUMUNUN FORMANŞ
[illegible]

SSSR JOKARŞ SOVETI PREZIDIUMŞNYŞ UKAZŞ
SSSR ALIJ SOVETI PREZIDIUMININ UKAZI
UKAZI PREZIDIUMI SOVETI OLIJI SSSR
SSSR ÜLÜ SOVETJ PREZIDIUMUNUN UKAZŞ
SSSR ÇOĞORÇU SOVETI PREZIDIUMUNUN UKAZŞ

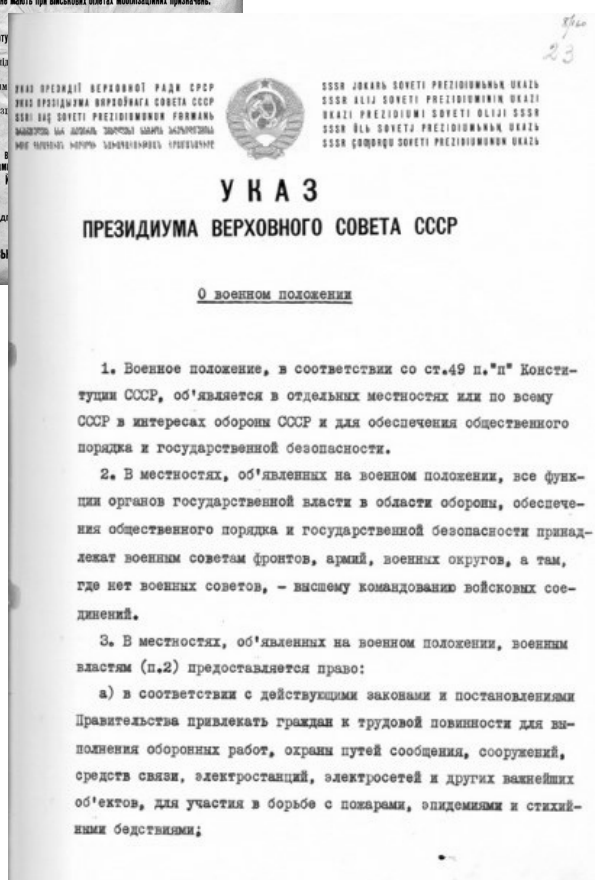

УКАЗ

ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР

О военном положении

1. Военное положение, в соответствии со ст.49 п."п" Конституции СССР, об'является в отдельных местностях или по всему СССР в интересах обороны СССР и для обеспечения общественного порядка и государственной безопасности.

2. В местностях, об'явленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где нет военных советов, - высшему командованию войсковых соединений.

3. В местностях, об'явленных на военном положении, военным властям (п.2) предоставляется право:

а) в соответствии с действующими законами и постановлениями Правительства привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших об'ектов, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями;

запропонувавши Верховній Раді невідкладно внести відповідні зміни до чинного Закону з урахуванням досвіду проведення антитерористичної операції. Однією з новацій законодавчих змін було надання права Президенту України створювати тимчасові державні органи – воєнні адміністрації на територіях, де введено воєнний стан.

12 травня 2015 р., урахувавши хиби попередніх законодавчих актів, був прийнятий новий Закон України «Про правовий режим воєнного стану», у якому, окрім іншого, були задекларовані заходи, які можуть запроваджуватися на період воєнного стану.

З огляду на загострення воєнно-політичної обстановки, 23 лютого 2022 р. Верховна Рада затвердила указ Президента України щодо запровадження від 00 годин 00 хвилин 24 лютого 2022 р. надзвичайного стану на території всієї України, окрім Донецької та Луганської областей, строком на 30 діб. Але цей особливий правовий режим тривав лише кілька годин. Повномасштабний збройний напад РФ на Україну, бомбардування її мирних міст змусило керівництво держави о 5:30 24 лютого 2022 р. запровадити воєнний стан …

Історичне запровадження особливих правових режимів, насамперед воєнного стану, актуалізується в сучасних умовах війни РФ проти України і потребує подальшого комплексного дослідження.

Бібліографія

Вронська Т., Лисенко О., Шандра В. Режими воєнного та надзвичайного стану на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. 2017. № 5. С. 40–54.

Вронська Т., Пилипчук В. Трансформація особливих правових режимів на українських землях у XIX–XX столітті. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2016. Вип. 31. С. 12–23. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_018_2016_31_4

Повний україномовний текст Конституції П. Орлика. URL: http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html

Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVI. Отделение второе. 1861. От № 37191–37826. Санкт-Петербург, 1863.

Полное собрание Законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXVIII. Отделение второе. 1866. От № 39117–40024. Санкт-Петербург, 1866.

Свод Законов Российской империи [в 5 кн., 16 тт.] / под редакцией и с примечаниями И. Д. Мордухай-Болтовского. Том 2. Свод губернских учреждений. Санкт-Петербург, 1912.

Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского Правительства Союза ССР. 1925. № 25. Ст. 166–167.

Статут Вялікага княства Літо скага 1566 г. Мінск, 2003. С. 35–263.

Філінюк І. Г. Військове судочинство доби Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 49. Одеса, 2009. С. 132–138.

Тамара ВРОНСЬКА

У чому полягала сутність «українського питання» напередодні та на початку Другої світової війни?

Землі, на яких українці становили переважну етнічну частку, залишалися об'єктом зазіхань та експансіоністських планів кількох держав. Кремль традиційно вважав винятковим своє «право» на підпорядкування українських територій. Позиція Сталіна в питанні про Україну залишалася незмінною впродовж 20–30-х років: повна інтеграція в загальносоюзний господарський комплекс, придушення будь-яких виявів національного життя, прагнення до автономії та «сепаратизму». Щойно з'явилася можливість «приростити» власні володіння, Сталін пішов на змову з Гітлером і внаслідок агресії проти Польщі «возз'єднав» західні регіони України у складі квазідержавного утворення – УРСР. Серед перших заходів, спрямованих на легітимацію більшовицького режиму на західноукраїнських землях, стали вибори до Народних Зборів Західної України, делегати яких затвердили декларацію про державну владу в краї і його входження до складу УРСР та обрали повноважну комісію, що з відповідними документами виїхала до Москви на засідання 5-ї сесії Верховної Ради СРСР, де й було ухвалено «Закон про входження Західної України до складу Союзу РСР з її возз'єднанням з Українською Радянською Соціалістичною Республікою».

Майже 700 тис. потенційних виборців не прийшли на голосування чи проголосували проти висунутих «згори» безальтернативних кандидатів. Г. Костюк подав таку візію перших радянських виборів у краї: «Народ західних областей України через свої Народні Збори змушений був визнати радянську владу, але за це верховна влада Радянського Союзу … змушена була спеціальним законом визнати право українського народу на об'єднання усіх віками роз'єднаних його земель у єдиній державі. Хто кому зробив більшу поступку – про це скаже історія». Насправді, Сталін не йшов на жодні «поступки» українцям, він з маніякальною послідовністю втілював у життя власні імперські плани, розширюючи кордони і поглинаючи цілі регіони. Популістські гасла і заходи нової влади лише частково приховували його справжні наміри, в чому вже невдовзі переконалися мешканці краю. О. Довженко з цього приводу занотував у своєму щоденнику: «Ах, коли б вистачило мені сили й часу, написав би я роман про визволення Західної України, про возз'єднання наших народів… І як народ український фактично був тут ні при чім».

Власні плани щодо України мав польський політикум. Мало того, що уряд цієї країни не виконав своїх зобов'язань щодо української спільноти, яка мешкала у її межах, частина політичних діячів виношувала експансіоністські плани. Польські дипломати отримали від Г. Герінґа запевнення в тому, що «на випадок ускладнень із Росією Польща може розраховувати на найефективнішу допомогу з боку Німеччини». Предметом торгу, в якому польська сторона в переговорах із німецькою виявила особливу зацікавленість, стали українські землі. Берлін сповна використав деякі слабкості польських політиків і зіграв на

цьому. Німці всіляко демонстрували «байдужість» до України. Спочатку сам А. Гітлер, а потім і Й. фон Ріббентроп запевнили польських урядовців у тому, що «українське питання» вони сприймають винятково крізь призму протидії Кремлю. Під час зустрічі з міністром закордонних справ Польщі Ю. Беком (січень 1939 р.) Й. фон Ріббентроп зазначив, що «в разі ширшого врегулювання всіх проблем між Польщею й нами можна було б повністю домовитися, щоб розглядати українське питання як привілей Польщі та всіляко підтримувати її при розгляді цього питання. Це, знову-таки, має передумовою дедалі відкритішу антиросійську позицію Польщі, інакше навряд чи можуть бути спільні інтереси». Польська сторона позитивно відгукнулася на пропозицію приєднатися до Антикомінтернівського пакту. Й. фон Ріббентроп усіляко підживлював ці настрої: «Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського у цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він, усміхаючись, відповів мені: вони вже були в самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, усе ще живі сьогодні». Намагаючись домогтися від польського уряду поступок у питанні Данцига, Й. фон Ріббентроп наприкінці січня 1939 р. знову запросив Ю. Бека до Берліна, занотувавши після зустрічі у своєму щоденнику: «Потім я ще раз говорив з полковником Беком про політику Польщі та Німеччини щодо Радянського Союзу й у цьому зв'язку також із приводу питання про Велику Україну; я знову запропонував співпрацю між Польщею та Німеччиною у цій царині. Пан Бек не приховував, що Польща претендує на радянську Україну й на вихід до Чорного моря. Він тут же вказав на загрози, що їх, на думку польської сторони, нібито потягне за собою для Польщі договір із Німеччиною, спрямований проти Радянського Союзу».

У Бухаресті також плекали сподівання на створення «Великої Румунії», що передбачало приєднання українськими етнічними землями. Однак за умови, коли Німеччина вирішила вдатися до тактичної поступки й порадила румунському керівництву віддати Радянському Союзу Південну Бессарабію та Північну Буковину, вибору не залишилося. Збережена армія через рік узяла участь у війні проти СРСР спільно з вермахтом.

Власні плани щодо територіальних придбань за рахунок українських земель мали правлячі кола Угорщини. Убачаючи у цій державі майбутнього союзника у «хрестовому поході проти більшовиків», А. Гітлер та Б. Муссоліні домоглися скликання в листопаді 1938 р. першого Віденського арбітражу для розгляду її територіальних претензій. Відтак до Угорщини відійшла частина Чехословаччини площею 11,9 тис. км^2, у тому числі Закарпаття (1,5 тис. км^2, 182 тис. населення, зокрема 30 тис. українців) із містами Ужгород, Мукачево, Берегове. Одержавши підтримку з боку Польщі, яка прагнула мати спільний кордон з Угорщиною, Будапешт захопив і решту Закарпаття. 6 березня 1939 р. А. Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, і 15 березня німецькі війська окупували Богемію та Моравію. А 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на оволодіння Закарпаттям. 14 березня о 5-й ранку угорські війська перетнули демаркаційну лінію. Підрозділи «Карпатської Січі» чинили спротив окупантам, однак сили були нерівними. 16 березня уряд Карпатської України разом із президентом А. Волошиним змушений був виїхати за кордон. 18 березня на Верецькому перевалі зустрілись угорські й польські окупаційні війська, установивши спільний кордон.

У планах творення «Великої Румунії» значне місце також відводилося східним надбанням за рахунок земель, на яких проживали переважно українці. Однак за умови, коли Німеччина вирішила вдатися до тактичної поступки й порадила румунському керівництву віддати Радянському Союзу Південну Бессарабію та Північну Буковину, Бухарест змушений був прийняти ультимативну вимогу керівництва СРСР і вивести власні війська з цих регіонів. Збережена армія через рік узяла участь у війні проти СРСР спільно з Вермахтом.

Недвозначно позначали свої позиції щодо України й лідери ІІІ Райху. У виступі на з'їзді націонал-соціалістичної партії у 1936 р. А. Гітлер відверто просторікував: «Якби ми мали у розпорядженні безмежні сировинні багатства Уралу, ліси Сибіру, і якби неосяжні родючі рівнини України перебували у межах Німеччини, – ми мали б усе». Обтяжена умовами Версальської системи нацистська Німеччина прагнула оволодіти «життєвим простором», ядро якого становила Україна. У серпні 1939 р. Гітлер у колі своїх наближених сказав: «Мені потрібна Україна, щоб нас не змогли ослабити голодом, як то було під час попередньої війни». Крім того, в Україні нацистські верховоди вбачали один з важелів протидії російським впливам у центрально-східноєвропейському регіоні. Тому вони (в особі А. Розенберга) припускали можливість ситуативного «союзу з Києвом», хоча після встановлення контролю над «східним простором» вважали за необхідне фізичне знищення усіх, хто поділяв ідею української державності.

Українська «карта» посідала помітне місце в дипломатичних пасьянсах Лондона, який прагнув послабити чи знищити Радянський Союз. Британська преса, зокрема лондонський «Економіст», стверджувала, що в разі інтервенції Англія підтримає Польщу та інших сусідів Радянської Росії.

Під час «Зимової війни» СРСР проти Фінляндії західні спецслужби засилали на територію Радянського Союзу агентів з числа українських емігрантів, які мали інформувати про становище в країні, настрої населення, добувати розвідувальні дані. Діяльність англійської розвідки скеровувалася в руслі міркувань, згідно яких «проникнення Німеччини і Польщі на Україну зашкодить економічним і стратегічним інтересам Великобританії». Впливовий британський журналіст Л. Лоутон ще в 1934 р. настійно рекомендував своєму уряду інтегрувати українські землі в систему Західної Європи, виходячи з того, що «незалежна й автономна Україна необхідна для європейського економічного прогресу та світового миру». Тоді ж в Англії побував представник ОУН Є. Ляхович, який мав вияснити для британського політикуму сутність програмних засад Організації й засвідчити її готовність співпрацювати з Лондоном.

Незважаючи на те, що українська нація не була репрезентована на міжнародній арені суверенною державою, українці, які мешкали в межах різних держав та на еміграції, намагалися заявити власне ставлення до подій. Наростання загрози нового світового конфлікту в другій половині 30-х років також стимулювало пошук союзників не тільки на міждержавному рівні, але й на рівні окремих політичних груп і партій. На початку 30-х років Організація українських націоналістів поновила втрачені ще УВО зв'язки з німецькими спецслужбами, які ставили перед нею завдання на випадок німецько-польської війни інспірувати антипольські виступи у Східній Галичині. З грудня 1933 р. керівництво гестапо і командування райхсверу переорієнтувало ОУН на

підривну роботу в радянській Україні. Пакт про дружбу і ненапад між Польщею та Німеччиною, підписаний 26 січня 1934 р., спричинив збентеження серед націоналістичних лідерів. Однак Берлін не збирався підтримувати польську експансію на схід. А. Гітлер з цього приводу якось кинув: «Про Україну нехай і не мріють». Серед провідних діячів ОУН не існувало єдності у ставленні до Німеччини як потенційного союзника українців у боротьбі за незалежну державу. Є. Коновалець, передбачаючи підступну лінію нацистів, водночас покладався на об'єктивний збіг обставин, зазначивши в одній з розмов у середині 1937 р.: «Війна неминуча за яких-небудь два–три роки. Німецько-італійська вісь намітила розібрати Совєтський Союз, і якщо Гітлер не збожеволіє, то Україна матиме автономію і своє військо». Водночас Є. Коновалець застерігав від однобічної орієнтації, обстоюючи необхідність пошуку підтримки з боку різних політичних сил. Свого часу проти ставки на Німеччину висловилися Д. Андрієвський, В. Мартинець, Є. Онацький та М. Сціборський. Дізнавшись про дипломатичні контакти Берліна і Варшави, уряд УНР в екзилі також виявив бажання обговорити перспективи української справи з керівництвом Німеччини. Колишній гетьман П. Скоропадський висловлювався за можливість контактів та українсько-німецької співпраці за умови, коли «обидва контрагенти трактуватимуться як рівноправні в переговорах». Проти розрахунків на Німеччину виступали С. Петлюра та генерал-хорунжий армії УНР В. Петрів. Смерть Є. Коновальця різко обмежила можливості ОУН як самодостатньої політичної сили, а згодом стала ще й однією з передумов розколу Організації на бандерівське і мельниківське крило. Прагнучи вступити в нову фазу міжнародних відносин як згуртована сила, представники національно-демократичних сил української еміграції від 1933 до середини 1938 р. вживали зусиль до скликання Всеукраїнського національного конгресу. Однак радикальна позиція Фронту національної єдності (ФУР) та Організації українських націоналістів фактично зірвала «консолідаційну акцію». Отже, події Другої світової війни застали український політикум роздробленим, без єдиної, авторитетної репрезентаційної інституції, яка могла б відстоювати право українського народу та суверенну державність на міжнародній арені. Роль політичного лідера українства взяла на себе Організація українських націоналістів. 30 червня 1941 р. провідні діячі бандерівського крила ОУН проголосили у Львові відродження української державності. Попри те, що нацисти одразу вдалися до репресій проти націоналістів, цей акт мав велике символічне значення.

За умов тотальної війни було складно забезпечити суб'єктність української політичної нації у боротьбі за свої корінні інтереси. Незважаючи на це протистояння українських самостійницьких сил, з одного боку, та радянського і нацистського тоталітарних режимів, з іншого, в 30–40-ві рр. воно стало одним з найяскравіших, звитяжних і жертовних етапів українського національно-визвольного руху в XX ст.

Бібліографія

Armstrong John A. Ukrainian Nationalism. New York. 1963.

Белей Петро. Фронда Степана Бандери в ОУН 1940 року. Причини і наслідки. Київ, 1996.

Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. Dokumente 1934–1944. Herausgegeben von W. Kosyk. München, 1985.

Il nyts kyi R. Deutschland und Ukraine 1939–1945. München, 1955.
Кентій А. В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ, 1998.
ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929–1955. Мюнхен, 1955.
Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
Ляхович Є. Діяльність ОУН у Лондоні в 1933–1935 роках: У кн.: Коновалець і його доба. Мюнхен, 1974.
Муковський І. Т., Дубина О. К., Лисенко О. Є. Україна в геополітичній системі координат періоду Другої світової війни: Навчальний посібник. Київ, 1999.
Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны. (Пер. с нем.) Москва, 1999;
Record J. Appeasement: A Critical Evaluation Seventy Years On // The Origins of the Second World War: An Illustrated Perspective / Ed. by F.McDonough. London, 2011. P. 223–237.
Stedman A.D. Alternatives to Appeasement. London, 2011.
Україна. Політична історія. XX – поч. XXI ст. Київ, 2007.
Finney P. Politics and Technologies of Authenticity: the Second World War at the Close of Living Memory // Rethinking History. 2017. № 21. P. 154–170.

Олександр ЛИСЕНКО

Як реалізовувався сценарій «возз'єднання» західноукраїнських земель з УРСР у складі СРСР?

Політика радянізації новоприєднаних територій мала уніфікувати за стандартами СРСР / УРСР всі сфери громадсько-політичного та соціально-економічного життя, позбавити західних українців приватної власності й певних громадянських свобод, до яких вони звикли в добу Австро-Угорщини, ЗУНР та міжвоєнної Польщі.

Неоднаковим виявилося ставлення до війни й комуністичної влади представників українського і єврейського соціумів. Біднота, насамперед безробітні або ж ті, хто не мав можливості навчати дітей, вірили, що нова влада надасть їм працю та безкоштовне навчання в рідній школі. Українські політики-центристи, члени Української парламентської репрезентації, діячі Українського національно-демократичного об'єднання 2 вересня 1939 р. з трибуни Сейму закликали українців стати на захист Польської держави. У польському війську тоді воювало понад 120 тис. українців – не лише галичани та волиняни, але й представники української військово-політичної еміграції, колишні вояки Армії УНР. Серед них – начальник її Генштабу П. Шандрук. Натомість праворадикали – діячі і симпатики Організації українських націоналістів, яких польська влада почала активно арештовувати проти ночі 2 вересня 1939 р., намагалися підняти збройне повстання проти всіх окупантів, з метою відродження української державності. До визвольного руху долучився С. Бандера, якого 10 вересня звільнено з в'язниці у Бресті, куди ввійшли гітлерівці. У грудні 1940 р. у Львові відбувся гучний судовий процес над 59 членами ОУН, більшість з яких отримали смертні вироки. Загалом за даними НКВС УРСР 1940 р., в західних областях репресовано 4567, а в січні-лютому 1941 р. ще 1462 «українських націоналістів». За інформацією спецслужб, у березні 1941 р. там діяло 13 529 членів ОУН. Більшовицькому терору протистояли також члени польського Союзу збройної боротьби у Львові, Дрогобичі, Бориславі та ін.

Компартійна влада прагнула якнайшвидше уніфікувати за радянськими стандартами життя та побут, перемаркувати міський простір Львова, Перемишля, Тернополя, Луцька, Станиславова, Дрогобича й загалом регіону незвичними для більшості населення радянськими символами і традиціями. До міст привезли великі партії червоних прапорів, пропагандистських плакатів, портретів, платівок, кінофільмів, книг і періодики. Зокрема, набережну Сяну в Перемишлі завішено портретами Леніна, Сталіна та інших діячів СРСР; їхніми іменами названо місцеві школи. Терміново, до першої річниці «возз'єднання» в центрі Львова з легких будівельних матеріалів збудовано п'ятнадцятиметровий пам'ятник радянській Конституції, який мав притінити сусідній кінний пам'ятник польському королю Яну III Собеському. 17 вересня 1940 р. перед оперним театром закладено фундамент пам'ятника Леніну, а на Високому замку (пагорбу-символу Люблінської унії 1569 р., що проголосила федеративну Річ Посполиту) планували відкрити монумент Сталіну. Що-

правда, пам'ятник Леніну встановили вже у повоєнний період перед будівлею опери і, як це не парадоксально, на фундаментах пам'ятника А. Гітлеру, в основу якого закладено плити з єврейських поховань Краківського цвинтаря. Типовий пам'ятник організаторові «возз'єднання» Сталіну, щоправда короткочасно, лякав міщан у львівському Парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького в 1952–1957 роках. У топоніміці з'явилися незрозумілі галичанам вулиці – Радянська, Червоноармійська, Сталінська та ін. Водночас після 1939 р. сплюндровано чимало поховань Легіону УСС і Галицької армії, цвинтарів та меморіалів Першої світової війни, зокрема найбільший з них у Львові, де на Марсовому полі було зруйновано поховання вояків австрійської, німецької та турецької армій. На їхньому місці відкрито меморіал визволителям Львова 1944 р., де поховано насамперед солдатів та офіцерів НКВС, які загинули в протистоянні з українським підпіллям уже у повоєнний час.

З публічного простору вилучалися польськомовні часописи, книги міжвоєнної доби, польські військові поховання; заборонено працю священнослужителів у лікарнях і школах, закрито приватні навчальні заклади, театри, спортклуби. Заборонено діяльність усіх польських, українських, німецьких та єврейських політичних партій і громадських організацій. Під тиском більшовицької влади 1940 р. «саморозпустилося» Наукове товариство імені Шевченка. Натомість монопольне громадське становище мала зайняти Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), осередки якої формувалися головно з прибулих зі сходу комуністів і безпартійних. У перші ж тижні після вступу Червоної армії до Львова заарештовано президента Львова С. Островського, колишніх польських міністрів Л. Козловського і С. Грабського, власника спиртогорілчаного заводу Л. Бачевського, діячів Українського національно-демократичного об'єднання В. Целевича, Д. Левицького, О. Луцького, В. Кузьмовича, І. Німчука та ін. Полонених польських вояків із п'ятнадцятитисячного гарнізону Львова радянська військова адміністрація, всупереч попереднім домовленостям, відправила до концтаборів, зокрема 3,9 тис. офіцерів – до Старобільська (нині Луганська обл.), де 1994 р. відкрито польський військовий меморіал. Судячи із прізвищ загиблих, західні українці були серед тисяч розстріляних 1940 р. польських вояків у Катині. З метою санації регіону, придушення можливої опозиції режим організував декілька депортаційних акцій: 10–11 лютого 1940 р. (виселення польських осадників і лісівників); 8–9 квітня 1940 р. (виселення повій); 13 квітня 1940 р. (виселення родин репресованих); 28–30 червня 1940 р. (виселення біженців); 23 травня 1941 р. (виселення родин «контрреволюціонерів»), загалом близько 216 тис. осіб. Основну частину депортованих склали поляки (більше 52%), євреї – близько 32%, українці – 13%. Живою і болючою є пам'ять про масові розстріли громадян (близько 22 тис.) у західноукраїнських в'язницях НКВС у червні 1941 р., в час вибуху радянсько-німецької війни у Львові, Тернополі, Чорткові, Кременці, Бережанах, Бузьку, Городку, Щирці, Дрогобичі, Самборі, Перемишлянах, Стрию, Дубно, Луцьку, Ковелі, Володимирі.

Після Другої світової війни на честь «Золотого вересня» пам'ятник у Львові було відновлено на в'їзді до міста з київської траси. Власне, 1979 р. до 40-річчя «возз'єднання» при трасі встановлено високу бетонну арку з датою «1939» і гербом СРСР, яка мала символізувати єдність із «радянською» родиною. Утім,

в народі її нерідко називали гільйотиною. Через декілька років символи оновлено й частково декомунізовано: замість дати з'явилося слово «Львів», серп і молот замінено на радянський герб міста. 1981 р. біля монумента встановлено лева з польських військових поховань на Личакові, який декому нагадував кінець «польської» доби в історії міста. Однак 1999 р. розпорядженням мера В. Куйбіди монумент знесено, а на його місці збудовано автозаправку. Демонтовано й пам'ятники та пам'ятні знаки на честь діячів КПЗУ.

За аналогічним сценарієм проводилась політика радянізації на Закарпатті, яке згідно з радянсько-чехословацькою угодою від 29 червня 1945 р. приєднано до УРСР / СРСР. Внаслідок вирівнювання радянсько-польського кордону 1951 р. до УРСР приєднано частину території з покладами вугілля довкола Кристинополя (нині Червоноград), а гірську частину Дрогобиччини віддано Польщі.

Бібліографія

Баран В., Токарський В. «Зачистка» : політичні репресії в західних областях України в 1939–1944 рр. Львів, 2014.

Biedrzycka A. Kałendarium Lwowa 1918–1939. Kraków, 2012.

Caclik M. Dziennik. Lwów 12 pa dziernika 1939–13 września 1940. Wrocław, 2002.

Гривул Т., Осередчук О. «Процес 59-ти»: покоління борців і героїв. Львів, 2011.

Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні. 1939–1941. 2-ге вид. Київ, 2019.

Історія Львова. У 3-х томах. Львів, 2007. Т. 3.

Kampania polska'39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia. Wrocław, 2011.

Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999.

Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). Луцьк, 2008.

Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941. Rzeszów; Warszawa, 2005.

Polskie podziemie 1939–1941. Od Wołynia do Pokucia. Warszawa; Kijów, 2004.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Київ, 2009.

Самсонюк Т. Полонені вересня 1939-го. Луцьк , 2018.

Włodarkewycz W. Przed zagłada. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939). Warszawa, 2013.

Микола ЛИТВИН

У який спосіб легітимізувалися територіальні прирощення СРСР у 1939–1940 рр.?

Серед читачів, очевидно, є й такі, що пам'ятають величну маніфестацію у Львові 17 вересня 1989 р. У цей день тогочасна компартійна влада міста та області намагалася провести заходи, присвячені 50-річчю возз'єднання Західної України з УРСР у складі СРСР. Натомість тисячі львів'ян (за деякими даними – понад 200 тис. осіб) вийшли на вулиці міста, щоб запротестувати проти окупації / анексії краю 17 вересня 1939 р. і якнайшвидше легалізувати репресовану греко-католицьку церкву. Відтоді пройшло кілька десятиліть, однак у науковій та популярній літературі до цього часу присутні різні оціночні дефініції цієї неоднозначної події, у ході якої спершу Східна Галичина і Західна Волинь, а 1940 р. Північна Буковина та Бессарабія за сталінським сценарієм силою зброї були інкорпоровані до Радянської держави.

Вступ Червоної армії та територію Польщі, зокрема в Східну Галичину і Західну Волинь, здійснено згідно з пактом Молотова–Ріббентропа, насамперед його секретним протоколом, який оприлюднено в Європі 1948 р., а в СРСР – у часи горбачовської перебудови. У вказаному протоколі зазначено: «У випадку перебудови областей, які входять до складу Польської держави, кордон сфер впливу інтересів Німеччини і СРСР буде приблизно по лінії рік Нарєв, Вісла і Сян … Щодо південного сходу Європи, з радянського боку визначається інтерес СРСР до Бессарабії». Натомість радянська історіографія, виконуючи завдання комуністичного режиму, всю вину за розв'язання війни поклала на А. Гітлера та авторів Мюнхенської угоди, насамперед Великобританію і Францію. Злочинна роль більшовицької партії та її диктатора Й. Сталіна, зокрема щодо анексії територій сусідніх держав – Польщі та Румунії, в тому числі військово-технічна співпраця СРСР і Німеччини, всіляко затушовувалася тоталітарною владою.

Кремль аргументовував «визвольний» похід за Збруч 17 вересня 1939 р. крахом Польської держави і відступом її керівництва до Румунії. Насправді в цей день військові та державні діячі цієї країни перебували ще на Прикарпатті. Гасло Й. Сталіна «Взяти під захист однокровних трудящих Західної України» маскувало спільну агресію СРСР і Німеччини проти Польщі, але було загалом схвально прийнято вояками-наддніпрянцями, які становили більшість у складі частин Українського фронту.

Вибух Другої світової війни 1 вересня 1939 р. викликав у сучасників різні асоціації. Керівництво СРСР хизувалося швидкою перемогою Червоної армії над «буржуазно-поміщицькою» / «панською» Польщею, звільненням від панського ярма, приєднанням Львова і Перемишля, Дрогобицько-Бориславського нафтового басейну, багатих карпатських лісів до СРСР / УРСР, перенесенням західного кордону майже на 250–300 кілометрів, до берегів Сяну, будівництвом нових летовищ та військових баз. Прості наддніпрянці раділи припиненню воєнних дій на цьому кордоні, порятунку місцевого населення від фашистської окупації, головно ж – зміцненню української родини, поповненню «могутньої сім'ї народів» – СРСР. Польські міщани, підприємці, боячись

руйнувань своїх кам'яниць, репресій сталінської влади і захищаючи свою приватну власність, нерідко зустрічали радянські танки з білими, інколи з червоними прапорцями чи стрічками.

До речі, частина червоноармійців із середовища резервістів прагнула уникнути участі в цій війні. У зв'язку з цим дехто з військових наважувався прострелити собі ноги або відрубати пальці рук; були випадки самогубства, дезертирства, відмови воювати через релігійні переконання. У «визволених» містах і селах спостерігалися самочинні розстріли підозрілих, згвалтування, мародерства, брутальне ставлення до полонених та заможних мешканців. Щоправда, 17 жовтня голова Військової колегії Верховного суду СРСР В. Ульріх надіслав прокурорам Українського і Білоруського фронтів директиву, яка суттєво спрощувала репресивні акції: «Смертельні вироки місцевому населенню і колишнім військовослужбовцям польської армії … виконувати негайно без санкцій Москви. Звітів про них не надсилати». Як бачимо, «визволитель» не завжди відповідав тому образу, який озвучувався в радянських листівках і піснях.

Командування сталінської та гітлерівської армій постійно координували бойові дії, надавали одна одній розвідувальну інформацію; до Німеччини поставлялася дрогобицька нафта та карпатські лісоматеріали. Після виходу військ Українського фронту до берегів Сяну і зайняття Перемишля 29 вересня 1939 р. у Кремлі підписано радянсько-німецький договір про дружбу і кордони, згідно з яким СРСР дісталася територія 200 тис. км^2 і 13,2 млн населення. Водночас підписано три таємні протоколи: про лінію нового кордону; взаємні зусилля щодо недопущення на зайнятих територіях польської агітації і провокацій; про переселення німців із Західної України та українців і білорусів з піднімецької Польщі.

Подальшу долю «возз'єднаних» земель вирішено 1 жовтня на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) під головуванням Й. Сталіна. У його протоколі визначено: скликати Народні збори Західної України, які повинні вирішити, чи буде влада «радянською чи «буржуазною». Текст декларації зборів доручено опрацювати М. Хрущову. Війська Українського фронту і представники НКВС брали участь у створенні нових органів радянської влади, підготовці і проведенні у Львові 26–28 жовтня псевдопредставницьких Народних зборів Західної України, які ухвалили декларації: про встановлення радянської влади в Західній Україні; про її входження до складу СРСР і возз'єднання із УРСР; про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель; про націоналізацію банків і великої промисловості. До речі, серед депутатів були й прихильники автономного входження краю до радянської України, які, побачивши у залі львівської опери чимало червоноармійських штиків, відмовилися від альтернативної думки. Документи з результатами вказаного псевдоплебісциту ретельно відредаговані компартійною владою. 15 листопада УРСР ухвалила возз'єднати Західну Україну з УРСР. Після того, як наприкінці червня Червона армія зайняла Північну Буковину і Бессарабію, Верховна рада СРСР 2 серпня 1940 р. приєднала Північну Буковину, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії до УРСР. Цьому передувала нота уряду УРСР офіційному Бухаресту, у якій стверджено, що Румунія, користуючись військовою слабкістю Росії (СРСР), відторгла 1918 р. територію Бессарабії і тим порушила вікову єдність краю, населеного головно українцями з УРСР.

Отже, ініціюючи «визвольний» похід Червоної армії за Збруч, а згодом – Дністер, Й. Сталін прагнув не визволення поневолених українців, а розширення території радянської імперії, створення на її території нових гарнізонів, аеродромів та військових баз для подальшого воєнного вторгнення в Європу.

Бібліографія

Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України в 1939–1944 рр. Львів, 2014.

Biedrzycka A. Kałendarium Lwowa 1918–1939. Kraków, 2012.

Caclik M. Dziennik. Lwów 12 pa dziernika 1939 – 13 września 1940. Wrocław, 2002.

Гривул Т., Осередчук О. «Процес 59-ти»: покоління борців і героїв. Львів, 2011.

Історія Львова. У 3-х томах. Львів, 2007. Т. 3.

Kampania polska'39. Militarne i polityczne aspekty z perspektywy siedemdziesięciolecia. Wrocław, 2011.

Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999.

Литвин М. Німецько-радянсько-польський діалог у ході воєнної кампанії 1939 р. в Галичині // Wrzesień 1939. Wojna na dwa fronty / Pod red. J. Gmidruka, W. Włodarkiewicza. Warszawa, 2010. S. 87–88.

Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). Луцьк, 2008.

Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941. Rzeszów; Warszawa, 2005.

Polskie podziemie 1939–1941. Od Wołynia do Pokucia. Warszawa: Kijów, 2004.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Київ, 2009.

Самсонюк Т. Полонені вересня 1939-го. Луцьк, 2018; Гриневич В. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні. 1939–1941. 2-ге вид. Київ, 2019.

Włodarkewycz W. Przed zagłada. Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939). Warszawa, 2013.

Микола ЛИТВИН

Як можна оцінити політичне значення проголошення Акту 30 червня 1941 р. про відродження української державності?

Початок німецько-радянської війни суттєво активізував діяльність українського політичного табору самостійницької орієнтації. У своїх зверненнях до керівництва III Райху різні політичні структури намагалися донести своє бачення «українського питання». Ще у квітні 1941 р. провідники ОУН (Мельника) надіслали на адресу Міністерства закордонних справ Німеччини меморандум, у якому наголошувалося, що їхньою метою є «відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем». 10 червня 1941 р. власний меморандум до офіційних кіл Берліна підписали В. Кубійович (УЦК) і Т. Омельченко (УНО). Вони пропонували перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток Індустріальної Західної Європи і буферну державу, здатну нівелювати західний вектор російської експансії. Група провідних діячів ОУН (Бандери) підготувала свій меморандум, переданий до райхсканцелярії 23 червня 1941 р. На жоден з перелічених документів вищі німецькі посадовці не відповіли.

Бандерівський відлам Організації, вірогідно, ще під час проведення Великого Збору ОУН (Краків, квітень 1941 р.) вирішив готуватися до акції, під час якої буде проголошено відновлення Української суверенної держави. Аби уникнути звинувачень у її нелегітимності, провідники Організації сформували у Кракові Український національний комітет, до складу якого увійшли представники українських самостійницьких сил на еміграції. Об'єктивним чинником легітиміції слід вважати численні збори громадян, що відбувалися на території Західної і Правобережної України, залишеній радянськими військами.

Майже одразу за німецькими військами до Львова прибула група ОУН (Бандери) на чолі з Я. Стецьком, яка взялася за організацію проголошення документа про відродження української державності. Очевидно, внаслідок того, що окрім батальйону «Нахтігаль» у місті перебувало чимало німецьких частин, Я. Стецько додав до тексту документа, яким передбачалося проголосити відродження української державності, третій пункт про співпрацю з III Райхом.

30 червня на площі Ринок відбулися Українські національні збори, на яких було проголошено «Акт відновлення Української Держави». Наведемо його повністю:

«1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця, вела в останніх десятиліттях кривавого московсько-більшовицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься й далі спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава, хай живе Організація Українських Націоналістів, хай живе Провідник Організації Українських Націоналістів Степан Бандера! Слава Україні! Героям Слава!

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО

Провідник Національних Зборів».

Вітаючи співвітчизників з початком нової епохи «в житті Державної Соборної Самостійної України», митрополит ГКЦ Андрей Шептицький наголосив: «Український Нарід мусить в тій історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоб заслужити на таке положення серед народів Европи, в якім би міг розвинути усі Богом дані собі сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що Ви дозрілі до Державного Життя».

На підкріплення серйозності своїх намірів ініціатори цих заходів створили український уряд – Державне правління, до складу якого увійшли не лише діячі ОУН (11 осіб – Я. Стецько, Р. Шухевич, Я. Старух, О. Гасин, М. Лебедь та ін.), але й представники інших партій (15 осіб): від УСРП – чотири особи (генерал В. Петрів, М. Росляк, В. Лисий та К. Паньківський), від ФНЄ А. П'ясецький, УНДО – О. Марітчак та Є. Храпливий, решта – безпартійні. Першим заступником Голови Українського державного правління Я. Стецька став М. Панчишин, колишній депутат Верховної Ради СРСР. У такий спосіб бандерівська ОУН продемонструвала здатність до порозуміння та співпраці із представниками різних політичних груп, які обстоювали ідею створення незалежної України. Згодом, у 1944 р., бандерівські лідери сформували новий надпартійний орган – Українську Головну Визвольну Раду.

Щойно німецькі високопосадовці дізналися про львівські події 30 червня, почалися затримання, допити й арешти політичних і громадських діячів, яким інкримінували «антинімецькі» наміри. 3 липня 1941-го у розмові із заступником державного секретаря Райху Е. Кундом С. Бандера заявив: «Ми вступили в бій, що розгортається зараз, щоб боротися за незалежну і вільну Україну. Ми боремося за українські ідеї і цілі. Я дав розпорядження негайно організувати в окупованих німецькими військами районах адміністрацію та уряд країни… Я хотів би ще раз ствердити і вияснити, що стосовно всіх наказів, які я видавав, … я не покладався на жодні німецькі власті, ані на їхнє погодження, але тільки на мандат, який я отримав від українського народу». С. Бандеру

і Я. Стецька відправили до німецького концтабору «Заксенгаузен», Л. Ребета і С. Ленкавського – до Аущвіцу. Упродовж 9 липня – 15 вересня відбувалися масові арешти українських націоналістів. Їх утримували в тюрмі на Лонцького та інших в'язницях, деяких перевозили до Кракова, звідки доправляли в німецькі концтабори. 15 осіб було розстріляно. 11 липня 1941 р. німці заборонили діяльність українських організацій (за винятком УЦК).

Водночас Берлін вдався до розчленування України на різні, відокремлені одне від одного, адміністративно-територіальні утворення. 1 серпня 1941 р. у складі Генерального губернаторства було сформовано дистрикт «Галичина», а 1 вересня створено Райхскомісаріат «Україна».

Однак ні арешти, ні атомізація українських анклавів не змогли зупинити розвиток українського національно-визвольного руху. 3 липня 1941 р. німецькі спецслужби доповідали: «У Києві захоплено летючку ОУН під проводом Степана Бандери з організаційними дорученнями. Там на вступі сказано: «Завдання, що стоїть перед українським народом: Створити самостійну національну державу. Без власної держави, уряду і війська немає вільного життя для українського народу!» У наказі айнзатцкоманди С/5 СБ і СД від 25 листопада 1941 р. наголошувалося: «Стверджено поза всяким сумнівом, що організація Бандери приготовляє повстання в Райхскомісаріаті з метою встановлення самостійної української держави. Всі члени Організації Бандери мають бути негайно заарештовані і після суворих допитів зліквідовані в таємниці під претекстом грабежів». Про те, що українські націоналісти діяли не за інерцією початку німецько-радянської війни, в рамках чіткої військово-політичної стратегії, свідчать також документи наступних років. Зокрема, в повідомленні німецьких спецслужб від 23 жовтня 1942 р. зазначалося: «Організація Бандери зайняла явно бойове становище проти Німеччини і змагає всіми засобами, включно зі збройною боротьбою, до відновлення самостійности України». До речі, цей документ фігурував на Нюрнберзькому процесі і згодом був покладений в основу визнання ОУН та УПА воюючою стороною у Другій світовій війні.

Значна частина національно-свідомого населення України з ентузіазмом сприйняла звістку про Акт 30 червня. У багатьох населених пунктах Західної та Правобережної України відбулися масові збори з цієї нагоди (до речі, річниці вказаної події відзначалися і 1942–1944 рр.).

Провідні діячі ОУН (Б) високо оцінювали значення Акту 30 червня. В. Кук трактував його у такий спосіб: « ОУН співпрацює з тими революційними рухами поневолених Москвою народів і з тими державами, що змагають до повного розвалу СРСР і підтримують створення незалежної Української Суверенної Соборної Держави». Передбачаючи негативну реакцію німецьких чинників на цю подію, націоналісти мали намір: 1) донести до свідомості українського народу, що Німеччина несе Україні нове поневолення, що націонал-соціалістичне рабство таке ж саме, як російсько-большевицьке; 2) розкрити фальшивість німецької політики так званого «визволення від большевиків», не допустити участі українців у війні на боці німців, зривати всі плани допомоги Німеччині, зокрема економічні; 3) домогтися знищення пануючих ще в частині українського населення германофільських настроїв, мнимої надії на німецьку «допомогу» у боротьбі за визволення з більшовицької неволі.

Разом з тим у бандерівському середовищі мали місце й інші настрої та думки. Скептицизм деяких націоналістів породжувало усвідомлення того, що в умовах війни Українська держава мала би спиратися на власне військо, якого в той час не існувало.

Представники інших українських політичних партій і громадських організацій по-різному поставилися до акції, здійсненої ОУН (Б). Мельниківське крило ОУН позиціонувало несприйняття цього кроку як передчасного й такого, що не відповідав тогочасним умовам і спричинив масові арешти оунівців обох фракцій на Волині і в Галичині наприкінці 1941 р. У середині липня мельниківський тижневик «Наступ» опублікував матеріал, автор якого писав: «Провід наш не робить фейєрверків з оперетковими урядами чи цирковими прем'єрами у спікерських голосниках, але підготовлює консеквентно весь загал і провідні кадри до великого державного будівництва, серед буднів і муравлиної праці». Зі слів У. Самчука, член ОУН О. Ольжич відреагував на акцію політичних опонентів «мовчазно, а лише згодом висловив думку, що тепер нарешті німці відкриють свої карти». Негативно поставилися до проголошення Акту 30 червня прихильники гетьмана П. Скоропадського та однодумці Т. Боровця-Бульби. Останній стверджував, що проголошення Акту 30 червня спричинило формування у західних демократіях уявлення про українську державу як сателіта країн Осі, що не відповідало дійсності та шкодило українській справі. Позицію гетьманців віддзеркалювала інформація за 3 липня, підготовлена їхніми відповідними службами, в якій засуджувалися «революційні методи захоплення влади». За законами війни, наголошували автори документа, «політичні і всякі громадські справи мусять відбуватися після порозуміння з військовим командуванням, якому підпорядковуються і всі місцеві цивільні власті».

Натомість один з лідерів УПСР С. Довгаль у листі до генерала В. Петріва так окреслив візію однопартійців на дії бандерівців: «Ми числимо, що вони правильно зробили, що проголосили відновлення української соборної держави. Цим вони поставили чужу силу у становище таке, що вона мусить визнавати і рахуватися». Він також вказував на те, що політичний курс ОУН (Б) підтримує більше громадян, ніж «консервативних і обмежених «нацистів» з пп. Галаганом і Мельником на чолі». Сам генерал В. Петрів у середині серпня писав М. Россіневичу: «Щодо виступу Бандери, то шкода, що він був переведений так несерйозно і був так скомпрометований».

У статті «Чому я згадав про "Акт 30 червня"?» («Новий шлях», грудень 1982 р.) І. Кедрин (Рудницький) вказував на дихотомічність події. Позитивний зміст він вбачав у тому, що вона «показала живучість ідеї української державності». Негативні моменти він пов'язує з тим, що у співставленні з «іншими актами державного самовизначення України: ні в одному з них не було відклику до будь-якої чужинецької збройної сили, з якою українська збройна сила може співпрацювати і «творити новий лад». Співпраця з центральними державами після Берестейського миру спиралася, власне, на тому мировому договорові з 9 лютого 1918 року, де делегація української Центральної ради була визнана за рівноправного контрагента делегацій 4-х держав – Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини. І співпраця дієвої армії УНР з польським військом спиралася на Варшавській конвенції з 21 квітня 1920 року:

в обох випадках Україна переговорювала з позиції слабкості, а не сили, і тому ті обидва договори були для України некорисні, але ж вони таки засвідчували, що Україна була тоді підметом, а не предметом міжнародної політики. «Акт 30-го червня» був проголошений не тільки з позиції слабкости, але не мав ніяких познак, що репрезентував українського контрагента супроти контрагента німецького – бо такого не існувало в реальній дійсності, а існував хіба в подіях і комбінаціях авторів Акту. І коли на поняття держави складається територія, влада і нарід, то якими компонентами орудували автори Акту з 30 червня, які «творили» українську державу?!» Крім того, І. Кедрин закидає ініціаторам цього заходу те, що вони здійснили його «конспіративно» силами однієї партії. Він не схильний «прославляти «Акт 30 червня», наче б від нього починалася історія України, наче б перед тим була пустка, наче б тільки «Акт 30-го червня» засвідчив існування українських патріотів-державників. Але й нема чого гудити той Акт і відмовляти йому будь-яке значення і будь-яку вартість. Це таки був вияв Державницького патріотизму. Чому не йти серединою дороги, чому не висловлювати в історії України все те, що позитивне, тримаючися водночас священного принципу, що кожний має право висловлювати свої суб'єктивні погляди? Прихильники, однодумці і величники «Акту 30-го червня» стягнули його з п'єдесталу, накручуючи його так, як їм подобається, зміняючи текст, приписуючи тій одній події, яка сталася 30 червня 1941 р. у Львові, епохальне, переломове історичне значення, якого та подія не мала і не має».

А. Кентій дав цій події таку оцінку: «Заявивши про створення української держави, бандерівці різко підняли авторитет своєї Організації, викликали до неї симпатії значної частини населення західноукраїнських земель, вийшли на чільне місце у національно-визвольному русі».

Деякі зарубіжні й вітчизняні дослідники надміру глорифікують і перебільшують значення факту проголошення Української держави у червні 1941 р. На переконання шведського журналіста А. Фредборга (у 1943 р. він у Берліні написав книгу «За сталевим муром»), вказана політична акція стало головною причиною краху всієї окупаційної політики на українських теренах, а також вирішальних для всього перебігу війни поразок на Східному фронті. Жорстокі переслідування українських націоналістів «відкрили очі більшості мешканців України на зміст нацистської східної політики і перетворили їх на вороже середовище для німців. Британський дослідник Д. Д. Стюарт-Сміт обстоював думку про те, що Берлін діяв абсолютно неадекватно, коли дезавуював проголошення Української держави й арештував організаторів цього заходу. Цим самим, на його переконання, нацисти відштовхнули від себе 40 млн українців, що, зрештою, спричинило кризу окупаційного режиму.

Розмаїття характеристик та оцінок Акту 30 червня 1941 р. засвідчує складність інтерпретації цього явища. Та, якщо абстрагуватися від ідеологічних симпатій і антипатій і перевести дискусію в суто наукове русло, постає низка незаперечних констатацій. Акт 30 червня 1941 р. слід розглядати в широкому контексті феноменології українського національно-визвольного руху XX ст., а також складних міжнародних і суспільно-політичних процесів на українських землях. Він став маркером одного з найяскравіших і трагічних етапів боротьби за суверенну Українську державу, маніфестацією очікувань значної частини українського народу і намірів його організованих політичних сил, що

репрезентували корінні інтереси української політичної нації на міжнародній арені та в Україні. В умовах Другої світової війни, що зламала Версальську систему, провідники ОУН (Бандери) вважали найефективнішими засобами революційні методи, що спиралися на практику доконаних фактів та збройної боротьби. Цієї логіки вони дотримувалися упродовж усієї війни, створивши власну збройну силу – Українську повстанську армію, та після її завершення продовжуючи спротив сталінській тоталітарній системі до середини 50-х років. Зрештою, виправданням цієї жертовності й повноцінною історичною сатисфакцією жертв борців за УССД стала поява незалежної України 1991 року. А сучасна війна РФ проти України доводить вірність обгрунтованої оунівцями стратегії боротьби проти тих імперіалістичних сил, які намагаються заперечити право українців на власну державність.

Бібліографія

30 червня 1941 р. у Львові було проголошено «Акт відновлення Української держави». URL: http://cossackland.org.ua/2012/06/30/30-chervnya-1941-roku-u-lvovi-buloproholosheno-akt-vidnovlennya-ukrajinskoji-derzhavy

Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Львів, 1993.

Історичне значення Акту 30 червня 1941 р. URL: http://cun.org.ua/2005/istorichneznachennya-aktu-30-chervnya/

Казанівський Богдан. Шляхом легенди. Спомини. Лондон, 1975.

Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1. Київ, 2005.

Краще ніколи, ніж пізно? Акт 30 червня 1941 р. URL: www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/30/128209/

Літопис Української повстанської армії. Торонто, 1991. Т. 21.

Матеріали до позиції визвольної боротьби українського народу 1941–1953. Мюнхен, 1993.

Патриляк І. К. Акт 30 червня 1941 року. У кн.: Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичний нарис, Київ. 2005. С. 78–89.

Самчук Улас. На білому коні. Спомини і враження. Вінніпег, 1972.

Stewart-Smith D. G. The Defeat of Communism. London, 1964.

Fredborg A. Bakom stalvallen: Som svensk korrespondent. Berlin, 1941–1943. Stockholm, 1943.

Як було проголошено «Акт відновлення Української держави» 30 червня 1941 р. URL: www.spilka.pt/pt/ucrania/4688-jak-progolosheno-akt-vidnovlennja-ukrayinskoyiderzhavi-30-chervnja-1941-r

Яке значення Акту 30 червня 1941 р. URL: ua referat. com/Акт_ відновлення_незалежності_ України_30_червня 1941

Олександр ЛИСЕНКО, Іван ПАТРИЛЯК

Як рефлексувало бессарабське населення на початок німецько-радянської війни?

Наукова, науково-популярна література та збірки документів минулого століття, що зараз в українській історіографії сприймаються як заідеологізований продукт радянського часу, подавали перші дні війни у Придунав'ї переважно у розрізі описання бойових дій на ділянці радянсько-румунського кордону, ілюстрували героїзм і відвагу прикордонників, червоноармійців окремих стрілецьких підрозділів, бійців Дунайської військової флотилії тощо. Певним здобутком історіографії тих років можна сприймати низку праць дослідників про трудовий та патріотичний порив населення Придунайського краю у перший місяць радянсько-німецької війни. Однак саме через загалом недостатнє, переважно спричинене ідеологічно обумовленою однобокістю, ґрунтовне наукове студіювання проблеми виявилося об'єктивно неповноцінним. Відтак нашим завданням у розкритті зазначеної теми бачимо спробу подати зріз полярних настроїв населення Південної Бессарабії у перші дні війни. І, зокрема, узявши за основу хронологічних меж кінець червня 1941 року й опираючись на невідомі архівні джерела та свідчення безпосередніх учасників подій, проілюструємо явні рефлексії основних соціальних груп Бессарабського краю на напад румунсько-німецьких військ на СРСР і ставлення до представників радянської влади, комуністів, комсомольських активістів тощо.

Населення. Розмаїте як за соціально-економічною, так і за етно-релігійною складовою цивільне населення Півдня Бессарабії до факту розв'язання війни позиціонувало себе по-різному. Про деякі причини такого ставлення вже йшлося в одній із наших новел, присвяченій зазначеному регіону. Саме ці чинники (радянізація, розкуркулення, репресії, ідеологічна обробка населення, антирелігійна кампанія тощо) спричинили відповідні прояви серед тих соціальних груп, які відчули на собі «переваги» радянського ладу вже в умовах розпочатої війни. Принаймні першими повідомленнями про початок війни для мешканців прикордоння були безпосередньо авіаційні бомбардування, артилерійські канонади, вибухи снарядів і, власне, увесь той жах, який породжує війна. Для населення, що проживало в глибинці Бессарабського краю, війна також не була чимось несподіваним. Однак перцепція самого факту початку війни між Румунією та СРСР відбувалася полярно т му, яким чином на цю ж саму подію реагували люди, обтяжені присягою і військовим ностроєм. Армійці військових частин, розквартированих на покордонні з Румунією, призвані до лав РСЧА з різних регіонів СРСР задовго до війни, виховувалися в дусі радянського патріотизму, були членами ВЛКСМ та ВКП(б), знаходилися під постійним ідеологічним впливом політкомісарів та офіцерів, які головним чином були членами компартії і тому себе проявляли захисниками сталінського режиму і радянської держави.

Натомість мешканці сіл та містечок Південної Бессарабії проявляли себе по-різному і переважно з антирадянських позицій. Вони висловлювали часом

негативні настрої відносно проголошення урядової телеграми про мобілізацію від 22 числа, що змушувало місцеві органи влади, фільтруючи інформацію з місць, вдаватися до запобіжних заходів контролю над морально-політичним станом у прифронтовій зоні. Ставлення населення до радянської директиви фіксували переважно місцеві активісти, працівники сільрад та інші «благонадійні» мешканці, на що й звертали увагу відповідні спецслужби. На фоні чисельних інформаційних повідомлень партійних органів, районних управлінь НКВС в Ізмаїльській області, датованих 23.06.1941 р., виокремлюються випадки відвертої відмови селян від прийняття повістки, явки на збірний пункт для відправки на фронт, відкритих випадів проти радянської влади, партійних та державних діячів тощо. З одного боку, в інформаціях наводилися приклади патріотичного пориву населення, яке виявило нестримне бажання добровільно й по мобілізації піти на фронт. А з іншого, у джерелах знаходимо свідчення відвертого критичного й часом ворожого ставлення бессарабців до СРСР, радянського уряду і його мобілізаційних заходів, хоча ці факти й приховалися за висловами на зразок – «є один випадок», «трапляються окремі факти» тощо. Між іншим, статистичні дані з архівів говорять про надто низький загальний патріотичний порив населення Ізмаїльської області (Південної Бессарабії) на початку війни. Так, у мітингах на підтримку СРСР у війні проти Німеччини та Румунії наприкінці червня 1941 р. у чотирьох районах Ізмаїльщини брало участь трохи більше 50 тисяч осіб, що становило за приблизними підрахунками менше 8% населення краю (від 640–670 тис.), а добровольцями на фронт пішло з Ізмаїла, Кілії та Аккермана тільки 2800 осіб! Водночас для порівняння зазначимо, що в Одеській області на фронт до лав РСЧА добровільно й по мобілізації записалося понад 155 тисяч. Враховуючи звичайні перебільшення, які були властиві компартійним чиновникам, все ж у підрадянських регіонах до війни комуністичною пропагандою було виховано два покоління, на відміну від бессарабців, яким пощастило: вони жили у «світлому майбутньому» лише рік!

Загалом же радянська влада довіри у населення краю не мала, як і сама ж не довіряла йому. З цієї причини болгар, молдаван, гагаузів, німців та інших представників бессарабського населення на фронт не призивали. Власне, на те були й свої причини. У перші дні війни переважно серед не зрадянізованих членів бессарабської громади велись відкриті розмови про швидку перемогу німецьких військ, поразку Червоної армії, повну деморалізацію і паніку, яка охопила країну, а особливо великі міста – Москву і Ленінград. За повідомленнями з прикордонних районів області, складалася картина, що радянська влада в окремих селах не має широкої ментальної підтримки населення. Так, у політінформації від виконуючого обов'язки секретаря Бородінського РК КП(б)У тов. Левченка відмічалося, що в селах Бородіно, Гофнугсталь та ін. у «колгоспників настрій нездоровий», «жінки чоловіків, мобілізованих до армії, на роботу не вийшли».

Після прийняття рішення ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 червня 1941 р. про воєнний стан в усіх прикордонних республіках в країні розпочалася мобілізація. Наступного дня керівництвом країни було прийнято постанову, в якій визначалися першочергові задачі в умовах воєнного часу. Після об'яви про мобілізацію військкомати направляли в села розсильних для вручення

призовникам повісток на фронт. Проте в селах Нова Царичанка, Райлянка та інших «траплялися випадки відмови прийняти повістку і явитися на збірний пункт». Особливо такі прояви були притаманні торговцям, комерсантам у містах, «куркульському прошарку» на селі і, рідше, селянам-одноосібникам. Одноосібник с. Фараонівка І. П-ас*, заїхавши до сусіднього с. Забари, серед знайомих розповсюджував слухи про те, що «скоро має бути переворот, ми знов будемо тримати гору і тоді ми покажемо цим біднякам, а куркуль Л-ко І. Н. сказав, що «до колгоспу ні в якому разі не буде записуватися, бо рано чи пізно знов прийдуть румуни і тим, хто за радянську владу, побачите що їм буде».

Серед поширених заяв, на фоні соціального антагонізму між маєтним селянством і біднотою поширювалися розмови про неминучу загибель Радянської влади, про те, що «керівники СРСР не люди, а бандити, негідники, проти яких об'єдналися країни». Певна річ, дії противника, спрямовані на здійснення диверсій, збору шпигунської інформації та розвідданих, розповсюдження слухів тощо, мали місце у прикордонній смузі та в глибинці області. Так, у населеному пункті Булатовка Менчжунської сільради колгоспник П-кий «вів відкриті розмови серед селян про те, що Москва і Ленінград розгромлені німецькою авіацією», а в селі Чера-Мурза (можливо, Кара-Мурза) громадянка Б-ян, дружина вчителя (а її сестра заміжня за священником), зустрівши дружину голови сільради Л-ку, заявила: «Ну що? Дачники відступають? Нелегко взяти і утримати Бессарабію!». У деяких селах траплялися випадки диверсій, як у с. Миколаївка, де 23 червня невідомим чоловіком було перерізано телефонний провід, а в інших селах округи невідомий вершник повідомляв населення про бомбардування і закликав від'їжджати у бік Бендер.

Окрему групу антирадянського елементу становили колишні білогвардійці та різні промонархічні елементи, які з початком війни заявляли про себе відвертими висловлюваннями поміж населення, не уживаючи, однак рішучих дій. Білогвардієць І. Є. К-ра із с. Матроска «закликав селян допомагати румунам в їхній боротьбі проти Червоної Армії», жителька Ізмаїла П. З-ка, перебуваючи у бомбосховищі, гучно висловлювалася: «поживемо ще добре, не так як тут. Гітлер знає що робить». А родичка князя Оболенського з с. Бородіно П.-О.-ська систематично серед жінок розповсюджувала слух, про те, що «Гітлер забере Україну, Бессарабію і Кавказ».

Судячи з інформації районних партійних органів, в ніч з 22-го на 23.06. 1941 г. «частину цього контрреволюційного елементу було вилучено з району», тобто заарештовано. У краї, хоч на нашу думку мало ймовірно, окрім пасивних висловлювань окремих противників радянських порядків, скоріше всього спричинених розповсюдженням слухів румунськими й німецькими розвідувальними органами, молодь готувала збройні виступи. Так, 23 червня спецслужбами було заарештовано й четверо учнів, семи-восьмикласників, середньої школи Старокозацького району, у яких «знайшли і вилучили» зброю. Під час попереднього допиту вияснилося, що ці учні – діти куркулів і ставили на меті відновлення «селянської радянської влади». Більш вірогідною може бути версія про превентивні заходи НКВС щодо нейтралізації т. з. антирадянського елементу, який з розв'язанням війни становив би небезпеку радянській владі.

* Тут і далі у тексті статті автором з етичних міркувань не подаються прізвища повністю, а лише у скороченому варіанті.

Інформаційні зведення секретарів райкомів КП(б)У закінчувалися доволі пафосними запевненнями в тому, що попри зазначені факти наявності антирадянськи налаштованого елементу, морально-політичний стан в районах здоровий. «Біднота й середняки, – зазначалося в одному звіті, – підтримують усі заходи партії та уряду і готові в будь-який момент виступити зі зброєю в руках проти фашистів й відстояти державу рад. У всіх єдина мета – скоріше знищити фашизм». Вагому частку з тих, хто готовий був підтримати комуністів, становили колгоспники, колишні батраки та різний люмпенізований сільський люд, серед якого значна маса «була злиднями» і, маючи певну матеріальну вигоду, радо сприймала свого часу політику розкуркулення маєтних селян і становила опору радянізації у бессарабському селі.

Переважна більшість населення краю займала невиразну позицію, переважно вичікувальну, сподіваючись на покращення свого соціального становища в умовах чергової зміни правлячих режимів, які один від одного не були кращими.

Найбільш активні та прорадянськи налаштовані люди брали участь у різноманітних формах спротиву ворогові. Хто у фортифікаційних батальйонах (по 500 чоловік у кожному) та бригадах поточного ремонту доріг, хто у транспортних бригадах підвезення для військових частин боєприпасів, продовольства тощо. Інші облаштовували шпиталі (наприклад, у Татарбунарах і Шабо було обладнано 2 шпиталі на 150 ліжок), записувалися у загони народного ополчення, хоча формування останніх здійснювалося не завжди на добровільній основі та й часу достатнього на їхню організацію, навчання і бойовий вишкіл не було. Якщо в Одеській і Миколаївській областях Півдня України багатотисячні ополченські підрозділи відіграли помітну роль в утриманні радянських позицій й допомозі кадровим військам РСЧА, то на Ізмаїльщині лише кілька нечисельних загонів, як-то загін «Дунай», утворений з колишніх бійців-інтернаціоналістів в Іспанії, проявляли зразки мужності й стійкості в боротьбі з наступаючими румунсько-німецькими підрозділами.

Переважно комсомольців, міліціонерів, працівників партійно-державного апарату приймали до винищувальних батальйонів – спецзагонів по 450 бійців в кожному районі, сформованих задля охорони оборонних об'єктів, боротьби з ворожим десантом, шпигунами, розвідниками та диверсантами. Щоправда, більшість цих загонів не змогли виконати свого призначення через погане озброєння та слабку організацію. У межах 13 районів прикордонної Ізмаїльської області було сформовано біля 20 винищувальних батальйонів. Забезпеченість їх боєприпасами, вогнепальною зброєю та транспортом була вкрай низькою. Саратський батальйон, наприклад, мав лише 12 гвинтівок, та й то застарілого зразка, перероблених нашвидко з навчальних.

На трудовому фронті також не все було так одностайно й організовано, як на сторінках звітів партноменклатурників. Інакше як можна пояснити втечу 9,5 тис. радянських функціонерів та активістів з краю. Попри те, що працівники дунайських портів, залізничних станцій і вузлів робили все, щоби вивезти у глиб країни матеріальні цінності, обладнання заводів і фабрик, сільськогосподарську техніку, зерно й худобу, навіть половини від того з Ізмаїльської області не було евакуйовано. Швидкий наступ ворога змушував все кидати на

розграбування нової-старої влади та місцевого населення, яке в цьому вбачало певну компенсацію радянізованої власності.

Отже, населення Південної Бессарабії різнополярне і за соціальним статусом, і за власністю, і за ідеологічними переконаннями мало й відповідну поведінку в умовах розпочатої війни. Радянська влада з її методами експропріації і репресій, депортацій і антицерковної політики за короткий термін не змогла виховати місцевий електорат у комуністичному дусі. Винятком були лише люмпенізовані елементи та направленці з підрадянських регіонів УРСР й інших республік, активісти, партійні та державні чиновники, вчителі, агрономи та інші спеціалісти. Місцеве населення, переважно приватні землевласники, дрібні торговці, ремісники та інші категорії населення часом відверто ненавиділи комуністів і СРСР, висловлювали антирадянські погляди, своїми діями грали на користь румунській військовій адміністрації, яка укорінилася у Придунав'ї аж до літа 1944 року.

Бібліографія

Бачинский А. Д. 1941: На подступах к Одессе // Есть город у моря: Краевед. сб. Одесса, 1990, с. 85–99.

Бачинский А. Д., Дыхан М. Д., Коновалов Ю. П. Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / Ред. Ю. П. Коновалов. Одесса: Маяк, 1990, с. 104–110.

Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай. Одеса: Маяк, 1995.

Бачинський А. Д. Буджацька заграва. Придунайські землі України в роки Великої Вітчизняної війни. Одеса: Маяк, 1995.

История городов и сел Украинской ССР: у 26 т. / глав. ред. кол.: Тронько П. Т. (предс.), Артеменко И. И., Бажан Н. П. [и др.]. Киев: Ин-т истории АН УССР; Глав. ред. УСЭ, 1967–1981. Одесская область / [ред. кол.: Чередниченко А. П. (предс.) и др.]. 1978.

Михайлуца Н. И. Население юга Украины фронту и фронтовикам в период 1941–1945 гг. Одесса: [Б.и.], 2005.

Микола МИХАЙЛУЦА

Як був оцінений внесок України у боротьбу об'єднаних націй проти нацизму та фашизму в Другій світовій війні?

Події Другої світової війни на теренах України в радянську добу розглядалися крізь призму її участі у «Великій вітчизняній війні» СРСР. Сучасна російська історіографія здебільшого орієнтується на абсурдні ідеологеми сьогоднішнього керівництва РФ. В. Путін заявив, що перемога у війні була б можливою і без українців. За словами російського президента, статистика часів Другої світової війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – понад 70%. Він проголошує, що «війна виграна за рахунок індустріальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все є в документах». І це лише частина міфів, якими активно оперує Росія. У сучасних умовах Російська Федерація активно використовує пам'ять про Другу світову війну для обґрунтування протистояння цивілізованому світу, здійснення повномасштабної збройної агресії проти України, подальшої мілітаризації, мобілізації суспільства, для підживлення ресентименту, реваншизму та рашизму. Ті символи, які використовує сучасна російська пропаганда нібито для увічнення пам'яті про загиблих у війні, сьогодні стали символами агресії проти України.

Український народ зробив надзвичайно великий внесок у досягнення перемоги над нацизмом та фашизмом і заплатив за це чи не найвищу ціну в Європі. Внесок українців у перемогу Антигітлерівської коаліції (Союзників, Об'єднаних Націй) над блоком країн Осі був окреслений ще під час та одразу по завершенні Другої світової війни лідерами «великої трійки» Ф. Рузвельтом, Й. Сталіним, В. Черчиллем. Показником ролі і місця України в Другій світовій війні стало включення УРСР до складу держав – засновниць ООН у статусі повноправного члена Об'єднаних Націй. А ними могли стати тільки суверенні держави. Отже, ще тоді принаймні де-юре була визнана суб'єктність України в боротьбі Союзників проти Осі.

Як це сталося?

1 січня 1942 р. у Вашингтоні представники чотирьох великих країн – США, Великобританії, Радянського Союзу та Китайської Республіки – підписали декларацію Об'єднаних Націй. Наступного дня представники ще двадцяти двох інших держав додали свої підписи під документом Союзників. Тоді вперше з'явився термін «Об'єднані Нації» як противага «Осі Рим–Берлін–Токіо».

Для узгодження подальших дій провідних держав назріла потреба зустрічі їх керівників: Сталіна, Рузвельта та Черчилля. Так визрівала ідея Тегеранської конференції (28.11–01.12.1943 р.). На конференції планувалося розглянути низку проблем і в першу чергу питання про відкриття другого фронту в Європі. Також передбачалося обговорити основи післявоєнного устрою світу, зокрема створення міжнародної організації забезпечення міжнародної безпеки й міцного миру.

Складні питання, що виносилися на зустріч лідерів «великої трійки», потребували попередніх дипломатичних консультацій. Для цього 19–30 жовтня

1943 р. у Москві проходила конференція міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії. У спільній декларації по завершенні конференції, крім інших питань, також згадувалося про наміри тісної співпраці під час війни та після її закінчення, створення міжнародної безпекової організації, до складу якої на рівних правах мають увійти представники Об'єднаних Націй (країни, які оголосили війну державам Осі). Відповідні наміри були підтверджені на Тегеранській конференції.

Маючи намір домагатися якнайбільшого впливу на ухвалення рішень у майбутній міжнародній організації, Й. Сталін затіяв далекоглядну політику, спрямовану на те, щоби домогтися членства союзних республік в ООН. Ці дії мали як зовнішньополітичний, так і внутрішньополітичний аспект.

Український чинник завжди істотно впливав на сталінську політику, і це дуже виразно виявилося в 1943 році, коли після розгрому німецьких військ на Курській дузі РСЧА взялася за відвоювання України. Готуючись до наступу в Україні, комуністичне керівництво, як центральне так і республіканське, розгорнуло ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота в цей період ґрунтувалася на ідеї «української радянської державності», яка поєднувалася з ідеєю «єдності радянських республік».

Відповідно до наказу Ставки ВГК 20 жовтня 1943 р. чотири радянські фронти, залучені до битви за Дніпро, були перейменовані в «Українські». Перейменування фронтів в Українські у другий день роботи Московської конференції не було випадковим. Уже тоді передбачалися колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь окремих республік СРСР, зокрема України, в роботі ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Задля цього потрібно було створити ілюзію наявності інститутів державності. Для здійснення цього наміру в лютому 1944 р. були внесені зміни до конституцій СРСР і УРСР, які надавали Україні формальне право мати власні збройні сили. У березні 1944 р. ухвалено Закон «Про утворення військових формувань союзних республік та перетворення Народного Комісаріату Оборони із загальносоюзного в союзно-республіканський Наркомат». Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11 березня 1944 р. народним комісаром оборони УРСР призначено генерал-лейтенанта В. Герасименка, який одночасно залишався командувачем Київського військового округу.

Нарком оборони України, та і сам М. Хрущов, повірили в сталінську гру і взялися за військове будівництво. У березні 1944 року були розроблені та направлені до Москви пропозиції щодо воєнно-адміністративної реформи в Україні. Передбачалося штаб округу перенести із Києва до Житомира та створити Житомирський і Львівський військовий округи (відверто ігноруючи ту обставину, що союзники ще не дійшли згоди щодо повоєнних кордонів Польщі), й одночасно залишивши Харківський та Одеський. Ці військові округи мали підпорядковуватися республіканському Наркомату оборони. Опрацьовувався його штатний розпис. Пропонувалося побудувати нову споруду у Києві для його розміщення. На копії документа стосовно військових округів, яка зберігається у ЦДАГО України, накладена віза «Вопрос решен. 11.05.1944». Однак заходи щодо розгортання республіканського наркомату та переміщення штабу округу в Житомир загальмувалися. Під московським контролем залишались і самі управління військових округів. Зокрема, про це свідчить націо-

нальний склад їх керівництва. Серед командувачів чотирьох округів, членів військових рад, начальників штабів, заступників українцем був тільки В. Герасименко, серед офіцерів штабу Львівського військового округу – лише 3 українці, Одеського – 5.

Одночасно тривав процес створення Наркомату закордонних справ УРСР. 1 лютого 1944 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон «Про надання Союзним Республікам повноважень у галузі зовнішніх зносин та про перетворення у зв'язку з цим Народного Комісаріату Закордонних Справ із загальносоюзного в союзно-республіканський Народний Комісаріат». Призначення О. Корнійчука наркомом закордонних справ у лютому 1944 р., після його служби на посаді заступника В. Молотова в Москві, показало, наскільки насправді міфічною була реформа. З демонстраційною метою Й. Сталін використовував показні атрибути суверенітету України в складних перемовинах із союзниками щодо майбутнього радянсько-польського кордону.

19 лютого 1943 р. газета «Правда України» опублікувала статтю О. Корнійчука під назвою «Воз'єднання українського народу в межах своєї держави». Автор наголошував на політичному та етнічному підґрунті радянських претензій на Західну Україну, пригадавши про антипольське повстання 1648 р., українське культурне відродження XIX сторіччя у Львові. Згодом ця стаття була перевидана у інших провідних радянських газетах. Її поширило за кордоном ТАРС.

У доповіді на VI сесії Верховної Ради УРСР 1 березня 1944 р. М. Хрущов висунув претензії на Львів та інші області на схід від «лінії Керзона», а також на Холмський регіон та прилеглі до нього території: «Український народ домагатиметься включення до складу Української Радянської держави таких одвічних українських земель, як Холмщина, Грубешів, Замостя, Томашів, Ярослав». У липні 1944 р. М. Хрущов надіслав Й. Сталіну пропозицію про створення Холмської області в межах Української республіки, зазначивши, що історично ці землі прилягали до України, а в минулому їхня частина входила до складу Російської держави.

Згодом, зауважує дослідник С. Плохій, так звану «незалежність України» Москва використала для зміцнення позиції СРСР у переговорах із польськими політичними фракціями щодо майбутнього радянсько-польського кордону. Ця тактика неодноразово успішно спрацьовувала. Не лише польські прокомуністичні кола вимушено відмовилися від зазіхань на Львів, коли зіштовхнулися з паралельними претензіями українського уряду на Холм, але й деякі західні політики повірили у відносну автономію радянського уряду в Києві. У день визнання Москвою польського уряду британський кореспондент Р. Паркер стурбовано запитав свого співрозмовника: «Чи визнають Україна та Хрущов Тимчасовий уряд Польщі?». Державний секретар США Е. Стеттініус зазначив у мемуарах: «Ніхто не міг визначити масштабу труднощів з Україною, ми у Вашингтоні, звичайно, чули розмови під час німецького наступу, що Україна може покинути Радянський Союз».

Корисний для Кремля ефект уявної автономії, якщо не незалежності України, ймовірно, перевищив початкові розрахунки Сталіна. Занадто активний генерал-лейтенант Василь Герасименко, який заходився розписувати штат наркомату оборони України на 1,5 тис. осіб та проєктувати будівництво грандіозної

споруди під наркомат у Києві, був усунений з посади і відправлений для подальшого проходження служби в Прибалтику. Влітку 1944 р. змінено керівництво українського наркомату закордонних справ. Замість О. Корнійчука призначено досвідченого гравця у міжнародних справах, колишнього секретаря Комуністичного інтернаціоналу Д. Мануїльського. Акцент змістився від пропагандистських дій, де Корнійчук був майстром, до міжнародної політики, в якій Мануїльський мав більше досвіду, ніж навіть його керівник Молотов. Сталін був явно зацікавлений у тому, щоб Україна стала членом Організації Об'єднаних Націй, і для цього її Наркомат закордонних справ мав очолити професіонал, який міг би повністю використати нову позицію республіки на користь Москви.

На конференції в Дамбартон-Оксі (21.09–7.10.1944 р.) делегації союзницької «великої четвірки» (США, Великобританія, Радянський Союз та Китай) обговорили позиції сторін щодо створення майбутньої міжнародної безпекової організації, її цілей, структури та функціонування. Каменем спотикання стала вимога радянської сторони щодо надання членства в ООН шістнадцяти радянським республікам. Всі розуміли, що Радянський Союз претендує на більший вплив при розв'язанні глобальних політичних питань. Учасники дискусії проблему не змогли вирішити, тож відклали її до зустрічі лідерів «великої трійки».

Зустріч Ф. Рузвельта, Й. Сталіна та В. Черчілля відбулася під час Ялтинської конференції (4–11 лютого 1945 р.). Роками довкола її наслідків точилися суперечки між політиками, військовими, науковцями. Багато тонкощів переговорного процесу, механізмів ухвалення рішень, які окреслили картину світоустрою для майбутніх поколінь, залишалися невідомими. Спираючись на нові розсекречені документи, неопубліковані щоденники, листи й протоколи зустрічей, директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор С. Плохій у своїй монографії нещодавно виклав свою інтерпретацію проблемних питань Ялтинської конференції, зокрема й тих, що стосувалися України.

Жваву дискусію в Ялті викликала підготовка до проведення установчої конференції щодо створення ООН. На четвертий день конференції В. Молотов наголосив, що радянська сторона більше не наполягає на членстві всіх 16 республік і, мотивуючи тим, що Британія мала в ООН кілька голосів завдяки своїм домініонам (Канаді, Австралії, Південній Африці, Новій Зеландії), запропонував три кандидатури на роль членства в ООН – Литву, Білорусь, Україну. Він підкреслив, що ці республіки зазнали найбільших жертв у війні. Американська делегація відстоювала принцип «одна держава — один голос».

Після самої Росії Україна була насправді найвідомішою радянською республікою на Заході. Тому В. Молотов саме на прикладі України проілюстрував заходи радянського керівництва щодо надання республікам «автономності», а також зазначив, що «було б зайвим пояснювати розмір, населення та значення України». Під час перерви Сталін повідомив президенту США про те, як він «відчував, що його позиція в Україні була складною та небезпечною. Голосування за Україну було дуже важливим... для радянської єдності».

Неочікувано для американців, на підтримку радянської позиції став В. Черчилль. У своїй промові він апелював до внеску України в боротьбі з гітлерів-

ським нашестям. У листі, який В. Черчилль надіслав з Ялти своєму віце-прем'єр-міністру К. Еттлі вранці 8 лютого, щоб попросити схвалення своєї позиції воєнним кабінетом, він пояснив її. Радянська сторона зменшила вимоги щодо членства в ООН із шістнадцяти республік до двох, України та Білорусі. Ці республіки першими зазнали вторгнення і найбільше постраждали у війні. Домініони Британської Співдружності націй наближались до незалежності поступово і терпляче. Це стало прикладом і для Радянського Союзу.

Водночас представники США, що мали з питання членства радянських республік в ООН завчасно сформовану позицію, яка виражалась формулою «одна держава – один голос», протистояли радянським пропозиціям. Головуючий на той момент Ф. Рузвельт дипломатично запропонував обговорити проблемне питання окремо міністрам закордонних справ і після цього повернутися до його розгляду на найвищому рівні.

Наступного дня (8 лютого) міністр закордонних справ Великобританії Е. Іден доповів, що за результатами наради міністри закордонних справ підтримали пропозицію, щоб серед первинних членів організації були дві радянські республіки. У результаті рішень Ялтинської та Потсдамської конференцій було скликано конференцію у Сан-Франциско, куди делегація УРСР прибула 6 травня 1945 року на чолі із наркомом закордонних справ Дмитром Мануїльським. 26 червня делегати всіх країн одноголосно ухвалили Статут ООН, ратифікований Президією Верховної Ради Української РСР 22 серпня 1945 року.

Уже після війни в мемуарах В. Черчилль засвідчить: «З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею».

Україна стала одним із епіцентрів воєнних дій Другої світової війни. Це визначило масштаби залучення її людських, сировинних, промислових, енергетичних ресурсів усіма воюючими сторонами, гуманітарних і матеріальних втрат, збитків, заподіяних усім галузям економіки та соціальній сфері, характер окупаційних режимів на цій території. Події воєнної доби актуалізували різноманітні аспекти українського чинника в геополітиці. Перебіг бойових дій на території республіки, евакуаційні заходи радянської влади, грабіжницька політика німецьких і румунських окупантів спричинили суцільне спустошення республіки та її депопуляцію. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом та мілітаризмом, здобуту у співдії з Об'єднаними Націями, був визнаний лідерами провідних держав світу. Незважаючи на дипломатичну гру з «завищеними ставками», яку вів Сталін у рамках контактів членів «великої трійки», участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй слід трактувати як легітимаційний вимір визнання внеску нашого народу в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, а також акт історичної справедливості.

Те, що Україна вперше офіційно увійшла до світового співтовариства держав як рівноправний член, стало вагомим політичним наслідком Другої світової війни. Це було визнано лідерами Об'єднаних Націй, засвідчено в рішеннях міжнародних конференцій Союзників в Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями і стало реальним визнанням внеску

українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні. Однак, на нашу думку, цей внесок був визнаний, проте належним чином не визначений. Цей аспект потребує спеціального історичного екскурсу. Водночас ретельного історико-правового дослідження потребує проникнення в ООН Російської Федерації на правах правонаступниці СРСР. Це суперечить статуту ООН, який передбачає для такої ситуації процедуру набуття членства в ООН. На наше переконання, членство РФ в ООН, а також її статус постійного члена Ради Безпеки нині слід вважати нелегітимним.

Бібліографія

Грицюк В., Лисенко О., Покотило О. Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй // Наука і оборона. 2020. № 2. С. 3–11.

Грицюк В., Лисенко О., Покотило О. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом та фашизмом у період Другої світової війни // Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 4–26. (DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2020.03.004)

Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945; з фр. пер. Роман Осадчук. Київ; Париж; Нью-Йорк: УККА, 1992. 729 с.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). Київ: Альтернативи, 1999. 335 с.

Лисенко О. Є. Демографічні втрати України у роки Другої світової війни // Архіви України. 2015. № 3. С. 8–34.

Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни та Україна // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 128–138.

Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.

Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 414 с.

Рибченко Л. В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни // Воєнно-історичний вісник: збірник наукових праць Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. 2020. Вип. 2 (36).

Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / пер. с англ. Лукии Зурнаджи. Киев: Дуліби, 2015. 583 с.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. Київ: Наукова думка, 2011. 735 с.

Черчилль У. С. Вторая мировая война: В 6 т. Т. 6: Триумф и трагедия. Москва: ТЕРРА. Книжный клуб, 1998. 400 с.

Олександр ЛИСЕНКО, Валерій ГРИЦЮК

Якою була роль СРСР в українсько-польському конфлікті у період німецько-радянської війни?

У 2023 р. наступить скорботна дата – 80-а річниця спалаху найбільшого вогнища українсько-польської війни – трагічних подій на Волині, які залишили глибокі рани у свідомості українців і поляків. Проблема ролі в ній СРСР залишається недостатньо дослідженою. Водночас, навколо неї точаться гострі дискусії, зокрема щодо таких питань: чи офіційна Москва використовувала цей конфлікт, чи розпалювала його; чи впливала на українсько-польські відносини ситуація на Східному фронті; чи не червона партизанка призвела до трагічних подій, наскільки значним був її вплив?

Як відомо, 30 липня 1941 р. в Лондоні була укладена радянсько-польська угода, згідно з першою статтею якої договори 1939 р. між СРСР і Німеччиною стосовно територіальних змін у Польщі визнавалися такими, що втратили чинність. Однак сторони по-різному трактували цю статтю. Якщо еміграційний уряд, котрий від часу свого виникнення категорично виступав за відновлення державності у довоєнних кордонах і проходження радянсько-польського кордону згідно з Ризьким миром 1921 р., розумів її як відмову Москви від західноукраїнських земель, то кремлівське керівництво планувало поновити на кінець війни кордон, який мав Радянський Союз на 22 червня 1941 р.

Проблема майбутніх кордонів стала предметом обговорення на другій радянсько-польській зустрічі 4 грудня 1941 р. – під час прийому в Кремлі, влаштованого Й. Сталіним на честь генерала В. Сікорського. На цій зустрічі було порушено, зокрема, питання про майбутню державну належність Львова. Проте, коли польський прем'єр перепитав радянського лідера, чи він не знав раніше, що Львів – це польське місто, той відповів: «Так, але ви змушені будете сперечатися за нього з українцями». Як стверджував у своїх спогадах присутній на переговорах В. Андерс, він намагався «відрадити» Й. Сталіна від намірів залишити Львів УРСР, використовуючи такі старі аргументи, як-от: «германофільство багатьох українців», клопоти, яких вони завдали полякам і можуть завдати більшовикам. Відповідаючи полякам, що це були їхні українці, «а не наші», Й. Сталін намагався використати цей аргумент як «поєднавчий» для Польщі і Радянського Союзу: «Ми їх спільно знищимо». В. Сікорський, як випливає з мемуарів, відмовився продовжувати в цьому руслі розмову, заявивши, що «мені йдеться не про українців, а про територію». Отже, ніби між іншим, кремлівський можновладець наголосив на тому, що серед чинників, які об'єднують поляків і більшовиків, висувається спільне завдання «винищення тих українців».

Встановлення де-факто союзницьких відносин між Польщею та Радянським Союзом створило нездоланний бар'єр на шляху досягнення порозуміння між українським і польським незалежницькими рухами.

Протягом усієї війни радянські партизанські та диверсійні загони одержували з Москви завдання постійно інформувати про настрої польського населення. Більшовики вважали ворогом польське підпілля, яке визнало

еміграційний уряд у Лондоні, і планували його знищити. Водночас в умовах драматичного міжнаціонального протистояння на Волині і Східній Галичині і наявності динамічного українського самостійницького руху ними здійснювалася неагресивна тактика, а подекуди спільні дії з відділами Армії Крайової. Радянське керівництво ставило собі за мету використати антинімецькі настрої поляків для розпалювання партизанської війни і протидії українському націоналістичному підпіллю.

З часу появи на Поліссі і Волині радянських диверсійних груп і партизанських з'єднань українсько-польське протистояння поглиблюється. Як слушно зауважив І. Патриляк, зустрівши неприязнь українського селянства, вони почали базуватися винятково у польських селах і колоніях, налагодили співпрацю з польським підпіллям. Червоні ж партизани, окрім боротьби з німецькими окупантами, одним із найголовніших своїх завдань бачили протистояння з українським національним рухом. Звідси тактичні цілі польського і радянського підпілля цілковито збіглися. Своєю чергою, підбадьорені появою більшовицької партизанки, поляки приступили до формування власних бойових організацій .

Одним із шляхів залучення поляків на свій бік у боротьбі проти німецьких окупантів і українських повстанців радянське керівництво бачило у створенні польських партизанських загонів на Волині. Критикуючи командира червоної партизанки Рівненщини В. Бегму за недооцінку цього завдання, М. Хрущов вимагав від нього в кінці вересня 1943 р.: «Всіляко сприяти організації польських загонів».

Той же В. Бегма згодом доповідав: «Польський загін, який відступив під натиском націоналістів з Гути Степаньської, за наказом облштаба від 11 серпня 1943 р. був прийнятий в з'єднання як загін ім. Ванди Василевської в кількості 70 чол. (командир Богульський, нач. штабу Рудно) з районом дії ст. Антонівка».

Про спільні бої радянської і польської червоної партизанки проти УПА згадував Генрик Грабовський. Безперечно, це також поглиблювало і так трагічне протистояння. «Стали бити німців, а німці нас, – згадував учасник тих подій Я. Бричко. – Поляки тоже нас били. І ми не давали спуску полякам і ковпаківцям. Почалася різня, поляки палили наші села, а ми їхні, бо поляки були разом з ковпаківцями. Мою Карпилівку і Борове поляки з ковпаківцями спалили дотла, а ми спалили Окопи, Довган, Будки. Може, то робилося неправильно, бо було усе на руку німцям і комуністам. Вони зуміли нацькувати поляків на нас».

На думку польського автора М. Чеха, підриваючи ситуацію на Волині, більшовики діяли згідно з точним планом. Вони прагнули до ослаблення Німеччини, дезорієнтації становища на окупованих нею теренах, примноження гітлерівських репресій проти місцевих жителів, таким чином спонукаючи останніх до масового опору. Ставилися також політичні цілі: усунути конкуренцію на приєднаних під час «визвольного походу» 1939 р. територіях, аби виступити єдиною та законною владою; показати всьому світові, що українські і польські націоналісти є колаборантами. Розпочинаючи бої з щойно народженою УПА, вони хотіли змусити оунівців повернутися до колишньої співпраці з нацистами, аби її скомпрометувати перед країнами антигітлерівської коаліції та щоб західні члени «Великої трійки» ніколи не визнали в українському

незалежницькому і антинацистському русі свого союзника. Вітчизняні історики В. В'ятрович і І. Ільюшин звернули увагу на те, що червона партизанка використала конфлікт для ослаблення польського та українського національних рухів і нагромадження своїх сил. По мірі його наростання польські населені пункти, що піддавалися українським нападам, усе частіше зверталися до неї за допомогою. Остання її надавала, примушуючи поляків ставати на свій бік, залучаючи подекуди до розвідницької та диверсійної антинімецької та антиоунівської роботи, використовуючи це для зміцнення власних позицій у неопанованому терені та для посилення прорадянських настроїв серед поляків. Своєю чергою, українські націоналісти розцінювали участь поляків на більшовицькому боці як принципово суперечну їхній власній поставі боротьби з ворогом номер один – СРСР, а, отже, жорстоко мстили польському населенню.

Політика «підливання масла» у вогонь українсько-польського протистояння, розпалювання його сприяла дипломатичним потугам офіційної Москви змінити східні кордони Польщі на свою користь, а також знешкодити ненависних їй «українських і польських націоналістів» їхніми ж руками. На це вказують документи польського підпілля. «З великою вірогідністю можна припустити, що в останніх випадках виняткову роль відіграв радянський вплив, – читаємо в одному з його звітів першої половини 1943 р. – Якщо співставити зазначене з попереднім звітом про систематичні вбивства поляків у східних повітах віленського і новогродського воєводств, що є, безперечно, справою рук радянських диверсійних груп… то, не виключено, що волинські події можуть складати ланку в цьому ланцюгу радянських злочинів».

В іншому звіті за травень–червень того ж року так оцінювалася тодішня ситуація: «Радянські чинники у виданих зверненнях офіційно відхрещуються від убивств поляків, однак значний відсоток банд залишаються під радянським впливом, навіть якщо не під формальним, то під фактичним їх керівництвом». У звіті про становище на «кресах всходніх» у липні 1943 р. наголошувалося: «Є підстави думати, що до низки банд [у Галичині – автори] проникає радянський вплив, як це мало місце і на Волині».

У документі «Українська справа», датованому груднем 1943 р. і підготовленому невідомим автором, чітко виокремлювалася роль радянської партизанки: «Польська думка схильна визнавати більшовиків підбурювачами та таємними керівниками всіх акцій. Діючи в тіні, вони вплинули на початок поширення Бульбою та ОУН гасел щодо мордування поляків. Такі наміри в середовищі більшовиків відповідали змісту повідомлення ТАСС, яке проголошувало захист українського населення від загарбницьких планів Польщі. Особливо треба підкреслити, що лише після повідомлення ТАСС почалися масові вбивства поляків».

Як випливало зі звіту волинського представника польського уряду, складеного, очевидно, не раніше осені 1943 р., радянськими партизанами «створюється видимість, що хочуть захищати польське населення. Проте всюди, де населення змушене було скористатися їхньою допомогою, вони хочуть тільки одного, щоб з польської молоді створити комуністичні партизанські загони. Один з таких загонів вже організований і отримав назву загону імені Тадеуша Костюшка. У кількох випадках серед нападників на польське населення були

і більшовики, які перед тим пропонували польському населенню свою допомогу. Здається, можна бути майже впевненим щодо радянського підбурювання акції мордування польського населення. З'явились і на Волині численні загони радянських партизанів… Волинь вони вважають радянською землею. На даний момент вони становлять вже значну силу».

Негативно позначилося на двосторонніх відносинах і формування на західноукраїнських землях, зайнятих Червоною армією, міліції з місцевих поляків, а також винищувальних батальйонів («истребительных батальйонов»). Останні використовувалися винятково з метою розгрому УПА, практично на той час вже єдиного українського підпілля. Радянські «компетентні органи» зіграли на прагненні частини місцевих поляків помститися за трагічні події на Волині і в інших регіонах, захистити себе і свої сім'ї від відплатних акцій УПА, уникнути набору до Червоної армії або відділів З. Берлінга, взагалі зберегти життя, пішовши на вимушену співпрацю з більшовицькою владою. Вже в лютому 1945 р. на території Західної України діяло 292 винищувальні батальйони, в яких поляки складали 60–80% особового складу, а з п'ятдесятитисячної польської самооборони в Галичині майже половина (22 796 чол.) служила в цих формуваннях.

Отже, радянська сторона враховувала польсько-українське протистояння, яке використовувала в тактико-стратегічному плані. СРСР був кровно зацікавлений у тому, щоб забезпечити собі панування на окупованих територіях, придушити національно-визвольний рух на Україні і Польщі, підступно і вміло використавши для цього українсько-польський антагонізм. Підтримуючи ворожнечу обох народів, провокуючи і поглиблюючи її, Москва намагалася нейтралізувати, виснажити їхню визвольну боротьбу, руками ж останніх винищувати один одного, тримати в атмосфері страху, підозри, взаємної ненависті і покори.

Бібліографія

Anders W. Bez ostatniego rozdzialy. Wspomnienia z lat 1939–1946. London, 1959. 408 s.

В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 286 с.

Gross J. Revolution from abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Byelorussia. Princeton; New-Jersey; Princeton University Press, 1988. 462 p.

Illiuszyn I. ZSRR wobec ukrainsko-polskiego konfliktu narodowosciowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947. Warszawa, 2017. 222 s.

Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 399 с.

Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу у міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава: Tyrsa, 2001. Т. 5. С. 208–220.

Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zale ności od przynale ności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodow. Melting Pot of Nations. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. Warzsawa; Londyn, 2002. S. 279–407.

Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір…»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія. Львів: Часопис, 2012. 592 с.

Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини і перебіг польсько- українського конфлікту в роки Другої світової війни. Київ: УВС, 2003. 140 с.

Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. Т. 2. 358 с.

Sprawa polska w czasie drugiej woiny światowei w pamiętnikach. Warszawa, 1990.

Трофимович В. Радянський Союз і українсько-польська війна // Волинська трагедія: через історію до порозуміння: матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 року. Луцьк, 2013. С. 59–69.

Трофимович В. Роль Німеччини та СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава: Tyrsa, 2001. Т. 5. С. 181–207.

Трофимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту. 1941–1945 роки // У пошуках правди. Луцьк, 2003. С. 375–392.

Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы в 2 т. Москва: РОССПЭН, 2012. Т. 1: 1939–1943. 878 с.

Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы в 2 т. Москва: РОССПЭН, 2012. Т. 2: 1944–1945. 1167 с.

Чех М. Як Москва відкрила ворота у пекло на Волині // Дзеркало тижня. 2013. 6 квітня. № 13. С. 14–15.

Володимир ТРОФИМОВИЧ, Лілія ТРОФИМОВИЧ

Чому верхівка Третього Райху пішла на творення кількох адміністративно-територіальних утворень на українських землях?

15 червня 2022 року в день відкриття XXV Петербурзького міжнародного економічного форуму його організатори оприлюднили мапу адміністративно-територіального розчленування України після окупації військами Російської Федерації. У глобальну мережу потрапив фрагмент цієї мапи, з якого видно, що принаймні західну та центральну частину України російські окупанти «після звільнення» планують розділити на два адміністративні округи. До складу так званого «Західного територіального округу» з центром у Хмельницькому потрапляють вісім областей – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька та Чернівецька. Ще вісім регіонів (Вінницька, Житомирська, Київська, Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Чернігівська області) путінські стратеги геополітики планують об'єднати у так званий «Центральний територіальний округ» з адміністративним центром у Києві. Про долю решти південних і східних областей України нічого невідомо. Проте досвід попередніх восьми років російсько-української війни підказує, що варіанти дій окупантів можуть бути різними: від проєктів на кшталт «Новоросії-2» або регіональних «народних республік» – до прямої анексії, як у випадку з Автономною Республікою Крим. Наразі ні російська влада, ні тамтешні «пропагандисти-експерти» вже не приховують, що справжня мета агресивної війни Росії – знищення України як геополітичної реальності. У планах російських імперіалістів – повна окупація України, ліквідація її державності, територіальне розчленування та анексія.

Під час Другої світової війни інший агресор – нацистська Німеччина – подібний план адміністративного розділення теренів окупованої України, хоч і в короткому часі, але спромоглася реалізувати. Як визрівали та еволюціонували ідеї територіальних змін на Сході? Яку мету переслідували очільники Третього Райху, розчленовуючи Україну на кілька окупаційних зон? Чому соборна Україна та консолідована українська нація, як понад вісім десятиліть тому, так і сьогодні, несе небезпеку для імперій?

Вперше про майбутню політичну конфігурацію східноєвропейського простору А. Гітлер заговорив у вузькому колі наближених осіб одразу ж після розгрому Франції в липні 1940 р. Озвучивши тоді свій намір напасти на СРСР, фюрер скупо прокоментував також і наслідки цієї війни: «Після того Україна, Білорусь, балтійські держави будуть нашими». Ця коротка фраза означала лише одне: повний політичний, економічний і військовий контроль Німеччини над східними окупованими територіями. Розуміння щодо того, як саме німці здійснюватимуть цей контроль, з'являлося поступово, вже під час обговорення в грудні 1940 р. плану війни проти СРСР. На думку А. Гітлера, яку поділяло і його найближче оточення, розгромлений у швидкоплинній воєнній кампанії Радянський Союз мав бути ліквідований і територіально розділений. А ось щодо питання статусу цих областей, то погляди нацистського вождя

перетерпіли певну еволюцію: від поділу окупованих територій колишнього СРСР на «ряд держав із власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди», до встановлення прямого німецького правління та призначення для цих областей імперських комісарів.

Принципи такого територіального розділення та організації політичної влади було деталізовано у директивах Верховного Головнокомандування сухопутних сил Німеччини щодо цивільної адміністрації майбутніх окупованих територій СРСР від 13 березня 1941 р. Згідно цього документа, колишні радянські території на сході, зокрема балтійські країни, Білорусь та Україна, «повинні бути перетворені на держави з власними урядами», а сам поділ здійснено за національним принципом у межах діючих на східному фронті груп армій. Політична влада у цих «державах» мала знаходитись «в руках імперських комісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера». Як бачимо, від самого початку верхівка Третього райху не збиралася надавати окупованим східним територіям жодної, навіть формальної, маріонеткової державності, а лише статус окупаційних адміністративно-територіальних утворень – імперських комісаріатів (нім. – Reichskommissariat). Причини такого рішення були цілком прагматичними: забезпечення виконання завдань з експлуатації промислових, сировинних і продовольчих ресурсів окупованих областей для потреб німецької економіки та армії.

Альфред Розенберг, прибалтійський німець, який вважався серед нацистського керівництва найбільшим спеціалістом у питаннях Росії та СРСР, 2 квітня 1941 р. підготував меморандум, у якому виклав власне бачення територіальних змін на просторі окупованого в майбутньому сходу СРСР. Віддаючи належне «досить міцній традиції» національного життя Києва, який «протягом довгого часу протистояв Москві», цей нацист-прагматик вважав головним політичним завданням утвердження в Україні «власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати німецький простір на Сході […]». Призначений 20 квітня 1941 р. «уповноваженим з центрального контролю над питаннями, пов'язаними зі східноєвропейськими областями» А. Розенберг продовжував пропагувати принцип окремого підходу в питаннях ставлення до окупованих територій Сходу. Зокрема, в «Інструкції для райхскомісара по Україні» від 7 травня 1941 р. стверджувалось, що однією з цілей роботи німецького райхскомісара у цій частині окупованого східного простору є «створення згодом вільної Української держави в тісному союзі з Великонімецьким Райхом». Цю ж позицію з приводу «українського питання» А. Розенберг озвучив 20 червня 1941 р., напередодні вторгнення до СРСР. За його словами, завдання забезпечити українському народові свободу (від російського панування) є програмною вимогою для Німеччини, але «в яких формах і в якому обсязі буде відтворена українська держава, – про це говорити сьогодні немає сенсу».

Дискусії щодо стратегії поведінки окупаційної влади на Сході, й зокрема в Україні, не припинилися навіть з початком німецько-радянської війни. Проте попри тактичні незгоди щодо деталей управління в окупованих областях, верхівка Третього райху консолідовано вбачала в Україні пріоритетне джерело продовольства, сировини, трудових ресурсів і «життєвий простір» для ко-

лонізації. Очевидно, що однією з умов ефективного «освоєння» окупованої території мала стати її адміністративно-територіальна перебудова. На думку фюрера і райхсканцлера, її завданням мало стати «зручне розкладання» цього «величезного пирога», аби мати можливість «по-перше, ним оволодіти, по-друге, ним керувати, по-третє, його експлуатувати». Ці слова А. Гітлера, сказані ним на засіданні у ставці фюрера 16 липня 1941 р., доволі влучно характеризують справжню мету очікуваного територіального розчленування України.

Початок територіальному переділу окупованих радянських територій було покладено 17 липня 1941 р. наказом А. Гітлера «Про цивільне управління в знову окупованих східних областях». Згідно цього акту, після припинення військових дій влада в захоплених районах переходила від військових до цивільної адміністрації, підпорядкованої А. Розенбергу. Останнього фюрер цим же наказом призначив райхсміністром східних окупованих територій. Підпорядковані райхсміністерству території поділялися на райхскомісаріати (нім. – Reichskommissariat), генеральні округи (нім. – Generalbezirk), що керувалися призначеними фюрером райхскомісарами та генеральними комісарами, а також округи (нім. – Kreisgebiet), що поділялися на райони (нім. – Gebiet) під управлінням призначених райхсміністром гебітскомісарів і голів районів.

Східна Галичина стала першим регіоном окупованої України, що зазнав змін як у своєму політичному статусі, так і в адміністративно-територіальному устрої. 17 липня 1941 р. з'явився наказ райхсканцлера про передачу управління Східною Галичиною генерал-губернатору Г. Франку, а 1 серпня 1941 р. «Галичина» як окремий округ (нім. – Distrikt) була приєднана до генеральної губернії. Таким чином через анексію української Східної Галичини було реалізовано ідею А. Гітлера про повернення цієї колишньої «старо-австрійської» провінції до німецького райху. Адміністративно до складу дистрикту увійшли території Дрогобицької, Львівської, Станіславської та південної й центральної частини Тернопільської областей, а центром провінції був Львів (нім. – Lemberg). Статус території райху означав, що східний кордон дистрикту відтепер перетворювався й на східний кордон імперії. Зазначимо, що А. Розенберг, який із суто тактичних міркувань вважав за можливе забезпечити українцям національний розвиток і навіть певну «політичну самостійність», називав анексію Галичини та її приєднання до генерального губернаторства помилкою.

20 серпня 1941 р. А. Гітлер підписав наказ про створення райхскомісаріату «Україна» (РКУ). До складу цього окупаційного утворення поступово мали переходити захоплені Вермахтом області на схід від лінії Сокаль–Броди–Підволочиськ–Збруч. Спочатку планами адміністративно-територіального поділу в складі РКУ передбачалося утворити 14 генеральних округ, які б охоплювали не тільки етнічні українські території, але й південні райони Білорусі, південні та південно-західні області Росії: Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Таврія, Чернігів, Харків, Юзівка, Воронеж, Ростов, Саратов, Сталінград та округа німців Поволжя. Проте з початком війни від цих планів довелося відмовитись і фактично у складі РКУ утворили лише 6 генеральних округ (Волинь і Поділля, Житомир, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Крим). На початку 1943 р. площа райхскомісаріату охоплювала дві третини довоєнної території Української РСР (339 000 км^2). Центром РКУ стало Рівне, де розміщувалась адміністрація райхскомісара Е. Коха. Створені 6 генеральних

округ поділялися на 114 округ і 433 райони. У прирівняних за адміністративним статусом до округи 5-ти великих містах (Дніпродзержинськ, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Київ і Кривий Ріг) управління здійснювали міські комісари (нім. – Stadtkommissar).

З початком війни проти СРСР у тилових районах груп армій (в Україні – це група армій «Південь») склалась мережа військово-адміністративних органів управління – польових (15–20 районів) і місцевих (4–5 районів) комендатур, які мали всю повноту влади на території дислокації в оперативному тилу військ, тобто у «військовій зоні». В силу військово-стратегічної ситуації на Східному фронті зона військової адміністрації в межах території України протягом усього періоду окупації охоплювала території 5-ти північних і східних областей – Чернігівської, Сумської, Харківської, Ворошиловградської та Сталінської. Характерно, що адміністративний поділ цієї території, за винятком рівня областей, залишався довоєнним радянським. З приходом німецьких військ у районах, містах, селищах і селах утворювалися відповідного рівня управи, а відповідальність за роботу цих органів начальниками польових і місцевих військових комендатур покладалася на голів районних управ, міських голів (бургомістрів) і сільських старост. Ці адміністративні органи мали забезпечити безпеку на своїй території, не допускати жодного спротиву окупантам, протидіяти саботажу та диверсіям, а також забезпечити умови для ефективної експлуатації Німеччиною ресурсів окупованих територій.

Схоже на те, що обираючи модель територіально-адміністративного устрою розчленованої України, окупанти оперлися на холодний прагматизм та імперський розрахунок. Скажімо, визначаючи місце штаб-квартири райхскомісара, Берлін виходив скоріше з логістичних переваг, адже адміністративний центр райхскомісаріату знаходився дуже близько до кордону з генерал-губернаторством, тобто, власне, межував з анексованою райхом територією української Галичини. З іншого боку, імперський розрахунок та принцип *divide et impera* (укр. – «розділяй і володарюй») вимагав за будь-яких обставин і в будь-якій формі не допустити навіть натяку на відновлення столичного статусу Києва як тисячолітнього центру України та всього державно-політичного простору на Сході Європи. Важлива деталь. Аби не заохочувати та не провокувати навіть регіональний автономізм в Україні, окупанти обмежили вертикаль місцевих допоміжних адміністрацій рівнем району.

Попри це, керуючись принципами доцільності та мінімізації витрат, керівництво райхсміністерства східних окупованих територій фактично зберегло довоєнний радянський адміністративно-територіальний поділ на рівні районів, міських, селищних і сільських громад. Такий підхід цілком вписувався в логіку колонізаторів, запрограмовану на всеохоплюючу й нещадну експлуатацію промислового, сировинного, продовольчого, демографічного потенціалу окупованої України, тотальний контроль суспільних настроїв, пропагандистський вплив, терор з метою упокорення населення, жорстоке придушення найменших проявів опозиційності чи спротиву.

Активна фаза російської агресії, з якою український народ бореться тепер, доводить, що єдина Україна та консолідована українська нація сьогодні, як і понад вісім десятиліть тому, несуть смертельну, справді екзистенційну небезпеку для імперії. Прагнучи знищити українську державу та українців як

націю, новоявлені російські окупанти намагаються копіювати досвід своїх ідейних попередників – німецьких нацистів навіть у сфері адміністративного розчленування захоплених територій. Щоправда, роль і функції нацистських «генеральних комісаріатів» сьогодні виконують так звані «народні республіки». Останні є нічим іншим, як окупаційними утвореннями, знаряддям пограбування та експлуатації промислового, сільськогосподарського, ресурсного й енергетичного потенціалу України, її територіального розчленування та знищення.

Бібліографія

Гончаренко О., Лисенко О., Першина Т. Система управління окупованими територіями України. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. С. 321–367.

Науменко В., Нестеренко В. Зона військової адміністрації 1941–1943 рр.: основні напрями окупаційної економічної та соціальної політики. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. С. 368–391.

Кучер В., Стефанюк Г. Окупаційний режим у дистрикті «Галичина». Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга перша / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. С. 392–412.

Себта Т. Райхскомісаріат Україна. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 126–128.

Олександр ПОТИЛЬЧАК

Яку роль відігравала видавничо-пропагандистська діяльність підпілля в системі боротьби ОУН і УПА?

Символи та атрибути мають величезний вплив на формування уявлень суспільства про те чи інше історичне явище. Невід'ємним атрибутом боротьби ОУН і УПА в 30–50-х роках була її підпільна література. З точки зору статистики – це понад 160 періодичних видань, близько 1000 брошур, десятки збірників матеріалів, підручників, конспектів та тисячі листівок, що роздруковувалися кількатисячними і стотисячними накладами. Зважаючи на обставини, у яких творили публіцисти ОУН, та складність видання підпільних друків, розмах видавничої діяльності ОУН справді вражає. Жоден із аналогічних визвольних рухів підрадянських республік не спромігся на публіцистичну спадщину в такому обсязі. Для порівняння: другий за розмахом боротьби (після українського) литовський національно-визвольний рух протягом 1942–1952 років випродукував лише 72 найменування періодичних видань. У певний період підпільні видавничі структури мало що поступалися за обсягом друкованої продукції навіть радянській поліграфічній промисловості, адже підпілля в найактивніший період своєї діяльності (з 1944 по 1950 роки) щорічно продукувало від 2-х до 2,5 млн екземплярів підпільних друків, тоді як згідно офіційної статистики, на території всієї УРСР у 1946–1950 роках видавалося 7 млн екземплярів україномовних видань річно, не рахуючи пресових.

Публіцисти ОУН (П. Федун (Полтава), М. Палідович (Карпатський), Я. Старух (Ярлан), О. Дяків (Горновий), М. Прокоп (Володимир), В. Богдан (Рамзенко) та ін.) залишили у спадок величезну кількість ідеологічних, пропагандивних, виховно-вишкільних, публіцистичних матеріалів, а також літературно-художніх творів та малярських робіт, які не втратили своєї актуальності, історичного значення та естетичної привабливості до сьогодні. На сторінках друкованих видань знайшли відображення завдання і цілі організації на кожному з етапів боротьби, непрості ідейно-політичні шукання, пов'язані зі змінами в ідеології та політиці ОУН, яка протягом радянсько-німецької війни пройшла шлях від радикально-націоналістичних до демократичних ідей. Публіцисти ОУН (б) витворили власну систему поглядів стосовно боротьби за незалежність України, обґрунтувавши потребу створення УССД як гаранта стабільності в Європі. Стрижнем революційно-визвольної концепції ОУН (б) була її міжнародно-політична стратегія, оперта на ідеї спільної боротьби з більшовизмом поневолених народів Центрально-Східної Європи. Антигітлерівська і антимосковська спрямованість підпільних видань ОУН засвідчує боротьбу організації на два фронти і перекреслює огульні звинувачення в колабораціонізмі. Суттєво доповнюють програму ОУН (б) ідейно-політичні напрацювання, зроблені в момент найбільшого загострення міжнародно-політичних відносин, що загрожувало початком загальносвітового конфлікту. Ув'язуючи ці події з черговим етапом боротьби за визволення, ідеологи українського підпілля зуміли дати конкретну відповідь на низку дискусійних проблем, як-от: питання

державного устрою майбутньої Української Держави, її соціально-економічного статусу тощо.

Важливою частиною видавничо-пропагандивної кампанії ОУН була повстанська творчість, спрямована на утвердження ідеалів боротьби за незалежність України. Мистецькі видання впродовж 1947–1950 років становили четверту частину загального обсягу друкованої продукції, що видавалася в підпільних друкарнях ОУН. Оспівуючи героїку повстанських буднів, любов до Батьківщини, відданість ідеалам боротьби, вона виконувала не лише пропагандистську, але й мобілізуючу функцію. Серед митців, які пов'язали свою долю з ОУН, – Олена Теліга, архітектор і поет Олег Кандиба (Ольжич), поет і письменник Михайло Дяченко (Марко Боєслав), письменник і журналіст Йосип Позичанюк (Шугай), поети-початківці Мирослав Кушнір (Лунь) та Петро Василенко (Волош, Гетьманець), журналіст Федір Одрач (Шоломницький), художник Ніл Хасевич (Бей-Зот) та ін.

Поява такого обсягу друкованих матеріалів була наслідком цілеспрямованої політики керівників націоналістичного підпілля у сфері пропаганди, які надавали величезного значення популяризації ідей українського націоналізму засобами друкованого слова, узалежнюючи від цієї ділянки роботи успіх боротьби за УССД (Українська Самостійна Соборна Держава) загалом. Керівництво роботою здійснювали члени ГОСП (Головний Осередок Пропаганди) на чолі із Головним Референтом Пропаганди ОУН, які визначали основні напрямки пропагандивно-видавничої роботи, окреслювали пріоритетну тематику пресових видань, виготовляли ключові зразки пропагандивних матеріалів, здійснювали контроль за їхнім виготовленням та розповсюдженням тощо. Видавничо-пропагандивні структури ОУН мали всі атрибути державних видавництв та друкарень. При осередках пропаганди (ОП) різних рівнів діяли адміністративні та редакційно-видавничі відділи, технічна ланка, господарська та кур'єрська служби, система охорони, цензура й фінансовий контроль. У сукупності ці служби забезпечували єдину ідейно-політичну спрямованість підпільної літератури, її безперебійний друк, належне граматичне та естетичне оформлення, цільове розповсюдження. Структура та принцип роботи видавничо-технічної мережі організації кількаразово змінювалися, що було пов'язано зі змінними обставинами боротьби та набуттям членами ОУН певного досвіду видавничої діяльності в умовах підпілля. Низка структурних нововведень, що стосувалися заснування мережі технічних ланок та децентралізації видавничої роботи, дозволили підпільникам впродовж 1946–1950 рр. збільшити кількість друкарських осередків та тривалість їхньої роботи, а водночас засвідчили мобільність підпілля та його здатність до регенерації у найскладніших умовах. Наявність у підпіллі такої ланки як редакційно-видавничі відділи за багатьма ознаками є явищем унікальним. Воно вказує не лише на фаховий підхід до справи видання підпільних друків, але й передбачає реалізацію творчого потенціалу повстанців.

Видавничо-технічна мережа ОУН вкривала майже всі етнічні українські землі. Тут діяло понад 160 підпільних друкарень бандерівського та мельниківського відламів (понад 70 в умовах нацистської окупації та приблизно 118 у підрадянській дійсності). Найбільше друкарень працювало впродовж 1943–1950 років – у період посиленої діяльності підпілля (від 30 до 40 друкарень річно).

А найбільш плідним, за нашими підрахунками, виявився 1944 рік, коли підпільники експлуатували до 40 друкарських осередків. Відносно сприятливі умови для видавничої роботи ОУН у цей час були пов'язані із переходом фронтів, що послабило карально-репресивні заходи у стосунку до представників націоналістичного підпілля. Після 1950 року кількість друкарських осередків значно зменшилася (у 1951 році – до 12, у 1952 – до 7, у 1953 – до 3), але завдяки діяльності пунктів передруку літератури, які існували при кожному осередкові ОУН, організація була забезпечена задовільним обсягом пропагандистських видань до кінця своєї діяльності на українських землях. Останню друкарську техніку, згідно звітної документації МВС та КДБ, було вилучено у підпільників 1954 року, проте жодної інформації про діючі у цей час друкарні не віднайдено, як рівно ж не зафіксовано організаційних друків, датованих цим роком.

Значення видавничо-пропагандистської кампанії ОУН важко переоцінити. Пропагандистський ефект створювала не лише поява підпільних друків, але й сам факт існування друкарень, що свідчив про силу та організованість українського визвольного руху. Після ліквідації підпільної видавничо-технічної мережі пропагандистська кампанія ОУН засобами друкованого слова, нехай і з меншою інтенсивністю, тривала ще майже десять років. Помітного впливу на суспільство вона уже не мала, активізуючи в напрямку антиурядової діяльності лише одиниці, переважно з числа молоді. Проте факт появи націоналістичних листівок після ліквідації ОУН засвідчував глибоке вростання підпілля в народне середовище і тримав у постійній напрузі працівників радянських спецслужб, які змушені були витрачати багато енергії та коштів на поборювання цього явища.

Отже, праці підпільних публіцистів, що закликають до безкомпромісної боротьби з окупантами, декларують загальнолюдські ідеали і цінності, розглядають складні ідейно-політичні, філософські, культурні і моральні аспекти життя українського суспільства, є важливим джерелом до історії українського національно-визвольного руху 40–50-х рр., а водночас повноцінним суспільно-політичним і культурним явищем. Це черговий етап у розвитку української публіцистичної думки. Висновки публіцистів та ідеологів ОУН (Б) щодо подій Другої світової війни, ролі і місця в ній українського визвольного руху співзвучні з оцінками сучасних провідних істориків як в Україні, так і за її межами, а окремі ідеї стали пріоритетними у практиці багатьох сучасних європейських держав. Чимало висновків та тверджень, зроблених українськими націоналістами з приводу геополітичного становища України, її економічного та культурного потенціалу, взаємовідносин з Росією, США та європейськими державами можуть бути з успіхом використані при розв'язанні сучасного стану проблем Україна – Росія, Україна – НАТО, Україна – Європейський Союз, що є свідченням високого фахового рівня видань ОУН та політичної зрілості їх авторів. Якщо взяти до уваги, що українське націоналістичне підпілля було представлене в основному селянством, а інтелігенція в ньому складала лише незначний прошарок (до 15%), то феноменальність цього явища стає ще виразнішою.

Бібліографія

Будрецкіс А. Литовський рух опору, 1944–1952. Свобода народів. Львів–Київ–Торонто–Нью-Йорк, 1995. № 3. С. 76–79.

Іщук О., Ніколаєва Н. Ліквідація органами державної безпеки УРСР підпільних типографій Організації українських націоналістів у 1944–1954 рр. Київ, 2007. 38 с.

Мороз В. Підпільна преса ОУН і УПА на території Львівської області//Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. Львів, 2001. Вип. 9. С. 217–229.

Потічний П. Розміщення підпільних видавничих осередків. Літопис Української Повстанської Армії (За ред. Штендери Є.). Торонто, 1987. Т. 16. С. 11–18.

Савчин М. Тисячі доріг. Літопис Української повстанської армії (За ред. Є. Штендери). Торонто, 1995. Т. 28. 591 с.

Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2006. 384 с.

Стасюк О. Підпільні друкарні ОУН (1941–1953 рр.). Львів, 2011. 295 с.

Олександра СТАСЮК

У чому полягає зміст і значення ідейно-політичних трансформацій у середовищі ОУН (Б) під час Другої світової війни?

Незаперечним доказом злочинності формувань ОУН та УПА в устах речників антиукраїнських сил є ідеологія цього руху, яку ототожнюють з фашизмом та нацизмом. Однак український націоналізм виріс на суто українському ґрунті і уявляв собою не імперсько-державницьку, а визвольно-революційну ідеологію, що й зумовило її трансформацію під час радянсько-німецької війни в бік національно-демократичних ідей.

У міжвоєнний період члени ОУН сповідували т. зв. інтегральний націоналізм, побудований на принципах колективізму, етатизму, радикального екстремізму, правої ідеології та агресивно-експансіоністського мілітаризму. Проте вже в той час у середовищі ОУН існувала група ідеологів на чолі з Іваном Мітрингою (Борис Левицький, Василь Ривак, Михайло Турчманович та ін.), що пропонували найглибшу ревізію націоналізму аж до ухилу вліво. Духовним гаслом мітрингівців стала теза «Свобода народам і людині!», яку використовували як ключову при розв'язанні ідейно-політичних, соціальних, економічних питань. У програмі українських націоналістів з'явилися пункти про гідність і свободу людини, відверте визнання своїх переконань, плюралізм, вільний вибір віросповідання, свободу слова і под., які вперше були зафіксовані у «Маніфесті Організації Українських Націоналістів» (грудень 1940 року).

Плідні дискусії стосовно ідейно-політичних засад Організації перервав розкол ОУН на дві ворогуючі фракції — ОУН (Б) і ОУН (М), кожна з яких відтепер вирішувала ці питання по-своєму. Група Мітринги примкнула до угруповання ОУН (Б), яке складалося переважно з молоді і являло собою значно сприятливіше середовище для ревізіоністських течій. Однак, у переддень Другої світової війни, що вимагала конкретних державотворчих дій, лідери ОУН (Б) не наважилися кардинально змінювати ідеологічні постулати, внаслідок чого частина ідей так і не увійшла до Постанов II Великого Збору ОУН (Б) (Краків, квітень 1941 року), а окремі тези мали винятково декларативний характер. На багатьох акцентах ідеології та політики ОУН (Б) в цей період негативно позначилися також стосунки з поляками, які навіть після падіння Польщі не бажали визнати українців за рівноправного політичного партнера. Догматизм мислення керівників ОУН (Б) мав у своїй основі також дуже сильний психологічний фактор, адже сприйняття нових ідей вимагало не лише політичної мудрості, а й цілковитої перебудови психології мислення, що давалось далеко не кожному політику, вихованому в дусі українського націоналізму донцовського зразка.

У результаті в Другу світову війну ОУН увійшла з програмою, перенасиченою тоталітарними та шовіністичними тенденціями, що стало причиною багатьох політичних і стратегічних помилок і прорахунків Організації на початковому етапі боротьби за УССД. Зокрема, пропонуючи ці ідеї східноукраїнському населенню, українські націоналісти зазнали дошкульної поразки, адже східних українців важко було спокусити незалежною Україною, побудованою

на авторитарних засадах, в рамках якої вони нещодавно зазнали голодомору та жахливих репресій. Відлякувала багатонаціональний Схід пропонована ОУН розв'язка національного питання, яка у стартових документах організації в основному окреслювалася гаслом «Україна для українців» і зводилася до винищування, асиміляції або ж насильної депортації чужонаціонального елементу з метою утворення моноетнічної держави. Жорстку критику викликала і початкова форма правління в державі, яку українські націоналісти окреслювали як національну диктатуру вождівського типу.

Перелом в ході війни, що загрожував новою навалою більшовизму, а також усвідомлення української визвольної справи як частини загальноєвропейської проблеми висунули на порядок денний нові ідейно-політичні орієнтири, що спричинило кардинальні зміни зовнішньополітичного курсу ОУН (Б) та багатьох ідеологічних засад організації. Новий струмінь у політичну думку націоналістичного підпілля внесли українці-східняки Йосип Позичанюк і Пантелеймон Сак, які, завдяки своєму публіцистичному талантові, зуміли переконати керівництво ОУН (Б) в тому, що реформи мають бути здійснені з урахуванням ментальності і політичних пріоритетів населення Східної України, що й пришвидшило «революцію в революції». Демократичний курс ідеології та програми ОУН (Б) було закріплено на III Великому Зборі (ВЗ), який відбувся 21–25 серпня 1943 року на хуторах біля села Золота Слобода (Тернопільщина). Доповненням та логічним розвитком рішень III ВЗ стали Постанови Конференцій 1946 і 1950-х років, матеріали конференцій ЗЧ ОУН, низка програмних документів, як-от: Платформа і Універсал УГВР (1944), Декларація Проводу ОУН після закінчення II світової війни (1945), Звернення воюючої України до всієї української еміграції (1949) тощо, а також статті публіцистів ОУН (Б) (П. Дума (Д. Маївський) «Лицем до народу» (1942), Ю. Дажбожич «За єдиний революційний фронт» (1942), Карпатський (М. Палідович) «До питання аграрної проблеми в Україні» (1942), О. Іваненка «На порозі четвертого року війни» (1942), М. В. Вировий (М. Дужий) «Україна і Росія» (1943), Шахай (Й. Позичанюк) «Тактика щодо російського народу» (1943), В. В. Садовий (М. Прокоп) «До основ нашої міжнародньої тактики», О. І. Степанів (О. Логуш) «За правильний підхід» (1943) та ін.), що в сукупності являють собою стрункy систему ідеологічних і політичних поглядів, які не втратили свого значення до сьогодні.

Про які ж конкретно зміни йшла мова? У сфері державного будівництва керівники ОУН (Б) відмовились від концепції монопартійності та тотального контролю суспільства. Ідеалом ОУН (Б) стала держава з демократичним устроєм та справедливим соціяльним ладом. І хоч у Постановах III ВЗ ще не вживається вираз «демократичний» (він буде затверджений лише на нараді Проводу ОУН (Б) у червні 1950 року), проте перелік зазначених там прав і свобод говорить сам за себе: свобода слова і друку, свобода профспілок, вільний вибір землекористування, справедлива оплата праці, відокремлення релігійних установ від держави, рівність усіх громадян України перед державою незалежно від національності тощо. Єдиноправильною революційно-визвольною концепцією була визнана ідея спільної боротьби всіх поневолених народів Радянського Союзу проти імперіалізмів Москви і Берліна, яка відразу ж набула конкретного втілення – в листопаді 1943 року відбулась Конференція

поневолених московським більшовизмом народів, наслідком якої стало створення в УПА національних відділів. Зміна зовнішньо-політичної концепції потягнула за собою перегляд стосунків з сусідніми народами. Зокрема, кардинальних змін зазнало ставлення до поляків і росіян, яких планували зробити союзниками у боротьбі проти імперських зазіхань Москви та Берліна. Суттєвого переосмислення зазнала проблема національних меншин, яка активно дискутувалася впродовж 1942–1943 рр. на нарадах Проводу та керівників пропаганди. Постановами III ВЗ було закріплено рівне ставлення до всіх національних меншин, що проживають на території України, та забезпечення їм усіх прав в рамках культурно-національної автономії.

Черговим кроком ОУН (Б) в плані утвердження плюралістично-демократичних засад керівництва визвольною боротьбою в Україні стало утворення в липні 1944 року Української Головної Визвольної Ради (УГВР) – незалежного надпартійного військово-політичного центру, до складу якого входили репрезентанти майже всіх українських політичних середовищ державницького спрямування. Проголосивши себе наступницею Української Центральної Ради, УГВР виступала гарантом демократії та конструктивного державного устрою майбутньої Української Держави. Документи УГВР вдихнули нове життя в ідею створення спільного фронту боротьби поневолених народів, сприяючи активізації боротьби і координації визвольних центрів. Постання УГВР дало українським націоналістам підставу стверджувати, що події розвиваються в напрямі успішного завершення боротьби українського народу і вони продовжать цю боротьбу навіть після ліквідації УПА. Це був добре продуманий крок, який не мав нічого спільного з політичним авантюризмом, у якому згодом звинувачуватимуть керівників ОУН (Б) представники різних українських і неукраїнських рухів і партій. Свої плани українські націоналісти будували, виходячи зі стану ідейно-політичної та організаційної готовності підпілля, геополітичних розрахунків, та керуючись потребою перешкодити денаціоналізації українського населення, що могла набути незворотніх форм.

Отже, незважаючи на окремі політичні прорахунки, період радянсько-німецької війни виявився надзвичайно плідним під оглядом формування нових ідейно-політичних засад організації. Впродовж 1941–1945 років з'явилося чимало науково-публіцистичних праць, заяв, листівок, декларацій та інших документів ОУН, які виразно засвідчили еволюцію ідейно-політичних засад організації у бік демократизму та створили базу для наступного етапу розвитку ідейно-політичної думки українського революційно-визвольного підпілля.

Що ж стосується передвоєнних ідейно-політичних орієнтирів ОУН, то ні ОУН (Б), ні ОУН (М) не встигли реалізувати своєї стартової радикальної програми. А, отже, як стверджує професор Ярослав Дашкевич, застосування терміна *інтегральний націоналізм* стосовно української реальності 1940–1950-х років є неправомірним: «Україна досі не переживала панування націоналізму (бо тритижневе, дуже хистке, існування Української Держави 1941 року, проголошеної ОУН, надто короткий термін) і про його «інтегральність» на підставі агітаційно-пропагандистської літератури, твердити просто некоректно. Зрештою негація демократизму породила значно масштабніші та небезпечніші політичні рухи, такі як більшовизм, фашизм, нацизм, – і вказувати на український націоналізм як на найбільше зло абсурдно.

Говорячи про український визвольний рух, не можна оминути його помилкових кроків та трагічних сторінок, якими є розкол організації 1940 року на дві конкуруючі фракції, хибний вибір союзників на початковому етапі війни, спровокований радянськими та німецькими спецслужбами конфлікт на Волині з численними жертвами серед цивільного населення, сумнозвісні чистки СБ у власних рядах тощо. Однак, якими б не були помилки та прорахунки керівників націоналістичного підпілля, не вони визначали характер боротьби ОУН і УПА, а тим більше її кінцевий результат, до якого зараховуємо і Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.

Бібліографія

Вєдєнєєв О. В., Лисенко О. Є. Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права. Український історичний журнал. 2007. № 3. С. 46–66.

Дашкевич Я. Націоналізм і демократія. Українські проблеми. Київ, 1994. № 3. С. 6–9.

Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): Нариси інтелектуальної історії. Київ: «Критика», 2013. 488 с.

Кентій А. Нарис боротьби ОУН–УПА в Україні (1946–1956). Київ, 1999. 220 с.

ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). Видання ЗЧ ОУН. Мюнхен, 1955. 371 с.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Київ: Наукова думка, 2005. 72 с.

Патриляк І. Проблема державності в ідеологічних концепціях і програмових документах українських націоналістів у роки Другої світової війни. Воєнно-історичний мередіан. Електронний науковий журнал. 2013. Вип. 1. С. 114–127.

Стасюк О. Еволюція ідейно-політичних поглядів керівництва ОУН. Українська Повстанська Армія (До 60-річчя утворення). Львів, 2003. С. 242–259.

Трофимович В. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940–1950). Український визвольний рух: наук. зб. Львів, 2007. Збірник 10. С. 299–312.

Олександра СТАСЮК

Як ідеологічне протистояння в окупаційній пресі і карикатура на сталінський тоталітарний режим перегукуються з графічними образами диктаторів в роки німецько-радянської і російсько-української воєн?

Очищення історичної свідомості українців не тільки від ідеологічних маркерів нацистської, рівно як і комуно-більшовицької скверни, а й від путінського терористичного «русскоміровства», спонукала нас саме до такого означення теми. На перший погляд, начебто тема карикатури є само по собі несерйозним ставленням до продукаторів і реалізаторів війни як явища світової історії, до персонажів, які вкарбовані у минуле і вже тепер у сучасне буття сльозами і прокльонами мільйонів… Однак, думаю, що це не зовсім так. Мова йде про вкрай серйозні речі, але в гумористично-графічний спосіб.

Упродовж довгих повоєнних десятиліть XX ст. відмова від засудження комуністичної ідеології та державно-тоталітарної практики в СРСР і підконтрольних йому маріонеткових режимах, лицемірство, політиканство та загравання з пострадянськими олігархічно-кадебешними клонами з боку світових лідерів та політиків, млявість, бюрократизм і відстороненість міжнародних безпекових організацій на зразок ООН, ОБСЄ тощо врешті-решт призвели до української трагедії сучасності. І тільки коли війна в Україні у самій гарячій її фазі стала явною реальністю на кордоні східно- і західноєвропейської цивілізації, загрозою європейському спокою, добробуту, лібералізму і пацифізму, як тільки путінський бліцкриг виявився впродовж останнього тижня лютого 2022 р. не фейком – цивілізований світ, передовсім суспільство, вийшов з анабіозу й прокинувся.

З-поміж чисельних політичних заяв, економічних та іншого роду санкцій, зустрічей і раундів переговорів на найвищому рівні «сильних світу цього» виокремлюються відверті й вкрай значущі риси істинних людей, рефлексії, лакмусові папірці людяності, а саме – співчуття, підтримка, допомога, ненависть до агресора etc. І, що показово, знов актуалізувалася карикатура, як жанр, який, власне, бере свої початки ще з середньовіччя. Карикатура в умовах війни (йдеться про ІІ світову та російсько-українську, путінську гібридно-терористичну війни) є свідченням не тільки лютої зневаги до ворога, до країни-агресора, до ідеологів / фюрерів / генсеків та їхньої фашистсько / нацистсько / рашистської ідеології, до загарбницьких планів тощо, але й, водночас, величезної й непоборної сили народу, невичерпної волі до Перемоги, незламності його духу.

Спершу кількома словами про карикатуру. Остання ж походить від *італ.* caricatura, від caricare – перевантажувати, перебільшувати. Як ми розуміємо, це зумисне пародійне, сатиричне чи гумористичне, переважно графічне зображення тієї чи іншої події або людини, до того ж, карикатура – це різновид графіки. Саме періоду воєн і реформації в європейській історії середини

XVI ст. був притаманний розквіт карикатури на окремих осіб, яких підняла хвиля суспільно-політичних подій. Згодом у наступних століттях карикатура виступала як певний жанр образотворчого мистецтва. А вже графіки-карикатуристи наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст. перетворюють карикатуру у своєрідні театралізовані сюжети, сцени тощо, де препарували потворні, жахливі суспільні явища. І тільки гротескові риси стали проявлятися на зламі політизованих століть – XIX–XX-го. Революції в Європі відкрили широке коло політичної карикатури у вигляді картинки, журнальної графіки, плакату, сатиричного живопису тощо. Особливо виділяються гротескові мотиви, така собі «соціальна маска» або портрет у вигляді шаржу. Нова хвиля політичної карикатури піднялася у першій половині минулого XX ст. саме як рефлексія на «світову бійню» – Першу світову війну (зокрема, в Німеччині, Великій Британії, США, Франції та ін. країнах). Правлячі режими, вбачаючи карикатуру і карикатуристів вільнодумцями, демократами й нонконформістами в наявних реаліях, її забороняли, видання вилучалися, закривалися, художників ув'язнювали, штрафували, не друкували, шельмували. Проте мистецтво карикатури, особливо політичного і антивоєнного змісту, як ми розуміємо, лишалося актуальним і буде залишатися таким, звичайно ж, трансформуючись, ще вельми довгий час.

Опускаючи характеристичні маркери карикатури совдепівського довоєнного періоду, підведу увагу читача ближче до теми. Карикатура на диктаторів в роки Другої світової війни доволі яскраво виглядає саме в наступних контраверсіях: Гітлер / Сталін, нацист / комуніст, «новий порядок» / «соціалістичне майбутнє», жид-енкаведист / німець-визволитель і далі в такому дусі, що дуже переплітається, майже цілком збігається із сучасними нараціями та подіями війни путінської ерефії проти суверенної України. Тут найвідоміші негативні персонажі-об'єкти політичної карикатури, ключові гравці агресивної політики XX століття екстраполюються художниками-карикатуристами у тому ж таки сутнісно агресивному мілітаристському контексті у першу чверть XXI століття, переносяться на загарбницьку війну рашистів, розв'язану проти цивілізаційного вибору українців.

У рамках парадигми тоталітарної сутності та генетичної схожості гітлеризму і сталінізму важливою є спроба розглянути протистояння цих ідеологічних систем на прикладі пропагандистських рефлексій через карикатуру як один із засобів впливу на маси, зокрема у пресі років Другої світової війни на окупованій території України. Враховуючи ідеологічну спрямованість російськомовної преси, що виходила в румунській зоні окупаційного адміністрування, та ступінь актуалізації на газетних сторінках теми воєнного протистояння диктаторів Гітлера / Сталіна, зовнішньої та внутрішньої політики обох держав, репресій в СРСР, використання наслідків репресивної політики ВКП(б)–НКВС у досягненні своєї мети та інше, ми зумисно взяли для вивчення джерела румунського походження періоду окупації 1941–1944 рр. Зокрема, наше звернення до емпіричного матеріалу, який значним пластом представлений у різних періодичних виданнях, виправдалося, хоча й викликало наше обережне ставлення до опублікованих фактів, статистики, малюнків та графіки тощо. Блок цих джерел зосереджений у фондах Державного архіву Одеської області (ДАОО) і є репрезентативним різними контрпропаган-

дистськими матеріалами, які опубліковано на шпальтах газет «Молва» та «Одесская газета» (ф. П-13, Р-3964, Р-4093). Номери цих видань, а також газети «Прибузькі вісті», «Буг», «Одесса», «Дитячий листок» та інші частково зберігаються у фондах архіву УСБУ в Одеській області та спецхранах Одеської національної наукової бібліотеки. Загалом, в Трансністрії поширювались, окрім зазначених друкованих видань, ще 11 румунських газет та 15 журналів, а також 19 німецьких журналів. Про доступність газет для населення свідчить той факт, що до сьогоднішнього дня деякі колекціонери знаходять подібні раритетні видання на Старокінному базарі в Одесі.

Тема репресій часто порушувалася на сторінках трансністрійських видань і мала явну пропагандистську спрямованість у протистоянні ідеологій протиборчих сторін. Наші підрахунки лише по двох періодичних виданнях – «Молва» і «Одесская газета» – свідчать про десятки публікацій на вказану тематику. Приміром, якщо за період з кінця жовтня 1941 р. до початку лютого 1943 р. в «Одесской газете» було опубліковано 14 статей, які стосувались комуністичних репресій в СРСР, то редакція «Молвы» тільки з грудня 1942 р. по березень 1943 р. надрукувала 27 матеріалів. Як бачимо, репресивний наратив дуже широко представлений в підокупаційних виданнях. Цей матеріал об'єднаний загальним смисловим навантаженням, ідеологічним спрямуванням, риторикою і навіть художньо-графічним зображенням (карикатурно). Солідний блок, який розкривав анатомію сталінських репресій в СРСР, складають безпосередньо редакційні або авторські статті, де було представлено тлумачення насущних проблем населення Задністров'я. «Одесская газета» від 10 грудня 1941 р. пояснювала проблеми багатьох «страхом перед всевидющим оком НКВД і кари, що щедро сипалася на голови». Стаття «Напередодні», надрукована в цьому ж виданні від 31 грудня 1941 р., дала оцінку періоду більшовицького правління, який «темною ганебною плямою увійде до історії Росії».

Значне місце в ідеологічному протистоянні займали уривки, що виносилися на сторінки преси з книг про сталінські репресії, про терор як систему державного управління, про стратегію виживання індивідуума у величезному «таборі СРСР». Це серія статей про репресії: головного редактора газети «Молва» А. Масленникова під назвою «Наш обов'язок», професора А. Балясного «Сила традицій», підбірка нотаток про взаємовідносини НКВС і трудящих в різних регіонах Радянської Росії, дуже емоційно насичена стаття М. Рещикова «Радянська каторга», яка на прикладі однієї людської долі розкрила суть сталінської репресивної системи в запропонованій схемі – «Страшно і жахливо навкруги. Земля в крові. Розорення. Убогість. Тортури. Сльози. Голодовки. П'ятирічки. Стахановщина. Застінки радянських людобоєн. Садизм більшовицьких катів».

Найбільш суттєвими із названих вище матеріалів нам видаються нариси-уривки з книги журналіста, видавця та письменника І. Л. Солоневича «Росія в концтаборі», яка розглядала табір як проєкцію волі, як зріз радянського суспільства і державної системи управління. За І. Л. Солоневичем «Росія в концтаборі – це СРСР». «Епоха колективізації, – стверджує публіцист, – довела кількість таборів і табірного населення до нечуваних раніше цифр. Саме у зв'язку з цим табір перестав бути місцем нищення десятків тисяч контрреволюціонерів, яким були Соловки, і перетворився на велетенське підприємство

з експлуатації дармової робочої сили, що знаходиться під керівництвом Головного Управління Таборами ГПУ. Межа між табором і волею стирається все більше і більше. Табір зовсім не є протилежністю волі, а просто окремим і навіть не дуже своєрідним шматком радянського життя. А сьогоднішня Росія не краще сьогоднішнього концтабору». Як актуально звучать ці слова письменника сьогодні.

Другий блок матеріалів про «геніального Сталіна» та його військово-стратегічні прорахунки на керченському та харківському напрямках, під Ростовом-на-Дону та під Сталінградом, про невідомі сторінки біографії «батька народів», про репресії офіцерських кадрів у передвоєнні роки тощо. З особливою іронічністю непогрішність Й. Сталіна подано у статті Марка Бялковського, який розглядав причинно-наслідковий зв'язок репресій офіцерських кадрів у 30-ті роки та поразки РСЧА вже безпосередньо під час радянсько-німецької війни. «Переваги» радянського режиму та процесів радянізації після анексії Сталіним Бессарабії влітку 1940 р. спочатку репрезентувала газета «Молва», помістивши фото про ексгумацію жертв НКВС в Аккермані в 1941 р., а потім проаналізувала у своїй статті Олена Недзельська 40–41-й роки у Бессарабії».

Окремим сюжетом військової дійсності виступає репресивна практика ВКП(б) та каральних органів СРСР, що здійснювалася в ході війни у прифронтовій зоні радянсько-німецького фронту. У статті «Мовою цифр» наводиться правдива інформація про звірства загороджувальних загонів військ НКВД. Про цинічну і антигуманну тактику сталінського режиму свідчить і фотокопія оригіналу наказу заступника НКВС СРСР комісара ДБ 3 рангу Б. Кобулова стосовно родин червоноармійців і військовослужбовців, що здалися в полон, яка була поміщена в лютому 1943 р.

Чільне місце у протиборстві ідеологічних систем (як, власне, й сьогодні), займала карикатура (особливо політична), для якої характерною рисою була простота і точність інформації, що передається в художній спосіб. Висміюючи події або політичних персон (Й. Сталіна, М. Калініна) та союзників з антигітлерівської коаліції, карикатура друкованих видань також представляла і узагальнений образ комуніста, слідчого-енкадебешника, хабарника-партократа, державного чинушу тощо. Малюнки карикатур, які друкувалися переважно на 2-й та 4-й сторінках газет, були чорно-білими, іноді кольоровими і мали досить сатиричне зображення. Як правило, читачеві газет пропонувалася або соціально-побутова, військово-політична, або персоніфікована, дуже характерна якість реальної державної особи, політика, військового тощо з гіперболізацією та акцентуванням на певних рисах персони. Карикатури мали заголовки, коментарі, хоч і не завжди просторі.

Газети війни минулого століття були рупором пропаганди і впливу на підокупаційне населення, провокуючи антисталінські рефлексії суспільства, відсилаючи читача до проблеми сталінської тиранії, репресивної політики влади та її сутності. На сторінках видань, які були дозволені румунською окупаційною владою, популяризувалися ідеї збройного знищення більшовизму, усунення соціальної підтримки сталінському режимові, підбурювання населення до невдоволення політикою Кремля, створення широкого антикомуністичного фронту з усіх етносів та верств суспільства – селян, робітників, інтелігенції, хто пережив репресії в СРСР. Відмінною рисою однак є явно вира-

жена російська націоналістична спрямованість цих видань. Разом з тим, геть відсутні статті про сталінські репресії українського народу (як і інших народів на території УРСР та СРСР), крім публікацій про голод 30-х років. Враховуючи українофобські настрої місцевих чиновників у регіоні та ставку влади, насамперед на російських націоналістів, російськомовна преса усіляко виключала можливість друкувати інформацію про боротьбу українців за створення самостійної Української держави. Український іредентизм лякав як окупаційну адміністрацію, так і російських націоналістів, які намагалися руками німецької та румунської армій відродити російську державність без більшовиків. Окрім усього іншого, видання підокупаційного періоду були доволі інформативними, достатньо широко відображали останні події в різних сферах життєдіяльності регіону і світу. Це, певною мірою, дає можливість сучасним дослідникам детально вивчати історичне минуле і шукати відповіді, шукати аналогії і бачити перспективи нагальних проблем сучасності.

І останнє, про сучасність. Карикатурний жанр стрімко зріс знову. Вбачаємо вдалі аналогії з минулим у сучасних художників, графіків, видавців, організаторів різноманітних конкурсів карикатур тощо. Останнім часом знаходимо карикатури на сторінках низки вітчизняних друкованих і інтернет видань, як то: газет «День», «Україна молода», «Дзеркало тижня», журналів «Главред», «Український тиждень» та ін. Навмисно не акцентуємо на дружніх і недружніх шаржах на сучасних політиків, державних діячів, що не є нашою зацікавленістю зараз, а зупинимось на карикатурі на Путіна. Особливістю цього явища є рефлексія на злободенність історичного моменту – воєнна агресія східного сусіда у тандемі з маріонетковою Білоруссю. Проаналізувавши сотні карикатур на диктатора, який уже увійшов в історію як фюрер XXI ст., виділив би кілька сюжетних ліній серед того сонму карикатур, що оприлюднено митцями. Перша група замальовок викриває Путіна-історика, точніше лжеісторика, фальсифікатора історії, знущальника над історією тощо. Переписуючи нахабно усталену історію, Путін видає бажане за дійсне, нав'язує своє бачення світоустрою, особливо зазіхаючи на спадок Київської Руси-України. Він ревізує історію походження України як окраїни, стверджує, що Україна – це проєкт Заходу, щоби насолити ерефії, що Крим і Донбас – дарунок аграрній Україні від комуністів, а головне – Сталін боровся з націоналістами і він, кадебешник Путін, є продовжувачем справи «великого менеджера», здійснюючи денацифікацію українців-бандерівців. Тут він навіть переплюнув «історика за фахом» Лукашенка, що знайшло також відбиток у карикатурі. Отже, Путін – мілітарист з історичним амплуа, історик з ядерною дубинкою / автоматом Калашникова тощо. Друга група замальовок-карикатур дуже значна. Основна ідея в них полягає у відповіді на питання: то хто ж таки є Путін – неосталініст чи неофашист? Європейські історики, політологи та політики схильні вважати Путіна неосталіністом, навіть майже комуністом (недаремно в Росії КПРФ існує, не заборонена, червона символіка тощо), однак опозиціонери Путіна, зокрема Ілля Пономарьов вважає, що Путін в реальності проявляє набагато більше симпатій до ультраправих, аніж до лівих, підтримуючи нацистів по всій Європі. Саме така тематика найбільш репрезентована у карикатурі. Путін радиться з Гітлером, отримує настанови від нього, навіть дивує Гітлера своїм людожерством. До речі, Путін дійсно захоплюється і підтримує тих, хто служив

Гітлеру, наприклад, колишній прихильник фюрера, відомий російський філософ Іван Ільїн. Відомо, що Путін навіть виділяв кошти на облаштування пам'ятника філософу-нацисту. Отже, основна сюжетно-графічна лінія: Путін – це Сталін і Гітлер сьогодні. У багатьох зображеннях простежується наявна схожість, ніби клонованість єства Путіна від його попередників Гітлера і Сталіна, а саме, ідеологія й промивання мізків, уніформа, штурмовики, форма обличчя, символіка, постава тощо. Особливо виокремлюється ідеологія «русскага міра», де основою «скрепов» є «Русская православная церковь» на чолі з патріархом Кірілом Гундяєвим. Саме він освячував російську зброю нападників-терористів, ґвалтівників, мародерів тощо. Третя група – ілюструє мілітаристську сутність карикатурних зображень Путіна, часом у тріо з Гітлером і Сталіним. Вражає в малюнках, у графіці присутність ядерного жупелу, яким імператор-диктатор сучасної Росії залякує світ. Це чи не єдине, чого ще не було в Гітлера і Сталіна попервах. Хоча в німецького лідера була ФАУ-2, т. зв. «Зброя відплати», прототип балістичної ракети наприкінці ІІ світової війни. Такою ж дубиною залякування у сталінського СРСР були чисельні танкові армії і комуністичний рух у Європі. А в Путіна ж технологічно відстала, але чисельна армія, флот і ядерний / лазерний арсенал, чим він, власне, зараз і блефує.

Отже, в нашому важко вибудуваному сьогоденні відбувається колосальна робота над заміною експортованих «кремлівськими мудрецями» ідолів, диктаторів та ідеологічних акцентів з тоталітарного комуністичного і нацистського минулого завдяки давній методиці карикатурного жанру, який наразі, в умовах збройної боротьби українців за свободу проти агресії східного сусіда, видається нам дуже актуальним і дієвим.

Бібліографія

Bookz.ru/authors/solonevi4-ivan/rossia-v_359/1-rossia-v_359.html

Михайлуца М. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945). Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 388 с.

C: Users User Desktop НАУКА-2022 КАРИКАТУРА Ре-візія історії_ російська історична... _ Internews Ukraine.mhtml

Микола МИХАЙЛУЦА

Чи перегукується із сьогоденням декомунізація «по-румунськи» на українських теренах, названих «Трансністрією» у 1941–1944 рр.?

Порушена проблема розглядається нами у дискурсі декомунізація / перейменування в Україні і, зокрема, в Одеській області після подій Революції Гідності, і, відповідно, прийняття законів про декомунізацію 2015 р. Однак нова хвиля перейменувань піднялася знову в момент усвідомлення загарбницької, терористичної сутності російського агресора після 24 лютого 2022 р. і, маємо надію, буде довершена суспільством і владою після нашої Перемоги. Тут «здетонували», окрім декомунізації, теми дерусифікації та деімперіалізації українських міст, вулиць, площ тощо. Ці процеси впевнено ширяться Україною і навіть оволодівають регіонами, які донедавна, до гарячої фази російсько-української війни, перебували у тенетах махрового «русского мира».

На фоні ретроспективи в історію Другої світової війни важливо показати певні спроби «декомунізації» підокупаційного суспільства на півдні України, зокрема румунською адміністрацією впродовж 1941–1944 рр. Поряд з тим, десятиліття потому можемо констатувати, що серйозних здобутків сягнула сучасна українська влада і в центрі, і в глибинці країни у справі декомунізації через перейменування міст, населених пунктів, вулиць та площ, різних локацій тощо, що є ментальним вивільненням пересічного українця з-під ідеологічної залежності минулого.

Перейменування вулиць не є декомунізацією, оскільки це ж не просто зміна назв. Дуже важливо усвідомлювати, що йдеться про цінності, на яких має будуватися нове українське суспільство. Головне, це зміна свідомості, переосмислення минулого. Ключове в цьому процесі – засудження тоталітаризму, а відтепер й імперськості. Верховна Рада України від імені народу проголосила, що для України жодні тоталітарні практики неприйнятні, незалежно від того, якого вони кольору. Цей діалог про минуле триватиме ще довго, – вважає український історик і публіцист О. Зінченко. Оскільки пам'ять про минуле в кожного покоління своя… Старі дореволюційні назви вулиць для нас, студентів історичного факультету 80-х років минулого століття, швидше були анахронізмом, однак для старших від нас людей більше, ніж на півстоліття, це були їхні історичні родинні меморії – вул. Радянської армії – Преображенська, вул. К. Маркса – Катеринінська, проспект Миру – Олександрівський… Попри ідеологічний пресинг з боку пропагандистів та прихильників КПРС, для них були значно прийнятнішими старі дореволюційні назви. Однак, час змінюється, і ми теж…

У період Другої світової війни румунська адміністрація в Одесі (за активної колаборації російських націонал-шовіністів) також перейменовувала вулиці та площі, наче були впевнені, що вже «оволоділи історією» і завойованими землями на довгі роки. Адепти антикомуністичної ідеології чітко дбали про укорінення / повернення старих пропагандистських форм і наративів. Радянська система образів 20–30-х років XX ст. замінювалася, що ставало неодмінною справою у проведенні «декомунізації» та «десталінізації» по-окупаційному,

перш за все у сенсі перейменування вулиць, парків, проспектів, бібліотек тощо. «Декомунізація» в Одесі як столиці підрумунської Трансністрії розпочалася буквально через місяць після завершення бойових дій на південно-західному театрі німецько-радянського та румунсько-радянського фронтів. Постановою № 8 Одеського муніципалітету від 19 листопада 1941 р. міський голова Г. Пинтя зобов'язував запровадити назви переважної більшості вулиць відповідно до міського плану станом на 1914 р., тобто повертались дореволюційні назви, які вживалися за царського режиму. Однак три центральні вулиці міста Одеси отримали нові назви. Так, вулиця 10-річчя Червоної Армії (до більшовицького перевороту у 1917 р. й зараз вона називається Преображенська) мала називатися «вулиця Його Величності Короля Михая І»; вулиця Карла Маркса (до більшовицького перевороту й зараз називається Катеринінська) перейменовувалась на «вулицю Адольфа Гітлера, Вождя Великої Німеччини», а вулиця більшовицького наркома зовнішніх справ Г. Чичеріна (до більшовицького перевороту і зараз – Успенська), відповідно, дістала назву «вулиця Маршала Іона Антонеску, вождя Румунії».

Наказом міського голови в Одесі було утворено комісію, яку очолив професор історико-філологічного факультету Одеського університету та директор історико-археологічного музею В. І. Селінов. Комісією у невідкладному порядку було укладено проєктний список основних назв вулиць Одеси, а в січні 1942 р. – розглянуто й затверджено Науково-технічною радою Одеського муніципалітету і подано на затвердження міського голови. На початку лютого 1942 р. ця ж комісія завершила свою роботу й щодо інших назв вулиць. Жваві дискусії викликали назви вулиць, які носили єврейські найменування або прізвища. Враховуючи антисемітські настрої деяких румунських чиновників, які перебували під впливами німецьких нацистів та італійських фашистів, вул. Єврейську було перейменовано на «Скобелєва» (М. Д. Скобелєв – російський воєначальник, генерал від інфантерії, генерал-ад'ютант, учасник завойовницьких кампаній Російської імперії в Середній Азії та російсько-турецької війни 1877–1878 рр.), а вулицю Ісака Бабеля – на честь італійського диктатора – «вулиця Дуче Муссоліні». Намагаючись увічнити у топоніміці міста свою роль в боротьбі зі «сталінським комуністичним ігом», румунські чиновники перейменували вул. Поліцейську на вулицю «16 жовтня 1941 р.» (день взяття Одеси). Попри те, на вулицях міста часто-густо траплялись як застарілі назви, так і нові, що викликало в активних поборників «нових порядків» невдоволення та заклики до влади про впровадження уніфікованих табличок на усіх вулицях міста. Особливою сардонічністю вирізнялася стаття в газеті «Молва» під заголовком «Про пам'ятники, портрети і написи». У ній подавалася схема формування культу особи Й. Сталіна та його прислужників. Спочатку, після Жовтневого перевороту 1917 р., більшовики, захопивши владу, знищили пам'ятники старого режиму, а на їх п'єдестали встановили своїх комуністичних лідерів, як, наприклад, у Києві на Думській площі замість П. Столипіна на той же постамент помістили бюст К. Маркса. На місце постаменту пам'ятника тому ж таки генералу М. Скобелєву було поміщено пам'ятник Юрію Долгорукому. Повсюдно з'являлися бронзові, мідні, гіпсові пам'ятники Леніну, Сталіну та іншим. Монументи «геніальному батькові народу» були скрізь, на кожному кроці, на площах, на розі вулиць, на стадіонах, біля бібліотек, клубів, у будинках вчених – одним словом скрізь! Згодом Сталін почав називати своїм

іменем міста, не ризикнувши торкнутися Москви, він повернув свою милість на провінційні центри, назвавши їх Сталінград, Сталінськ, Сталіно, Сталінабад.

Дещо інакше складалися справи з дрібними діячами «соціальної революції», особливо з тими, хто не владнав зі Сталіним. Говорячи про найменування міст, слід зазначити, – писала газета «Молва», – чим менша питома вага вождя, тим менше було містечко, яке отримувало його ім'я, а оскільки «вожді» часто перетворювалися у «ворогів народу», то міста доводилося знову перейменовувати. Наприклад, як це було з містом Зінов'євськ, яке отримало назву від Єлисаветграда, а після вбивства секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. Кірова місту було дано ім'я Кірова. Не обійшлося й без курйозів, так у російському місті Перм кілька залізничних станцій мали назву «Перм I», «Перм II», а коли Перм перейменували на «Молотов», то називати ці станції аналогічно ніхто не наважився, побоюючись невдоволення сталінського прихвостня, до того ж, народного комісара іноземних справ. Найбільше «повезло» маршалу СРСР, колишньому командувачу 1-ї кавалерійської армії С. Будьонному – його іменем більше всього називали колгоспи, радгоспи та кінні заводи. Таким чином, намагаючись увічнити себе в історії, більшовики змінили до невпізнанності географічну карту країни. «Велика визвольна війна познімала з п'єдесталів фігури самозваних владик і зітерла їх імена з прибитих на розі вуличних табличок, – робила висновок редакція «Молви».

Цілком є зрозумілим, що запропонований своєрідний екскурс у віддалену історію Другої світової війни не можна сприймати як декомунізаційні процеси, підкріплені як законодавчими актами, так і підтримкою населення. «Декомунізація по-окупантськи» залишиться лише певним досвідом із віддаленого тоталітарного минулого, суб'єктивістським ставленням до історії та її персонажів.

А яким же чином на Одещині здійснювалася політика декомунізації, починаючи від подій Революції Гідності? Адже в країні загалом, за словами колишнього голови Верховної Ради України А. Парубія, майже завершили декомунізацію назв населених пунктів (див.: Солідарність. Партійна газета, 2017, 17 січня, № 1 (70)). Поза всіляким сумнівом, попри заяви деяких політиканів, що «не на часі», виявляється – питання декомунізації було і є стратегічним і концептуальним, виявилося не менш важливим, ніж питання судової реформи чи питання національної безпеки.

Після вступу в силу закону «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режимів в Україні і заборони пропаганди їх символіки» карта назв вулиць на Одещині змінилася суттєво. Проте область зайняла лише 10-е місце за кількістю декомунізованих вулиць. За рік на «Яндекс. Картах» з'явилося близько 460 перейменованих вулиць. Одеська область перебувала поміж Сумською областю (440 перейменувань) і Вінницькою областю (відповідно – 470). У першому ешелоні змін назв вулиць були вулиці імені більшовицького експериментатора – В. Леніна, псевдогероїв більшовицької революції – командирів РСЧА Г. Котовського, В. Чапаєва та інших. Решта вулиці – «комсомольські», «жовтневі», «Комінтерну» тощо. Остання статистика перейменованих вулиць виглядає наступним чином: 41 вулиця Леніна, вулиць «комсомольських» і «Чапаєва» – по 25, «жовтневих» – 23 і 17 вулиць «імені Котовського».

Разюча відмінність від інших регіонів України полягає в тому, що на Одещині місцеві органи влади й громади давали вулицям та площам здебільшого нейтральні назви, уникаючи ідеологічної / партійної прив'язки. Замість вулиць «радянських» в області з'явилися «абрикосові», «виноградні», «калинові» й «козацькі». Однак найбільше виявилося вулиць «центральних» – 12, «соборних» і «миру» – по десять. Під час вибору топонімічних назв превалювала релігійна тематика; відтак в Одеській області з'явилось 20 вулиць, названих на честь церковних свят, християнських святих тощо, переважали – «Троїцька», «Покровська», «Вознесенська» та інші. 18 вулиць отримали нейтральні назви, надто віддалені від політичного контексту – названі «вишневими», «медовими», «хлібними». Свідченням втомленості різних спільнот – міських і сільських громад – політизацією буденного життя пересічної людини, кривавим тоталітарним минулим визначилася й третя група вулиць, сутність назв яких передавала почуття й емоції (наприклад, «щаслива», «радісна», «затишна»; таких вулиць нараховуємо 15. Іноді декомунізація доводилась до абсурду, коли чи не єдину вулицю на селі «імені Леніна» – перейменовували у нейтральну – «степова» (до прикладу, с. Нова Григорівка під Одесою). Почасти вулицям давали «зручні» назви, схожі на попередні. Так, у м. Вилкове на Подунав'ї вулиці «Радянської армії» і «Радянських прикордонників» перейменували в «Української армії» і «Українських прикордонників».

Перейменування зачепило не тільки вулиці, площі та майдани, але й міста, населені пункти, об'єкти господарської діяльності. За даними прес-служби Українського інституту національної пам'яті, 2016 р. в Україні перейменовано 987 населених пунктів та 25 районів. У населених пунктах країни було перейменовано майже 51,5 тисяч топонімів, демонтовано 2389 пам'ятників і пам'ятних знаків, які містили пропаганду тоталітарного режиму. Наприкінці 2017 р. голова Верховної Ради України Андрій Парубій зазначав, що в державі відбулася «ментальна деокупація української нації», результатом чого став демонтаж 1320 пам'ятників В. Леніну та сотні інших пам'ятників, пов'язаних з тоталітарним режимом. Таким чином «ми викинули на політичний смітник сили, які пропагували антилюдську злочинну комуністичну ідеологію», – зазначив тодішній спікер парламенту.

У рамках декомунізації уряд України перейменував, наприклад, і два південноукраїнські морські порти. Відтепер порт Іллічівськ, як і саме місто, називається «Чорноморськ», а спеціалізований морський порт «Октябрьськ» отримав назву «Ольвія». Аналогічних змін зазнали й об'єкти інфраструктури на залізничному транспорті. На сьогодні перейменовано станцію «Цюрюпинськ» на станцію «Олешки». Потрапили під декомунізацію і демонтовані 16 із 28 об'єктів інфраструктури на Одеській залізниці, на семи було виконано відповідні роботи. Проте по двох, які показують події Другої світової війни і т. зв. «Великої вітчизняної», поки що йде багаторічна тяганина. Одна з них набула широкого розголосу у засобах масової інформації й неоднозначно сприймається серед одеситів. Мова йде про барельєф на фасаді Одеського залізничного вокзалу, де вміщено зображення В. Леніна і Й. Сталіна. Споруду центрального залізничного вокзалу «Одеса-головна» було збудовано у 1950–1952 рр. за проєктом Л. Чупріна. У середині лютого 2016 р. Консультативна рада з питань охорони культурного спадку Одеської області дійшла висновку, що «в деко-

руванні екстер'єрів і інтер'єрів вокзалу широко використано елементи, які є невід'ємною частиною споруди, а відтак не можуть бути прибрані за законом про декомунізацію».

Активну позицію у справі декомунізації на півдні України зайняли представники патріотичних організацій, науковці та громадські осередки. Об'єднавши зусилля, небайдужі зверталися з листами та петиціями до Президента України, Голови Верховної Ради України, Голови уряду України, міністра транспорту й інфраструктури України, міністра Збройних сил України з проханням зобов'язати міську раду декомунізувати 5 меморіальних табличок, присвячених маршалу СРСР Г. Жукову, а також дошки на честь Г. Котовського, «стіну чекістів», панно з одеськими більшовиками та інше.

Процес декомунізації, навіть у такому вигляді, зведеному до перейменування міст, вулиць та знищення табличок тощо, став тестом як для влади, так і для населення. У багатьох випадках місцеві чиновники дозволяли відвертий і нахабний правовий нігілізм, відмовляючись виконувати державні закони, а суспільство, у переважній своїй більшості, виявляло повне незнання місцевої історії та ролі в ній історичних персонажів. Тут цілком погоджуємось з влучною характеристикою саме цієї проблеми, яку старший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті Б. Короленко визначає як «розірвану тяглість історичного і людського буття».

На завершення звернімо увагу й ще на один чинник, який спричинив нову, масштабну і безкомпромісну хвилю в Україні – спробу тотальної дерусифікації нашого життя, бізнесу, політики, інших сфер тощо. Українці, які рвуть кайдани тоталітарного минулого і відстоюють своє право на цивілізований вибір зі зброєю в руках у підрозділах ЗСУ, національної гвардії, у парамілітарних формуваннях та волонтерських організаціях, хочуть сатисфакції з усім імперським і російським, що принесло біду на їхню землю. Чи може бути ефективною така практика вибудовування суспільства України, вільного від комуністичної (нацистської) ідеології й практики, від російського імперського минулого, і путінського терористичного теперішнього, покаже час. У будь-якому разі, думається нам, довершувати декомунізацію та провадити дерусифікацію в Україні потрібно виключно в контексті з підвищенням історичної обізнаності населення, виражаючись словами Я. Грицака, «долати власну історію!».

Бібліографія

Грицак Я. 26-й ПРОЦЕНТ, або Як подолати історію. Київ: Фонд Порошенка, 2014. 136 с.

Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII «Про засудження комуністичного і націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні і заборону їх символіки». URL: http://izbirkom.org.ua/news/ Obschestvo-19/2016/ Odesskaya-oblast-nazvana-hudshey-po-dekommunizatsii-6182

https://www.izbirkom.org.ua

http://www.radiosvoboda.org/a/news/28313711.html#comments

https://www.unian.ua/politics/2237909-v-ukrajini-u-ramkah-dekomunizatsiji-pereymenovano-mayje-tisyachu-mist-i-sil-ta-demontovano-ponad-13-tisyach-pamyatnikiv-leninu.html

Myhailutsa Mykola Decommunization/renaming in Odesa region: historical comparison, methods, and results // Danubius, Supliment, XXXV, 2017 / Gala i: Editura Muzeului de Istorie Gala i, 2017. P. 109–116.

Микола МИХАЙЛУЦА

Якими були людські втрати України в роки Другої світової війни?

Період Другої світової війни позначений катастрофічними демографічними втратами народу України. Багатомільйонні жертви спричинили дії як нацистського, так і радянського тоталітарних режимів.

Плануючи «похід на Схід», правляча верхівка III Райху передбачала «очищення» майбутнього «життєвого простору» для германців. А. Гітлер вказував спосіб, у який мала бути розв'язана ця проблема: «Перед нами стоїть обов'язок обезлюднювати в тій самій мірі, в якій ми зобов'язані турбуватися про німецьке населення. … Ви запитаєте, що означає обезлюднювати? Чи маю я намір знищувати цілі народи? Так точно, саме до цього все і зведеться».

У генеральному плані «Ост» пропонувалися такі методи підриву біологічної сили українського народу: протидія народжуваності, абортів, відмова від охорони материнства і дитинства, соціальної охорони та медицини.

У плануванні заходів, покликаних прискорити освоєння майбутніх завойованих територій, особливе місце займали ті, які мали зламати волю радянських військовослужбовців та цивільного населення до спротиву, залякати людей, примусити їх покірно виконувати волю завойовників. Для цього необхідно було, в першу чергу, ліквідувати прошарок т. зв. У-осіб: державних і партійних керівників усіх ланок, професійних революціонерів, діячів Комінтерну, політкомісарів Червоної армії, радянську інтелігенцію, євреїв, усіх осіб, які будуть визнані підбурювачами або комуністами-фанатиками.

Війна Німеччини проти Радянського Союзу супроводжувалася терором, геноцидом, спустошенням, руйнуванням і пограбуванням матеріальних цінностей. Геноцид в Україні набував як відкритих, так і прихованих форм, за яких цілеспрямовано створювалися такі життєві умови, що спричиняли певне або часткове фізичне винищення великих груп населення (голод, викликаний грабіжницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних санітарно-гігієнічних заходів).

Нацисти створили розгалужений механізм знищення мешканців окупованих територій та військовослужбовців противника. З чотирьох «айнзатцгруп» – «А», «В», «С» і «Д» – дві останні діяли на українській території. Безпосередньо причетними до терору на окупованих територіях були таємна польова поліція (ГФП) і польова жандармерія. Важливим елементом людожерного механізму стала охоронна поліція, що підпорядковувалася міським і польовим комендатурам і контролювала в'язниці й табори. Гітлерівці зуміли поставити собі на службу також українську допоміжну поліцію, яка в ряді випадків залучалася до каральних операцій на території України та Білорусії.

Для ізоляції, етапування, майбутнього використання на різних роботах або знищення людей фашисти створили розгалужену систему таборів: концентраційних, виправно-трудових, таборів примусової праці для євреїв, пересильних і трудових. За суворістю режиму утримання до концтаборів наближа-

лися виправно-трудові табори і табори примусової праці для євреїв, кількість яких в Україні сягала 78. Частина з них розміщувалася безпосередньо в гетто (їх налічувалося 304). Крім того, на українських землях діяло 200 пересильних і 15 трудових таборів. Усі види таборів стали ланками єдиного ланцюга, що рухав безупинний конвеєр смерті.

Апробовані нацистами у країнах Західної Європи методи терору набули в Україні тотального характеру. Аналогічними засобами утверджували владу у губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» румунські окупанти. «Трансністрія» стала місцем зосередження таборів (у Березівці, Вапнярці, Гросулові та ін. місцях), де перебувало в ув'язненні 1 млн 600 тис. осіб. Саме «щоб залякати місцеве населення», командир 10-ї румунської дивізії генерал Трестіоряну розстріляв тут понад 20 тис. осіб. Територія радгоспу «Богданівка» (Доманівський р-н Одещини) стала братською могилою для 52 тис. в'язнів концентраку, ще 2 тис. було спалено живцем у бараках. Актом помсти за героїчну оборону Одеси стало спалення у приміщенні порохових складів 25 тис. осіб. Загалом за період окупації на Одещині загинуло понад 200 тис. людей. Ще страхітливішим був режим, установлений одним із катів нашого народу Е. Кохом на території райхскомісаріату «Україна». Американський вчений О. Бартов, характеризуючи перехід нацистів до найбрутальніших форм розправ з військовополоненими та цивільним населенням, увів термін «варваризація способів ведення війни». Система заручництва як важливий інструмент загарбницької політики й терору призначалася не для покарання дійсних винуватців, а як превентивний засіб залякування якомога більшої кількості населення.

Поряд з фізичним терором нацисти вдавалися до адміністративного й економічного терору. Встановивши непосильний тягар поставок сільськогосподарської продукції та інших поборів, окупанти педантично затягували зашморг на шиї українського селянина й прирікали на голод міста.

Однією з форм економічного терору став спосіб, у який нацистське керівництво вирішувало проблему трудових ресурсів. Ухиляння від «громадських» робіт підлягало різним видам покарання: від штрафів до ув'язнення в тюрму чи табір примусових робіт. Часто за порушення цих приписів окупанти страчували порушників. Економіка Райху з початком війни стала задихатися від дефіциту робочих рук. З України упродовж війни на роботу до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн осіб. Сотні тисяч наших співгромадян загинули на чужині від голоду, хвороб, тортур «працедавців».

У низці злодіянь нацистів на території України найстрахітливішими є цілком свідомі, сплановані вбивства дітей (245 – у Керчі в листопаді 1941 р., 128 – у с. Михайлівка на Дніпропетровщині, 8 тис. – у Янівському таборі (Львів), майже 500 – у Кам'янці-Подільському).

Величезну кількість жертв спричинив Голокост. На території Західної України німецькому терору передували єврейські погроми, спровоковані гітлерівцями. Як правило, перед стратами євреїв відбувалася процедура проведення «реєстрації». Реєстрація була рівноцінною підписанню вироку: концтабори і гетто ставали проміжними пунктами на шляху до газових камер і ровів, у яких розстрілювали нещасних. Переховування євреїв, як і зв'язок з партизанами, карався «розстрілом на місці без суду».

Розстріли євреїв відбувалися у всіх містах, де вони мешкали великими групами. Величезною братською могилою представників різних народів став Бабин Яр у Києві, де з 29 вересня до 3 жовтня 1941 р. спеціально навчені вбивці позбавили життя 52 тис. євреїв, циган, українців та представників інших етносів.

Загалом на Лівобережжі і в Криму нацисти вбили 112 тис. осіб єврейської національності. Після евакуації в Одесі залишилося близько 120 тис. євреїв, які з різних причин не виїхали на схід або свідомо залишилися в місті. Аби конвеєр смерті працював швидше, румунські офіцери запропонували «прискорений метод». 28 тис. євреїв були заживо спалені в попередньо облитих пальним артилерійських складах на Люстдорфській дорозі. «Трансністрійським Майданеком» прозвали с. Богданівку Доманівського р-ну, де було створене єврейське гетто на 55 тис. чол. Лише 1 тис. з них залишилася живим свідком страхітливого злочину. Ще 20 тис. осіб загинули в таборах смерті, розташованих у селах Маренівка, Маренбург, Новоселівка, Владимирівка, Молдавка. Жахливий каток геноциду євреїв практично знищив їх як етно- і соціокультурну спільноту в Україні. Насильницька смерть близько 1,5 млн євреїв України залишила незагойну рану не лише в душі кожного єврея, а й усіх громадян України, котрі сповідують загальнолюдські цінності.

Коли радянсько-німецький фронт почав неухильно відкочуватися на Захід, гітлерівці вдалися до ще одного засобу знелюднення українських земель – примусової евакуації населення з територій, які залишали.

Гітлерівські каральні служби ретельно відстежували і «знешкоджували» учасників руху Опору. 16 грудня 1941 р. начальник штабу групи німецьких військ в Україні фон Крузе відправив до Берліна спеціальне донесення, в якому, зокрема, зазначалося: «Боротьба проти партизанів увінчається успіхом тільки тоді, коли населення побачить, що партизани і ті, які їм симпатизують, будуть рано чи пізно приречені на смерть». Тисячі партизанів були публічно повішені чи розстріляні. Упродовж жовтня – грудня 1941 р. лише одна група таємної поліції в районі оперативного тилу «Південь» розстріляла 2388 осіб, причетних до «підривної діяльності», і понад 6,5 тис. відправила у табори військовополонених. Більша частина з майже 600 спалених чи знищених разом з мешканцями сіл України постраждали «за сприяння партизанам». Підрозділи таємної польової поліції, підпорядкованої військам оперативного тилового району групи армій «Південь» генералові Фрідеріці, з жовтня 1941 р. до серпня 1942 р. перевірили 300 тис. осіб, арештували 32 тис., кинули в табори 18,9 тис., розстріляли 7634 осіб. Кількість партизанів, які загинули в боях з ворогом, від ран, хвороб, голоду тощо, становить, за деякими оцінками, близько 50 тис. осіб з усіх 200 тис. Жертвами окупаційних спецслужб стали тисячі членів комуністичного підпілля.

Об'єктом нацистського терору стало також націоналістичне підпілля у формі ОУН та УПА, а також ті українські кола, які сповідували державницьку ідею. Під час окупації України 1941–1944 рр., за даними В. Вериги, загинуло 4756 членів ОУН. Українських політичних в'язнів утримували у 26 концтаборах на території України, Німеччини й Польщі. У дистрикті «Галичина», де нацисти ввели з 10 жовтня 1943 р. надзвичайний стан і надзвичайні суди, до середини 1944 р. засуджено на смерть 15 780 осіб, здебільшого страчених

привселюдно. У списках жертв терору часто зазначалася як головна провина приналежність до ОУН, УПА чи «українських банд».

Великими були людські втрати в роки війни на Волині, Поліссі та в Галичині у зв'язку з польсько-українським військово-політичним протиборством. Остаточна кількість жертв з обох сторін до цих пір не з'ясована. Фахівці з цієї проблематики називають різні цифри: українські історики Ю. Киричук і С. Макарчук – 40–60 тис. осіб з обох сторін, причому більшу частину загиблих становили поляки; польські дослідники В. Серчик – до 100 тис. поляків, від 15 до 20 тис. українців; Б. Мотика – 80–100 тис. поляків і 15–20 тис. українців; Р. Тожецький, який погоджується з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількість убитих українців він не називає) й вважає неймовірно завищеною цифру, яку називали польські націоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), а також не погоджується з оцінкою польських жертв до 100 тис. тільки на Волині, наведеними у публікаціях В. Семашка і Ю. Туровського; В. Семашко і Е. Семашко – 35 тис. поляків на Волині та 1–2 тис. українців.

Саме на «кривавих землях» (за Т. Снайдером) нацистський геноцид набув найбрутальніших і безпрецедентних форм, а його жертвами стали мільйони мешканців України. Загальна кількість втрат цивільного населення України оцінюється у 4,5 млн осіб.

Антропологічне «знекровлення» українського народу здійснювалося упродовж війни двома тоталітарними режимами. З вересня до грудня 1939 р. радянські силові структури заарештували 10,2 тис. мешканців Західної України під політичним претекстом. Частину їх одразу знищили, решту – вивезли у східні регіони СРСР чи посадили у в'язниці. Напередодні нападу Німеччини на СРСР у західноукраїнських тюрмах утримувалося 34 тис. бранців. Не маючи змоги вивезти їх у глибокий тил, енкаведисти за наказом з Кремля замордували понад 10 тис. з них у місцях ув'язнення. Згодом це спричинило сплеск антирадянських настроїв та єврейські погроми.

Інша злочинна акція – масштабна депортація всіх, кого керівництво країни вважало небезпечним і ворожим – була здійснена в чотири етапи. Загальна кількість депортованих з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств сягала 550 тис. осіб – кожен десятий мешканець західноукраїнського регіону. Репресії поширилися і на щойно приєднані влітку 1940 р. Північну Буковину й Хотинщину, де впродовж наступних місяців з політичних мотивів репресували майже 11 тис. осіб, з яких 1400 були розстріляні, загинули у в'язницях і на спецпоселенні.

Щойно вигнавши німецькі війська з того чи іншого регіону республіки, радянські силові структури вдавалися до репресій стосовно тих категорій населення, які в той час чи інший спосіб «заплямували» себе під час німецько-румунської окупації. У 1944 р. знову масового характеру набувають депортації. Упродовж травня–червня 1941 р. в Узбецьку РСР, Марійську й Удмурдтську АРСР було примусово вивезено 191 тис. кримських татар, а також греків, болгар, вірмен, які мешкали в Криму. Загалом на спецпоселення відправили 228 тис. мешканців півострова, частина яких загинула в дорозі і на чужині.

З метою підриву соціальної бази українського національно-визвольного руху упродовж 1944–1945 рр. тільки з Галичини у східні та північні регіони

СРСР депортували 12 117 родин (30 259 осіб). Депортації продовжувалися до 1952 р. і загалом охопили 206 664 особи.

У 1941 р. на схід було евакуйовано понад 3,5 млн мешканців України – кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції, які віддали свої трудові та інтелектуальні сили на розвиток воєнного і економічного потенціалу СРСР. Назад повернулися не всі.

Значною була воєнна складова людських втрат України. Під час «визвольного» походу в Західну Україну і Західну Білорусію від 17 вересня до 2 жовтня Червона армія втратила 852 убитими і померлими від ран та 144 зниклих безвісти. Тих, хто зазнав уражень у боях, налічувалося 2002 осіб. «Зимова війна» проти Фінляндії (30 листопада 1939 р. – 13 березня 1940 р.) обернулася втратою 131,5 тис. (без тих, хто помер у тилових шпиталях). Ураження в боях дістали майже 330 тис. осіб, а ще 6 тис. потрапили в полон.

Серед дослідників не існує одностайності в оцінці кількості радянських військовополонених і тих, хто загинув у німецькому полоні. Спеціалісти наводять дані про 4,5–6,3 млн полонених червоноармійців. Від 2,7 до 3,7 млн з них загинули, серед них від 500 до 770 тис. становили вихідці з України.

Найменша припустима загальна кількість безповоротних військових втрат України може становити близько 1,7 млн осіб, найбільша – приблизно 4,1 млн (убитих, загиблих у полоні, від хвороб, самогубств, виконання вироків військових трибуналів, під час бойових дій на боці ворога, зниклих безвісти, померлих по закінченню війни).

До зменшення кількості населення в республіці в роки війни призвели також деформації його природного приросту, що сталися як через вимушене безпліддя мільйонів жінок, зумовлене мобілізацією чоловіків на фронт, так і внаслідок підвищеної смертності людей, а також голоду в окупованих містах України. За оцінкою ЦСУ УРСР природний приріст населення за роки нацистської окупації дістав вираз у від'ємній величині – мінус 1 млн 471 тис. осіб. У той час народилося 1 млн 152 тис. дітей, а померло 2 млн 623 тис. осіб, тобто на одне народження припадало 2,3 смерті «через природні причини».

Загалом динаміка чисельності жителів Української РСР віддзеркалювала важкі демографічні втрати та масштабні міграції населення, пов'язані з періодом війни. Про це свідчать такі дані. Загальна чисельність населення в Україні (без Криму та Закарпатської обл.) на 1 січня 1941 р. становила – 40 967 тис. осіб, на 1 січня 1945 р. – 27 383 тис., на 1 липня 1946 р. – 32 099 тис.

Спричинені війною демографічні втрати й зумовлений її наслідками демографічний розвиток призвели до суттєвих змін у національному складі народу України. За переписом 1926 р. в Україні проживало 29 018,2 тис. осіб, а за переписом 1939 р. – 29 534 тис. осіб. Тож із 29 018,2 тис. мешканців республіки українці становили 23 218,9 тис. (80% населення республіки), росіяни – 2677,2 тис. (9,2%), євреї – 1574,4 (5,4%), поляки – 476,4 (1,6%), німці – 393,9 (1,4%), молдавани – 259,3 (0,9%), греки – 104,7 (0,4%), болгари – 92,1 (0,3%), білоруси – 75,8 (0,3%), чехи – 16,1 тис. осіб (0,1%). Усі інші менш чисельні національності разом нараховували 129,4 тис. осіб, або 0,4%. За переписом 1939 р. помітно змінились показники чисельності лише трьох національностей: росіян стало 3079 тис. осіб (10,43% населення республіки), німців – 455 тис. (1,5 %) та греків – 152 тис. (0,51%). Чисельність євреїв, поляків, молдаван помітно зменшилася.

Коли наприкінці 1950-х років завершився процес кількісного відтворення населення України і його чисельність досягла довоєнного рівня, етнічний склад населення України, згідно з переписом 1959 р. (разом з Кримом і Закарпатською областю), був таким: серед 41 869 тис. мешканців УРСР українці становили 32 158 тис. (76,8%), росіяни – 7091 тис. (16,9%), євреї – 840 (2,0%), поляки – 363 (0,9%), білоруси – 291 (0,7%), молдавани – 242 (0,6%), болгари – 219 (0,5%), угорці – 149 (0,36%), греки – 104 (0,25%), румуни – 101 (0,24%), татари – 62 (0,15%), вірмени – 28 (0,07%), гагаузи – 24 (0,05%), німці – 23 (0,05%). Отже, на території республіки динамічним був приріст російської етнічної меншини, що пояснюється міграцією з РРФСР в Україну у зв'язку з залученням на відбудовні роботи в післяокупаційний період, а в подальшому – внаслідок асиміляційних процесів, яким війна надала значного поштовху. Водночас різко зменшилася кількість євреїв, поляків, німців, чехів і словаків.

Загальні безповоротні втрати українців і громадян України інших національностей колишнього СРСР упродовж 1939–1945 рр. оцінюються в межах від 8 до 10 млн. Демографічні втрати України внаслідок війни були значно більшими. Згідно з наведеними у книзі «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945» даними, лише від січня 1941 р. до січня 1945 р. вони становили 13 млн 584 тис. осіб. Однак сюди не були включені військові втрати під час кровопролитних битв останнього етапу боротьби з нацизмом у Центральній Європі, Далекосхідна кампанія, під час яких загинули тисячі воїнів-українців, а також померлі від ран у перші повоєнні місяці. Так, лише в Далекосхідній кампанії полягло 12 тис. українців. В. Косик оцінює загальні демографічні втрати у кількості приблизно 14,5 млн (убиті, померлі від хвороб і голоду, евакуйовані, депортовані, мобілізовані, емігранти, втрати у природному прирості). Для поповнення демографічних втрат воєнного періоду в республіці знадобилося понад 19 років. Загальної довоєнної чисельності населення України у її нинішніх межах на 1 січня 1941 р. – 42,9 млн осіб було – досягнуто тільки в другому півріччі 1960 р. Це стало одним із найбільш негативних наслідків війни.

Друга світова війна змінила етнічне обличчя українського суспільства. З України «зникли» такі національні меншини як німці (їх вивозили на Схід СРСР у 1941, 1944 і 1945 рр.). Кримських татар, які впродовж віків становили важливий фактор історії причорноморського регіону, в 1944 р. депортували в Середню Азію. Із майже 3 млн українських євреїв війну пережили 800 тис. осіб (згодом 140 тис. з них виїхало до Польщі). Із 2,5 млн поляків до 1950 р. залишилося менше 400 тис. Натомість кількість росіян із довоєнних 4 млн зросла за перше повоєнне десятиліття до 7 млн осіб. Після депопуляції великих етнічних меншин Україна перетворилася на республіку з єдиною численною та постійно зростаючою російською меншиною.

Бібліографія

Безсмертя. Книга Пам'яті України. Київ, 2000.

Депортації. Західні землі України кінця 30-тих – поч. 50-тих. Док-ти, мат-ли, спогади. У 3-х тт. / Під ред. Ю. Сливки. Т. 2. (1946–1947). Львів, 1998.

Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття [Навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996.

Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953 (суспільно-політичний та історико-правовий аналіз): У 2 кн. Київ, 1994.

Гальчак С., Пастушенко Т., Шевченко М. Українські робітники нацистської Німеччини: вербування, примусова праця, репатріація // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Київ, 2011. Кн. 2. С. 44–91.

Dallin A. German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies. London, 1957.

Ільюшин І. І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). Київ: Інститут історії України НАН України, 2000.

Киричук Ю. Український національний рух 40–50-х років XX ст.: ідеологія та практика. Львів: Добра справа, 2003.

Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.

Марзеев А. Н. Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды 2-й Конференции (17–19 декабря 1946 р.) / [Ред. коллегия: Н. А. Семашко (отв. ред.), П. А. Кувшинников и др.]. Т. 1. Москва, 1948.

Мотика Ґжеґож. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / Авториз. пер. з пол. А. Павлишина. Київ: Дух і літера, 2013.

Мюллер Н. Вермахт и оккупация. (1941–1944). О роли Вермахта и его руководящих органов в осуществлении оккупационного режима на советской территории / Пер. с нем. А. Н. Артёмова [и др.]; под ред. А. Ф. Юденкова. Москва, 1974.

Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів і матеріалів. Київ, 1963.

Перковський А. Л., Пирожков С. І. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. 1990. № 2.

Першина Т. В. Фашистский геноцид на Украине. 1941–1944. Киев, 1985.

Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: історичні нариси. Київ: Наукова думка, 2002.

Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.

Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редкол.: В. А. Смолій. Київ: Парламентське видавництво, 2007.

Олександр ЛИСЕНКО

Які роль та місце відводилися Берліном та Москвою угрупованням військ на території України перед початком німецько-радянської війни?

План «Барбаросса» та «український» напрямок у ньому. Стратегічне розгортання збройних сил Німеччини та її союзників на південно-східному напрямку.

На кінець 1940 р. Німеччина та її союзники в результаті завчасно проведеної мобілізації і використання величезної кількості людських і матеріальних ресурсів створили могутню військову машину для проведення подальших агресивних війн і встановлення світового панування. Зміну вектора воєнної експансії з заходу на схід Гітлер усіляко приховував. Разом з тим його політичні цілі у війні проти Радянського Союзу полягали в його знищенні і перетворенні східноєвропейських територій на колонію Німеччини. Україна розглядалася як один із найважливіших сировинно-аграрних придатків Третього Райху і в перспективі мала бути включена до «великонімецького простору».

Конкретну розробку плану війни проти СРСР і безпосереднє проведення підготовчих заходів гітлерівці розпочали з червня 1940 р. Основні стратегічні ідеї війни проти СРСР Гітлер висловив на нараді керівних діячів Німеччини в Бергхофі 31 липня 1940 р. Війна проти СРСР мала розпочатися навесні 1941 р. На основі цих ідей проєкти планів війни паралельно готувалися кількома оперативними групами. В основу остаточного варіанта плану, що на початку мав назву «план Фріц», лягли пропозиції Головного командування Сухопутних військ і штабу оперативного керівництва Верховного командування. Гітлер затвердив план війни проти СРСР 18 грудня 1940 р. у вигляді директиви № 21, яка стала основним документом плану війни проти СРСР, відомого під назвою «план Барбаросса». Головні зусилля Сухопутних військ зосереджувалися на північ від Прип'ятських боліт (на фронті 830 км), де планувалось застосування двох груп армій з центром зосередження основних зусиль на фронті групи армій «Центр», яка мала розвинути наступ у напрямі Мінська – Москви. Завдання групи армій «Південь», що наступала на південь від Прип'ятських боліт на фронті 1250 км, полягало в тому, щоб потужними ударами знищити радянські війська в Україні, на захід від Дніпра. Головний удар передбачалося завдати з району Любліна в напрямку Києва. Другий охоплюючий удар планувався з території Румунії. У рамках подальшого переслідування решток Червоної армії на території України слід було швидко зайняти Донецький басейн.

З метою підготовки до війни проти Радянського Союзу німецьке командування вже з липня 1940 р. розпочало перегрупування військ на схід. На фронті від Влодави до гирла Дунаю була розгорнута група армій «Південь» (командувач – генерал-фельдмаршал Рундштедт) у складі 6-ї, 17-ї, 11-ї армій та 1-ї танкової групи Вермахту, 3-ї і 4-ї румунських армій і угорського армійського корпусу. Загалом у цій групі армій налічувалося 57 дивізій

і 13 бригад, зокрема піхотних дивізій – 45, танкових – 5, моторизованих – 4, охоронних – 3; піхотних бригад – 6, моторизованих – 3, кавалерійських – 4. З загального числа з'єднань групи армій «Південь» 13 піхотних дивізій і 9 бригад були румунськими і 4 бригади – угорськими. В групі армій «Південь» в бойових частинах і з'єднаннях нараховувалось 992 тис. осіб, 15 940 гармат, 725 танків. Порівняння складу цього угруповання, наявних у ньому сил та засобів з групою армій «Центр» (820 тис. осіб, 14 390 гармат, 1765 танків) – ще одне свідчення того, що на початку війни південний напрямок не розглядався гітлерівським командуванням як основний.

Для нарощування сил під час наступу створювався резерв Головного командування Сухопутних військ у складі 24 дивізій, з них 4 піхотні дивізії повинні були прибути до 4 липня 1941 р. в групу армій «Південь».

На Чорному морі німецьких кораблів до початку війни не було. Румунські сили нараховували 2 допоміжні крейсери, 7 есмінців і міноносців, підводний човен, 3 торпедні катери, 1 мінний загороджувач, 3 канонерські човни, 12 тральщиків, загалом – 29 одиниць.

Майбутня війна в планах радянського військового керівництва. Початок стратегічного розгортання Червоної армії в Україні.

Після окупації Польщі відбулось безпосереднє зіткнення двох сил, які прагнули до переформатування світу за власними лекалами. Підписаний 23 серпня 1939 року пакт про ненапад, таємні протоколи до нього про розподіл сфер впливу, договір 28 вересня про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною забезпечили тільки відтермінування війни. Радянське політичне та військове керівництво з цього приводу не мало жодних ілюзій. У другій половині 1940 року в зв'язку з поразкою Франції у війні та окупацією майже всієї Західної Європи загроза воєнного нападу гітлерівської коаліції на Радянський Союз різко зросла. Це спонукало до проведення низки термінових заходів щодо підготовки країни та радянських збройних сил до можливої війни.

18 вересня 1940 р. до ЦК ВКП(б) і Ради Народних Комісарів надійшли «Міркування про основи стратегічного розгортання збройних сил Радянського Союзу на заході і сході на 1940 – 1941 рр.». У документі вказувалося, що найбільш імовірними противниками є: на заході – Німеччина, на сході – Японія. Збройне зіткнення на заході може втягнути у війну на боці Німеччини також Румунію, Угорщину, Фінляндію й Італію. Пропонувалося основним вважати фронт, що проходить на західних кордонах СРСР, де повинні бути зосереджені головні сили Червоної армії. Надалі ці положення неодноразово уточнювалися, зокрема в розроблених у травні 1941 р. О. Василевським та М. Ватутіним «Міркуваннях щодо плану стратегічного розгортання Збройних Сил Радянського Союзу на випадок війни з Німеччиною і її союзниками». Всі основні документи того часу передбачали підготовку Червоної армії до ведення наступальних дій. На західних кордонах СРСР передбачалося розгортання чотирьох фронтів: Північного, Північно-Західного, Західного і Південно-Західного. Із загальної кількості 240 дивізій, призначених для ведення бойових дій на заході, на південно-західний напрям спрямовувалося 123 дивізії.

За планом у Київському особливому військовому окрузі на фронті 800 км розгорталися 5-а, 6-а, 26-а і 12-я армії. У резерв округу виділялися 31-й, 36-й, 37-й, 7-й, 55-й стрілецькі, 5-й кавалерійський, 9-й, 19-й, 15-й, 24-й механізова-

ні корпуси. У безпосередньому підпорядкуванні округу планувалося мати 4 авіаційні дивізії, ще 8 авіадивізій повинні були прибути в перші три дні війни. Одеський військовий округ обороняв державний кордон на ділянці загальною довжиною до 650 км. Ці війська на території України становили перший стратегічний ешелон.

Київський особливий військовий округ у безпосередньому підпорядкуванні мав найсильніші резерви в Червоній армії: 15 стрілецьких, 8 танкових, 4 механізованих і 1 кавалерійську дивізії: це було втричі більше, ніж у другому за потужністю Західному особливому окрузі. Для підтримки військ КОВО з повітря планувалось залучити 19 авіаційних дивізій.

Оперативне шикування угруповання радянських військ на території України підпорядковувалося завданням переходу в наступ, який повинен був розпочатись одразу після відбиття удару противника. Дуже сильне угруповання військ зосереджувалося у львівському виступі, в той же час його фланги не були достатньо забезпечені. Передбачалося, що львівський виступ мав зіграти велике значення для нанесення сильних ударів по противнику і організації наступу радянських військ. Ці плани були апробовані на стратегічній воєнній грі у січні 1941 року.

Стратегічне розгортання радянських збройних сил на заході розпочалось у квітні – червні 1941 р. До 10 червня було здійснено призов 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів, у тому числі понад 270 тис. з території України. Це стало, по суті справи, частковою прихованою мобілізацією, що дало змогу поповнити низку з'єднань і частин майже до штатів воєнного часу. 4 червня була віддана директива про призов 38 550 осіб для комплектування укріплених районів західних прикордонних округів.

Напередодні війни з метою створення запланованих угруповань військ на території України почалася передислокація частини сил внутрішніх військових округів на захід. У вихідні райони виводилися війська другого стратегічного ешелону Червоної армії. 13 травня 1941 р. Генеральний штаб віддав кілька директив на висування військ із внутрішніх військових округів: Уральського (22-а армія), Приволзького (21-а армія), Орловського (20-а армія), Харківського (25-й стрілецький корпус), Північно-Кавказького (19-а армія) – на рубіж рік Західної Двіни та Дніпра. 22 травня – 1 червня почалося перевезення 16-ї армії з Забайкальського військового округу на Правобережну Україну. За директивами Генштабу були визначені наступні терміни зосередження військ у нових районах: 22-ій армії – 2–3 липня, 21-ій армії – 17 червня – 2 липня, 16-ій армії – 15 червня – 10 липня, 19-ій армії – 1–10 червня, 25-му стрілецького корпусу – 11–13 червня. Відповідно до плану стратегічного розгортання тільки дві армії (20-а та 22-а) висувалися на західний напрям, решта зосереджувалася на території України. 19-а армія спрямовувалась у район Черкаси – Біла Церква; 16-а – у район Старокостянтинів, Бердичів, Проскурів; 21-а – у район Чернігів, Конотоп. Загалом із внутрішніх округів на південно-західний напрям почалося висування 25 дивізій, 7 управлінь корпусів і 4 управлінь армій. Ця передислокація з внутрішніх округів стала початком стратегічного зосередження радянських військ. Висування здійснювалося з дотриманням найсуворіших вимог маскування,

з великою обережністю, поступово, без інтенсифікації звичайного графіка роботи залізниць.

Крім того, з 15 травня було наказано завантажити боєкомплект у бронетехніку, з 27 травня – розпочати будівництво КП фронтів, з 14 червня ОдВО виділяв із свого складу і направляв у Тирасполь армійське управління, з 19 червня із управління КОВО виділялось управління Південно-Західного фронту у м. Тарнопіль (Тернопіль).

У результаті заходів щодо збільшення чисельності з'єднань та частин, а також передислокації військ, угруповання радянських військ, проведених у травні–червні 1941 р., становище у прикордонних округах в Україні станом на 21 червня 1941 р. було таким. Охорону державного кордону здійснювали 19 прикордонних загонів та 4 полки НКВС. Прикордонні загони мали від 1000 до 3000 особового складу і охороняли ділянки державного кордону довжиною 140–160 км. У Київському особливому та Одеському військових округах розміщувалося відповідно 58 і 22 стрілецьких, танкових, механізованих та кавалерійських дивізій; 14 УР; 2 повітрянодесантні корпуси; 24 окремих з'єднань та частин артилерії РГК. Тут було зосереджено 1 094 500 особового складу, 19 188 гармат та мінометів, 5528 танків. Дії сухопутних військ з повітря мала забезпечити 21 авіаційна дивізія, у яких було 3472 справних літаки. Крім того, із складу військ ППО країни для прикриття Києва виділялося 4 винищувальних авіаційних полки та по одному – на прикриття Одеси й Кривого Рогу. Артилерійські дивізії ППО прикривали Київ та Львів; бригади ППО – Дрогобич та Одесу; окремий артилерійський полк ППО – Дніпропетровськ, окремі дивізіони ППО – інші важливі державні та військові об'єкти. Військово-морські сили, що мали діяти на водних магістралях України, складалися з Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій.

Співвідношення сил сторін.

Отже, станом на 21 червня 1941 р. співвідношення сил та засобів протилежних сторін, визначених для ведення збройної боротьби на теренах України, було таким:

70-ти стрілецьким, танковим, механізованим та кавалерійським дивізіям, 19 прикордонним загонам та 4 полкам НКВС, 14 укріпрайонам, 2 повітряно-десантним корпусам, 24 окремим з'єднанням та частинам артилерії РГК з радянської сторони протистояло 57 дивізій та 13 бригад противника (співвідношення – 1,7 : 1);

у другому стратегічному ешелоні з радянського боку розгорталася 21 дивізія з кінцевим терміном зосередження до 10 липня; до 4 липня було заплановано виділення 4 дивізій Вермахту для підсилення групи армій «Південь» (5,2 : 1);

у бойових з'єднаннях і частинах Червоної армії першого стратегічного ешелону на території України нараховувалось 1 094 500 військовослужбовців, їм протистояло 992 тис. військовиків гітлерівської коаліції (1,1 : 1);

радянські війська мали 19 188 гармат та мінометів проти 15 940 у німців і їх союзників (1,2 : 1), 5528 танків проти 725 (7,6 : 1), 3472 справних літаки у з'єднаннях радянських ВПС та 801 літак ВМС проти 800 літаків Люфтваффе та 500 з румунських ВПС (3,3 : 1), бойових кораблів – 232 Чорноморського флоту та річкових флотилій на Україні проти 29 з румунських ВМС (8 : 1).

Аналіз воєнно-стратегічної обстановки напередодні німецько-радянської війни свідчить, що в основі стратегічного плану військово-політичного керівництва III Райху лежала ідея раптового і потужного першого удару з метою швидкого розгрому і знищення головних сил Червоної армії в смузі між кордоном та річками Західна Двіна, Дніпро з наступним стрімким просуванням углиб країни для захоплення найважливіших політичних і промислово-економічних центрів. Відповідно до цього задуму поблизу західних кордонів Радянського Союзу розгорталися головні сили армії Німеччини, а також великі сили армій її союзників. Усі ці війська зосереджувалися у трьох стратегічних угрупованнях, призначених для нанесення масованих ударів на найважливіших стратегічних напрямах. Основні зусилля концентрувалися у смузі групи армій «Центр». Південний або український напрям у початковий період війни вважався важливим, але не головним. Розраховуючи на швидкий розгром головних сил Червоної армії, німецьке командування виходило з неправильних даних про дійсний потенціал угруповання радянських військ.

Усвідомлюючи неминучість зіткнення з грізним супротивником, керівництво Радянського Союзу докладало грандіозних зусиль щодо підготовки країни та збройних сил до війни. Після початку Другої світової війни було розгорнуто 125 нових стрілецьких дивізій, сформовано 29 механізованих корпусів, 27 артилерійських полків та 10 протитанкових бригад РГК, 25 авіаційних дивізій, повністю реорганізована система ППО, проводилась активна підготовка театрів воєнних дій. Основні сили Червоної армії зосереджувалися на заході країни, і не викликає сумнівів те, що вони готувалися до зіткнення з гітлерівською військовою машиною. Стратегічні погляди на майбутню війну полягали в тому, що після відбиття наступу противника ворог мав бути розгромлений під час стратегічного наступу Червоної армії на чужій території «малою кров'ю». На відміну від потенційного супротивника радянське керівництво вважало південно-західний напрям головним і зосереджувало тут основні ударні угруповання.

У підготовці до війни радянських збройних сил спостерігалася низка суттєвих недоліків, унаслідок яких Червона армія зазнала поразки під час операцій початкового періоду війни. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що в Генеральному штабі основні зусилля спрямовувалися на розробку одного лише варіанту дій військ, а саме – наступального, хоча і цей план до кінця відпрацьований не був. Що стосується іншого, оборонного варіанта плану, то про його розробку питання навіть не ставилося. Підготовлений перед війною «План оборони державного кордону 1941 р.» був не оборонним варіантом плану війни, а планом прикриття від мобілізування й розгортання радянських збройних сил. Угруповання військ західних прикордонних округів не повною мірою відповідало виконанню оборонних завдань. Найсильніші Західний і Київський особливі військові округи планували розгорнути основну масу військ у білостоцькому і львівському виступах, що глибоко охоплювали угруповання німецьких військ на східно-прусському і люблінсько-варшавському напрямах. Однак напрями, де очікувалися найімовірніші головні удари противника, з радянської сторони прикривалися недостатньо. Неготовність військ прикордонних військових округів до відбиття потужних ударів

противника виявилася найважливішою причиною, що визначила невигідний для радянської сторони розвиток подій на початку війни. Це призвело до невиправдано великих утрат. Головна провина за невдалий початок німецько-радянської війни лежить на військово-політичному керівництві СРСР і безпосередньо на Й. Сталіні. Мілітаризувавши країну та розгорнувши надпотужні угруповання військ, радянські керманичі підготувалися до стрибка у Європу, однак переоцінили можливості власних збройних сил.

Помилки та прорахунки початкового періоду німецько-радянської війни до сьогодні перебувають в аналітичному полі військових, істориків. Вони висвітлені в сотнях наукових праць. У синтетичному дослідженні «1941 рік: уроки та висновки», підготовленому у 1992 році під егідою Генерального штабу Об'єднаних Збройних сил СНД у Москві, акумульований радянський негативний досвід. Однак, схоже, в Кремлі наукової літератури не читають. Ті самі підходи до вирішення воєнно-політичних проблем, які демонструвала Москва в період Другої світової війни, шокують світову спільноту у 2022 році. В основі ухвалення державних рішень президентом РФ лежить прагнення до домінування у світі, відродження «імперської величі» Росії, шалена мілітаризація економіки країни та суспільства. Переоцінка спроможностей власної армії та зневага до війська держави, на яку планується напад, прихована під виглядом військових навчань підготовка до вторгнення в Україну, наказ взяти Київ за три дні… Все це нагадує 1941 рік. Історія повторюється, але це вже зовсім інша історія.

Бібліографія

1941 год – уроки и выводы. Москва, 1992.

Баграмян И. Х. Так начиналась война. Москва, 1971.

Грицюк В. М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / за ред. В. А. Смолія. Київ: Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. 150 с.

Захаров М. В. Накануне великих испытаний. Москва, 1968.

Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (СС – початок ССІ ст.) / відпов. ред. Л. Войтович. Харків: Фоліо, 2019. 783 с.

Пролог німецько-радянської війни: політичні та військово-стратегічні аспекти / В. Грицюк, О. Лисенко, В. Кидонь // Український історичний журнал. – 2021. Число 3. С. 56. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2021_3_8 (DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2021.03.056) (Web of Science Core Collection).

Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Москва, 1961.

Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття / за ред. В. А. Смолія. Київ: Наукова думка, 2011. 735 с.

Олександр ЛИСЕНКО, Валерій ГРИЦЮК

Чому евакуаційні заходи Кремля поставили мешканців окупованих загарбниками регіонів на межу виживання?

Евакуація, проведена за рішенням вищих органів влади СРСР у початковий період німецько-радянської війни значної кількості українських промислових об'єктів, техніки, обладнання, сировини, ресурсів сільського господарства, дозволила врятувати їх від ворога й поставити на службу обороні. Водночас через об'єктивні причини та прорахунки й недоліки, які мали місце в ході евакуаційної епопеї, були великі втрати переміщуваних ресурсів, що згубно позначилося на економічному становищі Радянського Союзу, ускладнило розв'язання соціальних питань у тилу й постачанні діючої армії.

Негативним наслідком евакуації, яка проходила під гаслом «Нічого не залишати ворогові», було й те, що в процесі її здійснення нерідко руйнувалися господарські об'єкти, заклади соціально-побутової сфери, знищувалися інвентар та майно, продовольчі запаси, котрі не можна було вивезти, але які були потрібні міським мешканцям і селянам у подальшому з господарської та соціальної точок зору.

Особливо тактика «випаленої землі» ускладнювала подальше життя сільського населення, адже евакуація колгоспників, робітників радгоспів та їхніх сімей, за винятком частини механізаторів та фахівців сільського господарства, була проведена у невеликих масштабах. Так, планувалося вивезти в райони Поволжя залізницею 57 000 колгоспників, однак виконати це завдання повністю не вдалося у зв'язку з відсутністю вагонів. На 10 жовтня 1941 р. з шести областей УРСР було евакуйовано за Волгу лише 10 301 сім'ю колгоспників з майном, об'єднаних у 136 колгоспи. Разом з радгоспами в тил виїхало 40 000 робітників. У наступні місяці кількість прибулих з України селян на території Російської Федерації та інших районів СРСР збільшилася ще на декілька десятків тисяч. Отже, кількість евакуйованих сільських мешканців становила лише незначну частину. У сільській місцевості на окупованій території проживало 80% довоєнної кількості населення. По суті, держава, забравши в екстремальних умовах з села його найцінніші матеріальні та людські ресурси, покинула мільйони селян на поталу загарбникам. Та й переважна більшість сільських мешканців, з огляду на стрімке просування німецької військової армади, не будучи впевненою в тому, що вона може бути зупинена, не виявляла бажання залишати свої домівки, особисте господарство та майно.

Директивами Кремля детально регламентувався порядок організації й проведення евакуації сільськогосподарських ресурсів, головна увага зверталася на повне переміщення техніки, худоби, вивезення зерна та іншої продукції, наголошувалося на необхідності руйнувати сільські господарські об'єкти та знищувати інвентар, майно та продовольчі запаси, які не могли бути вивезені. Вимагалося всю худобу переганяти по полях, знищуючи таким чином урожай зернових та технічних культур. У документах також давалися вказівки щодо роздачі колгоспникам страхових, решти зернових та інших колгоспних фондів, негайного забиття свиней та птиці колгоспних і радгоспних ферм, безкоштовної роздачі м'яса і сала колгоспникам та іншим категоріям сільського

населення, роздачі свиней та молодняка великої рогатої худоби, що залишиться в колгоспах і радгоспах після евакуації, колгоспникам, робітникам та службовцям радгоспів. Там, де вказівки виконувалися, це стало невеликим резервом для виживання селян під час окупації. Однак, значна кількість хліба та іншого продовольства була знищена. У багатьох випадках селяни боляче й обурливо реагували на такі дії, а подекуди навіть чинили опір при їх проведенні.

Загальний стан з продовольчим забезпеченням у селян був кращим у початковий період окупації, що було пов'язано з досить хорошим урожаєм у 1941 р., ще не дуже обтяжливою податковою та заготівельною політикою окупантів (у багатьох регіонах розміри податків були навіть меншими порівняно з радянськими часами). Багато селян, що проживали на початку війни в зонах бойових дій воюючих сторін та тимчасового безвладдя, пов'язаного зі зміною правлячих режимів, поповнили свої продовольчі запаси за рахунок привласнення вже зібраного зерна та іншої сільськогосподарської продукції, яка знаходилася в коморах та на токах колгоспів і радгоспів й котрі не встигли евакуювати, а також урожаю, який ще залишався на полях. Так вчиняли селяни після відступу Червоної армії й із залишеною після евакуації громадською худобою та іншим колгоспним та радгоспним майном і реманентом. Однак, вже незабаром, під загрозою репресій, привласнені худоба та майно були повернені у відновлені окупантами колгоспи й радгоспи.

Щоправда, можливості таких «заготівель» дедалі ставали меншими, оскільки в східних та багатьох районах центральних областей до моменту окупації колгоспний та радгоспний урожай встигли зібрати й вивезти на Схід, та й окупанти в подальшому досить швидко встановлювали контроль над захопленими територіями й жорстоко карали за будь-яку спробу привласнити сільгосппродукцію та інше майно, оголошене їхньою власністю.

Та після того, як окупанти в 1942 р. збільшили норми натуральних податків та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції й зменшили норми її видачі на трудодні, а також почали проводити реквізиції зерна, іншого продовольства та худоби в селянських господарствах, продовольчі ресурси більшості селянських родин різко скоротилися, що призвело до зменшення їхнього харчового раціону. У багатьох селянських сім'ях не споживалися або споживалися в обмеженій кількості м'ясо, молочні продукти, яйця, не вистачало хліба, жирів, круп, а нерідко навіть картоплі. Напівголодне існування, котре подекуди межувало з голодом, було неодмінним супутником повсякдення мешканців українських міст і сіл. Тисячі мешканців великих міст України вкрай холодної й голодної зими 1941–1942 рр. рятувалися від голоду шляхом обміну на продовольство промислового краму та речей домашнього вжитку на продовольство в сільській місцевості.

Отже, евакуаційні заходи Кремля були однією з причин того, що мільйони мешканців окупованих регіонів України опинилися на межі виживання.

Бібліографія

Пастушенко Т. Дорога на Схід : евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах. Київ, 2011. Книга друга. С. 495–515.

Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010.

Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011.

Олександр ПЕРЕХРЕСТ, Олена ТІТІКА

Як здійснювалася відбудова аграрної галузі України, чим вона ускладнювалася і якими були її результати?

Відбудова аграрної галузі стала справді героїчною і водночас драматичною реальністю післяокупаційної України, адже на час звільнення районів республіки від загарбників село та його господарство перебували в стані неймовірного розорення. Стратегія її відбудови визначалася не тільки відповідними політичними настановами радянського керівництва, а й характером і масштабами збитків, яких вона зазнала під час війни й окупації. Базовим у відбудові економіки села став сталінський варіант системи колективного господарювання, тому зусилля, в першу чергу, зосереджувалися на відновленні колгоспів, радгоспів і МТС та організації їхньої господарської діяльності. Однак для вирішення цих завдань держава не мала можливостей в умовах триваючих бойових дій надавати селу необхідні фінансові, матеріально-технічні та трудові ресурси. Асигновані в 1943–1945 рр. державою кошти на відбудову сільського господарства республіки в сумі 2,586 млрд крб. становили незначну частку від загальних потреб, адже лише прямі збитки колгоспів, радгоспів і МТС обраховувалися в сумі 92,586 млрд крб. У зв'язку з цим відбудова здійснювалася за рахунок внутрішніх джерел звільнених районів, а також завдяки трудовому подвижництву селянства, допомозі армії та союзних республік. Упродовж 1944–1945 рр. методом народної будови було відбудовано й споруджено заново близько 45% усіх виробничих приміщень колгоспів, радгоспів і МТС. Процес відновлення колгоспів і радгоспів у всіх визволених областях, крім західних, здійснювався швидкими темпами. На початок 1945 р. в Україні вже діяло 26 487 колгоспів і 705 радгоспів. Багато з них на перших порах були надзвичайно слабкими в організаційному та господарському відношенні.

Успішне відродження сільського господарства залежало, насамперед, від його технічної бази. У зв'язку з цим першорядного значення набували відбудова МТС та відновлення технічного парку радгоспів. На початок 1945 р. в Україні було відновлено 1223 МТС. У сільському господарстві республіки на цей час нараховувалося близько 48 тис. тракторів, що порівняно з 1941 р. становило 52,7% (на 1 липня їх кількість зросла до 51,2 тис.), комбайнів – 14 932 (48%), вантажних автомобілів – 3575 (7%), 845 480 ґрунтообробних, посівних, збиральних машин і знарядь. Все це дало можливість інтенсифікувати виробничі процеси, однак наявних технічних засобів було недостатньо для належного функціонування галузі. На ефективності роботи галузі негативно позначався дефіцит профільних спеціалістів, механізаторів і працівників масових сільськогосподарських професій, низький рівень кваліфікації керівників господарств. Проблема вирішувалася шляхом їх масової підготовки.

Польові роботи в 1943–1945 рр. відбувалися у надзвичайно складних умовах. У переважній більшості сіл не було майже ніяких технічних засобів, не вистачало тягла, робочих рук, посівного матеріалу. Основною робочою силою були жінки, люди похилого віку і підлітки, до польових робіт широко

залучалися сільські та міські діти. Як тягло масово використовувалися корови, застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни самі впрягалися в плуги та борони. У таких складних умовах в 1943 р. у визволених районах України було освоєно близько 60%, у 1944 р. – 69,2%, а у 1945 р. – 76% довоєнних посівних площ. У результаті збільшувалося виробництво сільгосппродукції. Так, якщо в 1943 р. трудівники села здали державі 105,2 млн пудів зерна, то в 1945 р. – 340,8 млн пудів (59,6% від рівня 1940 р.) та багато іншої рослинницької продукції.

У визволених районах відразу ж розпочиналася цілеспрямована робота з відновлення тваринницької галузі. Зусилля зосереджувалися, насамперед, на відновленні поголів'я худоби у громадських господарствах. Джерелами для цього були: худоба, здана селянами на добровільній, а нерідко, й примусовій основі, реевакуйована (близько 100 тис. голів), поставлена із союзних республік у порядку допомоги (1101,6 тис. голів), одержана від військових частин, трофейна худоба, але основним джерелом – контрактація молодняку в сільських мешканців. За 1944–1945 рр. за рахунок контрактації на колгоспно-тваринницькі ферми надійшло понад 1919 тис. голів худоби. Одночасно, незважаючи на значні вилучення за договорами контрактації молодняку, зростало й поголів'я худоби в особистому користуванні. У результаті на початку 1945 р. поголів'я ВРХ становило 6815,4 тис. голів (64,9% від наявного поголів'я на 1 січня 1941 р.), свиней – 1784 тис. (19,9%), овець і кіз – 2653,8 тис. голів (42,5%), коней – 1747 тис. голів (38,6%). У роботі тваринницької галузі мали місце серйозні проблеми: малим було поголів'я продуктивних корів та породистої худоби, значною була захворюваність тварин, погано проводились догляд та відгодівля худоби та ін. У результаті цього, незважаючи на адміністративний тиск, не виконувалися плани виробництва тваринницької продукції. Загалом у 1945 р. українські колгоспи та радгоспи здали державі лише 259 тис. л молока і 145 тис. т м'яса.

У заключний період війни у зв'язку зі зміною воєнно-стратегічної обстановки держава одержала можливість інвестувати більше коштів і ресурсів для відбудови й розвитку сільського господарства республіки. Збільшилося постачання техніки, запасних частин, пального, що призвело до покращення в технічному обслуговуванні колгоспів і радгоспів, поліпшувалося забезпечення сільськогосподарського виробництва спеціалістами та механізаторами. У результаті, починаючи з 1944 р., поступово формуються позитивні тенденції та динаміка виробництва, хоча вони базувалися здебільшого на надзвичайних мобілізаційних і фіскальних засадах, позаекономічних, адміністративних засобах впливу, що вмотивовувалися воєнним станом. Завдяки зусиллям селянства багато труднощів було пом'якшено, але повністю зняти їх не вдалося. Відставання виробничих показників від довоєнного рівня було ще досить значним. Низькою залишалася продуктивність праці, суттєво не збільшувалася врожайність, низькими були показники у тваринництві. Проте домінуючою була тенденція зростання сільськогосподарського потенціалу та обсягів виробленої продукції.

Суттєвих змін на краще в аграрній галузі не відбулося й після завершення війни. Повернення до колгоспно-радгоспної системи консервувало неринкові методи господарювання, відчуження сільського виробника від засобів виробництва та його незацікавленість у результатах своєї праці. А надання

державою в період післявоєнного відродження пріоритетного значення відбудові промисловості ще більше поглиблювало традиційний дисбаланс у розвитку важкої індустрії та сільського господарства й закладало на майбутнє галузеві диспропорції, що негативно позначались на рівні матеріального споживання радянських людей упродовж усіх повоєнних десятиліть.

Бібліографія

Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. Київ, 2006. Т. 2.

Лисенко О. Є., Перехрест О. Г. Відродження аграрного сектора економіки України у 1943–1945 рр. // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження: в 2-х т. Т. 2. Київ, 2011.

Перехрест О. Г., Тітіка О. О. Український селянський фактор у німецько-радянській війні 1941–1945 рр. // Український селянин. Зб. наук. праць. Черкаси, 2021. Вип. 25.

Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). Київ, 2010.

Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011.

Олександр ПЕРЕХРЕСТ

Як здійснювалася евакуація до Російської Федерації на початковому етапі німецько-радянської війни?

У зв'язку з стрімким наступом ворога вже в перші дні війни уряд СРСР ухвалив рішення терміново перемістити продуктивні сили із прифронтових районів, у тому числі з України, у східні регіони й організувати їхню роботу на новому місці.

Задля збереження сфер економіки, необхідних для підтримання обороноздатності країни, евакуації в першу чергу підлягали підприємства важкої промисловості загальносоюзного підпорядкування з їхніми кваліфікованими робітниками та інженерно-технічним персоналом, заводи і фабрики легкої, харчової промисловості, а вже потім – сільськогосподарські господарства та цивільне населення. Евакуація промисловості на Урал, Західний Сибір і Середню Азію (для створення там потужної бази з виробництва озброєння) почалася на ранніх стадіях війни, причому не лише з тих промислових центрів, котрим безпосередньо загрожували війська загарбників, а й інших районів, зокрема з тих, котрі перебували ще за сотні кілометрів від лінії фронту.

Принцип почерговості й поетапності евакуації залежав і від оперативної обстановки, що складалася в місцях її проведення, а також від спеціалізації економіки в цій області. У кожному регіоні України цей процес мав свої особливості. Із західних областей, де розташовувалися переважно підприємства харчової та легкої промисловості, фактично не було можливості вивезти матеріальні цінності й людей. Частково вдалося евакуювати обладнання цукрової й спиртогорілчаної промисловості, сировину і готову продукцію з Вінницької, Житомирської та Кам'янець-Подільської областей.

Успішно було проведено евакуацію найбільш цінного обладнання й основних кадрів найважливіших підприємств із центральної України. Зокрема, на початок вересня 1941 р. з Києва було евакуйовано найбільш цінне устаткування 197 великих підприємств, з них 152 – всесоюзного і республіканського підпорядкування, понад 335 тис. робітників та ІТП цих підприємств. Це становило майже 30% довоєнної кількості великих промислових об'єктів столиці України.

У серпні розпочалося вивезення устаткування металургійних підприємств Півдня України. Його демонтаж і відвантаження відбувалися цілодобово, часто під бомбардуванням авіації ворога. Про масштаби евакуаційної операції можна судити з таких даних: лише з заводу «Запоріжсталь» для вивезення всього устаткування і запасів сировини було задіяно 8 тис. вагонів, а на демонтажі підприємства щоденно працювало понад 9 тис. робітників; з Дніпропетровської області для вивезення у східні райони СРСР цінних промислових вантажів було використано 99 тис. вагонів; на вивезенні устаткування підприємств союзного підпорядкування з Харкова було задіяно 10 578 вагонів.

Швидкими темпами і у великих обсягах здійснювалося переміщення матеріальних цінностей підприємств Донбасу. Всього із Сталінської та Ворошиловградської областей було вивезено 1523 великих промислових підприємства, 308 тис. вагонів з обладнанням, сировиною, матеріалами, 1 млн 360 тис. робітників та ІТП.

ловградської областей встигли евакуювати в тил 11 870 вагонів з обладнанням, матеріалами і людьми.

Надзвичайно важливим і складним виявилося перебазування енергетичного господарства УРСР, яке не можна було демонтувати водночас з іншими підприємствами, оскільки багато воєнних заводів працювали до останніх днів й потребували постачання електроенергії. Тому вивезення основного устаткування електростанцій і ТЕЦ здійснювалося практично паралельно з відступом радянських військ і було евакуйоване незначною мірою й некомплектно, а дуже часто обладнання, яке не встигли вивезти, просто знищували.

Необхідно враховувати, що демонтаж і вивезення багатьох українських підприємств відбувалося в умовах інтенсивного бомбардування противника.

Згідно з урядовими директивами, вивезення устаткування заводів, фабрик, готової продукції й сировини супроводжувалося руйнуванням і знищенням всього, що не вдалося евакуювати в східні райони СРСР. Руйнування охоплювало не тільки великі промислові підприємства, а й невеликі. Окупантам залишилися в Україні здебільшого спустошені та зруйновані господарські об'єкти.

Відхід радянських військ супроводжувався руйнівними роботами на залізничному транспорті з тим, щоб затримати просування ворога вглиб країни. Були підірвані дніпровські залізниці та мости.

Всього у східні регіони СРСР, у більшості в Російську Федерацію, з УРСР було вивезено найбільш сучасне обладнання понад 550 великих підприємств оборонної, машинобудівної, металургійної та легкої промисловості, що становило майже половину всіх потужностей, введених у дію на Сході.

Важливою складовою загального процесу переміщення продуктивних сил України була евакуація сільськогосподарських ресурсів, яка охопила, головним чином, машинно-тракторний парк МТС та радгоспів, худобу колгоспів, радгоспів, державні і колгоспні продовольчі резерви. Відповідно до постанови Державного Комітету Оборони від 16 липня 1941 р. трактори з України передбачалося розмістити в Куйбишевській, Саратовській і Сталінградській областях. Громадська худоба з України мала переганятися в Саратовську, Сталінградську та Ростовську області РРФСР, Калмицьку АРСР, Актюбінську і Західно-Казахстанську області Казахської РСР.

Евакуація ресурсів сільського господарства проходила з величезними труднощами й мала свої особливості. Якщо переміщення обладнання, готової продукції та сировини промислових підприємств здійснювалося залізничним транспортом, то для сільського господарства рухомий склад виділявся лише з метою перевезення продовольства і частково сільськогосподарських машин, до того ж не завжди. Тому десятки тисяч тракторів, автомашин і мільйони голів худоби повинні були рухатись у тилові райони на відстань, що перевищувала в середньому півтори–дві тисячі кілометрів, своїм ходом.

У західних областях України у зв'язку зі стрімким розвитком подій на фронті та швидкою їх окупацією евакуація фактично не була проведена. У правобережних областях вона розпочалася на початку липня. Усі справні трактори були підняті до евакуації і своїм ходом рухалися на лівий берег Дніпра. Трактори, які не можна було евакуювати у зв'язку із технічною несправністю, приводилися у непридатний для використання стан. З комбайнів знімали мотори та інші частини і деталі. Так робили і з іншими сільгоспмашинами.

Все це пакувалось і вантажилось на автомашини та платформи, які чіплялись до тракторів. До участі в поході залучались майже всі трактористи, бригадири і механіки. У дорозі кожна МТС становила самостійну тракторну колону, яка й була основною організаційно-господарською одиницею при проведенні евакуації тракторного парку. Однак, у зв'язку з тим, що наявні, а також спеціально побудовані переправи були постійно зайняті військовими частинами та через неузгодженість дій військового та цивільного керівництва, переправа на лівий берег сільгосптехніки, яка ціною великих зусиль була доставлена з областей Правобережжя до Дніпра, фактично була провалена. Було виведено на лівий берег лише 4498 тракторів, 680 комбайнів, 690 автомашин, 750 моторів до комбайнів. Майже 13 230 тракторів було залишено на підході до дніпровських переправ, а 10 430 тракторів – на маршрутах слідування у зв'язку з тим, що ворогом були відрізані шляхи евакуації. А коли ворог захопив територію Лівобережної України, то велика кількість техніки та цінного майна, що були евакуйовані з правого берега Дніпра на лівий, також потрапила до його рук. У результаті зусилля, що докладалися для виведення техніки й майна з території Правобережної України, у більшості випадків виявилися марними.

У південних районах республіки масова евакуація тракторів і цінного майна МТС розпочалась у середині липня. Але ворог просувався настільки швидко, що Миколаївська, Одеська і Кіровоградська області не змогли вивезти основну частину матеріальних цінностей МТС.

У зв'язку з наближенням фронту в серпні розгорнулась евакуація тракторного парку МТС Лівобережжя. У результаті із піднятих до евакуації 50 000 тракторів МТС УРСР (із наявних до початку війни в МТС УРСР 72 280 тракторів, без західних областей, у перші тижні війни було плановано поставлено у Червону армію майже 5500 тракторів, передано військовим частинам та іншим організаціям для транспортних та оборонобудівельних робіт близько 3800 тракторів, залишено на садибах МТС як технічно несправних та законсервованих – 12 900 тракторів) до середини листопада 1941 р. за межі України своїм ходом вийшло 20 302 трактори 427 МТС.

Вони були сконцентровані в основному в областях РРФСР, зокрема в Курській – 5374, Воронезькій і Ростовській – 14 579. Але, на жаль, більша частина цих тракторів у ході подальшої евакуації влітку 1942 р., спричиненої наступом німецьких військ, була перехоплена ворогом біля переправ через р. Дон. Тоді там же потрапили до рук ворога 7998 тракторів, наявних на той час в МТС в неокупованих районах УРСР. Тому після евакуації українських МТС у 1942 р., крім відправлених у 1941 р. у східні області СРСР майже 1530 тракторів, на 1 листопада 1942 р. в областях РРФСР налічувався 3321 трактор МТС УРСР: у Воронезькій – 552, у Сталінградській – 2006, у Саратовській – 763.

Схоже становище було й з евакуацією тракторів радгоспів. З 14 400 тракторів, що були на початку війни в радгоспах, 3182 було евакуйовано за межі України, 1187 – передано частинам Червоної армії, а значну частину не встигли вивезти.

Такі великі втрати тракторів та іншої сільськогосподарської техніки під час евакуації та її маловтішні кінцеві результати були зумовлені несприятливою обстановкою на фронті та надзвичайно складними умовами, в яких вона

відбувалася. Тільки незначну частину тракторного парку і сільськогосподарських машин було вивезено залізничним транспортом. Евакуація тракторів своїм ходом була набагато важчою, ніж перегін худоби. Худоба пересувалась по будь-яких шляхах, а трактори могли рухатись по більш-менш второваних дорогах, які в той час були зайняті військами. Тому тракторні колони здебільшого пересувалися малопридатними шляхами, стан яких ще більше погіршувався в умовах дощової погоди. Крім того, колони систематично бомбардувала та обстрілювала ворожа авіація, в результаті чого частина техніки була виведена з ладу. Не вистачало пального. У прифронтових районах більшість баз Нафтозбуту знищила ворожа авіація.

Водночас були й інші причини, які негативно позначилися на проведенні та результатах евакуації тракторів і сільськогосподарської техніки. Так, організованому початку евакуації завадило несвоєчасне визначення ДКО термінів, умов і маршрутів пересування техніки та іншого колгоспного майна, а також заборона ними здійснювати заходи по евакуації та знищенню техніки і майна, яке не може бути вивезеним, у зоні понад 70-кілометрової смуги від лінії фронту, щоб не деморалізовувати населення й не ослаблювати тил Червоної армії. Під час евакуації ряд керівників земельних органів та МТС порушували вказівки ДКО і Наркомземів СРСР та УРСР про порядок її здійснення. Мали місце випадки, коли замість організації евакуації, директори МТС самі виїжджали, залишаючи техніку, майно та людей напризволяще. Мали місце факти, коли керівниками тракторних колон призначалися другорядні особи, які не могли вирішувати проблеми, що виникали під час пересування евакуйованої техніки до місця призначення. Те, що трактористам, які переганяли трактори, не дозволяли брати в евакуацію свої сім'ї, призводило до того, що частина трактористів залишала довірені машини на шляхах пересування і намагалася повернутися до своїх домівок та рідних. Часто неправильно оформлялися (а то й взагалі не видавалися) супровідні документи про видачу матеріальних цінностей та коштів, що створювало умови для різноманітних зловживань, незаконного привласнення великих сум грошей. Частина керівників колон та велика кількість водіїв розбігалися при перших же нальотах ворожої авіації, залишали техніку. Тому вздовж шляхів можна було побачити багато тракторів, комбайнів та інших машин, які були покинуті водіями. Нерідко ці машини залишалися в цілком справному стані, і окупанти могли використовувати їх для своїх потреб. Місцеві жителі часто розбирали ці машини на запасні частини і ховали їх, а вже під час окупації торгували деталями на ринках або намагалися обміняти на продукти харчування.

У великих масштабах проводилась евакуація худоби. Колгоспи і радгоспи евакуйовували в тил своїм ходом перш за все велику рогату худобу, коней та овець. Евакуація свиней, які не могли витримати довгого шляху, не була передбачена планом евакуації. Проте з ініціативи господарських, радянських та партійних органів України господарства правобережних, а потім і лівобережних областей все ж відправили на Схід значну частину поголів'я свиней.

Громадська худоба кожного колгоспу і радгоспу об'єднувалася в окремий гурт, який переганяла група селян-погоничів на чолі з бригадиром. Вони повинні були забезпечувати рух гурту, годувати і напувати худобу, видоювати, обслуговувати в зоотехнічному відношенні, забезпечувати збереження худоби

на всьому довгому шляху до Волги. Згідно з директивними вказівками, категорично заборонялося переганяти худобу по тих дорогах, де відбувалося пересування військ. Натомість вимагалося всю худобу переганяти на лівий берег Дніпра по полях, знищуючи таким чином урожай зернових та технічних культур.

Воєнна обстановка не дозволила провести евакуацію громадської худоби з областей Західної України. А от колгоспи правобережних областей України відправили на Схід більшість громадської худоби. У серпні до евакуації худоби приступили і лівобережні області УРСР. Використавши запас часу, вони більш ґрунтовно підготувалися до евакуації й провели її в ширших масштабах, ніж це вдалося зробити на Правобережжі.

Загалом станом на 20 жовтня 1941 р. із колгоспів УРСР було піднято до евакуації : коней – 469,9 тис. голів, або 14,2% від наявних на 1 січня 1941 р.; великої рогатої худоби – 2155,1 тис. голів, або 59,8%; овець – 2750 тис. голів, або 82,1%; свиней – 877,6 тис. голів, або 26,7%. З цієї кількості перегнано за межі УРСР і надійшло в області РРФСР: коней – 158,1 тис. голів; великої рогатої худоби – 1080,7 тис. голів, овець – 761,5 тис. голів, свиней – 168,9 тис. голів, або відповідно 31,8%, 50,1%, 64,0% та 19,2% від кількості худоби, піднятої до евакуації. Із наявної напередодні війни в системі наркомату радгоспів УРСР 100 тис. голів ВРХ, 28,5 тис. коней, 266 тис. свиней і 227 тис. овець станом на 5 жовтня було евакуйовано 86 тис. голів ВРХ, 28, 5 тис. коней, 142 тис. свиней і 201, 5 тис. овець. Успішно провели евакуацію худоби і радгоспи інших наркоматів.

Евакуація худоби, яка проходила в стислі терміни, часто під ворожим бомбардуванням та обстрілом, була дійсно важкою і супроводжувалась великими втратами. Та проблеми, які виникали з об'єктивних причин, ускладнювалися ще й організаційними помилками та безгосподарністю з боку відповідальних за евакуацію органів. Так, для деяких регіонів не визначили трасу перегону худоби; не було організоване правильне зоотехнічне і ветеринарне обслуговування; супровідний персонал часто добирався випадково, ніякої роз'яснювальної роботи з ним не велося. Все це привело до того, що велику кількість поголів'я з Київської, Полтавської, Харківської, Сумської і Чернігівської областей було направлено через райони, де лютувала епідемія ящуру, внаслідок чого велика кількість худоби захворіла і загинула. Під час нальотів ворожої авіації тварини часто розбігалися, а їх повторне збирання та згуртування не проводилось. Були випадки заміни і розбазарювання худоби під час її перегону. Траплялося, що худобу переганяли з недопустимою швидкістю – 45–50 км на добу, погано була налагоджена її годівля. Колгоспникам, які займалися перегоном худоби, часто не видавали належних у таких випадках грошей на дорогу, і вони були змушені харчуватися за власний рахунок. Через погане матеріальне й побутове забезпечення погоничів худоби траплялася велика кількість випадків залишення ними гуртів на шляхах пересування. Частина покинутої худоби привласнювалася селянами.

Аналіз кінцевих наслідків евакуації худоби мимоволі спонукає до запитання – а чи варто було переганяти на такі великі відстані мільйони голів худоби, щоб потім її забивати у місцях нового зосередження? Мабуть, доцільніше було б евакуйовувати в глибокий тил її найпродуктивнішу частину, а решту у віддалених від фронту регіонах України забивати й переробляти на продукцію

тривалого збереження. Але це міркування сьогоднішнього дня, а в той період так питання не стояло.

Великі труднощі виникли з евакуацією державних і колгоспних продовольчих ресурсів та сільськогосподарської сировини, запаси яких були значними. Але вивезення зерна, іншого продовольства й сировини стримувалось обмеженістю транспортних засобів. Так, замість 72 тис. вагонів, необхідних Наркомзему УРСР для вивезення зерна з прифронтових районів, на 20 липня було виділено тільки 15 тис. Виникла загроза захоплення ворогом запасів хліба. У зв'язку з цим РНК УРСР і ЦК КП(б)У зобов'язували керівників залізниць безперервно подавати вагони для відвантаження зерна з Київської, Чернігівської, Сумської, Полтавської, Дніпропетровської та Харківської областей. Завдяки цьому, хоч із запізненням, за період від 1 липня до 23 жовтня вдалося вивезти за межі України 1667,4 тис. т зерна, 269,5 тис. т зернопродуктів, а також 4,9 тис. т насіння овочевих культур. Хліб, вивезений з України, становив 1/8 частину зернових, заготовлених у 1941 р. в тилових районах країни. Упродовж третього кварталу за межі республіки також було вивезено 138,5 тис. штук великої та 213,8 тис. штук дрібної шкірсировини, 309,9 тис. штук свинячих шкур, 2157 т шерсті, на 8,8 млн крб. хутра. Та все ж, попри всі зусилля, не вдалося вивезти всі продовольчі та сировинні запаси. Тільки зерна й зернопродуктів на заготівельних пунктах, захоплених ворогом, залишилося понад 900 тис. т .

Отже, в результаті проведеної в перший період війни евакуації промислових та сільськогосподарських ресурсів України вдалося врятувати від ворога їх значну частину і поставити на службу обороні. Це був подвиг українських робітників і селян. Однак реальний стан справ з евакуацією був далеко не таким, як це подавала офіційна радянська історіографія, замовчуючи, насамперед, великі втрати під час її проведення та справжні наслідки. Врешті-решт значна частина промислового обладнання, техніки, худоби, майна і продовольства не дісталася ворогові після неймовірних, але, на жаль, часом марних зусиль десятків тисяч евакуаторів. Прорахунки і недоліки, які мали місце в ході евакуаційної епопеї, згубно позначилися на економічному становищі Радянського Союзу, ускладнили розв'язання виробничих і соціальних питань у тилу й постачання діючої армії.

Евакуації підлягали найбільш важливі культурно-освітні й наукові заклади. Вглиб країни були переміщені понад 20 академічних установ та десятки науково-дослідних інститутів з устаткуванням, матеріальними цінностями, бібліотечними фондами, а також 32 вищі та середні навчальні заклади. У тилові райони виїхали 22 театри з основним складом артистів і майном, республіканські кіностудії, провідні національні мистецькі колективи, внаслідок чого було збережено значну частину науково-технічного, духовного та культурного потенціалу.

І хоча евакуація людей не була визнана пріоритетом, все ж таки в східні регіони було евакуйовано понад 3, 5 млн українських громадян, переважно робітників, інженерно-технічних фахівців промисловості, спеціалістів сільського господарства і механізаторів, в результаті чого їм вдалося врятуватися від загибелі та уникнути жахіття нацистського рабства. Однак кількість евакуйованих людей становила менше 10% довоєнної кількості населення республіки.

Отже, евакуацію продуктивних сил України в 1941 р. та розселення відповідних фахівців на Сході в надзвичайно короткі терміни варто зарахувати до найбільш масштабних організаційних заходів початкового періоду війни з нацистською Німеччиною. Відбудовані й введені в дію промислові підприємства, ресурси сільського господарства й наукові установи відіграли значну роль у забезпеченні обороноздатності СРСР на вирішальному етапі війни.

Бібліографія

Економічна історія України: в 2-х т. Київ, 2011. Т. 2.

Пастушенко Т. Дорога на Схід: евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси у двох книгах. Київ, 2011. Книга друга. С. 495–515.

Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Черкаси, 2011.

Олександр ПЕРЕХРЕСТ, Олена ТІТІКА

Яке значення мала допомога по лінії ЮНРРА для відбудови України у повоєнні роки?

З метою надання допомоги країнам, що постраждали від окупації Німеччини та її сателітів, 9 листопада 1943 року у Вашингтоні державами-учасницями антигітлерівської коаліції було створено міжнародну організацію – Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй ЮНРРА (англ. – United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA).

Початково до організації входило 44 держави (деякі держави на той час фактично були окуповані, тож договір підписували представники їх урядів у вигнанні): Австралійський союз, Бельгія, Болівія, Бразилія, Велика Британія, Венесуела, Гаїті, Гватемала, Гондурас, Греція, Домініканська республіка, Єгипет, Індія, Іран, Ірак, Ісландія, Канада, Китай, Колумбія, Коста-Рика, Куба, Ліберія, Люксембург, Мексика, Нідерланди, Нікарагуа, Нова Зеландія, Норвегія, Панама, Парагвай, Перу, Польща, Сальвадор, СРСР, США, Уругвай, Філіппіни, Франція, Чехословаччина, Чилі, Еквадор, Ефіопія, Південно-Африканська Республіка, Югославія. 18 грудня 1945 року, підписавши відповідну угоду, до ЮНРРА приєдналася й Україна. Того ж року до УНРРА увійшли БРСР і Данія, а в березні 1946 р. – Туреччина.

Фонд ЮНРРА складався із внеску держав-членів, які не були окуповані під час Другої світової війни в розмірі 2% національного доходу країни за 1943 рік. Допомога ЮНРРА надавалася безповоротно, без відшкодування і відсотків. СРСР був звільнений від внесків до ЮНРРА. У 1945 р. він звернувся з проханням про допомогу на суму 700 млн доларів. Співтовариство надало 250 млн доларів, 189 млн з яких мала одержати УРСР, а решта передавалася БРСР.

Передбачалося також, що ЮНРРА опікуватиметься поверненням на батьківщину військовополонених та цивільних осіб, допомагатиме інвалідам, хворим і дітям, сприятиме підготовці працівників у галузі соціального забезпечення. Очолював ЮНРРА генеральний директор Ф. Ла Гардіа, а з квітня 1947 року – Л. Рукс. На території країн, якими опікувалася ЮНРРА, діяли її місії, а в окупаційних зонах Німеччини (де перебувало чимало українців) – зональні управління. Першим главою місії в Україні був М. Мак-Даффі, згодом П. Уайт. Співробітництво української сторони з місією здійснювалось через спеціальне Управління щодо поставок ЮНРРА, яке очолював В. Хом'як. Український дипломат І. Козюля обирався одним із заступників голови Ради ЮНРРА. УРСР входила до складу Комітету поставок ЮНРРА, одного з ключових в її структурі.

Перший корабель з товарами ЮНРРА прибув до Одеси в листопаді 1945 року. Вантажі для України приймалися також у містах Миколаєві, Новоросійську, Поті, Ленінграді, Мурманську, Архангельську, Клайпеді. Товари, закуплені на кошти ЮНРРА, надходили з 15 країн світу: зі США, Великої Британії і Канади – насіння, консерви, сушена риба, устаткування для пеніцилінових заводів, з Індії – перець і джут, з африканських країн – какао, з Аргентини – вершкове масло, льняна олія, з Австралії – чай, свинець, насіння конюшини, вовняні товари та ковдри. Всі ці товари направлялися в регіони республіки

на бази та в магазини, де громадяни мали змогу їх купувати за державними цінами (подарунки роздавалися безплатно). Гроші, одержані від продажу товарів, ЮНРРА витрачала тут же, в УРСР, на допомогу найбільш незахищеним верствам населення.

За програмою ЮНРРА до УРСР доправили продовольчих товарів на суму 100 200,5 тис. доларів (за плану 100 189,0 тис. дол., тобто виконання 100,1%) та промислових — на 16 524,5 тис. дол. (план — 16 856,0 тис. дол., тобто виконання 98%), устаткування і матеріалів для промисловості і сільського господарства на 34,4 млн дол., медичного обладнання на 2,3 млн дол. Всього продовольчих товарів було одержано 303 769 т. Ця допомога забезпечила впродовж 1946 року потреби того населення, що отримувало харчі централізовано, м'ясом — на 93,1%, рибою — 63,2%, тваринними жирами — 100%. Крім того, ЮНРРА своїм транспортом доправила в Україну 3 482 т переважно вживаного одягу та взуття — всього 4 млн одиниць, зібраних в США товариством Рошен–Реліф для допомоги постраждалим від війни. Ці речі також сприяли задоволенню першочергових потреб населення. Зазначимо, що розподіл товарів та грошей здійснювала сама ЮНРРА своїм штатом і коштами, неодноразово відкидаючи спроби втручання радянського уряду, запобігаючи таким чином суб'єктивного розподілення наданої допомоги.

В той же час прикрим недоліком діяльності ЮНРРА була закупівля неякісних товарів. Характеризуючи роботу ЮНРРА, начальник Управління з поставок ЮНРРА при РМ УРСР В. Хом'як відзначав, що хоча заплановані мінімальні поставки Україні були виконані, якість багатьох товарів не відповідала вимогам чинних стандартів унаслідок несумлінного ставлення деяких американських промислових фірм. Це особливо стосувалося устаткування, отриманого з решток запасів американської армії. Про кількість браку в поставках ЮНРРА свідчить такий факт. Тільки в 1948 році 420 одиниць отриманого обладнання не можна було використати через некомплектність або необхідність його капітального ремонту, а 354 одиниці підлягали списанню як непридатні.

ЮНРРА також здійснювала матеріальну й адміністративну опіку щодо втікачів і переміщених осіб з країн Східної Європи в Німеччині й Австрії, організовуючи репатріацію охочих повернутися на батьківщину та надаючи захист неповерненцям. Так, у Мюнхені ЮНРРА було організовано міжнародний університет для студентів-утікачів, у якому вчилося багато українців, також викладали українські професори.

З початком холодної війни в американській пресі з'явилися закиди щодо української цензури, яка не дає змоги висвітлювати роботу ЮНРРА. У США розпочалася кампанія проти діяльності ЮНРРА в Україні. В Аргентині було розповсюджено інформацію про те, що СРСР продає за кордон трактори, які надійшли до України як допомога ЮНРРА. 2 липня 1947 року з Києва виїхав весь склад місії на чолі з її керівником П. Уайтом.

Якимось чином продовженням діяльності ЮНРРА став план Маршалла, а її функції щодо опіки над втікачами перебрала Міжнародна організація у справах біженців (англ. *International Refugee Organization*).

Бібліографія

Amanda Melaine Bundy. There Was a Man of UNRRA: Internationalism, Humanitarianism, and the Early Cold War in Europe, 1943–1947. A Dissertation Presented… for the Degree of Doctor of Philosophy in the Graduate School of The Ohio State University, 2017.

Лещенко Л. О. ЮНРРА і Україна // Український історичний журнал. 1965. № 12.

Покровська І. С. ЮНРРА, Адміністрація допомоги та відновлення Об'єднаних Націй // Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / ред. кол.: Л. В. Губерський (голова) та ін. Київ: Знання України, 2004. Т. 2: М–Я.

Shephard B. The Long Road Home: The Aftermath of the Second World War / Ben Shephard. London: Bodley Head, 2010.

Людмила ХОЙНАЦЬКА

Які наслідки для України мала відмова від плану Маршалла?

Внаслідок Другої світової війни економіки країн Європи та Азії було зруйновано. 5 червня 1947 року державний секретар США Джордж Маршалл виступив у Гарвардському університеті з планом стабілізації соціально-економічної ситуації в Західній Європі та нормалізації економічних зв'язків у країнах, що постраждали від війни. Ключовим елементом пропозиції було те, що ініціатива щодо отримання допомоги на відбудовні процеси мала виходити безпосередньо від самих країн за умови надання відомостей про стан їхньої економіки, валютних резервів та планів її використання. На основі цих даних Конгрес США ухвалював рішення щодо розміру допомоги.

До участі у плані були запрошені СРСР і країни Східної Європи. 27 червня – 2 липня 1947 у Парижі відбулася нарада міністрів закордонних справ СРСР, Великої Британії і Франції, під час якої радянська делегація відкинула будь-які форми міжнародного контролю економіки СРСР і країн Центрально-Східної Європи.

Пропозицію США було прийнято шістнадцятьма державами (Англія, Франція, Австрія, Бельгія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Швейцарія, Швеція) на Паризькій конференції, що відбулася 12–15 липня 1947 р.

Переговори Джорджа Маршалла і міністра закордонних справ СРСР В'ячеслава Молотова не досягли успіху. Радянське керівництво стверджувало, що країни, які одержать допомогу під час відбудови, втратять свою економічну самостійність. Вбачаючи у плані Маршалла загрозу американської експансії, Радянський Союз заблокував приєднання до нього Польщі й Чехословаччини, а також позбавив допомоги США окуповану радянськими військами Східну Німеччину. Через можливий тиск з боку СРСР від плану Маршалла відмовилась і Фінляндія.

Розглядаючи американську допомогу як інструмент політичного впливу, Радянський Союз вжив рішучих заходів у підконтрольних країнах Східної Європи: в серпні 1947 року в Угорщині та Болгарії були репресовані незалежні політичні партії, у вересні в Польщі проведено нараду компартій східноєвропейських країн, на якій план Маршалла названо «планом поневолення Європи» і причиною поділу світу на «два табори — імперіалістичний і демократичний».

Формально реалізація плану Маршалла розпочалася після ухвали 31 березня 1948 р. Конгресом США «Закону про економічну співпрацю», яким передбачалася чотирирічна програма економічної допомоги (1948–1951 рр.). Однією з умов її отримання було виведення комуністів з урядів, що й було здійснено в усіх країнах Західної Європи.

Важливим аспектом реалізації плану Маршалла стало питання щодо джерел фінансування окремих елементів програми. Постачання першого виду охоплювали предмети найважливішої життєвої необхідності. Щовесни виді-

лялися асигнування на продукти харчування, паливо, одяг. Основна частина такого роду поставок надходила у вигляді дотацій. Щороку, в міру зростання власних ресурсів європейських країн, ці асигнування скорочувалися. Місцева валюта, виручена від продажу продукції, мала бути використана урядом європейської країни для зменшення дефіциту державного бюджету і нарощування випуску таких дефіцитних ресурсів як сталь, цемент, вугілля, шахтне устаткування, нафтопродукти, енергетичне обладнання, транспортні засоби. Таким чином чинилася протидія інфляції витрат у конкретному секторі економіки.

Другим видом постачання стало промислове устаткування, у фінансуванні якого переважали позики Міжнародного банку.

Третій вид постачання – сировина, сільськогосподарські машини, промислові товари, запасні частини тощо – фінансувався під гарантії американського уряду через Експортно-імпортний Банк США, що створив для цього спеціальне відділення.

27 вересня 1950 р. президент США Г. Трумен оголосив законопроєкт про додаткові і надзвичайні асигнування. В одному з пунктів зазначалося, що країни, які передають СРСР матеріали, що становлять загрозу для США, позбавляються допомоги. Для нагляду у 1949 р. був створений Координаційний комітет із контролю за експортом стратегічних матеріалів, обладнання, технологій у соціалістичні країни, який припинив свою діяльність лише 1 квітня 1994 р.

Загальна сума асигнувань за роки реалізації Європейської програми відбудови становить 13,3 млрд дол. США. Основна частка припадала на Велику Британію (3,2 млрд), Францію (2,7 млрд), Італію (1,5 млрд) і Німеччину (1,4 млрд). За чотири роки валовий внутрішній продукт західноєвропейських країн підвищився на 33%, сільськогосподарське виробництво зросло на 11%, промислове – на 40%, обсяг торгівлі – на 40%. Обсяг промислового виробництва перевищив довоєнний на 15 %. Істотним фактором економічних досягнень Західної Європи став ефективний розподіл зусиль між розвитком традиційних і новітніх технологій. При цьому країни-реципієнти не втратили своєї незалежності і самостійності, а, навпаки, навіть стали конкурентами США на світовому ринку. Надання допомоги не передбачало зміни політичного й соціального устрою держав: наприклад, Югославія обрала соціалістичний шлях розвитку.

Як не парадоксально, але впровадження плану Маршалла без участі й навіть за протидії з боку СРСР якоюсь мірою влаштовувало обидві сторони. Радянський Союз зберіг та зміцнив свій вплив на країни Східної Європи, а США та їхні партнери дістали можливість проведення комплексу заходів щодо стабілізації соціально-політичної ситуації в Західній Європі, а потім і створення західного військово-політичного союзу НАТО (1949 р.).

Водночас реалізація плану Маршалла та негативна реакція радянського керівництва визначили остаточний і фатальний розкол Європи, який мав негативні наслідки для економіки Радянського Союзу, а відтак і його складової – України. Відволікання значної частини фінансів на гонку озброєнь, нестача окремих видів обладнання, відсутність науково-технічного обміну з високорозвиненими країнами призводила до скорочення асигнувань на відбудову промислових об'єктів, консервації новобудов, застосування застарілих

технологій, слабкої механізації трудомістких процесів, недостатньої модернізації обладнання, що виготовлялося.

10 жовтня 1951 р. Конгрес США ухвалив «Закон про взаємну безпеку», що фактично замінив план Маршалла, який офіційно припинив своє існування 30 грудня 1951 року.

План Маршалла був одним із перших поштовхів до європейської інтеграції, його принципи знайшли своє успішне продовження в інших програмах економічної допомоги, механізм якої використовується й донині.

Бібліографія

Agnew J. The Marshall Plan Today Model and Metaphor / J. Agnew, N. Entrikin. London: Routledge, 2015. 304 p.

Behrman G. The Most Noble Adventure: The Marshall Plan and How America Helped Rebuild Europe / Greg Behrman. New York: Simon and Schuster, 2008. 464 p.

Hogan M. The Marshall Plan. America, Britain and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952. / Michael J. Hogan. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. 672 p.

Jones B. The Marshall Plan and the Shaping of American Strategy / B. Jones, S. Talbott, W. Moreland. Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2017. 144 p.

Крушинський В. Ю., Манжола В. А. Міжнародні відносини та світова політика. 1945–1980. Дати. Події. Факти: Навч. посіб. Київ, 2007.

Скрипнюк О. В. Маршалла план // Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998–2004. Т.5.

Steil B. The Marshall Plan: Dawn of the Cold War / Benn Steil. Oxford: Oxford University Press, 2018. 606 p.

Людмила ХОЙНАЦЬКА

Чому і як радянська влада депортувала українців під час Другої світової війни та після неї?

Другий (після 1939–1941 рр.) етап радянізації земель Західної України розпочався одразу після вигнання нацистів. Його, як і попередній, супроводжували тотальний тиск сталінського режиму на суспільство і вже звичні репресії стосовно реальних та уявних опонентів радянської влади. Тамтешній люд абсолютно справедливо сприймав це як пролонгацію терору. Тому й іменував його поміж собою «другою радянською окупацією». А дії збройних підрозділів ОУН і УПА – продовженням національно-визвольної війни.

Населення Західної України, яке не бажало коритися новому режиму й усіляко підтримувало національно-визвольний рух, стало чи не найчисельнішим загоном тих, хто потрапляв під визначення «соціально-небезпечних за своїми зв'язками зі злочинним середовищем».

Відозви радянської влади до учасників ОУН та вояків УПА містили не лише пропозиції скласти зброю, а й шантаж, погрози покарати батьків, дітей і дружин опонентів у разі відмови припинити спротив. У лютому 1944 р. перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов вдався до спроби легітимізувати депортації родичів повстанців у контексті заходів з придушення руху опору. Він підготував проект постанови ДКО СРСР з відповідними пропозиціями. Й. Сталін тоді чомусь не підписав згаданий документ. Щоправда, вже у травні–червні того ж року відповідні рішення були ухвалені стосовно інших народів Радянського Союзу*.

Коли пропаганда та погрози не допомогли, сталінський режим перейшов до відкритих репресій проти цивільного населення, які стали супутником збройного придушення антирадянського підпілля. Радянська влада послідовно, нав'язливо й агресивно переконувала людей, що вони, якщо й не беруть участі в опорі, то навіть за співчуття варті покарання. Співчуття кваліфікувалося як злочин, сприяння й пособництво.

Упродовж березня–квітня 1944 р. НКВС СРСР видало низку документів, які регламентували процедуру депортацій близького оточення «оунівців». Усі вони містили радикальні пропозиції щодо використання, випробуваного в попередні роки, сімейного заручництва. Пропонувалося депортувати родичів повстанців до віддалених місцевостей Півночі СРСР та в такий спосіб позбавити підпільний рух моральної та матеріальної підтримки.

Вириваючи з материнської землі ні в чому не винних людей, регіональні підрозділи внутрішніх справ та державної безпеки упродовж 1944–1953 рр. керувалися Інструкцією НКВС СРСР від 14 грудня 1940 р. «Про порядок заслання у віддалені північні райони СРСР членів родин зрадників батьківщини, які

* Ідеться про постанови ДКО СРСР: 11 травня 1944 р. (про депортацію кримських татар та ін.), 21 травня 1944 р. (про заслання греків, вірмен…), 2 червня 1944 р. (греки, турки, іранці та ін.). Згадані категорії депортованих були звільнені зі спецпоселення відповідними указами Президії Верховної Ради СРСР в 1956 р. Проте їм заборонялося повертатися до попереднього місця проживання.

здійснили втечу або переліт за кордон». Згідно згаданого документа, до категорії «члени родини зрадника Батьківщини» потрапили: *батько, мати, дружина, діти, тесть, теща, брати і сестри*.

Не обмежившись і цим уже навесні 1944 р. відповідним оперативним наказом НКВС СРСР, у якому згадувалася категорія «сім'я», виконавцям репресій надали право на свій розсуд визначати склад цієї соціальної групи. Відтоді, не зважаючи на попередні приписи, де подавався доволі широкий перелік приречених родичів «зрадника», почали депортувати все близьке й далеке оточення учасників національно-визвольного руху, включно з дядьками, тітками, бабусями, дідусями, сватами та ін.

Звернення до практики сімейного заручництва свідчило про переконаність влади в ефективності цього методу політичних репресій, випробуваних перед тим і під час розкуркулення, і в роки Великого терору, і за першої радянізації західноукраїнських земель. Як і в попередні часи, рішення щодо протиправного покарання родичів ворогів сталінського режиму мав ухвалювати позасудовий орган – Особлива нарада при НКВС / МВС / МДБ СРСР.

Перший ешелон № 1516 з жінками, дітьми та людьми похилого віку 7 травня 1944 р. о 17 годині 55 хвилин зі ст. Здолбунів Ковельської залізниці вирушив за адресою ст. Єнисей Красноярського краю. У 18 вагонах далекий шлях долала 451 стражденна особа.

Перший рік репресій членів родин учасників українського національно-визвольного руху, замість очікуваного владою результату, призвів до загострення протистояння. Опір повстанців ставав дедалі заповзятішим. Та й цього не «помітили» радянські і партійні зверхники, а тому не вжили заходів, щоб підкорегувати свою тактику. Навпаки, радянська влада крок за кроком розширювала коло заручників. Навесні 1945 р. так само жорстоко, як і родичів повстанців, почали карати сім'ї «пособників». Якщо зважити на те, що «пособником» могли вважати кожного, хто допоміг своїм односельцям, друзям чи далеким родичам харчами, притулком чи ще чимось, то можна зрозуміти, яка кількість людей автоматично опинилася під «опікою» органів державної безпеки.

Інколи репресивно-каральний механізм давав збої. Після заміни в 1946 р. послідовності деяких ланок у ланцюгу репресій (припис відправляти родини повстанців у заслання лише після рішення Особливої наради) виконавці вже не могли оперативно депортувати людей. Тому тривалий час утримували їх на збірно-пересильних пунктах / тюрмах в очікуванні вердиктів позасудового органу. Та коли ГУЛАГ почав вимагати поповнення дармової робочої сили, то за декілька жовтневих днів 1947 р. органи МВС і МДБ УРСР спромоглися блискавично задовольнити його потреби, проігнорувавши «незручний» порядок. У заслання відправили 77 791 особу. Якби з таким розмахом репресії тривали й надалі, то не виключено, що санкція з німецької листівки-фальшивки від 22 червня 1944 р. щодо вигнання «совєтами» на північ СРСР усіх українців, котрі перебували під окупацією, справдилася б сповна.

У 1948 р. темпи депортацій дещо знизилися. Того ж року були знайдені вдалі, на думку радянських функціонерів, формулювання й пояснення масових депортацій. Тепер такого роду репресивні заходи почали йменувати «діями у відповідь» на вчинені учасниками збройного підпілля теракти та диверсії.

Та, певно, розуміючи хиткість закладеного «правового» підґрунтя, ухвалив це рішення не законодавчий, а виконавчий орган держави – Рада Міністрів СРСР.

26 листопада того ж року з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР, яким запроваджувалися небачені до того жорстокі репресивні новації: кримінальна відповідальність для втікачів (20 років позбавлення волі в новостворених особливих таборах ГУЛАГу) та безстрокове заслання для «покараних народів», депортованих за постановами ДКО під час війни.

6 квітня 1950 р. відповідним указом вищого законодавчого органу СРСР останнє нововведення поширили й на родичів учасників українського національно-визвольного руху. На таку ж безнадію прирекли і тих, хто відправлявся в заслання в наступні роки.

У 1951 р. компартійно-радянська верхівка «раптом» помітила, що репресіями не охоплені деякі категорії населення західноукраїнських земель, й вирішила надолужити прогаяне. За документами, оприлюдненими нещодавно ГДА СБУ, у квітні того року у віддалені місцевості СРСР було депортовано 1644 «куркулів–одноосібників», 6308 «єговістів» і 1032 «андерсівців». Більшість з них становили жінки та діти.

Впадає в очі, що за всі роки терору, який розгортався на західноукраїнських землях, його ініціатори та виконавці так і не спромоглися чітко сформулювати «провину» репресованих; аргументувати, за що ж так жорстоко карають величезну кількість жінок, дітей, людей похилого віку. Жодна з партійно-урядових постанов, так само як і відомчі директиви 1944–1948 рр., не містили належної преамбули – обґрунтування депортацій.

Не маючи легітимної аргументації, очільники СРСР вдавалися до облудних мотивів, зухвало здійснивши згадувану вище каральну акцію (1947) під приводом мобілізації у вугільну промисловість півночі СРСР. У жовтні 1948 р. відверто задекларували принцип помсти непричетним («дії у відповідь»), обираючи жертви навмання.

Отже, навіть найдосвідченішим цинікам у керівній верхівці та каральнорепресивних органах забракло фантазії (про совість не йдеться взагалі), щоб знайти належне обґрунтування вакханалії, яку вони чинили на західноукраїнських землях. Утім, дивуватися не доводиться. Ірраціональність була особливістю імперської влади. У демонстративний і нахабний спосіб вона впродовж свого існування стверджувала / зміцнювала культ безоглядного насильства в розв'язанні всіх соціально-політичних проблем…

Плани союзного центру збігалися з прагненням республіканських та місцевих органів усіх рівнів здійснювати «санацію» підпорядкованої території, позбавляючись тих, хто був пов'язаний сімейною спорідненістю з дійсними та уявними опонентами тоталітарного режиму.

Примусове видалення зі своїх домівок було лише першим актом драми, який підготував вигнанцям сталінський режим. Далі на людей чекали ще суворіші випробовування. Після невимовно важкої дороги вони боролися за виживання в малопридатних для життя умовах. Режимне повсякдення і рабська праця, обтяжені ворожим ставленням та різними обмеженнями, на довгі роки стали пекельною реальністю їхнього життя. Усе це поглиблювали насильницькі асиміляційні процеси, ініційовані Кремлем. Місцева влада районів,

де розселяли депортованих українців, за вказівкою «згори» всіляко сприяла знищенню їхньої ментальності, культури, віри.

У перші роки вигнання заслані українці мали статус спецпоселенців. Іноді їх іменували синонімічним визначенням – спецпереселенці. Від квітня 1950 р., вже залишені в безстроковому засланні, вигнанці із Західної України отримали статус виселенців. Та яким би терміном не позначали репресованих у такий спосіб, основним і незмінним залишалося те, що цих людей засилали цілими сім'ями (іноді навіть селами) на визначені карально-репресивними органами терени, де вони ставали дешевою робочою силою для імперії ГУЛАГу й мусили обживати малопридатні для життя території в умовах безнадійності довічного заслання.

Найбільше українців опинилося в Хабаровському та Красноярському краях, Кемеровській, Іркутській та Молотовській областях.

Згідно з обчисленнями, проведеними за матеріалами відомчих архівів України, із Західної України у віддалені місцевості СРСР між травнем 1944 р. і березнем 1953 р. було депортовано 206 664 особи (з них по роках: 1944 р. – 12 762, 1945 р. – 17 497, 1946 р. – 6350, 1947 р. – 78 327, 1948 р. – 817, 1949 р. – 22 951, 1950 р. – 46 208, 1951 р. – 18 523, 1952 р. – 3229, 1953 – ?). До цієї статистики можна додати й німців (3 371), депортованих із Закарпатської області, й отримати оновлену статистику: 206 664 + 3 371 = 210 035 осіб. Шляхом нехитрих підрахунків можна встановити, що 197 680 з них покарали за належність до родин українських повстанців, а також у межах «дій у відповідь». Серед цих репресованих у позасудовому порядку більшість становили жінки, діти та люди похилого віку. Кількість депортованих від січня до березня 1953 р. встановити не вдалося. Проте й у ці два місяці, хоча вже не так масово, як раніше, тривали примусові переміщення людей.

Цю загальну цифру депортованих варто сприймати лише як близьку до реальної, оскільки можливі похибки в підрахунках кожного з відомств, котре їх подавало. Не виключено, що з часом і вона буде уточнена…

Слід зазначити, що наведені вище цифри не відтворюють масштабів тієї демографічної катастрофи, яка мала місце в західноукраїнському регіоні. Мало хто згадує про тих демобілізованих солдатів та офіцерів Червоної армії, які по війні приєдналися до своїх родичів на спецпоселеннях, і про тих «західняків», котрі виїхали разом із сім'ями за так званими «оргнаборами» у промислові центри СРСР, і про тих, хто ніколи не повернувся до своїх домівок, навіть після того, коли заборону на це нарешті було скасовано. Так само не враховано й дітей, не народжених від потенційних батьків, які скінчили свій земний шлях у кривавому протистоянні в Західній Україні та у вигнанні.

Варто зважити й на велику кількість українців, які виїхали із західноукраїнських земель у 1943–1944 рр. перед приходом радянських військ. Спогади про події 1939–1941 рр. спонукали їх не випробовувати долю ще раз, а шукати кращого життя в еміграції. Тим часом у західні області УРСР приїжджали люди з інших регіонів Радянського Союзу. Насильницькі міграційні процеси, спричинені політикою радянської влади, їх широке розмаїття та доволі великі обсяги зумовили зменшення сільського населення й порушення його статевої та вікової структури.

Усе зазначене вище стало складовою частиною сталінської соціальної інженерії, гігантського експерименту над людьми / людиною, аморальність якого важко переоцінити.

Довготривале, масове, жорстоке насильство над сім'ями своїх політичних противників, тотальний контроль над життям і поведінкою громадян були спрямовані на формування уніфікованого, однорідного суспільства, в якому людей намагалися позбавити особистого та сімейного минулого, перетворюючи його на штучно сконструйований сурогат «колективної», а насправді – маргіналізованої пам'яті.

Масове примусове видалення жінок, дітей, людей похилого віку перетворилося на довготривалу каральну акцію, яка реалізовувалася в демонстративний та інструментальний спосіб, мала превентивний і наступальний характер. Ця вакханалія виділялася з-поміж інших злочинів, учинених радянським тоталітарним режимом проти своїх громадян, колосальними масштабами, тривалістю та незбагненною жорстокістю.

Вирвані зі звичного середовища, потрапивши до чітко регламентованого, режимного повсякдення, українці всупереч намаганням сталінського режиму навіть у надважких умовах заслання не стали розпорошеною масою. Їхній людський ресурс і «колективний» характер виявилися настільки потужними, що навіть досвідчена радянська тиранія не спромоглася перетворити їх на суцільний маргіналізований людиноподібний субстрат.

У цей найскладніший період історії українців врятувала здатність виживати через гуртування. Людей, репресованих радянською владою, об'єднувало не лише спільне горе, а й те, що майже всі вони щиро підтримували своїх близьких і рідних у прагненні до незалежності. Та й мислили ці люди самостійно, оскільки сталінський режим ще не встиг намертво прищепити їм колективний розум та свідомість, інфікувати їх всеосяжним страхом перед тиранією і сваволею.

На відміну від інших жертв політичного терору, більшість людей, депортованих із західноукраїнських земель, не зламалися. Тверде переконання у справедливості боротьби тих, хто формально став «винуватцем» покарання, підживлювало дух репресованих, допомагало залишатися непоборними в найважчих умовах заслання. Вони зберегли віру, стали провідниками ментальної системи цінностей, ідеалів, норм усталених життєвих практик. Спільний досвід переживання травми вигнання зцементував цей соціум.

Процес відновлення справедливості стосовно безвинно покараних, який розтягнувся в часі на довгі роки, відбувався непослідовно й малоефективно. Він розгортався за збоченою радянською парадигмою розуміння справедливості, в умовах цілковитого ігнорування прав людини, зволікань та супроводжувався численними проявами дискримінації родин, які стали жертвами тоталітаризму. Українців, депортованих упродовж 1944–1953 рр., «звільняли» протягом 1956–1964 рр. окремими групами. А іноді, начебто звільнивши, знову повертали в заслання. Не було ухвалено жодного законодавчого акта, який би повністю розкабаляв тих страдженних людей.

Небагато безвинно покараних дочекалися 1989 р., коли радянське керівництво нарешті засудило масові репресії періоду сталінізму. Спочатку союзний

уряд (1990), а згодом і Україна (1991) ухвалили закони про реабілітацію жертв політичних репресій.

Практики депортації із Західної України останніх років війни та повоєнного часу, увібравши в себе попередній репресивний досвід сталінського режиму, явили світу нові масові практики сімейного заручництва. Вони також стали продовженням втілення моделі радянської репресивної «географії» – поділу території СРСР на «чисті» й «звалища»/«смітники» Що більш небезпечною та / або важливою для існування радянської імперії була територія, то більшої «чистоти» вона потребувала. У цьому сенсі небезпечна та важлива для імперії Україна завжди залишалася простором «санації». Тим часом російські території, особливо східні, відцентровані й нестоличні, існували за замовчуванням як смітники та звалища людських відходів – кривавих залишків радянської соціальної інженерії.

Бібліографія

История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. Москва: РОССПЭН, 2004. Т. 5: Спецпереселенцы в СССР. 2004. 824 с.

Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України. 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2022. 448 с.

Тамара ВРОНСЬКА

У який спосіб ГУЛАГ використовувався для придушення українського національно-визвольного руху?

ГУЛАГ увійшов у життя мешканців Західної України із початком Другої світової війни.

У попередні десятиліття, починаючи від 13 жовтня 1923 р., коли Раднарком СРСР ухвалив постанову про утворення табору примусових робіт особливого призначення на Соловках, пекло радянських концтаборів пройшли селяни, представники української інтелігенції, священнослужителі, учасники повстанських загонів із Української Соціалістичної Радянської Республіки.

«Денацифікацію» західноукраїнського регіону радянська влада розпочала із терору превентивного характеру: людей піддавали репресіям не за вчинені злочини, а за потенційну можливість виступити проти окупантів. За документами з архівів попередньої польської влади виявляли засуджених раніше членів Організації Українських Націоналістів та арештовували їх повторно й за надуманими звинуваченнями у «зраді батьківщини» відправляли в табори.

Політичний терор, насильницька колективізація породжували антикомуністичні настрої серед населення. Ряди ОУН поповнювалися, і з осені 1939 р. вона стала потужною підпільною організацією. За результатом рішень, ухвалених Революційним проводом ОУН на нараді 10 березня 1940 р., до 20 березня 1940 р. в Україну із ближнього зарубіжжя передислокувалася частина провідних кадрів ОУН, які на місці мали визначити прерогативи організаційної роботи на найближче майбутнє. Новоприбулі кадри планували організувати штаби національного повстання у Галичині і Волині.

Занепокоєні помітною активізацією ОУН та підігріті повідомленнями від своєї закордонної агентури про підготовку націоналістами загального повстання на квітень–травень 1940 р., радянські спецслужби провели масові арешти всіх запідозрених у причетності до підпілля. Найсильніші удари були нанесені осередкам ОУН у Львові, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. До тюрем потрапило 658 оунівців, з них шестеро членів Крайової Екзекутиви, члени обласних і районних проводів, керівник Львівського міського проводу.

10 грудня 1940 р. НКВС СРСР видав наказ № 001552, в якому зазначалося, що кримінальній відповідальності підлягають усі повнолітні члени родин засуджених оунівців, а також активних повстанців, як уже заарештованих, так і вбитих під час збройних зіткнень з радянськими військами на західноукраїнських землях, а також тих осіб, які втекли за кордон. Усі справи, що надходили з НКВС–УНКВС на членів сімей «зрадників» Батьківщини, пропонувалося без зволікань передавати на розгляд Особливої наради. Серед репресивних заходів, що застосовувалися до членів сімей перелічених категорій, переважало заслання до віддалених районів Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей з конфіскацією майна.

У 1940 р. НКВС був одночасно універсальним державним каральним органом, що здійснював всебічну охорону на території країни, і великим господарським

наркоматом. Ув'язнених українців вбивали надважкою працею, а ті, що вижили, мали забути про боротьбу за утворення Української держави. Вони будували міста та промислові підприємства там, де раніше не ступала людська нога. У 30–50-х рр. 40 російських міст були засновані в'язнями ГУЛАГу. У 12-ти містах зеки збудували житлові квартали, об'єкти інфраструктури (водогін, дороги в місті тощо), важливі об'єкти промисловості та соціальної сфери (школи, лікарні, дитячі садки тощо). Із промислових і транспортних об'єктів найбільшими творіннями в'язнів стали водні канали: Біломорсько-Балтійський, імені Москви та Волго-Донський; гідроелектростанції – Волзька, Жигулівська, Углічська, Рибінська, Куйбишівська, Нижньотуломська, Усть-Каменєгорська і Цимлянська; металургійні підприємства – Норильський нікелевий комбінат, Нижньотагільський комбінат та інші; об'єкти ядерної програми. Також збудовано низку залізничних доріг: Трансполярної і Печорської, інших шляхів Сибірської магістралі, Кольська залізниця, тунелі на Сахалін, Караганда-Моїнти-Балхаш, Тайшет – Лена (початок БАМу), автостради Москва–Мінськ, Нагаєво–Атка–Нера тощо.

14 травня 1941 р. політбюро ЦК ВКП(б) спільно з РНК СРСР, посилаючись на активізацію оунівського підпілля, ухвалило спеціальну постанову «Про вилучення [членів] контрреволюційних організацій у західних областях УРСР». Було розширене не лише коло членів родин, котрі підлягали засланню, а й удвічі (з 10 до 20 років) збільшений термін ізоляції у віддалених місцевостях СРСР. Ця каральна санкція не мала жодного законодавчого підкріплення, втім за сталою звичкою рішення політбюро ЦК бралося до уваги й неухильно виконувалося. Каральна операція щодо сімей оунівців фінішувала 22 травня 1941 р. Було повантажено в ешелони 3073 родини (11 329 осіб).

Політичний терор тривав аж до початку нацистської агресії на СРСР. На початку німецько-радянської війни тюрми, колонії й табори ГУЛАГу перевели на воєнний стан. Це означало, що до кінця війни нікого не звільнять. На той час у ГУЛАГу сиділи 2,3 мільйони людей.

У розпал війни, готуючись до роботи на очищеній від нацистів території, 19 квітня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила один із найбільш значущих актів для подальшого процесу покарання «зрадників Батьківщини», зокрема й учасників національно-визвольного руху, а також функціонування інституцій військового судочинства. Ідеться про указ «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників». Для розгляду справ перелічених категорій при дивізіях діючої армії приписувалося створювати тимчасові військово-польові суди. Окрім цього, в каральну практику запроваджувалися ще дві новації – створення в таборах ГУЛАГу каторжних відділень* та такий вид страти як повішення, до якого засуджували військово-польові суди. Прилюдне повішення (для наочності, залякування, із «виховною метою») практикувалося також виїзними сесіями

* Перші каторжні відділення були організовані у Воркутинському й Північно-Східному таборах. Наприкінці 1944 р. до складу ГУЛАГу вже входило п'ять таких профільованих таборів, в яких утримувалося близько 6 тис. каторжан. На 1 січня 1945 р. в них утримувалося 12 254 особи. У вересні 1947 р. число каторжан у виправно-трудових таборах ГУЛАГ досягло 64 764 особи. У наступні роки кількість каторжників коливалася на рівні 50–60 тис. людей.

військової колегії Верховного суду, які теж отримали повноваження військово-польових судів. Щоправда, більшість справ, порушених проти учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, згідно з рішенням пленуму Верховного суду СРСР від 17 серпня 1944 р., передавалися на розгляд військових трибуналів (як правило, військ НКВС–МВС).

Поки у надрах радянської юстиції тривало запекле з'ясування стосунків і розподіл повноважень між військово-польовими судами та військовими трибуналами, навесні та влітку 1944 р. Верховний Суд своїми спеціальними постановами всупереч чинному законодавству ухвалив низку рішень, які суттєво полегшували кваліфікацію дій українських повстанців і сприяли суворішому їх покаранню. Так, 7 серпня 1944 р. постановою Верховного Суду СРСР «Про кваліфікацію злочинів членів антирадянської організації "ОУН"» учасників самостійницького руху зарахували до «зрадників Батьківщини» та приписали карати за ст. 54-1а або 54-1б і 54-11 КК УРСР*. Спеціальним розпорядженням від 16 серпня 1944 р. цю постанову було схвалено РНК СРСР. Кваліфікуючи дії таким чином, укотре застосовувався поширений у радянській каральній практиці принцип аналогії та відбувалося розширювальне тлумачення закону. З кримінальних справ, порушених проти учасників національно-визвольного руху, випливає, що суворі вироки стосовно них виносили, посилаючись не лише на згадані статті Кримінального кодексу УРСР, а й на згаданий вище Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.

Оскільки діюча армія вже вела бої за межами СРСР і робота військово-польових судів щодо цивільних втратила свою актуальність, 24 травня 1944 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР, яким право розгляду справ, підсудних військово-польовим судам, надавалося і військовим трибуналам. Відтоді вже офіційно всі справи цивільних осіб – «зрадників» та «пособників» – перейшли до компетенції трибуналів. Не зупиняючись детальніше на проблемі репресивної функції згаданих та інших органів на західноукраїнських землях, слід зазначити, що інституції військової юстиції, так само, як й Особлива нарада НКВС–МВС–МДБ, чинили «правосуддя» за найвищим рівнем суворості.

До кінця 1944 року була відновлена довоєнна структура ГУЛАГу. Станом на 1 грудня 1944 року в системі ГУЛАГу було 53 виправно-трудових табори із загальною кількістю в них 667 табірних відділень і 475 виправно-трудових колоній. У це число входили 17 таборів із посиленим режимом і 5 таборів для утримання каторжників.

Воєнний стан у СРСР, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії та західних областей Білорусії, було скасовано 21 вересня 1945 р. У згаданих регіонах цей особливий правовий режим існував до 4 липня

* Стаття 54-1а КК УРСР (найсуворіша) – «зрада» (дії, вчинені на шкоду військовій могутності держави, державній незалежності, недоторканості території держави, зокрема: шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон) передбачала найвищу міру покарання – розстріл із конфіскацією майна; за пом'якшувальних обставин – позбавлення волі на 10 років із конфіскацією майна. Стаття 54-1б (аналогічна за змістом попередній) застосовувалася лише до військовослужбовців і передбачала виключно вищу міру покарання – розстріл. Стаття 54-11 – «організаційна діяльність» з метою вчинення «контрреволюційних» злочинів (у тому числі й передбачених ст. 54-1а, 54-1б) та участь в «організації, утвореній для підготовки та вчинення одного зі злочинів, передбачених усіма пунктами ст. 54 (58 КК РРФСР)» – тягли за собою визначені ними покарання. Отже, «оунівці» цілком «органічно» підпадали здебільшого під ст. 54-11 КК УРСР.

1946 р. З огляду на скасування воєнного стану, мала суттєво звузитися й підсудність військових трибуналів, установлена указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р. Проте й надалі справи цивільних осіб, звинувачених в «антирадянських» або «державних» злочинах, розглядали військтрибунали, а не суди загальної юрисдикції. Це було ще одним свідченням закономірностей функціонування тоталітарного режиму, за якими нехтування прав людини ставало нормою, а не винятком.

Ілюстративного матеріалу для останнього твердження більш, ніж достатньо. У перші повоєнні та подальші роки військові трибунали військ НКВС–МВС виносили наджорстокі вироки не лише учасникам повстанського руху, а й непричетним до нього громадянам. За період із 1 листопада 1946 до 1 квітня 1947 рр. у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій, Закарпатській, Рівненській областях було засуджено 1036 «бандпособников» і 145 «недоносителів». Серед них – 160 осіб 1929–1930 рр. народження, тобто віком до 18 років.

Більшість засуджених учасників національно-визвольного руху відправляли для відбуття строку покарання до каторжних відділень таборів ГУЛАГу. Проте режим, який там був встановлений, видавався очільникам каральних структур не надто суворим. До того ж, по війні, в 1947–1948 рр. спливали терміни ув'язнення осіб, засуджених на 10 років позбавлення волі під час Великого терору. Сталінський режим не мав наміру повертати їх у суспільство. Саме тому з'явилася і була реалізована ідея щодо створення спеціальних таборів.

21 лютого 1948 р. під грифом «Не підлягає публікації» з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР». Того ж дня вийшла і постанова Ради Міністрів СРСР «Про організацію спеціальних таборів та тюрем для особливо небезпечних державних злочинців». Усі ці рішення об'єднувала спільна мета – виокремлення з-поміж репресованих громадян «особливо небезпечних» задля посилення суворості їхнього утримання у таборах, оскільки, на переконання очільників держави та функціонерів каральних органів, каторжні відділення звичайних таборів не створювали належних нестерпних умов для в'язнів.

Саме цими документами був легітимізований інститут «особливо небезпечних *державних* злочинців», до якого безоглядно і назавжди зарахували учасників національно-визвольного руху. Це доволі широке визначення вживалося замість уже звичних для тієї доби категорій «ворог народу», «контрреволюціонер», «антирадянський елемент».

МВС СРСР зобов'язували організувати особливі табори* і 4 особливі в'язниці МВС СРСР, де режим відрізнявся б від інших місць позбавлення волі винятковою суворістю, посиленою охороною, надважкою експлуатацією в'язнів, тривалішим, ніж деінде, робочим днем, відсутністю будь-яких пільг, а також

* У 1948–1956 рр. на території СРСР (Казахська РСР, Російська РФСР) дислокувалися такі особливі табори і особливі в'язниці: «Мінлаг» № 1 (Минеральный), «Горлаг» № 2 (Горный), «Дубравлаг» № 3 (Дубровный), «Степлаг» № 4 (Степной), «Берлаг» № 5 (Береговой), «Речлаг» № 6 (Речной), «Озерлаг» № 7 (Озерный), «Песчлаг» № 8 (Песчаный), «Луглаг» № 9 (Луговой), «Камишлаг» №10 (Камышовый), «Дальлаг» № 11 (Далекий), «Водороздельний» № 12. Статус особливого режиму утримання дістали і три російські в'язниці у м. Володимир Володимирської області, м. Олександрівськ Іркутської області і м. Верхньо-Уральськ Челябінської області.

більш суворою відповідальністю за порушення режиму «для утримання агентів іноземних розвідок, диверсантів, терористів, троцькістів, правих, меншовиків, есерів, анархістів, націоналістів, білоемігрантів та інших учасників антирадянських організацій та груп, а також осіб, що становлять небезпеку за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю».

Наведений у постанові союзного уряду перелік стигматованих осіб переходив із документа в документ і впродовж 1948–1953 рр. залишався орієнтиром для карально-репресивних органів. За тиждень після виходу згаданої постанови, 28 лютого 1948 р., міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов підписав наказ «Про організацію таборів МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців», а 16 березня 1948 р. з'явився спільний наказ МВС, МДБ і Генеральної прокуратури СРСР із ширшою назвою «Про організацію особливих таборів і тюрем МВС із суворим режимом для утримання особливо небезпечних державних злочинців і про направлення останніх після відбуття покарання в заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР під нагляд органів МДБ».

Переведення до нових місць позбавлення волі почалося у червні–липні 1948 р. На початку 1949 р. у семи особливих таборах перебувало 115 319 засуджених з «особливо-небезпечного контингенту» і 19 317 осіб загального. У звітності ГУЛАГу перші зі згаданих були диференційовані наступним чином: «8,7% засуджених за шпигунство, 1,6% – за диверсії, 2,7% – за терор, 0,5% – становили троцькісти, 0,1 – представники правих партій, 0,05% – колишні меншовики, 0,03% – есери, 0,02% – анархісти, 40,8% – націоналісти, 14% – учасники інших антирадянських організацій та груп, 31,2% – особи, що були небезпечними за своїми антирадянськими зв'язками та ворожою діяльністю».

За підрахунком доктора історичних наук Турганбека Алланіязова, в різних списках із переліком від 9 до 20 представників різних національностей українці в різні періоди становили від 37 до 56 відсотка серед бранців ГУЛАГу. Й переважали серед них – учасники національно-визвольної боротьби. Станом на 1 січня 1949 р. в особливих таборах ГУЛАГу їх було 20 378 осіб, а в 1952 р. – 70 444 осіб.

В інструкції про режим утримання в спеціальних новостворених таборах «особливо небезпечних державних злочинців», а серед них і українців, вимагалося повністю ізолювати (в тому числі і в робочих зонах) від решти ув'язнених. Бараки та робочі зони належало спеціально обладнати, щоб виключити можливість втечі. У житлових зонах вводився режим, близький до тюремного. Норма житлової площі «тимчасово» встановлювалася удвоє менше, ніж у звичайних виправно-трудових таборах, – 1,8 кв. м на людину. В'язнів особливих таборів приписувалося використовувати на надважких роботах.

Відсутність чітких критеріїв для визначення категорії особливо небезпечних державних злочинців, поряд з великою кількістю політв'язнів, які поповнювали табори ГУЛАГ в перші повоєнні роки, призвели до необхідності перегляду кількості особливих таборів та їх місткості. Загалом, замість запланованого для 12 таборів ліміту в 145 тис. в'язнів, на 1 лютого 1953 р. в особливих таборах відбували покарання 234 тис. осіб.

Невимовно важкі умови утримання, виснажлива робота, знущання табірної адміністрації та інші «принади» життя за колючим дротом змусили українських

політичних в'язнів гуртуватися, утворювати підпільні організації для самозбереження. «Ми пам'ятали наказ Проводу ОУН: продовжувати боротьбу за волю України й інших поневолених народів скрізь і за будь-яких обставин», – розповів у спогадах один із лідерів Норильського повстання Степан Семенюк.

Колишні члени ОУН і польові командири УПА стали важливим чинником руху опору і принесли у табірне середовище волелюбні ідеї українського народу, відданості високим ідеалам свободи і незалежності, незламний дух борців та досвід підпільної боротьби. Завдяки їм у табірному середовищі сформувалося підґрунтя для перетворення в'язня з німої, безправної жертви, пасивного мучеництва у свідомого борця за права людини.

Учасники національно-визвольних змагань згуртували політв'язнів не тільки в акціях самозахисту, а й для активного опору свавіллю адміністрації. Боротьба за права гулагівських бранців, їх людської та національної гідності стала практичним втіленням ідеї ОУН і УПА «Свобода людині!» в умовах підневільного табірного буття. Водночас, підтримка цієї ініціативи політв'язнями усіх національностей, діяльність і боротьба міжнаціональних страйкових та повстанських комітетів у таборах виявились втіленням у життя другого програмного заклику ОУН і УПА «Свобода народам!».

Перевиховуючи українських політв'язнів, більшість яких – члени ОУН і УПА, табірна влада нацьковувала на них кримінальних злочинців. Однак після періоду різноманітних кровопролитних сутичок, засуджені за політичними статтями КК виграли цю боротьбу. Ще однією тактикою «перевиховання» нескорених українців було часте перевезення їх із одного табору в інший, щоб постійна ізоляція та переміщення не давали можливості розгорнути підпільну діяльність. Однак це дало зворотній ефект, бо таким чином і поширювався «вірус бунту».

«...У нас це почалося з приїздом дубівського етапу – західних українців, оунівців, – писав О. Солженіцин у дослідженні «Архипелаг ГУЛАГ». – Вони й зіпхнули цього воза. Дубівський етап заразив нас бацилою бунту. Молоді, сильні хлопці, взяті прямо з партизанської стежки, роззирнулися довкола, жахнулися нашого рабства й потяглися до ножів».

Із 40-х років у ГУЛАГу відбулося понад пів сотні різних виступів проти табірної сваволі. Найбільшими з них стали повстання політичних в'язнів у Норильську (26 травня – 4 серпня 1953 р.), Воркуті (19 липня – 1 серпня 1953 р.) і Кенгірі (16 травня – 26 червня 1954 р.). Всюди політичні в'язні відмовлялися працювати, виганяли табірну адміністрацію, створювали свої комісії і вели переговори з представниками режиму з Москви, вимагали не просто полегшення умов, а політичних та економічних свобод для усіх.

Повстання політв'язнів ГУЛАГу, організовані учасниками національно-визвольної боротьби, спричинили серйозні зміни в каральній системі. Влада змушена була провести реорганізацію виправно-трудових таборів: створено нові табірні відділи з меншою кількістю ув'язнених, зосереджених в одному місці, оскільки цей фактор мав вирішальне значення під час повстання; здійснено перегляд системи кадрів, що займались наглядом над ув'язненими.

З 1954 р. особливі табори почали відвідувати / інспектувати спеціальні комісії, куди увійшли представники радянської Феміди і партійні працівники. Під час розгляду окремих, найбільш одіозних справ, вони мали право ініціювати

та ухвалювати рішення про звільнення. При цьому постійно дотримувався принцип диференціації між скороченням терміну ув'язнення, амністією та реабілітацією (як правовою, так і політичною). Лише реабілітація могла дати колишнім «зекам» можливість знову стати повноправними громадянами: повертатися додому, претендувати на житло та поновлення на роботі...

Поступово відбувалося демонтування величезної мережі таборів, чим змінювалась сама роль МВС в економіці країни. ГУЛАГ як економічна «імперія» міг вижити лише за умови посилення терору і беззаконня, однак це суперечило потребам бюрократичного апарату. Тому була здійснена повна реорганізація системи: протягом кількох років звільнили дві третини ув'язнених, виправно-трудові табори скасували, в'язнів перемістили до колоній, особливо небезпечних – до тюрем. Основною метою примусових робіт оголосили перевиховання ув'язнених, а не експлуатацію їхньої праці. Це «перевиховання» мало тоталітарний характер й було спрямоване на нівелювання особистості.

За час існування кремлівської табірної імперії тоталітарний режим не зміг зламати волелюбний дух учасників національно-визвольної боротьби. Вони показали Прямостояння – вияв патріотизму і почуття власної гідності, несхитність перед смертельною небезпекою у найважчих умовах в ім'я любові до батьківської землі.

Бібліографія

Бондарук Л. Прямостояння. Українці в особливих таборах ГУЛАГу. Харків: Фоліо, 2022. 638 с.

Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 рр.). Темпора, 2019. 240 с.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: 3-тє стереотипне вид. Київ: Наукова думка, 2005. 72 с.

Спротив геноциду. Книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті. Львів; Київ: Часопис, 2015. 80 с.

Леся БОНДАРУК, Тамара ВРОНСЬКА

У який спосіб більшовицький режим «упорядковував» релігійне життя на щойно приєднаних західноукраїнських землях?

«Визвольний похід» РСЧА у вересні 1939 р., внаслідок якого до УРСР було приєднано західноукраїнські землі, відкрив новий період у життєдіяльності релігійних об'єднань «возз'єднаних» територій. «Золотий вересень» 1939 р. став зовсім новим випробуванням для вірян і священнослужителів різних конфесій на теренах, приєднаних до УРСР. З урахуванням того, що, за деякими оцінками, в цей час на західноукраїнських землях мешкало 3,5 млн греко-католиків, 2 млн римо-католиків, 1,5 млн православних, 800 тис. іудеїв, йшлося про інтереси більшості населення новоприєднаних до УРСР регіонів.

Радянізація «возз'єднаних» територій не обіцяла оптимістичних перспектив для духовенства і вірних різних конфесій, адже атеїстична політика більшовицького режиму у 20–30-ті роки вважалася одним із головних засобів світоглядної уніфікації українського соціуму. Натомість у західноукраїнських регіонах московські «місіонери» зіткнулися з високим рівнем релігійності й надзвичайним авторитетом релігійних організацій та священнослужителів. Ці обставини програмували неминуче протистояння між владними структурами і релігійними інституціями. Усвідомлюючи ризики «кавалерійської атаки» у цій делікатній сфері, Кремль намагався проводити свій курс підступніше й обережніше. 11 лютого 1940 р. газета «Безбожник» опублікувала статтю очільника СВБ О. Ярославського «Про антирелігійну роботу в західних областях України і Білорусії», що фактично мала стати методичною інструкцією для цього напряму радянізації. Використовуючи відомий полемічний прийом, автор матеріалу ставить питання: «Чому Спілка войовничих безбожників не розпочинає організацію своїх осередків у Західній Україні і Західній Білорусії? … Хіба в цих областях не стоїть перед нами завдання подолання їхнього реакційного впливу? Ми всі знаємо, яку реакційну роль відігравали різноманітні католицькі організації, різні чернечі ордени, єврейські раввини і «святі»-цадики в панській Польщі. Якщо порівняти вплив духовенства на масу населення в Західній Україні і Західній Білорусії, то, безсумнівно, що вплив цей набагато більший, ніж у всіх інших областях СРСР. І для нас не може бути жодного сумніву в тому, що частина цього духовенства активно продовжує вести боротьбу за те, щоби повернути попередній порядок, колишню владу, коли церква була державною, коли вона користувалася величезними привілеями, що зникли одразу ж після ліквідації влади польських панів та поміщиків». І тим не менше СВБ не форсувала процес організації мережі власних місцевих осередків у вказаних регіонах. Її очільник пояснював це не відмовою від атеїстичного наступу, а зміною його тактики. Добре усвідомлюючи, що «з наскоку» оволодіти ситуацією в західних областях не вдасться, а спроби організувати у суцільно релігійному середовищі низові ланки СВБ заздалегідь приречені на невдачу, досвідчений функціонер пропонував змістити акценти в її діяльності. Він обстоював переконання в тому, що «основною формою боротьби

проти релігії та релігійних організацій повинна бути систематична, планомірна, всебічна політико-просвітницька робота, для якої немає необхідності зараз організовувати осередки Спілки войовничих безбожників у областях Західної України і Західної Білорусії». Найголовнішою метою на цьому етапі О. Ярославський вважав «зруйнувати в масах населення ті гори брехні з приводу Радянського Союзу, які нагромадили вороги Радянської влади, зокрема (й особливо) багато церковників. Адже до цих пір ці морокобіси продовжують запевнювати населення, нібито Радянська влада зачиняє всі церкви, забороняє молитися, переслідує за віру тощо». У зв'язку з цим автор матеріалу висловлював переконання в тому, що основним завданням початкового періоду протистояння з релігійними колами західних регіонів країни має стати читання лекцій, проведення бесід з місцевими мешканцями на теми «Наука і релігія», «Релігія і комунізм», про свободу совісті, ознайомлення з радянським законодавством про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, викриття «реакційної» ролі церкви, «яка віками підтримувала пригноблення народних мас, їхнє безправ'я», пояснювати сутність марксистсько-ленінського світогляду, популяризувати висловлювання про релігію і церкву відомих у Європі атеїстів 18–19 століть. Ці обов'язки покладалися на партійні, комсомольські та профспілкові організації, представників місцевої інтелігенції, яка бажала брати участь у політико-просвітницьких заходах, періодичну пресу і радіо українською, білоруською, польською та єврейською мовами.

У статті знайшлося місце і для відповіді на «вимисли» зарубіжних журналістів. Звинувачуючи редакцію газети «Der Deutsche Weg» («Німецький шлях», Голландія) в тому, що вона закидала Центральній раді СВБ асигнування у 3 млн руб. на проведення атеїстичної роботи на захопленій території «християнської Польщі», вимогу закрити там усі церкви, молебні та інші релігійні установи, а також підготовку спеціальної інструкції атеїстичного спрямування для червоноармійців, О. Ярославський, звісно ж, називав ці звинувачення «наклепницькими». Однак принаймні два з цих закидів відповідали дійсності. Перше стосується інструктивних матеріалів для атеїстичної роботи у військах, про що йшлося вище, друге – значних фінансових потоків, які по лінії СВБ спрямовувалися на протидію релігійним об'єднанням. Лише внаслідок збіркових акцій серед населення СРСР СВБ у 30-ті роки отримував сотні тисяч рублів: наприклад, на будівництво тракторної колони (72 тис. руб), літака (55 тис. руб.), танка (70 тис. руб.) під назвами «Безбожник», підводного човна «Войовничий безбожник». Величезні кошти виділялися на випуск друкованої продукції атеїстичного змісту: від 1932 р. до 1939 р. було випущено 9 млн 600 тис. примірників літератури антирелігійного спрямування і понад 40 млн примірників періодичних видань.

Відхрещуючись від звинувачень в агресивних засобах антирелігійної боротьби, голова ЦР СВБ писав, що не тільки в західних областях, а й на всій території Союзу РСР в атеїстичній пропаганді рекомендувалося утримуватися від різного роду адміністрування й застосовувати «єдину зброю – правдиве слово, переконання, боротьбу проти релігійного дурману завдяки науці».

Та не минуло й кількох місяців, як на західноукраїнських теренах стала насаджуватися мережа атеїстичних гуртків. До кінця 1940 р., згідно з даними, вміщеними у звіті Наркомату освіти УРСР, у 6 областях Західної України

налічувалося 335 атеїстичних гуртків, які відвідували понад 6 тис. осіб. Атеїстична складова стала обов'язковим елементом навчально-виховного процесу у навчальних закладах усіх типів. Однак спротив антирелігійним заходам більшовиків на новоприєднаних територіях виявився таким, що багатьох партійно-радянських апаратників це не на жарт турбувало.

Перенесення більшовицької атеїстичної політики на західноукраїнські землі супроводжувалося конфіскацією і націоналізацією церковної і монастирської власності, закриттям храмів і духовних навчальних закладів, неспівмірним оподаткуванням свяженнослужителів, репресіями. Внаслідок цього у Волинській єпархії упродовж 1940 р. припинили діяльність 90 приходів, кількість насельників у Почаївській лаврі скоротилася від 300 до 80, а в Обицькому Миколаївському жіночому монастирі – від 64 до 20.

Нівелювання впливу релігійних об'єднань на суспільне життя здійснювалося завдяки поєднанню всіх можливих засобів: ідеологічних, політичних, соціально-економічних, юридичних, силових. Радянська адміністрація вдавалася до суворих обмежувальних засобів та економічних утисків. Якщо у II Речпосполитій священнослужителі отримували низку пільг, то з приходом більшовиків оподаткування осіб духовного звання часто перевищувало рівень їхніх доходів. Розрахунок полягав у тому, аби змусити священнослужителів змінювати рід діяльності, що, згідно з задумом Кремля, мало спричинити розмивання цієї впливової соціальної когорти. Одночасно для тих, хто грав за правилами радянської влади, застосовувалася м'якша фіскальна політика. Для прикладу, в 1940 р архієпископу Олексію (Громадському) належало сплатити 22 тис. руб. податку, а після переходу в лоно Московської патріархії – лише 5 тис.

14 грудня 1939 р. Політбюро ЦК КП(б)У, обговоривши питання про пенсійне забезпечення мешканців Західної України, вирішило: «До з'ясування наявних пенсіонерів у нових областях УРСР (переоблік, медосвідчення і т. ін.) зобов'язати облвиконкоми і обкоми КП(б)У Львівської, Волинської, Станіславської, Дрогобицької, Ровенської і Тернопільської областей припинити виплату пенсії таким особам: колишнім воєводам, ксьондзам, попам, генералам, офіцерам, жандармам, поміщикам, прокурорам, головам і членам окружних судів, крупним чиновникам міністерств та інших відомств, колишнім директорам і керівникам підприємств і маєтків, різним комісарам, які призначалися польськими урядовими установами».

Ще одним засобом усунення релігійних організацій Західної України з публічного простору стало вилучення у них функції реєстрації громадського стану.

На підставі ухвалених Народними Зборами Західної України документів, зокрема Декрету про націоналізацію поміщицьких і монастирських земель, здійснювалося відчуження монастирських і церковних землеволодінь, лісових угідь та іншого майна, а також приміщень, які їм належали. Лише у Львівській архидієцезії Греко-католицької церкви було конфісковано 36 003 га землі.

Завдяки вилученим земельним угіддям більшовицький режим намагався не тільки кардинально переформатувати аграрну сферу, а й здобути підтримку найчисельнішої верстви – незаможного селянства. 2,7 млн га конфіскованих у великих землевласників земель радянські органи розподілили між безземельними і малоземельними аграріями (1,1 млн га) і колгоспами та радгоспами (1,6 млн га). Випадки грубого порушення нормативно-правових актів,

якими регулювалася процедура припинення діяльності релігійних громад і закриття храмів, зафіксовані також у с. Вовниче Демидівського району Ровенської області, селищі Локачі, містах Луцьку та Володимир-Волинському.

Численними порушеннями супроводжувалися процедури розпуску релігійних громад і «перепрофілювання храмів. Засудивши свавілля місцевих апаратників, ЦК КП(б)У пояснював партійно-радянським керівникам Волинської і Ровенської областей, що «використання спустілих («бросових») костелів, кірх і синагог, а також закриття діючих храмів допускається як виняток з попереднього дозволу ЦК КП(б)У в кожному окремому випадку та оформлення в належному законному порядку».

У Галичині найвпливовішими великими конфесіями традиційно були греко-католицька та римо-католицька церкви. Конкордат 1924 р. устійнював правовий статус ГКЦ і створював основу для прийнятного матеріального становища її духовенства і чернецтва. Однак прихід радянської влади виводив відносини з державними інститутами зовсім в іншу юридичну площину (а часто і за її межі), з чим ні латинський костел, ні греко-католицька ієрархія ще не мали справи.

Радянські спецслужби стали інструментом антирелігійних акцій в руках правлячої верхівки. Вони виконували «найбруднішу роботу»: шантажували, погрожували, поширювали інсинуації та відверту брехню на ієрархів, клір, чернецтво, церковний актив, чинили психологічний та фізичний тиск з тим, аби дискредитувати релігійні інституції й позбавити їх традиційного місця в суспільстві. У наказі НКВС УРСР від 23 листопада 1939 р. «Про недоліки в агентурно-оперативній та слідчій роботі Управлінь НКВС Західних областей УРСР» містилася вказівка про формування мережі спеціальної агентури «з релігійного активу (єпископи, священники, ксьондзи) для розкладання і профілактичної роботи серед церковників». Незважаючи на підкреслено нейтральну позицію керівництва ГКЦ до нового режиму, радянські спецслужби за вказівкою з Москви «взяли в оперативну розробку» найбільш авторитетних душпастирів цієї конфесії. 31 грудня 1939 р. начальник 5-го відділення 2-го відділу Управління держбезпеки УНКВС у Львівській області молодший лейтенант державної безпеки Черпаков, розглянувши матеріали на А. Шептицького, Л. Куницького, І. Бучка, М. Будку, О. Ковальського, В. Лабу, А. Каштанюка, Л. Дьякова, «вирішив, що вказані вище особи є активними учасниками і керівниками УНДО, ведуть антирадянську діяльність, використовуючи при цьому релігію». У постановчій частині документа зазначалося, що на всіх перелічених фігурантів заведено агентурну справу під шифром «Ходячі».

11 січня 1941 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія затвердив план агентурно-оперативних заходів щодо ГКЦ, спрямований на її дискредитацію, розклад і, зрештою, ліквідацію. Документ містив вказівки про методи розколу ієрархії та кліру завдяки розпалюванню суперечностей між прихильниками латинізації Церкви та адептами збереження її візантійського обряду, компрометації архиєреїв сфальсифікованими матеріалами про їхній «побутовий розклад» і порушення канонічних приписів, зловживання матеріальними статками Церкви тощо. Передбачалося формування групи священнослужителів, які розпочнуть рух за відокремлення від Ватикану і приєднання до Російської православної церкви.

Специфічні підходи Кремля спостерігалися у ставленні до Православної церкви на західноукраїнських землях. Відсутність можливості спілкуватися з кириархом митрополитом Діонісієм спонукали єпископат, який опинився по радянському боці нового кордону, до пошуку нових організаційних форм управління православними інституціями. 1 листопада 1939 р. було створено «Священний Синод Святої Православної Церкви в кордонах Західної України і Західної Білорусії» у складі Олексія (Громадського), Симона (Івановського) та Олександра (Іноземцева). Члени Синоду заявили про те, що він перебирає на себе функції вищої церковної влади на вказаних територіях та канонічне підпорядкування митрополиту Варшавському Діонісію. Натомість архиєпископ Пантелеймон (Рожновський), проголосивши себе правлячим архиєреєм Гродненської єпархії, на початку жовтня 1939 р. став поминати митрополита Московського Сергія (Страгородського). У такий спосіб виник прецедент, що де-факто створив передумови втручання патріаршого місцеблюстителя у справи західноукраїнських і західнобілоруських єпархій. І той одразу призначив Пантелеймона архиєпископом Пінсько-Новогрудським і екзархом Московської патріархії. Дії митрополита Сергія ілюстрували наміри Кремля цілковито опанувати ситуацію у щойно приєднаних анклавах і взяти під контроль діяльність тамтешніх релігійних об'єднань. Для переходу під омофор РПЦ запроваджувалася індивідуальна процедура для кожного священнослужителя, що включала зречення автокефалії, покаяння, а також підписання спеціальної декларації. У січні 1940 р. поминати митрополита Сергія став єпископ Симон, а місяць по тому – архиєпископ Олексій (Громадський). І лише Олександр (Іноземцев) та Полікарп (Сікорський) залишалися на попередніх позиціях, вважаючи перепідпорядкування Російській православній церкві передчасним, з огляду на неусталеність кордонів і таким, що порушує канонічні приписи.

Наступним кроком до повного перебрання контролю над православним простором «возз'єднаних земель» стало призначення архиєпископа Петергофського Миколая (Ярушевича) екзархом Московської патріархії для Західної Білорусії і Західної України. До складу екзархату входили Волинська, Тернопільсько-Галицька, Гродненсько-Віленська і Поліська єпархії. У жовтні 1940 р. Миколай очолив Волинську єпархію, а в березні його піднесли до сану митрополита Волинського. Усі дії ієрархії РПЦ спрямовувалися та скеровувалися з Кремля, а відповідальність за реалізацію цих директив покладалася на спецслужби. Завербовані НКВС особи з найближчого оточення Миколая (Ярушевича), наприклад, його особистий секретар о. Костянтин Мещерський, скеровували його зусилля в «потрібне» русло, агентура ж на місцях працювала в середовищі архиєреїв Західної України у тому самому напрямі. Органи НКВС завербували колишнього намісника Почаївської лаври Дамаскина (Малюту), який діяв під псевдо «Палітос» і мав збирати відомості про настрої в середовищі духовенства. У серпні 1940 р. його хіротонізували у Москві в єпископи і призначили на Житомирську кафедру.

Уже під час першої радянізації приєднаних у 1939–1940 рр. територій оприявнилися прозелітичні наміри Московської патріархії, що цілком співпадало з лінією Кремля. Беручи до уваги, що керівництво РПЦ перебувало «під ковпаком» радянських спецслужб, можна з високою часткою вірогідності припустити, що саме з найвищих кремлівських кабінетів надійшли вказівки

про початок «відвоювання уніатського простору» Православною церквою. До Львова відрядили Миколая (Ярушевича), який відправив літургію у Свято-Георгіївському храмі й у проповіді закликав уніатів повернутися в лоно РП. Маючи мізерні стартові позиції (за визнанням самої МП, у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській і Тернопільській областях діяло тільки 9 православних парафій), в березні 1941 р. було вирішено «продовжити апостольську справу подальшого возз'єднання уніатів з Православною церквою». Ця місія покладалася на намісника Свято-Успенської Почаївської лаври архімандрита Пантелеймона (Рудика), спеціально висвяченого на єпископа і призначеного на Львівську кафедру. Він володів певним досвідом, оскільки в 1926 р. керував православною місією у Галичині і займався переведенням греко-католицьких громад у православ'я. При цьому за ним зберегли статус намісника Почаївської лаври.

Передчуваючи небезпеку, представники православного духовенства й активісти релігійного руху намагалися залишити радянську територію. На окуповані Вермахтом землі Польщі зуміли перебратися Є. Барщевський, В. Варварів, Й. Василів, Л. Кіндзерявий, І. Кремінський, М. Малюжинський, П. Пащевський, В. Сагайдаківський, Й. Скакальський та інші діячі Православної церкви. Ті, хто з різних причин змушений був залишитися «під більшовиками», зазнавали моральних принижень (як І. Власовський) й арештів (архиєпископ Олексій (Громадський), волинський церковний діяч А. Річинський та інші).

Московська патріархія виявила активність в «освоєнні» інших «возз'єднаних» анклавів України. Попри те, що православні парафії Буковини ніколи не були «канонічною територією» РПЦ, її керівництво одразу після приходу сюди радянських військ і встановлення радянської влади взялося «облаштовувати» тут релігійне життя за власними правилами. Виїзд місцевого митрополита Тита (Симедрі) до Сучави та багатьох представників кліру на територію Румунії «розв'язав руки» Московській патріархії у справі кадрових призначень. Керувати православними приходами Північної Буковини випало Дамаскину (Малюті), якого призначили єпископом Чернівецьким і Буковинським. Призначаючи на місце вибулих нових клірик, Московська патріархія прискорювала перехід колишніх парафій Румунської православної церкви під свою юрисдикцію.

Отже, на «возз'єднаних» у 1939–1940 рр. з УРСР землях більшовики здійснювали апробовану атеїстичну політику, що спрямовувалася на різке обмеження впливу релігійних об'єднань завдяки комбінації всіх можливих засобів: від економічних до суто репресивних.

Бібліографія

Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр.: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Кн. 1.

Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція.

Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). С. 128–129.

Боцюрків Богдан. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005.

Гнатюк Оля. Відвага і страх. Київ: Дух і літера, 2015.

Головко М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939–1945 рр. Київ, 2004.

Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянизації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) // Укр. іст. журн. 1993. № 2–3.

Львівські Архієпархіальні Відомості. Львів, 1940. Січень. № 1.

Мартирологія українських церков. У 4 томах. Торонто, Балтимор, 1987.

Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). Київ, 2005.

Міненко Т. О. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег; Львів, 2000. Т. 1.

Mironowicz A. Kosciol prawoslawny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Bialostok, 2005.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941: документи ГДА СБ України / Упоряд. В. Даниленко, С. Кокін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009.

Сергійчук В. І. Правда про «золотий» вересень 1939-го. Вишгород: ПП Сергійчук М. І. 2014.

Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса, 2021.

Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944 / Ред. А. Кравчук. Львів, 1995.

Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.). Рівне, 2003.

Цымбал А. Г. Положение православной церкви в Западной Белоруссии в 1939–1941 годах // Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: Люди, события, документы. Санкт-Петербург, 2011.

Олександр ЛИСЕНКО

Як РПЦ набула статусу «державної церкви» в СРСР під час війни?

Атеїстична вакханалія 30-х років спричинила критичне скорочення ареалу функціонування релігійних інституцій в СРСР загалом та в Україні зокрема. Війна та німецько-румунська окупація України продемонстрували живучість віри, а також швидку регенерацію церковного життя, як тільки для цього виникали щонайменші умови. Активізація контактів Й.Сталіна з лідерами Антигітлерівської коаліції, злам у війні та оманливі перспективи лідерства у повоєнному світі спонукали більшовицького лідера більше дбати про імідж СРСР на міжнародній арені. Зловісне реноме «богоборця» стало не кращою «візитівкою» вождя, і він вдався до ретельно продуманого маневру: придушуючи, а згодом і знищуючи одні конфесії (УАПЦ, ГКЦ, РКЦ), радянське керівництво окреслило особливе місце Російської православної церкви на конфесійній мапі.

На Пасху 1943 р. у звільнених містах України на цілу добу було скасовано світломаскування і комендантський час. У спецповідомленні наркома внутрішніх справ УРСР Сергієнка Хрущову від 9 травня 1943 р. про реакцію віруючих та духовенства визволених районів Ворошиловградської, Харківської і Сталінської областей на дозвіл провести нічні пасхальні богослужіння 22 і 24 квітня констатувалося «патріотичне піднесення» православної пастви, що виявилося у збиранні подарунків для фронтовиків та поранених, які перебували у місцевих шпиталях. У двох храмах Ворошиловграда було зібрано 1500 посилок для червоноармійців, у церкві Куп'янська – сотні посилок і 5000 крб. грошима.

У березні 1942 р. в Ульяновську, де перебував патріарший намісник митрополит Сергій, з санкції Кремля відбувся перший за роки війни собор єпископів, який розглянув ситуацію в Російській православній церкві і засудив «профашистські» дії єпископа УАПЦ Полікарпа (Сікорського).

«Потепління» у ставленні тоталітарного режиму до церкви виявилося ще в кількох заходах влади. На початку 1943 р. за особистим розпорядженням Сталіна в Державному банку відкрито спеціальний рахунок для пожертвувань духовенства й віруючих коштів у фонд оборони. Управляючий Московською єпархією, митрополит Київський і Галицький Микола (Ярушевич) був призначений членом Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Чутливі до коливань політичної кон'юнктури органи агітпропу також відреагували на зміну навколо релігійного «клімату» в державі: в кадри кінохроніки все частіше потрапляли представники церкви. Хронікально-документальний фільм, присвячений перемозі радянських військ у битві під Москвою, відкривав передзвін дзвонів усіх московських храмів і хресний хід.

Не залишилася непоміченою активна антифашистська діяльність митрополита Сергія. У роки війни він написав понад 20 відозв. Саме патріарший намісник став ініціатором створення танкової колони імені Дмитра Донського на кошти, зібрані пастирями і прихожанами РПЦ. До двадцятип'ятирічного

ювілею Червоної армії було зібрано 8 млн руб., велику кількість золотих і срібних речей.

На думку окремих дослідників, перша зустріч Сталіна з митрополитом Сергієм відбулася в липні 1941 р., а в 1943 р., напередодні знаменного прийому в Кремлі, вони мали бесіду на дачі у вождя. Переважна частина фахівців вважають датою першої зустрічі 4 вересня 1943 р., а В. Алексєєв – 5 вересня*.

Вранці 4 вересня 1943 р. Сталін викликав на свою дачу Г. Карпова** і в присутності Берії та Маленкова розпитав його про особисті якості й біографію митрополита Сергія, митрополита Ленінградського Олексія та екзарха України, митрополита Київського і Галицького Миколая; коли і за яких обставин було обрано патріархом Тихона; хто в той час очолював Вселенську і Єрусалимську патріархії; яким було становище православних церков у Болгарії, Румунії, Югославії та про зарубіжні зв'язки РПЦ. Потім Сталін поцікавився внутрішнім станом у православній церкві, кількістю приходів, становищем єпископату. На його запитання, яким Г. Карпов бачить державний орган, що міг би здійснювати зв'язок між урядом і церквою, останній запропонував створити його при Верховній Раді СРСР (подібна практика була апробована у 30-ті роки). Керівник держави не погодився, сказавши, що потрібен Комітет або Рада у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР, причому цей орган не повинен ухвалювати рішень, а після інформування уряду мав передавати його ухвали і постанови церкві. Порадившись з Берією і Маленковим, Сталін вирішив зустрітися з представниками РПЦ, і Карпов одразу зателефонував митрополиту Сергію, який погодився прибути до Кремля того ж дня.

Пізно ввечері 4 вересня митрополити Сергій, Олексій та Миколай прибули до сталінського кабінету, де в присутності Молотова Сталін високо оцінив патріотичні зусилля Православної церкви та відзначив, що з фронту надходить багато листів з підтримкою такої позиції церкви. Потім вождь поцікавився проблемами церкви. Митрополит Сергій виділив серед найневідкладніших питань справу обрання патріарха РПЦ, відсутність якого упродовж 18 років заважала нормалізації внутрішньоцерковного життя та міжцерковних зносин. Додаткові труднощі були пов'язані також з відсутністю Священного Синоду. Все це, на думку намісника патріаршого престолу, потребувало проведення Помісного Собору. Однак Сталін запропонував, з урахуванням воєнного стану, провести замість Помісного архиєрейський Собор. На питання Сталіна, як буде титулуватися патріарх, митрополит Сергій відповів: «Московський і всієї Русі», а не «всієї Росії» як це було за патріарха Тихона. Коли ж вождь почув, що на підготовку Собору необхідний принаймні місяць, він лукаво запитав: «А чи не можна виявити більшовицькі темпи?» і зупинився на зовсім несподіваній даті – 8 вересня. Аби не ставити ієрархів у незручне становище – надто вже мало часу відводилося для скликання церковного форуму, – Сталін наказав Карпову вирішити всі організаційні питання, а митрополитам запропонував

* Зустріч у Кремлі відбувалася в ніч з 4 на 5 вересня.

** Г. Г. Карпов, генерал-майор, який очолював спеціальний відділ НКВС СРСР по роботі, як тоді казали, «з релігійниками». Даючи йому характеристику, Д. Поспєловський наводить витяг з документа, за яким у 1937–1938 рр. як начальник НКВС по Псковській області Карпов «грубо порушував соціалістичну законність, проводив масові арешти безвинних громадян, користувався збоченими методами ведення слідства й спотворював визнання звинувачуваних.. і в 1941 р. відкликаний до Центрального управління НКВС у Москві» (Известия ЦК КПСС. 1989. № 11. С. 52).

фінансову підтримку. До речі, це було порушенням статей 10 і 11 Закону від 23 січня 1918 р., що регламентував стосунки більшовицької держави з церквою. Однак Сергій відхилив фінансову допомогу, але погодився на придбання продуктів харчування для патріархії за державними цінами.

У двогодинній бесіді обговорювалися різні питання церковного життя і, в першу чергу, кадрове. На пропозицію владик відкрити кілька єпархіальних біблійних курсів Сталін зробив широкий жест: не курси, а духовні училища й академії. Оскільки ж РПЦ не мала коштів для розгортання середніх та вищих навчальних закладів для духовенства, архиєре пояснили, що для початку добре мати хоча б курси. Сталін позитивно поставився до пропозиції видання щомісячного церковного журналу, а також наділення місцевих органів влади й єпархіальних управлінь повноваженнями вирішувати питання про відкриття нових приходів. Митрополит Сергій звернувся до керівництва держави з клопотанням про звільнення архієреїв, які перебували у засланні, відбували покарання у таборах і в'язницях. Прозвучало також прохання про надання можливості здійснювати богослужіння, вільно змінювати місце помешкання, пересуватися по країні, прописуватися у містах священнослужителям, у яких закінчився термін ув'язнення. Диктатор, який безпосередньо відповідав за репресії щодо духовенства, доручив своєму сатрапу Карпову вивчити це питання, а Сергію запропонував підготувати список священників, які перебували за гратами і колючим дротом.

Торкаючись проблем матеріального забезпечення РПЦ, митрополит Олексій переконував радянських лідерів у необхідності дозволу приходам, церковним органам, єпархіям відраховувати частину коштів на утримання православного центру. Митрополити Сергій і Миколай звернули увагу керівників держави на важливість відкриття підприємств з виробництва свічок, виготовлення предметів культу, а також висловилися на користь обрання священників до виконавчих органів приходів та їх участі в розподілі коштів церковних громад. На скарги щодо переобкладання духовенства податками Сталін відповів, що кожен такий випадок потребує окремого вивчення і вирішення.

Коли мова зайшла про резиденцію майбутнього патріарха, архиєре попросили передати для неї ігуменський корпус Новодівичого монастиря. Сталін висунув аргументи на користь іншої споруди – резиденції колишнього посла Німеччини в СРСР Шуленбурга, відремонтованого і готового в будь-який момент прийняти мешканців. Крім того, владикам було обіцяно 2–3 автомобілі й пальне для обслуговування потреб патріархії.

Наприкінці розмови Сталін повідомив митрополитів про те, що передбачається створення спеціального органу – Ради у справах РПЦ на чолі з Карповим і поцікавився їхньою думкою з цього приводу. Що вони могли відповісти на це, крім згоди? А господар кабінету тим часом звернувся до Карпова, щоб той підібрав собі кількох помічників, створив апарат і, завершуючи, застеріг: «Тільки пам'ятайте: по-перше, Ви не обер-прокурор Синоду, а по-друге, своєю діяльністю більше підкреслюйте самостійність Церкви». В останній фразі розкривається справжня суть стосунків держави і церкви, для яких формувався новий, привабливий фасад. Наступного дня газета «Правда» опублікувала повідомлення про прийом у Кремлі. Починався новий етап у взаєминах більшовицької держави і церкви.

Якими ж були справжні причини цього перелому в політичній лінії щодо релігії? Відповідь слід шукати у стратегічних, далекоглядних розрахунках вождя. Д. Поспєловський однією з причин діалогу називає «необхідність відповісти на масові відкриття церков на німецькій території, особливо, коли ці території поверталися під радянську владу; потрібно було довести населенню, що релігійна політика вже не та, що була до війни». Цю думку поділяє М. Одинцов, який вказує на ту обставину, що на окупованій території (і перш за все на тій, яка напередодні війни відійшла до СРСР) залишилися сотні храмів. Мільйони ж людей, і серед них віруючі, були евакуйовані в райони, де х не було, або було зовсім мало. Тим самим в умовах війни різко загострювалася суперечність між зростаючою потребою в задоволенні громадянами релігійних почуттів та реальними, вкрай незначними можливостями для цього. Але головним фактором змін, що сталися, Поспєловський вважає візит до Москви делегації Англіканської церкви на чолі з архієпископом Йоркським, про яку британці давно клопотали перед радянськими властями. Англіканська церква під час війни неодноразово виявляла солідарність і захоплення героїчною боротьбою радянських народів проти нацизму. І тепер, напередодні Тегеранської конференції, Сталін хотів створити у представників Англіканської церкви сприятливе враження про стан релігійного життя в СРСР. Саме це турбувало його, коли на зустрічі в Кремлі 4 вересня Молотов запитав митрополита Сергія про найбільш зручний час для прийому делегації з Великої Британії. Тоді патріарший намісник відповів, що оскільки Собор, на якому оберуть патріарха, відбудеться через чотири дні, то делегацію можна прийняти в будь-який час.

В. Якунін серед головних причин маневру Сталіна виокремлює необхідність відкриття другого фронту. Як відомо, західна дипломатія активно розробляла концепцію нової конструкції міжнародних відносин. Наприкінці 1941 р. президент США склав проєкт декларації об'єднаних держав (прообраз ООН). В англомовних країнах цьому документу надавали великого значення. 27 грудня помічник президента США Г. Гопкінс рекомендував тому поговорити з Литвиновим, щоб домогтися включення до проєкту пункту про свободу релігії. Рузвельту коштувало немало сил, аби переконати радянського дипломата в необхідності включення формули «свобода релігії», а не «свобода совісті», на чому стояв Литвинов. Те, що Москва пішла на поступки в такому принциповому питанні, означало, що вона готувала контраргументи для тих, хто запевняв, що в Радянському Союзі продовжується дискримінація церкви.

Існують підстави вважати, що не обійшлося і без переоцінки цінностей: Сталін, враховуючи практично невдалу боротьбу з релігією, вирішив використати цей феномен на свою користь. Спираючись на популярні в роки війни ідеї православ'я і панславізму, він творив нову зовнішньополітичну доктрину. На зміну утопічному гаслу «світової революції» приходить більш прагматичний погляд на тенденції в міжнародному житті, що спрямував зовнішньополітичну стратегію в русло боротьби за сфери впливу і формування «санітарного кордону» з країн-сателітів СРСР.

8 вересня 1943 р., як і було узгоджено, розпочав роботу архиєрейський Собор. До Москви на той час встигли доставити 19 ієрархів, зокрема 3 митрополитів, 11 архієпископів, 5 єпископів. Митрополит Сергій та Олексій мали дореволюційну єпископську хіротонію, 9 архієреїв хіротонісані у 20-ті роки, 2 ієрарха –

у 30-ті, а 6 делегатів були рукопокладені в єпископський сан у 1941–1943 рр. Шестеро учасників Собору побували в таборах ГУЛАГу. Частина з тих, хто перебував у неволі, відмовилася присягнути на вірність Сергію. «Катакомбники»* вперто не хотіли визнавати Сергія наступником Тихона на чолі РПЦ.

Відкрив Собор митрополит Сергій, який у своїй промові проводив думку про те, що примиренню держави і церкви слід завдячувати перш за все патріотичній позиції РПЦ у роки війни, а також прихильній позиції Сталіна. З доповіддю «Обов'язок християнина перед Церквою і Батьківщиною в епоху Вітчизняної війни» виступив митрополит Олексій, після чого він запропонував обрати патріархом Сергія, який 17 років був намісником патріаршого престолу. Оскільки інших кандидатур висунуто не було, учасники Собору одноголосно обрали главою РПЦ Сергія. Новообраний патріарх оголосив про створення Священного Синоду з трьох постійних та трьох архієреїв, які почергово обиратимуться Синодом. Після цього була ухвалена постанова, в якій засуджувалися і позбавлялися сану всі, хто був «винен у зраді загальноцерковної справи і перейшов на бік фашизму». Собор окремою постановою відзначив «співчутливе ставлення» радянського уряду до церковних проблем і запевнив у тому, що РПЦ примножить зусилля в боротьбі за визволення Батьківщини. У зверненні до християн усього світу учасники Собору закликали «дружно, братськи, міцно і могутньо об'єднатися в Ім'я Христа для остаточної перемоги над спільним ворогом у світовій боротьбі за зганьблені Гітлером ідеали християнства, за свободу, щастя і культуру всього людства». Інтронізація новообраного патріарха відбулася 12 вересня 1943 р. у Богоявленському соборі. Привітання Сергію надіслали патріархи всіх східних, а також ієрархи іншославних церков.

Бібліографія

Алексеев В. А. Неожиданный диалог // Агитатор. 1989. № 6.

Васильева О. Ю. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: Дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 1990.

Лисенко О. Є. М. С. Хрущов і церква в Україні під час Великої Вітчизняної війни // М. С. Хрущов і Україна (Матеріали наук. семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995.

Одинцов М. И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества) // На пути к свободе совести. Москва: Прогресс, 1989.

Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР: учебное пособие. Москва: Библейско-богословский институт Св. Апостола Андрея, 1996.

Олександр ЛИСЕНКО

* «Катакомбники» — група ієрархів, послідовників митрополита Кирила Казанського чи єпископа Афанасія (Сахарова), які пішли на розкол в РПЦ у зв'язку з тим, що, на х думку, митрополит Сергій перевищував повноваження заступника намісника патріаршого престолу (до 1936 р. намісником був митрополит Петро). «Катакомбники», яким співчувала значна частина рядових священнослужителів, визнали тільки патріарха Олексія, обраного після смерті Сергія.

Які функції виконували Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР та їхні уповноважені в Україні?

«Нормалізація» відносин між державою та релігійними об'єднаннями супроводжувалася створенням спеціальних органів, що мали стати посередниками між керівництвом СРСР та різними конфесіями. Важливість цієї ділянки роботи для радянської верхівки засвідчив той факт, що нові інституції не мали виконавчих повноважень – все вирішував союзний уряд. 14 вересня 1943 р. РНК СРСР видала постанову про організацію Ради у справах РПЦ. 7 жовтня Сталін підписав постанову № 1095 «Про утвердження Положення про Раду у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР». Документ окреслив коло обов'язків РСРПЦ, зокрема: а) попередній розгляд питань, які ставляться патріархом і вимагають вирішення урядом СРСР; б) розробка проєктів законодавчих актів і постанов з питань, що торкаються РПЦ, а також інструкцій та інших вказівок щодо х застосування і внесення на розгляд Раднаркому СРСР; в) нагляд за правильним та своєчасним втіленням у життя на всій території СРСР законів і постанов радянського уряду, що стосуються РПЦ; г) подання до РНК СРСР висновків з питань життєдіяльності РПЦ; д) своєчасне інформування уряду СРСР про стан Російської православної церкви в СРСР, її становище та діяльність на місцях; є) загальний облік церков і складання статистичних зведень за даними, що надаються місцевими органами. Рада у справах РПЦ мала при раднаркомах союзних і автономних республік, обл(край)виконкомах своїх уповноважених. РС РПЦ дістала право вимагати від центральних та місцевих радянських органів надання необхідних відомостей і матеріалів, а також утворення комісії для розробки окремих питань, пов'язаних з діяльністю РПЦ.

Усі центральні установи та відомства СРСР мусили попередньо узгоджувати з Радою свої заходи, що так чи інакше торкалися інтересів Російської православної церкви. Пізніше компетенція РС РПЦ буде майже непомітно розширена за рахунок чисто церковних питань. По-іншому в тоталітарному суспільстві не могло й бути: держава лише декларувала невтручання в релігійне життя, натомість контролювала всі його вияви.

18 грудня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР № 1392 «Про штати і посадові оклади працівників апарату уповноважених Ради у справах Російської православної церкви при раднаркомах союзних і автономних республік, крайових і обласних виконкомах», згідно з якою по УРСР встановлювався такий штат: 1. Уповноважений Ради – 1 з окладом 1360 руб. 2. Заступник уповноваженого – 1 (1000 руб.). 3. Секретар – 1 (400 руб.). 4. Діловод – l (350 руб.). 5. Друкарка – l (300 руб.).

У додатку до постанови вказувалося, що для кожної області встановлювався штат з уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК СРСР при облвиконкомах Рад депутатів трудящих і секретаря-друкарки. Уповноваженим РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР був призначений П. С. Ходченко, заступником – Ю. Д. Корнієнко (з 10 лютого 1945 р. – Г. С. Катунін).

Уповноважені РСРПЦ при облвиконкомах призначалися і прибували на місце роботи в різний час, в міру налагодження діяльності місцевих органів. Кадри обласних уповноважених часто змінювались, оскільки на цю специфічну ділянку роботи призначалися інколи зовсім непідготовлені люди.

З 17 квітня 1945 р. у зв'язку з діяльністю правової групи РНК УРСР з уточнення найменувань установ, що знаходилися при уряді республіки, було дещо змінено редакційні назви посад уповноважених: уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР по Українській РСР та уповноважений Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР по ... області.

Поява нової номенклатурної одиниці в апараті облвиконкомів викликала чимало запитань, непорозумінь. Більшість відповідальних працівників обласного рангу не сприймали серйозно уповноважених РС РПЦ. Документ, що регламентував хню діяльність, перебував на стадії розробки. Тому 2 грудня 1943 р. Г. Карпов надіслав до раднаркомів союзних і автономних республік, виконавчих комітетів крайових і обласних Рад депутатів трудящих листа, в якому, зокрема, наголошувалося: «У зв'язку з виникаючими на місцях питаннями про характер роботи уповноважених Ради у справах Російської православної церкви при РНК республік та обл(край)виконкомах, Рада пояснює:

1. Уповноважені Ради у справах Російської православної церкви при раднаркомах республік та при обл(край)виконкомах... займаються справами, що стосуються тільки Російської православної церкви.

2. У практичній роботі уповноваженим необхідно керуватися чинними законами і постановами уряду щодо релігійних культів: декретом від 23 січня 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви; відповідними статтями Конституції СРСР; постановою ВЦВК і РНК РСРФР від 8 квітня 1919 р.; Положенням про Раду у справах Російської православної церкви при РНК СРСР, затвердженим постановою РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. № 1325 «Про порядок відкриття церков».

Згідно з цим листом уповноважені в першу чергу повинні були відновити облік церков і вчасно подати до Ради відомості, що вимагаються, а також у відповідності з постановою № 1325 розглянути всі заяви на відкриття храмів.

Водночас від імені Ради Г. Карпов просив прискорити призначення уповноважених у тих республіках, краях і областях, де х ще не було. Відправляти уповноважених у відрядження до Москви можна було тільки за викликом Ради чи попереднім узгодженням з нею. З питань, які вимагали термінових рішень, уповноважені могли звертатися до Ради листами, телеграфом і телефоном.

Сплеск релігійних почуттів у роки війни, мобілізація до Червоної армії мешканців Середньої Азії та Кавказу, де був поширений іслам, звільнення територій прибалтійських республік, Білорусії, України, на яких етноконфесійна ситуація відзначалася строкатістю, – ці та інші фактори змусили радянське керівництво шукати нові форми контролю за представниками всіх віросповідань, що існували в Радянському Союзі. Вирішено було піти апробованим шляхом і за аналогією з РС РПЦ створити Раду в справах релігійних культів (РСРК). У постанові уряду № 572 від 19 травня 1944 р. підкреслювалося, що цей орган створено з метою «здійснення зв'язку між урядом СРСР та керівниками релігійних об'єднань: вірмено-григоріанської, старообрядської, католицької,

греко-католицької, лютеранської церков і мусульманського, іудейського, буддійського, сектантського віросповідань з питань, що вимагають вирішення урядом СРСР». Головою РСРК призначався К. А. Зайцев, полковник НКДБ, якого зобов'язали в триденний термін подати на затвердження Раднаркому проєкт Положення про Раду в справах релігійних культів і штати Ради.

29 травня 1944 р. постановою РНК СРСР № 626 від 29 травня 1944 р. було затверджено Положення про РСРК. Функції Ради у справах релігійних культів збігалися з тими, які виконувала Рада у справах РПЦ.

До штату РСРК при РНК СРСР входили голова, заступник, два члени Ради та відповідальний секретар, оклади яких становили, відповідно, 2500, 2200, 2000, 1800 руб. Хоча у додатку № 1 до Положення нічого не говориться про помічника голови, у додатку № 2 така посада фігурує (з окладом 1600 руб.).

Апарат РСРК у республіках і областях, посадові оклади службовців відповідали тим, які існували в Раді у справах РПЦ. Вже 6 червня 1944 р. Зайцева повернули в штат РС РПЦ, а головою Ради у справах релігійних культів було призначено І. В. Полянського.

Діяльність уповноважених регламентувалася інструкціями, циркулярними листами та іншими нормативними актами. Так, на засіданні Ради у справах РПЦ 6 лютого 1944 р. була ухвалена детальна інструкція, що визначала обов'язки уповноважених РСРПЦ при РНК союзних і автономних республік та при облвиконкомах. Розділ І стосувався відкриття церков і молитовних будинків, реєстрацій релігійних громад (приходів), х виконавчих органів та служителів культу. У розділі ІІ розглядався порядок обліку церковних будівель і релігійних громад. Розділ ІІІ регламентував дії уповноважених стосовно втілення в життя законів та постанов уряду СРСР, що торкаються РПЦ. У розділі IV ішлося про прийом відвідувачів, виїзди на місця з метою обстеження культових споруд, розгляду заяв і скарг. Закриттю храмів та ліквідації релігійних громад присвячений п'ятий розділ; веденню обліку та звітності – шостий. У процесі виконання своїх функцій уповноважені повинні були дотримуватися вказівок, уміщених у сьомому розділі, зокрема: а) всі принципові заходи і питання своєї роботи узгоджувати з керівними партійними й радянськими органами; б) всі документи принципового характеру, адресовані до міських і районних виконкомів та до Ради у справах РПЦ, попередньо доповідати і давати на підпис голові РНК республіки чи облвиконкому або х заступникам; в) у необхідних випадках утворювати спеціальні технічні комісії із залученням для роботи в них відповідних спеціалістів за узгодженням з РНК республіки чи облвиконкомом; г) вести у себе загальне і таємне діловодство за номенклатурою: справа керівних документів (закони і постанови уряду, інструкції та вказівки Ради у справах РПЦ при РНК СРСР); справа таємного листування; справа звітів (доповіді, статистичні таблиці); справа з обліку церков і молитовних будинків (реєстраційні справи на діючі культові споруди, списки недіючих храмів); справа розгляду заяв та рішень по них (усі заяви, крім тих, по яких ухвалені рішення про відкриття та реєстрацію церкви, молитовного будинку).

Роботу уповноважених при облвиконкомах безпосередньо контролював уповноважений РСПРЦ при уряді республіки, перед яким вони періодично звітували. Усі відомства республік, обласні органи повинні були попередньо

узгоджувати з РС РПЦ свої заходи, пов'язані з Російською православною церквою.

Керівники різного рангу, і в першу чергу уповноважені РСРПЦ та РСРК при РНК союзних республік, часто конкретизували обов'язки обласних уповноважених. Наприклад, у листі уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР П. Ходченка до уповноваженого Ради по Тернопільській області Т. Куліченка (19.02.1946 р.) зазначалося: «З питань внутріцерковного життя віруючих і духовенства, х діяльності нас особливо цікавлять такі сторони як: внутрішньоцерковна дисципліна; взаємовідносини віруючих і духовенства, духовенства між собою; ставлення віруючих до матеріальних потреб церкви взагалі, до свого духовенства зокрема; найбільш характерні методи, що застосовуються духовенством для впливу на маси; ставлення віруючих і духовенства до заходів радянської влади; загальні відомості про те, як пройшли такі релігійні свята як Покров Пресвятої Богородиці й Різдво Христове і, нарешті, загальні дані, що характеризують діяльність релігійних громад і духовенства в осінньозимовий період. Вкрай бажано також мати порівняльні цифрові дані хоча б по кількох релігійних громадах про кількість здійснених обрядів віруючими (хрестини, вінчання, поховання і т. п.)...». Наведений фрагмент свідчить, що жоден аспект релігійного життя не залишався поза увагою державних органів. Це давало змогу не лише контролювати ситуацію, а й оперативно впливати на неї. Аналогічний характер виконання повноважень був передбачений і для уповноважених Ради у справах релігійних культів.

Отже, формування Ради у справах РПЦ і Ради у справах релігійних культів створювало інституційно-правову основу для відносин між державою та релігійними організаціями. Залишивши за собою прерогативи визначення правового та інституційного поля, керівництво СРСР де-факто і де-юре закріплювало непаритетний формат стосунків з духовенством та вірними й продовжувало диктувати «правила гри». Поява спеціального органу для зносин урядовців з РПЦ засвідчувала особливе місце цієї конфесії, натомість усі інші вважалися другорядними, тож ними «опікувався» інший орган.

Бібліографія

Васильева О. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг. Москва, 2001.

Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005.

Kalkandjieva D. The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From Dekline to Resurrection. New York, 2015.

Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. Київ, 1997.

Одинцов М. Власть и религия в годы войны: государство и религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны: 1941–1945 гг. Москва, 2005.

Олександр ЛИСЕНКО

Чим відрізнялися Українська автокефальна православна церква і Автономна православна церква під час нацистської окупації?

Для впорядкування церковного життя в умовах нацистської окупації 18–23 серпня 1941 р. в Почаївській лаврі проходив обласний Собор єпископів, який проголосив створення Автономної православної церкви в складі Московського патріархату, очільником якої обрали владику Олексія Громадського. Ієрархи вирішили будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном Бєлавіним і Всеросійським помісним собором Російської православної церкви (РПЦ) в 1918 р. По суті, почаївські рішення, не визнані ні Варшавою, ні Москвою, поклали початок інституційного розколу українського православ'я в роки війни. Спочатку соборяни планували впорядкувати церковне життя Волинської єпархії в дореволюційних кордонах, однак під час проведення нарад було ухвалено низку рішень, які стосувалися питань загальноукраїнського масштабу. Зокрема, архиєпископом Київським було обрано владику Іларіона Огієнка, якому зрештою німецька влада не дозволила приїхати до Києва.

Олексіївці виявили готовність приймати липківське духовенство через нове рукоположення, якщо для цього не було канонічних перешкод. Крім того, священики, які отримали канонічну хіротонію до 1921 р., приєднувалися до АПЦ через покаяння без пересвяти. 30 квітня 1942 р. єпископат Автономної церкви звернувся до православних українців із посланням, в якому назвав УАПЦ «сектою липківців» та проголосив усіх її священослужителів безблагодатними. У середовищі автономного духовенства, яке тісно співпрацювало з нацистськими окупантами, поєднувалися як москвофільські, так і україноfільські національно-політичні орієнтації. За приблизними підрахунками АПЦ налічувала понад 2500 парафій.

На підставі Томосу 1924 р. митрополит Варшавський Діонісій Валединський мав намір відновити свою юрисдикцію на Волині, яка до війни входила до складу Польщі, а також на решті окупованих німцями територій України. Відповідно до його декрету від 24 грудня 1941 р. було створено тимчасовий вищий церковний орган – Адміністратуру православної церкви в Генерал-губернаторстві «на визволених українських землях», що вважала себе лише тимчасовим вищим церковним органом до проведення помісного Собору.

Одним із головних викликів для УАПЦ була катастрофічна нестача архиєреїв, оскільки автокефалістів представляв лише архиєпископ Луцький і Ковельський Полікарп. На Пінському Соборі єпископів у лютому 1942 р. було рукоположено нових єпископів і затверджено спеціальний чин приєднання липківських священиків через доповнення сумнівних свячень. Це уможливило залучення частини патріотичного духовенства до автокефального руху, а також поширення впливу Адміністратури УАПЦ на Схід України.

РПЦ негативно відреагувала на архипастирську діяльність владики Полікарпа. Зокрема, у посланні «До православної пастви України», датованому

5 лютого 1942 р., місцеблюститель патріаршого престолу Москви митрополит Сергій Страгородський погрожував ієрарху, «який самочинно проголосив себе головою української автокефалії», позбавленням священства. Звершувані Полікарпом Сікорським хіротонії визнавалися не дійсними й безблагодатними, а розпорядження парафіям неправосильними. Незважаючи на те, що архиєпископ Полікарп не перейшов до РПЦ, у великодньому посланні 1942 р. за «змову єпископа Полікарпа з фашистами» Сергій Страгородський проголосив йому «позбавлення сану й чернецтва – з виключенням із духовного звання». Це було порушення канонічних норм і втручання у внутрішні справи іншої помісної Церкви, тому владика Полікарп ніколи не визнавав цих рішень.

9–17 травня 1942 р. в Києві проходив другий Собор єпископів УАПЦ за участю духовенства та мирян, на якому була висвячена нова група єпископів і створене окреме вікаріатство адміністратора УАПЦ, що мало керувати відродженням церковного життя на Сході України. Надалі УАПЦ продовжила розбудову своєї єпархіально-парафіяльної мережі. Загалом станом на 30 вересня 1942 р. в складі Адміністратури було до 2000 громад. Ієрархи обох юрисдикцій змушені були контактувати з гітлерівцями, згадувати під час богослужінь німецьку владу, оприлюднювати пронацистські матеріали в пресі, а також заохочувати молодь їхати працювати до Німеччини.

Усупереч діям окупантів, спрямованим на консервацію інституційного розколу православ'я в Україні, в середовищі ієрархії обох орієнтацій поступово почала превалювати доцентрова тенденція. Вона виникла з усвідомлення частиною їхніх провідників повної безперспективності стану церковного розділення, дискредитаційного впливу на православне середовище взаємних претензій і звинувачень. Під час переговорів очільник АПЦ підтримав ідею об'єднання Церков, однак висловив до УАПЦ низку застережень канонічного характеру. Зокрема, йшлося про прийняття липківців у «сущом сані», рукоположення кількох ставлеників за однією відправою, зміни в євхаристійному каноні, мову богослужіння і вплив владики Діонісія. У відповідь автокефалісти заявили, що всі ці перешкоди будуть усунені.

Результатом перемовин стало підписання 8 жовтня 1942 р. у Почаєві «Акту поєднання» Церков, що передбачав ліквідацію всіх канонічних суперечок і створення об'єднаної Автокефальної церкви, на чолі якої мав стояти Священний Синод із п'яти найстарших єпископів України. З огляду на те, що подолання міжправославного конфлікту в Україні суперечило релігійній політиці німецьких окупантів, яким було невигідне створення сильної єдиної помісної Церкви, спроба об'єднання українського православ'я зазнала поразки.

Отже, інституційний розкол українського православ'я в роки війни був конфліктом національних та еклезіальних ідентичностей у Православній церкві. Якщо УАПЦ прагнула до утвердження національно-історичних, то АПЦ – еклезіально-канонічних підстав автокефалії. У документах очільників АПЦ і УАПЦ простежується бажання підпорядкувати собі іншу юрисдикцію, а також дискредитувати опонентів в очах вірян. З одного боку, «яблуком незгоди» стала проблема автокефалії та шляхів її проголошення в умовах відсутності української незалежної держави, а з іншого – предметом суперечок автокефалістів й автономістів була спадщина УАПЦ 1921 р., клириків якої приймали через повторне рукопокладення або доповнення свячень.

Бібліографія

Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000. 254 с

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: В 4 т., 5 кн. Київ, 1998. Т. 4: (XX ст.). Ч. 2. 399 с.

Денисенко М. Православна Церква в Україні: століття розділень. Київ, 2019. 376 с.

Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 177–230.

Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період). Вінніпег; Львів, 2000. Т. 1. 392 с.

Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса, 2021. 416 с.

Андрій СМИРНОВ

Чому і як радянське керівництво переслідувало УАПЦ в роки Другої світової війни?

Воєнні роки не минули безслідно для Православної церкви в УРСР: економічне розорення парафій, духовенства й вірян, руйнування церковних споруд та монастирів, висока смертність клиру. В умовах суцільної прифронтової смуги, яка повільно просувалася на захід, ускладнювалося церковне життя, збіднілі парафіяни не могли істотно допомогти своїм пастирям, а велика кількість духовенства змінила місце свого проживання, виїхавши у безпечніші регіони республіки або відійшовши з німцями. Так, щоб уникнути репресій з боку радянської влади, всі єпископи УАПЦ (крім митрополита Феофіла Булдовського) та значна частина рядового духовенства емігрувала або зреклася сану. Решта православних християн із тривогою очікувала, що принесе їм відновлення радянської влади.

Черговим кроком Кремля до відновлення контролю в релігійній сфері стало впровадження заходів, спрямованих на зміцнення позиції РПЦ в УРСР шляхом поглинання нею православних церков інших орієнтацій. Для цього було створено спеціальні органи – Рада у справах РПЦ і Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР та інститут уповноважених РС РПЦ і РСРК при урядах союзних республік. Вони стали своєрідними «посередниками» між релігійними об'єднаннями різних конфесій та виконавчими органами влади. Ці структури розробили спеціально ускладнену процедуру реєстрації для «небажаних» релігійних об'єднань і в такий спосіб витісняли їх із конфесійного простору. Одним із таких інструментів стала процедура реєстрації релігійних громад та облік храмів. Необхідною умовою реєстрації православних парафій були документи єпархіального управління про зарахування їх до юрисдикції Московської патріархії, а легальної праці священника – письмовий дозвіл відповідного єпископа. За цих обставин православне духовенство, яке не бажало визнавати зверхність Московського патріарха, фактично опинилося поза законом.

Якщо для керівництва РПЦ Українська автокефальна православна церква залишалася еклезіальним конкурентом, то для сталінського режиму – насамперед ідеологічним супротивником. Існування УАПЦ порушувало плани Москви щодо уніфікації конфесійного простору та перетворення РПЦ у «державну» інституцію, покликану виконувати певні функції, спрямовані на легітимацію та підтримку більшовицького режиму. Те, що більшість автокефального духовенства поділяла прагнення свідомого українства до державного суверенітету України, намагалася запроваджувати українську мову богослужіння і сприяла національній самоідентифікації українців, прирікало УАПЦ на переслідування. За цих обставин радянська влада та РПЦ діяли суголосно і скоординовано, причому «правила гри» диктувало керівництво держави.

Ще в 1943 р. Архиєрейський Собор РПЦ офіційно засудив усіх клириків, які співпрацювали з нацистськими окупантами. Це синхронізувалося з діями органів держбезпеки, які займалися оперативною розробкою діяльності автокефалістів. При цьому функціонери вищого рівня декларативно проголошували «невтручання держави в релігійні справи». Зокрема, в листі голови

РСРПЦ при РНК СРСР Г. Карпова до очільника уряду УРСР Л. Корнійця наголошувалося: «У процес розпаду автокефальної церкви і перехід релігійних громад цієї церкви у патріаршу орієнтацію, що відбувається у цей час, радянським органам офіційно не слід втручатися і застосовувати ті чи інші адміністративні заходи в питанні боротьби цих релігійних течій. Перехід автокефалістів у патріаршу орієнтацію та всі пов'язані з цим процедури – це все справа екзарха України та єпископату». Насправді, на більшовицькій «новомові» це означало вказівку не заважати спецслужбам виконувати поставлене перед ними завдання з реалізації фарсу «самоліквідації» УАПЦ.

З архівних документів відомо, що на 1 липня 1944 р. у 14 областях УРСР на обліку перебувало 97 храмів автокефальної орієнтації. Однак ці дані не відображали справжнього стану речей, оскільки в цей час апарат уповноважених РСРПЦ вдалося сформувати не у всіх областях, а автокефальні священники неохоче виконували розпорядження про реєстрацію.

На завершальному етапі війни позиція Московської патріархії збігалася з урядовою: УАПЦ повинна зникнути, а священники можуть зберегти свій сан лише завдяки перерукопокладанню і переходу під юрисдикцію РПЦ. Єпископ Курський Питирим Свиридов отримав завдання ліквідувати рештки альтернативних юрисдикцій у Західній Україні та насильно приєднати їх до Московського патріархату. Залишившись без церковного керівництва й побоюючись за власне життя та долю своїх родин, значна частина рядового духовенства УАПЦ після відповідної процедури покаяння або перевисвяти приєдналася до РПЦ. Тільки на Волині, за підрахунками В. Борщевича, єпископ Миколай Чуфаровський перевисвятив близько 100 священників. Якась частина українського клиру зневірилась у можливості існування УАПЦ в умовах сталінського режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись дозволом екзарха України Йоана Соколова вести богослужіння українською мовою, переходили під омофор Московського патріархату.

Опір духовенства УАПЦ примусовому переходу в лоно РПЦ у деяких регіонах набув відкритих форм. Чимало священнослужителів із центральних областей республіки перебиралися у західноукраїнські регіони, де радянська влада почувалася не так упевнено. Ті ж з них, які залишалися, намагалися гуртуватися і діяти консолідовано перед новими загрозами. У звіті за І квартал 1944 р. уповноважений РСРПЦ по Дніпропетровській області Сергієня повідомляв, що місцеві автокефальні осередки бойкотують РПЦ та визнають своїм наставником лише Варшавського митрополита Діонісія Валединського. Репресії не забарилися: у серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління та велика група духовенства були заарештовані й засуджені (двоє до найвищої міри покарання, решта 14 – до 10–20 років ув'язнення). За словами уповноваженого, у процесі «налагодження роботи з автокефальними громадами» він встановив «міцний контакт» із місцевим архиєпископом Андрієм Комаровим. Результатом «співпраці» стали заяви 10 автокефальних осередків про бажання перейти до РПЦ. Оскільки ставлення вірян до зміни юрисдикції громади доволі часто відображало позицію місцевого священника, саме духовенство відчуло увесь тиск державного апарату. Значну групу священнослужителів УАПЦ, які відмовилися виконувати вказівки Кіровоградського владики (дехто з них відкрито називав себе «українським націоналістом»), відлучили від служби та заарештували за стандартним у той час звинуваченням у «співпраці з німецькими окупантами».

Деякі автокефальні пастирі, відчуваючи свою безпорадність і докори сумління, кидали парафії й складали з себе священничий сан, інші шукали підтримки в українського підпілля. Представники влади намагалися подати процес ліквідації УАПЦ як міжцерковне протистояння. У звіті за II квартал 1944 р. П. Ходченко стверджував: «Характерним моментом у звітний період стала боротьба послідовників патріаршої орієнтації і так званих автокефалістів ("самосвятів")». Найбільш яскраво це протистояння виявилося у Київській області, де автокефалісти звинувачували «московських тихонівських вовків у ненависті їх, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають у них приходи, виганяють та б'ють їх, ображають "самосвятами", пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші». Урядовець писав, що «автокефаліст Редько, який самочинно назвався адміністратором всієї автокефальної церкви на Україні, та його послідовники розповсюджували чутки, що курський єпископ Питирим за рукопокладання бере хабарі й в одного полтавського священника за рукопокладання взяв 7000 руб. Своєю чергою православні священники (патріаршої орієнтації. – *Авт.*) не залишаються в боргу. Вони кажуть, що автокефалісти за німців «жити їм не давали». Вони, мовляв, писали доноси на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців тощо». У такий спосіб посадовці формували уявлення про те, що саме конфлікт між духовенством РПЦ та УАПЦ є причиною витіснення останньої на периферію релігійного життя.

Однак чимало представників духовенства УАПЦ і надалі намагалося чинити спротив у всіх можливих формах. Лише в Кіровоградській області в I кварталі 1944 р. «під ковпак» радянських спецслужб внаслідок цього потрапили священники Я. Острогецький, П. Бальбот, Смолинський, Саржевський, Порвиненко, Михайловський, Куликовський, Хлівицький, Погрішний та інші. Зрештою, їм заборонили займатися душпастирською діяльністю.

Спецповідомлення перших повоєнних років рясніють інформаціями про розкриття змов священнослужителів проти радянської влади, вчасно виявлені контакти пастирів, дияконів та псаломщиків УАПЦ із членами ОУН тощо. «Ми завдали значного удару по духовенству, пов'язаному з оунівським підпіллям. Нам було відомо, що в Межиріцькому районі діє група священників, які безпосередньо пов'язані з керівниками проводу. Ми заарештували священників, які надали нам свідчення великої цінності», – зазначалося у стенограмі наради секретарів обкому КПУ(б), керівників управління НКВС та командування військових частин РСЧА Ровенської області. Основними аргументами на користь обвинувачення автокефального духовенства в співпраці з українським підпіллям виступали патріотичні промови в роки війни, освячення могил, збирання коштів для УПА, допомога пораненим повстанцям, родинні зв'язки чи навіть випадкові знайомства. Хоча б одну з зазначених провин можна було інкримінувати будь-якому українському душпастиреві: кожен із них вважався радянською Фемідою апріорі винним лише тому, що належав до національної, а отже, ворожої, Церкви.

Після аналізу релігійної ситуації в УРСР керівництво республіки порекомендувало екзархові України, митрополиту Київському та Галицькому Йоану дозволити за бажанням вірян здійснювати у храмах богослужіння українською мовою. Згідно з урядовим планом, такі поступки сприятимуть остаточному розчиненню УАПЦ у російському православ'ї. Унаслідок цього для значної частини вірян юрисдикція їхньої громади втрачала будь-яке значення,

оскільки священник часто залишався той самий, а порядок служби кардинально не відрізнявся від звичної. Оцінивши безвихідь ситуації, остання корпорація автокефальних священників Правобережної та Лівобережної України в кількості 27 осіб на чолі з протоієреєм Андріївської церкви Степаном Редьком звернулася з рапортом через екзарха України до Синоду РПЦ із проханням про возз'єднання.

Опрацьовані документи дають підстави стверджувати, що згода на перехід до РПЦ у більшості випадків не відображала особистих переконань автокефального священника. У листі до керівництва уповноважений РСРПЦ у Волинській області М. Діденко висловлював недовіру в щирості позиції місцевого духовенства, яке, на його думку, лише на словах «намагається переконати у своїй відданості Радянському Союзу і обіцяє молитися за Радянський Союз». Уповноважений РСРПЦ у Київській області Федоров отримав інформацію про поширення серед колишніх священників УАПЦ (вже перевисвячених) заклику: «Вкупі, хлопці, держімося, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного». Крім того, поєднання в єдиній структурі не примирило представників автокефальної та патріаршої орієнтації, а навпаки, неодноразово ставало причиною конфлікту. Найбільш яскраво це протистояння проявилося в Київській області. Автокефальні священники найчастіше звинувачували єпископів у непомірних поборах за перерукопокладання, духовенство РПЦ – у співпраці представників УАПЦ з німецькою адміністрацією. Це протистояння активно використовувала радянська влада, «вираховуючи» таким чином «неблагонадійних» священників. До початку січня 1945 р. на обліку перебувало всього 36 сакральних споруд УАПЦ, 24 священники й 14 псаломщиків. Та згідно зі звітом уповноваженого РСРПЦ по УРСР П. Ходченка за III квартал 1945 р. кількість автокефальних парафій у 17 областях України становила 148. Це означало, що спланована «нагорі» операція зі знищення УАПЦ пробуксовувала.

Багато автокефальних священників до останнього намагалися уникнути «процедури реєстрації», переїжджаючи з місця на місце або не з'являючись до єпархіального управління РПЦ та уповноважених Ради. Про масовість цього явища свідчить лист заступника уповноваженого РСРПЦ при РНК УРСР Г. Катуніна до уповноваженого РСРПЦ у Київській області від 10 квітня 1945 р.: «У своєму квартальному звіті Ви повідомляєте, що кілька священників колишньої Української автокефальної церкви ще до цих пір навмисно не оформилися у єпископів у своєму праві на служінні в церкві, продовжують залишатися на приходах без Вашої на те реєстрації. Таке явище ми вважаємо вкрай ненормальним. Необхідно запропонувати священникам колишньої Української автокефальної церкви, які й донині стоять на православних приходах, отримати негайно письмовий дозвіл на право служити в цих приходах від правлячого єпископа, а також пройти реєстрацію у Вас. Служителі релігійного культу, які ухиляються від виконання цих вимог, підлягають негайному видаленню з приходів, у яких вони перебувають без відповідних на те прав». Подібні зауваження отримали уповноважені РСРПЦ в Одеській, Полтавській та Волинській областях.

Прагнучи догодити союзному керівництву (зволікання й нерозпорядливість у ті часи могли мати важкі наслідки для виконавців), апарат уповноважених РСРПЦ маніпулював статистичними даними, видаючи бажане за дійсне.

Для прикладу, уповноважений РСРПЦ в УРСР П. Ходченко доповідав, що станом на 1 жовтня 1944 р. у Станіславській і Тернопільській областях не існувало жодної громади УАПЦ. Однак у звітах уповноважених вказаних областей зазначалося, що з 5 православних громад Станіславщини жодна навесні 1945 р. не підпорядковувалася Московській патріархії, а на Тернопільщині лише в 7 районах діяли парафії патріаршої орієнтації в той час, коли в 34 районах таких не було зовсім. Оскільки загалом у Тернопільській області в середині 1945 р. стояло на обліку 149 діючих православних храмів, можна з упевненістю припустити, що принаймні 75% із них не перебували під омофором РПЦ. П. Ходченко в одному зі звітів стверджував, що на Київщині вже до початку 1945 р. не залишилося жодної діючої автокефальної громади. Натомість, за даними уповноваженого в Київській області, влітку цього року тут функціонувало 9 автокефальних парафій. Попри те, що єпископ Житомирський Антоній інформував уповноваженого в УРСР про діяльність у січні 1945 р. 16 автокефальних осередків, той у звітності до Москви вказав лише 1 парафію УАПЦ.

Завдяки поєднанню заходів ідеологічного, адміністративно-бюрократичного характеру, оперативної та репресивної діяльності радянських спецслужб сталінському режиму вдалося спочатку суттєво скоротити поле конфесійної та суспільної активності УАПЦ, а згодом і зруйнувати її ієрархію і структуру. Пропагандистська машина зробила все, аби скомпрометувати автокефалістів в очах світової спільноти і радянського суспільства, синонімізувати їх з «ворогами народу» і «зрадниками Батьківщини», «українськими буржуазними націоналістами» та іншими «антирадянськими елементами».

Отже, відновлення радянської влади в Україні призвело до знищення УАПЦ та інкорпорації її інституційних структур до Московської патріархії. Позбавлені духовного проводу, ізольовані від діаспорних церков і переслідувані карально-репресивною системою автокефалісти, на відміну від греко-католиків, не змогли зберегти свою Церкву в підпіллі й були приречені на зникнення з релігійної мапи УРСР.

Наступ сталінського тоталітарного режиму на провідні великі конфесії, що обстоювали національні інтереси українців та підтримували український національно-визвольний рух, спрямовувався на асиміляцію і зросійщення українства, формування безликої маси «радянських людей», цілковито підконтрольної більшовицьким правителям у Москві.

Бібліографія

Борщевич В. Волинське духовенство у XX столітті: ідентичність, статус, еволюція. Луцьк, 2010. 582 с.

Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.

Лисенко О., Михайлуца М., Поїздник І. Релігійне життя в Україні (1941–1946 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: у 2-х кн. Київ, 2011. Кн. 2. С. 177–230.

Смирнов А. Між хрестом, свастикою і червоною зіркою: українське православ'я в роки Другої світової війни. Одеса, 2021. 416 с.

Олександр ЛИСЕНКО, Андрій СМИРНОВ

Чому Греко-католицька церква стала головним ворогом Москви і як Кремль розправився з нею?

Українська греко-католицька церква у всі часи відігравала важливу роль в історії українського народу. У період першого (1939 р.) та другого (1944 р.) приходу більшовиків у Галичину ГКЦ була основною духовною інституцією та виразником інтересів українців. Радянська влада не могла толерувати діяльність ГКЦ з низки причин. Прикриваючись гаслом, що церква в СРСР відокремлена від держави, радянська влада першочерговим завданням ставила знищити будь-яку релігію, а віру в Бога замінити відданістю комуністичним ідеалам. У 1939–1941 рр. радянська репресивна машина не встигла знищити ГКЦ. Після другого повернення в Галичину в другій половині 1944 року окупаційна влада почала планомірне знищення ГКЦ. Крім ідеологічних причин, існували політичні. Оскільки ГКЦ залишалася домінантною конфесією українського населення в регіоні, вона не вписувалася в наявну ідеологічну парадигму радянської влади. Крім того, вона стала духовною опорою боротьби Української повстанської армії проти більшовицького терору.

Ставлення влади до ГКЦ і в Російській імперії, і в СРСР було негативним. Тому традиція утисків греко-католиків складалася упродовж століть. Коли після другого й третього поділів Польщі 1793–1795 рр., уся Правобережна Україна, за винятком Галичини, опинилася в Російській імперії, розпочався процес «навернення уніатів» до московського православ'я. У ті часи розпочалися репресії проти унійної Київської митрополії аж до повного знищення та переведення усіх українців в лоно Російської православної церкви. 1795 року був заарештований митрополит Київський Теодосій Ростоцький. Наступні митрополити призначалися російськими чиновниками і не були визнані Папою Римським. У 1831 рр. було ліквідовано Луцьку і Брестську єпархію ГКЦ. В результаті цього замість чотирьох залишилося лише дві – Литовська і Полоцька (Білоруська) греко-уніатські єпархії. Це стало підготовкою до остаточного примусового поглинання ГКЦ російським православ'ям. Процес ліквідації Греко-католицької церкви здійснювався поетапно – від знищення ордену василіян і зміни обрядовості греко-католиків до скасування самої унії.

У 1832 році було заборонено монастирі василіянського ордену. В 1839 р. на Синоді у Полоцьку Греко-католицька церква було примусово об'єднана з Московським патріархатом. Понад 160 унійних священників, які не погодилися на перехід, депортували в Сибір. Найдовше на теренах імперії Греко-католицька церква проіснувала на Холмщині. Так, Холмське єпископство протрималось до 1871 року.

Зовсім інша ситуація склалася в Галичині. Після першого поділу Речі Посполитої 1772 року галицькі землі опинилися в складі Габсбугзької монархії (Перемиська, більша частина Львівської (990 парафій), частина Галицької та Каменецької єпархій (загалом — 3432 парафії).

Завдячуючи просвітницькій політиці Габсбургів, яка докорінно відрізнялася від ставлення до уніатів у колишній Речі Посполитій і в тодішній Російській

імперії, конфесія отримала назву Греко-католицька церква та була зрівняна в правах з Римо-католицькою. У 1808 р. у Львові була відновлена греко-католицька Галицька митрополія, ліквідована польською владою на початку XV століття. З ініціативи Галицького митрополита Михайла Левицького започатковано процес відродження української церковної та народної мови.

Зародком українського національного руху в Східній Галичині стало культурне об'єднання «Руська трійця» (1833–1837), засноване молодими богословами М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким. Революція 1848–1849 рр. стимулювала відновлення української національної ідентичності. «Головна Руська Рада», створена в 1848 р. у Львові й очолена єпископом Григорієм Яхимовичем (митрополит Галицький в 1860–1863 рр.), висунула перед австрійським урядом вимогу про автономію для Східної Галичини.

1868 року греко-католицькі священники виступили засновниками культурно-освітнього товариства «Просвіта», яке ширило українську освіту й національну свідомість. З ініціативи митрополита Йосифа Сембратовича (1870–1882) ГКЦ спрямувала зусилля на моральне оздоровлення і зростання добробуту українців Галичини, започаткувавши створення при церквах братств і товариств тверезості.

У період Першої світової війни церква боронила інтереси українства перед російськими окупантами, через що її духовенство зазнавало репресій (вони арештували Андрея Шептицького і депортували його до Росії).

Греко-католицька церква відіграла важливу роль у процесах державотворення Західноукраїнської Народної Республіки, захисту її в умовах польсько-української війни, у пошуку шляхів дипломатичного впливу щодо вирішення долі Східної Галичини у повоєнні роки. Майже у всіх галицьких містах і містечках греко-католицьке духовенство брало участь в створенні українських органів влади та було членами місцевих українських урядів.

Надзвичайно активною була діяльність ГКЦ в 20–30 роки XX ст. Напередодні Другої світової війни у Галицькій митрополії, яка складалася з трьох єпархій та Апостольської адміністрації Лемківщини, налічувалося 4 150 004 вірян, 3040 парафій, 2950 священників, 4400 храмів і каплиць, 127 монастирів і філіалів, 1090 черниць і 520 ченців, 540 студентів теології, які навчались у Духовній академії і трьох духовних семінаріях. Видавалися 3 тижневі та 6 місячних часописів. Крім того, у власності ГКЦ була велика кількість будівель культурного призначення, шкіл, інститутів, друкарень, видавництв наукового й популярно-релігійного характеру, книгарень і бібліотек, виховних і опікунських організацій дітей та молоді, студентства, церковних братств і конгрегацій. У Галицькій митрополії в 1920–1939 рр. діяли чоловічі Чин святого Василія Великого, Згромадження святого Теодора Студита, Чин Найсвятішого Ізбавителя, або Отців Редемптористів, а також жіночі Згромадження Сестер Василіянок, Згромадження Сестер Мироносиць, Сестер Служебниць, Сестер святого Йосифа, Сестер святого Йосафата та Згромадження Сестер Милосердя святих Вінкентія і Павла.

Для ГКЦ основними пріоритетами були питання духовності, освіти для всіх верств українців, соціального захисту та пропаганди здорового способу життя. В умовах колонізаційної політики польського уряду в галузі шкільництва, спрямованої на асиміляцію української молоді, народні та приватні

школи, що діяли під опікою і на пожертви світських українських культурно-просвітницьких товариств і ГКЦ стали тим бар'єром, який не дав можливості досягти поставленої мети. Надаючи важливого значення розвитку українського шкільництва, у вирішенні цієї проблеми ГКЦ тісно співпрацювала із УПТ «Рідна школа», «Просвітою» та з іншими українськими культурно-просвітніми товариствами як на рівні центральних керівних органів цих товариств, так і, особливо, на рівні їх відділів у містах і селах Східної Галичини. Значну роль відіграло греко-католицьке духовенство і в питанні розвитку фахового шкільництва, відкриваючи та утримуючи власним коштом різного роду господарські, ремісничі та інші види курсів, шкіл, бурс тощо.

Поряд з підтримкою освіти ГКЦ доклала багато зусиль, щоб урятувати українців від наслідків Першої світової війни. Тоді, як і тепер, у результаті російської агресії залишилася велика кількість дітей сиротами, багато українців опинилися на межі виживання. Головна увага єпископату та духовенства була звернена на захист дітей-сиріт та інвалідів, які постраждали внаслідок воєнного лихоліття. Митрополитом Андреєм Шептицьким було створено Український єпархіальний комітет опіки над воєнними сиротами у Львові. А впродовж 1918 р. аналогічні єпархіальні комітети створюються в Перемишлі – під патронатом єпископа Й. Коциловського та в Станіславові – під патронатом єпископа Г. Хомишина. У структурі комітетів діяли єпархіальні товариства допомоги. Завдання організацій полягало в попередженні смертності серед українських дітей, наданні допомоги жертвам війни, сиротам і вдовам духовенства, опікунстві над ними. Кожна новоутворена фундація займалася також патронатом покинутих батьками дітей у Галичині та за її межами, утримуючи кілька або кільканадцять захистів у кожній єпархії.

Доброчинна діяльність духовенства ГКЦ здійснювалася за кошти, отримані від індивідуальних добровільних пожертв, встановлення іменних стипендій, колективних збірок пожертв у деканатах і єпархіях, доброчинних заходів для збору пожертв під час акцій релігійно-культурного характеру, реалізації релігійно-духовної продукції. Найбільшим меценатом був митрополит А. Шептицький. З фондів релігійного товариства «Захист імені митрополита Андрея Шептицького» фінансувалися стипендіати у вищих і середніх навчальних закладах.

Під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні з ініціативи та підтримки ГКЦ відбувався збір продовольства серед населення Галичини для голодуючих українців. Та комуністична влада відмовилася прийняти цю допомогу.

Священники брали активну участь у відродженні й налагодженні діяльності «Просвіти», «Сільського Господаря», «Рідної Школи», українських кооперативних товариств та інших громадських організацій. За активної підтримки греко-католицького єпископату в 20–30-ті роки XX століття діяли Українська християнська організація, Християнсько-народна партія, Українська католицька народна партія, Український католицький союз, які ставили собі за мету захист інтересів українців у сфері духовності, мови, культури, освіти.

Значну увагу ГКЦ приділяла духовному впливу на українську молодь. Наприкінці XIX – на початку XX ст. греко-католицьке духовенство в різних формах тісно співпрацювало з «Марійськими дружинами», «Соколом» та «Пластом». Молодіжне Товариство «Орли» співпрацювало із релігійно-просвітнім

товариством «Скала», заснованим Станіславівським єпископом Г. Хомишиним. Духовенство брало участь у діяльності українських політичних партій та громадських культурно-просвітницьких інституцій. ГКЦ відіграла важливу роль як стабілізуючої і консолідуючої національної сили українців в умовах міжвоєнної доби.

Після приходу радянської влади у вересні 1939 р. для ГКЦ настали важкі часи. Почалися репресії проти священнослужителів і мирян, заборонялася діяльність політичних та громадських організацій. Було закрито Богословську академію та семінарію у Львові, Перемишльську та Станіславівську семінарії, навчальні заклади при монастирях та церквах. У застінках НКВС загинуло понад 30 священників, а більше 40 було вивезено в Сибір.

Після другого приходу радянської влади в Західну Україну влітку-восени 1944 р. більшовицький режим розгорнув боротьбу проти українського національно-визвольного руху, органічною складовою якого вважав і Греко-католицьку церкву. Смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р., який користувався беззаперечним авторитетом серед населення Галичини, розв'язала руки репресивним органам радянської влади. 11 квітня 1945 р. репресивні органи провели масові арешти. У Станіславі заарештовано правлячого єпископа Григорія Хомишина та єпископа-помічника Івана Латишевського. У Львові Святоюрську гору й Собор оточив кордон міліції з метою ізолювати його мешканців та не допустити вивезення документації й цінностей. Близько 19-ої години затримано митрополита Йосипа Сліпого, який після смерті митрополита Андрея Шептицького перебрав провід над Галицькою митрополією, а разом з ним – єпископів Никиту Будку й Миколая Чарнецького, а також священників, які там перебували. Усіх архиєреїв перевезли до Києва. На Святоюрській горі проведено обшуки, конфісковано митрополичий архів та бібліотеку покійного митрополита А. Шептицького. Одночасно енкаведисти провели обшуки в Богословській Академії, семінарії, дяківській школі. Ці навчальні заклади одразу ж закрили, а затриманих студентів відправили до призовних пунктів місцевих військкоматів.

Арештовані єпископи звинувачувалися в «антирадянській діяльності». Від них вимагали взяти участь у самоліквідації ГКЦ та приєднання її до РПЦ. У червні 1945 р. у Берліні заарештовано апостольського візитатора для українців у Німеччині прелата Петра Вергуна, а також усе вище духовенство. Митрополит Й. Сліпий був засуджений на 8 років каторжних робіт, єпископів Микиту Будку та Миколая Чарнецького засуджено до 10 років ув'язнення і 3 років позбавлення громадянських прав, єпископа Івана Лятишевського — до 10 років ув'язнення. Єпископ Григорій Хомишин внаслідок катувань та побоїв помер у київській тюрмі ще перед процесом 28 грудня 1945 р. 1 жовтня 1949 р. на засланні в Караганді (Казахстан) загинув генеральний вікарій Львівської архієпархії єпископ Никита Будка, 12 листопада 1950 р. біля Воркути — Перемишльський єпископ-помічник Григорій Лакота.

Митрополит Й. Сліпий після відбуття терміну був ще тричі засуджений у 1953, 1957 та 1962 роках через відмову переходу на православ'я і загалом відбув 18 років радянських концтаборів у Сибіру. На клопотання папи Івана XXIII та численних заходів впливових осіб митрополита Йосипа Сліпого звільнено з ув'язнення. 9 лютого 1963 р. він прибув до Рима, оселився у Ватикані.

Апостольська столиця 23 грудня 1963 р. визнала, що галицький митрополит має статус Верховного архієпископа, 25 січня 1965 р. папа Павло VI іменував його кардиналом. З весни 1975 року Й. Сліпий користувався титулом патріарха, та Рим його таким не визнав.

21 вересня 1945 р. заарештовані польською владою Перемишльський єпископ Йосафат Коциловський та єпископ-помічник, ректор Перемишльської духовної семінарії Григорій Лакота. У січні перемишльські єпископи були відпущені на волю та повернулися до міста. Однак, після категоричної відмови співпраці з радянською владою в питанні участі в майбутньому псевдособорі Й. Коциловського та Г. Лакоту вдруге заарештували 25 червня 1946 р. та перевезли спочатку до Львова, а згодом до Києва. Помер Й. Коциловський у таборі «Чапаївка-Віта» під Києвом 17 грудня 1947 р.

Оскільки на волі не залишилося жодного єпископа ГКЦ, репресивні органи радянської влади інспірували створення так званої «ініціативної групи» для з'єднання ГКЦ з православною у складі трьох священників: Гавриїла Костельника, Михайла Мельника, Антонія Пельвецького як представників трьох єпархій Галицької митрополії: Львівської, Перемиської і Станіславської. НКВС використав перевірений метод репресій проти рідних з метою досягнення своїх цілей. 8–10 березня 1946 р. у Львові був скликаний собор із ліквідації Греко-католицької церкви, з ініціативною групою у складі. Оскільки жодного єпископа ГКЦ на цьому соборі не було, згідно з канонічним правом, Львівський «собор» був лише неканонічним зібранням. Саме тому як ГКЦ, так і вся католицька церква вважають це зібрання псевдособором.

Після Львівського псевдособору розгорнулися репресії проти усього духовенства ГКЦ, яке відмовлялося перейти до московського православ'я. 30 травня 1947 року було арештовано архімандрита монахів Студійського уставу, брата митрополита А. Шептицького Климентія Шептицького. На той час К. Шептицький виконував обов'язки глави Греко-Католицької Церкви, яка продовжувала існувати в підпіллі. Головними звинуваченнями проти архиєрея, якому виповнилося 78 років, були сфальсифіковані матеріали в «антирадянській діяльності» та «співпраця з ОУН». Як і інших ієрархів церкви, його допитували та катували в Київській внутрішній в'язниці МВС. Однак побої, фізична і моральна наруга, шантаж, залякування та улесливі обіцянки не змусили його зректися своєї віри, перейти в юрисдикцію Московської патріархії. Помер Климентій Шептицький 1 травня 1951 р. та похований поміж іншими в'язнями Володимирської тюрми десь на в'язничному цвинтарі, могила його невідома. Через сорок років після смерті радянська влада, що його замордувала, за кілька місяців до власного кінця реабілітувала священника, визнавши Климентія Шептицького несправедливо засудженим. Не забули про нього й добрі люди – у 1996 році архімандрит Климентій Шептицький отримав звання «Праведник народів світу» за порятунок євреїв у період Другої світової, а в 2001 році, під час візиту до Львова Папи Римського Івана Павла II, був беатифікований.

Останнім актом ліквідації ГКЦ стала акція радянських спецслужб на Закарпатті. У жовтні 1947 р. був підступно вбитий мукачівський єпископ ГКЦ Теодор Ромжа. Наприкінці 1947 р. радянська влада оголосила про ліквідацію

Мукачівської єпархії ГКЦ і передачу майна Російській православній церкві. Духовенство, яке відкрито засуджувало терор проти ГКЦ, було арештоване.

Тільки упродовж 1945–1946 років органи держбезпеки заарештували понад 800 греко-католицьких душпастирів з терміном засудження від 10 до 25 років. Закрито усі монастирі. Репресії проти ГКЦ викликали хвилю протестів серед населення Галичини. Незважаючи на заборону та переслідування, нестерпні фізичні та моральні умови радянських таборів, греко-католицьке духовенство використовувало всі можливості, щоб сповняти своє душпастирське покликання. У місцях позбавлення волі та на поселеннях відбувалися служби Божі, молебні, уділялися Святі Таїнства. Церква продовжувала жити та працювати в підпіллі.

У грудні 1989 р., після зустрічі Михайла Горбачова з папою Іваном Павлом II, було дозволено реєструвати парафії УГКЦ. Українська греко-католицька церква не тільки відродилась, а й стала ще чисельнішою, загальноукраїнською церквою, представницею інтересів усіх українців, розширивши свої структури по всій Україні.

24 лютого 2022 року РФ, розпочавши загарбницьку війну проти України, проводить ту ж саму людиноненависницьку політику проти українського народу, закриваючи та знищуючи храми УГКЦ та ПЦУ, вбиваючи дітей та мирне населення тільки за те, що вони українці. Риторика російської пропагандистської машини щодо ГКЦ практично не зазнала змін з часів радянського тоталітаризму. І донині Кремль сприймає Греко-католицьку церкву як принципового ідеологічного ворога. І це – цілком закономірно, адже ГКЦ сповідує цінності, проти яких фактично веде боротьбу путінська Росія.

Бібліографія

Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. Андрухів Ігор, Лисенко Олександр, Пилипів Ігор. Надвірна. ЗАТ «Надвірнянська друкарня». 2010. 500 с.

Історія релігії в Україні: У 10 т. / За ред. П. Яроцького. Київ: Світ знань, 2001. Т. 4. Католицизм. 598 с.

Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006. 801 с.

Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів державної безпеки / За загальною редакцією професора Володимира Сергійчука. Т. 2. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2006.

Літопис Голготи України. Т. 2. Репресована Церква. Дрогобич: Відродження, 1994. 527 с.

Патріарх Йосиф Сліпий у документах радянських органів державної безпеки 1939–1987. В двох томах. Том І. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2012. 656 с.

Пащенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років XX ст. до наших днів). Полтава: АСМІ, 2002. 615 с.

Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.): монографія. Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. 440 с.

Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 496 с.

Стоколос Н., Шеретюк Р. Драма Церкви: до історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Рос. імперії та викорінення її духовно-культ. надбань: Монографія. Рівне, 2011. 316 с.

Олександр ЛИСЕНКО, Ігор ПИЛИПІВ

Чи була християнізація складовою окупаційної політики на Півдні України в роки Другої світової війни?

У продовж багатовікового історичного минулого релігійна складова була однією з надважливих завдань зовнішньої політики багатьох державно-політичних систем, особливо тоталітарних, авторитарних тощо. Останні роки «за паребріком» спостерігаємо цілковите зрощування влади і одержавленої Путіним церкви – Русской православной церкви (РПЦ) на чолі з патріархом Кирилом (Гундяєвим). Витираючи ноги об канони і норми християнської моралі, Кирило усіляко підтримував і підтримує агресивну політику не тільки в Україні, але й у Грузії, Сирії, інших країнах світу. Традиційно РПЦ була стрижнем Російської імперії («За Бога, царя и отечество»), основою «духовных скрепов» населення РФ, особливо за роки пізнього путінізму. У березні 2022 р. путінський патріарх під час літургії на свято Торжества православ'я цинічно благословив рашистську орду на війну в Україні. Терористична війна принесла мільйонам православних українців страждання і біль, зруйновані десятки храмів (в тому числі й УПЦ МП), рашистська авіація бомбардувала Святогірську лавру, є поранені й загиблі, окупанти навіть обладнують вогневі позиції у захоплених храмах тощо. Отже, маємо приклад позиції РПЦ – церкви (швидше бізнес-структури під вивіскою духовності), яка цілком і повністю камуфлює під режим диктатора-терориста, використовується у військово-політичних цілях Кремля і є реалізатором імперського проєкту Путіна.

Але є й інший досвід православних інституцій, які попри авторитарний режим, зберігали і певну церковну автономію, і ствердно слідували канонічним принципам Вселенського православ'я, відроджували християнську віру, знищену комуністично-атеїстичним режимом у передвоєнні роки. Гарним прикладом, на нашу думку, може слугувати діяльність Румунської автокефальної православної церкви в роки Другої світової війни, зокрема в окупованих українських землях Буго-Дністровського межиріччя, коли РумАПЦ не завжди була слухняною обслугою авторитарного режиму Й. Антонеску, а відроджувала православ'я, відбудовувала зруйновані храми, окормляла паству (хрестила дітей, вінчала, відспівувала, сповідувала), опікувалася християнським благочестям, духовною освітою і вихованням тощо.

Отже, в роки Другої світової війни, ставши союзницею гітлерівської Німеччини, Румунія реалізовувала своє місіонерство в захоплених українських землях шляхом т. зв. політики «рехристиянізації». Ця тема ще й досі, незважаючи на низку наших наукових праць, залишається дискусійною сторінкою спільної історії українського і румунського народу – історії православ'я на Півдні України. Враховуючи усю глибину, складність і об'ємність зазначеної проблеми, акцентуємо, перш за все, увагу на кількох аспектах, в яких знаходять віддзеркалення процеси реалізації політики християнізації «по-румунськи» на теренах Буго-Дністровського межиріччя – в підрумунському губернаторстві «Трансністрія». ***Перший аспект:*** «*Особливості діяльності Румунської православної*

місії в "Трансністрії». Зміни у релігійній царині в окупованих українських землях розпочалися з діяльності «Румунської православної місії в Трансністрії» (далі – Місія, РПМ, Misiunea Ortodoxă Rom nă n Transnistria). Місія почала свою роботу 15 серпня 1941 р. спочатку в Тирасполі. Поступово, через утворення канцелярії, організацію протоієрейств у повітах вона розширювала свої повноваження. До кінця 1941 р. було зорганізовано 13 повітових протоієрейств, одне в Одеському муніципалітеті та 63 районних субпротоієрейства. У жовтні 1942 р. Місія перебралася до Одеси. Діяльність РПМ позначена певними особливостями, а саме: розбіжністю у поглядах її керівництва на методи християнізації населення, моноцерковністю, боротьбою з проявами «українського іредентизму» в церковному житті, фінансовими, організаційними, ідеологічними прорахунками тощо. Місія була спрямована на пропаганду румунського православного способу життя (з монархічним відтінком) і уніфікацію підвладних місцевих парафій з принципами, які були основою державно-церковних стосунків у самій Румунії. Від серпня 1941 р. Місію очолював архімандрит Юлій (Скрібан), з листопада 1942 р. до кінця 1943 р. – колишній вихованець Київської духовної академії митрополит Віссаріон (Пую) і до березня 1944 р - Антін (Ніка).

Другий аспект: *«Відбудова православних культових споруд»*. Діяльність РПМ і місцевих парафіян була спрямована у напрямку відновлення функціонування православних храмів на території Трансністрії. Без вирішення цієї проблеми очільники РумАПЦ не бачили змін у духовному житті загарбаних земель. З листопада 1942 р. активізувалася робота з обліку та інвентаризації церков. Інспектування парафій в Трансністрії і зібрана з місць інформація показали невтішну картину. У межах губернаторства 363 храми виявилися закритими, 269 – зруйновано частково, а 258 – знищено повністю. Порівнюючи з дореволюційним часом, стало зрозумілим – кожен другий православний храм був повністю зруйнований комуністичним режимом на чолі зі Сталіним.

Місіонерська політика румунів у регіоні водночас співпадала з бажанням місцевого населення відродити православну віру. З ініціативи парафіян створювались громадські фонди для відбудови храмів. Наприкінці 1943 р. тільки в Одесі функціонувало 22 відреставровані церкви, в Могилівському повіті – 116 та ще 13 були в процесі відбудови, в Жугастрівському (Ямпільському) – 69 церков та 20 молитовних будинків. Загалом у Трансністрії їх кількість становила 474, ще 118 церков перебували у стадії ремонту, 41 – будувалася, а 258 – залишалися зруйнованими атеїстами. Діяло також 119 молитовних будинків.

Третій аспект: **«***Етноконфесійна ситуація на теренах між Південним Бугом і Дністром»*. Ключовим тут виявляється ставлення РПМ до церковно-національного питання у краї, вирішення якого здійснювалося не на користь українців, які становили переважну більшість населення окупованої території, а також до «сектантства» та різних релігійних форм. Відтак, обрис повітів Трансністрії характеризувався блідою конфесійною картою. Найбільш чисельними були прихильники «Живої Церкви» і «тихонівці». Неоднозначним було ставлення РПМ до священників УАПЦ. Клірики з ієрархії митрополита В. Липківського підпадали під тиск з боку як інших конфесій, так і румунської адміністрації. Збільшення кількості парафій автокефалістів та їхнього впливу на населення обурювало прихильників румунізації, провокувало доноси, скарги тощо.

Така конфесійна палітра в Трансністрії стала наслідком комплексного зовнішньополітичного курсу Бухареста, який прагнув до абсолютної уніфікації в усіх сферах суспільної життєдіяльності й, зокрема, в релігійній царині. Українофобія рельєфно проступає в незабезпеченості українських парафій кадрами духовенства. На весь Голтянський повіт було лише 8 священнослужителів. В Овідіопольському – 7 священників, в Очаківському – 6, у Березівському – лише 4. У двох волостях Голтянського повіту – Любашівській та Кривоозерській – на 55 тис. православних прихожан припадало лише 15 священників та 8 канторів.

Найбільш розповсюдженими в Трансністрії «малими» релігійними об'єднаннями, проти яких румунська церковна адміністрація вела непримиренну боротьбу, були євангелісти, адвентисти 7-го дня, баптисти, штундисти, богомольці, драконівці, безпоповці, інокентіївці. Вони були зосереджені переважно в Ананьївському, Балтському, Голтянському, Могилівському та Тульчинському повітах, хоча не становили й 2% від усього православного населення.

Четвертий аспект: «*Богословська освіта, релігійна пропаганда та виховання*». Румунська окупаційна влада і церковна Місія сприяли налагодженню повноцінної духовної освіти, підготовці лояльних до влади кліриків. У лютому 1942 р. РПМ організувала школи для викладачів «Катехізису» в Тирасполі, Голті та Овідіополі. Упродовж 1942–1943 рр. були відкриті духовні семінарії в Дубоссарах і Одесі. Запроваджувалось викладання Закону Божого в школах і гімназіях, друкувались і розповсюджувались духовні книги, релігійні дитячі журнали тощо.

Поряд з тим проводилась вигідна Румунській помісній церкві румунізаторська пропаганда. З цієї причини ефективність місійної діяльності була не завжди високою, хоча рефлексії віруючих на заходи рехристиянізації порумунськи мали часом позитивне забарвлення, особливо, коли мова йшла про проведення релігійних свят, обрядів і таїнств.

П'ятий аспект: «*Соціально-економічні аспекти повсякденного життя православного кліру*». Цей аспект, між іншим, взагалі не розглядався ніколи ні в румунській, ані в українській історіографії. Відтак, коротко зупинимось на стратегії виживання в умовах війни такої соціальної групи як церковнослужителі. Соціально-економічний чинник, який відігравав важливу роль в житті священників і парафіян, одночасно формував і модель, і стиль їхньої соціальної поведінки. У процесі відродження православ'я у Трансністрії сотні людей намагалися вижити шляхом поновлення в духовному сані, який давав надію на покращення способу їхнього життя. У звіті архімандрита А. Ніки за січень-березень 1942 р. зазначалося, що більшість із 285 зареєстрованих у Трансністрії священнослужителів «...були віднайдені й з великою турботою відібрані тут…», тобто в Україні.

Від самого початку духовенство зіткнулося з побутовими труднощами, безліччю соціальних проблем, місцеві священники не оплачувалися державою і жили за рахунок єпитрахильних прибутків. Заробітна платня кліру була диференційованою, а її розміри залежали від духовного сану та клерикальних функцій. Якщо заробітна плата священника чи протоієрея коливалася від 180 RKKS (марок) у провінції і до 200 марок у кафедральному соборі, то платня митрополита, який очолював РПМ у Трансністрії, була майже у п'ять разів вищою і становила 59 тис. лей (більше 850 марок). Суттєво меншими були оклади

представників нижчих щаблів духовної «табелі про ранги» (іподиякон, кантор отримував 100; причетники, церковні служки – 50 марок). Однак, порівняно з іншими суспільними верствами, наприклад, інтелігенцією, православні церковнослужителі отримували платню на 30–40% більше, що, власне, їх виокремлювало у особливу духовно-соціальну категорію.

Шостий аспект: *«Благодійність місцевого духовенства, місіонерів і православних мирян»*. Говорячи про воєнні роки, варто звернути увагу й на різноманітні прояви християнської доброчинності, які були спрямовані на покращення тяжкого становища найменш захищених верств підокупаційного суспільства.

Внаслідок евакуації і знищення продовольства радянською владою, економічного визиску румунською армією й адміністрацією життя населення Трансністрії було вкрай складним. Православні організовували різноманітні благодійні акції. При храмах створювались фонди, наглядові та опікунські ради, які надавали різноманітну допомогу знедоленим людям (як, наприклад, при Стурдзівській общині діяв дитячий притулок для 30 дівчаток). Особливе поширення такі заходи мали у містах, де клірикам легше було отримати допомогу у вигляді коштів та продуктів харчування від громадських організацій та з різних фінансових джерел. Натомість у віддалених парафіях через економічну експлуатацію та «викачування» сировини і продуктів харчування для румунської армії ситуація була вкрай критичною. Виняток становили парафіяльні священники, які, зводячи кінці з кінцями, самотужки рятували християнські душі. Особливу роль відігравала допомога православним, які постраждали від сталінських репресій, а також вірянам, які потребували соціальної підтримки. Окремим епізодом християнської доброчинності місцевого духовенства виділяється порятунок представників єврейської спільноти від неминучої смерті.

Отже, ретроспектива окупаційної політики Румунії в роки Другої світової війни в загарбаних південноукраїнських землях дає можливість виокремити духовно-релігійну систему заходів, спрямованих на протиставлення радянському більшовицькому атеїзму з його репресивною сутністю, та показати реальну сутність румунської політики відродження християнства, виховання й доброчинності.

Бібліографія

Михайлуца М. І. Організація релігійного життя в губернаторстві Трансністрія (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 2011. 2 (497). С. 80–90.

Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945). Одеса: «ВМВ», 2008.

Михайлуца М. І. Православне життя в Одесі: від революції до сталінського одержавлення (1917–1945). Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019.

Михайлуца М. І. Релігійна політика румунської окупаційної влади в Південній Бессарабії і Трансністрії (кінець 1930–1944 рр.). Одеса: «Optimum», 2006.

Микола МИХАЙЛУЦА

Хто такі «бандерівці» і як їх образ використовується в сучасному рашистському контенті?

Від початку XXI століття в російському та українському інформаційному просторі все активніше почали використовувати термін «бандерівці». У Російській Федерації він наповнений негативною конотацією, для сучасних українців – оповитий ореолом героїзму, романтизму та боротьби за українську державність. Нинішнє тлумачення слова «бандерівці» в межах пропагандистського дискурсу використовується дуже інтенсивно як у Росії, так і в Україні, але не кожен зможе чітко відповісти, хто такі «бандерівці» в минулому.

«Бандерівцями» в роки Другої світової війни та національно-визвольної боротьби 1950-х років називали себе прибічники й послідовники лідера ОУН С. Бандери, які боролися за українську державність та її незалежність. Відповідна течія в українському національному русі виникла взимку 1940 р., в результаті розколу в ОУН, коли від основної фракції відійшли молоді представники руху на чолі зі С. Бандерою, які були переконані, що в боротьбі за незалежність України варто опиратися на власні українські сили, а не чекати на підтримку з-за кордону, як то робили представники ОУН на чолі з А. Мельником. Напередодні німецько-радянської війни С. Бандера чітко заявив, що вважає ворогами України нацистську Німеччину та СРСР. Він та його прибічники намагалися використати момент, коли обидві тиранії в боротьбі одна проти одної виснажаться, та спробувати вибороти українську державність. У квітні 1941 р. в Кракові прихильники С. Бандери провели Другий великий збір ОУН (Б), головною метою якого було утвердження ідей українського націоналізму та постанов, що стосувалися політичного, військового, економічного й соціального життя українців. Тут же були ухвалені устрій, програма і символіка ОУН (Б), затверджені привітання «Слава Україні! Героям Слава!», червоно-чорний організаційний прапор та один із найголовніших постулатів українського визвольного руху «Свобода народам, свобода людині». Організаційним знаком став чорний рівнораменний трикутник підставою вгору, на ньому червоний хрестомеч, на хрестомечі – золотий Тризуб. Над підставою розміщувалася літера «О», по лівій стороні знамена трикутника – буква «У», а по правій – «Н» (разом – ОУН). Трикутник вміщувався на золотому полі.

Всі напрацювання Збору ОУН (Б) втілили в програмових постановах, які стосувалися всіх сфер життя та функціонування майбутньої незалежної української держави.

Наприкінці німецько-радянської війни 1942 р. «бандерівці» створили в Західній Україні Українську Повстанську Армію (УПА) та повели боротьбу за українську державність проти Вермахту і Червоної армії. На жаль, унаслідок неспівмірності сил вони програли і були знищені комуністичною владою в 1950-х роках.

За радянських часів поняття «бандерівці» вживали для означення всього українського національно-визвольного руху, хоча в перші повоєнні роки

його представників називали «українсько-німецькими чи фашистськими націоналістами». У тогочасному ідеологічному контенті «бандерівці» фігурували лише в контексті негативного наративу, були синонімами «бандитизму» та «зрадників», які співпрацювали з нацистською Німеччиною та воювали з нею проти СРСР. Насправді численні документи підтверджують, що це – неправда. Не на користь цього аргументу красномовно свідчать хоча б ті факти, що С. Бандера три роки перебував у німецькому концтаборі Заксенхаузен (1941–1944), а двоє його рідних братів були закатовані нацистами в Освенцимі з метою тиску на нього. Також гітлерівці не визнали проголошену «бандерівцями» 30 червня 1941 р. у Львові українську державу та постійно вдавалися до репресій проти них.

У публіцистичних творах «бандерівців» зображали як зрадників, «братовбивць», «жорстокими тваринами в людській подобі», які вбивали без розбору дітей, жінок та старших людей, у своїй розмові використовували лише українську мову із галицьким акцентом та нацистські гасла й привітання. Одним із «передовиків» у цій справі був радянський письменник-публіцист Ю. Мельничук. Назви його творів яскраво засвідчують всю ненависть та лють, які вони мали передати читачеві про «бандерівців». Серед них вирізняються такі опуси як «Плем'я упирів» (1962), «Вирване серце» (1966) чи «Коли кров холоне в жилах» (1960). Аналогічні твори інших авторів видавали величезними накладами та розповсюджували серед населення, найбільш колоритні цитати з них використовували в історичних словниках чи енциклопедіях, аби закріпити цей наратив навіть в історичній літературі.

У розпал «холодної війни» поряд зі словом «бандерівці» широко використовувалося словосполучення «українські буржуазні націоналісти». Це безглузде сполучення в одному понятті зовсім різних означень лише вказувало на вістря позиціонування «ворогів радянської влади»: українських борців за незалежність і капіталістичний світ. Значна частина представників українського національного руху під час війни та після зуміла емігрувати на Захід і звідти проводила пропаганду українських державницьких ідей. Постійне цькування, зневаження і таврування образу «бандерівців» радянською пропагандою дало необхідні комуністам результати. Як зауважує дослідниця Л. Масенко: «Воно спричинило вкрай негативне явище галичанофобії, світоглядного відчуження населення інших областей, особливо південних і східних, від земляків із Західної України. Токсична пропаганда мала наслідком асоціативне перенесення колективного найменування «бандерівці» (часто у фонетично змінених в російській мові розмовних формах «бендеровец», «бендера») із сотвореними семантичними конотаціями на всю західноукраїнську людність». Іншими словами, комуністична влада поділила Україну на дві частини – західну, яка асоціювалася в масовій свідомості російськомовного населення СРСР і самих росіян із «бандерівцями» та ворогами Радянського Союзу, та іншу (південні, східні, північні області), яка сприймала радянську риторику.

У той час пропагандистський портрет «бандерівців», які звинувачувалися у підлабузництві до нацистів, неосвіченості, зраді радянських ідеалів, пиятиці, несприйнятті російської мови та культури, викликав у населення переважно негативну реакцію та не сприймався соціумом.

Саме цей вдало сконструйований радянський образ «бандерівців», який у 1990-х роках «припав нафталіном», витягнула на загал на початку двохтисячних російська пропаганда. Тоді стало очевидним, що РФ втрачає свій вплив над Україною, яка обрала європейський вектор розвитку. Зміни в українській державі стали можливими не в останню чергу завдяки українським історикам, які почали деконструювати радянську історичну пам'ять в українському соціумі та розкривати українську ідентичність поза межами радянської. А відтак історичні шляхи Росії та України стали виразно розходитися, особливо в царині оцінок подій Другої світової війни. Намагаючись хоч якось завадити цьому процесу, кремлівська пропаганда розгорнула таврування українських історичних діячів, українських героїв стала зображати неосвіченими русофобами та антисемітами. В російському дискурсі знову з'явився негативний образ «бандерівців-нацистів», яким протистояли позитивні російськомовні «герої», «захисники» російсько-слов'янської цивілізації.

Після Помаранчевої революції (2004) в російському інформаційному контенті «бандерівцями» почали позначати українців, які підтримували намагання уряду щодо євроінтеграції, вступу до НАТО та відкидали зближення з Росією. Цей образ абсолютно точно копіював радянський, але в сучасному російському варіанті до нього ще додалося звинувачення в намаганнях знищити радянські пам'ятники, російську культуру в Україні та переписати історію Другої світової війни. Все це вилилося в так звану «війну пам'ятників» між двома країнами. Посилена експлуатація визначення «бандерівці» в той час необхідна була російській владі для чіткого визначення ворожої до РФ групи українців, яку вони покликані повернути у світле «слов'янське братерство».

Уже після Революції Гідності (2014) в російських ЗМІ до визначення «бандерівці» додалися «київська хунта», «нацики», які інтенсивно використовувалися для конструювання ворожого образу українців. У такий спосіб Скабєєва і Соловйов намагалися переконати росіян, що влада в Україні репрезентує не більшість народу, а лише одну групу, яка нібито шляхом незаконних насильницьких дій захопила владу, а інша – переважно російськомовна частина – потерпає від цього свавілля та потребує захисту.

Також напередодні вторгнення Росії в Україну в 2014 р. метою пропаганди про «бандерівців» було посіяти ворожнечу між мешканцями Сходу та Заходу України, зігравши на їх несприйнятті окремих епізодів історії Другої світової війни. І варто визнати, що на початку російсько-української війни вона мала значний успіх. Рашисти доволі легко, користуючись підтримкою місцевого населення та регіональної політичної еліти, окупували Крим і значну частину Донбасу і створили там квазіреспубліки «ДНР» і «ЛНР». Але вже в 2022 р. під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну пропаганда «бандерофобії» не спрацювала. Тут рашисти допустилися помилки і не врахували, що вона може мати і зворотній ефект. Постійне таврування «бандерівців» у російському контенті викликало величезний інтерес до них серед самих українців, які почали масово цікавитися українським націоналістичним рухом та постаттю С. Бандери. Люди змогли відкрити для себе правду про цих історичних персонажів, змінивши свої погляди з негативних на позитивні. Це підтверджують і соціологічні опитування. Наприклад, група «Рейтинг» зафіксувала, що у 2018 р. 47% населення позитивно ставилися до Бандери, а у 2021 р. ця цифра

зросла майже до 80%. Вісім років російсько-української війни також відкрили багатьом громадянам очі на факт, що «бандерівці» боролися проти радянської «імперії зла», як нині – проти російської.

Після захоплення Росією українського Криму та окупації частини Донбасу «бандерівці» в російській пропаганді асоціювалися винятково з нацизмом, фашизмом та головними ворогами всього російського не лише в Україні, а й за її межами. Весь російський контент був наскрізь пронизаний тезою, що «Україна – фашистська держава», яка фізично знищує російське населення Донбасу і не лише, та мріє знищити Росію як державу. Кремлівська пропаганда з метою дискредитації та розпалювання ненависті до українців серед росіян використовувала різні методи, більшість з яких базувалися на фейках, дезінформації та маніпуляціях масовою свідомістю.

Іноді доходило до абсурду. Так, улітку 2014 року, у розпал російсько-української війни, на російському «Першому каналі» вийшов сюжет про «розіп'ятого бандерівцями хлопчика» у Слов'янську. У ньому жінка розповідала, як сама бачила страту маленької дитини на центральній площі міста. Історія виявилася фейком. Ведуча телеканалу І. Зейналова прокоментувала сюжет і заявила про те, що в журналістів «не було й немає доказів описаної у відео історії», однак це – «реальна розповідь реальної жінки». Вибачень за фейковий сюжет рашисти не зробили. Майже ідентичну історію про «карателів бандерівців» російська пропаганда розкручувала в 2021 р. У ній йшлося про маленького хлопчика, який загинув від вибуху боєприпасу в селищі Олександрівське на околиці Єнакієво (окупована територія). Попри те, що воно перебувало в 14 кілометрах від лінії фронту, росіяни стверджували, що хлопчик загинув від вибуху снаряду, який скинули з українського гелікоптера. Журналіст Казанський зазначив, що через це в російських ЗМІ почалася справжня вакханалія: «Пропагандисти дістали з ящиків запилені методички 2014 р. і завели стару шарманку про фашистів і карателів, які розпинають хлопчиків. Причому ніхто навіть не намагався розібратися, що сталося. Росіяни плутали селище Олександрівське (околиця Єнакієвого) з Олександрівкою (західна околиця Донецька) і поширювали брехню про те, що дитина загинула там. У результаті марення про убиту з БПЛА дитину прокоментував навіть спікер Держдуми Володін, який зажадав виключити Україну з ПАРЄ», розповів журналіст.

У 2014 р. житель Донецька згадував події «російської весни», як «бандерівці» намагалися завадити провести референдум у місті, вже окупованому росіянами: «Я помню этот «референдум». За несколько дней до этого по одному из российских телеканалов ведущая новостей рассказала, что в Донецке ставят метки на домах русскоговорящих граждан. Мы с женой хихикнули тогда. Какая чушь!.. Потом эту чушь всерьез пересказывали друг другу люди на референдуме… И мы вдруг поняли, что народ массово начал сходить с ума».

Наскільки з'їхали з глузду росіяни від кремлівської пропаганди ненависті, світ переконався під час окупації Бучі, Бородянки, Ірпеня, Гостомеля та багатьох інших українських міст, яким довелося відчути на собі «руський мір».

Очевидно, що сучасна «бандерофобія» в російських контентах тісно пов'язана з радянським дискурсом, заснованим на брехні, а образ «бандерівців» наповнений ненавистю, презирством до всього українського. І чимдалі Україна віддалялася від Росії, тим небезпечнішим і ненависнішим для Кремля він ставав.

У сучасній Україні термін «бандерівець» означає патріот, борець за незалежність української держави, прибічник усього українського, але аж ніяк не нацист чи ультраправий націоналіст.

Бібліографія

Масенко Л. Бандерофобія в російській пропаганді: історія і сучасність. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28206392.html

Хто такі «бандерівці» і чому їх так боїться Росія? URL: https://genevasolutions.news/ukraine-stories/%D1%85%D1%82%D0%BE %D1%82

Тищенко К. Пропаганда у вишах РФ: лекції про «бандерівців» замість геоботаніки, Z на фасадах. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/18/7340323/

Володимир ГІНДА

Які звірства чинили радянські солдати на території нацистської Німеччини?

Восени 1944 р. радянські війська вийшли за межі кордонів СРСР і повели свій наступ проти Вермахту на територіях східноєвропейських країн. У міру просування військ солдати все частіше вступали в контакт із мирним населенням, і це, як засвідчують численні спогади та документи, не завжди було радісним для нього, особливо в тих країнах, що входили до гітлерівської коаліції. Всю свою злість, що накопичилася за період війни, солдати здебільшого виливали на мирне населення. Нацистські функціонери і військове командування втекло далі на Захід, намагаючись уникнути зустрічі з радянськими військами, бо уявляли, що на них чекає. Ветеран-червоноармієць М. Нікулін згадував, що в Східній Пруссії до приходу радянських військ нацистські військові та цивільні керівники встигли втекти: «Залишилися головним чином обиватели – жінки, старі, діти. Вони мали розсьорбувати наслідки поразки». А ці наслідки були не менш жорстокі, ніж чинили німці на окупованих територіях СРСР. Спалені населені пункти, пограбовані будинки, розстріли місцевого населення – такою була сувора буденність перших місяців для Угорщини, Румунії, Східної Пруссії та Німеччини.

Ситуація стала майже дзеркальною до тієї, що спостерігалася на початку німецько-радянської війни, коли комуністичне керівництво залишило значну частину мирного населення один на один із військовослужбовцями Вермахту.

Торкаючись безчинств на війні, варто зауважити, що вони супроводжували практично всі війни. І, коли йдеться про Другу світову війну, то маємо чітко усвідомлювати, їх коїли як радянські, так і німецькі, румунські, італійські, американські, японські солдати. Після її завершення західноєвропейські вчені намагалися ретельно дослідити та пояснити це явище, а російські пішли шляхом заперечення.

Звірства радянських солдатів на території Німеччини під час Другої світової війни умовно можна поділити на три великі складові: безпідставні знущання і вбивства цивільних, ґвалтування, мародерство та грабіжництво німецького населення під виглядом отримання трофейного майна.

Безпідставні знущання та вбивства цивільних

«Що ми робили, страшно згадувати. Ми їздили танками по німцях. Ми плавали в людях, як сир у маслі. Ми розчавлювали їх нашими гусеницями як саранчу, як мишей тисячами. Повірте, тисячами. Вони мелькали перед нами з піднятими руками, з осатанілими обличчями, вони падали ниць, затуляючи вуха і очі, щоб не бачити своєї загибелі. Часто з-під нас летіли криваві бризки на всі боки, і чим більше ми їх давили, тим більше лють оволодівала нами. Ми розстрілювали їх з кулеметів і гармат, як саранчу, а коли ми в'їжджали в села чи в міста і спинялися, з наших танків ішла кривава пара. Вони були червоні в крові і м'ясі і були жирні од трупу, і тоді у нас все переверталося всередині і нас рвало, як п'яних. У нас уже не було ненависті до німців, а одна огида, будь вони прокляті», – писав у своєму щоденнику український кіномитець О. Довженко.

Осатанілі радянські військовослужбовці знищували цивільне населення сотнями тисяч, не рахуючись ні з ким та ні з чим. Наздоганяючи чи перехоплюючи колони німецьких біженців, що рухалися на Захід, червоноармійці буквально стирали їх з «лиця землі». Не шкодували ні дітей, ні жінок, ні старих. Чоловіків одразу розстрілювали на місці, а жінок піддавали сексуальній нарузі. Американський історик В. Пірс зауважував, що червоноармійці творили таке, чого в Європі не бачили з часів навали монголів.

Людей вбивали без жодних на те причин, іноді просто для забави. Наприклад, солдати й офіцери 93-го стрілецького корпусу 43-ї армії 1-го Прибалтійського фронту в одній садибі прибили цвяхами до великого столу 5 дітей за язики і залишили їх помирати. А ось розповідь вбивства німецької сім'ї воякаами Червоної армії, вочевидь лише за те, що вони були німцями за національною ознакою, артилериста А. Артем'єва: «До перехрестя дороги вийшла сім'я: батько, мати і донька, уже дівчина; батька і матір одразу вбили, а їхню доньку примусили роздягтися на снігу. Саме на перехресті утворився затор, глядачів нудьгуючих багато. Спочатку вона відмовилася, їй почали допомагати, вона роздягнулася і впала на сніг. Її пожаліли і пристрелили, а поміж ніг увіткнули свічку і підпалили, запрошуючи підкурювати».

Червоноармійцю Л. Рябічеву перші ночі в Європі запам'яталися так: «Отримуємо команду розташуватися на нічліг… Мені і моєму взводу управління дістається фільварок за два кілометри від шосе. У всіх кімнатах трупи дітей, людей похилого віку, згвалтованих і застрелених жінок. Ми так втомилися, що, не звертаючи на них уваги, лягаємо на підлогу між ними і засипаємо. У Європі ми, в Європі!».

Ґвалтування

Окрім вбивств та катувань, цивільне населення Німеччини, переважно жінки та дівчата, потерпало від масових згвалтувань солдатами Червоної армії, які часто скоювалися у садистській формі. Ось що пише у своїх спогадах «Я и война» Катерина Романовська: «У Східній Пруссії на шляху нашого полку – місто Алленштайн. У самому центрі міста лежить мертва оголена молода жінка, і в її статевий орган всунутий жмут соломи.

Хто б це не зробив, але я цього не забуду ніколи. Можливо, це було зроблено солдатом, у якого німці згвалтували та вбили сестру. Засуджувати його за цю помсту, чи ні?»

Або інший приклад. Командир взводу наказав новенькому молодшому лейтенанту Баткену і мені спробувати знайти хоч якийсь прихисток, де можна сховатися від дощу. Пройшли з десяток дворів, ніде ногою ступити. Все зайняте. Але ось один із будинків. Двоповерховий… Немає нікого і нічого не чути. Заходимо. Велика кімната… Біля однієї стіни ліжка і біля другої також… Я з розмаху впала на ліжко! Але тут же скочила, крикнувши:

– Баткен, тут хтось лежить!

Підійшовши до ліжка, Баткен відкинув перину, якою були вкриті дві жінки. Ймовірно, мати та донька. Блондинки. Лежать мертві. З відкритими очима. З синцями на обличчях. У розірваній нічній білизні, з під якої видно скривавлені, понівечені груди. Обличчя цих нещасних до цих пір перед моїми очима».

Сексуальними безчинствами займалася переважна більшість червоноармійців. Жінки стали для них трофеями, як велосипеди, годинники чи одяг. Їх

могли дарувати друзям чи вищому командному складу, обмінювати на якісь речі необхідного побуту чи силою відбирати у молодших за рангом.

Червоноармієць М. Нікулін восени 1945 року в місті Цопот отримав у «подарунок» красиву німкеню від свого армійського товариша. Згадуючи цей епізод зі свого фронтового життя, він зауважив, що якось поділився враженнями про красиву зовнішність доньки міського аптекаря з другом. Той сприйняв його захоплення буквально й одного вечора приніс налякану до смерті дівчину в мішку. Ветеран Л. Рабічев згадував, як товариш запропонував йому зробити «сексуальний візит» до місцевих жінок, які ховалися в одному з будинків у Східній Пруссії. Солдати, виявивши ці «трофеї», постійно туди навідувалися і ґвалтували нещасних. Він спочатку відмовився, але відсутність сексуальних стосунків упродовж півроку і провокаційні питання друзів-військових: «Чоловік ти чи не чоловік, адже всі цим займаються?» виявилися переконливими. «Дивлюся, із одягу стирчать одні носи, із-під хусток очі, а одна сидить на підлозі, хустинкою закрила очі. А мені соромно вдвічі, – пише ветеран у спогадах «Війна все спише». Соромно за те, що робити збираюся, і перед своїми солдатами соромно, або боягуз скажуть, або імпотент, і я, як у вир кинувся… показую на ту, яка хустинкою закрила очі».

Радянських солдатів іноді так охоплювала хтивість, що вони могли згвалтувати червоноармійок-співвітчизниць. Зазвичай такі випадки ставалися, коли ті скидали військову форму та одягали награбований цивільний одяг. Відповідну історію записала у щоденнику 30 січня 1945 року військовий перекладач Ірина Дунаєвська: «Сталося небувале ЧП: якась військова дівка з нашої частини, розташованої по сусідству, нічого кращого не придумала, як, переодягнувшись у цивільний одяг (ним набиті всі шафи), вийти прогулятися. Якийсь солдат-нацмен, казах чи таджик, затягнув її в тихе місце та згвалтував, попри її крики, – чи він не розумів російську, чи зробив вигляд, що не розуміє, а з німкенями, як вважали наші солдати, сам Бог велів так чинити. Вона з'явилася заплакана до керівництва, але там було не до неї, і їй сказали, що сама винна – ходи у формі. Не надягай німецький одяг. Хто з вами буде там розбиратися! Сама маєш розуміти, що солдати жодної місцевої жінки не пропустять. Хіба не бачиш? Всі німкені поховалися. А ти, дурна, нарядилася і вилізла. Сама винна».

Аналогічну історію розповідає у спогадах «Воспоминания о войне» Микола Нікулін: «Воєнні дівчата накинулися на закордонне барахло. Форму носити набридло, а довкола такі красиві речі! Але не завжди безпечно було так одягатися. Якось зв'язкові одягли яскраві сукні, туфлі на високих каблуках і щасливі, сяючи, пішли вулицею. Назустріч група п'яних солдатів:

– Ага! Фрави!!! Ком! – і потягли дівчат у тихе місце.

– Та ми росіянки, свої…

– Та нам начхати! Фрави!!!

Солдати так і не зрозуміли, з ким мають справу, а дівчата випили чашу, яка випала багатьом німецьким жінкам».

Донині дискутується питання про кількість згвалтованих радянськими солдатами німецьких жінок. Найчастіше називають цифру у 2 мільйони. Однак ці дані не мають документального підтвердження. Так само суперечливими є дані щодо жертв сексуального насилля під час взяття Берліна 1945 року – від 20 до 100 тисяч осіб.

Загалом, визначити реальну чисельність потерпілих доволі складно без відповідних статистичних даних. Так, угорці донині пам'ятають жахливі сцени ґвалтувань солдатами Червоної армії, однак точна кількість цих злочинів невідома. Є різні припущення – не більше. Зокрема, угорська дослідниця Андреа Пето, проаналізувавши статистику венеричних захворювань жінок одразу після звільнення червоноармійцями Будапешта, припустила, що в місті було близько 200 тис. випадків зґвалтувань. За іншою версією, кількість жертв сексуального насилля в місті сягала 50 тисяч. На території Австрії, яку контролювали радянські війська, мова йде про 240 тис. осоромлених австрійок.

У переважній більшості ці цифри наводяться не для якогось кількісного порівняння, а для того, щоб підкреслити масштабність трагедії, адже ключовим моментом дискурсу сексуального насилля є його масовий характер. Саме тому трактувати вільно наведені вище цифри, не вказуючи, що вони умовні, – є не зовсім етично. Хоча й не визнавати масовості безчинств солдатів Червоної армії, називати цю проблему «західноєвропейською міфотворчістю» не варто. Тут слід дотримуватися думки німецької дослідниці Біргіт Бек-Геппнер, яка, розглядаючи питання сексуального насилля з боку радянських військових, стверджувала про «його масовість, подекуди підкріплену реальними цифрами».

Мародерство та грабіж

Мародерство та грабіж – найдавніші атрибути війн, до яких завжди вдавалися солдати воюючих армій. Ще за часів стародавнього Риму вони вважалися звичайним, а головне, невід'ємним правом вояків. З часом людство спробувало якось перешкодити цьому і як наслідок, наприкінці XIX – на початку XX століть у Гаазьких конвенціях з'явилася заборона на пограбування цивільного населення. Та, як показав досвід Першої та Другої світових війн, вони не мали значного впливу на свідомість солдатів чи керівників воюючих держав.

Цим зловживали солдати Вермахту скрізь, солдати союзних з СРСР країн (США, Великої Британії, Румунії, Угорщини, Японії та ін.). М. Нікулін писав у своїх спогадах, що американці нічим не відрізнялися від радянських військових – так само займалися мародерством, спекуляцією. «Біля Бранденбурзьких воріт виникла величезна барахолка, на якій ходила будь-яка валюта і можна було купити все: костюм, пістолет, їжу, жінку, автомашину. Я бачив, як американський полковник прямо з джипа торгував годинниками, розвісивши їх на розтулених пальцях, – пригадував він. – Якось, сидячи на придорожньому пагорбі і гріючись на сонці, я здалека спостерігав кумедну історію. П'яний Іван зупинив німця-велосипедиста, дав йому в вухо, відібрав велосипед і виляючи, поїхав по шосе. Німець поскаржився проїжджаючим англійцям, і ті ввічливо поговорили з Іваном і повернули німцю його власність. Іван не опирався, бо англійців було осіб п'ять. Все це бачив не тільки я, але й негри, що їхали на джипах. Один джип проскочив, інший зупинився поруч. Англійцям наказали їхати далі, що ті й зробили, пожавши плечима. Німцю ще раз дали у вухо, урочисто передали велосипед Івану і довго плескали його по спині, білозубо посміхаючись до вух».

У СРСР, як зауважує українська історикиня О. Стяжкіна, мародерство в роки Другої світової війни було одержавлене та інстутиціоналізоване й отримало назву «трофеїв». 5 січня 1943 р. вийшов наказ Наркому оборони СРСР

№ 05 про збирання та вивезення «трофейного майна» з Німеччини та забезпечення його зберігання. Згідно з наказом, при кожній армії були сформовані трофейні батальйони, а при фронтах – бригади для нагромадження, обліку, охорони та вивезення озброєння, майна, фуражу, брухту металів із прифронтового тилу й доставки на армійські склади і станції, збірні пункти озброєння та майна, зібраних трофейними ротами у військовому тилу.

Російські дослідники М. Семиряга і Б. Книшевський, в 1990-ті роки працюючи з документами Головного трофейного управління СРСР, виявили, що одні тільки державні трофеї вмістилися в 400 тис. вагонів. Загалом було перевезено обладнання 2885 заводів і 96 електростанцій, перегнано 1 млн 335 тис. голів худоби, конфісковано 2,3 млн тонн зерна, 1 млн тонн картоплі та овочів, по 0,5 млн тонн жирів і цукру, 20 млн літрів спирту, вивезено 60 тис. роялів, 460 тис. радіоприймачів, 190 тис. килимів, 940 тис. предметів меблів, 265 тис. настінних і настільних годинників.

Окрім радянської держави активно «трофейничали» в Німеччині військовослужбовці, які забирали практично все, що траплялося на їх шляху: від банального взуття для покійників, яке не призначалося для ходи, до велосипедних дзвіночків. Найбільш ходовим товаром серед червоноармійців були годинники, велосипеди та одяг. Згодом із приводу грабіжництва червоноармійців у Німеччині у радянському суспільстві ходив гіркий жарт: «Помилка Сталіна полягає в тому, що він показав Івану Європу, а Європі – Івана».

Здавалося, радянське керівництво мало б якось відреагувати на такі дії своїх солдатів. І воно відреагувало – узаконивши грабунок серед вояків. Так, 26 грудня 1944 р. НКО СРСР ухвалив наказ «Про організацію прийому й доставки посилок від червоноармійців, сержантів, офіцерів й генералів діючих фронтів у тил країни», згідно з яким військовослужбовцям дозволялося один раз на місяць відправляти додому посилку з фронту. Вага її коливалася в залежності від звання вояка: для рядових і сержантів – 5 кг, офіцерів – 10 кг, генералів – 16 кг. Прийом відповідних посилок розпочався від 1 січня 1945 року. Насправді такі заходи були не надто вдалими, бо грабежі та мародерство продовжувалися і надалі. Певною мірою сприяв цьому неофіційний дозвіл солдатам на момент демобілізації вивозити все, що вони змогли б натягнути на себе і взяти із собою в дорогу. Як результат: Європу заполонили радянські військовослужбовці з награбованим добром на плечах.

Мотивації

Розмірковуючи над безчинствами радянських солдатів у Німеччині, логічно виникає питання про причини та мотиви такої неадекватної, незрозумілої, інколи межуючої з тваринною жорстокості, поведінки. Ветерани свої дії пояснювали жагою помсти, принаймні, вона проходить «червоною ниткою» через їх розповіді та спогади. «Німці чудово розуміли і розуміють досі, що в нас є право на помсту… Коли війська тільки підходили до Німеччини, то всезагальний настрій був такий: "Ну, тепер ми помстимося!". У кожного з нас були особисті мотиви для помсти. Та і пропаганда наша старалася, наприклад, знамениті виступи Іллі Еренбурга: "Кров за кров! Смерть за смерть!" А вже чого ми надивилися… Вони ж намагалися залишити після себе випалену, неживу землю. Хотіли знищити все, що тільки можна було…», – ремствував розвідник Володимир Буханенко.

Німецький військовий історик Й. Гоффман підкреслює, що причиною цього стало системне пропагандистське нагнітання ненависті до всього німецького. Українська дослідниця О. Стяжкіна певною мірою заперечує твердження Й. Гоффмана та зауважує: «Накачування ненавистю певною мірою було. Однак, по-перше, заклик «Убий!» аж ніяк не передбачав «пограбуй, підпали оселю, зґвалтуй жінок». По-друге, (і це було більш суттєво): червоноармійці вдавалися до грабежів та насильства не тільки на території Німеччини й не тільки стосовно німців. Вони крали і в тих, хто був їхнім союзником або для кого вони були визволителями від «німецького рабства». Не заперечуючи мотивів помсти, вона зауважує, що витоки радянського мародерства лежали в соціальній заздрості («класовій ненависті») до тих, хто краще живе. За словами О. Стяжкіної, це було «мародерство бідності». Між іншим, мотиви такої поведінки неодноразово озвучувалися в телефонних розмовах російських військових уже в сучасній російсько-українській війні, коли рашисти буквально були шоковані заможним життям українців.

Російський історик Б. Соколов пояснює мародерство й насилля червоноармійців в Німеччині злістю на командирів, які використовували їх як «гарматне м'ясо», і вони в силу своєї безпорадності в цьому плані зривалися на цивільному населенні.

Звичайно, такі дії радянських військових списувати на одну лишень помсту чи злість було б неправильно. Скажімо, Джефрі Бурдс пише, що сексуальне насилля червоноармійців мало на меті запліднення жінок та на кілька десятиліть наповнити німецьке суспільство «арійсько-інородними напівкровками зі впізнаваними рисами слов'янського і центральноазійського походження». Значну роль щодо ґвалтувань відігравала і жорстока логіка оскаженілого натовпу, яким інколи неможливо керувати. Не варто відкидати і фізіологічний аспект сексуального насилля, вчиненого радянськими військовими. У цьому випадку давалася взнаки тривала відсутність статевих зносин із представницями протилежної статі для солдатів, які були одруженими чи жили до війни повноцінним сексуальним життям. Своєю чергою військовослужбовці, які ніколи не мали інтимних контактів з жінками, намагалися в такий спосіб вирішити це питання. Ґвалтування під час збройних конфліктів можуть мати і військово-психологічне значення як засіб залякування та деморалізації противника.

Одним з факторів такої поведінки військовослужбовців була слабка дисципліна в армії. І тут важко не погодитися із твердженням англійського військового історика Ентоні Бівора, що на війні недисципліновані і байдужі до покарання солдати можуть доволі швидко перетворитися в примітивну сексуальну машину. До цього можемо додати, що не лише сексуальну машину, а й машину для вбивств та пограбування, що й сталося у випадку з радянськими військовими.

Солдату важко втриматися від спокуси взяти жінку силою, якщо вона не погоджується, чи відібрати річ, яка подобається, тим більше, що цим займалися тисячі його побратимів. Власне, цей аргумент – «не я один це роблю, а більшість» – багатьох у психологічному плані підштовхував до таких дій.

Провокуючими факторами були вживання значної кількості спиртного та перебування серед беззахисного населення, що приводило до відчуття безкарності та вищості.

Кожен із озвучених мотивів звірств вояків Червоної армії в Німеччині має право на життя, але ними важко пояснити масовість цього явища. Для його пояснення найбільше підходить поняття військової психології – «колективні настрої». Це найбільш рухомий елемент психології, що здатен до швидкого поширення: виникаючи в одного чи багатьох людей, настрої часто перекидаються на людську більшість, «психічно інфікуючи» її. Зазвичай це відбувається за безпосереднього контакту та спілкування людей в умовах життя поруч. Саме тоді вступає в силу й активно діє соціально-психологічний закон наслідування. При цьому з однаковою швидкістю можуть поширюватися та «інфікувати» суспільне оточення як позитивні, так і негативні настрої та приклади поведінки. Найважливіша якість «колективних настроїв» – їх динамізм. Вони здатні легко переходити з однієї форми в іншу, з неусвідомленої – в чітко усвідомлену, з прихованої – у відкриту. Настільки ж швидко настрої переростають в активні дії. І, нарешті, вони часто схильні до коливань і можуть майже миттєво перелаштовуватися докорінно.

Звичайно, на такі дії військовослужбовців мало б якось реагувати вище керівництво СРСР, однак, судячи із його рішень, воно на перших порах притримувалося іншої позиції. На зауваження представників політикуму й громадських діячів держав-сателітів Німеччини, на територію яких вступила Червона армія, про занадто жорстоку поведінку з цивільним населенням зазвичай звучала одна цинічна відповідь: «Ви ще гірше коїли на наших територіях». Нині на факти згвалтувань російських солдат в Україні з вуст рашистських політиків звучать дещо інші цинічні відповіді – «постановочні кадри», «брехня – російський солдат не образить цивільне населення», «вигадки Заходу».

Взимку 1944 року лідер югославських комуністів Мілован Джілас відвідав Кремль і, як його угорські колеги, висловив стурбованість насильством червоноармійців над югославськими жінками та порушив це питання на зустрічі з керівництвом Червоної армії. Це не сподобалося Йосипу Сталіну, і під час банкету в Кремлі він заговорив про заяву М. Джіласа. Почав радянський тиран із того, що зазвичай говорили його солдати – про страждання, яких зазнали радянські люди і вояки в СРСР, а також визволяючи Східну Європу від нацистів. А потім сказав: «І таку армію образив не хто інший, як Джілас! Джілас, від якого я в останню чергу міг чекати такого, людина, яку я так добре приймав!» На закінчення Й. Сталін сказав: «Хіба він не може зрозуміти, коли солдат, який пройшов тисячу кілометрів через кров і вогонь, хоче розважитися з жінкою, чи візьме якусь дрібничку?».

Лише 19 січня 1945 року Й. Сталін підписав спеціальний наказ «Про поведінку на території Німеччини», який був донесений до кожного солдата. Не залишилися осторонь і радянські військовокомандувачі. До кінця січня 1945 року Костянтин Рокосовський, Іван Конєв, Георгій Жуков видали відповідні накази на своїх фронтах, сутність яких зводилася до покарань за мародерство, підпали, грабунки, гвалтування, бо все це знижувало боєздатність армії, але маховик цього всього було вже складно зупинити. Та й самі радянські полководці, насамперед Жуков, виявили підвищене зацікавлення «трофеями».

Варто зауважити, що багато військовослужбовців Червоної армії вели себе гідно стосовно жінок. Значну роль у цьому відігравали і військові командири, все залежало від їхніх людських якостей. На жаль, про людські якості сучасного керівництва Росії чи солдатів рашистського війська говорити не доводиться.

Бібліографія

Артемьев Анатолий Петрович // «Я помню». Воспоминания ветеранов Великой Отечественной войны. URL: http://iremember.ru/memoirs/svyazisti/artemev-anatoliy-petrovich

Бивор Э. Падение Берлина. 1945. Москва: АСТ. «Транзиткнига», 2004. 622 с.

Бурдс Д. Сексуальне насильство в Європі під час Другої світової війни (1939–1945) // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ, 2015. С. 278–309.

Владимиров Ю. В немецком плену. Записки выжившего. 1942–1945. Москва: Центрполиграф, 2010. 440 с.

Довженко О. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: «Фоліо». 2013. 879 с.

Драбкин А. Я ходил за линию фронта. Откровения войсковых разведчиков. Москва: «Эксмо», 2010. 181 с.

Дунаевская И. От Ленинграда до Кенигсберга: Дневник военной переводчицы (1942–1945). Москва: РОССПЭН, 2010. 430 с.

Копелев Л. Хранить вечно. В 2 кн. Кн. 1. части 1–4. Харьков: Права людини, 2011. 372 с.

Мендкович Н. Кто «изнасиловал Германию»? Актуальная история. URL: http://actualhistory.ru/51.

Мюльхойзер Р. Незаперечний злочин. Сексуальне насильство німецьких вояків під час «війни на знищення» в Радянському Союзі у 1941–1945 рр. // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ, 2015. С. 269–277.

Найтцель З., Вельцер Х. Солдаты Вермахта. Подлинные свидетельства боев, страданий и смерти. Москва: «Эксмо», 2013. 367 с.

Никулин Н. Воспоминания о войне. Москва: Издательство АСТ, 2015. 352 с.

Пето А. Гендерний досвід Другої світової війни в Угорщині: жінки як жертви та учасниці злочинів // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О. Кісь. Київ, 2015. С. 196–208.

Рабичев Л. Война все спишет. Воспоминания офицера-связиста 31 армии. 1941–1945. Москва: Центрполиграф, 2010. 254 с.

Райан К. Последняя битва. Штурм Берлина глазами очевидцев. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2003. 622 с.

Романовская Е. Я и война. Київ: «Феникс», 2010. 161 с.

Різ Л. Друга світова за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ: «Темпора», 2010. 444 с.

Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке: исторический опыт России. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 383 с.

Соколов Б. Маршал Малиновский. Москва: Издательство «Новый хронограф», 2016. 712 с.

Стяжкіна О. «Червоні злодії» Другої світової: витоки, практики й наслідки мародерства радянських військовослужбовців // Український історичний журнал. 2022. № 3. С. 14–29.

Mühlhäuser Regina. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945 Hamburger Edition 2010, 416 S.

Stelzl-Marx Barbara. Sowjetische Besatzungskinder in sterreich Nachkriegsbiografien zwischen Stigmatisierung und Tabuisierung Von // Einsichten und Perspektiven 3/14. Oturmaniza guvence veren damga / Einsichten und Perspektiven Verantwortlich: Monika Franz, Praterinsel 2, 80538 München Redaktion: Monika Franz, Uta L hrer Redaktionsassistenz: Jennifer Celis Gestaltung. S. 149.

Володимир ГІНДА

Які міфи про німецько-радянську війну та Україну створені «істориком» Путіним та яка їхня роль у сучасній російсько-українській війні?

Сучасне керівництво Кремля прагне відтворити імперську державу на кшталт Радянського Союзу. Для досягнення цієї мети використовуються всі можливі методи. Одним із таких стала спільна історія колишніх республік СРСР, зокрема перемога в Другій світовій війні та героїчний образ радянського солдата, якого ототожнюють винятково з Росією. Саме пам'ять про Другу світову війну стала однією з головних цеглин у побудові «руського міра», особливо після того, як переважна більшість пострадянських країн стали відходити від радянської моделі пам'яті про війну та розробляти власні концепції пам'яті, орієнтовані на західноєвропейський світ і національні інтереси, а найголовніше – історичні реалії. Все це було сприйнято Кремлем як спроба «перелицювати» історію «Великої Вітчизняної війни» та применшити внесок Червоної армії (читай – російської) в перемогу над нацизмом. Керівництво та пропагандисти РФ чудово розуміли, що втрачають останній меседж, навколо якого можна було утримувати колишні радянські республіки з центром у Москві, тому спробували зіграти на «гострих кутах» в концепціях національних пам'ятей та власне історії країн. У період Другої світової війни в Україні для росіян – це український націоналістичний рух, або апологети всього українського – «бандерівці». І чим далі формувався український наратив війни, в якому розвінчувалися радянські міфи, тим агресивніше та безапеляційніше поводили себе в історичних дискусіях російські пропагандистські ЗМІ чи політики. Спочатку вони пішли шляхом заперечення чи пересмикування історичних фактів, а потім, коли цю дискусію очолив «історик» В. Путін, спробували применшити внесок України в розгром нацизму та фашизму. Склалася парадоксальна ситуація: поки українські історики, оперуючи документами, розвінчували радянські міфи в Україні, Путін продукував нові міфи, які сприймалися лише на території РФ та Білорусі.

Всі ці заяви та міфи, що з'явилися до 2014 року, мали чітку мету – применшити роль України у війні і, навпаки, гіпертрофувати місце російського народу як головного переможця у війні з німецьким нацизмом. Уже тоді Путін і його однодумці на владному Олімпі чітко дали всім зрозуміти, що ті, хто не поділяє їхні історичні версії, не може розраховувати на прихильність і щедрість Кремля.

Перші міфи, продуковані В. Путіном, з'явилися в 2010 році, коли він був прем'єр-міністром. Спілкуючись з російським народом під час телевізійної програми «Разговор с Владимиром Путиным. Продолжение», він заявив, що Росія перемогла б у Другій світовій війні, навіть якби Україна не входила до складу СРСР. Ця заява шокувала багатьох істориків та громадськість і політикум у світі. Тим часом російська пропаганда обставила все так, що висловлювання прем'єра Путіна стало черговим каменем у фундаменті міфу про «велич і непереможність російського народу».

Для ілюстрації місця та ролі у війні найбільш промовистими є цифри і факти. З перших днів війни до жовтня 1944 р. на території України відбувалися бойові дії. Завдяки мужності радянських солдат в Україні був зірваний план «бліцкригу». Більше того, російські історики визнають, що однією з головних помилок А. Гітлера в 1942 р. був наступ не на Москву, а нанесення головного удару на Україну та південно-східному напрямку. Не варто забувати, що в Червоній армії служили понад 7 млн українців, 2,5 млн отримали медалі та ордени за заслуги на війні. У військах чотирьох Українських фронтів українці становили 60-80%, відповідно брали найактивнішу участь у звільненні всіх окупованих гітлерівськими військами та їхніми союзниками територій. За подвиги у війні 2072 українці стали Героями Радянського Союзу, 32 – двічі Героями, а знаменитий український льотчик-винищувач І. Кожедуб був удостоєний цього звання тричі. Багато українців було і в командуванні Червоної армії: Г. Кулик, І. Черняховський, С. Тимошенко, А. Єрьоменко, К. Москаленко, А. Гречко, Р. Малиновський, П. Жмаченко. Українець лейтенант О. Берест очолював групу прапороносців, що підняла «Прапор Перемоги» над Райхстагом. Акт капітуляції Японії від імені СРСР підписав генерал К. Дерев'янко – українець за походженням.

Значний внесок у перемогу зробили й українські вчені. Для прикладу, група спеціалістів на чолі з Є. Патоном розробила в роки війни метод дугового автоматичного електрозварювання корпусів знаменитих танків Т-34, шов яких виявився міцнішим від самої броні. В 1941 р. з України вивезли в глибокий тил приблизно тисячу заводів, 30 тис. тракторів і 125 млн пудів зерна, 6 млн голів худоби і все це активно використовувалося в інтересах воєнної кампанії.

Не дивлячись на це, жоден із фахових політиків чи істориків в Україні ніколи не намагався перебільшувати внесок нашої держави в перемогу над нацизмом за рахунок інших членів антигітлерівської коаліції.

У той же грудневий вечір 2010 р. В. Путіна так понесло, що він заявив: мовляв, не лише без України виграли б війну, але і без поставок ленд-лізу із Заходу. Ну, що тут можна сказати? Гіпотетично такий варіант можливий, але тоді б загинуло б у рази більше людей, і війна продовжувалася довше. Хоча враховуючи, як нині путінська Росія веде війну в Україні, життя людей для тамтешніх правителів нічого не варте.

Для спростування цих вимислів наведемо сухі статистичні дані. Постачання вибухових речовин СРСР в роки війни за ленд-лізом сягнуло 53% від загального об'єму радянського виробництва, промислового алюмінію – 55%, міді – близько 82,5%. Радянський Союз отримав 409,5 тис. автомобілів, що в півтора разу перевищувало власне виробництво в роки війни. До речі, американські автомобілі дуже цінилися військовими. Для прикладу, 20 тис. реактивних мінометів «Катюша» були встановлені на шасі «Студебекерів», а на шасі радянських – лише 600 штук. Завдяки тим же американцям радянські солдати отримали понад 7 тис. БТРів, а до цього не мали жодного. СРСР отримав за ленд-лізом: 622,1 тис. т залізничних рейок (понад 56% від власного виробництва), 3 млн 606 тис. автопокришок (43 %), 1 900 паровозів (у 2,4 рази більше, ніж кількість виготовлених у СРСР за роки війни) і 11 075 вагонів (більше у 10,2 рази), 610 тис. т цукру (42%), 664,6 тис. т м'ясних консервів (108%). США

і Велика Британія надали понад 18% авіабензину, використаного за роки війни радянською авіацією. І цей перелік можна продовжити.

Продовольства, яке було доставлено в СРСР за ленд-лізом, вистачило б для того, щоб годувати армію в 10 млн осіб протягом 1 688 діб, тобто упродовж усієї війни. А коли, як зауважує історик Р. Пилявець, взяти до уваги калорійність продовольства, наданого окремими фірмами і громадськими організаціями, а також ввезеного в СРСР питного спирту, то можна стверджувати, що продовольства, яке надійшло від союзників, за калорійністю вистачило б не лише на повне утримання Червоної армії під час усієї війни, а й на вагому добавку до раціону частини цивільного населення.

Але, мабуть, найкраще від усіх, роль ленд-лізу у війні охарактеризував Й. Сталін 30 листопада 1943 р. на урочистому обіді на честь дня народження прем'єра Великої Британії У. Черчилля в Тегерані. Роздаючи компліменти своїм союзникам, він констатував: «Сполучені Штати – це країна автомобілів. Без цих автомобілів, отриманих за ленд-лізом, ми б програли цю війну». Ну, що тут скажеш: Й. Сталін, який брав безпосередню участь у тій війні і знав усі її тонкощі, міг і «помилитися», на відміну від всезнаючого російського диктатора В. Путіна.

Заяви і висловлювання керівника Кремля від 2014 року, тобто початку російсько-української війни, на історичну тематику виконують одне завдання – виправдання російської агресії та засвідчують її імперські амбіції. Вся їх суть зводиться до того, що території, які вже анексували росіяни (Крим, частину Донбасу та півдня країни), є «споконвічними російськими», та були подаровані чи віддані українцям у той чи інший період. Активно мусується в пропагандистських ЗМІ твердження, що українського народу і держави Україна ніколи не існувало, що все це створено штучно та відібрано у Росії.

Це підтверджують останні заяви В. Путіна напередодні широкомасштабного вторгнення рашистів в Україну. Зокрема, у своєму зверненні до народу 21 лютого 2022 року він заявив, що сучасну Україну було створено комуністичним лідером В. Леніним. «Сучасна Україна цілком і повністю була створена Росією, точніше, більшовистською, комуністичною Росією… При цьому Ленін та його соратники робили це доволі грубо щодо самої Росії – за рахунок відторгнення від неї частини її власних історичних територій. У мільйонів людей, які там жили, звичайно, ніхто нічого не питав», – додав Путін. Продовжуючи, він просторікував, що, В. Ленін незрозуміло чому віддав Україні Донбас, що після Другої світової війни УРСР отримала частину території Польщі, а потім в 1954 р. М. Хрущов «нащось відібрав у Росії Крим і подарував Україні». Так, за переконаннями В. Путіна, сформувалася територія радянської України.

Путінська «теорія» українського державотворення відразу знайшла підтримку в мільйонної російської аудиторії. Ніхто не звернув увагу на явні пересмикування російського президента. Він свідомо, а можливо, через незнання історії, «забув» про існування УНР та її війну проти більшовицької Росії, про козацьку державу, врешті-решт, про Київську Русь. Більше того, як зауважує історик О. Алфьоров, Україна до окупації більшовиками в 1919–1920 роках була на 200 тис. кв км більшою, ніж розміри, в яких вона вийшла з Радянського Союзу.

Відповідний посил «історика» Путіна очевидний: таким чином він бажав виправдати захоплення Донбасу та створення там маріонеткових «ДНР» і «ЛНР», адже, згідно з його версією державотворення в Україні, донбаські

землі споконвіку були російськими, аж поки їх не включив до складу УРСР В. Ленін, теж саме стосується і Півдня України. У такий спосіб російський вождь намагається створити стійке уявлення серед росіян (бо сучасним європейським націям – це складно зрозуміти), що він не веде загарбницьку війну, а творить «історичну справедливість», повертаючи раніше відібрані землі в лоно Росії.

Наразі світ має чітко усвідомлювати, що В. Путін прагне сформувати імперську ідеологію та нову імперію з центром у Москві, а для цього йому потрібна теза про Україну як недержаву та український народ нездатний до державотворення. Саме цю роль виконують продуковані В. Путіним заяви та міфи на історичну тематику.

Бібліографія

Війна і міф. Невідома Друга світова (2016). Під редакцією: В. В'ятрович, О. Зінченко, М. Майоров. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 272 с.

Джонс Р. Ленд-лиз. Дороги в Россию. Военные поставки США для СССР во Второй мировой войне. 1941–1945. Москва: «Центрполиграф», 2015. 350 с.

Лисенко О., Муковський І. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни. Київ: Пошук – вид. агентство «Книга пам'яті України», 1997. 567 с.

Руденко С. Як Ленін за допомогою Путіна створив Україну. URL: https://www.dw.com/uk/komentar-yak-lenin-za-dopomohoiu-putina-stvoryv-ukrainu/a-60250233.

Червоненко В. «Ленін створив сучасну Росію, а не Україну». Історики про скандальну промову Путіна. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-60480944.

Володимир ГІНДА

Які міфи Другої світової війни експлуатує сучасна Росія?

В академічних тлумачних словниках міф визначається як щось «вигадане, неіснуюче, фантастичне, казка, вигадка, фантазія». До таких вигадок чи фантазій вдавалися люди в античні часи, коли не могли пояснити ті чи інші природні явища. З часом міфи пройшли певну трансформацію, і вже в наш час завдяки їм можна впливати на свідомість людей чи історичну пам'ять окремих народів, спотворювати історичні реалії на користь якоїсь держави. Міфи, як показала практика СРСР, можуть бути основою ідеологій, або виконувати пропагандистську роль. Такі міфи є небезпечними, адже людська свідомість через них втрачає сутність історичних процесів, бо сприймає минуле крізь вигадки, а не факти. Людина, як зауважує історик О. Зінченко, опиняється в пастці власного спотвореного міфом бачення минулого. А з часом втрачає навички адекватно оцінювати не лише причинно-наслідкові зв'язки між фактами у минулому, а й природу різноманітних процесів сьогодення. Історик наголошує, що міфи – це «куряча сліпота» на дорозі історії. У сутінках часів можна добряче вгатитися головою у якийсь із верстових стовпів історії. На жаль, як засвідчує російсько-українська війна, ми все ж не змогли вчасно та якісно зреагувати на історичну пропаганду Росії серед російськомовного населення України, переважно Донбасу та Півдня України.

У радянську добу було створено багато міфів, які стосувалися періоду Другої світової війни. Всі вони мали чітке пропагандистське завдання. Скажімо, міфи, створені в роки війни, пропагували жертовність радянських людей у боротьбі з ворогом, післявоєнні міфи створювали ореол непереможності Червоної армії, величі радянського режиму, всенародної боротьби проти ворога, відсікаючи тим самим можливість поширення в країні інших версій війни. Вони міцно вкоренилися у свідомості homo soveticus, а звідти завдяки сучасній російській пропаганді перекочували в російську свідомість та історичну літературу та мистецтво.

Для сучасної Росії існування радянських міфів про війну, особливо тих, що стосувалися українського націоналістичного та радянського партизанського руху і були розвінчані українськими істориками, є надзвичайно важливим, адже вони наразі є чи не останнім рудиментом радянської ідентичності наших громадян. Якщо поглянути на це з позиції сьогодення, то саме «радянські люди», які досі живуть тими стереотипами та нав'язаним їм російською пропагандою ідеями про «руський мір», є основною соціально-політичною опорою для росіян на Донбасі й Криму у цій агресивній війні. Вони свято вірять у намагання «бандерівців» переписати переможну історію СРСР проти нацистської Німеччини та, применшивши заслуги радянських ветеранів, віддати належне учасникам українського національно-визвольного руху, що є для адептів ідеї радянсько-російської імперії абсолютно неприйнятним.

Радянські міфи про війну створювалися та пропагувалися серед радянських людей десятиліттями, при цьому використовувалися всі можливі засоби. Багато їх містять партизанські мемуари, головним чином ті, що стосувалися

«всенародної підтримки» партизанського руху та «співпраці українських націоналістів з нацистами». Партизанські мемуари в радянську добу видавалися тиражами 100, 150, 200 тисяч примірників (про такі наклади книжок нині можуть тільки мріяти сучасні дослідники і письменники) і розходилися поміж читачів як «гарячі пиріжки». Мода на мемуари в СРСР з'явилася за часів генсека М. Хрущова. Після його приходу до влади книжкові полиці буквально ломилися від творів, в яких колишні партизанські командири, тепер уже здебільшого як Герої Радянського Союзу, описували свої «подвиги» в роки війни. Саме за цими книгами абсолютна більшість радянських громадян кількох поколінь і черпала інформацію про «всенародний партизанський рух». Створювалися мемуари за підтримки влади – як частина радянської пропаганди. Доволі влучну характеристику дав їм американський історик Джон Армстронг: «Легенди про загони безстрашних і зв'язаних єдиною метою молодих людей, які живуть просто неба, б'ються проти набагато сильнішого ворога і мстяться гіршим з мерзотників, привертали увагу молоді з часів Робін Гуда до епохи підкорення Дикого Заходу. Додайте до цього рецепту як інгредієнти елементи детективного триллера, і у вас у руках опиниться ідеальне знаряддя пропаганди».

Деконструювати міфи війни «в головах» людей у стислі терміни надзвичайно складно. Їхня інерція дивовижно стійка. Таку деконструкцію швидше сприйме молоде покоління, ніж ті, хто виріс та ментально сформувався в радянську епоху.

Сучасна путінська Росія, оголосивши себе правонаступницею СРСР, ретельно оберігає всі радянські міфи про війну, особливо найсакральніші для них та придатні для використання в пропаганді «руського мира» і тавруванні всього українського. До таких належать міфи про «Велику вітчизняну війну», «Велику Перемогу», «непереможність та всенародну підтримку радянських партизанів», «єдність партії і народу», «жорстоких бандерівців, прислужників нацистського режиму», «українських повстанців, які не воювали проти гітлерівців» та інші. Навіть міф про «матч смерті» був використаний російським кінематографом для пропагандистських інспірацій проти українців.

У перші роки незалежності України, коли у вітчизняних підручниках та посібниках з історії домінувала успадкована від СРСР міфологія Другої світової війни, яка повністю перегукувалася з російською, Кремль все влаштовувало. Але з часом вітчизняні історики почали розробляти власну концепцію Другої світової війни, уникаючи всього радянського, до підручників та книг про Другу світову війни було запроваджено безліч нових фактів та документів, які дають змогу поглянути на ті події під іншим кутом зору. Українські історики розробили нову періодизацію війни, яка відштовхується не від червня 1941 р. (Великої вітчизняної війни), а від 1939 року, показали справжню ціну перемоги у війні, дали зважену інтерпретацію «радянського військового мистецтва», дій радянських партизанів та підпільників, українського самостійницького руху, проблем колаборації, Голокост, воєнні злочини, вчинені проти українського народу нацистським та радянським режимами, прорахунки радянських воєначальників, життя населення під окупацією, яке зводилося не лише до опору окупантам. Всі ці явища були концептуально висвітлені у фундаментальних виданнях та викладені у шкільних підручниках, що є значним внеском як

в історичну науку, так і в процес ретрансляції історичної пам'яті про події, війну, формування ідентичності сучасних українців. Це стало відчутним ударом по радянських міфах війни.

Між країнами розгорілася «війна пам'ятей», яка доволі швидко змістилася з політичного простору у сферу інформаційну, а згодом і військову. Саме російська агресія змусила багатьох українців переосмислити більшість радянських міфів про війну. А російська пропаганда призвела до того, що для більшості українців радянська символіка часів війни стала чітким маркером носіїв проросійських настроїв. Яскравим прикладом таких змін були учасники Революції Гідності, які стояли на Майдані під жовто-блакитним та червоно-чорним прапорами. У той самий час їхні опоненти використовували стяги РФ, комуністичної партії та георгіївські стрічки, які є атрибутами «дня перемоги».

Звичайно, такого успіху в своїй популяризації міфів війни та протидії їхньому розвінчуванню російська влада не змогла б досягнути в Україні без підтримки «п'ятої колони» (КПУ, «Партії регіонів», «ОПЗЖ»), яка активно пропагувала радянсько-російську риторику та ідеї «руського міра» в нашій державі. Сателіти Москви справно відпрацьовували свої кошти і ревно ставилися до спроб українських істориків показати інші виміри Другої світової війни, які йшли врозріз із радянськими та російськими.

На початку 2000-х років представники КПУ та «Партії регіонів» відкрито протиставляли себе всьому українському, підтримуючи російську модель пам'яті про Другу світову війну, про що неодноразово заявляли в українських ЗМІ. У пересічного громадянина складалося враження, що кожен другий представник цих політичних сил був фахівцем із історії війни, настільки впевнено вони говорили в камери про «бандерівців-зрадників», «ветеранів УПА, які ніколи не воювали проти німців», «велич радянської перемоги над нацизмом». Насправді їх історичні пізнання обмежувалися російськими пропагандистськими кліше й не більше. Як приклад можна згадати випадок із «регіоналом» О. Царьовим, який не зміг відповісти журналісту, коли розпочалася Друга світова війна, зате він був «спеціалістом» із радянських міфів війни.

Представники КПУ настільки агресивно оберігали міф про те, що УПА ніколи не воювала з нацистами, що навіть у 2010 р. писали листа до Дослідницького інституту історії в Потсдамі й науково-дослідного інституту в Мюнхені, аби вони надіслали їм підтвердження наявності боїв між УПА та німецькими підрозділами. Отримавши звідти відповідь про відсутність у них відповідної літератури, комуністи заявили на всю країну, що УПА ніколи не воювала проти окупантів, а факти, наведені у працях українських істориків, – брехня.

Очевидно, починати пошук таких матеріалів потрібно було не в німецьких наукових установах, а у вітчизняних архівосховищах, адже тут відповідних документів удосталь. Власне, на них і спиралися вітчизняні історики під час розвінчування міфу. Нацистсько-упівське протистояння засвідчують як німецькі, так і радянські документи.

Для прикладу, про бойові дії українських повстанців проти підрозділів Вермахту до УШПР повідомляв 1 червня 1943 року штаб партизанських загонів Житомирської області: «20.5.43 року націоналісти напали на німецький гарнізон с. Чудель, що в 20 км на Південний Схід від Сарн, у результаті було вбито 30 німців». Командир Ровенського партизанського з'єднання № 1 Василь

Бегма у своєму черговому звіті писав: «26.6.43 р. в с. Хараїмівка Дерaжнянського району німці вели бій з націоналістами. Убито 4 німці й 19 націоналістів. При виїзді з Хараїмівки націоналісти влаштували засідку та вбили 7 німців».

Українсько-німецьке протистояння підтверджує у власному щоденнику відомий комісар Сумського партизанського з'єднання Семен Руднєв: «Наконец мы попали в район действия так называемых «бульбовцев», это одна разновидность украинских националистов, которые дерутся против немцев и партизан. Здесь же в этих районах находятся «бандеровцы», тоже националисты, которые дерутся против немцев, «бульбовцев» и партизан». У наступному записі від 24 червня 1943 року він ще раз наголошує на збройній боротьбі УПА з німцями: «За эти дни… нервы настолько напряжены, что я вторые сутки почти ничего не кушаю. Так как здесь такое политическое переплетение, что надо крепко думать, убить – это очень простая вещь… Националисты – наши враги, но они бьют немцев. Вот здесь и лавируй, и думай».

А ось що з цього приводу пишеться в німецьких документах. У звіті СД за 19 березня 1943 р. повідомлялося: «У генеральному окрузі Волинь-Поділля націоналістично-українська… банда розвиває власну активність. Численні напади на територію східніше від шосе Рівне – Луцьк проводять переважно члени цієї банди». В липні 1943 року занепокоєність ситуацією з УПА висловив керівник генерального округу Волинь – Поділля Шене в записці на ім'я А. Розенберга: «На Волині немає жодної області, не зараженої націоналістичними бандами. Особливо в західних областях – Любомль, Володимир-Волинський, Горохів, Дубно, Кременець – діяльність банд набула таких форм, що вже декілька тижнів можна говорити про збройне повстання».

Російська пропаганда часто працює на межі і за межею здорового глузду. Так, російські пропагандисти навіть хотіли відродити патріотизм в Україні, особливо в Західній, де нібито наростали антиросійські настрої серед населення, кінофільмом, знятим на основі міфу про «матч смерті». В його основу лягли події, які відбулися в серпні 1942 р., коли переважно футболісти київського «Динамо», граючи за команду «Старт», перемогли в окупованому Києві німецьку команду «Флакельф». Як наслідок, ця гра стала основою всесвітньо відомого радянського міфу про «матч смерті», згідно з яким, перемігши нацистів, радянські футболісти були розстріляні. На початку XXI століття міф, спираючись на архівні документи та спогади очевидців, розвінчали історики та журналісти. Але путінські пропагандисти відмовилися вірити в реальність і вирішили зняти фільм «Матч» (режисер А. Малюков) на основі цієї історії. Цим фільмом, як зауважувалося на одному із російських сайтів, автори хотіли показати, що націоналізм і зневага до радянської історії – це не лише святотатство, а й аморальна поведінка.

«Наругою над історичною правдою» в Росії називають намагання дослідників розповісти правду про міф щодо «всенародного партизанського руху». Він є одним з її найбільш живучих радянських міфів, який донині домінує в російській та білоруській історіографії. Цей міф у закамуфльованій формі служив для легітимізації радянського режиму після війни в окремих радянських республіках. Серед іншого в ньому містилися тези про те, що від самого початку окупації партизанський рух користувався широкою підтримкою цивільного населення.

У відповідності з міфом радянська історіографія умисно завищила та легітимізувала цифру в 1 млн партизанів та підпільників на окупованих територіях СРСР. Сучасна західноєвропейська історіографія притримується цифри у 200 тис., не більше. Насправді, вже на початку окупації всі підпільні і партизанські загони були знищені німцями, окремі самі відмовилися від боротьби і вийшли в тил, бо не мали підтримки серед населення, яке на початку війни зайняло очікувальну позицію. Більш-менш партизанський рух почав зароджуватися від 1942 р., коли міг розраховувати на підтримку цивільних через постійні репресії та економічний визиск місцевого населення, а також матеріальне забезпечення з «Великої землі».

Але навіть, якщо взяти до уваги радянські цифри, міф про «всенародний рух» не витримує критики. Найбільш чітко його розвінчує статистика кількості населення, яка опинилася під німецькою окупацією, а це, за мінімальними оцінками істориків, – близько 50 млн людей, за максимальними, – понад 80 млн. Припустимо, чисельність чоловічого населення від цієї кількості, за мінімальними розрахунками, становила (точних цифр досі немає) 15 млн осіб. Тоді виходить, що з 15 млн чоловіків лише мільйон пішов партизанити, тобто кожен 14, а якщо врахувати більш реальні цифри кількості партизанів у 200 тис., то співвідношення буде в десятки разів більше. Чи можливо назвати такий рух «всенародним»?

Між тим, варто визнати, що, попри всі вади комуністичного антифашистського руху Опору, радянські партизани все ж зробили свій помітний внесок у боротьбу проти нацистської Німеччини.

Як бачимо, радянські міфи про війну мали чіткі пропагандистські завдання та своїм смисловим навантаженням мали закріпити в свідомості людей велич та всенародну підтримку тоталітарного режиму. Завдяки їм була суттєво спотворена пам'ять про війну, яка в такому далекому від реальності вигляді утвердилася в свідомості радянської спільноти. Нині цією радянською практикою активно користується путінська Росія.

Бібліографія

Армстронг Д. Советские партизаны. Легенда и действительность. 1941–1944. Москва: ЗАО Центрполиграф, 2007. 493 с.

Війна і міф. Невідома Друга світова (2016). Під редакцією: В. Вятрович, О. Зінченко, М. Майоров. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 272 с.

Гогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування 1941–1944. Київ: «Наш формат», 2014. 496 с.

Пастушенко Т. В. Відзначення Дня Перемоги в Україні в контексті суспільно-політичних подій 2013–2014 рр. «Декомунізація» свята як спроба ревізії радянського минулого. 2017. С. 258–267. URL: http://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2177/document.pdf#page=286.

Сиротюк Г., Мармілова О. Інституційна деконструкція міфу «Великої вітчизняної війни» в Україні // Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса. Том 1 / Ред. кол. Хаджинов І. В. (голова) та ін. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. Вип. 14. Т. 1. С. 87–91.

Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Київ: «Генеза», 2005. 408 с.

Пристайко В. Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. Київ: ЕксОб, 2005. 168 с.

Володимир ГІНДА

Що таке тактика «випаленої землі» у радянському варіанті та чому її досі активно використовують російські військові?

Тактика «випаленої землі» – це старий та цинічний метод ведення війни, який використовували зі стародавніх часів. Вона заборонена статтею 54 додаткового протоколу № 1 до Женевських конвенцій від 7 червня 1977 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів. «Забороняється піддавати нападу або знищувати, виводити або доводити до непридатності об'єкти, необхідні для виживання цивільного населення, зокрема такі як запаси продуктів харчування, сільськогосподарські райони, що виробляють продовольство, посіви, худобу, споруди для забезпечення питною водою та її запаси, а також іригаційні споруди спеціально з метою не допустити використання їх цивільним населенням або супротивною стороною як засобу підтримання існування, незалежно від мотивів, з метою викликати голод серед цивільних осіб, примусити їх до виїзду або з якої-небудь іншої причини», – наголошується в статті. У роки Другої світової війни «тактику випаленої землі» активно використовувало керівництво СРСР, а нині, незважаючи на Женевські конвенції, її активно застосовують рашистські війська в російсько-українській війні, але в дещо інших варіаціях.

Сутність цієї тактики зводиться до того, що відступаючі війська знищують усі життєво важливі для противника продовольчі запаси, промислову та житлову інфраструктуру з метою недопущення її використання ворогом. Радянська «тактика випаленої землі» складалася з вивезення до тилу тисяч промислових підприємств, знищення зерна, продуктів харчування, промислової та житлової інфраструктури, в окремих випадках навіть історичних пам'яток. При цьому більшовиків абсолютно не турбувало, як за таких умов буде виживати цивільне населення, що не було евакуйоване відступаючими військами і залишалося на окупованих територіях.

До таких дій Червона армія почали вдаватися з перших місяців війни. Й. Сталін у своєму зверненні до народу 3 липня 1941 р. закликав радянських громадян до всенародної боротьби з ворогом. Радянський тиран відкрито заявив, що «тактика випаленої землі» стає для Червоної армії основною стратегією: «За вимушеного відступу частин Червоної армії необхідно забирати весь рухомий залізничний склад, не залишати супротивнику жодного кілограма хліба, жодного літра пального. Колгоспники повинні перегнати всю худобу, хліб здавати на зберігання державним органам для вивезення до тилу. Усе цінне майно…, що не може бути вивезене, повинно безумовно знищуватися».

Виконуючи ці настанови, радянське військове командування та місцева влада вдавалися до дій, що спричинили гострий дефіцит продуктів для цивільного населення на початку війни. Німецькій окупаційній адміністрації довелося займатися вирішенням продовольчої проблеми. У 1941–1943 рр. з Німеччини до окупованих східних територій відправили 15 тис. вагонів з сільськогосподарською технікою – тракторами, плугами, косами, генераторами.

Навіть худобу для розведення завезли. Вся ця допомога, за німецькою статистикою, оцінювалася в 445 млн райхсмарок. Так німці намагалися виправити ситуацію та поповнити за рахунок східних земель свої припаси, але надто низькі врожаї та постійні дії партизанів суттєво ускладнювали виконання цих завдань.

У серпні 1942 р. радянські війська, відступаючи, замінували та підірвали Дніпрогес. Операцію здійснив 157-й полк НКВС під керівництвом Б. Епова. В результаті були знищені кілька частин наступаючого Вермахту, але, як стверджують деякі історики, серед жертв також були мирні жителі і навіть відступаючі війська Червоної армії, чиї інтереси не були враховані. Вся справа в тому, що підривники не розрахували силу заряду й отвір, який виник у греблі, виявився у 5 разів більший від запланованого, внаслідок чого величезна хвиля змила прибережні села з жителями та зруйнувала понтонні мости радянських військ.

У листопаді 1941 р. Й. Сталін видав наказ, у якому пропонувалося знищити всі населені пункти в тилу німецьких військ на відстані 40–60 км вглиб від передової та на 20–30 км вправо та вліво від доріг. У межах наказу лише під Москвою від 19 до 30 листопада 1941 р. радянські військові знищили 50 населених пунктів.

Відступаючи, червоноармійці завдавали величезних руйнувань містам. Скажімо, перед відступом із Києва спецзагони НКВС підірвали вокзал, склади з паливом і продовольством, вивели з ладу водогін, позбавивши столицю питної води, замінували низку споруд у центрі української столиці: будинок Держбанку, Оперного театру, Центрального комітету партії на Михайлівській площі та будівлі НКВС на Володимирській та підірвали їх після приходу німців – 24 вересня. У результаті на Хрещатику розгорілася величезна пожежа, що тривала майже два тижні: було зруйновано 324 будівлі, без даху над головою залишилися тисячі киян.

На Півдні України енкавеесівці підірвали Криворізьку та Дніпродзержинську ГЕС. На Донбасі були затоплені шахти і пошкоджене електрообладнання. У Києві, Харкові, Черкасах, Дніпропетровську, Кременчуці та інших містах знищені залізничні мости.

Загалом під час втілення в життя «тактики випаленої землі» радянським керівництвом загинули десятки тисяч цивільних та військовослужбовців Червоної армії – точних даних наразі не існує, позаяк дослідженням цього питання досі ніхто не займався. Знищення та вивезення продуктів харчування спричинили на окупованих територіях масовий голод серед цивільного населення. Німці від голоду не страждали, адже постачання Вермахту було налагоджено на належному рівні. Отож, виходить, що насправді від таких дій найбільше постраждало місцеве населення та інфраструктура, а німці та їхні союзники не відчули наслідків цих заходів на собі.

Вже після війни герой Радянського Союзу Баурджан Момиш-огли в книзі «За нами Москва» написав про відчай та гнів мешканців сільських будинків, спалених червоноармійцями. Аморальним, злочинним та безглуздим із військової точки зору назвав наказ знаменитий сталінський диверсант І. Старинов. З його слів, якби тактика «випаленої землі» була втілена в життя скрізь,

то під час окупації вимерло б майже все населення Лівобережної України та окупованих територій Росії.

А ось як висловився про наказ Й. Сталіна відомий історик Д. Волкогонов: «Це було рішення в дусі Сталіна. Люди ніколи не мали для нього цінності».

Нині людські життя не мають ніякої цінності для президента РФ В. Путіна та генералітету його варварської армії.

Від початку російського вторгнення в Україну керівництво рашистської армії активно вдається до цього ганебного методу ведення війни. Він, як зауважують воєнні аналітики, прийшов на зміну проваленій ставці російської армії на мобільні групи проникнення вглиб країни, які українське населення зустріло не «квітами та хлібом», як сподівалися рашисти, а «Джавелінами», «Байрактарами» та «коктейлями Молотова».

У сучасних воєнних умовах практика «випаленої землі» значно відрізняється від радянської. У роки Другої світової війни вона використовувалася більшовиками, аби залишити ворога на захоплених територіях без можливості поповнити свої припаси та позбавити його можливості ведення подальших воєнних дій. Нині росіяни використовують її як інструмент залякування цивільного населення, яке під постійними артилерійськими та авіаційними обстрілами має припинити опір та вимагати від «київської хунти» згоди на вимоги Кремля. Принаймні так вважають в Центрі протидії дезінформації. Саме тому, за їх переконанням, було пошкоджено чи зруйновано понад 50% житлового фонду Чернігова, Маріуполя, Харкова, Сєвєродонецька, Лисичанська та інших українських міст, до яких доторкнувся «руський мир». По всій країні зазнали ушкоджень понад 830 закладів охорони здоров'я, понад 2 тис. освітніх установ і понад 530 об'єктів культури та мистецтв. Без даху над головою залишилися вже більше 3,5 млн українців, або 8% населення України. На жаль, кількість зруйнованих об'єктів соціальної інфраструктури щодня збільшується. Але, як показує практика, цей задум не має успіху.

Сутність російської «тактики випаленої землі» зводиться до того, що рашисти повністю знищують авіацією та артилерією територію, зазвичай міст із цивільним населенням, а потім входять туди військами, а не намагаються завадити використовувати її супротивником, що є не зовсім зрозумілим для сучасних військових. Так, речник Міністерства оборони О. Мотузяник зауважує: «Агресор веде інтенсивний вогонь тактичними ракетними комплексами та авіацією вздовж усієї лінії бойового зіткнення, зокрема, в Донецькому операційному районі та на Слов'янському напрямку. Ворог застосовує тактику "випаленої землі" практично скрізь, і у Сєвєродонецьку, і у Бахмуті, так робив у Попасній, Маріуполі – просто нищить авіацією і артилерією територію, щоб потім туди увійшли їхні війська. Щоправда, незрозуміло, що далі вони будуть робити з цією територією». Здається, що росіяни просто не замислюються про майбутнє цих територій, які між іншим, називають «своїми».

При цьому росіяни знищують цивільну інфраструктуру, а не військову, що вважається не доцільним у теперішньому світі, адже РФ має у своєму арсеналі високоточну зброю, супутники тощо. Для прикладу, у Центрі протидії дезінформації при РНБО повідомляють: «Всупереч заяві Путіна, що по жодних цивільних об'єктах російська армія ударів не завдає, за 5 місяців війни росія атакувала цивільні об'єкти майже у 60 разів частіше, ніж військові. В цифрах

це 17,3 тис. ударів по цивільних об'єктах і близько 300 – по військових. Насамперед окупанти завдають ударів по цивільній інфраструктурі міст, розташованих уздовж лінії фронту».

Варто зауважити, що однією з причин таких значних руйнувань цивільної інфраструктури України спеціалісти Центру протидії дезінформації називають і низьку точність російської зброї та використання застарілих радянських карт, або хибних даних. Адже понад 70% російських ракет не вражають визначених цілей.

Чому «тактику випаленої землі» досі використовують росіяни, не зважаючи на міжнародні заборони? Тут варто наголосити: Кремль уже неодноразово засвідчив своїми діями, що для нього не діють жодні міжнародні правові заборони, угоди чи договори, звичайно, якщо їх не можна використати у власних інтересах. У сучасній російсько-українській війні подібна тактика є одним із елементів терору, залякування та сіяння паніки серед мирних мешканців та української влади, і чи не найголовніше, такі дії агресора засвідчують його безпорадність у воєнній кампанії, що викликає лють військових до всього українського, яка призводить до хаотичного знищення цілих міст.

Беззаперечно, такі дії росіян є «воєнними злочинами» і вони однозначно знайдуть своє відображення у рішеннях міжнародних судових органів після завершення цієї війни.

Бібліографія

Війна і міф. Невідома Друга світова (2016). Під редакцією: В. В'ятрович, О. Зінченко, М. Майоров. Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного дозвілля», 272 с.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL : https://ips.ligazakon.net/document/MU77003?an=454006

Момыш-улы Б. За нами Москва. Записки офицера / Изд. 3-е, доп. Алма-Ата: Казгослитиздат, 1962. 432 с.

Росія застосовує в Україні тактику «випаленої землі» ЦПД. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/1988064-rosiya-zastosovuye-v-ukrayini-taktiku-vipalenoyi-zemli-tspd

Росія застосовує на сході України тактику «випаленої землі». Міноборони. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3490206-rosia-zastosovue-na-shodi-ukraini-taktiku-vipalenoi-zemli-minoboroni.html

Володимир ГІНДА

Війна СРСР проти Фінляндії: за що гинули радянські солдати в снігах Суомі?

Саме Радянсько-фінську війну 1939–1940 рр. вітчизняні історики розглядають як перше серйозне випробування для Червоної армії на шляху до реалізації амбітних геополітичних планів Сталіна. Відомо, що після першого етапу розпаду Російської імперії, який став можливий після Лютневої революції 1917 р., та проголошення 1 вересня 1917 р. Російської республіки, незалежність проголосили близько 12 колишніх її колоній. П'ять з них, а саме Естонія, Латвія, Литва, Польща та Фінляндія у протиборстві з колишньою метрополією, а точніше з її правонаступницею Радянською Росією, все ж вибороли (хоча й не надовго) свою незалежність, інші були поглинуті новоствореною імперією, яка маскувалася спочатку за вивіскою «Країна Рад».

Настане час, і країни Балтії, згідно з таємними протоколами, укладеними між СРСР і нацистською Німеччиною, будуть окуповані Радянським Союзом, а Польща, розгромлена та розділена спільними зусиллями СРСР та Німеччини, зникне на деякий час із політичної мапи світу. Що стосується Фінляндії, то вона доволі неочікувано, перш за все для правлячої верхівки Радянського Союзу, стане тим самим «міцним горішком», об який Сталін та його «непереможна і легендарна» армія зламає зуби.

Отже, Радянський Союз зажадав від Фінляндії того ж самого, що й від країн Балтії. Однак фіни рішуче внесли свої суттєві корективи до сценарію кремлівського людожера. Упродовж жовтня-листопада 1939 р. вони успішно тримали оборону на «дипломатичному фронті», відкидаючи агресивні випади відомства, яке очолював соратник та поплічник Сталіна – В'ячеслав Молотов. Фіни не пішли ані на територіальні поступки, ані на розміщення на своїй території радянських військових баз, що фактично призвело б до окупації їхньої країни Радянським Союзом.

Піймавши облизня на дипломатичному фронті, Сталін повів себе цілком прогнозовано – він просто напав на Фінляндію, заявляючи, що агресія СРСР – ніщо інше, як законна відповідь на внутрішні заворушення в Суомі. А щоб ні в кого не виникло сумнівів, наступного дня після збройного вторгнення до Фінляндії, а саме 1 грудня 1939 р., в СРСР було сформовано маріонетковий «Народний уряд», який і мав стати «законним» органом Фінляндії після її «визволення» Червоною армією. Підконтрольну Кремлю «Фінляндську демократичну республіку» прогнозовано очолив провідний діяч Комінтерну Отто Куусінен. У листопаді 1939 р. розпочалося формування 1-го корпусу «Фінської народної армії». Корпус комплектувався фінами та карелами, які проходили службу здебільшого в Ленінградському військовому окрузі. Напередодні вторгнення Червоної армії до Фінляндії в корпусі проходило службу майже 13,5 тисяч вояків, а вже в лютому 1940 р., тобто в розпал боїв, їхня кількість подвоїлася. Згідно з задумом радянського військово-політичного керівництва, нова армія ФДР мала замінити окупаційні частини Червоної армії і стати тією самою регулярною армією «оновленої» або радянізованої Фінляндії. Однак дії новоствореного корпусу, точніше кількох його полків, обмежилися

спеціальними диверсійними та розвідувальними операціями в смузі наступу 8-ї армії.

Варто зазначити, що операція із захоплення Фінляндії мала здійснюватися силами Ленінградського військового округу та підпорядкованих йому Балтійського та Північного флотів. Була визначена й тривалість операції з розгрому, за визначенням головної газети СРСР «Правди», «фінської козявки». Вона мала завершитися за три тижні і стати своєрідним подарунком до 60-річного ювілею «батька народів» і «геніального вождя» Йосипа Сталіна.

А щоб у червоноармійців та командирів не виникло, бува, вагань і сумнівів щодо справедливості дій Червоної армії на території суверенної держави, за тиждень до вторгнення до Фінляндії, 23 листопада 1939 р. політуправління Ленінградського військового округу підготувало, як нині кажуть, відповідну «методичку», де бійцям розтлумачувалася мета «визвольного походу». Зокрема, в ній зазначалося: «Ми йдемо до Фінляндії не як завойовники, а як друзі та визволителі фінського народу від гніту поміщиків і капіталістів. Ми йдемо не проти фінського народу, а проти уряду Каяндер-Еркно, який пригноблював фінський народ і спровокував війну з СРСР. Ми поважаємо свободу та незалежність Фінляндії, отриману фінським народом внаслідок Жовтневої революції і перемоги Радянської влади».

А за кілька місяців до вторгнення до Фінляндії поет-пісняр Анатолій Д'Актикль разом з трьома братами-композиторами Покрассами – Самуїлом, Дмитром та Даніїлом – написав пісню, яка мала б пояснити мету і задачу запланованої воєнної операції, і, звичайно ж, дати бійцям «непереможної та легендарної» упевненість у швидкому її завершенні. Для романтизованої персоніфікації, що мала б вплинути на почуття молодих чоловіків, задіяних у «визвольному поході», Фінляндія в пісні Д'Актикля та Покрассів поставала в образі такої собі вродливої дівчини на ймення Суомі (самоназва Фінляндії. – *Авт.*). Майстерно й лірично підібрані та зримовані слова вірша органічно лягли на нехитру мелодію і мали б спонукати бійців і командирів Червоної армії до порятунку міфічної красуні-Фінляндії, яка потерпає «від гніту тих самих ненависних доморощених поміщиків та капіталістів»:

«Сосняком по откосам кудрявится
Пограничный скупой кругозор.
Принимай нас, Суоми-красавица,
В ожерелье прозрачных озер!»

А про те, що пісня була написана заздалегідь, свідчать її наступний куплет:

«Ломят танки широкие просеки,
Самолеты кружат в облаках,
Невысокое солнышко осени
Зажигает огни на штыках…».

Нагадаємо, що вторгнення Радянського Союзу до Фінляндії відбулося 30 листопада 1939 р., тобто тоді, коли в цій північній країні вже повністю господарювала зима. За словами російського оглядача редакції «Нової газети» Сергія Байхамедотова, існує версія, що пісня про майбутній «визвольний похід» з'явилася на платівках ще в серпні 1939 р.

Як би там не було, але до «визволення фінського народу від гніту поміщиків і капіталістів» Червона армія підготувалася ґрунтовно. Планувалося

перемогти «малою кров'ю» і, звичайно ж, «могутнім ударом» про що запевняла і радянська преса. Червона армія в публікаціях, здебільшого в передовицях центральних газет, поставала ідеальною і переможною, а фіни – нікчемним супротивником.

Проти невеличкої Фінляндії Радянський Союз кинув 400 тисяч бійців і командирів, близько 2,5 тисяч танків, 1,5 – гармат, 1,2 – літаків. Дії сухопутних військ були підтримані кораблями Балтійського та Північного флотів. Однак вже за місяць тон офіційних засобів інформації від бравурних перейшов до дещо заклопотаних. На шпальтах радянських газет раптом заговорили і про важку місцину, і морози, і «зозуль-снайперів», що подібно міфічним валькіріям викошували лави Червоної армії, і звичайно ж, потужність «лінії Маннергейма», яку просто «демонізували» радянські пропагандисти, щоб пояснити низку поразок своїх військ. Однак, за словами Верховного головнокомандувача армії Фінляндії і майбутнього президента цієї країни маршала Карла Густава Еміля Маннергейма, наступ Червоної армії зупинила не лінія фортифікаційних споруд на Карельському перешийку, названих на його честь, а передусім мужність і стійкість фінських солдатів, а також консолідація фінського суспільства.

Опосередковано про це свідчать і заголовки спогадів учасників Зимової війни, розміщені у відповідному двотомнику «Бої у Фінляндії», підготовленому Військовим видавництвом Народного Комісаріату Оборони СРСР, що побачив світ уже в лютому 1941 р. Так ось назви спогадів, попри певний пафос і офіціоз, засвідчують, що легкої прогулянки Фінляндією, на яку так сподівалися «кремлівські стратеги», не вийшло, і Червоній армії довелося зіткнутися з відчайдушним і мужнім опором фінського народу. Щоб переконатися в цьому, варто лише перегорнути вищезгаданий двотомник, де можна натрапити на відповідні нариси: «Як я врятував пораненого командира», «Пожежа на літаку», «Розвідка боєм», «Провокація білофінів» тощо.

Ось як писав один із авторів двотомника полковий комісар С. Ковтуненко про подвиг українця командира взводу 1-ї роти 1-го батальйону 20-ї танкової бригади лейтенанта Сергія Ячника: «Радянські люди йдуть до дротяних загороджень, до гранітних надовбів, до мінованих полів, до залізобетонних фортець. Йдуть назустріч смерті, перемагають смерть, борються за щастя і мирний труд радянського народу. Озвірілий ворог чинить упертий опір…». Майже 65 років по тому герой нарису полкового комісара Ковтуненка, учасник Зимової війни 1939–1940 рр., один із 412 Героїв Радянського Союзу, які отримали високе звання в боях проти Фінляндії, Сергій Ячник згадував: «Необхідно визнати, що фінська армія була непогано організована, озброєна і навчена. Висока індивідуальна підготовка давала змогу фінам діяти дуже ефективно. Не варто також забувати, що для них ми були все-таки ворогами, загарбниками. Особливо хотілося б відзначити озброєння еліти фінської армії – шуцкорівців. Це були невеликі, але мобільні загони лижників, які були озброєні пістолетами-кулеметами системи «Суомі», а також легкими мінометами. Діяли вони, як правило, в нашому тилу. Робили це зухвало та уміло. Фіни чудово знали місцевість та були неперевершеними розвідниками. Свої вилазки шуцкорівці здійснювали, як правило, вночі. Вони також були мастаками в організації засад…».

Прогризання фінської оборони, адже тільки так можна назвати тактику Червоної армії на Карельському перешийку, коштувало їй величезних людських

втрат. Верховний головнокомандувач армії Фінляндії маршал Маннергейм згадував: «Оскільки росіяни не економили ні на піхоті, ні на танках, масштаби їхніх втрат жахали». Про те, як атакували фінські позиції радянські війська, згадували і рядові бійці Суомі. Так, невідомий фінський кулеметник розповідав: «А потім лавами пішла радянська піхота. Вона йшла так густо, що ми не встигали перезаряджати стрічки. Ствол розжарювався до червоного – всі кулі влучали в ціль. А червоні солдати продовжували по штабелях трупів повзти вперед. Потім знов підніматися з гвинтівками. На повний зріст, з одними гвинтівками».

Підтверджує слова противника і учасник Зимової війни киянин Григорій Гаращенко. Він, зокрема, згадував: «Трупами червоноармійців було вистелено ліси, поляни, дороги й тороси Фінської затоки. Я не перебільшую. Скільки молодих хлопців навіть не побували в жодному бою: увечері прибули на передову, влаштувалися у снігових наметах й… заснули навіки. А треба сказати, що нашу 95-ту стрілецьку дивізію поповнювали двічі по п'ять тисяч осіб. Згодом від безвиході ми стали споруджувати укриття з тіл убитих однополчан. Утепляли ці шатра вовняні шинелі загиблих товаришів».

Що стосується українців, то в складі Червоної армії воювало понад 40 тисяч вихідців з України, про що свідчать дані, наведені в книзі «Полягли в снігах Суомі», що увійшла до історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежем».

Показовою в цьому плані є трагічна, а за словами проф. Михайла Ковалля, «страшна й безглузда доля» 44-ї Київської Червонопрапорної стрілецької дивізії імені Миколи Щорса, яка була сформована переважно з призовників Житомирщини – міста Новоград-Волинського та відповідного району і дислокувалася в містечку Богунія. Саме на прикладі цього тактичного з'єднання можна реконструювати ставлення сталінського режиму до «людського матеріалу» і щодо ситуації, в якій перебували українці за часів СРСР. Цілковита непідготовленість військ і недолугість вищого командування призвели до загибелі цієї дивізії. Бойові порядки цього з'єднання були просто переобтяжені технікою та обозом, тому були легко заблоковані в густих лісах Карелії мобільними фінськими підрозділами. За спогадами колишніх бійців дивізії, в обозі з'єднання вглиб території Фінляндії рухалася агітбригада з патефонами та наочною агітацією. Окрім того, після розгрому 44-ї дивізії фіни в обозі з'єднання виявили парадну форму. 1 січня 1940 р. фіни атакували один із полків 44-ї стрілецької дивізії і оточили його. Спроба ударної групи дивізії деблокувати полк зазнала фіаско, вона також потрапила в оточення. За кілька днів дивізія, яка розтягнулася на 30 кілометрів, була розчленована. Частина бійців і командирів з'єднання загинула від влучного вогню фінів, значна частина замерзла в снігах, і майже половина особового складу дивізії потрапила в полон. Після завершення війни і повернення з фінського полону ці люди стали бранцями вже сталінського режиму, поповнивши таким чином багатомільйонні лави ГУЛАГу.

Сутужно довелося українцям і на вістрі головного удару, який завдавала Червона армія, а саме під час прориву «лінії Маннергейма». Так, Маршал Радянського Союзу Кирило Мерецков, який під час Зимової війни очолював 7-му армію, що вела наступ на Карельському перешийку, у своїй книзі «На службі

народу» згадував: «Гірше вийшло з іншою дивізією, перекинутою на фронт з українського степу без попереднього навчання бійців в умовах місцевості з лісами, болотами та пагорбами і глибоких снігів. Вона опинилися у повністю незвичному для неї становищі і зазнавала тяжких утрат».

«Тату й мамо! Наша армія зустріла великий спротив, – писав танкіст Каркавач батькам у Полтаву в грудні 1939 р. – Усі шляхи перекриті мінами, на деревах і під деревами міни. На деревах снайпери. Тільки відкрив люк машини, а він стріляє з дерева по наших. Багато наших людей загинуло і поранено».

«Останні два дні довелося мені бути на передовій, де я бачив жахи, які взагалі приносить війна для народу, як ховають нас, молодих людей, у дрібних ямах, гірше худоби, а дома ж діточки чекають батьків з війни», – писав червоноармієць Гореліков дружині, що мешкала в Чернігівській області.

«Сумно бачити, як гине наш брат, але ще гірше, коли кілька десятків поранених лежать на снігу, виють нелюдським голосом і замерзають на морозі, бо їх відвезти не встигають. Дуже й дуже дорого обійдеться ця війна СРСР», – зазначав ще один військовослужбовець.

Мешканка Черкаської області Євдокія Поліщук, яка під час Зимової війни працювала у військовому шпиталі, згадувала: «Багато тоді їх (бійців і командирів Червоної армії. – *Авт.*) прибувало до нас у госпіталь після обмороження. Крім того, багато солдат страждало і від голоду. Втрати там були великі! Привозили в Петрозаводськ до нас поранених, обморожених і хворих солдатів. Везли їх машинами і поїздами, везли прямісінько з того фронту. Багато привозили!».

Уродженка Полтавської області, військовий медик Катерина Педан також брала участь у Зимовій війні. Вона згадувала, як відбувалося поховання загиблих бійців і командирів на Карельському перешийку в 1940 р.: «Трактором копали траншеї, великі ями такі! Потім рубали гілля із сосни, вистилали ті ями і складали трупи один на одного. Отак штабелями клали... А ми, медпрацівники, ходили, як ті курчата, за нашими танками, що проїжджали неподалік, і збирали за ними журавлину в перемеленому гусеницями снігу...». Якщо це не апокаліптичні епізоди, що закарбувалися в пам'яті Катерини Педан, то що тоді?

Мужня боротьба народу Фінляндії за свою незалежність проти Радянського Союзу призвела до консолідації західної демократії. Фінам надали значну військову та фінансову допомогу, зокрема Франція та Велика Британія, а також низка інших держав. Окрім того, до Суомі почали прибувати добровольчі загони з різних країн Європи, щоб зі зброєю в руках відстоювати незалежність та територіальну цілісність Фінляндії.

Однак саме мужність і стійкість народу Фінляндії допомогла вистояти йому у 105-денній війні проти величезного за людськими та матеріальними ресурсами Радянського Союзу. Що ж стосується невиправдано великих втрат РСЧА, то вони стали такою собі «платнею» за божевільні марення Сталіна, а також своєрідною сакральною жертвою заради світового панування СРСР.

Ще сто років тому письменник-фантаст Герберт Веллс передбачав, що Росія може стати провісницею світової федералізації республік. А шляху до цієї «федералізації» (читай окупації. – *Авт.*) не може бути без жертв. Пригадується оте саме ленінське: «Нехай моськи буржуазного суспільства верещать і гавка-

ють з приводу кожної зайвої тріски під час рубання великого старого лісу!». Тобто люди для кремлівських можновладців завжди були тими самими «трісками», які необхідно було постійно підкидати до багаття, щоб «на горе всіх буржуїв» роздмухати ту саму світову пожежу.

Отже, за офіційними даними, опублікованими в праці генерального штабу Російських збройних сил «Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных», невідновні втрати Радянського Союзу загалом становили 126 875 військовослужбовців Червоної армії, службовців та робітників. З них убитими, померлими при евакуації з боїв до санчастин, загиблими внаслідок надзвичайних подій налічувалося 71 214 осіб. Пропали безвісти та не повернулися через різні обставини з полону 39 369 осіб. Померли від ран, обморожень і різних захворювань 16 292 осіб. Значними були і санітарні втрати. Вони загалом сягали 264 908 осіб. Серед них 188 671 поранених, контужених та обгорілих, 58 370 хворих та 17 867 обморожених.

Бібліографія

Бои в Финляндии. Воспоминания участников. Часть I. Москва, 1941. 392 с.

Бои в Финляндии. Воспоминания участников. Часть II. Москва, 1941. 542 с.

Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных. Москва, 1993. 370 с.

Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999. 336 с.

Мерецков К. На службе народа. Москва, 1970. 464 с.

Полягли в снігах Суомі. Київ, 2004. 968 с.

Сандер Г. Зимняя война. 1939–1940 гг. Москва, 2012. 288 с.

Соколов Б. Тайны Финской войны. Москва, 2000. 416 с.

Тарас А. Советско-финская война. 1939–1940 г.г. Минск, 1999. 464 с.

Типпельскирх К. История Второй мировой войны. Москва, 1998. 796 с.

Филь О. Україна: XX століття у спогадах сучасників. Київ, 2022. 704 с.

Чорний В. Радянська агресія 1939 року проти Фінляндії у контексті Другої світової війни: передумови, наслідки, уроки для України // Воєнно-історичний вісник. № 2(36). 2020.

Энгл Э., Паананен Л. Зимняя война. Советское нападение на Финляндию. 1939–1940. Москва, 2006. 512 с.

Олександр ФИЛЬ

Як змінилося життя мешканців УРСР з початком німецько-радянської війни?

Війна негативно позначилася на повсякденному житті мільйонів людей. З того часу, як у багатьох українців і зараз, сприйняття життя ніби розділилося на «до» і «після» війни. Найбільш яскравими маркерами у спогадах очевидців тих подій стали: перший день війни (особливо бомбардування, якщо воно було), входження німців у населений пункт, знищення мирного населення, визволення Червоною армією.

Перший день війни у спогадах цивільного населення характеризувався як надзвичайна новина, про яку переважно дізналися з радіоповідомлень. Селянам сповіщали про початок війни представники органів влади на загальних зборах. Ця подія викликала у переважної більшості населення такі почуття як розгубленість, страх, непевність. Хоча населення України сприйняло новину про війну по-різному, але всі розуміли, що таке явище характеризується руйнуваннями, пораненнями, втратою рідних та близьких тощо. Невиправдане очікування швидкої перемоги радянської армії над гітлерівцями, сформоване гаслами радянської пропаганди «війна малою кров'ю на чужій території» поступово змінювалося розчаруваннями, які висловлювалися, переважно, на адресу керівництва країни.

Перші місяці війни були діаметрально протилежними для західної і східної частини України. Західна Україна не встигла радянізуватися після анексії 1939 р., серед її мешканців були доволі сильними впливи релігійних та націоналістичних чинників, поширені антирадянські настрої. Швидке просування гітлерівців територією СРСР призвело до того, що значна частина Західної Україна була окупована за кілька перших тижнів. Натомість більша частина України ще певний час залишалася радянською. Відповідно сприйняття війни для цих людей було різним. Хтось вибудовував свою стратегію виживання з окупантами, дехто сподівався, що гітлерівську навалу вдасться зупинити десь там, і його життя не зазнає кардинальних руйнівних змін. Існувала різниця у сприйнятті війни українцями і євреями, містянами і селянами, партійцями і безпартійними, керівниками і робітниками тощо. Назагал, населення, яке за радянських часів зазнало переслідувань, мало певні позитивні очікування, сподіваючись вирватися з сталінської імперії. Особливо поширеними антирадянські настрої були в сільській місцевості, де добре пам'ятали про примусову колективізацію, Голод 1932–1933 рр. Борці за українську незалежну державу сподівалися використати протистояння двох великих держав для досягнення своєї мети.

Важливим чинником, який негативно впливав на настрої населення, була відсутність достовірних даних про ситуацію на фронті. Інформація з офіційних джерел була сповнена награнного оптимізму й подавалася дозовано. Така ситуація провокувала появу чуток. Каральні органи радянської влади ретельно відстежували і фіксували настрої в суспільстві, особливо виявляючи нелояльних до радянської влади, які симпатизували німцям. Їх затримували,

проводилися слідчі дії, і щодо них вживалися найсуворіші заходи. Спеціальні укази Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня та 15 листопада 1941 р. передбачали кримінальну відповідальність у вигляді ув'язнення від двох до п'яти років за поширення у воєнний час неправдивих та брехливих чуток і панічних настроїв.

Війна поступово наповнювала повсякдення, хоча у мешканців віддалених від фронту територій ще тривало мирне життя. Зміни особливо були відчутні в містах. Адже з початком війни значна частина підприємств змінила профіль і режим роботи, неритмічно працювали комунальні служби та транспорт, панічні настрої призвели до швидкого розкуповування продуктів харчування та предметів щоденного вжитку. Посилювали розгубленість і появу антирадянських настроїв спалювання архівів та документів у радянських установах, вибіркова евакуація, втеча керівників підприємств, партійних лідерів, поява біженців, поранених тощо. Радянські громадяни активно долучилися до пошуку диверсантів і шпигунів. Вони пильно придивлялися до «чужих» людей, до їх одягу, до запитань, що могли видати немісцевого. Підозрілих затримували самотужки чи з допомогою міліції. На дорогах частіше з'являлася військова техніка, вулицями ходили люди в радянських однострояхх, населення залучали до різноманітних робіт (копання шанців, праця в шпиталях тощо).

Як слушно зауважив В. Гриневич, перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР засвідчили кризу лояльності до сталінського режиму в Україні. Декларована пропагандою морально-політична єдність Країни Рад виявилася позірною. Українське суспільство зустріло війну політично розколотим. Спектр суспільно-політичних настроїв, що існували в цей період, був широким: від повної аполітичності, соціальної інертності до пасивних чи активних форм підтримки чи опору заходам сталінського режиму. Однак ще більше незадоволення радянською владою, яке переходило у прямий спротив, викликало знищення всього цінного на території, де залишалося цивільне населення, особливо це стосувалося продуктів харчування, комунальних підприємств, електростанцій тощо.

За іншим сценарієм розвивалися події в Західній Україні, більшість населених пунктів якої до середини липня 1941 р. були вже окуповані гітлерівцями. Серед іншого там з відступом Червоної армії відбувалася боротьба за владу між поляками та українцями. Поляки, наприклад, захопили владу в містечку Синява на Львівщині, обрали свого бургомістра, сформували так звану «міліцію» й активно почали грабувати державне майно. Потім владу перебрали представники ОУН (Б), намагаючись навести лад. В окупованих населених пунктах цього регіону гостро постали повсякденні проблеми цивільного населення. Їх намагалися вирішити місцеві органи влади, які доволі швидко зорганізувалися. Насамперед приділялася увага забезпеченню продуктами харчування містян. Натомість німецька окупаційна влада вимагала від місцевої адміністрації запровадження й виконання режимних заходів (комендантська година, реєстрація населення, облік майна, здача зброї та амуніції, вилучення радіоприймачів тощо).

Німецькі війська невпинно просувалися на схід України. Після відходу радянської армії з населених пунктів у них панувало безвладдя і хаос, повсюдними стали явища пограбування магазинів і складів.

Початок нацистської окупації поглибив розкол у суспільстві. Існує немало свідчень очевидців та архівних джерел, які підтверджують, що люди зустрічали нацистських окупантів з квітами, з хлібом-сіллю. Натомість патріотично налаштовані радянські громадяни зорганізовувалися для спротиву «новому» режиму.

Як і в Західній Україні, перші окупаційні накази спрямовувалися на умиротворення місцевого населення, його закликали до спокою, пропонували повернути все награбоване, здати зброю і радіоприймачі, дотримуватися світломаскування, вказати місцезнаходження партизан, червоноармійців, комуністів. Наступні розпорядження стосувалися відновлення роботи місцевих підприємств. Окупаційна влада пропонувала всім, хто працював до початку окупації, з'явитися за останнім місцем роботи й зареєструватися там або в управі. Наголошувалося, що особи, які не виконають наказ, вважатимуться саботажниками і їм загрожувало покарання – розстріл.

В окупованих містах і селах створювалися управи, на які покладалося налагодження життєдіяльності населених пунктів. Активну роботу в цьому напрямку здійснювала місцева громадськість. Однак пріоритети у діяльності управ визначали німецькі окупаційні органи. Політика гітлерівців стосовно повсякденних запитів цивільного населення була незмінною практично від першого дня окупації. Вона була зорієнтована на обслуговування інтересів і потреб Третього райху та вояків Вермахту, спрямовувалася на реалізацію планів у сфері промисловості, місцевого господарства й пограбування матеріальних цінностей.

Для цивільного населення доволі гостро постало продовольче питання. Про організоване забезпечення продуктами харчування в початковий період окупації не йшлося, хоча певні заходи вживалися в цій царині (проводилася реєстрація населення, з'ясовувалися виробничі потужності місцевих підприємств, запроваджувалися картки). У таких умовах більші сподівання були на самопостачання. Населення доїдало запаси, що в нього залишилися з радянських часів, придивлялися до крамниць, які тільки-но почали відновлюватися, та на тривалий час замінником державної торгівлі став базар, де людність могла виміняти щось з речей на продукти. Проблема пошуку продуктів була актуальною упродовж усієї окупації, особливо для містян. Для декого вона перетворилася на своєрідне ремесло: десь щось виміняти, перепродати, інколи виростити на присадибній ділянці і навіть вкрасти тощо. Важливим чинником для вирішення цього складного питання стали можливості людини швидко зорієнтуватися в ситуації, підлаштуватися до умов окупаційного режиму. Кому вдалося знайти роботу, той міг розраховувати хоча б на мізерну норму хліба, а інколи й інших продуктів.

Щодо житлової проблеми, яка постала перед населенням внаслідок скорочення житлового фонду через бойові дії обох воюючих сторін, то вона вирішувалася за рахунок переселення в пусті квартири чи будинки. Цим питанням займалися житлові відділи управ, насамперед виконували запити погорільців і репресованих радянською владою. Більшість квартир залишилися без світла, води, тепла. У переселенців незрідка непридатність житла доповнювалася відсутністю меблів, постільної білизни, посуду тощо. Селяни, які втратили житло, були вимушені роками проживати в землянках, льохах, хлівах та

інших мало пристосованих приміщеннях. Поширеною була практика вилучення житла й особистих речей у цивільного населення для потреб Вермахту чи окупаційної адміністрації.

Для цивільного населення почали відновлювати роботу медичні заклади, аптеки. Проте медичні послуги надавалися на платній основі. У сільській місцевості отримання медичної допомоги було ускладненим через знищення незначної ще з радянських часів соціальної інфраструктури та обмеженість доступу до уцілілих в райцентрах та містах лікарень через заборону окупантами вільного пересування між населеними пунктами.

Змінилися не лише побутові умови життя цивільного населення, окупаційне повсякдення вимагало психологічної адаптації. Вже початок війни сформував певні категорії, хоча й дещо умовні. Так, були прихильники радянського режиму, які щиро вірили своєму уряду та ідеям, які він проповідував, тому прагнули за будь-яку ціну боронити рідну землю, навіть ціною власного життя. Хтось обрав пасивний спротив, саботуючи заходи окупантів у різних сферах. Були й ті, хто, навпаки, ненавидів усе радянське. Вони сподівалися, що саме війна змінить їхнє життя на краще, адже вони зможуть позбавитися ненависного режиму. Проте переважна більшість населення зайняла очікувальну позицію. Вони пристосовувалися до умов життя, вибудовуючи власну стратегію, формуючи нові моделі поведінки. У першу чергу вирішувалися побутові проблеми, без яких було неможливе фізіологічне виживання: пошук їжі, одягу, житла тощо.

На ставлення місцевого населення до окупантів негативно вплинуло остаточне вирішення «єврейського питання» на окупованих східних територіях. Запроваджені завойовниками безжальний терор, насилля, переслідування, експлуатація, приниження стали тими факторами, які викликали негативне ставлення українців до окупантів. Абсолютна байдужість до потреб населення, прагнення у будь-який спосіб облаштувати свій побут, грабунки, свавілля, надмірна регламентація життя, терор характеризували ставлення окупантів до місцевих мешканців. Погіршувало стосунки між місцевим населенням і окупантами ставлення останніх до українців як до рабів, яких карали за найменшу провину.

Отже, для більшості цивільного населення початок війни, попри розходження в думках та настроях, став переломним етапом у їх житті. Людина залишилася наодинці з новими і незнаними нею раніше життєвими проблемами, суть яких зводилася до елементарного фізіологічного виживання.

З 24 лютого 2022 р. мешканці України знову відчули на собі всі жахи збройної агресії і випробування війною. Однак це тотальна війна на фронтах, на передовій. А зброя масового ураження застосовується не тільки на полі бою, а й у тилу. Цивільне населення постійно перебуває під загрозою ракетних обстрілів. І якщо в 1941 р. можна було евакуюватися в межах своєї країни, то в Україні зараз немає безпечних місць, тому масовим став виїзд за кордон. Насилля і терор, що застосовують рашисти до цивільних мешканців тимчасово окупованих територій України, вражає жорстокістю й цинізмом. Викликає подив їхнє патологічне мародерство, крадіжки всього, від елементарних дрібниць до побутової техніки.

Як і в роки німецько-радянської війни, в 2022 р. українці відчули панічний страх від звуків сирен й ховалися у малопристосованих укриттях, але вже за кілька тижнів майже перестали реагувати на попередження про повітряну тривогу. Від перших днів була запроваджена комендантська година, з'явився дефіцит продуктів харчування і ліків через порушення транспортних зв'язків і знищення логістичних центрів, важко було виїхати в західному напрямку, особливо потягом, адже намагалися щоденно це зробити тисячі жінок, дітей, людей похилого віку. Більшість цивільного населення зіткнулася з втратою роботи й безгрошів'ям. У наближених до бойових дій районах відразу виникла проблема електро- і газопостачання, опалення, питної води, зник мобільний зв'язок та інтернет. Руйнування доріг, мостів, залізниць, дефіцит бензину порушили комунікацію. Справжнім лихом стали покинуті напризволяще домашні тварини. Та поступово життя у віддалених від фронту місцевостях стабілізувалося.

Початок війни викликав серед українців як прояви патріотизму – черги у військкомати й загони тероборони, посилення волонтерського руху та вияв самоорганізації для допомоги потребуючим, для збору коштів на придбання не лише військової амуніції для своїх родичів та знайомих, а й зборові акції на закупівлю військової техніки для ЗСУ, так і паніку та боягузтво – випадки намагання чоловіками призовного віку виїхати за межі України (шляхом підкупу прикордонників, видавання себе за жінку тощо), розкрадання гуманітарної допомоги, військового спорядження для його подальшого продажу, шахрайські дії зі збору коштів для ЗСУ з їх подальшим привласненням.

Війна триває, а вже зараз зрозуміло, що її наслідки негативно позначаться на всіх сферах життя та діяльності мешканців України.

Бібліографія

Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / Владислав Гриневич. Київ–Дніпропетровськ, 2012.

Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: ІУ НАН України, 2021. С. 169–205.

Стяжкина Олена. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і літера, 2020. 272 с.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Як нацистські окупанти упокорювали окуповану територію України?

Швидке просування гітлерівців територією УРСР вимагало створення на окупованих територіях режиму, який би гарантував безпеку військам і дозволив їм безперешкодно продовжувати війну на фронті. З цією метою на захоплених українських територіях запроваджували заходи «упокорення та замирення», особливою жорстокістю вони відзначалися в райхскомісаріаті «Україна». В арсеналі нацистських функціонерів військової й цивільної влади були система заручництва і колективної відповідальності, документування, реєстрація та облік населення, контроль працездатних через біржі праці, обмеження пересування між населеними пунктами, комендантська година. Контроль за запровадженням і виконанням основних засад такої регламентуючої діяльності покладався на місцеві органи влади – міські (сільські) управи, яким допомагала в цьому поліція. Одними з перших з'явилися накази про здачу військового одягу та зброї, повернення награбованого майна, вилучення радіоприймачів, голубів, друкарських машинок і фотоапаратів, обов'язкову реєстрацію будь-яких транспортних засобів, виявлення місцеперебування колишніх червоноармійців, комуністів, комсомольців, партійних функціонерів. За ухваленими окупаційною владою нормативними актами цивільне населення своїм життям відповідало за правопорушення щодо військ і представників окупаційної влади (загроза їх здоров'ю чи життю, використання передбачених для них продуктів харчування чи матеріальних засобів). Переслідувався будь-який опір владі (саботаж, страйк, повстання, пасивний опір), шпигунство, до якого віднесли користування засобами зв'язку, надання притулку та сприяння втечі шпигунів, партизан, полонених червоноармійців. Заборонялося зберігання й носіння зброї. Різні покарання залежно від тяжкості провини передбачалися за будь-яку шкоду, заподіяну майну окупантів. Заборонялося змінювати місце проживання; заходити у залишені будинки й привласнювати будь-які речі, майно тощо. Однотипних для всіх регіонів України приписів та розпоряджень щодо режимних заходів стосовно населення на окупованій території не існувало, але скрізь окупанти фізично карали місцеве населення за будь-які провини: запізнення на роботу, пошкодження майна, підозра у саботажі тощо. Смертна кара передбачалася за злочини (крадіжки, вбивства тощо), особливо вчинені проти німецької влади та її представників. Таке «замирення» викликало в цивільного населення частіше пасивний, рідше активний спротив. У боротьбі з особами, які чинили опір режиму, використовувалися різні засоби. У містах широко застосовувалася практика публічних страт партизанів чи підпільників, саботажників і спекулянтів. Як дієвий режимний захід окупаційна влада застосовувала систему заручництва щодо цивільного населення. У разі вчинення будь-яких дій, які містили ознаки спротиву режиму, певну частину затриманих осіб розстрілювали за принципом випадкового відбору. З точки зору окупаційної влади такі заходи мали суттєво впливати на упокорення місцевої людності.

Особлива увага приділялася документуванню цивільного населення. Головним документом для дорослого, як і в радянський період, залишався паспорт. У більшості окупованих регіонів використовувався старий радянський паспорт, легітимізований за допомогою написів німецькою мовою основних даних про його власника (прізвище, ім'я, по батькові, професія, місце народження і проживання, дата народження). Такі написи завірялися печаткою комендатури чи паспортного відділу управи. У більшості населених пунктів України, які перебували в окупації, запровадили особисту посвідку, де двома мовами (українською та німецькою) вказувалися основні дані про її власників та зазначалися прикмети (колір волосся, форма обличчя тощо). Термін їх обігу був нетривалим (3–6 місяців), що дозволяло швидко виявити всіх новоприбулих, які могли становити небезпеку для окупаційної влади. Все населення, старше 16 років, зобов'язане було носити при собі такі посвідки, видані старостою (у сільській місцевості) чи міським головою за місцем проживання. У Східній Галичині кожен дорослий зобов'язаний був мати при собі посвідчення особи зі світлиною (кенкарту) з даними про місце проживання, роботи, особистими прикметами, відбитками пальців. Великими літерами вказувалася національність. Євреям видавалася жовта карта з літерою J., українцям, полякам — сіро-зеленого кольору з літерами U. й P. відповідно. У румунській зоні окупації легітимними були радянські паспорти з позначкою в них: трикутною румунською печаткою з написом назви містечка чи міста. Окупаційна влада вела боротьбу з фальшивими документами, почали видавати паспорти німецького зразка. Наприклад, у Харкові такі документи запроваджувалися вже з 1942 р. Новий паспорт містив 18 анкетних питань, у тому числі вказувалися й прикмети власника паспорта, містилися відбитки великих пальців рук особи. А з травня 1943 р. всі харків'яни на вулиці повинні були носити на руках пов'язки білого полотна з чорним написом готичним шрифтом. Хто не мав таких пов'язок, затримувався для перевірки документів. Так само німецькі паспорти видавали з квітня 1942 р. в Кіровоградській, Вінницькій, Житомирській та Київській областях, а також в деяких районах Полтавської області. Документування населення завдяки видачі особових посвідчень, німецьких паспортів та особливих позначок у паспортах радянського зразка, проведене окупаційною владою, значно обмежувало життя й вільне пересування громадян, оскільки призводило до постійного контролю за людьми, забезпечувало виявлення новоприбулих осіб.

Упродовж усього періоду нацистської окупації, окрім паспортів, у документальному обігу були перепустки, посвідчення, різноманітні довідки, реєстраційні картки, біржові картки, перепустки з місця праці, нічні перепустки тощо. Кожен з них мав певні правила видачі, терміни дії та територіальні рамки, в межах яких він був легітимним. Для чоловіків призовного віку обов'язковою була наявність військового квитка, завдяки якому окупанти виявляли не лише військову спеціальність і категорію начскладу Радянської армії, а й партійну належність особи.

У більшості окупованих поселеннях здійснювалася реєстрація та прописка населення. Позначка про її проходження заносилася в паспорт, запис завірявся квадратною печаткою. Мешканці, які не мали паспортів, заповнювали

анкету, приводили двох поручителів, що засвідчували їх благонадійність, і потім отримували посвідчення особи.

Майже у всіх населених пунктах України з метою боротьби з осіданням «небажаних» елементів окупанти запровадили порядок, за яким мешканці, які змінили своє постійне місце проживання з початку німецько-радянської війни, обов'язково повинні були повернутися до попередніх «адрес». Будь-які кількісні й якісні зміни населення окупаційна влада вимагала фіксувати. Відповідно ухвалювалися законодавчо-нормативні документи щодо реєстрації актів цивільного стану (народжень, смертей, шлюбів). Тотальний контроль, а також необхідність отримання достеменної інформації про чисельність та якісний склад населення, визначили проведення періодичної реєстрації населення віком від 15 до 60 років. Всі нові особи, які з'являлися у поселеннях, повинні були обов'язково зареєструватися в управах. Виявлення незареєстрованих осіб покладалося на двірників, кербудів, поліцію. У невеликих населених пунктах, зокрема в селах, складалися подвірні списки мешканців, інколи з зазначенням особистих прикмет. З часом для полегшення різноманітних перевірок мешканців, при облавах та обшуках, з метою виявлення осіб, які нелегально проживали в місті, та підозрілих, окупанти видали розпорядження вивішувати детальні списки мешканців на кожній квартирі, а в окремих місцях — тільки їх кількісний склад. Під час перевірки документів за цими списками встановлювали, чи дійсно певна особа проживає саме в цьому будинку.

Окрім звичайної реєстрації населення, важливим напрямком у сфері обліку гітлерівці вважали здійснення реєстрації працездатних осіб через біржі праці з метою його залучення до роботи. Ухиляння від роботи переслідувалося. Накази військової окупаційної адміністрації обмежували переміщення місцевих жителів, щоб утримувати сталий контингент робочих рук. Запроваджувалася обов'язкова трудова повинність для осіб від 16 до 55 років (але ці вікові межі на розсуд окупаційної влади могли зміщуватися, наприклад, від 14 до 65 років). Біржі праці стали головними інстанціями, призначеними для вивезення населення на примусові роботи до Німеччини. При них діяли медичні комісії, які визначали ступінь придатності кожного до праці. Всі, хто перебував на обліку на біржі, отримували спеціальну картку з зазначенням категорії стану їх здоров'я і кваліфікації. Для боротьби з «небажанням працювати» біржі почали вдаватися до примусових заходів: облав, перевірки паспортів, тілесних покарань, ув'язнення до 14 днів та відправки до трудових таборів. Щодо осіб, які порушували порядок реєстрації на біржі, не з'являлися на роботу або запізнювалися, застосовувалися найжорстокіші санкції та покарання. Цивільне населення залучали до виконання громадських робіт (прибирання вулиць, очищення тротуарів від снігу, розчищення завалів тощо).

Окрім інтенсивної експлуатації працездатного населення, на теренах України з 1942 р. розпочалася широкомасштабна мобілізація робочої сили для вивезення на примусові роботи до Третього райху. Спочатку до виїзду залучали добровольців, але згодом вербувальна кампанія набрала вигляду полювання на людей. Окупанти вдавалися до таких заходів як облави в місцях масового скупчення цивільного населення; покарання для родин осіб, які переховувалися від вивезення, конфіскація майна тощо.

Німецькі загарбники ліквідували цілісність території України, намагаючись ізолювати її частини одна від одної, максимально обмежити спілкування між ними для цивільного населення шляхом його локалізації, лімітування пересування. Для пересування між адміністративно-територіальними утвореннями потрібні були певні документи (дозвіл на в'їзд; скорочене проїзне посвідчення; перепустка; паспорт з печаткою; посвідчення на право переходу кордону; посвідчення на право переходу східного кордону). Так само дозвільні документи для цивільного населення запроваджувалися для переміщення між населеними пунктами в межах однієї окупаційної зони. Навіть, щоб містянину поїхати в найближче село за продуктами, потрібно було отримати перепустку, а для цього надати в комендатуру чи управу довідку з місця роботи чи довідку про надання відпустки, а для непрацюючих осіб – довідку від кербуда із зазначенням адреси проживання й кількості утриманців. Особливо ретельно перевірялися документи у прифронтових зонах та місцевостях, де активно діяли партизани. Такі перевірки здійснювала німецька / румунська / угорська польова жандармерія, на незначних путівцях – місцева поліція.

Суттєві обмеження накладалися на цивільне населення щодо користування транспортом. Так, поїздки потягами дозволялися тільки особам, які служили в німецькій армії, військовому господарстві чи в інших німецьких установах, або поїздка яких здійснювалася в інтересах окупаційної влади. Таким особам видавалася спеціальна дорожня перепустка. Вона була дійсна тільки разом з паспортом або іншим документом, який посвідчував особу. У перепустці вказувалися прізвище, ім'я, по батькові, місце і дата народження, місце проживання, номер паспорта (чи іншого документа, що посвідчував особу), термін дії перепустки і мета подорожі власника. Видавали їх тільки німецькі установи військового управління (фельд- та ортскомендатури). У потягах, які прямували через дніпровські мости, особливо ретельно перевірялися особисті документи й перепустки з метою виявлення осіб, які намагалися нелегально перебратися через кордон. Залізничні мости у Києві, Дніпропетровську, Каневі охороняли військові патрулі та залізнична поліція.

Окупаційна влада обмежувала рух цивільного населення через Дніпро човнами. Річку дозволялося перетинати тільки рибальським човнам з посвідченням ортскомендатури. Однак рибалкам заборонялося перевозити людей під страхом найсуворіших покарань. Будь-який перехід через Дніпро взимку по кризі – навіть і з перепусткою – заборонявся. Порушникам загрожував розстріл. Цивільне населення могло перетинати річки тільки в спеціально призначених переправах з належними документами – перепусткою та паспортом. Режим перетину водної перешкоди змінювався навіть у межах одного регіону й залежав від ситуації на німецько-радянському фронті. Так, у Києві, Запоріжжі, Кам'янському організували переправу човнами без спеціальних дозволів, але за певну плату (тариф залежав від наявності та громіздкості багажу). Але здійснювати такі перевезення могли тільки власники човнів, які отримали патенти від міських управ. У Сталінській, Харківській й Ворошиловградській областях висіли оголошення про те, що на Правобережжя України перепустки не видаються. Не обмежуючись посиленою охороною дніпровського водного басейну, німецькі окупанти вилучали в більшості населення Придніпров'я

переправні засоби, а залишені в окремих осіб човни взяли на жорсткий облік. Навіть дозволи на право рибної ловлі були видані лише обмеженій кількості рибалок.

Німецьке командування суворо заборонило своїм водіям підвозити на автомобілях цивільних осіб. Значні обмеження накладалися і на гужовий транспорт, яким виконувалися перевезення вантажів. Кожен їздовий повинен був мати при собі посвідчення, в якому обов'язково вказувалося, куди їде транспорт, назву вантажу, прізвище їздового, день виїзду тощо. Якщо кінна підвода використовувалася для перевезення населення, то в перепустці їздового вказували прізвища пасажирів, маршрут, кінцеву мету поїздки.

Цивільному населенню дозволялося користуватися велосипедами. Ці транспортні засоби підлягали обов'язковій реєстрації, після якої власники велосипедів сплачували разовий збір – 5,50 крб., отримували документи на користування та номерний знак. До осіб, які користувалися незареєстрованим транспортним засобом, застосовували штраф – 200 крб., конфіскацію або примусову працю до 14 діб.

Окрім згаданих, існували й інші режимні заходи окупантів, пов'язані з переїздами. Так, коли виникала необхідність зупинятися на ночівлю в певному населеному пункті, дозвіл на це давали старости чи поліція. У місцях дислокації військових гарнізонів чи комендатур право дозволу на ночівлю надавав сам комендант. Місцевим жителям під загрозою розстрілу забороняли пускати на ночівлю осіб без спеціального дозволу. З часом у райцентрах і великих селах окупанти дозволили відкрити так звані заїжджі двори та ночівельні будинки, в яких дозволялася зупинка на ніч особам, які прямували через ці населені пункти.

Існували обмеження не лише на пересування окупованою територією, а й на зміну місця проживання навіть у межах свого поселення. Так, бажаючий змінити квартиру у своєму населеному пункті, повинен був заявити про це бургомістру упродовж трьох днів після переїзду на нову квартиру. Кожний домовласник, кербуд чи спеціально призначений бургомістром мешканець будинку, як і кожен квартиронаймач, відповідав за те, щоб усі особи, які оселялися в будинках чи в квартирах, або з них виїжджали, прописувалися чи виписувались у бургомістра. Вказані посадовці вели будинкові списки, де містилася інформація про всіх мешканців із зазначенням місця і дня народження, номера особистого посвідчення і дня приїзду. Наявна система значно полегшувала адміністративним органам стеження за місцевим населенням й контроль усіх прибулих.

Встановлення окупаційного режиму супроводжувалося позбавленням населення більшості громадянських прав і свобод — заборонялися будь-які збори й мітинги, свобода друку, організації спілок тощо. Від перших днів і упродовж усього періоду нацистської окупації в населених пунктах місцева окупаційна влада запроваджувала комендантську годину (наприклад, від 21 год. вечора до 5 год. ранку). Стосовно євреїв ухвалювалися інші часові обмеження для перебування на вулиці (від 22 год. до 5 год., а євреям – з 19 год. до 6 год.). Комендантська година не була сталою, мала регіональні особливості та змінювалася залежно від пори року. За порушення розпорядження накладався штраф від 50 до 1000 крб., арешт або навіть розстріл на місці.

Регламентаційні заходи окупаційної влади щодо населення України спрямовувалися на тотальний контроль та упокорення місцевої людності, залежали від регіону (окупаційного адміністративного утворення), типу влади (військова, цивільна), відстані до фронту й постійно зазнавали певних змін і трансформацій. Цивільне населення зазнавало переслідувань та суворих покарань за будь-які прояви опору режиму.

На українських територіях, окупованих РФ, так само здійснюється тотальний контроль за населенням. Окупаційна адміністрація запровадила паспортизацію дорослого населення документами РФ та невизнаних світовим співтовариством так званих Донецької та Луганської народних республік. У квітні 2019 р. В. Путін підписав указ про спрощення процедури надання російського громадянства мешканцям ОРДЛО, а з 25 травня 2022 р. – мешканцям Херсонської та Запорізької областей. У тимчасово окупованих областях України запроваджений жорсткий контроль за цивільним населенням, спрямований на виявлення підозрілих осіб, ретельні перевірки на блокпостах, введені тимчасові документи (посвідки) для ідентифікації осіб, відбувається примусова мобілізація до лав армії РФ, забороняють виїзд з окупованих територій, панує беззаконня і хаос, мирних громадян грабують, катують, гвалтують, розстрілюють. Повсюдним явищем стали братські могили та непоховані мерці на вулицях.

Бібліографія

Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945 / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко, О. Ф. Штейнле, В. С. Орлянський [та ін.] ; Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя: Просвіта, 2013. 416 с.

Київ: війна, влада, суспільство: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан та ін. Київ: Темпора, 2014. 864 с.

Нацистський окупаційний режим на Хмельниччині. 1941–1944. Документи і матеріали / Упор.: М. П. Варинчук, О. Я. Слободян та ін.; відп. ред. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. 574 с.

Петренко І. Д. Нацистський окупаційний режим на Кіровоградщині 1941–1944 рр. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2014. 554 с.

Рекотов П. В. Органи управління на окупованій території України (1941–1944 рр.) // Український історичний журнал. 1997. № 3. С. 90–91.

Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: «Прапор», 2006. 376 с.

Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / Упорядн.: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. 496 с.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Як функціонували заклади освіти в Україні під час нацистської окупації?

Реаліями повсякденного життя мешканців окупованих територій стали економічна експлуатація, переслідування, терор. Важкий час війни та окупації переживали нарівні з дорослими і діти. Бездоглядність і безпритульність набули масового характеру. Навіть перебуваючи під наглядом батьків, діти страждали від недоїдання, браку елементарних речей щоденного вжитку, важкої фізичної праці, морального приниження, а часто потрапляли в ситуації на межі життя і смерті. У таких умовах здобуття освіти перестало бути пріоритетом. Однак дорослі прагнули мінімізувати негативний вплив війни на дітей, розуміючи необхідність залучення дітей до навчання. Саме завдяки зусиллям української громадськості вдалося налагодити роботу шкіл (в райхскомісаріаті «Україна» – переважно початкових, у дистрикті «Галичина» ще й семирічних).

Натомість серед нацистського керівництва панувало переконання в тому, що місцеве населення повинно бути неосвічене й неписьменне, учні мали отримувати лише примітивні знання. Тому в 1941 році окупанти не втручалися в освітню сферу, не зважали на зусилля українців щодо відновлення роботи навчальних закладів. Однак у 1942 р. ситуація змінилася. Через провал плану «Барбаросса» й набуття війною затяжного характеру нацистські ідеологи змушені були переглянути своє ставлення до навчання місцевого населення, вимушено дозволивши функціонування середніх і середньо-спеціальних навчальних закладів. Нацистські управлінці – А. Розенберг та Е. Кох – мали суперечливі позиції щодо освіти українців, що позначилося як на роботі шкіл, так і на функціонуванні інших навчальних закладів. А. Розенберг пропонував залишити обов'язковими 7-річні школи, натомість Е. Кох наполегливо впроваджував у життя свої задуми про 4-річні початкові школи. Його позиція відповідала переконанням інших нацистів.

У роки нацистської окупації існувала низка показників, які були притаманні більшості навчальних закладів незалежно від регіону. Діяльність освітніх установ ускладнювали руйнування матеріально-технічної бази, незадовільне фінансування, брак підручників, навчальних посібників, обладнання; прагнення окупаційної влади змусити педагогічний персонал активно співпрацювати з органами влади у сфері впровадження нових ідеологічних засад у навчання та виховання дітей. Навчальні заклади в окупованій Україні були представлені переважно народними школами (початкова освіта), дворічними підготовчими школами (неповна середня освіта, попередня професійна підготовка), трирічними середніми професійними школами, училищами.

Навчання в народних школах обмежувалось читанням, письмом, лічбою, фізкультурою, виробничою та ручною працею. У 1–4 кл. на вивчення української мови передбачалося 6–10 год. на тиждень, на арифметику – 5–6 год. Від літа 1942 р. у навчальному процесі особливе місце посіло вивчення німецької мови (в народній школі – 4–5 годин на тиждень). Адже через провал планів

блискавичної війни зростала потреба в підтримці окупаційних заходів колабораціоністськими елементами з числа місцевих жителів, які повинні були знати німецьку мову. Головним завданням народних шкіл, за задумом окупаційної влади, було навчити дітей «елементарним навичкам, необхідним для їхньої продуктивної праці на користь Райху», тому основна увага приділялась трудовому вихованню. Учні початкових шкіл залучалися до різних видів робіт. Значну увагу влада приділяла учнівській дисципліні. Учень мав пам'ятати, що за порушення поведінки в школі він буде покараний, адже в тогочасній системі виховання методи примусу переважали методи переконання.

Відсутність затверджених окупаційною владою навчальних програм давала можливість українським педагогам творчо підходити до вибору змісту і методів навчання. Вчителі – прихильники окупаційного режиму – бездоганно виконували всі настанови, прагнули переконати учнів, що війська Вермахту визволили Україну з-під ярма більшовизму, виховували в учнів повагу до всього німецького (культури, літератури, мови) й покірність владі. Прибічники радянського режиму намагалися обмежити вплив німецької ідеології на учнів, адже німецька окупаційна адміністрація не могла проконтролювати діяльність усіх учителів українських народних шкіл. Натомість чимало українських педагогів вважало, що навчання в школах потрібно базувати на любові до рідного краю, мови та національної культури. Окрім української мови, належна увага приділялася вивченню «вітчизнознавства». Це була нова комплексна дисципліна, яка включала знання з географії, природознавства, краєзнавства та історії країни, історії рідного краю.

Упродовж усієї окупації відчувався брак шкільних приміщень. Значна кількість будинків освітніх закладів була зруйнована внаслідок воєнних дій. Окупаційні війська використовували будівлі шкіл для своїх потреб. З означених причин школи розташовувалися здебільшого у пристосованих приміщеннях – дитсадках, дитбудинках, будинках культури тощо. Ритмічній роботі шкіл у зимовий період перешкоджав брак палива. Тому в зимові місяці 1941–1942 та 1942–1943 рр. переважна більшість шкіл не працювала, поновлюючи навчання тільки у квітні–травні.

Гострою була проблема забезпечення шкіл зошитами, підручниками, навчальним обладнанням. Німецька влада дозволила використовувати радянські підручники тільки після «очищення» їх текстів від «тенденційно-більшовицьких матеріалів», яке зводилося до викреслення, заклеювання, чи вирізання сторінок, рядків, ілюстрацій, де містилися радянські ідеологеми. Викреслювалися такі слова як «УРСР», «Союз», «радянський», слово «піонер» замінювалося на «школяр» або «учень», «колгоспники» – на «селяни» тощо. Учителям рекомендувалося працювати без підручників, використовуючи пропагандистські матеріали, газети*. Останні вміщували статті, присвячені історичним подіям, видатним особистостям, вірші тощо.

Важливим засобом ідеологічного впливу на школярів стали не тільки вивірені підручники, а й «ідеологічно правильно» розроблені нові навчальні плани, програми та методичні вказівки, в яких викорінювалися будь-які натяки на більшовицьке минуле. Так, на викладання історії в школах відводилося

* З лютого 1942 р. для дітей видавалися дитячі часописи «Школярик» (Васильків), «Українська дитина» (Костопіль), «Орленя» (Рівне), «Листок школяра» (Шепетівка), матеріали яких сприяли вчителям у підготовці до уроків.

лише 2 години на тиждень, що в 2–4 рази менше, ніж на інші дисципліни. Для вчителів історії організовувалися місячні курси для перекваліфікації та підготовки до викладання цього предмету.

Ставлення до школи впливало як на відвідування, так і на рівень успішності. Якщо в Галичині рівень відвідування, особливо в міських школах, сягав майже 90%, а в сільських – 70%, то в РКУ цей показник був значно нижчим. Хоча на батьків та опікунів накладався штраф за неналежне відвідування їх дітьми шкіл, поширеною практикою в РКУ були масові прогули, особливо в 3–4 класах. Однак значна частина дорослого населення навпаки була зацікавлена у відвідуванні шкіл, адже діти, які регулярно ходили до навчальних закладів, могли розраховувати на отримання продуктових карток й харчування в шкільних їдальнях.

З часом гітлерівці дійшли висновку, що «рівень підготовки учня, який закінчив 4-класну школу, настільки низький, що його недостатньо навіть для роботи ремісником чи конторським службовцем». З 1 вересня 1943 р. у багатьох народних школах з чотирирічним навчанням дозволили відкрити 5-ті класи, куди зараховували учнів до 13 років, які добре навчалися і прагнули продовжити освіту.

Українські освітяни в РКУ лобіювали відкриття чоловічих і жіночих гімназій, однак окупанти мали щодо цього своє бачення і дозволили з другої половини 1942 р. відкрити тільки професійні школи, які готували спеціалістів для потреб промисловості та сільського господарства.

Радянська влада прагнула відновити свої позиції в окупованій Україні, намагалася створити ефект присутності завдяки діяльності підпільників і партизанів. Останні активно поширювали контрпропаганду у вигляді листівок, які викривали справжню суть гітлерівського «нового порядку» в Україні, підтримували віру населення окупованих територій у перемогу над нацистами, містили заклики до активної протидії окупаційному режиму. Представники радянського руху Опору почали втручатися в освітні процеси з кінця 1942 р. Найбільш дійови ми їх заходи були в зоні військової адміністрації та в РКУ. Їх зусилля спрямовувалися на використання навчальних закладів як засобів боротьби з нацизмом та для впливу на дітей і молодь. Ключовими моментами діяльності радянського руху Опору стала пропаганда інтернаціоналізму та спільності інтересів народів у боротьбі проти гітлерівців.

Натомість упродовж усього періоду німецької окупації України ОУН(Б) вела цілеспрямовану боротьбу за збереження української культури й освіти. ОУН вбачала мету навчання й виховання в тому, щоб виростити ініціативного, вольового, фізично здорового громадянина Української держави, здатного до творчої праці, вихованого на моральних засадах національно-державного життя. Діячі українського руху Опору — нерідко працівники управ, місцевої громадськості – на початковому етапі окупації зробили спробу відродити національну українську школу, яка б виховувала в дітей любов до своєї Батьківщини та почуття національної гідності. Вони сподівалися, що нацисти прийшли в Україну як визволителі і сприятимуть відновленню її державності та національному відродженню. Зазнавши переслідувань і перейшовши в підпілля, ОУН(Б) працювала над пошуком альтернативних методів навчання

шляхом розгортання самоосвітнього руху, який давав змогу молоді отримати основні знання з навчальних дисциплін, боротьбі з неписьменністю.

Слід наголосити, що початок нацистської окупації ознаменував для України зміну одного тоталітарного режиму іншим. На навчальні заклади покладалося завдання – виховання підростаючого покоління в потрібному для влади руслі. Радянський і нацистський режими в освітній сфері мали схожі риси. Модель освіти базувалася на критиці попереднього режиму, запереченні його ідеалів (у радянські часи – засудження царської системи освіти, під час нацистської окупації – «викорінення слідів комуністичного виховання»). Особливу роль у дискредитації радянської системи нацисти відводили окупаційній пресі, яка нещадно критикувала політику радянського режиму в усіх сферах життя держави та суспільства, серед них і в системі виховання й освіти.

Важливе місце в освітніх установах відводилося пропаганді досягнень керівництва СРСР та Німеччини, уславленню політичних лідерів, у навчальних установах стала обов'язковою відповідна символіка (прапори, портрети провідних діячів, гасла, тощо). Так, у радянській школі обов'язковим в оздобленні приміщень були червоні прапори, портрети «батька народів» – Сталіна, в роки окупації — портрети Гітлера та інша наочність.

Як у радянські часи, так і в роки нацистської окупації об'єктом переслідувань стали за політичні погляди «вороги народу», зокрема діячі освіти, культури й науки (в роки радянських репресій у книгах закреслювали будь-які згадки про ворогів народу, під час нацистської окупації вилучали радянські ідеологеми, виривали сторінки з підручників з портретами радянських вождів, існували списки забороненої радянської літератури).

Важлива роль у навчальному процесі відводилася особі вчителя. Зрозуміло, прихильники режиму могли розраховувати на певні преференції (кращі робочі місця, соціальні гарантії тощо). Нацистська окупаційна адміністрація сподівалася знайти підтримку серед тих педагогів, які зазнали репресій від радянської влади.

І радянська, й нацистська моделі освіти були покликані виховувати не особисті якості дитини, а формувати «гвинтика» державної машини. Важлива роль відводилася вихованню покірності й відданості батьківщині (у роки окупації – Райху), праці – як священному обов'язку кожного, зразковій дисципліні.

Отже, політика окупаційної адміністрації в освітній сфері в 1941–1944 рр. характеризувалася як безсистемна, нестабільна і суперечлива. Вона відрізнялася як на різних етапах окупації, так і в різних окупаційних зонах у межах одного й того ж етапу. Початковий етап нацистської окупації був позначений слабким втручанням окупаційної адміністрації в справи шкільництва. Натомість зміна ситуації на фронті, затяжний характер війни, потреба у великій кількості робочих рук змусили керівництво Третього райху переглянути своє ставлення до освіти населення східних окупованих територій. Однак до кінця окупації так і не було досягнуто консенсусу між радикально протилежними точками зору представників верхівки нацистської Німеччини на рівень освіти, допустимий для мешканців окупованих територій. Початкові школи стали основною освітньою ланкою упродовж усього періоду нацистської окупації. Роботу шкіл ускладнювало складне матеріальне становище, дефіцит найелементарнішого обладнання, підручників, програм тощо. Примітивний

рівень викладання поєднувався з постійним скороченням навчального часу, що відводився на вивчення предметів. Принцип наступності в освіті виявився перерваним, а якість знань, отриманих випускниками початкової школи, перешкоджала отриманню українською молоддю повноцінної освіти. Тільки в дистрикті «Галичина» функціонування початкових шкіл було більш стабільним. Освітні потреби поліетнічного населення ГГ забезпечували навчальні заклади з різними мовами викладання (українською, польською, німецькою). Широка мережа симпатиків національних ідей у цьому регіоні забезпечувала легше їх впровадження у шкільне життя. Зазначені заходи згуртовували українське населення у боротьбі проти нацистського і радянського режиму. Однак національна складова виховання швидко була згорнута, оскільки суперечила політиці окупантів в освітній сфері.

Освітні процеси в окупованій Україні мали регіональні й хронологічні особливості, залежали від ситуації на німецько-радянському фронті й зазнавали впливу різних політичних сил, які прагнули використати культурно-освітню сферу в своїх інтересах.

Ситуація в освітній галузі окупованих РФ територій сучасної України набагато складніша. В першу чергу, це стосується мови. Якщо нацистські окупанти не забороняли українську мову в освітніх закладах, а вивчення німецької посилили тільки з 1942 р., то російські агресори є непримиренними борцями з усім українським. З освітніх програм вилучені не лише українська мова, а й українська література, історія України, суспільствознавство тощо. Відбувається активне запровадження в освітніх закладах тимчасово окупованих українських територій апробованих в ОРДЛО та Криму російських освітніх стандартів і програм, системи атестації освітян, нових підручників. Важливого значення надається мілітаризації освіти, що камуфлюється під виховання патріотизму. Як і в роки нацистської окупації, виховання дітей та молоді здійснюється в потрібному для РФ ідеологічному руслі.

Бібліографія

Беллецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) // Український історичний журнал. 2010. № 3. С. 78–91.

Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова колегії), Г. В. Боряк та ін. Книга 1. Київ: Наукова думка, 2011. С. 697–732.

Єржабкова Б. Шкільна справа та політика в рейхскомісаріаті – Україна (1941–1944) у світлі німецьких документів [пер. з німецької мови]. Київ: Наук. думка, 2008. 272 с.

Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. ... на здоб. наук. ступ. к-та історичних наук. Івано-Франківськ, 2004. 215 с.

Zabolotna, T. Features of school education in the Reichskommissariat Ukraine and the District of Galicia (1941–1944) // Paedagogica Historica: International Journal of the History of Education. 2020. Vol. 56. P. 704–722.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Яким було культурне життя в роки нацистської окупації?

Друга світова війна спричинила докорінну перебудову духовного життя населення, трансформацію політичних лояльностей, соціокультурних та етнічних ідентичностей, глибокі ментальні зміни. Важливим аспектом нацистської окупації стала взаємодія двох ключових акторів – окупанта і населення захоплених територій. Вона характеризувалася не тільки впровадженням режимно-обмежувальних заходів, появою нових інститутів влади (для населення) або новим об'єктом докладання владних, адміністративних зусиль (для окупанта), але й зіткненням із чужою культурною реальністю, яка викликала різні почуття: від безпорадності і втрати ціннісних орієнтирів до захоплення культурними зразками. Безумовно, період війни та окупації позначився і для місцевого населення, і для окупанта своєрідним культурним шоком – ситуацією конфлікту між звичними для індивіда цінностями, нормами, мовою, повсякденними практиками і зовсім новими, незнайомими, незрозумілими, інколи неприйнятними. Все це в комплексі відбилося на культурному житті воєнної доби.

Політика у сфері культури в окупованій Україні спиралась на загальні засади нацистської теорії расової переваги арійців над «неповноцінними» слов'янськими народами. Німецька пропаганда активно популяризувала на захоплених теренах ідеї про те, що Німеччина була центром світової культури, гітлерівці зображувалися носіями найвищих духовних цінностей, а похід на Схід обґрунтовувався необхідністю поширення цивілізованості серед населення «звільнених відсталих країн». Негативне ставлення до більшовицької ідеології перетиналося з глибокою неприхованою зневагою до культурно-мистецьких цінностей місцевого населення, відвертим нехтуванням його культурою. Однак не можна не враховувати того факту, що пересічні німці були здивовані тим, що вони побачили в українських музеях, бібліотеках, театрах тощо й виявляли неприхований інтерес до його історичних пам'яток.

Взагалі діяльність окупантів у соціокультурній сфері здійснювалася в трьох напрямках. Перший передбачав виявлення, збереження й вилучення культурних цінностей. Другий спрямовувався на те, щоб сценічне мистецтво, кінематограф, музейні колекції окупованих українських теренів забезпечували дозвілля німецьких вояків та задовольняли їхні естетичні потреби. Третім напрямком культурної політики стала експлуатація засобів культури, мистецтва, літератури для формування культурного контенту для місцевого населення. Мистецькі та культурні заходи мали посилити лояльності підокупаційної людності до «нової влади», впливати на якість та продуктивність її праці, відволікати від труднощів повсякденного життя, формувати образ ворога у вигляді радянського режиму та жидо-большевизму.

Мистецькі заклади відіграли помітну роль в організації культурного простору на окупованій території, їхня діяльність стала важливим фактором громадського життя, впливу на свідомість населення, а також формування в окупантів інакшого погляду на «тубільців».

Осередками культури переважно виявилися великі міста окупованої України. Міський культурний простір у багатьох аспектах визначався діяльністю театральних установ. З одного боку, театри переважно були евакуйовані ще на початку війни з реквізитом і обладнанням у східні райони СРСР, незрідка з театральними колективами. З іншого боку, не все встигли евакуювати, не всі виїхали. Феноменом сценічного мистецтва часів нацистської окупації стало поєднання на одній сцені знаних акторів і нікому невідомих новачків, режисерських дебютів і реалізації театральних постановок, творчі задуми яких втілювалися вже багато років. Так само змінився й театральний репертуар, який складався з творів західноєвропейських, українських, російських драматургів і композиторів; творів українських авторів, заборонених в радянські часи тощо. Щодо позиції німецької адміністрації, то вона орієнтувала театри виключно на розважальний репертуар, виключаючи будь-яке ідеологічне спрямування.

Невід'ємним компонентом духовного життя населення, змушеним, щоправда, враховувати вимоги цензурних обмежень, залишалася музика. Тільки в окупованому Києві музична культура в роки нацистської окупації була представлена консерваторією, хоровою капелою, оперою, низкою концертних груп. Театральні й концертні імпрези користувалися великою популярністю як серед киян, так і серед офіцерів та солдатів Вермахту. Окрім окупованого Києва, театральні й музичні колективи представляли своє мистецтво й в інших населених пунктах.

Значною популярністю серед українців ще до війни користувалося кіномистецтво. Нацистська пропаганда покладала великі надії на використання засобів кіноматографа для впливу на місцеве населення та для культурного відпочинку своїх солдат. До показу залучалися довоєнні радянські аполітичні фільми, німецькі комедії, спеціальні фільми з антирадянським підтекстом (так звані культфільми), які знімались спеціально для населення окупованих територій.

Серйозні завдання пропагандистського характеру окупаційна влада відводила роботі радіостанцій і гучномовців. Періодична преса відзначала, що саме окупанти сприяли налагодженню роботи радіо, в першу чергу, забезпечивши необхідним обладнанням. На вулицях окупованих міст були встановлені гучномовці, біля яких під час трансляції збиралося багато людей послухати воєнні зведення німецького командування, повідомлення про події в усьому світі. Одночасно з цим, через міську радіотрансляційну мережу, передавали марші та музичні твори німецьких композиторів.

Значним потенціалом для підвищення культурного рівня відвідувачів володіли українські музеї. Багатьом експонатам, колекціям, представленим у музеях окупованих міст України, могли позаздрити навіть європейські мистецькі установи.

У 1942 р. у Києві навіть був створений новий заклад – Музей-архів перехідової доби, який здійснював наукову роботу зі збирання та вивчення матеріалів новітньої історії Києва та їх експонування. Зібрані цією установою документи висвітлювали життя міста за радянської доби 1917–1941 рр., мали переважно антирадянський характер й, зокрема, були представлені на виставках «Руйнація більшовиками культурних пам'яток у м. Києві» та «Визволення Києва німецькою армією від юдо-більшовицького гніту і відродження

господарського і культурного життя м. Києва». Окрім того, музей мав зберегти вже наявні фонди історичного та інших зруйнованих музеїв Києва.

Період окупації позначився певними спробами організації духовного простору місцевого населення як владою, так і окремими громадськими колами. Особливий інтерес у цьому плані становить діяльність осередків «Просвіти», забороненої в радянській Україні ще в 1923 р. В межах формування міського культурного простору просвітянські організації проводили лекції, озвучували доповіді на історичну тематику, влаштовували концерти, свята, театральні вечори, художні виставки. Окремі зусилля просвітян спрямовувалися на організацію культурного дозвілля та навчання дітей і підлітків.

Доволі скрутними були умови праці митців. Заклади культури часто знаходились в непристосованих приміщеннях, у зимовий період — неопалюваних. Існувала гостра нестача обладнання, реквізиту. Отримуваної зарплатні ледве вистачало на напівголодне існування. Труднощі фізіологічного характеру доповнювалися психологічними випробуваннями. Митцям було складно розібратися в нових орієнтирах, запроваджуваних окупаційною адміністрацією. Роками вироблені моральні принципи, духовні цінності, правила поведінки виявилися недієвими. З одного боку, підтримка нового режиму означала зраду радянської влади, але не гарантувала стовідсоткових привілеїв від окупантів. Натомість ті, хто підтримував радянську владу, однозначно потрапили до розряду переслідуваних. Недовіра до колег особливо підривала почуття безпеки. В умовах постійної тривоги моральна нечутливість до всіх, хто не входив у найближче коло, не була чимось винятковим. Назагал стратегія очікування та відмовчування стала запорукою існування в підокупаційному соціумі. Незважаючи на труднощі, митці намагалися піднести дух населення, використовуючи свої твори не тільки як розраду, а й як оптимальну зброю для боротьби з окупаційним режимом.

Отже, культурний простір окупованої України визначався відродженням діяльності закладів сценічного мистецтва, музичної й музейної культури, кіномистецтва. Однозначно, відчувався вплив німецької культури, діячі якої, перебуваючи в окупованих містах, намагалися впровадити власне бачення культури, переважно ігноруючи запити місцевої людності, орієнтуючись на потреби культурного дозвілля вояків Вермахту, представників нацистської цивільної адміністрації. Пропагандистський характер функціонування установ культури спричинив специфіку їх дільності. Попри вимушений, драматичний характер взаємодії місцевого населення й окупантів, не можна заперечувати й того, що період окупації став часом знайомства українського населення з німецькою культурою. Кінострічки, вистави, агітаційна продукція, концерти німецьких оркестрів, особисте спілкування з німцями сприяли формуванню в місцевого населення уявлень про західний спосіб життя, культуру, побут, правила поведінки. Мистецьке життя за часів нацистської окупації було вкрай деформованим, побутові умови не надавали поштовху до високих ідей та образів. Для більшості українців в умовах воєнного часу задоволення своїх культурних потреб потрапило до розряду другорядних, але водночас мистецтво відіграло роль націєтворчого чинника, стало одним із факторів збереження культурних та історичних традицій.

Культурне життя в окупованих військами РФ у 2022 р. українських поселеннях фактично завмерло. Люди на межі виживання і їм не до розваг. Однак окупаційна влада намагається створити картинку для російського пропагандистського телебачення. З цією метою примусово збирає людей на площах для відзначення тих чи інших свят (День перемоги, День захисту дітей, День Росії тощо). Такі заходи супроводжуються ідеологічною обробкою населення, виступом місцевих та запрошених митців, трансляцією з гучномовців радянських пісень, а також для залучення більшої кількості населення роздають продуктові набори, як у роки нацистської окупації так само видавали продукти до дня народження А. Гітлера. Дико звучать пропозиції про встановлення пам'ятників Леніну, Катерині ІІ, Судоплатову тощо. Окремо слід наголосити на руйнівній політиці РФ щодо культурних пам'яток України. Музейні експонати та колекційні цінності піддаються розграбуванню. Лише з Маріуполя рашисти вивезли понад 2 тисячі експонатів; живопис, археологічні знахідки та книги, а в Мелітополі вкрали колекцію скіфського золота, матеріали розкопок 1950-их років.

Міністерство культури та інформаційної політики України тільки станом на 27 травня 2022 р. задокументувало 367 воєнних злочинів Росії проти культурної спадщини України. Пошкоджена 21 пам'ятка національного значення, 88 – місцевого та 7 – щойно виявлених об'єктів культурної спадщини. Найбільше постраждали релігійні споруди (133 штуки, 49 із яких визнані пам'ятками історії, архітектури та містобудування). Масові злочини проти культурної спадщини скоєно в Харківській (96), Донецькій (75), Київській (70), Чернігівській (38), Сумській (26) та Луганській (25) областях. Здійснюється цілеспрямоване знищення культурної спадщини українського народу (книг, картин, пам'яток тощо), які підкреслюють національну ідентичність українського народу. Повністю знищені Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди в Харківській області, Музей Архипа Куїнджі в Маріуполі, Маріупольський краєзнавчий музей, старовинна дерев'яна Вознесенська церква в селі Лук'янівка на Київщині, яка вціліла навіть під час Другої світової війни, драматичний театр у Маріуполі та інші.

Бібліографія

Гирич І. Архів-музей переходової доби. Про руйнацію київських пам'яток у 1918–1942 роках. // Старожитності. 1992. Ч. 1(17). Січень.

Гріділна І. М. Духовне життя населення України у роки Другої світової війни (1939–1945): Монографія. Донецьк: ДонНУ, 2010. 418 с.

Гайдабура Валерій. Театр між Гітлером і Сталіним. Україна. 1941–1944. Долі митців. Київ: Факт, 2004. 317 с.

Титаренко Д. М. Культурні процеси в Україні у роки нацистської окупації (зона військової адміністрації) [Текст]: [монографія]. Львів; Донецьк : [б. в.], 2014. 441 с.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Наскільки правдивою була преса в період нацистської окупації?

У роки нацистської окупації преса стала практично єдиним засобом інформації для населення захоплених території. Окупаційна влада розглядала її як потужний ідеологічно-пропагандистський ресурс для формування потрібного окупантам інформаційного простору. На території України в різний час видавалося понад 400 назв легальної україномовної періодики різних за проблемно-тематичним наповненням, періодичністю, цільовим і читацьким призначенням. Найдовше існували газети «Краківські вісті» та «Львівські вісті», великим тиражем публікувалися газети «Волинь»*, «Нове українське слово» та інші щоденні газети**. На початок 1943 р. тільки товариство «Преса України» забезпечувало випуск 91 газети загальним разовим тиражем близько 1 млн примірників. Існували центральні друковані органи (наприклад, «Deutsche Ukraine-Zeitung», «Волинь», «Нова Україна» (Харків), «Нове життя» (Ворошиловград), «Донецкий вестник» (Сталіно), «Українське Полісся» (Чернігів), «Сумські вісті») й місцеві («Бориспільські вісті», «Вечірній листок» (Кременчук), «Останні вісті» (Переяслав), «Рідне слово» (Лубни) тощо). Так само газети різнилися за форматом (А1, А2, А4) та обсягом («Харків'янин» – 2 сторінки, «Український голос» (Миколаїв) – 4 ст., «Тернопільський голос» – 8 ст.). Роздрібний продаж часописів здійснювався через спеціалізовані кіоски або вуличними продавцями газет. Ціна примірника варіювалася від 20 коп. до 2 крб., залежно від обсягу видання та часу його появи. Окремі газети (наприклад, «Харківські короткі зведення») розповсюджувалися безкоштовно, в такий спосіб окупанти прагнули охопити пропагандистським впливом якомога більшу частину населення.

Функціонування окупаційних газет залежало від рішень політичних управлінь окупаційної влади. Тому не тільки їх зміст, а й зовнішній вигляд, наклад, періодичність, обсяг, мова друку могли змінюватися, залежно від ухвал нацистських пропагандистських структур, відповідальних за східні окуповані території (роти пропаганди при групах армій «Північ», «Центр», «Південь»; відділ загальної пропаганди у складі політичного управління апарату райхскомісаріату «Україна», який діяв за приписами політичного відділу імперського міністерства у справах окупованих східних територій А. Розенберга, Відділ народної освіти та пропаганди при уряді Генерального Губернаторства, Міністерство пропаганди Румунії).

На окупаційну періодику покладалася низка завдань, головними серед яких були: здійснювати ідеологічну обробку населення захоплених гітлерівцями теренів та інформувати місцеве населення про все, що відбувалося у світі, окупованій Україні, певному регіоні.

* За 29 місяців існування газети видрукували 10 млн примірників. Окрім того, часопис поширювався далеко за межами Волині. Як свідчить численна редакторська пошта, газету передплачували в Дніпропетровській, Кіровоградській областях. Кореспондентами часопису в інших країнах були такі відомі літератори як Євген Онацький (Рим), Богдан Осадчук (Берлін), Володимир Приходько (Прага).

** Наприклад: «Голос Полтавщини», «Дніпропетровська газета», «Львівські вісті», «Молва», «Нова Україна» (Харків), «Одесская газета», «Харків'янин».

Під час Другої світової війни населення українських земель стало об'єктом потужного інформаційно-ідеологічного впливу нацистської пропаганди. Спеціальне розпорядження наказувало роз'яснювати населенню СРСР, що противником Німеччини є не народи Радянського Союзу, а євреї і створений ними більшовицький радянський уряд та комуністична партія. При цьому пропонувалося поширювати думку, що німецька армія лише прагне звільнити мешканців СРСР від гніту більшовиків. Важлива роль у цьому завданні відводилася окупаційній пресі, яка завдяки методам психологічного впливу повинна була доносити означені ідеї до найширшого кола читачів. Досягнення належного ідеологічного ефекту мало забезпечуватися шляхом вміщення в газетах різнопланової пропаганди антисемітського, антирадянського й пронімецького змісту. Матеріали окупаційної періодики повинні були формувати негативне ставлення до радянського режиму й сприяти лояльності до «нової влади», популяризації «фюрера-визволителя» і Німеччини та країн-союзниць як потужної військової сили. Загальні вимоги щодо публікації такої інформації містилися у «Додаткових директивах щодо здійснення пропаганди в Україні» від 16 грудня 1942 р., підготовлених в Райхсміністерстві окупованих східних областей. Для привернення уваги читачів і максимального впливу на них широко використовувалися ідеологічні кліше: жидо-більшовики, жидо-комуністи, совєтський режим, злочинна влада, англо-американські плутократи тощо. Публікації рясніли гострою критикою комуністичного режиму, сталінських репресій, радянської економічної системи господарювання, особливо в сільському господарстві, наклепами, фальсифікаціями. Натомість замовчувалася інформація про тогочасну ситуацію в окупованій Україні, жорстоке поводження «визволителів» з місцевим населенням, відкритий грабунок культурних цінностей, сільськогосподарської сировини шляхом нав'язування непосильних контингентів, нещадна експлуатація всіх наявних ресурсів захоплених територій, у тому числі використання працездатного населення на користь Третього райху. Усі матеріали, призначені для оприлюднення в окупаційних газетах, ретельно контролювалися, цензурування здійснювали представники пропагандистських структур Вермахту та органів військової адміністрації.

У пропагандистському пафосному стилі подавалися повідомлення з фронтів, де Вермахт зображувався переможцем, а захоплення територій – як «визволення» від більшовизму. У такому ж руслі здійснювався огляд міжнародних подій, незмінним атрибутом яких була постійна критика політики Англії, Радянського Союзу, США та Франції. Часто такі кореспонденції супроводжувалися карикатурами на провідних лідерів цих держав. Підконтрольна німецькій владі україномовна преса публікувала в газетах основні промови і звернення діячів Третього райху та місцевих керівників різних рівнів і рангів, що стосувалися окупованих східних територій. Спільною рисою таких публікацій була пропаганда досягнень нацистської влади в боротьбі проти жидобільшовизму, від місцевого населення вимагали підтримки дій окупаційної влади, закликали до послуху, до виконання всіх наказів і розпоряджень. Такі промови мали на меті переконати населення, що війська Вермахту звільнили українців від радянського ярма, заручитися його підтримкою у налагодженні життєдіяльності міст і сіл тощо. Друкувалися промови А. Гітлера, Г. Герінга, Е. Коха, А. Розенберга та інших. Окремим напрямом пропагандистського

впливу на місцеве населення стала публікація матеріалів про утиски, яких зазнавали українці в СРСР у їх соціально-економічному та духовному житті. Переважна більшість часописів таку інформацію розміщували на першій та другій сторінці – для видання з чотирьох сторінок, або ж на першій – для видання з двох сторінок. Відповідно третя–четверта або друга сторінки містили повідомлення місцевого характеру. Саме там друкувалися оголошення, розпорядження, накази, постанови окупаційних органів влади, які регламентували всі складові життя підокупаційної людності. Законодавчі ініціативи райхсміністра й райхскомісара / губернатора / коменданта інколи розміщувалися на першій сторінці. Такі розпорядження були обов'язкові для виконання, спрямовувалися на тотальний контроль за цивільним населенням, економічну експлуатацію ресурсів захоплених територій, більшість з них закінчувалися погрозами на адресу порушників, нерідко це була смертна кара. На їх підставі часто ухвалювалися місцеві розпорядчі документи, які так само оприлюднювали на шпальтах окупаційної періодики.

Окупаційні газети активно пропагували обов'язок праці місцевого населення на благо Німеччини, робота на визначеному місці для всіх працюючих оголошувалася «священним обов'язком» і була покликана сприяти остаточній перемозі «над злочинною радянською системою». Численні документи у сфері працевикористання населення окупованих територій спрямовувалися на нещадну експлуатацію трудових ресурсів загарбаних нацистською Німеччиною територій та закабалення робітників і селян шляхом обмеження міграції населення, що забезпечувало сталий контингент робочої сили.

Через окупаційну пресу здійснювався цілеспрямований ідеологічний вплив на населення як один з компонентів вербувальної кампанії нацистської влади. Газети вміщували інформацію про початок і проведення вербувальних заходів, дати відправлення транспортів з робітниками, адреси бірж праці й пунктів запису, репортажі із залізничних вокзалів під час відправки поїздів; з робітничих таборів у Німеччині. Окрім цього, часописи публікували пропагандистські статті з закликами до добровільного виїзду, листи остарбайтерів, у яких висвітлювалися враження від перебування в Німеччині, де зображувалися ідилічні картини життя і праці східних робітників у Третьому райху.

Налагодження життєдіяльності міст і сіл покладалося на органи місцевої влади (управи), які переважну більшість своїх ухвал мали узгоджувати з німецькими окупаційними органами влади. Саме постанови, розпорядження, накази та оголошення управлінців цієї гілки влади переважно публікувалися в пресі окупаційного періоду й безпосередньо стосувалися мешканців тих чи інших населених пунктів. Вони охоплювали усі сфери повсякденного життя підокупаційної людності. Так само на останніх сторінках окупаційних часописів вміщувалися інформаційні повідомлення про налагодження роботи установ освіти, культури *, науки, релігії, спорту, охорони здоров'я, торгівлі, громадського харчування, комунального господарства, промислових і ремісничих, громадських сільськогосподарських підприємств, закладів зв'язку тощо. Риторика більшості таких кореспонденцій створювала враження активного життя на місцях, розвитку усіх сфер життєдіяльності окупованих поселень.

* В газеті «Молва» (Одеса) навіть існувала «Страничка женщины», в якій містились новини у сфері моди та різноманітні корисні поради для домогосподарок.

Зрідка траплялися повідомлення, в яких піддавалися критиці місцеві керівники. Так само в газетах друкували оголошення про покарання місцевої людності за ті чи інші провини* (крадіжка майна, саботаж проти окупаційної влади). Доволі поширеною була публікація на останніх сторінках часописів приватних оголошень різноманітного змісту. Однак поза увагою окупаційної періодики залишалася справжня боротьба за виживання пересічних мешканців окупованих територій, які тільки у такий спосіб могли отримати доступ до найелементарніших ресурсів (їжі, одягу, житла, палива, ліків) і забезпечити фізіологічні потреби організму. Духовні запити часто залишалися другорядними й для більшості потрапляли у недосяжну площину. Таке «безтурботне» життя спонукало населення до опору ненависному режиму, але тільки одиниці ставали активними борцями, поповнюючи лави радянського чи самостійницького рухів Опору.

Отже, насправді окупаційна преса містила багато правдивих повідомлень, інформувала про ініціативи місцевої громадськості у тій чи іншій сфері, сповіщала про новації та зміни у законодавстві тощо. У початковий період нацистської окупації публікувалися українознавчі нариси, спрямовані на пробудження національної свідомості українців. Саме в той час відкрито заговорили про колективізацію, голод 1932–1933 рр., радянські репресії тощо. Деякі матеріали було підготовлено на достатньо високому професійному рівні, що пов'язано із залученням до співпраці науковців і письменників, використанням історичних праць, що вийшли за межами Радянського Союзу. Але все це було «приправлено» потужним ідеологічним нашаруванням, за яким правда нерідко спотворювалася, замовчувалася або й втрачалася, в такий спосіб відбувалося маніпулювання антибільшовицькими настроями місцевого населення. Однак домінували в тогочасній періодиці політично-пропагандистські публікації: – з критикою внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, – антисемітичного характеру, – просування ідеї пріоритетності німецької культури як зразкової європейської культури для українців, – позитивні прояви німецького адміністрування, особливо в сільському господарстві (запровадження «Нового земельного ладу») тощо.

Отже, читаючи окупаційну періодику, слід враховувати, що вона була підконтрольна нацистському режиму, який визначав змістовне наповнення видань, а також те, що опубліковані матеріали містять тришарове навантаження інформації: власне, факт чи подія, інтерпретація її автором, повідомлення та корегування, сповіщення про подію представниками редакції і цензорами.

Як і в роки Другої світової війни, російський агресор у війні 2014–2022 рр. активно використовує пропаганду. Але вона тепер більш вишуканіша й набагато потужніша, оскільки сучасні ЗМІ, зокрема Інтернет-ресурси, доступніші й дієвіші для використання політтехнологами, які розробляють різноманітні методики впливу на сучасних глядачів / читачів. Аналітики виявили 225 сайтів, які поширюють російську пропаганду в українському інформаційному просторі. За даними SimilarWeb, орієнтовна сумарна українська аудиторія цих ресурсів – щонайменше 66 млн відвідувань щомісяця. 132 з цих сайтів мають

* В «Одесской газете» існували спеціальні рубрики, які висвітлювали порушення правопорядку та покарання за це: «В военнополевом суде», «Суд», «Судебная хроника», «В военном претората», «Происшествия».

значну аудиторію в Україні (майже 6,5 млн відвідувань щомісяця). Головна мета сучасної російської пропаганди – дискредитувати українську владу та армію на міжнародній арені й перекласти вину за воєнні злочини на Україну. Як тоді, так і зараз інформаційне поле насичене ідеологічними кліше: «денацифікація», «демілітаризація», «нацистська хунта», «бандерівці», «російські освободителі», «руский мір» тощо. Російська пропагандистська машина зомбує не лише своїх громадян, а й маніпулює свідомістю закордонних аудиторій через власні медіаканали. Солдати інформаційного фронту вдаються до застосовування фейків – постановочних, вигаданих / перекручених новин з відеорядом, прийому «дзеркальних історій» (більшість злочинів російської армії приписуються українським військам), перекручують промови і коментарі українських та закордонних високопосадовців й експертів; використовують старі фото / відео для ілюстрації нинішніх подій. Глядачів РФ переконують у необхідності воювати через "реальні" загрози наступу Америки та війну із НАТО з боку української території. Російський уряд ухвалив закони, які забороняють провідні інтернет-ресурси на території РФ (Facebook (разом з месенджером), Instagram та інші), опозиційні ЗМІ, блокується інформація з "ворожих" джерел.

Про те, наскільки такі методи будуть дієвими та ефективними, залежить від «імунітету» до інформаційних загроз споживачів контенту. Хто підвищує рівень медіаграмотності населення, контролює наративи в ЗМІ та соціальних мережах, той домінує в інформаційному просторі, а значить, стає ближчим до перемоги.

Бібліографія

Курилишин К. М. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси: монографія. Львів: Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника, 2010. 328 с.

Курилишин К. М. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944): Історико-бібліографічне дослідження / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ україніки. Відділення «НДЦ періодики»; наук. ред.-консульт. М. М. Романюк; Відп. ред. Л. В. Сніцарчук: У 2 т. Львів, 2007. Т. 1: А–М. 640 с.; Т. 2: Н–Я. 592 с.

Мясоєдов Гліб. Періодична преса як інформативне джерело про повсякденне життя населення Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни // Acta studiosa historica. 2014. Ч. 4. С. 27–47.

Салата О. Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 роках // Київські історичні студії: науковий журнал. 2020. № 2(11). С. 116–124.

Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни». Дніпропетров. націон. ун-т. Дніпропетровськ, 2002. 20 с.

Черняков Б. Окупаційна преса Райхскомісаріату України: розбудова і функціонування (1941–1943 рр.) // Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]. 2006. Вип. 31. С. 51–68.

Яременко В. М. Політика німецького окупаційного режиму щодо преси в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2008. 19 с.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

Чи був голод в окупованих українських містах?

Продовольча проблема залишалася однією з найскладніших упродовж усього періоду нацистської окупації України. Особливо від неї потерпали мешканці великих міст. Початок німецько-радянської війни викликав порушення існуючої системи забезпечення продуктами харчування міського населення. Тобто ще до початку нацистської окупації мешканці українських міст відчули брак продовольства. Ажіотажний попит на нього та довжелезні черги до продуктових крамниць з'явилися практично з перших днів війни. Посилила негаразди з продуктами антигуманна і злочинна діяльність відповідальних представників радянської влади, здійснювана в руслі стратегії «випаленої землі»; за їх наказами з територій, які могли бути окупованими, вивозили всі харчові запаси, те, що неможливо було вивезти, знищували. Наприклад, у Києві в Дніпро скинули тисячі мішків з борошном, цукром, сіллю; олію вилили на вулицю; горілку й спирт спустили до каналізаційної мережі. Після відступу радянської армії з міст склади та магазини продуктів були розграбовані як спритними ділками з місцевого населення, так і пересічними містянами. Однак основна маса людей була позбавлена можливості створити якісь запаси на «чорний день» і на початок окупації мала незначну кількість продовольства.

Німецькі директиви не передбачали постачання цивільного міського населення України продуктами харчування. Захоплені українські території планувалося активно експлуатувати, вивозити сільськогосподарську продукцію, знелюднювати у будь-який спосіб для подальшого їх заселення німецькими колоністами, в тому числі й шляхом голоду.

Першочергові заходи окупаційної влади спрямовувалися на упокорення місцевого населення та організацію системного вилучення харчових продуктів. Представники німецьких окупаційних органів вимагали повернути те, що населення «незаконно» привласнило, за порушення цих приписів передбачалось суворе покарання. До кінця 1941 р. продовольча ситуація практично в усіх українських містах наближалася до катастрофічної. Доволі скрутне становище з продуктами харчування спричинило справжній голод у м. Харкові, який набув масового характеру.

Навіть німці не приховували, що існували серйозні проблеми у сфері постачання містян продуктами харчування, відзначаючи, що найбільше місцеве населення потерпало від відсутності щоденно необхідних продуктів: хліба, жирів, цукру.

Перебіг подій на німецько-радянському фронті змусив окупаційних чиновників звернути увагу на постачання міського населення продовольством. Оскільки виникла проблема працевикористання місцевої людності через погане харчування, а також складне продовольче становище загрожувало появою / пожвавленням проявів пасивного чи активного руху Опору. Зважаючи на таку «міну уповільненої дії», окупаційні органи розробляли заходи, спрямовані на подолання цих проявів. Вирішення продовольчої проблеми покладалося на місцеві цивільні органи влади, які, зважаючи на німецьке окупаційне нормативно-правове регулювання продовольчої сфери та беручи до уваги наявні ресурси, намагалися полегшити становище містян шляхом запро-

вадження нормованого постачання. Відділи постачання продовольством, створені при міських управах, повинні були провести облік населення, з'ясувати його соціально-віковий склад, визначити обсяги потреб містян у харчових продуктах і запровадити нормоване постачання, хоча б хліба. Найбільші норми постачання передбачалися для робітників, які працювали на важких роботах (на виробництві зброї, залізниці, видобутку каміння, вугілля тощо) та й, найменші – для інвалідів, пенсіонерів, приватних торговців тощо. Тільки в дистрикті «Галичина» ситуація з харчуванням була кращою, асортимент продуктів, передбачених продовольчими абонементами ширшим, норми вищими. Однак скрізь хліб був доволі низької якості, містив високий відсоток домішок із пшона й каштанів, у деяких регіонах додавали ще перетерті кукурудзяні качани, ячне борошно. Ще в інших місцевостях суміш для випікання хліба складалася з 50% житнього борошна грубого помелу, 10% борошна, отриманого з соломи та листя, 20% обжинків цукрового буряку та 20% целюлозного борошна. Недостатнє харчування та вживання у їжу неякісних продуктів викликали різноманітні захворювання.

Більш-менш стабільне постачання населення вдалося налагодити тільки на осінь 1942 р. Хоча й це постачання було мізерним. Власне, німецькі посадовці констатували, що на картку українець міг отримати хліб, сіль і трохи перлової крупи. Призначене йому м'ясо він одержував нерегулярно, лише тоді, коли воно було наявне в достатній кількості. Жири за карткою взагалі не передбачалися. Такий пайок, що становив від 1/3 до 1/2 фізіологічної потреби людського організму, отримували тільки ті городяни, які перебували на службі в німців. Їхні утриманці мали вдовольнятися значно меншими нормами споживання продуктів харчування. Найважче доводилося соціально незахищеним категоріям населення (дітям, інвалідам, людям похилого віку), які за віком чи станом здоров'я не мали змоги самостійно забезпечити свої найелементарніші потреби в їжі, житлі, одязі тощо.

Щоб хоч якось покращити становище соціально незахищених категорій, місцеві цивільні органи влади організовували спеціалізовані їдальні, де незначна частина нужденних могла приглушити відчуття голоду на кілька годин рідким супчиком, інколи з шматочком хліба. Середня вартість обіду в таких закладах громадського харчування становила 1,1–1,7 крб. Звичайно, кількість обідів за такою ціною була обмежена, оскільки їдальні не отримували від окупаційної адміністрації передбачених дотацій. Районні відділи посилались на те, що в них немає необхідних коштів, і лише частково покривали необхідні витрати. Містяни пригадували, що й таке харчування було порятунком у голодні дні.

Функціонували спеціалізовані їдальні для науковців, працівників органів влади, при окремих промислових підприємствах. Однак найчисленнішими були комерційні заклади громадського харчування, де містяни могли харчуватися. Проте це був привілей тільки для тих, хто мав гроші. Пересічні містяни рідко ставали відвідувачами таких їдалень, не мали коштів навіть на найелементарніші потреби.

Не покладаючись на органи влади й намагаючись самотужки подолати продовольчу проблему, містяни вдавалися до різних стратегій виживання. Поширеними стали походи в ближні та дальні села з метою обміну промислових товарів на продукти. На село несли переважно одяг, предмети щоденного вжитку, тканини, прикраси. Власне, обмін був доволі нерівноцінний, так

і з часом предметів для обміну ставало все менше. Окрім того, такі походи були доволі небезпечними. Місцева окупаційна влада намагалася обмежити «мінки», мотивуючи це тим, що під видом «мішечників» населеними пунктами «мандрували» партизани та диверсанти. На кордонах міста на «мішечників» чекали поліцейські патрулі й вилучали з такими труднощами виміняні на селах продукти. Не маючи належних документів для пересування окупованою територією, містяни могли бути заарештовані. Інколи вони могли залишитися в сільській місцевості на постійне проживання, якщо в місті на них ніхто не очікував. У селах же становище з харчуванням було кращим.

Упродовж усього періоду нацистської окупації джерелом постачання продуктів для містян стали базари. Наявна мережа ринків забезпечувала лише примітивну торгівлю, яка в переважній більшості не відповідала санітарним нормам. Насправді, незважаючи на недоліки в роботі, саме базари стали справжнім порятунком для багатьох міських мешканців, де можна було придбати чи виміняти щось з продуктів або товарів щоденного вжитку. Однак і тут виникали труднощі, оскільки окупаційна влада обмежувала завіз продуктів з сіл, встановлювала «тверді ціни», вище яких продаж товару визнавався спекулятивним. Це поширення «чорного ринку» викликало інфляцію та шалене зростання цін на таке дефіцитне продовольство. І хоча за спекуляцію передбачалися серйозні покарання, це явище не вдалося подолати. Суттєво звужувала можливості містян щодо купівлі продуктів низька заробітна плата. Середня платня пересічного містянина становила 400–800 крб., а ціни на базарі були наступні: хліб – 14–15 крб. за 100 г, сало – 700–750 крб. за кг, масло – 800 крб. за кг, пшоно – 22 крб.

Починаючи з другої половини 1942 р. ходити на базари у великих містах стало небезпечно, оскільки поліція влаштовувала облави на людей. Метою таких «заходів» було затримання якомога більшої кількості працездатного населення для вивезення на примусові роботи в Німеччину.

До стратегії виживання мешканців міст належало й заняття індивідуальним городництвом. Городян через місцеву пресу закликали отримувати земельні ділянки в користування через міські управи і забезпечувати себе овочами самостійно. Окупаційна влада підтримувала ці прагнення, намагаючись у такий спосіб перекласти вирішення продовольчої проблеми на плечі містян.

Проведений аналіз продовольчої ситуації в окупованих містах України показав, що складнощі з продуктами харчування виникли ще до нацистської окупації. Із захопленням міст ситуація у цій царині ще більше погіршилася. Оскільки «нова влада» не опікувалася повсякденними проблемами місцевого населення, в тому числі постачанням продуктами харчування, запроваджувала грабунок захоплених території України, організований як шляхом вилучення сільськогосподарської продукції, так і самовільного пограбування окупаційними чиновниками, солдатами і офіцерами Вермахту. Особливо гострий дефіцит продовольства спостерігався в першу окупаційну зиму. Результатом нацистської політики і практики голоду стали масові хвороби, пов'язані з систематичним недоїданням: гіпертрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дифтерит, коклюш, а також смертність з цієї ж причини. Ситуація з харчуванням в окупованих поселеннях України залишалася складною упродовж усього періоду перебування загарбників на за-

хоплених територіях і довгий час поспіль. Міські управи вживали заходів до вирішення цієї проблеми шляхом запровадження нормованого розподілу харчів. Але такі заходи місцевої влади наражалися на директиви німецької окупаційної влади, яка вимагала вилучати продовольство для потреб Третього райху, солдатів і офіцерів Вермахту. Потреби населення українських міст вважалися другорядними. Містяни, переважно не сподіваючись на органи влади, самотужки рятувалися від голодної смерті, вдаючись до купівлі продуктів на базарах, обмінюючи промислові речі на продовольство в сільській місцевості, займаючись вирощуванням овочів на орендованих городах тощо. Дефіцит продуктів харчування негативно позначився на здоров'ї містян і надовго закарбувався в пам'яті тих, хто пережив нацистську окупацію.

У XXI ст. над українцями знову нависла примара голоду. Мешканці окупованих Російською Федерацією населених пунктів на сході та півдні України потерпають від складної гуманітарної катастрофи, в тому числі й через брак продовольства. Наприклад, маріупольці не можуть виїхати з міста внаслідок заборон, запроваджених російськими окупантами. Щоб не померти від голоду, вони полюють на голубів.

Як і в роки нацистської окупації, російські загарбники вивозять тисячі тонн зерна та сільськогосподарську техніку із захоплених українських територій, знищують продовольчі склади та елеватори ракетними ударами по всій Україні. Натомість пропагандистські канали РФ звинувачують український уряд у складній продовольчій ситуації окупованих українських теренів, наводять фейкову інформацію про те, що російська військова адміністрація переймається вирішенням цієї проблеми і налагодила постачання гуманітарної допомоги, в тому числі й продовольчих пайків. Про масштаби цієї «допомоги» свідчать наступні дані: окупанти повідомляють, що за добу вони доставили та роздали маріупольцям 3500 продуктових наборів і забезпечили гарячим харчуванням 6 тис. людей. Однак це становить 6,5% від усіх мешканців у місті, отже, всі інші приречені на голодне існування. У складній гуманітарній ситуації український уряд не може допомогти своїм громадянам, які перебувають у тимчасовій окупації, оскільки не має можливості доставити продукти, ліки, питну воду та предмети щоденної необхідності, так само як і евакуювати бажаючих, оскільки відсутні гуманітарні коридори. А тим часом РФ використовує цивільне населення як заручників, аби тиснути на Україну, Західну Європу та США в досягненні свої злочинних цілей.

Бібліографія

Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 456 с.

Заболотна Т. Продовольче становище міського населення України в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) // Людина на війні: український соціум через призму Першої та Другої світових воєн: Історичні нариси / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ: ІУ НАН України, 2021. С. 285–408.

Скоробагатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1944). Харків: Прапор, 2006. 368 с.

Тарнавський І. С. Політика Третього Райху та його союзників на окупованих українських землях в роки Другої світової війни: Монографія / І. С. Тарнавський. Донецьк: ТОВ «ВПП «Промінь», 2012. 492 с.

Тетяна ЗАБОЛОТНА

СРСР переміг би у війні без українців?

Друга світова війна стала найбільш кривавою і жорстокою в історії людства. У ній взяли участь 80 % населення планети. Як наслідок, загинуло від 50 до 85 млн людей. До армій ворожих сторін було залучено понад 110 млн солдатів. Україна вшановує пам'ять кожного, хто боровся з нацизмом, а також інших жертв війни. Натомість кремлівське керівництво вважає, що саме Росія понесла найбільші втрати і внесла найбільший вклад у перемогу над гітлерівською Німеччиною. У прагненні монополізувати перемогу над нацизмом Росія замовчує або применшує роль інших держав і народів у цій боротьбі. 16 грудня 2010 р. російський прем'єр-міністр В. Путін заявив, що Росія перемогла б у Великій Вітчизняній війні, навіть якщо б Україна не входила до складу Радянського Союзу: «Тепер з приводу наших відносин з Україною. Я дозволю з вами не погодитися, коли ви зараз сказали, що якби ми були розділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно перемогли б, тому що ми – країна переможців». За його словами, статистика часів Другої світової війни свідчить, що найбільших втрат зазнала саме РРФСР – більше 70%. «Це означає, що війна виграна, не хочу нікого кривдити, за рахунок людських та індустріальних ресурсів РФ. Це історичний факт, це все в документах».

Ця заява викликала хвилю обурення в Україні. Адже В. Путін не просто висловив свою думку, а намагався впевнити слухачів, що його позиція підтверджується документами і є історичним фактом. Однак історичні дослідження і статистика навпаки свідчать, наскільки вагомим був внесок інших союзних республік в перемогу над нацизмом.

Особливо важливу роль у вигнанні окупантів відіграла Українська РСР. Відомо, що в складі Радянського Союзу українська державність була номінальною. Разом з тим, Москва не могла собі дозволити повністю знищити обмежену політичну й культурну автономію українців. В УРСР функціонував власний уряд, парламент, своя державна символіка й адміністративні кордони, місцеве кодифіковане право, академія наук, україномовна преса й освіта, театри тощо. Все це українці отримали не з доброї волі радянської влади, а як продукт боротьби народу за свої національні права.

Готуючись до великої війни, Й. Сталін чудово розумів геостратегічну роль України як плацдарма для захоплення Румунії, Болгарії, Польщі, Угорщини та Чехословаччини. В разі потенційного нападу ворога на СРСР саме Україна мала відіграти роль найважливішого театру воєнних дій. Тому на її території було споруджено розгалужену систему укріплених районів та оборонних рубежів.

Значення України в змаганні за світове панування добре розуміло і нацистське керівництво. Україну воно називало «німецькою Індією», тобто вважало невичерпним постачальником продовольства, сировини та робочої сили. Не менш важливим було і геополітичне становище України, контроль над якою забезпечував контроль над Чорним морем, підходи до Кавказу і Близького Сходу.

У перші дні німецько-радянської війни до Червоної армії було призвано 2,8 млн мешканців України. Одночасно в ході евакуації у віддалені райони СРСР було вивезено 550 промислових підприємств, майно і худобу тисяч

колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури. Крім того, виїхало майже 3,5 млн кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції. Такий величезний економічний та інтелектуальний потенціал був створений не абстрактним Радянським Союзом, а зусиллями і ресурсами українського народу. Після облаштування на нових місцях українські люди і підприємства продовжили забезпечувати фронт усім необхідним. Так, Харківський завод ім. Комінтерну після евакуації до Нижнього Тагіла налагодив виробництво танків Т-34, Київський авіаційний завод випускав літаки в Новосибірську. Обладнання з Дніпропетровська й Харкова було встановлене на Пермському авіаційному заводі.

Важлива роль України зробила її головним театром воєнних дій не тільки радянсько-німецького фронту, а й серед усіх фронтів Другої світової. З 22 червня 1941 по 28 жовтня 1944 р. тут практично ніколи не наставало затишшя. З цих сорока місяців 35 припали на активні бойові дії. Загалом на українській землі зосереджувалася половина всіх радянських сил та від 56 до 76% дивізій Вермахту, причому 60,6% сухопутних сил Німеччини було розгромлено саме в Україні.

Саме тут відбулися такі масштабні операції 1941 р. як найбільша в історії людства танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Броди, Київська та Одеська оборонні операції. Стратегічну роль відігравала Україна і в наступному, 1942 році. 250 діб тривала оборона Севастополя. Після поразки Червоної армії під Харковом почався найбільший, після зриву бліцкригу, німецький генеральний наступ на Волгу та Кавказ. Та після перемоги радянських військ у Сталінградській битві розпочався зворотний процес – визволення території СРСР від нацистських окупантів.

Територіально пов'язана з Україною і Курська битва, яка знаменувала корінний перелом у ході війни на користь антигітлерівської коаліції. На території республіки відбувалися й найбільші успішні наступальні операції 1943–1944 р.: Білгородсько-Харківська, Чернігово-Полтавська, Київська, Корсунь-Шевченківська, Нижньодніпровська, Дніпровсько-Карпатська, Ровенсько-Луцька, Нікопольсько-Криворізька, визволення Миколаєва й Одеси, визволення Криму, Львівсько-Сандомирська, Східно-Карпатська. У міру просування на захід радянська армія дедалі більше українізувалася. Уже в 1944–1945 рр. чимало з'єднань та підрозділів на 50–70% складалися з українців.

Отже, на українській землі здійснено майже половину стратегічних операцій німецько-радянської війни з найбільшою концентрацією збройних сил сторін. У 1943–1944 рр. тут зосереджувалася майже половина діючої Червоної армії. В українській кампанії брали участь шість фронтів – 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські, 1-й і 2-й Білоруські, а також Чорноморський флот і три військові флотилії. Мільйони солдатів та офіцерів билися за Україну в 30-ти загальновійськових, 6-ти танкових, 7-ми повітряних арміях і 8-ми кавалерійських корпусах. З німецького боку у війні в Україні взяли участь групи армій «Південна Україна» і «Північна Україна», включаючи есесівські танкові з'єднання «Райх», «Велика Німеччина», «Лейбштандарт Адольф Гітлер», «Валлонія», «Вікінг», «Мертва голова», а також 14-у гренадерську дивізію СС та 8-у кавалерійську дивізію СС. Загалом, з обох сторін в бойових діях в Україні взяло участь понад 6 млн солдатів, 85 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків, САУ та штурмових гармат, 10 500 літаків.

Після вигнання гітлерівців і їхніх союзників з України радянські війська, в складі яких значну частину складали українці, провели низку наступальних операцій на території Європи. Наслідком Бєлградської (1944 рік), Будапештської (1944–1945), Вісло-Одерської (1945), Віденської (1945), Берлінської (1945) та Празької (1945) операцій стало звільнення від нацизму Югославії, Угорщини, Польщі, Чехії, східних частин Австрії та Німеччини. Ввечері 30 березня 1945 р. українець Олексій Берест разом з грузином М. Кантарія та росіянином М. Єгоровим встановили прапор Перемоги над райхстагом.

У період 1941–1945 років 7 млн українців воювали в Червоній армії, що становило 23% особового складу збройних сил СРСР. Близько 120 тис. українців зустріло нацистів у вересні 1939 р. у складі польської армії. Вісім тисяч із них загинуло протягом першого місяця війни. На фронтах від Атлантики до Тихого океану, від Норвегії до Єгипту українці діаспори боролися у складі збройних сил США (80 тис.), Британської Імперії (45 тис.), Франції (6 тис.) та інших держав. Ще 100 тис. людей пройшло через лави Української Повстанської Армії, яка боролась одночасно проти гітлерівського і сталінського імперіалізмів.

Звитягу нашого народу засвідчили не тільки кількісні, а й якісні показники. Високою оцінкою бойової майтерності й хоробрості українців стало нагородження понад 2,5 млн українців радянськими та західними медалями й орденами. 2021 мешканець України стали Героями Радянського Союзу, з них 32 – двічі. Тричі Героєм Радянського Союзу став льотчик-винищувач Іван Кожедуб, на рахунку якого 64 повітряні перемоги. 52 льотчики-українці спрямували свої літаки на ворожі сили, 55 здійснили повітряні тарани. Серед них і Катерина Зеленко — єдина жінка, яка здійснила таран. 25 героїв закрили своїм тілом амбразури ворожих вогневих точок. Найрезультативнішим танкістом Другої світової війни став кубанський учитель Дмитро Лавриненко. На його рахунку 52 знищених німецьких танки. Найуспішнішою снайперкою стала Людмила Павличенко, на рахунку якої 309 ліквідованих нацистів. Із чотирьох повних кавалерів ордена Слави два були українцями: льотчик Іван Драченко і морський піхотинець Павло Дубинда. Радянський орден Богдана Хмельницького був єдиною радянською нагородою, напис на якій зроблено не російською, як на всіх інших, а українською мовою.

Серед радянського генералітету було близько двохсот синів українського народу, зокрема командувачі фронтів та армій: А. Гречко, А. Єременко, П. Жмаченко, Р. Малиновський, І. Черняхівський, К. Москаленко, П. Рибалко. Генерал-лейтенант К. Дерев'янко із Черкащини від імені СРСР підписав Акт капітуляції Японії. Найбільш відомим партизанським ватажком став легендарний С. Ковпак. 10 маршалів Радянського Союзу з 41 народились на українській землі. Серед офіцерів польської армії особливо відомим став Павло Шандрук, генерал-хорунжий армії УНР, підполковник Війська Польського, командир 29-ї польської бригади, яку вмілим командуванням у бою під Томашевом урятував від знищення. Нагороджений найпочеснішим польським воєнним орденом «Virtuti Militari».

Багато українців-червоноармійців стали кавалерами орденів європейських держав. Серед них капітан розвідник Євген Березняк, нагороджений орденом «Virtuti Militari» за порятунок Кракова від знищення нацистами. Лейтенант Василь Порик удостоєний звання Національний герой Франції за героїчну участь у французькому русі Опору.

Вояки армії США Ніколас Орешко та Ніколас Міньо за особисту хоробрість відзначені найвищою нагородою США – Медаллю Пошани. Алекс Дяченко, старшина військово-морських сил США, ціною власного життя намагався врятувати захоплене німецьке судно від знищення. За свій подвиг відзначений Срібною зіркою, його іменем названий один з американських військово-транспортних кораблів. Майкл Стренк став одним із 6 морських піхотинців, які підняли прапор США над Іводзімою.

Внесок України в перемогу вимірювався не тільки участю в бойових діях, а й масштабами понесених утрат. За повоєнними підрахунками, в результаті бойових дій в Україні було зруйновано понад 714 міст і містечок (40 % зруйнованих міст СРСР), 28 тис. сіл, знищено близько 320 тис. господарств, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів, 19 тис. бібліотек, понад 30 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Десять мільйонів людей залишилися без даху над головою. Окупанти примусово вивезли на роботи до райху 2,4 млн осіб, переважно молоді. Загалом матеріальні втрати Української РСР становили 45% від загальносоюзних. У грошовому вимірі цифра втрат перевищила 450 мільярдів карбованців. Для порівняння: в 1945 р. промислове виробництво в Україні становило 26% довоєнного рівня, в Італії – 30, у Франції – 38, у Великій Британії 1946 р. воно уже становило 90 %.

Повернувшись з фронту та надивившись на свою повоєнну країну, письменник Олександр Довженко записав: «Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців».

Проте найстрашнішими були людські жертви. Україна понесла надзвичайні демографічні втрати внаслідок війни. Війна й окупація призвели до катастрофічного зменшення населення, значних деформацій у його національному, статевому, віковому та професійному складі. Це сталося внаслідок мобілізації й загибелі на полі бою; депортацій 1939–1941 та 1943–1945 рр.; загибелі мирного населення в районах воєнних дій; евакуації в тилові регіони СРСР на початку війни; масового знищення нацистами та їхніми союзниками значної кількості військовополонених і цивільного населення; вивезення остарбайтерів до Німеччини; підпільно-партизанської боротьби в тилу окупантів; смертності мирного населення від голоду та хвороб; значного зниження народжуваності тощо.

За період 1939–1945 рр. прямі втрати становили 8–10 млн осіб, а демографічні – 13,6 млн. Нацисти вбили 1,5 млн українських євреїв і 20 тисяч ромів. При цьому, Центральна, Південна та Східна Україна втратили 30% населення, Галичина – 22%, Волинь і Полісся – 12%. На 1 червня 1946 р. на обліку в органах соцзабезпечення перебувало понад 500 тис. інвалідів, 70% яких мали вік від 20 до 40 років. Їх лікування, працевлаштування, соціальна адаптація перетворилися на серйозну проблему. Особливо гостро стояло питання протезування. Адже 1487 осіб не мали обох ніг, 43 299 – однієї ноги, 469 – обох рук, 23912 – однієї руки, 2501 – обох очей, 8929 – одного ока. До кінця 1944 р. в Україні виявлено 125 тис. сиріт, 21 тисяча з яких були безпритульними. Якщо в 1941 р.

в Україні проживало 41,7 млн населення, то в 1945 р. – лише 27,4 млн. Для відновнення після таких демографічних втрат УРСР знадобилося 25 років.

Друга світова війна повністю змінила етнічне обличчя українського суспільства. З України практично зникли етнічні німці, кримські татари та євреї. Натомість кількість росіян із довоєнних 4 мільйонів за перше повоєнне десятиліття зросла до 7 млн осіб.

Коли в 1945 р. була заснована Організація Об'єднаних Націй, то Українська РСР стала однією з країн-засновниць цієї міжнародної інституції. Так народи світу відзначили великий внесок українського народу в перемогу над нацизмом.

День пам'яті та примирення та День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні символізують не тріумф переможців над переможеними, а нагадують про страшну катастрофу і застерігають, що не можна розв'язувати складні міжнародні проблеми збройним шляхом, ультиматумами, агресією або анексією. Найважливішим підсумком війни має бути не культ «побєдобєсія», а вміння цінувати мир, категорично і безкомпромісно захищати його всіма розумними засобами. Наша пам'ять є запобіжником того, щоб подібне лихо світового масштабу більше ніколи не повторилося. Саме тому ми обираємо європейську відповідальну модель пам'ятання під гаслом «Ніколи знову!», замість агресивної хвалькуватості під гаслом «Можем повторіть».

Жодна країна не може претендувати на визнання власної виняткової ролі в перемозі над нацизмом. Перемога – плід титанічних зусиль десятків держав та сотень народів. Так само неприпустимими є спроби прикриватися моральним авторитетом переможця у Другій світовій для ведення агресивної політики в наш час. Сьогодні влада Росії поводиться як руйнівник системи міжнародних відносин, заснованої державами-переможцями у Другій світовій війні. Не вивчивши уроки історії, Росія перетворилася з переможця нацизму в його ідейного спадкоємця.

Бібліографія

Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. Київ: Книга пам'яті України, 2000.

Букет Є. Україна в Другій світовій війні: погляд крізь призму сьогодення. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/2012473-vnesok-ukraini-u-peremogu-nad-nacizmom-infografika.html

Гриневич В. А. Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання // Україна у Другій світовій війні: уроки історії і сучасність. Матеріали міжнародної конференції. Київ, 1995. С. 59–62.

Довженко О. Україна в огні. Київ, 1990.

Дубик М. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 785–801.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Альтернативи, 1999.

Кучер В. І., Чернега П. М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). Посібник для вчителя. Київ, 2004.

Лисенко О., Перехрест О., Іржавський А. Демографічні втрати України в роки Другої світової війни // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. У 2-х кн. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2011. С. 737–784.

Лисенко О. Є. Підсумки Другої світової війни і Україна // Український історичний журнал. 2005. № 6. С. 128–138.

Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. Київ, 1997.

Микола СЛОБОДЯНЮК

Як українці боролися з ворогом на окупованій території?

Експансіоністські прагнення Німеччини щодо України мають тривалу історію. Ще в XVIII ст. король Пруссії Фрідріх II писав, що Україна як найбагатша частина Російської імперії мусить стати предметом особливого зацікавлення для будівничих райху. Наприкінці XIX ст. представники Пангерманського союзу розглядали Україну, з одного боку, як вигідний плацдарм для продовження загарбницької політики на Схід, а з іншого, – як економічно привабливий район.

З приходом до влади А. Гітлера мрія про захоплення й колонізацію України стала набувати реальних обрисів. Невипадково саме в цей час ідеолог нацистської партії А. Розенберг видав спеціальну працю «Україна – вузол світової політики». Ця найродючіша частина Європи мала постачати райх та його армію продовольством, а промисловість – сировиною. А жити на українській землі повинні люди арійської крові.

В основі політики «Третього Райху» в Україні лежала расова теорія про зверхність арійців щодо інших народів, зокрема слов'янських. Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою – на слугування німецьким панам. А. Гітлер неодноразово заявляв, що Україна має забезпечити достаток великій Німеччині.

Розпочавши 22 червня 1941 р. радянсько-німецьку війну, нацисти та їх союзники одразу ж заходилися розчленовувати Україну. Згідно з розробленими планами, передбачалося впровадження нового адміністративно-територіального устрою. Українські землі, де здійснювалося цивільне управління, були поділені на підконтрольні німцям «дистрикт Галичина» у складі Польського генерал-губернаторства, райхскомісаріат «Україна» та прифронтову «військову зону». На українських теренах, окупованих Румунією, було створено губернаторство «Трансністрія».

Запроваджений нацистами окупаційний режим носив расовий, людиноненависницький, терористичний характер. Він був спрямований не просто на придушення будь-якого спротиву, а запроваджував систему знелюднення території через масові репресії проти окремих категорій населення, вивезення молоді на роботу до Німеччини, колективну відповідальність, створення нестерпних умов життя, спалення цілих населених пунктів. Над українським народом нависла реальна загроза знищення. Всі ці чинники доволі швидко налаштували населення окупованих територій проти загарбників і сприяли розгортанню антифашистської боротьби. Отже, Друга світова війна стала періодом найпотужнішого в історії людства підпільно-партизанського руху.

Інструментарій антифашистської боротьби як в українському, так і в радянському русі Опору був вельми різноманітним:

1. *Організаційна розбудова*. Залучення до підпільної діяльності нових членів, розширення підпільної мережі, встановлення зв'язку з іншими організаціями, партизанськими загонами та Великою землею, планування операцій,

налагодження управління та конспірації, створення матеріальної бази, облаштування явок і «поштових скриньок», підробка документів, насадження агентури в окупаційних установах.

2. *Агітація і пропаганда*. Прийом і розповсюдження інформації з радянського радіо, протидія німецькій пропаганді. Поширення правдивих і неправдивих відомостей в усній або друкованій формі з метою схилити місцеве населення і (рідше) самого противника на свій бік.

3. *Психологічна війна*. Відновлення і збереження елементів радянської влади на окупованих територіях, підтримка патріотичних настроїв серед населення, поширення думок про швидке повернення Червоної Армії, створення ефекту присутності й непорушності радянської влади у вигляді підпільно-партизанських формувань, запобігання співпраці місцевого населення з окупантами, морально-психологічне розкладання окупаційних військ та адміністрації.

4. *Саботаж*. Свідоме невиконання певних обов'язків, прихована протидія військовим, політичним, економічним заходам окупантів, невихід на роботу, відмова від сплати податків та здачі сільськогосподарської продукції, пошкодження обладнання, розкрадання майна. Протидія відправленню молоді на роботу до Німеччини. Переховування євреїв, циган, поранених червоноармійців і партизанів. Допомога військовополоненим, збитим льотчикам, утікачам та «оточенцям».

5. *Диверсії*. Виведення з ладу воєнних, промислових та інших об'єктів, порушення комунікацій, вузлів та ліній зв'язку, знищення живої сили і воєнної техніки.

6. *Розвідка*. Збір і передача розвідувальних відомостей для воєнного і політичного керівництва СРСР, партизанських загонів, інших підпільних організацій.

7. *Терор*. Ліквідація зрадників, колабораціоністів, представників окупаційної адміністрації та військових.

8. *Сприяння партизанським загонам*. Постачання партизанам продовольства, зброї та амуніції, розвідданих. Переправлення боєздатного населення до партизанських загонів, створення партизанських резервів.

9. *Збройне повстання*. Відкритий збройний виступ проти окупантів з метою звільнення населених пунктів або безпосередньої взаємодії з Червоною армією.

10. *Партизанські рейди*. Передислокація партизанів в райони, де партизанський рух відсутній або слабкорозвинутий, з метою його активізації, а також для дезорганізації ворожого тилу, знищення важливих об'єктів і комунікацій.

11. *Напади на населені пункти і ворожі гарнізони*. Несподівані атаки партизанів або їх загроза тримали окупантів у постійній напрузі, знижували їх бойовий дух, ослаблювали їх контроль над населенням і територією, мали широкий інформаційний резонанс.

12. *Створення партизанських країв і зон*. Партизанський край – це територія в тилу противника, яка довгий час перебувала під повним контролем партизанів, де знищені всі форми присутності окупантів, створені або відновлені незалежні від окупантів органи влади та велася самостійна економічна діяльність. Партизанська зона – це територія в тилу противника, яка була об'єктом систематичних бойових дій партизанів і перебувала під їх частковим контролем. У партизанських зонах з перемінним успіхом паралельно діяла як окупаційна, так і радянська влада. Причому окупанти котролювали тільки вузлові

пункти і шляхи сполучення, а призначені ними колабораціоністські органи влади змушені були співпрацювати з партизанами.

Антифашистський рух Опору не був однорідним, і українці боролися з ворогом у складі двох основних національно-політичних течій: радянському русі Опору (підпілля і партизанські загони) та українському русі Опору (підпілля Організації українських націоналістів та повстанські загони Української повстанської армії). Крім того, неорганізоване мирне населення також, в міру своїх можливостей, здійснювало акти цивільного спротиву окупантам шляхом саботажу його політичних, соціально-економічних та адміністративних заходів, а також допомагаючи учасникам підпілля та бійцям партизанських загонів.

Радянський рух Опору, хоча й наполовину складався з етнічних українців, відстоював, перш за все, інтереси не українського народу, а інтереси Москви. Україну представники цього руху розглядали не інакше як складову СРСР. В організаційному, ідеологічному та політичному плані вони нічим не відрізнялися від учасників радянського Опору в Білорусії чи Росії.

Український рух Опору об'єднував не лише членів ОУН(Б) (Організації українських націоналістів під проводом С. Бандери, далі – ОУН) та УПА (Української повстанської армії), а й просто осіб, які прагнули створення незалежної української держави і могли стояти, наприклад, на позиціях націонал-комунізму, бути прихильниками Т. Бульби-Боровця або А. Мельника.

Як і радянський, український рух Опору виник не стихійно. Якщо радянський підпільно-партизанський рух був дітищем партійно-державних органів СРСР, то український Опір виник в результаті зусиль ОУН. Разом з тим, вони спиралися на широку підтримку населення окупованих територій. В окремих випадках деякі підпільні та партизанські групи виникали стихійно і згодом приєднувалися до тої чи іншої політичної течії.

Для ОУН та УПА (які були суб'єктом не лише антифашистського руху Опору, а й національно-визвольного руху) головним ворогом була не Німеччина, а СРСР. Відповідно до пріоритетів у боротьбі визначався її характер: спершу національно-визвольний, потім – антифашистський. Саме виходячи з таких міркувань, головною формою діяльності українського Опору була пропаганда самостійницьких ідей, поруч із критикою як радянського, так і німецького імперіалізму. Здійснення масової збройної боротьби, економічних диверсій проти німців визнавалося шкідливим, оскільки посилювало головного з ворогів – СРСР.

На початку окупації ОУН не збиралася йти у підпілля. Головною метою опанування місцевих органів влади було намагання продемонструвати німцям, що в хаосі воєнних подій ОУН вже взяло цивільну владу в свої руки, і тим поставити їх перед фактом необхідності створення незалежної або напівнезалежної України. Для виконання цієї мети ОУН бере участь в організації районних, міських та обласних управ, народної міліції.

У відповідності зі своїми намірами створити Українську державу в «тіні німецького походу», ОУН напередодні радянсько-німецької війни формує спеціальні похідні групи, які повинні були просуватися на Наддніпрянську Україну слідом за німецькими військами і опановувати там цивільну владу. Тактика похідних груп ОУН полягала в організації і контролі місцевих адміністрацій. Передбачалося робити це без узгодження з німцями, користаючись тим, що цивільна німецька адміністрація ще не перебрала владу у військових

комендантів на місцях. Адже вакуум влади та дезорганізація всіх сфер життя у прифронтовій смузі створювали сприятливі умови для опанування всіх важливих суспільних ланок політично активними і добре організованими членами похідних груп. Проникнення в органи влади, в культурні, освітні та пресові заклади, в керівництво легальних громадських організацій, промислових і сільськогосподарських підприємств було однією з передумов їхньої ефективної діяльності, а головне – повинно створити передумови для створення Української держави. Наявність своїх людей на цих об'єктах значно збільшувала вплив самостійників на населення, можливості для агітації і вербування нових членів, розширювало його можливості для боротьби і уникання кари з боку окупантів, полегшувало матеріальне забезпечення підпільних організацій. Іншим напрямком діяльності оунівців стало проникнення в різного роду громадські організації та установи. Оунівці прагнули використати такі організації як легальне прикриття для поширення самостійницьких ідей.

Хоча похідні групи ОУН не ставили собі за мету антифашистську боротьбу, але їх державотворча діяльність входила в суперечність з прожектами гітлерівців щодо України, і, з цього боку, має всі підстави називатися антифашистською, оскільки визначення руху Опору включає в себе не лише нелегальні, але й цілком легальні форми боротьби. Така жвава діяльність ОУН зовсім не відповідала планам окупантів щодо України. Німецьке командування видало ряд циркулярів для командирів військових частин, які попереджали, що місцеві органи влади є виключно допоміжними.

30 червня 1941 р. у Львові ОУН проголосила Акт відновлення Української самостійної держави, доручивши формування уряду одному з лідерів організації Я. Стецьку. Німецьке командування почало ультимативно вимагати відкликати Акт. Після того, як керівництво ОУН відповіло відмовою, Степана Бандеру, Ярослава Стецька та близько 300 інших лідерів ОУН було заарештовано й відправлено до концентраційного табору Заксенгаузен, деяких із них (зокрема Л. Ребета) – до Освенціма, 15 було розстріляно. У концтаборах вони перебували до вересня 1944 р. Братів С. Бандери Василя та Олександра німецькі каральні органи кинули до концтабору Освенцім, де вони загинули в 1942 р. В результаті нацистського терору оунівське підпілля зазнало величезних втрат. Переважна більшість членів похідних груп ОУН першої хвилі загинули або були кинуті в концтабори, а залишки перейшли на нелегальний стан.

Не погодившись на колаборацію з німцями, мережа ОУН переводиться у глибоке підпілля і розпочинає антифашистську боротьбу з підготовкою майбутнього повстання. Причини початку боротьби ОУН проти німців викладені у листівці під назвою «Кривди, завдані українському народові – В чому ми звинувачуємо німців», яка поширювалася на Правобережній Україні в 1942 р.: «Німці не визнали за українським народом права на державне життя... арештували провідника українських націоналістів Степана Бандеру... розділили етнографічні українські землі... примусово забирають майже всю молодь України до Німеччини... вживають заходів, щоби українська нація занепала, створюючи важкі матеріальні умови, знижуючи загальний життєвий рівень нижче мінімуму... розстрілюють свідоме українське населення...».

Основними видами діяльності оунівського підпілля стали: розширення підпільної мережі шляхом створення нових осередків та залучення нових

членів, агітація за створення Української держави, протинімецька пропаганда. На відміну від радянського підпілля оунівці не організовували диверсій на економічних та воєнних об'єктах. Хоча підпілля ОУН не ставило собі за мету широкий збройний опір окупантам, але фашистський терор провокував їх до відплатних акцій. Німців підпільники намагалися не зачіпати, бо це тягнуло за собою каральні акції проти мирного населення і проти й без того ослабленого арештами підпілля. Але ОУН постійно здійснювала операції знищення агентів, що брали участь в антиукраїнських акціях: помічників СД, членів охоронних підрозділів, радянських агентів на німецькій службі.

Єдині помітні збройні зіткнення, які сталися в 1942 р. – перестрілка під час захоплення СД підпільної друкарні в Харкові 17 жовтня, яка закінчилася арештом 11 бандерівців і перестрілка у Львові 21 листопада, тоді член бюро Проводу ОУН Дмитро Маївський потрапив у засідку, влаштовану співробітниками гестапо, біля конспіративної квартири ОУН у Львові. Відмовився здаватися і замість цього вихопив пістолет і пострілом у голову вбив штурмшарфюрера СС і поранив службовця РЗГА, а сам, не дивлячись на отримані дві кулі, втік через вікно. Крім того, на Північно-Східній Волині наприкінці 1942 р. було створено партизанський загін ОУН під командуванням Григорія Перегійняка (псевдо – «Довбешка-Коробка»).

У жовтні 1942 р. у Львові відбулася І Військова Конференція ОУН. Основним питанням на ній було створення українських збройних формувань і ведення майбутніх бойових дій. Під час наради створено робочу групу, якій доручили підготувати відповідні плани. Керівництво ОУН здійснював Микола Лебедь, який у травні 1943 р. передав повноваження Роману Шухевичу. 17–23 лютого 1943 р. з ініціативи Шухевича була проведена ІІІ конференція ОУН, на якій було прийнято рішення про початок партизанської боротьби.

Якщо восени 1941 р. бандерівці наголошували, що «українська національно-свідома молодь повинна масово добровільно записуватися в кадри української поліції», то навесні 1943 р. на Волині ОУН (Б) організувала масове дезертирство службовців допоміжної поліції («шуцманшафтів») з подальшим їх переходом до УПА. Всього в березні–квітні 1943 р. 4–6 тис. поліцаїв стали повстанцями, склавши кістяк її командного складу. Ця подія і стала реальним початком діяльності УПА. Однак офіційною датою створення Української повстанської армії (УПА) прийнято вважати 14 жовтня 1942 р. Подібні випадки масового переходу шуцманів в лави УПА стануться навесні 1944 р. вже в Галичині. Наприклад, у березні 1944 р. з дезертирів-поліцаїв Рави-Руської була створена сотня «Месники». Влітку 1944 р. склад УПА відчутно поповнився за рахунок дивізії «Галичина», розбитою совєтами під Бродами (до 3 тис. бійців).

До складу УПА входили не лише українці, але й численні представники інших націй СРСР, які формували цілі загони. Більшість повстанців неукраїнського походження були радянськими солдатами, що потрапили в оточення на початку війни, або втікачами з німецького полону. Наприклад, 3 жовтня 1943 р. внаслідок атаки на табір у місті Дубно з німецького полону звільнено 5 тис. радянських військовополонених. Частина зі звільнених червоноармійців вступила до УПА. В УПА створено в 1943 р. окремі загони узбеків, азербайджанців, грузинів і татар. Серед власне українців у складі УПА воювало майже 60% галичан, 30% волиняків та поліщуків, 10% наддніпрянців. Абсолютна

більшість повстанців походила з селян (60%), а також робітників (25%) та інтелігенції (15%).

Наприкінці 1943 р. головнокомандувачем УПА став Роман Шухевич (псевдонім – «Тарас Чупринка») (1907–1950 рр.), який водночас виконував функції голови ОУН. УПА була поділена на територіальні групи: УПА-Північ, що діяла на Волині й Поліссі, УПА-Захід у Галичині, Закарпатті й Буковині, УПА-Південь на Поділлі й Одещині та УПА-Схід, що діяла в центральних і східних областях України.

Підпільні ланки ОУН, в разі потреби, легко перетворювалися на партизанські загони УПА, а загони УПА – на бандерівське підпілля. Окрім формувань власне УПА, які виникли на Волині, ОУН з тактичних причин сформувала формально незалежні Українську народну самооборону (УНС) в Галичині та Буковинську українську самооборонну армію (БУСА) на території Буковини. У грудні 1943 р. УНС, а в вересні 1944 р. БУСА, влилися в УПА. Також до структур ОУН-УПА належали самооборонні кущові відділи (СКВ), відділи особливого призначення (ВОП), військово-польової жандармерії УПА (ВПЖ), розвідчі відділи (РВ), служба безпеки ОУН (СБ), Український Червоний Хрест (УЧХ), Жіноцтво ОУН, Юнацтво ОУН.

Агітаційна робота ОУН-УПА активізувалася з 1943 р., коли її очолив Й. Позичанюк. Навколо нього згуртувалася група талановитих пропагандистів: Я. Старух, Д. Маївський, П. Федун, О. Дяків, Я. Бусел. Найкращим оратором бандерівців уважався В. Галаса. Я. Старух видав книжку «Упир фашизму», де проаналізував ідеологію італійського фашизму і німецького націонал-соціалізму. «Ідея і чин» став головним теоретичним часописом ОУН. З липня 1943 р. на Рівненщині почав виходити місячний журнал УПА «До зброї». Вельми популярним став сатиричний журнал УПА «Український перець». Найбільша друкарня УПА була розташована в Миколаївському районі Львівщини. У жовтні-листопаді 1943 р. почала виходити в ефір радіостанція УПА «Вільна Україна», розташована в Сколівському районі Львівщини. Передачі проводилися українською і російською мовами. Основним диктором була наддніпрянка «Зіна», а ефіри англійською і французькою мовами вів бельгієць А. Газенбрукс.

В умовах тривалої і виснажливої війни особливого значення набував контроль над продовольством і населенням. Почавши збройний виступ проти гітлерівського «нового порядку», повстанська армія поставила собі за мету припинити вивезення молоді на роботу до Німеччини та перешкодити економічному пограбуванню краю. Повстанці, як правило, не нападали на військові комендатури, штаби й залізниці. Вони зосередилися на визволенні від німецької окупації цілих районів, де вночі і вдень мала діяти українська влада.

Існування впродовж 1943 р. значної кількості повстанських республік і зон під контролем ОУН-УПА свідчила про потужність і популярність серед населення українського руху Опору. Такі республіки і зони виникли на території сучасних Рівненської, Тернопільської, Волинської областей: Колківська, Антонівецька, Ковельська республіки, північна частина Кореччини, Степанщина-Дерахненщина. На певний час підрозділи УПА звільняли райцентри Висоцьк, Володимирець, Дерахне, Дубровиця, Людвипіль, Степань. У цих місцевостях встановлювалася українська адміністрація, налагоджувалося соціально-економічне життя. У листопаді 1943 р. у 27 селах Людвипільського району

працювали адміністрації, поставлені УПА. Згідно з німецькими даними, від 11 листопада 1943 р. чисельність УПА оцінювалася в 20 тис. вояків, а разом з Самооборонними кущовими відділами (СКВ) – 35–40 тисяч. Усього за час війни через УПА пройшло до 100 тис. осіб.

Гітлерівці робили спроби знищити УПА масовими акціями (найвідоміша з них — наступ обергрупенфюрера СС Еріха фон дем Баха влітку 1943 р.). У липні-серпні 1943 р. гітлерівці силами 10 батальйонів мотопіхоти та 10 тис. німецьких і польських поліцейських провели наступ на територію південної Волині. Проте наступ поставлених цілей не досяг. Восени 1943 р. каральні акції проти українських повстанців на Волині очолив вищий командувач СС і поліцією обергруппенфюрер СС Ганс-Адольф Прюцман. Хоча німецькі каратели і не змогли повністю знищити загони УПА, але їм удалося суттєво потіснити загони УПА. Були ліквідовані повстанські «республіки» на Волині.

У 1943 р. у зв'язку з необхідністю пристосування до умов Центральної і Східної України, де були популярні антикапіталістичні гасла, програма ОУН (Б) набула соціал-демократичних рис. У 1944 р. за ініціативою командування УПА було створено Українську Головну Визвольну Раду (УГВР) – політичний орган, який з того моменту формально очолив визвольну боротьбу. Тобто, у зв'язці ОУН-УПА-УГВР, ОУН (Б) стала керівною партією, УПА – партійним (або підпорядкованим партії) збройним формуванням (збройним крилом партії), а УГВР – державним (і, за задумом, всенародним) представницьким органом влади. Разом з членами ОУН до УГВР увійшли представники різних регіонів України і різних політичних орієнтацій. Ці процеси означали, що ОУН перетворилася з регіональної на всеукраїнську політичну і військову силу. На міжнародній арені вона стала єдиним у світі представником прагнень та інтересів усього українського народу.

Унікальність ОУН-УПА полягала в тому, що цьому руху довелося покладатися винятково на власні сили. Єдина велика організація руху Опору в Європі, яка за весь період війни не отримувала жодної допомоги від держав антигітлерівської коаліції, була УПА. Крім того, в розпорядженні антифашистів усіх окупованих країн Європи були офіцерські кадри, які мали досвід служби в національних арміях, а часто і військовий досвід. Натомість УПА, через відсутність національної держави та армії, практично не мала у своєму розпорядженні кадрових офіцерів, які могли б очолити армію і зробити її більш організованою та ефективною. Головним джерелом сили УПА стало те, що вона спиралася на розгалужену мережу Організації Українських Націоналістів, яка користувалася масовою підтримкою населення.

І хоча всередині XX ст. українці програли війну за незалежність, але виявили при цьому таку самопожертву, мужність і героїзм, яких до цього часу не знала вітчизняна історія. Ідеали незалежності і свободи врешті-решт стали знов актуальними на рубежі XX–XXI ст. і перемогли.

Іншою великою антифашистською національно-політичною течією на українських землях став радянський рух Опору. Організацією і керівництвом підпільно-партизанською боротьбою займалися паралельно партійні організації (ЦК республіканських компартій, обкоми, міськкоми і райкоми), органи НКВС, військові ради і політуправління фронтів, політичні та розвідувальні відділи армій. Ще до окупації й одразу після неї в Україні було створено

23 підпільних обкоми, 67 міськкомів і 564 райкоми, а також 54 міських райкоми компартії і 4316 первинних партосередків, а також 9 підпільних обкомів, 213 міськкомів і райкомів, 286 первинних осередків комсомолу. Загалом близько 40 тис. комуністів і 3 тис. комсомольців спеціально залишили для боротьби на окупованій території.

У західних та значній частині правобережних областей через швидке просування вермахту створити серйозну кадрову і матеріально-технічну базу для підпілля і партизанського руху не вдалося. Крім того, у західноукраїнських областях лише невеликий відсоток населення підтримував більшовиків, що суттєво позначилося на слабкості радянського руху Опору в цьому регіоні протягом усього періоду окупації. Через означені обставини радянському керівництву довелося створювати там підпільну мережу шляхом закидання організаторів на вже окуповану ворогом територію у важких умовах німецького терору та ворожості до «совєтів» більшості населення. Зокрема, Волинський підпільний обком КП(б)У було створено лише 2 червня 1943 р. на базі партизанського з'єднання О. Федорова, що здійснило рейд з Чернігівської області. Своєю чергою, радянські партизанські формування створювалися не на основі місцевого населення, а шляхом рейдових переходів загонів і з'єднань з північно-східних областей.

Внаслідок німецьких репресій у перші місяці окупації критичний стан із діяльністю радянського руху Опору склався практично в усіх областях України. Чистки, які проводилися німцями з метою знешкодження і винищення потенційних прибічників радянської влади, зокрема державних службовців та партійних активістів, мали результатом великі втрати серед підпільників, багато з яких належали до «неблагонадійних» категорій.

З усього залишеного на окупованій території комуністичного підпілля розгорнули роботу лише 13 обкомів, 110 окружних, міських та районних комітетів, близько тисячі організацій і груп. Упродовж осені 1941 – зими 1942 р. нацистам вдалося розгромити або паралізувати комуністичне підпілля Києва, Одеси, Дніпропетровська, Харкова, Сталіно, Запоріжжя, Мелітополя, Сум, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Житомира, Чернівців, Ізмаїла, Сімферополя, Феодосії, Ялти та інших міст. До весни 1942 р. більшість радянських підпільних організацій була розгромлена, а решта – змушена припинити активну діяльність та перейти у стан так званого «бездіяльного» підпілля, метою якого була не активна антифашистська боротьба, а забезпечення власної безпеки шляхом майже повної відмови від протидії окупантам. Максимум, на що підпільники епізодично наважувалися, це – агітація, дрібні диверсії і саботаж. До літа 1942 р. продовжувало існувати лише 10 % створеного підпілля, тобто близько 2 тис. осіб.

Непроста ситуація склалася і з партизанським рухом. Осінь 1941 і зима 1941–1942 рр. стали важким випробовуванням партизанських формувань, особливо степової смуги України, на життє- і боєздатність, адже природно-ландшафтні умови не сприяли боротьбі. Більшість заздалегідь залишених загонів навіть не змогли розпочати свою діяльність через деморалізацію або превентивні німецькі репресії. Спроби запалити вогонь партизанської війни в лісах Черкащини, Кіровоградщини, Полтавщини, Дніпропетровщини, горах Криму та дніпровських плавнях на південь від Запоріжжя швидко закінчилися під ударами каральних підрозділів противника. За цих обставин загони, що

уникнули розгрому, перейшли до підпільно-диверсійних дій, а інші заховали зброю і розосередилися по населених пунктах, чекаючи весни.

Причини розгрому радянського Опору полягали в хаосі воєнного часу, психологічному пригніченні від блискавичних перемог вермахту, німецьких репресіях, відсутності зв'язку з радянським тилом, важких кліматичних умовах зими, вичерпанні запасів продовольства і боєприпасів, недостатньому досвіді боротьби, зрадництві нестійких елементів, поганій конспірації. Визначальним чинником життєспроможності підпілля була підтримка населення. За її відсутності будь-який опір приречений на поразку. Оскільки населення не стояло монолітно на боці сталінського режиму, то значна частина українців не підтримувала радянських партизанів і підпільників у початковий період окупації.

Поразки радянських військ у травневих боях 1942 р. на Кримському півострові і під Харковом спонукали Кремль радикально переглянути своє ставлення до партизанського руху, посиливши увагу до збройної боротьби в тилу ворога. 20 червня 1942 р. для координації і централізації радянського Опору створюється Український штаб партизанського руху (УШПР), а 2 жовтня – не легальний ЦК КП(б)У. Формування єдиної системи управління підпільно-партизанським рухом надало йому більш організованого і цілеспрямованого характеру, зробило його більш ефективним та підпорядкованим загальним цілям війни.

22 липня 1942 р. німці повністю захопили територію Української РСР. Поразки на фронті і відступ Червоної армії з України позначилися на моральному стані населення. Крім того, гітлерівці шляхом каральних акцій, шантажу, обіцянок намагалися залучити на свій бік частину населення. Такі несприятливі обставини позначились і на активності партизанів. Зокрема, з українських теренів на територію Російської Федерації відступили з'єднання С. Ковпака і О. Федорова. Неохопленими партизанським рухом залишалася більшість районів степової смуги та Правобережної України.

Наприкінці листопада 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У розглянув питання «Про стан підпільних партійних організацій України». На цьому засіданні також затвердили план щодо зміцнення партійного підпілля та покращення ним керівництва на період з листопада 1942 по березень 1943 р. Планом передбачалося створити на окупованій території УРСР 10 підпільних обкомів, 34 міськкоми і райкоми, направити в Полтавську, Харківську, Житомирську, Вінницьку, Дніпропетровську, Київську області 70 парторганізаторів. З жовтня 1942 по травень 1943 р. в тил ворога було направлено 180 уповноважених ЦК КП(б)У, упродовж 1943 року перекинуто 126 працівників ЛКСМУ, організовано 7 підпільних обкомів комсомолу, 36 райкомів та 141 комсомольська організація.

У цей же період починають стихійно виникати некомуністичні антифашистські організації. Нерідко такі організації ставали більш життєспроможними і дієздатними, ніж підготовлене комуністичне підпілля, оскільки вони виростали в умовах окупаційного режиму з перевірених і стійких борців, які у своїй діяльності більше враховували наявні реалії, а не партійні настанови.

Однак гітлерівці також вживали контрзаходів, і впродовж 1942 р. – першої половини 1943 р. підпілля понесло нові серйозні втрати. Готуючись до літньо-

го наступу 1942 р., німці активізували заходи для придушення підпільного руху. Внаслідок нових репресій, часто доповнених безтурботністю і недотриманням конспірації, нацисти завдали радянському підпіллю важких ударів. У травні–червні 1942 р. арештовано більшість членів Київського підпільного міськкому, а в січні 1943 р. – розгромлено Київський обком на чолі з І. Сергієнком. Влітку 1942 р. гітлерівці заарештували сотні людей у Вінниці, з яких триста розстріляли. 9 липня 1942 р. почалися арешти серед підпільників Дніпропетровська. Провокатор видав секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М. Сташкова. До лютого 1943 р. було арештовано 85 чол., з них 43 – розстріляно. У січні–травні 1943 р. арештовано або вбито більшість учасників Херсонського підпільного «Центру» на чолі з П. Комковим. З березня по липень 1943 р. німецька і румунська контррозвідки розгромили підпільні Одеський обком, Воднотранспортний та Іллічівський райкоми. Всього за цей період було арештовано 300 підпільників, більшу частину яких розстріляли. Важких втрат зазнало радянське підпілля Харківщини і Полтавщини: загинули члени підпільних обкомів, а робота більшості райкомів була дезорганізована.

Незважаючи на втрати, 1942 р. став для радянського руху Опору переломним. Штучно створений в 1941 р. радянський рух Опору на другому етапі довів свою життєспроможність, зміцнив свої лави і став діставати підтримку все нових верств населення. На початку 1942 р. вичікувальна позиція більшості населення змінилася обуренням і врешті-решт переросла в стійку ненависть до окупантів. Шляхом масового морального та фізичного терору нацисти намагалися паралізувати волю радянських громадян до спротиву, посіяти серед них страх, усвідомлення неможливості будь-якого опору. Однак політика тотального терору мала зворотний ефект, піднявши на боротьбу тих, хто ще вчора був готовий змиритися. Зростаюча ворожість до загарбників спонукала мирне населення переходити до пасивних та активних форм протидії окупантам.

Якщо взимку 1941–1942 рр. відбувався процес переходу радянських антифашистів від партизанських до підпільних методів боротьби, то в 1943–1944 рр., з наближенням Червоної армії, пішов зворотний процес. Все більше уваги приділяли бойовим методам боротьби – диверсіям на підприємствах і транспорті, терористичним актам, псуванню ліній зв'язку, нападам на дрібні гарнізони, поліцейські дільниці та сільські управи тощо. Основним напрямом бойової діяльності підпільників з кінця 1942 р. і до визволення від окупантів була підготовка до збройних повстань. Зокрема, підпільниками готувалося повстання у столиці України. У лютому 1943 р. радянський рух Опору спромігся організувати повстання у Павлограді Дніпропетровської області та Варві Чернігівської області. Однак реалізувати плани повстань у містах здебільшого не вдалося.

У суспільній свідомості легендарною формою антифашистської боротьби стали партизанські рейди. Вони були дуже ефективним засобом війни, оскільки давали змогу вирішити низку важливих завдань: підвищити бойовий досвід і боєздатність рейдуючих підрозділів, розширити ареал партизанської війни, завдавати окупантам неочікуваних ударів, відволікати на себе додаткові сили противника, сіяти атмосферу непевності й тривоги в тилових установах ворога, залучати до боротьби приховані партизанські резерви, стимулювати розвиток партизанського руху на нових територіях, демонструвати населенню міць радянських партизанів і привертати на свій бік тих, хто ще вагався.

Серед найбільш відомих та ефективних партизанських рейдів можна назвати 700-кілометровий похід двох з'єднань під орудою Ковпака і Сабурова з Брянських лісів на Правобережну Україну (жовтень–листопад 1942 р.), 2400-кілометровий рейд територією Сумської, Полтавської, Кіровоградської, Одеської, Вінницької і Житомирської областей з'єднання М. Наумова (лютий–квітень 1943 р.), 2000-кілометровий Карпатський рейд з'єднання С. Ковпака у складі 1517 бійців (червень–жовтень 1943 р.).

Важливою формою боротьби стало створення партизанських країв і зон. Важливість їх існування полягала в тому, що в психологічному плані вони засвідчували слабкість ворога і силу партизанського руху. Крім того, для ефективної війни проти окупантів партизанам було важливо контролювати не лише безлюдні території, а й населені пункти. Це створювало принципово кращі можливості для організації проживання, харчування, побуту, лікування, постачання, економічної та господарської діяльності, бойової підготовки й діяльності народних месників, створення партизанських резервів, збереження народного майна від розграбування, контролю шляхів сполучення. Саме на основі країв і зон могли створюватися великі за чисельністю і важкоозброєні партизанські з'єднання. Воєнне значення партизанських «малих земель» в тилу ворога полягало в тому, що вони змушували нацистів відволікати значну кількість живої сили, танків, артилерії, авіації для проведення каральних експедицій.

Більшість партизанських країв в УРСР існували в північних областях республіки, в районі великих лісових масивів. Перші краї та зони виникли на півночі Лівобережної України. Взимку-навесні 1942 р. на стику Сумської області УРСР (Середино-Будський і Хильчицький райони) та Орловської області РРФСР виник величезний партизанський край, що простягався на 260 км з півночі на південь та на 50 км зі сходу на захід. Під контролем 18 тис. партизанів перебувало понад 500 населених пунктів. Там діяли з'єднання О. Сабурова, С. Ковпака, М. Таратути.

У той же період створюється ще один партизанський край на стику Чернігівської області УРСР, Гомельської області БРСР та Орловської області РСФРР. У всіх селах у радіусі 15–18 км навколо лісових масивів стояли партизанські гарнізони і комендатури. В цьому краї активно діяли формування І. Федорова, М. Попудренка, М. Салая. У безпосередній близькості до Києва розташовувався так званий «Мокрий трикутник» – заліснена і заболочена місцевість у межиріччі Дніпра та Десни. Влітку 1943 р. там виникла партизанська зона, де діяли загони М. Таранущенка, Ю. Збанацького, К. Гнідаша. На Правобережжі перша партизанська зона виникла на північному заході Житомирщини і в суміжних районах Білорусії. У районі своєї діяльності партизани розгромили ворожі гарнізони в семи райцентрах. Поступово ця зона розрослася в партизанський край, який на літо 1943 р. охопив 14 районів у чотирикутнику Олевськ–Овруч–Мозир–Турів з населенням 200 тис. осіб. Великі партизанські зони існували також у Вінницькій і Кіровоградській областях, Кримських горах.

Основним змістом партизанської боротьби в Україні у весняно-літній 1943 р. період стала підтримка операцій радянської армії: спочатку здійснення масштабних диверсій на залізницях під час і після Курської битви (5 липня – 23 серпня 1943 р.), потім – захоплення й утримання переправ через річки Десна, Дніпро, Прип'ять та допомога регулярним військам при оволодінні Києвом (вересень–жовтень 1943 р.).

Порівняно з іншими формами партизанської війни диверсії на залізницях спричинили 55% втрат окупантів у живій силі і 75% матеріальних втрат. Тобто очевидною була ефективність саме партизанських диверсій і необхідність спрямувати зусилля партизанів на операцію «Рейкова війна», яка відбувалася з 3 серпня по 15 вересня 1943 р. Впродовж 1943 р. радянські партизани України пустили під укіс 3 688 поїздів, тобто у 15 разів більше, ніж у 1942 році.

Починаючи з 19 вересня 1943 р. партизани Чернігівщини і Київщини приступили до організації й утримання переправ для радянських військ на Десні, Прип'яті, Дніпрі. Усього було організовано 25 переправ, у тому числі 3 – на Десні, 12 – на Дніпрі, 10 – на Прип'яті.

На завершальному етапі вигнання гітлерівців з території України (січень-жовтень 1944 р.) перед партизанами постало завдання дезорганізації тилу ворожих військ в інтересах Червоної армії. Загони і з'єднання не тільки активно взаємодіяли з наступаючими радянськими військами, а й самостійно вибивали гітлерівців із населених пунктів, утримуючи їх до підходу радянської армії, перерізали комунікації противника.

Загалом партизанський рух в Україні пройшов складний шлях розвитку, перетворившись на важливий чинник вигнання з української землі нацистських окупантів. Для боротьби проти партизанів і охорони тилу від них окупанти вимушені були тримати велику кількість військ: у 1941 р. – 50 тис., 1942 р. – 120 тис., 1943 р. – 424 тис., 1944 р. – 192 тис.

Точну кількість самих радянських партизанів і підпільників встановити важко, але найбільш вірогідним виглядає те, що за роки війни в Україні через партизанські лави пройшло приблизно 220 тис. бійців і ще 34 тис. боролося з нацизмом в підпільних організаціях. У партизанському русі на території України брали участь представники 62 національностей. Основу партизанських формувань становили українці – 59%, росіяни – 22,2% і білоруси – 6,6%. Представниць жіночої статті було 6,1%. У фаховому плані найбільш підготовленими до партизанської діяльності були військовослужбовці і співробітники НКВС. Їх кількість становила в партизанському русі України 30–35%. За мужність і героїзм у боротьбі з нацистськими окупантами звання Героя Радянського Союзу здобули майже 100 партизанів України, а С. Ковпак і О. Федоров були відзначені двома медалями «Золота Зірка» та стали єдиними, хто мав такі високі нагороди серед усіх партизанів колишнього СРСР. Ордени і медалі заслужили десятки тисяч учасників партизанського руху в Україні.

Ефективність як українського, так і радянського Опору визначалася не лише знищеною живою силою і технікою ворога, а й підривом його економічної та психологічної сили, зривом його планів, відволіканням на себе його резервів і сил. Сам факт незримої присутності антифашистів надихав цивільне населення на боротьбу, посилював в ньому віру в перемогу. Одночасно рух Опору психологічно пригнічував окупантів, деморалізував їх, сприяв втраті ними своєї боєздатності, що, зокрема, проявлялося в дезертирстві, переході деяких службовців окупаційних військ та адміністрації на бік антифашистів.

Історичне значення антифашистської боротьби на території України полягає в тому, що вона засвідчила несприйняття нацистського «нового ладу» більшістю населення, продемонструвала мужність і стійкість українського народу, зробивши його одним із народів-переможців у Другій світовій війні.

Бібліографія

Армія безсмертних. Повстанські світлини / Ред. В. В'ятрович, В. Мороз. Вид. 3-тє. Львів: Мс, 2006. 211 с.

Armstrong J. Soviet Partizans in World War II. Madison: Univ. of Wisconsin Press, 1964. 792 p.

Armstrong J. A. Ukrainian Nationalism 1939–1945. 3rd ed. Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. 271 p.

Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920–1956. Історико-архівні нариси. Т. 1: Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920–1942. Київ, 2005. 332 с.

Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів (1941–1942 рр.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 111 с.

Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 287 с.

Кентій А. В. Українська Повстанська Армія в 1944–1945 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 220 с.

Кентій А., Лозицький В. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу вермахту в Україні (1941–1944). Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ: Генеза, 2005. 408 с.

Кентій А. В., Лозицький В. С., Слободянюк М. А. Радянський рух Опору на окупованій території України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2010. 98 с.

Організація українських націоналістів і Українська Повстанська армія: Історичні нариси / В. В. Дзьобак, І. І. Ільюшин, Г. В. Касьянов та ін. Відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Наук. думка, 2005. 495 с.

Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / С. В. Кульчицький кер. Київ: Наук. думка, 2005. 53 с.

Патриляк І. К. Встань і борись! Слухай і вір…: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. 592 с.

Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины / Авт.-сост.: А. Гогун, И. Дерейко, А. Кентий. Киев: Украинский издательский союз, 2011. 576 с.

Слободянюк Н., Лысенко А. Советское подполье Киева (1941–1943 гг.): человеческое измерение. Saarbrücken, Deutschland: Palmarium Academic Publishing, 2014. 164 с.

«...Создавать невыносимые условия для врага и всех его пособников...». Красные партизаны Украины, 1941–1944: малоизученные страницы истории. Док. и матер. / Авт.-сост.: Гогун А., Кентий А. Киев: Украинский издательский союз, 2006. 430 с.

Україна партизанська. 1941–1945 рр. Партизанські формування та органи керівництва ними. Науково-довідкове видання / Автори-упорядники: О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.. Київ: Парламентське вид-во, 2001. 319 с.

Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відповід. ред.). Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. 352 с.

Микола СЛОБОДЯНЮК

Як трактується колабораціонізм періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії?

Колабораціонізм у класичному розумінні цього терміна виник у Франції в роки Другої світової війни і означав співпрацю населення або громадян держави з ворогом. У радянський період ця проблема відносилась до ідеологічно складних, дихотомічних, тому неконтрольований дискурс цієї проблематики міг поставити під сумнів офіційний концепт про «монолітність» радянського суспільства. Питання ж співпраці з ворогом розглядалося здебільшого в контексті «зради Батьківщини» та «пособництва» і знайшло своє конкретне відображення в тогочасному радянському кримінальному законодавстві. У радянській історичній науці термін «колабораціонізм» вживався переважно для пояснення співпраці з гітлерівцями у військово-політичній сфері в країнах Західної Європи.

Лише з середини 90-х рр. XX ст. ця тематика почала активно студіюватися в Україні. Одним із перших до суто наукового осмислення феномену колабораціонізму звертається О. Потильчак. Розглядаючи економічний вид колабораціонізму, вчений пропонує аналізувати цю проблему з урахуванням конкретної історичної ситуації та причин, що її породжують. Він вважає, що термін «економічний колабораціонізм» є умовним поняттям, а його головна ознака – співпраця з окупаційною адміністрацією в господарській сфері. Ця умовність викликана відсутністю чітких меж між різними формами / видами колабораціонізму. На думку дослідника, економічний колабораціонізм у його «українському варіанті» часто виходив із політичного, і навпаки, – політична співпраця окремих кіл українського суспільства з нацистами у своїй основі часто мала економічні та соціальні чинники.

Розглядаючи причини співпраці місцевого населення з окупантами в господарській сфері, О. Потильчак доводить, що ці дії відбувалися вимушено через тиск загальної трудової повинності та життєвих обставин. Тому цих людей не можна віднести до колабораціоністів у повному розумінні цього слова. Натомість дослідник пропонує використовувати термін «вимушений» та «добровільний колабораціонізм».

Я. Грицак інтерпретує колабораціонізм як співпрацю населення завойованих держав з окупаційним режимом. Німецька окупація з її небачено жорстоким режимом призвела до колабораціонізму в небачених досі масштабах. Для місцевого населення не стояло питання співпрацювати чи не співпрацювати з ворогом, а як «вижити?». Колаборація лише збільшувала шанси на виживання. Міра співпраці визначалася не волею поневоленого соціуму, а панівною німецькою окупаційною адміністрацією.

Я. Грицак серед видів колабораціозму виокремлює вимушений, добровільний та ідеологічний. Він зазначає, що навіть приречених на знищення євреїв примусили створити юденрати та поліцію для виконання німецьких розпоряджень, що стосувалися гетто. Колаборація не обов'язково означала солідарність з ідеологією та практикою фашизму.

Колабораціонізм в Україні мав ще й територіальний вимір. З його слів, єдиною частиною України, де німці дійсно заохочували колаборацію, стала Галичина. Але й тут він мав доволі умовний характер, оскільки для західних українців ні Польща, ні СРСР не були «своєю країною». Колаборація здійснювалася через формування військових частин та участь в органах окупаційної адміністрації.

О. Лисенко та І. Муковський підходять до визначення колабораціонізму більш зважено і обережно, зазначаючи, що, коли взяти за основу буквальне значення цього терміна, то він, безумовно, охоплюватиме всіх, хто так чи інакше, безпосередньо чи опосередковано, сприяв Третьому Райху в реалізації політичного й соціально-економічного курсу його лідерів. Дослідники зазначають, що станом на другу половину 90-х рр. XX ст. ще не вдалося досягти єдиного розуміння цього поняття, яке відображає це неоднозначне й багатогранне явище як з етичного, політичного, так і з чисто юридичного боку. Водночас, вони пропонують розглядати цю проблему з точки зору змісту колабораціонізму: розрізняти участь людей у суто військових формуваннях і українських поліцейських відділах, які брали безпосередню участь у каральних акціях. Обидва дослідники стоять на позиції, яка заперечує чорно-білі оцінки, навішування ярликів, ідеологічну «гальванізацію» складних історичних процесів.

Що стосується конкретного змісту колабораціонізму, то вчені, виходячи зі специфіки своєї праці, зупиняються на військових та поліційних формуваннях, які створювалися в окупованій Україні. При цьому виокремлюються українські і неукраїнські військові угруповання, що виникли на базі політичних концепцій, та охоронно-вартові, допоміжні, спеціальні та поліційні підрозділи.

О. Романько вважає, що колабораціонізм – це «добровільна співпраця з нацистським військово-політичним керівництвом на території Німеччини або окупованих нею країн з метою встановлення чи зміцнення нового адміністративно-політичного режиму». Він стратифікує політичний, адміністративний, військовий, економічний, культурний і побутовий різновиди колабораціонізму. Перші три види колабораціонізму були найбільш поширеними. На переконання дослідника, радянський колабораціонізм був продовженням подій громадянської війни 1918–1923 років, а його передумови слід шукати в особливостях суспільно-політичного розвитку передвоєнного СРСР.

В. Шайкан трактує колабораціонізм як складне, неоднозначне соціально-психологічне та етичне явище-феномен, що виникає в результаті взаємодії суб'єктів комунікативного процесу (населення окупованих держав з окупантами), тобто співпраці з ворогом в умовах окупаційного (гітлерівського режиму). Саме явище колабораціонізму в Україні в роки Другої світової війни, зазначає В. Шайкан, виявилось у широкому діапазоні: від побутового рівня до військових, економічних, культурних, адміністративних, індивідуально-політичних форм. Колабораціонізм відтворив соціально-психологічну та етичну реальність у суспільстві під час воєнно-політичної кризи, а також спонукав та регулював поведінку певної частини населення, яке й так перебувало в стані конформності, і сприяв організації різних форм співпраці та стосунків з окупантами.

Явище колабораціонізму виявляється неоднозначно в усіх його аспектах: юридичному, політичному, етичному, ідеологічному. Колабораціонізм заохочувався

і поширювався внаслідок дії цілеспрямовано створюваних гітлерівцями універсальних механізмів соціально-психологічного впливу на місцеве населення: наслідування, навіювання, зараження, переконання, залякування тощо. Необхідно розрізняти колабораціонізм націй, які мали власну державність напередодні Другої світової війни, і колабораціонізм тих націй, що її не мали. Українці опинилися між двох злочинних окупацій, і їм необхідно було обрати меншу за негативним наповненням.

Визначаючи колабораціонізм як співпрацю з окупантами у різних сферах життя, В. Шайкан вважає, що його слід відрізняти від пособництва, яке також мало місце на теренах України.

Пособництво, за В. Шайкан, це добровільне чи вимушене сприяння ворогові, його військовій або цивільній адміністрації у здійсненні військових, економічних, політичних, культурних заходів, спрямованих на зміцнення окупаційного режиму. У тексті наголошується, що грані, які відрізняють ці поняття – надто тонкі та умовні і не завжди дають змогу чітко класифікувати ті чи інші дії людей під час окупації.

Щодо трудової діяльності більшості пересічних робітників, селян, службовців, які внаслідок різних життєвих обставин залишилися на окупованій території, В. Шайкан вважає, що ці дії не можна віднести ні до колабораціонізму, ні до пособництва, оскільки вони не були пов'язані з будь-якими злочинами і цілком спрямовувалися на виживання в умовах жорстокого окупаційного режиму.

Колабораціонізм, на думку В. Шайкан, був цілком закономірним явищем в умовах гітлерівської окупації. Він виник не як прояв внаслідок впливу нацистської ідеології, а як результат несприйняття більшовизму, засіб самозбереження і результат адаптації населення до екзистенційних, екстремальних умов війни та окупації. Найбільшого поширення в різних формах цей феномен набув на початку і в перші роки війни, коли ситуація на німецько-радянському фронті складалася не на користь Червоної армії.

Водночас, дослідниця здійснює глибокий теоретичний аналіз проблеми військового колабораціонізму, його особливих проявів в Україні. Вона зазначає, що, по-перше, напередодні війни України в якості самостійної держави не існувало. По-друге, саме за незалежну державу як стратегічну мету боролися, хоча й різними шляхами, військові формування, створені ОУН та іншими політичними силами. По-третє, необхідно розрізняти діяльність українських підрозділів, які тимчасово або протягом усієї війни воювали на боці Німеччини, але не брали участі в каральних акціях проти мирного населення, від тих добровільних українських формувань, які жорстоко розправлялися з мирним населенням, військовополоненими. По-четверте, треба враховувати специфічну мотивацію переходу частини радянських військовополонених, а також цивільного населення на службу до гітлерівців. По-п'яте, неправомірно однаково відносити до колаборантів тих, хто виборював право українців на існування власної держави, й тих, кому байдужа була доля України, і хто вірою й правдою служив гітлерівцям заради меркантильних інтересів і поділяє їх відповідальність за злочини проти людства.

І. Дерейко, простежуючи походження терміна «колабораціонізм», виходить із того, що нерівноправність партнерів і необхідність співпрацювати

з окупантом своєї країни зумовила розрізнення термінів «співпраця» та «колабораціонізм» спочатку в суто агітаційних матеріалах країн антигітлерівської коаліції, а згодом і в історичній літературі. Для нього військовий колабораціонізм, який виник на Заході, завжди був наслідком колабораціонізму політичного.

Східні території, призначені для колонізації і позбавлені будь-яких надій на бодай маріонеткову державність у нацистській «Новій Європі», зазначає, вчений, не повинні були б виявляти занадто великої активності у співпраці з нацистським окупаційним режимом, і тим більше – у збройній боротьбі на боці Німеччини.

І. Дерейко розглядає проблеми військового колабораціонізму, тобто участі українців та представників інших національностей, радянських військовополонених у місцевих формуваннях німецької армії та поліції Райхскомісаріату «Україна». Дослідник встановив, що національний склад колаборантів був неоднорідний – основну масу становило місцеве населення конкретних регіонів (українці, кримські татари, поляки, білоруси), траплялись також росіяни, кавказці, євреї тощо.

С. Крижний на прикладі поведінки населення м. Харків вводить до наукового обігу поняття цивільного колабораціонізму як одну із практик виживання під час окупації в період Другої світової війни. Під колабораціонізмом дослідник розуміє складне багатовимірне суспільне явище, що виникає в результаті взаємодії окремих індивідів або певної частини населення з окупантами, та проявляється в добровільній чи вимушеній співпраці з ворогом за умов окупаційного режиму в будь-яких сферах життя: політичній, військовій, економічній, побутовій, культурній та інших. А от цивільний колабораціонізм виступає одним із різновидів колабораціонізму, який проявляється у встановленні доброзичливих стосунків між окупантами і місцевим цивільним населенням, котрі не сповнені злочинного змісту, але характеризуються співпрацею на побутовому, економічному та культурному рівнях, що, своєю чергою, сприяло ворогові (його військовій або цивільній адміністрації) у вживанні військових, політичних, економічних, культурних заходів, спрямованих на укріплення окупаційного режиму.

Сучасні дослідники нараховують від 1,5 до 2 мільйонів колишніх громадян СРСР, які брали участь у різноманітних фронтових і допоміжних підрозділах німецьких збройних сил, з яких від 250 до 800 тисяч були українцями.

Оцінка кількості тих, хто співпрацював з німецькими та румунськими окупантами у цивільних структурах, у науковій літературі відсутня.

Бібліографія

Гончаренко О. М. Проблема колабораціонізму на теренах Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в сучасній вітчизняній історіографії: інституційне визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції історичних реконструкцій (1991–2019 рр.) / НАН України. Ін-т історії України. Київ, 2020.

Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. [Навч. посібник]. Київ: Генеза, 1996.

Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2012.

Крижний Сергій. Цивільний колабораціонізм. Спроба соціологічного аналізу (Харків під час окупації 1941–1943 рр.). Харків: Акта, 2016.

Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертовність: Українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Д. Конашевича. Київ: Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996.

Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944). Київ: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1997.

Романько О. В. Крым в период немецкой оккупации. Национальные отношения, коллаборационизм и партизанское движение. 1941–1944. Москва: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2014.

Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни. Монографія. Кривий Ріг: Мінерал, 2005.

Олексій ГОНЧАРЕНКО

Що являла собою російська колаборація під час Другої світової війни і як вона висвітлювалася в пресі на Півдні України?

Останні чверть століття і, особливо, напередодні 65-ї, 70-ї та 75-ї річниць закінчення німецько-радянської та Другої світової воєн проблематика колаборації народів СРСР (або міфічно-ідеологічної категорії «радянський народ») гостро й болісно відбивалася як в українській, так і в суміжній (зокрема, російській) пострадянській громадській свідомості. Актуалізація дослідниками-істориками цієї теми є цілком зрозумілою, оскільки нівелює сегментні прогалини воєнного минулого, повертає історії її хоча й наближене, однак більш-менш реалістичне відтворення. Гірше, коли наше минуле перетворюється на об'єкт гострого ідеологічного та інформаційного протистояння, коли залишається за межами норм правдивого історіописання, і тому історія, втрачаючи призначення бути «magistrea vita», замовчує ідеологічно «незручні теми», а в більшості випадків задовольняється лише напівправдою, брехнею тощо. Так сталося і з колаборантами російської національності, про яких історичні наративи пропонувалися лише і виключно в негативному ключі, з ярликами на кшталт: зрадники, нацистські прихвостні і далі в такому дусі. Однак, серед кремлівських ідеологем з розряду «велика Перемога», «георгіївська стрічка», «Сталін – великий полководець, (менеджер)» та багато іншої історичної нісенітниці, виокремлюється маніпулятивний прийом – «діди воювали», доповнений георгіївськими стрічками та пам'яттєвим маркуванням про трагічні події Другої світової війни. Російська пропаганда й антиукраїнські політики активно використовували названі кліше в період Майдану / Революції Гідності, як, власне, і зараз, в умовах сучасної російсько-української війни. Формула Путіна як основа «победобесия» й історії про «Великую Победу», про те, що «росіяни перемогли б у війні і без українців» є банальним перекручуванням історії, ідеалізацією сталінізму і його сутності. А особливо, коли підноситься до небес брехливий меседж про те, що борючись з ворогом, російські «діди воювали» і перемагали, були патріотами та героями, у той час, українці, татари, прибалтійські народи та інші були зрадниками. Отже, вимальовується приватизована московитами перемога, яка стала можливою лише завдяки свідомості й самовідданості росіян в боротьбі з ворогом, згуртованості народу навколо «великого менеджера Сталіна». Однак правдиве висвітлення минулого розставляє все на свої місця.

Передумови, причини та різні форми прояву колаборації серед українців, кримських татар та інших національностей в українській історіографії знайшли глибоке і всебічне висвітлення у працях багатьох дослідників (А. Боляновського, Т. Вронської, В. Дзьобака, Ю. Киричука, І. Патриляка, О. Романько, В. Шайкан). Відверто кажучи, історію формування й організаційну структуру, аналіз німецької і радянської статистики, участь у складі німецьких збройних сил російських та радянських колаборантів досліджували,

доки це було можливо, й російські історики (С. Дроб'язко, О. Каращук, П. Крикунов, В. Люлечник, А. Скорик, М. Семиряга, О. Гогун та інші).

На сьогодні дослідниками розкриті політичні, соціальні, економічні, культурні, побутові, релігійні, ситуативні та інші передумови колаборації. Істориками вже названі, виходячи з підрахунків, що вибудовуються на німецьких і російських архівних даних, більш наближені до істини масштаби співробітництва радянського населення з ворогом. Так, в українській науковій літературі (переважно з-під пера названих вище авторів монографічних досліджень і наукових статей в журналах «Український історичний журнал», «Сторінки воєнної історії») подаються, наприклад, такі цифри: у складі німецьких збройних формувань служило близько 250 тис. українців, латишів – 140–160 тис., кримських татар – 90–100 тис., естонців – 80–95 тис., білорусів – близько 80 тис., однак росіян на порядок більше – 2–2,5 млн осіб. Загальна чисельність колаборантів в СРСР становила в межах від 2 млн 780 тис. до 3,5 млн осіб. Отже, статистика, з урахуванням певних статистично-підрахункових похибок та корегування, чудово ілюструє, як саме «діди воювали»!

Не переслідуючи мету поглибити дискурс саме з цього приводу, однак не можна не погодитись з думкою історика А. Мартинова, який вважає, що ніде в Європі, ні в одній країні, не було стільки колаборантів, як у СРСР. У країнах Західної, Південно-Західної, Східної та Південно-Східної Європи колаборація була набагато скромнішою, приблизно у межах 400–450 тисяч.

Проте, повертаючись до теми, зауважимо, що поза дослідних інтересів як російських, так і українських вчених, довгі роки залишався значний емпіричний матеріал, яким перенасичені періодичні видання, особливо газети окупаційного походження, що виходили в румунській зоні адміністрування, в т. зв. губернаторстві Трансністрія. Цілком усвідомлюємо, що ідеологічна спрямованість є тією обставиною, яка повинна викликати обережне ставлення дослідника до ідеологічних матеріалів і фактажу опублікованих на сторінках такого роду друкованих джерел, утім спробуємо проаналізувати кілька видань цього виду джерел. Попри те, що в Трансністрії виходило упродовж 1941–1944 рр., в різний час, кілька десятків різних друкованих видань румунською, німецькою та російською мовами, все ж зосередимо нашу увагу на матеріалах, опублікованих в газетах «Молва» і «Одесская газета». Ці друковані видання частково знаходяться у фондах Держархіву Одеської області, а також у спецфондах архіву УСБУ в Одеській області та спецхранах Одеської національної наукової бібліотеки. Газета «Молва» (голов. ред. – А. Масляннiков) виходила щоденно і була офіційним друкованим органом губернаторства, а «Одесская газета», головним редактором якої був призначений російськомовний румун С. Дмитрашку, виходила тричі на тиждень і, відповідно, відображала офіційну політику Одеського муніципалітету. Оскільки румунські пропагандистські органи націлювали редакції газет на найширше охоплення населення, обидві газети розповсюджувалися по всій території губернаторства. З огляду на україномобські настрої румунських окупаційних властей, які боялися як поширення українського іредентизму і незалежності у будь-якому вигляді, дослівно це звучало («independen a Ucrainei», «manifesta sentimentul lor na ional»), обидва видання друкувалися тільки російською мовою. Ці видання знаходилися під впливом різних організацій російського антибільшовицького

руху («РОВС» та інших білоемігрантських і промонархічних організацій). Зауважимо, що перші статті в трансністрійській пресі про формування Російської визвольної армії (РВА, рос. транслітерація – РОА) з'явилися одночасно з активізацією німецьким командуванням весняно-літньої кампанії 1942 р. Часте відображення в газетних статтях знаходило дезертирство з Червоної армії, в переплетенні з яскраво вираженою ідеологічною спрямованістю проти армійських комісарів. Так, «Одеська газета» в березневому номері (15 число) за 1942 р. повідомляла про те, що в оточених під Харковом радянських частинах солдати в розпачі повертали свою зброю проти комісарів, а в червневому номері – про те, що «бійці 34-ї, 47-ї і 150-ї стрілецьких дивізій, відчуваючи страшні втрати, перед тим як здатися в полон, знищували політкомісарів. Кілька політпрацівників 38-ї кавалерійської дивізії наклали на себе руки, а бійці 14-ї кавалерійської дивізії схопили свого політкомісара і зв'язаним передали німцям». З весни 1943 року активізувалася румуно-німецька пропаганда на сторінках названих газет. Уже наприкінці лютого «Молва» (1943, 26 число) помістила передрук статті з газети «Зоря» одного з російських пропагандистів А. Яковлєва про загони російських добровольців РВА, які «діють рука об руку з німцями, в повному взаєморозумінні спільних завдань». Вельми показовою є стаття в «Молві» від 11 березня 1943 р., де основним сюжетом виступає розпорядок дня роти солдатів одного з полків «РОА». Такого роду статті, на наш погляд, виконували насамперед агітаційно-пропагандистське замовлення з метою заманювання добровольців до лав російської колаборації всілякими ідилічними умовами перебування у навчальному таборі військового містечка (ситне харчування, двогодинний відпочинок лежачи на ліжку, читання нових газет і журналів, гра в шашки, доміно та інше). Кількома днями поспіль на сторінках цієї ж газети була надрукована стаття редактора А. Масляннікова про взяття «після запеклих боїв героїчними зусиллями доблесної німецької армії» міста Харкова. У ній автор звинувачує Сталіна в «м'ясорубці, створеної волею батька народів», під час якої «сотні тисяч росіян силою женуть на фронт і під страхом розстрілу їх змушують воювати». Стаття наскрізь пронизана ідеєю «відродження російської національної самосвідомості», яке, нібито чим далі, тим більше прокидається в червоних частинах. 20 березня 1943 р. у «Молве» було подано статтю під назвою «Русский народ поднимается на борьбу с большевизмом». Апофеозом цієї публікації став наведений лист групи російських військовополонених, для яких «ідеї боротьби проти більшовизму, висловлені в заклику генерала Власова, виявилися близькими для тисяч і десятків тисяч росіян». Ніби передбачаючи наперед долю сотень тисяч військовополонених, автори листа зазначали: «В історії не було ще війни без полонених. У кожній війні полонені після закінчення війни, незалежно від того, як закінчиться війна, повертаються на батьківщину. Для нас на батьківщину повернення нема не тільки тому, що велику кількість з нас чекає чекістська куля або колюча проволока, концтабори, не тільки тому, що нам загрожує тюрма, сибірська каторга і безпощадне знищення, але й тому, що країна, в якій володарює більшовизм – це не батьківщина-мати, а зла мачуха, в якій владу захопила кучка чужих людей. […] Ми не йдемо за Сталіним. Ми проти більшовизму, проти радянської влади, але ми залишилися вірними батьківщині…». Наприкінці статті наголошувалося на готовності полонених підняти зброю

заради того, щоби повернутися на батьківщину не вимолюючи прощення, а вільним російським народом зі зброєю в руках. В останньому абзаці робився висновок про те, що цей лист, як і сотні інших, є свідченням того, що «російський народ знаходить в собі сили для боротьби за повалення влади Сталіна та його оточення і стає на вільний шлях повернення в родину вільних народів Європи».

Наприкінці березня 1943-го з'явилася публікація, присвячена офіційному повідомленню про запровадження для військовослужбовців РОА єдиних знаків розрізнення: нарукавних знаків, кокард, погонів і петлиць. Усі нововведення стосувалися як генеральського, офіцерського, так і рядового складу. У цьому ж номері було надруковано статтю про козачі добровольчі формування в складі вермахту, які, «оголосивши смертельну війну Сталіну, доблесно воюють на східному фронті проти більшовицького режиму, який викорінював козаче населення». У ній наводяться приклади відчайдушних вчинків терських козаків у боях поблизу Криму.

Значне число статей у виданнях «Молва» і «Одесская газета» присвячені підготовці до весняного наступу німецької армії на східному фронті, яке, начебто, підкріплене мільйонами нових солдатів. Пропаганда союзників Антикомінтернівського пакту, вказуючи не лише на італійських, хорватських, угорських, фінських, французьких, бельгійських, данських колаборантів, в першу чергу мала на увазі інше. А саме, як підкреслювала «Одеська газета» від 2 квітня 1943 р. – «у спільній боротьбі проти більшовизму поруч з німецьким солдатом знаходяться на східному фронті також і колишні радянські громадяни – росіяни, українці, козаки, татари і кавказці». Одночасно «Молва» розповідала про бойові хрещення добровольчих загонів, які формувалися на східному фронті. Під Ленінградом воювали естонські добровольці, в Криму – татари. У численних боях брали участь не тільки загони, але й дивізії армії «РОА» та Кавказького визвольного легіону. Стаття разом з присягою, яку давав кожен доброволець, визначала мету, яку ставили перед собою представники різних національностей. Крім позбавлення влади більшовизму, виділялися найбільш значущі завдання, на зразок: «кавказькі народи хотіли, щоб закінчилася історична гризня, яку підтримувала радянська влада; козаки – відновлення їх патріархальних звичаїв; мусульмани Центральної Азії бажають жити за своїми традиціями». У статті наводилися приклади з різних фронтових донесень про масовий перехід червоноармійців на бік добровольчих загонів, як, наприклад, це сталося під час бою на південному фронті, коли 180 червоноармійців перейшли до загону РОА, відмовившись від бою проти них. Командир цього добровольчого загону РОА полковник Бочаров був нагороджений «Залізним хрестом».

На сторінках газет неодноразово пропагувалося звернення генерал-лейтенанта А. А. Власова, колишнього радянського командувача 2-ї ударної армії на Волховському фронті, який перейшов на бік нацистів і очолив командування «РОА». Наприклад, у статті від 9 квітня 1943 р. стверджується теза про те, що «Звернення до російського народу» відкриває широкі перспективи глибоко ідейної визвольної боротьби російського народу проти більшовизму, за побудову Нової Росії без більшовиків і капіталістів». Одночасно була поширена й стаття «Русский народ поднимается против большевиков», – по суті, дубляж багатьох попередніх агітаційно-пропагандистських матеріалів, які

друкувалися в пресі. Серед зазначених матеріалів газети «Молва» особливе значення в залученні до колаборації добровольців з числа військовополонених та інших представників підокупаційного суспільства східних територій мало звернення до російсього народу, утвореного в березні 1943 р. в Смоленську «Русского национального комитета (РНК)», до складу якого «увійшли не тільки військові, але й представники інтелігенції, професури та інші патріоти Росії». Звернення було підписано, крім А. Власова, його заступником, генерал-майором Малишкіним і транслювалося всіма німецькими радіостанціями. Комітет ставив перед собою завдання – реалізувати програму невідкладних заходів: ліквідувати більшовицький режим і наслідки війни, ліквідувати колгоспи і розподілити всю землю між селянами, відновити приватну ініціативу, поліпшити умови життя робітників, гарантувати національну незалежність, політичну свободу релігій і культів, звільнення всіх політичних ув'язнених.

Невдачі Вермахту в зимовий період 1942–1943 рр. газети представляли як «тимчасові труднощі на східному фронті, які були остаточно ліквідовані завдяки жертвам і героїзму німецького солдата і прекрасним якостям німецького військового командування, яке мало значні переваги в стратегії і тактиці», – писала «Одесская газета» за 2 квітня 1943 р. Щоб підняти дух антибільшовицьки налаштованого населення окупованих румунами територій, редакторська колонка «Одеської газети» в тому ж квітневому номері сповіщала про те, що німецький контрнаступ фельдмаршала Е. Манштейна – це лише «перше попередження більшовикам на південному секторі фронту», а наступ, який почнеться в «певний час у значних розмірах, матиме на меті завершальний розгром противника». Для виконання цього грандіозного плану, апологетувала газета, «німецьке військове командування має в розпорядженні досить людських ресурсів і величезний військовий матеріал». Ця публікація, як свідчить аналіз усіх номерів зазначених видань, виявилася всього лише мрією. Наприкінці весни 1943 р. Червона армія перехопила ініціативу і про завершальний удар військ Вермахту говорити і писати в трансністрійській пресі більше не довелося жодній газеті. Тема для румунських окупантів і для російських колаборантів стала неактуальною. Потрібно було подбати про порятунок своєї власної долі.

На завершення підкреслимо, що проблема колаборації в роки Другої світової і німецько-радянської воєн досить делікатна і суперечлива, однак незалежно від політичних інтересів не має використовуватися як матеріал для формування подвійних стандартів у суспільствах, серед народів світу, які великими жертвами здолали фашизм. Сьогодення, історія протистояння рашизмові, як клонованій путінським режимом в Росії ідеології і практиці, вкотре ствердно свідчить про устремління українців і наших союзників не тільки боронити свою землю, але й мати право на правдиву історію.

Бібліографія

Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945), Львів, 2003.

Вронська Т. Феномен «пособництва»: до проблеми кваліфікації співпраці цивільного населення з окупантами у перший період Великої Вітчизняної війни // Сторінки

воєнної історії України: зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 88–97.

Дзьобак В. Порівняльна характеристика колаборації населення Росії й України в роки радянсько-німецької війни // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 252–276.

Дробязко С. И. Под знаменами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941–1945. Москва, 2004.

Дробязко С., Каращук А. Восточные легионы и казачьи части в вермахте. Москва, 1999.

Дробязко С., Каращук А. Русская освободительная армия. Москва, 2000.

Кринко Е. Ф. Коллаборационизм на Кубани в годы Великой Отечественной войны // Информационно-аналитический вестник. История. Этнология. Археология. Майкоп: 2000, № 3.

Крыкунов П. Казаки. Между Гитлером и Сталиным. Крестовый поход против большевизма. Москва, 2005.

Люлечник В. Национальные формирования в Красной Армии и в вермахте. URL: http//www/Russian-bazar.com

Мартинов А. Путь к предательству. URL: http//www.ogoniok.com/4957/29

Патриляк І. К. Легіони українських націоналістів. (1941–1942): Історія виникнення та діяльність. Київ, 1999.

Романько О. 30-я Гренадерская дивизия СС. К истории иностранных формирований в составе германских вооруженных сил // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей / [відп. ред. В. А. Смолій] / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2008. Вип. 11. С. 309–320.

Семиряга М. И. Коллаборационизм. Природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны. Москва, 2000.

Скорик А. П. К вопросу о казачьем коллаборационизме в годы Великой Отечественной войны // Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Междун. науч. конф. (28–29 апр. 2010 г. Ростов-на-Дону; Таганрог) / Отв. ред. Г. Г. Матишов. Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2010. С. 283–289.

Микола МИХАЙЛУЦА

Що таке «українська поліція»?

Українська поліція – воєнізований, територіальний орган охорони правопорядку в німецьких окупаційних зонах України. Означення «українська» передбачало в жодному разі не національний, а географічний підтекст. На службі в цих структурах перебували представники всіх національностей України, окрім євреїв та ромів.

Ініціатива створення української поліції належала німецьким окупаційним структурам, передусім військовим комендатурам, які відчували гострий брак персоналу. Проте участь у створенні місцевих поліційних формувань брали й представники українських націоналістичних осередків, які таким чином прагнули творити національну державність. Подекуди у створенні поліції ініціативу проявляло й місцеве населення, а особливо в тих районах, які потерпали від безчинств червоноармійців, які втікали від підрозділів Вермахту. Справа в тому, що панічний відступ підрозділів Червоної армії супроводжувався зростанням злочинності та пограбувань з боку утікаючих радянських бійців та кримінальників. Тому сільські мешканці власноруч організовували так звану народну міліцію, особовий склад якої займався охороною сіл від різних безчинств. Утім, хто б не був ініціатором створення поліційних формувань, санкції на початок їх роботи віддавало німецьке військове командування.

Перші поліційні формування мали різні назви та організаційну структуру. Серед місцевих поліційних органів виділяються служба підтримки громадського порядку (служба порядку), допоміжна поліція, українська служба безпеки та міліція. Проте, якими б не були ці назви – призначення їх полягало у наведенні правопорядку, відповідно до нормативних установок німецької окупаційної влади та її повної підтримки.

Свою долю в організацію місцевих поліційних формувань внесли представники ОУН (М) та Поліської Січі, воєнізовані формування якої стали основою місцевої поліції. До того ж, частина бажаючих вступити до загонів Поліської Січі, через перевищення виділених німцями квот одержали вказівки увійти до місцевих поліційних формувань. І хоч українська поліція існувала окремо від бульбівських військових підрозділів, вона, по суті, складалася з окремих козацьких сотень і носила офіційну назву «українська поліція Поліської Січі».

Із встановленням структур німецької окупаційної влади та створенням, зокрема, дистрикту «Галичина», райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації підходи до питань організації та функціонування підрозділів української поліції були дещо підкоректовані. У листопаді 1941 р. Г. Гіммлер видав наказ про створення та структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву шуцманшафт, або «шума» (Schutzmannschaft, Schuma). Вона мала складатися з чотирьох компонентів: 1) місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); 2) шуцбатальйони, або інакше – «закриті частини «шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Geschlosenen Einheiten der Schutzmannschaft); 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); 4) допоміжні й запасні формування (Hilfschutzmannschaft). Усі ці підрозділи підпорядковувалися

німецькій поліції порядку. Восени 1941 р. було остаточно сформовано системи поліційних органів на рівні місто – район – село. Також при окружних відділах СД восени 1942 р. було сформовано відділи кримінальної поліції. Підпорядковувалися вони винятково службі СД. Цей структурний підрозділ складався із двох відділів: кримінального та політичного. Кримінальний відділ займався справами суто кримінального порядку, а політичний – виявленням партизанів, комсомольців і радянських активістів, вів боротьбу з антинімецькими проявами серед населення, диверсіями і загалом підривною діяльністю проти окупаційної влади.

Проблема забезпечення якісного кадрового складу місцевої поліції вирішувалась шляхом створення поліцейських шкіл. У цих школах вивчалась матеріальна частина зброї, порядок складення і оформлення нормативної документації, що стосувалась порядку та процедури затримання, арешту та обшуку. Окрім цього, проводилась стройова і тактична підготовка. Як засвідчують конспекти лекцій, на курсах, організованих для підвищення кваліфікації начальників поліції, читались елементарні теми з кримінального та адміністративного права, з'ясовувалась службова компетенція шуцманшафту. Завдання проведення лекцій покладалось на керівників жандармерії. Німецькі спеціалісти вчили поліцаїв азам оперативно-розшукової роботи, способам виявлення та боротьби з партизанами, методам ведення слідства й допитів.

Серед соціальних типів та груп людей, котрі співпрацювали з окупантами, необхідно назвати: цивільних громадян і радянських військовополонених; місцевих і вихідців з інших областей УРСР; мешканців міст та сіл; представників різних національностей – українців, росіян, білорусів, поляків та німців. Очевидно, що потрібно визначити й різні вікові групи громадян, адже якщо одруженим громадянам необхідно було рятувати від голоду власних дітей, то на молодь цей чинник не впливав. У місцевій поліції перебували навіть колишні комуністи та радянський актив, представники ОУН.

Окупаційна реальність була такою, що існував розрив між публічно проголошеними німецькою адміністрацією і реально застосовуваними нею правовими нормами прийому на службу в поліцію. Незважаючи на проголошення добровільних принципів вступу на службу, окупанти незрідка застосовували методи фізичного й психологічного тиску та загрозу застосування репресій. Перебуваючи в екстремальних умовах елементарного фізичного виживання, викликаних поразками Червоної армії та окупацією країни, опинившись перед загрозою застосування репресій, частина громадян обирала шлях порятунку, який у тих умовах приводив їх до служби в поліції.

Особи, котрі вступили на службу до місцевої поліції, автоматично одержували певні матеріальні преференції. Обмундирування, заробітна плата, продуктове забезпечення – усі ці речі суттєво підвищували соціальну значущість служби в поліції. До того ж, поліцейські звільнялися від сплати податків, одержували безоплатну медичну допомогу та в разі необхідності і службове житло. Усе це в рази збільшувало шанси поліцейських та членів їх сімей на виживання в умовах окупації і досить непогане як на той час своє буття. Немало поліцейських змогли не лише повернути будинки та власність, конфісковані у свій час радянською владою, а й суттєво – як кількісно, так і якісно – збільшити розміри належного їм майна. Німецька влада не допускала

перерозподілу конфіскованого радянською владою майна. Але для поліцейських німецькими адміністраторами були введені винятки. Вони таки змогли повернути принаймні частину втраченого. Звісно, що мова не могла йти про земельну власність, виробничі потужності та приміщення, які перебували у віданні колишніх колгоспів (громадських господарств).

Складнішим аспектом окупаційного буття поліцейських є їх соціально-професійний статус. Справа в тім, що поліцейські мали на практиці реалізовувати нормативні імпульси, котрі надходили від їх німецького керівництва. Практика ж цивільних адміністраторів РКУ та силових відомств, які контролювали цю територію, полягала у формулюванні конкретних завдань, котрі підлягали обов'язковому виконанню.

Значна частина українських поліцейських прагнула використати свій службовий статус задля досягнення максимального матеріального зиску. Враховуючи той факт, що німецька адміністрація була малочисельною і порівняно слабко контролювала місцеві поліційні формування (особливо в сільській місцевості), то для рядових поліцейських відкрився шлях швидкого збагачення. Звісно, що все це відбувалося за рахунок місцевого населення, оскільки вилучати ресурси підприємств, установ та організацій було досить проблематичним, оскільки німецька адміністрація, не вагаючись, застосовувала жорсткі покарання, навіть якщо цими порушниками виявлялися представники місцевої поліції.

Фактично опинившись у ролі чи не єдиних представників влади, які до того ж непогано розумілися на обстановці в місцевому соціумі, українські поліцейські, виконуючи німецькі вказівки, «не забували» і про своє матеріальне благополуччя. Саме в них залишилася немала частина конфіскованого у євреїв майна, адже саме вони займалися його збором після масових розстрілів, здійснювали охорону під час перевезення до місць збору та зберігання, займалися його описуванням.

Реальні дії українських поліцейських мали ознаки корупції. Українські поліцейські без особливих моральних сумнівів отримували хабарі від осіб, які потребували із їх боку певних послуг чи то принаймні службової бездіяльності. Відкупитися можна було за все – починаючи від плати за доставку продуктів харчування до голодуючих міст, до викупу від відправки до Німеччини. Те ж саме стосувалося і отримання легальних документів, різноманітних довідок тощо. У реальності доходило до того, що навіть викупити із поліції учасників руху Опору чи саботажників, залежно від суми хабара, не складало особливих проблем. На практиці українські поліцейські, так само як і їх німецькі покровителі з місцевої адміністрації, виявилися справжніми корупціонерами, які за кошти готові були піти на все, аби лиш одержати матеріальну вигоду. І лише контроль з боку поліції безпеки та СД (хоч, і їх також вразив вірус корупції) притримував апетити цих представників окупаційної адміністрації.

У середовищі українських поліцейських, якими б не були мотиви їх служби, невпинно наростали деструктивні морально-психологічні настрої, які посилювалися в міру зростання поразок Вермахту на фронтах війни. Морально-психологічні настрої поліцейських змінювалися також і у зв'язку з непростою екстремальною професійною діяльністю. Ми ніколи вже не дізнаємось про справжню кількість загиблих поліцейських від рук учасників руху Опору.

Немало поліцейських загинуло від рук радянських партизанів. Якими б мотивами не керувалися люди при вступі на службу в поліцію, з часом вони прекрасно розуміли своє майбутнє – загибель від рук учасників руху Опору, радянської чи німецької влади. Місцеве населення, за невеликими винятками, ставилося до цих людей досить негативно. До того ж, більшість із них за період служби, виконуючи накази, вчинила немало злочинів, виправдання яким не було.

Отже, створена під контролем адміністрацій німецьких окупаційних зон України місцева поліція стала знаряддям та інструментом проведення широкого комплексу заходів, котрі й становили «новий порядок». Якщо в перші місяці окупації в країні діяли поліційні формування, які не мали сталої організаційної структури, то вже восени 1941 р. на їх місці з'явилась українська допоміжна охоронна поліція. Вона була наймасовішим поліційним органом, який і прийнято вважати українською поліцією.

Бібліографія

Гончаренко О. М. Проблема колабораціонізму на теренах Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в сучасній вітчизняній історіографії: інституційне визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції історичних реконструкцій (1991–2019 рр.). Київ, 2020. 188 с.

Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.

Зек Б. Особовий склад української допоміжної поліції Луцька у 1941–1944 роках. Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. 2013. Вип. 9–10. С. 105–111.

Олексій ГОНЧАРЕНКО

З якою метою радянською пропагандистською машиною конструювалася бінарна опозиція «герої-антигерої»?

Як правило, герої з'являються там і тоді, де й коли виникають екзистенційні розлами, на яких глибоко прихована зазвичай людська сутність вимушено оголюється, постаючи перед вибором. Зловісними «сірими кардиналами» історичного дійства можуть виступати не тільки політики, громадські діячі, військовики першого, а й малопомітні актори другого і навіть третього, епізодичного плану.

Героїв та антигероїв породжують певні обставини суспільного буття, і лише з огляду на аксіологічні орієнтири, постульовані в конкретних спільнотах і умовах та системі етичних координат, можна оцінювати дії тих, кого ми намагаємося поставити у фокус ретроспективної оптики. К. Ясперс з цього приводу зазначає: «Існує багато образів людей, які вважаються ідеалом, яким би ми бажали уподібнитися. В історичному впливі подібних ідеалів, у реальності суспільних типів сумніву бути не може. Ідеал може бути піднятий до невизначеної висоти, до «величі» людини, яка є чимось іншим, ніж людське в людині, – надлюдина чи нелюдина». Голландський культуролог Й. Хейзінга, трактуючи концепції героїзму, зазначив, що «недоречна вульгаризація ідей Ніцше, безсумнівно, поклала початок спрямуванню думок, яке тепер підносить героїзм до рівня гасла і програми». Внаслідок цього, стверджує вчений, героїчне стало поступово втрачати сакральний статус, функцію пам'яті живих про мертвих, що дало можливість претендувати на роль героїв кому завгодно.

Якщо упродовж попередніх тисячоліть героїзм був феноменом природним, певним форматом гідності, типом поведінки, пов'язаних з ідеєю громадянського суспільства і держави, то з початком XX ст. він трансформувався у конструйоване ідеологами явище.

Опозиція «свій – чужий» не лише в політологічних текстах, а й у суспільно-політичному житті (особливо на переломних етапах) набуває більш антагонічної конфігурації «свій – ворог».

Політичні сили, владні групи, соціальні та професійні когорти потребують героїв та антигероїв задля популяризації своїх цінностей та ідеологій, інструменталізації мобілізаційних технологій, власної легітимації, виправдання чи глорифікації наявних режимів. З цією метою здійснюється штучне, цілеспрямоване конструювання героїчного – чи то як величного діяння, чи то як вивищеної над пересічними людьми епічної постаті. Для суспільства як більшою чи меншою мірою консолідованої спільноти процедура героїзації чи дегероїзації є, насамперед, засобом колективної та індивідуальної самоідентифікації, увиразнення ідеалів, зразків громадської поведінки й самопожертви, прометеїзму та месіанства. Усвідомлення спорідненості й трансцендентного зв'язку з героїчним і дистанціювання від його антиподу слугує енергетичною підзарядкою, цементувальним елементом самоствердження, почуття гідності, власної правоти і, врешті-решт, – сенсу життя. У демократичних країнах

ситуація є такою, що культ героїв формується здебільшого «знизу», внаслідок громадських ініціатив. Натомість авторитарні й тоталітарні режими культивують героїчне, аби ущільнити й уніфікувати масову свідомість, мобілізувати суспільство на виконання певних завдань. Цей утилітарний підхід також спирається на бажання значної частини населення мати героїчні маркери минулого й сучасного, що полегшує завдання соціально-політичної інженерії.

Якщо спонтанне формування героїчних кластерів здійснюється засобами народної творчості та усного передання / переказу, то громадські й політичні інституції, державні органи «пропонують», а часто й нав'язують суспільству власне трактування героїчного. При цьому формуються спеціальні лінгвістичні структури («новомова»), покликана обслуговувати ідеологічну сферу, та системи постатей і подій, які глорифікуються чи демонізуються. Як показує у своїх дослідженнях Д. Вайс, довкола цього витворюється цілий комплекс об'єктів, прийомів їхньої репрезентації та наступних маніпуляцій з масовою свідомістю.

У тоталітарних державах опозиція герої-антигерої набуває особливо антагоністичних форм, що значно підвищує емоційний градус її сприйняття та жорстко закріплює за державою симпатії її адептів і налаштовує людей на непримиренне ставлення до антигероїв-ворогів. Такий високий, штучно інспірований ментально-мотивований тонус розширює можливості правлячих «еліт» для маневру і забезпечує керованість основної маси громадян, які ідеологічно «зомбуються», перетворюючись на маріонеток, «гарматне м'ясо» для революцій, переворотів, заворушень, війн, або ж слухняну робочу силу для реалізації економічних проєктів.

Завдяки прагматичним потребам пропаганди, «емпіричний» та «культурний» герой XIX – поч. XX ст. («деміург», «тотемний предок», «трікстер», «царжрець», «міфічний герой») поступився місцем «ідеологічному» / «політичному» герою. На думку деяких дослідників, у тоталітарних суспільствах «політичний» герой стає «ідеологічним» після смерті: «Живі герої ідеологічні, як правило, не потрібні. Надлюдський подвиг стає центральним символом ідеологічної самосвідомості нації, має виховний потенціал для майбутніх поколінь, виробляє патріотичне ставлення до цінностей Батьківщини».

У нацистській Німеччині культ героїв формувався на актуалізації германської експансії, історії доби Фрідріха II Барбаросси, складанні єдиної німецької держави та інших глорифікованих сторінках історії. Більшовицька верхівка СРСР у 20–30-ті роки обрала іншу модель сакралізації: героями ставали не історичні персонажі попередніх епох, з якими нова влада намагалася розірвати всі зв'язки, а сучасники, подвижники, які будували «першу у світі країну соціалізму», видатні вчені, митці, спортсмени.

Радянські вожді визначали, який ступінь яскравості мали випромінювати неперсічні особи і які рольові функції на них покладалися. О. Стаханов і Л. Орлова, О. Шмідт та О. Каманін, В. Курчатов і В. Корольов, В. Чкалов і М. Горький – ці та інші особи, маючи різний калібр таланту і популярності, «вмонтовувались» у жорстку ієрархію діячів, які не стільки репрезентували свої індивідуальні риси, скільки виступали живими символами системи, що мало «працювати» на апологетику «переваг соціалізму над капіталізмом» та свідчити про широкі можливості самореалізації радянських людей. Усім

іншим відводилася роль статистів, сірої, безправної маси, призначеної хібащо для одностайного «одобрямсу» політики вождя й очолюваної ним партії. Та й ті фігури, яких влада обрала з-поміж багатомільйонних пішаків, діяли у суворо заданому алгоритмі й рамках, хоча користувалися більшими преференціями й мали певний люфт у моделях поведінки порівняно з іншими. Завдяки потужним пропагандистським кампаніям герої Країни Рад виростали в постаті епічного масштабу, які уособлювали всі можливі чесноти, головними серед яких були «відданість справі Леніна – Сталіна, партії і державі» та здатність демонструвати вражаючі зразки праці.

На підсилення впливу цього культу формувався своєрідний ідеологічний «ешафот», на який регулярно потрапляли «вороги народу»: «троцькісти», «зінов'євці», «бухарінці», «шкідники в промисловості», «українські буржуазні націоналісти», священнослужителі та інші категорії справжніх, а здебільшого уявних опонентів, яких сотнями й тисячами знищували «в міру загострення класової боротьби» та в період «Великого терору». Парадокс полягав у тому, що зловісний Молох державного терору пожирав і вчорашніх героїв. У такий спосіб правляча верхівка позбавляла впевненості в собі абсолютно всіх громадян з представниками кремлівського ареопагу включно. Масові репресії в СРСР розмили критерії, за якими визначалися герої та антигерої, оскільки це стало винятковою прерогативою Сталіна.

Початок Другої світової війни поклав початок новому етапу глорифікаційних кампаній. З'явилися інші параметри, що спрощували позиціонування по лініях «свій – чужий», «герой – антигерой». Після нападу Німеччини та її союзників на СРСР рольовий розподіл змінювався в контексті нових реалій. Екзистенційні умови війни формували нові можливості для радянського ідеологічного апарату в цій сфері. Водночас деякі латентні явища оприявнилися у формі опозиційних щодо радянської системи явищ. Сотні тисяч громадян виявляли опозиційність у пасивний і активний спосіб: одні, апатично споглядаючи військові поразки Червоної армії, інші, – прихильно зустрічаючи прихід німецьких військ, уникаючи мобілізації чи дезертируючи з лав Збройних сил. Хтось одразу йшов на службу до окупантів, а дехто обирав чітку політичну мету – боротьбу за відродження Української суверенної держави.

Це значно полегшило роботу більшовицького агітпропу: лінія розколу між героями та антигероями ставала чіткішою і придатнішою для політичних технологій та маніпуляцій. «Набивши руку» на міфологізації «героїв» у 20–30-ті роки і демонізації «антигероїв», радянська ідеологічна машина з перших днів стала посилено персоніфікувати події війни. Захисники Брестської фортеці, М. Гастелло, О. Матросов, герої-панфіловці, З. Космодем'янська обрамлювалися віктимно-глорифікаційним флером, який мав ствердити й піднести пафос жертовності народу-страждальця, жертви агресії, борця за справедливість. Намагаючись вивести себе і більшовицьку систему з-під можливої критики, Й. Сталін і його найближче оточення каналізувало розчарування і біль громадян в антинацистське русло. Гітлер, Геббельс, Гітлер, а також їхні «прихвосні», «зрадники Батьківщини», до яких гамузом зараховували всіх, хто не бажав захищати ненависний більшовицький режим, стали зручною мішенню. Персоніфікація зла набагато зручніша в технологічному й концептуальному сенсі, коли йдеться про ідеологічне протистояння такого масштабу.

У пропагандистському дискурсі союзників по антигітлерівській коаліції провідні місця посідають такі персонажі як Гітлер, Муссоліні, збірні образи японських мілітаристів. Один з невідомих американських художників створив плакат під назвою «Це – ворог», зобразивши на ньому три кобри зі свастикою, прапором Японії та символікою Італії. Своєю чергою, німецькі, японські, італійські митці, задіяні на ідеологічному фронті, створювали численні карикатурні образи Сталіна, Черчилля, Рузвельта, символіку держав антигітлерівської коаліції. Найпоказовішими є твори німецьких карикатуристів у журналі «Симпліциссімус», провідною ідеєю яких найчастіше виступає недолугість спроб цих лідерів узгодити свої дії, а також загрози, які надходять від більшовизму й англо-американського імперіалізму.

Кожна воююча сторона прагнула експлуатувати образ вояка-визволителя, захисника жінок та дітей, навіть тоді, коли йшлося про тих військовослужбовців, які вели агресивну війну і перебували у складі окупаційних контингентів. Одночасно вояки противника трактувалися як насильники, мародери, дітовбивці, варвари, руйнівники історико-культурних надбань, грабіжники й боягузи.

Саме в роки найважчих випробувань радянське керівництво СРСР дещо змінило пропагандистську парадигму, вдавшись до деяких відхилень від рафінованих установок більшовизму. Мова йде про введення в агітаційно-пропагандистський простір історичних персонажів далекого минулого, що мали стати «скрепами» ідеологеми «Велика Вітчизняна війна»: О. Невського, Ф. Ушакова, О. Нахімова, О. Суворова, Б. Хмельницького, партизана Вітчизняної війни 1812 р. Д. Давидова та інших. Одночасно з героїзацією минулого й стимулюванням високого бойового духу імплементація кращих зразків воєнної звитяги в практику морально-психологічної мобілізації особового складу РСЧА мала на меті сприяти зміцненню віри в перемогу й готовності битися з ворогом до переможного кінця. Іменні ордени видатних полководців минулого, звання Героя Радянського Союзу слугували моральними стимулами для військовослужбовців Червоної армії та радянських партизанів.

Радянська практика героїзації спрямовувалася на формування цілого пантеону, в якому в ієрархічному порядку посідали свої ніші генералітет Збройних сил на чолі з Головнокомандувачем-генералісимусом, командири середньої та нижчої ланки, рядовий склад Червоної армії, партизани та підпільники, ударники трудового фронту, громадяни, які передали великі кошти у фонд оборони для спорудження танків, літаків, суден, донори та інші категорії.

Після Сталінградської битви радянська пропаганда повернулася до теми радянського воєнного мистецтва. Галерею «героїв» поповнили «маршал перемоги» Г. Жуков, М. Ватутін, М. Рокоссовський, Р. Малиновський, І. Черняхівський, Ф. Толбухін, І. Конєв та інші, які провели низку вдалих наступальних та оборонних операцій 1943–1945 рр., хоча це не знімає з них відповідальності за те, що надто вже часто ці успіхи досягалися не геніальними стратегічними й тактичними рішеннями, а солдатськими життями.

Для підкріплення міфу про «всенародну боротьбу в тилу ворога» виявилося недостатньо «дутих» статистичних даних про здобутки «народних месників», тому його творці відчували гостру потребу в рельєфних постатях, які б символізували потужність та дієвість антинацистського руху Опору. Так з'явилася когорта партизанських командирів – С. Ковпака, О. Федорова,

О. Сабурова, С. Руднєва, М. Наумова, М. Попудренка та інших, які отримали високі військові звання з генеральськими включно і набули слави далеко за межами республіки. Їхня діяльність донедавна була оповита романтизмом і легендарністю, а успіхи в боротьбі з окупантами – непристойно гіперболізовані. Лише в останні роки завдяки в першу чергу вітчизняним дослідникам вдалося відтворити справжню картину партизанських буднів, унаслідок чого лакований образ партизанських вожаків доволі відчутно потьмянів, а багато сторінок з їх нецензурованих щоденників шокували сучасного читача й змусили суттєво скорегувати оцінки цього явища і внесок учасників комуністичного руху Опору в боротьбу з нацистським «новим порядком».

Не витримала випробування часом ще одна сфальсифікована сторінка війни – підпільний комуністичний рух. Найяскравішим його епізодом стала історія краснодонської «Молодої гвардії», на якій виховувалося кілька поколінь радянських людей. Віддаючи належну пам'ять молоді, яка гинула в нерівному протистоянні з досвідченим ворогом, все ж слід вказати на те, що завдяки героїзації таких епізодів війни керівництво держави намагалося відвернути власні помилки в організації протидії ворогу в його тилу.

До антигероїв одразу були віднесені «зрадники Батьківщини», різного роду колабораціоністи (поліцаї, старости, бургомістри). Фігура А. Власова – одного з улюбленців Й. Сталіна – стала зручною мішенню для агітпропу, хоча в той час не йшлося про глибинні причини «власовщини». Насправді, цей випадок слід розглядати у двох контекстах. Перший пов'язаний з кризою легітимності сталінської системи, що лише завдяки стійкості мільйонів простих людей встояла в перші місяці війни. Другу визначала проблема полону. Детермінований масовим дезертирством і здачею в полон не тільки оточенців (що також свідчило про небажання воювати «за Родину, за Сталина»), цей чинник набув форми військово-політичного протистояння радянських громадян з правлячим режимом. Поза межами України це була найяскравіша демонстрація незгоди з більшовицькими порядками, обрамлена в чіткі політичні гасла.

На території України опозиція сталінському режиму набула принципово іншого вигляду: це був вияв органічного несприйняття більшовицького імперіалізму в його найбрутальніших формах тією частиною українського суспільства, яке ідентифікувало себе не з соціалістичним експериментом, а з проєктом Української суверенної соборної держави. Позиціонуючи себе як носія національно-визвольної ідеї, український самостійницький рух став реальним чинником війни, серйозною загрозою більшовицькому пануванню в тому регіоні СРСР, який Кремль вважав особливо важливим у геополітичному й економічному відношенні. Є. Коновалець, Д. Донцов, С. Бандера, А. Мельник, Т. Бульба-Боровець, Я. Стецько, Р. Шухевич та інші ідеологи, керівники й учасники самостійницького руху на довгі десятиліття стали «антигероями» й «ворогами» радянського режиму. Інерція негативного образу «бандерівця» виявилася настільки сильною, що навіть у незалежній Україні за підказкою російських політтехнологів певні політичні сили використали її для «обробки» свого електорату. Нині цей демонізований образ застосовується Росією у війні проти нашої держави.

Натомість агітаційно-пропагандистській продукції українських самостійницьких інституцій ворогом № 1 постає більшовицький тоталітарний режим.

Незважаючи на вкрай обмежені можливості ОУН, УПА та інших військово-політичних структур, що репрезентували національно-визвольний рух, їхні агітаційно-пропагандистські матеріали мали значний морально-психологічний та ідеологічний вплив не лише на безпосередніх його учасників, а й на цивільне населення.

Доволі зручною мішенню для радянського агітпропу виявилася Українська дивізія СС «Галичина», що воювала на боці Німеччини проти радянських військ. Про те, що ця військова одиниця створювалася з добровольців, які вбачали в ній ядро майбутньої армії відродженої держави, не говорили. Натомість педалювалася її приналежність до військ СС, що в радянських людей асоціювалося зі зловісною нацистською інституцією та її злочинами на окупованих територіях. Крім того, бійці з галицької дивізії синонімізувалися з вояками УПА та ОУН і кваліфікувалися як загальна маса «колаборантів», «запроданців», «зрадників Батьківщини» тощо. У сприйнятті більшості обивателів, до яких не доходила інформація про справжній стан речей, ці демонізовані образи викристалізовувалися та закріплювалися як «ворожі». Вихолощуючи справжні мотиви їхньої діяльності, програмні цілі, радянські ідеологи штучно виокремили два найвразливіші моменти: 1) співпрацю з гітлерівцями; 2) елементи ксенофобії в ідеологічних та програмних документах українських націоналістів. На карб оунівців віднесли не тільки участь у розправах над цивільним населенням, зокрема єврейським, а й боротьбу проти радянських партизанів, формування дивізії СС «Галичина» та інші «гріхи». У пропагандистському плані це спрацьовувало. Але той факт, що потужній каральній машині довелося витратити десять років на те, щоб нейтралізувати український визвольний рух, свідчить про його справжні масштаби і природу.

До галереї «ворогів» радянської влади потрапили також першоієрарх Греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький та духовенство. Традиційне протистояння Ватикану з Кремлем набуло додаткових імпульсів у роки війни і, врешті-решт, «конфесійна революція», здійснена Сталіним у 1943–1945 рр., перевела ГКЦ у статус «катакомбної» церкви. Для мільйонів греко-католиків ці кроки назавжди перетворили радянську владу на ворожу, а духовенство ГКЦ, яке стало жертвою сталінського терору, на мучеників у боротьбі за віру. Їхнє служіння Богу і власному народу, вірність обов'язку та ідеалам, протиставлення насильству, сприяння в порятунку євреїв, активна громадянська позиція, патріотизм викликали захоплення сучасників. Ці образи є духовним орієнтиром для вірян і священнослужителів донині.

Виразний персоніфікований характер мала і повоєнна політика пам'яті про події 1939–1945 рр. в СРСР. Оскільки вона передбачала не тільки фіксацію в суспільній свідомості певних людей-символів, а й «забуття» інших, її слід розглядати диференційовано. Портретна галерея «героїв» набула справді епічного масштабу, хоча й зберегла свою ієрархічність. Після перемоги над нацизмом її очолив Й. Сталін, а нижче всі розташовувались у заведений ним спосіб. Відзначені владою справжні герої стояли поруч з тими, хто просто перебував за їх спиною і скористався плодами перемоги народу. Та чи був присутнім на цьому «святі життя» сам народ? Відповідь слід шукати в тому, що він отримав по війні. Братські могили і меморіали на місцях боїв і масової загибелі людей? Тисячі книг, кінофільмів, пісень про війну, в якій її справжня

сутність спотворювалась до невпізнанності? Мемуари полководців, ущент наповнені суб'єктивізмом і самовиправданням? Так. А от пам'ять про війну пересічного солдата і польового командира, партизана, тиловика, остарбайтера, полоненого, евакуйованого, інших категорій учасників та сучасників лихоліття не просто залишилася поза кадром, її навмисно притлумлювали, не фіксували, не артикулювали. Чому? Тому, що вона компрометувала режим, колола очі тим, хто звик брехати не тільки іншим, а й собі. У цих незаписаних, здебільшого привселюдно не артикульованих спогадах, крилася та «правда про війну», про яку так любили говорити ті, хто привласнив собі пам'ять про неї, – ідеологічний апарат і його ветеранська філія. Власне, сама конструкція «герої – антигерої» програмувала такий вимір війни, в якому майже не залишалося місця для її пересічних учасників, життєві траєкторії яких часто були не менш насичені драматичними і героїчними епізодами, найвищим регістром переживань, ніж долі офіційних людей – символів.

Політика та пам'ять про найбільшу цивілізаційну катастрофу в незалежній Україні має дискретний характер і визначається політичними орієнтаціями тих кланів, які приходять до влади. Та навіть тоді, коли революційними хвилями на владний Олімп потрапляють представники патріотичних сил, їм бракує відповідальності, професіоналізму та політичної волі для того, щоб проводити зважену лінію в цій надзвичайно делікатній сфері. Переносячи пафос народного збурення на операції, пов'язані з масовою свідомістю, ті, кому випало генерувати підходи до її переформатування, здебільшого діють, як «слон в посудній лавці». Ментальні процеси володіють значним компонентом консервативності й інерції, тому радикальні методи, зорієнтовані на сьогочасні результати, тут виявляються не тільки малоефективними, а подекуди – контрпродуктивними. Масова свідомість формувалася десятиліттями за допомогою тотальних технологій, і подолати закладені ними стереотипи за кілька місяців чи навіть років неможливо. Кількома указами чи законами складно домогтися справжньої, а не показової, формальної декомунізації, «призначити» нових «героїв» і скинути з п'єдесталів інших. Події останніх років переконливо доводять необхідність копіткої, тривалої, добре продуманої, науково змодельованої культурно-просвітницької роботи в цьому напрямі.

Сучасна війна Російської Федерації проти України висуває нові вимоги до політики пам'яті. Нова реальність, яку формує воєнне повсякдення, тимчасова окупація території суверенної України суттєво впливають на акценти у сприйнятті «героїв» й «антигероїв». У цьому контексті зростає роль громадянського суспільства у формуванні як галереї звитяжців, так і тих, хто перебуває до них у смисловій і ціннісній опозиції.

Бібліографія

Иванова Е. В. Мифотворчество XX века: к проблеме определения нового культурного героя // Вестник ОГУ. 2005. № 7.

Маєвський Олександр. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ, 2018.

Публічна дискусія: Пошук героїв у національних традиціях. Стенограма: Ч. 1 // Міжнародний форум: «Герої» та «антигерої» у європейській політичній та історіографічній традиції. 4–5 жовтня 2012 р. URL: http://historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/514-mizhnarodnyi-forum-heroi-ta-antyheroi-u-ievropeiskii-

polytychnii-ta-istoriohrafichnii-tradytsii-4-5-zhovtnia-2012-r-kyiv-4-zhovtnia-2012-r-publichna-dyskusiia-poshuk-heroiv-u-natsionalnykh-tradytsiiakh-stenohrama-chastyna-1 [Дата доступу: 02.04.2019]. Вайс Даниэль. Сталинистский и национал-социалистический дискурсы пропаганды: сравнение в первом приближении // Политическая лингвистика. 2007. № 3 (23). С. 34–60.

Хёйзинга Й. Тени завтрашнего дня: Диагноз духовного недуга нашого времени. У кн.: Хёйзинга Й. Тени завтрашнего дня: Человек и культура. Затемненный мир: Эссе. Санкт-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 2010. С. 17–158.

Ясперс Карл. Смысл и назначение истории. Москва, 1991.

Олександр ЛИСЕНКО, Людмила ХОЙНАЦЬКА

Хто такі «Праведники народів світу»

Вивчення геноцидів передбачає і дослідження рятування людей. Тих, хто рятував українців під час Голодомору 1932–1933 рр., називають **Доброчинцями**. Тих, хто рятував євреїв під час Голокосту, називають **Праведниками народів світу**, а також **рятівниками**. Рятування людей у часи Голокосту, можливо, є єдиною «оптимістичною» сторінкою цієї трагедії, адже саме воно є прикладом справжнього героїзму, опору, багаторічної дружби.

Збиранням історій допомоги євреям у період Другої світової війни опікується Яд Вашем, ізраїльський Меморіальний комплекс Катастрофи та героїзму єврейського народу. Одне з основних завдань Яд Вашем – від імені Держави Ізраїль та всього єврейського народу висловити вдячність тим неєвреям, які, ризикуючи своїм життям, рятували євреїв під час Голокосту. Так говорить Закон про створення Яд Вашем, прийнятий Кнесетом у 1953 р. Критерії присвоєння звання «Праведник народів світу» тим небагатьом, хто допомагав євреям у найважчі для них часи, були визначені в 1963 р. Тоді ж почала діяти громадська Комісія, очолювана суддею Верховного Суду Ізраїлю, яка розглядає кожен конкретний випадок, приймає рішення та несе повну відповідальність за присвоєння цього звання. Визнані отримують медаль і Почесну грамоту, а їхні імена увічнюють в Яд Вашем на Горі Пам'яті в Єрусалимі.

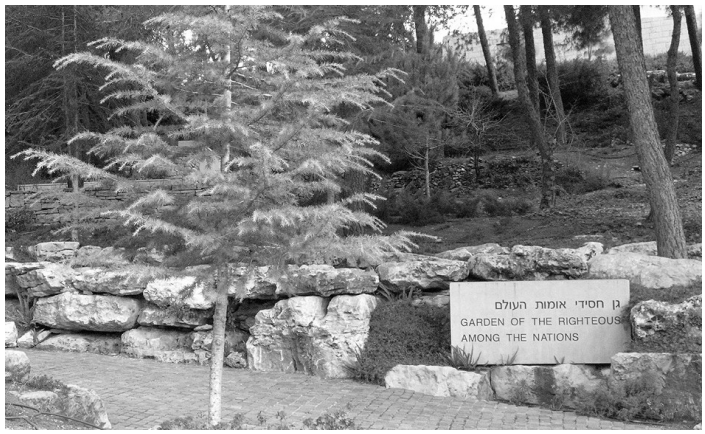

Яд Вашем.
Сад Праведників
народів світу

Критерії надання звання «Праведник народів світу» є чітко визначеними:

«Активна участь у порятунку одного або декількох євреїв від небезпеки негайного знищення або депортації в табори смерті.

Існувала реальна небезпека для рятівника та його близьких.

Рятівник усвідомлював і мав на увазі саме порятунок єврея.

Дії рятівника не були вмотивовані отриманням грошової винагороди або іншої компенсації, як, наприклад, перехід того, кого рятували, в іншу віру, або усиновлення дитини і т. д.

Усе вищезазначене підтверджується свідченнями тих, хто вижив, тих, кому була надана допомога, або наявністю відповідних документів, що підтверджують факт порятунку і його обставини».

Громадська Комісія присвоїла високе звання «Праведник народів світу» 27 921 представникам 51 країни (станом на 1 січня 2021 р.). На сьогодні Україна дала світу 2673 таких героїв і займає четверте місце в світі після Польщі, Голландії та Франції.

При цьому важливо усвідомлювати, що умови для порятунку євреїв на території України радикально відрізнялися від західноєвропейських. У Данії, – пише дослідник Нехама Тек, – «гітлерівці проявляли до датчан терпимість навіть після того, як почалися операції з порятунку євреїв. Репресії виражалися у формі арештів і зазвичай були спрямовані лише проти організаторів масового виходу євреїв». У Голландії та Франції, – вказують Ісраєль Гутман та Наама Галіль, – рятівникові євреїв «загрожувала висилка в концентраційний табір, тоді як у Польщі і на окупованих територіях СРСР таку людину хапали разом із євреями, яких вона переховувала, і неодмінно розстрілювали». У багатьох працях істориків висловлюється думка про те, що в країнах Західної Європи «сусіди, дізнавшись про те, що хтось ховає євреїв, як правило, не доносили на нього. Інакше стояла справа в Східній Європі». З огляду на це, особливо значущими виглядають показники кількості Праведників народів світу в Польщі та в Україні. Тим більше, що серйозні дослідження феномену рятування євреїв українцями під час Голокосту почалися лише після 1991 р., коли живих свідків та самих врятованих було значно менше, ніж у повоєнні роки.

Окрім почесного статусу Праведника народів світу, в Україні існують й інші відзнаки рятівників євреїв. З 1989 р. за громадською ініціативою Всеукраїнської єврейської ради, Фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні» було запроваджено звання **«Праведник України»**. Воно присуджувалося тим людям, щодо яких були відомості про рятування євреїв від нацистського геноциду в Україні, але їх було недостатньо для Комісії Яд Вашем. За даними згаданої Всеукраїнської єврейської ради, понад 3000 громадян України отримали звання «Праведник України», з них 1 625 були визнані «Праведниками народів світу». Створена картотека і фототека розстріляних і врятованих євреїв, а також їх рятівників. Документи «Праведників України» направляються до інституту Яд Вашем (Єрусалим) для присвоєння їм звання «Праведник народів світу». Головним натхненником запровадження звання «Праведник України» був громадський діяч, президент Єврейської ради України, голова фондів «Пам'ять Бабиного Яру» і «Пам'ять жертв фашизму в Україні» Ілля Михайлович Левітас (1931–2014 рр.). Він же зініціював запровадження звання **«Праведник Бабиного Яру»**, затверджене у квітні 1989 р. Натомість дослідник трагедії Бабиного Яру, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру Віталій Нахманович зазначає, що «оскільки критерії надання звання «Праведник Бабиного Яру» не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання і заперечують проти правомірності офіційного увічнення їхніх імен». Так само можна сказати і про звання "Праведник України"».

Крім того, є категорія людей, щодо яких докази про рятування євреїв або не були прийняті через низку причин Комісією Яд Вашем, або матеріали про рятування взагалі не були передані до Яд Вашем, залишились невідомими дослідникам. Навіть на офіційному сайті Яд Вашем сказано: кількість Праведн-

ників у тій чи іншій країні не обов'язково свідчить про фактичну кількість історій рятування, а лише відображає ті випадки, про які відомо Яд Вашем.

Тому важливим є запровадження більш широкого поняття **«український рятівник євреїв під час Голокосту»**. Під цю дефініцію підпадають як Праведники народів світу, так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою.

Надзвичайно важливим є визнання подвигу рятівників суспільством і державою. У зв'язку з цим зазначимо, що 2 лютого 2021 р. Постановою Верховної Ради України було встановлено відзначати 14 травня як День пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни.

Підтвердженням фактів рятування євреїв можуть бути свідчення врятованих та їх рідних, документальні матеріали. Проте знайдено дуже мало архівних документів, в яких прямо говориться про рятування євреїв, і, здебільшого, зафіксовані невдалі спроби порятунку.

Унікальні можливості для вивчення цього питання має Державний архів Львівської області, де зберігаються матеріали Спеціального суду при Німецькому суді у Львові дистрикту «Галичина». *Якщо на території Райхскомісаріату «Україна» українських рятівників євреїв часто розстрілювали на місці, то в дистрикті «Галичина» справи про рятування розглядав вищезазначений нацистський суд*. Серед документів за 1941–1944 рр. ми нарахували біля 40 справ щодо звинувачення жителів регіону в «переховуванні євреїв», або «у наданні притулку», «у сприянні втечі євреїв з гетто у Львові». Такий досить великий обсяг матеріалів щодо людей, які рятували євреїв (чи намагалися їх рятувати), але яким не присвоєно звання «Праведник народів світу» і навіть не розглядалися Комісією Яд Вашем, є черговим аргументом щодо необхідності вивчення феномену рятівників євреїв – поняття ширшого, ніж «Праведники народів світу».

З цих архівних документів ми дізнаємося конкретні факти рятування євреїв: українці Барабач Ігнат і Лутій Микола переховували у Золочеві свого знайомого Гельфера Соломона; Мерська Міхаліна, полька, «переховувала у своїй квартирі у Львові на вулиці Падеревського № 12 2-х єврейок і 3-х євреїв з 2.6.1943 р. до 3.2.1944 р.»; Сурма Розалія (з села Верхоли, біля Грабової, повіт Кам'янка Струмілова) зізналася «в утриманні чотирьох євреїв у своєму обійсті до 23.10.1943».

Документи також свідчать, що, відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв – очікувало найжорстокіше покарання, знищення самих рятівників та членів їх сімей. Навіть надання притулку євреям загрожувало тут смертною карою.

Тільки в одному «Розпорядженні про боротьбу з замахами на німецьку справу відбудови у генерал-губернаторстві від 2.10.1943 р. судом поліції Безпеки і СД Галицької області» на смерть було засуджено «за переховування жидів» десять чоловік: «…Крушковська Марія уроджена Бобекова з Лембергу, П'ястун Міхал з Лембергу, Скомпський Казімеж з Лембергу, Ковальчик Здіслав з Лембергу, Суш Настя уроджена Дяченко з Руданець, Іжек Юлія з Лембергу, Слядовська Галина уроджена Клименєвська з Лембергу, Малявська Вікторія уроджена Вільчинська з Лембергу, Йозефек Броніслав з Лембергу, Йозефек Марія уроджена Сльовіч з Лембергу...».

В Оголошенні німецької поліції від 9 березня 1944 р. у м. Дрогобич серед засуджених до смертної кари українців за різні злочини «проти німецького

діла» (зокрема, «приналежність до забороненої української організації і сприяння бандитам», «за… саботаж» та ін.) знаходимо рядки про українця Ковальчука Михайла з міста Стрий, вбитого нацистами за допомогу євреям.

Окремі історії навіть у викладі німецьких судових документів виглядають особливо трагічно. Це стосується, зокрема, Корбецького Володимира, який у період з листопада 1942 до травня 1943 р. переховував «у своєму домі двох єврейок на ім'я Роза та Краус та трирічну дитину єврейки Краус». Судове рішення містить жорстоке рішення: «Обвинувачений, який не мав до цього часу судимостей, відповідно до 4 б вказаної постанови має бути покараний єдиним передбаченим покаранням – стратою». Вирок було виконано: «Засуджений Володимир Корбецькі був розстріляний 7 березня 1944 року...».

Ця страта українського рятівника відбулася всього за чотири місяці до вигнання німецьких окупантів зі Львова…

Приклади рятування євреїв на окупованій території України потребують **з'ясування мотивів людей, які ризикували не тільки своїм власним життям, але й життям своїх рідних, своїх дітей, надаючи допомогу переслідуваним євреям**.

Мотиви рятування євреїв цими та іншими людьми, фінансові й інші обставини були різними. Архівні матеріали містять відомості про випадки безкорисливого рятування євреїв. 16 червня 1944 р. єврей Сафро Альтер свідчив: «Як єврей у травні місяці 1943 р. утік з єврейського гетто і до цього моменту переховувався у католиків». «Я… пішов до свого знайомого *Домбровського Романа*, у Львові на вулиці Личаківській, 19. Його знав з… періоду спільної роботи на олійні та підтримував його під час голоду, бо був заможнішим, а він бідним. Давав йому харчі та гроші. Домбровського просив аби мене сховав, і він милосердно погодився, коли я вже не мав жодних засобів для життя, даючи мені харчі та житло». Донька Сафро Альтера, Годжін Маня, яка теж знайшла притулок у Р. Домбровського, підтверджувала: «Виходячи з бункеру, не мали жодних речей та грошей. Я разом із чоловіком не платили Домбровському грошей за наше переховування, бо той, переховуючи батька, переховував і нас».

Чимало було випадків, коли люди намагалися врятувати євреїв – членів своїх родин, чи коханих. Так, наприклад, українська дружина єврея Ісаака Шлимовича (ім'я жінки в документі відсутнє), яка у жовтні 1941 р. зустріла німецьку окупацію в селі Михайлівка Запорізької області, поліцаям «дитя на вбивство... не віддала», і, врешті, врятувала дитину від змішаного шлюбу.

Відомо чимало прикладів, що свідчать про ***участь у порятунку не тільки одинаків-українців, а й груп людей***, іноді достатньо великих. Так, у селі Ярута на Поділлі вдалося заховати не лише місцевих жителів-євреїв, а й біженців; у селі Раковець Львівської області селяни переховували 33 єврейські сім'ї; у селі Благодатне Дніпропетровської області було врятовано 30 євреїв. Їх порятунок став можливим лише завдяки колективній підтримці решти жителів села.

Подібні приклади не поодинокі. Арон Вайс у своїх спогадах розповідає, що мешканка західноукраїнського міста Борислав українка Юлія Матчишин для організації порятунку сім'ї Вайсів заручилася підтримкою іншої сусідки – польки пані Потенжної.

В окупованому Запоріжжі українка Євдокія Купа переховувала дівчинку Марію Чапату, матір якої розстріляли гітлерівці. Щоб убезпечити дитину від загрози арешту і знищення, сусіди клопотали перед німецькою владою про видачу Марії паспорта як українці; четверо людей виступили як офіційні свідки (двох із них допитували), розуміючи, чим їм загрожує обман нацистів. Загалом про єврейську дівчину, яка переховувалася від гітлерівців, знали майже всі мешканці вулиці – кілька десятків людей; ніхто з них не видав Марію, а багато хто допомагав.

Загалом, потребують подальшого з'ясування ***питання про «соціальний склад» рятівників євреїв***, серед яких більшість становили люди, які не належали до верхівки українського суспільства, його інтелектуальної еліти.

Відомі випадки, коли на допомогу євреям за критичних умов приходили службовці міських управ, а також німецькі офіцери, угорські солдати і навіть німецькі солдати та місцеві поліцаї, які брали участь у розстрілах євреїв. Але, зрозуміло, такі випадки були нетиповими. Очевидно, що реалізація будь-яких наказів влади, ті чи інші вчинки здійснюються конкретними людьми зі своїм особистим минулим і особистими симпатіями, чи то співробітники управ, солдати, українські поліцаї та ін. Безумовно, траплялись випадки, коли рятування євреїв було продиктовано душевним, людським поривом, прагненням надати допомогу жертвам нелюдської жорстокості нацистів. Піддавшись «першому пориву», часто надалі люди вже були змушені продовжувати смертельно небезпечну справу.

Натомість досить поширеними були випадки рятування євреїв українцями ***через релігійні переконання***, християнське ставлення до гнаних та переслідуваних. К. Беркгоф стверджує, що серед українців найбільше євреям допомогли баптисти та християни-євангелісти. «На самій тільки Волині, – пише історик, – вони, вочевидь, врятували сотні людей. Ці протестанти гадали, що їхня християнська віра не дозволяла їм чинити інакше». Крім того, використовуючи взаємні зв'язки між протестантськими громадами, вони «могли швидко переводити євреїв із однієї місцевості до наступної».

Значну кількість серед рятівників-священнослужителів становлять представники Української греко-католицької церкви. Тут слід згадати і «рядових» священників УГКЦ, серед яких Св. Омелян Ковч, котрий заплатив життям за рятування євреїв; і, звичайно, величну постать Митрополита Андрея Шептицького. Останній особисто врятував чимало євреїв, серед них – львівський рабин Давид Кагане, сини загиблого рабина Левіна Курт (Ісаак) і Натан. Митрополит залучив до рятування євреїв деяких українських священників, серед яких були його брат Климентій, архимандрит монахів Студійського Уставу, а також ігуменя монастиря сестер-студиток Йосефа (Олена Вітер), преподобний Марко Стек та інші. Андрей Шептицький рятував усіх, кому він міг надати допомогу, передусім – дітей. Їм давали фальшиві довідки про хрещення, українські імена, а потім розподіляли по жіночих та чоловічих монастирях і дитячих будинках. Деяким дітям студитські монахи допомагали перетинати румунський та угорський кордони. Загалом, за допомоги Митрополита Андрея Шептицького були врятовані близько 200 євреїв.

Слід зазначити, що А. Шептицькому досі не надано високого звання Праведника народів світу – через його вітання гітлерівської армії у перші дні після

нападу Німеччини на СРСР, контакти з нацистськими високопосадовцями тощо. На нашу думку, велич подвигу таких людей, як Митрополит Андрей Шептицький, не потребує підтвердження чи схвалення навіть самою високою та поважною інституцією. Сам факт організації цілої системи допомоги жертвам нацистського геноциду силами церковної інституції, пасторська настанова до церковних ієрархів щодо спасіння сотень приречених на загибель євреїв перетворили Митрополита Андрея Шептицького на уособлення гуманізму в протистоянні людожерській політиці нацистів. Шевах Вайс, врятований разом із родиною під час Шоа українцями та поляками, колишній спікер Кнесету (парламенту) Ізраїлю та Посол Ізраїлю в Польщі, образно назвав А. Шептицького «українським Шиндлером».

Отже, **серед тих, хто надавав допомогу євреям, були представники різних верств населення та різних спільнот, які керувалися різними мотивами**.

1. Було чимало випадків, коли члени подружніх національно змішаних пар, їхні рідні ***рятували євреїв як своїх родичів***. Сюди ж треба додати українців, поляків та інших, які відчували романтичні почуття кохання до своїх обранців – представників єврейського народу.

Хоча були й такі страшні випадки, коли матері видавали на смерть своїх дітей-«полукровок», або видавали своїх єврейських чоловіків та дружин. Тож тут маємо говорити про душевні якості людей-рятівників.

2. Колишні колеги євреїв по навчанню й роботі, сусіди, яких пов'язувало з євреями життя у довоєнні часи, допомагали ***через дружні почуття, товариські відносини***. Були випадки, коли українці рятували тих євреїв, які колись їм надали допомогу у скрутні часи.

3. Українські підпільники та партизани інколи вбачали у допомозі євреям ***одну із форм Опору нацистському режиму***.

4. Окремі люди, яких можна назвати нон-конформістами, та які не могли адаптуватися в суспільстві за панування нацистського режиму, через допомогу жертвам цього режиму намагалися ***протистояти насильству та таким чином психологічно самоствердуватися***.

5. Християни, які ***рятували євреїв через свої релігійні переконання***.

6. «Випадкові рятівники» – люди, які намагалися рятувати євреїв ***через раптовий душевний порив*** прийти на допомогу переслідуваним.

7. Були й ***корисливі мотиви*** надання допомоги євреям – намагання заробити гроші, отримати матеріальну вигоду від тих, кого рятували.

Загалом варто підкреслити, що ***на захист євреїв під час Голокосту на окупованій території України не виступила жодна українська політична сила чи воєнна організація***. Також і радянський уряд, який володів інформацією про винищення євреїв нацистами, не довів її до відома єврейського населення. Не було декларацій, заяв, закликів до українського населення надати допомогу євреям ані з боку українського чи польського підпілля, ані з боку радянського уряду та підпорядкованим йому радянським партизанським загонам і радянському підпіллю. Це відіграло свою трагічну роль у величезній кількості загиблих українських євреїв, яких нараховується півтора мільйона чоловік з шести мільйонів усіх євреїв – жертв Голокосту.

Історія Другої світової війни містить не тільки жахливі сторінки масових вбивств, але й приклади опору геноциду та рятування. Жоден із тих євреїв,

яким було врятовано життя в період Голокосту, не могли сподіватися на спасіння без допомоги, яку, ризикуючи власним життям і життями своїх рідних, надавали їм українці та представники інших народів нашої країни, які теж страждали від гітлерівської окупації.

Робота з дослідження феномену рятування євреїв України під час Голокосту є важливим науковим і моральним завданням, адже надає позитивні приклади людської поведінки за нелюдських умов війни. Це особливо актуально для України сьогодні, коли наша країна стала об'єктом військової та інформаційної російської агресії, складовою якої є використання неправдивих історичних міфів та стереотипів в антиукраїнській пропаганді.

Бібліографія

Ковба Ж. М. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини в роки «остаточного розв'язання єврейського питання». Київ: Дух і літера, 2009.

Маринович М. Постать Митрополита Шептицького у нелінійному просторі історичного часу // Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП «Ліра ЛТД», 2007. Вип. 4. С. 81–87.

Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 / упоряд. Ж. Ковба; наук. ред. А. Кравчук. Київ: Дух і Літера, 2003.

О Праведниках народов мира. Яд Вашем. URL: https://www.yadvashem.org/ru/righteous/about-the-righteous.html

Праведники народів світу : Довідник / ред. І. Я. Щупак; вступні статті – М. Ф. Маринович, І. Я. Щупак; упоряд. Є. А. Врадій, Д. В. Шаталов. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016.

Редлих Ш. Моральные принципы в повседневной действительности: митрополит Андрей Шептицкий и евреи в период Холокоста и Второй мировой войны. Проблеми історії Голокосту : науковий журнал. Дніпропетровськ: Пороги, 2006. Вип. 3. С. 85–104.

Щупак І. Митрополит Андрей Шептицький: особистість та символ в історії. Проблеми історії Голокосту: науковий журнал. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», ПП «Ліра ЛТД», 2007. Вип. 4. С. 88–99.

Щупак І. Національні герої в українській історії // Культура діалогу. Національний круглий стіл: зб. ст. / упоряд. О. С. Доній / Центр досліджень політичних цінностей. Харків: Фоліо, 2021. С. 38–44.

Щупак І. Пам'ять і документи про рятування євреїв України в період Голокосту: між міфами та фактами. Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2019. Вип. 11.

Щупак І. Рятування українцями та поляками євреїв Західної України під час Голокосту // У кн.: Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Посвіт, 2018. Спеціальний випуск 3. 372 с. С. 296–309.

Щупак І. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 34. Київ: НТТУ «КПІ», 2012. С. 128–141.

Щупак І. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії // Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. Вип. 27. Київ: Національна академія наук України, Інститут історії України, 2017. С. 247–315.

Щупак И. История спасения (Семья Арона Вайса в треугольнике украинско-польско-еврейских отношений). Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2016.

Щупак И. Украинские спасители евреев в период Холокоста // Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: немецкая военная зона, румынская военная зона, дистрикт «Галичина», Закарпатье: монография. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2017. С. 370–404.

Ігор ЩУПАК

Чи причетні українці до «остаточного розв'язання єврейського питання» на окупованих німецькими, румунськими та угорськими військами територіях?

Ідеологом та організатором Голокосту на території України та всієї окупованої Європи було політичне та воєнне керівництво нацистської Німеччини. За наявності будь-яких виявів антисемітизму в Європі від Середньовіччя до XX століття ніколи не поставала загроза фізичному існуванню єврейського народу. Саме нацистська ідеологія та практика «остаточного вирішення єврейського питання» спричинили винищення шести мільйонів європейських євреїв.

Основну відповідальність за геноцид євреїв Європи несуть уряд нацистської Німеччини, нацистська партія (НСДАП), СС, Німецька Служба безпеки (СД), гестапо, кримінальна поліція, Поліція порядку. В реалізації так званого «остаточного вирішення єврейського питання» були задіяні, за словами історика Дітера Поля, «всі частини німецького окупаційного апарату, насамперед цивільна та військова адміністрація. Вони заохочували есесівців і поліцію якнайшвидше вбивати євреїв у їхньому районі. Групи безпеки Вермахту та верховне командування, а також деякі фронтові війська теж охоче допомагали у вбивствах. Крім того, слід згадати й інші адміністративні структури, від управління економіки, бюро зайнятості, Райхсбан (державна залізниця) до німецьких підприємств, які були розгорнуті в Україні. Лише декілька німецьких окупантів заступилися за життя євреїв».

Для організації масового вбивства євреїв на окупованій території України були задіяні різні сили.

Масові розстріли євреїв на окупованій території України здійснювали, насамперед, ***айнзацгрупи*** – спеціальні групи Служби безпеки (СД) Третього Райху, завдання яких полягало в просуванні за передовими частинами Вермахту та «очищенні тилу» від «небезпечного елемента». Це означало виявлення та знищення, насамперед, євреїв, а також ромів, радянських керівників та активістів тощо. На окупованій території України діяли айнзацгрупи C і D – відповідальні за розстріли більшої частини євреїв України. Загалом було знищено близько 1,5 мільйона чоловік, що складало чверть від загальної кількості європейських євреїв – жертв Голокосту.

Найбільшого розповсюдження розстріли як засіб вбивства набули на території райхскомісаріату «Україна» та в зоні військової адміністрації. Французький дослідник отець Патрік Дебуа запропонував для цього злочину термін «Голокост від куль». У Трансністрії розстріли також проводилися, але більшість людей загинула від хвороб, голоду та жахливих умов проживання в гетто.

Як уже зазначалося, геноциду щодо євреїв сприяли підрозділи «***Ваффен СС***» і ***Вермахту***. Роль німецьких військових в «остаточному вирішенні єврейського питання» можна простежити на прикладі масових розстрілів євреїв

у Бабиному Яру, який став символом Голокосту поруч із табором смерті Аушвіц-Біркенау біля польського міста Освенцим. Напередодні трагедії, за словами історика Владислава Гриневича, саме Вермахт «закрив» місто, щоби євреї не могли звідти виїхати. Вермахт виділив набої для розстрілу майже 34 000 євреїв тільки протягом двох днів 29–30 вересня 1941 р. А потім Вермахт надав динаміт для того, щоб через підриви приховати сліди злочину.

Коли окуповані території потрапили під цивільний контроль, ***основні відділи СС та поліції*** замінили айнзацгрупи і продовжували проводити масові розстріли.

Свою роль у Голокості відігравала і так звана ***українська допоміжна поліція***. Її службовці здійснювали ідентифікацію євреїв, їх збирання для подальших «акцій» (депортацій, пересилки до гетто, конвоювання до місць знищення), а також охорони та «підтримки порядку» під час розстрілів. Останнє добре відомо, зокрема, під час масових вбивств євреїв у Бабиному Яру в Києві. Тут був створений великий периметр охорони. Євреїв гнали вздовж урвища, в одному місці їх зупиняли та наказували лишити всі речі, гроші, цінності. Потім їх гнали далі. Участь у «підготовці» до знищення брала допоміжна поліція. А сам розстріл євреїв у Бабиному Яру здійснювали нацисти.

Радянські військовополонені засипають тіла розстріляних напередодні євреїв. Бабин Яр, початок жовтня 1941 р. Фото німецького військового фотографа Johannes Hahle / WW2DB

Історик Владислав Гриневич стверджує, що українська допоміжна поліція, задіяна у розстрілах євреїв у Бабиному Яру, «складалася десь з 200–250 людей. З них 50 були членами мельниківської ОУН, а десь 200 набирались з колишніх військовополонених..., які замість того, щоб бути знищеними в концтаборах, зголосилися стати на службу Вермахту. Вони складали, охороняли, вантажили речі вбитих євреїв. Навіть… «коридори», які влаштовувалися для євреїв, для того, щоб їх заганяти в Бабин Яр, були з німецької військової поліції, кримінальної поліції. Німецьких поліцаїв тут було приблизно понад 2 тисячі. Вони здійснювали ці коридори… до Бабиного Яру. …Українські націоналісти і ті покидьки, які брали участь потім, після вбивства євреїв, у пошуках їх і видачі німцям, безумовно, мають нести відповідальність за це, але

здебільшого їх було дуже небагато, і вони не відігравали основну роль в цьому злочині».

Історик Яна Примаченко також наголошує, що «українську допоміжну поліцію досить часто помилково пов'язують з українськими націоналістами. Все ж таки більшість її особового складу становили колишні радянські військовополонені, які зголосилися на службу, був також якийсь відсоток націоналістів. Але свою назву українська допоміжна поліція здобула не за етнічним складом, а за територіальним принципом. Не можна сказати, що вона складалася винятково з українців. Були представники й інших національностей, хоча переважали українці».

При цьому сам факт участі «української допоміжної поліції» в Голокості є безперечним. Наявні факти розстрілів євреїв, які здійснювали безпосередньо українські поліцейські. Крім того, поліцейські були першими, хто збагачувався за рахунок єврейського майна в ході грабування євреїв або після їх депортації та знищення.

Зазначимо також, що **в знищенні євреїв брали участь союзники Німеччини – Румунія та Угорщина**.

«Румунська модель» знищення євреїв полягала, насамперед, у депортаціях (зокрема, на контрольовану німцями територію, де на них чекала неминуча загибель), організації примусових робіт та створенні для євреїв нелюдських умов існування в гетто і таборах, де величезна частина ув'язнених загинула від інфекційних хвороб і голоду.

У ході війни *диктатура Антонеску* втілила в життя принципи «етнічного очищення» – ліквідацію євреїв будь-якими способами, – пише історик і архівіст Фаїна Винокурова. «Трансністрія стала кладовищем понад 250 тис. євреїв, депортованих з Бессарабії, Буковини, а також місцевих українських євреїв».

За словами Дітера Поля, «румунські військові та поліцейські з самого початку знищували єврейські громади у своїй місцевості, особливо на території Одеси та її околиць. Близько 10% єврейських жертв в Україні були на совісті румунських убивць».

Репресивну політику щодо євреїв Закарпаття влада Угорщини провадила за часів правління М. Горті. Його наступники є відповідальними за депортації закарпатських євреїв до таборів смерті, де вони були знищені.

Ще влітку 1941 р. близько 18 тис. євреїв Закарпаття було відправлено на підконтрольну Німеччині територію Східної Галичини та Поділля, де більшість із них були розстріляні нацистами. «Другий етап антиєврейських заходів у регіоні розпочався після вступу на територію Угорщини німецьких військ у березні 1944 р. – пише історик Юрій Славік. – Протягом квітня–червня 1944 р. на Закарпатті було проведено виселення євреїв до дев'яти гетто. Згодом відбулася депортація в'язнів гетто до німецьких концтаборів. У них більшість із депортованих загинула. Жертвами Голокосту на Закарпатті в 1944 р. стало близько 86 тис. євреїв. Загалом втрати єврейської громади регіону протягом 1938–1944 рр. склали понад 100 тис. осіб. Це становило 20% загальних втрат єврейського населення Угорщини». Отже, в роки Другої світової війни громада Закарпаття фактично припинила своє існування.

Окремо слід розглянути **ставлення місцевого населення України до Голокосту.**

Під час воєн та інших людських трагедій абсолютна більшість людей природно намагається реалізувати своє найважливіше прагнення – вижити. Це стосується і часів Другої світової війни та Голокосту. Трагедія євреїв, приречених на знищення, була для більшості українців проблемою «інших» та поступалася за значенням драмі боротьби за збереження власного життя та життя своєї родини.

Надзвичайні умови війни спричиняли різні лінії поведінки. Різні мотиви визначали й **різні ролі представників місцевого населення стосовно Голокосту**:

- ***бути співучасником убивств***;
- ***намагатися врятувати євреїв***;
- залишатися ***стороннім спостерігачем***, **«*bystenders*»**.

Наведену класифікацію запропонував провідний дослідник історії Голокосту Рауль Хільберг у своїй книзі «Винуватці, жертви, спостерігачі: Єврейська катастрофа 1933–1945». Утім, таке визначення ролей місцевого населення у Голокості є досить умовним. Так, Ян Гросс, американський соціолог та історик польсько-єврейського походження, запропонував додати до цієї класифікації ***помічників*** і **«*бенефіціарів*»** – тобто тих представників місцевого населення, хто отримував якийсь зиск від знищення євреїв та / або від їхнього майна (цьому явищу присвячена відома в Україні книжка Я. Гросса «Золоті жнива»).

Попри умовність «класифікації поведінки» щодо Голокосту, можна визначити *рятівників євреїв, сторонніх спостерігачів і рятівників*.

Тих, хто рятував євреїв під час Голокосту, називають Праведниками народів світу. Громадська Комісія Яд Вашем присвоїла високе звання «Праведник народів світу» 27 921 представникам 51 країни (станом на 1 січня 2021 р.). На сьогодні Україна дала світу 2673 таких героїв і займає четверте місце у світі після Польщі, Голландії та Франції.

Під більш широке поняття **«*українські рятівники євреїв під час Голокосту*»** підпадають як Праведники народів світу, так і ті люди, щодо яких є ґрунтовні докази про рятування євреїв, які можуть бути визнані історичною наукою.

Зауважимо, що, відповідно до нацистської расової політики, українців – рятівників євреїв – очікувало найжорстокіше покарання, знищення самих рятівників та членів їх сімей.

Щодо **«*сторонніх спостерігачів» Голокосту*, «*bystenders*»** *(байстендерс)* – то важливо простежити різні конотації такої «сторонності». На думку низки американських дослідників, «пасивність» свідків убивств може походити від відчуття безсилля, страху за власну фізичну безпеку, соціального тиску всередині групи чи спільноти, терпимості чи підтримки дій кривдників. Натомість «байдужість» визначається як «відсутність інтересу або турботи» щодо того, що відбувалося навколо.

Очевидно, до категорії «bystenders» можна зарахувати абсолютну більшість місцевого населення як Європи, так і України – свідків трагедії Другої світової війни, вбивств цивільного населення і руйнувань, геноциду щодо євреїв, ромів та інших злочинів. Міфологія часів СРСР стосовно «масового героїзму радянських людей у війні проти фашизму» є абсолютно неправдивою, адже героїзм не може

бути масовим. Тому, зокрема, ми й говоримо про «феномен» героїв – Праведників народів світу, які заради рятування євреїв, іноді абсолютно чужих людей, ризикували не тільки своїм життям, але й життям своїх родин, своїх дітей.

Тих, хто співпрацює з окупантами, з організаторами геноциду, завжди набагато більше учасників Опору. Адже «плисти за течією» та намагатися пристосуватися до нових, хоч і жахливих реалій, легше, ніж чинити активний опір. Тому *некоректним є порівняння кількості Праведників народів світу, героїв Опору – і «байстендерс» та колаборантів*.

Інше питання – характер цієї колаборації (яка теж була різна за характером: побутова, господарська – та ідеологічна, адміністративна, воєнна й участь у воєнних злочинах).

Ще раз наголосимо: *більшість людей просто намагалася вижити*. Так було і під час Другої світової війни, і так є у 2020-х роках, на тимчасово окупованих російськими військами територіях у ході російсько-української війни. Як справедливо пише Олена Стяжкіна, не варто «стигматизувати всіх людей, які опинилися на окупованих територіях». Важливим тут є питання про мотивацію тої чи іншої поведінки людей, їх ставлення до навколишніх подій, до геноциду.

Очевидно, що рівень демократичності суспільства, гуманістичність його базових цінностей впливає на людські стосунки, готовність до взаємодопомоги. Під час Другої світової війни українські терени перебували під владою тоталітарних режимів. Мовчазна згода з насильством могла бути зумовленою радянською спадщиною «одностайного» засудження «ворогів народу», «другорядності» цінності людського життя. Глибокий травматичний слід у суспільній свідомості, який залишив своїм громадянам сталінський режим, помножувався на тотальну деморалізацію від катастрофи Червоної армії на першому етапі війни та швидкого наступу гітлерівських військ і захоплення ними величезних територій.

Історик Тімоті Снайдер відніс територію України до «кривавих земель», де вбивство величезної кількості людей сприймалося буденно, через звичку до «банальності зла» – вислів, поширений завдяки книзі Ханни Арендт. За таких умов людські та людяні почуття часто поступаються прагматичним міркуванням. Атмосфера насильства та заохочення до вбивств, помножена на антисемітизм частини населення та інші чинники, створили відповідні суспільні настрої сприйняття масового винищення євреїв як «норми» за умов нацистського «нового порядку». За деякими свідченнями, «якщо не брати до уваги купку шляхетних людей, християнські жителі міста з ентузіазмом брали участь у ганебних операціях полювання на євреїв, які проводилися німцями». Згодом, як слушно зауважує професор М. В. Коваль, настрої українців змінювалися, коли вони ставали свідками жахливих злочинів гітлерівських катів – таких, як розстріли у Бабиному Яру в 1941 р. Місцевих мешканців вражала нелюдська жорстокість, з якою нацисти знищували євреїв, у тому числі жінок і дітей. «Факт розстрілів був настільки жахливим, – йдеться в документі про розслідування нацистських злочинів в селі Михайлівка Запорізької області, – що населення кварталів пересувалося до посадок, тікаючи зі своїх домівок, щоб не бачити і не чути жахливих звірств і знущань».

Разом із тим, історик та свідок подій Голокосту Шимон Редліх зазначав, що «міжетнічна байдужість і відверта ворожість під час німецької окупації

посилилися». З початком війни атмосфера сприйняття насильства та вбивств як «норми» стала загальнопоширеною. «Вбивства деякі… сприймали зі співчуттям. Для інших це був просто спектакль. Ніхто не міг зрозуміти єврейської безпорадності. Що стосується підтримки і порятунку євреїв, то це була в основному суміш жадібності і співчуття. Безпрецедентні обставини воєнного часу, жорстокість життя як під Совєтами, так і під німцями, виявили найгірше в людській натурі». Ш. Редліх згадує, що «українці проклинали німців за вбивства невинних людей», але випадки рятування євреїв не були та, мабуть, не могли бути численними. Адже опір загарбникам вимагає сміливості та самопожертви, межує з героїзмом протистояння силі репресивної системи.

Співучасть представників місцевого населення у вбивствах євреїв мала місце в усіх країнах Європи, окупованих нацистською Німеччиною та її союзниками. Були факти співучасті в Голокості місцевого населення і на окупованій території України.

Історик Дітер Поль відзначає сенситивність питання про ставлення до Голокосту неєврейського суспільства, передусім українців, але також поляків, росіян тощо, які жили в Україні. «Зокрема, – відзначає науковець, – на Західній Україні місцеві жителі також причетні до переслідувань і пограбувань, а в поодиноких випадках – до вбивств. Це систематично стосується створеної німцями української допоміжної поліції, яка причетна майже до кожного вбивства. Але українська місцева влада також допомагала переслідуванню, наприклад, шляхом переписів населення, відбору територій гетто, але передусім через пограбування».

Прикладом співучасті місцевого населення в Голокості є зініційовані нацистами єврейські погроми. Відомим є погром у Львові на початку липня 1941 року, що тривав кілька днів та під час якого загинуло від двох до шести тисяч євреїв. Організаторами погрому виступили німецькі війська, але деякі представники польського і українського населення теж брали участь у погромі.

Окремо варто згадати і ставлення до знищення євреїв з боку місцевого німецького населення – так званих «фольксдойче». Після встановлення окупаційного режиму їх намагалися залучити до репресивної системи, спрямованої, зокрема, й проти місцевого українського населення. Матеріали історичних досліджень, у тому числі експедиції Інституту «Ткума» в Одеській області «Слідами Голокосту», засвідчують факти того, що «фольксдойче» були широко використані у знищенні та розстрілах євреїв та ромів навіть без участі німецьких солдатів.

Є чимало фактів того, що представники місцевого українського населення видавали євреїв поліцаям, німецьким військовим, чим прирікали євреїв на загибель. Були випадки і фізичної розправи над євреями з боку їх українських сусідів.

Слушними видаються думки академіка Мирослава Поповича щодо участі українців у Голокості: «…Деякі представники українського народу, деякі виродки, які належать за фактом національності до українців, брали участь у розстрілах. Важливіше з'ясувати, чи мають люди відчувати вину, коли ані вони безпосередньо, ані їхні близькі, ані нація в цілому не були помічені у подібних жахіттях... Юридичну відповідальність має той, хто вчинив зло, або той, хто сприяв злочинним діям. А певну моральну відповідальність маємо

ми всі. Це є безконечна проблема – ми винні перед поляками, поляки – перед нами, ми винні перед татарами, татари – перед нами. Але так ми нічого не розв'яжемо. Інша річ, йдеться про Геноцид, про знищення всього чи майже всього етнічного масиву. Тоді ми всі схиляємо голови перед жертвами і просимо вибачення за те, що ми не змогли їх уберегти. Це не означає, що український народ вчинив Голокост чи погроми. Я щодо цього говорив би про індивідуальну відповідальність – це основний європейський етичний принцип. Колективної відповідальності бути не може за визначенням. Тому український народ не може відповідати спільно за те, що скоїть кожен окремий член суспільства, відповідає завжди той, хто брав безпосередню участь у злочинних діях».

Осмислюючи думки українського філософа, вважаємо важливим також з'ясувати характер тої суспільної атмосфери, тих настроїв українців під час Другої світової війни, які впливали на певне ставлення до знищення євреїв.

Зрозуміло, що головні проблеми для українців були пов'язані не з долею місцевих євреїв, а з власним виживанням; для діячів національного руху – із долею України та перспективами її державної розбудови. Це відрізняється від суспільної атмосфери в гітлерівській Німеччині, де державний антисемітизм був важливою складовою політики, а переслідування євреїв та ідея «остаточного вирішення єврейського питання» стала одним з ідеологічних стрижнів нацистської ідеології.

Серед українців були «ідейні антисеміти» – і такі, хто мав расистські, ксенофобські погляди; і такі, хто вбачав у євреях «знаряддя більшовизму» та «ворожу силу» (подібне можна простежити і стосовно поляків). Але навіть ці «ідейні» антисеміти до початку нацистської окупації України не ставили завдання тотального фізичного винищення євреїв України.

Отже, важливо ще раз підкреслити, що головну відповідальність за Голокост несе **нацистська Німеччина та її піддані**, тобто ті «гвинтики» нацистської машини знищення, які яскраво описані в книзі Джонатан Літтелл «Благочинні».

Учасниками Голокосту були **союзники Німеччини – Румунія, Угорщина**.

Частина відповідальності за геноцид лежить і на представниках місцевого населення України – українцях, росіянах, німцях, поляках та інших, – які допомагали нацистам у знищенні євреїв України, або самі були організаторами цих убивств. При цьому більшість населення виступала сторонніми спостерігачами Голокосту, а окремі герої та навіть цілі групи українців рятували євреїв від геноциду із загрозою для власного життя та життя своїх рідних.

Бібліографія

Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011.

Винокурова Ф. Голокост від куль, від голоду та хвороб: доля євреїв на території Трансністрії 1941–1942 рр. Проблеми історії Голокосту: український вимір. Науковий журнал. Випуск 9. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума»; ПП «Ліра ЛТД», 2017.

Голокост на території України під час Другої світової війни. Український інститут національної пам'яті, онлайн-семінар. Українсько-німецькі історичні діалоги, 2 жовтня 2021 р. Ігор Щупак, Дітер Поль. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/ukrayinsko-nimecki-istorychni-dialogy/seminar-golokost-na-terytoriyi-ukrayiny

Історик про злочин Бабиного Яру: Німці його замислили, спланували і виконали на 99%. Про німецькі розстріли євреїв у Бабиному Яру у вересні 1941 року – розмова з професором Владиславом Гриневичем, директором Інституту дослідження території та ландшафту пам'яті Бабиного Яру. Назар Олійник, 22 жовтня 2021. Portal Polskiego Radia SA. Українська служба. Історія. URL: https://www.polskieradio.pl/398/7866/Artykul/2831600

Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941–1944 рр.). Український історичний журнал. 1992. № 2.

Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: монография. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2016 (2-е издание – 2021).

Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: монография. Ч. 2. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД», 2017.

Мирослав Попович. День, 4 жовтня, 2011. Олександр Купрієнко. Про що повинен знати ведучий ток-шоу на українському ТБ, або Дещо про «нерозуміння норм європейської етики» та нагнітання українофобії. URL: https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/pro-shcho-povinen-znati-veduchiy-tok-shou-na-ukrayinskomu-tb

Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / видання друге; перекл. з англ. Київ, 2007.

Славік Ю. Шлях до Аушвіцу: Голокост на Закарпатті. Дніпро: Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017.

Спогади рабина Давида Кахане. Щоденник Львівського гетто / Упорядн. Ж. Ковба. Київ, 2009.

Стяжкіна Олена. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і Літера, 2020.

Хто був відповідальний за впровадження Голокосту та «Остаточного розв'язання єврейського питання»? Енциклопедія Голокосту. United States Holocaust Museum. URL: https://encyclopedia.ushmm.org/content/uk/article/introduction-to-the-holocaust

Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба (Серія «Бібліотека Інституту юдаїки»). Київ: Дух і Літера, 2003.

Щупак І. Трагедія євреїв України. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 402–424.

80-річчя трагедії Бабиного Яру: як нацисти знищили київських євреїв. Інтерв'ю з істориком Яною Примаченко. Дмитро Шурхало, 29 вересня 2021. Радіо Свобода. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/babyn-yar-holokost/31482724.html

Ігор ЩУПАК

Чому в СРСР «забули» про Голокост?

Голокост є одним із найбільш досліджених явищ історії. Але історія Голокосту на території СРСР в радянські часи значною мірою замовчувалась. Можна сказати, що це була **НЕпам'ять про Голокост.**

Лише в 1941 – на початку 1942 рр. радянські засоби масової інформації час від часу доносили інформацію про знищення окупантами євреїв. Повідомлялося про єврейські жертви в Житомирській області, на Поділлі, на Київщині, у Львові, Маріуполі та в багатьох містечках України. Отже, ця тема ще не була табуйована на початку німецько-радянської війни.

Але вже у квітні 1942 р. в газеті «Известия» вийшла стаття про розстріли в Дніпропетровську, жертвами яких стали «16 000 людей» без згадки про знищення саме євреїв. У цьому матеріалі містилося повідомлення про те, що радянське населення знищувалося нацистами «незалежно від їх національності, соціального становища, статі та віку». Знеособлене формулювання про «знищення радянських людей незалежно від їх віку, статі та національності» стало згодом традиційним для офіційних радянських повідомлень та НЕпам'ятних знаків жертвам Голокосту. Згадки про єврейське походження жертв нацистів не зникли повністю в радянських газетах та інформаційних повідомленнях, але найчастіше вони відтіснялися на останні сторінки, замінювалися вищезгаданим евфемізмом про вбитих «радянських громадян».

Повідомлення про злочини нацистів проти євреїв поширювалися єврейськими літераторами та діячами культури, багато хто з яких згодом увійшов до Єврейського антифашистського комітету (про це йтиметься далі). Від початку німецько-радянської війни такі свідчення збиралися та оприлюднювалися, в основному, для «зовнішньої аудиторії» – урядів та суспільств західних країн, у яких сталінське керівництво просило про допомогу. Водночас інформування про масові розстріли євреїв ставало доступним і в самому Радянському Союзі. Так, на «радіомітингу» 24 серпня 1941 р. відомий театральний режисер і громадський діяч Соломон Міхоелс (убитий радянськими спецслужбами вже після війни, у 1948 р.), в першому подібному радіоефірі прямо говорив про плани нацистського керівництва щодо тотального винищення єврейського народу. Про контрольованість радянською владою цього та подібних заходів свідчить, зокрема, «сприяння» в його організації НКВС (Наркомату внутрішніх справ).

У лютому 1942 р. радянське керівництво санкціонувало створення при Радінформбюро («Совінформбюро») ЄАК – ***Єврейського антифашистського комітету*** (діяв до його ліквідації у 1948 р. за «буржуазно-націоналістичну діяльність» та подальших арештів і страт його діячів). А у квітні 1942 р. ЄАК опублікував свою першу відозву до світового єврейства за підписами 47-ми відомих письменників, театральних діячів, лікарів та євреїв-військовослужбовців. Про наступні мітинги ЄАК у травні 1942 р., квітні 1944 р. сповіщалося в головних радянських газетах. Більше відомостей можна було знайти на сторінках ідишемовної газети «Ейнікайт» – друкованого органу ЄАК.

Серед членів ЄАК, які збирали свідчення про антиєврейські акції нацистів, треба назвати, насамперед, Іллю Еренебурга і Василя Гроссмана. До речі,

всі основні роботи І. Еренбурга, де порушувалася тема знищення євреїв України, побачили світ лише в період руйнації Радянського Союзу – в 1991 р.

Поширюючи інформацію про злочини нацистів та їх поплічників, ЄАК надіслав до зарубіжних ЗМІ більше 23 тис. статей, 12 рукописів книг, більше 3000 фотографій.

За рішенням ЄАК було утворено редакційну раду «***Чорної книги***» – збірки свідчень та документів про Голокост. До складу редколегії увійшли радянські літератори та журналісти (М. Алігер, В. Каверін, А. Платонов, Л. Квітко, П. Маркиш, Р. Фраєрман, В. Шкловський та інші) під керівництвом В. Гроссмана та І. Еренбурга.

«Чорна книга» вийшла друком англійською мовою в 1947 р. в Нью-Йорку, але її друкарський набір російською був розсипаний у 1948 р. через радянські ідеологічні установки фактичної заборони згадки про Голокост. Тому для широкого читача «Чорна книга» стала доступною лише після 1991 р., а у 2020 р. книга вийшла українською мовою, що стало знаковим явищем, адже головний її розділ стосується саме подій в Україні.

За умов замовчування Голокосту були люди, які намагалися донести правду про нього. У жовтні 1959 р. в «Літературній газеті» вийшла стаття Віктора Некрасова «Чому цього не зроблено? (Про пам'ятник загиблим у Бабиному Яру в Києві)». У вересні 1961 р. поет Євген Євтушенко надрукував у «Літературній газеті» свій вірш «Бабин Яр». Великий моральний вплив на громадськість справив роман Анатолія Кузнєцова «Бабин Яр». Відомі також вірші про Бабин Яр Іллі Еренбурга. Ці літературні твори не були історичними дослідженнями, але вони відіграли свою роль у формуванні громадської думки про Голокост.

Трагедія в Бабиному Яру невипадково займає центральне місце в історичній пам'яті українського суспільства. Саме тут 29–30 вересня 1941 р. нацисти розстріляли майже 34 000 євреїв, що перетворило Бабин Яр на такий же страшний символ Голокосту, яким є табір смерті Аушвіц-Біркенау на польських теренах. Загальна кількість розстріляних в урочищі протягом німецької окупації 1941–1943 рр. сягає 100 000 чоловік. Основними жертвами нацизму тут були євреї, але поруч із ними в Бабиному Ярі знищували ромів, радянських військовополонених, компартійних активістів і підпільників, членів Організації українських націоналістів, психічно хворих, українців – «порушників» окупаційного порядку.

Ще під час війни, восени 1941 р., радянські газети інформували про масові розстріли євреїв Києва. «А на початку 1942 р. їх було згадано як приклад нацистських злочинів у ноті міністра закордонних справ В'ячеслава Молотова, – пише історик Віталій Нахманович. – Новий сплеск зацікавленості в цій темі припав на кінець 1943 р. Одразу після вигнання нацистів з Києва до Бабиного Яру привезли велику групу іноземних журналістів, численні публікації почали з'являтися в радянських газетах». Як відомо, створена у листопаді 1942 р. Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників* (далі – НДК) розгорнула широку роботу з фіксації нацистських злочинів, до якої було залучено кілька мільйонів осіб.

* Повна назва Комісії: Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР.

Серед величезного масиву складених документів були зафіксовані й факти масових розстрілів євреїв у Бабиному Яру. «Однак в офіційному акті комісії, опублікованому в 1944 р., йшлося вже лише про "мирних радянських громадян". Щодо цього було отримано чіткі настанови з Москви».

Щороку 29 вересня у Бабиному Яру збиралися групи євреїв, які згадували загиблих. У вересні 1966 р., до 25-х роковин трагедії, в «неофіційному» мітингу взяли участь тисячі чоловік. Письменник Віктор Некрасов у своєму виступі висловив обурення бездіяльністю міської влади, яка не встановила пам'ятник жертвам розстрілу. Знаковим був виступ Івана Дзюби, який, зокрема, зазначив: «Бабин Яр – це наша спільна трагедія, трагедія перш за все єврейського та українського народів». Невдовзі влада звинуватила І. Дзюбу в українському буржуазному націоналізмі, поставивши у провину й цю промову на мітингу, яку інтерпретували як заклик до об'єднання сіоністів з українськими націоналістами. Мітинги, які проводили євреї та українці у 1960-х роках, заборонялися і переслідувалися.

Загалом меморіалізація жертв розстрілів у Бабиному Яру за радянської доби виглядає як історія НЕпам'яті, що розтягнулася на кілька десятиліть після трагедії. Пам'ятник в Бабиному Яру було встановлено лише в 1976 р., та й тоді він був присвячений «радянським громадянам і військовополоненим».

В СРСР загалом нацистський геноцид щодо євреїв фактично замовчувався і на суспільному рівні, і в історичній науці: ***протягом майже 45 років після закінчення Другої світової війни не було видано жодної спеціальної роботи на цю тему.*** У загальних роботах, присвячених аналізу нацистського окупаційного режиму, зрідка лише наводилося кілька фактів убивства євреїв. При цьому особливий характер дій нацистів проти них не визнавався; з точки зору авторів, окупанти та їхні посібники винищували не євреїв, а «радянських людей», і доля євреїв нічим не відрізнялася від долі інших радянських громадян.

Таке ставлення до трагедії єврейського народу в колишньому Радянському Союзі вже після війни можна вважати проявом антисемітизму, який засуджувався на словах, але фактично негласно заохочувався, особливо з кінця 1960-х рр., коли тодішнє радянське керівництво у військовому конфлікті між Ізраїлем та арабськими країнами стало на бік останніх.

Винятком із загальної політики замовчування Голокосту були ***спроби радянської влади дискредитувати українських націоналістів закордонної діаспори,*** але відповідні роботи на замовлення писалися англійською мовою і були розраховані на закордонну аудиторію.

Ще раз наголосимо, що для радянської історіографії характерною була згадка про знищення нацистами «мирних радянських громадян без урахування статі, віку та національності». Цій традиції слідували і при описі вищезгаданої трагедії в Бабиному Яру. Так, у томі «Історії міст та сіл Української РСР», присвяченому Києву, про розстріли десятків тисяч євреїв наприкінці вересня 1941 р. було сказано так: «Він [Бабин Яр. – І. Щ.] став місцем масових страт радянських людей – комуністів та комсомольців, службовців державних установ та членів їхніх сімей, які залишалися у місті, бійців та командирів Червоної Армії, які не змогли вийти з оточення». В «Українському радянському енциклопедичному словнику» за 1988 р. у відповідній статті взагалі не згадується про наймасовіший розстріл євреїв в історії Голокосту.

На наш погляд, **замовчування Голокосту в СРСР можна пояснити низкою причин.**

1. Насамперед, вивчення «остаточного вирішення єврейського питання» руйнувало ***міф про «єдиний радянський народ» та його «спільну історичну долю».*** Визнання того факту, що нацистська ідеологія і політика обрали головною мішенню геноциду саме євреїв, з одного боку, могло послабити наголос на провідній історичній ролі російського народу як героя та жертви. З іншого боку, «виокремлення» євреїв в історії війни могло підживлювати національну самосвідомість євреїв та позначатися на активізації єврейського національного руху, посиленні сіоністських настроїв.

2. ***Радянська ідеологічна машина мала протистояти нацистській пропаганді,*** яка активно просувала міф про «жидо-комуну», «єврейський характер» радянського режиму і те, що нацистська Німеччина вела війну нібито виключно «проти євреїв і комуністів». Відповідно, радянські керівники прагнули представити жертви «остаточного вирішення єврейського питання» як спільні жертви «радянських людей без урахування статі, віку та національності». Масштаби втрат росіян та інших народів Радянського Союзу перебільшували, намагаючись посилити мотивацію боротьби з німецькими загарбниками та, з іншого боку, нейтралізувати антисемітські настрої частини населення СРСР, яка піддалася впливу нацистської пропаганди.

3. Важливою причиною затушовування пам'яті про Голокост, на думку канадсько-українського історика І.-П. Химки, було те, що ***багато повоєнних комуністичних чиновників поділяли антиєврейські упередження.*** До того ж, етнічні росіяни та українці зайняли замість євреїв певні соціальні ніші і «не хотіли порушувати питання Голокосту, наслідком якого, як і після винищення та переселення поляків, було їхнє соціальне вивищення»*.

4. Правдиве висвітлення Голокосту неодмінно викликало б постановку ***питання про те, що зробила радянська влада для порятунку єврейського населення***, на яке чекало тотальне винищення. Зважаючи на те, що в 1939–1941 рр. Радянський Союз був де-факто союзником нацистської Німеччини, відомості про репресії нацистів проти євреїв не поширювались. Абсолютна більшість людей не очікували на масові вбивства євреїв та репресії, які здійснював Третій Райх. Опинившись на окупованій території, євреї були приречені на смерть.

Натомість пріоритетом для радянської влади було рятування від захоплення німцями, вивезення на Схід цінностей, машин і обладнання тощо, а люди виступали в ролі обслуговуючого персоналу, живого додатку до «засобів виробництва». Питома вага євреїв, евакуйованих разом із заводами, визначалася їх відповідною вагою в інженерно-технічних кадрах, а не загрозою їхньому життю.

5. Вивчення геноциду щодо євреїв могло зачепити ***дратівливе для радянської влади питання про ставлення місцевого населення до окупації та проблему колаборації з окупантами.*** Для радянської ідеології неприпустимим було висвітлення фактів співпраці з окупантами сотень тисяч радянських громадян; визнання того, що певна частина «радянських людей» прямо чи опосередковано була причетна до нацистського геноциду та знищення євреїв.

* Іван-Павло Химка. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. URL: http://uamoderna. com/md/223–223

6. Будь-які «національні акценти» в історичних дослідженнях ***«загрожували» контактами радянських істориків з колегами із західних країн***, що могло сприяти руйнуванню «залізної завіси» між Радянським Союзом та «Західним світом».

Отже, в СРСР намагалися «приглушити», якщо не повністю замовчати пам'ять про жертви Голокосту, близько чверті яких – 1,5 мільйона – складали українські євреї.

Бібліографія

Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. Київ: Дух і Літера, 2016.

Владислав Гриневич. Бабин Яр в епоху неосталінізму і до розвалу СССР. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. 22 квіт. 2017. URL: https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-jar-4

Владислав Гриневич. Бабин Яр. Трагедія євреїв: від напів- до повного замовчування. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. 06 берез. 2017. URL: https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/babyn-yar-1

Гон М. Пам'ять про Голокост: суб'єкти формування та функціонування в Україні // Сучасні дискусії про Другу світову війну: Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 95–100.

Єврейський антифашистський комітет (ЄАК). Енциклопедія історії України. Інститут історії України Національної академії наук України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=EAK

Іван-Павло Химка. Рецепція Голокосту в посткомуністичній Україні. Україна модерна: Міжнародний інтелектуальний часопис. URL: https://uamoderna.com/md/223-223

Ігор Щупак. Національні герої в українській історії // Культура діалогу. Національний круглий стіл: зб. ст. / упоряд. О. С. Доній / Центр досліджень політичних цінностей. Харків: Фоліо, 2021. С. 38–44.

Медведовська А. Ф. Голокост в Україні в суспільній думці кінця XX – початку XXI ст.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2016.

Наталія А. Федущак. Вшанування Бабиного Яру: промова 1966 року та 50 років по тому. Історична правда. 6 вер. 2016. URL: https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/09/6/149187/

Радомир Мокрик. Пам'ять землі: Бабин Яр Івана Дзюби. Локальна історія. 30 вер. 2021. URL: https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/pamiat-zemli-babin-iar-ivana-dziubi/

Чорна книга: про злочинне повсюдне знищення євреїв німецько-фашистськими загарбниками в тимчасово окупованих районах Радянського Союзу та таборах знищення в Польщі під час війни 1941–1945 років / уклад. В. Гроссман, І. Еренбург. Київ: Дух і Літера, 2020.

Щупак І. Історія Голокосту у шкільних підручниках Польщі, Росії та України // Сучасні дискусії про Другу світову війну : Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків (наукове видання) / Упорядкування та редагування матеріалів: Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 196–207.

Щупак І. Роковини перемоги над нацизмом, Друга світова війна і квазірелігійна концепція Великої Вітчизняної війни. Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання: Науково-методичний журнал. 2016. № 5 (56). С. 34–40.

Щупак І. Уроки Голокосту в українській історичній науці та освіті: від наративу до осмислення та постановки суспільного питання про покаяння (до 75-ї річниці трагедії Бабиного Яру). Український історичний журнал. 2016. №№ 4, 5.

Ігор ЩУПАК

Як оцінюються матеріальні збитки України у роки Другої світової війни?

Україна зазнала найбільших матеріальних втрат серед колишніх республік Союзу РСР, а також 61 держави, що були втягнуті в Другу світову війну.

Нацисти перетворили на руїни 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, без даху над головою залишилося понад 10 млн чоловік. За неповними даними 259 сіл України були вщент спалені з їх жителями. Точніші підрахунки засвідчують, що таких сіл більше, бо, скажімо, на Чернігівщині їх виявилося 51, на Волині – 97, Сумщині – 128, Рівненщині – 176.

Цілеспрямовано знищувалась інфраструктура УРСР, а саме: знищено: 5,6 тис. мостів, 1 916 залізничних станцій, 33 тис. навчальних закладів, 18 тис. медзакладів, 19,2 тис. бібліотек.

Втрати потужностей житлово-комунальної системи становили: водогони – 87,6%, каналізація – 88,6%, очисні підприємства – 87,3%, електростанції – 88,2%, газифікація – 80,0%.

Окупанти вивезли до Німеччини або спожили 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 3311 тис. коней, понад 9333 тис. свиней, 17 307 тис. тонн зерна, 7317 тис. овець і кіз, майже 60 млн голів домашньої птиці.

З музеїв УРСР вивезено близько 40 тис. картин, експонатів, інших художніх цінностей. Частина з них після війни опинилася в Росії, але питання про повернення їх в Україну залишилося проблематичним.

Катастрофічних втрат внаслідок евакуаційних заходів радянського уряду в другій половині 1941 р., бойових дій і тактики «випаленої землі», яку застосовували обидві воюючі сторони, зазнала основа економіки – важка індустрія республіки. Нині важко встановити, яка кількість збитків проходить по кожній з цих «граф». Адже в радянський період всі вони «списувалися» на окупантів. Загальні цифри втрат (у версії радянської історіографії) становили: 16 150 зруйнованих та пошкоджених підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 – коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні інших основних і допоміжних виробництв.

Німецькі та румунські господарські структури та фірми на завершальному етапі окупації України прагнули вивозити або максимально пошкодити значну кількість промислового устаткування. Співробітники концерну «Фрідріх Крупп і К » транспортували до Райху обладнання, напівфабрикати і метал з Новокраматорського машинобудівного заводу – одного з найбільших об'єктів галузі, а власники концерну «Герман Геринг» – гірниче устаткування з шахт і рудників Донецького і Криворізького басейнів акціонерне товариство «Схід» – обладнання трубопрокатного заводу ім. К. Лібкнехта (Дніпропетровськ). Апаратуру, вузли технологічних ліній, інструменти й верстати з більшості підприємств Києва, Харкова, Одеси, Горлівки, Дніпродзержинська, Єнакієвого, Костянтинівки, Макіївки, Маріуполя, Дніпропетровська переправляли до Німеччини. Незважаючи на те, що на підконтрольній румунській окупаційній

адміністрації території України перебувало не так багато індустріальних об'єктів, окупаційна адміністрація також долучилася до пограбування галузі. До Румунії було вивезено майна майже на суму 948 млрд лей (у довоєнній валюті).

У матеріалах Надзвичайної державної комісії з розслідування злочинів окупантів вказувалося, що з території УРСР було переміщено за кордон 127,8 тис. електродвигунів, понад 781,6 тис. металорізальних верстатів, понад 19 одиниць ковальсько-пресового обладнання, 2,4 млн т руди чорних металів та складських запасів, 276 тис. т чавуну і феросплавів, 984 тис. т рейок і прокату чорних металів.

Системної руйнації внаслідок евакуації, бойових дій та свідомого пошкодження зазнали харківські тракторний і турбогенераторний, краматорські машинобудівні гіганти, мелітопольський дизельний, одеський ім. Січневого повстання, київські «Арсенал», ім. Леніна, ім. Горького, «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор» та інші підприємства, що становили основу вітчизняної важкої промисловості.

Чорна металургія одночасно з вуглевидобувною, залізорудною і машинобудівною галузями становили фундамент індустріального потенціалу України. У другій половині 1941 р. – першій половині 1942 р. радянське керівництво організувало демонтаж і вивезення у віддалені райони країни обладнання та матеріалів найбільших промислових підприємств галузі, а те, що не вдавалося евакуювати, знищувалося. 550 найкращих підприємств евакуйовано з України до Росії, після війни їх не повернули. Відступаючи, нацисти довершили справу: 28 об'єктів металургійної та 25 коксохімічної промисловості було перетворено на руїни, кваліфіковані робітничі кадри, інженерно-технічний персонал виявився розпорошеним. Кількість робітників, ІТП та службовців на промислових підприємствах України зменшилася на 45,5%.

На відміну від підприємств інших галузей обладнання металургійних заводів можна було демонтувати й вивезти у східні райони СРСР лише частково. Тому в руслі тактики «випаленої землі» устаткування, що не підлягало евакуації, та вся інша інфраструктура спеціальними саперними підрозділами висаджувалась у повітря чи приводилась у стан непридатності.

У 1945 році Українська Республіканська комісія сприяння роботі Надзвичайній державній комісії (НДК) із встановлення й розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР підготувала звіт, в якому була названа цифра, яка фігурувала пізніше майже в кожній праці про Другу світову війну – 285 млрд крб. у цінах 1940 р., що тоді було еквівалентно 100 млрд доларів, або майже 42% усіх втрат, завданих тодішньому СРСР.

Проте у цифрах спостерігаються серйозні розбіжності, оскільки жоден з актів обласних комісій не надає таких цифр, які фігурують у звіті Республіканської комісії. Наприклад, навіть найвищий серед республіканських даних показник Полтавської області 21 188 млн крб. не підтверджується актом обласної комісії, котра оцінювала лише збитки колгоспів у 22 807 млн крб., громадян – у 12 946 млн крб.

Станом на 1 квітня 1945 р. зведені дані щодо матеріальних збитків Української РСР були направлені головою НДК М. Шверником тодішньому секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову. Загальні збитки республіки оцінено у 353 422 млн крб., у т.ч. колгоспам – 223 254 млн крб., громадянам – 98 038 млн крб., державним підприємствам та установам, кооперативним і громадським організаціям – 32 030 млн крб. Отже, можна констатувати, що збитки державних підприємств, установ, громадських організацій союзного значення тут не були враховані. До того ж у звіті відсутні відомості з Волинської, Дрогобицької і Станіславської областей, Криму (14 346 млн крб.) та Закарпаття (1648 млн крб.).

У чому була причина таких занижених даних? Можемо припустити, що отримані дані по збитках УРСР настільки контрастували із втратами інших республік, що було вирішено свідомо їх занизити до більш коректного рівня.

Якщо до даних, які надійшли М. Хрущову, додати збитки підприємств, установ, громадських організацій союзного значення, представлені у республіканському звіті, відсутні у документі дані по трьох областях, невраховані дані по показниках штрафів та неотриманих доходів, виходимо на цифру понад 450 млрд крб. Але й ця цифра є відносною, з огляду на відмінності даних комісій усіх рівнів – починаючи від районних.

В суму прямих збитків не увійшли такі втрати, як зменшення національного доходу від припинення і скорочення роботи державних підприємств і колгоспів; вартість знищеного і пограбованого завойовниками продовольства, прямі воєнні й додаткові витрати, викликані війною і перебудовою господарства, витрати на евакуацію і реевакуацію підприємств та населення, виплати військових пенсій, втрати прибутків населення під час війни, а також втрати підприємств унаслідок припинення виробництва в окупованих районах.

Остаточна цифра матеріальних втрат УРСР й на сьогодні залишається відсутньою. Це питання є дискусійним і потребує подальших наукових досліджень.

Бібліографія

Вєтров І. Г. Економічна експансія третього рейху в Україні 1941–1945 рр. Київ: Четверта хвиля, 2000.

Дубик М. Г. Матеріальні збитки України в Другій світовій війні // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. В 2-х кн. Кн. 2. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка НАН України», 2011.

Польсен Н. Б. Розслідування воєнних злочинів «по-совєтські»: Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії / Пер. з англ. // Голокост і сучасність. 2009. № 1.

Хойнацька Л. М. Збитки економіки України та її машинобудівної галузі внаслідок війни та окупації // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. Вип. 7: У 2 ч. Ч. 2. Київ, 2003.

Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. 1941–1945 рр. В 3 т. Т. 3: Радянська Україна у завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). Київ: Видавництво політичної літератури України, 1969.

Ігор ВЄТРОВ, Людмила ХОЙНАЦЬКА

Як здійснювалася відбудова індустрії України?

Процес індустріального відродження визволених районів України не має аналогів у всесвітній історії. Вже сам по собі є надзвичайним той факт, що відбудова підприємств розпочиналася у військовий час і саме тоді набувала широких масштабів. Умовно відбудовний процес поділяється на два періоди: перший – від визволення певних регіонів республіки до завершення війни; другий – від ухвалення 5-річного плану на 1946–1950 роки. В основу такої періодизації покладено принципи планування економічних процесів – від орієнтовних планових показників, ухвалених центральними й республіканськими відомствами, до ухвалення завдань IV п'ятирічки.

Відбудовна стратегія для України базувалась на відновленні насамперед тих об'єктів, які визначали розвиток усіх інших галузей, тобто в першу чергу вугільної, металургійної, коксохімічної, машинобудівної галузей, енергетики і транспорту.

Відродження індустрії в роки війни було складним процесом, який передбачав відтворення виробничих потужностей та робітничих колективів, організацію виробництва необхідної фронту продукції, поступову підготовку та перехід до випуску продукції, що відповідала профілю підприємств.

Специфіка умов воєнних років потребувала створення особливих органів – Комітету з відбудови народного господарства у визволених районах, Комітету з обліку й розподілу робочої сили тощо. Очолив відбудову всієї промисловості Державний Комітет Оборони, у розпорядженні якого було зосереджено всі ресурси Радянського Союзу.

Відбудову доводилося починати, по суті, «з нуля», цілковито покладаючись на «внутрішні резерви» Української республіки. Для мобілізації коштів населення проводилися кампанії зі створення «фонду оборони», речові лотереї. Чимало патріотично налаштованих людей вносили до цього фонду свої заощадження, проте державні органи влади з метою збільшення грошових надходжень часто вдавалися до жорсткого примусу.

Масова реевакуація майна підприємств, вивезених до тилу в 1941–1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Щоправда, на підприємства важкої промисловості впродовж 1944–1945 рр. надійшла певна кількість обладнання та устаткування з інших промислових регіонів. В цілому було повернуто лише рештки евакуйованого майна. Різноманітні за формами поставки обладнання і матеріалів із-за кордону (ленд-ліз, репарації, імпорт) за всього їх позитивного значення складали незначну частку вітчизняних матеріально-технічних ресурсів.

Ситуація в зруйнованому господарстві України ускладнювалася ще й тим, що не вистачало людей, особливо спеціалістів. Багатьох забрала війна, а чимало з тих, хто у складі виробничих колективів евакуювався на Схід, не повернулися додому і з різних причин залишилися там на постійне проживання. Проблему забезпечення підприємств робочою силою вирішували випробуваними методами, зокрема мобілізаціями робочої сили та впровадженням кримінальної відповідальності за «дезертирство з виробництва». Широко використовували

також працю військовополонених та репатрійованих «остарбайтерів». Мережа професійно-технічної освіти України мала забезпечувати трудові резерви необхідними кадрами у найстисліші терміни.

Першочергова увага приділялася відбудові тих підприємств, які найменше постраждали та могли бути використані в оборонних цілях.

На початку відбудовних робіт доводилося використовувати зібрані на руїнах підприємств деталі й частини різних механізмів. Саме за цих умов важливого значення набув метод «народної будови», впроваджений трудівниками України. Відновлення зруйнованих виробничих площ поєднувалося з їх реконструкцією та новим будівництвом. Упродовж війни темпи будівництва безперервно зростали. Паралельно зі зростанням масштабів та прискоренням темпів відбудови змінювався характер і зміст відновлювального процесу – від тимчасової відбудови підприємств та пристосування всіх придатних приміщень силами робітників підприємств до капітальної, силами спеціалізованих будівельних організацій.

На завершення війни в УРСР введено в експлуатацію 14 доменних і 15 мартенівських печей, 38 прокатних станів, 2 бесемерівських конвектори. Упродовж 1944–1945 рр. металурги республіки дали 1,8 млн т чавуну (23% довоєнних обсягів), 1,2 млн т сталі (23%), 900 тис. т прокату і труб (29,5%). Основним споживачем металу була машинобудівна промисловість. До вересня 1945 р. завдяки титанічній праці робітників зі 108 заводів машинобудівної та оборонної промисловості союзного підпорядкування, що діяли в Україні до війни, було відбудовано 95. Саме тут дістали «друге життя» та знову потрапили на фронт тисячі танків, літаків, гармат, мінометів. Упродовж порівняно невеликого терміну було підготовлено та налагоджено виробництво основної номенклатури воєнної та цивільної продукції. Так, колектив Ворошиловградського паровозобудівного заводу, відновивши весь технологічний цикл, 2 листопада 1945 р. вивів за ворота перший паровоз серії «СО». Водночас в Україні було створено 9 нових заводів і закладено ще 4 об'єкти, в тому числі Львівський та Одеський складальні заводи.

Водночас загальна продуктивність праці на підприємствах залишалася невисокою. Серед найважливіших причин цього слід назвати незадовільне матеріально-побутове становище населення. Карткова система постачання могла забезпечити лише найнижчий прожитковий рівень. Підвищення продуктивності праці робітників здійснювалося як шляхом пропагандистської роботи, так і застосуванням методів силового тиску, а також у обмежених обсягах – соціальним заохоченням. Випробуваним засобом організації робітничого класу на масовий трудовий героїзм було застосування такого методу позаекономічного примусу, як соціалістичне змагання, що поширювалося в економіці з часів виконання першого п'ятирічного плану. Соціалістичне змагання деякою мірою втілювало в собі систему організації праці Тейлора, що набула широкого застосування у країнах Заходу. Проте на відміну від неї змагання в СРСР поширювалося не завдяки використанню досягнень науки і техніки для отримання максимуму додаткової вартості, не супроводжувалося матеріальним заохоченням, а спиралося на комуністичне ставлення до праці, тобто ставка робилася на свідомість як головний важіль народної ініціативи.

В щойно сформованих трудових колективах поширювалося трудове змагання між цехами, ділянками та окремими робітниками за дострокову відбудову

корпусів підприємств, налагодження та встановлення обладнання, виконання завдань по випуску продукції для потреб фронту та цивільного населення. В ширших масштабах цей процес набував форм змагання між окремими, як правило, спорідненими підприємствами міст, областей, країв та союзних республік.

Оскільки переважну більшість виробничих кадрів становила молодь, дійовою формою її організації на виконання і перевиконання планових завдань виявилися комсомольсько-молодіжні бригади, які створювалися у всіх галузях господарства відразу ж після визволення населених пунктів від ворога. Так, у Харкові у листопаді 1943 р. їх було створено 180, вони об'єднували близько 2 тис. чол. молоді, через місяць їх кількість зросла вдвічі. Широко розгорнулось змагання за звання фронтових, що надавалося комсомольсько-молодіжним бригадам, які систематично виконували план на 150–200% та досягали високої виробничої кваліфікації всіх членів бригади.

Долаючи великі труднощі, зумовлені наслідками війни, український народ надзвичайно швидкими темпами відбудовував промисловість республіки. Тільки за останні роки IV п'ятирічки в Донбасі було введено в дію 69 основних шахт загальною потужністю 39,5 млн т вугілля за рік. Почав давати продукцію найбільший в країні Дніпровський алюмінієвий комбінат ім. Кірова, енергетики довели до повної потужності Дніпрогес ім. Леніна, досягли проєктної потужності заводи важкого машинобудування. На підприємствах чорної металургії введено в дію 22 доменних та 43 мартенівських печі, 46 прокатних станів. Машинобудівні заводи республіки освоїли випуск понад 740 нових машин, верстатів та устаткування. 1948 р. дала першу продукцію нова галузь транспортного машинобудування – автомобільна.

Великих якісних змін зазнала галузева структура економіки західних областей республіки – відбулося зростання підприємств важкої промисловості. Разом з тим, у цих областях закладено основи нової в республіці паливно-енергетичної бази.

Упродовж 1946–1950 рр. в Україні відбудували, збудували і ввели в дію понад 6 тис. промислових підприємств (тобто більше, ніж за першу і другу п'ятирічки разом взяті), газопровід Дашава – Київ. Середньорічний темп приросту промислової продукції республіки досяг 34,5% (проти 22–23% в цілому по СРСР). У 1950 р. загальний обсяг промислового виробництва порівняно з 1940 р. збільшився на 15 %, у тому числі по чорній металургії – на 16%, машинобудівній і металообробній промисловості – на 44%, промисловості будівельних матеріалів – у 2,3 раза.

Повернення керівництва СРСР до сталінської концепції форсованого «завершення будівництва соціалізму та переходу до комунізму» мало далекосяжні негативні наслідки в перспективній орієнтації суспільства. Негативну роль відіграло й звужене розуміння процесу відбудови, зведення її лише до пріоритетного розвитку кількох базових галузей важкої промисловості й ідеї «відродження всього так, як було до війни», що відчутно стримувало якісне технологічне оновлення економіки.

Тоталітарний режим не міг відійти від командно-адміністративних засобів здійснення намічених програм відбудови країни. Наслідком такої політики сталінського керівництва було впровадження й у повоєнний період авторитарно-бюрократичного курсу управління економікою, який виключав рівноправні

партнерські відносини між усіма його учасниками, а владно-контрольні функції концентрував у центральних органах влади.

Робота підприємств України контролювалася з Москви відповідними галузевими міністерствами. Звідтіля нормативними документами та вказівками регламентувалася вся їх діяльність, що позбавляло українську економіку належного динамізму й гнучкості, можливості плідно використовувати свій науково-технічний потенціал, не створювало умов для ефективної праці в інтересах не тільки зростання воєнно-економічної могутності СРСР, а й соціального та господарського розвитку його окремих складових частин, у тому числі й України.

Провідного місця в економічній програмі тих років набули галузі промисловості з переважно матеріально- та енергомісткими технологіями, що передбачало екстенсивне використання природних ресурсів УРСР у інтересах промислового розвитку всього СРСР, до того ж у масштабах, які набагато перевищували потреби самої республіки. Постійне протистояння СССР в умовах «холодної війни» із західними державами втягнуло Радянський Союз у шалену гонку озброєнь та примушувало його керівництво приділяти дедалі більшу увагу посиленому розвитку оборонної промисловості, яка поглинала до 80% капіталовкладень.

Грандіозний план розвитку важкої промисловості республіки гальмував відродження сільського господарства та легкої промисловості, спрямованих на задоволення життєвих потреб населення.

Об'єктивно висвітлюючи як негативні, так і позитивні аспекти повоєнного відбудовного періоду, треба передусім беззастережно визнати, що народ України звершив справжній трудовий подвиг у ті жорстокі і буремні роки. Глибинні соціально-економічні та соціально-політичні процеси не втратили своєї актуальності. Нині, в умовах відсічі народом України агресії з боку РФ, і як наслідок відновлення зруйнованої рашистами економіки, необхідно враховувати багатющий, хоч і не завжди гідний запозичення, досвід минулих поколінь, які відродили з попелу економіку України, створили її громадянам необхідні умови для праці і життя.

Бібліографія

Бровар О. В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. XX ст.: Проблеми соціального розвитку. Донецьк, 2009.

Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. / За ред. І. І. Лукінова. Київ: Наукова думка, 1985. Т. 3, кн. 1.

Історія робітничого класу Української РСР: У 2 т. К., 1967. Т. 2.

Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ, 1999.

Хойнацька Л. М. Відновлення машинобудівної індустрії України та його соціальні наслідки (1943–1950 рр.). Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2003.

Бровар О., Вєтров І., Лобода М., Хойнацька Л. Відбудова промисловості республіки (1943–1950 рр.) // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. В 2-х кн. Кн.2. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка НАН України», 2011.

Ігор ВЄТРОВ, Людмила ХОЙНАЦЬКА

Як «велика перемога» у Другій світовій війні стала ідеологією агресивної політики сучасної Росії?

9 травня 2022 року увага всього світу була прикута до помпезних урочистостей в Росії до Дня перемоги над нацистською Німеччиною у Другій світовій війні. У своїй промові на військовому параді на Червоній площі Путін ототожнив повномасштабне вторгнення Росії в Україну з перемогою Радянського Союзу над нацистською Німеччиною. Минуле стало для агресора способом заявити про себе як про жертву, «у якої не було іншого вибору», а також про право на будь-який злочин. А «велика перемога» стала одним з аргументів для виправдання агресивної війни проти України, чиї жителі також у складі Червоної Армії боролися проти нацистської Німеччини. Як це могло статися?

Історія відзначення Дня перемоги

У багатьох країнах офіційно на державному рівні відзначається закінчення Другої світової війни у Європі. Як «День визволення» святкують цю подію в Італії (25 квітня), Нідерландах, Данії (5 травня), Норвегії – 8 травня. Як «День перемоги» відзначають 8 травня у Франції, Великобританії, з 1990-х рр. – у Чехії, Словаччині, Балтійських країнах, з 2015 року – у Польщі, а в Росії і колишніх радянських республіках цей день продовжують святкувати 9 травня.

Дата 9 травня 1945 р. пов'язана з повторним підписанням акту беззастережної капітуляції Німеччини у війні в радянській зоні окупації в передмісті Берліна м. Карлсхорст 8 травня 1945 р. Напередодні, 7 травня, був підписаний акт про беззастережну капітуляцію Німеччини в м. Реймс, але Радянський Союз наполіг на підписанні іншого акту на території, контрольованій Червоною армією, мотивуючи тим, що генерал Іван Суслопаров не мав таких повноважень від імені радянського Головнокомандування. Формально вибір дати для свята 9, а не 8 травня мотивують різницею між центральноєвропейським та московським часом, і перший, і другий Акт про капітуляцію набував чинності 8 травня о 23.01, що за московським часом було 9 травня о 00.01. Але Указ «Про оголошення 9 травня святом Перемоги» Президія Верховної Ради СРСР ухвалила ще 8 травня 1945 р., що свідчить про наміри радянського керівництва розмежуватися із союзниками по Антигітлерівській коаліції у святкових заходах.

В указі Президії Верховної Ради СРСР 9 травня називалося «днем всенародного торжества» і оголошувалося неробочим. Святкування перемоги 9 травня 1945 р. завершилося артилерійським салютом із 30 залпів у Москві, столицях союзних республік, у містах Ленінграді, Сталінграді, Одесі та Севастополі. 9 травня Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про заснування медалі «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». А фінальним акордом відзначення перемоги над Німеччиною став військовий парад на Червоній площі 24 червня 1945 р., яким командував маршал Радянського Союзу К. Рокоссовський, приймав маршал Радянського Союзу Г. Жуков.

У 1945 р. ще один день, 3 вересня, було оголошено «святом перемоги над Японією» і вихідним днем (Указ ПВР СРСР від 2 травня 1945). У 1947 р. обидва «свята перемоги» позбулися статусу вихідного дня і в СРСР повернулися до довоєнного календаря, коли лише 5 святкових днів мали статус неробочих. У наступні десятиліття «перемога над Японією» втратила свій особливий статус і перетворилася на один із багатьох епізодів війни, тоді як 9 травня набуло виняткового значення і стало офіційно називатися «День перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Традицію відзначення цієї дати умовно можна розділити на три періоди. Перший тривав від 1945 р. до травня 1965 р., коли формувався меморіальний простір і започатковувалися традиції святкування. Другий – від квітня 1965 р., коли Дню перемоги повернули статус вихідного дня, і до розпаду СРСР – період розквіту культу «Великої перемоги» як найвищого досягнення радянського суспільства. Третій період почався після розпаду СРСР і триває до цього часу та характеризується трансформацією святкових церемоній 8–9 травня у пострадянських і постсоціалістичних країнах. А для Росії цей святковий день перетворився на фундамент громадянської релігії, для захисту догм якої ухвалений спеціальний закон.

Сценарій святкування Дня перемоги в СРСР складався із воїнських почестей загиблим на війні і шанування живих ветеранів. У перші повоєнні десятиріччя формується меморіальний простір і траурний ритуал покладання квітів до пам'ятників загиблим воїнам і полководцям. Наприклад, у Києві, після відкриття в 1957 р. першого в СРСР меморіального комплексу «Невідомому солдату» у парку Вічної Слави, він стає центром урочистих заходів в День перемоги як для влади, так і для пересічних громадян та залишається таким до сьогоднішнього дня. Саме в період «хрущовської відлиги» відбувається перехід у святкових церемоніях від звеличування «батька-Сталіна» до шанування звичайного воїна в образі «невідомого солдата». У рамках ліберальної політики того часу є створення Всесоюзного комітету ветеранів війни у 1956 р., але без права утворення місцевих організацій, та неформальні зустрічі колишніх учасників війни в парках і скверах, інших меморіальних місцях.

У 1965 р. відзначення 20-річчя Перемоги над нацизмом співпало зі зміною влади в СРСР. Генеральним секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнєв. 26 квітня вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, який знову оголосив День перемоги – 9 травня – неробочим днем. На честь Дня Перемоги на Червоній площі в Москві провели військовий парад із демонстрацією військової техніки, ввечері відбувся традиційний артилерійський салют.

До інших інституційних засобів символічної політики радянської влади стало запровадження указом ПВР СРСР від 8 травня 1965 р. Положення про почесне звання «Місто-Герой»; про присвоєння почесного звання «Місто-Герой» Москві та Києву; 8 травня 1967 р. після відкриття в Олександрівському саду Москви могили «Невідомого солдата» до святкового церемоніалу центральної влади були введені елементи, до того запроваджені в інших містах, – покладання квітів до «Вічного вогню» на згадку про загиблих у війні. Важливим засобом меморіальної політики стало телебачення. Від 1965 р. ввечері 9 травня на телебаченні і радіо транслюється передача «Хвилина мовчання», що віддає данину пам'яті загиблих.

У цей час до меморіальних церемоній додається нова значуща фігура – ветерана. Починає формуватися офіційна система винагород, благ, привілеїв для тих, хто воював і уцілів, і тим самим формується когорта «суспільних людей», авторитетна роль яких полягає в забезпеченні передачі пам'яті про війну наступним поколінням. Таким чином, колишні учасники війни отримали символічну інтеграцію їх життя як осмисленого цілого, яке оцінили й винагородили «нащадки». У майбутньому ветерани виявилися найбільш активними учасниками репродукції і часткової реставрації радянського в політичній і повсякденній культурі пострадянських суспільств.

Перенесення уваги в тактиці і риториці влади з війни на перемогу мало кілька цілей. Уводились в тінь не тільки трагічні і неприваблівi сторони, а планувалося затьмарити за допомогою нового, тріумфального образу війни, яка вінчалася примирливою для всіх перемогою, терор і ГУЛАГ, а далі – соціальну і людську ціну колективізації, голодомору, тобто повне знецінення всіх антитоталітарних зусиль суспільства в часи «хрущовської відлиги» та часткова реабілітація Сталіна.

Формування культу «Великої перемоги»

Перемога у війні виконувала важливу роль легітимації брежнєвської влади, аргументи якої йшли не від «утопічного майбутнього», а від героїчного минулого – до мирного сьогодення. Звідси наголос на «новій історичній спільноті людей – радянському народі» – тому і назва свята в 1975 р. змінилася на «День перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні». Але День перемоги не став центральним елементом радянської святкової системи. Державоутворюючими святами в СРСР залишалися річниця Жовтневої революції 7-го листопада та Міжнародний день солідарності трудящих – 1-го травня, саме в ці дні щорічно проводилися військові паради та масові демонстрації. Тобто, День перемоги певною мірою конкурував зі «старими» святковими датами і не мав універсального значення у радянському святковому календарі. Лише в окремих випадках День перемоги над нацизмом відзначали проведенням військових парадів (у Москві у ювілейні 1965, 1985 та 1990 рр., у Києві у 1965 та 1990 рр.). Загалом, упродовж радянського часу характер святкування Дня перемоги змінювався, і в брежнєвський період все більше свято містило елементи розваг та споживання, тоді як європейські традиції комеморацiйних практик про Другу світову війну робили наголос на скорботі, передбачали участь у релігійних службах у пам'ять про загиблих рідних.

Розпад СРСР призвів до поступових змін культурного ландшафту в колишніх союзних республіках, переосмислення святкових дат і церемоній. У Росії відбулася інкорпорація Дня перемоги до національного святкового календаря як найбільш значуща подія в історії Росії, основний образ національної свідомості. Соціологи зазначають неухильне зростання символічної ваги цієї події в російському суспільстві, особливо після обрання президентом Путіна. Головні ідеї радянської спадщини про «велику перемогу над фашизмом», що Росія завжди перемагає, ворогом завжди були фашисти, влада має бути легітимована ностальгією за минулою величчю, були переосмислені, утворивши три міфи: про силу, страждання та визволення (Олексій Полегкий).

Міф про силу покликаний представити Росію та її лідерів як впливових світових гравців і пробудити почуття гордості, яке бере свій початок у концепції «Великої держави». Концепція сили займає надзвичайно важливе місце в російській суспільній свідомості та допомагає її правителям виправдовувати та узаконювати їхні дії. У свідомості росіян сила має сакральне значення. З моменту свого приходу до влади Путін намагався створити образ Росії як наддержави. Він почав формулювати свою власну версію російської історії, наголошуючи на необхідності модернізувати країну і повернути їй статус великої держави — і для досягнення цих цілей обов'язково потрібна «тверда рука». Відповідно, російська ідеологія перемоги в 1945 році зосереджувалася на тому, що джерелом цієї перемоги була воля росіян і сильна держава, а не інші об'єктивні фактори, як то використання у війні людських і матеріальних ресурсів інших радянських республік, допомога союзників по Антигітлерівській коаліції.

Потреба «належати до великої держави» часто виступає головною причиною ностальгії за Радянським Союзом. У 2012 році під час опитування, проведеного «Левада-центром», таку відповідь обрали 51% опитаних (для порівняння в 1999 році так відповіли 29%). Це тісно пов'язане з відчуттями дезорієнтації та приниження, характерними для 1990-х років, і прагненням відновити велич Росії, широко поширеною серед росіян. Саме тому однією з основ путінської ідеології став образ Росії, що «встає з колін».

Страждання — це ще одна сторона міфу про силу та невід'ємний елемент міфу про «велику вітчизняну війну». Згідно з цим міфом, російському народу довелося заплатити величезну ціну за «велику перемогу». Міф про страждання опосередковано виправдовував потребу нових жертв. Основні аргументи у цьому міфі зосереджені навколо необхідності захистити Сталіна, який виграв війну та перебудував країну (що неможливо зробити без жертв). І замовчування ролі Сталіна у розв'язанні Другої світової війни (Пакт Молотова-Ріббентропа). Результати опитувань громадської думки в Росії показують, яке священне місце займає сила та держава у масовій свідомості. Сталін став символом могутньої держави і такої системи, в якій окрема людина нічого не значить, а інтереси держави завжди ставляться вище за людське життя.

Логічним продовженням міфу про російський народ як жертву, який найбільше постраждав у цій війні, став **міф про визволення від нацизму**, яке він приніс усьому світу. Повернення до радянського міфу про «солдата-визволителя» та реанімація історії про порятунок світу від фашизму слугували реабілітації культу авторитарної держави. Основна догма цього міфу: «Ми врятували весь світ. А тепер нам усі винні. Ті, хто в цьому сумнівається, – невдячні фашисти». Власне, й створення цієї внутрішньої квазірелігії «великої перемоги» стало своєрідною компенсацією недостатнього, на думку росіян, зовнішнього визнання світовим співтовариством ролі Росії у Другій світовій війні.

Нові меморіальні практики

Символічний капітал перемоги над нацизмом 1945 року активно використовувався політичною елітою Росії, щоб зміцнити її позиції у Європі, відновити контроль над ближнім зарубіжжям. Пам'ять про Велику Вітчизняну війну виявилася зручним механізмом для того, щоб посилити почуття єдності на

всьому пострадянському просторі за допомогою меморіальних акцій, рекламних кампаній, спільних міських ініціатив та публічних видовищ до Дня перемоги. Центральну роль у цих святкових заходах відіграє військовий парад на Червоній площі, який, починаючи з 1995 р., проводиться щорічно, а з 2008 р. на цих парадах почали демонструвати сучасну військову техніку. На урочистості (особливо в ювілейні роки) почали запрошувати керівників іноземних держав, що виявилося своєрідним маркером міжнародного авторитету Росії. Сталося перетворення Дня перемоги на одне з центральних свят, яке демонструє могутність, а також амбіції країни на роль глобального геополітичного гравця, апелюючи до перемоги Радянського Союзу над націонал-соціалізмом.

Прикладом успішного імпорту Росією нових креативних меморіальних практик можна назвати георгіївську стрічку та ходу «Безсмертний полк», яка стала ритуалом у класичному антропологічному розумінні цього терміна. Причому, починаючи з 2013 р., залученість у ці меморіальні практики посилювалася. Часом ці меморіальні форми набирають гіпертрофованих, анекдотичних, а місцями образливих для учасників війни форм і дій, які отримали назву «победобєсіє». Це вислів російського православного протоієрея Мітрофанова, який у 2005 р. так відгукнувся на події, пов'язані із святкуванням 60-ї річниці перемоги над нацистською Німеччиною.

Створення внутрішньої ерзац-релігії «великої перемоги» стало свідченням кризи в російському суспільстві національної ідентичності, своєрідною компенсацією зовнішнього визнання. Він став наріжним каменем для об'єднання російського суспільства і активно експлуатується для мобілізації підтримки нинішнього політичного режиму в Росії, представляється як незаперечна догма, яку захищає держава, церква і закон. Пам'ять про цю перемогу використовується для того, щоб подати Росію як велику державу та виправдати її претензії на особливий статус у Європі. Будь-яке заперечення проти міфу про перемогу у Другій світовій війні сприймається як загроза панування Росії на пострадянському просторі або як пряма загроза самому існуванню російської держави. Небезпека такої ерзац-релігії полягає в тому, що вона набула характеру тоталітарного культу, який став важливою частиною шовіністичної державної ідеології, виправданням агресивної зовнішньої політики.

Бібліографія

Браун Джуди. Перформативная память: празднование Дня Победы в Севастополе // Неприкосновенный запас. 2015. 3. URL: http://magazines.russ.ru/nz/2015/3/12b.html#_ftn39.

Дубин Б. Память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий // Отечественные записки, 2008, 4(43). URL: http://www.strana-oz.ru/2008/4/pamyat-voyna-pamyat-o-voyne-konstruirovanie-proshlogo-v-socialnoy-praktike-poslednih-desyatiletiy.

Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українo-російському прикордонні // Україна модерна. 2011. № 18. С. 100–126.

Нахманович Віталій. Світ після війни. // Історична правда. https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088/

Пастушенко Т. В. (Київ), Титаренко Д. М. (Донецьк / Кривий Ріг), Чебан О. І. (Одеса). 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення // Український історичний журнал. 2016. 3. С. 106–124.

Полегкий Алексей. Новая «религия» России: культ «Великой Победы» //New Eastern Europe URL: https://inosmi.ru/20160528/236694166.html

Івченко Богдан. Історія свята Дня Перемоги у Радянському Союзі (1947–1965 рр.). URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/05/13/149776/

Rolf M. Das sowjetische Massenfest. Hamburg: Hamburger Edition, 2006.

Рольф М. Советские массовые праздники Москва: РОСПЭН, 2009.

Ушакин С. Вспоминая на публике. Об аффективном менеджменте истории // Гефнер, 14.11.2014 URL: http://gefter.ru/archive/13513

Yekelchyk Serhy. The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953) // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 54, H. 1, (2006). Pp. 3–19.

Тетяна ПАСТУШЕНКО

Яким є дискурс «Великої вітчизняної війни» у сучасній війні Росії проти України?

У своїй боротьбі проти України, намаганнях знищити нашу державу Росія використовує терміни та аналогії Другої світової війни для дегуманізації гіпотетичного ворога і для мотивації власного народу. От і 24 лютого Путін, оголошуючи завдання т. зв. спецоперації, говорив про «демілітаризацію і денацифікацію» України.

В Україні також описують агресію росіян в аналогіях і термінах найближчої великої війни, яка відбувалася на наших теренах, яку пам'ятають живі очевидці. І це природньо. Але картина Другої світової війни у росіян специфічна, вона сформована у вигляді міфу «Великої вітчизняної війни». Цей міф про війну в сьогоднішньому вигляді сприяє розпалюванню імперських амбіцій: що Росія – велика держава і Захід не може зрівнятися з нею у кількості ратних подвигів. Західні держави були лише союзниками, а переможцями — росіяни. Міф підживлює стару месіанську ідею, що Росія, жертвуючи собою, невтомно рятувала людство від татаро-монголів, Наполеона і нарешті від фашизму. А тепер росіяни звільняють Україну від нацизму.

Щоб протидіяти російській пропаганді і зрозуміти, як мислить наш противник, важливо розібратися, як цей міф сформувався і що він означає. Термін «Вітчизняна війна» вперше з'явився в 1812 р. і початково означав опір на своїй власній території вторгненню в Росію французьких військ Наполеона I, на відміну від закордонних походів, які вела Російська імперія. Пізніше термін «Вітчизняна війна» набув епічного звучання і став означати війну за вітчизну, тобто оборонну і справедливу війну за свою батьківщину. Після 1914 р. це словосполучення вживали для назви Першої світової війни. Стосовно бойових дій під час Першої світової війни в Російській імперії використовувалися також фрази «Друга Вітчизняна війна» та «Велика світова Вітчизняна війна».

У Радянському Союзі термін «Велика вітчизняна війна» з'явився через день після вторгнення нацистської Німеччини до Радянського Союзу в газеті «Правда» від 23 червня 1941 р., в заголовку статті більшовицького ідеолога Омеляна Ярославського «Велика вітчизняна війна радянського народу». Така назва, з натяком на події війни 1812 року, мала піднімати моральний дух населення, мотивувати його захищати радянську Вітчизну.

До офіційного тезаурусу і побутової мови словосполучення «Велика Вітчизняна війна» увійшло після виступу Й. Сталін 3 липня 1941 р., хоча під час радіозвернення слова «вітчизняна» і «велика» він вживав окремо. Цей термін тривалий час використовувався як синонім і перефразування виразів, подібних за змістом, на кшталт «священна вітчизняна війна», «переможна вітчизняна війна» і «священна народна війна».

Після встановлення Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1942 р. ордена Вітчизняної війни, цей термін закріпився в розмовній мові, в офіційних та історичних документах, практично в будь-яких художніх і документальних виданнях, незважаючи на те, що з 1944 р. бойові дії з нацистською Німеччиною тривали вже поза радянською територією, тобто вітчизною.

Після завершення війни в Європі закріпилося остаточне кліше «Велика Вітчизняна війна» з написанням обох слів з великої літери, коли 5 липня 1945 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР була запроваджена медаль «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

Називаючи війну «вітчизняною» і визначаючи точкою її відліку дату 22 червня 1941 р., Радянський Союз відмежовувався таким чином від співучасті у розв'язанні Другої світової війни, замовчував підписання з нацистською Німеччиною пакту про ненапад та участь в окупації Східної Польщі (1939 р.), Балтійських країн (1940 р.), Бессарабії та Північної Буковини (1940) і війну з Фінляндією (1939–1940). У радянській міфологізованій версії нової «вітчизняної війни» вона постає як справедлива визвольна війна радянського народу за свободу і незалежність соціалістичної батьківщини проти фашистської Німеччини та її союзників, найважливіша частина Другої світової війни 1939–1945 рр. Незважаючи на несприятливий початок бойових дій, коли Червона армія під натиском переважаючих сил противника змушена була відступати вглиб країни, але героїчний спротив і жертовність воїнів все ж зірвали плани «блискавичної війни» Німеччини. Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ в єдиному пориві піднявся на священну боротьбу з ворогом і кожен на своєму місці: на фронті, в тилу, чи в підпіллі зробив свій внесок для досягнення кінцевої мети – великої перемоги. Народи Радянського Союзу та Збройні сили відіграли вирішальну роль у переможному завершенні війни, а тому СРСР зазнав найбільших втрат у цій війні. Радянські воїни показали приклади героїзму і самопожертви в боях за свободу своєї соціалістичної батьківщини, віддали життя, визволяючи від фашистського рабства інші народи Європи та Азії.

Таке бачення війни проти нацистської Німеччини заклало основи радянської традиції ставитись до Росії як до невинної сторони, а до українців — як до винної, як до колаборантів. Хоча саме співпраця Сталіна з Гітлером мала вирішальне значення для розв'язання війни в Європі. Під час цієї війни цілі радянські національні меншини були (наприклад, кримські татари) депортовані як колабораціоністи, а українці зазнали стигматизації. Сталін ставився до росіян як головних переможців. Насправді більша частина територій Росії в СРСР не зазнала бойових дій, а в окупованих областях росіяни співпрацювали з нацистами не менше, ніж будь-який інший народ. Але Сталін представив росіян як морально панівну націю. Недарма 24 травня 1945 року на прийомі в Кремлі на честь командувачів Червоної армії він виголосив тост «За здоров'я російського народу».

Така концепція переможної «вітчизняної» війни залишала поза увагою велику трагедію мільйонів радянських військовополонених, жертв Голокосту, примусових робітників, нацистської окупації та колаборації, прорахунків радянського військового командування та невиправданих людських жертв, загарбницький характер війни з боку СРСР у Європі.

«Перемога над нацизмом» відігравала важливу роль легітимації усіх радянських і сучасних керівників Росії. Й. Сталін, як мудрий лідер і генеральний секретар Комуністичної партії, передбачливо планував і організовував перемогу. Відповідно, з цієї точки зору, жодних реальних помилок у війні в 1941–1945 рр. не було допущено, адже, знаючи історичні закони, Сталін від

самого початку попрямував до перемоги. Після приходу до влади М. Хрущова і засудження «культу особи Сталіна» у 1956 р. його роль у війні також переосмислили. Величезні втрати, поразки і помилки на початковому етапі війни віддали на карб «культу особи», але КПРС, як історичний авангард, безпомилково знаходила правильний шлях до перемоги. Пам'ять про переможну війну проти німецького Райху також відіграла важливу роль у «холодній війні». Після приходу до влади Л. Брежнєва відбулися зміни у тактиці і риториці влади. Все менше в державній пропаганді було звернень до світлого комуністичного майбутнього, а більше уваги до минулого, коли партія успішно вела народ через найжахливіші випробування війни до Великої перемоги. Аргументи для існування суспільства йшли не від «утопічного майбутнього», а від героїчного минулого – до мирного сьогодення. Звідси наголос на «новій історичній спільноті людей – радянському народі», і повна назва в 1975 р. змінилася на «Велика Вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 рр.». Знову уводились в тінь не тільки трагічні і непривабливі сторони війни, а планувалося затьмарити за допомогою нового, тріумфального образу війни, яка вінчалася примирливою для всіх перемогою, терор і ГУЛАГ, колективізацію, Голодомор, тобто відбувалося повне знецінення всіх антитоталітарних зусиль суспільства в часи «хрущовської відлиги» та часткова реабілітація Сталіна. У цей час термін «фашист» став спільним ворогом без фіксованої ідентичності. Хто кидає виклик радянській спадщині, той і є «фашист».

Політичні зміни, які розпочалися за М. Горбачова під гаслом «гласності» у 2-й пол. 1980-х рр., розпад Радянського Союзу спричинили вибух публічних дискусій, досліджень і переосмислення подій Другої світової війни в пострадянському та постсоціалістичному суспільстві. Відкриття архівів, оприлюднення раніше засекречених документів, у т. ч. Таємного протоколу до Договору про ненапад між СРСР та нацистською Німеччиною 23 серпня 1939 р., нових даних про загибель у цій війні 27 млн цивільних і військових та злочини комуністичного режиму, здавалося б, остаточно знищили концепцію «Великої Вітчизняної війни». Проте, в сучасній Росії цей концепт продовжує перебувати в основі державної політики та ідеології. Соціологічні опитування показують невпинне зростання прихильників твердження, що перемога у Великій Вітчизняній війні є найвидатнішою історичною подією за останні 300 років, якою вони можуть пишатися (у 1994 – 75%, 2003 – 78%). У важкому переосмисленні минулого після розпаду Радянського Союзу для Росії ця війна і морально виправдана перемога є єдиною точкою світла в історії XX століття. Відродження культу пам'яті про війну в її брежнєвському варіанті показують, наскільки країна покладається на цю подію як на історичний орієнтир для ідентифікації та інтеграції.

За Путіна головні ідеї радянської спадщини, що Росія завжди перемагає, ворогом завжди були фашисти, влада має бути легітимована ностальгією за лідерством та невинністю, були переосмислені. Тепер, що війну виграв весь Радянський Союз, забуто, війну виграла тільки Росія. Про це Путін вперше заявив у своєму інтерв'ю 16 грудня 2010 р., сказавши, що Росія перемогла б у Великій Вітчизняній війні, навіть якби Україна не входила до складу Радянського Союзу. Замовчується і те, що головною метою війни Гітлера була колонізація України, що війна велася здебільшого за Україну та в Україні, не

згадується. Те, що мирні жителі України постраждали більше, ніж мирні жителі Росії, або що українські солдати боролися разом із росіянами, стає немислимим.

У зовнішній політиці Росії пам'ять про радянське минуле є важливим легітимуючим чинником сучасного домінування Москви над пострадянським простором. Перемога над нацизмом стала також одним із центральних компонентів концепції «*русского мира*» та амбіцій країни на роль глобального геополітичного гравця.

Одночасно міф про Велику Вітчизняну війну закріплюється на законодавчому рівні. Уперше така ідея виникла у 2007 р. в зв'язку з перенесенням «Бронзового солдата» – пам'ятника радянським воїнам, які загинули в Естонії під час Другої світової війни, – із центру Таллінна на військовий цвинтар.

У 2009–2012 рр. при Президенті Російської Федерації діяла комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії, основним напрямком діяльності якої було, зокрема, контролювати чистоту версії «Великої Вітчизняної війни».

Особливого значення набуло в 2014 році внесення до Кримінального кодексу статті 354.1. Ця стаття забороняє «поширення свідомо неправдивих відомостей про діяльність СРСР у роки Другої світової війни» з правом карати винних позбавленням волі на строк до п'яти років. Закон, подібний до російського, існує тільки в Туреччині (стаття 301 Кримінального кодексу), де можна потрапити до в'язниці за звинувачення турецької держави в геноциді вірмен у 1915 році». В інших країнах заборони на деякі висловлювання про минуле захищають пам'ять жертв злочинів, вчинених цією державою, а не пам'ять самих репресивних режимів.

З 12 липня 2021 р. у Росії Федеральним законом від 1 липня 2021 р. № 280-ФЗ заборонили порівнювати роль СРСР з участю нацистської Німеччини та країн гітлерівської коаліції. Також забороняється заперечувати вирішальну роль радянського народу у розгромі нацистської Німеччини та гуманітарної місії СРСР при звільненні Європи. Закон стосується публічних виступів, творів, ЗМІ та інтернету, що публічно демонструються.

Російську пропаганду про Велику вітчизняну війну у наш час можна резюмувати популярним слоганом: «Ми можемо повторити!». Але історія, звісно, не повторюється. Вся ідея повторення включає вибір певного моменту в минулому, ідеалізацію його, ігнорування всього контексту і всього, що було за ним, а потім уявлення того, що його можна пережити заново. Той, хто виконує цю вправу, позбавляється всякого почуття відповідальності: ми мали рацію тоді, значить, ми маємо рацію зараз, і ми завжди матимемо рацію — що б ми не робили. У цьому полягає небезпека міфу про Велику вітчизняну війну, події якої уявляються як золоте століття невинності, яке можна відновити за допомогою насильства проти «невірних», «фашистів», «нацистів». У даному випадку такими ворогами, антиросіянами, стали українці та Україна. На думку Тімоті Снайдера, в сьогоднішній Росії переконані, що кров має бути пролита в ім'я своєрідної подорожі в часи сталінського раю, коли росіяни були невинні і зі світом усе було гаразд.

В самій Україні пам'ять про Другу світову війну не набула такого оберту, як у Росії. Вона залишається потужним пробним каменем пам'яті, але не була

прив'язана до культу вождя чи культу мертвих. В українській політичній думці сьогодні майбутнє важливіше за минуле.

У пострадянській Україні сталася часткова інкорпорація радянського дискурсу «Великої Вітчизняної війни» до української моделі національного минулого, яка має амбівалентний характер. З одного боку, в суспільстві відбулася реабілітація жертв сталінізму і нацизму, діячів ОУН та УПА, з іншого – продовжують зберігатися традиції шанування Дня перемоги та інших «радянських дат», пов'язаних з війною. Одночасно, починаючи з кінця 1980-х рр., в політичній, суспільній та наукових сферах не припинялася боротьба навколо назви війни з нацистською Німеччиною. Якщо в 1990-х українські науковці вели боротьбу за право використовувати в дослідженнях нейтральні, неідеологічні формулювання, на кшталт «радянсько-німецька» війна, то в 2010-х рр. радянський термін практично втратив свій науковий ресурс. У дискусіях вже вибудовували аргументацію на захист збереження використання в науковому дискурсі терміна «Велика вітчизняна війна», наголошуючи, що для жителів України це була війна «проти нацизму за свої домівки», що на карту було поставлене саме існування українського народу – отже, ці події варто називати «вітчизняною війною». Важливо зазначити, що в незалежній Україні дослідники Другої світової війни тривалий час перебували під постійним тиском з боку лівих політичних сил та ветеранських організацій. Остання спроба політиків контролювати наукові пошуки була здійснена в 2010–2013 рр., коли міністр освіти Д. Табачник анонсував впровадження терміна «Велика вітчизняна» в шкільних підручниках.

Важливу роль у подоланні концепту «Великої вітчизняної війни» відіграли видання в Україні книг істориків української діаспори Ореста Субтельного, Володимира Косика, Романа Сербина, чиї дослідження представляли синтез українських схем національної історії та новітніх ідей західної історіографії. Книга О. Субтельного «Історія України», яка була його курсом лекцій, стала справжнім бестселером.

В українському політичному житті термін «Велика Вітчизняна війна» до 2015 р. продовжував використовуватися в офіційних документах, що їх видавали Президент України та Верховна Рада. Ступінь прихильності до радянського чи українського минулого, прозахідних чи просхідних орієнтацій залежала від особи кожного українського президента та відрізнявся в кожному регіоні республіки. Трактування подій війни було для українських президентів своєрідним «тестом на лояльність» до Росії, особливо після приходу до влади В. Путіна. Незмінність «правильного курсу» була спочатку, як і в Росії, закріплена законодавчо: у 2000 р. Верховна Рада ухвалила Закон України про увічнення перемоги у Великій Вітчизняній війні (20.04.2000), а в 2011 р. доповнили його положеннями про обов'язкове використання під час урочистостей червоного прапора – копії «прапора перемоги». Та після революції Гідності і початку війни Росії проти України в 2014 р. в рамках контрпропагандистських заходів 9 квітня 2015 р. Верховною Радою було ухвалено 4 закони, спрямованих на декомунізацію України. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років» запровадив використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова війна» замість «Велика Вітчизняна».

Для Путіна уроки Другої світової війни – це те, що слово *фашизм* означає все, що йому хочеться, і це слово можна використовувати як мову ненависті проти тих, кого він обрав своїм ворогом. Це прочитання Другої світової війни не може перемогти.

Якщо й розглядати сьогоднішню війну Росії проти України у світлі подій Другої світової, то важливо розглядати її як можливість захистити цінності, які були посилені або ж мали бути посилені цією війною. Наприклад, толерування іншості, важливість верховенства права і плюралізм, важливість співпраці між демократіями.

Бібліографія

Війна і міф. Українська Друга світова. Харків, 2016.

Гриневич В. Війна за війну // Критика. 2012. 6 (176). URL: http://krytyka.com/ua/articles/viyna-za-viynu

Гудков Л. Пам'ять про війну та масова ідентичність росіян // Критика. 2005. 5. С. 11–15.

Дубин Б. Память, война, память о войне. Конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий // Отечественные записки. 2008, 4 (43). URL: http://www.strana-oz.ru/2008/4/pamyat-voyna-pamyat-o-voyne-konstruirovanie-proshlogo-v-socialnoy-praktike-poslednih-desyatiletiy

Jilge W. The Politics of History and the Second World War in Post-Communist Ukraine (1986/1991–2004/2005) // Jahrbücher für Geschichte OsteuropasJahrbücher für Geschichte Osteuropas, Band 54. München, 2006. P. 50–81.

Журженко Тетяна, Льюїс Саймон, Федор Джулія. Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі // Україна модерна, 02.02.2018. URL: https://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2020/01/19/820935-putin-ohranitel

Журженко Т. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? // Критика, 2011, червень. URL: https://krytyka.com/ua/articles/chuzha-viyna-chy-spilna-peremoha

Коваль М. В. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). Спроба сучасного концептуального бачення. Київ, 1999.

Пастушенко Т. В., Титаренко Д. М., Чебан О. І. 9 травня 2014–2015 рр. в Україні: старі традиції – нові церемонії відзначення // Український історичний журнал. 2016. № 3. С. 106–124.

Победобесие. URL: https://pobedobesie.info;

Примаченко Я. Велика Вітчизняна війна // Війна і міф. Українська Друга світова. Харків, 2016. С. 13–16.

Сербин Р. Велика Вітчизняна війна: Совєтський міт в українських шатах // Сучасність, 2000, червень. С. 63–88.

Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 3. С. 191–212.

Timothy D. Snyder. 9 Theses on Putin's Fascism for 9 May. How Putin's myth of 2022 differs from the history of 1945. URL: https://snyder.substack.com/p/may-9-in-russia?utm_source=%2Fprofile%2F30618158-timothy-snyder&utm_medium=reader2&s=r

Ткачук Олександр. Про «Велику Вітчизняну» та інші міфи радянської доби // Історична правда. 2012.21.03. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/4fba3ea01e20f/

Українська Друга світова 1939–1945. URL: https://www.ww2.memory.gov.ua

Тетяна ПАСТУШЕНКО

Як Путін допоміг краще зрозуміти Гітлера і як тепер розповідати в школі про Другу світову війну?

9 травня 2022. 17:09

24 лютого 2022 року стало переломним моментом і точкою неповернення у багатьох площинах – від ООН до окремо взятих людських голів. І однією з тих сфер, в яких відтепер більше неможливо залишати все по-старому, є викладання історії Другої світової війни в школі. Але що ж і як віднині розповідати учням на уроках?

Процес радикального переосмислення українського минулого розпочався із перемогою Революції гідності 2014 року. Комуністичні злочини були засуджені, а імена борців за волю України повернуті із забуття.

Однак на повну ревізію Другої світової тоді не наважилися. Хоч УПА була реабілітована, її противників вивели з-під дії закону про декомунізацію, якщо ті брали участь у спротиві нацистам. Також були залишені радянські символи на пам'ятниках війни та нагородах. Це сприяло збереженню громадського порядку в і без того неспокійній державі, але призводило до химерного переплетіння тризубів та зірок в умах українців.

Повномасштабне ж вторгнення Росії 24 лютого поставило питання руба. І не дочекавшись законів чи хоча б розпоряджень обласних адміністрацій, активісти та місцева влада почали демонтаж вцілілих пам'ятників. Пішли під ніж не лише бюст Жукова в Харкові, але й орден Леніна на стелі Перемоги в Києві. А на заході країни подекуди познімали навіть танки на радянських монументах.

Все це наочно демонструє, що суспільний консенсус 2014 року більше не діє, і державна політика щодо пам'яті про Другу світову має бути скоректована. І один з найважливіших напрямків, на якому слід зосередити зусилля – це шкільна освіта.

Складнощі з викладанням історії тієї війни мають потрійну природу: з одного боку змістовну, з другого – методологічну, з третього – кадрову.

Перша проблема всім очевидна – небагато знайдеться в шкільному курсі настільки ж політизованих тем. Варто нагадати, що половину строку існування незалежної України її учні вивчали «Велику Вітчизняну війну» – із відповідним ідеологічним забарвленням. За доби Віктора Ющенка програми у цій частині більш-менш європеїзували, але перемога Віктора Януковича «обнулила» досягнення його попередника майже повністю. Тодішній міністр освіти Дмитро Табачник відверто взяв курс на рерадянізацію шкільної гуманітаристики і багато в чому доспів. Українські підручники в оповідях про війну мало відрізнялися від російських. Після Революції гідності ситуація нормалізувалася, а теперішня велика війна з Росією повністю унеможливила формальне повернення до старих радянських або спільних з російськими наративів про 9 травня.

Але наративи наративами, а окремі міфи й досі живуть повноцінним життям – як не на сторінках підручників, то в блогах та на YouTube-каналах точно. 50 найпоширеніших з них були розвінчані в спеціальній книзі, до написання якої був залучений і автор цих рядків: «Війна і міф. Невідома Друга світова» (Київ: КСД, 2017).

Теперішній напад Росії посприяв усвідомленню істинності багатьох тверджень. Коротко згадаємо найголовніші: 1) СРСР готувався напасти на ІІІ Райх – і теперішня Росія теж переконує, що першою ніколи не атакувала; 2) СРСР не виграв би війну без українців – ми вже зрозуміли, чого варта армія лише з самих росіян; 3) СРСР програв би війну без ленд-лізу – прямо зараз ми бачимо, наскільки важливо мати безперервне постачання боєприпасів, і цього разу вони прибувають не до Росії; 4) СРСР дійсно чинив усі ті злочини, які йому приписують: і насильницьку мобілізацію непідготовлених цивільних-чорносвитників, і масові зґвалтування у Європі – бо Росія вчиняє так само; 5) СРСР здебільшого перемагав, завалюючи ворога снарядами, технікою та трупами, особливо під круглі дати, і програвав, якщо трупів виявлялося недостатньо – що ми бачимо і зараз.

А ще тепер ми значно краще розуміємо, як Гітлер скористався з німецького ресентименту і занурив Німеччину в безодню реваншизму, і як західні країни намагалися умиротворити агресора, допоки не стало занадто пізно, і на додачу до ганьби вони отримали війну.

Хочеться вірити, що відтепер фактологічний бік справи не викликатиме зауважень.

Однак друга і третя проблеми нікуди не поділися, а попередні роки розброду та хитань лише поглибили їх – йдеться про саму методику викладання періоду Другої світової у школах. Тут марно нарікати на важкий радянський спадок, тут радше завинила прусська школа позитивізму, яка безроздільно панувала в Російській імперії, СРСР, РФ, та й у нас міцно тримає свої позиції.

В застосуванні до війни це виглядає так – дітей перевантажують детальними описами бойових дій, фокусують надмірну увагу на політичному керівництві держав, а на додачу розглядають це все лише крізь московські («столичні») окуляри.

Чим далі на схід України, тим більше вчителів, особливо старшого віку, відтворюють усі штампи радянської пропаганди. І це не дивно – ледь не половина шкільних істориків здобула освіту за СРСР, а потім або формально відсиділа курси перекваліфікації, або взагалі озлобилася та замкнулася у своєму звичному світі.

Та й тепер у багатьох педагогічних вишах викладають ті ж самі більшовики-передовики за радянськими методичками. Ця проблема потроху вирішується правильними акцентами у підручниках та позашкільним впливом на дітей. Важко розповідати про Степана Андрійовича за кремлівськими лекалами, якщо однокласники прямо на уроці можуть заспівати «Батько наш Бандера».

Однак все одно неможливо рухатися у майбутнє, не провівши у школах люстрацію. Це стосується навіть не так підконтрольної, як окупованої території. Неважко здогадатися, як і чому 8 років навчали дітей в Криму і на Донбасі. Та й зараз у щойно захоплених районах росіяни переучують учителів і міняють програми, щоб з 1 вересня на уроках розповідали їхню версію історії.

З цим треба щось робити. І якраз нормальний виклад теми Другої світової – це тест на профпридатність для шкільного історика.

Але труднощі на тому не закінчуються. Погано не те, що радянські воїни подаються винятково як ангели, а німецькі – як демони, хоча й це трапляється нерідко. Біда в самому підході поділу тодішнього світу на «грішників» і «праведників», на «вісь» та «союзників». Бо тоді на боці умовного «добра» опиняється СРСР, і його участь в Антигітлерівській коаліції затьмарює його злочини, зокрема, геноциди! Цим, до речі, досі спекулює Москва, виправдовуючи війну з Україною. А на стороні «зла» знаходиться Фінляндія, що теж абсурдно з будь-якого боку.

І найголовніше – за такого поділу українці, позбавлені власної держави, взагалі перестають бути суб'єктом історії та позбавляються права на альтернативний вибір. Або ти на боці «світла» (і, відповідно, у складі радянської армії), або на боці «темряви», бо за цього підходу хто не з нами – той проти нас. До речі, проста зміна парадигми на протилежну нічого не дасть. Бо оголошення радянських солдат злочинцями і окупантами (а «гіві» та дивізійників «Галичини» – визволителями) все одно залишить дітей у пастці чорно-білого сприйняття війни.

Що ж робити? Точної відповіді немає, але шляхи уже прокладені, зокрема в ході франко-німецького та польсько-німецького примирень. По-перше, наратив має вибудовуватися навколо суспільств, а не держав і армій. Не так вже й важливо в школі знати, який фронт де оперував – це охочі мають наздогнати, наприклад, у курсі «Захист України» (який теж слід переробити). Набагато важливіше розуміти, як на спільноті людей, званих українцями (і в етнічному, і в територіальному плані), відбилася війна.

Потрібно пояснювати, чому більшість з них опинилася в лавах червоних, але також тлумачити, чому українці в інших мундирах – не вороги народу. Ось тут допоможуть і порівняльні студії більшовицького та нацистського тоталітаризмів, і вписування Другої світової у контекст очікувань після Першої світової війни. Перша війна принесла Україні незалежність, хай і нетривалу, і німці були тоді союзниками українців, а росіяни – ворогами. Минуло 20 років, але спогади про це, на які накладався біль від радянських репресій, спонукали багатьох обрати бік Берліна, а не Москви. Лише так можна зруйнувати чорно-білу схему, про яку йшлося вище.

Ну і в цьому ж ключі подати проблему цивільного колабораціонізму – до якого дії радянської влади спонукали не менше, ніж німецької.

Також слід переосмислити і роль Української повстанської армії в контексті «народу-війська». Кожного разу, залишаючись на ворожому пограниччі без власної держави чи регулярної армії, українці вдавалися до самоорганізації – так виникло козацтво, повстанський рух початку XX століття та Рух опору у Другій світовій: Поліська Січ, похідні групи ОУН(М), УПА, та й Майдан з добробатами теж.

Окремим рядком мають бути згадані українці в лавах армій та тилу західних країн.

Варто звернути нарешті увагу на окупаційне повсякдення, яке було для більшості українців значно ближчим досвідом, ніж бойові дії. Історії звичайних

людей іноді можуть здійснювати більший виховний вплив, ніж оповіді про легендарних героїв.

Спроба створити такий наратив Другої світової, в центрі якого буде українське суспільство, а не панівні над ним держави, не буде простою. Перемикання уваги з солдатів на обивателів буде зустрінуте із нерозумінням, а зрівнювання в рамках мікроісторії червоноармійця, повстанця та дивізійника, львівського українця, київського єврея, харківського росіянина та бахчисарайського кримського татарина неодмінно викличе спротив і вчителів, і політиків. Однак лише так ми зможемо розказати історію Другої світової війни, у якій знайдеться місце всім українцям.

І наостанок. Вже зараз шкільним вчителям слід читати переклади найкращих західних книг про війну – Ентоні Бівора чи Макса Гейстінґса. Однак повноцінного викладу Другої світової в українській школі не буде доти, доки в Україні не з'являться власні автори світового рівня. Українська історична наука має беззаперечно довести, що вона і українська, і наука.

Бо суспільство, здається, остаточно прокинулося. Врешті-решт, виявилося, що назва вулиці має значення, навіть якщо вона добре освітлена та заасфальтована.

Бібліографія

Першопублікація: Gazeta.UA. URL: https://gazeta.ua/articles/poglyad/_ak-putin-dopomig-krasche-zrozumiti-gitlera-poglyad-sergiya-gromenka/1086542

Сергій ГРОМЕНКО

Кого слід відносити до категорії «діти війни»?

Діти війни – це умовний термін для позначення наймолодшої соціальної категорії покоління періоду Другої світової війни. Сюди належать неповнолітні, котрим на час завершення Другої світової війни (02.09.1945 р.) не виповнилося 18 років. Ця особлива категорія соціуму закріплена Законом України «Про соціальний захист дітей війни» (2004 р.). Включає в себе три вікові групи: діти (від народження до 10 років), підлітки (11–15 р.) і юнаки раннього віку (16–17 р.).

Неадаптованість неповнолітніх громадян до особливих умов воєнної пори, несформованість їхньої екзистенційно-психологічної сфери та відсутність життєвого досвіду цілком логічно визначили найтрагічніше місце цієї частини соціуму серед небачених за всю українську історію випробувань. Становище наймолодших українців визначалося багатогранною й суперечливою сукупністю детермінованих війною чинників: економічних, соціальних, воєнно-політичних, ідеологічних, побутово-повсякденних, морально-психологічних, ситуативних, ментальних тощо.

Характерне для підростаючого покоління романтичне сприйняття війни вже на початковому етапі було витіснено її жорстокими реаліями, усвідомленням глибокого трагізму цього суспільного крутозламу, болем розлуки з рідними, що йшли на фронт, тривогою за прийдешній день. Десятки тисяч дітей стали жертвами бомбардувань та артилерійських обстрілів, разом із дорослими опинялися в колонах біженців, потерпали під час евакуації в східні райони країни. Докорінно змінився ритм і перебіг навчального процесу: школи та інші дитячі установи працювали епізодично, а з наближенням фронту вони взагалі закривалися.

Особливо трагічним було становище неповнолітніх українців в умовах нацистського окупаційного режиму. Вони стали жертвами етноциду: гинули під час каральних операцій окупантів та етнічних «чисток», помирали від голоду та хвороб. Юні громадяни піддавалися примусовому працевикористанню та вивозилися до нацистського Райху. За різних обставин вони ставали в'язнями німецьких концтаборів, де над ними проводили нелюдські медичні експерименти. Дітей з окупованих територій чи народжених українками в Німеччині («осткіндер»), якщо вони мали відповідні «арійській расі» морфологічні ознаки, направляли в спеціальні табори чи віддавали бездітним німецьким родинам для їхнього «онімечування».

Освітньо-виховна політика окупантів щодо неповнолітніх була спрямована на їхню деінтелектуалізацію та ідеологічне зомбіювання задля формування колабораціоністських орієнтирів та почуття покірності.

Попри юний вік, неповнолітні взяли діяльну участь у різноманітних формах радянського та національного руху Опору окупантам. Вони ставали бійцями партизанських загонів, членами підпільних організацій і груп, учасниками спонтанних акцій спротиву. Відсутність бойового досвіду спричиняла масову загибель юних партизанів і підпільників. Поряд з цим участь у боротьбі з нацистами демонструвала їхні високі патріотичні почуття й сприяла

громадянському змужнінню й акселерації. Відвага багатьох неповнолітніх бійців руху Опору була відзначена орденами та медалями.

Помітним було місце юних громадян і в патріотичних акціях цивільного населення. Зокрема, вони самовіддано працювали на промислових підприємствах, полях і фермах, відбудовували соціальну інфраструктуру, збирали металобрухт і лікарські рослини, здійснювали шефство над військовими шпиталями, робили посильні внески до фонду оборони, організовували тимурівський рух.

Війна спричинила для неповнолітнього населення надзвичайно важкі демографічні, соціальні й психологічні наслідки. Через різке падіння народжуваності й високий рівень дитячої смертності було суттєво підірвано український генофонд. Війна значно загострила проблему дитячої бездоглядності й безпритульності, обернулася для багатьох неповнолітніх захворюваннями та інвалідністю. Порушивши узвичаєний алгоритм життя, воєнна пора негативно позначилася на моделях їхньої поведінки, призвела до спалахів девіантних виявів та дитячої злочинності. Поряд з цим, стресовими ситуаціями екстремального часу було спровоковано й негативні процеси в психоемоційній сфері юних громадян, які призвели до посттравматичного синдрому.

Сучасна російсько-українська війна, що розпочалася в 2014 р., породила феномен нового покоління дітей війни. Розділені в часі майже 80-ми роками, два покоління дітей війни об'єднані багатьма спільними рисами і поряд з цим мають чимало специфічних особливостей свого статусу й становища.

Бібліографія

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 37–49.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Якими були мотиви й форми участі неповнолітніх українців у антинацистському русі опору?

Неповнолітні українці стали учасниками антинацистського руху опору. Можна окреслити такі мотиви вступу дітей і підлітків на героїчний і поряд з цим смертельно небезпечний шлях боротьби з окупантами: 1) особисті – прагнення відомстити окупантам за втрату рідних і близьких, за перерване мирне життя; 2) ситуативні – пов'язані з конкретними обставинами життя під окупацією; 3) психологічні – дитячий романтизм, недостатнє усвідомлення небезпеки; 4) громадянські – зумовлені почуттям радянського патріотизму та самоідентифікацією з соціалістичним ладом, що було прищеплено радянською системою освіти й виховання; 5) організаційні – майже поголовне членство юних громадян у дитячих і юнацьких комуністичних організаціях, які розглядалися як помічник і резерв комуністичної партії; 6) вікові – прагнення підвищити свій соціальний статус через допомогу старшим у їхній боротьбі з нацизмом; 7) екзистенційні – як «усунення» себе на межі буття тощо.

Партійно-комсомольські структури усіляко заохочували участь у спротиві нацистам цивільного населення окупованих територій, у тому числі й наймолодших громадян. Так, у січні 1942 р. з'явилася комсомольська листівка «До радянських юнаків, дівчат і підлітків», у якій містився заклик до юних громадян «збирати відомості про противника, псувати його комунікації, вчиняти диверсії, допомагати партизанам…». А 15 вересня 1942 р. бюро ЦК ВЛКСМ зобов'язало комсомольські організації очолити «патріотичне піднесення дітей» та активізувати їхню участь у боротьбі із загарбниками. Звісно, натхненники таких мобілізацій не могли не усвідомлювати їхні можливі трагічні наслідки, одначе домінантою того немилосердного часу та ще й в умовах тоталітарного режиму стало гасло «перемога будь-якою ціною», в тім числі – й ціною життя юних.

Чимало юних українців потрапляли до місцевих партизанських загонів і ставали їхніми бійцями. Зокрема, чимало підлітків і юнаків боролися з окупантами у складі партизанських з'єднань С. Ковпака, О. Федорова, М. Наумова та багатьох загонів. Як правило, юні месники служили зв'язковими, розвідниками, підривниками, бійцями господарських підрозділів, санітарами партизанських шпиталів. Досі не вдалося вийти на бодай приблизні узагальнюючі цифри участі неповнолітніх громадян у партизанських формуваннях України. Але слід враховувати, що лише в партизанських з'єднаннях України було задіяно понад 1800 юних бійців (тут не враховано їхню чисельність в окремих партизанських загонах).

Відсутність бойового вишколу та досвіду, дитяча безпосередність і притаманне юному віку нехтування небезпекою стали причинами масової загибелі юних партизанів під час виконання ними бойових завдань чи здійснення каральних акцій окупантів. Мужність багатьох неповнолітніх месників була відзначена високими бойовими нагородами (в тому числі посмертно). Так,

В. Котик отримав звання Героя Радянського Союзу, В. Коробко був нагороджений орденами Леніна й Червоного прапора, М. Глазко і В. Казначеєв – орденом Леніна, М. Семенистий – Червоного прапора, Р. Руднєв і М. Хавдей – Червоної Зірки. Сотні юних партизанів нагороджено медалями «За відвагу», «За бойові заслуги» та «Партизану Вітчизняної війни».

Ще однією формою участі неповнолітніх у спротиві окупантам став підпільний рух. Здебільшого вони залучалися до такої боротьби через розгалужену мережу підпільних комсомольсько-молодіжних осередків. Так, лише в Київській області діяло 53 підпільні комсомольські організації, Полтавській – 39. Однією із найбільш міфологізованих радянською пропагандою підпільних організацій стала «Молода гвардія» (м. Краснодон). Серед інших відомих молодіжних організацій – «Спартак» (Кіровоградщина), «Добровільна організація патріотів» (Запоріжчина) та ін. У с. Покровському (Донбас) нелегально діяла підпільна піонерська організація «Каровська спілка піонерів» (керівник – 14-річний В. Носаков). Юні підпільники розповсюджували листівки, псували майно окупантів, рятували молодь від відправки в Німеччину тощо.

Досить поширеним явищем була й участь неповнолітніх у спонтанних формах руху Опору. Вони переховували радянських бійців, здійснювали диверсії, усіляко сприяли наступу Червоної армії під час вигнання ворога з окупованих територій. Одним із найбільш відомих фактів такої боротьби стала влаштована підлітками А. Буценком, Б. Гайдаєм та І. Сацьким диверсія в Лубенському залізничному депо (Полтавщина). Лише по м. Києву та окремих районах Київської області було зафіксовано понад 25 активних учасників спонтанної боротьби з окупантами.

Бібліографія

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005. 323 с.

Голиш Г. М., Голиш Л. Г. Трагедія знівеченого дитинства // Україна в Другій світовій війні: погляд із XXI ст.: історичні нариси: в 2 кн. Київ, 2011. С. 127–174.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Чи проводилися спеціальні акції окупантів щодо насильницького вивезення до нацистського райху неповнолітніх українців?

Зазвичай неповнолітніх вивозили до нацистського Райху разом із дорослими. Одначе поряд з цим проводилися й спеціальні акції окупантів, які стосувалися неповнолітніх громадян. Відомством Ф. Заукеля була створена спеціальна програма, якою передбачалася насильницька мобілізація цивільного населення підокупаційної України обох статей, починаючи з 15-річного віку. Проте в міру загострення проблеми трудових ресурсів у нацистській Німеччині стає типовим явищем насильницьке вербування й набагато менших за віком неповнолітніх українців. В останні ж місяці нацистської окупації України, які співпали із «тотальною мобілізацією» в Райху, рік малолітніх українських невільників знизився до 12, а то й 10 років. Розпочате в 1942 р. масове вивезення неповнолітніх до Райху досягло своїх пікових величин у 1943 р., набравши на завершальних етапах окупації характеру масштабних депортацій. Лише з Ворошиловградської області до Райху було відправлено 9 тис. дітей і підлітків, з м. Макіївки – 700, з Томаківського району (Дніпропетровщина) – 242.

Об'єктом насильницької мобілізації стали й вихованці сиротинців. Так, з дитбудинку у Сокольниках (м. Харків) було відправлено до Німеччини 18 дітей 1933–1938 рр. народження, з дитбудинку № 1 м. Красноград – 37 (1931–1941 р. н.). Формально цих дітей мали всиновити німецькі родини, одначе їх відразу чи через деякий час чекала принизлива роль домашньої прислуги.

Спеціальним таємним меморандумом, який був схвалений А. Гітлером, передбачалася відправка на територію Райху щонайменше 40–50 тис. неповнолітніх віком від 10 до 14 років для навчання їх робітничим професіям та подальшого використання на роботах у Німеччині. На думку творців цього проєкту, «ця акція має на меті… скоротити його (Радянського Союзу. – *Авт.*) біологічний потенціал у майбутньому».

У 1943 р. німецькою військовою владою та колабораціоністами було проведено спеціальну мобілізаційну операцію під кодовою назвою «Hei Action», яка й передбачала реалізацію означених вище людоїдських планів нацистів. У ході цієї акції до Райху було відправлено десятки тисяч українських дітей і підлітків віком 10–14 років. Лише обставини воєнно-стратегічного плану завадили окупантам повною мірою зреалізувати передбачені заходи.

Навесні 1943 р. окупанти масово відправляли до Німеччини українських дівчаток, починаючи з 14-річного віку. Ця швидкоплинна й жорстока методами акція проводилася відповідно до директиви Г. Гіммлера про термінову мобілізацію 500 тис. юних українок для рутинної й виснажливої роботи в домашньому господарстві німців. При цьому завербовані дівчата мали бути абсолютно здоровими, мати міцну статуру й бути зовнішньо схожими на німкень. У «Вказівках райхсфюрера СС і шефа поліції про використання жіночого робітничого персоналу (східних робітників) у домашньому господарстві Німеччини» наголошувалося на необхідності «грубої селекції» з метою

запобігання «прийому до Німеччини осіб з расово чужою, примітивно східною… зовнішністю».

Украй важкі умови рабської праці в Райху, розлука з рідними й близькими оберталися катастрофічним погіршенням фізичного й психічного здоров'я неповнолітніх, прирікало їх на поневіряння й фактичне сирітство, породжувало посттравматичний синдром.

Бібліографія

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Які основні напрями працевикористання неповнолітніх на окупованих нацистами територіях України?

Неповнолітні українці стали об'єктом примусового працевикористання на окупованих територіях, що цілком узгоджувалося із нацистськими расовими доктринами, котрі відводили вцілілому від фізичного знищення цивільному населенню роль «білих рабів». Уже 5 серпня 1941 р. райхсміністр А. Розенберг підписав розпорядження щодо введення для жителів усіх окупованих східних областей загальної трудової повинності, якій підлягали й неповнолітні громадяни. Щодо нижнього вікового порогу дітей і підлітків, які залучалися до підневільної праці, то він варіювався залежно від конкретних обставин, і в міру ускладнення військово-економічного становища гітлерівської Німеччини набув стійкої тенденції до суттєвого зниження. Тоді як у початковий період німецької окупації об'єктом експлуатації були переважно підлітки та юнаки віком 12–17 років, то із зростанням дефіциту робочої сили спостерігалося дитяче працевикористання із 10- і навіть 9-річного віку. Практикувалася сувора реєстрація дітей і підлітків із 10-річного віку і встановлювалася сувора відповідальність за ухиляння від трудової повинності (її несли батьки неповнолітніх у вигляді штрафів та притягнення на примусові роботи).

Основними сферами дитячого працевикористання, як правило, були сільгоспроботи (тут було задіяно найбільше неповнолітніх), благоустрій населених пунктів, збір брухту чорних і кольорових металів, участь у будівництві шляхів та фортифікаційних споруд. Рідше праця неповнолітніх використовувалася в промисловості, де потрібна була здебільшого кваліфікована чи фізично важка, непосильна для них праця.

Статистичні дані переконливо свідчать про доволі великі масштаби використання праці неповнолітніх. Так, лише по Таращанській окрузі (Київщина) до примусової праці було залучено понад 10 тис. неповнолітніх.

Незрідка юні українці залучалися до фізично важких, непосильних для їхнього віку, а то й небезпечних робіт. Так, у м. Києві підлітків використовували для перенесення каміння, очищення русел забруднених річок, встановлення металевої огорожі тощо. Мелітопольський гебітскомісар Хейніш восени 1942 р. закрив усі школи й направив 120 учнів для участі в спорудженні оборонного валу. На особливо брудних і тяжких роботах використали окупанти колишніх вихованців Красноградського дитбудинку (Харківщина): їх змусили закопувати трупи вбитих коней, які почали розкладатися. Дітей Будківського дитбудинку окупанти використовували на полюванні як гончих собак. 12 квітня 1942 р. біля м. Попасна (Луганщина) окупанти змусили 71 учня віком 12–15 років шукати міни в лісі; у результаті загинуло 13 і було покалічено 58 дітей.

Попри нормативні обмеження робочого дня для неповнолітніх 4–6 годинами, він насправді тривав 8, а то й 10–14 годин. Примусовий характер праці неповнолітніх переконливо засвідчує й фактична відсутність її оплати.

Щоправда, гауляйтер Е. Кох видав відповідне розпорядження про встановлення учням половинного розміру зарплати дорослих, одначе окупаційна влада не переймалася пошуком для цього необхідних коштів, а тому праця неповнолітніх здебільшого залишалася дармовою.

Зазвичай під час примусових робіт харчування неповнолітніх працівників не проводилося. Лише подекуди давали просяний суп із 150 г ерзац-хліба. Не виконувалися й обіцянки владних окупаційних структур щодо виплати компенсацій за здачу брухту чорних і кольорових металів.

Дитяче працевикористання на окупованих територіях України відзначалося досить значними масштабами, і це вчергове засвідчує антигуманний характер нацистського «нового порядку».

Бібліографія

Голиш Г. М. Експлуатація неповнолітніх громадян на території рейхскомісаріату «Україна» // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. Київ, 2004. Вип 26. С. 203–216.

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005. 323 с.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Якою була система виховання неповнолітніх українців в умовах нацистського окупаційного режиму?

Нацистська система виховання неповнолітніх в підокупаційній Україні мала на меті сформувати в юних громадян протилежну комуністичній систему ціннісних орієнтирів, покірливість і колабораціоністські принципи. «Ми хочемо зробити їх (юних українців. – *Авт.*) знаряддям у наших руках» – така лінія визначалася т. з. 12-а заповідями німців на Сході. Г. Гіммлер вважав, що головною метою шкіл має бути засвоєння їхніми вихованцями беззастережного правила: «Покірність німцям, старанність і слухняність є Божою заповіддю».

Юні українці з-під одного ідеологічно-тоталітарного пресу – більшовицького – потрапили під інший, нацистський, який утім за своєю природою був адекватний першому. Ідеологічні настанови нацизму червоною ниткою пронизували увесь навчальний процес у «народних» школах. Так, колабораційний «Педагогічний інформаційний бюлетень» (Полтава) надавав такі методичні рекомендації: «Якщо над головою німецькі льотчики здійснюють свої навчальні польоти, … учитель повинен бути достатньо гнучким і перевести тему уроку на щось сучасне, актуальне. Наприклад, почати говорити про німецьку армію і про можливості, які відкриваються перед Україною як членом великої європейської сім'ї народів». «Учитель повинен виховувати в учнів любов до дружнього нам німецького народу, який, густо окропивши кров'ю своїх вояків українську землю, вирвав Україну з кривавих жидо-більшовицьких пазурів», – таке буквально заполонило колабораційну пресу.

Великою ідеологічною зашореністю відзначалося викладання предметів гуманітарного циклу, особливо історії. Зокрема, в пояснювальній записці до програми із історії від учителів вимагалося поставити в центр подій «таких великих осіб, як Фрідріх Великий, Бісмарк і Гітлер».

Реалізації виховних цілей у «народних» школах мало слугувати й оформлення їхніх інтер'єрів. У шкільних приміщеннях висіли ікони, а також, як свідчення лояльності до окупаційної влади, портрети А. Гітлера. У приміщеннях шкіл можна було бачити такі гасла: «Праця на благо Райху – обов'язок українця», «Німеччина є країною робітників, селян і вояків», «Хто допомагає фюреру, той допомагає сам собі» та ін. Поряд з цим багато класних кімнат мали портрети Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, М. Коцюбинського. Стали звичними щоденні молитви та церковні піснеслови.

Нова педагогічна система передбачала поряд із моральними засобами впливу на учнів і застосування тілесних покарань. Один із підлеглих Е. Коха Фідлер опублікував брошуру, в якій наголошував, що для українців підходить «найпримітивніша форма виховання – за допомогою дубця». А вже згаданий «Педагогічний інформаційний бюлетень» умістив такі рекомендації: «Ніхто не може мати щось проти того, якщо особливо тепер, у воєнний час, як засіб підтримати дисципліну, учитель застосовує метод фізичного впливу на дисци-

плінованого учня. Від ляпасу по щоці ніхто не вмре, так само не коштуватиме життя, якщо вдарити учня ковінькою». Застосування таких антипедагогічних методів впливу набрало в окупаційний період досить значного розповсюдження.

Загалом освітньо-виховна політика окупантів була спрямована на деінтелектуалізацію й духовне зомбіювання юних українців, і в кінцевому підсумку сформувати з них тямущих робітників і покірних холопів.

Бібліографія

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. Черкаси, 2005. 323 с.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Якими були типи спеціальних дитячих установ УРСР у постокупаційний період?

Спеціальні дитячі установи – це державні заклади для утримання та виховання неповнолітніх громадян, які за різних обставин воєнного часу залишилися без батьківської опіки, стали безпритульними чи бездоглядними, або мали девіантний характер своєї поведінки. Такі заклади опіковувалися дітьми, підлітками та юнаками раннього віку від їхнього народження й (у багатьох випадках) до досягнення ними повноліття. Знаходилися у підпорядкуванні різних міністерств і відомств чи підприємств залежно від їхньої специфіки й функціонального призначення.

Для малолітніх бездоглядних чи безпритульних дітей віком до 3 років відкривалися будинки дитини Наркомату охорони здоров'я УРСР (постанова РНК СРСР і ЦК ВКП (б) від 23 серпня 1943 р. «Про боротьбу з дитячою безпритульністю і бездоглядністю»). Згідно з нормативними документами, вихованці розділялися на такі вікові групи: 1) грудна; 2) повзункова; 3) середня; 4) старша. На кінець 1944 р. в УРСР працювало 69 будинків дитини з 4253 ліжко-місцями.

Від осені 1944 р. на виконання Указу Президії ВР СРСР від 8 липня розгорталася мережа будинків матері і дитини для вагітних жінок та молодих матерів, які потребували соціально-правового захисту (матері-одиначки, вагітні фронтовички, реевакуйовані, бездомні або ті, які особливо потерпали від матеріальної скрути). Жінки й новонароджені впродовж 2–3 місяців перебували в цій установі на повному державному утриманні й після залишення її забезпечувалися мінімумом необхідного для початкового етапу самостійного проживання.

Найпоширенішими спецустановами для неповнолітніх, позбавлених батьківського піклування, були дитбудинки Наркомату освіти. Виокремлювалися дитбудинки як загального, так і спеціального (для дітей військовослужбовців і партизанів; відзначалися вищим рівнем матеріального забезпечення) типів. Функціонували: 1) дошкільні д. б. (діти від 4 до 6 р.), шкільні (7–17 р.) і змішані. На серпень 1944 р. на деокупованих тер. України працювало 287 дитбудинків НКО з контингентом 27 тис. вихованців. У системі НКО було й кілька десятків д. б. для сліпих чи глухонімих вихованців, а також дітей, які відставали в розумовому розвитку.

Для дітей, які прибували із нацистських концтаборів, були розгорнуті спецдитбудинки з особливим режимом задля їхньої соціально-психологічної реабілітації. Таким були зокрема Київські дитбудинки № 10 і № 13.

Гуманну місію з медичної та соціальної реабілітації неповнолітніх, які страждали від фізичної чи психічної неповноцінності, виконувала мережа дитбудинків для дітей-інвалідів Наркомату соціального забезпечення (НКСЗ). На початку постокупаційного періоду почали працювати 11 дитустанов такого типу на 336 місць, що не відповідало реальним потребам.

Створювалися й спецдитустанови іншого якісного типу: дитбудинки промислових і державних сільськогосподарських підприємств. Вони мали галузеве підпорядкування й відомче фінансування.

Близькими до них за специфікою створення й забезпечення стали й колгоспні дитбудинки, які утримувалися коштом колгоспів і сільських громад.

Вони стали прихистком для сиріт і напівсиріт віком від 4 до 14 років, батьки яких були членами цього колгоспу й загинули на фронтах чи під час окупації.

Низкою спецдитустанов опікувався Наркомат внутрішніх справ (НКВС). Специфічність цих установ полягала в поєднанні у їхній діяльності як гуманітарно-виховних, так і примусово-репресивних функцій.

Дитячі кімнати міліції (ДКМ) організовувалися при міських, районних та лінійних відділах міліції і займалися виявленням бездоглядних та безпритульних неповнолітніх громадян віком до 16 років, а також (в разі потреби) встановленням обставин вчинення ними асоціальних вчинків. Вияснивши обставини бродяжництва чи девіантної поведінки, інспектори ДКМ упродовж 6 годин були зобов'язані повернути затриманих неповнолітніх їхнім батькам (опікунам) або направити до інших спецдитустанов чи, за наявності підстав, передати слідчим органам.

Дитприймальники-розподільники (ДПР) займалися прийомом та влаштуванням бездоглядних та безпритульних дітей та підлітків віком до 16 р. Якщо упродовж 2 тижнів батьків не вдалося відшукати, таких неповнолітніх влаштовували в інші спецдитустанови. Станом на травень 1944 р. в деокупованих регіонах УРСР було відкрито 33 ДПР на 2455 місць.

Функціонували й спецдитбудинки НКВС для влаштування й виховання дітей співробітників НКВС-НКДБ, які загинули на фронтах війни або при виконанні службових обов'язків (наказ № 2 НКВС СРСР від 3 січня 1944). Серед ДСУ НКВС була також і обмежена мережа дитбудинків для дітей «ворогів народу», а також відповідних дитустанов у межах ГУТАБу, контингент яких становили діти, народжені жінками-в'язнями, а також неповнолітні, позбавлені опіки через репресування їхніх батьків.

Підлітків віком 11–15 років за протиправні дії, що не становили велику суспільну небезпеку, направляли на перевиховання в дитячі трудо-виховні колонії (ДТВК), а малолітніх злочинців за вироком суду – в трудові колонії (ДТК). На кінець війни функціонувало 9 пеніцентіарних установ для неповнолітніх: 6 ДТВК й 3 ДТК.

Відразу після німецько-радянської війни було розгорнуто й мережу лікувальних та санаторних дитбудинків НКОЗ. У цих установах відбувалося оздоровлення неповнолітніх, котрі мали хронічні захворювання чи послаблене здоров'я. Вони були різного профілю, та найбільшу частку займали туберкульозні, трахомні, міотичні і фавозні дитбудинки.

Особливості функціонування усіх типів ДСУ визначалися різноманітними чинниками економічного, воєнно-політичного, демографічного, соціального та ідеологічного порядку, однак домінуючим серед них став дефіцит фінансових і матеріальних ресурсів, викликаний катастрофічними наслідками війни. Умови утримання вихованців спеціальних дитустанов були адекватною моделлю труднощів воєнного періоду і не відповідали нормативним вимогам, що мало негативні соціальні та медико-санітарні наслідки.

Попри великі труднощі та недоліки їхнього функціонування, ДСУ воєнної доби, на загал, виконали свою гуманну місію прихистку та реабілітації неповнолітніх громадян із особливим соціальним статусом та потребами.

Бібліографія

Лисиця Л. Г. Функціонування спеціальних дитячих установ УРСР у 1943–1950 рр.: монографія. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2022. 256 с.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Якою мірою діти й підлітки підокупаційної України стали жертвами нацистського етноциду?

Жертвами нацистського етноциду на окупованих територіях України стали й наймолодші представники воєнного покоління. Масове й планомірне знищення дітей і підлітків узгоджувалося з людоїдськими програмами нацистів, які були спрямовані на підрив українського генофонду, залякування та упокорення людності. Період нацистської окупації містить численні факти масового дітовбивства, що супроводжувалися особливою жорстокістю та витонченим садизмом. Часто під час таких розправ окупанти відрізали юним жертвам носи, виколювали очі, втикали багнети в роти, живцем кидали у вогонь. З метою економії набоїв нацисти систематично вдавалися до безкровного умертвіння дітей і підлітків: їх вбивали прикладами гвинтівок, камінням, спалювали, вішали, топили, отруювали газом чи сильнодійною отрутою, знекровлювали, розривали навпіл, закопували живими, кидали собакам-вівчаркам тощо. Часом окупанти вривалися в пологові будинки і, відібравши новонароджених, розбивали їм голівки на очах у породіль.

Життя тисяч дітей і підлітків обірвалося під час масових розправ у Бабиному Яру під Києвом. У м. Мелітополь за період окупації було знищено близько 3 тис. неповнолітніх. З декількох сотень малолітніх в'язнів Білоцерківського гетто вціліло лише декілька. Такі факти були типовими. Тотальному знищенню підлягали діти й підлітки єврейської й ромської національностей.

Для того, щоб позбутися зайвих ротів, окупанти методично знищували й вихованців багатьох дитячих будинків. Так, було позбавлено життя усіх вихованців у містах Новгород-Сіверськ і Кобеляки, селах Ногайськ (Запоріжчина) і Михайлівка (Дніпропетровщина). Вихованці Харківського дитбудинку в Сокольниках стали об'єктами забору донорської крові для німецьких вояків, у результаті більшість дітей померла.

Діти і підлітки ставали жертвами каральних акцій, які здійснювали окупанти в районах дій партизанських формувань. Так, у с. Обухівка на Полтавщині як відплату за партизанську боротьбу було знищено поряд із дорослими й 108 дітей і підлітків. Кілька сот неповнолітніх загинуло під час розправи над жителями м. Корюківки (Чернігівщина) та м. Глухів (Сумщина). Під час каральної акції «Нюрнберг», проведеної в районі Південної Прип'яті, було вбито 218 дітей: 126 хлопчиків і 92 дівчаток.

Джерела містять і чимало відомостей про жорстокі каральні акції окупантів проти партизанських родин, їхніми жертвами ставали й неповнолітні (їх нацисти називали «Bandenkinder» (діти бандитів). Наприклад, у грудні 1941 р. на 5 автомашинах до м. Новомосковськ було привезено жінок і дітей із партизанських сімей, і всі вони були розстріляні.

Великих масштабів набрало знищення різних категорій цивільного населення окупованих територій під час відступу нацистів у 1943–1944 рр., які застосували тактику «випаленої землі». Так, у вересні 1943 р. есесівці за 5 днів

розстріляли й спалили 125 дітей с. Великі Липняги (Полтавщина). Тоді ж було повністю знищено с. Тимоновичі (Чернігівщина), у вогонь було вкинуто десятки дітей.

Неповнолітні часто ставали жертвами сексуальних насильств з боку окупантів. Наведемо лише один приклад із цього довгого ряду безчинств нацистів. У с. Боярка (Київщина) окупанти зґвалтували 15 дівчаток-підлітків, а потім їх повісили.

Тисячі дітей і підлітків стали жертвами голоду, який був наслідком диявольської продовольчої політики нацистів на окупованих територіях. «Пасивний» (через голод) спосіб масового знищення населення набрав особливо вражаючого розмаху і жахливих форм у м. Харків, який небезпідставно називали «містом смерті». У зимові місяці 1941–1942 рр. голодною смертю тут померло від 40 до 60 тис. осіб, серед них і тисячі дітей та підлітків. Жертвами голодної смерті стало й 1175 вихованців Харківського дитбудинку № 1.

Ослаблення імунної системи наймолодших членів українського суспільства через хронічне недоїдання, занедбаність комунального господарства, майже повна відсутність профілактично-лікувальних заходів – ці та інші чинники спричинили суттєве погіршення санітарно-епідемічної ситуації, породили масові захворювання в неповнолітньому середовищі, часто із летальним результатом. Поширювалися інфекційні захворювання, а смертність від дитячих інфекцій зросла в 5,9 рази.

Расовій теорії нацистів цілком відповідала й окупаційна політика обмеження природного приросту населення України. Один із провідників «східної стратегії» Райху Е. Ветцель радив окупаційній владі забезпечувати «скорочення населення». Керівництво відділу колонізації «Східного міністерства» рекомендувало «заохочувати добровільну стерилізацію та аборти, не допускати жодних заходів щодо зниження смертності малюків, перешкоджати профілактиці дитячих захворювань, не надавати ніякої підтримки багатодітним родинам і позашлюбним дітям, до мінімуму скоротити допомогу дитячим закладам. З метою обмеження народжуваності гестапівці відправляли вагітних українських жінок на розстріл. Завдяки цим нелюдським акціям сумну славу здобув Сирецький концтабір м. Києва, де було знищено сотні вагітних жінок.

Така людоїдська політика окупантів призвела до суттєвого погіршення демографічної ситуації на підневільних територіях. Наприклад, у м. Київ у грудні 1941 р. народилося 334 дитини, померло 338, у січні наступного року відповідно 243 і 773, лютому – 643 і 1120, а на весну народжуваність уже удвічі поступалася дитячій смертності. Вказане було типовим для всіх окупованих територій України.

Досить принциповим і науково значущим є питання про узагальнюючі цифри загибелі неповнолітніх у період нацистської окупації. У книзі «Памяти павших» чисельність дитячих втрат на підневільних територіях визначена в 75 тис. осіб. Відносність і неповнота названої цифри є очевидною. Адже лише в 45 районах Полтавщини в роки окупації загинуло 11 566 дітей і підлітків, а на Чернігівщині за далеко не повними даними було знищено 4633 неповнолітніх. Як бачимо, нашій вітчизняній науці належить ще багато зробити для вивчення проблеми статистики дитячої смертності при врахуванні усього спектру чинників трагедії.

Бібліографія

Голиш Г. М. Наслідки німецько-радянської війни для неповнолітніх громадян України // Український історичний журнал. 2005. № 3. С. 37–49.

Першина Т. В. Фашистский геноцид на Украине 1941–1945 гг. Киев, 1985. 170 с.

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр. : монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Як нацистська програма «Лебенсборн» зачепила життєві долі неповнолітніх українців?

Lebensborn – у перекладі українською «життєве джерело» – це створена 12 грудня 1935 р. за ініціативи Г. Гіммлера спілка, яка у своїх програмах і конкретній діяльності, базуючись на расовій ідеології, теоріях філогенезу та євгеніки, покликана була проводити в життя ідеї пангерманізму на основі усебічного поповнення біологічного потенціалу та зміцнення сил нації, очищеної від «шкідливих», «брудних» домішок. Поява такої спілки й відповідної програми була своєрідною відповіддю на демографічну кризу, що вразила Німеччину в першій половині 1930-х рр. Спочатку ця особлива структура перебувала в складі Головного управління раси й поселень, а в 1938 р. була реорганізована в управління L особистого штабу райхсфюрера СС. А її центральний апарат складався з 9 відділів. Очільниками Лебенсборну стали оберфюрер СС Г. Ебнер і штандартенфюрер СС М. Зольман.

Цей далекосяжний проєкт був спрямований насамперед на поповнення титульних людських ресурсів Райху через заохочення дітонародження в «стерильному» расовому середовищі (в тому числі й поза шлюбом), селекцію партнерів, відкриття будинків матері й дитини, спеціальних дитячих таборів тощо. Одним із головних напрямків реалізації цієї програми було виявлення на окупованих територіях морфологічно адекватних «арійському» типу дітей із наступним вивезенням їх до Німеччини на перевиховання. Теоретично таких дітей мали відбирати лише із числа «фольксдойче», проте насправді в їхньому числі було й чимало юних українців, котрі мали зовнішню схожість з представниками «арійської раси».

Характеризуючи ці заходи нацистів, італійський журналіст Ф. Руссо писав таке: «У вкрадених у різних народів дітей нордичного типу вимірювали лоб, ніс, досліджували волосся, ходу, кров, замальовували профіль… Усіх, кого відбирали з оцінкою «расово придатний», направляли в притулки «Lebensborn»… Для слов'янських дітей там проводилася процедура «наречення іменем»: зазвичай дитину називали на давньогерманський манер: Зіфрід, Гурдун, Етельвольф тощо. «Новонародженого» брав на руки офіцер СС і підносив до вівтаря зі смолоскипом, свастикою й портретом А. Гітлера. Цих неповнолітніх начебто розчиняли в «стерильному» націонал-соціалістичному середовищі: їх змушували забути свою Батьківщину, батьків, рідну мову, виховували на німецьких традиціях і в дусі відданості Райху й фюреру.

Незважаючи на те, що ця антигуманна програма нацистів повністю зреалізована не була, все ж сотні українських дітей були відібрані у їхніх батьків і, по суті, назавжди втратили своє родове коріння, стали об'єктами денаціоналізації й онімечування й готувалися на роль яничарів новітньої доби. На думку професора Я. Вільчура, із загального числа дітей, які були вигнані до Райху з метою їхньої асиміляції, на батьківщину повернулося не більше 40%.

Бібліографія

Литвинов В. «Коричневое ожерелье»: документальное повествование о жертвах нацистских преследований – граждан бывшего СССР: в 3 кн. Кн. 1. Киев, 1996. 456 с.

Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–1945 рр.: монографія. Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2005. 323 с.

Григорій ГОЛИШ, Лариса ЛИСИЦЯ

Розділ VI

УКРАЇНА У ДОБУ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ КАТАСТРОФ І КОМУНІСТИЧНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ 1921–1991 рр. ТОТАЛІТАРНИЙ ПРОЄКТ І РАДЯНСЬКА ЛЮДИНА ЯК ПЕРЕДТЕЧІ СУЧАСНОГО РАШИЗМУ

«Денацифікація неминуче буде й деукраїнізацією – відмовою від розпочатого ще радянською владою масштабного штучного роздування етнічного компонента самоідентифікації населення територій історичної Малоросії і Новоросії»

Тімофєй Сергейцев (2022)

Що таке український Донбас і як змінювалися його межі у 1917–1925 рр.?

Поняття «**Донбас**» увійшло в активний слововжиток у революційну добу сторічної давнини. Наразі хронологічно першим прикладом, який нам вдалося знайти, є аргумент керівника київських більшовиків Георгія П'ятакова проти українського руху, який він висунув у червні 1917-го: «*Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля* ***(Донбас)****, хліб (чорноземна смуга)*». Значно поширенішим був термін «Донецький басейн». Що ж означають ці дефініції?

Терміном **Донбас** (похідне від «Донецький вугільний басейн», «Донецький басейн») означаємо промисловий регіон, «прив'язаний» до виявлених і розроблюваних покладів кам'яного вугілля. Донбас початку XX століття охоплював більшу частину сучасної Донецької області без Приазов'я та Крайньої Півночі, південь Луганської та захід Ростовської області (Росія). Нині межі «Донбасу» розширилися, але на час формування українсько-російського кордону поняття «Донбас» обмежувалося геологічним «Старим Донбасом» у поєднанні з навколишньою промисловою агломерацією. У межах сучасного адміністративно-територіального поділу це можна побачити на створеній Дмитром Вортманом карті.

Якщо загалом межі Донбасу у першій третині XX століття є сталими і визначаються покладами кам'яного вугілля та навколишньою промисловою агломерацією, то межі «українського Донбасу» змінювалися. І от чому.

До 1917-го р. царат не визнавав існування українців як окремого народу. Відповідно в адміністративно-територіальному поділі тогочасної Російської імперії «Україна» («країна малоросів»), втім, як і «Росія» («країна великоросів»), не була і не могла бути представлена.

На той час «Україною» називали «*край, заселений поспіль українським народом*», а не якесь державне чи адміністративне утворення. Зазначимо, що національний склад тоді визначався за рідною мовою. Відповідно «**Український Донбас» до 1917 – це та частина Донбасу, на якій українці, тобто ті мешканці, що розмовляли українською, становили більшість**.

З появою української державності критерій для означення Українського Донбасу змінився. Тепер це та частина Донбасу, що належала Україні, тобто входила до складу різних українських державних утворень – від УНР до УСРР. На створеній Дмитром Вортманом карті видно територію з українською більшістю населення за переписом 1897 р.

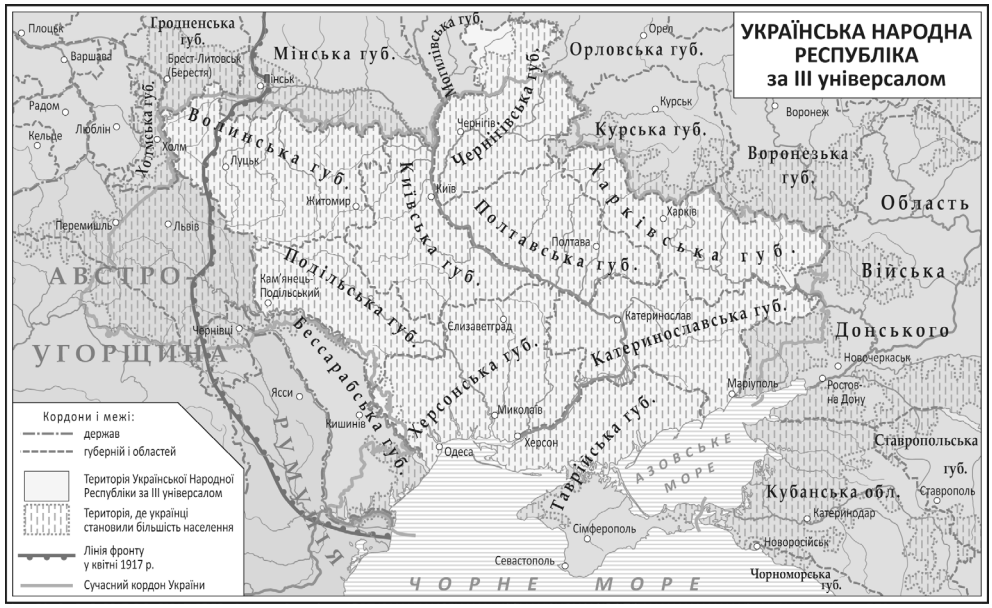

Повалення самодержавства дало могутній поштовх українському рухові. Основні підходи української сторони до територіального питання були усталені на Всеукраїнському національному конгресі, який відбувся у Києві 19–21 (6–8) квітня 1917-го. Для його учасників засадничою стала теза про те, що «***Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом***». Щоб не порушувати адміністративно-господарського управління, керівництво Української Центральної Ради, яке й очолило рух за національну автономію, вирішило до скликання Всеросійських установчих зборів обмежити претензії на межі України губернським поділом. Серед 9 «українських» губерній була й Катеринославська губернія, в межах якої перебувала основна частина тодішнього Українського Донбасу.

Двадцятого листопада 1917 року УЦР проголосила III Універсал, за яким до складу новоутвореної УНР входило знову дев'ять губерній: «*До території*

Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшости Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харьківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів».

З цього часу поняття «Український Донбас» означає належність до України як державного утворення, і, відповідно, до його складу входила та частина Донбасу, яка входила до Катеринославської губернії.

Через кілька днів російський Раднарком фактично визнав Україну у визначених ІІІ Універсалом межах. Нарком у справах національностей радянської Росії Йосиф Сталін від імені Раднаркому у розмові з представником Київської організації більшовиків Сергієм Бакинським заявив про потребу скликати Всеукраїнський з'їзд рад, при цьому підкресливши: «*Взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою*».

1918: антагоністичні режими – однакові погляди на східний кордон.

Більшовики спробували перехопити владу на скликаному у Києві І Всеукраїнському з'їзді рад, але потерпіли поразку. Тоді, не полишаючи ще певний час сподівань захопити УЦР зсередини, пробільшовицькі делегати з'їзду відправилися до Харкова, де саме відбувався ІІІ обласний з'їзд рад робітничих депутатів Донецько-Криворізького басейну. Об'єднавшись, делегати проголосили себе Першим Всеукраїнським з'їздом совітів (рад) робітничих, солдатських і частини селянських депутатів.

Цей з'їзд проголосив себе верховною владою в УНР, а саму Україну – совітською (радянською) республікою. Призначений у тому ж грудні 1917-го Народний секретаріат (так назвали уряд совітської України) від початку свого існування ставив за мету «*об'єднати для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх територій, на які претендує Центральна Рада*». Тобто боровся за Україну у межах ІІІ Універсалу, в тому числі і за тогочасний Український Донбас, який був складовою частиною Катеринославської губернії.

Такою ж була і позиція більшовицького центру. Перед захопленням на початку лютого 1918-го Києва червоними російський Раднарком оприлюднив звернення до усього світу, яким офіційно визначив своє ставлення до території України. Серед переліку «міст і губерній України» було зазначено не лише губернські центри, а й окремо «**Донецький басейн**».

Действия Правительства.

Всем, всем, всем...

Советские войска вступили в Киев 16-го января. Войсками руководил заместитель народного секретаря по военным делам Шахрая — Юрий Коцюбинский. На днях открывается в Киеве Всеукраинский съезд советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. Согласие на участие заявили все без исключения города и губернии Украины, Харьков, Екатеринослав, Киев и Подолия, Херсонская губерния и Полтава, Черниговская губерния и Донецкий бассейн, Одесса и Николаев, все прибрежные города и весь Черноморский флот, весь фронт и тыл Украины. Съезд созывается и открывается Всеукраинским ц. и. к.

Председатель Совета Народных Комиссаров *Вл. Ульянов (Ленин).*

16 (61) ГАЗЕТА РАБОЧЕГО и КРЕСТЬЯНСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА 24 (6 февраля) января.

9 лютого, тобто майже на місяць раніше, аніж радянська Росія, Україна юридично отримала міжнародне визнання: справжня УНР уклала Берестейський мирний договір з країнами Четверного союзу. Це підштовхнуло делегатів IV з'їзду рад робітничих депутатів Донецько-Криворізького басейну проголосити Донецько-Криворізьку республіку (ДКР) як складову федеративної радянської Росії. Керманичі ДКР претендували на промислово розвинуті регіони Південного сходу України і промислової частини Області війська Донського та сподівалися, що українські і німецькі війська не будуть опановувати ці території.

Ленінський Раднарком певний час сподівався на те ж саме і майже місяць не підтверджував визначену раніше позицію з територіального питання. Але вже 15 березня ЦК РКП(б) чітко висловився: Донбас – це Україна.

У 1918-му радянська влада не затрималася в Україні. А відновлена УНР, як і Українська Держава гетьмана Скоропадського, у питанні Донбасу дотримувалися проголошених III Універсалом меж: кордон проходив по лінії Катеринославської губернії.

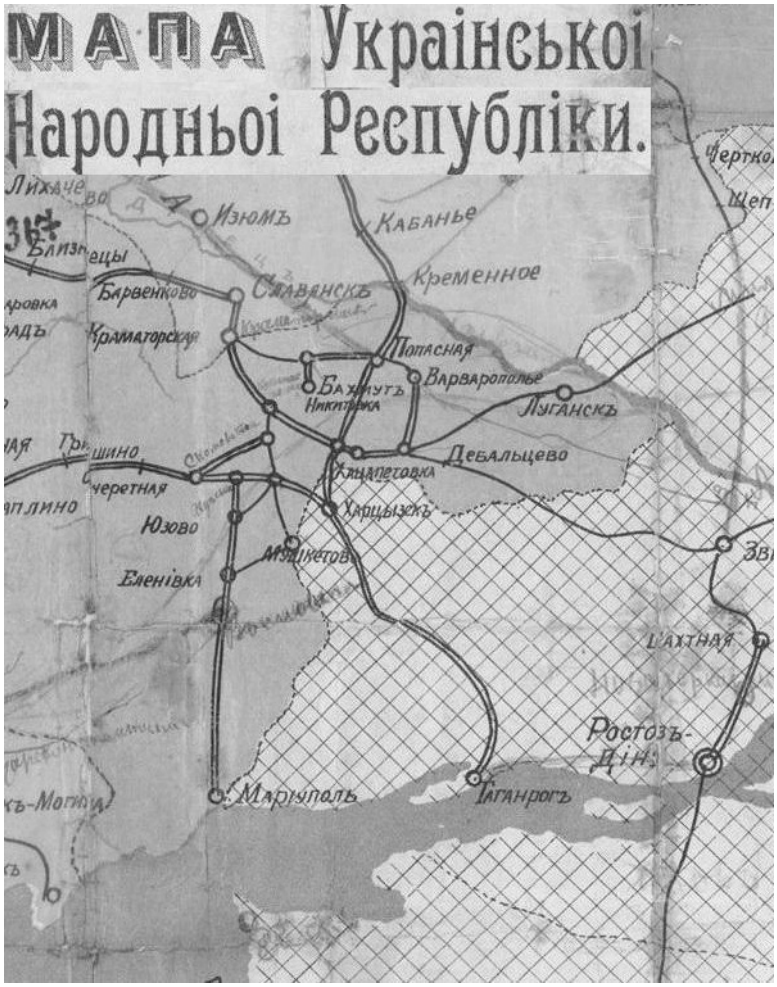

Щоправда, за гетьмана Скоропадського до України за згодою з Всевеликим Військом Донським відійшла невелика ділянка біля Маріуполя, але це і все. Українці, які наприкінці 1917-го претендували ще й на Таганрозьку округу, тепер не ставили цього питання: донські козаки були їхніми союзниками в боротьбі з червоними.

1919–1920 – Донецька губернія і Донбас.

З 1919-го при розповіді про Український Донбас реально мова може йти лише про кордон між радянськими Україною та Росією. На теренах УСРР була утворена Донецька губернія у складі двох повітів Катеринославської губернії – Бахмутського та Слов'яносербського. А 10 березня Раднарком УСРР навіть «ратифікував» «Договір про кордони з РСФРР», за яким на сході він знову таки проходив за межею дореволюційної Катеринославщини. Однак контроль над цими територіями не тривав довго – невдовзі вони потрапили під владу Денікіна.

Ситуація змінилася після вигнання Денікіна. На початку 1920-го, вважаючи, що небезпека відродження незалежної України минула, більшовицька влада вирішила удосконалювати адміністративний кордон на основі економічного критерію. Тому навесні 1920-го спочатку рішенням очолюваної Й. Сталіним Ради Української трудової армії (Укррадтрударм), а потім і Всеросійського ЦВК та ВУЦВК, до складу Донецької губернії увійшов увесь Донбас. Інакше кажучи, **увесь Донбас став українським**.

Постанова Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад.

121. Про усталення меж і складу Донецької губерній.

Згідно з предложенням Раднаркому України і Укррадтрудармії та порозумінням з Всеросійским Ц. В. К., а також з метою скасування раніш виданих постанов, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад постановила усталити ось такі межі і склад Донецької, Катеринославської губернії і краю Донського Війська.

1. Від Харьківської губернії відходять до Донецької губернії:
а) Ізюмского повіту волости: Славянська, Білянська, Миколаївська, Закотянська;
б) Купянського повіту волости: Кременська і Тернівська;
в) Старобільского повіту: весь повіт в цілости.
2. Від Катеринославської губернії:
В цілости повіти: Бахмутський, Луганський і Маріупільський.
3. Від краю Донецького Війська:
а) Донецької округи: станиці Гундорівська, Камінська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська, волость Карпово-Обривська;
б) Черкаської округи: станиці Володимирська, Олександрівська, дальше на захід умовна лінія: станція Козачі-лагери, Мало-Несвітайська, Нижне-Кременська і дальше до межі з Таганрогською округою:
в) Таганрогский повіт увесь в цілости.

Харьків, дня 16 квітня 1920 р.

Голова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
Петровський.

Секретар Президії *Синявин.*

Оголошено в „Вістях" Всеукр. Ц. В. К. і Харьк. Губревкому з 18. квітня 1920 року № 98.

Отже, навесні 1920-го складовими частинами ***Українського Донбасу*** поміж інших стали і території, де етнічні українці не становили більшості. Незабаром їх було об'єднано в межах Шахтинської округи. Попри те, що при цій зміні національний чинник не брався до уваги, частина приєднаної території (Таганрозька округа) належала до української етнографічної території. Ще

одна важлива деталь: Таганрозька округа не була складовою частиною Донбасу, а до Донецької губернії її, так само як і Старобільський та Маріупольський повіти, було приєднано саме з метою кращого продовольчого забезпечення робітників Донбасу.

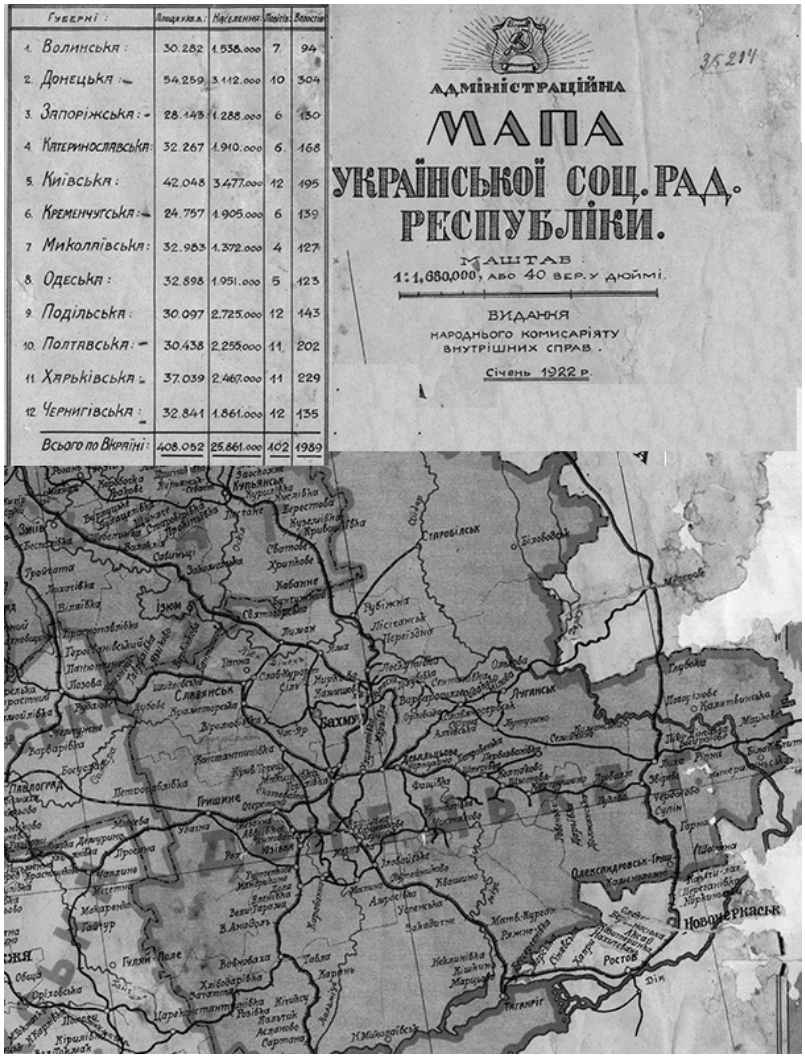

Губерні:	Площа кв.в.	Населення	Повіти	Волости
1. Волинська:	30.282	1.538.000	7	94
2. Донецька:	54.259	3.112.000	10	304
3. Запоріжська:	28.143	1.288.000	6	130
4. Катеринославська:	32.267	1.940.000	6	168
5. Київська:	42.048	3.477.000	12	195
6. Кременчугська:	24.757	1.905.000	6	139
7. Миколаївська:	32.983	1.372.000	4	127
8. Одеська:	32.898	1.951.000	5	123
9. Подільська:	30.097	2.725.000	12	143
10. Полтавська:	30.438	2.255.000	11	202
11. Харьківська:	37.039	2.467.000	11	229
12. Чернигівська:	32.841	1.861.000	12	135
Всього по Вкраїні:	408.052	25.861.000	102	1989

35214

АДМІНІСТРАЦІЙНА

МАПА

УКРАЇНСЬКОЇ СОЦ. РАД. РЕСПУБЛІКИ.

МАШТАБ:
1:1,680,000, або 40 вер. у дюймі.

ВИДАННЯ
НАРОДНЬОГО КОМИСАРІЯТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ.

Січень 1922 р.

Фрагмент карти УСРР 1922 р.

Саме в таких межах – з Шахтами та Таганрогом – радянська Росія вперше визнала незалежність УСРР. Визнання незалежності УСРР відбулося у «***Союзному Робітниче-Селянському договорі між РСФРР та УСРР***», укладеному 28 грудня 1920-го. У його перших рядках йшлося про те, що уряди РСФРР та УСРР визнають «*незалежність і суверенність кожної зі сторін, що домовляються*». Наголошувалося і на тому, що «***з самого факту старої приналежності УСРР до колишньої Російської Імперії для УСРР не витікає ніяких зобов'язань до кого б то не було***».

Отже, цей Договір вказував на відсутність будь-яких претензій, в тому числі і територіальних, між республіками. Примірники Договору були написані двома мовами, а сам Договір вступив у дію після ратифікації вищими органами влади – республіканськими з'їздами рад.

1920-ті роки: хто кому «дарував» Донбас?

Саме у тих кордонах, в яких Росія визнала незалежність радянської України, УСРР ***увійшла до складу Радянського Союзу,*** офіційне рішення про створення якого було схвалено сесією ВУЦВК 2 липня та затверджено ЦВК СРСР **6 липня 1923 року**. Увесь Донбас, в тому числі і Шахтинська округа, у якій українці не становили більшості населення, на той час були складовою **Українського Донбасу**.

Незабаром після створення СРСР радянська Росія – формально з ініціативи керівництва Північно-Кавказького краю з центром у Ростові-на-Дону – висунула претензії на ті території, які у 1920-му відійшли до Донецької губернії зі складу колишньої Області війська Донського.

До аргументів української сторони майже не дослухалися. Більшу частину Шахтинської та Таганрозької округ (в останній українці становили абсолютну більшість) Україна була змушена передати Росії. Принципове рішення з цього приводу політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило ще влітку 1924-го. Однак керівництво УСРР тривалий час відтягувало його формалізацію.

Формальна крапка в питанні про кордон була поставлена ухвалою ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925-го. До складу Росії зі сходу України було передано територію з населенням в 478,9 тис. осіб. Щоправда, рішень вищих органів влади УСРР з ратифікацією такої зміни кордону наразі виявити не вдалося. Підсумкові результати як «східного», так і інших територіальних розмежувань 1919–1928 рр. відображені на *складеній Дмитром Вортманом карті*.

З того часу і до сьогодні зовнішні межі Українського Донбасу фактично не зазнали змін. За переписом 1926 року у складі УСРР не лишилося жодної округи, де б українці не становили більшості населення. Повною мірою це стосується і Українського Донбасу.

Отже, в 1920-х саме в України було забрано та передано Росії частину Донбасу, тобто історичні реалії спростовують російські міфологеми. Однак в час постправди, на превеликий жаль, далеко не завжди прислухаються до заснованих на фактах аргументів.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Коли було проголошено та чому був швидко скасований сталінський план «автономізації» радянських республік і України зокрема?

Вперше план автономізації України у Кремлі намагалися втілити в 1920 році. Тоді більшовицькі керманичі нове опанування України вважали настільки успішним, а зроблені поступки у національно-культурній політиці настільки вдалими, що спробували інкорпорувати УСРР до складу радянської Росії на правах автономної республіки. Тому, коли у травні проводили реорганізацію очолюваного Й. Сталіним Наркомату національностей РСФРР, то в його новій структурі знайшлось місце і для українського відділу. Але, на відміну від 1918 року, тепер цей відділ, за задумом Кремля, мав коригувати не тільки і навіть не стільки роботу серед українців РСФРР, скільки діяльність УСРР як республіки.

В Україні з таким баченням не погоджувалися і натомість говорили про українське представництво. Наступні кілька місяців тривали суперечки щодо форм та завдань українського відділу / представництва при Наркомнаці. У кожної сторони була своя тактика дій, причому з української сторони вона полягала насамперед в затягуванні вирішення питання.

Очолюваний Сталіним Наркомнац наполягав, що Український відділ має представляти як інтереси українців РСФРР, так і інтереси УСРР як республіки. Тоді як у сформованому Юрієм Коцюбинським (призначений Раднаркомом УСРР керівник представництва України в Росії) проєкті положення відзначалося, що Український відділ Наркомнацу має опікуватися лише справами тих українців, що проживають в РСФРР, тобто як то було у 1918–початку 1919-го років.

Визначення УСРР під час перемовин із Польщею восени 1920 р. як сторони перемовин, тобто фактично незалежною державою, сприяло посиленню української позиції, адже на часі постало завдання приведення формального статусу УСРР до такого визначення. Воно було зафіксоване в укладеному

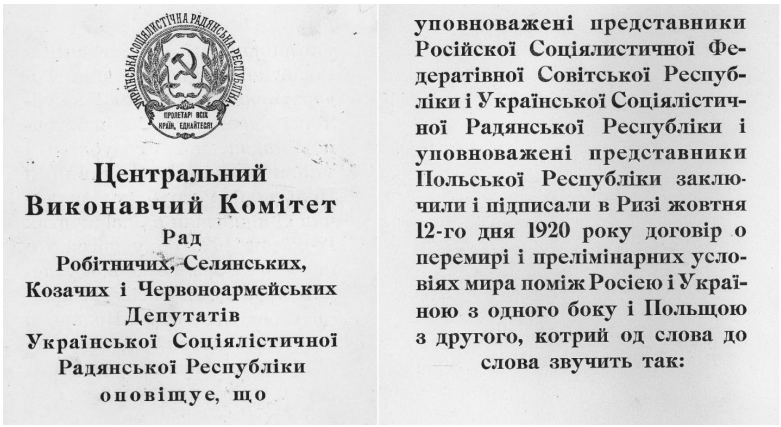

Центральний
Виконавчий Комітет
Рад
Робітничих, Селянських,
Козачих і Червоноармейських
Депутатів
Української Соціялістичної
Радянської Республіки
оповіщує, що

уповноважені представники Російської Соціялистичної Федератівної Совітської Республіки і Української Соціялістичної Радянської Республіки і уповноважені представники Польської Республіки заключили і підписали в Ризі жовтня 12-го дня 1920 року договір о перемирі і прелімінарних условіях мира поміж Росією і Україною з одного боку і Польщою з другого, котрий од слова до слова звучить так:

Перша та друга сторінки прелімінарного мирного договору від 12 жовтня 1920 р., де УСРР позначено як рівноправний з Польщею та РСФСР суб'єкт

12 жовтня 1920 року прелімінарному мирному договорі між РСФСР і УСРР, з одного боку, та Польщею – з іншого. То ж на засіданні українського представництва від 7 листопада на позицію Наркомнацу вже не зважали – було ухвалено рішення написати доповідь до керівництва УСРР з пропозицією реорганізувати українське представництво у внутрішній російський відділ при Наркомнаці, а представництво УСРР як республіки зробити окремо.

Паралельно в УСРР під тиском Кремля було розроблено проєкт змін до республіканської Конституції, у якому йшлося про Україну як частину РСФРР: «*УСРР входить на основі добровільної згоди,* ***котра може бути в будь-який час змінена сторонами****, що домовляються,* ***до складу Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки*** *та має своє представництво у всіх федеративних органах*». Бачимо, що навіть у цьому проєкті є право виходу зі складу Росії.

Втім, ці пропозиції так і залишилися пропозиціями. Під впливом переговорів з Польщею та складної економічної ситуації Кремль наважився на дію з іншим вектором спрямування – вперше з часу утворення радянської України формально визнав її незалежність. Це було зафіксовано в ухваленому 28 грудня 1920 року «**Союзному Робітничо-Селянському договорі між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською Соціалістичною Радянською Республікою»**. Зокрема, в преамбулі Договору йшлося про взаємне визнання незалежності і суверенності обох договірних сторін. У пункті другому йшлося про те, що «*з самого факту колишньої приналежності території УСРР до колишньої Російської імперії для УСРР не випливає ніяких зобов'язань відносно кого б то не було*» і, відповідно, й відносно Росії.

Певний час до ідеї автономізації УСРР не поверталися. Але на початку 1922 року в Кремлі постало питання про формалізацію існування реально єдиної держави. Каталізатором процесу стали міжнародні відносини – Нарком закордонних справ РСФРР Георгій Чичерін на початку січня порушив питання про необхідність «*включення братських республік в РСФРР*» до часу проведення Генуезької конференції (відбулася у квітні–травні 1922 року). Він вважав, що це рішення обійдеться без серйозних міжнародних наслідків.

Схожої думки був і Сталін, який у тому ж таки січні 1922 р. заявив, що підтримує ідею «*об'єднання усіх незалежних республік з РСФРР на засадах автономії*», однак підкреслив, що для ухвалення такого рішення потрібен триваліший термін його підготовки. Натомість Х. Раковський категорично відкинув запропоноване Г. Чичеріним рішення, назвавши у листі до Молотова його можливе прийняття «найбільшою політичною помилкою». Він зазначив на порушенні у разі схвалення пропозиції Чичеріна конституційних основ існування радянських республік та наголосив: «*Чи вигідно нам саме напередодні Генуезької конференції дати усій націоналістичній братії України, Грузії і т. д. такий козир в руки?!*».

До позиції Раковського і, відповідно, України, дослухалися, ідея об'єднання була відкинута, натомість затверджена пропозиція Раковського про те, щоб радянські республіки формально доручили РСФРР представництво своїх інтересів. Однак прецедент був небезпечний, тому керівництво УСРР порушило питання про форму та зміст подальших відносин з РСФРР.

11 травня 1922 року ЦК РКП(б) для «*врегулювання відносин між УСРР та РСФРР*» створив спеціальну комісію. Як основну засаду її діяльності було

зазначено, що «*ніякої зміни у ставленні РСФРР до УСРР в розумінні відміни чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося*». Рішення комісії, яку очолив представник УСРР Михайло Фрунзе, загалом відповідали визначеному напрямку. Вони були затверджені на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 10 серпня 1922 р. Але вже 11 серпня була створена інша, очолена Йосифом Сталіним, комісія оргбюро ЦК РКП(б) по встановленню взаємовідносин РСФРР з радянськими республіками, діяльність якої мала інший вектор спрямування – її рішення, що, по суті, були протилежними ухвалам двосторонньої українсько-російської комісії, поширювалися на всі радянські республіки, в тому числі і на Україну.

Невідповідність між формальною незалежністю радянських республік і реальною їхньою підпорядкованістю Кремлю Сталін та його прихильники збиралися вирішити шляхом переведення цих республік у статус автономій РСФРР, що й отримало назву «**автономізація республік**». Керівництво УСРР, знаючи про настрої в республіці, не схвалювало такого підходу. Але, не маючи більшості в комісії, намагалося відтягнути вирішення питання.

Тим часом Раковський знову апелював до Володимира Леніна, який на час створення комісії був віддалений від справ через хворобу. Тактика спрацювала – після тимчасового покращення здоров'я Ленін підтримав позицію України. Після наданих ним у жовтні 1922 р. вказівок пленум ЦК РКП(б) вирішив нове державне утворення зробити у формі рівноправного Союзу радянських республік, які на той час мали статус незалежних. Ідея «автономізації» скрахувала.

Після тривалих перемовин і попередніх рішень єдину державу – СРСР – було проголошено 6 липня 1923 р. не як результат приєднання формально незалежних радянських республік до РСФРР, а як союз формально рівноправних чотирьох республік – УСРР, РСФРР, Білоруської СРР та Закавказької СФРР. Того ж дня було утворено Раду народних комісарів СРСР, формальним керівником якої став Володимир Ленін, але до роботи на цій формально новій посаді він через свою хворобу так і не приступив.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Яка подія відбулася 30 грудня 1922 р. і чому СРСР тоді не було створено?

В українському суспільстві ще за часів існування СРСР усталилося твердження про те, що 30 грудня 1922 р. було створено СРСР. А нинішні політики та оглядачі нерідко стверджують, що ті чи інші дії путінська Росія хоче приурочити до 100-річчя створення СРСР, тобто до 30 грудня 2022 року. Що реально сталося 30 грудня 1922 р.?

Заглянемо в минуле.

Після перемоги більшовиків над білогвардійцями та підкорення більшості національних територій колишньої Російської імперії контрольована Кремлем країна певний час існувала без назви – підпорядковані Кремлю радянські республіки формально означалися як незалежні, а з Москвою кожна із них уклала окремий договір про союз.

На початку 1922 р. в Кремлі постало питання про формалізацію існування реально єдиної держави – його ініціював нарком закордонних справ РСФРР Георгій Чичерін, який наголосив на необхідності «включення *братських республік в РСФРР*» до часу проведення Генуезької конференції (відбулася у квітні–травні 1922 р.). Україна рішуче заперечила, і об'єднання зірвалося. Однак прецедент був небезпечний, тому керівництво УСРР порушило питання про форму та зміст подальших відносин з РСФРР.

11 травня 1922 р. ЦК РКП(б) для «врегулювання відносин між УСРР та РСФРР» створив спеціальну комісію. Як основну засаду її діяльності було зазначено що «*ніякої зміни у ставленні РСФРР до УСРР у розумінні відміни чи зменшення незалежності Української Республіки і взагалі в розумінні перегляду основних конституційних положень Української Республіки, не сталося*». Рішення комісії, яку очолив представник УСРР Михайло Фрунзе, загалом відповідали визначеному напрямку, однак вони так і залишилися на рівні декларацій.

Але вже 11 серпня була створена інша, очолена Йосифом Сталіним, комісія оргбюро ЦК РКП(б) по встановленню взаємовідносин між РСФРР та радянськими республіками. Невідповідність між формальною незалежністю радянських республік і реальною їхньою підпорядкованістю Кремлю Сталін та його прихильники збиралися вирішити шляхом переведення цих республік в статус автономій РСФРР. Керівництво УСРР не схвалювало такого підходу та, не маючи більшості в комісії, намагалося відтягнути вирішення питання. Тактика спрацювала — після тимчасового покращення здоров'я позицію України підтримав Володимир Ленін, який на час створення комісії був віддалений від справ через хворобу. Після наданих ним у жовтні 1922 р. вказівок пленум ЦК РКП(б) вирішив нове державне утворення зробити у формі рівноправного Союзу радянських республік, які на той час мали статус незалежних.

У Кремлі вирішили, що формальна ініціатива щодо об'єднання має виходити із республік. Виконуючи цю вказівку, ЦК КП(б)У направив практичну директиву губернським комітетам КП(б)У, у якій наголошувалося на потребі «*підняти агітацію за союзне об'єднання Радянських Республік, вказуючи на вигідність для України більш тісного зв'язку з РСФРР, при чому роз'яснити губкомам, що об'єднання Республік зовсім не є ліквідацією їх самостійності*».

У листопаді–грудні відбулося декілька засідань комісії, створеної на виконання рішень жовтневого пленуму ЦК РКП(б). Її завданням було напрацювати основи та текст Конституції майбутнього Союзу або, якщо вживати тогочасні синонімічні означення, Декларації та Договору про створення СРСР. 5 грудня під головуванням Йосифа Сталіна і за відсутності представника України відбулося третє засідання цієї комісії, на якій «*з метою економії часу та видатків*» було вирішено відмовитися від раніше затвердженої директиви про ратифікацію Центральними Виконавчими Комітетами республік Договору про Союз республік як необхідну формальність перед проголошенням нової держави.

У надісланих на місця директивах наказувалося провести республіканські з'їзди рад зі схваленням об'єднавчих документів та надіслати до Москви делегатів, наділених правом підписати Договір про створення СРСР. Інакше кажучи, Сталін зміг наполягти на тому, щоб уже в грудні 1922 р. СРСР постав як нове державне утворення. З огляду на суворий централізм комуністичної партії, на місцях директиви були взяті до виконання. Зокрема, скликаний 10–14 грудня 1922 р. VII Всеукраїнський з'їзд рад надав своїм делегатам, яких відправляли до Москви, мандат на створення нової держави.

Однак, реагуючи на незадоволення на місцях, у Кремлі вирішили все-таки зачекати з утворенням СРСР. 18 грудня пленум ЦК РКП(б) затвердив положення про те, що «*напрацьований З'їздом текст Договору передається на схвалення сесій ЦВК республік, що укладають Договір*» і лише після такого схвалення сесією ЦВК СРСР вводиться в негайну дію. 29 грудня відбулося засідання уповноважених від радянських республік, на якому й було остаточно затверджено такий механізм проведення І з'їзду рад СРСР. Цікаво, що під час обговорення пролунала і спочатку навіть була ухвалена пропозиція Григорія Петровського схвалити Декларацію в цілому, а Договір – лише в основному. Однак вона була відхилена насамперед саме тим аргументом, що Декларація і Договір після їх затвердження в цілому становитимуть один нероздільний документ — Конституцію СРСР, а якщо затвердити частину документа раніше, то, як зауважив Сталін, «над нами будуть сміятися». Того ж таки 29 грудня було вирішено, що свої підписи під проєктами Декларації та Договору про утворення СРСР уповноважені від республік поставлять вранці перед відкриттям з'їзду. Тому називати ті підписи рішенням з'їзду не доводиться.

З'їзд рад за участю 2215 делегатів, з яких право вирішального голосу мали 1667 (РСФРР – 1727, УСРР – 364, Закавказька СФРР – 91, Білоруська СРР – 23) відбувся 30 грудня 1922 року і пройшов згідно затвердженого днем раніше плану. Щоправда, доповідач Йосиф Сталін свій виступ закінчив закликом негайно ухвалити Декларацію та Договір *«із властивою комуністам одностайністю»*. Невідомо, чим був викликаний такий заклик, але шансів реалізувати його не було. Слідом за ним на трибуну піднявся представник УСРР Михайло Фрунзе, який і запропонував ухвалити представлені документи «в основному».

Договір та Декларацію спочатку планувалося ввести в дію через два–три місяці, але врешті-решт формально СРСР як нова держава постав 6 липня 1923 року, коли згідно затвердженої раніше процедури ЦВК СРСР увів у дію Декларацію та Договір про створення СРСР, які були об'єднані в один документ — Конституцію СРСР. Того ж дня було утворено Раду народних комісарів СРСР, формальним керівником якої став Володимир Ленін.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Коли було створено СРСР та чим був змушений поступитися Сталін?

Попри те, що 30 грудня 1922 р. СРСР не було створено, перші заголовки в деяких газетах вийшли наче зі звітом про подію, яка відбулася. Але незабаром пролунали уточнення і стало зрозуміло: над створенням СРСР буде вестися тривала і копітка робота.

Під егідою ЦВК СРСР було створено п'ять комісій союзного ЦВК, які розробляли окремі питання майбутнього союзного Договору або, як його ще означали, **Конституції СРСР**. Однак результати роботи комісій нерідко переглядалися після ухвалення відповідних партійних настанов. Насамперед ідеться про рішення XII з'їзду РКП(б), що пройшов 17–25 квітня 1923 р., які зумовили «*необхідність піддати серйозному перегляду всі основні положення союзного договору в сенсі уточнення прав окремих республік*». Ініціювала такий перегляд насамперед українська сторона. Зокрема, 19 лютого 1923 року ЦК КП(б)У ухвалив резолюцію, якою наполіг на потребі «*створення органу в системі верховного керівництва Союзу, який би гарантував рівноправність окремих членів Союзу*» (пізніше — Рада Національностей). Українську точку зору в Москві було доручено представляти члену політбюро ЦК КП(б)У Михайлу Фрунзе, який мав подібний успішний досвід — саме він 30 грудня 1922 р. озвучив прийняту потім з'їздом пропозицію про ухвалення Договору лише «в основному», а не «в цілому».

На Пленумі ЦК РКП(б), який відбувся 21–24 лютого, з проєктом тез з національного питання, в тому числі і щодо основних засад існування СРСР, виступив Йосиф Сталін. Його проєкт було вирішено взяти за основу з тим, однак, щоб істотно доробити. У комісію з доопрацювання було включено голову РНК УСРР Християна Раковського. При визначенні напрямку запланованої корекції тез була врахована пропозиція української сторони. Двопалатна система парламенту СРСР, категоричним **супротивником якої був раніше Сталін**, рішенням пленуму була означена «*як один з найбільш доцільних шляхів розв'язання національного питання*», про що й доручалося повідомити радянським установам від імені партії.

За наполяганням української сторони пленум ЦК РКП(б) ухвалив рішення про те, що до встановлення «*нормальних союзних органів наявна система взаємовідносин радянських залишається без змін*». Тобто про СРСР як вже створене об'єднання говорити було заборонено.

Цікава деталь: на XII з'їзді РКП(б) відмова розглядати пропозицію Миколи Скрипника перейменувати РКП(б) на Комуністичну партію СРСР саме московськими комуністами обґрунтовувалася міркуваннями передчасності такого кроку: «*Зачекаємо, доки фактично зорганізується союз Соціалістичних Республік, а потім будемо перейменовувати*».

Після XII з'їзду РКП(б) здавалося, що настав час для ретельної переробки проєкту Договору. Українська сторона внесла низку пропозицій, які мали посилити суверенність УСРР, більшість з яких, однак, була відхилена керова-

ним Сталіним центральним партійним апаратом, що до червня вже оговтався від тієї критики свого підходу до національного питання, яка пролунала на початку березня з уст Володимира Леніна. Навіть реальну поступку – другу палату, Раду Національностей, Сталіну вдалося перетворити на переважно російський орган шляхом включення представників автономних республік, які на той час були лише в складі Росії.

Попри відхилення переважної більшості українських пропозицій, Договір було істотно змінено. Так, проєкт 30 грудня 1922 р. складався з 26 статей, український варіант, прийнятий вищими компартійними та радянськими органами УСРР наприкінці травня 1923 р., містив 36 статей, а затверджений у червні в партійному порядку проєкт – 72 статті.

1–2 липня відбулася сесія ВУЦВК, головним питанням порядку денного якої був саме Договір про створення СРСР / Конституція СРСР. Доповідав Християн Раковський, *який відзначив головну відмінність від грудневого 1922 року проєкту — появу Ради Національностей, яка мала бути на сторожі інтересів національних республік.*

Після обговорення та відповідей на питання Раковський повторив досить часто тоді згадувану настанову: «***Лише в рамках Радянського Союзу Україна може існувати як незалежна держава***». В результаті обговорення ВУЦВК 2 липня одноголосно схвалив в цілому узгоджений раніше в партійному порядку проєкт. Подібні рішення у цей час були ухвалені і в інших радянських республіках.

6 липня 1923 р. відбулася запланована ще 30 грудня 1922 р. подія — відкрилася II сесія ЦВК СРСР, яка затвердила та ввела в дію Декларацію та Договір про створення СРСР. У вступній частині йшлося про те, що ЦВК СРСР «*на виконання постанови I з'їзду рад СРСР […] та приймаючи до уваги поправки та зміни, запропоновані Центральними Виконавчими Комітетами Союзних Республік, постановляє: Декларація про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік становлять Основний Закон (Конституцію) Союзу Радянських Соціалістичних Республік*». Тобто Декларація і Договір вводилися в дію як дві складові єдиної Конституції СРСР.

13 липня 1923 р. Президія ЦВК СРСР прийняла відозву до всіх народів і урядів світу, у якій сповіщалося про те, що відбулося створення СРСР, та про початок роботи вищих органів влади й управління нового державного утворення. Тим самим публічно констатувалося, що датою створення СРСР стало 6 липня 1923 р. Саме відтоді почали діяти загальносоюзні законодавчі органи влади, було створено основний виконавчий орган влади СРСР – РНК СРСР, головою якого формально було обрано Леніна. Водночас були ліквідовані ті республіканські наркомати, які засвідчували формальну незалежність республік. В Україні передусім це стосувалося Наркомату закордонних справ. II З'їзд Рад СРСР, який відбувся в січні 1924 р., ратифікував уже чинний Основний Закон.

Постановою Президії ЦВК СРСР від 3 серпня 1923 р. 6 липня було визнане святковим і вихідним днем на всій території СРСР. Відзначався він як «день створення СРСР», «день Конституції СРСР» чи «день СРСР» — усі три означення події тоді були синонімами. Статус вихідного дня та дата святкування (іноді це був перший вихідний липня) змінювався залежно від обставин,

ВІСТІ
ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ ТА ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ
Четвер, 6 липня 1933 р. № 150
РІК ВИДАННЯ XIV.

СЬОГОДНІ ДЕСЯТИРІЧЧЯ КОНСТИТУЦІЇ СРСР

У ДЕНЬ ДЕСЯТИРІЧЧЯ КОНСТИТУЦІЇ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІЯЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК— БОЙОВИЙ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПРИВІТ ТРУДЯЩИМ УСРР І ВСЬОГО СОЮЗУ, ЩО БУДУЮТЬ СОЦІЯЛІЗМ

Під керівництвом партії на чолі з вождем тов. СТАЛІНИМ—вперед до нових перемог!

Ми — супротивники національної ворожнечі, національної розні, національної відокремленості. Ми — міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до щільного об'єднання і цілковитого злиття робітників та селян усіх націй світу в єдину всесвітню радянську республіку.

Денікін

(Лист до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним)

Будемо сподіватися, що створенням нашої союзної республіки ми утворимо вірну твердиню проти міжнароднього капіталізму, що нова союзна держава буде новим рішучим кроком на шляху до об'єднання трудящих всього світу в єдину світову соціялістичну радянську республіку.

(З промови тов. СТАЛІНА на X Всеросійському з'їзді рад)

«Вісті ВУЦВК», 6 липня 1933 р.

але аж до ухвалення в грудні 1936 р. нової «сталінської» Конституції СРСР, 6 липня було офіційним радянським святом. Водночас ще за кілька років до введення в дію сталінської Конституції, і особливо цей підхід набув популярності після Голодомору, дедалі частіше як дату створення СРСР називали 30 грудня. Але лише після 1936 р. в історичній пам'яті 6 липня як День Конституції та День створення СРСР остаточно «розпався» на дві дати — 30 грудня 1922 р. (день створення СРСР) та 31 січня 1924 р. (Конституція СРСР). І саме така сталінська настанова залишається домінуючою в сучасній історичній пам'яті.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Яким був український досвід більшовицької політики українізації в УСРР і чому його було поширено на терени усієї контрольованої Кремлем території?

Після розпочатої на початку 1920 р. більшовицької українізації в УСРР зникла характерна для 1919-го публічна зневага до української мови чи визначення її як «буржуазної» або «контрреволюційної». Українська мова була проголошена рівноправною з російською, і влада почала реально сприяти її розвитку.

Було здійснено низку важливих кроків для впровадження українізації в життя. Одним з найважливіших стало переведення на українську мову «Известий ВУЦВК» – центрального радянського друкованого видання.

Швидкість втілення задуму вражає. Відповідне політичне рішення політбюро ЦК КП(б)У затвердило 10 травня, а вже 28 травня 1920 р. вийшов перший номер газети «Вісти ВУЦВК» українською мовою. Відповідальним редактором «Вістей» став недавній боротьбист, а в травні 1920-го член ЦК КП(б)У Василь Блакитний (Елланський), який щойно переїхав до Харкова з Києва. Причому попередня редакція на чолі з Адольфом Верхотурським залишила редакцію газети 27 травня.

Харківські «Вісти ВУЦВК» стали першою центральною владною газетою УСРР, що **друкувалася лише українською**. Але головна роль «Вістей» полягала не в цьому. З перших днів її існування чимало окремих матеріалів – як то було і в газетах боротьбистів і незалежників у 1919-му році – було спрямовано на пропаганду і розвиток української мови та культури. У газеті була навіть створена регулярна рубрика – «Культура і мистецтво», якою, звичайно, справа не обмежувалася.

Тов. Блакитний, В. М.
Беззмінний ред. „Вісти ВУЦВК'у" з першого дня їх виходу.

«Всесвіт», 1925, № 10 (1 червня)

Окрім самого по собі сприяння розвитку української мови та культури, газета ще й підвищувала популярність більшовицької влади в широких масах. Аналогічний курс втілювався і в інших знакових сферах. 21 вересня 1920 р. Раднарком УСРР, після попереднього схвалення відповідного проєкту колишнього боротьбиста, а тепер наркома освіти УСРР Григорія Гринька, ухвалив постанову «Про введення української мови в школах та радянських установах».

У постанові чимало говорилося про поширення української мови в різного роду установах, про організацію вечірніх шкіл для радянських службовців з її вивчення, про поширення переважно українською мовою агітаційної літератури, виданої Наркомпродом та Наркоземом, про збільшення книговидання українською мовою, про

необхідність мати в кожній губернії не менше однієї українськомовної газети тощо. Щоправда, положення про те, що українська мова обов'язкова для вивчення в усіх школах, в тому числі і в російськомовних, у ній ще не було.

Знаковим було відкриття у Харкові «Школи Червоних старшин» та її діяльність українською мовою. У написаній у грудні 1920 р. доповідній записці очільник школи Петро Солодуб розповідав про позитивні для більшовиків наслідки введення української мови в армійських частинах та наполягав на потребі подальших таких кроків в Червоній армії. Зокрема, він наводив приклад, коли українськомовні червоні частини позитивно сприймали в раніше вороже налаштованих щодо радянської влади селах.

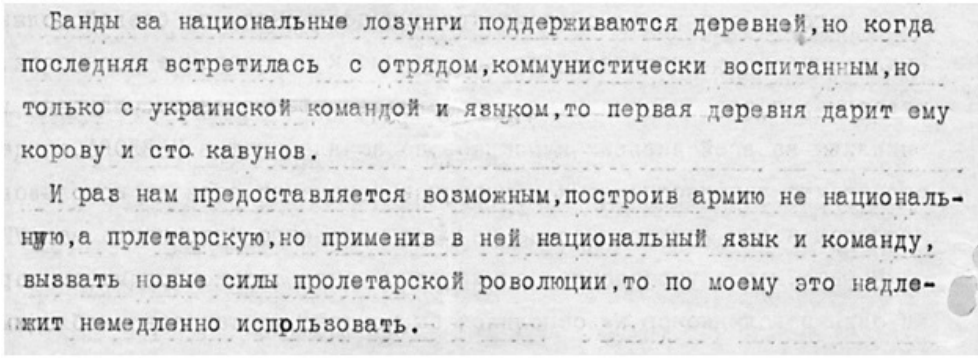

Банды за национальные лозунги поддерживаются деревней,но когда последняя встретилась с отрядом,коммунистически воспитанным,но только с украинской командой и языком,то первая деревня дарит ему корову и сто кавунов.

И раз нам предоставляется возможным,построив армию не национальную,а пролетарскую,но применив в ней национальный язык и команду, вызвать новые силы пролетарской роволюции,то по моему это надлежит немедленно испрльзовать.

Петро Солодуб про важливість української мови в армії

Керівництво УСРР дослухалося до його аргументів і вже в лютому 1921-го політбюро ЦК КП(б)У доручило Михайлу Фрунзе «*проводити роботу з підготовки формування міцної української частини, яку можна було б використовувати і для внутрішнього фронту*». Інакше кажучи, позитивний для укріплення влади результат впровадження більшовицької українізації визнавався більшовицькими керманичами. Причому не лише тими, що працювали в Україні.

Щоправда, після запровадження нової економічної політики була спроба відмовитися від політики українізації. Чимало представників компартійно-радянської номенклатури вирішили, що від зробленої наприкінці 1919 р. **поступки** (визнання української мови) слід відмовитися. Те роздратування українізацією школи та поширенням української мови у видавничій справі, яке раніше приховувалося, тепер уже не стримувалося.

«З'ясування стосунків» відбулося на Першій Всеукраїнській партійній нараді, що відбулася 2–4 травня 1921 р. У промовах декого з учасників, зокрема і представника Київщини Славіна, при обговоренні національного питання йшлося про «націоналістичні тенденції» і під цим розумілися саме дії, спрямовані на впровадження української мови в сфері освіти та видавничої справи. Нервова атмосфера, на якій навіть лунали заклики до боротьби з українським шовінізмом (!), не сприяла виробленню зваженої резолюції.

Кінцева резолюція наради після певних коректив була затверджена лише два тижні потому, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 17 травня. ЦК КП(б)У «підстрахував» рішення вищого органу: до підготовленого Дмитром Мануїльським документа як засадничу було внесено частину резолюції ЦК РКП(б) про «Радянську владу на Україні» та підкреслено ті її рядки, в яких йшлося про

прагнення «**перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас»**.

Таким чином, саме не скасоване рішення ЦК РКП(б) стало тим бар'єром, який не зважилися переступити більшовицькі функціонери в Україні.

Водночас чіткого «партійного» засудження антиукраїнських тверджень не пролунало. Тому з боку більшовицької номенклатури вони і далі лунали. Приміром, у датованому листопадом 1921 р. доносі члена колегії Всевидаву Мойсея Равича до політбюро ЦК КП(б)У зазначалося, що Антон Приходько (керівник Всевидаву) більше відданий «*українському націоналізму, аніж комунізму*», а «*Всевидав став центром тяжіння для усіх різновидів і течій української інтелігенції. Потрібно розрядити атмосферу, наскрізь просякнуту українським націоналістичним духом, що є ворожий комунізму*». Цей «націоналістичний дух» полягав насамперед у вживанні української мови в поточній роботі та повсякденному спілкуванні. Подібні твердження протягом 1921–1922 рр. були поширеним явищем і стосовно очолюваного Г. Гриньком Наркомату освіти загалом.

У січні 1922 року Г. Гринько вдруге (як і після згаданої травневої наради 1921 року) подав у відставку. Для розуміння проблеми важлива аргументація цього кроку: «*Вся постановка питання на цьому засіданні (*політбюро, на якому розглядалося питання про Наркомат освіти — авт.*), особливо формула т. Раковського, який вимагав корінної зміни політики від українізації до радянізації, продиктована глибоким нерозумінням процесу культурного будівництва на Україні за останні два роки*». Гринька і цього разу залишили на посаді наркома освіти, але на практиці цькування «українізаторства» посилилося. За «*українізацію замість радянізації*» його таки у вересні 1922 р. звільнили з посади. Але реальні сподівання на відміну українізації її опоненти плекали геть недовго. Нове – і вже, безумовно, прихильне до українізації рішення ЦК КП(б)У – було ухвалене вже у жовтні 1922 р.

«Нова редакція» політики українізації пояснювалася просто. Як підкреслювалося на одному із вересневих засідань політбюро ЦК КП(б)У, ситуація в республіці на той час характеризувалася «*посиленням політичного та кримінального бандитизму, посиленням активності серед націоналістів та петлюрівців, так само як і церковного руху*», що розглядалося як «*надзвичайно серйозна небезпека*». Наступ на українську мову міг стати, як то було вже в 1919-му, вагомим чинником активізації спротиву радянській владі, яка і без того була не досить міцною. Із складної ситуації у жовтні 1922 р. ЦК КП(б)У було знайдено інший вихід, який з поширенням подібної практики на усі контрольовані Кремлем території здобув назву «політики коренізації».

Уже беззаперечне ствердження політики українізації відбулося на жовтневому (16–17 жовтня 1922 р.) пленумі ЦК КП(б)У. Саме на ньому та частина керівництва УСРР, яку уособлював другий секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебедь, зробила спробу «узаконити» фактично вже здійснюваний курс на нищення, як то лунало у його колі, «*насильницької українізації*». Ці наміри були засуджені. Прагматичні більшовицькі діячі, найвпливовішими серед яких були голова РНК УСРР Християн Раковський та його заступник Михайло Фрунзе, розуміли, що такий поворот не лише викличе незадоволення активної частини українського суспільства та створить додаткові труднощі радянській владі, а ще вкрай ускладнить виконання модернізаційних завдань.

Михайло Фрунзе.
«Всесвіт», 1925, № 3 (15 лютого)

Питання про зміну ставлення до українізації було вирішено «діалектично». М. Фрунзе був змушений визнати, що «***наразі українська мова є зброєю боротьби з нами***», але наголосив, що більшовики мають оволодіти цією зброєю. Зокрема, він запропонував в усіх радянських партійних школах «*обов'язково ввести викладання української мови і випускати лише тих, хто розуміє її і може нею розмовляти*».

Х. Раковський, який раніше протиставляв українізацію радянізації, тепер наголосив на потребі здійснити «**українізацію шляхом радянізації**». Отже, термін «українізація» перетворювався із негативного для більшості компартійців кліше на позитивне гасло.

У рішеннях пленуму була підкреслена неспроможність сподівань на «нову лінію» (антиукраїнську) в національно-культурному питанні: «*Про жодне ухилення від попередньої (*тобто ініційованої рішеннями VIII конференції РКП(б) у грудні 1919 р. – Авт.*) партійної лінії в питанні розвитку національно-української культури не може навіть іти мови*». Яскравим свідченням того, що саме цей пленум став тим рубежем, після якого почався осмислений рух в сторону українізації-радянізації, стало задоволене згодом Кремлем прохання пленуму до ЦК РКП(б) залишити в Україні палкого прихильника українізації Миколу Скрипника, з приводу якого на той час було ухвалене рішення про переведення його за межі УСРР. Мотивація цього прохання зрозуміла: «*розбіжності* (з національного питання. – Авт.) *вичерпані і у зв'язку з лінією ЦК він може працювати*». Під час обговорення цього питання лунала навіть пропозиція додати до рішення слова про те, «*що його зняття може тлумачитися як репресія в боротьбі проти української культури*», але її відхилили як зайву деталізацію.

Отже, саме у жовтні 1922 р. керівництво КП(б)У вперше концептуально заперечило поширене серед компартійно-радянської номенклатури протиставлення українізації та радянізації. Натомість було ухвалено чіткий курс на радянську українізацію.

Цей курс викликав чимало дискусій. Зокрема, вже згаданий Д. Лебедь в березні–квітні 1923 р. зробив усе можливе, щоб його знівелювати. Для цього ще в березні він поставив на публічне обговорення теорію боротьби двох культур – російської пролетарської та української селянської. А на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.) своє нігілістично-зневажливе ставлення до української мови Лебедь обґрунтував начебто вже здійсненим стрибком у майбутнє, завдяки якому підпорядкована Кремлю держава вже подолала більшу частину капіталістичного етапу розвитку суспільних відносин: «*Перегородки між двома культурами – це гарна і можлива річ для Заходу, а ми вже давно відійшли від цього. Ми перебуваємо в іншій історичній стадії розвитку…. Там ще зароджуються нації, а у нас йде зародження нової економіки*». Однак наполягти на своєму Д. Лебедю не вдалося, його позиція була піддана жорсткій критиці більшістю промовців і не знайшла підтримки в резолюціях конференції.

VII Всеукраїнська конференція КП(б)У концептуально підтвердила узятий на жовтневому 1922 р. пленумі курс на мовну українізацію. Остаточно він був оформлений на XII з'їзді РКП(б), де було проголошено перехід до **політики коренізації** в усіх підконтрольних Кремлю державних утвореннях, які 6 липня 1923 р. формально об'єдналися в єдину державу – СРСР. Тобто досвід України був визнаний вдалим і його вирішили поширити в інших республіках. Антиукраїнський дискурс у владних коридорах УСРР зник як явище – заперечувати доцільність поширення української мови в радянській Україні після рішень XII з'їзду РКП(б) ніхто з представників компартійно-радянської номенклатури не наважувався.

Геннадій ЄФІМЕНКО

У чому відмінність у реакції більшовицького керівництва на голод 1921–1923 рр. в УСРР та в РСФРР та чим вона була викликана?

За наслідками комуністичного будівництва у 1920-му як над Україною, так і над Росією нависла примара голоду. На той час більшовицькі керманичі вже усвідомили згубну роль продрозкладки для сільськогосподарського виробництва. У листопаді 1920-го під час дебатів по доповіді Дмитра Мануїльського на V Всеукраїнській конференції КП(б)У тоді ще член її ЦК Василь Еллан-Блакитний зауважив: «*Нам треба знаходити заходи, щоб забезпечити себе від насуваючогося голоду, який безперечно буде. Дядьки далі не будуть сіяти для робочого місця, бо нічого особливого йому це місце не може дати*».

Усвідомлюючи небезпеку недосіву, Раднарком УСРР слідом за РСФРР ще в грудні 1920-го вирішив створити посівні комісії на всіх рівнях – від села до центру республіки, а в лютому 1921 навіть спробував залучити до посіву армійські загони. Втім, зрозумівши безперспективність такого роду намірів, більшовицькі керманичі вже в березні задекларували намір повернути економічну зацікавленість в результатах праці – ініціювали перехід до нової економічної політики, найважливішим елементом якої була заміна продрозкладки продподатком. Як у РСФРР, так і в УСРР.

Зумовлене непом відновлення економічних стимулів дало вагомий результат уже в посівній кампанії. У грудні 1921-го на VI Всеукраїнському з'їзді рад наркомзем УСРР Дмитро Мануїльський звітував: «*Ще на 5 з'їзді рад (*27 лютого 1921 р. – Авт.*) я казав, що нас чекає недосів в 11.000.000 десятин (*до рівня 1916 р. – Авт.*). Але закріпленням землі на 9 років, запровадженням продподатку та новою економічною політикою ми скоротили цей дефіцит до 3.000.00 десятин*».

Та прийшла інша біда – навесні–влітку 1921-го південь України, як і російське Поволжя, вразила посуха.

На відміну від ситуації з Поволжям, щодо якого забили в набат одразу, щодо України Кремль робив вигляд, що нічого там не сталося чи що його то все не стосується. Це стало можливим завдяки тому, що формально УСРР була незалежною державою, а реально – колонією Кремля. Продовольче забезпечення столиць метрополії не мало постраждати через посуху в Росії і тому в Кремлі вирішили «*надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера*» покращувати саме за рахунок України і не рахуючись з її потребами.

Тобто, хліб Кремлю був потрібен ще до нового врожаю. З тим в Україні ще могли якось дати раду, і навіть у червні 1921 р. постачання «столиць» було посилене. Але види на новий врожай були вкрай невтішні. Тому вже 29 червня Президія ВУЦВК створила комісію «*Допомоги населенню, що постраждало від неврожаю*», яку очолив Григорій Петровський.

Незабаром цей орган став називатися як «**Українська комісія допомоги голодуючим»**. Можливо, то сталося внаслідок публічного визнання Кремлем факту голоду в «Країні Рад», про що, зокрема, було заявлено в опублікованому

21 липня у газеті «Правда» зверненні ЦК РКП(б) «*Завдання партії у боротьбі з голодом*», а керівництво УСРР спробувало втілити цю постанову щодо власних постраждалих від посухи регіонів. То ж невдовзі після звернення від 21 липня на шпальтах центральної української газети «Вісті ВУЦВК» саме українські терени були названі пріоритетом діяльності української комісії. Визнавалося, що «*допомога голодуючим губерніям України – Катеринославській, Запорізькій, Донецькій, Миколаївській та Одеській – є тепер настільки необхідною, що комісія визнала за потрібне насамперед дати допомогу голодуючим України*». Єдиною формою допомоги голодуючим Росії тоді називалося можливе переселення (повернення) до УСРР уродженців України.

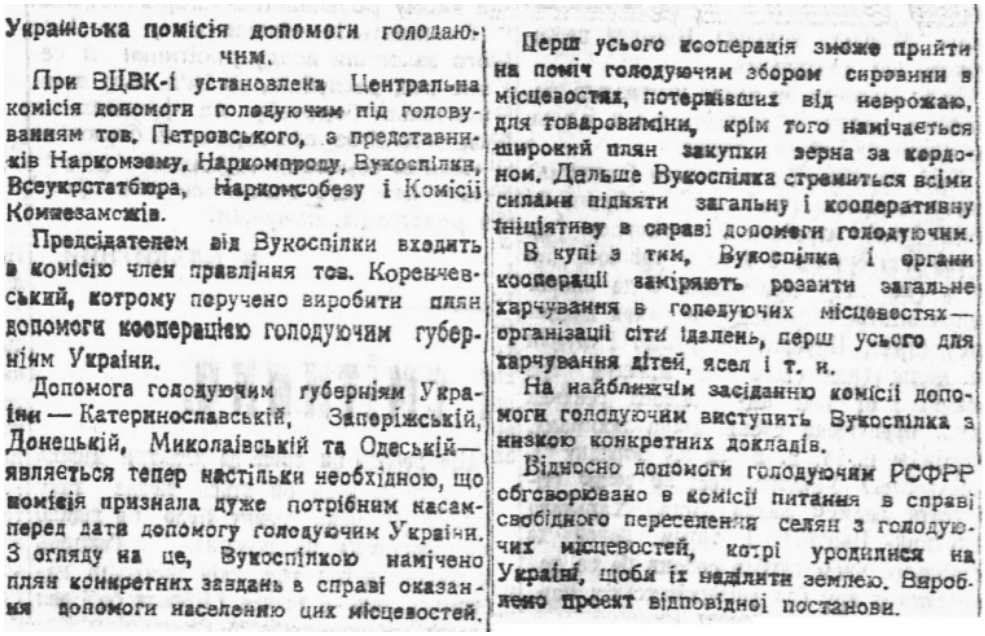

Українська комісія допомоги голодаючим.

При ВЦВК-і установлена Центральна комісія допомоги голодуючим під головуванням тов. Петровського, з представників Наркомзему, Наркомпроду, Вукоспілки, Всеукрстатбюра, Наркомсобезу і Комісії Комнезамсжів.

Председателем від Вукоспілки входить в комісію член правління тов. Коренчевський, котрому поручено виробити план допомоги кооперацією голодуючим губерніям України.

Допомога голодуючим губерніям України — Катеринославській, Запоріжській, Донецькій, Миколаївській та Одеській — являється тепер настільки необхідною, що комісія признала дуже потрібним насамперед дати допомогу голодуючим Україні. З огляду на це, Вукоспілкою намічено план конкретних завдань в справі оказання допомоги населенню цих місцевостей.

Перш усього кооперація зможе прийти на поміч голодуючим збором сировини в місцевостях, потерпівших від неврожаю, для товарообміну, крім того намічається широкий план закупки зерна за кордоном. Дальше Вукоспілка стремиться всіми силами підняти загальну і кооперативну ініціятиву в справі допомоги голодуючим.

В купі з тим, Вукоспілка і органи кооперації заміряють розвити загальне харчування в голодуючих місцевостях — організації сіти їдалень, перш усього для харчування дітей, ясел і т. п.

На найближчім засіданню комісії допомоги голодуючим виступить Вукоспілка з низкою конкретних докладів.

Відносно допомоги голодуючим РСФРР обговорювано в комісії питання в справі свобідного переселення селян з голодуючих місцевостей, котрі уродилися на Україні, щоби їх наділити землею. Виробляється проект відповідної постанови.

Повідомлення про завдання Української комісії допомоги голодуючим, «Вісті ВУЦВК», 30 липня 1921 р.

Але така позиція не задовольнила Кремль, який саме з України сподівався отримати продовольство для своїх потреб. Постало питання про розмір продовольчого податку з нового врожаю. Ще 28 липня ЦК КП(б)У відмовився його підвищувати, хоч у Москві того і вимагали. Але в Кремлі на ситуацію в Україні не зважали – зранку **29 липня** політбюро ЦК РКП(б) затвердило план продподатку з України в розмірі 120 млн пудів. У Харкові, зауваживши, що таке рішення «***політично та організаційно підриває всю роботу в корні***», того ж дня оскаржили таку настанову та звернулися до Кремля з проханням зменшити прямий продподаток до 100 млн пудів, пообіцявши натомість здобути додатковий хліб економічними заходами. І того ж таки 29 липня на вечірньому засіданні політбюро ЦК РКП(б) задовольнило це прохання.

Щоб спробувати виконати взяті на себе зобов'язання та продемонструвати пріоритет проголошеної Кремлем боротьби з голодом у Поволжі, в Україні потрібно було створити відповідне інформаційне тло, адже хлібозаготівлі у голодуючій місцевості виглядали нонсенсом. У російській пресі інформа-

цію про голод в Україні і раніше блокували, а в УСРР відповідний поворот було проведено з початку серпня. Сутність необхідної інформаційної політики роз'яснювала резолюція політбюро ЦК КП(б)У від 4 серпня 1921 р.: «*Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом у Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами*». 5 серпня це рішення вже як директива українського партійного центру було відіслане на місця.

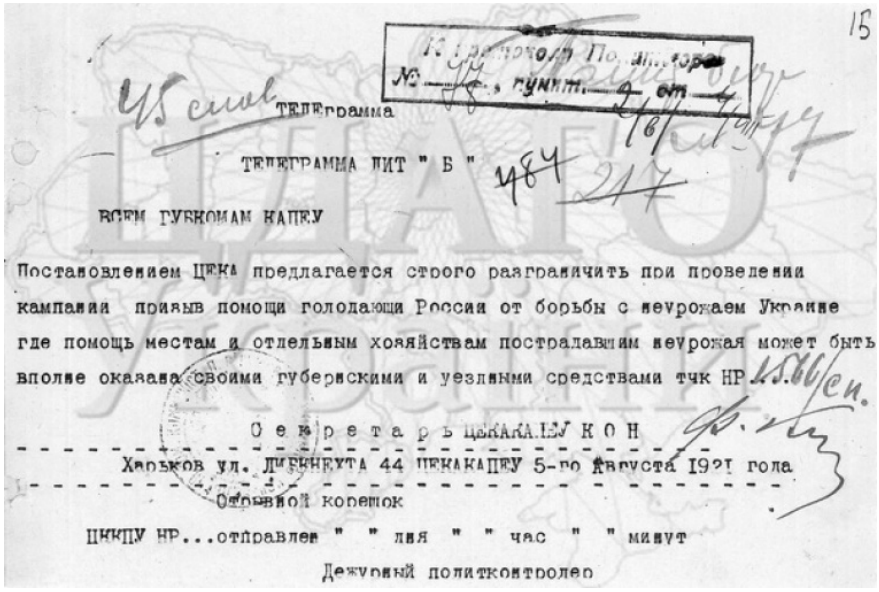

ТЕЛЕграмма

ТЕЛЕГРАММА ЛИТ " Б "

ВСЕМ ГУБКОМАМ КАПЕУ

Постановлением ЦЕКА предлагается строго разграничить при проведении кампании призыв помощи голодающи России от борьбы с неурожаем Украине где помощь местам и отдельным хозяйствам пострадавшим неурожая может быть вполне оказана своими губернскими и уездными средствами тчк НР

Секретарь ЦЕКАКАПЕУ КОН

Харьков ул. ДИКЕНКУТА 44 ЦЕКАКАПЕУ 5-го Августа 1921 года

Отрывной корешок

ЦЕКАПЕУ НР...отправлен " " дня " " час " " минут

Дежурный политконтролер

Телеграма ЦК КП(б)У до губкомів УСРР з вказівкою не означати «голодуючими» постраждалі від неврожаю південні губернії України

Відповідним чином надалі формувалася і риторика української преси. Після окрику Кремля основним завданням була визначена допомога голодуючим Поволжя. Задля цього хліб вивозився навіть із найбільш постраждалих губерній. Приміром, того ж таки 4 серпня політбюро ЦК КП(б)У взяло до відома зобов'язання Запорізького губкому вивезти 1 млн пудів хліба.

17 серпня постановою президії ВУЦВК було унормовано завдання та повноваження комісії при ВУЦВК, у назві якої знову зникла згадка про голод. Тепер це була «Центральна комісія допомоги населенню місцевостей, що потерпіли від неврожаю, при ВУЦВК».

Голод у російському Поволжі був на слуху за кордоном. Тому, починаючи із серпня 1921 р., за організацію допомоги тим голодуючим взялися у міжнародному масштабі. Натомість проблеми України в міжнародному дискурсі у 1921 р. не згадувалися. Загалом же із майже 75 млн пудів зерна, реально зібраного в УСРР із врожаю 1921 р., 28,5 млн пудів було відправлено до Росії. Це, а також відсутність вже наявної в Росії міжнародної підтримки, мало наслідком катастрофічне поширення голоду у південних районах України. У його розпал (навесні 1922 року) в республіці голодувало 3,8 млн осіб (36% усього населення в офіційно визнаних голодуючими губерніях).

ПОСТАНОВА.

Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

Про Центральну Комісію допомоги населенню місцевостів, що потерпіли від неврожаю, при ВУЦВК.

В додаток до постанов президії ВУЦВК. від 29-го Червня, за № 30, 6-го Липня № 31 і 3-го Серпня за № 34, Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ухвалює. Затвердити Центральну Комісію ВУЦВК допомоги населенню місцевостів, які потерпіли від неврожаю в такому складі:

Голова—т. Петровський.

Заступники—т. Мануїльський, т. Ермощенко, т. Чубар, т. Кон.

Члени Президії:—1) т. Лебець, 2) т. Кузнецов, 3) т. Любімів і т. Гуревіч.

Члени Комісії:—від НКШ т. Рудин, від НКСЗ т. Баранів, від НКЗТ т. Брон, від НКВС т. Хорошун, від НКРСІ т. Золотарів, від ВЦРПС т. Чиркін, від НКПр. т. Рейхель, від НКПреду. т. Кессіор від Робкому допомоги голодуючим т. Булкін, від Вукоспілки т. Керенчевський, від Комісії допомоги голодуючим Червон. Арм. і Фльоти і ПУР т. Ніккель, від військ комісії т. Мінін, від секції допомоги дитям, т. т. Рославець і Бутвин, від ВУНК т. Балідський і НКФін т. Туманів.

§ 1. Центральній Комісії при ВУЦВК надається право Вищої Комісії по об'єднанню і погодженню діяльности Комісаріятів і всіх Радянських Установ, в відношенню боротьби з голодом, як в справі допомоги потерпівшим від неврожаю в Р. С. Ф. Р. Р., так і в межах України.

§ 2. Ц. Комісія при ВУЦВК не утворює при собі ніякого окремого апарату, а користується апаратом Президії ВУЦВК і Наркоматів.

§ 3. Всі Наркомати при запровадженню тих, або инших заходів по допомозі голодуючим з'обовязані доводити до відому Ц. Комісії про свої заходи.

Між відомчі ж комісії й Нарада при Наркоматах, дозволяються тільки після затвердження Ц. Комісії.

§ 4. На Ц. Комісію при ВУЦВК покладається обов'язок направлять діяльність всіх Комітетів допомоги голодуючим які виникають між рівнями гуртами і організаціями.

§ 5. Запропонувати всім Губерським і повітовим Виконкомам негайно утворити місцеві Комісії допомоги голодуючим і встановити постійний зв'язок з Центральною Комісією на нижченаведених підставах:

Про Губерські Комісії допомоги голодуючим.

§ 1. Губерська Комісія складається з Головгубвиконкома, секретаря Губкомпарта, голови Губпрофбюро і представників Губерського Кооперативного об'єднання і Губ. Комісії Незаможних Селян.

§ 2. Губ. Комісії повинні мати зв'язок з Центр. Комісією при ВУЦВК і на 1 і 15 число кожного місяця з'обовязані надсилати до Ц. Комісії збірні відомости про рух жертв по губерниям на підставі матеріялів при помочних апаратів Вукоспілки, куди здаються всі офіри по умові Ц. Комісії з Вукоспілкою і завізки розподіляються по нарядам Ц. Комісії.

§ 3. На Губ. Комісію покладаються обовязки утворіти повітові і райони Комісії.

§ 4. Повітові Комісії складаються з 5-ти осіб: Голови Повітвиконкому, Пов. Компарта, Пов. проф. бюро, Повітового Кооперативного Об'єднання і представника Повітової Комісії Незаможних Селян при повітовім П-відділі Комнезамів.

м. Харків, 17 серпня 1921 р.

Голова ВУЦВК Петровський.

Секретарь ВУЦВК Ермощенко.

«Вісті ВУЦВК», 11 вересня 1921 р.

Перші випадки смерті від голоду зафіксовані ще восени 1921 р. А всього, за підрахунками українських демографів, у 1921–1923 рр. прямі втрати від голоду та епідемій, що його супроводжували, становили 936 тис. осіб, з яких 556 тис. – чоловіки.

Справді, вголос про голод в Україні заговорили лише після VI Всеукраїнської конференції КП(б)У, яка відбулася 9–13 грудня 1921 р. Її початок засвідчував, здавалося б, тенденцію до замовчування. Приміром, Х. Раковський у своїй звітній доповіді, проголошеній 10 грудня, про голод згадав лише

в контексті ситуації в Росії. Щодо збору хліба, то в нього взагалі йшлося про здобутки: мовляв, «*минулого року до цього часу ми мали 13–15 млн пудів хліба, зібраних за продрозкладкою; цього року маємо понад 50 млн. Це дало нам можливість нагодувати робітників, дати їм премії*».

Лише під час обговорення доповіді проблема голоду була озвучена вголос. Найрезонанснішою виявилася репліка Миколи Скрипника, який зауважив: «*Хіба це не було очевидно, що ми йдемо до голоду? ЦК затримував це питання.* ***Йшов тиждень за тижнем, місяць за місяцем, і тільки тепер ми бачимо вочевидь помилку, виявлену тут. Ми тоді не насмілювалися казати, що в нас, у нашій благодатній Україні – голод.*** *Ми мали про це сказати раніше і у відповідності з цим напружити свою увагу на цьому напрямку*». Цікава деталь – у друкованому звіті частина зауваги Скрипника, перш за все слова про благодатну Україну, була вилучена (в тексті це виділено напівжирним курсивом):

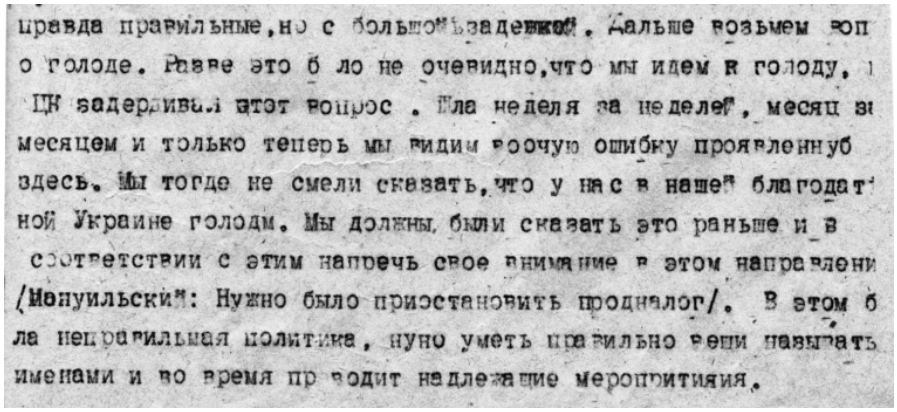
правда правильные,но с большой задержкой. Дальше возьмем воп
о голоде. Разве это б ло не очевидно,что мы идем к голоду,
ЦК задерживал этот вопрос . Шла неделя за неделей, месяц за
месяцем и только теперь мы видим вочию ошибку проявленную
здесь. Мы тогда не смели сказать,что у нас в нашей благодат
ной Украине голодм. Мы должны были сказать это раньше и в
соответствии с этим напречь свое внимание в этом направлени
/Мануильский: Нужно было приостановить продналог/. В этом б
ла неправильная политика, нуно уметь правильно реши навывать
именами и во время пр водит надлежащие меропритияия.

З репліки Скрипника про голод на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У. Нецензурована версія. Стенограма конференції

На зауважу Скрипника про недостатність заходів по боротьбі з голодом відреагував і другий секретар ЦК КП(б)У Дмитро Лебедь: «*Питання було в тому, що ми не те, що не зуміли, як казав т. Скрипник, а не бажали за визначенням підійматі галас навколо цього питання, тому що знали, що ми можемо там дещо отримати у заможних і дати потім нужденним селянам. Якби ми діяли за порадою Скрипника, то не отримали б 4 млн пудів хліба. Якби губернії були оголошені голодуючими, з Донбасу ми б не отримали близько 4 млн пудів хліба, як не отримали б з Миколаївської, Олександрівської (так в стенограмі – на той час то вже Запорізька. – Авт.) і Миколаївської губерній*». Таким чином Лебедь стверджував, що замовчування голоду в Україні було не помилкою, а свідомою тактикою, але провину (партійна дисципліна зобов'язувала!) він поклав на керівництво УСРР.

Однак сам Дмитро Мануїльський у виголошеній згодом доповіді «Голод і посівна кампанія» був відвертішим. Він, по суті, визнав, що зволікання з боротьбою з голодом в УСРР було викликане нагальними потребами Росії: «*Коли ми мобілізували всю партію, щоб врятувати Поволжя, коли ми думали про сьогоднішній день, […] тоді ми не могли почати демобілізації нашої партії*». І якщо в цих рядках «російський слід» пролунав завуальовано, то далі про небажання Кремля визнавати голод в Україні (і, відповідно, боротися з ним) говорилося

прямими текстом: «***На жаль, російські товариші до цього часу впевнені, що Україна є тією країною, де все «обильем дышет», де не може бути голоду».***

Підсумовуючи доповідь, уже після згадки про 165 померлих від голоду в Запорізькій і близько 100 в Одеській губерніях, він наполягав: «*Зараз у Москві наші т.т. не вірять, що на Україні починається голод. Партійна всеукраїнська конференція повинна звернутися в ЦК російської комуністичної партії з листом […], вплинути на свої органи в сенсі надання нам певного золотого запасу для купівлі зерна за кордоном*».

Конференція загалом підтримала таке звернення. Лише після цього радянський уряд офіційно оголосив голодуючою частину території південної України. Голові формально незалежної УСРР Раковському було дозволено звернутися за допомогою до міжнародних організацій. Вже 10 січня 1922 р. він уклав з «Американською адміністрацією допомоги» угоду, подібну до тієї, яка діяла у цій організації з урядом РСФРР. 16 січня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У доручило вжити заходів, щоб у пресі якомога ширше висвітлювався голод на півдні України. Але обов'язок допомагати голодуючим РСФРР з УСРР було знято лише у червні 1922 р.

Окрім Поволжя як пріоритету для Кремля, у публічному замовчуванні голоду була ще одна вагома причина – повстанський рух на півдні України. Більшовицька влада, усвідомивши, що голод стає вагомим чинником у боротьбі з повстанцями, використала його для свого зміцнення. Ще 28 червня 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У постановило «*звернути увагу т. Фрунзе на необхідність терміново вигнати Махна з Полтавщини в одну з голодних губерній, якщо неможливо його швидко ліквідувати*».

Заготівля хліба на півдні, що стала, по суті, конфіскацією злиденних продовольчих запасів у селян, «допомогла» природному катаклізму впоратися з «куркульським бандитизмом» і стала дієвим методом втихомирення повстанців. Досвід упокорення голодом було використано в 1932–1933 рр., коли ситуація голоду була вже створена цілком штучно.

Геннадій ЄФІМЕНКО

Коли і за яких умов було приєднано Крим до радянської України?

Акт передачі Криму до складу УРСР на сьогодні залишається найбільш заангажованим та політично спекулятивним питанням російського історичного дискурсу. Питання неодноразово ставало своєрідним каменем спотикання в російсько-українських відносинах, спричинивши їхнє загострення в 1992, 1993, 1995, 1996 та 1997 рр. Попри те, що всі питання навколо передачі Криму та міста Севастополя на той час вважалися вирішеними на вищому державному рівні, спекуляції навколо хрущовського царського подарунку не припинялися. «Багато хто з російських політиків зробив собі кар'єру, відстоюючи версію незаконності» акту передачі Криму до складу УРСР.

Набір міфів залишається традиційним. Найперше йдеться про неправомірність передачі Криму до складу УРСР. По-друге, наголошується на волюнтаризмі М. Хрущова, який начебто зробив Україні «царський подарунок». По-третє, замовчується роль України у відновленні Криму. Використовуючи укорінені у свідомості повоєнних поколінь стереотипи, російська пропаганда оминає той факт, що на момент передачі Крим за основними соціально-економічними та соціогуманітарними показниками був скоріше занедбаною провінційною глибинкою, аніж омріяним раєм.

30 червня 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР. На той час Крим перетворився на суцільне попелище. На 1 вересня 1945 р. населення півострова становило лише 589 тис. осіб. Щільність населення впала до рекордних 21,8 осіб на км^2. Фактично Крим перебував у стані демографічної та гуманітарної катастрофи.

Депортувавши кримських татар, німців, болгар, греків та інші старожитні етноси, Кремль зробив ставку на новітню колонізацію. Вже 20 травня 1945 р. Раднарком Кримської АРСР ухвалив постанову «Про прийом і розміщення репатрійованого населення». Йшлося про «добровільно-примусові» переселення мешканців п'яти російських (Воронезької, Курської, Орловської, Тамбовської і Ростовської) і чотирьох українських (Київської, Вінницької, Житомирської і Кам'янець-Подільської) областей (загалом 62 тис. селян).

Повоєнна колонізація Криму перетворилася на масштабний демографічний проєкт, та до початку 1950 р. понад половини (56,6%) переселенців покинули негостинний Крим. Протягом 1950–1953 рр. до Криму переселилося 11 974 родини, а залишила його 3 071 родина. Вже від 1953 р. організатори переселення віддавали перевагу українцям, які краще адаптувалися до місцевих умов. Справи дещо покращилися внаслідок запровадження переселенської програми, розробленої за М. Хрущова, що передбачала будівництво за державний кошт типових житлових масивів. Якщо в 1944–1955 рр. на півострів прибувало 2–3 тис. родин, то з 1956 р. – до 4–7 тис. сімей щорічно. Однак про жодну компенсацію демографічних втрат війни та злочинних депортацій не йшлося. На початок 1960-х рр. дефіцит робочої сили оцінювався у 7–10 тис. сімей щорічно.

Оздоровчий комплекс півострова, що мав обслуговувати чи не увесь Радянський Союз, перебував у катастрофічному стані і був лише маківкою: для його повноцінної роботи слід було розбудувати транспортну інфраструктуру і запустити суміжні галузі, зокрема сільське господарство і харчову промисловість. Низку потреб генерував ВПК, що постійно зростав.

В ситуації, що склалася, вище партійно-державне керівництво СРСР вирішило доцільним передати Крим під управління УРСР. Події розвивалися швидко, але з дотриманням чинних правових процедур. 5 лютого 1954 р. Рада міністрів Російської Федерації ухвалила постанову «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Своєю чергою, Президія Верховної Ради Союзу РСР 19 лютого 1954 р. видала Указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Йому передувала постанова Президії Верховної Ради УРСР «Про подання Президії Верховної Ради РРФСР з питання про передачу Кримської області до складу Української РСР» від 13 лютого того ж року. 25 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР ухвалила Закон «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу Української РСР», яким затверджувався відповідний указ Президії Верховної Ради Союзу РСР та вносилися необхідні зміни до ст. 22 і 23 Конституції СРСР. 26 квітня 1954 р. Верховна Рада Союзу РСР внесла зміни й до союзної Конституції. З переліку областей Російської Федерації, що містила ст. 22, виключалася Кримська область, а перелік областей Української РСР, визначений ст. 23, навпаки, поповнювався Кримською областю. 2 червня 1954 р. відповідні зміни до Конституції РРФСР внесла й Верховна Рада Російської Федерації. Наостанок 17 червня 1954 р. Верховна Рада Української РСР ухвалила закон про внесення змін і доповнень до ст. 18 Конституції УРСР, згідно з яким реєстр українських областей поповнився Кримською.

Абсолютно доведеним фактом на сьогоднішній день є й дотримання усіх управлінських процедур, що залишаються приводом для спекуляцій навколо відсутності кворуму на засіданнях Верховної ради СРСР, де розглядалося питання передачі Кримської області.

У 1954 р. уперше і востаннє Україна збільшила свою територію за рахунок Росії. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. і закон Верховної Ради СРСР від 26 квітня 1954 р. про передачу Кримської області УРСР були викликані низкою причин, передусім економічних. Настирно нав'язувана теза «царського подарунку» М. Хрущова Україні переводить дискусію в площину історичного анекдоту, натомість причини, якими керувалися в Кремлі, виводяться за дужки розмірковувань. Але на час описуваних подій передача «всесоюзної оздоровниці» Україні не сприймалася Кремлем як територіальна втрата. Радянська преса інтерпретувала передання як свідчення віковічної дружби російського та українського народів. Лише після 1991 р. передача Криму Україні стала означати відпадіння цієї території від Росії. Трактування указу від 19 лютого і закону від 26 квітня 1954 р. як проявів волюнтаризму М. Хрущова дало за цих умов підстави вимагати повернення Криму навіть за очевидної відсутності правових підстав. У пострадянській російській історіографії таке трактування тривалий час було найбільш поширеним, з 2014 р. воно стало офіційним.

Натомість українські історики обґрунтовано вказують на те, що позиція Кремля стосовно передачі Криму не має нічого спільного ані з історичною правдою, ані з правовими нормами. У 1954 р. М. Хрущов нічого не міг дарувати від власного імені, адже був одним з дев'яти членів президії ЦК КПРС, яка прийшла до влади після смерті Й. Сталіна. Будучи з вересня 1953 р. першим секретарем ЦК, М. Хрущов мав у колективному керівництві вагомі позиції. Проте авторитет Г. Маленкова, який контролював уряд, був не меншим. Лише з липня 1957 р. (після поразки так званої «антипартійної групи») шальки ваг схилилися на користь Микити Хрущова. Передача Криму Україні дійсно відбулася з його ініціативи, однак була підтримана колективним керівництвом в КПРС як економічно і політично виправданий крок.

Перехід півострова у підпорядкування Києва радянські пропагандисти перетворили на акт «доброї волі» «старшого брата», приурочивши до кампанії з відзначення 300-ліття Переяславської ради. Ні багато ні мало йшлося про акт історичної ваги, що знову скріпив непорушними узами російсько-український союз – отже, про чергову, ще більшу відповідальність перед Москвою.

Про пастки, що чатували на Київ у зв'язку з цим, писав І. Лисяк-Рудницький. «Якими підставами керувалася Москва, передаючи Кримську область Українській РСР? – питав він. – Приналежність Криму до Російської республіки, що від неї він відділений усією шириною України, творила аномалію в адміністративній структурі СРСР. Ця неприродна розв'язка не могла не дратувати підсовєтських українців, скріплюючи в них почуття, що вони перебувають в «російському оточенні». Тому, як можна здогадуватися, комуністична верхівка у Кремлі, прямуючи тепер до відпруження в російсько-українських стосунках, зважилася на жест, що усунув би одну з причин українського невдоволення».

Передача Криму не була одномоментним актом, як то часто уявляє обиватель. Спочатку Президія Верховної Ради РРФСР розглянула питання в присутності представників Кримської облради і Севастопольської міськради. Відповідна постанова була направлена до Верховної Ради СРСР. Через кілька днів питання поставила на порядок денний Президія Верховної Ради УРСР. Акт передачі Криму вона розглядала як «нове яскраве виявлення безмежного довір'я і щирої любові російського народу, нове свідчення непорушної братерської дружби між російським і українським народами». Постанова з клопотанням про передачу була направлена й до Верховної Ради СРСР.

19 лютого 1954 р. відбулося урочисте засідання Президії Верховної Ради СРСР за участю керівників законодавчих і урядових органів Росії та України, першого заступника голови виконкому Кримської облради П. Ляліна, голів виконкомів Сімферопольської і Севастопольської міськрад Н. Каткова та С. Сосницького. Виданий указ майже дослівно повторив аргументи з постанови Президії Верховної Ради РРФСР і 26 квітня 1954 р. надійшов на затвердження сесії Верховної Ради СРСР. Остання прийняла закон із двох пунктів: затвердити указ від 19 лютого та внести відповідні зміни в статті Конституції СРСР.

У постановах, що супроводжували процес, послідовно впроваджувалася теза про те, що вона відповідає передусім загальним інтересам союзної радянської держави. Її провели по всій радянсько-партійній вертикалі, аж до XXV Кримської обласної партійної конференції, що відбулася 9–10 березня

1954 р. у Сімферополі. Отже, принцип одноголосної підтримки ініціатив, що виходили з Кремля, було дотримано цілковито.

Відновлення і розбудова півострова в складі УРСР дійсно прискорилася. Відновилася, а згодом і прискорено зростала щільність населення. За Всесоюзним переписом населення 1959 р. людність півострова зросла до 1 201,5 тис., а в наступні тридцять років вона сягнула 2 430,5 тис. У 1976 р. керовану колонізацію Криму було завершено, відтоді задоволення потреби в трудових ресурсах відбувалося коштом перерозподілу населення в межах півострова.

Цей новий Крим згодом і перетворився на «яблуко розбрату». «Старший брат» чимдалі вимогливіше заявляв свої права на те, що віддав добровільно. Ба більше – змусив прийняти. А. Федоров свого часу зазначав, що правові акти, що унормували передачу Криму, мали «… ознаки поспіху та правової неохайності, а наведені в документах, ухвалених органами державної влади СРСР, РРФСР та УРСР, партійними органами підстави для передачі Кримської області виглядають вельми розпливчасто, а саме рішення про передачу – недалекоглядним і безвідповідальним».

Однак та обставина, що передача Криму сприймалася вищим союзним керівництвом лише як спосіб оптимізації відбудови занепалої економіки півострова силами УРСР, не скасовує того факту, що передача відбулася з дотриманням чинних юридичних норм. Кремлівські керманичі виявили недалекоглядність: вони не могли передбачити, що СРСР розвалиться. Однак до питань правомірності чи історичної справедливості це не має жодного стосунку.

Бібліографія

Громенко С. В. 250 років фальші: російські міфи історії Криму. Харків: Фоліо, 2019.

Заселение Крыма в СССР после депортации. Как заселяли Крым // 2013 р. 14 липня. URL: http://www.milli-firka.org/content/DBAGDDCK# sthash.o2ig91aP.dpuf

Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году и ее законность. Київ, 2014.

Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда // Аргумент. Наша история. 2013.02.19. URL: argumentua.com/.../peredacha-kryma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

Караичев Д. Передача Крыма Украине в 1954 году: мифы и правда // Аргумент. Наша история. 19.02.2013. URL: argumentua.com/.../peredacha-kryma-ukraine-v-1954-godu-mify-i-prav...

Копиленко О. Крим як невід'ємна складова частина України: правові аспекти // Крим в історичних реаліях України: Матеріали наукової конференції. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004.

Котигоренко В. О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. Київ, 2005.

Лисяк-Рудницький Іван. Історичне есе. Т. 2. Київ, 1994.

Передача Крыма Украине — это «пьяный» и незаконный подарок Хрущева // likbez.org.ua/transfer-of-crimea-to-ukraine-a-drunk-and-illegal-khrush

Поліщук Ю. М. Соціально-економічні та політичні передумови приєднання Криму до України // Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Київ, 2004.

Радянська Україна. 1954. 27 лютого.

Сеїтова Е. І. Трудова міграція до Криму (1944–1976): Автореф. дис… к. і. н. Дніпропетровськ, 2013.

Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001.

Федоров А. Правовой статус Крыма. Правовой статус Севастополя. Москва, 1999.

Лариса ЯКУБОВА

Чи правда, що саме більшовики створили українську націю?

Це питання не можна назвати новим. У тих чи інших формах воно порушується давно в різних контекстах. Чимало дискусій спричинилося в колах «совєтологів» за ще живого СРСР.

Внаслідок закритості радянських архівів досвід націєбудівництва / регулювання сфери міжнаціональних відносин в СРСР / УРСР не спромоглися повною мірою інтерпретувати ані представники так званої «тоталітарної школи», ані конструктивісти / структуралісти, які досліджували етнонаціональну історію СРСР у концептуальній рамці модернізації, ані симпатики / критики російського колоніалізму, ані їхні наступники «ревізіоністи», які не поділяли таврувальної позиції своїх попередників щодо комунобільшовизму.

Твердження конструктивістів про те, що нації як великі соціальні феномени творяться на етапі модернізації національними (політичними та культурними) елітами стали загальнопоширеними. Банальна, не обтяжена заглибленням у місцевий матеріал інтерпретація тези призвела до виникнення (а на початку XXI ст. і домінування) у світовій історіографії думки про те, що радянська влада є чи не творцем усіх пострадянських націй. Нині, як слушно зазначає Микола Боровик, ця ідея є «чимось на зразок історіографічної ортодоксії».

Підсумовуючи підходи західних колег* стосовно аналізу й інтерпретації сутності та наслідків радянської коренізації, варто зазначити, що мало кому з них вдалося вийти за межі ситуативного пояснення окремих причинно-наслідкових зв'язків. Їм на загал властиві незмінний росієцентричний підхід, екстраполяція «російського досвіду» (адже переважна більшість дослідників, якщо і працювала з автентичними архівами, то – здебільшого у Москві, досі не знають україномовних джерел, а джерел мовами етнічних меншин – поготів) та західноєвропейських теоретичних кліше, мало придатних для аналізу українського досвіду. У фокусі досліджень, як правило, постає Москва / Кремль та складні / контроверсійні відносини центру із національними республіками, зокрема Україною. Натомість колосальний унікальний досвід *внутрішньореспубліканських відносин та власне українських експериментів* як такий залишається поза увагою. В епіцентрі розмірковувань залишаються стереотипи більшовицької демагогії, що подається як чи не наукова теорія.

* Російська історіографія, яка, за нечисленними винятками (серед них слід виділити: Деннингхаус В. В тени «Большого Брата»: Западные национальные меньшинства в СССР (1917–1938 гг.). Москва, 2011) залишається доволі суголосною з партійними ухвалами X, XII з'їздів ВКП(б) та решти центральних і регіональних форумів. Автори на загал і далі твердять, що провідною метою коренізації було сприяння національно-культурному розвитку етносів на постімперських просторах. Окремі, найбільш затяті поборники цього більшовицького експерименту, зазначають, що не лише національно-культурному, а й політичному розвитку. На жаль, відповіді на питання: Чим було національне питання для партії? Які цілі і завдання ставила вона у сфері національних відносин? Як співвідносилися вони із завданнями соціально-економічної модернізації та зміцнення більшовицької влади? Якими були мотиви й причини ухвалення доленосних для країни рішень? – і дотепер інтерпретуються в контексті парадигми історичної прогресивності державної єдності та російського етноцентризму.

Розвивати політичну теорію в національному напрямі більшовики не вважали за потрібне, бо основою більшовизму проголошувався інтернаціоналізм як такий. Нині вже можна обґрунтовано твердити, що більшість із більшовицьких тез, які десятиріччями підносилися як вищий рівень теоретичних узагальнень, були ідеологемами. Альфою й омегою більшовизму / ленінізму було зневажливе ставлення до націй і націоналізму (успадковані, до слова, від К. Маркса) як до атрибутів віджилого капіталістичного ладу і гальма на шляху переходу до комунізму. В основі концептуальних побудов В. Леніна перебували не нації, а пролетарі, які «не мали вітчизни». Теза про клас без вітчизни, не пов'язаний зобов'язаннями з жодним урядом, окрім всесвітнього Інтернаціоналу, відкривала широкі політичні горизонти. Спочатку її транспонували у гасло «поразки власного уряду в імперіалістичній війні», пізніше – у гасло перемоги світової пролетарської революції, ім'ям якої розпалювали один осередок антидержавних переворотів за іншим. Маніхейські словоформи відійшли на другий план, а невдовзі й цілковито змінилися після стабілізації радянського ладу. В новій реальності доводилося не дезорганізовувати й дискредитувати чинну владу підривними гаслами, а самим організовувати й об'єднувати принаймні певні соціальні верстви. Гасло права народів на самовизначення в руках більшовиків перетворилося спочатку на потужний інструмент революціонізування імперських околиць, згодом – у парі з тезою класової війни – на інструмент повернення повсталих національних околиць до зони впливу Кремля. Тож більш унікальною і за змістом, і за наслідками стала *практика* більшовизму, яка найменшою мірою спиралася на теорію, найбільшою – на терор та політичну демагогію, неодноразово змінюючи вектори і проголошуючи попередній тимчасовим відступом від генеральної перспективи.

Як цілком слушно зауважував М. Боровик, «думка про те, що нації є не більше, ніж уявленими спільнотами, або, тим більше, що їх можна конструювати, а отже, і деконструювати дискурсивно, була би цілком чужою для Леніна, Сталіна і взагалі для людей їхнього часу». Дійсно, ленінізм народився у той період становлення модерних націй, коли про політичну націю ще не знали. На часі був геть інший політичний порядок денний. Запеклі матеріалісти, які визнавали лише прямий механічний зв'язок між базисом та надбудовою, В. Ленін і Й. Сталін нації сприймали як об'єктивну реальність. До цієї об'єктивної реальності тільки-но визволених з-під колоніального ярма етнічних націй додавалися такі ж «об'єктивні» і політично гострі проблеми, як-от: національна мова, територія, економіка (читай – господарський колапс) та культурна спільність (Див. зокрема працю: Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос). Саме вони і стали предметом регулювання впродовж так званого перехідного періоду. *Метою* державного регулювання було *пришвидшення соціально-економічного (у викладі більшовиків – вирощування національного пролетаріату) та культурного дозрівання* (передусім йшлося про досягнення певного рівня письменності, бо воно було умовою суголосного переходу світу націй до комунізму, що поділу на нації не знав) етнічних груп / націй, які волею долі опинилися у складі СРСР. Шляхом пришвидшення було долучення до високорозвинених культур. У радянській дійсності невдовзі на цю позицію, безумовно, була висунута російська. Інструментом пришвидшення стала політика коренізації.

Попри безліч дискусій з національного питання, що відбулися в СРСР загалом, Україні зокрема, вже в контексті запровадження коренізації багато говорилося й про створення радянських націй. Однак, висловлюючись про тогочасні партійні дискусії (ВКП(б) мала абсолютну монополію на теоретичні пошуки), слід пам'ятати, що творення радянських націй не було ідеєю фікс більшовицького проводу і навіть не орієнтиром, а лише – *інструментом* пришвидшення історичного транзиту від однієї соціально-економічної формації до іншої. Іронія полягала в тому, що, запустивши механізм націєтворення навіть в урізаному класовому варіанті, більшовики не замислювалися над тим, як швидко його доведеться «гальмувати», чи можна це буде зробити, і яку ціну доведеться за це сплатити. Понад те – вони виступали послідовними противниками творення / зміцнення націй і чітко артикулювали, що цей крок є тимчасовим відступом від засад ленінізму.

Дотична вітчизняна історіографія (а вона сягає кількох десятків тисяч публікацій) переконливо доводить, що виникнення української нації, зрештою як і низки інших націй, які мали нещастя потрапити до складу СРСР, відбулося не завдяки, а всупереч більшовицьким практикам націєтворення. Хоч російська історіографія, навіть у найбільш поміркованих своїх проявах, продовжує стверджувати інше. Зрештою, екстраполяція західноєвропейських інтелектуальних кліше на радянський ґрунт виявляється таким само штучним, як і «поросіянення» марксизму.

Стосується це, до слова, не лише українців, а й, приміром, білорусів. Так, підсумовуючи історію коренізації в Білорусі, Максим Саморуков наголошує на «рукотворності» білоруської нації: «Шкільна програма білоруською, словники, наукова лексика, Білоруська академія наук, держапарат, що працює білоруською, – усе це було створено лише за кілька років. А головне – націю забезпечили власним історичним наративом, героїчним і багатовіковим». Отже, екстраполюючи теорію М. Фуко на радянські нації, російські дослідники на загал не розрізняють процеси запровадження безписемних / заборонених раніше / сегрегованих народних мов і мовотворення згори. Це і є вихідною точкою розмірковувань про «створеність» націй Й. Сталіним. В результаті стається неочевидна підміна: в таких конструктах важко помітити, що «героїчне» минуле «не писали» з голови, а вивільняли із загальноімперського конструкту; мови не «створювали», а вводили в суспільні та освітні практики; носії мови не народжувалися за волею вождя – вони існували задовго до його народження, а в 1920-і рр. вони всього лише (на короткий час) отримали можливість існувати не сповитими по руках і ногах імперськими обмеженнями. Нації та їхні мови не можна створити за директивним рішенням без певного ґрунту, інакше б есперанто було не мертвою мовою, а державною мовою в країні Есперантії, де живуть есперанти.

Як відзначили Р. Брубейкер і Ф. Купер, формальна інституціоналізація і кодифікація етнічних і національних категорій нічого не може сказати дослідникові про глибину, резонанс і силу цих категорій у життєвому досвіді людей, які піддаються категоризації. Це зауваження, як ніде інде, доречне саме для радянської дійсності. «Приймаючи нову систему класифікації, принесену радянським політичним дискурсом, значна частина населення, якщо не більшість, очевидно продовжували жити у світі власних, часто успадкованих

ще з імперських часів, гібридних ідентичностей. Вони могли використовувати ці категорії класифікації на власну користь, грати нав'язані їм владою мовні ігри, але це далеко не обов'язково означало, що їх сприйняття себе і соціального світу навколо цілком визначалося політичною мовою, принесеною більшовицькою революцією». Останнє припущення Миколи Боровика підтверджується існуванням розлогого національно-орієнтованого андеграунду в усіх «радянських націях», що і став могильником дискурсивно створеного «братнього союзу народів». Власне, саме «союз», а не «нації», як засвідчила історія, виявився «вигаданим» і «створеним».

Бібліографія

Боровик М. Теорія проти історії, або хто створив «радянські нації»? Частина 1 // Historians. 2020. 9 травня. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2747-mikola-borovik-teoriya-proti-istoriji-abo-khto-stvoriv-radyanski-natsiji?fbclid=iwar3tg346xyxtcoutjsakq-nk_vp3m7q8a-h2wufym8rcniq5fnffxszgwf8

Брубейкер Р., Купер Ф. За пределами «идентичности». Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. Москва, 2010.

Саморуков М. Кто и когда придумал белорусов. Рецензия на книгу «Взлет и падение белорусского национализма». Московский Карнеги центр. 2020. 20 мая. URL: https://carnegie.ru/commentary/81819?fbclid=IwAR28I0UF7_wIpei6J9nt-Yb5lj_-2Z91eqcQthFYcOPVxq-7SLxym8zpyrg

Лариса ЯКУБОВА

Чи була коренізація актом доброї волі більшовиків? Що змусило їх піти на цей крок?

Міжвоєнний період пройшов під гаслом підготовки до чергового переділу світу. Цим, власне, пояснювалося розповсюдження в Європі універсальних націоналістичних моделей державотворення з властивими їм апеляціями до етнічного месіанства / гегемонізму, етнополітичної та етнокультурної ексклюзивності, поглядів на асиміляцію як основну мету націєтворення та провідного інструменту її досягнення. Ідеї творення новітніх паннаціональних союзів під проводом того чи іншого народу не лишали Україні, «четвертованій» за влучним висловом Миколи Держалюка згідно з Тріанонським договором 1920 р., жодних шансів. Більшою-меншою мірою моделі силової інтеграції і, відповідно, послаблення, придушення потенційної «п'ятої колони», якою вважали неасимільовані етнічні меншини, практикували всі тогочасні уряди. В ставленні до «українського питання» країни / інтелектуали Центральної та Східної Європи перебували в пастці ідеологічних конструктів, вибудованих в другій половині XIX – на початку XX ст., тобто – безпосередньо відповідальних за Першу світову війну.

Перша світова війна, передусім – спричинені нею зміни державних кордонів та розпад континентальних імперій, актуалізували проблему самоідентифікації внаслідок народження нових соціальних / регіональних / національних спільнот. Низка новонароджених країн Європи практикувала моделі жорсткого націоналізму як основи націє- і державотворення. Класифікуючи населення за релігійними, етнічними, соціальними, статевими тощо ознаками і сортуючи їх в установах на зразок шкіл і тюрем, уряди, як зазначав М. Фуко, формували тим самим ідентичності мешканців модерних держав. Дещо подібне відбувалося й у СРСР. Упокоривши постімперські терени силою багатомільйонної Червоної армії, більшовики постали перед проблемою інтеграції опанованих територій і упосліджения бурхливих процесів націєтворення. Зрештою і проблема банального замирення розбурханого соціальною війною населення була не менш актуальною. Проголосивши коренізацію як інструмент радянізації, більшовики «вбили двох зайців» – заручилися симпатіями національних рухів далеко за межами комунобільшовицької держави і отримали змогу «перевести дух», накопичуючи сили для майбутнього комуністичного штурму.

Коренізація аж ніяк не була актом доброї волі більшовиків. Вона була вимушеною поступкою. В Україні – після кількох невдалих спроб опанування впродовж 1917–1920 років – поступкою тактичною. Втім, поступившись тактично, стратегії денаціоналізації України Кремль не переглядав. Саме тому коренізація / українізація відбувалася під його жорстким контролем (не завжди самоочевидним для сучасників), а система категоризації за класовою і національною ознаками не мала аналогів у світі. Її наріжними каміннями були репресивна складова (в цьому сенсі активним співтворцем ідентичностей були органи ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ з їхніми особливими обліками) та

ідеологія. Засадничою ідеєю суспільного розвитку впродовж міжвоєнного періоду була ідея класової боротьби / війни.

Впродовж міжвоєнного періоду курс національної політики більшовиків чутливо корегувався кілька разів. Почавши з відвертого шельмування українського питання, на середину 1923 р. Кремль підійшов до розуміння своїх тактичних помилок і допустив яскравий коренізаційний експеримент О. Шумського / М. Скрипника*, в 1933 р. затаврований як націонал-ухильництво. Згодом він ще неодноразово використовував алгоритм радянської апаратної українізації як жорстко керований і напрочуд ефективний політичний інструмент. Саме під керівництвом О. Шумського та М. Скрипника коренізація в Україні перетворилася на державний інструмент модернізації широких верств населення. Значною мірою, хоч і в урізаній класовій версії, вона надала потужного поштовху процесу «дозрівання» етнічної української нації. Більш сприятливих умов та не мала ні до, ні після цього короткочасного періоду. Проте водночас, передусім завдячуючи непівській лібералізації, українізація перетворилася на вагомий політичний фактор укорінення більшовицької влади в Україні та її подальшої радянізації, що на кінець 1920-х рр. мала безліч безперечних досягнень. Дискурсивно українізація існувала в двох інтерпретаціях: радянської – прогресивної і петлюрівської – контрреволюційної, що забезпечувало ідеологічний фундамент оспівування СРСР як союзу рівноправних народів і синхронних йому зачисток тих, хто виступав за нерадянський формат існування держав-націй.

Умоглядна загроза переростання автономізму радянської республіки в самостійництво (як це було під час політичної еволюції Центральної Ради) залишалася нав'язливою ідеєю Й. Сталіна. В його плані побудови комунізму Україна була тим елементом, без якого вся конструкція розсипалася наче картковий будиночок. Загрози радянському проєкту, що нібито генерував Харків / Київ, були умоглядними. Ані М. Скрипник, ані поготів П. Постишев не виношували жодних планів суверенізації України. Приписування їм вигаданих злочинів відігравало роль банального приводу, що дозволяв Кремлю здійснювати періодичну / профілактичну санацію етнокультурного простору, оновлення номенклатури та масові «виховні» акції, головною метою яких було превентивне упередження визрівання національних еліт: політичних, інтелектуальних, мистецьких, отже, ефективне гальмування повноцінного націєтворення. Маніпулювання масовою свідомістю та генерування хронічних суспільних тривог дозволяли дискурсивно творити новий світ відносин, в якому національне походження і національна ідея перетворювалися на загрозу фізичному існуванню як такому. Внаслідок цього так звана національна

* Напрочуд відверто мотиви більшовицької українізації віддзеркалювали слова представника Політбюро ЦК РКП(б) Ґрігорія Зінов'єва на V Всеукраїнській партконференції (17–22 листопада 1920 р.): «Сделать так, чтобы никто не мог заподозрить, что мы хотим мешать украинскому мужику говорить на украинском языке... Мы считаем, что язык должен свободно развиваться. В конце концов через ряд лет победит тот язык, который имеет больше корней, более жизненный, более культурный» (див.: Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. 2-е изд. Харків, 1929. С. 255.). В ньому концентровано висловлене як механістичне тлумачення проблем культурного й мовного транзиту, так і властиве більшовикам маніпулювання мовним питанням: зрозуміло ж, у соціальному світі закон Ч. Дарвіна не діє, мова сама по собі не може бути ані «культурнішою», ані «життєвішою» – такою її роблять умови, що створюються в контексті соціально-економічного та етнокультурного існування її носія.

політика після 1933 р. нагадувала смертоносний маховик, який щораз «підчищав» зловмисних попередників. Врешті після Великого терору здійснювати національну політику в Україні фізично було нікому. Кадровий кістяк українізації / коренізації був знищений чи ізольований у ГУЛАГу. Пересічні радянські громадяни, виснажені багаторічними змінами курсу та його виконавців / керівників, були морально готові до згортання українізації / коренізації та русифікації, що перетворилася на тест політичної лояльності. Це, однак, не означало, що національна карта була остаточно скинута з рахунків.

Інкорпорувавши Західну Україну, Кремль знову згадав про українізацію. Вкотре терор на тлі українізаційної риторики став основою радянізації анексованих територій та їхнього населення. Те ж у новій історичній ситуації повторилося по Великій війні, коли керована українізація інструменталізувала антибандерівський терор і черговий погром так званого українського буржуазного націоналізму. Кремль ще неодноразово робитиме спроби денаціоналізувати Україну, підбираючи більш вдалий час для остаточної відмови від «української карти», однак до кінця радянської історії цього так і не станеться. Тож історія «вирішення національного питання» по-радянському виявила очевидну закономірність: лібералізація в сфері національної політики досягала максимуму на етапі утвердження при владі чи при загрозі її втрати і зводилася до мінімуму тоді, коли Кремль упевнено тримав у руках важелі управління.

Російський дослідник В. Красильщиков ту модель модернізації, яка склалася в СРСР, основним принципом якої є оновлення заради збереження імперії, називає імперською. Цей принцип мав безпосереднє відображення в більшовицькій теорії національного питання, де відзначалася потреба будівництва «національної формою та соціалістичної змістом» культури. «Врахування особливостей національного менталітету інших, хоча б основних («титульних») народів СРСР (а не лише російського), гіпотетично могло б створити таку модель модерного суспільства, яке б подолало проблему саморозвитку за відсутності мобілізуючого чинника зовнішньої небезпеки. Але це зробило б реальною небезпеку зростання національної самосвідомості та швидшого розпаду СРСР, що жодною мірою не могло задовольнити модераторів комуністичного будівництва», – зауважував свого часу Г. Єфіменко.

Втім, для керівників Країни Рад у цьому умоглядному парадоксі нічого парадоксального не було: вони ж бо знали, що ніякого добровільного союзу не було, ніякого добровільного виходу не буде. Словоформи радянської новомови, складені для зовнішнього використання, прикривали неприглядну дійсність – СРСР тримався на примусі й омані. Щоправда, величезна частка радянських громадян сприймала брехню за чисту монету і ладна була покласти своє життя на вівтар комунізму. Тож наслідки радянських експериментів у сфері етнонаціональних відносин не доводиться применшувати.

Впродовж років більшовицький тоталітарний режим доклав безліч зусиль для опанування масовою, корпоративною та етнічною свідомістю, не гребуючи такими важелями впливу як геноцид, Голодомор, масові репресії, депортації за національною ознакою, превентивні удари по політичній опозиції та культурній еліті, створення атмосфери тотального стеження та страху. Не за всіма напрямами життєдіяльності суспільства досягнення цієї мети були беззастережними. Втім, у тому, що стосувалося традиційного способу життя

та відтворення національних культурних цінностей і стереотипів етнокультурної поведінки, режим мав багато перемог. Традиційна етнорелігійна громада в своєму колишньому вигляді перестала існувати. Центр етнозбереження, передачі культурної та мовної традиції перемістився до сім'ї. Вона, звісно, не мала того потенціалу етнозбереження, яким послуговувалася етнокультурна (етнорелігійна) громада. Етнокультурні обміни, асиміляція, маргіналізація тощо відбувалися тепер безперешкодно, в тому сенсі, наскільки вони могли бути вільними в тоталітарній політичній системі. На шляху природних процесів асиміляції, які розгорталися на виробництві та в сфері сімейно-шлюбних відносин, був зламаний останній формальний бар'єр соціального характеру – етноконфесійна спільнота – громада.

Досягнувши цієї, як тоді здавалося стратегічної перемоги, усунувши в масштабах СРСР потенційно небезпечних опонентів, уніфікувавши виробничі процеси та соціально-класову структуру, наводнивши країну однотипним «ширпотребом» і такою ж само «ширпотребною» культурою, тоталітарний режим відраховував хвилини до кінця національного періоду в історії людства.

Більшу частину свого історичного часу в складі Російської / радянської імперій Україна, якщо не випадала з цього тренду, то намагалася це зробити. І відбувалося це не випадково, а, знов-таки, внаслідок власних внутрішніх, непідвладних імперському уніфікаційному впливу, інтенцій. У радянські часи, з їх карколомними соціальними, економічними і культурними експериментами на межі соціоінженерії та масового кодування, радянська Україна була яскравим майданчиком. Цьому сприяло безліч чинників: і місцеві за походженням, харизматичні більшовики з неабияким інтелектуальним потенціалом (зокрема М. Скрипник та О. Шумський); і непересічна етнонаціональна ситуація; і змістовний революційний андеграунд та історія революційного руху в середовищі етнічних громад; і потужний вплив / тиск альтернативних національних проєктів сусідніх молодих держав; і, власне, український характер та історична пам'ять з вікопомними акцентами Запорозької Січі та Коліївщини, оспіваними великим Кобзарем і вкоріненими у масову свідомість як національний міф.

Навіть на тлі європейських поліетнічних країн досвід радянської України посідав непересічне місце саме внаслідок оригінальної постановки не лише українського питання (що, зрозуміло, було центральним), а й питань етнічних меншин – єврейського, польського, німецького, румунського, грецького, болгарського тощо.

Отже, коренізація не була актом доброї волі Кремля. Цю «преференцію» український національно-визвольний рух виборов у боях Української революції 1917–1921 рр., згодом за неї не менш затято боролися всі ті, для кого навіть в межах комунобільшовизму поняття «нація» було не стигмою дерев'яної мови, а органічною формою життя. За кожну з вимушених поступок з боку Кремля радянські українці платили криваву ціну.

Бібліографія

Красильщиков В. А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. Москва, 1998.

Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: Історичні нариси. Київ, 2012.

Лариса ЯКУБОВА

Чи була коренізація синонімом проголошеного «розвою національних культур»?

«Колективний Путін» доволі часто спекулює говорячи, що в Радянському Союзі українці мали широкий простір для всебічного культурного розвитку, ба більше – розвою. Начебто, саме більшовикам українці завдячують не лише появою України, а й нинішніми культурними здобутками. У такий нехитрий спосіб Україну втягують у нескінченну дискусію метрополії та колонії про «вигаданість», «штучність», «створеність» української нації, її культури та мови. У деформованій системі координат «путінської історії» Україна постає в 1917 році завдяки більшовикам, завдячуючи їм же, вона отримує можливості – відкидає ці широкі можливості розвитку, проголосивши в 1991 р. державний суверенітет.

Тим часом реальний світ реальних історичних процесів виглядає геть інакше. Коренізація була вимушеною тактичною поступкою більшовиків, найпіднесенішим сподіванням українців задля досягнення стратегічної мети – побудови комунобільшовицького ладу та збереження влади в руках більшовицького проводу. На шостому році радянського експерименту, зневірившись в ідеї перманентної революції, більшовики повернулись обличчям до села. Необхідність налагодити взаємини з 9/10 населення країни, поставити їхній виробничий потенціал на користь диктатурі пролетаріату викликала до життя неп і політику коренізації як його адміністративне супроводження. Виступаючи на VII Всеукраїнській партконференції у квітні 1923 р., Л. Троцький повчав місцевих делегатів: «Коли ми цього [малося на увазі задоволення національних прагнень українського селянства. – *Авт.*] не зробимо, то селянство буде помножувати все своє незадоволення на національний чинник і поставить нам таку одмітку, що загрожуватиме скасуванням радянського режиму». Загострення національного питання традиційно пов'язувалося партійними теоретиками з небезпекою капіталістичної реставрації. Саме тому протягом 1920–1923 рр. чекісти знищили всі організовані прояви антирадянського руху в межах республіки*, зокрема і національні за формою. Деморалізуючи національні рухи в УРСР, більшовики водночас прагнули не стільки придушити останні, скільки опанувати свідомістю етнічних громад і скерувати її в потрібне річище. З цією метою вони розпочали запровадження в життя альтернативної австро-марксистській, уенерівській та гетьманатській моделі вирішення національного питання. Її наріжними каміннями стали принцип

* Ударні сили були спрямовані проти сіоністських організацій та партій. У січні 1922 р. в Харкові були арештовані учасники 3-ї конференції Геголуцу, що привело до розколу в організації. В серпні 1923 р. «лівий» «Геголуц» отримав дозвіл на діяльність в РСФРР, водночас був заборонений в Україні та Білорусії. У липні 1924 р. були заарештовані й вислані до Сибіру та Палестини рештки організації в містах і містечках Правобережжя. До початку 1925 р. організація була розгромлена, її майно роздали колгоспам республіки. Наприкінці 1925 р. в обох фракціях Геголуцу в СРСР нараховувалося 14 тис. осіб. Легально діяльність організації була припинена в січні 1928 р. відповідною постановою НКВС СРСР.

пролетарського інтернаціоналізму, коренізація* державного управління та освіти, національно-територіальна автономія.

Адміністративно-територіальні автономії мали за задумом стати осередками «дозрівання» громад етнічних меншин, які мешкали компактно. Загалом за роки коренізації в УСРР / УРСР було створено 32 національні райони і Тельманівський район змішаного типу, понад 1100 національних сільрад, 65 селищних рад. Національні райони та ради відрізнялися він решти тим, що діловодство, освіта та громадське життя в них за умовчанням мало відбуватися мовою титульної громади. На кінець 20-х років уряд радянської України досягнув вагомих результатів у галузі культурної роботи в середовищі меншин. У 1928/29 навч. р. у таких нацменшостей як євреї, греки, німці, росіяни, поляки, охоплення дітей початковою освітою сягало майже 100%. Болгарські діти були залучені до школи на 87,3, молдавські – 70,3%. Згідно з відомостями спеціального обстеження 78 національних сільрад (1930/1931 навчальний рік) рідною мовою навчалися 96,5% росіян, 93% євреїв, 84,6% поляків, 95,6% болгар, 49,6% греків.

У першій половині 1934 р. на теренах України діяло 1166 російських (556 923 учні), 432 єврейські (73 412), 571 німецька (63 670), 238 польських (32 829), 165 молдавських (32 121), 45 болгарських (12 174), 21 грецька (5406), 18 чеських (1192), 8 татарських (808), 6 вірменських (1049 учнів) шкіл. У період між 1932/1933 та 1933/1934 навч. рр. відчутно змінилася кількість так званих мішаних шкіл. Із 169 до 387 зросла кількість українсько-російських шкіл, з 5 до 11 – українсько-єврейських. Водночас з 46 до 30 зменшилася чисельність українсько-німецьких шкіл, з 64 до 44 – українсько-польських. З 1933/1934 навч. р. зросла кількість національних груп у школах 2-го концентру: у польських – до 96,4%, єврейських – 27,6%, німецьких – 50,7%. Згідно з урядовими планами, почалося створення десятирічок для євреїв, поляків і німців. У 1934 р. в Україні національними вважалися 17 сільськогосподарських технікумів, 12 відділів при загальних технікумах, 27 педтехнікумів та 10 пединститутів чи секторів, де загалом навчалося 11 836 студентів.

1934 р. в Україні виходило 9 центральних і понад 40 обласних і районних газет національними мовами. Тоді ж було видано 1459 книжок російською, 63 болгарською, 17 грецькою, 147 єврейською, 118 молдавською, 60 польською, 82 німецькою, п'ять татарською, чотири чеською мовами. До 1937 р. в офіційних звітах ішлося про невпинне зростання випуску літератури мовами етнічних меншостей, хоч забезпечувалися ці показники передусім коштом росіян, яких після 1933 р. вже не вважали національною меншиною.

У хронічно складних умовах діяла мережа культурних і наукових установ, що обслуговували нацменшості, серед них Інститут єврейської пролетарської культури, Інститут польської пролетарської культури, Етнографічна комісія при ВУАН, Грецький відділ при Маріупольському музеї краєзнавства, Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства та ін. Національну культуру популяризували 12 єврейських, дев'ять російських, німецький, болгарський, польський і грецький театри, які гастролювали теренами республіки. Поступальне кількісне зростання мережі шкіл, хат-читалень, клубів, театрів

* Під нею розумілася національно адаптована кадрова політика та переведення діяльності установ на національні мови.

тощо давало більшовикам підстави заявляти про успішне здійснення культурної революції в середовищі етнічних меншин. Промови про те, що культурна революція вступає в свою завершальну стадію, лунали з трибун усіх рівнів. Не менш голосно лунала критика з-за кордону. Закордонні німці, поляки, євреї, греки, наче не помічаючи культурних успіхів радянської влади, волали про те, що остання нищить етнічне життя братів по крові. Логіка їхніх розмірковувань була простою: нема різниці, якою мовою дітей навчають атеїзму і комунізму, водночас відбираючи майно, землю і саме життя у їхніх батьків, силоміць заганяючи до колгоспів.

Аналогічні проблеми упродовж коренізації супроводжували етнокультурний поступ титульного етносу УСРР – самих українців. Після офіційного засудження так званої «теорії боротьби двох культур» Д. Лебедя спекуляції навколо відсталості української мови та її неспроможності відповідати потребам часу не припинялися. Українська мова хронічно лишалася каменем спотикання для величезної більшості партійно-радянської номенклатури і низки службовців, передусім тих, хто з'являлися в Україні за рознарядками. Невдоволення, яке вони генерували через формальні строки українізації та примушування до складання іспитів з мови, певні групи в партії використовували собі на користь – для каналізації соціальної напруги. Найбільш часто це виявлялося на Донбасі.

За парадними лаштунками українізації ховалися формалізм, хронічна нестача навчальної літератури, темпи, які ігнорували реальні можливості місць, авральність, зрештою – банальна показуха і обмеженість відповідно до сталінського формулювання «національна за формою, радянська за змістом». У цій формулі, власне, й приховувався цивілізаційний більшовицький фокус: розвиток національної культури допускався лише в тому сегменті, що відповідав комуністичній доктрині, всі решта не мали права на існування. До того ж, на існування національних радянських культур як таких відпускався лише перехідний період. Тож саме навколо визначення хронологічних меж цього періоду (найбільш затяті ліваки вважали, що з початком колективізації коренізація має згортатися як така, що виконала свою історичну місію), а не навколо сутності самої політики, й відбувалися дискусії в партійному середовищі. Іншим полем бою було протистояння великодержавницької лінії в партії, яка не визнавала цінності жодних культур, окрім російської. На протистояння цій лінії і спрямовувалися сили переконаного ленінця М. Скрипника.

Здавалося б, нонсенс – національно-культурне будівництво в Україні, яке впродовж першого радянського десятиліття ставили за приклад решті радянських республік, в 1933 р. перетворилося на сферу безкінечного цькування і врешті тотального погрому. Республіка, що з високих партійних трибун прославлялася як прототип майбутнього всесвітнього союзу радянських республік, що постійно демонструвала найвищі показники досягнень коренізації освітньої галузі, національного адміністративно-територіального будівництва, національні райони якої підносилися як взірець вирішення польського, болгарського, грецького, ба – бери вище – єврейського національного питання, врешті виявилася цілковито ворожою ідеї останнього комуністичного штурму, передусім суцільній колективізації. Насправді нічого парадоксального в цьому не було. Варто лише взяти до уваги, що більшовицька рито-

рика, так би мовити, для масового вжитку, і реальне ставлення більшовицького проводу до нагальних проблем суттєво відрізнялися. Колективізація стала тим екзаменом, який засвідчив, що більшовицькі теоретичні викладки є хибними, а коренізація / українізація малодієві там, де реквізитори українською мовою виганяють умоглядних куркулів та підкуркульників на «виселки», відбираючи все нажите кривавим потом.

Зоряний час скрипниківської українізації стрімко наближався до свого логічного кінця. Постанова ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. наголошувала, що саме неправильний підхід до українізації, що «здійснювалася механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів» став однією з основних причин незадовільного проведення хлібозаготівель, бо, мовляв, це «полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх контрреволюційних осередків та організацій». Системне засудження «скрипниківської українізації» відбулося на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 18–22 листопада 1933 р. Доповідь про національну політику в Україні на ньому робив С. Косіор. Тези доповіді правив особисто Й. Сталін. Оновлений курс українізації / коренізації віншувався фразою, виправленою персонально Й. Сталіним: «Великодержавний російський шовінізм є і надалі основною небезпекою в масштабі всього Радянського Союзу та всієї ВКП(б). Однак це ніякою мірою не суперечить тому, що в деяких республіках СРСР, особливо в Україні, в даний момент головну небезпеку представляє український націоналізм, що змикається з імперіалістичними інтервентами». Генсек же наполягав на тому, аби «скрипниківщина» виглядала як відображення незадоволення віджилих класів диктатурою пролетаріату та орієнтації на буржуазну Галичину, «де поміщики та капіталісти гноблять український народ». Остання заувага, нешкідлива вже для покійного М. Скрипника, лунала як звинувачення цілої когорти західноукраїнських емігрантів, які приїхали до радянської України на заклик допомогти в здійсненні українізації. Ще однією новацією стало виділення двох ідеологічно взаємозаперечних українізацій: правильної – більшовицької і неправильної – петлюрівської.

Навішати провини за страшні наслідки Голодомору на попереднє керівництво радянської України та ментально підв'язати їх до «українських націоналістів» було справою техніки. Впродовж 1933 р. в обласних управліннях освіти за політичними мотивами замінили 100% керівництва, районних – 90%. Зі шкіл як «класово-ворожі елементи» були звільнені 4 тис. вчителів. З 29 директорів педагогічних вузів роботу втратили 18. Ухвалення нового Українського правопису в 1933 р. дало привід для чистки серед співробітників Інституту наукової мови при ВУАН. Кадри ВУАМЛІН було оновлено на 80–90%. Чистки відбулися в «Українській радянській енциклопедії», музеях і бібліотеках (зокрема Всенародній бібліотеці України), Державних курсах українізації ім. К. Маркса, Інституті української культури ім. Д. І. Багалія, Інституті ім. Т. Г. Шевченка та ін. установах. Попереду були ще кілька років перманентних чисток, винищення різного роду «націоналістів», «націоналістичних ухилів», що зрештою переросли в тотальний погром кадрів, так чи інакше причетних до здійснення коренізації. Найстрашніше ж те, що в тому пекельному вогні, який охопив Україну, репресії з індивідуальних та групових перетворилися на репресії колективні – за національною ознакою.

Скомпроментовані кадри замінювалися новими – переважно креатурою П. Постишева. Більшість із них прибули з-поза меж УСРР. З січня по жовтень 1933 р. на керівну роботу в райони було відряджено 1340 осіб. Замінили, зокрема, 237 голів РПК, 249 голів РВК, 158 голів районних контрольних комісій*. П. Постишев був явно задоволений масштабним перетрушуванням кадрів: «Ми дали культурному фронту за минулі 10 місяців загалом не менше 1 200 перевірених комуністів на керівну роботу»**.

Врешті на хвилі Великого терору звинувачення в шкідництві на ниві національної політики перетворилися на універсальний привід репресій, як індивідуальних, так і колективних. І довершили справу погрому здобутків коренізації під нав'язливу риторику боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Українізаційна риторика широко використовувалася в 1937 р., допоки Кремль зініціював нову кампанію боротьби з українським націоналізмом, жертвами якої стали П. Любченко, А. Хвиля, В. Затонський та ін., і в 1938 р. – коли республіканську партійну організацію очолив етнічний росіянин Микита Хрущов, який нищачи «українських націоналістів», пильно стежив за плановим зростанням питомої частки українців у партії та органах влади[16]. Тим часом оновлений курс національної політики СРСР спирався на постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України» (20 квітня 1938 р.) та РНК УРСР «Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР» (29 червня 1938 р.), що поставили крапку в багаторічних, не завжди вдалих освітніх експериментах в середовищі етнічних меншин. Українські поляки та німці започаткували сумний список репресованих народів. Трагедія масових депортацій за національною ознакою перетворилася на одну з найганебніших сторінок радянської історії.

Чиновники, партпрацівники, освітяни, науковці і митці, які щиро повірили в ідеї коренізації і сприяли її здійсненню, розділили долю власних народів. Неодноразово репресованими виявилися відповідальні за запровадження українізації співробітники Наркомосу. Був репресований практично увесь склад Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК (з 1934 р. – Відділ національних меншин при ЦВК УРСР). Непоправних втрат зазнали освітянська верства та нечисленне коло дослідників історії та культури етніч-

* Розмах кадрових ротацій можна зрозуміти, якщо зважити, що після укрупнення районів існувало тільки 367 районних комітетів партії. (Див.: Бабко Ю. В. Партійне будівництво на Україні. Львів, 1971. С. 15.).

** За переписом 1939 р. українці становили 73,5% населення УРСР і складали 63,1% членів КП(б)У, росіяни відповідно – 13,4% і 19,1%, євреї – 4,9% і 12,9%. В політбюро з восьми дійсних членів і кандидатів у члени троє були представниками титульної нації. (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 604. Арк. 98, 100.) Між XIV і XV з'їздами чисельність республіканської парторганізації збільшилася на 82,5% (521 078 осіб на 1 травня 1940 р.). Відбулося воно шляхом спрощення вступу для осіб пролетарського й незаможницького походження (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 604. Арк. 102.). Про якість хрущовського набору до КП(б)У та змін на адміністративних посадах писав згодом О. Довженко: «Сотні наркомів, – писав відомий кінорежисер на початку 1940-х рр. – Усі молоді й середнього віку. Короткошиї, товсті та однаково одягнені. Багато їдять і часто, гімнастикою не займаються, і робить нічого. Вигляд повітовий. Багато з них не вірять у душі у свої високі посади. А загалом непогані люде. Мови не знають і не знатимуть, розмовляють і думають суржиком». (Довженко О. Україна в огні: Кіноповість, щоденник. Київ, 1990. С. 130.).

них громад. Поодинокі представники лишилися від мистецьких еліт. Національні операції пройшлися теренами України наче смерч. Жорстоко й педантично влада «підчищала» все, що мислило, співало, писало іншою мовою, аніж російська. Після Великого терору більшовики взялися і за мову, як таку. За завданням ЦК КП(б)У наприкінці 1930-х рр. гуманітарні інститути АН УРСР почали працювати над російсько-українським словником, підручниками з історії України та історії української літератури, а також над удосконаленням правопису – питомо – його наближенням до російського.

Бібліографія

Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 27–30 ноября 1930 г.: Стенографический отчет и постановление. Москва; Харьков; Минск, 1931.

Итоги 1933 сельскохозяйственного года и очередные задачи КП(б)У // Правда. 1933. 24 ноября.

Народне господарство УСРР (Статистичний довідник). За ред. О. М. Асаткіна. Київ: Держвидав «Народне господарство та облік», 1935.

Національна політика радянської влади. Збірка з передмовою Х. Г. Раковського. Харків, 1923.

Постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області. // Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990.

Постишев П. П. Радянська Україна – непохитний форпост великого СРСР // Червоний шлях. 1933. № 8–9.

Реабілітовані історією. Київська область. Книга третя. Київ: Основа, 2011.

Рубльов О., Якубова Л. Органи етнополітичного регулювання в контексті політики коренізації: український досвід. Київ: Інститут історії України, 2014.

Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі–О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с.: іл. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony

Лариса ЯКУБОВА

Чим «завдячують» радянські українці В. Леніну і Й. Сталіну?

Українська держава у вигляді радянської України постала як прямий наслідок Української революції 1917–1921 років і вимушений компроміс після поразки національно-визвольної війни. Приписування створення Української держави чи то персонально Володимиру Леніну та Йосипу Сталіну, чи то більшовикам загалом не спроможне по суті підважити того факту, що радянська Україна постала, оформилася та існувала в контексті не згасаючої боротьби місцевих сил проти уніфікуючого та асимілятивного тиску (він періодично переростав у відвертий терор) нового імперського центру. Більшовикам, як і їхнім попередникам – імперцям царської доби, ішлося про нівелювання державотворчої потуги українців, позбавлення суверенітету, підміну питомо українського демократичного державного проєкту на совітський сурогат.

У доленосну революційну добу синхронно з Українською державою і всупереч їй створювалося кілька радянських квазідержавних утворень. Совітська УНР (25 (12) грудня 1917 р. – 18 квітня 1918 р.), Донецько-Криворізька республіка (9 лютого (27 січня) 1918 р. – березень 1918 р.), Одеська Радянська Республіка (20 (7) лютого – 13 березня 1918 р.) та Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (19 березня – 30 квітня 1918 р.) проголошувалися більшовиками без огляду на українство як таке і використовувалися як плацдарми затвердження більшовиків в Україні.

Зрештою, підкорити Україну коштом великої крові та безпринципної демагогії вдалося лише з третьої спроби. Вирішальну роль при цьому відіграла «національна карта». Третя радянська Україна витворювалася на гаслах про самостійність / незалежність УСРР і водночас із упевненістю більшовицьких вождів у невідворотності її зв'язку із РСФРР. Фальшиві компліменти в бік українців проголошувалися з однією метою: Червону армію мали зустрічати не як окупантів, а як визволителів.

Гасла Української революції, зокрема національного відродження, були використані більшовиками для встановлення політичного й економічного контролю над Україною. Совітська українізація виявилася «троянським конем», що відіграв фатальну роль в історичній долі України. Наслідки коренізації в Україні не доводиться зводити до певного набору кліше. На перешкоді цьому стоїть як її заданість більшовицьким проводом та залежність він компартійних догм, так і потужність участі широкого кола «попутників», які вбачали в ній довгоочікувану відповідь на давні сподівання етнічних груп і можливість їхнього втілення в життя. З одного боку, «завдяки запровадженню політики українізації компартійній владі вдалося майже безболісно ліквідувати органічну (то були форми самоорганізації) для українського суспільства мережу «просвіт», унеможливити розвиток української кооперації, взяти під пильний контроль вчительство тощо»*. Але, з іншого, «культурний та інтелектуальний вибух» 1920-х рр. дав небачений перед тим вихід енергії націє-

* Цит. за: Єфіменко Г. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні. XX–XXI ст.: історичні нариси. Київ, 2012. С. 236.

та культуротворення українців та низки етнічних громад, для яких Україна була батьківщиною.

Інша справа, що впродовж 1930-х рр. творча енергія суспільства чимдалі жорстокіше заганялася в прокрустове ложе більшовицької доктрини, а саме суспільство атомізувалося, переходило в андеґраунд у соціальних групах, що не піддавалися більшовизації, чи одержавлювалося в межах радянських організацій та рухів. Одержавлення мистецької та інтелектуальної сфер супроводжувалося низкою особистісних драм і трагедій, врешті дійшовши кульмінації Великого терору. «Приборкання» митців та інтелектуальних еліт, через яке правляча партія встановлювала ідеологічну монополію, розглядалося нею як основа творення нового суспільства та керування його майбутнім. Врешті так і сталося. Однак етнокультурна уніфікація та теоретико-методологічна монополія призвели до виродження творчості як такої, практично позбавивши суспільство внутрішніх стимулів розвитку.

Попри оголошення курсу на коренізацію стратегічна мета більшовиків у національному питанні залишалася незмінною. Йшлося ж не про відмову від стратегії комуністичного проєкту, а про *тривалість* тимчасового відступу. Як і у випадку з непом, на час їхнього проголошення точну оцінку перспективи не міг дати ніхто, однак було зрозуміло, що йдеться про доволі тривалий час. На етапі проголошення другого комуністичного штурму стало зрозуміло, що більшовики не можуть розраховувати категоріями кількох поколінь. Йшлося про критичне ущільнення історичного часу, що вкотре підносилося як формаційний стрибок. А це ніколи в історії не минало без катастроф. Після колективізації / ґвалтування національного села русифікація розглядалася як логічний етап заявленого «стирання національних перегородок», отже – беззаперечно прогресивний крок. Нагадаємо: в асиміляції, як такій, більшовики ніколи не бачили проблеми.

Відповідно до політичного порядку денного змінювалися й дискурсивні практики. Якщо восени 1924 р. за наполяганням Й. Сталіна ВЦВК скасував рішення про те, що листування, яке йшло в Центр, повинне було мати російськомовний примірник або переклад; на межі 1920–1930-х рр. М. Скрипник кепкував з тяганини, що виникала при перекладанні документообігу[2]; то наприкінці 1930-х рр. про таке й мови не було. Власне, дорослішаючи фізично та політично, більшовики змушені були орієнтуватися не на комуністичні догмати, а на навколишню реальність, працюючи з наявним демографічним матеріалом. Ситуація початку 1920-х, межі 1920–1930-х та кінця 1930-х рр. різнилася докорінним чином. Наприкінці міжвоєнного періоду практично ніхто не ставив під сумнів ані єдино правильну «ленінську / сталінську національну політику» (хоч упродовж міжвоєнного періоду запроваджувалися чи не чотири її варіанти), ані шляхи та інструментарій її здійснення. Великий терор став відповіддю на всі теоретичні і практичні запитання.

Політтехнологи «батька народів» вправно маніпулювали свідомістю радянців, балансуючи між ідеологемами «ворожого оточення» та внутрішньої, зокрема й націоналістичної, загрози капіталістичної реставрації. Переселяючи за межі УРСР цілі етнічні анклави, знищуючи сотні тисяч радянських громадян, Кремль твердив, що бореться не з народами, а з ворогами радянської влади. Масові репресії добре прислужилися як суспільно-політична технологія

унормування бурхливих суспільних процесів та зменшення управлінських ризиків.

Масові репресії стали вирішальним фактором деактуалізації національного питання та політичної деморалізації національно свідомих громадян. Їхня активність на кінець 1930-х рр. була зведена нанівець. Від різноманіття партій та поліфонії політичних думок на вирішення національного питання не лишилося нічого, крім таврувальних прізвиськ «петлюрівщина», «пілсудчики», «світовий сіонізм» та ін. «-ізми». За низкою справ позбавили життя цілу плеяду політичних діячів, мислителів, митців та освітян, які на межі XIX–XX ст. заклали смислове підґрунтя «Українського Великодня» 1917 р.

Більшовицький уряд деполітизував етнічні громади, зупинив стихійне оформлення національних рухів і загальмував перебіг природних процесів формування української політичної нації. Тим самим була унеможливлена фактична суверенізація України і забезпечена сталість конструкції СРСР. Водночас було створене джерело внутрішніх суперечностей та атрофії соціальних інститутів традиційного – підкреслено етнічного – суспільства. Варто відзначити, що в контексті авторитарних / тоталітарних трендів, які панували в тогочасному світі, про гармонізацію міжетнічних відносин не йшлося. В сукупності із критичним загостренням соціально-економічних відносин під час світової економічної кризи, протистояння систем та колоніальної кризи вони й стали детонатором, що призвів людство до Другої світової війни.

Вигадлива єзуїтська гра на національних почуттях та ідеалах українців перетворилася на потужний чинник Другої світової війни, що повною мірою була використана в контексті анексій українських теренів напередодні та по її завершенні. Сталінському режиму найменшою мірою йшлося про втілення «історичної мрії» українського народу про соборність чи його права на неї. Кремль думав про просування кордону комунобільшовицького експерименту в Європу. Визнавши перехід західноукраїнських територій, Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР, Польща, Чехословаччина, Угорщина та Румунія укладали договори з СРСР з огляду на попередні домовленості переможців. Йшлося про узгоджене на найвищому рівні поглинання українських земель разом із населенням сталінським тоталітарним режимом.

Констатуючи тогочасне становище анексованих українських територій як позицію жертви, не слід забувати ще один важливий нюанс: не лише українська державність у цей час мала ознаки квазідержавності, всі країни Європи, що увійшли до зони геополітичного контролю сталінського СРСР і де були встановлені «дружні» Радянському Союзу режими, мали обмежений суверенітет. Фактично в них діяв режим зовнішнього управління – з Кремля. Отже, втрата геополітичної суб'єктності Україною в цей час не була лише її ознакою і не свідчила про її цивілізаційну неспроможність. Вона засвідчувала потугу комунобільшовицького монстра, що волею історичних обставин опинився серед переможців Другої світової війни і дістав можливість вирішувати долі майже двох десятків країн світу на свій розсуд. Це відбулося за потурання решти країн-переможниць. Новонабуті українські території інтегрувалися до радянської державності через сценарії «народного волевиявлення» (так було із Закарпаттям), шляхом обміну населенням і територіями на підставі «дружніх угод» між переможним СРСР і переможеними Румунією та Угорщиною

або створеного в 1944 р. на теренах СРСР Польського комітету національного визволення.

На завершальному етапі війни Кремль подбав про підвищення позірного міжнародного статусу УРСР. Внаслідок конституційної реформи 1944 р. вона (як і решта союзних республік) отримала можливість створити військовий наркомат і вступати у прямі зносини з іноземними державами, утворюючи наркомати оборони і закордонних справ. Після створення ООН, куди Україна увійшла як член-засновник, НКЗС функціонував без права створення посольств і консульств в інших державах. Не маючи геополітичної самостійності, УРСР, однак, перетворилася на впливового агента міжнародних відносин. Зокрема, на Паризькій міжнародній конференції, що розглядала проєкти мирних договорів Об'єднаних Націй з союзниками Німеччини Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною і Фінляндією, уряди Угорщини та Румунії змушені були відмовитися від претензій на історичні українські землі – Закарпатську Україну, Аккерманський, Ізмаїльський і Хотинський повіти Бессарабії, Північну Буковину.

У російському суспільно-політичному дискурсі досі панує теза про те, що саме комуністам, а власне Й. Сталіну, Україна завдячує соборністю і часто використовується як аргумент на користь підтвердження державотворчої неспроможності українців. Однак соборність була наслідком не лише імперіалізму Кремля, хоч цей фактор і був провідним на той час. Іронія історії полягала в тому, що попри всю свою хижість цей вектор найбільше резонував із внутрішніми інтенціями власне українства, що вже кілька десятиріч відтворювалося в дискурсі соборності. Тож апологетизована сучасними шанувальниками Й. Сталіна його «об'єднавча» роль не скасовує того факту, що об'єднання це було підготовлене і прийняте величезною кількістю власне українців. Інакше б воно не стало можливим. За наскрізь облудним, цинічним імперативом неосталіністів, як завжди, не видно ані ціни, яку заплатив за соборність український народ, ані шрамів на тілі нації, завданих спочатку штучним розділенням, а згодом – штучним поєднанням. Травми, завдані впродовж 1940–1950-х рр., досі не заліковані. Їхньою важкістю, а не соборністю завдячують українці сталінському режиму.

Бібліографія

Второе всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27–30 ноября 1930 года. Стенографический отчет и постановления. Москва; Харьков; Минск, 1931.

Лариса ЯКУБОВА

Як агітаційно-пропагандистські кампанії легітимізували державний терор проти українців?

Більшовикам був властивий бінарний світогляд, який поділяв світ на «своїх» та «чужих», «героїв» та «ворогів». Подібний маніхейський підхід вимагав покарання «зла», яким його бачила та розуміла радянська влада. Для більшовиків репресії були «інструментом пролетарської диктатури», а отже, цілком прийнятними для знищення ворогів, означених чи призначених більшовицьким режимом. Спроба українців чинити опір автоматично робила їх ворогами цього режиму. В радянському дискурсі вони поставали в різних «ворожих» іпостасях: українське селянство, яке протестувало проти колгоспної системи, маркувалося *«куркульсько-петлюрівським елементом»*; та частина українського суспільства, яка прагнула до справжнього суверенітету країни, таврувалася номінаціями, похідними від прізвищ очільників українського визвольного руху, як-от: Симон Петлюра та Степан Бандера – *«петлюрівці», «бандерівці» (іноді із помилкою «бендєровци»)*; українським митцям, науковцям та політичним діячам загрожувало бути названими *«українськими буржуазними націоналістами»*. Жодна з цих категорій не мала меж, що означало для пересічних українців небезпеку перетворитися на ворога будь-якого штибу. Це, крім того, що в СРСР можна було стати «троцькістом», «шпигуном», «диверсантом»…

Образи ворогів утверджувалися в масовій свідомості населення СРСР за допомогою розлогої системи агітації та пропаганди. В арсеналі радянського агітпропу були засоби масової інформації, кіномистецтво, художня література, образотворче мистецтво, налагоджена система сільських, районних, обласних штатних і позаштатних пропагандистів. Американський історик Стівен Коткін назвав Радянський Союз «цивілізацією слів». За допомогою мовного впливу конструювалися та транслювалися абстрактні образи українців-ворогів, які «перетворювалися» на об'єктивно існуючі у повсякденному житті.

Петлюрівець. Ця номінація в радянському дискурсі одразу набула негативної конотації. Симон Петлюра боровся із більшовиками, але програв. Російські більшовики прагнули знищити свого опонента не лише фізично, але й ідеологічно та світоглядно. Тому по завершенні військових баталій боротьба не припинялася – вона перемістилися в ідеологічну площину. Радянська пропаганда, вдаючись до різних маніпулятивних практик, перетворила Голову Директорії УНР на ворога, а «петлюрівщина» стала в СРСР політичним злочином.

У рік вбивства С. Петлюри – 1926 р. – у кінопрокат вийшла радянська пропагандистська стрічка «П. К. П.» (реж. А. Лундін, Г. Стабовий, 1926 р.). У самій назві був закладений каламбур, який розкривався в одному із сюжетів фільму: напис на вагоні «П. К. П.» мав розшифровуватися як «Польска колея панствова» (назва польської державної залізниці). Проте селянин, глузуючи, інтерпретував його як «Пілсудський купив Петлюру». Це – німе чорно-біле кіно, але

титри та написи, семіотичні коди (музика, жести та міміка персонажів, іконіка та ін., комбінація яких створює кінотекст) передавали глядачеві відповідне інформаційне-емоційне повідомлення. С. Петлюра у фільмі постав «продажним», «жадібним», «українським Наполеоном», що спирався на «шовіністично налаштовану частину інтелігенції» та «масу українського селянства, серед яких міцні власницькі традиції». Образ очільника УНР в екзилі конструювався як комічний та недолугий, що мав викликати в глядача посмішку і водночас – презирство. Ворог у смішній подобі був приниженим і вже не виглядав незагрозливим. Прибічники С. Петлюри в Україні – «петлюрівці» – «як хробаки потрохи, непомітно та тихо підточували молоду радянську Україну».

Кадр із кінофільму «П.К.П.» (1926). Микола Кучинський у ролі Симона Петлюри

У першій половині 1920-х рр. радянські газети публікували матеріали про звірства петлюрівців на зразок: «*погроми, пожежі, розстріли, грабунки, насильства; людність били шомполами, особливо ж євреїв і ще багато було ріжних проявів «пляски смерті» петлюрівців*». Однак, подібні свідчення подавалися в матеріалах про «законне» покарання петлюрівців. Таким чином, «зло» поставало перед радянським читачем як покаране. Номінація «петлюрівець» перетворилася на смислову одиницю радянської ідеології (ідеологему), що формувала вкрай негативне ставлення до учасників Української революції 1917–1921 рр. Згодом ця номінація застосовувалася не лише до них.

Ідеологічне кліше «петлюрівець» було використано для стигматизації української інтелігенції. У 1930 р. співробітники ВУАН, викладачі, письменники, мовознавці та інші проходили за сфабрикованою справою «Спілка визволення України». У звинуваченні наголошувалося, що ця Спілка була «створена за вказівками закордонного центру петлюрівщини…» і була «єдиною з петлюрівським закордонним центром, що визнавав себе урядом УНР». Цей політичний процес набув широкого розголосу в УСРР. Навіть радянська сатира не залишилась осторонь, бо гумор – це гра переможців із переможеними. У 1930 р. один із номерів гумористичного журналу «Червоний перець» вийшов із обкладинкою, на якій була розміщена карикатура Б. Фрідкіна «До процесу СВУ». У світлі радянської пропаганди відомі вчені ВУАН (С. Єфремов, Й. Гермайзе, В. Дурдуківський, А. Ніковський, В. Чеховський та інші) поставали «ворогами». Художник вдався до сатиричного приниження дій «змовників» – засідання «міністерського кабінету» на лаві підсудних – з метою показати усю марність їхньої «ворожої» діяльності. По завершенні цього процесу 45 осіб отримали різні строки ув'язнення, дехто з цих «петлюрівців» опинився на Соловках.

Фрідкін Б. «До процесу СВУ» (1930)

Ков'юренко О. «Геть бур'яни!». Фрагмент (1933).

Куркуль, бандит та Червона армія (1920)

Куприянов М., Крылов П., Соколов Н. «Уничтожим кулака как класс» (1930)

Терміни «петлюрівець» та «петлюрівщина» використовувалися в прецедентних текстах, тобто таких, що вважалися загальноприйнятними в радянській мовній культурі. Приміром, тлумачний словник за редакцією Дмитра Ушакова, що видавався на держзамовлення з 1934 по 1940 роки накладом кожного тому 45 тис. примірників, можна розглядати як прецедентний текст того періоду. Зокрема, там пропонувалися такі визначення «петлюрівця» і «петлюрівщини» [далі цитування мовою оригіналу – К. К.]:

(1) Петлюровец, петлюровца, м. (истор.). Сторонник Петлюры, участник петлюровского белогвардейского контрреволюционного движения (см. петлюровщина).

(2) Петлюровщина, петлюровщины, мн. нет, ж. (истор.). Период гражданской войны на Украине (1918–19 гг.), когда во главе контрреволюционного движения и бандитской расправы с трудящимися находился ставленник и агент германских интервентов Петлюра, опиравшийся на кулачество, на наиболее шовинистические слои украинской буржуазии и на помощь польских интервентов.

Отже, «петлюрівщина» охоплювала одразу кілька категорій ворогів – «ставленик та агент німецьких інтервентів», «українська буржуазія» та «куркульство». Вже в 1930-х рр. «петлюрівщина» пов'язувалася не стільки з участю в управлінських та військових структурах УНР, скільки із «злочинами» в сільському господарстві, як-то: роздача колгоспникам «завищених» авансів, намаганнях «приховати» (а насправді – зберегти) насіннєвий фонд чи збіжжя для харчування селянських родин в умовах Голодомору. Небажання українських селян вступати до колгоспів називалося «куркульським саботажем» та «петлюрівщиною». У радянському дискурсі передвоєнного десятиліття кліше «куркуль» та «петлюрівець» щільно поєдналися, утворивши «куркульсько-петлюрівський елемент», що прирівнявся до «контрреволюційного елемента». До цього семантичного ряду слід також додати «петлюрівську інтеліґенцію, яка осіла на селі, всіляко намагаючись розкласти колгоспи» і про яку згадали навіть у резолюції об'єднаного пленуму ЦК ВКП(б) і ЦКК, що відбувся в січні 1932 р. Отож, ідеологеми петлюрівець / петлюрівщина могли змінювати зміст відповідно до радянської прагматики.

Демонстрація «перемоги» над ворогом була надзвичайно важливою в ідеологічній боротьбі. Показовою в цьому контексті була поява наприкінці 1930-х рр. вірша Максима Рильського «Україна», в якому переможений «ворог» поставав у звірячих подобах – таких звичних і поширених у радянській пропаганді:

Петлюрівців звірячий шал,
Гетьманське дике панування,
Сусідів-хижаків знущання
І куркулів хазяйнування
Відбито і розбито вкрай.

У цьому ж «переможному» дусі можна трактувати карикатуру О. Ков'юренка «Геть бур'яни!», приміщену в 1933 р. в гумористичному журналі «Червоний перець». Зокрема, це гасло стосувалося так званих *"бывших"*, серед яких у характерному одязі представлено «петлюрівця». Підпис наштовхував читача до думки, що ці вороги вже переможені: «Бур'яни минулого – зросталі й плодилися в період 1917–1922 рр. Знищила і ліквідувала їх Червона Армія».

«Петлюрівець» і «петлюрівщина» в радянському дискурсі використовувалися у доволі дивних і непередбачуваних контекстах. Приміром, 5 листопада 1924 р. на шпальтах київської газети «Більшовик» з'явилася стаття Гр. Гринька, присвячена другій сесії ЦВК СРСР, де басмацький національно-визвольний рух проти більшовиків у Туркестані, Бухарі та Хорезмі визначався як «Середньо-Азіятська петлюрівщина». У 1939 р. голова Нікопольського райвиконкому заявив, що козацький ватажок XVII ст. Іван Сірко – «петлюрівець», і тому до його поховання у цій місцевості мусить бути й відповідне ставлення, тобто відсутність жодної меморіалізації чи просто дбайливого ставлення.

У 1930-х рр. «петлюрівщина» опинилася в одному семантичному ряді із «українським буржуазним націоналізмом».

Куркуль (рос. – кулак). Цей термін у радянській новомові означав «*зажиточный крестьянин, эксплуатирующий односельчан*». Українські селяни використовували слово «хазяїн» для селян-власників на селі. У слововжиток «куркуль» почав входити в 1920-ті рр. і особливо поширений у першій половині 1930-тих рр. «Куркуль» і синоніми до нього – «глитай», «мироїд», «дерилюд», «жироїд» – мали виключно негативну конотацію й активно використовувалися в радянському дискурсі, особливо під час сталінської колективізації. Ця дефініція позначала «класового ворога» більшовиків, але радянська пропаганда побудувала тісний зв'язок між «куркулями», «петлюрівцями» та «українськими буржуазними націоналістами». У розумінні більшовиків саме селянин-власник із його власницькими устремліннями складав основу соціальної бази націоналізму. Тому класовий ворог в Україні набув національного відтінку.

Українські селяни-власники, маючи власне господарство, не бачили доцільності вступати до радянських колгоспів. Так звана «куркульська частка» у виробництві товарного хліба в СРСР становила 20% у 1926/27 рр. Вочевидь, «куркульської небезпеки» для колгоспного ладу не існувало. Але куркулі, які «мали господарський авторитет на селі» (за визначенням Й. Сталіна), несли небезпеку радянській владі, оскільки могли чинити опір. У СРСР в 1930 р. було оголошено про «перехід від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класу на базі суцільної колективізації». Українських селян-власників очікувало насильницьке виселення із місць їхнього проживання до Північного краю та Сибіру із конфіскацією майна і навіть фізична страта. Ця політика супроводжувалася гучною кампанією проти «куркулів», яку розгорнув радянський агітпроп.

Передусім, до бою із «куркулем» стали радянські ЗМІ. З метою вразити читача та пробудити в ньому почуття ненависті до «ворожого класу», автори газетних публікацій використовували метафори (*"кулацкие охвостья", "кулацкие гнезда"*); пейоративну лексику (*"рвачи", "кулацкие недобитки"*); епітети (*"злостное / озверелое кулачество"*). У ЗМІ не можна було зустріти навіть нейтральної згадки про куркуля, тільки – негативні. На шпальтах радянських газет та журналів не було жодних малюнків чи фотографій, які б могли викликати у читача жаль чи співчуття до куркулів, як-то куркульську родину виселяють із власної хати. Натомість заохочувалися добірки публікацій про те, як у куркульській хаті облаштували школу або як колгоспники використовують інвентар, що колись належав куркулеві. Лунала риторика люті і заклики до насильницьких дій стосовно селянина-власника. Радянські кари-

катуристи створили цілий ряд плакатів із характерними назвами *"Уничтожим кулака как класс"* (М. В. Куприянов, П. Н. Крылов, Н. А. Соколов, 1930), *"Сбросьте с вашего пути кулаков / Заклятых врагов коллективизации"* (А. С. Магидсон, 1930) та ін., які спонукали до відповідних насильницьких дій. За допомогою прийомів і засобів комічного карикатуристи зображували «куркулів» у дегуманізованих образах – хижих звірів та птахів, комах-шкідників тощо.

Демонічний образ «куркуля» постав у художній літературі, зокрема у творах письменників радянської України, що вийшли друком на початку 1930-хх рр.: Григорія Епіка «Перша весна» (1931); Івана Кириленка «Аванпости» (1933), Івана Ле «Історія радості» (1934). Український літературний критик Іван Дзюба припустив, що в цих творах втілилася версія, поширена в усній пропаганді 1930-х рр., нібито «куркулі» самі себе морили голодом. У радянських газетах йшлося про те, що селяни «інсценують голод», «агітують» та, знов-таки, душать себе та свої родини голодом.

Плеяду негативних персонажів доповнював радянський кінематограф. «Новими шляхами» (або «Дві сили», реж. Павло Долина, 1928), «Колективістична весна» (реж. Я. Печорін, 1930), «Обличчя ворога» (реж. Андрій Кустов, 1931), «Чатуй» (реж. Павло Долина, 1931) – у всіх цих кінострічках куркуль презентувався як противник колгоспного ладу, шкідник, який знищує колгоспне зерно.

Ідеологічний персонаж «перетворився» на реальну спільноту, яка радянською владою оголошувалася поза законом і підлягала покаранню й навіть фізичному знищенню. Загалом, категорія «куркуль» була розмитою, без конкретних ознак, а тому в «куркулі» можна було записати селян, незгодних із політикою радянської влади. Всього в УСРР було розкуркулено за період 1930–1931 рр. 93,9 тис. селянських господарств. Але тавро «куркуль» не зникало із радянського дискурсу упродовж 1930-х рр. Пропагандистська кампанія цькування «куркулів» продовжувалася. Навіть ті хазяї, які все-таки вступили до колгоспів, вважалися «підступним ворогом», який «діє тихою сапою», «вставляє палки в колеса» та «напускає туману». «Куркуль» як і раніше вважався злодієм у силу своєї природи, а відтак репресії проти них не припинялися. У 1937 р. був виданий наказ НКВД № 00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, кримінальників та інших антирадянських елементів», що ознаменував початок так званої «куркульської операції». Перші дві категорії, зазначені у цьому наказі і які підлягали покаранню, були:

1) «Колишні куркулі, що повернулися після відбуття покарання або втекли з таборів та трудових поселень; які ховаються від розкуркулення та викриті в антирадянській діяльності».

2) «Колишні куркулі та соціально небезпечні елементи, які перебували у повстанських, фашистських, терористичних та бандитських формуваннях».

Генч Л. Волшебная перемена (1930)

В Україні ця операція була спрямована проти сільського населення й відрізнялася особливою жорстокістю: з понад 111 тисяч заарештованих основну масу (понад 64 тисячі) було розстріляно, майже всі інші загинули пізніше в таборах ГУЛАГу.

Український буржуазний націоналізм – це також винахід більшовицької ідеології. У більшовицькому «словнику» обидва поняття – «буржуазний» та «націоналістичний» – мали негативну конотацію. «Буржуазія» – це класовий ворог більшовиків, а «націоналісти» завжди ставлять національне вище класового, що також несумісне з більшовицькою ідеологією. Отже, «буржуазний націоналіст» – вдвічі небезпечний ворог.

Спочатку тавро «буржуазний» поширювалося на політичних опонентів більшовиків в Україні, зокрема політичні партії українських соціалістів, есерів («буржуазні та дрібнобуржуазні»). У цьому контексті українська Центральна Рада поставала як «буржуазно-шовіністичний орган», «політичний центр буржуазно-націоналістичних партій і організацій, що намагався оволодіти національно-визвольним рухом й не допустити встановлення влади рад в Україні». У 1920-х рр. «дрібнобуржуазними організаціями» назвали також кооперативи, Всеукраїнську спілку вчителів, де гуртувалася українська інтелігенція, яка не сприймала більшовизм. У цьому ж таборі «буржуазних націоналістів» у світоглядній картині більшовиків опинилися селяни-власники, які нібито мали «дрібнобуржуазне коріння», а їхній супротив радянській політиці на селі був нічим іншим, як «тиском дрібнобуржуазної стихії». У вжитку радянського агітпропу у 1920-х рр. перебувало також поняття «націонал-ухильництво», що застосовувалося переважно до націонал-комуністів (О. Шумський, М. Хвильовий, М. Волобуєв), які «перебільшували національні особливості» та «недооцінювали класові інтереси пролетаріату». Отож, будь-які українські національні прагнення в політиці, культурі і навіть економіці одразу таврувалися як «буржуазний націоналізм». За лаштунками боротьби із «буржуазним націоналізмом» відбувалися знищення місцевих еліт, які прагнули до більшої самостійності, денаціоналізація і русифікація усіх сфер суспільного життя, і це попри те, що в радянській Україні була проголошена українізація.

Політика українізації, що проводилася з 1923 р., більшовиками використовувалася для їхньої легітимізації в українському суспільстві, заради вкорінення радянської влади в Україні. Однак серед русифікованого апарату управління в країні вона викликала невдоволення і супротив. Крім того, поміж «російських міщан» в Україні побутували думки, що «українська мова вигадана», що «нею можуть користуватися лише бандити – махновці й петлюрівці». Розпочалися атаки на українізацію. Симптоматичною була поява в другій половині 1920-х рр. статті члена ЦВК СРСР Юрія Ларина в журналі «Більшовик», присвячена «збоченням національної політики». Стаття була написана за особистою вказівкою Й. Сталіна. Показово, що в якості негативного прикладу автор обрав саме українізацію, бо в Україні нібито «більший тиск з боку дрібнобуржуазної інтелігенції в бік примусової українізації неукраїнського населення, ніж в інших національних республіках, де дрібнобуржуазна інтелігенція набагато нечисельніша, ніж в Україні». Для характеристики перебігу процесу українізації автор використовував словосполучення на зразок «низка ненормальностей», «насилля над мовою [інших національностей]», «петлю-

рівська українізація», «дещо криве в українізації», а також «збочення» та «перегини». Усі ці «недоліки» пов'язувалися із «просвітницьким апаратом, який завжди і всюди є представником шовіністично-націоналістичних тенденцій». Отже, сформувався образ ворога, який проводив «неправильну» політику українізації. Відтак, навіювалася думка про необхідність знищення ворога і припинення його діяльності, чим, власне, і завершується стаття Ю. Ларина: «це опозиція до загальнопартійної лінії… З нею треба рішуче покінчити».

На початку 1930-х рр. радянська ідеологема «український націоналізм» стала в нагоді кремлівському керівництву для розправи із тими, хто був незадоволений та опирався сталінській політиці в українському суспільстві. Лунали заклики вигнати «петлюрівські та буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій», «забезпечити систематичне партійне керівництво українізацією й контроль за нею». Це стало лейтмотивом «політичних перевірок» та «чисток», які охопили всі щаблі республіканських управлінських структур. Їх зазнали понад півмільйона людей, сотні тисяч потрапили до категорії «класово ворожих елементів», у тому числі як куркулі та буржуазні націоналісти. Влітку 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев публічно озвучив причину «чисток» серед української інтелігенції: «перетворення у лігва буржуазних націоналістів і контрреволюціонерів Української Академії наук, Інституту ім. Т. Шевченка, сільськогосподарської академії, Українського інституту марксизму-ленінізму та наркоматів освіти, сільського господарства і юстиції». Цькування зазнав нарком освіти УСРР Микола Скрипник (як «підпомагач буржуазно-націоналістичним елементам»), який у 1933 р. закінчив життя самогубством.

Під гаслами боротьби з українським націоналізмом був реформований український правопис. Ідейними натхненниками цієї кампанії були партієць Андрій Хвиля (Олінтер) та мовознавець Наум Каганович. У їхніх промовах та публікаціях прихильники «скрипниківки» (тобто унормованого упродовж 1925–1928 рр. українського правопису) маркувалися як «буржуазно-націоналістичні елементи», «українські націоналістичні елементи», «українські націоналісти», «недобитки петлюрівщини». Їхні теорії називалися «буржуазними» і навіть «фашистськими», бо вони «виховують маси в куркульсько-петлюрівському дусі», займаються «шкідництвом […] на фронті творення української радянської культури» та «калічать мільйони дітей». Під заклики цієї шаленої пропаганди в 1933 р. був затверджений новий український правопис, штучно наближений до російської орфографії.

У 1930-х рр. більшовики відкинули ідею про «перевиховання» або навернення відступників на «шлях до світла» – ворог міг бути лише знищений. Така доля спіткала колишніх боротьбистів, частина яких ще в 1920 р. увійшла до складу КП(б)У, сподіваючись, що їм вдасться її українізувати. Вони давно інкорпорувалися до радянських та партійних структур. Але в СРСР для «буржуазного націоналізму» не існувало терміну давності, тому їм не вдалося уникнути звинувачень у 1930-х рр. Серед них: колишній нарком освіти Олександр Шумський, Голова Раднаркому УРСР Панас Любченко, який вкоротив собі віку, та інші.

Жертвами радянської національної політики ставали й інші народи, що мешкали на теренах СРСР: проводилися репресії за «національними лініями» –

польська, німецька, харбінська тощо. Під час Великого терору 1937–1938 рр. в Україні 265 669 осіб були заарештовані, багатьох з них – розстріляно. Статистичні дані свідчать, що на першому місці за кількістю були репресовані за «національними лініями» (31,3 %), на другому – колишні куркулі (18,2 %), а на третьому – «учасники буржуазних націоналістичних організацій» (16,7 %). У той же час жодної репресивної акції, спрямованої проти росіян як етнічної спільноти, не було. Звичайно, вони ставали жертвами радянських політичних репресій, але в СРСР їх не переслідували /не карали /не вбивали через те, що вони росіяни, на відміну від українців.

Оунівці / бандерівці – це синоніми до «українського буржуазного націоналіста», що з'явилися під час Другої світової війни та використовувалися в тоталітарному дискурсі в наступні десятиліття. Ці номінації мали вербальний вияв найвищого градусу ненависті.

У повоєнні десятиліття в СРСР була сформована періодизація «українського буржуазного націоналізму», початок якого визначався ще 1891 р. з моменту створення «Братства Тарасівців» у Харкові. Далі – діяльність «української буржуазно-націоналістичної контрреволюції в роки громадянської війни». Під «контрреволюцією» малися на увазі Центральна Рада, Гетьманат та Директорія. Після завершення «громадянської війни» більшовики «громили» антирадянське націоналістичне підпілля («Спілка визволення України», «Український національний центр» та ін.) і націоналістичні ухили. Наступний етап був пов'язаний із діяльністю Організації Українських Націоналістів на чолі з Степаном Бандерою, що постала напередодні Другої світової війни, проводила свою «зрадницьку» діяльність під час «Великої Вітчизняної війни», а потім після розгрому ОУН-УПА – продовжила антирадянську діяльність за кордоном та підривну підпільну роботу в середині країни. Отже, в радянській парадигмі бандерівці були нащадками того «зла», з яким завжди боролася радянська влада. Така періодизація була представлена в посібниках радянських спецслужб, які були покликані боротися з «буржуазними націоналістами».

Репресії проти оунівців та членів їхніх родин розпочалися одразу після повторної окупації західноукраїнських земель радянськими військами. До безпосередніх учасників українського руху опору застосовувалася найвища міра покарання – страта – як до «зрадників батьківщини». І той факт, що вони не були навіть громадянами СРСР на момент анексії цієї частини України (відповідно «радянську батьківщину» не зраджували), не став перепоною для радянського правосуддя. Ті, хто уникнув розстрілу, отримували покарання у вигляді довготривалих термінів ув'язнення (до 25 років) в особливих таборах для політв'язнів із жорстким режимом утримування. У Горлазі, Мінерлазі та інших таборах поруч з українцями перебували литовці, латиші, естонці, які також були засуджені за «націоналізм». У СРСР практикувалося «сімейне заручництво», тому покарання поширювалося не лише на членів ОУН-УПА, але й на їхні родини, які підлягали примусовим депортаціям на спецпоселення до Комі, Магадана, Пермі, Красноярська, а також Казахстану. У 1944–1952 рр. із Західної України за родинну належність до повстанців було виселено сотні тисяч осіб. Всі вони призначалися ворогами в СРСР.

У радянських публіцистичних творах, що нібито претендували на високий рівень достовірності, бандерівці поставали нещадними вбивцями, які «стріляли з горищ по жінках і дітях, які намагалися евакуюватися зі Львова»; «знаками тризуба по-звірячому заклеймили селянина»; «знущалися над батьками та різали ножами дітей»; «вішали усіх чесних радянських людей». Подібні сюжети мали на меті здійснити глибокий емоційний вплив на пересічного громадянина СРСР і бути беззаперечними свідченнями аморальної злочинної природи бандерівців. Або такими історіями просто лякали радянського обивателя *"зловещей фигурой "украинского полицая" в черном мундире, с позолоченным трезубом на шапке-мазепинке"*.

У пропагандистському дискурсі невід'ємною складовою ворожого образу бандерівця були українські державні символи: *"сборище бандитов / авантюристы / отребье / гитлерчуки желто-голубой окраски"*; *"желто-голубая нечисть / саранча"*; *"желто-голубые панычи"*; *"желто-голубое охвостье"*. При цьому радянські пропагандисти згадували символи українського визвольного руху поруч із нацистською свастикою: *"наемные убийцы, клейменные свастикой и знаком трезубом"*; *"под черно-красными знаменем ОУН со свастикой, замаскированной трезубом"*. Отже, ці символи навмисно були поставлені в один семантичний ряд із нацистською символікою та видавалися за ворожі.

Радянська пропаганда змальовувала оунівця / бандерівця як небезпечного, але водночас неповноцінного персонажа, керованого з-за кордону. У 1954 р. у видавництві ЦК ВЛКСМ вийшла друком книга Бєляєва В. та Рудницького М. із промовистою назвою – «*Под чужими знаменами*». Це був переклад україномовного видання «Під чужими прапорами», яке упродовж 1950-х рр. перевидавалося кілька разів. Наклад російськомовного видання (90 тис. примірників) був майже удвічі більшим за україномовний варіант, тобто наративи радянської пропаганди про «бандерівців» мали розповсюджуватися далеко за межами УРСР та адресуватися російськомовним українцям у самій республіці. Попри відверто пропагандистський характер такої літератури, для читача в Україні ця книга залишалася мало не єдиним легальним джерелом про історію боротьби ОУН-УПА. Головний посил цього видання полягав у тому, що «українські буржуазні націоналісти» завжди діяли під патронатом ворожих країн – спочатку Австро-Угорщини, потім Польщі за часів Ю. Пілсудського (*"верные слуги австрийских, а затем польских колонизаторов"*). У Другу світову війну «патроном» бандерівців була гітлерівська Німеччина (*"верные холуи и подручные гитлеровских убийц"*; *"крестным отцом ОУН был Гитлер"*). У повоєнний час змінився зовнішній ворог СРСР – ним стали США (*"новый хозяин украинских националистов – американская разведка"*). У цьому ж контексті визвольний рух ОУН-УПА представлявся як чужий та ворожий українському народові. Наполегливо впроваджувалася думка не лише про розмежування, але й протиставлення. Образ бандерівців транслювався як «відщепенці», «найлютіші вороги українського народу», які «продавали та зраджували Радянську Україну».

Загалом образ «бандерівця» конструювався за традиційними радянськими лекалами ворога. Використовувалася лайлива лексика на зразок *"националистические падонки"*, *"людоеды"*, *"презренные выродки"*, *"человеческое отребье"*, *"бродяги без роду и племени"*, що виражала негативне емоційне ставлення. Для

маркування «бандерівців» широко застосовувалися зоологічні метафори: *"псы", "шакалы", "свора хамелеонов", "бешенные собаки", "перепуганные крысы", "желчный фашистский волк"*. Вживалися лексеми, що вказували на зв'язок «бандерівців» із зовнішнім ворогом (*"сообщники немецкого империализма", "верные слуги любого оккупанта", "призренные наймиты", "наемники американской реакции", "холуи больших господ"*), а також лексеми, що визначали кримінальний характер дій учасників національного руху опору під час Другої світової війни – *"бандиты", "изменники", "террористы и диверсанты", "насильники и убийцы", "националистические гангстеры", "палачи", "садисты", "каратели"*. За допомогою цих мовних технік відкрито чи приховано впроваджувалися негативні оціночні судження щодо учасників українського визвольного руху. Раціональна складова у сприйнятті політичних подій та акторів підмінялася емоційною. У масовій свідомості російського та російськомовного населення УРСР створювався стереотип «бандерівця» як недоброзичливого і небезпечного ворога, відчуженого від решти населення країни.

В ідеологічній боротьбі із ворогом для радянської влади було важливо продемонструвати «покаране зло». У травні 1954 р. в газетах радянської України було оприлюднене повідомлення воєнного трибуналу Київського воєнного округу у справі крайового провідника ОУН, майора УПА Василя Охримовича. Воно містило ідеологічні кліше та штампи, властиві тому часу, які придавали страті одного із лідерів ОУН «справедливого» та «виправданого» характеру.

У повоєнні десятиліття «оуновець» та «бандерівець» були невід'ємним атрибутом радянських наративів про український визвольний рух. Цією риторикою так захоплювалися в СРСР, що часом використовували її недоречно, припускаючись помилок. Для прикладу цитата з посібника КДБ про українських буржуазних націоналістів (1963 р.): *"После того как в 1921 году органы ВЧК разгромили "Цупком", некоторые его члены, скрывавшиеся от ареста, по указанию закордонного "партизанского повстанческого штаба" создали новый оуновский центр* [підкреслено К. К.] *під назвою «Казачья рада»* […] *"Казачья рада была ликвидирована в 1922 г.»*. Тобто «оунівський центр» за цією логікою виник та був знищений за сім–вісім років до появи самої ОУН. Фактично, це те саме, що і твердження «козак Сірко – петлюрівець». Своєрідна мовна гра, правилам якої доводилося свідомо чи не свідомо слідувати, завела в пастку чекістів, які описали «ворога» минулого в категоріях, актуальних на той момент. У 1960-х рр. пропагандистське кліше «оунівець» мало те саме змістовне навантаження, що й «петлюрівець» у 1920-х рр.

«Бандерівець» було похідним від прізвища Степана Бандери і мало б вносити певну конкретизацію в означення. Однак цей ярлик трактувався і вживався в СРСР дуже широко. Тавро «бандерівця», що у повсякденному радянському дискурсі перетворилося на лайку, могли отримати українці та українки, які ніколи не були учасниками руху опору ОУН-УПА, але виказували свої патріотичні почуття, співчували ідеям збільшення суверенітету України чи просто були україномовними. Наслідком радянської пропаганди стало асоціативне перенесення номінації «бандерівці» на все населення Західної України, а також появою в російськомовному середовищі ще однієї номінації зі схожою конотацією – «западенець».

На службу радянському агітпропу у повоєнне і наступні десятиліття було залучено кіномистецтво. Радянські кінострічки створювалися в дусі так званого «соцреалізму» з обов'язковим акцентом на боротьбу «своїх» (радянський народ) та «чужих» (ворогів-бандерівців). Якими б реалістичними не виглядали герої / антигерої в радянських кінострічках, вони були лише інтерпретованими персонажами. Примітно, що в художніх кінострічках використовувалися кадри з документальних хронік для посилення ефекту «достовірності». Кінотексти продовжували зміцнювати почуття ненависті в радянського глядача до небезпечних українських націоналістів. Кінострічки про бандерівців початку 1950-х рр. були сповнені пафосу; герої та вороги – представлені спрощено та плакатно як, наприклад, у фільмі «Операція Б» (реж. Й. Мах), знятому в країні т. зв. «соцтабору» Чехословаччині у 1952 р. Це була спроба інтерпретувати в категоріях «добра» і «зла» події другої половини 40-х рр., коли загони ОУН-УПА намагалися прорватися через територію Словаччини на захід.

Радянські кінострічки доби «застою» та «перебудови» про боротьбу радянських спецслужб і прикордонників із бандерівцями можна охарактеризувати за жанровими особливостями як масове кіно. Мелодраматичний сюжет із складними міжособистісними стосунками героїв чи детективна фабула були міцно пов'язані з ідеологічними настановами. Глядач у невимушеній формі споживав пропагандистські посили про підступних та жорстоких бандерівців («До останньої хвилини» (реж. В. Ісаков, 1973); «Високий перевал» (реж. В. Денисенко, 1981); «Провал операції «Велика ведмедиця» (реж. А. Буковський, 1983); «Державний кордон. За порогом перемоги» (реж. Б. Степанов, 1987)). Фільми пізньорадянської епохи транслювали ті самі ідеологічні настанови щодо українського національного руху, що й повоєнні кінострічки. За тими ж спрощеними канонами будувався образ бандерівця, особливо ватажків. Однак у кінострічках цього періоду поруч із плакатним образом ворога з'явився образ «людяного» бандерівця, якого «примусили» брати участь в загонах ОУН-УПА і який згодом пішов на співпрацю з НКДБ-МДБ. Подібні сюжети мали на меті переконати, що «трудовому народу» невластива націоналістична ідеологія, і цей люд був жертвою «справжніх» бандерівців. Хоча й ця ідея була не нова.

Остання страта у СРСР воїна ОУН-УПА Івана Гончарука відбулася 12 липня 1989 р. за часів так званої «перебудови». В Україні він був реабілітований Національною комісією із реабілітації жертв політичних репресій у 2021 р.

Здається, привид «українського націоналізму» переслідував комуністичний режим увесь час його існування і навіть пережив його. Але й радянські антиукраїнські наративи виявилися напрочуд живучими в сучасній російській пропаганді. Вони знов стали в нагоді російським пропагандистам у створенні образу віроломних українців, які зрадили Російську імперію, СРСР і загалом увесь *"русский мир"*. Ті самі метафори та лексеми допомогли створити дегуманізований образ українського народу. Упродовж останніх двадцяти років у російський інформаційний простір впроваджувалася і, врешті-решт, ствердилася думка про українців-націоналістів, які нібито загрожують росіянам навіть самим фактом свого існування. Відтак у російському суспільстві легітимізувалася ідея «випереджальної» війни проти суверенної України та знищення її населення. На шляху до геноциду української нації були усунені будь-які запобіжники.

Ілюстрація В. Григор'єва до книги «Під чужими прапорами»

Ілюстрація В. Григор'єва до книги «Під чужими прапорами»

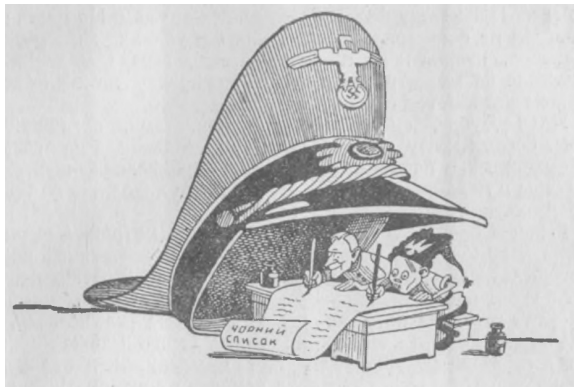

Ілюстрація В. Григор'єва до книги «Під чужими прапорами»

Ілюстрація В. Григор'єва до книги «Під чужими прапорами»

Ілюстрація В. Григор'єва до книги «Під чужими прапорами»

Бібліографія

Беляев В., Рудницкий М. Под чужими знаменами / Перевод с украинского А. Кравченко. Москва: Из-во ЦК ВЛКСМ «Молодая гвардия», 1954.

Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге; Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер, С. Кокін, Б. Бонвеч, І. Смирнова, Г. Бордюгов. Ч. 1. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010.

Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009.

Вронська Т. Непевний контин[г]ент: депортації із Західної України 1944–1953 років, режимне повсякдення, повернення. Київ: Дух і Літера, 2022.

Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 2003.

Гринько Гр. Друга сесія Центрального Виконавчого Комітету СРСР // Більшовик. 1924. 5 листопада. С. 2.

Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. Київ: Криниця, 2003.

Епік Г. Перша весна: роман. 4-е видання, скорочене. Харків; Київ: Література і мистецтво, 1933.

Каганович М. Мовна «теорія» українського буржуазного націоналізму // За марксоленінську критику. Журнал-місячник марксоленінської критики та літературознавства. 1933. № 10.

Ларин Ю. Об извращениях при проведении национальной политики // Большевик. 1926. № 23–24. С. 50–58; 1927. № 1. С. 59–69.

Ле І. Історія радості: роман. Київ: «Молодий більшовик», 1938.

Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2017.

Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. Донецьк, 2003.

Подкур Р. Політвідділи МТС як інструмент державного терору під час Голодомору (на прикладі Вінницької області) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2020. № 2 (54).

Стяжкіна О. Смак радянського: їжа та їдці в мистецтві життя і в мистецтві кіно (середина 1960-х – середина 1980-х років). Київ: Дух і Літера, 2021.

«Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003.

Украинские буржуазные националисты / авторский коллектив полковник Б. С. Шульженко (руководитель), полковник И. В. Хамазюк, полковник В. Т. Данько. Высшая школа Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского. Москва, 1963.

Фицпартрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. Москва: РОССПЭН, 2001.

Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. 1933. № 7. Травень. С. 42–56.

Червоний суд. Петлюрівський сотник Рогуцький // Більшовик (Київ). 1924. № 270. 27 листопада. С. 5.

Ксенія КУЗІНА

Чому жодна з українських церков не мала шансів на легітимне існування в СРСР?

З насадженням комуністичного режиму на теренах колишньої Російської імперії більшовики розгорнули наступ на Російську православну церкву, у якій нова влада вбачала свого потужного ідеологічного опонента (більшість православного духовенства та віруючих не визнавали законність влади більшовиків). Наприкінці 1917 р. – початку 1918 року радянським урядом було підготовлено низку правових актів, спрямованих на скасування законних прав та привілеїв релігійних громад. Так, декрет «Про землю», ухвалений восени 1917 р., проголошував ліквідацію права власності на землю релігійних громад та передачу всіх церковних і монастирських земель державі. 23 січня 1918 р. набув чинності декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», який позбавляв релігійні організації прав юридичної особи та прав власності. Під гаслом боротьби з «релігійними забобонами» почалося закриття монастирів та парафіяльних храмів. За допомогою антирелігійної пропаганди (кампанія з розкриття святих мощей (1918), кампанія з вилучення церковних цінностей (1921–1922) та ін.), утвердження «атеїстичного світогляду», комуністичний режим прагнув усунути Російську православну церкву від впливу на суспільне життя. Ще більшу тривогу з боку більшовицького уряду викликала поява в часи Української революції (1917–1921) і подальший розвиток українського церковного руху за автокефалію Української православної церкви. Організаційне оформлення Української автокефальної православної церкви відбулось у жовтні 1921 р. на її першому Всеукраїнському соборі в Софії Київській. Її предстоятелем став митрополит Василь Липківський. Рішення Першого Всеукраїнського Церковного Собору, на якому було проголошено основні засади УАПЦ – автокефалію, соборноправність (участь усіх віруючих у вирішенні справ Церкви через своїх представників на парафіяльних, єпархіальних і Всеукраїнському соборах), українізацію – викликало негативну реакцію і протидію з боку Російської православної церкви. Натомість більшовицький уряд продемонстрував толерантність щодо УАПЦ, сподіваючись використати її для послаблення позицій РПЦ – більш грізного на той час суперника правлячого режиму на релігійному фронті. Скориставшись поблажливим ставленням з боку комуністичного режиму, УАПЦ швидко розрослася. На 1921 р. УАПЦ налічувала понад 200 парафій. Богослужіння в УАПЦ велося переважно українською мовою, а її священнослужителі докладали чимало зусиль для відродження духовних традицій українського народу.

Занепокоєна потужним розмахом діяльності УАПЦ, яка займала поважне місце в Україні з-поміж інших конфесій, радянська влада посилила боротьбу проти неї, вдаючись до правових та адміністративних обмежень, розколів, провокацій, шантажу і репресій. Нагінки на УАПЦ з боку більшовицької влади посилилися в середині 1920-х років. У засобах масової інформації Церкву все частіше стали називати контрреволюційною, петлюрівською, куркульською, осердям національно-опозиційних сил в радянській Україні. Митропо-

литу Василю Липківському та єпископам УАПЦ радянські органи державної безпеки заборонили полишати місця їхнього проживання та проповідувати в українських містах та селах. У 1926 р. за ґратами опинився архієпископ Харківський Олександр Ярещенко. Під тиском радянських спецслужб у жовтні 1928 р. учасники Другого Всеукраїнського собору УАПЦ змушені були обрати нового керманича. Новим митрополитом УАПЦ став Михайло Борецький. Влітку 1929 р. репресії проти духовенства та віруючих УАПЦ різко активізувалися. Радянські спецслужби планували заґратованих священнослужителів зробити фігурантами міфічної контрреволюційної організації «Спілки визволення України», яка нібито готувала повстання для повалення радянської влади. Слідчі ДПУ намагались довести, що УАПЦ знаходилась під безпосереднім контролем СВУ, а її діячі брали участь у підготовці повстання для повалення радянської влади На вимогу радянських спецслужб наприкінці січня 1930 р. відбувся Надзвичайний Собор у Києві, який оголосив про саморозпуск УАПЦ. Остаточний розгром УАПЦ стався в 1936–1938 роках, коли у в'язницях опинилася більшість єпископів, значне число священників та світських діячів УАПЦ, яким інкримінувалась антирадянська діяльність, зв'язок з українського еміграцією, створення підпільних осередків з метою проголошення самостійної України. УАПЦ була відновлена вдруге на Соборі, що зібрався в Пінську (лютий 1942 р.), але навіть в умовах німецько-радянської війни сталінський режим не дозволив функціонування цієї церковної інституції, яка сприймалася як «потайний пропагандист українського сепаратизму».

Однією з перешкод на шляху радянізації західноукраїнських земель по завершенню Другої світової війни партійно-державне керівництво СРСР вважало існування Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка була носієм української національної ідеї, могутнім чинником впливу на самосвідомість населення західних теренів України, помітним явищем не лише в релігійному, а й у суспільно-політичному житті регіону. Своєю чергою, комуністичні зверхники Москви і Києва вважали УГКЦ колаборантом, оскільки, мовляв, усі 32 делегатури «дистрикту Галичина» очолювали уніатські священники, а також церква брала участь у формуванні української дивізії «Галичина» у складі вермахту, мала тісні контакти з німецькою окупаційною адміністрацією, активно і послідовно підтримувала Організацію українських націоналістів, Українську повстанську армію. Відкидаючи звинувачення у вигаданих гріхах колаборації і прагнучи зберегти свою церкву, у складі якої функціонувало понад 3 тис. парафій, близько 4,5 тис. храмів, які відвідувало 4,3 млн віруючих, керівництво УГКЦ постійно шукало контактів із вищими органами політичної влади та державного управління СРСР. У жовтні 1944 р. митрополит Андрій Шептицький надіслав листа до Ради у справах релігії при уряді СРСР, у якому висловив готовність співпрацювати з радянською владою. Але порозумітися главі УГКЦ з кураторами церкви так і не вдалося. Незабаром, 1 листопада 1944 р., митрополит помер. Його похорон перетворився на демонстрацію величі УГКЦ, духовної та етнічної консолідації населення Західної України. Наступником владики став Йосип Сліпий. У своєму зверненні «До духовенства і віруючих» він закликав УПА до припинення збройної боротьби. Вже в грудні 1944 р. митрополит Йосип Сліпий направив до Москви повноважну делегацію, якій доручив запевнити Раду у справах релігії при РНК СРСР

в тому, що УГКЦ завжди стоятиме на позиціях дотримання радянських законів, сприятиме миру і злагоді в державі. Після консультацій з В. Молотовим і М. Хрущовим, головою Ради у справах релігії при уряді СРСР І. Полянським радянський уряд запевнив, що УГКЦ не матиме перешкод у своїй діяльності. Очевидно, Й. Сталін та його найближче оточення у зв'язку з війною не хотіли вступати у відкритий конфлікт з УГКЦ, сподіваючись ретельно підготувати план її повної ліквідації.

Сценарій розчинення УГКЦ в структурі РПЦ шляхом так званого возз'єднання почав утілюватися в життя у квітні 1945 р., коли республіканські газети, журнали, радіо розпочали кампанію дискредитації Церкви, звинувачуючи її в підпорядкованості «профашистському» Ватикану, в ідейній та моральній підтримці «буржуазно-націоналістичного підпілля».

Після низки викривальних статей та промов 11 квітня 1945 р. у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і Тернополі розпочались арешти єпископів та духовенства, що не побажали здійснити «добровільний перехід» у лоно Російської православної церкви. За ґратами опинились усі ієрархи УГКЦ на чолі з митрополитом Й. Сліпим.

Прагнення надати правового оформлення форсованому оправославленню краю спонукало сталінський режим 28 травня 1945 р. у Львові утворити Центральну ініціативну групу з возз'єднання Української греко-католицької церкви з православною. До цієї групи увійшли стероризовані владою священники УГКЦ Г. Костельник, А. Пельвецький, М. Мельник, які в листі до Раднаркому УРСР висловили бажання розірвати унію з Римом та приєднатися до РПЦ.

8–10 березня 1946 р. ініціативна група на чолі з Г. Костельником у храмі Святого Юра у Львові скликала Собор, на якому 216 делегатів та 19 мирян ухвалили постанову про саморозпуск УГКЦ.

Унаслідок насильницького витіснення УГКЦ із західноукраїнських земель було закрито або перейменовано на православні 3040 греко-католицьких парафій, 2959 храмів, 48 монастирів, ліквідовано греко-католицьку богословську академію, дві семінарії, 9900 нижчих та 380 середніх католицьких шкіл. Упродовж 1946–1950 рр. репресій зазнали 344 діячі культу, з яких на грудень 1956 р. з таборів повернулося 267 осіб. Майже 20 років відбував покарання в радянських концтаборах митрополит Й. Сліпий, який вийшов на волю 26 січня 1963 р. завдяки клопотанню Ватикану перед урядом СРСР, після чого виїхав до Рима.

Переслідувана, поставлена поза законом та загнана у підпілля Українська греко-католицька церква стала найбільшою за чисельністю забороненою конфесією в СРСР.

Накопичений досвід нищення УГКЦ на західноукраїнських теренах було використано радянською владою і на Закарпатті. Навернення греко-католиків Закарпаття у православ'я за сприяння Ради у справах релігії при уряді СРСР тривало впродовж 1947–1949 років. Щоб забезпечити «масовий відхід» католиків східного обряду від Ужгородської унії 1646 р., партійні органи та підпорядковані їм силові структури не гребували навіть політичними вбивствами. 27 жовтня 1947 р. на єпископа Мукачівської єпархії Теодора Ромжу, який чинив активний опір приєднанню греко-католиків до православ'я, було влаштовано замах (влаштовано дорожню аварію), після чого потерпілого

Борис Кустодієв.
Більшовик. 1920 р.

отруїли в лікарні. Наступні кроки влади й органів МДБ СРСР спрямовувалися на закриття греко-католицьких церков у Мукачівській єпархії та арешти 50 «неблагонадійних» священників. «Календарний план проведення заходів з ліквідації греко-католицької церкви у Закарпатській області УРСР», передбачений Радою у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР на період із квітня по червень 1948 р., завершився лише 29 червня 1949 р., коли 35 «слухняних» закарпатських греко-католицьких священників проголосили ліквідацію Ужгородської унії 1646 р. та висловили бажання возз'єднатися з Російською православною церквою.

Водночас акції розгрому УГКЦ було перенесено за межі України. Першого жовтня 1948 р. на з'їзді українських греко-католицьких священників Румунії було проголошено про розрив Акта унії з Римом, підписаного 1700 р. і приєднання до Румунської православної церкви. Внаслідок протидії рішенням неканонічного з'їзду 27–29 жовтня 1948 р. було заарештовано та засуджено значну кількість представників культу, ліквідовано всі п'ять греко-католицьких єпархій – Фогараш, Клуж, Великий Варадин, Лугож та Марамарош.

«Самоліквідація» католиків східного обряду в Чехословаччині відбулася 28 квітня 1950 р. на так званому Пряшівському синоді, що відомий також під назвою «Акція П» (акція православізації). Двома десятками священників, які зібралися в приміщенні пряшівського готелю «Чорний орел», поспіхом було прийнято рішення про саморозпуск і перехід під юрисдикцію Російської православної церкви близько 300 парафій Пряшівської єпархії УГКЦ, що налічувала понад 300 тис. віруючих. За відмову «добровільно» возз'єднатися з московським православ'ям репресіям і переслідуванням було піддано єпископів П. Гайдича, В. Гопка, священників А. Адамовича, Ю. Буйняка, М. Ройковича та інших.

Національно-релігійні інституції (УАПЦ та УГКЦ) на теренах України були не потрібні атеїстичному тоталітарному режиму, тим більше в якості національних церков українців, так як ці конфесії були втіленням віруючих українців прагнення до духовної незалежності від Москви.

Олег БАЖАН

Чим відрізнявся український правозахисний рух від аналогічних рухів колишнього СРСР?

На середину 1970-х рр. «холодна війна» між СРСР та західним світом досягла своєї гострої фази та загрожувала перерости у черговий світовий конфлікт. Для уникнення подальшого протистояння 33 країни Європи, Канада та США 1 серпня 1975 р. у столиці Фінляндії Гельсінкі підписали Заключний Акт наради з питань безпеки та співпраці у Європі, який, серед іншого, вимагав дотримання прав людини.

Публікації у пресі гуманітарних статей документа викликало черговий сплеск опозиційного руху на теренах колишнього СРСР. Адже тепер опозиція отримала можливість легальним шляхом боротися з чинним тоталітарним режимом та законні підстави для захисту прав і свобод громадян. Розгортати правозахисну діяльність вони планували, спираючись на міжнародні документи з прав людини і сподіваючись на підтримку західних демократій. Незабаром у Радянському Союзі почали виникати правозахисні неформальні організації, які отримали загальну назву «Гельсінкські групи».

Першою, 12 травня 1976 р., була сформована Група сприяння виконанню Гельсінкських угод у Радянському Союзі або Московська Гельсінкська група. Серед її членів-засновників – Ю. Орлов (керівник), А. Сахаров, Л. Алексєєва, О. Гінзбург, П. Григоренко, В. Буковський. Її учасники звернулися із закликом створювати подібні групи до населення інших республік СРСР. Незабаром такі правозахисні групи виникли у Литві (29 листопада 1976 р.), Грузії (14 січня 1977 р.), Вірменії (1 квітня 1977 р.).

Серед союзних республік першою постала Українська Гельсінкська група сприяння виконанню Гельсінкських угод або Українська Гельсінкська група (УГГ). Про її заснування оголосив М. Руденко у Москві 9 листопада 1976 р. у присутності іноземних журналістів на квартирі О. Гінзбурга. Її засновниками стали: Микола Руденко (голова) – український письменник, учасник Другої світової війни, Олесь Бердник – письменник-фантаст, багаторічний в'язень концтаборів; Петро Григоренко – колишній генерал-майор, в'язень спецлікарень; Іван Кандиба – юрист, відбув 15 років ув'язнення; Левко Лук'яненко – юрист, був засуджений до розстрілу, який замінили 15 роками ув'язнення; Мирослав Маринович – інженер; Микола Матусевич – історик; Оксана Мешко – хімік, багаторічний в'язень концтаборів; Ніна Строката – мікробіолог, яка відбувала покарання за виступи на захист свого чоловіка – С. Караванського; Олекса Тихий – учитель, відбув покарання за свої політичні переконання.

Зрозуміло, що люди, які наважилися на відкритий конфлікт з російським комуністичним режимом, зовсім не сподівалися, що політичні очільники СРСР дотримуватимуться гуманітарних статей Заключного Акту Гельсінкської наради та не чинитимуть перешкод при відкритому відстоюванні своїх переконань. Подібний крок, радше, треба розцінювати як раціональний і твердий розрахунок. Його мета – привернути увагу країн західної ліберальної демократії до реального стану справ з опозицією не лише на території Української

РСР, а й усього Союзу. Вони сподівалися за допомогою громадської думки західних країн вдатися до міжнародного тиску на комуністичний режим СРСР, що могло б посприяти дотриманню прав людини та призвести до лібералізації суспільства.

Українська Гельсінкська група налагодила тісні контакти з Московською Гельсінською групою. Відразу наголосимо: вона ніколи не була залежною від Московської і не підпорядковувалася їй. Відносини між двома організаціями базувалися виключно на приязних стосунках і співпраці, але не на підлеглості. У поточній діяльності українські правозахисники керувалися не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами.

Як зазначав один з учасників УГГ Ю. Литвин у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи», «ідея правозахисного руху на Україні зріла і виношувалася задовго до створення організації». Він наголосив, що Гельсінкські угоди і Заключний акт були «зовнішнім поштовхом, що прискорив самозародження правозахисних груп у СРСР». Сам же правозахисний рух «має об'єктивні причини свого існування та розвитку» і не є «довільним витвором окремих […] осіб. […] його об'єктивна умовність крилася у радянській дійсності, у її соціально-політичній структурі та економічній формації».

Для забезпечення міжнародної підтримки діяльності УГГ М. Руденко домовився, що її представником у Москві буде П. Григоренко, на Заході – Л. Плющ, у США – керівник вашингтонського комітету гельсінкських гарантій для України А. Зварун.

Офіційними документами групи вважалися меморандуми, підписані чи погоджені зі всіма членами групи. Із 1978 р. організація, замість меморандумів, почала друкувати інформаційні бюлетені.

У Декларації проголошувалося створення правозахисної організації, оприлюднено її мету та основні завдання. Головним серед них вважалося ознайомлення урядів країн-учасниць Гельсінкської Наради і світової громадськості з фактами порушення прав людини на території УРСР і прав українців, котрі проживають в інших республіках СРСР. Тож УГГ поєднала правозахисну діяльність з боротьбою за національні права.

Вже в Меморандумі № 1 «Вплив Європейської наради на розвиток правосвідомості на Україні» викривалися злочини комуністичного режиму проти українського народу: геноцид, розкуркулення, Голодомор 1932–1933 рр., політичні репресії 1930-х рр., русифікація, переслідування «шістдесятників». Зазначалося про конституційне право виходу республіки зі складу СРСР.

Українські правозахисники виступали за вирішення проблеми національних громад і вимагали задовольнити їхні соціально-культурні потреби на території країни згідно з нормами міжнародного права.

Так, УГГ не стояла осторонь проблеми дискримінації єврейського населення, зокрема проблеми безперешкодного виїзду до Ізраїлю. Це було відображено в декількох документах, зокрема у вісімнадцятому меморандумі «Про дискримінацію українців у сфері права на еміграцію» та «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР». У першому з них зазначалося, що євреї, які хочуть виїхати до Ізраїлю, змушені пережити значні неприємності та подолати значні труднощі. І це, незважаючи на те, що СРСР підписав міжнародні документи: Загальну Декларацією Прав Людини та Заключний Акт Гельсінкських

Угод, які проголошували право громадянина на еміграцію, незалежно від національності. Іншим документом порушено проблему права на еміграцію не лише євреїв, а й представників інших національностей, які населяли територію СРСР: кримських татар, німців, кавказьких турків. Кілька мільйонів німців, які раніше проживали на території півдня, сходу України, Поволжя і були насильно депортовані до Сибіру і Казахстану, не могли змиритися з тим, що їх виселили, позбавили національної культури та піддали насильницькій асиміляції. У подібній ситуації опинилися кавказькі турки та кримські татари. На думку укладачів документа, ці народи ніколи не примиряться з приниженням їхньої національної гідності та будуть домагатися повернення на землі своїх пращурів.

УГГ знайомила світову і вітчизняну громадськість з фактами порушення релігійних прав, виступала за дотримання свободи совісті. Про це свідчать окремі її документи, зокрема, третій меморандум, де йшлося про переслідування греко-католика Й. Терелі, «Заклик до країн, які підписали прикінцевий Акт Гельсінкських Угод» (порушує питання переслідування євангельських християн-баптистів), відкритий лист Л. Лук'яненка «Різдвяне звернення до атеїстів українського правозахисника» (лютий 1977 р.).

Інший аспект діяльності УГГ – питання захисту соціально-економічних прав в УРСР. Ця проблема акцентована, зокрема, в сьомому меморандумі. У ньому зазначалося, що поряд з недотриманням національних прав українців, організація буде фіксувати порушення права в соціальній та економічній сферах. Інший меморандум, присвячений захисту соціальних прав Н. Світличної та її неповнолітнього сина Яреми, яких представники радянського апарату позбавили права на прописку, працю, освіту та медичне обслуговування. Стаття Ю. Литвина « Солідарності" – об'єднанню вільних профспілок Польщі. Вітання"» закликала робітників об'єднуватися у вільні профспілки на зразок польської Солідарності".

Діяльність УГГ не залишилася непоміченою партійно-радянським апаратом та КДБ УРСР. Незадовго після створення організації її членів обшукали співробітники держбезпеки. Перші арешти були проведені 5 лютого 1977 р. Тоді було заарештовано М. Руденка та О. Тихого. У листопаді 1977 р. генерала П. Григоренка вислали із СРСР. Після арешту М. Руденка керівником групи став О. Бердник. Упродовж наступних двох років до організації доєдналося 12 осіб. Однак репресивна машина продовжувала завдавати ударів по українських правозахисниках: арештували Л. Лук'яненка, М. Матусевича, М. Мариновича. Розгортання подальших репресій проти учасників групи змушувало коригувати її діяльність, що відобразилося в оприлюднених документах.

Влітку 1978 р. була написана програмна стаття «Наші завдання», що уточнювала завдання та напрямки діяльності групи. Серед них: ознайомлення світової та вітчизняної громадськості з фактами порушення прав українських громадян та представників інших народів, що проживали в Україні, релігійних прав, прав на свободу слова, думки, поширення інформації, освіту, пенсійне забезпечення і працю, вільного вибору місця проживання, на відкритий розгляд усіх судових справ, зокрема за «політичними» статтями, прав, визначених статусом політичних в'язнів, у місцях відбування покарань, прав, що захищали гідність, здоров'я, життя політв'язнів у в'язниці та виправно-тру-

довому таборі, право на боротьбу проти використання психіатрії з політичною метою. Загалом же документи цього періоду – це, здебільшого, заяви про захист конкретних осіб, підписані членами групи.

Після вислання окремих учасників УГГ з СРСР чи виїзду з країни після відмови від громадянства, було створено Закордонне представництво Української Гельсінкської групи, засноване у жовтні 1978 р. емігрантами П. Григоренком, Н. Світличною, Л. Плющем та Н. Строкатою-Караванською. У США організацію представляв П. Григоренко, а в Європі – Л. Плющ. Діяльність такого представництва мала більше символічне значення, оскільки його членам не вдалося домогтися виконання хоча б якихось своїх вимог. Проте, на думку дослідників, воно «[…] мало величезне значення для інформування західної громадськості про стан справ в Україні й особливо для моральної підтримки правозахисного руху, учасники якого тепер мали певну гарантію, що їхня доля не залишиться невідомою».

Чи не найбільші випробування випали на долю учасників українського правозахисного руху упродовж 1979–1980-х рр. У цей період було заарештовано значну частину членів Української Гельсінкської групи, окремі з них були примушені до еміграції. Дослідники назвали 1979 р. – «роком війни» проти організації. Проте, саме в цей час група поповнилася новими учасниками з числа політичних в'язнів. Їхню участь можна розглядати лише як формальну. Вони, хоча й не брали участі в роботі організації, отримали можливість оголосити світові про своє становище. Після арешту О. Бердника керівництво групою на себе взяла О. Мешко. У цей період до УГГ вступили С. Караванський, В. Романюк, С. Шабатура, В. Чорновіл, З. Красівський, В. Стус та інші. Вступ до групи нових учасників, які перебували в ув'язненні, призвів до того, що кількість таких її членів стала перевищувати кількість учасників, які діяли на волі.

Після арешту у жовтні 1980 р. О. Мешко керівництво групою перебрав на себе В. Стус. Кількість документів, підготовлених учасниками УГГ у цей період, також зменшилася, що свідчить про певну кризу. На початку 1980 р. були оприлюдненні два документи «Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі» та «Голос з України», які радикально відрізняються від попередніх своїми вимогами та анонімністю. Так, у першому документі відкрито заявляється про бажання України вийти зі складу СРСР: «[…] ми, жертви політичних репресій на Україні, звертаємося до свого народу, до урядів усіх країн світу, до ООН і заявляємо про своє бажання вийти зі складу СРСР, вивести наш народ з комуністичної неволі», бо «кожен день перебування України у складі СРСР наближає нашу національну загибель. […] Це не порушення конституційного права, це наш єдиний шанс уникнути духовно-національної смерті і домогтися гідного існування». В іншому документі акцентувалася увага на важкому становищі дисидентів, особливо за останнє десятиліття, репресіях та страхах, які панували серед населення республіки: «Репресії, які пережила Україна за останні 10 років, залякали поміркованих, на боягузах поставили хрест, а окремих сміливців залишили на порожній сцені, яскраво освітленій кадебістськими прожекторами». Автор закликав до «масового, хай і неорганізованого спротиву», бо «тотальне насильство мусить зустріти тотальний спротив». Серед іншого вони пропонували проведення загальносоюзного політичного голодування як протесту «проти репресій у день

відкриття московської Олімпіади». Пізніше стало відомо, що автором обох документів був В. Стус.

На березень 1981 р. співробітники КДБ УРСР ув'язнили 29 учасників УГГ. Це максимальна кількість ув'язнених серед учасників усіх гельсінкських груп у СРСР. Саме в цей період у діяльності УГГ спостерігається зміщення акцентів з масового порушення прав людини на самозахист, а група поступово долучалася до національного руху.

Упродовж двох наступних років Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод у повному складі опинилася за ґратами. Гельсінкський рух занепадав. Останнього її члена, який до цього часу ще залишався на волі, І. Кандибу, заарештували 23 березня 1981 р. З цього моменту група на волі фактично перестала існувати, але ніколи не оголошувала про свій саморозпуск на відміну від гельсінкських груп в інших республіках. Натомість Грузинська Гельсінкська група саморозпустилася після арешту її провідних учасників 1977–1978 рр., Московська – 6 вересня 1982 р. (через загрозу арештів трьох останніх її учасників на волі: С. Калістратової, О. Боннер та Н. Меймана), Литовська. – 1983 р.

Про свою участь в УГГ упродовж наступних років оголосили М. Горинь, В. Марченко. Однак це не призвело до активізації руху. Додатковим ударом для правозахисників стало «покаяння» О. Бердника, який заявив, що гельсінкський рух – це справа спецслужб імперіалістичних держав. Упродовж 1984–1985 рр. у таборі особливо суворого режиму ВС-389/36 Пермської області за різних обставин померли О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус.

Лише з приходом до влади М. Горбачова становище правозахисників покращилося, їх почали звільняти з ув'язнень. Діяльність Української Гельсінкської групи в попередній формі не було відновлено, але її було реорганізовано в Українську Гельсінкську Спілку на чолі з В. Чорноволом.

Отже, Українська Гельсінкська група – перша опозиційна організація в УРСР, що виникла і діяла на легальній основі, домагаючись дотримання загальнолюдських прав і свобод, відкрито проголосила свою опозицію до чинного режиму в СРСР. До її складу входили представники різних національностей, релігійних поглядів, соціального статусу, професій, віку. Організація, як і весь правозахисний рух загалом, не мала масової підтримки в суспільстві через державний терор та загрози репресій. Вузькою була і соціальна база правозахисників.

Водночас, Українська Гельсінкська група мала характерні риси, що відрізняли її від аналогічних груп у СРСР.

Вона поєднала правозахисну діяльність з боротьбою за національні права українців, тим самим акцентувавши національне питання в межах загальнолюдських прав перед світовою громадськістю. Через об'єктивні обставини поступово діяльність групи набула саме національного спрямування.

Група об'єднала представників різних напрямків національно-визвольного руху в УРСР повоєнного періоду, різні напрямки дисидентського руху, що існували на той час в Україні: рух національних меншин, релігійний та загальнодемократичний рух і представників різних політичних поглядів й ідейних течій. Усіх їх змогла об'єднати одна спільна ідея – захист прав людини та особистості.

Українська РСР стала своєрідною «піддослідною» територією для каральних органів. Саме тут випробовували нові методи переслідування, а вже потім поширювали їх на інші території СРСР. Обшуки серед учасників гельсінкських груп на території СРСР почалися з України. Тут уперше почали застосовувати підкидання речових доказів, маніпуляції при проведенні обшуків та фабрикації кримінальних справ проти правозахисників. На території України вперше дали табірний термін за участь у гельсінкському русі жінці (О. Гейко), вперше засудили за «антирадянську агітацію» жінку пенсійного віку – сімдесятип'ятирічну О. Мешко, вперше було ухвалено вирок жінці за домагання звільнення свого чоловіка-політв'язня (Р. Руденко). З учасників УГГ почалися й повторні арешти в країні.

Найбільша кількість ув'язнених правозахисників – члени УГГ, порівняно з аналогічними групами в СРСР. Двадцять два члени УГГ постійно перебували за ґратами. Державний терор та масові репресії проти її учасників призвели до того, що організація у повному складі опинилася за ґратами. Сукупно учасники групи відбули в колоніях, таборах, засланні, в'язниці, психіатричних лікарнях 550 років.

Українці отримували найжорстокіші вироки – максимально можливі по статтях звинувачення. Для компрометації українських правозахисників в очах громадськості проти них часто фабрикувалися кримінальні справи за загальнокримінальними статтями Кримінального кодексу. Так, М. Горбаля та В. Чорновола було звинувачено у спробі згвалтування, Я. Лесіва та В. Січка звинуватили у зберіганні наркотиків, а П. Розумного – у зберіганні холодної зброї.

Вступ до УГГ нових членів ніколи не припинявся, навіть коли це становило лише символічне значення. Організація поповнювалася новими людьми, які перебували, як на волі, так і в ув'язненні, проте не побоялися відкрито її підтримати.

У жовтні 1978 р. було створено Закордонне представництво УГГ з представниками в США (П. Григоренко) та Європі (Л. Плющ).

УГГ мала найбільше учасників і на 1983 р. нараховувала 43 учасники (41 українець та 2 іноземці), на 1987 р. їх було вже 49.

Вона ніколи не оголошувала про свій саморозпуск, на відміну від аналогічних груп колишнього СРСР.

УГГ зазнала найстрашніших людських втрат. У таборах упродовж 1984–1985 рр. загинули О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус. Ще один учасник М. Мельник учинив самогубство в березні 1979 р. через загрозу арешту.

Українські правозахисники заплатили надзвичайно високу ціну, відкрито відстоюючи власні погляди й переконання.

Бібліографія

Алексеева Л., Голдберг П. Поколение оттепели / Пер. с англ. З. Е. Самойловой. Москва: Захаров, 2006. 432 с.

Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс; Москва, 1992. 352 с.

Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр.). Київ: Рідний край, 2000. 616 с.

Відкритий лист // Літературна Україна. 1984. 17 травня.

Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987 роки). Харків: Фоліо, 2003. С. 143.

Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр. Київ, 1995. 223 с.

Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні! Київ, 1994. 512 с.

«Наша свобода не далася задарма» Українська гельсінкська група URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/nasha-svoboda-ne-dalasya-darma-ukrayinska-gelsinska-grupa

Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х рр. Київ, 1998. 720 с.

Секо Я. Основні етапи діяльності Української Гельсінкської групи // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: «Історія». 2012. Вип. 1. С. 142–149.

Строката Н. Українська гельсінська група: від заснування (1976) до виарештування (1980) // Сучасність. 1980. № 10. С. 63–70.

Українська Гельсінкська група 1978–1982. Документи й матеріали. Торонто; Балтимор: Українське вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.

Українська Громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод. Меморандум, частина І // Визвольний шлях. 1977. № 5. С. 552–554.

Українська Громадська Група сприяння виконанню гельсінкських угод: В 4 т. Т. 1–4 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож.-оформлювач Б. Ф. Бублик. Харків: Фоліо, 2001.

Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод на Україні / Під ред. О. Зінкевича. Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1978. 477 с.

Людмила ВЕДМІДЬ

Як формувався негативний образ дисидентів у свідомості громадян СРСР та сучасної Росії?

Образ «ворога» – один з найдавніших архетипів суспільної свідомості, який мав неабиякий вплив на політичні та соціальні процеси упродовж усієї історії людства. Активне і свідоме використання образу «ворога» для створення постійної соціальної напруженості характерне для тоталітарного суспільства.

Фундаментальною основою суспільно-політичного життя СРСР, як тоталітарного утворення, та ефективним засобом формування необхідного комуністичному режимові світогляду була ідея боротьби з так званими «ворогами народу». Вона була невід'ємною частиною радянської пропаганди і репресивної політики, що тісно переплелися між собою.

Образ «ворога» був одним з центральних компонентів партійно-радянської політики та ідеолого-пропагандистських кампаній упродовж усього існування СРСР. На жаль, сьогодення засвідчило, що в сучасній Росії образ «ворога» у вигляді «українця-нациста», як і декілька десятків років потому, знову став у центрі світоглядної концепції переважної більшості росіян.

Упродовж 1960–1980-х рр. партійно-радянська пропаганда проводила в СРСР активну боротьбу з «викриття буржуазного націоналізму та крайнього його прояву – антикомунізму». В УРСР російським комуністичним керівництвом укотре «український націоналізм» був оголошений «виявом капіталізму» і «складовою частиною класової боротьби», яка «глибоко проникає в життя народів, [...] охоплює всі галузі духовної та матеріальної діяльності людей. Її фронт не має кордонів».

Московські очільники намагалися встановити тотальний контроль за суспільною та індивідуальною свідомістю, формували масовий вплив ідеологічної пропаганди на населення. Ці фактори слугували основою підтримки тотального контролю над суспільством.

Однак кремлівські очільники розуміли, що певна частина громадян потенційно здатна чинити спротив спробам монополізації громадської думки. Тому в липні 1967 р. за ініціативи голови Комітету державної безпеки СРСР при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова політбюро ЦК КПРС ухвалило рішення про створення у структурі КДБ 5 управління для боротьби з ідеологічними диверсіями іноземних держав. Невдовзі це управління отримало статус «головного» і стало, поряд із розвідкою і контррозвідкою, основним і впливовим структурним підрозділом таємної поліції російського комуністичного режиму. Відповідні 5-ті відділи були створені в кожному обласному управлінні КДБ.

До цього підрозділу після ретельної перевірки набиралися не лише лояльні до комуністичного режиму співробітники. Вони повинні були володіти певним рівнем інтелекту, мати широкий світогляд, оскільки їхніми об'єктами оперативної розробки були у переважній більшості інтелектуали, представники наукової інтелігенції, митці, кваліфіковані робітники, тобто особи із критичним поглядом на поточну суспільно-політичну ситуацію.

Критично мислячі громадяни усвідомлювали небезпеку ідеологічного протистояння між різними політико-економічними системами. На відміну від пропагандистів, вони намагалися розібратися в позитивних і негативних сторонах функціонування ліберальної капіталістичної й тоталітарної комуністичної систем. Натомість комуністична пропаганда постійно поширювала і модифікувала тезу про небезпеку капіталістичного оточення, наявність «зовнішнього ворога» та його поплічників у середині країни.

Тема зовнішнього «ворога» продовжувала активно насаджуватися з початком «холодної війни» і мала на меті мобілізацію суспільства перед загальною загрозою ззовні. Протилежність двох світів: «ми» і «вони» постійно артикулювалася в офіційних ідеологічних документах. Зовнішнього ворога, як правило, демонізували, наділяли негативними рисами, оголошували носієм ворожих цінностей, протилежних «радянським», джерелом всіх бід і нещасть. Із зовнішнім «ворогом» було все докладно зрозуміло: «світовий капіталізм» та «імперіалізм», який уособлювали США та країни Заходу. Саме вони, згідно радянської пропаганди, всіляко намагалися завдати шкоди «демократичному табору», «радянській державі» та її громадянам.

Образ «внутрішнього» ворога для пересічного радянського громадянина повинен був мати реальне уособлення у вигляді соціальних груп чи конкретних осіб. Зважаючи на політичну потребу, цей образ постійно оновлювався, набуваючи нових ознак та маркерів. Так, у різні історичні періоди до «внутрішніх ворогів» належали «білогвардійці», «старі специ», «космополіти», «дрібнобуржуазні / буржуазні українські (або інші) націоналісти», «петлюрівці», «куркулі», «шкідники», «контрреволюціонери», «бандерівці», «дисиденти», «інакомислячі», «стиляги», «дармоїди» і т. д.

У наявності ворога в радянському суспільстві необхідно було переконувати широкі верстви населення. Образ внутрішнього «ворога» сприяв розвитку взаємної недовіри та страху серед пересічних громадян. Це було вигідно кремлівським очільникам, оскільки надавало додаткові важелі для контролю за суспільством й особистістю зокрема.

Поєднання «зовнішнього» і «внутрішнього» ворога, діяльність якого обов'язково координувалася ззовні, було одним з головних гасел радянської пропаганди. У СРСР проголошувалася «ідейна єдність суспільства», завдяки якій імперіалізм на його території був просто приречений. Проте союзне і республіканське партійно-радянське керівництво виявляло певну стурбованість політичною незрілістю та моральною нестійкістю окремих громадян, які можуть підпасти під вплив буржуазної пропаганди. Тим паче, що за межами республіки «ще є люди, які […] перетворилися на злісних […] ворогів».

Процес поширення образу «ворога» через агітаційно-пропагандистську мережу сприяв формуванню відповідного стереотипу. За таких умов прояв будь-якої опозиційної діяльності однозначно трактувався як «ворожа діяльність», а їхні учасники розглядалися не інакше як «вороги».

Радянська пропаганда десятиріччями переконувала співвітчизників та іноземців у відсутності будь-якої опозиції в країні. Осіб, які намагалися критикувати діяльність партійно-радянського керівництва СРСР або пропонували певну корекцію політичного чи економічного курсу країни, представники органів влади називали не інакше як «буржуазними націоналістами», «агентами

іноземних розвідок», «кримінальними злочинцями». Тож і не дивно, що учасники дисидентського руху, який існував упродовж 1960-х–1980-х рр., трактувалися як «вороги» й «українські націоналісти». Останній маркер обов'язково використовувався до осіб, які намагалися відстоювати українські політико-економічні і культурно-освітні інтереси. Посилання на «ленінські принципи національної політики» лише обтяжували вину дисидента, якого звинувачували в «ревізії ленінського вчення».

Важливу роль у формуванні громадської думки стосовно означеної категорії «ворога радянської держави» – «дисидент, український націоналіст» – відігравали засоби масової інформації. Саме на них покладалося виконання ідеологічних завдань партійного керівництва, серед яких найбільш важливим значилася «боротьба проти ідеології буржуазного націоналізму».

Радянська пропаганда намагалася протиставити дисидентів решті суспільства, формуючи з них образ «ворога». Їм була відведена роль так званих «інших». До цієї касти потрапили у 1960–1980-х рр. чимало політичних, громадських та культурних діячів тогочасної радянської України, зокрема І. Дзюба, В. Стус, І. Світличний, Л. Лук'яненко, Н. Світлична, В. Чорновіл та ін.

Один з активних учасників дисидентського руху, літературний критик І. Дзюба в 1965 р. у кінотеатрі «Україна» на прем'єрному показі стрічки С. Параджанова «Тіні забутих предків» виступив проти арештів української інтелігенції. Наприкінці того ж року І. Дзюба надіслав до ЦК КПУ протестного листа щодо державного терору стосовно українства. Додатком до цього листа стала згодом відома серед громадськості праця під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Очільники партійно-радянського апарату назвали її «пасквілем на радянську дійсність». У 1966 р. рукопис нелегально потрапив за кордон. Через два роки його було опубліковано в Мюнхені, згодом у Лондоні. Це призвело до «виховної роботи», а згодом до активного цькування автора, у подальшому – звільнення з роботи та ув'язнення.

Влітку 1969 р. у пресі з'явилося дві статті: «Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади» Л. Дмитерка та колективний лист дніпропетровської молоді «У духовній еміграції». Автор першої статті змалював непривабливі картини життя українців за кордоном та сповнене щастям життя в УРСР, піддав гострій критиці працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», назвавши її «фальсифікацією марксизму-ленінізму». І. Дзюбу він звинуватив у «ревізуванні лінії партії», «препаруванні думок класиків марксизму-ленінізму, як йому заманеться» та «дезертирстві з лав чесних громадян». Схожих висновків щодо цієї роботи дійшли і молоді дніпропетровські літератори, назвавши її автора «дезертиром», а його діяльність охарактеризували як «моральний занепад, дезертирство й облуду».

Для розголосу крамольного вчинку І. Дзюби серед якомога ширшого кола пересічних громадян у сатиричному журналі «Перець» надрукували памфлет «Про містера Стецька і великомученицьке жабеня» за підписом Василя Осадчого. Використання автором алегоричного прийому – порівняння І. Дзюби з «капосним жабеням» мало б сприяти формуванню певного негативного образу літератора. У професійній діяльності літератора також було протиставлено в образі Панька Колоди решті суспільства: «[…] народові […] треба й Панька годувати і одягати, бо Панько ж – жрець науки, окрім пера, нічого не бере

в руки». Так формувався образ людини, яка веде ледве не паразитичний спосіб життя, простіше кажучи, «дармоїда». Згадування імені І. Дзюби в контексті антирадянської кампанії проти «буржуазних націоналістів» теж сприяло формуванню негативного сприйняття його суспільством. Такі слова та словосполучення як «бандерівці», «махрові націоналісти» сприймалися радянськими людьми як лайка. Також часто згадувані в політичних памфлетах прізвища національних діячів С. Петлюри, С. Бандери, Я. Стецька асоціювалися виключно зі зрадництвом. Крім того, автор памфлету буквально наситив свій «твір» лайливими лексемами: «недоумок», «сучий ти сину» і т. д., пов'язавши її безпосередньо з постаттю І. Дзюби. Для читача це додатково посилювало негативне ставлення до літератора, його праці і створювало контекст його причетності до «українського буржуазного націоналізму».

У 1969 р. була опублікована брошура «Що і як обстоює І. Дзюба (Ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»)» Богдана Стенчука. Це не справжнє прізвище автора, а псевдонім авторського колективу із працівників Інституту історії партії при ЦК КП України і журналістів, якому було поставлено завдання надати оцінку праці І. Дзюби. Колективний «Б. Стенчук» назвав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» «коштовною знахідкою для буржуазної пропаганди», яка «невірно відображає і тлумачить дійсність, спотворює ідеї пролетарського інтернаціоналізму і має на меті прищепити читачеві дрібнобуржуазний, націоналістичний світогляд».

Така реакція на роздуми І. Дзюби щодо масової русифікації України засвідчила, що вчений дійсно розкрив плани російського партійно-державного керівництва про перетворення української нації у «радянський народ», українську культуру і традиції – в етнографічний придаток.

У лютому 1970 р. одразу дві газети Дніпропетровщини розмістили на своїх сторінках статті з доволі промовистими назвами: «Так, це зрада!» за підписом Л. Виблої та «Маска і обличчя наклепників» В. Цуканова. Автори обох статей вирішили зосередити свою увагу на ознайомленні радянських громадян з діяльністю молодіжної групи у складі І. Сокульського, В. Савченка та М. Кульчицького. Вони займалися розповсюдженням документів, що розкривали національну політику російського комуністичного режиму в «тенденційно перекрученому вигляді». У статтях критикувався «Лист творчої молоді Дніпропетровська», який був надрукований у деяких закордонних газетах і журналах та зачитувався в ефірі радіостанцій. Заперечуючи факт русифікації на Дніпропетровщині, про яку згадується в листі, Л. Виблоя та В. Цуканов звинувачували авторів документа в «злісному оббріхуванні національної політики». Вони зазначали, що «російська мова стала другою рідною мовою для всіх народів Країни Рад» і цитували статистичні дані щодо кількості на території області україномовних газет, журналів, закладів освіти і культури. Русифікацію В. Цуканов вважав «найхитрішою вигадкою […] ідеологічних диверсантів», яку використовують для «оживлення націоналістичних пережитків на Україні».

Автори статей також інкримінували юнакам неповагу до представників російської культури, звинувачували їх у розпалюванні національної ворожнечі. Для підсилення останнього твердження вони застосували маніпулятивний та емоційний прийом, який нині став типовим для пропагандистів сучасної Російської Федерації. Дніпропетровські кореспонденти заявили, що юнаки

хотіли «поглумитися над […] святим» і протиставили їх учасникам «Великої Вітчизняної війни» – представникам різних національностей, які визволяли Українську РСР і безпосередньо Дніпропетровщину від нацистів. Зрозуміло, що для радянських громадян, які пережили лихоліття війни, таке протиставлення викликало ненависне ставлення до юнаків.

Полум'яний стиль викладу матеріалу, характерний для комуністичної риторики, відверто зневажливе ставлення до осіб, про яких йдеться у статтях, мали сприяти укріпленню ідейної та моральної єдності радянських громадян, об'єднати їх навколо боротьби з проявами «буржуазного націоналізму». Для формування образу ворога автори використовували войовничу лексику: «відщепенці», «пасквілянти», «борзописці», «лицарі підлоти» «націоналістичне охвістя», «злісні наклепники», «злісно оббріхує», «поливаючи брехнею», «наклепники» та ін.

У 1971 р. на шпальтах газети «Радянська освіта» була опублікована стаття Я. Радченка «"Апостол" і його штандарти», що розповідала громадянам УРСР про «апостола зради» – Валентина Мороза. Він був активним учасником національного руху, належав до радикального його крила, автор статей «Самвидаву» «Репортаж із заповідника імені Берія», «Серед снігів», «Хроніка опору» та ін. У листопаді 1970 р. на закритому судовому процесі його засудили за статтею 62 КК УРСР ч. 2 як «особливо небезпечного рецидивіста» до 14 років позбавлення волі.

Поява статті викликана тим, що окремі закордонні ЗМІ подали інформацію про судовий процес над В. Морозом. Адже подібна інформація, хоча і нелегально, доходила до окремих слухачів та читачів колишнього Радянського Союзу, вимагала відповідної реакції з боку офіційної влади, яка, зрозуміло, висвітлювала все відповідно до офіційної лінії Комуністичної партії.

Автор звинувачував В. Мороза у «пропаганді ідей буржуазного націоналізму», «політичному дворушництві», «зраді Вітчизні», прагненні насадити уніатство. Журналіст стверджував, що В. Мороз «антирадянськими писаннями», які він нелегально розповсюджував на території республіки і передавав за кордон, домагався одного – «спаплюжити соціалістичний лад, його великі завоювання». При цьому Я. Радченко не забув нагадати читачам про те, що соціалістична держава надала змогу В. Морозу безплатно вчитися, отримувати державну стипендію, забезпечила роботою. Натомість, В. Мороз «жив подвійним життям і, зрештою, пішов шляхом зради інтересів радянського народу». Як бачимо, автор акцентував увагу на нехтуванні благами соціалістичної держави, що неодмінно викликало суспільний осуд.

У січні 1972 р. республікою прокотилася друга хвиля арештів серед учасників дисидентського руху. Офіційним приводом для цього стало затримання 4 січня на прикордонній станції м. Чоп Закарпатської області бельгійського студента українського походження Я. Добоша, якого звинуватили в антирадянській діяльності на території УРСР. Підставою для таких звинувачень стали зустрічі із «антирадянськи налаштованими громадянами» УРСР. Як речовий доказ у нього була конфіскована копія «Словника рим української мови» політв'язня С. Караванського. Згодом на підставі маніпулятивних протоколів із свідченнями Добоша заарештували декількох відомих українських дисидентів – В. Чорновола, Є. Сверстюка, В. Стуса та ін.

Через п'ять місяців після арешту Я. Добоша у Києві було проведено прес-конференцію за участі представників засобів масової інформації, творчих та громадських організацій, виробничих колективів. Її учасники акцентували увагу на продовженні «гострої ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом» та наголошували, що іноземні розвідки «у своїй підривній діяльності намагаються використати навіть […] туризм, щоб заслати під виглядом туристів своїх емісарів – шпигунів, антирадянських наклепників».

Після короткої розповіді про себе Я. Добош визнав, що «виховувався в дусі ненависті до комуністів і комуністичної ідеології». Він вступив до «Спілки української молоді» – однієї з націоналістичних організацій Бельгії, що бореться «проти Радянського Союзу, за створення «самостійної України, тобто України без комуністів і комуністичної влади», якою керували «Закордонні частини організації українських націоналістів». Я. Добош підтвердив, що приїхав до України за дорученням однієї з ЗЧ ОУН.

Я. Добош назвав прізвища людей, з якими зустрічався у Києві та Львові, щоб «одержати від них політичну та іншу інформацію з метою використання її проти Радянського Союзу на Заході». Серед прізвищ, названих бельгійцем на прес-конференції, були І. Світличний, А. Коцурова, С. Гулик, З. Франко, Л. Селезенко. Зазначимо, двоє останніх виступили в пресі з відкритими листами, де визнали свою провину у поширенні наклепницьких вигадок на радянський лад.

Я. Добош вказав і на той факт, що за отриману інформацію і матеріали він передавав декому з вищеназваних осіб гроші «для підтримки». Такий факт офіційна пропаганда намагалася використати для представлення дисидентів в якості агентів іноземних спецслужб, робота яких щедро оплачувалася з-за кордону. Я. Добош «усвідомив свою провину» і визнав «тяжкий злочин проти Радянської держави». Автоматично в очах громадськості «спільники» бельгійця, прізвища яких він озвучив на прес-конференції, також ставали «винними». Комуністичний режим намагався переконати населення, що опозиційна і громадська діяльність дисидентів інспірувалася закордонними націоналістичними організаціями і західними спецслужбами.

Причетність до ворожої розвідки була улюбленою темою комуністичних пропагандистів. У січні 1972 р. в «Літературній Україні» вчергове була опублікована стаття «Про біле та чорне, або «інформацію» для дезінформації». У ній звинувачували закордонні радіостанції «Свобода» та «Вільна Європа» в поширенні неправдивої інформації про С. Караванського – одного з учасників дисидентського руху. Серед громадськості він був відомий як український мовознавець, перекладач, поет, дисидент, багаторічний в'язень радянських концтаборів (загальний термін ув'язнення 31 рік). На думку кореспондента, радіоцентри «намагаються його видати за «справжнього патріота», «борця за свободу». Автор безапеляційно стверджував, що С. Караванський – «колишній агент сигуранци» (сигуранца – румунська розвідка. – Авт.), «зрадник Батьківщини», «людина, яка заплямувала себе ворожою нашому народові антирадянською діяльністю». Під час нацистської окупації С. Караванський був членом ОУН у м. Одесі і неодноразово переслідувався співробітниками румунської контррозвідки. Обставини його співробітництва із румунською розвідкою достеменно невідомі, але факт повернення на радянську

територію у складі розвідувальної групи дійсно мав місце. Очевидно, його спіткала доля тисяч українських юнаків, які намагалися боротися із російськими комуністами, використовуючи потенціал інших важелів тоталітарного режиму. Через ідеологічні розбіжності із комуністичним режимом після багаторічного ув'язнення він у 1979 р. емігрував до США.

На формування негативного, «ворожого» образу дисидентів у масовій свідомості радянських громадян значний вплив справляли публікації у пресі покаянних листів самих учасників дисидентського руху. Окремі з них під жорстким морально-психологічним тиском змушені були визнати свою «провину» в «антирадянській діяльності і пропаганді». Так, З. Франко, Л. Селезенко та І. Дзюба звернулися до редакцій окремих газет з відкритими листами, де визнали факт розповсюдження «антирадянських документів» та своє помилкове розуміння і трактування деяких сторін радянської політики.

Прізвища З. Франко та Л. Селезенка були згадані Я. Добошем на прес-конференції у Києві як «осіб, які займаються антирадянською діяльністю». Л. Селезенка арештували по кримінальній справі бельгійського студента «як співучасника В. Стуса, І. Світличного, Д. Шумука за розповсюдження літератури ворожого, наклепницького характеру». Із першими двома дисидентами він був знайомий особисто. Вони і вплинули на те, що Л. Селезенко «з часом почав поділяти їхні ворожі погляди з національного питання», не дивлячись на те, що вони «зводили наклеп на національну політику в нашій країні». Л. Селезенко розповів, що допомагав В. Стусу розповсюджувати його «ідейно-порочні, ворожі вірші і статті». Згідно свідчень Л. Селезенка, автора чергового «покаянного» листа, В. Стус «допускав ворожі та наклепницькі вирази на адресу соціалістичного ладу». Визнав Л. Селезенко і факт зустрічі зі студентами із Чехословаччини Г. Коцуровою та Я. Добошем і передачу їм матеріалів й інформації, які «можна було б використати в ідеологічній боротьбі проти СРСР». Саме через Г. Коцурову потрапила одна зі збірок поета за кордон, що була надрукована в Лондоні. Підтвердив Л. Селезенко, який неодноразово в річницю перепоховання Т. Шевченка в Україні особисто був біля його пам'ятника, і твердження співробітників КДБ, що у пам'ятний день там збиралися «люди з буржуазно-націоналістичними поглядами».

Інша літераторка, чиє ім'я згадував Я. Добош, Зіновія Франко (онука Івана Франка) визнала, що за допомогою друзів і родичів змогла встановити зв'язки з представниками української діаспори, які приїздили в Україну, і передавала їм інформацію політичного змісту, хоча «допускала, що […] інформація може бути використана за кордоном з метою антирадянської пропаганди, але свідомо закривала на це очі».

Л. Селезенко і З. Франко повністю визнавали свою провину у зв'язках з «ворожими елементами» і «засуджували свої дії». Визнання «гріхів» особами, яких звинувачували у «антирадянській діяльності і пропаганді», «поширенні наклепницьких вигадок на державний лад» було для суспільства додатковим свідченням їхньої провини. Як із часів сталінського Великого терору 1937–1938 рр. зізнання, а не реальні докази зрадницької діяльності, залишалися елементом пропагандистських маніпуляцій.

Сучасні російські пропагандисти повністю скопіювали методи комуністичної пропаганди. Росіян поділили на дві категорії : «свої» – ті, хто підтримує

Володимира Путіна, та інших – «ворогів». Всіх, хто не погоджується із політикою Путіна та публічно протистоїть його політико-економічним намірам, опозиціонерів, на законодавчому рівні визнали «іноземними агентами». Так згідно закону Російської Федерації «Про некомерційні організації» такий статус надається організаціям та особам, які отримують іноземну підтримку чи знаходяться під «іноземним впливом». Якщо іноземне фінансування організацій реально можна простежити, то визнання «іноземними агентами» окремих осіб, що начебто перебувають під іноземним впливом, відбувається за корупційною політично вмотивованою схемою визначення нелояльності до політики Путіна. Такими були визнані журналісти, громадські й політичні діячі, зокрема Г. Каспаров, журналіст Є. Кисельов та ін.

Серед організацій, які заважали Путіну втілювати власну диктатуру, опинилися в першу чергу правозахисні й історико-просвітницькі товариства. Серед таких організацій особливо негативну реакцію російських політиків і силових структур викликала діяльність міжнародного історико-просвітницького товариства «Меморіал». Його працівники організовували просвітницьку роботу щодо злочинів комуністичного режиму. Особливу ненависть спричиняло оприлюднення списків, біографій співробітників органів державної безпеки СРСР, які були причетні до політичних репресій радянської доби.

За радянської доби політики і пропагандисти переконували громадян у ворожості опозиціонерів, окремих істориків, культурних діячів основним ідеям російської державності, зацікавленості у зруйнуванні традиційних цінностей, впровадженні «американського способу життя», зрадництві тощо. Із екрану телевізора, маніпулюючи історичними фактами, розповідали про геополітичні успіхи Й. Сталіна, «ефективного менеджера» Л. Берію, корисні продукти, надійні промислові товари періоду СРСР тощо. Цією масованою пропагандистською атакою представники прокремлівських ЗМІ намагалися прикрити мільйонні жертви комуністичного режиму, грандіозне технологічне відставання СРСР від західного світу, відсутність вибору, ницість і жебрацьке життя 140 млн населення країни.

Стосовно опозиціонерів російські пропагандисти не соромилися у прямих телевізійних ефірах застосовувати лайливу лексику на кшталт «подонки», «зрадники», «підколодні змії», нецензурні вислови. Учасники різноманітних політичних ток-шоу, як у сталінську добу на партійних форумах, дегуманізували представників опозиції, відомих культурних діячів, істориків, закликали до їхнього фізичного знищення.

Центральним елементом для радянської і російської влади була саме дегуманізація опозиціонерів у свідомості населення. Оскільки стосовно дегуманізованого «ворога» можна задіяти різні засоби – від громадського осуду до в'язничної ізоляції та фізичного усунення. Це буде сприйнято населенням як закономірний наслідок його «ворожої» діяльності. Пересічним громадянам буде байдуже на порушення правових чи моральних норм. Згідно свідчень російських дослідників Андрія Солдатова та Ірини Бороган, опублікованих у «Foreign Affairs», із лютого 2022 р. в Росії було ув'язнено 16 403 особи, що висловилися проти вторгнення до України.

Порівняння двох епох засвідчило лише технологічну зміну донесення маніпулятивної інформації – від виступу пропагандиста чи партійного очіль-

ника, статті в газеті до політичного ток-шоу, що транслюється у прямому телевізійному ефірі чи мережі Інтернет. Але методика впливу на пересічну людину шляхом протиставлення в парадигмі «свій-чужий» залишилася актуальною у диктаторській Росії у XXI ст.

Отже, образ «ворога» в радянську добу і сучасній Російській Федерації використовувався державними очільниками для консолідації населення. Представники державної влади діяли за чітко визначеним алгоритмом – обирали певну соціальну групу за певним критерієм, зокрема політичними поглядами тощо. У даному випадку групу людей, які не поділяли погляди тоталітарної влади. Потім владні структури акцентували увагу громадськості на їхній «ворожості» до радянських / російських цінностей і закликали громадян об'єднатися проти опозиціонерів.

Формування негативного образу людей, які підпадали під визначення «дисидент» / «опозиціонер», було складовою частиною ідеологічного наративу радянської і російської влади. У процесі боротьби з проявами протидії тоталітаризму використовували не лише репресивні заходи, але й ідеологічний тиск стосовно громадян, які чинили будь-який опір радянському / російському партійно-державному апарату. Засоби масової інформації використовувалися радянською / російською владою як інструмент для корегування масової свідомості стосовно дегуманізації противників тоталітарного способу управління країною. Тому навіть фізичне усунення дисидента / опозиціонера не викликало у суспільства якихось масових протестних настроїв.

Бібліографія

Актуальні завдання ідеологічної роботи // Радянська Україна. 1972. 9 липня.

Боротьба проти антикомунізму – основне завдання антиімперіалістичних сил // Радянська Україна. 1970. 21 січня.

Виблая Л. Так, це зрада! // Прапор юності. 1970. 7 лютого.

Десятников В. Сучасна битва ідей і виховання нової людини. На допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару «Комуністичне виховання і боротьба проти дрібнобуржуазних пережитків минулого у свідомості і поведінці людей» // Радянська Україна. 1970. 26 вересня.

Дзюба І. До редакції газети «Літературна Україна» // Літературна Україна. 1973. 9 листопада.

Дмитерко Любомир. Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади // Літературна Україна. 1969. 5 серпня.

Духовна зброя робітничого класу // Радянська Україна. 1970. 20 січня.

Євдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. Київ: Наукова думка, 1968. 296 с.

Лівенцев Володимир. Про біле та чорне, або «інформацію» для дезінформації // Літературна Україна. 1972. 21 січня.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина І. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516 с.

Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина ІІ. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 517–1020 с.

Осадчий Василь. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня // Перець. 1969. № 17.

Радченко Я. «Апостол» і його штандарти» // Радянська освіта. 1971. 14 серпня.

Селезенко Леонід. Відкритий лист // Робітнича газета. 1972. 8 липня.

Стенчук Богдан. Що і як обстоює І. Дзюба (ще раз про книгу «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). Київ: Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном, 1969.
У духовній еміграції // Молодь України. 1969. 9 вересня.
Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві // Літературна Україна. 1972. 6 червня.
Франко Зінаїда. Відкритий лист // Радянська Україна. 1972. 2 березня.
Цуканов В. Маска і обличчя наклепників // Зоря. 1970. 7 лютого.

Людмила ВЕДМІДЬ, Роман ПОДКУР

Чому радянську пропаганду XX ст. можна вважати невидимою війною проти української ідентичності?

24 лютого 2022 р. світ постав перед зміненою реальністю. Брутально називаючи «спецоперацією» жорстоку війну, Росія розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну, спрямоване на знищення України як незалежної держави та руйнування світових демократичних цінностей. Криваві атаки рашистів на мирні міста і села засвідчили, що серед цілей військового вторгнення ключова – знищення української ідентичності, що має своє коріння в радянському часі. Маніакальне бажання російського очільника відновити СРСР, перед тим «денацифікувавши» держави, які колись були республіками в його складі, спиралося на псевдоісторичні концепції та радянські методи. Під час перебування України у складі Радянського Союзу війна проти української ідентичності набувала то відкритих (засобами червоного терору, упокорення голодом, тиску, ізоляції), то прихованих форм (засобами радянської пропаганди).

Саме пропаганда стала в СРСР ключовим інструментом створення позитивного образу радянської держави за її межами та закорінення ідеологічних постулатів у суспільній свідомості всередині країни. Для популяризації політичних гасел та трансляції радянських ідей європейській публіці потребувалися дієві інструменти. Масована атака на свідомість мешканців СРСР, для уніфікованого визначення яких невдовзі було спродуковано поняття «радянський народ», розпочалася через пресу, літературу, мистецтво, кіно, науку, освіту, релігію. За влучною заувагою Дж. Мейса, більшовицькі «пореволюційні митці були деміургами», які творили абсолютно новий культурний світ мистецтва для мас. У цьому світі з точки зору його творців не було місця для української ідентичності.

Сконцентрувавши після смерті В. Леніна у своїх руках владу, генеральний секретар ВКП(б) Й. Сталін акцентував пропагандистську мету кінематографу, літератури і художнього мистецтва, остаточно перетворюючи СРСР на тоталітарну державу. В червні 1924 р. у Москві було створено Всеросійське фотокінематографічне акціонерне товариство («Советское кино»), якому делегувалося партійними рішеннями та урядовими постановами право на монополію виробництва, експорту та імпорту і прокату фільмів на території РСФРР. Спонука поширення радянської кінопродукції за кордон зумовлювалася не останньою чергою пропагандистською метою. Фільми мали демонструвати велич ідеалів більшовизму, возвеличувати боротьбу робітничого класу за ці ідеали, принижувати інакодумців і висміювати «ворожі елементи». Українську кінопродукцію створене раніше за російське Всеукраїнське фотокіноуправління (ВУФКУ) могло поширювати за кордон лише за погодженням з «Совкино». Кінопубліка Німеччини і Франції відкривала для себе ВУФКУ через фільми «Тарас Трясило» П. Чардиніна, «Алім» Г. Тасіна, «Сумка дипкур'єра» та «Звенигора» О. Довженка, російську агітку «П. К. П. / Пілсудський купив

Петлюру» А. Лундіна і Г. Стабового та ін. За визначенням французького кінознавця Л. Мусінака, радянське кіно було «книжкою», що фіксувала для чужоземців «нові форми одного зі здобутків Жовтневої революції». Вийти з іншою тематикою на європейський культурний простір українці можливості не мали через спродуковані радянською пропагандою критерії.

З подібним завданням поширювати інформацію про пролетарську культуру, встановити контакти з німецькими письменниками лівого спрямування для започаткування справи взаємоперекладів та видань, написати за результатами поїздки нариси, які б демонстрували переваги радянського ладу над капіталістичним світом у грудні 1924 р. вперше поїхали за кордон В. Поліщук, П. Тичина і О. Досвітній. Коло їхніх контактів у відрядженні мало чітке окреслення: в Парижі вони зустрілися з автором «Інтернаціоналу» Е. Потьє, у Празі – з членом Чеської академії наук і мистецтв З. Неєдлою, у Берліні – з письменниками А. Барбюсом і з Й. Бехером та класиком дадаїзму, графіком Ґ. Ґроссом – очільником асоціації художників «Червона група», котра ініціювала проведення виставки нового німецького мистецтва в СРСР. За результатами першого письменницького відрядження в додатку до газети «Вісті ВУЦВК» – «Культура і побут» і журналі «Червоний шлях», вийшли зарисовки з подорожі О. Досвітнього та книги нарисів «Розкол Європи» В. Поліщука. Відтак в українській радянській літературі з'явився новий жанр подорожніх нарисів на зарубіжну тематику, в яких відтворювалася думка про соціальну нерівність у капіталістичному світі, занепад капіталістичної культури, переваги радянського способу життя. Тим самим засобами кіно і літератури суспільству нав'язувався поділ на негативне «вони» і позитивне «ми», під яким розумілися всі «громадяни СРСР». Маніпуляція для суспільства полягала в тому, що ідеологічні постулати транслювали авторитетні постаті. Їм, непересічним і талановитим, доводилося балансувати між прагненням творчого самовираження та ідеологією, яка послідовно проникала в усі сфери життя.

Надалі представники УСРР виїздили за кордон для участі в будь-яких культурних і мистецьких акціях лише в складі радянських делегацій. Відтак зазвичай іноземна преса не виокремлювала у відгуках з радянської експозиції українську, а радянська пропагандистська акція досягала своєї мети в досягненні асоціювання культури радянської республіки лише з радянською культурою. В умовах прихованої війни з українською ідентичністю представникам УСРР вдавалося привертати увагу до себе. Так, центральним експонатом українського відділу (до кінця 1920-х такі ще були) радянської експозиції на Міжнародній виставці друку «Преса» в Кельні (1928, 12 травня-жовтень) була оформлена В. Єрміловим презентаційна серія альбомів «Ukraine» (20 томів: «Українська книжкова палата», «Аграрна революція», Театр «Березіль» та ін.) в обкладинках з українським народним орнаментом, обтягнутих плахтою. Проте стрічка «Одинадцятий» – перший фільм Дзиги Вертова, знятий після переїзду в УСРР, пропагувала курс СССР на індустріалізацію та електрифікацію в одинадцятий рік радянської влади, прославляючи її здобутки (зведення Дніпровської ГЕС, робота на донецьких шахтах, відзначення в Києві десятої річниці Жовтня). Пропагандистський посил змонтованого з кадрів кінохроніки документального фільму відповідав визначеній завданнями панівної партії і уряду місії радянського мистецтва. Отже, формувався ще один

прийом війни проти української ідентичності: в українському павільйоні неукраїнський митець з ідеологічно витриманим фільмом представляв радянське мистецтво.

До кінця 1930 р. потреба радянського керівництва в успіхах українського мистецтва взагалі зникла. Ганебний процес СВУ відкрив «скриню Пандори» зі звинуваченнями проти української інтелігенції. «Партія і пролетаріат» почали приділяти особливу увагу «питанню боротьби за витриману ідеологію в культурному будівництві», переходячи від прихованої війни до відкритого терору.

По Другій світовій війні, в умовах «холодної війни», культурні заходи були інструментом поширення інформації про переваги радянських цінностей і формування в уяві суспільств країн-партнерок позитивного іміджу радянського народу, який врятував світ від фашизму. Українська культура «розмивалася» в радянській пропагандою, прикрашеній етнографічними елементами народів різних республік. Численні постанови ЦК КП(б)У 1946–1948 рр. («Про журнал Вітчизна"», «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення», «Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», «Про перевірку виконання Спілкою письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали Звезда" і Ленинград"» та ін.) зачищали українську культуру і мистецтво від «українських буржуазних націоналістів». Утім швейцарський науковець Вальтер Гофер зауважував: «Питання полягає в тому: яка правда для нас вирішальна? Той, хто робить висновки лише по ознайомленню з творами радянських митців, отримує дуже спотворену картину, як і той, хто бачить лише берлінську стіну… Тому необхідно поставити питання, чи є контакти у сфері культури придатними для того, щоб передати справжню картину радянської реальності…».

В середині республіки для забезпечення покірності митців при Спілці радянських письменників України діяло Українське Бюро пропаганди художнього слова; при Спілці кінематографістів УРСР – Українське відділення Бюро пропаганди радянського кіномистецтва. Через такі підрозділи ширилася війна проти української ідентичності. Обов'язкова вимога до репертуару виконавців, які відбували в закордонне відрядження, полягала в наявності російськомовних пісень ідеологічного змісту та відповідних танцювальних композицій. У всіх культурних форумах українці брали участь лише в складі радянських делегацій. Відкриттям для паризької публіки в червні 1954 р. стала творчість української художниці К. Білокур. Три її полотна – «Цар-Колос», «Берізка» і «Колгоспне поле» – експонувалися під час Міжнародної виставки сучасного мистецтва в Луврі разом з іншими творами художників СРСР. Однак саме її назвав геніальною П. Пікассо. Сказана в захваті фраза видатного мистця: «Якби ми мали художницю такого рівня майстерності, то змусили б увесь світ заговорити про неї!» – швидко поширилася. Однак радянська влада не мала потреби в такій славі «колгоспниці з села Богданівка». Вона мала своєю творчістю ілюструвати «щасливе життя і розвиток трудівників колгоспного ладу», а її нагородами було членство в радянських спілках художників.

Інструментом радянської культурної пропаганди стала також перекладацька діяльність. Переклади й видання творів українських авторів відбували-

ся в межах республіканських квот, виділених Москвою. Офіційний «дозвіл» поширювався насамперед на твори Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка та інших класиків української літератури. 1951 р. в Москві за копіями перекладу «Кобзаря» німецькими і австрійськими перекладачами (А. Курелла, Е. Вайнерт, Г. Гуперт та ін.), здійсненого за російськомовними перекладами й переданого до друку ще наприкінці 1940-го та знищеного під час бомбардувань Києва, вийшов німецькою мовою двотомний «Кобзар». Користь видання для радянської влади полягала в тому, що в передмові Т. Шевченко поставав однодумцем соціалістів М. Добролюбова і М. Чернишевського, а перекладачами були прихильники СРСР. Тим самим німецькомовному читачеві транслювалася близькість поезії Т. Шевченка ідеалам радянської дійсності. Українські письменники отримували рекомендацію для перекладу своїх творів за умови високого рейтингу в радянській літературі, членства в офіційних письменницьких спілках, партійної належності та вірності методу соціалістичного реалізму. У Чехословаччині чеською і словацькою мовами видавали твори лауреатів Ленінської премії О. Гончара, М. Стельмаха, О. Довженка; лауреатів Державної премії СРСР В. Василевської, В. Добровольського, І. Муратова, М. Рильського та ін.

В кіноіндустрії розвивалася співпраця з зарубіжними кіностудіями за визначеною КПРС тематикою, що переважно стосувалася постатей партійних вождів і революціонерів, перемоги над фашизмом, знакових для радянської дійсності історичних подій та ін. Партнерські відносини в таких проєктах складалися з болгарськими, польськими, угорськими кінематографістами. Масштабною подією стали, зокрема, зйомки радянсько-югославського повнометражного чорно-білого художнього фільму «День перемоги», що розпочалися в жовтні 1964 р. Сценарій фільму підготували українські письменники П. Загребельний, Ю. Лисенко, А. Сацький та югославські: П. Голубович, Р. Джурович, З. Велемирович, а постановку здійснили Ю. Лисенко (УРСР) і З. Велимирович (СФРЮ). Спільна робота над кінофільмами вимагала виїзду українських артистів і режисерів за кордон. Особиста відповідальність за відбір учасників делегацій, знімальних груп та спеціалістів покладалася на директорів кіностудій. Кожну кандидатуру заздалегідь обговорювали на бюро партійної чи профспілкової організації, погоджували з відповідними партійними органами, проводили інструктаж з політичних і службових питань. Даниною радянському керівництву було запрошення на головні ролі російських акторів та використання на другорядних – українців; ознакою часу – витіснення української мови з кіно.

Театри працювали в «двомовному режимі», в середніх школах серед гуманітарних предметів мала пріоритет російська мова і література, тривала практика участі українських представників у складі радянських делегацій, Дні української культури проводилися в межах Днів культури СРСР. Участь у цих заходах брали офіційні представники, посли відповідної країни і СРСР, делегації діячів культури і мистецтва, відомі письменники, артисти, самодіяльні колективи. Відкриття Днів культури відбувалося в знакових приміщеннях, прикрашених трьома прапорами (СРСР, УРСР і країни-гостя / господаря) за участі державних і партійних діячів, керівництва зовнішньополітичного відомства й супроводжувалося концертом артистів країни-гостя, а закриття –

Радянські плакати з відкритих джерел Інтернет:

«Весь мир будет наш!» Яків Зав'ялов, 1935

«Подать руку помощи братским народам Западной Украины и Западной Белоруссии - наша священная обязанность!», Костянтин Іванов, 1939

«Под знаменем Ленина-Сталина, под руководством коммунистической партии – вперед, к торжеству коммунизма! Да здравствует великий советский народ – строитель коммунизма!» Віктор Іванов, 1953

Постер про закордонні гастролі ансамблю пісні і танцю під орудою Павла Вірського. З фондів ЦДАМЛМ України (ф. 643, оп. 1, спр. 486, арк. 36)

Посвідчення Андрія Лисенка як директора бюро пропаганди художньої літератури СПУ. З фондів ЦДАМЛМ України (ф. 779, оп. 1, спр. 135, арк. 7)

спільним концертом українських і зарубіжних артистів. До програм концертів обов'язково включали російські пісні й танці, що символізувало культурне розмаїття та ідейну єдність народів СРСР. Для пропаганди радянської літератури в межах Днів культури проводили Дні книги зарубіжних країн в СРСР і Дні радянської літератури в зарубіжних країнах, книжкові виставки тощо. Підходи до добору літератури та тематики заходів визначалися ідеологічними вимогами. Під час виступів у цих заходах радянські письменники пропагували метод соціалістичного реалізму, ленінські принципи партійності й народності, класовий підхід до оцінювання явищ суспільного життя, насаджуючи це все «літературам соціалістичного світу». Радянське керівництво досить прискіпливо ставилося до добору учасників. До участі в заходах допускали артистів, які вже мали творчі здобутки і належали до комсомольської організації чи були членами партії. Перед виїздом у відповідних структурах з ними відбувалася співбесіда щодо «політграмотності».

У тезах ЦК КПРС з нагоди 100-річчя від народження В. Леніна з'явилося сформульоване М. Хрущовим майже десять років до того визначення «радянського народу» як нової історичної спільноти людей, що мають спільний світогляд – марксизм-ленінізм і спільну мету – побудову комунізму. Згодом ці ідеї лунали в промовах Л. Брежнєва під час XXIV (1971) і XXV (1976) з'їздів КПРС. У новій концепції російський народ офіційно набував статусу «старшого брата», а російська мова – статусу «мови міжнаціонального спілкування».

Тривала невидима війна проти української ідентичності, що велася засобами радянської пропаганди, певною мірою досягала своєї мети, реанімувавшись у свідомості прихильників «руського міра» в останнє десятиліття. Визначене державними і партійними канонами прокрустове ложе для розвитку української культури і мистецтва того часу мало своїми ознаками наполегливу русифікацію, наповнення програм концертів ідеологічними творами, формування темників для кіно, дотримання під час зарубіжних гастролей мовної (більша частина репертуару – російською, інша – українською) та політичної (в репертуарі – танці народів світу, серед них – українські). Відчуття загрози дестабілізуючого впливу радянської пропаганди часто спонукало європейські країни утримуватися від розширення контактів та блокування гастролей радянських артистів. Однак остаточне розуміння світом відродженої радянської загрози прийшло лише в лютому 2022-го.

Бібліографія

Брюховецька Л. І. Перерваний політ. Українське кіно часів ВУФКУ: спроба реконструкції. Кінематографічні студії. Вип. 8. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2018. 570 с.

Джеймс Мейс. Комунізм та дилеми національного визволення: Національний комунізм у радянській Україні, 1918–1933. Київ: КОМОРА, 2018. 496 с.

Зленко А. М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. 2-е вид., розширене і доповнене. Харків: Фоліо, 2021. 592 с.

Культурна дипломатія. Навчальний посібник / За ред. Матяш Ірина, Матвієнко Віктор. Київ: Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка, Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин, 2021. 252 с.

Ірина МАТЯШ

Як репрезентує і яке значення відводить путінський режим історії радянської України для виправдання сучасної агресії?

За радянської доби історія України була підмінена денаціоналізованою версією т. зв. «історії Української РСР», яка була накинута у вигляді офіційного ідеологічного й історіографічного канону, впровадженого тоталітарним режимом. На зламі 1940–1950-х рр. навіть саме означення *історія України* було визнано сумнівним, оскільки нібито нав'язувало «націоналістичні» сенси.

На присмерку сталінської доби та початку хрущовської лібералізації із офіційного вжитку були вилучені означення *історія України* та *українська історія*. Натомість була впроваджена офіційна назва нашої минувшини як історії Української РСР. Остання де-факто була блідою тінню центрального, точніше російсько-радянського історичного наративу, котра додавала чи «пришивала» до нього лише свої місцеві сюжети у відповідній ідеологічній обробці.

Саме до образів цієї історії радянської України нині апелює путінський режим. У певному сенсі денаціоналізована минувшина Української РСР є очевидним ідеалом, на який орієнтуються ідеологічні, культурні, освітні, а почасти навіть наукові дискурси, котрі циркулюють у межах сучасної Росії.

Втім, сучасні офіційні російські наративи висунули й «нові» смисли щодо представлення історії радянської України. Передусім, ідеться про тезу, що Україна як національно-державний і територіальний організм конституювалася саме за радянської доби. Така химерна версія пропонується в опусі «Об историческом единстве русских и украинцев» російського президента В. Путіна, вірогідно підготовленому його спічрайтерами та виданому 12 липня 2021 р.

Зрештою, текст В. Путіна подає розмаїтий набір маніпуляцій, перекручень, спотворень, або, навпаки, замовчувань, тенденційних і навіть абсурдних оцінок, які не мають нічого спільного з історичною наукою та фахом історика. Навіть більше, це – «стаття» зі специфічною, викривленою, спотвореною логікою, котра зазвичай не тільки суперечить базовим конвенціям сучасної соціогуманітаристики, а й елементарному здоровому глузду.

Скажімо, прикметним є прочитання В. Путіним радянської історії, котру він потрактовує як серію фатальних помилок і прорахунків більшовицького режиму щодо українства. Зокрема, він обстоює думку про «міну закладену» в союзному договорі 1924 р., що передбачав «вільний вихід республік» із СРСР, хиби радянської національної політики, передусім українізації 1920-х рр. На його думку, саме ця політика нібито призвела до того, що висунула на державному рівні «положение о трёх отдельных славянских народах: русском, украинском и белорусском».

Врешті, кремлівський очільник акцентує увагу на територіальних здобутках як т. зв. «подарунках» Україні за радянської доби. Він згадує про західноукраїнські землі, «возз'єднані» із СРСР 1939 р., «возз'єднанні» УРСР із Закарпатською Україною 1945 р., а також передачу радянській Україні Кримської області РРФСР 1954 р. із грубим порушенням тодішніх «правовых норм».

Ці думки російського очільника видаються позбавленими будь-якого сенсу, коли йдеться про СРСР як тоталітарну країну, в якій однією партійною директивою засуджувалися на смерть сотні тисяч людей, а правова система лише гнучко підлаштовувалася під потреби чергового повороту політичного курсу.

Загалом опус російського президента генерує враження, що партійне та радянське керівництво майже всю свою діяльність протягом існування СРСР присвячувало «опіці» та розвою «благоденства й процвітання» українського народу. Зауважимо, що автор жодного разу не згадує про «батька народів» Йосипа Сталіна – одного з фундаторів радянської національної політики, котрого наші співвітчизники, вцілілі у горнилі репресій, чисток, колективізації, голодомору в усних переказах влучно називали «людоїдом».

Отож наведені розумування є витвором оманливої путінської логіки, котра освячує та легітимізує неоімперську експансію Росії на пострадянському просторі, жертвами якої вже стали її сусіди – Україна, Грузія, Молдова. З одного боку, він визнає і навіть пишається тим, що путінська Росія є спадкоємцем СРСР. Із другого боку, російський президент відмежовується навіть від суто моральної відповідальності за страшні злочини радянського тоталітарного режиму, котрому він служив вірою та правдою.

Та В. Путін воліє не помічати кричущої суперечності такої позиції. Адже для путінської Росії не існує ані певних стандартів, правил, етичних норм, ба навіть законів формальної логіки. Натомість кремлівський лідер щедро розмірковує про більшовицькі «територіальні гостинці» для радянської України, але будь-що-будь уникає розмови про жахливі й багатоманітні наслідки комуністичного експерименту для українців. Адже масштаби людських і матеріальних втрат України впродовж радянської доби складно навіть приблизно прорахувати й оцінити, позаяк вони позначилися на долі кожної української родини, а їхні наслідки доведеться долати ще не одному поколінню українців.

Отож у тексті В. Путіна не знайдемо жодної згадки про голод 1921–1923 рр., колективізацію, індустріалізацію, голодомор 1932–1933 рр., масовані репресивні кампанії, тотальне знищення української інтелігенції, депортації народів, зокрема кримських татар, страшні лихоліття за часів німецько-радянської війни, голод 1946–1947 рр., придушення руху шістдесятників і дисидентів, аварію на Чорнобильській АЕС 1986 р., нещадну експлуатацію Москвою людських і матеріальних ресурсів протягом семи десятиріч. Врешті, варто згадати про мільйони знівечених життєвих і родинних історій, покручених і розчавлених людських доль, за які несе відповідальність радянський режим. Ось які «дарунки» протягом 70-ти років отримували Україна й українці від радянського режиму.

Уповні «закономірними» виглядають і прикінцеві «висновки» з тексту В. Путіна про те, що «современная Украина – целиком и полностью детище советской эпохи» та «Россия фактически была ограблена». Не випадково американський історик Т. Снайдер слушно і навіть пророчо назвав «статтю» кремлівського очільника «сценарієм аншлюсу» України.

Путінських стандартів дотримуються й сучасні російські державні діячі та адміністратори, на словах «закохані» в СРСР, а на ділі – великі споживачі досягнень і комфорту західної цивілізації. Вони воліють ігнорувати історичну пам'ять про десятки мільйонів людей, котрі репрезентували всі поневолені

Сатиричний мем «Воно [чорт] каже, що Україну створив Ленін і що ми один народ...» на опус В. Путіна «Об историческом единстве русских и украинцев». 2021 р.

народи, передусім українців, які щедро полили своїм потом і кров'ю простори Сибіру, Далекого Сходу та інші куточки СРСР, зокрема в таборах сумнозвісного ГУЛАГу, на численних будовах п'ятирічок, під час низки воєн і конфліктів, які нав'язав радянський режим, приміром в Афганістані і т. п.

Зрештою, вихідна путінська теза про те, що сучасна Україна «дітище радянської доби» виправдовує й освячує сучасну російську агресію. Відтак повномасштабне російське вторгнення 24 лютого ц.р. репрезентується у російській пропаганді як т. зв. «відновлення історичної справедливості» та «повернення територій» до складу Російської Федерації.

Отже, історія радянської України використовується кремлівським керівництвом лише як уявний ідеологічний конструкт для просування та реалізації неоімперського проєкту, ініційованого путінським режимом. Мета цього проєкту – знищення України як держави та розчинення української ідентичності внаслідок масованого та насильницького російщення.

Бібліографія

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008.

Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ, 2019.

Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків, 2019.

Снайдер Т. Чотири тези про погляди Путіна на історію Росії й України. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/rosiya-ukrajina-shcho-putin-dumaye-pro-ukrajinu-istoriya-rosiji-ostanni-novini-50183565.html

Стаття Путіна про «один народ» є сценарієм аншлюсу України. – Тімоті Снайдер. URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2021/09/13/160158/

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021.

Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021.

Олексій ЯСЬ

Чи мова може бути жертвою депортацій?

«Привезли, скинули під голе небо»… Слова спогадів Катерини Суходольської, переселеної із с. Висоцько Ярославського повіту Підкарпатського воєводства до с. Хоростків Чортківського р-ну Тернопільської області, передають не тільки особистий біль українки-переселенки, а й репрезентують драматизм репресивно-депортаційних процесів у західних регіонах України.

Примусове переселення з рідних земель не тільки спричинило втрату цілісного етномовного континууму, а й негативно вплинуло на ступінь збереження говорів української мови, пришвидшивши процес нівеляції. Постраждали не тільки мешканці Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, а й говірки, які зазнали незворотних змін у перипетіях історії. А деякі говірки, як і традиційна обрядовість та культура переселенців, втрачені назавжди, знищені, убиті разом із їхніми носіями.

Пограниччя – особлива територія не тільки з огляду на історії суміжних держав, а й у контексті мовному, радше діалектному, важливому щодо формування та функціонування говорів, поширених на цій території.

Із-поміж найбільш дискусійних проблем діалектології – формування говорів, окреслення території їх поширення та діалектного членування, розв'язання яких потребує допомоги й уваги істориків. Як слушно відзначив І. Панькевич, «говіркові границі є вислідком різних етнографічних, господарських, соціяльних, історичних і психологічних процесів».

Історія говору, як і історія народу, часто містить сторінки сумні і навіть страшні. Така доля, зокрема, спіткала українців, які заселяли терени українсько-польського суміжжя. Жертвами депортацій стали не тільки люди, а й їхня рідна говірка. Варто зазначити, що у працях з української діалектології радянського періоду інформацію про лемківські, надсянські, холмські та підляські говірки подано досить скупо, завуальовано або взагалі замовчано, адже проблеми діалектології в той час вважали мало не політичними, а тому – небажаними, небезпечними для вивчення.

Дослідження лемківського говору не може залишити байдужим нікого. Це – говір без території, розсіяний між іншими говорами і навіть мовами; говір, якого як цілості, як засобу спілкування людей, об'єднаних спільністю території, фактично не існує.

Лемківський говір належить до карпатської групи південно-західного наріччя. В Україні досить компактно поширений у західних районах Закарпатської обл. (Перечинський та Великоберезнянський райони), а також розпорошено – у різних населених пунктах від заходу до сходу країни. У Польщі лемки проживають у Підкарпатському (Сяноцький, Ліський, Короснянський, Ясельський повіти) та Малопольському воєводствах (Горлицький, Новосанчський повіти) Польщі, у Східній Словаччині. У центральній та північно-східній частинах Балканського півострова українська діаспора представлена бачванськими русинами, або русинами Бачки та Сриму, нащадками переселенців із північно-східної Пряшівщини і Закарпаття, які проживають тут від середини XVIII ст., та громадою, яку заклали наприкінці XIX ст. емігранти з Галичини.

Лемківські говірки здавна функціонували в умовах постійних контактів із говорами західнослов'янських мов – «положення на західному краї української території клином поміж польськими і словацькими говірками вплинуло на витворення різких особливостей, відсутніх в інших українських говірках» (О. Горбач), однак, якщо на півночі наявна «мішана українсько-польська смуга» (зокрема на північній Сяноччині), то «південна межа з словаками має багато етнографічних півостровів і островів; словаки втискаються глибоко на північ широкими долинами Ториси, Топлі, Ондави й інших приток Тиси» (В. Кубійович).

Ще 1904 року Іван Франко писав, що лемки – «стійка історично й етнографічно група», яка «досі залишається загадкою». Попри складну історичну долю, розпорошеність, існування в межах чужих країн, лемки як етнічна одиниця, за словами уродженця Лемківщини В. Кубійовича, «становлять собою окрему одиницю; їхня говірка, духова і матеріальна культура має, з одного боку, своєрідні архаїчні, деінде втрачені особливості, з другого – виявляє вплив словацько-польського оточення, зокрема на мову [...]. Лемки більш, ніж інші групи, прив'язані до своїх гір, традиційних форм життя і церкви та відпорні на зовнішні впливи; це зберегло їх перед денаціоналізацією і витворило притаманний їм консерватизм. Порівняно з іншими групами лемки виявляють більшу племінну солідарність».

Історію досліджень лемківських говірок розділяють 40-і рр. XX ст. – роки примусових переселень. Різні аспекти вивчення лемківських говірок представлено у працях І. Верхратського, З. Штібера, Й. Шемлея, І. Зілинського, І. Панькевича, Я. Рігера, М. Лесева, Д. Бандрівського, які здебільшого аналізували систему говору до періоду депортації, а також К. Глуховцевої, М. Гнатюк та ін., об'єктом зацікавлення яких стали говірки переселенців.

Незважаючи на пережите, на потужні асимілятивні процеси, існування в чужому мовному середовищі, лемки дотепер намагаються зберегти свою мову й культуру, передаючи рідне слово наступним поколінням.

Надсянський говір – один із говорів галицько-буковинської групи південно-західного наріччя – в Україні досить компактно локалізований у західній частині Старосамбірського, Мостиського та Яворівського районів Львівської обл., хоча визначення меж говору є дискусійним (у студіях М. Пшепюрської-Овчаренко, Ф. Жилка, І. Матвіяса, М. Лесева, М. Онишкевича, П. Гриценка, М. Глушко, Л. Хомчак та ін.).

О. Горбач у 70-их рр. XX ст. окреслив територію його поширення в минулому часі: «надсянські говірки (або долівські) тяглися вузькою смугою уздовж Сяну від горішнього Сяну на півдні до зустрічі з діялектами польської мови на півночі та заході», а дослідниця говорів Надсяння М. Пшеп'юрська-Овчаренко 1986 р. констатувала, що «старовинні говори Надсяння і Засяння зникли з мовного обширу української мови», адже носії говору були позбавлені своєї території, були примусово розселені, розпорошені в результаті депортаційних акцій. Саме втрата цілісності діалектного простору мала зумовити швидку асиміляцію, нівеляцію та знищення говору.

Надсянський говір 1939 року і початку XXI ст. – це різні діалектні системи. Додепортаційний період позначений сильним впливом польської мови, яка до того ж була офіційною; після «трансферу» цілісною залишилася східна

частина говору, західну ж можемо лише реконструювати на підставі мовлення переселенців, польський вплив виявлено здебільшого на території Польщі, водночас польські говірки часто витісняють надсянські. Останнім часом з'явилася тенденція до звуження території функціонування надсянських говірок в Україні під впливом наддністрянського говору й української літературної мови, що підтверджують сучасні дослідження (Л. Хомчак, В. Шелемех-Різник та ін.).

Однак вивчати говірки Надсяння стає дедалі важче, адже основна частина історичної території входить до складу Польщі, а в Україні носіями говору є переважно представники старшого покоління.

Холмські говірки продовжують ареал поширення західноволинських говірок на території Польщі і простягаються українсько-польським кордоном на північ від надсянських: «від р. Річиці на півдні (десь напроти м. Володимира-Волинського) до гирла р. Гучви, отже, з басейну річки Гучви десь до околиць трохи на північ від Грубешева», де «після війни тільки де-не-де залишилися невеличкі групи українського населення» (М. Лесів).

Діалектологи неодностайні щодо місця холмських говірок у системі говорів української мови: здебільшого холмські говірки відносять до волинсько-подільської групи південно-західного наріччя як продовження ареалу поширення західноволинських говірок, хоча перехідні говірки мають виразні риси говорів північного наріччя. М. Лесів виокремлює групу волинсько-холмських говірок, вважаючи, що вони належать до тієї ж системної групи, що й українські говірки на Волині на схід від Бугу, а Ф. Жилко розглядає холмські в межах волинських.

Над Бугом і Нарвою… Найбільш західна група українських говорів північного наріччя – підляські говірки, які, як зазначив М. Лесів, «знаходиться сьогодні в границях Речіпосполитої Польщі від ріки Нарви на півночі (Білостоцьке воєвідство) через Білопідляське воєвідство аж до північних окраїн нинішнього Холмського воєвідства до лінії дещо на південь від Володави та Парчева, де підляські говірки переходять у холмські, себто перехідні до південно-західних, та волинські».

Різні аспекти дослідження холмських та підляських говірок містять праці українських і польських діалектологів (В. Курашкевич, М. Лесів, Ф. Чижевський, М. Саєвич, С. Вархол, Г. Аркушин, Н. Осташ, Л. Лабович, Ю. Бідношия та ін.).

Значну частину носіїв говорів з Холмщини та Південного Підляшшя було примусово вивезено в часи Першої і Другої світових воєн в УРСР чи на північ та захід Польщі. Мешканцям Північного Підляшшя, які уникнули депортації (влада ідентифікувала їх як білорусів), вдалося дотепер зберегти мову та традиції, незважаючи на потужний вплив польської та білоруської мов і культур.

Терени порубіжжя особливо важливі для дослідників діалектів, адже через історичні передумови старожитні українські говори зазнали значних випробувань – від асиміляції до спроби повного знищення. На часі активізація уваги до етнічних українських земель поза межами України, зокрема на українсько-польському пограниччі. Українські говірки, депортовані разом з їх носіями, потребують особливої уваги задля фіксації та збереження унікальних мовно-культурних артефактів.

Бібліографія

Аркушин Г. Українські говірки Підляшшя: сучасне усне мовлення. Луцьк, 2022. 196 с.

Лесів М. Українські говірки в Польщі. Варшава, 1997. 496 с.

Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення: монографія / відп. ред. І. Патер, упоряд.: О. Муравський, М. Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019.

Studia nad słownictwem gwar ukraińskich w Polsce: emkowszczyzna i gwary nadsańskie / pod kier. J. Riegera. Warszawa: WN «Semper», 2002.

Ukraińskie i polskie gwary pogranicza / pod ped. F. Czy ewski, H. Arkuszyn. Lublin; uck, 2001.

Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності; НАН України, Ін-т народознавства, Львів. іст. музей. Львів, 2017. 351 с.

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА

Якими були особливості пізньорадянського колоніалізму?

У період існування СРСР офіційна ідеологія була, як відомо, антиколоніальною. Колоніальна сутність Російської імперії визнавалась, а от Радянський Союз нібито не носив рис колоніальної імперії. Але, як це було характерно для радянської ідеології і політики, декларації зовсім не співпадали з практикою. СРСР мав усі ознаки колоніальної держави і продовжував політику імперії щодо своїх окраїн. Це довела війна Росії проти Ічкерії, Грузії, України.

Союз РСР від самого початку свого існування залишався утворенням імперського типу. Він «силою і шляхом тотального контролю утримував разом різноплеменний світ, – писав у 1992 р. сходознавець і політолог Альгес Празаускас, – своєрідний євразійський паноптікум народів, які не мали між собою нічого спільного, крім родових властивостей Homo sapiens і штучно створених нещасть. Подібно до інших імперій, в Союзі склалися могутні імперські структури, ідеологія, система квазістанової нерівності. Російське ядро імперії аж ніяк не процвітало, але ця обставина не унікальна в історії імперій: в минулому подібну участь розділили Іспанія, Португалія, Анатолія».

Для отримання відповіді на поставлене питання, очевидно, треба чітко визначити, що таке колоніалізм і що таке колоніальна імперія? Треба визнати, що визначень існує багато. Тому ми будемо спиратися на найбільш поширені і об'ємні, універсальні, спільними елементами у них є наявність різних частин держави, які знаходяться в нерівних умовах, певні території піддаються економічній експлуатації та мають менше політичних прав. Частіше за все це чужі території, захоплені воєнним шляхом і їх основне населення належить до іншої національності.

Наявність таких ознак характерна була й для України часів СРСР. Російські більшовики воєнним шляхом знищили українську державність у 1917–1921 рр. Знищено було її вогнища і на Далекому Сході, на Кубані. Однак ще до другої половини 1920-х рр. на території України точилася збройна боротьба за незалежність. Для упокорення українського народу впродовж 1920–1930-х рр. застосовувалися жорстокі методи: репресії, висилки, «розкуркулення», депортації. Цілеспрямовано геноцидний характер мав голод 1932–1933 рр., як і його репетиційний попередник 1921–1923 рр. Набутий досвід винищення народу був застосований і в післявоєнний період – 1946–1947 рр.

Після окупації України на її території уже в 1920-ті рр. стояла Червона армія, що складала 1 млн 200 тис. регулярного війська. На 85% воно складалося з великоросів. Були і наймані війська – китайські, монгольські, литовські полки. А ще були частини особливого призначення, ЧК, ДПУ. Діяла єдина централізована партія, єдині громадсько-державні структури.

Вся різношерстна політична верхівка України в 1920–30-і роки була репресована. Україна була завойована. Участь частини місцевого населення у воєнних діях на боці більшовиків дала їм підстави кваліфікувати події не як

окупацію, зовнішнє завоювання, а як громадянську війну. Хоча за змістом ці воєнні насильницькі дії носили явно колоніальний характер. Збройна боротьба українців, особливо західних, у 1940–1950-х рр., явне тому свідчення.

В 1960–80-і рр. боротьба за зміну політичного статусу України видозмінилася, але не припинялася. З сфери фізичного протистояння вона перемістилася в сферу інтелектуальну, ідеологічну і культурно-духовну.

Характерною ознакою колоніалізму, в т.ч. радянського, була політична нерівність регіонів, республік, України і Центру. Радянський Союз був жорстко централізованою державою, де всі рішення приймала в Москві компартійна верхівка – Політбюро. Регіони завжди знаходилися в підпорядкованому становищі і мали виконувати рішення Центру – зовнішньої сили щодо України та інших республік.

У повоєнний період практика відносин Центру з республіками не була такою жорсткою, як у 1920–1930-і роки. Центр враховував інтереси місцевих еліт, нерідко використовував українську номенклатуру для зміцнення імперських основ політики і власних позицій. Місцева українська еліта була включена в радянську номенклатуру.

На думку Сергія Плохія, «починаючи з 1950-х рр. українська партійна еліта не тільки правила своєю республікою, а й стала молодшим партнером в управлінні Радянським Союзом. У ці роки «друга радянська республіка», як називали Україну західні оглядачі, уклала з «республікою номер один» (тобто Росією) неофіційний пакт про поділ влади». Насправді висловлена вченим теза – велике перебільшення. Цей поділ, навіть «за замовчуванням», носив чисто формальний, показушний і пропагандистський характер. Реально всі важелі управління перебували в руках однієї – російської політичної і управлінської еліти. Український елемент її, тотально асимільований, покірний і відданий, навіть у часи його найбільшої присутності в центральній владі, діяв лише на «прислужці», як старанний виконавець волі імперських провідників.

В Україні діяли і спеціальні форми зовнішнього управління. Під повним контролем Центру завжди знаходилися всі силові органи. Командування військових округів в Україні підпорядковувалося виключно Москві. У 1970–1980-ті рр. в Україні перебувала півмільйонна радянська армія, сформована за екстериторіальним принципом. Як згадував перший Президент України Леонід Кравчук, армія, яка перебувала в Україні, «підпорядковувалася тільки Москві. Навіть Щербицький, член Політбюро, не міг давати ніяких директив командувачу округу, ні-я-ких, це було поза республіканським впливом будь-якого рівня керівництва».

На сторожі імперських інтересів стояли структури політичного розшуку і політичних репресій. В складі Комітету держбезпеки УРСР був спеціальний відділ КДБ СРСР, який контролював діяльність Компартії України і всіх посадових осіб. КДБ радянської України був одним із найбільш реакційних підрозділів КДБ СРСР, оскільки постійно знаходився під особливим контролем Москви.

Колоніальний характер носила й економічна експлуатація національних районів СРСР. Про таку політику російського керівництва радянської держави щодо українських земель у складі СРСР вперше в Радянському Союзі заявив у 1928 р. економіст Михайло Волобуєв. У статті «До проблеми української

економіки», поміщеній у журналі «Більшовик України» (1928, № 2–3), він стверджував, що Україна, як і в минулому, має всі ознаки колонії Росії й економічно експлуатується нею.

З роками колоніальна експлуатація України тільки посилювалася. Її економіка, ресурси стали дешевою і основною базою індустріального розвитку СРСР. Висока інтенсивність використання матеріальних, фінансових і людських ресурсів України у межах СРСР привела до їх вичерпання. Відповідно у 1970–80-і роки суттєво уповільнилися темпи розвитку економіки радянської України. Неухильно зменшувалася її частка в загальносоюзних капіталовкладеннях. УРСР продовжувала індустріалізацію, у той час як високорозвинуті країни досягли постіндустріального рівня розвитку суспільства і вступили в технотронну еру.

У 1970–1980-і рр. Україну продовжували спеціалізувати на енерго- і матеріалоємному виробництві за істотної (кам'яне вугілля) або майже повної (нафта, газ) вичерпаності корисних копалин на своїй території. В України відбиралися значні матеріальні і фінансові ресурси. За розрахунками британського вченого Пітера Вайлза, Україна регулярно вносила до радянського бюджету на 10% більше, ніж отримувала з нього. Вилучення поточного доходу України й використання його в інших регіонах СРСР, за твердженням американського економіста Холланда Хантера, було визначальною ознакою економічної історії України.

Україна, як й інші союзні республіки, була обмежена в розпорядженні навіть своїми коштами. Так, якщо будівництво в республіці здійснювалося в межах 3 млн руб. – дозвіл давала Рада Міністрів УРСР, а якщо більше цієї суми – це вже потребувало дозволу Москви.

«Міжреспубліканський розподіл праці», здійснюваний Москвою, зумовлював непропорційність і однобокість української економіки. Продукуючи переважно напівфабрикати, вона функціонувала як придаток до економіки Російської Федерації, де, як правило, виготовлявся кінцевий продукт. На кінець 1980-х рр. на Росії замикалися 72% господарських зав'язків України. При цьому Росія могла забезпечити виробництво 65% кінцевого продукту, а Україна – лише 15%. Фактично не мала замкненого циклу виробництва з більшості своїх виробів й українська частина союзного військово-промислового комплексу. 70–80% кінцевої продукції випускалося в Російській Федерації. В Україні випуск зброї та військової техніки із закінченим циклом виробництва становив лише 3–4% усієї номенклатури. Крім того, усі військово-промислові виробництва України мали своїх «двійників», інколи декількох, у Росії.

Територія України була перевантажена гірничо-металургійними та хімічними комплексами. При цьому 90% українських підприємств були підпорядковані Москві.

Реальністю радянського життя був культурний колоніалізм. Його нормою була вищість російської мови і культури, культурна і релігійна дискримінація. Випускників вищих навчальних закладів радянської України у великій кількості відправляли в російські регіони, а в Україну масово завозили їх російських колег. Про становище української культури в СРСР можна окремо прочитати у книзі Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І нині

в культурній, освітній, науковій сферах Російської Федерації фігурує величезна кількість вихідців з України.

Хоча окремі сучасні історики і політологи й пишуть про те, що в Радянському Союзі будь-які глобальні проєкти здійснювалися на основі альянсу великоруського й українського народів, насправді це було не так. Великоруський і український народ ніколи не виступали в російській історичній традиції і політиці як рівносуб'єктні. Український народ розглядався, як підкреслювалося, переважно як частина великого російського народу, і стосунки між ними будувалися не в площині спільної рівноправної взаємодії, а в площині підпорядкування, ієрархічної залежності, підпорядкованого й асимільованого використання сил і потенцій українського народу для загальноімперських цілей. Українців використовували, як зазначалося, не стільки як імперформуючий етнос, стільки як пасивний імперонаповнюючий та імпероутримуючий. Вони були по суті тією силою, що «збирала» великий євроазійський простір, вибудовувала багато російських регіонів. Їх активно розселяли по всій імперії – від російського Нечорнозем'я до Далекого Сходу. Депортації, висилки, рознарядки, переселення, армія, будови п'ятирічок, освоєння цілини, Далекої Півночі, нафтогазових родовищ, будівництво БАМу та ін. стали основними каналами нищення українства і зміцнення російського імперського устрою і порядку.

Пізньорадянський колоніалізм носив «м'який», «ліберальний» характер, але це не змінювало суті. Основоположними рисами його залишалися нерівність, експлуатація, соціально-політичний диктат і послідовне та цілеспрямоване знищення ідентичності неросійських народів.

Бібліографія

Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. Вильнюс, 1990; Москва, 2001.

Попович Мирослав. Червоне століття. Київ, 2005.

Лосєв Ігор. Чи була Україна колонією? // Тиждень. 2017. 2 листопада, № 44 (520).

Даниленко Віктор. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018.

Плохій Сергій. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Харків, 2019.

Віктор ДАНИЛЕНКО, Олександр ДАНИЛЕНКО

Розділ VII

ПОСТТОТАЛІТАРНИЙ СВІТ, СУЧАСНА УКРАЇНА І НЕОІМПЕРСЬКИЙ ПРОЄКТ ПУТІНСЬКОЇ РОСІЇ. РАШИЗМ У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ІСТОРИЧНОГО ТА СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

«Первісно, до формування держапарату і законодавчої бази, ми змушені будемо [миритися] з поняттями “Україна”, “українець”»

З інструкції окупантам РФ щодо поводження з місцевим населенням. Київщина (лютий 2022 р.)

Рашизм: чи це є російський різновид фашизму і нацизму?

19 травня 2022 року в газеті The New York Times було опубліковано колонку професора історії Єльського університету, доктора наук Тімоті Снайдера під назвою «Ми маємо сказати це вголос: Росія – фашистська держава». Як на мене, ключовими словами в цій назві є фраза «ми маємо сказати це вголос». Те, що «Росія – фашистська держава» було уже не раз сказано, однак, як засвідчує житейська мудрість, щоб викликати суспільний резонанс, за кожним сказаним словом має стояти знакова постать. Такою постаттю світового масштабу на сьогодні є Тімоті Снайдер, і в його устах твердження про фашизацію Росії звучить уже не як одне із оприлюднених наукових суджень, а як вирок путінському режиму та його лідеру – воєнному злочинцю Володимиру Путіну особисто.

У твіттері від 1 липня 2022 року, характеризуючи персону Путіна, Тімоті Снайдер зазначив: «Він досягнув піку тиранії, а отже, перетворюється на пародію». І в цьому криється правда про глибину морального виродження кремлівського зверхника: «Володимир Путін вважає, що він може вирішувати, існує Україна чи ні. Бог сказав йому, що українські душі насправді – росіяни. Історія відкрила йому, що Україна прагне єдності з Росією. І навіть мова, якою він спілкується, дозволяє йому вторгатися в будь-яку країну, де нею розмовляють. І тому, мовляв, Україна має бути атакована, і будь-хто, хто думає чи говорить про Україну, має бути вбитий, депортований або принижений».

Отже, високе Слово Науки щодо фашизації Росії і морального розтління її керівника наразі було промовлено авторитетним ученим чітко й однозначно. Воно в певному сенсі відкрило шлюз до подальшого аналізу – осмислення й переосмислення фашизму як складного ідейно-політичного феномену. А початок дискурсу було покладено в першій же фразі американського професора: В Радянському Союзі «фашизм як ідея ніколи не був переможений». Ніхто так і не спромігся визначити, що ж означало це поняття стосовно сталінського режиму. По суті справи «фашизм перетворився в оболонку, котру можна було наповнити будь-яким змістом».

Якщо з ідеологією фашизму такі складнощі, то ***постає питання про визначальний контрапункт політики і практики фашизму*** (тут і далі курсив мій. – *Авт.*). Як про це писав нині популярний в Росії нацистський мислитель Карл Шмітт, «реальна практика фашизму починається із втілення в політичну риторику країни поняття «ворога». Більшовизм у цьому відношенні посів чи не чільне становище у знищенні «класових ворогів» – буржуазії, підприємців, власників сільських господарств, інтелігенції й духовенства. Власне, радянські ідеологи стали називати ворогами й фашистами усіх, «хто проти нас». Під час Другої світової війни, зрозуміла річ, ворогами були німці. Тут немає жодної проблеми. Однак у добу холодної війни в ранг «фашистів» уже були підверстані американці й англійці. Дісталося тоді й так званій «зграї Йосипа Броз Тіто» за його відступництво від сталінізму. Ось і сьогодні: обрядившись в тогу «антифашизму», Путін взяв на себе місію одноосібно визначати,

хто є «ворогом» російської держави. «Наразі, – пише Тімоті Снайдер, – «українці були оголошені "нацистами" просто тому, що відмовилися визнати себе росіянами і вчинили опір».

На себе ж путінська гвардія нап'яла тогу «антифашистів». У такому контексті втрачає смисл будь-яка наукова полеміка, коли на всіх, хто «проти Путіна», наліплюють ярлик «фашизму». Ставати тут «на прю» просто ні з ким і ні для чого. Слід діяти: практика боротьби проти гітлеризму довела, що нанести справжню поразку німецькому нацизму вдалося насамперед на полях Другої світової війни. Сьогодні ця історична місія судилася Україні. І ми маємо перемогти. В противному разі, зазначає професор Снайдер, «…якщо Росія переможе Україну, це буде означати не лише руйнування демократії грубою силою – хоча це було б жахливо само по собі. Це деморалізує демократію».

Й така загроза не надумана – ліберальна демократія переживає нелегкі часи. Саме про це йшлося під час 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17–19 лютого 2017 р.), де базова доповідь звучала таким чином: «**Постправда, пост-Захід, постпорядок**). Уже тоді доповідачі на форумі констатували: нинішній світ вступив у найбільш неспокійний після 1945 р. період; західне ліберальне суспільство дедалі більше замикається в собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних сил»; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану, що й було проілюстровано незаконною анексією Криму та агресією на Донбасі. Після нападу Росії на Україну в 2014 році, на превеликий жаль, Захід обмежився висловлюванням «глибокої занепокоєності» та такими-сякими куцими санкціями проти кремлівських зверхників.

Не зустрівши належного опору, Росія перейнялась утвердженням у світі брехні, що нібито «правда в силі», а натомість «розсудливість – для невдах», оскільки, мовляв, у глобальному масштабі «демократія приречена». Відтак слово Тімоті Снайдера на захист демократії об'єктивно стає потужною підтримкою нашої країни: «Якби Україна не чинила опір, ця весна стала б темними часами для прихильників демократії по всьому світу. Якщо Україна не переможе, темрява може тривати десятиліттями».

Заклик до боротьби проти фашизму звучить у Тімоті Снайдера як набатний дзвін. У своїй короткій колонці для газети вчений 42 рази використовує термін «фашизм», 4 рази – «антифашизм», однак до терміна «нацизм» вдається лише 8 разів. Таке інтенсивне згадування терміна «фашизм», порівняно з нижчим ступенем використання терміна «нацизм», як на мою думку, має своє пояснення. Насамперед суть справи полягає у форматі публікації – газетний матеріал не повинен уподібнюватися академічному науковому викладу, доречному для наукового фоліанту. Насправді пересічній людині мало діла до різниці в тому, як науковці трактують поняття «фашизму» чи «нацизму» – у неї є своє житейське розуміння цього жахливого злочину проти людяності. Тож не дивно, що надзавданням публікації Снайдера було донести уже в самому заголовку до широкого кола світової громадськості головне: «***Ми повинні сказати це вголос: Росія – фашистська держава***».

Важливо, що цей алармістський рефрен щодо загрозливого процесу «фашизації Росії» пролунав з трибуни впливової газети Америки на повен голос. Прикладом високого градусу цієї публікації може служити хоч би й таке

судження: «***Фашисти***, що називають ***фашистами*** інших, – це ***фашизм,*** доведений до нелогічної межі у своєму поклонінні перед ірраціональним».

Заклик Тімоті Снайдера обумовлювався високим ступенем російської загрози: «Це фінальна точка, в котрій мова ненависті вивертає реальність навиворіт, а пропаганда перетворюється у чистої води заклинання. Це максимальне торжество волі над мислю. ***Назвати фашистами інших, будучи фашистом, – в цьому полягає основа путінського методу***. Американський філософ Джейсон Стенлі називає його «підривною пропагандою». Я запропонував термін «шизофашизм». В українців є більш елегантне визначення – вони називають його «рашизмом».

Злободенність поняття «рашизму» вимагає свого подальшого опрацювання й запровадження в сучасну систему мислення. Тим часом цей термін уже увійшов у широкий вжиток, він зафіксований на сайті всесвітньої енциклопедії. Зокрема, стаття «рашизм» перекладена на 25 мов світу. Сам термін поєднує в собі слова «Russia» і «фашизм», у ньому асоціативно прослуховується співзвучність зі словами «фашизм» і «расизм». Він передає собою сучасний стан сприйняття путінізму як ідеології, політики й практики, що складає собою свого роду амальгаму основних принципів фашизму і сталінізму. Наразі цей термін зустрічає спротив з боку деяких представників російських ліберальних кіл, – мовляв, не усі ж з цією владою згідні.

Відповідь на зауваження, що слово «рашизм» образливе для російського народу, дасть час і люди, що представлятимуть собою нову Росію. Слово «слов'янофіли» спершу теж було кепкуванням з боку їхніх противників. Однак з часом воно стало науковим терміном.

Бібліографія

«Мы должны сказать это вслух: Россия – фашистское государство». URL: https://medusa.io/feature/2022/05/21/my-dolzhny-skazat-eto-vsluh--rossiya-fashistskoe-gosudarstvo

Путін на піку тиранії – Тімоті Снайдер про події в Росії – останні новини. URL: https://nv.ua/ukr/opinion/putin-na-piku-tiraniji-timoti-snayder-pro-podiji-v-rosiji-ostanni-novini-50253464.html

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: чи далеко від «лайтфашизму» до нацизму?

На заклик з боку американського науковця доцільно розглянути й точку зору деяких представників російської науки. Йдеться, звісно, не про кремлівську гвардію – спеціалістів по обдурюванню населення. Назагал, як зазначив міністр зовнішніх справ України Дмитро Кулеба, «Росія – країна вбивць і відвертих брехунів». Однак є й ряд поважних дослідників, визнаних в академічних колах Росії, здебільшого тих, що емігрували на Захід. Так, В'ячеслав Іноземцев – відомий російський економіст, соціолог, ліберальний громадський і політичний діяч. Він – один із перших російських науковців, що порушили питання про фашизацію Росії. У 2016 році на форумі пам'яті Бориса Нємцова в Берліні він висловив думку, що в Росії складається «м'який варіант фашистського режиму». Тобто, проблема була поставлена, але в дещо пом'якшеній формі – адже мова йшла про країну його тодішнього проживання.

У визначенні основних параметрів цього «лайтфашизму» Іноземцев називає: одержавлення економіки й перетворення Росії в корпорацію; посилення націоналістичної риторики і настирливе протягування ідеї народної єдності; пропаганда єдності між партією, народом і вождем; нав'язливе порушення питання про доцільність справедливого насилля, навіть коли воно й незаконне, але йде нібито від імені народних мас; курс на згуртування держави й певних фінансових еліт заради досягнення єдиної цілі, визначеної лідером нації тощо. Що вже говорити про дрібніші ознаки фашизації – про культ маскулінності вождя, про пріоритет вольових начал у визначенні політичного курсу, про забезпечення державою згуртованості й стабільності суспільства.

Отже, основні параметри суспільства засвідчують наявність «звичайного фашизму». Щоправда, привертає увагу одне важливе застереження Іноземцева: «Моя думка полягає в тому, що ми сьогодні бачимо – це фактично кристалізація корпоративної держави, котра була в Європі часів Муссоліні в Італії, за часів Франко в Іспанії». Отже, увівши поняття «фашизм», В'ячеслав Іноземцев не став на той час визначати режим як «нацизм» – цю своєрідну «червону лінію» в 2016 році він, судячи з усього, психологічно ще не міг подолати: «Я не говорю про нацизм, ***в Росії нацизм неможливий, на мій погляд, тому що держава настільки багатонаціональна, що для просування якоїсь ідеї достоту російської, вона згубна – це розуміють усі, включаючи Путіна і його близьке коло… Расової ідеї немає й бути не може. Ідея в Росії абсолютно імперська. Імперія не є нацистською державою – це принципово різні речі».***

З нашого боку, на ці судження шестирічної давності виникає законне: а хіба «Третій Райх» як нацистська держава не був імперією? Взяти хоча б офіційну назву цього державного утворення – «Deutsches Reich» (Німецька імперія). Чому ж імперськість Росії трактується як нібито запобіжник нацизму? Не переконувало і таке твердження В'ячеслава Іноземцева: «Імперія являє собою експансію і домінанту певної метрополії над колоніями, котрі повинні бути раді тому, що вони колонії. Мова не йде про винищення, расову

чистоту, не доведи Господи». У викладі Іноземцева кремлівські зверхники нібито далекі від політики винищення й переймаються лише одним: «Про життєвий простір йдеться. Це ми бачимо на прикладі Криму, і східної України, і того, що було раніше, розпочинаючи від Грузії й Придністров'я».

Знову виникає запитання: чи ж складовою частиною нацизму не було проголошення Гітлером завоювання «життєвого простору» (Lebensraum)? Тому дивно, що, в розумінні Іноземцева, агресія Росії проти України станом на 2016 рік була лишень якимось технологічним вирішенням «життєвого простору». Так само на той час Іноземцев жодним чином не допускав уподібнення Гітлера і Путіна: «Звичайно, нині набагато м'якше, слава Богу, наразі у світі немає такої готовності йти на насилля, розв'язувати війну, немає її в Путіна. Путін абсолютно не Гітлер, він не загарбник, він не прихильник переділу світового порядку». А що стосується агресії, то, мовляв: «Крим і Україна – це те, що підняло його популярність, це абсолютно такий театральний мікроімперіалізм, як іноді говорять наші французькі колеги».

Далі ідея «театрального мікроімперіалізму» набирала в Іноземцева форми захисту благочестивої Росії: «Тут немає такої екзальтації. Фашизм 1920-х років опирався на велетенський масовий народний рух, сьогодні ж у нас імітація цього руху, у нас країна імітацій, тому вона нікуди не просунеться, не буде жодних танкових колон, котрі підуть на Київ. Це страшилки, якими західні політики лякають народ».

А час спливав, і після цих заяв багато чого у світі змінилося. В'ячеслав Іноземцев став працювати у Вашингтоні і вийшов із сфери репресивних заходів Кремля. Ми не станемо кидати камінь у бік професора – кожна людина має право не лише на власну думку, але й на помилку. Тут головний суддя для кожного з нас, як висловлювався Олександр Пушкін, «едина разве совесть». До того ж нині опорною точкою для осмислення й переосмислення сутності політичного режиму Путіна став для багатьох кремлівський геноцид у Бучі, Ірпені, Гостомелі та інших містах і селищах України. Ці прояви варварства поставили проблему агресії в принципово нову систему координат: увесь світ отримав можливість уздріти машкару «російського держиморди». Уже не у різновиді «лайтфашизму», а людиноненависницького нацизму.

Тож відбулися зміни і в оцінці В'ячеславом Іноземцевим агресивної політики Росії, його оптика бачення проблем теж набула іншого формату. Нині професор вважає, що після нападу на Україну на агресора чигає «серйозна криза, найсерйозніша з середини 90-х років, навіть більш серйозніша 1998 року за масштабами падіння і за масштабами зниження реальних доходів». Однак сподіватися на вирішальну силу російського народу щодо припинення війни проти України буде марно: «Від них давно нічого не варто чекати. Від них варто очікувати лише більше терпіння й чергових вигуків во славу президента». Те ж саме стосується й ділових кіл Росії: «Нічого не відбудеться». Населення віддавна демонструє свою здатність до виживання – їм доведеться жити з новими цінами й покірно змиритися з перипетіями долі.

Що ж стосується ролі України, то тут у професора Іноземцева сталось фундаментальне зрушення. Так, на запитання: «Що може зупинити російську армію і Володимира Путіна?» – його відповідь прозвучала чітко й однозначно: «Українська армія й українські добровольці».

У подальших інтерв'ю ця тема поглиблюється: «розмови про те, що ми зараз позакриваємо нафту й газ, і через місяць Путін піде з України, це я не знаю, на кого розраховано. Це повне безглуздя». І далі: «Війна може закінчитись лише поразкою Путіна на полі бою, але з економічних причин вона не закінчиться ніколи».

Допускаючи тимчасове утримання Росією деяких окупованих районів України, В'ячеслав Іноземцев не допускає й думки про можливість відновлення в них ефективного суспільно-економічного життя чи навіть відбудови зруйнованих міст: «ніхто в міжнародній спільноті не визнає ці території російськими. Їх можна, мабуть, «приєднати» до Росії, щоб створити формальний привід їх відновлювати, легітимно вкладати туди гроші, але я впевнений, що ніхто не буде цього робити, тому що є загроза їх відторгнення». Життя за минулі 8 років показало, що в окупованих росіянами районах Донбасу «багато підприємств фактично не працювало, багато було демонтовано й вкрадено в Росію, і все, що робив Кремль, він платив місцевим жителям пенсії й виплати. Це було все».

Еволюція поглядів В'ячеслава Іноземцева показова – вона вселяє надію на появу більш широких кіл демократичних сил Росії й процесу їх подальшого згуртування.

Бібліографія

«В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: https://www.svoboda.org/a/28047747.html

Нового Грозного точно не будет. Экономист Владислав Иноземцев о том, будет ли Россия восстанавливать Мариуполь. URL: https://www.currenttime.tv/a/novogo-groznogo-iz-mariupolya-ne-budet-ekonomist-vladislav-inozemtsev/31867455.html

«Самый серьезный кризис с середины 90-х годов, хуже 1998 года по масштабам падения»: экономист Иноземцев – о «дне» экономики России. URL: https://www.currenttime.tv/a/samyy-sereznyy-krizis-s-serediny-90-h-godov....

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: які контури цього політичного режиму?

Виступ Тімоті Снайдера отримав значний резонанс у середовищі російських науковців. На відміну від В'ячеслава Іноземцева, багато з них (здебільшого тих, хто й досі мешкають у Росії) так і зупинилися перед «червоною лінією», зважаючи на пресинг путінського антидемократичного законодавства щодо оцінки історичних подій. Ніхто не прагне отримати 3–5 років ув'язнення за висловлення симпатії щодо України. Спрацьовує психологія виживання, зокрема й тих, хто пов'язав свою діяльність із фондом «Либеральная мысль». Один із них – доцент «Вищої школи економіки» Олександр Кинєв – поступив у традиціях радянської дійсності: «засудити й відмежуватися»: «Я думаю, що стаття пана Снайдера до науки не має жодного відношення. Це таке собі типове політичне обзивання, елемент інформаційної війни в чистому вигляді. Тому що під його критерії, які він там описує, підходить практично будь-яка персоналістська диктатура. Але називати будь-яку персоналістську диктатуру фашистською – це, м'яко кажучи, дуже сильне перебільшення. Тому це просто ярлик, це інформаційна війна, це взагалі не наука жодним чином».

В даному випадку, як це часто велося за радянських часів, науковці будь-що намагаються відмежуватися від політичної характеристики проблеми, а натомість спрямовують її обговорення в русло наукової схоластики: «як розуміти те чи інше поняття», «як воно співвідноситься з іншим поняттям», «чи відповідає це поняття усім критеріям, чи лише окремим із них» тощо. Хоча насправді їх лякає те, що «Снайдер говорить про фашизм не лише правлячих кіл Росії, але він і Росію називає фашистською країною».

Тож з боку частини російських науковців пропонується така собі псевдоакадемічна казуїстика: країною правлять фашисти, але країна не є фашистською! І тут у хід іде жонглювання термінологією: мовляв, слід погодитися, що у фашизму є «певні історичні джерела й певні риси. Деякі із цих рис не спостерігаються у правлячих колах Росії, не кажучи вже про країну в цілому. Справа в тім, що фашизм для того, щоб бути фашизмом, повинен пропонувати якусь ідею для мас, він має запропонувати якесь краще майбутнє, а не лише дивитися в минуле… Що фашизм – це все-таки про краще майбутнє для якогось певного кола людей. Цього ми в путінізмі не спостерігаємо».

Дивна виходить логіка: якби Путін запропонував якусь модель кращого майбутнього, то в Росії був би фашизм, але злиденність путінської ідеології, мовляв, є ознакою того, що до фашизму Росія ще не дотягує. Це якраз той випадок, коли недоліки путінізму стають нібито продовженням його чеснот. «Звісно, – зазначає професор Ратгерського університету (США) Сергій Єрофеєв, – путінізм можна асоціювати з фашизмом. Однак для того, щоб вести себе як фашист, не обов'язково бути за переконанням фашистом». Не виключено, що фашистська поведінка Путіна мотивується зовсім іншими ідейними переконаннями: «Ідея культу волі, силового очищення, розсування кордонів для своїх – це ідея почасти фашистська, але почасти вона притаманна деяким

іншим системам, іншій культурі, іншій організації. В цьому зв'язку слід мати на увазі мафіозні системи».

Знову-таки виходить дивна річ – здійснюється фашистська політика, але вождь нації, мовляв, може бути і не фашистом за своїми переконаннями. Тоді російські аналітики «вкидають» ще одну альтернативну версію: мовляв, соціальні науки ніколи ще не зіткалися із випадком, щоб ціла держава, ціла країна управлялась би мафією. Причому країна досить розвинута, країна велика, більш того, країна, що володіє зброєю, яка може знищити увесь світ. Тому заклик Тімоті Снайдера до мобілізації має, вважає Сергій Єрофеєв, має право на існування. Однак цим все не може вичерпатись. Колись-таки настане час, вірять російські ліберали, коли країна дійде точки кипіння, тоді постане проблема зміни правлячої верхівки, чи принаймні її модернізації. От для того, щоб «зрозуміти, що нам робити, зокрема, людям, котрі будуть мати якусь здатність вести переговори в майбутньому з представниками цієї системи, для того, щоб зрозуміти їх, нам, звичайно, недостатньо говорити про фашизм».

Така позиція професора Єрофеєва, який, між тим, уже змінив країну проживання, вражає своїм цинізмом. Логіка його аж надто проста: рано чи пізно відбудеться перерозподіл влади в Росії, яку зараз не варто називати фашистською, бо вона, мовляв, залишиться нам у спадщину. За цих умов сам дискурс про фашизм є навіть шкідливим, тому що він відволікає увагу від справжньої природи наявної в Росії політичної системи. А вона, мовляв, і не містить у собі типового фашистського культу лідера: «Там культ, скоріше, братви, там культ понять, там культ певних мафіозних цінностей. Звісно, там є центральна фігура. Якщо цю центральну фігуру вилучити, викинути із цієї системи, то дуже багато чого може змінитися. Сама мафія відразу нікуди не дінеться, але дуже багато чого відразу зміниться».

Отже, стратегія і тактика деяких ліберальних аналітиків зводиться до того, що хай собі Снайдер викликає в масах «лють благородну», а ми тим часом маємо пересидіти й зрозуміти, як повести себе із мафіозі, коли в якийсь момент з ними слід буде порозумітися. Тут важливо, зауважує Єрофеєв, що ці братки з поняттями є людьми хитрими, хоча й недалекого розуму, однак спритними й боягузливими, бо є інші сили, які готові їх здолати. Наразі головною небезпекою є «Мюнхен-2». Але цього Мюнхена можна уникнути, «якщо ми зрозуміємо, що коли це зло почне програвати, то тоді можна буде задуматись щодо вигідних умов переговорів для сторони добра. Але для цього слід розуміти природу тих, хто нам протистоїть». Отож торжествує типова ментальність обивателя: «будемо спостерігати», а там «воно якось буде».

Оцих самих ліберальних «сил добра», судячи з усього, влаштовує та Росія, яку вони збираються успадкувати, чи, принаймні, поділити з «силами зла». Саме тому деякі ліберальні діячі заінтересовані, щоб зняти з Росії тавро фашизму. Авторитарна природа влади, стверджує Олександр Кинєв, не є ознакою одного фашизму: якщо брати персоналістські диктатури в країнах Латинської Америки, «співпадіння буде майже тотальне – цензура, заборона опозиції, жорсткі репресії тощо. Усе це не робить країну фашистською. Фашизм – це ідеологія».

А далі вже йде пряма апологія російської дійсності. Культу особи в Росії, мовляв, немає: «у нас немає жодного масового обожнювання, у нас немає

жодних кампаній героїзації, у нас не будують пам'ятників, не перейменовуються вулиці. У нас є персоналістський режим, де є держбюрократія, є її символ і, власне кажучи, усе, чим відрізняються фашистські режими від звичайних авторитарних режимів».

Аргументація Кинєва досить примітивна, хіба що нахабна. Він заперечує все, що видно кожній неупередженій людині. Поставивши гітлерівську Німеччину за базову модель, він тестує сучасну Росію за цими показниками, звісно ж, на користь Росії. По-перше, в Росії нібито відсутня єдина ідеологія. По-друге – відсутня й тоталітарна партія, якій усе підпорядковано, оскільки «Єдина Росія» є своєрідною профспілкою без чіткої ідеології. По-третє, в Росії, мовляв, є така-сяка багатопартійність і якась подоба демократичних виборів. По-четверте, частиною фашизму є геополітика, піднесена до рівня державної ідеології, де йдеться про територіальний простір, чого нібито немає в державній риториці Росії. По-п'яте, складовою частиною нацизму є соціал-дарвінізм плюс ксенофобія, а в Росії навпаки – демонстративна поліетнічність. Аргумент щодо останнього твердження розрахований на простака: «Навіть коли розпочалася ця спецоперація [проти України], з'явилися ролики на російському телебаченні, в інтернеті, котрі прямо показували, що Росія багатонаціональна країна». Тобто, Кинєв вважає, що аргументом фашизації не можуть бути звірства в Бучі, а лише ті пропагандистські ролики, що показують по російському телебаченню.

Вести дискурс на такому рівні, коли на «чорне» кажуть «біле», – значить не поважати себе. На щастя, серед російської наукової громадськості з'являються особи неконформістського складу. Один із них – викладач «Вищої школи соціальних і економічних наук» Ілля Будрайтскіс. На його думку, за основу мотивації дій російського населення влада Кремля якраз і покладає ідеї соціал-дарвінізму, коли відбувається «розширення принципів конкуренції й боротьби за існування на рівень глобального світопорядку», а міжнародне право й права людини трактуються лише як «приховування тваринного / природного прагнення до домінування за рахунок інших». Засобами пропаганди доносяться ідеї, що все, що лежить за межами особистого існування – є брехливим і лицемірним. Ця сувора практика повсякденного життя призводить населення «до повного безсилля перед політичними діями керівництва країни, зокрема щодо розв'язування агресії проти України».

Нав'язувана російською владою абсолютизація приватного життя (триматися подалі від політики!) призвела до того, що люди уже позбулися й права на приватне життя і висловлення особистої думки. А тим часом щоденна практика засвідчує постійне прагнення влади підштовхнути людей до висловлення публічної підтримки кремлівської політики. Тобто, люди мають продемонструвати себе єдиним народом виключно через пасивну підтримку влади: «про це засвідчує насамперед те, що громадянська належність у нинішній Росії ототожнюється із підтримкою рішень влади і військової операції в Україні».

За часів Гітлера світова політика трактувалася нацистами як боротьба рас: раси конкурують між собою, а існування кожної із них стає загрозою для існування іншої. Тому, мовляв, виживання однієї залежить від знищення іншої. В нинішній Росії проголошена Путіним політика денацифікації України означає не що інше, як практику насильницького «перевиховання» аж до знищення.

Боротьба з нацизмом трактується як боротьба росіян проти неросіян, які автоматично стають антиросіянами. З цього приводу Будрайтскіс зазначає: «В офіційній пропаганді можна натрапити на вказівки про те, що нацистами є не лише всі українці чи то носії особливої української державності, але й увесь Західний світ. Якщо ви не згодні з позицією Росії, якщо ви не згодні з поглядами її властей на те, що відбувається, ви є нацистом. Таким чином, нацизм виступає не в якості злочинної ідеї, а в якості суті речей. Якщо ви українець чи виступаєте на підтримку України, ви – нацист».

Достоту немає потреби проводити пряму аналогію між нацизмом Гітлера й нинішньою російською дійсністю. Фашизм XX століття був конкретним історичним явищем, насамперед політичним рухом, що спершу діяв поза межами держави. Веймарська держава виявилася надто слабкою, щоб стримати натиск націонал-соціалізму. У нинішній Росії такого масового руху поза державним контролем немає, суспільство деполітизоване й не здатне до об'єднання. Більше того, такі масові рухи нинішньому керівництву Росії й не потрібні: «Ця фашизація відбувається згори, виключно силами державного апарату».

Посилання на те, що нібито історичний фашизм – чи то італійський, чи німецький – засвідчили якусь ідеологічну цілісність, теж не витримують критики. Як правило, у Муссоліні й Гітлера це була вкрай еклектична й навіть внутрішньо суперечлива мішанина різних ідей. Фашизація російського режиму також не потребує жодної цілісної ідеології. До стану фашизації суспільство призвів сам процес становлення державності, а також лінія державного апарату на пригнічення й роздрібнення суспільства. Звичайно, якісь ідеї час від часу з'являлися, але вони були просто затребувані на злобу дня: сьогодні одні, а вже завтра – інші.

Наприклад, нині Кремль нав'язує думку, що широкомасштабне вторгнення в Україну було непростим, але неминучим. Навряд чи сам Путін вірить, що хтось дійсно готував напад на Росію. Але не слід і сумніватися в тому, що він вірить у те, що незалежна демократична Україна є екзистенційним викликом Росії, а тому має бути знищена як лише трапиться нагода. Згідно його логіки, іншого вибору й не було. А це означає, що сама логіка існування Росії, оточеної ворогами, вимагає від неї усе більш агресивної політики.

Не в меншій мірі ідеологічні кліше Кремля формувалися під впливом обставин життя самого Володимира Путіна як під час служби в КДБ, так і особливо на прикладі 1990-х років – радикальних ринкових трансформацій. Саме тоді запанували цинічні істини, що кожен сам за себе, а у світі править лише сила, тому слід прагнути не виявитися слабаком. Цей набір ідей, що стосується живої істоти, яка веде непримиримую боротьбу за існування, якраз і процвітав у нацистській Німеччині.

Тим часом агресію проти України Путін намагається не називати війною, а лише «спеціальною військовою операцією». Значною мірою це пояснюється тим, що війна вимагає високого рівня соціальної солідарності з боку широких народних мас, якої в Росії наразі немає. Тим часом поняття «спеціальної операції» не вимагає від пересічної людини особистої участі в ній – це, мовляв, те, що здійснюється військовими професіоналами на якомусь іншому поверсі суспільного життя. Виходить так, що подібні воєнні операції забезпечують «нормальність» життя людей без їхньої особистої участі як громадян. І тут не

можна не погодитися із висновком Іллі Будрайтскіса: «Якщо розвиток подій в Україні приведе до того, що російська влада буде змушеною назвати скоєне повномасштабною війною, і в цій війні ми виявимося учасниками як країна й суспільство, то країна зіткнеться із серйозною внутрішньою кризою. Тому що люди не готові жертвувати своїм життям во ім'я чогось більшого, оскільки його для них просто не існує».

Перебіг подій на фронтах дає надію сподіватися, що все йде до того.

Бібліографія

Будрайтскис И. Не стоит искать причины фашизации российского государства в уникальной судьбе страны. URL: https://vlast.kz/politika/49767-ila-budrajtskis-istorik-ne-stoit-iskat-priciny-fasizacii-rossijskogo-gosudarstva-v-unikalnoj-sudbe-strany.html

Какой режим построен в России? URL: https://www.svoboda.org/a/kakoy-rezhim--postroen-v-rossii/31871409.html

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: яка соціальна складова рейтингу війни?

Загарбницька війна Росії проти України набирає оборотів, приносить усе більше людських жертв і страждань. Та все ж, згідно опитування громадської думки соціологами «Левада-Центру», більшість росіян підтримує цю війну – 53% «безперечно» і ще 28% «скоріше підтримують». З огляду на таку сумну картину, директор «Левада-Центру» Лев Гудков вирішив тимчасово не публікувати такі дані, «щоб не легітимізувати війну». Адже, засвідчив він, майже половина опитуваних гордяться рішенням Росії про воєнне вторгнення. Трохи менше 40% відчувають сором, гнів, депресію тощо. У підсумку народ запобігає перед владою і в той же час уникає контактів із соціологами. Коли служба Russian Field проводила 2–5 травня 2022 року опитування 1609 людей у телефонному режимі, то на одну заповнену анкету припало аж 17 відмов. Тобто, успішно завершилося лише 5,5% дзвінків.

Усе свідчить про те, що жителі Росії в масі своїй бояться говорити на тему війни. І тому є причини: з 4 березня 2022 року в Росії діє закон, що забороняє розповсюджувати нібито «завідомо брехливу інформацію» щодо використання збройних сил країни. Право визначати, чи то інформація є дійсно «брехливою», передано на розсуд спецслужб. Єдиним достовірним джерелом відомостей уряд оголосив офіційні зведення російських держструктур. За публікацію альтернативних даних про війну загрожує до 15 років ув'язнення. А за «публічні дії, спрямовані на дискредитацію» російських військовослужбовців та заклики не використовувати армію – обіцяють 5 років в'язниці. Загроза кримінального переслідування за різнобічне висвітлення війни змусила багатьох російських і зарубіжних ЗМІ призупинити свою діяльність в країні.

Чи варто тоді довіряти опитуванням громадської думки? Соціологи стверджують, що навіть вибіркові дані дають уявлення про досить достовірний загальний тренд: широкомасштабне вторгнення в Україну наразі користується широкою підтримкою серед росіян. Підтримують війну переважно люди малоосвічені, похилого віку й жителі села та малих і середніх міст. Тобто, це та сама соціальна периферія, що залежить від офіційних каналів інформації, насамперед телебачення. Проти війни виступають переважно молоді люди, котрі отримують інформацію здебільшого із соціальних мереж. Однак їхня громадянська позиція невиразна: переважають настрої безпомічності, а то й навіть панічної втечі з Росії, якщо трапиться така можливість. З боку влади провадиться потужна обробка масової свідомості населення, задіяна політична поліція, цензура, адміністративні важелі, пропаганда й банальна система залякування. Крім того, позбавляють роботи багатьох людей, які виступають проти агресії чи підписали звернення проти війни. Відділи кадрів цікавляться й тим, чи є в кого родичі в Україні.

Соціологи не виключають, що санкції й очікування економічної катастрофи зможуть у якійсь перспективі вплинути на переважну більшість людей. Однак назагал провінція у Росії бідна, надто депресивна, а тому в масі своїй мало залежить від будь-яких санкцій. Грошові доходи людей не дозволяють їм користуватися імпортними товарами. Ця частина населення назагал

обмежена у своїх запитах. До них хвиля інфляції, безробіття й падіння економіки докотиться лише через тривалий час. Так само потрібен час, коли прийде осмислення загибелі російських солдатів у ході війни проти України. Наразі якогось адекватного уявлення про події, що відбуваються в Україні, не спостерігається. Тиражуються пропагандистські кліше, нібито в Україні відбувся фашистський переворот, інспірований Сполученими Штатами Америки.

Відповідно сформувалися і уявлення про цілі Кремля, пов'язані із «спецоперацією». За даними Всеросійського центру вивчення громадської думки (ВЦВГД), 46% опитуваних вірять, що головна мета – захистити Росію, розбудувати Україну і не допустити розміщення воєнних баз НАТО на її території; 19% вважають, що ціль Путіна – змінити політичний курс України, «очистити від нацистів»; 17% декларують, що йдеться насамперед про захист населення Донбасу; 5% назвали метою Путіна окупацію України й приєднання її до Росії.

Серед тих, хто підтримує агресію, соціологи виділяють декілька груп людей: це й аудиторія державної пропаганди, і прихильники «русского мира», і навіть ті, хто спершу був проти війни, але оскільки вона уже розпочалася, то очікують перемоги. Багато важить факт проголошення агресії «спецоперацією», а не «війною». Після Чечні, грузинських подій 2008 року, операції в Сирії й насильницької анексії Криму путінська влада привчила російського обивателя сприймати «воєнну операцію» як благу справу рук професійних військових, а не уділом громадянського населення. В узагальненому вигляді месидж росіян до українців набув такого штибу: «Тримайтесь, ми скоро прийдемо і звільнимо вас». Тобто, спрацьовує пропагандистське кліше щодо «визвольної місії російської армії», а разом з тим нав'язано образ «ворога» в особі Заходу, США, НАТО й України [1].

Сформовано й толерантне ставлення населення до війни. Військова операція сприймається як щось швидке й переможне. В березні-травні підтримка військової операції, за даними Extremescan, трималася на позначці 64%. А тим часом протестний потенціал і досі залишається невиразним. Репресивні закони примушують значну частину людей залишатися осторонь – вони «не бажають свідчити проти себе», не бажають піддаватися репресіям. Показово, що активніше підтримують агресію найбільш забезпечені люди – багато з них перебувають на державному бюджеті, а тому й змушені «йти в ногу з лінією партії». До того ж, 70% населення черпає інформацію із телебачення, в той час як понад три тисячі джерел незалежної інформації змушені були припинити свою діяльність. А державна пропаганда тим часом діє нахраписто й професійно.

Найближчі перспективи залишаються невиразними. Збільшення тривалості війни, поглиблення економічної кризи й падіння рівня життя вірогідно з часом створить ресурс для економічних протестів, однак навряд чи це стане ресурсом для масових виступів проти війни. Багато залежить від успадкованого росіянами імперського мислення, що українців як нації не існує, а є лише триєдиний російський народ. До того ж, зазначають російські соціологи, і до війни проти України, й незалежно від війни, пересічний росіянин із провінції звично живе тяжким життям, але не мислить себе поза державною логікою. Ресурс його житейської свідомості спрямований на виживання будь-якою ціною: «Люди чекають на перемогу, це дуже значиме слово

в Росії. Хай навіть вони не розуміють, в чому ж вона має покладатися – чи то буде Україна частиною Росії, чи лише її південна частина, чи лише коридор у Крим. Просто це навіть не важливо. Але сама перемога несе таке полегшення, вихід країни на інший рівень, котрий, як вони сподіваються, дійде й до нас, до звичайних людей, у вигляді якогось полегшення в житті, поліпшення, доходу тощо».

Тим часом Кремль намагається підвищити градус самооцінки росіян навіюванням різноманітних послань про нібито месіанське призначення російського народу у світовій цивілізації. Так, ще у своїй статті від 2012 року Путін назвав Росію «державою-цивілізацією», де пророкував: «Велика місія росіян – об'єднувати, скріплювати цивілізацію». Оця сама «цивілізаційна ідентичність», згідно Путіна, більша і вагоміша за національну, а заснована вона на спільності мови (зрозуміло, російської) і на неухильному збереженні «російської культурної домінанти». Врешті-решт, ідея месіанської ролі Росії звелась до того, що напередодні широкомасштабного вторгнення Путін сповістив, що українського народу як такого, що окремий від російського, не існує. В практичному плані звірства на окупованих територіях наочно засвідчують «історичну місію» Росії.

Іронією історії є евфемізм про «братський народ» – цим терміном Путін користується не часто, але кожен раз тоді, коли стосовно українців з боку Росії коїться злочин: наприклад, в «кримській промові» 2014 року, або у виступі 12 квітня 2022 року – у сам розпал війни, після звірств у Бучі й Маріуполі.

Бібліографія

Поддерживающие войну – кто они? URL: https://www.opendemokracy.net/ru/kto-podderzhivayet-voynu-s-ukrainoy-i-pochemu/

Поддержка войны против Украины в России еще больше выросла – социологи. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/23/7333901/

Социолог: Поддержка россиянами войны против Украины с июня будет падать. URL: https://www.dw.com/ru/sociolog-podderzka-rossijanami-vojny-s-ijunja-budet-padat/a-62028964

Социологи нашли связь между уровнем дохода и отношением россиян к войне против Украины: данные опроса. URL: https://news.obozrevatel.com/vojna-v-ukraine/sotsiologinashli-svyaz-mezhdu-urovnem-dohoda-i-otnosheniem-rossiyan-k-vojneprotiv-ukrainyi....

«Хотят ли русские войны?»: что говорят данные соцопросов. URL: https://ru.euronevs.com/2022/03/12/why-russians-support-war-ppp

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: звідкіля у російському суспільстві такий потенціал злоби й ненависті, насилля й мародерства?

Йдеться про довгу низку трагічних подій у Бучі, Ірпені, Гостомелі, Маріуполі й сотнях українських міст і сіл. Навряд чи тут нам стануть у пригоді слова президента Естонії Алара Каріса «Це не війна російського народу, це війна президента Путіна». В цьому ж контексті звернувся до російського народу й президент США Джо Байден: «Я не вірю, що ви хочете кривавої, руйнівної війни проти України… ». Але це все – дипломатія.

В України своя оптика сприйняття тієї російської «психології орди», що формувалася з давніх-давен. У XIII столітті світова цивілізація отримала дві висхідні точки державного будівництва: з одного боку, Велика хартія вольностей, оприлюднена 1215 року Іоаном Безземельним, котра обмежувала свавілля короля; з другого – ухвалена на курултаї 1206 року Яса Чингісхана, що утверджувала абсолютне самодержавство. Монгольська імперія підготувала цивілізаційні засади Євразії, в контексті яких піднялось Московське царство як данницький улус Золотої Орди. Жорстка політична залежність руських князівств від ханської влади виключала будь-яку форму самостійності – князівська воля могла існувати лише в рамках ординських інтересів. Ханський абсолютизм запровадив реальні підстави подальшої державно-політичної конструкції Москви. Її етнокультурний тип формувався в умовах системного впровадження у масову свідомість абсолютної покірності владі, психології страху й невпевненості у завтрашньому дні. Характеристику московської князівської влади дав у свій час В. О. Ключевський: «У кожного часу свої герої, йому притаманні, а XIII і XIV століття були добою загального упадку на Русі, часом вузьких почуттів й дрібних інтересів, дрібних, нікчемних характерів».

Уже хрестоматійними стають судження про Росію як кочову ординську цивілізацію, яка нічого не може побудувати, окрім техніки людиноненависництва й людиновбивства. Успішне проведення Кремлем конституційних поправок задля збереження президентом Володимиром Путіним своєї влади, що набрали чинності в липні 2020 року, зміцнило сутність російської влади – на сьогодні це корумпована мафіозна держава фашистського зразка, що еволюціонує до нацизму. Чільну роль у її формуванні за двадцять років перебування при владі здійснив сам Путін, перетворивши цю країну в корумповану систему кланового капіталізму. В плані внутрішньої політики Володимир Путін і наближені до нього силовики захопили владу й ключові галузі російської економіки. Прибутки використовуються задля особистого збагачення. Цього було досягнуто завдяки альянсу між Путіним, колишніми співробітниками КДБ і організованою злочинністю. У суспільстві запанувала психологія і мораль «братків». Спираючись на Федеральну службу безпеки (ФСБ) цей альянс перетворив Росію в клептократію, виводячи із країни за кордон велетенські грошові кошти, привласнюючи їх у вигляді «тіньового капіталу»

й одночасно спрямовуючи значну їх частину на відродження імперської величі країни, на підкуп західних інститутів.

Моральний кодекс новітніх будівничих Росії перевершив усі межі падіння. Пошлемось на інформацію обізнаного російського Телеграм-каналу «Генерал СВР». Йдеться про один надзвичайний подарунок, вручений «Тактику» (нікнейм Путіна) на день його 60-ліття другом дитинства Юрієм Ковальчуком, котрий із президентом РФ «на ти». Ковальчук подарував «табличку» з цитатою самого ювіляра – Володимира Путіна. Сама «табличка» розміром 720 на 560 мм, зроблена із платини й інструктована діамантами, а надписи на ній і барельєфне зображення Путіна – із золота. Загальна вага виробу – 5637 грам. Чотири діаманти огранки «принцеса» (квадрат), масою у 7 карат кожний, розміщені по кутах «таблички». Між ними, вздовж граней «таблички», звивисті узори золотом. Ще два діаманти круглої огранки, вишуканого коньячного кольору, масою у 3 карати кожен, встановлені замість крапок, по одному після кожного ініціала. Ще один діамант круглої огранки, прозорий, з притаманним голубим відтінком, масою 3,06 карати, встановлений замість крапки, як складової частини окличного знаку в кінці цитати. Барельєфне зображення профілю вождя розміщено ближче до верхнього лівого кута «таблички», а сама цитата розпочинається справа від профілю вождя і закінчується ближче до правого краю, поблизу орнаменту. От вона й становить собою найголовнішу прикмету подарунку – вислів, який він повторював декілька разів у різний час у колі найближчих друзів: **«Люди, вы лохи!».** Подарунок бережеться в резиденції Путіна в Сочі. Із зрозумілих причин були вжиті заходи, щоб вона не потрапляла на очі персоналу.

Тим часом за час перебування Путіна при владі майже кожен день оголошувалося: запущена така-то ракета, побудовано таку-то надпотужну зброю, здійснені такі-то випробування. А тим часом над країною тяжіє територіально-ресурсне прокляття: земля така багата на копалини, що можна нічого не робити, а лише торгувати надрами. Це територіальне прокляття пов'язане також із ординською спадщиною кочівлі та експансії. Межі країни так розсунуті, що ніхто не відчуває себе господарем якоїсь конкретної території, котру слід обробляти, бо ти успадкував її від предків і маєш передати нащадкам. Навпаки – між росіянами панує психологія кочівників: «мой адрес – не дом и не улица». Паралельно складається відчуття, що докладати сил особливо не слід, що все це нажите все одно буде кимось забрано, розтягнуто, перейде до іншого, бо хтось рано чи пізно прийде і відніме усю цю територію. Таке ставлення переноситься й на Україну, мовляв, якщо її територію не захоплять всілякі Мотороли й Стрілки, то на ній неминуче з'являться бази НАТО.

Важко не погодитися із Михайлом Епштейном – російським і американським філософом, викладачем Університету Еморі (Атланта, США). Його досвід підказує, що, на відміну від американців, у Росії багато брешуть, щоб «дати вихід найбільш мерзенним інстинктам руйнування, вбивства й національної переваги». Звідки цей інстинкт руйнування, і чому цивілізований світ відторгає цей «русский мир»? Відповідь Михайла Епштейна звучить так: «Росія ніколи своєї цивілізації не створювала, вона себе визначала насамперед по відношенню до Заходу, як його заперечення. І ось нині виявилось, що жодна ідеологія – ні православно-месіанська, ні комуністична – більше не потрібна.

Залишається Орда, тобто гола ненависть до осілих народів, котрі будують свою цивілізацію на своїй власній землі, тоді як кочовим народам, ординцям, потрібна лише нова земля. Це їм як дихання – завойовувати чужу землю. Кочова ментальність».

Долаючи перипетії століть, Україна врешті-решт пішла європейським шляхом, Росія ж обрала євразійський. Незалежність України стала екзистенційним викликом державницькому устрою й психології Орди. Реакція Росії – українофобія посіла чільне місце в ідеології рашизму. З огляду на зазначені обставини, закономірним видається постановка проблеми російськими політологами: «Путін утворив Росію чи Росія Путіна?». На що Дмитро Орєшкін відповів: «Я гадаю, що Росія утворила Путіна. Була затребуваність, і Путін прийшов… Путін – виплід Росії. А нині вже Путін очолив Росію й завів її у глухий кут… Допоки це не буде усвідомлено, ми будемо в цій кривавій безвиході місити кров і грязь».

У свій час Еріх Фромм стверджував, що рушійними в суспільстві є не лише раціональні судження, але й більш глибокі несвідомі пристрасті, закоренілі в національному характері. У сучасній версії рашизму було б не конструктивно акцентувати увагу лише на правлячому режимі Путіна, а при тому не зважати на наявний попит на фашизм у самому суспільстві. Серед росіян переважає пристосуванський соціальний характер, вони стають дедалі агресивнішими, скочуються до рівня «деструктивного» соціуму. Докладає сил на ниві масового обдурювання, моральної деградації, під'юджування до грабежів, насильства й бузувірства стосовно України й релігійна організація Кірила Гундяєва, яка із православної церкви усе більше вироджується в таку-собі масову секту сатаністів. Священники церкви Гундяєва благословляють «священное русское оружие» на знищення переважного у своїй масі православного населення України.

Наразі ідеологія «русского мира» дійшла свого звироднілого втілення в практиці геноциду українського народу під гаслом «денацифікації». Постає питання про мотивацію, якою керується не лише офіційний Кремль, але й рядовий окупант, що убиває, ґвалтує й мародерствує. Тут соціологи вдаються за допомогою до так званої піраміди Маслоу – моделі про націленість людини на найнеобхіднішому. *Перший щабель* потреб людини після розвалу Радянського Союзу – знайти харчі, одяг і житло. Завдяки реформам 90-х років на ринку з'явилися товари і продукти. *Другий щабель* потреб – досягнення безпеки. Тут руку приклав Путін і переконав росіян, що силові структури цю проблему вирішують. *Третій рівень* – сім'я, спілкування й взаємна турбота. На цьому щаблі – як кому поталанить. *На четвертому рівні* йдеться про освіту, кар'єру, імідж і, головне, про статус у суспільстві. Насамперед виникає потреба у відчутті самоповаги: людям, які наїлись, напились і одяглись, навіть купили собі автомобіль, а, можливо, навіть придбали в іпотеку квартиру, захотілось величі. І ось тут на сцену вийшов Володимир Путін, який за допомогою спеціалістів із ФСБ дуже чітко вловив ці настрої, успішно осідлав цю хвилю і летів на ній мінімум 20 років, піднімаючись.

Образно кажучи, наївшись і напившись, середній клас Росії захотів імперської величі Росії. Усі ці роки пройшли під гаслом «вставання з колін»: «ми примусимо нас поважати», «ми їм покажемо», «не смішіть наші Іскандери».

Суспільство вийшло на архаїчний щабель духовності часів Російської імперії. А оскільки все це відбувається на фоні економічного неблагополуччя, то з'являється потреба відшукати зрадників, які заважають жити «по-русски». І хто це міг би бути, якщо не українці, що позазіхали на право первородства, не бажають визнавати себе складовою частиною російського народу та ще й ототожнюють себе із спадкоємцями Київської Русі.

Відтак у Росії культивується спокуса завоювати велич на полі бою, взяти реванш на нагнітанні страху й залякуванні. Через телебачення культивуються «п'ятихвилинки ненависті» до українців – «розстріляти як скажених собак». Задає тон сам президент РФ: «нравится, не нравится – потерпи, красавица». Чи ж варто дивуватися, коли дружини окупантів радять своїм чоловікам ґвалтувати українських дівчат та колоти наркотики українським дітям. У моду увійшли футболки із надписом: «Нам не соромно». Не соромно перетворювати Маріуполь у руїни, не соромно убивати стариків і дітей. Не соромно дивитись на вбивство як, мовляв, будні життя.

Отже, хвалений «русский мир» дійшов ступеня звиродніння, і якщо не створити умов, за яких його буде розгромлено, нічого не зміниться. Самі економічні санкції тут не зарадять – вони убивають російську економіку, але не путінський режим.

Бібліографія

«Им как дыхание – завоевать чужую землю». Истоки российской агрессивности. URL: https://ru.krymr.com/rossiya-obschestvo-aggressivnosti-istoki/31750941.html

Карпец А. Что такое русский фашизм и фашизм вообще? URL: https://enovosty.com/politika/full/2504-chto-takoe-russkij-fashizm-i-fashizm-voobshhe

Ключевский В. О. Сочинения, Т. 2. Москва, 1957.

По слухам, Ковальчук подарил Путину табличку с цитатой «Люди, вы лохи!» из платины весом 5,6 кг. – источник. URL: https://rusmonitor.com/po-sluham-lovalchuk-podaril-putinu-tablichku-s-czitatoj-lyudi-vy-lohi-iz-platiny-vesom-56-kg-istochnik.html

Рейтинг войны. URL: https://www.svoboda.org/a/reyting-voyny-efir-v-18-05-/31832654.html

Россия Путина: автократическая клептократия и клановый капитализм. URL: https://www.golosameriki.com/a/putin-klectopracy/5487247.html

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: як відбувався перехід від «вуличного радикалізму» до путінського фашизму?

Тривалий час рашизм – російський неофашизм – зводили до галасливих акцій окремих малочисельних угруповань, що спеціалізувалися на побитті «інородців» і зіткнень на міжнаціональному ґрунті, на «зігуванні» неподалік Червоної площі на фоні пам'ятника Невідомому солдату, що є блюзнірством для будь-якої людини з пам'яттю про звірства нацизму. Однак, із часом, відбулася еволюція: режим Путіна ці прояви вуличного фашизму досить ефективно не просто придушив, а перевербував, поглинув і очолив.

Наприкінці 1990-х років у російському медійному полі відбулася справжня паніка з приводу активізації одного із рухів російського націоналізму – «Русского национального единства» (РНЕ), очолюваного Олександром Баркашовим. Хоч рейтинг цього діяча не перевищував 3%, в суспільстві стали поширюватися чутки, що РНЄ ось-ось опанує Кремль. Одні пов'язували їхню активізацію з політичною діяльністю Юрія Лужкова. Інші чекали на пришестя більш значимої фігури. А тим часом активісти РНЄ по вихідних днях чергували біля станцій метро й затівали ідеологічні дискусії із зацікавленою публікою на тему встановлення в країні «російського порядку». Активні пенсіонери активістів РНЄ не цікавили – предметом їхнього інтересу були молоді люди, яким доручали розповсюджувати листівки, потім брали на парамілітарні збори, залучали до патрулювання вулиць. Часто-густо це були люди різних політичних поглядів, але перейняті ідеєю, що в країні слід «навести порядок».

Яким має бути цей порядок – оприлюднювалося в газетах «Русский порядок» і «Русский стяг». З самого початку метою руху було оголошено відновлення Росії як національної держави й відродження російської нації. Оголошувалося, що Росія має бути унітарною державою «русских и россиян», де «русскими» вважалися «великороссы, малороссы и белороссы», а під «россиянами» – «неславянские коренные народы». Формально проголошувалася рівність одних і других. Однак зазначалося, що «возрождение России возможно лишь посредством решения проблем ее национального большинства, которое представляют русские, составляющие 85% населения России». Більше того – євреї, цигани, представники народностей Північного Кавказу, середньоазійські тюрки в організацію РНЄ не допускалися.

У поширеному прес-релізі «Что такое РНЕ, каковы его основные задачи» зазначалося, що головною складовою ідеології оголошується російський націоналізм, а соціальна програма полягає в побудові «национального соціалізму» і встановлення «русского мирового порядка, базирующегося в противовес американскому, на справедливости и беззаветному служению своему народу». Наголошувалося, що «члены РНЕ в своей жизни опираются на старые, присущие раннему средневековью формы Православия». Не дивно, що після виключення із рядів РНЄ Баркашов прийняв чернечий постриг в одній із нетрадиційних конфесій православ'я.

Тобто, до цільної ідеології в рядах РНЄ справа, власне, не доходила – щоб залучити побільше прихильників, ідеологічні контури були розмитими і це влаштовувало більшість. До словесних баталій ця публіка була не досить підготовлена, але воєнно-політичний фасад мав справляти враження. Ставка робилася на носіння квазівійськової уніформи, на культивування воєнної виправки й проведення парадів. Ідея Баркашова полягала в тому, що в країні створився політичний вакуум, а молоді люди мають його заповнити й зміцнити державу.

Тим часом у «лихі 90-ті» роки будь-хто, котрий мав під рукою якісь силові структури, стикався із спокусою як-небудь на цьому заробити. Деякі командири підрозділів РНЄ стали продавати свої послуги на сторону – кришувати торгові ятки, включно із закладами так званих «кавказців». Дехто не цурався й найманих вбивств – без жодної ідеологічної складової. Одночасно в рядах РНЄ було чимало людей, що силою обставин випали із силових структур. Дослужившись до капітана чи майора, вони винесли віру в те, що соціальний порядок будується на дисципліні, підпорядкуванні наказу. Настрої антисемітизму надавали баркашовцям відповідної фашистської окраси: це, мовляв, не росіяни євреїв не люблять, а самі євреї заважають будувати сильну російську державу. Наприклад, сприймалося як факт, що євреї посіли теплі місця в університетах і не дають дороги іншим. Коли ж згодом утвердився образ науковця як напівголодного бюджетника, на цій позиції політичний антисемітизм і закінчився.

Ще одним націоналістичним рухом була Націонал-більшовицька партія (НБП) Едуарда Лимонова. Баркашовська РНЄ і лимонівська НБП визнавали одна одну як націоналістичні, принаймні обидві використовували націоналістичну риторику. Однак у соціальному просторі вони займали різний простір: якщо РНЄ вважало себе втіленням воїнських чеснот, то члени НБП вважали себе богемою. Їхнє кредо: саме людям мистецтва має належати влада, а політика є насамперед актом естетичного самовираження. Всупереч тому, що обидві організації визнавали себе союзниками, їхні організаційні структури ніколи не кооперувалися у своїх діях – вони були глибоко нецікаві одна одній на низовому рівні. Націонал-більшовики вважали баркашовців тупими солдафонами, а конкуруюча сторона вважала, що лимонівці усі назагал гомосексуалісти, надто освічені, та до того ще й євреї. Це стихійне відторгнення превалювало над номінальним політичним тяжінням двох організацій.

Стиль і демонстративні акції в обох рухах превалювали над ідеологією. Власне, ідеологічно НБП була всеїдною, демонстративно приймаючи усіх неліберал: екоанархістів, грамшіанців, нових правих традиціоналістів, фашистів, сталіністів – усіх, хто виступав проти лібералів. І РНЄ, і НБП демонстративно відкидали нудну буржуазну модель політичного ринку, згідно якої політики-підприємці укладали контракт із своїми виборцями. Обидва рухи традиційно користувалися фашистською символікою, не в останню чергу для того, щоб привернути увагу журналістів. А останнім, за характером їхньої роботи, саме й потрібні були гарячі новини та смажені факти – політична загроза була саме такою актуальною новиною. Журналістам, замість розбиратися в ідеологічних тонкощах РНЄ, досить було показати картинку парамілітарного маршу – і це вражало публіку. Відтак широка аудиторія ставала

жертвою перебільшень з боку медіа, а відретушований образ Баркашова перевищував його досить скромний інтелектуальний та політичний рейтинг.

Лимонівська НБП досягла успіху в нарочито естетичному використанні нацистської символіки: прапор цієї організації нагадував прапор гітлерівської NSDAP, але, замість свастики, в білому колі на червоному полотні прапора було вміщено «серп і молот». Щоправда, у те, що лимонівці є націоналістами, ніхто із інших напрямів націоналізму не хотів вірити. Спроби лимонівців перехопити імідж баркашовців як рішучих і боєздатних молодиків теж виявились неефективними: у нечастих бійках баркашовці завжди брали гору. Зате лимонівці видавали досить смішну й в'їдливу газету «Лимонка».

У програмних документах НБП було сформульовано набір вимог: проведення в незалежних державах пострадянського простору референдумів щодо приєднання до Росії; дозвіл обиратися президентом Росії виключно «русского»; заборона абортів для російських жінок; вигнання із території Росії іноземних фірм; заборона спільних підприємств; заборона на ввезення іноземних товарів тощо. Глобальною метою НБП проголошувалося створення «Империи от Владивостока до Гибралтара на базе русской цивилизации». Партія націлювалася на створення тоталітарної держави, в якій «права человека уступят правам нации». Унітарна система правління передбачала ліквідацію національних республік і країв, побудови «железного русского порядка». Після демонстративних силових акцій ряд активістів НБП було ув'язнено, а саму партію розпущено. Через три роки після заборони діяльності НБП її колишніми активістами у 2010 році було створено партію «Другая Россия».

Ще один рух, який діяв паралельно із РНЄ та НБП, були скінхеди й футбольні фанати, які наприкінці 1990-х років заявили про себе як про окрему субкультуру. Як зазначалося в Доповіді для Московського бюро з прав людини під назвою «Наці-скіни в сучасній Росії», цей контингент молоді став продуктом не так національних, як соціальних потрясінь: банди скінхедів виникли саме у великих й найбільш розвинутих містах – там, де зосереджені основні багатства і де особливо помітним стало соціальне розшарування за часів Єльцина. Втративши звичний спосіб життя, населення Росії зіткнулося із викликом злочинності, алкоголізму й наркоманії. Батькам стало не до виховання дітей. Діти зіткнулися із спалахом насильства у сім'ях, голодом, побоями й нестерпними умовами існування. Втеча із сім'ї стала масовим явищем – назагал налічувалося близько 4 мільйонів бездомних дітей.

Паралельно із розвалом економіки відбувався процес деградації системи освіти. Впродовж «лихих 90-х» виросло нове покоління – асоціальне й аномічне (те, що не визнає законів). Як зазначається в Доповіді, відбувся повний розрив із усталеними традиціями й суспільними цінностями: «Паралельно із здичавінням батьків відбулося здичавіння дітей. Але якщо батьки, дичавіючи, все-таки намагалися вирішувати якісь завдання щодо колективного виживання (як мінімум, на рівні сім'ї), то «діти реформ», не маючи соціального досвіду дорослих, швидко перетворювалися у ватагу – в стадо біологічних особин, лише номінально якось пов'язаних один із одним – особин аморальних, асоціальних, аномічних, егоцентричних, не здатних до комунікації, примітивних у своїх запитах, жадібних, озлоблених і дедалі більше тупих». У їхньому середовищі панував культ сили й процвітало насильство.

Тим часом кадровий склад РНЄ був для цієї категорії підлітків назагал нецікавим – прості молодики-баркашовці, що нарощували м'язи у фітнес-центрах й мріяли про службу в армії (та не все в житті склалося), скінхедів мало цікавили. Щоправда, спершу скінхедів, як і лимонівців, вражали однострої РНЄ, їхні демонстративні марші. Однак невдовзі маршірувати набридло – лимонівцям хотілося розгульного богемного життя, а скінхедам кортіло з кимось побитися. Актив РНЄ стримував ці пориви до бійки, адже вони асоціювали себе з оплотом порядку і не могли допустити зіткнень на базарі із вихідцями з Кавказу чи Середньої Азії. А скінхедам саме цього й кортіло.

На початку 2000-х сталися помітні зрушення: класичний правий антисемітський радикалізм пішов на спад, хрестоматійний інтелігент-єврей «в окулярах» втратив свій соціальний статус і став випадати з поля зору баркашовців. Зате актуалізувався інший «внутрішній ворог» нацистів – це емігранти із Кавказу і Середньої Азії. Михайло Соколов, професор факультету політичних наук і соціології Європейського університету в Петербурзі, описує ситуацію таким чином: ті скінхеди, котрі «хоч як-небудь переймалися ідеологією, брали якісь ідеологічні матеріали у еренешників [РНЄ] – і «Майн кампф» вивчали, і багато хто говорив, що Гітлера дуже шанують… – але при тому випадки, коли скінхеди напали б на єврейську школу, на синагогу, взагалі на когось, кого вони ідентифікують як євреїв, назагал одиничні. Азербайджанці – скільки завгодно, узагальнені кавказці – будь-ласка, Середня Азія – ось основна жертва. Але євреї – ні, тому що вони надто далекі від того, що може розпізнати безпосереднє джерело емоційного дискомфорту. Ідейно підковані скінхеди, звісно, говорили, що головний ворог усьому – єврейська змова, що євреї масово завозять таджицьких робітників чи узбецьких офіціантів. Однак руки до розправи з євреями у них зазвичай не доходили. А РНЄ, навпаки, у свій час ніколи не цікавилися таджицькими робітниками» – у кожного було своє поле діяльності.

Специфіка скінхедів полягала в тому, що вони ненавиділи не тих, хто опанував верхні щаблі ієрархії, а тих, кого вони одночасно й зневажали і на чиєму місці боялися опинитися. Тобто, об'єктом їхньої ненависті була не та група, до якої вони хотіли б належати, але їм нібито створюють перепони. Навпаки, об'єктом їхньої ненависті стала група, частиною якої вони боялися стати – бути витісненими на периферію соціуму.

Тим часом як група субкультури скінхеди зійшли нанівець у 2010-ті роки. Вони являли собою надто виразний осередок певного покоління, яке природньо виросло, змужніло й врешті-решт інтегрувалося в соціум. Небагатьом припало до душі й регулярне спілкування із органами правопорядку, які виловлювали молодиків за ознакою їхньої атрибутики. А без атрибутики скінхед втрачав свою ідентичність. До того ж, скінхеди ідеологічно ідентифікували себе з Європою: багато хто з них ходив на зібрання ліберальної опозиції. Мовляв, нам потрібна Європа, але іммігрантів нам не потрібно. Такі настрої владі не подобалися – тут протистояння було принциповим, і ставлення до скінхедів було жорстке. Розгром ліберальної опозиції багато чому навчив і скінхедів – вони потихеньку зникли з активного поля дій.

Та сама доля спіткала й лимонівців НБП – ті, хто примкнув до цього руху, в 1990-ті роки просто виросли, обзавелися сім'ями, їм стало не так романтично

ночувати у «мавпятнику» й пити горілку у підвалах. Нова зміна не прийшла, а сам Едуард Лимонов відчутно постарів. Не стало чутно й про баркашовців – організація розкололася, а це негативно відбилося на її репутації. Вона вже не могла видавати себе за ідеологічний моноліт, в якому панувала жорстка дисципліна.

Однак найголовніше, що сталося – і баркашовці, і лимонівці, і скінхеди не витримали політичної конкуренції: з'явився Володимир Путін, а в очах членів цих організацій Путін виявився набагато крутішим ніж Баркашов, а тим більше, Лимонов. Між тим, умови, що провокували появу ультраправих і фашистських рухів, залишалися в силі: не ліквідована масова бідність і не нівельований соціальний, майновий розрив між різними верствами населення; шкільну реформу так і не вдалося завершити, а COVID-епідемія ще й погіршила ситуацію; вслід за війною в Чечні відбулася агресія Росії проти Грузії, а потім і України. Все це закономірно вело до подальшого здичавіння й ксенофобізації підростаючого покоління. Не було покладено край шовіністичній пропаганді, поширенню в інформаційному полі ідеології фашистського й антисемітського характеру.

Щоправда, замість наростання вуличного протесту, в Росії було досягнуто «соціальної домовленості» між Путіним і російським народом: ви не втручаєтесь у політику, я забезпечую вам певний рівень життя. На ідеологічному полі відбулася легалізація й легітимізація імперської, великодержавницької ідеології, до того ж, багато активістів вулиці перемістилися із маргінального поля у «велику політику», принісши з собою жаргон дворової підворітні. Конформістська публіка теж знаходить собі прихисток у Російській православній церкві. Водночас відбувається клерикалізація країни, вона втрачає світський характер, стає оплотом обскурантизму.

Не дивно, що у середовищі всенаростаючого стихійного неофашизму все ще є радикали, котрим і Путіна замало. Однак більшістю він назагал сприймався як свій: військова людина, що поставила за завдання зміцнення національної могутності, зорієнтована на «вставання з колін», та ще й головнокомандувач. Відтак образ Баркашова на фоні Путіна став зовсім бляклим. До того ж, будучи опозицією, Баркашов змушений би час від часу демонструвати свою здатність до непокори владі. Однак військова етика РНЄ була націлена якраз на зміцнення владних структур, на підтримку керівника країни. До того часу, поки режим Бориса Єльцина демонстрував свою безпорадність, діяльність РНЄ щодо створення штурмових загонів сприймалася як благо. А коли Путін перехопив ініціативу «наведення порядку» – ми дійсно-таки круті, ми професіонали насилля, ми спираємось на діяльність спецслужб – баркашовці як окрема одиниця виявилися зайвими. Вони були просто нездатними витримати конкуренцію з боку правлячого режиму Кремля. Цікавість журналістів до марширування РНЄ зійшла нанівець. Про них стали забувати.

Лимонівці НБП спробували мігрувати в ліберальну частину політичного спектру. Між 2004 і 2012 роками Едуард Лимонов навіть долучався до «Маршів незгодних» Бориса Нємцова, але губився на цьому широкому полі. Старше покоління НБП відходило від політичної тусовки, а молоде покоління не приходило. Крім силовиків Путіна з'явилися й менш вагомі конкуренти лимонівців – «нові ліві». Ці меткі молодики навчилися, як можна поєднувати

політичну боротьбу з академічною кар'єрою, як отримувати гроші від зарубіжних фондів за свій антикапіталізм і постійно їздити в Європу на різноманітні дискусійні панелі. Один із яскравих прикладів «театралізованого протистояння» – Pussy Riot.

Назагал путінська ідея імперськості Росії поглинула хвилю націоналістів єльцинських часів. Частина з них була мобілізована в силові структури: їхнє матеріальне становище відчутно поліпшилося, а ідея соціального перевлаштування відтепер мало кого приваблювала. Інші переоцінили важливість націоналістичних символів на користь державницьких. Ще одна частина активістів цього призову стали шукати собі прихистку у православному фундаменталізмі. Якогось іншого масового руху не з'явилося, хіба що раз за разом виникали якісь дрібні групи, які важко співвідносити з вуличним націоналізмом фашистського штибу.

Щоправда, політична центрифуга винесла на поверхню ідеологічну піну Олександра Дугіна. У його псевдонауковому вариві експлуатувався мікс неосталінізму й імперства, де Путіну було передбачено роль імперського лідера. Наразі, судячи з усього, наявний путінський режим відчув себе в цій ідеологічній ніші досить комфортно. У підсумку, та частина націоналістів 90-х років, котра еволюціонувала в сторону імперськості, помітно виграла у набутті політичної ваги. Гримуча суміш імперськості й сталінізму була покладена в основу рашизму. Ідеологія, політика й практика рашизму набули державницького обладунку. Путінський режим поглинув масовий фашистський рух, кинув виклик усьому демократичному світу й став на шлях воєнного протистояння.

Бібліографія

Контркультура – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: https://bigenc.ru/philosophy/text/2093550

Национал-большевистская партия – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5872375

Русский национализм: взгляд социолога. URL: https://arzamas.academy/materials/939

«Русское национальное единство» – Большая российская энциклопедия – электронная версия. URL: https://bigenc.ru/domestic_history/text/5861974

Тарасов А. Наци-скины в современной России. Доклад для Московского бюро по правам человека. URL: https://scepsis.net/library/print/id_605.html

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: чи є Путін головним ідеологом Росії?

Відповідь на це запитання може бути лише ствердною: наразі в Росії істиною є лише те, що озвучене президентом РФ. Щоправда, назвати основні засади його світогляду цільною ідеологією було б некоректно – в кращому випадку це набір різноманітних суджень і аргументів, які б мали виправдати той чи інший політичний крок Кремля. Сьогодні ці судження можуть бути одними, а завтра – зовсім іншими.

Чи є його ідеологія фашистською? Судячи з усього – так, хоча Путін всіляко демонструє себе як «антифашиста». Тим часом він не раз посилався на роботи російського фашиста Івана Ільїна, а російським фашистам на кшталт Олександра Дугіна чи Олександра Проханова в Росії забезпечено широкий ефір на телебаченні. Врешті-решт, не згідно слів судять про людей, а по їхніх ділах. Телерепортажі про скоєні в Україні звірства проти населення дали можливість людям планети вочевидь переконатися, що режим Путіна є, по суті, фашистським з тенденцією скочування до нацизму. Путінський курс на «остаточне вирішення українського питання» все частіше порівнюють із Голокостом проти євреїв.

Трактування росіянами війни як очисного акту насилля призвело до трагічних наслідків – масових поховань людей навколо українських міст і населених пунктів. Усі військові операції завершуються звірством проти мирних жителів та мародерством. Для оправдання злочину агресії практикується звернення до фашистської термінології, масово розповсюджується брехня й ненависть. Мовляв, якщо існування України – це наслідок міжнародної змови, то відповідь з боку Росії – війна. Відбувається дегуманізація, своєрідне «розлюднення» образу українця: якщо українець є «нацик», чи «недолюдина-унтерменш», то його дозволено убивати.

Певний час різноманітні звернення Путіна до історичних сюжетів монтувалися як фрагмент до того чи іншого виступу. На якомусь етапі цей жанр окремих історичних ескапад, судячи з усього, зжив себе. Російський очільник став претендувати на дещо масштабніше висвітлення історичних подій. Своєрідним пробним перформансом такого жанру стала годинна лекція, яку президент РФ прочитав главам держав СНД 20 грудня 2019 р. на тему про те, хто і коли розв'язав Другу світову війну. В подальшому цей сюжет ліг в основу публікації у червні 2020 року статті «Реальні уроки 75-ї річниці Другої світової війни» в американському журналі «The National Interest». Однак, як це виявилося згодом, і ця публікація виявилася лише прелюдією до узагальнювальної світоглядної статті Володимира Путіна від 12 липня 2021 р. «Про історичну єдність росіян і українців».

Цьому тексту Путін надав особливого значення, оцінивши його як «дещо більше ніж стаття». Йдеться про опус обсягом у 5328 слів на тему про спільну (в розумінні Путіна) історію України і Росії. Матеріал був опублікований двома мовами – російською і українською, – а його оприлюднення на президентському сайті надало статусу офіційного документа. В ньому йдеться про відмову визнати українців за окрему націю, а українську державність позбавити

права на суб'єктність. Ця стаття стала обов'язковим матеріалом для вивчення в російській армії. Символ російського вторгнення в Україну Z викликає асоціації з Планом «Z» Гітлера. Так само, як і в часи Гітлера, на державному рівні адміністративно забезпечуються мітинги на підтримку війни й інспіруються демонстрації ненависті до України.

Якщо лапідарно викладати суть путінської статті, то вона полягає в тому, що українці й росіяни із давніх-давен становили собою один народ, що говорив однією мовою у межах Давньої Русі, де правили нащадки скандинавської династії Рюриковичів: «І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Давньої Руси, яка була найбільшою державою Європи».

На перший погляд ніби все правильно – ніхто не стане заперечувати те, що Давня Русь є неділимою спадщиною трьох нині окремих народів: росіян, білорусів і українців. Однак, як мовиться, «диявол криється в деталях». Три окремі народи не є тотожні «триєдиному російському народу у складі великоросів, малоросів і білорусів». Тим часом політика русифікації українців і білорусів тривала як за часів Російської імперії, так і СРСР. Один лише промовистий приклад. Відповідно до перепису населення у 1926 р. в суміжних з Україною областях (Брянській, Курській, Білгородській, Воронезькій, Ростовській, та в Краснодарському й Ставропольському краю) налічувалося 10 920 590 людей російської національності й 5 481 405 людей української національності. Перепис 1939 р. показав разючі зміни: в цих регіонах залишилося лише 1 038 325 людей української національності, зате росіян раптом стало 16 102 287.

Внаслідок русифікації українці були зведені до рівня «демографічного донора» російського етносу. Більшовицький «плавильний казан» русифікації діяв на повну потужність, хоча Путін стверджує зворотнє – нібито відбувалася українізація, що «часто нав'язувалася тим, хто себе українцем не вважав». Ігноруючи історичні факти, Володимир Путін стверджує: «Саме радянська національна політика – замість великої російської нації, триєдиного народу, що складається з великоросів, малоросів і білорусів – закріпила на державному рівні положення про три окремих слов'янські народи: російський, український і білоруський». Тобто, поява української нації стала нібито не результатом об'єктивних передумов, а штучним наслідком волюнтаристської політики більшовиків.

На цьому фальсифікації не припиняються: скрізь, де в україномовному тексті путінської статті пишеться «руський» (від слова Русь), у російському тексті цієї ж статті пишеться «русский» (від слова Россия). Тобто, підступно ставиться знак рівності між Русь і Росія. А це те саме, коли б ми ототожнювали «королівство франків» із «державою французів».

У своїх маніпуляціях Путін вдається до старого імперського методу – «поділяй і володарюй». Протиставляється Правобережна й Лівобережна Україна, католицизм і православ'я, роботящий український народ – нібито шкідливому керівництву країни, врешті-решт – добра для України «Росія» протистоїть зловредному «Заходу». А звідси, мовляв, й усі біди: «Крок за кроком Україну втягували до небезпечної геополітичної гри, мета якої – перетворити Україну на бар'єр між Європою і Росією, на плацдарм проти Росії. Неминуче прийшов час, коли концепція «Україна – не Росія» вже не влаштовувала. Потріб-

на була «антиРосія», з чим ми ніколи не змиримось». А це вже була серйозна погроза з боку Путіна у бік України. І він цього не приховує, а формулює ультиматум у стилі тієї ж риторики, яку використовував Гітлер у 1938 р. стосовно Судетської області, коли виправдовував розділ Чехословаччини: «Не буде перебільшенням сказати, що курс на насильницьку асиміляцію, на формування етнічно чистої української держави, агресивно налаштованої щодо Росії, за своїми наслідками можна порівняти із застосуванням проти нас зброї масового ураження».

Полюбляючи наклеювати на українців ярлик «націоналістів» (у негативному сенсі, хоча сам термін – нейтральний), Путін сам себе іноді відносить до категорії позитивного «націоналіста» – як гаранта національних інтересів росіян. Однак його націоналізм у славослів'ї «великій російській нації» є націоналізмом, власне, етнічним, що створює міфи «землі і крові» на кшталт гітлерівських, однак аж ніяк не громадянським, як це заведено в сучасних цивілізованих країнах. Путінський різновид націоналізму вважається імперським, оскільки він російський народ оголошує офіційним / домінуючим й примушує інші народи асимілюватися у «велику російську націю». Українці в ньому зводяться до якогось етнографічного племені, редукований суверенітет яких може бути забезпечений лише в межах неоімперської Росії. Цей різновид націоналізму сформувався в російській імперії в другій половині 19 століття і виявився провальним, він обрушився й заодно поховав саму імперію.

Для обґрунтування своєї тези про Україну як нібито «антиРосію» Володимир Путін штучно нагнітає кампанію про якусь русофобію українців щодо росіян. А тим часом серйозні російські аналітики, насамперед директор «Левада-Центру» професор Лев Гудков, наголошують на безпідставності цілеспрямованої політики Кремля щодо дискредитації України. Насправді ж, відбувається тотальна, дуже агресивна й ефективна у своєму роді антиукраїнська пропаганда серед російського населення, що супроводжується витискуванням незалежних джерел інформації й впровадженням жорсткої цензури інформаційної ізоляції. Назагал ця хвиля пропаганди «переконала» росіян у тому, що на Донбасі відбувається народне повстання проти «київської хунти» та українських націоналістів – маріонеток Заходу. Ідеологами Кремля було обрано декілька основних тез: а) в Україні відбувся державний переворот, путч, до влади прийшли радикальні націоналісти (фашисти, нацисти, антисеміти), бандерівці, що розпочали політику дискримінації росіян у Криму й на Донбасі; в країні – хаос, вакуум влади, безчинствують банди грабіжників, триває повний розвал держави; б) тому загроза російському населенню, що виникла на сході й півдні України, вимагає екстраординарних заходів щодо його захисту й підтримки, змушуючи відсунути на другий план міркування про необхідність дотримання міжнародних угод, правових гарантій тощо. Повною мірою такими аргументами прикривалась і анексія Криму.

Незалежні російські аналітики, які відстоюють суверенітет, територіальну цілісність і незалежність України, нині практично витиснуті на периферію інформаційного поля Росії. Однак їм слід віддати належне – вони відстоюють честь і гідність російського народу. Йдеться, зокрема, про Григорія Явлінського, що одним із перших відреагував на історичні вправи Володимира Путіна. В тезовому викладі його позиція зводиться до такого: головний

смисл статті Путіна, звичайно, не історичний, а політичний. У цьому опусі озвучена нова геополітична концепція стосовно України – уже не «обмеженого суверенітету», а відмова Україні в праві на державність, суверенітет, а також пред'явлення сусіду територіальних претензій. Аргументація Путіна стара й заяложена: виявляється, що Україна не має права на території, навіть більш обширні за Крим і Донбас; що нібито на території України мільйони етнічних росіян піддані насильницькій українізації; що в 2014 р. не просто відбувся державний переворот (це вже застаріла позиція), а українська держава перестала існувати як самостійна одиниця й перейшла під зовнішнє управління країн Заходу. У більш широкому контексті це послання Путіна адресоване усім суміжним державам, і тим самим відкидається уся правова база відносин із цими державами.

Яка ж реакція широких кіл росіян на цю цілеспрямовану антиукраїнську пропаганду? Соціологічні дані «Левада-Центру» показують, що більшість людей заявляє: вони не в змозі розібратися в подіях в Україні. Лев Гудков вважає, що тут є присутнім елемент лукавства: «погано розуміють», вважає він, «насамперед тому, що не хочуть визнати аморальність путінської політики й саму брудну гру, яку він провадить». Навіть у лютому 2021 р. 60% опитаних росіян відмовлялися вважати, що між Україною й Росією триває війна (визнавали це лише 34%). Більше того, масове постачання Росією зброї в окуповану зону й участь російських військовослужбовців у бойових сутичках на Донбасі отримало схвалення з боку половини росіян.

У зазначеній статті Путіна є присутнім ще й ідеологічний аспект. У принципі, державна ідеологія в Росії заборонена Конституцією РФ. Однак немає такої конституційної норми, яку б не переступив лідер нації – Володимир Путін. Поява статті «Про історичну єдність росіян і українців» є не чим іншим, як заявкою на створення державної ідеології, а державна ідеологія – це і є заборона на вільну думку.

Ідеологія Путіна не сприймається українським народом. За результатами соціологічного опитування групою «Рейтинг», абсолютна більшість респондентів негативно ставляться до Путіна – 98% (рік тому – 81%). Згідно даних Національного демократичного інституту, 90% респондентів бажають, щоб Україна стала членом Європейського Союзу (у грудні 2021 року – 58%), а прагнення вступити до НАТО наразі підтримує 73% (у грудні 2021 року – 48%).

Бібліографія

Atlantic Council: мир не может игнорировать одержимость Путина Украиной. URL: inosmi.info/atlantic-council-mir-ne-mozhet-ignorirovat-oderzhimoist-putina-ukrainoy.html

Bloomberg: Украина – анти-Россия в том смысле, что жить там лучше, чем в России. URL: inosmi.info/Bloomberg-ukraina-anti-rossiya-vtom-smysle-chto-zhizn-tam-luchshe-chem-vrossii.html

Левада-Центр. «Россия и Украина». URL: https://www.levada.ru/2015/04/03/rossiya-i-ukraina/print/

Оцінка громадянами України головних тез статті В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (липень-серпень 2021 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-ukrainy-golovnylh-tez-v-putina-pro-istorychnu-iednist

Российско-украинская граница. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Российско-украинская_граница

Стаття Володимира Путіна «Про історичну єдність росіян та українців». URL: kremlin.ru/events/president/news/66182

Vasyl' M. Tkachenko. The inseparable heritage of early medieval Rus'. On the celebration of the 1, 150th anniversary of the origin of Russian statehood. The Dawning of Christianity in Poland and across Central and Eastern Europe. History and the Politics of Memory. Berlin, 2020. P. 279–304.

Явлинский Г. Об историческом будущем России и Украины. URL: https://www.yavlinsky.ru/article/ob-istoricheskom-budushhem-rossii-i-ukrainy/

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: чи можуть в Росії з'явитися політичні сили, здатні протистояти Путіну?

Солідні російські соціологи вважають, що на сьогоднішній день така перспектива не проглядається. Наразі ніхто не знає, куди еволюціонує сам режим. По-друге, в будь-який момент може спрацювати й «іронія історії», коли результат виявиться зовсім протилежним, ніж його задумували в Кремлі. Два десятки літ путінського правління нав'язали суспільству таку філософію «житейського глузду», що життя – це війна всіх проти всіх. Це судження було підняте до рівня основ державної ідеології й технології управління. Воно реалізується як за стінами Кремля, так і в далекій глибинці.

Назагал Путін не має потреби навіть у масовому русі на свою підтримку. Звідси й його тактика на нейтралізацію масових націоналістичних рухів. У нього інша лінія поведінки – впродовж усього правління він переймався тим, що розбивав будь-які зв'язки між людьми; знищував будь-яку солідарність, будь-яке колективне дійство. Російському обивателю було втовкмачено: краще сиди дома й не висовуйся, а ми дамо тобі можливість скористатися іпотекою, брати кредити, робити таку-сяку кар'єру, а більш від тебе нічого й не очікується. І це подіяло – в суспільстві відбулася обширна атомізація.

Уклався своєрідний соціальний договір – ви не втручаєтеся в політику, а ми забезпечуємо вам безтурботне, хоча і скромне життя. І це подіяло. У перші 8 років путінського правління Росія добилася великих темпів зростання – по 8–10% щорічно. Щоправда, з часу кризи 2008 року по 2014 рік відбувалося топтання на місці. З часу інтервенції проти України відбувається млявий спад, однак, зазначає В'ячеслав Іноземцев, ця криза хоч і не буде глибокою, проте досить тривалою. Головний її наслідок – вона уб'є в людях надію. І ось хіба що це може кардинальним чином вплинути на економіку й саме життя.

Поки що нинішня ситуація в Росії терпима для пересічного обивателя, але ніхто не знає, що буде після Путіна – чи то справи підуть на краще, чи стане гірше. Тим часом більшість опозиційних фігур справляють гнітюче враження безперспективності. Так само сприймаються безперспективними й їхні спроби домовитися з путінським режимом: «Час для цього прийде тоді, коли режим почне тріщати». Наразі, констатує Іноземцев, люди не йдуть в опозицію: «якщо люди розумні доходять думки, що їхня позиція зараз не дасть ефекту, слід дочекатися моменту, коли він настане… Тому що ідеї європейськості, світськості, розумного управління, вони абсолютно в народі живі, народ не ідіот, як його багато хто представляє насправді, і він абсолютно відізветься на виклики, коли він зрозуміє, що вони реальні, а не фейкові».

Блажен, хто вірує. Що сьогодні являє собою російський народ – печать за сімома замками. Дані «Левада-Центру» засвідчують, що рівень підтримки президента Путіна в лютому був 71%, а в березні уже 83%. Назагал 69% вважає, що справи в країні йдуть добре. Ряд соціологів зазначає, що соціологічні опитування в Росії зараз не репрезентативні – який сенс їх проводити в країні, яка є агресором і веде війну проти України.

Осудження війни й дій армії РФ – рідкість у російському суспільстві. Тестом на громадянську зрілість росіян могло б бути ставлення до геноциду українців у Бучі та інших містах України. Однак російські експерти засвідчують, що назагал «жахнулися лише деякі росіяни. Таких мало… В Росії відсутнє критичне медіа-споживання й вилікувати цю країну складно». Навіть після «різанини в Бучі» офіційний Кремль «відхрещується від злочинів проти людяності. Звинувачує Україну у виготовленні фейкових фото й відео. Російські федеральні канали не перестають дивувати своєю збоченською пропагандою, а російський народ вірить телебаченню».

Чи всі злочини проти людяності можна списати на пропаганду телеканалів, які, мовляв, увели в оману нібито доброзичливий і довірливий російський народ? Не дозволимо собі вдаватися у русофобію – все-таки від 24 лютого до 9 травня 2022 року, згідно даних правозахисної організації ОВД-Инфо, в Росії було затримано 15 441 людину у зв'язку з антивоєнними акціями. Щоправда, на цей час у зоні бойових дій набагато більше людей було вбито і на порядок більше поранено. Що вже говорити про жертви серед мирного населення.

Чому ж, користуючись словами Олександра Пушкіна, «народ безмолвствует»? Невже до нього не доходить адекватна інформація? На сьогодні кадри про злочини Росії переповнили інтернет. Однак чи лише єдиною причиною є те, що в Росії антивоєнні протести заборонені й пригнічуються правоохоронними органами? Чи тут все-таки дається взнаки традиційна для Росії лукава холопська психологія?

Пошлемося на відомого російського соціолога Григорія Юдіна. Проводячи паралелі з нацистською Німеччиною, коли рядові німці присягалися, що нібито нічого не знали про геноцид і злочини проти людяності, соціолог констатує: «Точно так же, як німці не були готові до цього [визнання своєї політичної відповідальності], точно так же росіяни до цього не надто готові. Це породжує додаткову агресію, оскільки практично всі все знають. Це очевидно, коли ви починаєте людям показувати ці кадри… Агресивне відторгнення – це реакція людини, яка насправді все знає і намагається якимось чином зберегти свій крихкий внутрішній світ, у який люди в Росії увійшли давно. Росія – дуже атомізована й деполітизована країна, люди хочуть жити в персональному світі, намагаються ізолюватися, і щоб усе це їх не зачіпало». Одним словом, панує настрій «Нам не соромно!».

Так чи інакше, але у світових ЗМІ звірства рашистів у приміських районах Києва уже порівнюють із Вуковаром. Рано чи пізно, але злочинцям все-таки доведеться постати перед міжнародним трибуналом. Кого притягнуть до відповідальності? Чи того офіцера, що дав наказ, чи безпосереднього виконавця злочину?

Почати між тим слід із Володимира Путіна, котрий перед широкомасштабним вторгненням в Україну оприлюднив наратив денацифікації України. Поза всяким сумнівом, цей наратив несе в собі основні ознаки спорідненості з нацистською логікою. Йшлося, власне, про модифікований варіант нацистського «остаточного вирішення єврейського питання». Лише на цей раз геноцид стосувався українського народу. Єзуїтський план було представлено в усталених традиціях КДБ. З точки зору Кремля, Україна нібито облаштована таким чином, що в ній засіли якісь нацисти, що захопили владу й пригнічують

українське населення. Насправді ж, мовляв, ця категорія населення є російською, хоча й вважає себе українським народом. Тож велика визвольна місія Росії – повалити цей уряд, провести денацифікацію й звільнити нещасних українців, прилучивши їх до хваленого «русского мира».

Однак, коли з'ясувалося, що українці чинять відчайдушний опір, подальша логіка російських окупантів призвела до висновку, що усі українці і є нацистами, щонайменше – що вони надзвичайно «інфіковані» нацизмом. Кремлівські ЗМІ ухопилися за цей сюжет і стали проповідувати ідею насильної «денацифікації» всього українського народу впродовж періоду мало не цілого покоління. З'явилася й методичка за авторством знавіснілого Тимофія Сєргєйцева, в якій описувалася технологія очищення народу від усього українського. У своїх настановах цей Сєргєйцев ані на крок не відступив від директив Володимира Путіна. Тим самим солдати російської окупаційної армії, які до того організовано вивчали статтю Путіна «Про історичну єдність росіян і українців», отримали програму до дії: здійснювати фільтрацію, відшукувати українські державні чи національні символи на одязі чи то в татуюванні тіл людей окупованих районів. І особливо брутально викорінювати українську мову – як із системи освіти, так і з щоденного вжитку.

Тобто, зазначає Григорій Юдін, здійснюється абсолютно централізована операція, яка випливає із загальної концепції й логіки імперської війни. Тут тобі й накази офіцерів, тут й ініціатива рядових: «люди, охоплені жорстокістю, починають робити все, що перебуває за межами наказів». Спрацьовує психологія: війна все спише! При таких настановах годі й сподіватися, що цивільні росіяни масово вийдуть на вулиці з протестами щодо злочинів проти людяності. Далі – гірше: російські аналітики зазначають, що штучно нагнітається ситуація, коли «навколо надто багато тривоги, надто багато страху, надто багато фрустрації… Тому що всі насправді все знають, просто відганяють від себе ці думки. І це створює насправді безмір агресії, тому що, наприклад, це створює бажання, щоб Путін уже чимшвидше виграв. Якщо Путін скоріше виграє, то все, від цього можна буде якось позбавитись. Якщо ж Путін програє, то доведеться пройти крізь цю найважчу конверсію. Усі це все насправді добре розуміють».

Чи варто дивуватися, що за свідченнями професійних психіатрів, останнім часом почастішали випадки первинних звернень росіян до лікарів. Люди тихою сапою починають божеволіти. Відбувається розпад далеко ще не сформованої російської нації. А тим часом російське воєнно-політичне керівництво, що узурпувало нині долю Росії, не готове програти цю війну. Ситуація тим часом сильніше заганяється у безвихідь. Погрози застосувати ядерну зброю – яскраве тому свідчення.

Хоча вихід навіть із такого становища є, і означає він не що інше, як колапс усього плану Путіна щодо відродження Російської імперії. Чи станеться це в житті, залежить від ступеня реакції всього світу на загрозу для всієї планети. А це проблема з багатьма невідомими. Впродовж 22 років правління Путін так привчив деяких політиків Заходу, що як він скаже, так і буде. Шляхом корупції й політичного шантажу він завжди отримував усе, що хотів – взяти хоча б газопровід «Північний потік». І ніде правди діти – до останнього часу західна еліта дбала насамперед про свої статки.

Чи перетнув світ цю межу корупційної складової? Відповідь на це дасть лише час. В Україні ж набуває масового характеру переконання, що російський фашизм має бути переможеним насамперед на полі бою. Принаймні, вигнаний за межі української території. В цьому Україна покладається й на допомогу з боку усього вільного світу. Нині багато держав на чолі з США згуртувалися навколо України, надаючи їй безпрецедентну воєнну, гуманітарну й фінансову підтримку. Як доводить досвід історії, зазначає президент США Джо Байден, «будь-які переговори відображають розклад сил, досягнутий на полі бою», «ми хочемо бачити демократичну, незалежну, процвітаючу Україну, здатну стримувати й захищатися від подальшої агресії».

Роль Сполучених Штатів Америки в цьому процесі президент окреслив таким чином: «Якщо Росія не заплатить високу ціну за свої дії, це покаже іншим потенційним агресорам, що вони можуть вдатися до захоплення територій і підкорення інших країн. Це поставить під загрозу виживання інших мирних демократій. Це може означати кінець міжнародного порядку, заснованого на правилах, відкривши двері для агресії в інших місцях. Це приведе до катастрофічних наслідків по всьому світу».

Одночасно Україні доводиться враховувати, що США не беруть на себе роль скинути чинну владу в Росії, якими б брутальними не були дії Путіна. Відтак доведеться сподіватися на визрівання демократичних миролюбних сил у самій Росії, що подолають наслідки фашизації й мілітаризації Росії. Враховуючи повоєнний досвід денацифікації Німеччини, самій Росії доведеться впродовж наступних двох-трьох поколінь пройти затяжний період масового осмислення скоєних злочинів і належного покаяння. А Україні зазвичай доведеться жити в умовах тривалої роботи по подальшому зміцненню її економічного й морально-політичного потенціалу та обороноздатності країни.

Бібліографія

Буча ужаснула некоторых россиян: почему их единицы – реакции и оценки. URL: https://kanaldom.tv/bucha-uzhasnula-nekotoryh-rossijyan-pochemu-ih-ediniczy-reakczii-i-oszenki-video/

«В России – мягкий вариант фашистского режима». URL: https://www.svoboda.org/a/28047747.html

«Зависли между авторитарным состоянием и тоталитарным». Социолог Григорий Юдин о том, что происходит с российским обществом. URL: https://www.currenttime.tv/mezhdu-avtoritarnym-sostoyaniem-totalitarnym-sotsiolog-grigoriy-yudin/31787035.html

Что США будут и не будут делать в Украине. Объяснения президента Байдена. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2022/06/1/7140400/

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: чи є путінський режим фашистським за критерієм геноциду?

Марлен Ларюель – людина знана в науковому світі. Доктор філософії, директор і професор-дослідник Інституту європейських, російських і євразійських досліджень (IERES) Школи міжнародних відносин ім. Елліота Університету Джорджа Вашингтона, співдиректор Програми нових підходів до вивчення безпеки в Євразії (PONARS). У 2021 році у видавництві Корнельського університету було видано її книгу під назвою «Фашистська Росія? Як розібратися в пропаганді по лінії Схід-Захід».

Постановка питання актуальна. Однак привертає увагу факт представлення цієї книги в білякремлівському журналі «Россия в глобальной политике» (№ 5, 2021 р.) у вигляді розлогої статті під назвою «Звинувачення в адрес Росії і полеміка навколо належності Росії до Європи». Уже в самій появі статті закладена інтрига: невже Кремль зацікавлений у викладі звинувачень в адрес Росії? До цього часу за ним такі гріхи не водилися. Отже, логіка цивілізаційного протистояння, яке нині аж зашкалює у відносинах між Сходом і Заходом, підказує нам, що Росія вбачає у цій публікації свій безпосередній зиск. У чому ж він полягає?

Головний зміст війн пам'яті, констатує Марлен Ларюель, «спір про те, кого вважати фашистом і хто вступив у зговір з нацизмом: Радянський Союз у 1939–1941 рр. чи колабораціоністи в Центральній і Східній Європі? Відповідно, кого вважати новими фашистами, що просувають ревізіоністську інтерпретацію Другої світової війни: путінську Росію чи країни Центральної і Східної Європи?».

Проблеми Другої світової війни – це тема окремого розгляду. А от кого вважати новими фашистами – це предмет нашого інтересу. Коли йдеться про фашизацію Росії, Марлен Ларюель попереджає про загрозу можливих політичних наслідків від навішування ярликів: «звинувачення Росії у фашизмі має на увазі, що країна більше не належить до міжнародної спільноти і не може вважатися легітимним партнером. Коли ж, як то стверджують деякі, «Путін – це Гітлер», хто захоче вести з ним перемовини й намагатися налагодити конструктивний діалог з Росією». Інша справа – коли ярлик «фашизму» навішує сама Росія. Називаючи своїх противників «фашистами», Кремль, мовляв, усього лиш викладає своє розуміння міжнародної системи, пропонує сюжетну лінію, націлену на «зміцнення статусу країни як держави, що має завдяки перемозі над нацизмом законне право голосу в питаннях європейської безпеки». Відтак у цій полеміці, вважає Марлен Ларюель, слово «фашизм» насичується найрізноманітнішим змістом.

Слід віддати належне ентузіазму й самовпевненості Марлен Ларюель. Вона відразу бере з високої ноти й заявляє: «Тут я розвінчую звинувачення у фашизмі, що приписується путінському режиму, і пропоную поглянути на ярлик фашизму як на елемент «віддзеркалювання» в політичній грі Заходу і Росії навколо питання про те, якою має бути Європа і чи повинна вона включати

або виключати Росію». Перша реакція на заявку такого штибу з боку України напрошується такою – «Хай пан Біг помагає!». Тому що жодна притомна людина після розв'язання війни Росії проти України за таку роботу – «розвінчати звинувачення у фашизмі, що приписується путінському режиму» – ніколи б не взялася. А от Марлен Ларюель – береться. Така собі суб'єктивна настанова.

А тим часом відбувається об'єктивний процес, який вимагає адекватного сприйняття. Все потужніше пробиває собі дорогу тренд «включення в Європу» України, однак аж ніяк не Росії. Шлях цей непростий, і його доводиться долати «крок за кроком». Багато хто і в самій Україні, і в Європі не допускав можливості широкомасштабного вторгнення РФ в Україну. Американський аналітик, що була удостоєна Пулітцерівської премії за книгу про систему радянських концтаборів, а також британської Премії Даффа Купера за книгу про штучний голодомор 1932–1933 років журналістка Енн Епплбаум зазначає: «Людям просто неможливо повірити в думку, що геноцидну війну може розв'язати сусід, з котрим у них є безліч поганого досвіду в цілому, але добрі відносини із деякими окремими людьми… Наразі я чекаю, що Україна доб'ється своєї перемоги. Захід уже відданий ідеї, що з цього конфлікту виникне суверенна незалежна держава. Українці настільки успішно трансформували свій імідж, що тепер НАТО і Європейський союз відчувають відповідальність зробити так, щоб Україна пережила війну як суверенна й сильна держава».

З точки зору українців, повна перемога означала б виведення російських військ із усієї української території й здійснення правосуддя над паліями війни, бо в противному разі усе постраждале населення не буде у повній мірі відчувати себе учасником визвольної війни. Домашнє завдання для Заходу на завтрашній день – винести переконання, що Україна переможе на полі бою. Сподіватися на зміну позиції Росії, допоки нею керує Путін, було б марно. Чим далі він буде посуватися на територію України, тим більш агресивними будуть його настанови й вимоги.

Чи є якісь вагомі докази еволюції західних керівників у цьому напрямі? Сподіваємось, що так. Принаймні Вашингтон уже пройшов через три стадії. Перша – що Україна протримається три-чотири доби, а далі доведеться мати справу із новою геополітичною ситуацією. Канцлер Меркель також пропонувала щонайшвидше доправити президента України Володимира Зеленського на Захід. Коли ж Україна вистояла й дала належну відсіч, з боку колективного Заходу відбулося переосмислення ситуації вдруге: впродовж місяця Збройним силам України стали поставляти тактичну зброю – її можна було доправляти досить швидко, як і оволодівати нею українським воїнам. У травні 2022 року стало відчутним третє подальше зрушення – з боку Заходу розпочалося потужне постачання в Україну важкої техніки та артилерії. Показово, що громадськість усе більше переймається симпатіями до України й чинить тиск на свої уряди задля збільшення допомоги.

Змінилася риторика й з боку урядових структур країн Заходу. Приходить розуміння, що пацифізм щодо Росії обертається злом для всього людства – якщо ви не боретеся проти держави, що здійснює геноцид, ви тим самим допомагаєте їй досягати своїх цілей. Яскравий тому приклад такого прозріння – відвідини Ірпеня президентом Франції Еммануелем Макроном,

канцлером Німеччини Олафом Шольцем, прем'єр-міністром Італії Маріо Драгі 16 червня 2022 року. Не секрет, що всі три поважні персони перед поїздкою були налаштовані на діалог із Росією, а Макрон навіть закликав «не принижувати» Росію, з якою «доведеться-таки вести переговори». Побачене в Ірпені жахнуло гостей. Зокрема Еммануель Макрон написав у книзі відвідувачів: «Ірпінь в Україні. Ми бачили спустошене місто і клеймо варварства. І героїзм українців, котрі зупинили російську армію, що наступала на Київ. Україна чинить спротив. Вона має уміти перемагати». Канцлер Німеччини Олаф Шольц теж написав у своєму Twitter: «Як і Буча, Ірпінь уже давно став символом неймовірної жорстокості війни РФ, безглуздого насилля».

Якою ж була реакція російської сторони на візит трьох глав держав? Давно відомо те, що в Путіна на умі – те в його найближчих клевретів на язиці. Колишній дублер Путіна на посту президента РФ Дмитро Медведєв так підсумував результати візиту: «Ось полюбляють європейські цінителі жаб, ліверу й макаронів відвідувати Київ. Користі – нуль. Знову пообіцяли вступ до ЄС, гаубиці старі, ковтнули горілки і потягом, як сто років тому, – додому. І все чудово». У нас знову виникає запитання: хто ж тоді «принижує» Росію і з ким з боку Заходу «доведеться-таки вести переговори»? Невже доведеться мати справу із подібними до Медведєва, схильними до суїциду людьми, оскільки їм, бачте, «набридло бути лялькою»?

А тим часом міністр оборони України Олексій Рєзников зазначив, що нова західна зброя від країн-партнерів допоможе нам повернути усі захоплені РФ території, включаючи Крим. І наголосив, що в цьому питанні Україна буде простувати «крок за кроком». Ця позиція зустріла розуміння з боку керівників європейських держав. Зокрема, агентство Reuters з посиланням на французькі дипломатичні джерела, констатує: «Париж прагне воєнної перемоги України над РФ й відновлення територіальної цілісності… Йдеться не лише про території, тимчасово захоплені російськими військами після початку повномасштабного вторгнення, але й окупованих раніше ОРДЛО й Криму».

Звірства рашистів у передмістях Києва – Ірпені, Ворзелі, Бучі, Гостомелі – порівнюють у міжнародних ЗМІ із геноцидом у Вуковарі. До цього скорботного списку регіонів, постраждалих від російського агресора, приєдналися Маріуполь, Сєвєродонецьк, Краматорськ та ще довгий ряд міст і сіл, окупованих рашистськими нелюдами. Як значиться у звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини, від 24 лютого по 20 червня 2022 року було зафіксовано 10 308 жертв серед цивільного населення країни: 4597 загиблих і 5711 поранених. Час від часу відкриваються місця нових масових поховань. Зокрема, начальник поліції Київської області Андрій Небитов повідомив: «На жаль, ми досі знаходимо тіла вбитих людей, наших українців, сьогодні це вже 1332 тіла і більшість із них убиті саме зі стрілецької зброї, або автоматичної, або снайперської, або навіть останнього поховання – 7 людей страчені. У жертв було прострілено і коліна, і голову. Наголошую, що це цивільні люди».

Як кваліфікувати ці злочини з точки зору науки й принципів загальнолюдської моралі? Пошлемось ще раз на думку Енн Епплбаум щодо впровадження Росією політики геноциду щодо України. Згідно критеріїв Рафала Лемкіна, що увів у обіг поняття «геноцид», ця ідеологія, політика й практика націлені на викорінення певної нації. Під цим розуміють не лише масові

вбивства, але й напад на культуру, церкву, мову й спроби повністю ліквідувати націю та її духовні надбання. Поняття «геноцид» було вперше застосовано в контексті Голокосту, однак його значимість перевершує цей контекст. Усталений курс Росії щодо України, вважає Енн Епплбаум, цілком підпадає під цей термін: «Гасла, якими послуговуються росіяни: «Україна – не держава», «Українці – не справжні люди», «Нам дозволено убивати українців, тому що вони нацисти». Навмисне вбивство мирних жителів, спроба стерти будь-які сліди «українськості» – це геноцидна діяльність».

Методи впровадження цього курсу в практику, зазначає Епплбаум, уже були здійснені Росією в Криму після 2014 року. Спецзагони приїздять із заготовленими зарані списками осіб, які підлягають арешту. Полюють на людей, у котрих вдома є українські прапори й книги. Шукають начальників поліції й мерів міст. Прагнуть обезголовити суспільство й позбавитись від його лідерів, а потім тероризувати громадян, вдаючись до насилля й ґвалтування. Спрацьовує глибоко укорінена традиція минулого – ще з часів Російської імперії, хоча превалює досвід радянських часів: «Схоже на те, що вони нібито користуються підручниками НКВД». Практика показала, що спроби інтегрувати Росію в Європу із таким багажем завершилися невдало: «Зараз ми спробуємо ізолювати Росію. В найближчі декілька років РФ буде відрізана економічно й культурно від усього світу».

Тим часом у міжнародній правозахисній організації Human Right Watch (HRW) заявили: «Задокументовані нами випадки свідчать про позамежну та навмисну жорстокість і насилля стосовно українських мирних жителів», котрі «мають бути розслідувані як воєнні злочини». Так само глава відділення Європи і Центральної Азії в HRW Хью Вільямсон зауважив: «Вище воєнне керівництво [Росії] має знати, що відмова від прийняття заходів проти вбивства й зґвалтувань робить їх особисто відповідальними за воєнні злочини».

Що ж, хочеться тішити себе думкою, що західний світ, заграючи із ошаленілою Росією в демократію й дипломатію, нібито вже реально прозріває. Чуються визнання, що тривалий час у Заходу була відсутня чітка й зрозуміла стратегія, перевага віддавалася реагуванню на ту чи іншу ситуацію. Когось росіяни вбили в Берліні – реакція протесту. Вбили в Лондоні – Захід осудив. Незаконно Росія окупувала Крим – висловили «глибоку стурбованість». Тим часом кремлівських зверхників давно вже слід притягати до відповідальності за злочини проти людяності. Так само кожен росіянин повинен відчути свою міру політичної відповідальності за дії людей, яких вони обирали, і за той режим, якому вони підпорядковані.

А от чи здатною буде Марлен Ларюель відчути свою відповідальність за потуги «розвінчати звинувачення в фашизмі, що приписується путінському режиму» – це питання залишається відкритим. За визначенням видатного німецького мислителя Карла Ясперса, коли людина відмовляється стати на перешкоді злочину, свідком якого вона стала, суддею її моральної провини стає лише власне сумління, відповідальність перед людьми і Богом.

Є ще час спокутувати свою провину.

Бібліографія

Буча: Геноцид, который отрицает Россия и о котором говорит весь мир. URL: https://www.rgfi.fr/ru/украина-20220404-буча-геноцид-который-отрицает-россия-и-о-котором-говорит-весь-мир

Запад пытался интегрировать Россию, это завершилось неудачно. Теперь пора ее изолировать. Лекция Энн Эпплбаум. URL: https://forbes.ua/ru/inside/zakhid-namagavsya-integruvati-rossiyu-i-provalivsya-teper-chas-ii-izoluvati-lektsiya-enn-eplbaum-02052022-5781

Звірства армії РФ на Київщині: скільки тіл убитих знайдено на сьогодні. URL: https://www.slovodilo.ua/2022/06/20/novyna/suspilstvo/zvirstva-armiyi-rf-kyyivshhyni-skilky-til-ubytyx-znaideno-sohodni

Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs.2020. Vol. 18. № 4. P. 100–123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123

ООН оновила дані щодо кількості жертв серед мирних жителів України. URL: https://www.slovodilo.ua/2022/06/21/novyna/suspilstvo/oon-onovyla-dani-shhodo-kilkosti-zhertv-sered-myrnyx-zhyteliv-ukrainy#: :text=»34%

Три лидера прозрели в Ирпене. URL: https://nv.ua/opinion/makron-sholc-dragi-v-irpene-chto-skazal-makron-o-voyne-v-ukraine-novosti-ukrainy-50250382.html

Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии. Москва, 1999.

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: яка ідеологія надихає агресивний курс Путіна?

До кого виявляє свою симпатію Марлен Ларуель, ми вже визначали – Putin forever (Путін назавжди). Тепер надійшла пора піддати аналізу систему її аргументації щодо основних ідеологічних настанов кремлівського режиму. Основний контрапункт у викладі Ларюель представлено як протистояння двох наративів: «Один стверджує, що Росія – фашистська країна, а її лідери – фашисти, другий визначає Росію як країну, що перемогла фашизм». Уже сама постановка проблеми у такій системі координат є штучною й надуманою: перший наратив стосується сутності сучасного путінського режиму в контексті внутрішньої політики, а в другому йдеться про зовнішню політику часів сталінізму. А це принципово відмінні іпостасі.

Як збирається Марлен Ларуель знайти вихід із цього скрутного становища? А надзвичайно просто – перевести дискурс із сфери історії й політології в русло «семіотики, що розглядає слова як комунікативні інструменти чи знаки, котрі інтегровані в систему повсякденних смислів». Бо, мовляв, «фашизм», як і будь-яке інше слово, є лише комунікативний інструмент. Чи допоможе нам такий підхід з'ясувати сутність фашизму? Про що, власне, йдеться: про репресивний політичний режим Росії, чи про «комунікативний інструмент»?

Хай навіть за наукою семіотикою стоїть авторитет такої поважної людини як представник тартуської школи Юрій Лотман чи представник французької школи семіотики Ролан Барт, однак будь-який професійний історик, котрий апелює насамперед до істини факту, навряд чи погодиться з таким «комунікативним» тлумаченням фашизму. У кожної науки є своя специфіка, свої пріоритети, і тому важливо внести ясність у деякі не настільки вже й ходові для істориків поняття.

Насамперед мова йде про різницю між поняттями «істина розуму» та «істина факту» Як з'ясовується, вони не рівноцінні. Згідно писань Готфріда Вільгельма Лейбніца, *істини розуму – необхідні істини*, однак галузь їхнього застосування – логіка й математика. Можливо, що тут знайдеться місце й для семіотики. *Істини ж факту – випадкові істини* нашого буття. Кожна історична подія чи явище є унікальними і неповторними. Загальні закономірності в суспільному процесі являють себе через випадковість. Дослідник може лише вдатися до аналогій чи порівнянь, до компаративістики. Основний метод осмислення *випадкових істин факту* – індукція, узагальнення науковцем цілої низки історичних подій.

Для історика фашизм – це насамперед ідеологія, політика й практика репресивного тоталітарного режиму стосовно контрольованого ним населення. Коли ж ми вдаємося до семіотики, до вчення про знаки для отримання знання й передачі його іншим, то тим самим постійно знаходимось під загрозою скочування до середньовічних богословських суперечок номіналістів і реалістів, до біблейської екзегетики (тлумачення священних текстів). Одні з тлумачів Біблії дотримувалися екзегетики одкровення – відшукували у Священному Писанні потаємну сутність смислу. Їх опоненти – представники

раціональної екзегетики – виходили з того, що смисл Священного Писання варто відшукати в реаліях тої епохи, які й сформували світогляд авторів текстів.

Марлен Ларюель у пошуку шляху свого «богоодкровення» намагається визначити ті тексти й імена авторів, чиїми ідеями надихається зверхник Кремля при здійсненні своєї політики. Олександр Дугін, на її думку, на роль ідеологічного гуру не затягує: «прямого взаємозв'язку між дугінським неоєвразійством і путінським проєктом Євразійського союзу немає». Починаючи із 2014 року, констатує вона, титул ідеологічного натхненника Путіна перейшов до філософа-емігранта Івана Ільїна (1883–1954 рр.). На його роль у путінському повороті до фашизму вказували російські дослідники Антін Барбашин та Владислав Іноземцев, а із зарубіжних – Ханна Тобурн, Тімоті Снайдер та Олександр Мотиль.

Цим дослідникам Марлен Ларюель протиставляє своє бачення проблеми: по-перше, вона заперечує роль Ільїна як «духовного наставника» Путіна; по-друге, намагається обілити і самого Ільїна, якого нібито не слід вимірювати лише в категоріях «фашизму». Отже, Марлен Ларюєль взялась за спробу подвійної реабілітації: відділити Путіна від фашиста Ільїна, а самого Ільїна – від фашизму.

З Іваном Ільїним справа була простішою – тут насамперед слід було визнати те, що спростувати вже просто неможливо: «Ільїн був антибільшовиком і махровим антисемітом, його дійсно захоплювали ідеї фашизму, котрі, на його думку, були духовно близькими до білоемігрантської ідеології». Цей факт Марлен Ларюель так-сяк визнає. Однак тут же з її боку висуваються «пом'якшуючі обставини». Мовляв, хоча Ільїн і знайшов прихисток у нацистській Німеччині, та все ж його ідеалом залишалась «полегшена версія фашизму» Франко в Іспанії чи Салазара в Португалії. Та й серед декількох томів робіт Івана Ільїна не всі ж зводилися до пропаганди фашизму (ось вона – семіотика!). Порушувалися й інші проблеми: «Ільїн вважав, що суть Росії полягає в самодержавстві, державності, її месіанському призначенні й культурній винятковості. У цьому нема нічого специфічно фашистського, швидше це досить звичне бачення Росії».

У подальшому з боку Марлен Ларюель семіотика була вже використана для реабілітації Путіна. Насамперед в діло пішла арифметика: мовляв, Путін цитував Ільїна всього лише п'ять разів (у 2005, 2006, 2012, 2013 і 2014 роках) – тричі в рамках послань Федеральним зборам і ще двічі у виступах перед військовою аудиторією. А це, мовляв, набагато менше, ніж посилання на багатьох інших російських мислителів – того ж Миколу Карамзіна, Петра Столипіна, Льва Гумільова чи Миколу Бердяєва. Отже, робить висновок Марлен Ларюель, «усі ці цитати відтворюють звичні образи Росії, її культуру і роль держави; жодна з них не пов'язана із найбільш суперечливими антисемітськими висловлюваннями Ільїна на підтримку нацистської Німеччини чи фашистської Італії». І ще один, на думку Ларюель, показовий факт – те, що Путін відвідав могилу перезахоронення у Москві Івана Ільїна, ні про що не говорить, адже він, мовляв, відвідав ще й могилу Олександра Солженіцина. Нібито відвідини російського шовініста Солженіцина нейтралізують факт відвідин російського фашиста Ільїна. Ось така виходить наука семіотика у викладі американської дослідниці.

Одним словом, дискурс навколо Івана Ільїна як ідейного натхненника Володимира Путіна у викладі Марлен Ларюель багато в чому надуманий. І справді, було б наївно вважати Путіна політиком, котрий реалізує на практиці чиюсь ідеологічну чи філософську концепцію, хоч би й того Івана Ільїна. Світоглядні засади президента РФ наразі прагматично-цинічні – вони у більшій мірі скидаються на калейдоскоп тих чи інших тез, які при нагоді висуваються на передній план, а в іншому випадку витісняються на узбіччя політичної риторики. Але це не заперечує того, що в кремлівського зверхника можуть бути більші чи менші симпатії до ряду ідеологів російської ідеї, зокрема й до Івана Ільїна.

Саме на цьому наполягає один із ліберальних аналітиків Антін Барбашин. Він констатує, що Ільїна цитує чи згадує не лише Володимир Путін, але й його дублер Дмитро Медведєв, міністр закордонних справ Сергій Лавров, низка російських губернаторів, патріарх Кіріл (Гундяєв), лідери «Єдиної Росії» й багато ще хто із управлінців. Посилання на Івана Ільїна вважається «добрим тоном» в середовищі російської бюрократії, а книги філософа в статусі бажаних до прочитання були активно рекомендовані «сірими кардиналами» Кремля – Владиславом Сурковим і В'ячеславом Володіним. Російський журналіст, колишній головний редактор телеканалу «Дождь» Михайло Зигар у своїй книзі «Вся кремлівська рать» пише, що під впливом Ільїна президентом РФ були сформовані російські «традиційні цінності». У якій мірі це достовірно, можна довго дискутувати, але факт залишається фактом: «Усі зусилля останніх майже 15 років з популяризації Ільїна були спрямовані на те, щоб із вкрай спірної історичної фігури створити образ «справді російського філософа», вірного державника і справжнього російського патріота. Насправді ж Ільїн – прихильник фашистської ідеології, котрий не відмовився від своїх симпатій навіть після закінчення Другої світової війни».

Марлен Ларюель дотримується іншої думки, що нібито слід чітко відрізняти одні роботи Ільїна, що стосуються російської державності, і відділяти їх від тих робіт, де викладаються засади фашизму. Володимир Путін, мовляв, звертається до перших робіт і не бере до уваги другі. Насправді ж таку резекцію здійснити просто неможливо: Іван Ільїн залишається досить послідовним у своїх роботах, а його тези щодо духовності російської держави напряму пов'язані за стилем і сенсом з писаннями фашистських теоретиків. Один із засадничих мотивів фашизму є формування нової людини. Те саме проголошує у своїх писаннях Ільїн щодо російської ідеї: «Ця ідея має говорити про головне в росіян – і минулого, і майбутнього – вона повинна світити цілим поколінням російських людей, осмислюючи їхнє життя і вливаючи в них бадьорість… Що ж це за ідея? Це є ідея виховання в російському народі національного духовного характеру. Це – головне. Це – творчість. Це – на віки. Без цього Росії не бувати».

Оцей «національний духовний характер» Ільїн закликав формувати шляхом придушення будь-яких проявів раціонального, а натомість виховувати нове покоління людей шляхом «нового відбору». Чим це не фашистський підхід – прямо тобі соціальна євгеніка? І горе тим, хто цей «духовний відбір» не пройде – він відразу відправиться «в останній ранг у суспільстві», а «люди, що нездатні до автономного самовладання, будуть загнуздуватися й тавруватися».

Іван Ільїн ставив вимогу до оцих самих нових людей: «беззастережно любити й беззастережно вірити» у три об'єкти цієї любові – «Бога, батьківщину і національного вождя». Прості люди не повинні мати жодного впливу на формування державної політики, оскільки «маса може мати великі заслуги в бійці, але сила її суджень полишається жалюгідною». При тому Ільїн чітко визначає ступінь взаємовідносин армії й народу: «народ не повинен і не сміє протиставляти себе своїй армії». Чи не на це спрямоване путінське законодавство щодо обілення агресивних дій російської армії проти України?

Звідси й ненависть Ільїна до ліберальної демократії, до народовладдя як такого, його поклоніння перед культом національного вождя. Висновок Антона Барбашина щодо сказаного вище такий: «По суті, Іван Ільїн ратував за створення в Росії національної диктатури, котра повинна опиратися на виключну роль церкви, армії й воєнізованих структур, і перейматися постійним перевихованням суспільства – і все це заради виконання святої місії щодо «оборони» обширного російського простору від маси ворогів і заради виховання молодших народів, що проживають на цій території… Таке бачення вимагає національного духовного оновлення, селекції й гомогенізації суспільства згідно критерію «духовної гідності» з усіма належними наслідками для «неправильних» людей».

На запитання довірливого читача, а яке це має значення для визначення того, чи є Росія фашистською, відповідаємо словами самого Івана Ільїна: «Італійський фашизм… вимовив по-своєму, по-римському те, на чому з давніх-давен стояла й будувалася Русь: ідею Мономаха і Сергія Радонезького, ідею російського місіонерства і російської колонізації, ідею Мініна і Пожарського, ідею покріпачення суспільних верств, ідею Петра Великого й Суворова, ідею російської армії й білого руху… І фашизм не дає нам нової ідеї, а лишень нові спроби по-своєму здійснити цю християнську, російську, національну ідею стосовно своїх умов». Саме так сприймав Ільїн Древню Русь і Російську імперію – як предтечу фашизації регіону Євразії. І той факт, що керівництво Росії, Дума, церква й телебачення відбілюють образ Ільїна, легітимізуючи його як справжнього російського філософа, не може не викликати відрази.

Тепер пора звернутися до точки зору Марлен Ларюель, де нинішній дискурс навколо фашизації Росії наша дослідниця вважає «брехливим логічним трикутником». Вона не може погодитися із такою логікою: «якщо нацизм і комунізм однаково тоталітарні і якщо путінський режим є неосталінізмом, значить – через свій модернізований сталінізм він еквівалентний нацизму». Контраргумент Ларюєль проти цього положення розрахований, очевидно, на простака: мовляв, нинішня «Росія не відповідає жодним ознакам тоталітарної держави: немає ні системи терору, ні обов'язкової індоктринації для підпорядкування мас, ні механізму мобілізації».

Коли у світі ставиться питання про визнання Росії державою-спонсором тероризму, а то й державою-терористом, Марлен Ларюєль не бачить ні індоктринації російських ЗМІ, ні культивування образу «ворога» задля мобілізації населення. Що могло б допомогти американській дослідниці для позбавлення від «концептуальної зашореності»? У свій час, згідно рішення Потсдамської конференції, для тієї частини німецького населення, яке нібито нічого не знало про злочини гітлерівського режиму, було організовано приму-

сові екскурсії у концтабори. Німці повинні були наочно переконатися у здійснених нацистами злочинах проти людяності. Варто було б і Марлен Ларюель запросити відвідати Бучу, Ірпінь, Гостомель чи Маріуполь, оскільки будь-які словесні аргументи на неї не діють.

Не зважає вона й на резолюцію Європарламенту «Про важливість європейської пам'яті для майбутнього Європи» від 19 вересня 2019 року, де проведено чітку лінію на ототожнення націонал-соціалістичної політики Гітлера й радянської політики Сталіна як явищ одного порядку. Визнаючи, що «нацизму і сталінізму притаманні схожі апарати й практики державного насилля», вона тут же наголошує, що «із огляду на багато інших аспектів вони різко відрізняються».

Які ж це аспекти і в чому вони аж так різко відрізняються? Для Ларюель практика терору не є доказом, а поважним і вагомим показником є лише те, чи притаманною є ідеологічна установка фашизму на «створення радикально нового суспільства». Росія ж, мовляв, навпаки – не прагне модернізації, а жадає вернутися до старих добрих імперських часів: вона «не демонструє прагнення ні до утопії, що вимагає тотальної трансформації існуючого світопорядку, ні до створення Нової Людини. Напроти, з середини 2000-х рр., а особливо з третього президентського терміну Володимира Путіна, Кремль співає дифірамби консерватизму… Він закликає до збереження існуючого порядку, сподіваючись добитися сприйняття світу таким, яким він є».

Виникає законне запитання: кого цікавлять, які дифірамби співає Путін, адже сказано у Святому Письмі, що не по словах, а по ділах їх будуть судити? А нинішній світоустрій він розуміє таким, що за Росією має залишитися сфера особливого впливу. Та на відміну від нацистського Lebensraum, запевняє нас Марлен Ларюель, «російське розуміння сфер впливу не має на увазі ані викорінення місцевого населення, ані відправки етнічних росіян на колонізацію цих територій». Офіційна державна політика Росії, мовляв, не закликає етнічних росіян, що мешкають в Україні, Латвії, Естонії чи Казахстані, до об'єднання з Росією «і не підтримує ідеї зміни кордонів у зв'язку із присутністю етнічних меншин».

Тут доводиться лише розвести руками – людина не хоче бачити очевидного. Стаття Марлен Ларюель була оприлюднена в 2020 році, уже на той час була захоплена Південна Осетія, насильно анексований Крим і окуповані окремі райони Донбасу. Був зруйнований принцип непорушності кордонів. Та нашу дослідницю це аж ніяк не турбує, вона формулює своє завдання в такий спосіб: на прикладі Криму виправдати «єдиний і унікальний приклад конкретного іредентизму, який можна пояснити реакцією Кремля на втрату впливу на Україні і страхом втратити доступ до Севастополя».

Наукові екзерсиси Марлен Ларюель можна було б вважати за особисту примху особи, яка хоче бути оригінальною і широко цитованою. Адже в Америці віддавна побутує думка, що новина – це не факт, коли собака вкусила людину, а навпаки – коли людина покусала собаку. Таким чином і Марлен Ларюель стає ньюзмейкером, дозволяючи собі плести нісенітниці щодо миролюбної політики Кремля. Біда лише в тім, що такі шанувальники Володимира Путіна протоптують доріжку для його подальших експансіоністських планів.

А тим часом кремлівський диктатор на зустрічі з фракціями Державної думи 7 липня 2022 року заявив, що Російська Федерація нібито ще «всерйоз не розпочала війну проти України». Що це означає? Хіба лише те, що 37 тисяч загиблих російських військовослужбовців та ще 12 тисяч «вагнерівців», та ще санітарні втрати на рівні 98–117 тисяч людей для Путіна абсолютно нічого не значать. У Кремлі звикли до сталінської математики – так десь на рівні 20 мільйонів загиблих людей.

Ставлення російських властей до мирного населення окупованих територій можна оцінити на прикладі жителів Маріуполя: було повністю зруйновано житло щонайменше 84 тисяч людей, за попередніми оцінками загинуло до 22 тисяч громадян, а ще значну частину примусово вивезли на територію військового угруповання ДНР чи в саму Росію. Згідно російських даних, з початку вторгнення в Росію виїхало майже 900 тисяч біженців. Україна звинувачує Росію в насильній депортації 1,6 мільйонів людей, в тому числі 250 тисяч дітей.

Сам процес депортації жахає. Під час цієї процедури люди мають пройти крізь фільтраційні табори, яких, за даними замглави місії США при ОБСЄ Кортні Остріан, нині налічується не менше 18. За її словами, Росія готувалася «фільтрувати» українське населення заздалегідь, а тому розпочала підготовку таборів по обидві сторони російсько-українського кордону ще до початку повномасштабного вторгнення. Саме тому російські офіційні особи складали списки для фільтрації і затримання українських громадян, які могли загрожувати російському контролю над Україною. Власне, йшлося про людей, котрі дотримувалися проукраїнських поглядів.

Остріан порівняла практику фільтраційних таборів із сталінськими репресіями, котрі вона назвала «найдовшим в російській історії прикладом масової депортації й знищення народів». Згідно даних Центру громадянських свобод, російські служби не пропускали людей через гуманітарні коридори в неокуповані частини України. Під час фільтрації люди залякувалися, піддавалися знущанням, а в ряді випадків і сексуальному насиллю. Тих, кого російські власті підозрювали у симпатіях до України, кудись насильно відводили, і їхня подальша доля невідома. Є свідчення, що їх просто убивали. Їхніх дітей кудись депортували окремо. В інтерв'ю «Бі-Бі-Сі» чоловіки, які пройшли фільтрацію, повідомляли про побиття, ув'язнення без води та їжі, про тортури електричним струмом. У багатьох із тих, хто пройшов фільтрацію, конфісковували українські документи й вимагали прийняти російське громадянство. Тим, хто погодився на це, пропонують роботу в районах Крайньої Півночі або на Сахаліні.

Світова громадськість добре поінформована з цих скорботних питань. Її реакція на порушення прав людини теж не є секретом: внаслідок обструкції й бойкоту міністр закордонних справ Сергій Лавров змушений був достроково покинути зустріч глав дипломатичних відомств «Групи двадцяти» (G20), що відбулася 7–8 липня 2022 року на Балі (Індонезія).

Виникає законне запитання: чи подумала Марлен Ларюель про свою репутацію у світі академічної науки? Чи стане їй за даних обставин в пригоді ота сама «семіотика», що розглядає слово «фашизм» як комунікативний інструмент чи знак?

Бібліографія

Барбашин А. Иван Ильин: фашист, введенный в моду. URL: https://ridi.oi/ivan-i-lin-fashist-vvedenyi-v-modu

В Кремле объяснили, что означало путинское «всерьез еще не начинали». URL: https://www.rbc.ua/rus/news/kremle-obyasnili-oznachalo-putinskot-vserez-1657278443.html

Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs. 2020. Vol. 18. № 4. P. 100–123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123

Ларюэль М. В поисках философа, вдохновившего Путина. URL: https://ridl.io/v--poiskah-filosofa-vdohnovivshego-put/

Василь ТКАЧЕНКО

Рашизм: чим закінчиться дискурс навколо поняття «фашизація Росії»?

У час тривалого протистояння між Росією й колективним Заходом, коли Росія відторгає усталені норми міжнародного права, Україна може стати місцем початку Третьої світової війни. Про це йшлося у виступі Джорджа Сороса в Давосі 2022 року: «Вторгнення [Росії], можливо, стало початком Третьої світової війни, і наша цивілізація може її не пережити. Кращий і, можливо, єдиний спосіб зберегти нашу цивілізацію – це перемогти Путіна якомога швидше». Про це говорить і міністр оборони України Олексій Рєзніков. За його словами, якщо Україна програє, РФ піде з війною до інших європейських країн, оскільки «24 лютого 2022 року РФ, по суті, розв'язала Третю світову війну».

Те, що Росія відкидає саму можливість ставити питання про Крим та інші окуповані території, уже закриває шлях до миру. І в розумінні ситуації, що склалася навколо України, демократичними силами світу уже в значній мірі досягнуто консенсусу. Разом з тим важко зрозуміти досить поширену в інформаційному просторі Заходу точку зору прихильників «реальної політики», де на одну дошку ставиться агресор і жертва агресії, яких закликають «до стриманості» й пошуку компромісу навколо «спірних територій». Неприпустимою видається й думка про необхідність «зрозуміти Путіна» (Putinversteher) та надати Росії своєрідну «зону відповідальності» в регіоні, бо, мовляв, вона залишається провідною державою у своєму географічному оточенні».

Таку позицію на Всесвітньому економічному форумі в Давосі озвучив один із старозавітних старців політології – Генрі Кіссінджер. Як зазначає щоденна багатотиражна британська газета The Telegraph, він «закликав Захід припинити спроби нанести нищівну поразку російським військам в Україні», і навпаки – «примусити Україну піти на переговори на умовах, вкрай далеких від її нинішніх воєнних цілей». Його аргумент: «Росія була ключовою частиною Європи впродовж чотирьох століть і служила гарантом європейського балансу сил у вирішальні моменти».

Пропозиція з боку Кіссінджера уже давно відома, і він її повторює з року в рік: «Ідеальним виходом було б створення України як нейтральної держави, як моста між Росією і Європою, як розділової лінії». З нашої точки зору, пропозиція Україні стати якимось «містком» – неприйнятна. Недаром же народна приповідка стверджує: «на битій дорозі трава не росте». Щоправда, теза Кіссінджера про «нейтралітет» України не влаштовує уже й нинішній Кремль, хоча й з інших міркувань. Як зазначала директорка Департаменту інформації й друку Марія Захарова, «Росії намагаються всучити план Кіссінджера щодо нейтральної України». Більш цинічно цю позицію виклав головний редактор фантомного «Політичного журналу» Петро Акопов: «Про жоден нейтралітет й мови вже не може бути, просто тому, що Росія повертає свою історичну єдність, і українська (тобто малоросійська й новоросійська) проблема стає внутрішньою справою нашого народу».

Щодо Акопова, то він знає, куди вітер віє, адже недарма російські колеги характеризують його як «звичайну державну підстилку» й «кремлівську

Вангу». А «провіщає» ця «Ванга» не що інше як ідею Путіна про знищення України як держави й українського народу як громадянської нації. За цієї ситуації актуальними стають слова 5-го прем'єр-міністра Ізраїлю нашої землячки Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

Коли йдеться про Україну, то вибір тут залишається за кожним окремо – кому зайняти позицію на захист істини, а кому стати з істиною «на прю». Ще можна зрозуміти, коли трепетні вірнопідданські слова лунають із масних вуст кремлівських клевретів: у кризовій ситуації кожен із них хоче сито їсти й добре пити, а то ще й дочекатися нових чинів та привілеїв. Але коли зарубіжні, та ще й ліберальні аналітики беруться «зрозуміти» та виправдати Путіна, то цю категорію «пишучої братії» вже мимоволі доводиться записувати у так звані «корисні ідіоти» Росії.

Пошлемося на авторитетну думку професора Університету штату Каліфорнія Брюса Торнтона: «Ленін називав їх «корисними ідіотами», – людей, які живуть у ліберально-демократичних країнах, котрі, надаючи моральну та матеріальну підтримку тоталітарній ідеології, насправді власними руками в'яжуть петлю, на якій їх згодом повісять. Питання, чому вільні та заможні люди так несамовито прагнуть знищити і перше, і друге, досі залишається відкритим. Сьогодні корисних ідіотів можна знайти і серед прибічників примирення, рефлексивного американізму та сентиментального ідеалізму… ». Так було в минулому XX столітті, так воно триває й понині. Згадати хоча б, як деякі елементи привілейованих верств британського суспільства у свій час виявляли відверту симпатію до Адольфа Гітлера. Сьогодні деякі ліві активісти симпатизують радикальному ісламу.

Рука не піднімається занести Марлен Ларюєль до списку «корисних ідіотів», хоча в кремлівських кабінетах її достоту за таку і вважають. Слід віддати належне, що в писаннях американської професорки час від часу прохоплюються цікаві пасажі й спостереження. Так, взаємовідносини Москви із європейськими ультраправими вона розцінює як «достатньо фундаментальні, щоб бути чисто тактичними. Вони опираються на глибокі спільні ідеологічні основи. Їх вороги чітко визначені: світовий ліберальний порядок, «рихлий консенсус» парламентської демократії, наднаціональне будівництво ЄС, а також те, що вони називають культурним марксизмом, тобто індивідуалізм, просування фемінізму і прав меншин». Тісний зв'язок із європейськими ультраправими дав свої результати – впродовж декількох років Москві вдалося оформити русофілію і євроскептицизм як дві сторони однієї медалі, позиціонуючи Росію як протилежність Брюсселю й Вашингтону.

Тим часом нас в Україні привертають питання більш практичні, ніж тонкощі ідейної спорідненості Кремля із європейськими ультраправими. І в писаннях Марлен Ларюєль ми знаходимо відповідь на одне із найбільш пекучих запитань злоби дня: у яких сферах суспільного життя фашизація Росії найбільш повно і зримо виявила себе. Відповідь проста й дохідлива – культ мілітаризму, війни і насилля. Та воєнізована культура, яку потужно впроваджують державні інститути РФ. Носії цієї воєнізованої субкультури – декілька сотень тисяч активістів. Цей контингент людей далекий від маргінальних баркашовців чи лимонівців. Так, у рядах Росгвардії числиться близько

250 тисяч людей; а ще приватна охоронна індустрія налічує майже 23 тисячі зареєстрованих фірм, в котрих задіяно близько 700 тисяч осіб. На екранах телевізорів час від часу демонструють свою відданість державі близько 100 тисяч представників козачих військ. Що вже говорити про масову роботу із підростаючою молоддю. Наразі близько 400 тисяч молодих людей так чи інакше залучені в Юнармію, а ще декілька сотень тисяч юнаків і дівчат так чи інакше беруть участь у патріотичних воєнізованих тренувальних та екстремальних спортивних клубах. До цього слід додати й дещо менш численні рухи: православні «Сорок сороков», політизованих байкерських клубів на кшталт «Нічних вовків», а також широку мережу асоціацій ветеранів війни, які активно працюють в гуманітарній та напіввійськовій сферах.

Наприклад, згідно даних, опублікованих у газеті The Washington Post, декілька московських шкіл взяли участь у розширеній програмі військової освіти з метою прищепити в дітей «повагу до служб безпеки, а також підвищити рівень знань в галузі математики й комп'ютерної справи у потенційних рекрутів». Воно нібито все гуманно – діти мають отримати спеціальність. Однак тут привертає до себе увагу той факт, що одним із партнерів цієї програми є російська військова розвідка, відома як Головне розвідувальне управління (ГРУ). Сліди діяльності цієї структури все більше виявляють себе нині під час керованих Кремлем операцій по всьому світу. За оцінкою газети, «російське відомство військової розвідки – мережа, що охоплює увесь світ і включає в себе тисячі співробітників, бійців сил спеціальних операцій та шпигунів – стає одним із найбільш потужних інструментів».

Це розвідувальне відомство, яке раніше виконувало суворо військові завдання, стає нині дедалі більш універсальним, воно якнайдужче вписується в авантюристичний ризикований характер політики Путіна. Опозиційний російський політик Геннадій Гудков зазначає таку особливість: офіцери ГРУ позиціонують себе «рішучими хлопцями». Мовляв, «Ми потрібні вам для того, щоб когось замочить? Ми його замочимо. – Ми потрібні вам для того, щоб захопити Крим? Ми його захопимо».

Вплив спецслужб на молодіжний контингент Росії не пройшов поза увагою Марлен Ларюель. Вона зазначає, що зростання ролі спецслужб і відродження молодіжної військової підготовки підживлюють традиційні форми маскулінності, фізичної підготовки, чоловічого товариства, а насамперед почуття самопожертви заради нації. В цьому середовищі гра зі зброєю стає свого роду культом: «На такому сприятливому ґрунті можуть процвітати угруповання, чия ідеологічна мова невимушено поєднується із фашистським образним рядом й естетикою тіла. Цей воєнізований світ поєднує в собі відсилання на воєнні традиції й норми спецслужб, так і до субкультури кримінального світу. Бандитська субкультура, що вийшла із зон (із таборів ГУЛАГу й звичайних в'язниць) просочила культуру пізнього радянського і пострадянського періоду, що особливо виявило себе в кінематографі: кримінальний сленг став новим lingua franca, насилля розглядається як шлях до успіху, а відчуття братків і «понять» аж надто цінуються. Проникнувши в правоохоронні органи і служби безпеки, ця бандитська субкультура стала частиною загального культурного мейнстріму».

На цьому вкрай негативному соціальному фоні поступово набирає обертів і конфлікт навколо історичної пам'яті. Росія ухиляється від справжнього покаяння за сталінські злочини (пакт Молотова – Ріббентропа), не визнає злодіяння, здійснені нею під час Другої світової війни у країнах Східної та Центральної Європи, культивує тезу «якщо треба – повторимо». Тож з боку Заходу Росія сприймається як країна авторитарна, корумпована й клептократична. Росія ж, зі свого боку, розглядає розширення НАТО і ЄС як експансію й порушення ялтинського порядку. А для Заходу Росія несе відповідальність за порушення нового європейського порядку, анексію Криму й розв'язання війни проти України.

В остаточному підсумку, зазначає Марлен Ларюель, «хто оперує ярликом «фашист», отримає можливість вирішувати, якою має бути ідеальна Європа». Йдеться, мовляв, про те, що коли Росія є фашистською країною, а путінський режим можна трактувати як фашистський, або якщо радянське минуле, яке Кремль не хоче засуджувати, еквівалентне нацизму – Росія має бути виключена із Європи як її антитеза. Якщо ж навпаки, як заявляє Москва, «фашистською» є Європа, то «тоді Росія покаже шлях до відновлення «справжньої» Європи: християнської, консервативної, геополітично континентальної і такої, що спирається на національні держави. Отже, нинішня боротьба за визначення того, хто є фашист, є боротьбою «за майбутнє Європи».

І тут ми дозволимо собі знову не погодитися із американською дослідницею. В нинішній ситуації широкомасштабної агресії Росії проти України майбутнє Європи буде вирішуватися не на рівні ідеологічних дискусій. Це майбутнє уже виборюється Збройними силами України в процесі звільнення українських земель та відновлення територіальної цілісності України. От уже після перемоги, в процесі денацифікації Росії, й буде вирішено те, наскільки європейською буде визнана ця країна, і чи буде вона європейською назагал.

Бібліографія

Акопов П. Старые реалисты против старых глобалистов. URL: inosmi.info/starye-realisty-protiv-starykh-globalistov.html

Генри Киссинджер: Украине придется сдать территорию России. URL: inosmi.info/genrs-kissindzher-ukraine-pridetsya-sdat-territiriyu-rossii.html

Корисний ідіот. URL: https://master-vict.livejournal.com/37843.html

Laruelle M. Accusing Russia of Fashism//Russia in Global Affairs. 2020. Vol. 18. № 4. P. 100–123. Doi: 10.31278/1810-6374-2020-18-4-100-123 Не допустить новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat). URL: http://inosms.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.htlm

Рєзніков заявив, що РФ після України може атакувати інші країни: Третя світова почалася. URL: https://war.obozrevatel.com/ukr/reznikov-zayaviv-scho-rf-pislya-ukraini-mozhe-atakuvati-inshi-kraini-tretya-svitova-pochalasya.htm

Telegraph: «Плохой год для ГРУ». URL: http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html

The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом. URL: https://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html

Василь ТКАЧЕНКО

Хто є «улюбленим філософом» В. Путіна? – або «Скажи мені, хто твій улюблений філософ, і я скажу – хто ти»

У травні 2019 р. в книжковому клубі «Имена» (спільний проєкт Російської державної бібліотеки та Російського воєнно-історичного товариства) одіозний міністр культури РФ Володимир Мединський особисто презентував свіже видання «Иван Ильин. Новая национальная Россия. Публицистика 1924–1952 годов». Не лише персональна участь чиновника такого рангу в пересічній, здавалося б, події, а й слова, сказані при цьому, засвідчили винятково високе місце Ільїна у офіційному пантеоні: «Оскільки послання Федеральним зборам визначає те, як президент бачить розвиток країни, хотілося б, щоби Росія розвивалася так, як того бажав філософ Іван Ільїн».

Стараннями чиновників вищого штибу І. Ільїн нині перетворений чи не на центральну постать російської філософської думки. Додаткової значущості йому додають неодмінні уточнення – «релігійний філософ» або ж «духовний мислитель». Останні вочевидь підпорядковані меті виведення умовиводів Ільїна на той рівень, де критика чи то банальне рецензування просто таки недоречні, за принципом закляття: «Якщо Бог з нами – то хто проти нас?». У випадку із Ільїним це виглядає таким само блюзнірством як і благословення Кіріла вбивати українців.

Реваншист, націоналіст, консерватор, містик, монархіст, охранитель, зрештою – російський фашист, але ж чи філософ?

Ільїн Іван Олександрович народився 28 березня (9 квітня) 1883 р. у Москві в родовитій дворянській родині. Його батько – Олександр Іванович – був хресником самого Олександра II. У 1906 р. закінчив юридичний факультет Московського університету, а в 1909 р. отримав ступінь магістра державного права, посівши посаду приват-доцента Московського університету. Від 1910 р. – член Московського психологічного товариства. В травні 1918 р. – вже після більшовицького перевороту, захистив дисертацію «Філософія Гегеля як вчення про конкретність Бога і людини». За результатами захисту отримав два ступені – магістра і доктора державних наук. Захист відбувся з великим резонансом, оскільки перед тим – у квітні 1918 р. – дисертант був заарештований за підозрою в участі в організації «Добровольча армія». Загалом у більшовицькій Росії заарештовувався шість разів. Двічі (наприкінці листопада та грудня 1918) поставав перед судом, обидва рази був виправданий за недостатністю звинувачення. Востаннє заарештований 4 вересня 1922 р. і засуджений до смертної кари, заміненої на вислання. Пасажир «філософського пароплава» 1922 р. після вигнання з більшовицької Росії мешкав у Німеччині та Швейцарії (з 1938). Працював у «Русском Научном Институте», заснованим Лігою Обера (Міжнародна ліга боротьби з III Інтернаціоналом (1924–1950 рр.). Певний час був членом редакції газети «Возрождение» (П. Струве). Друкувався в низці еміграційних видань, зокрема гг. «Новое время», «Россия и славянство», «Россия» та ін. Втім, переважна більшість його публікацій побачила світ на сторін-

ках журналу «Русский колокол. Журнал волевой идеи» (1927–1930), який він видавав за підтримки Російського загальновійськового союзу (з рос. — РОВС) і який фактично перетворився на його «кишенькове видання». За окремими підрахунками, він особисто написав до третини з уміщених у ньому статей. Такий собі журнал одного автора.

У липні 1938 р. І. Ільїн змушений був залишити Німеччину, оскільки гестапо наклало арешт на його праці та заборонило публічні виступи. Не зарадили кілька років піднесених характеристик нацизму і фашизму, щирі компліменти в бік Муссоліні та Гітлера. У статті «Націонал-соціалізм» він зокрема, характеризував нацизм як запобіжник більшовизації Німеччини, «законний переворот», вихід з «демократичного глухого кута, не порушуючи конституції». У Швейцарії до кінця життя він вимушено камуфлював свої справжні переконання. Через заборону політичної діяльності 215 випусків бюлетенів «Наши задачи» з грифом «для однодумців» (тобто, членів РОВС) випустив інкогніто. Після смерті бюлетені було видано у вигляді однойменного двотомника (1956). Над підсумковою працею «Аксиомы религиозного опыта» (1953) працював понад 33 роки. Крім того, вправлявся у белетристиці: автор філософської прози німецькою мовою: «Я вдивляюся в життя. Книга роздумів», «Серце, що завмирає. Книга роздумів та уповань» (1943), «Погляд вдаль. Книга роздумів та уповань» (1945).

Помер 21 грудня 1954 р. в Цолліконі (Швейцарія). Архів і бібліотека діяча в 1966 р. були передані до Університету штату Мічиган, а 2006 р. з ініціативи В. Путіна повернені до Росії до Відділу рідкісних книг і рукописів Наукової бібліотеки МДУ ім. М. Ломоносова. Це зібрання саме по собі унаочнює «інтелектуальну лабораторію» І. Ільїна – 630 книг, брошур, журналів та ротапринтних видань, з яких 563 – російською мовою (серед них, зокрема, «История государства Российского» М. Карамзіна (1818) та «Летописец Новгородский» (1819)). Не сказати – достатньо для узагальнень високого штибу.

І. Ільїн виявився плодовитим публіцистом. Від 1988 р. в Росії почали перевидавати його раніше заборонені в СРСР праці. Зрештою на хвилі цікавості до російської емігрантської думки інтелектуальне повернення І. Ільїна перетворилося на явище: впродовж 1993–2008 рр. світ побачили 28 томів його творів, чимдалі настійливіше лунали зауваги про величність його творчого спадку. Окремими цитатами чи згадками він оприявнювався то в посланнях президента Федеральному зібранню (тричі), то в публічних промовах високопосадовців. Зрештою, 2005 р. його прах (водночас із рештками Антона Денікіна та Івана Шмельова) був перепохований на кладовищі Донського монастиря, надгробок встановлений за кошти В. Путіна. Складно було б вигадати більш красномовний жест реабілітації та глорифікації ключових постатей білогвардійського руху. Чи не апогеєм уславлення раніше всіма забутого маргінального діяча стало «одкровення» В. Путіна в розмові із Тихоном (Шевкуновим) (нині митрополитом Псковським та Порховським) про те, що він часто перечитує працю Ільїна «Что сулит миру расчленение России». Праці Ільїна як обов'язкові для прочитання рекомендували не лише В. Сурков та В. Володін, а й (уважно!) незмінний лідер російських комуністів Геннадій Зюганов. Після встановлення меморіальної дошки на найстарішій будівлі МДУ та незграбного пам'ятника в Єкатеринбурзі вшанування «великого

російського філософа» завершилося формальними інституційними жестами: в Санкт-Петербурзі започаткували Православний юридичний фонд ім. проф. І. Ільїна, а в 2013 р. на базі Державного університету морського і річного флоту ім. адмірала С. Макарова та Санкт-Петербурзької духовної академії започаткували Міжнародну науково-практичну конференцію «Ильинские чтения». В одній з дисертацій, захищених по одній лише з його праць, зазначено, що «масштаб і значення його філософської творчості для російського духовного спадку є такими, що сьогодні І. О. Ільїна називають Пушкіним філософії». В нехитрий спосіб слава одного з найкращих тлумачів текстів Гегеля, крім його дисертації, була поширена і на решту спадку. На шляху тріумфального повернення ільїнщини в науковий та навколонауковий дискурс були знищені всі перешкоди. Але ж завдання полягало в іншому – наповнити нею дискурс масовий. Нині цитати з колись маловідомого публіциста запроваджені в обов'язкових завданнях для ЕГЕ, де він фігурує як «вигнанець, патріот та знаковий російський філософ першої половини XX ст.». Народжений ним сплав богослов'я та гегельянської філософії видається чи не за нове слово глобального знання, одну з провідних скріп сучасної російської ідентичності, а решта масштабних постатей російських мислителів залишаються в затінку фігури, витягнутої з запиленої шухляди і роздутої до неймовірних масштабів.

Як так сталося? Чим прикметна творча спадщина Івана Ільїна – та сама, яку Мединський назвав бажаним майбутнім Росії.

Розберемося по суті.

Ільїн переконаний і непримиренний монархіст. Республіку він вважає не просто не властивою російській історії, а руйнівною, як приклади наводячи «семибоярщину» часів Смути (1609–1612) та «революційну біду» (рос. – «бедствие») (1917–1938). «Росія ставала республікою лише в періоди розкладання та провалу», – безапеляційно стверджує він. І ця безапеляційність засвідчує не лише специфіку мислення І. Ільїна, а й банальне незнання історії, перетворення її на конгломерат вибірково екстрапольованих фактів. У цьому, до речі, Ільїн є предтечею псевдоісторичної маслітератури 1990–2000-х рр., що занурила росіян в альтернативний вимір світового історичного процесу.

Духовне самовизволення людини (як вище завдання і призначення) за Ільїним, є альтернативою соціальному (класовому) визволенню. Революція в нього є синонімом смути і результатом «засилля чужого («інородців» та іновірців)» – звідси ж неспроможність осмислити російську революцію як таку. Вища реалізація особистості в такий спосіб переводиться в духовні сфери, тим часом як вимір реального світу має лишатися незмінним, традиційним. У реальному світі Ільїна монархія – ідеальний тип державного ладу, а імперська Росія (неділима і незмінна) – вічна форма існування незмінного, довготерпимого і багатостраждального російського народу. Утримання величезних імперських теренів у стані незмінності та неділимості, що підносяться як важкий хрест і обов'язок росіян перед Богом, власне, і є квінтесенцією багатотомних писань Ільїна.

Цілком усвідомлюючи реальний рівень чеснот російського народу, хитко балансуючи між характеристиками його як навіженої погромної маси та народу-богоносця, Ільїн виписує концепт природної правосвідомості. Правосвідомість російського народу від роду монархічна та імперська (багата істо-

рія народних бунтів і знищення Псковської та Новгородської республік ним поіґноровані як непотріб). Російська революція виписана як ексцес прищеплення на російський ґрунт невластивого йому республіканізму, що цілком очікувано переросло у кривавий погром, хаос і більшовицьку диктатуру. Рефлексія антигегельянця Ільїна на крах імперії Романових і встановлення більшовицької диктатури була властиво типовою правоконсервативною: в праці «О сопротивлении злу силою» (1925) він у формі критики толстовства морально обґрунтовував концепт авторитарної православної держави як єдності духовного і політичного, тяжкий хрест «православного воїна» (читай – Білого руху), який змушений чинити зло, аби затвердити добро. «Очисний вогонь у наших душах», або ж філософське обґрунтування білого терору як універсального концепту через апеляцію до моральності та духовності вродженої російської правосвідомості, попраної червоною смутою, перетворився на вісь ільїнщини.

Нищівна критика толстовства (нагадаємо: в його основі перебувала ідея доброзвичайної автономії особистості) як прояву умоглядного, неправдивого християнства зрештою затвердила за ним славу оборонця істинного православ'я, хоч правди в цьому не було. Апологетизуючи насилля та вседозволеність для «святої Росії», він витворив свою форму єресі — значно небезпечнішу за екстравагантне толстовство. Міркування Ільїна про мету та шляхи внутрішньої роботи особистості заради перемоги добра застосуванням насильства є ні чим іншим як єзуїтською казуїстикою, в гіршому значенні цього слова. Людина Ільїна – ниця і від природи погана, саме тому його розмірковування обертаються навколо того, як її примусити (силою і «внушением») бути хорошою, чи пак – усвідомлено стати на сторону добра, бо на стороні зла вона перебуває неусвідомлено (або ж за інстинктами). Сам він тим часом виступає в іпостаті «великого інквізитора», покликаного цю занепалу морально людину привести до стану притомності. Всі, хто нині ліплять з Ільїна праведника, ігнорують не лише красномовні відгуки сучасників про його особистість, а й, власне, його тексти, де автор постає в усій «красі». Виснажливе моралізаторство Ільїна є лише штучним макіяжем на обличчі «праведника», який не сповідує базової християнської заповіді — «возлюби ближнього». Чи ж можна казати про любов стосовно особистості, вся «творча спадщина» якої сочиться відразою до людини? На диво точно це бачили його сучасники, не менш постраждалі від більшовиків, такі ж вигнанці, як він. Зокрема, рецензуючи згадану працю «О сопротивлении злу силою», Зінаїда Гіппіус влучно зауважила, що всюди, де Ільїн використовує слово «любов», його слід було б замінити на «ненависть».

Замість адаптувати західні концепції права, І. Ільїн опрацював автентичну російську модель, виходячи з визначених ним категоріальних особливостей російського народу та його уявлень про державність і божественне призначення. Універсальною філософською категорією вчення Ільїна стала ідея правосвідомості як «інстинктивного правовідчуття», через яке людина стверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей. Природна правосвідомість у викладі Ільїна чи не дорівнює помазанню («без правосвідомості немає суб'єкта права, а є лише одне трагікомічне непорозуміння – духовно порожня людина, якій дарма надаються права живого духу»). Ви-

біркова суб'єктивізація політичних акторів за принципом наявності правосвідомості в розумінні Ільїна тим часом мало відрізняється від класового принципу В. Леніна. А тим часом правосвідомість у трактуванні Ільїна є наріжним каменем інституційної розбудови. Держава – не корпорація, а установа, з вертикальним підпорядкуванням. Російський монархізм, знов-таки, на відміну від світових зразків, побудований на засадах монархічної правосвідомості росіян з містично-споглядальними акцентами і патерналізмом у найширшому значенні. Крах Російської імперії Ільїн пояснює кризою правосвідомості народу, критикуючи як тоталітаризм, що вбиває органічне розуміння держави, так і лібералізм, що перетворює державу на механізм.

У праці «Наші завдання» (рос. — «Наши задачи») він презентує модель побудови посттоталітарної Росії. Фактично це утопія, виписана на засадах правосвідомості влади й народу, зорієнтованих на вище призначення людини, замість його перетворення на «соціальну тварину». Шлях у цю утопію має відбуватися у формі «національної диктатури».

Повсякчасна апеляція до святого писання перетворює спадок Ільїна на химерний зразок химерної логіки. Складається враження, що він пише не керівництво для дії РОВС / політиків, а устав монастиря. І це враження не далеке від істини. Ільїн намагається занурити читача в стан релігійного афекту. Той самий стан, що робить душу беззахисною перед маніпуляціями. Фактично йдеться про те, що все в світі, що виходить за рамки ільїнського монархізму – не має божого благословення, з'явилося й існує поза волею Господа. За Ільїним, увесь світ, крім Росії (причому в її монархічній версії), – суть історична аномалія. Отже, в смітник світової історії викинуто фактично всю історію світу та здобутки всіх земних цивілізацій.

Історія його цікавить лише тією мірою, що дозволяє її використовувати, інструментально вибудовуючи картину вічних утисків і страждань «святої» Русі. З одного боку, час стоїть, він незмінний; а з іншого, загальноілюстративний – Ільїна носить з епохи в епоху, і все придатне для ілюстрування ідеї «великої Росії». За відсутності уявлень про соціальне життя і розвиток суспільства історія людства перетворюється на хаос появи і розвалу монархій зловрочими республіканцями. Зрештою, цей хаос у центрифузі тисячолітніх фактів структурує саме монархічна правосвідомість. Такий собі невибагливий висновок людини, яка є абсолютним невігласом у політології та історії, і «вариться» лише в тому, що знає – праві та релігії. Власне, тому сконструйований ним з цих двох елементів інтелектуально-ідеологічний продукт є таким собі псевдоінтелектуальним Тягни-Штовхаєм: скільки не перебирає ця фантастична тваринка ногами, ніколи і нікого не привезе до пункту призначення – ідеальної монархічної Росії. Бо цей пункт призначення є чистою утопією, вибудованою невігласом з того, що було під рукою.

Коли він розбиває на приватні приклади (розділені історично й цивілізаційно) термін «монархія», що є консолідованим теоретичним кліше, побудованим за принципом узагальнення, історія людства також розбивається на окремі сегменти хаотичної мозаїки. Метою вибіркового підбору фактів є препарація завідомо «неокрепшего» розуму читача (він же член РОВС) задля відповідного кодування. Зрештою, цей приниципп, «кодування», нині ширяться через сторінки перевиданих для широкого загалу писань Ільїна, адже ціка-

винки про Меровінгів, Каролінгів, імператорів давнього Риму чи то варварських племен, наповнюють барвами картину «святого писання» адептів секти «Святої Росії». На маргінесі свідомості шанувальників Ільїна залишається та обставина, що його історичні уявлення давно і безнадійно застаріли. Але ж це очевидно лише там, де в минулому сторіччі відбувалося поглиблення і розвиток історичного та політичного знання. В Росії, де історичний і політичний час штучно зупинений, цього не розуміють. Власне, в цьому і полягає фокус.

Ільїн постійно дискутує з умоглядними політичними ідіотами. В жодному випадку не йдеться про відкриту критику певних політичних мислителів чи науковців. І це тоді, коли сучасність просто перенасичена інтелектуалами світового рівня, а суспільно-політична думка прирощується просто-таки космічними темпами! Але для Ільїна їх не існує як таких. І відповідно – їх не існує для його читача. Ільїн ставить сам собі абсолютно дурні запитання і з успіхом доводить їхню глупоту. Читач тим часом потрапляє в смислову пастку: ось вона – вершина світової думки!

В основі викривленої матриці мислення Ільїна перебуває приватизація Бога Росією, ототожнення волі влади й волі народу, самоототожнення росіян з «російським (імперським) народом», а інтересів влади з інтересами росіян. Замкнене коло позірної логіки досягається елементом сакральності. Накидаючи богоустановленість цій ментальній каші, Ільїн знімає можливість наукової та ідеологічної критики як таких за пафосом: «Хто проти нас, якщо Бог з нами»! В цій ситуації Господь також позбавлений права слова. Він поки що страстотерпить. Але іронія його таки не має меж.

Не полишає відчуття, що Ільїн просто знущається, відмовляючи росіянам у праві хоч на дрібку здорового глузду, навпаки – занурюючи російський народ у задушливий ідеологічний кайф, закамуфльований під божественні одкровення. Вражає також рівень банального плагіаторства «русскомирцев», які черпали і черпають від токсичного ільїнського гейзера, відхрещуючись обома руками від онтологічного фашизму, яким вони годуються самі і годують свою аудиторію. О. Проханов лише довів до повного абсурду вигадливість ільїнських словникових конструкцій, О. Дугін додав гарну порцію ненависті та патологічного цинізму, В. Сурков – переповів тези патріарха російського фашизму мовою, зрозумілою московській політичній та фінансовій тусовці. І все це заради уславлення духопідйомних міркувань про невимовно тяжку долю російського народу, що 2/3 історичного часу становлення Росії провів у війнах, але нікого не завойовував – лише захищався і безмірно страждав. Як бачимо, пекельні муки боголюбивий і благочестивий російський народ смиренно терпів і в Бучі, Маріуполі, Попасній, Харкові, Чернігові, Ізюмі, загалом – усюди на знищуваній ним же Україні, яку він смиренно, просвітлено, «в глаголах довершеної сонячної мудрості», «миросприйнятливо і богоблагословенно» вбиває з усією смиренністю, отримавши через Кіріла дозвіл на геноцид українців від приватизованого Ільїним і К° бога.

Ільїнська осанна російському народу з виснажливим перерахуванням його умоглядних, або ж видивлених внутрішнім поглядом, чеснот на певному етапі наводить на думку, що всі ці багатотомні писання, з ритмікою і поетикою давньоруського Бояна, стосуються якихось інших, невідомих світу, російського народу і Росії.

Саме так: ільїнщина – це про російський народ і Росію з іншої – альтернативної реальності, альтернативна історія народу і держави у фантастичному світі білогвардійського фашистського ідеолога, взята на озброєння чинною російською владою. Містифікація, яка зрештою здобуває можливість втілитися в життя, щоправда, для цього вона має переконати решту світу в тому, що той не розуміється ані на принципах життя реального світу, ані на божих заповідях. Якщо кваліфікувати спадок Ільїна у духовних системах координат, те, що підноситься як вища мудрість, називається гординею і не має нічого спільного з християнством. Банально – тхне одержимістю. Історичне невігластво, культурологічна пласкість, політологічна нерозвиненість / архаїзм (у повоєнній Європі він міркує про недержавні «племена», апелюючи до досвіду Римської імперії) і політична упередженість вигадливо прикрашаються словниковими конструкціями, доречними в «Житіях святих». Шарлатанство і демагогія, яку все більш настійливо маскують у шати «оригінальної філософської думки», «свіжих конструкцій», а попросту – закамуфльований під філософію білий (білогвардійський) фашизм, або ж сучасною – рашизм.

Зрештою, жодної свіжої думки фундатори «русского мира» до ільїнщини не додали. Вони лише старанно, в міру не вельми широкого світогляду та примітивної культури, виконали його ж дорожню карту будівництва «прекрасної Росії» на руїнах комунобільшовицької диктатури: тут і ідея персональної гнучкої диктатури, і апологетика (що виходить далеко за межі здорового) російської мови, і розрахунок на впливовість РПЦ, і зрештою – нова назва проєкту, яка не педалює його фашистську основу, цілком з урахуванням неоковирних конотацій – «русский мир».

Майбутнє за Ільїним вимальовується на постапокаліптичних картинах комунобільшовицької та постбільшовицької Росії, яка «вставатиме з колін» з натовпу збанкрутілих рабів, деморалізованої безпорадної партноменклатури та різного штибу покидьків, внаслідок чого розбудова нового життя на демократичних засадах буде абсолютно вбивчою. «Русский мир» використовує ільїнщину як дорожню карту та інструкцію до застосування. На основі зневаженого «мислителем» демографічного бульйону на засадах «природної правосвідомості» путінізм планує «зварити» нову процвітаючу Росію. Такий собі кидок у «золоте минуле» на плечах тих самих йолопів, підзаряджених мессіанськими мареннями.

Чим більше живопише Ільїн катаклізми РФ після розвалу комунобільшовизму, тим страшніше вдивлятися в майбутнє. Та, власне, в цьому і полягає його завдання — занурити читача в стан блаженного очікування чергового Апокаліпсису і чергового ж містичного «воскресіння» з попелу. Щербата платівка обертається за часовою стрілкою, а історичний час у Росії лишається тим самим…

Особняком стоїть ільїнська концепція фашизму, від якої він ніколи не відхрещувався. За Ільїним білий рух – це православний фашизм, а італійський фашизм є секулярним підвидом білого фашизму. Фашизм – це насилля во благо і має бути надпартійним. Фашизм Ільїна – це не ідеологія, це рух, що має попередити революцію і громадянську війну через переворот і встановлення диктатури, допоки не почнеться громадянська війна. Ільїну ведеться про білий/правий терор (рос. — «спасительный акт произвола»), надпар-

тійність армії дорівнює національному єднанню, а виснажлива демагогія про духовність і патріотичне єднання покликані перетворювати терор в умовах тоталітарного режиму на такий собі акт «самостійної творчості» білого руху та диктаторіального режиму на благо Росії майбутнього. Улюблені слова Ільїна — «патріотизм» і «велика Росія», а його спадок — ключ до розуміння путінської Росії, що діє за планом свого «улюбленого філософа».

Бібліографія

Ильин И. А. Наши задачи. Статьи 1948–1954. Том 1. Изд. Русского Обще-Воинского Союза. Париж, 1956.

Коломейцева Т. С. Антропологическая интерпретация гегелевской философии в творчестве И. А. Ильина: Автореф. дис. ... к. филос. н. Екатеринбург, 2012.

Семенов А. Ильин день, или Военно-полевое богословие. Владимир Мединский: «Хотелось бы, чтобы Россия развивалась, как того желал философ Иван Ильин» // Псковская губерния online. 2019. № 24 (946). 17 июля – 30 июля. URL: https://gubernia.media/society/ilin-den-ili-voenno-polevoe-bogoslovie/

Лариса ЯКУБОВА

Що таке «Томос»? Яким церквам він надавався в історії православ'я?

Томос (грец.) – указ, документ, декрет у деяких питаннях церковного устрою. Це спеціальний церковний документ, яким синод і / або глава Помісної церкви може звертатись до своєї пастви або до інших церков із важливими питаннями віровчення або щодо інституційного розвитку церкви. Зрідка Томос видають з питань, які стосуються положень християнського віровчення, найчастіше він стосується церковного устрою. Томос не є публічний, він є унікальним документом, який вручається один раз одній людині – предстоятелю незалежної церкви. Момент вручення Томосу вважається початком нової помісної церкви.

Підстави надання. В першому тисячолітті рішенням Вселенських соборів були встановленні межі п'яти стародавніх патріархатів (Старий Рим, Новий Рим – Константинополь, Олександрія, Антіохія, Єрусалим) і Кіпрська церква. Упродовж наступних років Вселенський патріархат, керуючись Священними канонами (включаючи 9-й, 17-й і 28-й канони IV Вселенського собору, 36-й Канон Трулльського собору і 1 Канон собору від 879 / 880 р., який був проведений у церкві Святої Софії в Константинополі), взяв на себе відповідальність за надання Томосу про автокефалію всім новостворенним церквам (у тому числі й Української церкви), перетворивши їх на автокефальні архієпископства чи патріархати, без обговорення чи співпраці в цьому питанні з іншими церквами.

Відповідно до постанов Вселенських соборів, Константинопольський патріархат має першість честі у православному світі, а відтак він визначає порядок і спосіб становлення нових автокефалій і закріплює це відповідним Томосом. У змісті такого Томосу викладаються передумови та підстави надання документа. З часу отримання Томосу за такою Церквою закріплюється певне місце в Диптиху (списку) православних церков (порядок згадування іншими Церквами на своїх літургіях), її визнають як рівноправну Церкву-сестру, а її предстоятеля глави інших Церков поминають під час літургій. Православна церква України отримала 15 місце у Диптиху Константинопольського патріархату. Томос є типовим документом, яким дарується автокефалія (ст. грец. αὐ α α) – самостійність помісної церкви, адміністративно незалежної від інших православних церков, але єдиної з ними канонічно. При цьому враховуються особливості історичного розвитку і специфіка конкретної церкви та країни.

Томос в історії православ'я. В історії православ'я відомо кілька Томосів, що стосувались церковного устрою. 1686 р. – Константинопольський Вселенський патріарх Діонісій IV затвердив синодальний лист Вселенського патріархату, який із міркувань «ікономії» (церковної доцільності) доручав патріархам Московським висвячувати в сан новообраних помісним собором митрополитів Київських – при тому, що вони залишалися церковно підпорядкованими Константинополю і мусили поминати саме Вселенського патріарха, а не Московського, як свого першоієрарха. Москва не виконала цих умов і стала тлумачити рішення як нібито передачу Київської митрополії в підпорядкування

Московському патріархатові. Через те, що оригінал листа нині не відомий, таке трактування донедавна повторював і сам Вселенський патріархат – доки влітку не оприлюднив історичні документи, які висвітлили зміст того листа. 11 жовтня 2018 р. синод Вселенського патріархату скасував те рішення 1686 р., щоб усунути підставу для неправдивого трактування Москви.

Естонська православна церква 7 червня 1923 р. отримала автономію (але не автокефалію) рішенням Патріарха Константинопольського Мелетія IV. Патріарх надав Томос Православній церкві Естонії та прийняв її до юрисдикції Константинопольського патріархату.

13 листопада 1924 р. Патріарх Константинопольський Григорій VII надав «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Царгородської Патріархії про визнання Православної церкви в Польщі Автокефальною» (передусім для вірян із Західної Білорусі і Західної України). Російська православна церква, яка контролювала цих вірян до Першої світової війни, не погодилася з цим. Після Другої світової, коли СРСР привів до влади в Польщі комуністів, ППЦ «добровільно» відмовилася від Томосу з Константинополя і попросилася до РПЦ, яка відразу ж надала їй Томос уже від свого імені, хоча право надавати автокефалію має тільки Вселенський патріархат як Церква-мати всіх інших помісних церков. Московського Томосу, своєю чергою, не визнає Константинополь, але завдяки Томосові 1924 р. ППЦ залишається канонічною.

Відомим є прецедент пошуку обновленською церквою прихильності Костянтинопольського патріархату в 1920-і рр. При цьому взаємини обновленської церкви з Константинопольським патріархатом будувалися на ґрунті двосторонніх політичних інтересів. Розкриваючи характер взаємовідносин обновленської церкви з Вселенським патріархатом, Лев Регельсон писав: «Загрозливе становище Вселенського Престолу, що зазнавав жорстоких репресій з боку уряду Кемаля Ататюрка, змушувало константинопольських патріархів і тісно пов'язаних з ним голів інших східних церков намагатись іти торованим шляхом, добиваючись підтримки від російського уряду. Обновленці обіцяли таку підтримку випросити і всіляко піднімали авторитет Вселенських патріархів, які визнавали обновленський Синод єдиною законною владою РПЦ».

Однак у короткій історії взаємовідносин українських обновленців з Вселенською церквою заслуговує уваги лише той факт, що після отримання автокефалії в 1925 р. вони намагались встановити прямі контакти з Константинопольським патріархатом без посередництва Всеросійського Синоду і просили Константинопольського патріарха Василія III визнати автокефальний статус УАПЦ. 22 жовтня 1925 р. архімандрит Василій Димопуло звернувся до Синоду УПЦ з проханням надіслати йому завірені копії з актів і документів про утвердження автокефалії Української церкви для подання їх Вселенському патріархові. Всеукраїнський Священний Синод в листі до патріарха в делікатній формі нагадав йому події 240-літньої давності, коли внаслідок юридичного перепідпорядкування Київської митрополії до Московського патріархату Українська церква позбулася автокефальності, але тепер, після проголошення автокефалії Другим Всеукраїнським Помісним Собором 21 травня 1925 р. та схвалення її Третім Всеросійським Помісним Собором 6 жовтня 1925 р., вона знову стала незалежною. Синод УПЦ запевнив Вселенського

патріарха, що Українська церква й надалі зберігатиме чистоту православ'я і непорушність канонів, не буде запроваджувати ніяких церковних змін стосовно вчення православної віри, єпископату, кліру, стилю тощо, до вирішення цих питань на Вселенському соборі. Далі в листі висловлювалося сподівання, що Вселенський патріарх уважно вивчить усі документи щодо історії організації в Україні церковного управління на чолі з Священним Синодом і діяльність його в досягненні автокефалії для Української православної церкви, переконається в додержанні канонічности цього процесу і затвердить автокефалію Української церкви своїм високим авторитетним актом. Проте Костянтинопольський патріарх не поспішав визнавати офіційним Томосом ні українських, ні російських обновленців-синодалів, обмежуючись подальшою підтримкою відносин через дипломатичне листування.

У 1937 р. була визнана автокефалія Албанської православної церкви.

13 березня 1945 р. Патріарх Веніамін І та всі члени священного синоду Константинопольської церкви надали Томос Болгарській православній церкві. Цим рішенням скасовувався розкол та визнавалася автокефалія тисячолітньої Болгарської православної церкви (за різними оцінками історичних подій, уже втретє чи вчетверте визнана автокефалія цієї церкви).

Молдовська православна церква отримала Томос 2 грудня 1994 р. – їй дарував автономію московський патріарх Алексій ІІ.

«Патріарший і Синодальний Томос про дарування автокефалії святій Православній Церкві у Чеських землях і Словаччині» був виданий Константинопольським патріархом Варфоломієм 27 серпня 1998 р.

Принагідно зауважимо: в усіх випадках наданню Томосу про автокефалію або автономію православних церков передували відповідні політичні процеси, насамперед – здобуття незалежності державою, православна спільнота якої просила про своє визнання. Цей процес зазвичай включав звернення представників політичного керівництва конкретної країни, подальший розгляд питання й рішення Священного Синоду Вселенського патріархату за головуванням Вселенського Патріарха, після чого відповідний документ передавався тому, хто звертався про автокефальний статус своєї Церкви. Варто зазначити, що розміри та організація церковних структур, яким у різний час надавався Томос, були дуже різними. Росія, Сербія, Болгарія, Румунія та Греція були досить великими православними країнами, де вже існувала церковна структура. У випадку Польщі, Чехії та Словаччини йшлося про країни, в яких православні складали релігійну меншину. В Албанії Томос надали майже неіснуючій Церкві, знищеній комуністичним режимом.

6 січня 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій вручив «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній Церкві в Україні». Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних релігійно-церковних відносин. Але шлях до цього був доволі тривалим.

Бібліографія

Жилюк С. І. Досвід Вселенського визнання: політична кон'юктура міжцерковного діалогу // Наукові записки Острозької академії. 2011. Сер.: Історичне релігієзнавство. Вип. 4. С. 71–77.

Здіорук С. І. Конституювання Помісних Церков як інтрументу захисту національних інтересів українського народу // Українське релігієзнавство. 2005. № 35. С. 207–219.

Киридон А. М. Томос про надання автокефалії Православній церкві України: архітектоніка процесу // Уманська старовина. 2019. № 6. URL: http://usj.udpu.edu.ua/article/view/190039

Киридон А. М. Томос // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/

Лише третина українців обізнана щодо питання Томосу. Опитування. URL:https://zik.ua/news/2018/10/26/lyshe_tretyna_ukraintsiv_obiznana_shchodo_pytannya_tomosu__opytuvannya_1435217

От Вселенского Патриарха Украинской Православной Церкви // Український Православний Благовісник. Харьков, 1925. № 21. С. 1–3.

Релігійна безпека / небезпека України: Зб. наук. праць і матеріалів / За ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2019.

Саган О. Православна Церква України: конституювання та перспективи розвитку. Київ: [Б. в.], 2019. 103 с.

Алла КИРИДОН

Про що свідчить і чим загрожує «лік» російського диктатора на іконах?

Підступність «русского мира» полягає у тому, що він здатен приймати будь-які форми, адаптуватися під навколишнє середовище, прикриватися патріотизмом та відверто маніпулювати державними символами, мовою, вірою та почуттями людей. Роль церкви у формуванні та поширенні «русского мира» заслуговує на окреме дослідження. Натомість окремі елементи її діяльності щодо сакралізації образу диктатора, як ключової фігури «русоміровської» парадигми, вже давно набули сталого характеру та мають невідворотні наслідки.

Не секрет, що з часів Петра I стосунки світської та церковної влади зазнали кардинальних змін. Церква стала лише однією з державних структур тогочасної імперії. Її очільник перетворився на звичайного чиновника, а монарх дістав право безконтрольно втручатися у релігійні справи, часто перетворюючи певні священнодійства на фарс, а церковну організацію на орган покарання.

У XX столітті світська влада показово відмежувалася від церкви, залишивши за собою право на сакралізацію політичного лідера та збереження формальної обрядовості у повсякденному житті суспільства, що прислужилося полегшенню управління масами. Свого апогею процес перетворення церкви на орган влади, на інструмент маніпуляцій свідомістю та політичними настроями населення, набув у сучасній РФ.

Візуалізація цього явища розпочалася з появи образів колишніх очільників радянської держави, які, до того ж, відкрито заявляли при житті про свій «воінствующий» атеїзм, на іконах. Так, першими на неканонічних «образках» кустарного виробництва з'явилися зображення Леніна, Сталіна і навіть Гітлера. Схожі процеси мали місце в 1970-х роках в Екваторіальній Гвінеї, де в місцевих храмах населення мало вклонятися живому диктатору Франсіско Масіасу Нгема Ндонгу, а також у 1990-х – на початку 2000-х років на теренах колишньої Союзної республіки Югославії та Сербії, де на іконах з'явився образ диктатора, самодура та військового злочинця Слободана Мілошевича. Очевидно, що чинному очільнику РФ подібна канонізація та сакралізація власної постаті ще за життя теж не дає спокою. Відтак почали з'являтися стінописи та ікони з «ліком» очільника РФ.

Перші «твори» подібного іконопису з'явилися ще десь на початку його першого президентства. Імена тогочасних «іконописців» залишились невідомими, а їхні вироби не набули широкої популярності (1). Однак вже у 2016 році ікона «Воздвижника Владіміра Путіна» (2) цілком офіційно була використана учасниками хресної ходи, організованої УПЦ МП від Святогорської лаври до Києва. Особливо активні учасники цієї акції у ході заходу провокували місцеве населення окремих населених пунктів на конфлікти, намагалися шкодити майно своїх опонентів, неодноразово переодягалися з світського байкерського вбрання на церковне, ховали під священницькими рясами камуфльований одяг і, прикриваючись згаданою іконою, «закликали» до миру (!). Цей же самий іконографічний тип ікони «засвітився» на теренах

невизнаної ЛНР під час богослужінь в місцевих храмах, зокрема в окупованому Алчевську. Фото цієї ікони вперше опублікував у Twitter український журналіст Денис Казанський (3).

У 2020 році в Росії вирішили цілком офіційно запровадити практику візуальної глорифікації свого «глибоко віруючого» президента. Мозаїка із зображеннями самого «хазяїна Кремля», міністра оборони РФ Сергія Шойгу, голови Радбезу РФ Миколи Патрушева, Олександра Бортникова та інших російських політиків була виготовлена під час внутрішніх робіт з облаштування Головного храму Збройних сил Російської Федерації на території військово-патріотичного парку «Патріот» у Підмосков'ї (4). Храм був побудований у рекордно короткі терміни з червня 2018 по квітень 2020 року. Він присвячений «75-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні, а також ратним подвигам російського народу у всіх війнах». Показово, що одне з перших богослужінь (30.09.2020) було приурочене до «п'ятиріччя початку антитерористичної операції в Сирійській Арабській Республіці» (!).

Лише «скромність» очільника РФ та бурхливі суперечки в суспільстві не дозволили залишити нащадкам першопочатковий вигляд мозаїчного полотна (5). Обличчя президента РФ, міністра оборони, глави анексованого Криму Сєргєя Аксьонова, а також гасло «Крим наш» були прибрані та замінені на образ Богородиці, священників, ченців, «зелених чоловічків» та нейтральне гасло «Ми разом». Образ Йосифа Сталіна, який містився в іншому куті панно, також прибрали, замінивши його зображенням плаката зі слоганом «Піднімемо над Берліном прапор перемоги». Все це було зроблено всупереч переконанню голови художньої ради по будівництву храму протоієрея Леоніда Калініна, який вважав, що портрети Сталіна і Путіна повинні залишитися на стінах собору, тому що це «історія» Російської Федерації. Сам очільник РФ, коментуючи зображення свого обличчя у храмі, зазначив, що «колинебудь вдячні нащадки оцінять наші заслуги, але зараз це робити ще рано», при цьому прикладатися ченцям до власної руки забороняти не став.

Блюзнірство Путіна, який явно прагне поставити себе вище Бога чи принаймні прирівняти себе до нього, знайшло відгук і в поведінці формального очільника РПЦ партріарха Кіріла. Мало того, що ще з радянських часів російська церква перетворилася на своєрідний «департамент КДБ», обидва її патріархи мали генеральські чини. Так, патріарх Алєксій був генерал-лейтенантом, а патріарх Кіріл, ще будучи керівником із зовнішніх зв'язків, був генерал-майором. Митрополити так само призначалися виключно за погодженням з органами державної влади, що перетворювало церкву на один з елементів державної машини. Лише священники нижньої ланки могли умовно «випадати» з цієї системи. Показовим також є те, що розміщення образу Сталіна на іконах чи в храмовому оздобленні надалі відбувається за мовчазної згоди людини, чиї родичі були репресовані представниками системи, створеної очільником СРСР. Як відомо, дід та батько патріарха Кіріла (Володимира Гундяєва), були довголітніми в'язнями таборів на Соловках та Колимі. Натомість чиновника це не турбує і дисонансу в його душі не викликає. Так само, на його переконання, злочином не вважаються заклики священників УПЦ МП (по суті РПЦ) до підтримки війни в Україні, до вбивства мирного населення, серед яких залишається чимало прихильників РПЦ.

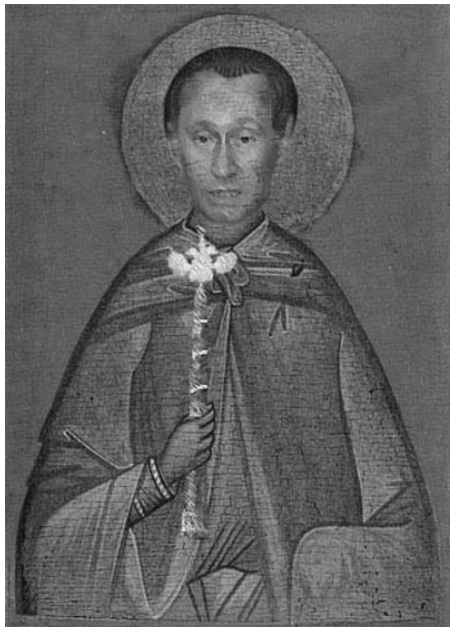

1. Невідомий. Ікона з ліком Путіна. Поч. XXI ст. З відкритих джерел

2. Невідомий. Ікона «Воздвижника Владіміра Путіна». Поч. XXI ст.

3. Фото місцевих мешканців з Донбасу з іконою Путіна. Джерело: https://twitter.com/den_kazansky/status/1135417235600760832

4. Головний храм Збройних сил Російської Федерації на території військово-патріотичного парку «Патріот» у Підмосков'ї. Джерело: https://df.news/2020/05/14/u-holovnomu-khrami-zbroinykh-syl-rf-putina-zaminyly-na-ikonu-bohorodytsi/

5. Фрагмент панно з обличчями Путіна , Шойгу та інших. Джерело: https://df.news/2020/05/14/u-holovnomu-khrami-zbroinykh-syl-rf-putina-zaminyly-na-ikonu-bohorodytsi/

Симптоматичним слід вважати ще одне повідомлення, яке також з'явилося у 2020 році. Один з пасажирів (Аркадій Чаплигін) зробив допис у Twitter, що в аеропорту «Пулково» (Санкт-Петербург) продають цікаві «сувенірні» набори (6), до складу яких входять ікона Миколи Чудотворця, блокнот з портретом Путіна (7), обрамленого під ікону та підвіска з аналогічною світлиною. Вартість такого набору становила 79 тисяч рублів (31 тисячу грн).

Як видно, самозванство є невід'ємною частиною ментальності представників російської держави. Починаючи від Петра I, який сам себе проголосив імператором, а своє царство імперією, і закінчуючи чинним очільником Кремля, який «скромно» погодився на канонізацію самого себе ще за життя в обхід усіх формальних процедур.

З наведених фактів стає очевидним, що російське суспільство та його очільники неприховано демонструють нехтування усіма моральними нормами та релігійними приписами. У критично мислячої людини логічно постає запитання, а «чи всіляка влада є від Бога»? Поведінка очільника РФ є типовою для багатьох диктаторів, які прагнули правити вічно і не готували собі жодного наступника. У цьому контексті грубо порушеними одразу стають кілька біблійних заповідей, починаючи від «не убий» до «не сотвори собі кумира». Також очевидними стають «гріхи» самовозвеличення, гордині та самолюбства. Аналіз поведінки Путіна свідчить про його щиру віру у власну безгрішність, яка дозволяє йому поблажливо приймати власні сакралізовані зображення. Водночас мовчазна або схвальна реакція російського суспільства на подібні прояви самозакоханості президента РФ також свідчить про його недорозвинутість, генетичний зв'язок зі східними деспотіями давніх часів, про відсутність справжньої духовності і, натомість, схильність до догматичної обрядовості в релігійному житті. Таке суспільство не потребує віри в Бога і жодних моральних законів для регулювання суспільного жит-

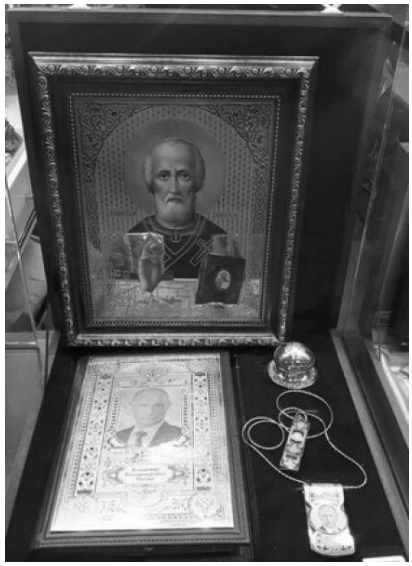

6. Сувенірний набір з аеропорту «Пулково» (Санкт-Петербург). Джерело: Twitter Аркадія Чаплигіна

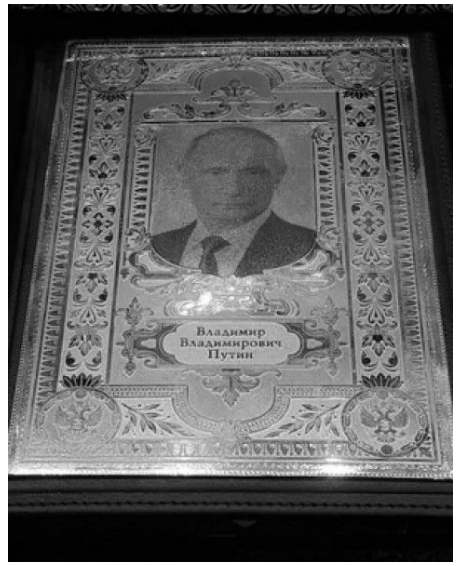

7. Блокнот з обличчям Путіна з сувенірного набору. Джерело: Twitter Аркадія Чаплигіна

тя. Йому достатньо ідола, якому можна рабськи вклонятися, нехтуючи усіма правами та свободами особистості, які в цивілізованому світі вважаються найвищими цінностями.

Загрози, які виринають з такого стану справ, є очевидними. Самозакоханість, самолюбство, сакралізація власної особи, апріорі заперечують визнання права будь-якого Іншого на існування. Більше того, цей Інший сприймається і публічно оголошується ворогом. Відтак засобом боротьби з ним оголошується війна у будь-якій формі. Для ефективного опору диктатору та всьому «русскому миру» слід знищити один з ключових елементів системи – церкву, яка сприяє сакралізації особи лідера та підтримує візуалізацію його освяченого образу.

Бібліографія

В российском аэропорту продают иконы с изображением Путина (21 января 2020). URL: https://focus.ua/world/448620-v_rossiiskom_aeroportu_prodaiut_ikonu_s_izobrazheniem_putina

Деркач Т. Московский патриархат в Украине: анатомия предательства. Київ, 2018. 224 с.

Кравченко О. Московські «ходаки» з Донбасу на Київ // Віче. Часопис Чутівщини. № 1 (серпень), 2016.

Портников В. Ікона з Путіним та ікона зі Сталіним. На Донбасі вбито і чимало парафіян РПЦ (25 квітня 2020). URL: https://www.radiosvoboda.org/a/30575875.html

Чорновіл Т. Выше Бога, или Как Путин увековечивает себя на иконах (29 апреля 2020). URL: https://glavred.info/opinions/putin-novosti-kak-putin-uvekovechivaet-sebya-na-ikonah-10168325.html

https://twitter.com/den_kazansky/status/1135417235600760832

У головному храмі Збройних сил РФ Путіна замінили на ікону Богородиці (14.05.2020) URL: https://df.news/2020/05/14/u-holovnomu-khrami-zbroinykh-syl-rf-putina-zaminyly-na-ikonu-bohorodytsi/

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Яким є сприйняття путінської Росії та її очільника, а також російсько-українського конфлікту російськими карикатуристами?

Політичний режим, який був установлений в РФ з 2008 року, поступово призвів до обмеження, а згодом ліквідації багатьох демократичних інститутів, притаманних європейським демократіям. Одними з таких стали політична сатира та карикатура як інструменти суспільного контролю за владою. Більше того, поступово карикатура, як засіб «суспільної просвіти», перетворилася в Росії на брутальний реманент в руках політтехнологів та пропагандистів. Саме зусиллями тих художників, які працюють на путінський режим, в російському суспільстві, починаючи з 2013 року, почали поширюватися затребувані владою стереотипи щодо України, українців, українського політикуму, а також інтерпретації російсько-українського конфлікту, анексії Криму тощо.

Одними з найбільш відомих російських карикатуристів, які заангажовані путінським режимом, є Віталій Подвицький та Ігор Колгарев, чиї твори вже ставали предметом наукового аналізу в дослідженні Дарії Хрущової «Карикатура і пропаганда…».

Віталій Подвицький (р. н. 1972) розпочав свою професійну діяльність з 1995 року. Працював головним художником видавничого дому «Секретные материалы», публікував свої твори у виданнях «Вечерний Петербург», «Вечернее время». З червня 2014 року був запрошений на посаду персонального карикатуриста «РИА Новости» − бренду російського державного пропагандистського медіа-конгломерату «РИА Новости». Художник презентує свої твори через онлайн-проєкт «Мастерская карикатуры».

Його трохи старший за віком колега Ігор Колгарєв (р. н. 1965) також є художником-графіком, який розпочав свою кар'єру ще в 1983 році з публікацій у «Московському комсомольці». З 1990-х співпрацював з такими виданнями як «Вечерняя Москва», «Куранты», «Литературная Россия», «Русский вестник», «Советская Россия», «Аль-Кодс», «Федерация», «Газета Российского Бизнесмена», «Фармацевтический Вестник», «Домашний Адвокат» та ін. Певний час художник співпрацював з популярним радянським виданням «Крокодил». Останнім часом репрезентує свої твори на сайті Caricatura.ru.

На думку Дарії Хрущової, творчість саме цих художників дозволяє виділити основні образи, які найчастіше використовуються та тиражуються російською пропагандою. В контексті російсько-українського конфлікту 2014–2018 років, це переважно образ Ведмедя – символу Росії та малого Ведмежати – символу Криму, який постійно «вимагає захисту» з боку дорослого і досвідченого «Михайла Потаповича». Серед тварин-символів також часто використовуються образ Свині, яка в художників асоціюється з українським «Правим сектором» або будь-яким українським націоналістом взагалі, та кролик, який має виразні риси Арсенія Яценюка. Наступним впізнаваним образом є «старший брат», який «піклується та захищає» свою «молодшу сестру» Україну. Частими є образи американських та європейських політичних лідерів, причому

загально впізнаваним образом-асоціацією, відомим ще з радянських часів, є «дядько Сем» − візуальне втілення США. На останок, найбільш поширеним персонажем є сам очільник РФ як «агент 007», який «навчає», «рятує», «карає» в залежності від сюжету твору.

Якщо, використовуючи карикатури згаданих художників, вибудувати певний візуальний ряд, вийде чітко зрозуміла картина із закодованих понять та стереотипів, яка роками нав'язувалася і продовжує насаджуватися росіянам, що обумовлює високий відсоток підтримки путінського режиму, його політики щодо анексії Криму, окупації території України та продовження війни. Так, достатньо послідовно переглянути кілька карикатур Подвицького. Спочатку твір під умовною назвою «Ну, кому еще демократии?», де український Тризуб зі стрічкою в червоно-чорних кольорах розстрілює Серп та Молот біля синьо-жовтої стіни (1). Потім карикатуру, на якій зображено мапу України в оточенні «друзів» та «братів», однак лише територію Росії позначено як «убежище» (слово «ватники» при цьому закреслене), куди ховається солдат у формі з українським та оунівським прапором на задніх кишенях (2). Наступним твором є пропагандистський плакат із привабливим зображенням Путіна як «агента 007» і цитатою очільника РФ, яка призначалася «зрадникам» (тобто українцям): «Какие бы 30 серебряников эти люди не получали, они колом встанут у них в горле, уверяю вас» (3). Наостанок слід вчитатися в тексти підписів, які розміщено в карикатурі, присвяченій найактуальнішим подіям на російсько-українському фронті. Художник зобразив збитий український гелікоптер, з якого російський солдат дбайливо витягнув і несе на собі українського льотчика. Останній огризається: «Горите в аду черти!». На що «турботливий» російський солдат відповідає: «Держись, братишка, мы тебя вылечим!» (4). Меседжі цих візуальних пропагандистських творів до суспільства є настільки відвертими та очевидними, що не потребують додаткового коментаря. Українець – це націоналіст, кровожер і живодер, який глибоко помилився або заплутався, тому рано чи пізно обов'язково «приповзе» у єдино можливе «сховище» і там його раз і назавжди «вилікують».

Продовженням і доповненням цих «творів» можна вважати карикатури Ігоря Колгарьова. Для прикладу достатнім буде звернути увагу на ілюстрацію, де українець «лізе в петлю» ЄС, а росіянка в кокошнику «переживає» та рветься його «рятувати» (5). Суголосною за змістом з цією картинкою є наступна карикатура, в якій представник українського парламенту «виступає» перед «дядечком Семом» (6). Текст парламентарію начитує суфлер, а зміст сказаного з-за синьо-жовтих куліс відстежують представники правих сил та полку «Азов», чия символіка асоціюється в автора з нацистською свастикою. Нарешті, автор підводить споживача свого «творчого продукту» до думки, яка досить чітко відображена в карикатурі «Україна понад усе!» (7). Тут «націоналісти» розпинають Україну, представлену образом молодої дівчини у вінку, піднімаючи її на зубці Тризубу та на гострий вертикальний шпиль символу «Ідея Нації», яким послуговується Соціал-національна партія України та полк «Азов». Отже, навіть при поверхневому огляді лише цих карикатур, їхній зміст стає цілком зрозумілим: українці самі не знають, що роблять; їхнє прагнення до ЄС – це шлях до самогубства; ідеї будь-якої асоціації чи співпраці з країнами Європи та США «нашіптують» українцям «погані» американці,

1. Віталій Подвицький. Карикатура «Ну, кому ще демократії?» (назва умовна). Джерело: vk.com/supercartoon

2. Віталій Подвицький. Карикатура «Сховище» (назва умовна). Джерело: vk.com/supercartoon

3. Віталій Подвицький. Карикатура «Агент 007» (назва умовна). Джерело: vk.com/supercartoon

4. Віталій Подвицький. Карикатура «Тримайся братику, ми тебе вилікуємо!» (назва умовна). Джерело: vk.com/supercartoon

5. Ігор Колгарьов. Карикатура «Самогубець» (назва умовна). Джерело: Caricatura.ru

грошима яких живляться праві рухи в Україні; і нарешті, Україну неминуче чекає смерть, бо український патріотизм та любов до власної нації трактується художником як нацизм, а національні символи країни як нацистські. Специфіка творів обох згаданих художників полягає в тому, що вони орієнтовані не лише на російського споживача, але й на західного, який масово споживає російський пропагандистський продукт, що поширюється міжнародними інформаційними агентствами, на які працюють карикатуристи.

Важко не погодитися з твердженням про те, що під впливом пропаганди, особливо візуальної, яка має широкий діапазон емоційного впливу, «люди перестають думати та чинити спротив, їх можна шикувати в колони – і вони підуть напролом». Як показує ситуація лютого – липня 2022 року, російське суспільство повністю було підготовлене своїми пропагандистами до нагальної потреби розширення «русского мира» єдино можливим військовим шляхом заради «порятунку братнього народу». Населення України, особливо окупованих регіонів, намагалися переконати в неминучості створення «русского мира» там, куди прийде російський солдат. Мешканців Європи традиційно продовжили лякати старим опудалом нацизму.

У контексті такої відвертої пропаганди залишається лише дивуватися тому, що до 2022 року в Росії ще залишалися окремі художники, які ризикували критикувати Путіна та його режим. До таких слід віднести Серія Йолкіна (р. н. 1962), чиї роботи публікувалися у таких виданнях як «Известия», «Российская газета», «Ведомости» і навіть використовувалися агенцією «РИА Новости». Свій шлях до професійної політичної карикатури художник описує як «нетипичный личный путь, неправильный и нехарактерный». На думку мистецтвознавців, більшість його карикатур використовують універсальний радянський лексикон та відомі ще з часів «Крокодилу» прийоми. Одним з таких є приховування, коли за певним дуже впізнаваним персонажем приховується цілком реальний політик. У цьому випадку – президент Росії Володимир Путін. Водночас художника не можна звинуватити у відвертій образі президента РФ, бо його персонаж лише схожий на реальну історичну постать, він «такий як Путін, але не Путін!». Найбільш впізнаваними рисами головного героя карикатур Йолкіна є великий ніс, непропорційне квадратне тільце на тонких ніжках з такими ж тонкими ручками. Цей персонаж явно дисонує з образом «агента 007», яким представляють Путіна пропагандисти. Саме за цими рисами художнику вдається ховати ім'я справжнього прототипу, однак зміст його творів не залишає жодних сумнівів щодо того, кого він насправді відображає.

Останніми роками художник активно співпрацював з електронними виданнями «Deutsche Welle» та «Радіо "Свобода"». Початок відкритого військового вторгнення Росії в Україну спровокував виїзд карикатуриста за межі РФ. Можна сподіватися, що, перебуваючи в безпеці в одній з країн вільного світу, він продовжить створювати влучні візуальні політичні меми, якими вважають його мініатюри.

На думку художника В'ячеслава Данилова, Сергій Йолкін своєю творчістю пропагує «здоровий спосіб мислення». І дійсно, в його інтерпретації чимало політичних заяв Путіна починають виглядати кумедно, жалюгідно, або ж абсурдно. Достатньо придивитись до карикатури на «головного історика

6. Ігор Колгарьов. Карикатура «Суфлер» (назва умовна). Джерело: Caricatura.ru

7. Ігор Колгарьов. Карикатура «Україна понад усе!» (назва умовна). Джерело: Caricatura.ru

8. Сергій Йолкін. Карикатура «Я історик – я так бачу!» (назва умовна). Джерело: https://www.dw.com/ru/edinyj-narod-russkih-i-ukraincev-dlja-putina-kartina-maslom/a-58253544

9. Сергій Йолкін. Карикатура «Усі брешуть! Ну, окрім мене» (назва умовна). Джерело: https://www.dw.com/ru/glavnoe-o-press-konferencii-putina-v-pjati-slovakh/a-60242508

10. Сергій Йолкін. Карикатура «А у нас окрема цивілізація» (назва умовна). Джерело: https://www.facebook.com/dw.russian/photos/a.10150418469075472/10163787372535472/?type=3

11. Сергій Йолкін. Карикатура «Українець, йди до нас! На тебе чекають сало, горілка і паспорт!» (назва умовна). Джерело: https://apostrophe.ua/news/society/2019-04-28/ukrainets-idi-k-nam-izvestnyiy-karikaturist-rassmeshil-set-yarkoy-parodieyna-pasporta-putina/161315

Росії» з підписом – «Я историк – я так вижу!» (8), або на карикатуру «Все врут! Ну, кроме меня!» (9). Смішною виглядає й глибинна пропагандистська ідея окремої російської цивілізації, вирвана з контекстів російських філософів та мислителів минулих століть. У Йолкіна світова цивілізація зображена звичайним залізничним вагоном, а «особлива» російська – дитячим недолугим візком, прив'язаним до першого вагона старою мотузкою (10). Нарешті, художник дуже тонко посміявся над стереотипним набором «цінностей», які можуть привабити сучасного мешканця України. Персонаж, схожий на Путіна, кричить у гучномовець через колючий дріт: «Украинец, иди к нам! Тебя ждет сало, горилка и паспорт!» (11).

Отже, стає очевидним, що карикатура, як один із видів образотворчого мистецтва, здатна одночасно виконувати цілком різні функції: бути інструментом пропаганди путінського режиму і засобом його критики та висміювання. Ефективність її застосування залежить від багатьох чинників, але, перш за все, від доступу до різних джерел інформації та свободи слова.

Бібліографія

Дым наш: Крым в карикатурах Сергея Елкина. URL: https://news.bigmir.net/life/4668329-dy-m-nas-kry-m-v-karikaturax-sergeya-elkina

лкин С. Двуглавая Россия. История в картинках. Москва: «Альпина Паблишер», 2014.

Карикатуры, шаржы. Виталий Подвицкий. URL: //fishki.net/1324429-karikatury-sharzhy-vitalij-podvickij.html

Колгарёв Игорь Евгеньевич. URL: https://old-crocodile.livejournal.com/112106.html

Колгарев Игорь. URL: http://cartoonia.ru/entsiklopediya-karikatury/k/kolgarev-igor-kolgarev-igor/

Mikhailova T. A Caricature of the President: Vladimir Putin in Sergei Elkin's Drawings (2015) // Zeitschrift fur Slavische Philologie. 71(1): 175–212. URL: https://www.researchgate.net/publication/292189535_A_Caricature_of_the_President_Vladimir_Putin_in_Sergei_Elkin's_Drawings

Нам рисует Виталий Подвицкий. URL: https://web.archive.org/web/20120218013324/http://www.anpnews.ru/odincovo/show.shtml@d_id=136938.html

Панфилов О. «Русский мир» на новый лад (2017). URL: https://ru.krymr.com/a/28687816.html

Хрущова Д. Карикатура и пропаганда: образ современной Украины в изображении пророссийских СМИ (2014–2018) // STUDIA ROSSICA POSNANIENSIA. 2022. Vol. XLVII/1. PP. 143–162.

Ольга КОВАЛЕВСЬКА

Чи є Росія фашистською державою?

Аби з маргінальної партії з підтримкою у 2,6% голосів на виборах до Рейхстагу в 1928 р. перетворитися на провідну політичну силу і встановити одноосібну диктатуру фюрера в серпні 1934 р. (тоді «Закон про верховного голову Німецької держави» на плебісциті підтримало майже 90% учасників), знадобилися б всесвітня економічна криза та депресія, поразка Німеччини в Першій світовій війні, дрібка політичного авантюризму та харизма навіженого А. Гітлера – несправдженого художника і ригориста. Як національний лідер він піднявся на руках таких само несправджених, скалічених і відкинутих у своїх передвоєнних мріях та ілюзіях, приречених економічним занепадом післявоєнної Європи десятках, сотнях тисяч, а зрештою – мільйонах німців / європейців, які бачили на власні очі катастрофічні наслідки масового людовбивства, та замість прагнути миру, поставили на реванш у другій – ще руйнівнішій війні. Здичавіння всіх і вся на фронтах Першої світової, перемішування автохтонного населення європейських країн із величезною масою мігрантів (зокрема, з політично збанкрутілої і невдовзі перетвореної на нову комуністичну квазіімперію Росії) – також зі страшним травматичним досвідом, на тлі нездатності урядів європейських країн подолати повоєнний занепад створили праворадикальний політичний і культурний «коктейль», що пропонував збанкрутілому плебсу і маргіналам просте вирішення складних питань методами терору, класової та етнічної селекції.

Гітлер став канцлером внаслідок домовленостей у вузькому колі німецьких політиків, які кілька років поспіль неспроможні були створити чинну парламентську більшість і намагалися відвернути прихід до влади комуністів (цікава аналогія з російськими реаліями межі тисячоліть).

Нацизм заміксував у собі, здається, всі тези, що так чи інакше резонували зі свідомістю згвалтованої війною, новітніми переділами світу та революціями «простої людини». Тут і гасло об'єднання в одній державі німців, розкиданих країнами, утвореними на уламках Німецької та Австро-Угорської імперій. І ідея-фікс реваншу. І практично біологічна ненависть до так званих «не арійців». І месіанізм та есхатологізм німецької версії надлюдини / III Райху, на догоду малоосвіченим масам приправлені як лютеранським консерватизмом, так і середньовічного штибу містицизмом та ексцентричним арійством (на всі «вибагливі» вкуси, як то кажуть). І непримиренний антикомунізм, зокрема й з антисемітським «душком». Експресія – замість логіки. Ненависть – замість любові. Культ фюрера – замість пошуків себе справжнього. Війна і терор як шлях і спосіб вирішення всіх питань і проблем.

«Простому німцю», що заледве зводив кінці з кінцями, А. Гітлер дарував ілюзію виняткової місії – перекроїти світ за нацистським лекалом. «Проста людина» в силу своєї простоти не спроможна була усвідомити, що місія невідповідна. Невідповідність масштабу «місії», масштабу особистості «простої людини» вигадливо компенсували масовістю – вважалося, що купа невігласів, заражених ідеєю німецького месіанізму, якщо діятимуть подібно рою шершнів, виконуючи настанови «матки» – змінять Всесвіт.

«Я звільняю людей від обтяжливих обмежень розуму, від брудних і принизливих самокатувань химери, іменованої совістю і мораллю, і від претензій на свободу та особисту незалежність, до яких доростають лише небагато хто», «Чим грандіозніша брехня, тим легше їй готові повірити. Особливо, якщо її повторювати знову і знову», – казав Гітлер, і мав рацію. Звільнивши «просту людину» від терзань сумління і вдягнувши ідею масового вбивства в шати великої місії, фюрер відчинив пекельну браму. Ідеологія, яка відкрито оспівувала масовий терор, апелюючи до міфічних постатей минулого, поміняла в масовій свідомості місцями смерть і життя, а відтак – систему цінностей.

Про некрофілію Гітлера писав Еріх Фромм, втім вона формувала не лише особистість фюрера, а й його похідну – ІІІ Райх. З цього приводу Альберт Єгазаров доречно зауважував, що «тисячолітній Райх, застиглий у своїх інститутах, є нічим іншим, як вічним трупом». Апологетика / зацикленість на минулому та прагнення зупинити поступ часу, чи розвернути його в зворотному напрямі є чи не найчутливішим симптомом розвороту суспільства в напрямі політичної смерті. Дрібка месіанізму (Гітлер навіював ідею про те, що тисячолітній Райх зійшов з небес, як небесний Єрусалим. Чи суттєво відрізняється це від трактувань ідеологів «русского мира» стосовно Росії?) – і країна перетворюється на вузловий елемент вигаданого Всесвіту, де все, що б не відбувалося, пояснюється крізь призму інтересів цього ключового елемента. Останнім штрихом стає зневага і ненависть до всіх, хто перебуває за кордонами цього вигаданого ментально сконструйованого світу.

В такий нехитрий алгоритм країна, що з тих чи інших причин втратила здатність змінюватися / розвиватися відповідно до викликів часу, перетворюється на хижака, хворобливо зафіксованого на ідеї експансіонізму та переформатування світу відповідно до власної схибленої світоглядної картини. Аморалізм, безпринципність та алогічність виступають тими інструментами, що дезорієнтують навколишній світ і, як правило, роблять неможливою своєчасну діагностику катастрофи, що насувається.

На відміну від Гітлера, Путін не вигадував «ідеологічного велосипеда», а скористався готовими лекалами. Не зачаровував харизмою – його як «національного лідера» зліпили «з того, що було» і змусили «полюбити» монополізовані новочасні медіа, ефективність яких значно підсилили напрацювання політологів (про такі інструменти Гітлер не міг і мріяти. Йому, що не мав під рукою електронних суфлерів і розгалуженого штату іміджмейкерів та спічрайтерів, доводилося годинами розвивати в собі талант промовця і вчитися тримати багатотисячну аудиторію силою особистого магнетизму). «Путіна» сконструювала ціла когорта радників і консультантів, які змінювали один одного. Відповідно змінювався і «Путін». На певному етапі він, за словами одіозного О. Дугіна, ставав все більше схожим на Дугіна … а нині – все більше на Гітлера.

Путін не «вирощував» і не «виховував» свою аудиторію, не зачаровував її свіжими, раніше не притаманними їй ідеями, не відзвичаював потроху від думки, що гуманність, як така, є природною потребою людини. Путін взяв за основу готовий соціальний субстрат – «радянську / пострадянську» людину – і довів його низкою інструментів до «кондиції». Саме про неї — «радянську людину» як про соціальну основу відтворення, регенерації держави

насильства, тобто тоталітаризму – на початку 1990-х рр. писав Юрій Левада. Двадцять років послідовного угноювання цього субстрату (Левада ще називав його плазмою або ж позбавленою соціальної структури масою) ідеями російського месіанства силами цілої армії цинічних демагогів і моральних садистів, витворили з пострадянських поколінь пересічних росіян соціальну базу путінізму. Левову частку втрат РФ на фронті нинішнього етапу війни РФ проти України, коли рашистський фюрер відчув повну своєї сили, становлять перевісники його влади – ті, які народилися і виросли під міцніючою, а згодом і тотальною дією машини з форматування і кодування масової свідомості.

Нині, в мілітарному угарі, процес мисленневої та ціннісної рефлексії в масовій свідомості росіян відсутній як такий. Але і раніше, словами відомої казки, її діагноз вкладався у фразу: «пацієнт скоріше мертвий, аніж живий». Лев Гудков, спираючись на дослідження «Левада–Центру», неодноразово наголошував, що масова свідомість росіян виразно маніфестувала нездатність створити сучасну, гуманну і правову Росію, воліючи лише відтворювати раз у раз у нових історичних версіях державу тотального насильства. Ця внутрішня інтенція, слід наголосити, цілком збігалася з інтересами очільників машини владного насильства.

За цих обставин дещо змінилася лише конфігурація ідеї-фікс, покликаної мобілізувати масову свідомість, та інструменти її впровадження. Не секрет, що з інтелектуального погляду ідеологія «русского мира» є еклектичним набором нікчемних концепцій, стигм, стереотипів, упереджень та ідеологем (докладніше про це при бажанні можна прочитати в моїй книжці «Русский мир» в Україні: на краю прірви» (Київ, 2018)). Втім, антинауковість та алогізм конструкції (дуальне за побудовою самозаперечення її скріп очевидне всім: візьмемо хоча б тезу про те, що українці є братнім народом, який попри це варто фізично знищувати, підтверджуючи в такий спосіб вищу форму російського гуманізму) не перешкоджають її масовому поширенню. Навпаки – її алогічність та цинізм саме і забезпечують ідеальне накладання на масову свідомість простого росіянина – таку ж алогічну, антиінтелектуальну, аномічну, сліпу й глуху до чужих страждань. Психологічні портрети носіїв тоталітарної матриці свідомості (як їх реконструюють соціологи) та бучанських гвалтівників / терористів (як їх характеризують психологи) не випадково майже синонімічні: в одному випадку ідеться про особину, змушену жити із відчуттям довічного приниження і безпорадності, в іншому – про тоталітарну особину, яка отримала команду / дозвіл вбивати і компенсує у звірячий спосіб свої комплекси. Така структура особистості «масової людини» в Росії, як доводять соціологи, є прямим наслідком пристосуванства до політичного, законодавчого та економічного свавілля влади.

В основі путінізму / рашизму перебуває суміш ідей та уявлень, що з'явилися на зорі російського націоналізму (зокрема, і в його чорносотенній версії), дещо апгрейдованих з урахуванням еволюції фашизму / нацизму та історії радянської системи. Невиразність, еклектичність, а по правді абсолютна навіженість засад рашизму, компенсуються апломбом ядерної держави і невичерпними можливостями програмувати масову свідомість через ЗМІ. Нині не обов'язково бути харизматиком, здатним збирати багатотисячні мітинги

і тримати увагу своїх прихильників полум'яними промовами. Харизматика, навіть з людини із 5% підтримки виборців (як це було з Б. Єльциним) зроблять політтехнологи, «лідера нації» вибудують ЗМІ, лазерні дошки і штат суфлерів-радників.

Від народу натомість вимагається лише відданість лідеру і державному патріотизму, який він уособлює. Безліч висловлювань на всіх рівнях машинерії «патріотизму» (від патріарха Кіріла з його проповіддю 3 квітня 2022 р. «Ми зламали хребет фашизму колись; ми зробимо це знов» до антисемітських заяв міністра іноземних справ С. Лаврова) засвідчують нездорову фіксацію «колективного русского» на взаємовиключних завданнях. І водночас – самоототожнення з державою нинішньою і, що найстрашніше, з державою давно не існуючою; відсутність особистісної рефлексії і здатності її здійснювати. Дискурс патріотизму по-путінському не просто «закольцьований» у смислоформах минулих епох, він закольцьований у нав'язливих ідеях війни і смерті як сенсу буття. Це ірраціональний фашистський дискурс, що переводить масову свідомість у режим знищення / самознищення. Втім, рашизм – термін вже, видається, ствердив своє місце у сучасному політичному словнику (зокрема Тімоті Снайдер назвав його «корисною концептуалізацією путінського світогляду») – страшний не теоретично, а своєю практикою.

У системі координат світоглядної схеми рашизму Росія є не уламком, а наступником Російської імперії / СРСР, з цього виводиться ідея новочасної експансії на сусідні держави, які потрактовуються не як рівноцінні суб'єкти геополітики, а частини Росії. На цьому ж ґрунтуються останнім часом все виразніші ідеї націє- чи навіть геноциду сусідніх (ще – «братських») народів, існування яких допускається лише в якості ферментованого «русским миром» демографічного субстрату. Скріпами новітньої імперії з безумовним російським домінуванням є консерватизм, популізм, диктатура колективного Путіна, російське месіанство, православний фундаменталізм і російський націоналізм імперського гатунку, тобто – великодержавний шовінізм. Нічим іншим він, в умовах, коли держава і суспільство тиражують закляття відродження III Риму, не може бути за визначенням.

Лариса ЯКУБОВА

Якою є соціальна база рашизму?

Хто ж вони, посланці цієї нової квазірелігії – рашизму?

Шукаючи відповідь на це питання, слід звернути увагу на соціальну структуру російського соціуму, її цілковиту невідповідність притаманним західноєвропейській цивілізації зразкам. Щоправда, і до зразків країн третього світу вона має умовний стосунок. Наслідком комунобільшовизму в Росії стала наскрізна пролетаризація населення в місті і на селі, перетворення його на субстрат, рівновіддалений від засобів виробництва, їх перерозподілу і, відповідно, влади. В цьому сенсі на зламі радянської епохи Росія мало відрізнялася від України. Відмінності почали увиразнюватися пізніше: після «приборкання» російських олігархів і переведення економіки країни під парасолю влади (читай – силових структур), концентрації управління провідними галузями економіки в руках ставлеників чинної влади і запровадження стримувальних пасів для розвитку середнього і малого бізнесу (читай – низової ініціативи). Соціальний прогрес у Росії унеможливився. Понад те, цілі регіони занурилися в стан соціальної стагнації, а деінде – деградації. Сумний жарт про дві Росії – Московсько-Петербурзьку і Замкадівську – був маківкою соціальної катастрофи РФ, в якій історичний час зупинився. Розумування про російський середній клас та еліти стали нічого не вартими симулякрами суспільного дискурсу, такими само, як керована демократія і глибинний народ.

У двох російських столицях життя вирує і мерехтить коштовними ілюмінаціями, проте величезна маса населення – і не лише на селі, в депресивних малих і середніх містах, живе в умовах неподоланної бідності, заледве зводячи кінці з кінцями, навіть не мріючи змінити життя на краще, навпаки – цілком усвідомлюючи свою приреченість і відчуваючи постійний страх перед майбутнім. «Хронічне усвідомлення неповноцінності, залежності, приниження та соціальний ресентимент, які вони породжують за таких обставин, «знімається» лише спільним почуттям національної величі», – зазначає Лев Гудков. «Велич» розуміється винятково як репресивна міць держави та її експансія зовні. Власне, тому анексія Криму та гібридна війна на українському Донбасі перетворилися на важкий наркотик, що завів масову свідомість росіян у стан тяжкої залежності та мілітарного афекту. Вісім років існування в такому режимі вичавили з путінського електорату відчуття реальності. Хоч заради справедливості варто наголосити, що реваншистські настрої були абсолютно природними для Росії і раніше: відносно мирними в її новітній історії виявилися (sic!) 1991–1993, 1997–1999, 2008–2014 роки. І це, якщо брати до уваги лише війни на пострадянських теренах. З урахуванням локальних конфліктів, де Росія діяла своїми проксі-силами, їх не лишиться зовсім.

Усі вони трактувалися владою як малі переможні війни і передвісники майбутньої великої перемоги. При цьому повсякчас нарощувався градус ворожнечі. Усі ці війни були терористичними, а відтак витворили специфічну мережеву структуру та мораль. Це, власне, і стало системотвірним чинником путінської Росії. Концептуальна рамка, слід визнати, чисто сталінська. Це засвідчило, що пострадянське російське суспільство практично не зрушило

з показників сталінської доби. Всі зміни (радше – їхні очікування), про які так багато і виснажливо дискутували інтелектуали, були позірними. Росія «застрягла» в сталінізмі з його концептом «обложеної фортеці».

Від 2012 року баналізований антиамериканізм масового дискурсу перейшов у стадію параноїдального марення. Населення активно і системно залякували умоглядною небезпекою наступу Заходу / НАТО на засади державної безпеки, економіки, сферу життєвих інтересів, моральні принципи, суверенітет та автентичність. Метою влади стало формування нової квазірелігії – ідеології, квазідержави і наркотизованого пропагандою суспільства, що б виступило демографічною основою проєкту «русский мир». Замість адаптації і реалізації в реальному світі Кремль та його ідеологічна обслуга згенерували політичну утопію, в якій країна-бензоколонка, з економікою у 2% світового виробництва, нав'язувала світу концепт російської тоталітарної гегемонії.

І російський народ, слід відзначити, щиросердно підтримував ці ідеї: зростання показників національного самозадоволення, як засвідчують багаторічні соціологічні дослідження, завжди припадало на так звані малі переможні війни (61–68% під час російсько-грузинської війни та анексії Криму). Залежність масових настроїв від можливості ображати, принижувати і вбивати слабших стала шляхом цілковитої деморалізації росіян. Її пікові прояви нині спостерігаємо у масовій суспільній шизофренії, що виявляється, з одного боку, в підтримці дій керівництва РФ в так званій «спецоперації» і закликах масово нищити «бандерівців», а з іншого боку, теревенях про братерську любов і неприпустимість використання тяжких озброєнь проти мирного населення. Ця «усвідомлена шизофренія» є наслідком свідомого виправдання державної брехні та державних терористичних практик. Непомітно для них самих росіян «пов'язали» кров'ю українців і перетворили на колективного співучасника злочинів проти людяності.

Комплекс національної неповноцінності, вочевидь, перебуває в найактивнішій стадії кризи, і вихід з неї росіяни шукають чи то в знищенні українців, чи то в самознищенні. На очах світу набирає обертів національна катастрофа: Росія «випльовує» з себе залишки ліберальної та демократичної бази, аби лишилося тільки те, що згодне жити в тотальній ізоляції. Це і є нова Росія Путіна-Дугіна-Проханова.

Втім навіть у настільки соціально бідному соціумі не доводиться казати про монолітність. Зрозуміло, в легальному політичному просторі путіністом є і маргінал з околиці занепалого містечка, і ректор провідного московського вишу. І все ж, у цій позірно єдиній (бо таке уявлення створює пропаганда) масі, кожен сегмент має свою роль. Їх, щоправда, лише два.

Бенефіціари путінізму – корумпована вертикаль влади, армія пропагандистів, ЗМІ, великий (особисто залежний від влади) бізнес, система освіти, науки і культури, що давно перетворені на окреме крило пропаганди, силові та репресивні відомства, суд, православна церква (що стала ідеологічним відділом «Єдиної Росії») і зрештою, політикум. Вони – основні вигодоотримувачі ренти країни-бензоколонки, генератори і запроваджувачі ментального продукту, що створює «інформаційну кульку» «русского мира».

Їхніми спільними зусиллями режим перетворений на одноосібного утримувача / господаря культурного часу, непідконтрольного суспільству. Сис-

темотвірними матрицями загальних / тотальних контемпоральних циклів та правил поведінки виступають школа, ЗМІ, армія, пенітенціарна система, офіційні партії та громадські рухи, які повторюють і відтворюють «державну версію форм часу» та системи мислення, що організаційно та ідеологічно є камертоном влади. Створення ізольованих від решти світу інформаційних бульбашок, заборона доступу до архівів, ізоляціонізм наукової думки доповнюються свідомою розбудовою «паралельної реальності» російського обивателя: настає епоха *fake time*, *fake news*.

Їхніми колективними зусиллями Росію перетворено на інтелектуальний зловонний відстійник, що продукує затерті кліше владарювання, насильства, знищення. Соціальна деградація переростає в інституційну: міністерство оборони перетворюється на міністерство війни, міністерство освіти — на міністерство пошивання в дурні, міністерство науки – на міністерство метафізики, церква – на тоталітарну секту, органи держбезпеки – на угруповання озброєних злочинців, армія – на терористів. Форматівним інструментом, або ж матрицею розбудови тоталітарного світу, стають так звані силові структури – попросту система примушування. Структуруються квазіекономіка, квазіринок, квазіполітика, квазідержава, квазіцерква, квазікультура, а зрештою – квазіреальність, у якій жоден з компонентів реальності не є тим, чим позірно видається.

Пов'язані з владою круговою порукою брехні, корупції, злодійства та визискування власного населення, вони найдовше чіплятимуться за скріпи «русского мира», бо це – те, що їх створило як квазісуб'єкт російської реальності і що годує їх та їхні сім'ї в буквальному сенсі. Без режиму – вони ніщо і ніхто, хіба що фігуранти кримінальних справ різного ступеня тяжкості. Ці «криси» залишать майданчик, коли відчують, що корабель насправді тоне. Особисто навряд чи вони і їхні близькі (за винятком представників силових структур) братимуть до рук зброю. Їхнє завдання інше – занурити населення в стан афекту і змобілізувати «гарматне м'ясо», з одного боку, та нейтралізувати родини тих, хто це «м'ясо» народив і виростив, з іншого.

Демографічний ресурс режиму, на якому паразитує описана вище верхівка, становить масова «проста / гола» людина, він же – пострадянський росіянин (сленговою – «ватник»). Масова людина, на переконання владної вертикалі, яка структурує її життєві обрії, позбавлена автономного мислення. Саме тому, скажімо, схеми В. Суркова виразно фізичні чи фізіологічні – на цю бездумну і бездушну масу він банально екстраполює закони мертвого світу.

За викладками російських соціологів, ядро цієї спільноти становлять мешканці депресивної, а то й деградуючої провінції, що майже століття залишається зоною соціальної катастрофи, агонії рудиментів традиційності та патріархальності. Образ її втілений в низці творів, зокрема у фільмі А. Звягінцева «Лефіафан», затаврованому в Росії. Це зона низької вартості життя і його цінності, вірніше – вона визначається мірою наближення до корумпованого державного механізму. Згідно з соціологічними дослідженнями, 70% росіян не мають заощаджень, 12–15% декларують спроможність вижити на заощадження не більш як пів року, 2/3 виживають (саме так, не живуть) від зарплати до зарплати (пенсії) і передають нащадкам бідність, з якої неможливо вирватися внаслідок неконкурентності на ринку праці та відсутності потрібних

компетенцій. 52–54% росіян народжуються і помирають в зоні хронічної соціальної депресії, яка є водночас і зоною катастрофічної соціальної аномії та девіантності. З неї є кілька лазівок: лотерея, смерть, наркотичний чи алкогольний транс, тюрма та силові структури. Кузнею низових кадрів силових структур РФ є саме ця соціальна зона.

Характерною її ознакою є відсутність уявлення про себе в світі і на історичному хронотопі. Переважна більшість респондентів характеризує себе як людей «простих», «терплячих», «відкритих», що Л. Гудков слушно резюмує реплікою – «тобто позбавлених своєрідності і соціальних якостей». Масова людина мислить у матриці патерналізму, ідентифікує себе із державою, є жертвою та водночас прихильником культу сили і насильства, що структурує її існування на всіх життєвих циклах – від насильства в родині, далі – в дитячому садочку, школі, на роботі, зрештою, армії чи пенітенціарних установах (відповідно до життєвого сценарію). Ця людина відтворюється у системі вертикальних відносин «влада–примушування», не утворюючи жодних горизонтальних соціальних зв'язків. Вона проживає життя, не довіряючи і не вміючи конструктивно взаємодіяти ні з ким (навіть з членами власної родини). Соціальна взаємодія в трудових колективах є демонстративною, оскільки звичним горизонтом соціальної взаємодії в них також залишається як інституційне, так і індивідуальне насильство (саме тому слоган «Своих не бросаем!» в Україні не пройшов перевірку на відповідність).

До зони соціальної катастрофи хронічно не доходять «нафтодолари», і вона в антитезу Москві та Петербургу чимдалі більше деградує. Крім того, це зона інформаційної залежності від телебачення, відповідно – тотального ураження пропагандою. Масовою людиною цієї зони є індивідуум, що є продуктом, словами Льва Гудкова, «процесу тривалого стирання моралі, знецінення особистої гідності (незалежно від того, чим ця гідність забезпечена – вірою, етносом, становою належністю, культурою, знаннями, поведінкою»). Масова людина живе в накинутому сторіччями державного насильства дуальному світі, де існує власне «плем'я» і вічний «ворог». Масова людина є істотою з ампутованими мораллю та метафізичними уявленнями про добро і зло. Вона, власне, є фізичним і ментальним відбитком «матриці насильства», своєрідною бомбою, покликаною вибухнути у визначений владою час.

60% опитаних росіян у 2001 р. заявили, що не мають моральних авторитетів, 2/3 – що не мають морального взірця, для 5–6% такими були «зірки» поп-культури, вони самі та їхнє ближнє коло. Цікаво, що в позірно православній країні мінімізована впливовість Христа. Для наочності: Ленін у 1989 р. та в 2017 р. отримав 72 та 32 пункти відповідно, а Христос – 0 та 2. Респонденти також не обирали жодних моральних авторитетів самостійно і водночас у списку «самих великих людей всіх часів і народів» пересічно на 15 місці фігурував (sic!) не хто інший як Адольф Гітлер. Цей феномен багаторічний очільник «Левада–Центру» Лев Гудков назвав «персоніфікацією тріумфу насилля».

Масова людина путінської доби, за його ж висновками, є носієм мазохістської свідомості історичного глухого кута та великоросійського ресентименту. Поборник «міцної руки» і ненависник західних (властиво, недоступних йому) свобод; довічний бідняк, що мріє розбагатіти, вбудувавшись у корупційну вертикаль у будь-який спосіб і якою завгодно ціною; «терпила»

у себе на батьківщині і переповнений пихою великорос за кордоном. Ця когорта налаштована на тоталітарний режим, наче камертон. Вона є не просто базою чинного режиму, вона його й покликала до життя. Режим і масова людина нерозривні і самовідтворюють один одного. За певних обставин вони зростаються у страшну машину знищення всього, що виходить за межі тоталітарної матриці, як зовні, так і всередині себе.

Масова людина сучасної Росії, або ж путініст, є носіями завченої безпорадності. Живучи в стані нескінченної склоки, «безпомічно озвірілі» (Б. Пастернак), вони тиражують моделі соціальної поведінки вмираючого села («российской деревни»), яка все ще – сторіччя поспіль, завдячуючи більшовикам, перебуває в стані внутрішньої соціальної війни.

Незмінно нікчемні Акакій Акакієвич та Герасим у декораціях супердержави. Гордість за супердержаву та великоросійська пиха виступають універсальним декомпенсатором безперспективності і беззмістовності власного існування. Крива «гордості» набирає вигляду гіперболи щодо реального становища індивідуума – чим гірший і депресивніший власний життєвий сценарій, тим більш оскаженіло він маніфестує свою великоросійську пиху. Маса, що не має власних інтелектуальних та емоційних рефлексій, живе колективним розумом (тобто – офіційним пропагандистським дискурсом) і лише відтворює (озвучує) певні його кліше відповідно до ситуації.

«Масова державна людина» путінської доби є історичною реплікою «радянської людини», за своєю соціальною суттю – вже майже сторіччя конаючого російського селянства та містян у першому-другому поколіннях, що заселюють монопрофільні та депресивні міста. Саме вони створюють демографічний «бульйон», де виварюються десятиліттями штампи, стереотипи та стигми радянського тоталітарного минулого. Понівечена тоталітаризмом колективна свідомість – а саме її штучно культивує путінський режим, використовуючи як базову рамку масової свідомості сучасної Росії – самотужки не спроможна вискочити з колії тоталітарних практик, відтворюючи «повторюваний» історичний час і відповідні йому болячки. Масова людина путінської Росії нічого не успадковує і не передає у спадок, окрім належності до зграї. Це людина, яка існує в режимі постійно перерваних соціальних комунікацій – навіть у межах свого власного родоводу. Це людина, яка не спроможна утворювати чинних соціальних зв'язків і бути щасливою.

Заклики звернути увагу на внутрішні проблеми замість того, аби «рятувати братів» на Донбасі, в Сирії, в Ірані, Афганістані чи будь-де від вигаданих негараздів, які приховує в собі панування всесильного «Госдепа», в такій масі не знаходять відгуку. На номінально своїй землі, у номінально своїй державі путінський «електорат» абсолютно безсилий. Саме безапеляційним прагненням підкорегувати навколишній світ «російським аршином» і компенсується абсолютна безправність російського народу в РФ. Національне приниження росіян власною владою компенсується насильством назовні. Чим разючіший розпач від беззмістовності свого власного існування, тим жорстокіша лють.

Масова людина путінської епохи не ранжується за походженням чи освітою: це і позірно успішний чиновник і занепалий трудяга; академік і знаний артист чи письменник. Відповідно до місця у корупційній вертикалі вони –

чи то гарматне м'ясо, чи то командир, який віддає накази. Відчути себе «надлюдиною» їм випало лише з неозброєними українцями.

В умовах розтлінних практик влади запобіжники моральної деградації простої людини зникають. Вибухи насильства (чи то локального – в сім'ї, школі), регіонального чи глобального стають питанням часу. Тривожні дзвіночки лунали давно, зокрема в Керчі. Власне, тому ж смислотворці на кшталт В. Суркова періодично нашіптували рецепти вирішення цієї «проблемки» за кордонами Росії (як це було в 2014 році, коли в українському Донбасі утилізували значну частину вигодованих самою ж владою націоналістичних і нацистських сил).

Те саме мало відбутися і в новій фазі російсько-української війни, названої спецопераційою. Зняти внутрішню соціальну напругу, витиснути за межі РФ рештки так званих «ліберастів» та «демшизи», довести тоталітарне суспільство до стану фактично кристалічної решітки, вкотре в силовий спосіб підтвердити легітимність нелегітимної влади, зачинити РФ подібно мишоловці, і, поволі «перетравлюючи» анексовані Білорусь та Україну, дати режиму щонайменше чверть сторіччя для перегрупування сил і нарощування неоконсервативного проєкту. Рашизм нав'язує світу старий – новий спосіб існування – табірний. Новочасний ГУЛАГ у світовому масштабі – то і є ідея фікс рашистського лідера. Життя у ницості довічним злочинцем і моральною потворою, зв'язаність безневинною кров'ю у зграї. Кінець гуманізму (Клаус Штедтке), живописаний у «Колымских рассказах» Варлама Шаламова, у глобальних масштабах – квінтесенція аморалізму рашизму. Остаточне видалення образу божого з людини – його мета. Перетворення життя на братську могилу живих мерців, позбавлених гідності, переведених у режим фізіологічного існування — таким є завдання аномального рафінованого (терор заради терору) звірства рашистів. Абсурдне за ідейними мотиваціями знищення сучасної цивілізації, якій під виглядом повернення до початків нав'язують аморалізм та антигуманізм як скріпу світу нелюдів. Це і є майбутнє, заради якого росіянам масово доведеться вмирати. Найстрашніше в цьому випадку не відсутність історичних перспектив для самої Росії, а екзистенційні ризики, які вона генерує для решти світу. Руба постає питання: або неспроможна цивілізуватися Росія, або цивілізований світ.

Бібліографія

Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Москва, 2022. Т. 1, 2.

Лариса ЯКУБОВА

Що приховує «велике обнулення»? Яким є державний лад путінської Росії?

Специфіка політичного життя Росії, в якій одна особа може чотири рази стати президентом, а після «обнулення» 2020 р. – фактично закріпити за собою цю посаду пожиттєво, вже давно змушує політичних коментаторів казати про відносний характер легітимності влади, що забезпечується не так дотриманням правових процедур у виборчому процесі і аж ніяк – реальною демократією чи повноцінним політичним життям, як широкою народною підтримкою, «... оскільки населення цю владу визнає, терпить і не готове застосувати якісь заходи щодо її усунення чи принаймні корегування її дій». Та попри масову підтримку особисто Путіна, проблема браку легітимності влади загалом лишається незмінно актуальною – адже жодного разу навіть у випадку з Путіним не йшлося про прихід до влади через вибори. Поготів не йшлося про змагальність на решті щаблів владної піраміди.

Незмінно підтримувана масовою людиною «влада міцної руки» повернулася до радянського типу кадрової політики та владарювання, з очевидними змінами в базисі економічного існування держави. За удаваної багатопартійності російської політичної системи «Єдина Росія» все більше нагадує КПРС, яка на етапі застою, за влучним визначенням народу, вміщувала широкий спектр прибічників різноспрямованих політичних платформ – від «Союзу Михаїла Архангела» до більшовиків. Нині «Єдина Росія» – не так політична партія з концептуальною політичною програмою, як номенклатурна кузня, де функціонери перевіряються на вірність сучасному «сірому» політбюро. Політичний фасад з багатолюдними інституціями та інститутами приховує геть непригляднy політичну кухню сучасної Росії, в якій вже від 2012 р. набирає потуги консервативний розворот. Так званий кримський консенсус різко знизив актуальність ліберального порядку денного, що від подій «східної весни» трактувався владою як непатріотичний і антиросійський. Спекулюючи вигаданими стражданнями «народу Донбасу» та повсякчас нарощуючи антиукраїнську істерію, Кремль спромігся мобілізувати населення навколо завдань цивілізаційного протистояння з Заходом на теренах України, а відтак – в рази знизити відповідальність за негаразди всередині країни. На хвилі неоімперської ейфорії влада спромоглася підвести масову думку до необхідності подальшого згортання громадянських прав і свобод у контексті «особливого російського шляху».

Чи не остання потужна спроба переломити авторитарну інерцію відбулася під час масових протестів напередодні пандемії COVID-19. Протести в Шиєсі, Архангельську, Урдомі, Сиктивкарі, Сєвєродвінську, Єкатеринбурзі спалахнули як реакція на разючу політичну несправедливість, але швидко зійшли нанівець. Суспільство – атомізоване політичними чинниками та замкнуте всередині певних інформаційних «бульбашок» соціальних мереж – виявилося неспроможним протистояти консолідованій машині придушення масового спротиву. Квазіідея непротистояння насиллям насильству в реаліях путінського

та лукашенківського режимів виявилася абсолютно неспроможною. Прекрасні чи жахливі картинки на екранах не принесли звільнення. Жодних змін, окрім подальшої консолідації машини придушення та накладання на суспільство нових обмежень, що унаочнило негативну динаміку суспільної модернізації.

Варто лише порівняти результативність протестного руху з попередніми: відповіддю на протести 2011–2012 рр. стала лібералізація партійного законодавства та повернення прямих виборів губернаторів (так звана обережна лібералізація Суркова). Бліцкриг з Україною не склався – рік від року приростали від'ємні геополітичні та соціально-економічні «відсотки». Завдання переобрамлення режиму з усією нагальністю постало знов, оскільки виявилося, що воно не вирішується проксіманеврами в Сирії, Україні, Франції, США. Вкотре влада зробила вибір на свою користь.

Трактування антивладних протестів як інспірації світових лаштунків, всесвітньої змови та світового антикремлівського фронту розвивало інтерпретації заяложеного дискурсу «обложеної фортеці». Ідеологеми «русского мира» протезували масову свідомість певних адресних груп, забезпечуючи їхню лояльність чинному режиму. Водночас вони подібно ментальній парасолі прикривали самопривласнене Кремлем право безконтрольно і необмежено обкрадати народ, синхронно сіючи світом ненависть і розбрат. Після придушення масових протестів у Росії та Білорусі режим увійшов в нову фазу консервації.

Визначальною стає логіка дій, підмічена Тетяною Становою: «самокорегування режиму, який вчиться акуратніше жонглювати кийками, роблячи репресії більш осмисленими і керованими». «Обнулення» 2020 р., накладене в часі на спалах коронавірусної пандемії, епопея з отруєнням та засудженням О. Навального врешті завершили становлення «політичної Сахари» (Л. Шевцова). Нині Кремль фактично не потребує демократичних декорацій у вигляді бутафорської Ради з прав людини, Омбудсмена, справжньої народної любові. Системна опозиція, як така, відсутня. Путінська Конституція передала всі важелі формування виконавчих структур в руки, які означені як незмінні. Система проголошена такою, що не потребує інших змін, як надконцентрація влади і перетворення всіх гілок влади фактично на одну – виконавчу. Вектор політичного розвитку Росії в епоху пострадянського транзиту виявився поверненням на висхідну політичного самовладдя, щоправда, з переходом економіки на рейки корпоративного капіталізму та деградацією державної ідеології на манівці православного путінізму*.

* Вважаємо слушною думку соціолога Костянтина Гаазе, який вважає, що «Путінізм – це доктрина дефляції державності як ідеї і руйнування держави як стабільного ансамблю з людей, практик та інститутів» (див.: Гаазе К. Что такое путинизм на самом деле. Ведомости. 2019. 18 октября. URL: https://www.vedomosti.ru/opinion/columns/2019/10/17/814025-chto-putinizm). Хоч, на наш погляд, правильніше казати про історично нову транспарентну форму державної машини та її відносин із населенням, що виникла в контексті російського досвіду пострадянського транзиту. Путінізм не руйнував згаданого ансамблю, бо його ніколи не було. Він просто обернув практики придушення суспільства державним організмом у пристосовану до сучасного світу форму, вибудовуючи їх у форматі ілюзії, квазіреальності. Кожного разу, як представники російської інтелектуальної еліти виходять на протести проти тих чи інших дій влади, вони вірять у реальність того, що написане в російській Конституції і вимагають приведення реальності у відповідність до духу основного закону. Натомість державний апарат, скроєний за лекалами гоголівської шинелі, живе за своїми законами, а не за Конституцією. В його системі координат суспільство не носій владного суверенітету і не суб'єкт політичних відносин, а демографічний та економічний ресурс, покликаний задовольняти потреби апарату.

Стара-нова надія на технологічне оновлення державної машини, ідеологічне «підживлення» старого-нового політичного проєкту, наповнення новим змістом старої форми йде рука в руку з архаїзацією суспільних практик, поверненням всесилля державної машини і відповідною патерналізацією відносин влада-населення (не плутати з суспільством!). Танці на «отруйних граблях» (А. Колесников) дають режиму скороминучий кайф від кожного акту ґвалтування суспільства, а населенню – стан амнезії і дистанціювання від проблем, які лише накопичуються. Ілюзія можливості їхнього вирішення шляхом консервативного розвороту і повернення в «прекрасне минуле» є чи не найжахливішою химерою сьогоденної російської, а втім – і пострадянської загалом, політичної реальності. Вона загрожує не лише Росії, а й величезній частці світу, яку Росія вбачає зоною своїх геополітичних інтересів.

Тим часом нарощується негативна мобілізація суспільства навколо мілітарного порядку денного: останні вісім років у режимі хронічного очікування «великої війни», від 24 лютого – режимі переведення так званої «спеціальної операції» на вищий геополітичний щабель. В обставинах постійного «підвищення ставок» Росії нічого не лишається, як виторговувати поступки Заходу банальним тероризмом.

Базову суперечність між високим індексом людського капіталу та його запитів на самореалізацію влада Росії шукає в створенні фантомної ідентичності нації-переможця та її «особливого шляху». Масове навіювання, ба більше – обдурювання, досягається інструментами масової ж історичної амнезії, соціокультурного розтління та вульгаризації, ізоляції від альтернативних джерел інформації та розпалювання цивілізаційних / міжетнічних конфліктів. Тим часом режим після минулорічної реформи системи публічного врядування перетворився на авторитарний з небаченим рівнем централізації та персоніфікації: місцеві депутати перетворилися на банальних державних чиновників, цілковито залежних від путінської владної вертикалі; господар Кремля – на одноосібного диктатора; всі гілки влади – на декорацію путінського режиму, що керується настановами рашизму; росіяни втратили всі важелі впливу на цього єдиного політичного актора і не мають жодних законних інструментів оскарження / зупинення його рішень, якими б абсурдними вони не були. Власне, йдеться про ільїнську «диктаторіальну аристо-демократію», або ж про нову форму тоталітаризму, вичерпно з соціологічного погляду проаналізовану Л. Гудковим і названу ним же «поворотним тоталітаризмом» (рос. – «возвратный тоталитаризм»).

Єльцинівська конституція унормувала розвал СРСР, путінська – прагнення кремлівських еліт закріпити за собою політичні та економічні активи, набуті впродовж пострадянського транзиту, назавжди передавши своїм фізичним спадкоємцям. Правове обґрунтування консервативного розвороту, консервація політичного режиму та критична концентрація владних повноважень у руках однієї особи нівелювали дух і букву преамбули та другої глави російського Основного закону, де гарантуються права і свободи особи. Цілком зрозуміло, що відповідно до правок, у Росії тепер є перша особа, її призначенці і всі решта. Неспівставними є також і їхні права та свободи, передусім у тому, що стосується владного суверенітету. Процес формування закритої касти вищого державного керівництва Російської Федерації можна вважати

завершеним. Позірна оболонка, за виразом А. Колесникова «фантомократії», може змінювати зовнішню атрибутику, сутність, проте спадкова верства «путінократів» лишатиметься незмінною так довго, скільки дозволить «*глубинный народ*». Політичний режим у Росії перестав бути гібридним і відверто виявив ознаки зрілого авторитарного / тоталітарного, що набирає сили. Правовим пам'ятником цієї події і стала путінська конституція.

У зверненні групи російських вчених (зокрема, й одного з авторів Конституції 1993 р. Віктора Шейніса) до Ради Європи з приводу так званих змін до основного закону 2020 р. йшлося про те, що ті не лише віддаляють країну від європейських конституційних цінностей і стандартів, а й прямо суперечать зобов'язанням Росії в рамках Ради Європи. «Політична Сахара» всередині Росії, Америка як універсальний Ворог і стимул консолідації та легітимації владної вертикалі, ядерний та газовий шантаж у купі із низкою інспірованих регіональних / локальних конфліктів, зрештою – розв'язання війни проти України є складовими стратегії, покликаної забезпечити «навернення» світу в омріяну Кремлем дуальну геополітичну систему (біполярний світ), де РФ є рівноцінним полюсом. Як бачимо, брак демографічного, економічного та політичного ресурсу компенсується непередбачуваністю та «брудною» грою. Зрештою, стає очевидним: Росія, як підводний човен, задраює люки, орієнтуючись на автономний курс – повертається, словами Д. Треніна, «до самої себе». Мало хто розуміє, що на кормі субмарини написано «Курск».

Бібліографія

Вишневский Б. Навстречу диктатуре. Венецианская комиссия: обнулив Конституцию, Россия перестала быть «суперпрезидентской республикой»// Новая газета. 25.03.2021. URL: https://novayagazeta.ru/articles/2021/03/25/navstrechu-diktature

Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Москва, 2022. Т. 1, 2.

Перцев А. Радикализация и символизм: облик нового российского протеста // МЦК. 2019. 21 мая. URL: https://carnegie.ru/commentary/79155

Становая Т. Бенефициары лета. Как властные группы наращивают портфель к 2024 году. МЦК. 2019. 30 октября. URL: https://carnegie.ru/commentary/80193

Яковенко Игорь. Путинизм и Кущевка: гибридная легитимность серости. After Empire. После Империи. 2017. 9 октября. URL: http://afterempire.info/2017/10/09/legitimacy/

Лариса ЯКУБОВА

Що живить українофобію путінської Росії?

Чому саме Україна опинилася в епіцентрі дискурсу проксівійни Росії проти Заходу, де вона виступає водночас і територією, і призвідницею, і інструментом, і метою? Чи не забагато необґрунтованих претензій пред'являє до колишньої чи не «найбратньої» з усіх братніх країн / народів, «колиски слов'янства» колишня провінція Київської Русі та колишня метрополія Російської імперії? Як «широка російська душа» вміщає позірну поблажливість до малоросів із лютою ненавистю до українців / націків? Чому від початку тисячоліття українське питання залишається чи не топ-проблемою загальноросійського політичного порядку денного, ударні сили політикуму та інтелектуалів сфокусовані на корегуванні ідентичності, історичної пам'яті, політичної культури українців, замість того, аби вирішувати ті самі проблеми в середовищі російського народу?

Зауважимо, що політика Кремля щодо України була водночас і віддзеркаленням процесу розбудови путінізму, і його інструментом. «Приборкуючи» Україну і повсякчас демонструючи свої успіхи на цьому шляху, В. Путін підвищував свій рейтинг всередині країни та на міжнародному рівні. 12 лютого 2001 р. Л. Кучма й В. Путін досягли домовленостей про поглиблення «стратегічного партнерства» (загалом лідери країн особисто зустрічалися більше десяти разів), внаслідок чого Україна була запрошена до «Єдиного економічного простору». У липні 2002 р. народилася ідея створення газотранспортного консорціуму, аж у вересні 2003 р. сталася Тузлівська криза, що зірвала приєднання України до ЄЕП. Періодичне затягування «газової удавки» мало під собою передусім геополітичні підоснови, а саме – прагнення не випускати Україну за межі тяжіння Кремля. Саме це чимдалі більше розводило політичні еліти двох країн.

Бажання України стати повноправним членом Євросоюзу уперше озвучив Л. Кучма на засіданні Ради Європи в січні 1996 р. Від вересня 1997 р. регулярно скликали саміти Україна–Євросоюз. У червні 1998 р. Л. Кучма затвердив своїм указом Програму інтеграції України до Європейського Союзу, що складалася із 140 розділів. Передбачалося, що виконання накреслених заходів дасть змогу Україні до 2007 р. виконати всі умови входження у Євросоюз. Втім, і В. Янукович прийшов до влади із безвідмовним гаслом здійснення євромрії для України. Тимчасом Росія від 2004 р. кваліфікувала євроінтеграційні прагнення України не інакше як загрозу своїм національним інтересам. Заперечення перспективи євроінтеграції України було лише приводом до виявлення визрілої у надрах пострадянської Росії та її керівництва конфронтації.

Антиглобалістський тренд у пострадянських країнах-гібридах з авторитарними режимами або владою, що мала авторитарні нахили, набув якісно нового звучання. Розширення ЄС потрактовувалося як наступ на автентичність, а зрештою – хіба що не державний суверенітет. Певна логіка в таких розмірковуваннях була: члени ЄС справді делегували частину свого суверенітету задля вирішення тих завдань, що зрушити самотужки було неможливо, і робили це свідомо. Натомість, зміцнившись, колективний Путін хотів

користуватися всіма принадами глобального світу й глобальної економіки, не поступаючись натомість нічим. Чільне місце в міжнародних органах розв'язувало руки. Росія отримала функції постійного члена Ради безпеки ООН і неодноразово використовувала надане право вето у корисливих цілях, доволі часто блокуючись із Китаєм, що набув це право в 1971 р. Їхня боротьба проти розширення ЄС та НАТО, власне, перетворилася на центральний виклик глобального світу.

Саме тому чотирирічна каденція В. Ющенка стала періодом «заморозки» російсько-українських відносин, що супроводжувалася постійними економічними, дипломатичними та політичними атаками. Підстави для такої злопам'ятності були не лише онтологічними (Помаранчеву революцію Кремль сприйняв як прямий виклик Вашингтону), а й банально економічними — перемога революції застопорила розгортання стратегії розбудови «енергетичної наддержави». Ланцюг історичних подій (таких як вступ низки колишніх сателітів СРСР до ЄС та НАТО, війна на Балканах та «кольорові революції» в зонах традиційної геополітичної напруги) підштовхнув Кремль до активізації розбудови спочатку так званої «ліберальної імперії» (А. Чубайс), а невдовзі – до відродження потужного, передусім енергетичного, та жорсткого політичного пресингу на сусідні країни, що розглядалися як потенційні претенденти на включення до новітньої імперії. України, яку очільник Кремля неодноразово знеславлював на світових майданчиках, це стосувалося передусім.

Упродовж 2005 р. український президент В. Ющенко двічі відвідав США, проте не йшлося про кардинальну зміну становища України. Країни-гаранти Будапештського меморандуму та решта геополітичних гравців, які змагалися за ролі регіональних лідерів, на тлі дипломатичної риторики миру та добросусідства, воліли не бити глечики з Росією. Обнадійливим для України було відновлення переговорів з Європейською комісією стосовно євроінтеграції після позитивного вирішення питання про вступ до об'єднання Туреччини, яке, однак, викликало асиметричні дії російської сторони. Як тільки в 2006 р. США надали Україні статус країни з ринковою економікою та підписали угоду про доступ до ринків товарів і послуг у рамках Світової організації торгівлі, в 2007 р. з Євросоюзом було підписано угоди про візовий режим та встановлено офіційні контакти між Генеральним штабом ЗСУ та Військовим комітетом ЄС, намітилася активізація у відносинах із Йорданією, Пакистаном та Китаєм, Кореєю та Японією, Росія відновила тиск. Навіть мінімальна суб'єктивізація української дипломатії в регіонах традиційних інтересів РФ (читай – модифікованого історично традиційного протистояння світових систем) спричиняла черговий випад Кремля, який претендував на роль одноосібного представника інтересів умоглядного *«русскомирского»* братства у вузлових геополітичних точках світу.

Тож невизначеність (умоглядний геополітичний трикутник «Росія–США–ЄС») зовнішніх орієнтирів та внутрішніх принципів націє- і державотворення зрештою була і наслідком, і джерелом політичної нестабільності, постійних коливань зовнішньополітичної орієнтації та хронічної пропасниці дипломатичного корпусу (зокрема, в 2007 р. тричі змінювався очільник МЗС – Б. Тарасюк, А. Яценюк та В. Огризко). Вирішення гострих регіональних проблем супроводжувалося охолодженням, а згодом і конфронтацією з російською стороною.

Приводом для чергового загострення стало засудження Президентом В. Ющенком, який 12 серпня 2008 р. здійснив візит солідарності до Тбілісі, дій Росії у Південній Осетії та Абхазії, наступного дня підписавши Указ про порядок сповіщення українських компетентних органів про переміщення російського ЧФ. МЗС України засудило рішення Д. Медведєва визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії. На той час тренд неоєвразійства вже цілком окреслився, як і його антиукраїнська складова.

Багатообіцяльні аванси на «розрядку» російська влада почала видавати після перемоги В. Януковича. Ціна «розрядки» виявилася чималою. 21 квітня 2010 р. у Харкові президент Росії Д. Медведєв та президент України В. Янукович підписали угоду про продовження до 2042 р. строку оренди кримських баз російського Чорноморського флоту, що частина українського політикуму назвала державною зрадою. Між тим російсько-українські відносини за каденції В. Януковича складно було назвати безхмарними. Радше відбувалося традиційне «перетягування канату»: Росії йшлося про десуб'єктивізацію України, правлячий український клас чи то намагався продати її з найбільшим зиском, чи то боровся за власну політичну вагу.

Черговий час Х припав на кінець 2013 – початок 2014 р., коли перед Україною руба постало питання геополітичного вибору поміж Заходом і Кремлем, політичного вибору поміж лібералізмом / демократією та авторитаризмом / імітаційною політикою. Революція Гідності дала на нього ту відповідь, яку Кремль не спроможний був прийняти. Відповідно в нову історичну фазу – гібридної війни – увійшли російсько-українські відносини, анексувавши Крим та розгорнувши війну на сході України і продемонструвавши цим черговий раз своє ставлення до суверенітету колишнього сателіта та норм міжнародного права.

Сумний підсумок першого пострадянського чвертьсторіччя українсько-російських відносин підбив В. Горбулін у передмові до книги М. Розумного: «25 років незалежності – це водночас 25 років непростих відносин з Росією, в яких ми пройшли шлях від запевнень у дружбі й братерстві до війни. Наскрізною червоною ниткою російської політики та ідеології в «українському питанні» лишалася надія відновити контроль над Україною та не допустити формування нашої політичної суб'єктності – як у внутрішніх питаннях, так і в зовнішній політиці».

Від 2014 р. російсько-українські відносини в позірній ретроспективі геополітичної ситуації є інтерпретацією протистояння світових систем часів «холодної війни». Зрештою, значною мірою вони є дискурсивною платформою гібридних технологій, де Росія, з одного боку, постає миротворцем у «внутрішньому конфлікті» / «громадянській війні» на сході України, а не окупантом та загарбником територій, а з іншого, виразно транслює наміри воювати до переможного кінця зі своїм онтологічним ворогом «Заходом» саме на українській території. Примітно, що навіть донедавна ліберальні інтелектуальні майданчики також розвивають цей дискурсивний і, відповідно, формувальний стосовно зовнішньополітичної стратегії, напрям. Так один з традиційних тематичних блоків платформи Московського Центру Карнегі (МЦК) має назву *«Борьба за Украину»*, а інший – *«Гибридная война России и Запада»*.

Крім того, Росія виступає непримиренним критиком України та активно розбудовує в світі образ failed state, охопленої коричневою пошестю, яка перебуває в стані «громадянської війни», «знищує» так звані «народні республіки», а крім того, практикує політику національного гноблення. Зміцненню дискурсу незаконності української влади слугує й те, що РФ надала притулок так званим політичним біженцям, зокрема, екс-президенту В. Януковичу, якого російська сторона позиціонує легітимним президентом України, його найближчому оточенню, особисто відповідальним за людські жертви на Майдані, зловживання владою та розкрадання державного майна, зрештою – розв'язування війни на сході України та здачу Криму. Ціла когорта втікачів з України не лише є глашатаями дискурсу «Київської нацистської хунти», постійними гостями телевізійних студій та авторами публіцистичних бестселерів, а й виступають як адвокатура та група підтримки гібридної стратегії Кремля за кордоном.

Власне, можна стверджувати, що українське питання та Україна як позірний образ Іншого стало дискурсивною основою та політичним важелем неоконсервативного розвороту, що впродовж останніх двох років перетворив російський державний гібрид на довершену авторитарну систему, яка йде шляхом автономізації та протиставлення себе світу.

Хронічне загострення «українського питання», дипломатичні демарші, збурювання в інформаційному просторі та на міжнародних майданчиках пояснюються просто – Кремль домагається прямих переговорів з «українського питання» чи то з Францією, чи то з Німеччиною, чи то з США, але аж ніяк – не з Україною, послідовно проводячи лінію її десуб'єктивізації. Нав'язування світу сталінського (Ялтинсько-Потсдамського) геополітичного формату, де справи «незрілої» України вирішуються «дорослими», на жаль, не завжди знаходить достойну відсіч.

Українське питання, що останні вісім років будирувалося в нерозривній тріаді Крим – Донбас – «Русский мир», перетворене на таку саму болісну точку геополітичної акупунктури як Сирія, Іран, Афганістан тощо. Перетворення України на майданчик постійної геополітичної напруги, який щоразу загострюється тоді, як Кремль намагається завдати дошкульного удару своєму основному Іншому / Ворогу – США, править за провідний зовнішньополітичний тренд РФ після того, як у небуття пішли проєкти Великої Євразії та СНД.

Отже, сукупність прикладного інструментарію, застосовуваного Росією, полягає в геополітичній дискредитації й політичному / економічному виснаженні України. Наслідки такої геополітичної тактики не змусили на себе чекати. Росія з країни, що динамічно розвивалася і стала суб'єктом низки геополітичних проєктів, після 2014 р. перетворилася на геополітичного «складного підлітка», прискорено втрачаючи напрацьований імідж. Збанкрутували проєкти створення Трансатлантичного торговельно-інвестиційного партнерства (ТТІП) та Євразійського економічного союзу**. Не вдалося нав'язати Україні та світовому

* Прикладом може слугувати діяльність Володимира Корнілова – активного діяча так званої «східної весни», який певний час позиціонувався як директор Центру євразійських досліджень у Гаазі (Нідерланди). Ця і дотичні структури відіграли провідну роль у дискредитації України і, як наслідок, негативному результаті голосування в Нідерландах з питання євроінтеграційної стратегії нашої країни.

** Замість цього в 2016 р. були укладені Всеохопна економічна та торгівельна угода між ЄС та Канадою та Транстихоокеанське партнерство між США і країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону.

співтовариству варіант врегулювання так званої української кризи шляхом введення на терени України миротворчого контингенту ООН «обов'язково за участі російського, білоруського та казахського контингенту, але без контингенту США»*. Повномасштабна війна проти України стала логічним етапом провального посттоталітарного транзиту, що маніфестував нездатність путінської Росії жити за законами цивілізованого світу, ба більше — тотальне заперечення права, якщо це не право сильного знищувати і вбивати слабшого. У новій реальності так званої спеціальної операції путінська Росія з інстальованим тоталітарним ладом оприявнилася світу як держава-терорист, що вирішила зрештою розв'язати непіддатливе українське питання прямим геноцидом. Наразі ідеться не лише про задоволення економічних інтересів, імперську сатисфакцію чи банальне варварство, ідеться про непримиренну онтологічну ненависть до цивілізаційної колиски, яка відмовляється наслідувати штучну матрицю «русского мира» або ж рашизму. У викладенні Путіна Україна – це «проєкт «анти-Росія», що має бути знищений. Хвороблива фіксація в самоочевидній формі.

Україна, що стараннями російських ЗМІ перетворилася чи не на alter ego Росії, три десятиріччя перебуває в самому епіцентрі війн історичних дискурсів, які правдиво є лише проєкцією війни за ідентичність. Власне, в колишній метрополії ідеться про те, аби не втратити Україну ментально чи знищити її, щоби не дісталася нікому.

Загрози надто підвищуються загальною ворожістю пересічного росіянина до України. Згідно з дослідженнями Левада-Центру, наприкінці 2021 р. Україна посіла другу сходинку в Топ-10 «недружніх» Росії країн, поступившись США. При цьому чисельність негативно налаштованих росіян зросла в проміжку між 2020 та 2021 роком з 35 до 40% (для порівняння: негативізм у ставленні до США зріс від 60 до 66%). Варто також звернути увагу на те, які країни увійшли до цієї «почесної» десятки: США, Україна, Великобританія, Латвія, Польща, Литва, Німеччина, Грузія, Чехія, Естонія – промовистий список геополітичних гравців, де так чи інакше просувався РМ, очолюваний наддержавою та країнами-гарантами Будапештського меморандуму.

Тим часом за лаштунками геополітичних розв'язок українського питання процес розбудови особливого типу російського авторитаризму вийшов на фінішну, новітній ГУЛАГ починають обносити колючим дротом.

Бібліографія

Доктрина энергетической безопасности Российской Федерации. URL: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201905140010?index=0 &rangeSize=1

МЦК. URL: https://carnegie.ru/topic/1482

МЦК. URL: https://carnegie.ru/topic/80

Проект Энергостратегии Российской Федерации на период до 2035 года (редакция от 21.10.2019). URL: https://minenergo.gov.ru/node/1920

Розумний М. М. Виклики національного самовизначення: монографія. Київ.: НІСД, 2016.

Саргин А., Арбатов А. "На Украине в любой момент может начаться новая локальная война»// МЦК. 21.08.2015. URL: https://carnegie.ru/2015/08/21/ru-pub-61083

* Амбітний колись проєкт у 2015 р. загальмував на притягненні до нього п'яти країн: Росії, Вірменії, Білорусі, Казахстану та Киргизії.

Сидоренко С. Как фальшивые украинцы влияли на референдум в Нидерландах – расследование NYT. Европейская Правда. 17.02.2017. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2017/02/17/7061806/

Сидоренко С. «Україна нам до лампочки» — репортаж про останні дні агітації в Нідерландах. Європейська Правда. 1.04.2016. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/04/1/7047099/

Суходоля О. М. Енергетична зброя у геополітичній стратегії Росії: Аналіт доп. Київ: НІСД, 2020.

Лариса ЯКУБОВА

Які наслідки міграційної експансії росіян в Україну?

Одним з найпримітніших феноменів XX ст. стало зростання просторової мобільності населення як у макро-, так і в мікровимірах і масштабах, як в Українській РСР, так і загалом в Радянському Союзі, Європі і світі. У радянський період історії просторова мобільність носила переважно соціально-економічний, військово-політичний та ідеологічний характер. Переміщення здійснювалися державою переважно на примусовій або добровільно-примусовій основі. Їх метою було економічне і військово-політичне зміцнення наявного в СРСР політичного режиму і втілення в життя доктринальних положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії. Найбільш виразно це виявилося у сфері національної політики, міжнаціональних відносин.

Етнічні депортації, насильницька міграція населення були невід'ємною складовою національної політики сталінського режиму. Її наслідком була зміна етнічних характеристик як союзних республік, так і їх окремих регіонів.

В результаті насильницьких дій і сталінського, і нацистського тоталітарних режимів у повоєнний період суттєво змінився етнічний склад населення України. Величезних втрат зазнали українці, зменшилася чисельність таких національних меншин як поляки, німці, євреї, чехи, вірмени, румуни та ін., натомість неухильно збільшувалася в республіці частка росіян.

У повоєнні роки в Україну прибували працівники, робітники, спеціалісти, партійні функціонери з інших республік СРСР для «радянізації» її західних областей. Найбільш прискореними темпами (щорічно в середньому на 20 тис.) зростала в західноукраїнському регіоні кількість власне росіян. Якщо до війни їх там практично не було, то у 1959 р. їхня чисельність становила 330 тис. осіб або 5% населення. При цьому більшість росіян влаштовувались на постійне місце проживання у містах. Одночасно значна частина молодих спеціалістів з місцевого населення, яка закінчувала українські навчальні заклади, направлялась на роботу за межі Української РСР.

У XX ст. населення України набувало все більшої поліетнічності: кількість етнічних спільнот, які її населяли, збільшувалася, одночасно зростала частка кожної етнічної спільноти в загальній кількості населення. Особливо прискорено зростала частка росіян, що й привело врешті-решт у другій половині XX ст. до гіпертрофованого зростання російської меншості в Україні. Якщо в 1939 р. в Україні проживало 4 млн росіян (12%), то в 1959 р. – 7 млн (16%). Згідно з переписом населення 1989 р., росіян в Україні налічувалося 11,4 млн, що на 884 тис. більше, ніж за переписом 1979 р. За 1979–1989 рр. частка українців серед жителів республіки зменшилась на 0,9%, а питома вага росіян збільшилася з 21,1% до 22,1%. З 1959 р. загальна кількість українців зросла на 16,4%, а росіян – на 60%. Частка росіян в населенні України більш як у чотири рази перевершувала частку інших іммігрантів, в той час, як частка українців перевершувала частку росіян лише у 3,3 рази.

У повоєнний період спостерігалось неухильне зменшення українців на власній території – з 76,8% у 1959 р. до 72,7% у 1989 р. Середньорічний темп

приросту україноетнічного населення зменшувався протягом тридцяти міжпереписних років доволі інтенсивно: у 1959–1969 рр. він становив 0,93%, у 1970–1978 рр. – 0,42%, у 1979–1988 рр. – 0,28%. Це явище було зумовлено не лише зростанням темпів масового переселення росіян в Україну, а й українців на неосвоєні (чи занедбані, як то було з Нечорнозем'ям) простори Росії. До того ж, варто враховувати факт зменшення (з 6,3% до 5,2%) кількісного показника національних меншин в Україні, про що вже йшлося. Падіння чисельності окремих з них було катастрофічним. Так, кількість євреїв і поляків в Україні зменшилася протягом 1939–1989 рр. від 5 млн до 0,7 млн чоловік. Представники національних меншин в Україні під впливом русифікації масово набували рис російської ідентичності, поповнюючи кількісно російськомовне населення республіки.

Міграційна політика радянської влади справляла найбільший вплив на зміну демографічної ситуації в східних та південних регіонах України. В результаті частка українців там серед населення знижувалась прискореними темпами. Зокрема, в Криму українці були другою за чисельністю, після росіян, національною групою. Порівняно низьким був відсоток українців у Донецькій, Одеській та Луганській областях. З року в рік демографічна ситуація там ще більше деформувалася. Так, у Донецькій області з 1970 по 1979 р. українців стало більше на 26 тис., а росіян – на 238 тис. Переселялися росіяни здебільшого в міста і тому саме там нерідко становили більшість. Причому частка росіян у міському населенні збільшувалася у прямій пропорції до розмірів міста – чим більше місто, тим був більший у ньому відсоток росіян. У 80-х роках відбувалось активне переселення людей, переважно пенсійного віку, з Крайньої Півночі, Далекого Сходу, Чукотки та інших районів Росії в Крим, Одеську, Миколаївську, Херсонську, Чернівецьку, Київську та інші області України. Для побудови житла і ведення господарства їм виділялись кращі, зокрема, приморські землі. Так, Україна неухильно й прискореними темпами перетворювалася з поліетнічної в двоетнічну країну. Відповідно найпоширенішою серед інших мов в Україні ставала російська. В 1989 р. її вважали рідною 32,8% населення, з них 11% становили неросіяни – переважно українці (8,9%).

У 80-х роках російською мовою вільно володіли кожні два з трьох українців, а українською – лише кожен четвертий представник російськомовного населення республіки. Побутування української або російської мов траплялося у 97–99 випадках зі 100.

Такий результат не був наслідком дії об'єктивних, природних процесів, а зумовлювався внутрішньою і зовнішньою політикою радянської держави, яка офіційно стимулювала зміну співвідношення українського і російського населення в республіці на користь останнього. В реалізації антиукраїнської політики радянському керівництву активно допомагали численні прибічники і прислужники серед українців, які заподіяли чимало шкоди власному народові. Очевидно, найбільшою з них була денаціоналізація молодого покоління, що загрожувала позбавити націю її майбутнього.

За умов зросійщеної освіти в Україні швидко денаціоналізовувалась українська інтелігенція, а без неї український народ не міг функціонувати як

повноцінна модерна нація, втрачав політичну та цивілізаційну силу, перетворюючись якоюсь мірою на етнографічний релікт.

Організовані та стихійні міграційні потоки СРСР занесли в Україну мільйони «совєтських» людей. З Росії в Україну прибували не тільки росіяни, а й представники інших народів, в тому числі й малочисельних. Зокрема, Російська Федерація мала найбільшу вагу з-поміж країн виходу азійських народів – 51 із 82 представлених в Україні етносів. З території Росії вийшла також третина з 39 некорінних європейських народів. В Україні на кінець 1980-х років були представлені усі 64 корінні народи Росії, що становило близько половини усіх зайшлих етнічних спільнот. Їх питома вага серед населення України не була високою. Розселялися вони в Україні не компактно, а розпорошено і не формували осібних етнічних спільнот. Одноетнічні шлюби серед них значно поступалися різноетнічним. Хоча самі іммігранти і зберігали свою етнічну самосвідомість, проте їхні діти швидко асимілювалися і в більшості випадків вважали себе росіянами або російськомовними українцями. Поява та зростання чисельності цих народів в Україні відбувалася завдяки активній імміграції саме в 1950–1980-х роках. При цьому варто зауважити: статистика свідчить, що міжреспубліканські міграційні процеси в ті роки не завжди були раціональними для нашої країни: освітній рівень тих, хто прибував в Україну, був значно нижчим від освітнього рівня тих, хто вибував з неї. Відповідно якісний склад населення республіки погіршувався за всіма показниками.

Зовнішня міграція була зазвичай одним з найголовніших чинників, що зумовив наявність в Україні на кінець 1980-х років 150–200 прийшлих етнічних спільнот, здебільше русифікованих, які чисельно становили близько чверті всього населення. Найбільш поважне місце серед них за своїм соціальним статусом займали, зрозуміло, росіяни.

Росіяни були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація – це спільність людей у межах однієї території, а національність – те, що за межами «нації», то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки нацією. У той час як всі інші – «лише» національністю, фактично національними меншинами. Широта розселення росіян робила їх нацією, яка активно взаємодіяла з іншими народами. 25 млн росіян за межами Росії у 1980-і роки були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот, знаходячись у центрі соціально-політичних, економічних і культурних процесів усіх регіонів СРСР.

Росіяни завжди були особливо мобільною, територіально рухливою нацією в нашій країні, бо це було перспективно з точки зору панівного становища на місцях. Трагедія корінних націй полягала в тому, що поряд з одним видом нерівності, соціально-класової, коли в суспільстві перевага віддавалася (формально) робітникам, селянам, пролетарям, люмпенам (насправді – партійно-бюрократичній верхівці), культивувалася підспудно й інша нерівність – національна. Всім негласно рекомендувалося любити «русявого хлопця»... – інші явно чи неявно вважалися людьми другого сорту. На своїй землі.

Перебування росіян в Україні ніколи не складало для них якихось проблем. Вони завжди залишалися «першими серед рівних», відчуваючи себе носіями високої історичної місії. В силу свого домінуючого становища у них не

було відчуття інонаціонального середовища. Для них взагалі була характерна слабка адаптація до мови і культури національної більшості. Та в дійсності вона була й не потрібною: національно-російська двомовність (як перехідний етап до російської одномовності), престижність «російської» освіти, переваги у всіх сферах російської мови знімали проблему знання української. За соціологічними даними, більшість росіян, які проживали в Україні, своєю батьківщиною вважали СРСР, у той час як серед українців більшість називали батьківщиною Україну.

Зростаюча присутність росіян в Україні та дифузія російського і українського етносів вели фактично до розмивання останнього і витворення нового українського субетносу – «новоросів», які, залежно від політичних та культурних умов, могли (і можуть нині) вважати себе або росіянами, або українцями. Характеризуючи російську імперську історію, відомий російський публіцист В. Прокоф'єв писав у 2003 р. в «Московских новостях»: «Росія закабалила нові колонії – як їй здавалося – навіки. Оскільки віри в те, що прибалти, західні українці, молдавани погодяться на роль напіврабів Росії, не було, то Росія почала змінювати демографічний склад поневолених країн... Для місцевих мешканців радянська влада була потрійним злом – тоталітаризмом, окупацією і перетворенням в національну меншину у своїй рідній країні...».

Міграційна експансія росіян в Україну, зміна демографічного складу її населення – серед головних приводів агресії Російської Федерації проти України.

Бібліографія

Даниленко В. «Новий» курс у національній політиці радянської держави // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: колективна монографія. Київ, 2015.

Котигоренко В. Тенденція в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. 2003. № 2 (26).

Чирков О. Зовнішня міграція – головна причина наявності етнічно неукраїнської людності в сучасній Україні // Дзеркало тижня. 2002. 26 січня – 1 лютого. № 3 (378).

Віктор ДАНИЛЕНКО, Святослав ДАНИЛЕНКО

Яка роль старої імперської спадщини в радянському та сучасному російському державних проєктах?

Більшовицький режим одразу після своєї перемоги проголосив розрив із старою імперською спадщиною. Приміром, загальновідомими є рядки з Інтернаціоналу – міжнародного пролетарського гімну, котрими нібито керувалася «робітничо-селянська влада» у революційній Росії:

Весь мир насилья мы разрушим
До основанья, а затем
Мы наш, мы новый мир построим…

Та насправді ці світоглядні дороговкази, котрі немовби наочно ілюструвалися масштабними репресіями за класовими ознаками у післяреволюційні 1920-ті рр., виявилися лише зручним і гнучким політичним гаслом. Адже незабаром молох терору і репресій із такою ж нещадністю збирав свій кривавий «врожай» на ниві простолюду – робітничо-селянських масах.

Із «Великим переломом» 1930 р. намітилися і нові тренди більшовицької політики щодо імперської спадщини, котру раніше мали стерти, знищити та витравити з історичної пам'яті. Натомість дійсність виявилася складнішою і водночас простішою, коли йшлося про практично-політичну й ідеологічну царину.

На початку 1930-х рр. критика імперіалізму й колоніалізму царської Росії відсувається на другий план, «розвінчується» школа Михайла Покровського, а імперська спадщина перелицьовується з відповідним класовим і партійним рефреном, який набуває формальних рис. Вже 1934 р. було анонсовано, що суспільствознавчі експерименти на марксистському підсонні у дусі т. зв. «соціологічних епох» М. Покровського заступлять навчальні компендіуми з конкретної («громадянської») історії, в якій центральне місце відводилося Російській державі.

Цей новий ідеологічний, освітній та історіографічний дискурс виправдовувався з марксистсько-більшовицьких позицій, оскільки Московська / Російська централізована держава та її «історична місія» із т. зв. «збирання руських земель» визнавалися як «поступові». Скажімо, вже постанова комісії урядового журі на кращий підручник з історії СРСР 1937 р. увела та легітимізувала нову офіційну концепцію, за якою вся ранньомодерна історія (за тодішнім означенням т. зв. «історія феодалізму») тлумачилася у світлі приєднання України до царської Росії як «меншого лиха».

Отже, класовий і матеріалістичний дискурси в репрезентації минувшини поступово перетворювалися у декларативні чи обрядові згадки, а історичне значення Московщини / Росії здебільшого подавалося як «прогресивне». Навіть більше, 1937 р. конституювався первісний дискурс «великого російського народу», котрий фактично нав'язував спадкоємність із великодержавницькими традиціями імперської Росії.

Зауважимо, що ще 1902 р. британський економіст Джон Гобсон, на якого багато разів покликувався у своїх працях лідер більшовиків Володимир Ленін, означував імперіалізм як експансію національної ідентичності. Та черговий кульбіт партійного курсу поховав недавні класові гасла та їх ідеологічні освячення, котрі заступили великодержавницькі смисли й імперіалізм у радянському дусі, що де-факто відновив великоросійську експансію.

Легітимаційна програма 1930-х рр., нав'язана партійним керівництвом і зорієнтована на представлення російського великодержавництва, спричинилася до тотальної денаціоналізації і радянізації «національних історій». Насамперед, ці метаморфози стосувалися української історії, котру прагнули представити на маргінесах великоросійської минувшини як низку побіжних епізодів чи окремих, доповнювальних фрагментів. Натомість стара імперська спадщина, хоч і у видозміненому та переробленому вигляді, відігравала чимдалі більшу роль у радянському культурному просторі.

Колективізація, індустріалізація, Голодомор 1932–1933 рр., Великий терор 1937–1938 рр. і низка інших масштабних катаклізмів, спричинених сталінським режимом, стали «родовими плямами» у проєкті становлення радянського тоталітаризму, які вповні логічно синхронізувалися з уведенням перефарбованої великодержавної імперської спадщини до широкого обігу.

Друга світова війна лише відтермінувала повсюдне впровадження великодержавного / великоросійського дискурсу. Виклики та потреби великої війни на якийсь час призупинили конструювання спільної російсько-радянської минувшини для всіх народів СРСР. Адже на той час логіка військово-політичної доцільності диктувала заходи, котрі б демонстрували «волевиявлення» народів СРСР.

Наприклад, у січні 1944 р. радянське керівництво задекларувало розширення прав союзних республік у сфері зовнішніх відносин й оборони, котре пізніше було частково впроваджено у вигляді бутафорських республіканських наркоматів. Однак насправді це рішення мало лише пропагандистський ефект, що продукував ідеологічні смисли.

Натомість у повоєнні роки з новою силою розгорнулася масова канонізація «великого російського народу» як народу-переможця, народу-вождя й народу-фундатора Російської держави та Радянського Союзу, «носія прогресу людства», «першої соціалістичної нації» і «будівничого комунізму» і т. п. УСРР / УРСР у межах радянського проєкту як союзна республіка посідала однозначно підпорядковане становище, про що свідчить як централізована архітектура партійної номенклатури, союзної і республіканської влади, так і величезні демографічні втрати українців, які сталися внаслідок цілеспрямованої та послідовної реалізації державної політики.

Варто наголосити, що повоєнний радянський ґранд-наратив значною мірою спирався й у багатьох площинах наслідував попередню – централістичну концептуалізацію російської історії з її легітимацією імперських устремлінь та територіальних завоювань, у т. ч. відомої тези про т. зв. «збирання» Москвою руських земель.

Звісно, як і за царських часів, українців інтенсивно залучали до владних структур і адміністрацій, місцевих і центральних апаратів партійних функціонерів тощо. Радянський державно-політичний проєкт у багатьох аспектах

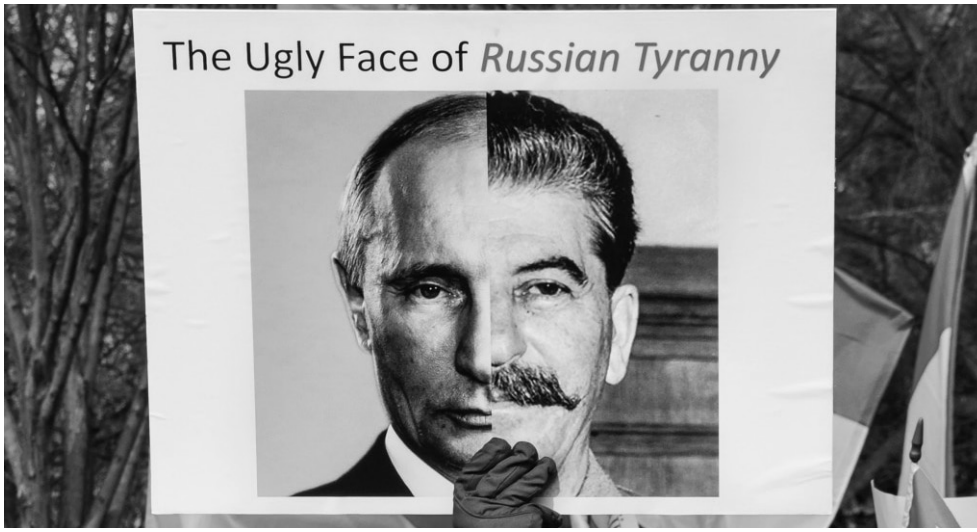

Протест у Вашингтоні біля будівлі Білого дому проти агресії Росії стосовно України, 6 березня 2014 р. Плакат із англомовним написом «Потворне обличчя російської тиранії». Зображення з сайту: https://gdb.rferl.org/E0324B56-A19A-45C3-8028-76255706499B_w1023_r1_s.jpg

продукував схожі за призначенням, хоч і відмінні за ідеологічною спрямованістю, механізми соціалізації й російської акультурації, котрі нагадували старі імперські взірці. Проте партійна політика вирізнялася неабиякою вигадливістю на ниві соціальної інженерії, котра цілеспрямовано комбінувалася з великими соціокультурними катастрофами, що руйнували архетипові засади національного буття.

Передусім, розгорнулося формування нової людини як «гвинтика» тоталітарної системи, зорієнтованої на легітимацію існування «великої» та «єдиної» квазіспільноти — радянського народу. Результатом цієї легітимації, котра дивовижно нагадувала / наслідувала формальні складові старої імперської великодержавної програми (російська зверхність, культурна єдність, історичне виправдання), стала суцільна денаціоналізація, радянізація та росіянщення національних історій і культур, насамперед української минувшини та культури.

Партійні «переяславські тези» 1954 р. зафіксували новий офіційний канон для конструювання та репрезентації «історії Української РСР» як неодмінної частини російсько-радянської минувшини. Довоєнна концепція приєднання України до царської Росії як «меншого лиха» була замінена на концепцію «возз'єднання» України з Росією, котра подавалася як найвищий і безумовний смисл дореволюційної історії.

Отже, стара імперська спадщина була остаточно легітимізована, хоч і в підфарбованому вигляді. Старий класовий дискурс, який представляв царську Росію як «тюрму народів», поступово заступили дискурси «великого російського народу» та «дружби народів». Відтоді великодержавні й імперські компоненти не тільки вповні природно ввійшли до радянського тоталітарного проєкту, а й визначили його сутність і навіть зовнішні атрибути. Не випадково у західній рецепції склався і тривалий час побутував образ СРСР як «імперії зла».

Після розпаду СРСР у західній соціогуманітаристиці, котра споглядала появу низки національних держав на пострадянських обширах, стався свого роду перегляд поглядів щодо колишнього противника, якого сприймали як партійну / номенклатурну імперію чи квазіімперію, котра нещадно придушувала національно-визвольні рухи. Натомість постала досить суперечлива візія щодо СРСР як свого роду «творця соціалістичних націй» із модерними культурами й елітами, що хибувала на істотні спрощення, часом навіть перекручення національних історій.

У цьому річищі, приміром, постала концепція американського вченого, професора Гарвардського університету Тері Мартина, сформульована й висунута в однойменній англомовній монографії «The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939» (в українському перекладі «Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки)», а в російському – «Империя "положительной деятельности": Нации и национализм в СССР, 1923–1939)».

Його концептуальна пропозиція пропонувала розглядати СРСР сталінської доби як особливу політичну систему, котра спиралася як на соціалістичні, так і націоналістичні засади. Т. Мартин вважав, що таке сполучення виявилося у підтримці окремих великих етносів, для чого створювалися своєрідні «титульні» території з різним ступенем автономності, зокрема з уведенням властивих для національних держав інституцій та організаційних форм, наданням офіційного статусу мові «корінної» нації, відповідних орієнтирів і настанов у кадровій та культурно-освітній політиці й т. п.

На думку Т. Мартина, ці заходи можна розглядати як самобутній аналог поширеної у країнах ліберальної демократії соціальної і культурної практики, відомої як «affirmative action», зорієнтованої на підтримку пригноблених груп і спільнот. Як самобутні приклади радянської «affirmative action» Т. Мартин розглядав політику українізації 1920-х рр., практики культурної революції та коренізації на радянському Сході, кампанію з латинізації та ін.

Утім, такі спроби вписати радянський проєкт у звичні межі та формати західної соціогуманітаристики ігнорували чи відкидали на маргінеси кардинальне питання: наскільки тісно російський національний проєкт був імперським чи імперсько-тоталітарним за своєю сутністю?

Переродження російського пострадянського проєкту у великодержавний і неоімперський яскраво продемонстрували війни путінської Росії у Чечні, Грузії, Україні. Водночас відбулося конституювання закритої політичної системи у сучасній Росії, котра наслідує й відтворює імперські чи квазі-імперські структури. Ці метаморфози продукують інші концептуалізації на полі сучасної російської історії.

Врешті, політичні комбінації у сучасній Росії уможливили безперервне понад двадцятирічне правління президента Володимира Путіна. Вони продемонстрували не тільки мутацію відповідних владних інституцій і структур, а й культивування неоімперських традицій, які безпосередньо наслідують і репродукують радянську і стару дореволюційну імперську спадщини.

Недаремно один із фундаторів постколоніалізму Едвард Саїд обстоював думку, що імперіалізм – «це не тільки стосунки домінування, а й відданість особливій ідеології експансії». Коли взяти до уваги сучасні заяви росій-

ських державних діячів, то не доведеться довго шукати відвертих сентенцій про «відновлення» територіальних меж Росії не тільки у кордонах колишнього СРСР, а й старої Російської імперії.

Отже, імперська спадщина була не тільки реконцептуалізована, але й адаптована для сучасного проєкту путінської Росії як неоімперії.

Бібліографія

Величенко С. Імперіалізм і націоналізм по-червоному: українська марксистська критика російського комуністичного панування в Україні (1918—1925). Львів, 2017.

Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008.

Крупницький Б. Українська історична наука під Совєтами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. Мюнхен, 1957.

Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ, 2013.

Плохій С. Остання імперія: занепад і крах Радянського Союзу. Харків, 2019.

Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ, 2019.

Саїд Е. Культура й імперіялізм. Київ, 2007.

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021.

Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2021.

Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Харків, 2001. Вип. 4. С. 10–43.

Олексій ЯСЬ

Якими є джерела сучасного російського реваншизму?

У XX ст. в Росії було дві спроби стати на демократичний шлях розвитку – після 1917 року і після 1991 року. Після повалення царизму на території Російської імперії в різний час виникло природнім шляхом близько 20 народних республік, в тому числі Українська Народна Республіка, Далекосхідна Українська Народна Республіка, Кубанська Народна Республіка, що прагнули соборної єдності з материковою Україною. Водночас у Росії почали повсюдно виникати інститути громадянського суспільства. Російські більшовики різко зупинили цей процес, встановивши свою криваву диктатуру.

Однак з метою завоювання прихильності національних груп населення більшовики декларували відмову від великодержавношовіністичної політики царизму. Ще в 1897 р. Ленін написав працю «Від якої спадщини ми відмовляємось?», де спробував відмежуватися від великодержавного шовінізму. Комуністи змушені були допустити існування радянських псевдореспублік та інших національних об'єднань й визнати головною небезпекою для країни великодержавний шовінізм. Та в кінці 1920-х років більшовицька Росія / СРСР перейшла від «поміркованої авторитарної влади» до жорсткого авторитаризму, одноосібної диктатури Сталіна. В 1933 році, як відомо, головним ворогом був визнаний уже не великодержавний шовінізм, а місцевий буржуазний націоналізм.

З постанням у 1991 р. Російської Федерації як окремої держави, в новому форматі постало питання: яким шляхом іти Росії – фундаментального консерватизму, який ідеалізував Росію до 1917 року? Чи продовжувати радянську ідеологію й практику? Чи перейти на позиції західного лібералізму? Були спроби відмовитися від традиційної політики великодержавного шовінізму. Всім пам'ятна фраза Б. Єльцина: «Берите столько суверенитета, сколько сможете проглотить», що прозвучала в Казані в 1990 р. Ці спроби також виявилися нереальними. 1990-і роки схожі внутрішньою логікою з 1920-ми: як Сталін прибирав з дороги суперників і рухав СРСР до одновладдя, так і єльцинська Росія в 1990-і роки рухалася від декларованої демократії до одновладдя: в 1993 р. була прийнята нова конституція Росії, яка обґрунтовувала зверхпрезидентство; в 1996 році здійснені маніпуляції з виборами Єльцина і відновлена модель «керованих виборів» і нарешті 1999-й рік – призначення Путіна спадкоємцем і гарантом статус-кво.

Так у нових умовах в Росії відродилося одновладдя. Як і в 1920-і роки, так і в 1990-і спроби модернізації Росії виявилися нереальними: не було ні сил, ні ресурсів, ні ідей, ні лідерів. Російське суспільство не визріло до демократичних змін. У 1990-і роки Росія йшла шляхом еклектичного поєднання в химерних формах всіх трьох названих варіацій існування.

Слідуючи віковій російській традиції, Путін узявся за укріплення особистої влади. Передусім була підпорядкована його власній волі, контролю квазіколоніальна частина еліти, яка до того безперешкодно крала і виводила

за межі країни капітали. Далі було поставлено під контроль ринок, оскільки глобалізований ринок, на думку Путіна, шкодив державному суверенітету. Третім кроком стала нейтралізація так званих несвідомих елементів всередині російського суспільства: демократів, тих, хто мав нестандартне мислення, відмінне від офіційної точки зору, лібералів, учасників національно-визвольних рухів (татарського, кавказького, сибірського та інших). Четвертим кроком стало відновлення, за Путіним, «цілісності історичного простору», уніфікація історії під бачення її вождем. «Вся наша історія без винятків повинна стати частиною російської ідентичності», – заявив Путін на засіданні клубу «Валдай» у 2013 р. Тобто агресивні війни, і голодомори, і репресії, і чорносотенні погроми кримських татар та українців у Криму, і тактика «випаленої землі» в Україні – складові російської ідентичності. Сьогодні все це виявляється на фоні того, що правляча верхівка Росії наочно довела свою неспроможність у світовій конкурентній боротьбі на ниві сучасних технологій, не досягла будь-яких успіхів у модернізації російської глибинки і виявилася не здатною навіть освоїти природні багатства Сибіру і Далекого Сходу.

Загострилися і міжнаціональні стосунки. Багатонаціональність, національна багатоманітність в умовах глобалізації стала не джерелом саморозвитку держави, а внаслідок великодержавношовіністичної політики – гальмом її. Вже на кінець XX ст. половина народів Росії втратила свої мови через асиміляцію. Рідна мова, як мова навчання, збереглася в Російській Федерації лише у 18 етносів, у тому числі в ланках вище початкової школи – лише в чотирьох – Башкортостані, Татарстані, Туві та Якутії. Асиміляція досягла такого рівня, який дає підстави новітнім ідеологам «руського миру» стверджувати, що Росія за міжнародними стандартами є моноетнічною країною.

Ідеологія і практика домінуючої російської нації, які просякнуті пригнобленням і поневоленням інших, зумовлюють посилення відцентрових сил, нестійкості державних структур. Запровадження семи федеральних округів у Росії нівелювало національно-територіальний устрій країни, девальвувало національне життя і загострило його внутрішні суперечності.

Трансформація в російському суспільстві шовіністичних ідей, укладених в новітнє наповнення формули «самодержавие – православие – народность», зумовило претензії Росії на світове лідерство на ниві утвердження моральності і духовних цінностей. І це прагнення стократно підсилювалося фактичним програшем Росією холодної війни, а за великим рахунком і Другої світової війни. Німеччина була переможена у війні, але що одержано в підсумку? Німці об'єднали країну, відбудували і розвинули модерну економіку, забезпечили високий рівень і довготривалість (понад 80 р.) життя свого населення, здобули світовий морально-психологічний і політико-дипломатичний авторитет... Росіяни ж розвалили так званий «соціалістичний табір», розвалили ними ж штучно створений Радянський Союз, розвалюють сьогодні своєю агресією багатонаціональну Росію, культивуючи і далі великодержавний шовінізм. Економіка, при наявності колосальних природніх ресурсів, – примітивно-архаїчна, рівень, якість і тривалість життя – на показниках відсталих країн, світовий авторитет – лише на силі зброї, хоча й та виявилася далекою від сучасної.

Росія програла і гарячу, і холодну війну, а разом з тим і, це головне, цивілізаційну гонку демократії на всіх фронтах: політичному, економічному, науково-технічному, культурному, морально-психологічному і т. д. «Росія – переможена держава, – зазначав З. Бжезинський. – Вона програла титанічну боротьбу. І казати, що це була не Росія, а СРСР – значить бігти від реальності. Це була Росія, названа Радянським Союзом. Вона кинула виклик США. Вона була переможена».

Великодержавношовіністичний дурман «внутріросійського» життя, втрата уявного світового лідерства як частини біполярної єдності, прагнення не допустити зміщення від Росії центру біполярності та відсунення на периферію світового протистояння породили в російської правлячої верхівки прагнення взяти реванш за втрачені позиції, втрачені загарбані території.

Ці тенденції явно чи неявно з'явилися і в інших країнах. Чому Угорщина підтримує Росію? Не лише через потрібну їй нафту та газ. В Угорщині є сили, які також вважають, що розпад у свій час Австро-Угорщини – це велика геополітична катастрофа XX ст. і прагнуть до відновлення «Великої Угорщини», повернення всіх так званих «земель корони святого Стефана». Тож і поглядають з корисливим інтересом на українське Закарпаття, морські порти Хорватії, Трансільванію, Воєводину. Росія розбудила реваншизм у Європі та світі, і якщо не присікти його, то не тільки названі, а й османські чи італійські ельзаси і лотарингії спливуть на історичну поверхню. А там, природно, дійде й до Росії, і неминуче постане питання про Калінінград, Карелію, Курили, Примор'я, Забайкалля та інші території.

Найбільший інтерес для Росії становить нині Україна – «історичне серце Росії», за твердженням її реваншистських ідеологів. Заради її повернення до свого складу Росія пішла відкритою загарбницькою війною проти «братнього» народу. Серед причин російсько-української війни аналітики називають причини політичні, психологічні, технічні, – але в основі їх лежать передусім причини історичні. Надання Українській церкві Томосу, а Україні – безвізу та європейської перспективи, по суті, обнулило Росію, позбавило її історичного минулого й перспективи майбутнього, продемонструвало світу, що саме Україна стояла біля витоків утворення Росії, була основним рушієм трансформування Московського царства в імперію, впродовж віків була для неї джерелом розвитку. І її втрата для Росії – катастрофа. «Україна, виходячи з Росії, – зауважує авторитетна російська політологиня Лілія Шевцова, – перетворює її, Росію, в Московію». «Росія без України і її культури – це «Північна Русь», монголо-татарська за своєю сутністю», – підкреслював колись В. Вернадський і тому найбільше боявся відриву України від Росії. Укорінені в російській ментальності антиукраїнські ідеологеми та реваншистські прагнення денацифікувати Україну, тобто знищити її ідентичність, деєвропеїзувати, повернути до складу Росії, визначають зміст української зовнішньої політики Російської Федерації.

Отже, великодержавний шовінізм, що позбавив Росію внутрішніх потенцій для саморозвитку, та втрата нею історичної перспективи, світового лідерства, програш у холодній війні стали однією з важливих причин російського реваншизму на пострадянському просторі та в глобалізованому світі, що перебуває в транзитному стані. Парадигма міжнародних відносин нині

безповоротно змінюється. Реально існує кілька контраверсійних альтернатив, формальних або неформальних коаліцій, об'єднань, центрів. Однополярний світ неможливий, нереальний і неприродній. Біполярій Росія–США явно завершується. Росія втрачає позиції – економічні, військово-політичні, культурно-духовні, відходить на другий план, за межі біполярного протистояння. Звідси – прагнення зберегти за собою минулу першість. Однак Росія не пропонує привабливу і прийнятну для інших модель майбутнього, а здійснює агресію, прагне досягти мети через «примус до врахування своєї ваги». «Світ, який не визнав величі Росії, не може існувати», – заявляють деякі російські ідеологи і пропагандисти. В сучасному світі це нереально і безперспективно. Прагнення реваншу Росії в Україні може поставити крапку на її існуванні загалом як держави, принаймні в тій її формі, в якій вона існує сьогодні.

Бібліографія

Грабовський Сергій. Україна – не Африка? «Білі негри» у пошуках самих себе. Ніжин, 2012.

Схід-Захід: іст.-культ. зб. Вип. 16–17. Нео-анти-колоніалізм vs неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич; Східний інститут українознавства ім. Ковальських та ін. Харків, 2013.

Ткаченко В. «Путинизм»: шовинизм постсоветского реванша. Киев, 2015.

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2021.

Віктор ДАНИЛЕНКО

Як народжувалася армія сучасної незалежної України?

Збройні сили України мають давню історію, свої глибокі традиції, які передавалися із покоління в покоління. Українські збройні формування діяли і в часи бездержавності, і, особливо, в часи державного існування України. Славними віхами історії українського війська було дружинне воїнство часів Київської Русі, козацьке військо XIV–XVIII ст., а в XX ст. – легіон Українських Січових Стрільців, Армія УНР, загони Вільного козацтва, Українська Повстанська Армія Махна, а згодом Карпатська Січ, Поліська Січ, Українська Повстанська Армія. Зрозуміло, що в умовах російсько-радянської окупації України мови про національні збройні формування не могло бути.

Проблема збройних сил країни та утворення національно-державницьких формувань у союзних республіках, у тому числі в Україні, вийшла на одне з перших місць у політичному житті суспільства на початку перебудови в СРСР. Майже половину офіцерського корпусу радянської армії становили українці або вихідці з України. Вони проходили службу переважно за межами України.

В радянські часи українців мобілізовували для участі в усіх війнах, в яких СРСР брав участь. У 1990 р. в Україні вважалися ветеранами учасники чотирьох десятків війн, які радянська імперія вела в різний час на всіх континентах.

На суспільні настрої значний вплив справила війна Радянського Союзу в Афганістані, де служили і воювали 160 тисяч українських юнаків, а їхні батьки перебували в постійній нервовій напрузі, переживаючи за життя своїх синів. Війна мала виразний ідеологічний характер – поширення комунізму і допомога «соціалістичній революції». Кампанія в Афганістані вимотувала радянську економіку й щороку висмоктувала з неї три мільярди доларів. А, головне, забирала й калічила тисячі людських життів. Факти загибелі солдатів викликали біль і протест, образи на владу. А їх по всій країні, й Україні зокрема, було немало. Після завершення виводу радянських військ з Афганістану в лютому 1989 р. стало відомо, що близько 3 тис. солдатів і офіцерів з України були там убиті або пропали безвісти. Тисячі молодих людей повернулися з афганської війни скаліченими і фізично, і морально. Це каталізувало загострення кризи радянської системи, підсилювало антивоєнні настрої в українському суспільстві, небажання молодих людей зі зброєю в руках обстоювати імперські інтереси СРСР далеко від України. Афганська війна актуалізувала питання власних, українських збройних сил.

Громадський рух за створення національних збройних сил був ініційований наприкінці 1980-х рр. патріотичною громадськістю, представниками численних неформальних організацій України. Ідея творення Української армії потужно прозвучала у вересні 1989 р. на установчому з'їзді Народного руху України. З'їзд прийняв «Звернення до військовослужбовців УРСР, працівників української міліції та КДБ», у якому закликав усі чесні перебудовчі сили в армії та органах правопорядку до консолідації, взаємної толерантності, процесу демократизації суспільства. Львівський народний рух створив спеціальний загін підтримки громадського порядку, відомий згодом як «Варта Руху».

7 лютого 1990 р. у Львові було створено Український військовий комітет, який зайнявся пропагандою створення Українських збройних сил. Згодом комітет реорганізовано у Львівський громадський комітет за відродження Української національної армії. Діяльність комітету поширилася на всю Україну. В Ужгороді, Тернополі, Києві, Житомирі, Кривому Розі, Херсоні, Чернівцях було засновано осередки. Тоді ж, у лютому 1990 р., почав свою роботу ініціативний комітет «За створення збройних сил України» у рамках Української національної партії. 7 квітня 1990 р. у Харкові виник Український військовий комітет, що також ставив собі за мету утворення національних Збройних сил України на конституційних засадах.

Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. містила положення про право України на власні збройні сили, внутрішні війська та органи держбезпеки. Стрімкий розвиток подій стимулював громадськість до активізацій пошуку шляхів формування Збройних сил України. Власне, обговорювалися два підходи до створення армії України: 1) армію має створити Верховна Рада республіки; 2) спираючись на патріотично налаштованих громадян, створювати паралельно щодо радянської армії структури. ІІ Всеукраїнські збори НРУ (жовтень 1990 р.) розглянули питання про створення комітетів відновлення Української національної армії. А згодом на першу сесію Великої ради Руху було подано концепцію будівництва Збройних сил України. У Раді колегій НРУ створена військова колегія.

Державні органи України також включилися в процес організації оборони республіки і створення національних збройних формувань. 30 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла рішення про повернення до України для продовження служби всіх солдатів Радянської армії, призваних з її території. 23 вересня 1990 р. постановою Ради Міністрів УРСР створено перший виконавчий орган з військових питань – Комітет по зв'язках з Міністерством оборони СРСР, перетворений пізніше в Державний комітет УРСР з військових питань при Раді Міністрів УРСР. 24 жовтня 1990 р. було внесено зміни й доповнення до Конституції УРСР, у статті 20-й якої зазначалося: «Порядок проходження військової служби громадянами Української РСР визначається законодавством Української РСР». Це був суттєвий крок на шляху до створення власних збройних сил. Він давав можливість Україні самостійно вирішувати питання про шляхи створення військових формувань. Уже 12 листопада 1990 р. уряд УРСР припинив відправлення новобранців за межі України. На початку грудня 1990 р. було розглянуто концепцію будівництва Збройних сил України, яка передбачала перетворення угрупувань ЗС Радянського Союзу на території УРСР у Збройні сили України зі збереженням їхньої бойової готовності.

28 квітня 1991 р. Верховна Рада України створила Комісію з питань оборони і державної безпеки. В уряді з'явилася посада державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій УРСР.

27–28 липня 1991 р. у київському Будинку вчителя відбувся, усупереч протидії Міністерства оборони СРСР, з'їзд офіцерів України. 320 його делегатів представляли всі області та регіони республіки. Створена з'їздом Спілка офіцерів України поставила за мету відродити Збройні сили України, які б могли захистити власну державу. Частина делегатів тут же, на з'їзді, присягнула «служити Українській національній армії». Розгорнувся рух за повернення

на батьківщину тих офіцерів, які були громадянами України, але проходили службу на території інших республік.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла постанову «Про військові формування в Україні». Це був особливо важливий документ, прийнятий в один день з Актом проголошення незалежності України. Верховна Рада постановила: «підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території України, Верховній Раді України; утворити Міністерство оборони України; Урядові України приступити до створення Збройних Сил України». Відповідно з 24 серпня 1991 р. під юрисдикцію України перейшли: 14 мотострілецьких, 4 танкові, 3 артилерійські дивізії та 8 артилерійських бригад (сумарно 9293 танки і 11 346 бойових машин), бригада спецназу, 9 бригад ППО, 7 полків бойових вертольотів, три повітряні армії, що налічували близько 1100 бойових літаків, і окрема армія ППО. Стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України, мали 176 міжконтинентальних балістичних ракет, а також близько 2600 одиниць тактичної ядерної зброї. На час відновлення української незалежності чисельність військ в Україні нараховувала близько 700 тисяч осіб.

11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України затвердила Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України та постановила створити Раду оборони України, затвердила склад посадових осіб, які до неї входять, а також Положення про Раду оборони України. Загалом, восени і взимку 1991 р. була підготовлена ціла низка документів, що стали нормативно-правовою базою формування Збройних Сил України. Зокрема, 6 грудня 1991 р. Верховною Радою України був ухвалений Закон «Про Збройні сили України» і Закон «Про оборону України». Перший визначав сутність і призначення Збройних сил, структуру та чисельність, порядок комплектування, дислокації та мобілізації. Другий формулював правові засади діяльності органів державної влади й управління щодо забезпечення оборони України, а також положення, що стосуються територіальної оборони, стану війни та воєнного часу. Того ж дня було затверджено текст військової присяги, яку в залі Верховної Ради першим склав міністр оборони України, генерал-полковник Костянтин Морозов.

12 грудня Президент України Леонід Кравчук взяв на себе обов'язки Головнокомандувача Збройних сил України. В останній день грудня 1991 р. у війська була надіслана шифротелеграма міністра оборони України із вказівками про початок добровільного складання військової присяги на вірність народові України військовослужбовцями військових формувань колишнього СРСР, дислокованих на території України. Більшість склала присягу Україні.

З того часу наша Армія зазнала багато різного роду корисних і шкідливих трансформацій і змін, скорочень і перебудов, корупційних і антидержавних впливів і профанаційних рішень, допоки не стала в сучасних умовах потужною, боєздатною силою, спроможною протистояти агресії «другої армії світу», здатною захистити суверенітет і територіальну цілісність держави.

Бібліографія

Галушко К. Історія українського війська. Харків, 2016.
Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ, 2018.
Костюк Петро. Збройним силам України чверть століття // Універсум. 2016. № 11.
Крип'якевич Іван. Історія українського війська. Львів, 1992.

Віктор ДАНИЛЕНКО, Святослав ДАНИЛЕНКО

Розділ VIII

СВІТ ГЕОПОЛІТИКИ, ПОСТРАДЯНСЬКІ ОБШИРИ ТА КОНЦЕПТ ПОГРАНИЧЧЯ У РІЧИЩІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ЗМАГАНЬ

«[…] китайський мур від Европи […] тамує розвій самостійної національної культури»

Дмитро Донцов. «Модерне москвофільство» (1913)

Які ознаки соціокультурної рубіжності України?

Місце України в сучасному глобальному світі визначається тим, що вона й досі перебуває в ролі об'єкта світової політики та цивілізації. Мінімізація її суб'єктності величезною мірою пов'язана із деструктивними діями Російської Федерації. Геополітичне розташування України автоматично надає їй статусу транзитного простору між різними центрами, а феномен прикордонності надзвичайно актуалізує та загострює проблему цивілізаційного вибору. Оскільки для України сьогодні на передній план вийшли питання національної безпеки, проблема посилення геополітичної суб'єктності перетворюється на стратегічну, а пограниччя постає як «простір випробувань» між війною і миром, минулим і майбутнім, глобальним і локальним, суб'єктивним і об'єктивним, реальним та символічним. Цей простір зіткнень і боротьби культур, етносів, держав, традицій привертає до себе підвищену увагу дослідників, політиків, громадян – усіх, кому випала доля жити в епоху тяжких перемін.

Перебуваючи одночасно на межі європейських і євразійських впливів, Україна нині постає у вигляді своєрідного «перехрестя» різновекторних культур, ідентичностей, контекстів та смислів. Її соціальний простір має ознаки амбівалентності та антиномічності, в ньому спостерігається присутність поділу суспільних симпатій, взаємовиключне бачення минувшини і перспектив. Існують різні, навіть діаметрально протилежні, оцінки впливу чинника порубіжності на місце України у світі. Дистанція між крайніми поглядами («Україна – міст між Європою і Азією» і «Україна – лімітроф Європи») не заважає ані пошукам української цивілізаційної ідентичності («межової», «порубіжної», «транзитної», «проміжної»), ані визначенням «параметрів диференціації» у вигляді історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших розбіжностей. Не випадково саме тепер, за умов російсько-української війни, наукова спільнота України має відшукувати алгоритми політичних та інших ідентифікацій, які відбивали б орієнтацію на взаєморозуміння та зменшення ризикогенності порубіжних ареалів.

Наблизитися до усвідомлення причин хронічної незбалансованості на вітчизняних теренах здатна допомогти сформульована В. Дергачовим концепція соціокультурної рубіжності й біполярності українського соціуму, яка виступає в якості методологічного конструкту, що дозволяє визначати межі розселення та контактів носіїв різних культур і цивілізацій. Незалежно від того, в яких вимірах – часових, просторових, ціннісних, онтологічних – досліджується феномен рубіжності, він незмінно виступає як зручний засіб аналізу інакшості й дихотомії «свій – чужий». У контексті теорії рубіжності дедалі частіше відбуваються пошуки причин та наслідків впливу соціокультурних параметрів пограниччя на формування особливих «гібридних» ідентичностей та культурну пам'ять межових просторів. Рубіжна комунікативність розглядається при цьому як стратегічний ресурс, що має енергію творення або руйнування. Різномасштабні геополітичні, геоекономічні, геоекологічні, соціокультурні та інші процеси, накладаючись один на одний, утворюють геострати – стратифіковані багатомірні комунікаційні простори. На просторово-часових

рубежах геострат виникають геомари – енергонадлишкові граничні поля, що мають комунікаційну природу. Через рубіжну комунікативність відбувається передача механічної і спадкової інформації (традиції), що реалізується в нащадках чи пам'ятках культури.

Такий підхід дає ключ до пояснення специфіки економічного й соціокультурного розвитку регіонів України та вироблення відповідної геостратегії. Україна являє собою типову рубіжну державу, в сучасних межах якої зійшлися «краї» трьох геополітичних, соціокультурних і геоекономічних просторів: західноєвропейського, східноєвропейського і середземноморського. Її розвиток віддавна відбувався на рівновеликих збалансованих осях – захід-схід та суходіл-море. Український етнос сформувався на потрійному порубіжжі – ліса й степу, католицького Заходу й православного Сходу, слов'янської й ісламської цивілізацій. Прояви соціокультурної рубіжності спостерігаються в різних етноконфесійних традиціях на Заході і Сході України, в протилежних зовнішньополітичних і ціннісних орієнтаціях вітчизняних еліт, у російськомовному світі великих міст, відмінних історично сформованих традиціях міського й сільського самоврядування. Внаслідок цього постала ситуація неможливості консолідації соціуму навколо однієї з культурно-історичних традицій – західноєвропейської чи проросійської, яка особливо рельєфно простежується на українсько-російському пограниччі.

Рубіжна комунікативність має не лише географічну інтерпретацію – вона проходить через емоційну сферу – «ландшафти душі» людини. У такий спосіб формується багатомірний простір, комунікаційна природа якого подвійна. Рубіжність може слугувати стратегічним ресурсом соціально-економічного розвитку й духовного відродження. Але може також – за умови втрати контактних функцій – перетворитися в непосильний тягар для країни. Тоді комунікаційна природа простору руйнується, а держава розпадається. «Реліктові рубежі» в період розпаду держави нагадують про себе соціально-психологічним дискомфортом і виразною конфліктністю.

Для України ігнорування соціокультурної рубіжності стало історичною трагедією. Концепт «багатоскладовості» у формулі *plural society* часто використовувався в перші роки незалежності для характеристики українського соціуму. Він пов'язувався з існуванням сегментарних відмінностей – мовних, регіональних, релігійних тощо. Згодом до таких суспільств почали застосовувати визначення «розділене, «фрагментоване суспільство». Нині вже очевидно, що під обидва ці визначення легко підвести український випадок. Незалежно від того, іменуються контури умовних кордонів «лініями розколу» чи «лініями розмежування», українське суспільство сьогодні виступає не просто як плюралістичне, а як глибоко поділене з виразними лініями протистоянь. Розколотий простір пограничь породжує специфічний пограничний модус мислення, де панує логіка «свободи без берегів», стереотипізація та міфологізація історичного досвіду. Для України, територіальна цілісність якої формувалася впродовж століть переважно зусиллями держав-метрополій з різноспрямованими інтересами, ця проблема є своєрідною домінантою смислоутворення. Від того, наскільки точно в історичному аналізі враховуватиметься калейдоскоп векторів її розвитку разом з витоками демаркаційних ліній політичного, культурного, релігійного та іншого походження, залежить у кінцевому рахунку якість соціальної діагностики.

Домінуючі донедавна в соціальному аналізі оптимістичні прогнози про зменшення ролі бар'єрних функцій кордонів на користь контактних не витримали перевірку практикою. Сьогодні, особливо в контексті українсько-російських відносин, радше мова має йти про вироблення системи «культурних інтеграторів», здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Очевидно, що конфлікти в порубіжному просторі мають жорстку «кордонну» прив'язку. Топос прикордоння здатен створювати та нав'язувати певні умови розвитку для соціуму, тобто виступати не в ролі об'єкта, а суб'єкта соціокультурних відносин. Топос постає як системоутворювальний простір, як поле взаємодії різних смислів у системі комунікацій.

Кордони уявленої України, за В. Кравченком, ніколи не були сталими. Зони формування гібридних, змішаних ідентичностей окреслювалися не так за допомогою адміністративних меж, як за допомогою символів, насамперед тих, які були присутні в історичних наративах. Український історичний простір від часу розпаду Київської Русі і аж до здобуття незалежності ніколи не фігурував як чітко окреслений; українські землі існували у вигляді периферій інших держав і змушені були приймати нав'язані їм системи політичного устрою та права. Ризики були закладені і в географії (напади степових кочовиків руйнували генофонд і осередки економічного й політичного життя), і в геополітичних проєктах сильніших сусідів. Свою просторову міжцивілізаційну рубіжність українці або не усвідомлювали зовсім, або розглядали її як щось неминуче і тому природне. Вони не просто існували «між Заходом і Сходом», але й змушені були якось реагувати на зміни цивілізаційних парадигм.

Усвідомлення кордону відбувається одночасно з формуванням простору, межею якого він виступає. Зі зміною політичного балансу сил змінюються й географічні кордони, або виникає прецедент для їх перегляду. Зіткнення життєвих просторів різних державно-національних систем, доцентрових і відцентрових тенденцій, територіальних та регіональних ідентичностей у форматі «зіткнення цивілізацій» стає найбільш конфліктогенним чинником сучасності. Розмежовуючи цивілізації та імперії, кордони продовжують своє існування навіть після їх руйнації та зникнення з геополітичних просторів й історичних мап. Вони виявляються міцнішими, ніж соціокультурні спільноти та соціуми, які їх створювали, і мають властивість нагадувати про себе у фантомних проєкціях, проявлятися в ідентичностях та впливати на перебіг соціальних, культурних та політичних процесів. Реалії сьогодення характеризуються значною активізацією боротьби за території, за збереження чи переміщення ліній кордонів і зовсім не випадково в арсеналі філософів з'явилося поняття «агресивний простір».

Рубіжність суттєвим чином позначається і на процесах формування ідентичності. Як свідчить історичний досвід, ідентичності зазвичай формуються у конфліктному середовищі, за умов відсутності єдиної системи смислів, ускладненої зіткненням політичних платформ та історіографічних підходів. Саме органічно притаманна цьому процесу конфліктність дає змогу фіксувати наявність контрідентичностей спочатку в дискурсивному полі, а потім і в реальному зіткненні протилежних ідентифікаційних практик. Ризикогенність і конфліктність – майже неминучі наслідки ідейних битв, які супроводять «кризи спільного розуміння ідентичностей» і навіть звичайний вакуум

консолідаційних ідей. Насамперед це стосується конфліктів з різнопорядковими суб'єктами (а саме таким був конфлікт українського етносу з владними структурами Російської імперії). І зовсім не обов'язково кожна зі сторін конфлікту має бути носієм уже сформованої етнічної ідентичності. Усі конфлікти такого роду виникають у соціальній сфері, яка сама по собі є безмежною. Накладаючись одна на одну, межові соціальні системи утворюють маргінальні зони, які внаслідок властивої їм енергетики інтенсивної взаємодії здатні формувати світ антиподів.

Розколотий простір пограниччя продукує як нові форми обміну досвідом і змагальності, так і нові ризики, утопічні моделі, несправджені очікування. А водночас – на когнітивному рівні – і нові методологічні проблеми, пов'язані з визначенням концептуального статусу кожного конкретного топосу. В українсько-російських відносинах переорієнтація з умовної парадигми порубіжжя на парадигму кордону відбулася зі вступом російської агресії в активну фазу. Поляризація суспільних настроїв сягнула апогею – ті, хто ідентифікує себе з «українськістю», категорично відкидають ціннісно-нормативну систему «русского мира», і навпаки, адепти «русского мира» розглядають усе українське під кутом зору «несправжності» й зомбування. Навряд чи хтось декілька років тому міг передбачити той небачений сплеск інтересу до України, який спостерігається в сучасному світі. Його джерела й витоки, на жаль, негативні, пов'язані із новим етапом російсько-української війни. Тим більш відповідальною є місія вітчизняних істориків. Не тільки дати об'єктивну картину жахливого за своїми наслідками збройного конфлікту, але й відповісти на питання – «як таке стало ймовірним» – можливо, лише на основі неупередженого аналізу як ритмів світової соціотрансформаційної динаміки, так і тих специфічних особливостей просторового розвитку, які склалися в Україні упродовж кількох століть.

Бібліографія

Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський, Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ, 2020.

Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. Київ, 2019.

Дергачев В. Геополитическая теория больших многомерных пространств: социально-экономический аспект // Економічні інновації. 2010. Вип. 40. С. 111–126.

Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010.

Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2019.

Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк, 2008.

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2020.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

У чому полягає специфіка дослідження українсько-російських відносин крізь призму концепту пограниччя?

Потужні силові поля, що формуються на прикордонних «перехрестях» цивілізаційних, геополітичних, культурних та інших впливів, завжди привертають підвищену дослідницьку увагу. Щоб зрозуміти специфіку їх дії на українсько-російському пограниччі, потрібно осмислити вектори просторового розвитку на цій території. Те, що амбівалентність суспільних настроїв тут виявляється рельєфніше, ніж деінде в Україні, створює додаткові стимули до поглибленого дослідження пограничного соціуму як цілісності з усіма притаманними їй суперечностями. Протистояння відбувалося не за територіальною, економічною, етнічною або мовною ознакою – воно здійснювалося за цивілізаційним вибором між західноєвропейським і азійським векторами розвитку, між демократичними і тоталітарними цінностями. Неодноразово робилися спроби віднайти відповідь на питання: якщо «Україна – це Європа», то де пролягає її східний кордон?

За умов збройних протистоянь методологія дослідження рубіжності значно ускладнюється. Про домінуючу ідентичність говорити вже не доводиться, бо конкурують настільки різні настрої й поведінкові настанови, що звести їх до спільного знаменника практично неможливо. Понятійний каркас наукового аналізу піддається постійним випробуванням унаслідок тиску політики; предметне поле соціогуманітарних досліджень заповнене евфемізмами й симулякрами. Пограниччя як перехідні й стикові зони набувають у цьому контексті нового смислу – діючого суб'єкта просторового розвитку.

Концепт пограниччя дає методологічний ключ до розуміння складності й неоднозначності процесів, що відбуваються на стиках різних культур, норм моралі, поведінкових стереотипів обабіч державних чи адміністративних кордонів. Життям перевірено, що ключ цей універсальний – у різних країнах, на різних континентах відбуваються схожі процеси «притягання – відштовхування» саме в приграничних ареалах. Україна – не виняток, ціннісна розколотість тут виникла переважно внаслідок тривалого перебування різних частин країни в різних цивілізаційних системах, і поблизу кордонів вона давалася взнаки інтенсивніше, ніж деінде. Українсько-російське пограниччя розглядається і як локус існування людини у певних, обмежених близькістю кордону територіальних рамках, і як вмістилище своєрідної «пограничної свідомості», невичерпне джерело творення символів, метафоричних конструкцій, зрештою, і прямого маніпулювання свідомістю.

В Російській імперії «исконно русскими землями» вважався увесь східнослов'янський етнічний масив, який зазвичай в офіційній риториці і в обслуговуючих його історичних наративах подавався як «триєдина руська нація». Як констатує Т. Горбань, російська влада не тільки не прагнула до встановлення етнорозмежувальних ліній між трьома «племенами», що входили до її складу, але й різними способами, із застосуванням репресивних заходів включно,

намагалася створити уніфіковану етнічну спільноту на основі «расово-племінної і православно-слов'янської єдності». Це означало фактичне «розмивання» українського етносу, яке здійснювалося за банально простою схемою: що можна було «привласнити» – привласнювалося, проголошувалося загальним надбанням «руської нації»; що не підпадало під таку «експропріацію» – різними способами заперечувалося, компрометувалося, а то й «придушувалося». Представлення українців як регіонального, малоросійського різновиду «єдиноруської нації» фактично позбавляло їх власного місця в етнонаціональній ієрархії Російської імперії.

Принцип «єдиної неділимої Росії» знімав питання про внутрішні кордони. За констатацією М. Грушевського, збільшення держави перетворюється із засобу на мету державної політики, на своєрідний державний спорт, розглядається правителями як питання честі. Зрештою утворився гігант, громіздкість і нескладність якого розгулювала «патріотів». Утім, ніхто не міг пояснити, чому «перша держава у світі» лишалася найбіднішою, найбезграмотнішою, найневлаштованішою з усіх «цивілізованих країн». Уведене М. Грушевським поняття «тюрма народів», що може зберегти своїх пожильців, лише доки «замкнене й охороняється», наближало до відповіді на ці запитання.

Появу організованого українського руху, спрямованого на обґрунтування власної самодостатності, царизм зустрів з неприхованою ворожістю: у його лексиконі поняття «українство» однозначно кваліфікується як сепаратизм. Асиміляціоністську стратегію імперської Росії доволі часто трактують як послідовну русифікацію, але, очевидно, що вона виходила далеко поза межі мовно-культурних проблем. Ішлося про цілковите нівелювання етнічних особливостей з уніфікацією усіх сфер суспільного життя. За Г. Турченко, протягом усієї історії українсько-російських відносин проглядається спільна позиція всіх російських режимів у ставленні до південно-українського регіону: заперечити український характер цього регіону та сприймати його як «корінні» російські території, на які Росія начебто має всі права. Але проєкт «Новоросія», біля витоків якого стояла Катерина II, не став «птицею-фенікс», бо з самого початку цей задум був мертвонародженим. «Не було ні Новоросії, ні новоросів. Під час кількох демографічних переписів бажаючих себе ідентифікувати як «новороса» не виявилося». Утім, применшувати на цій підставі небезпеку російських інтеграційних проєктів було б непродуктивно.

На цивілізаційних стиках, під впливом потужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формується специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на конфлікти, і на культурні контакти з сусідами. Тяжіння до двох різних полюсів створює в зонах пограничч своєрідний ціннісний вакуум, який різні політичні сили заповнюють на свій розсуд. Проблема ставлення до інакшості переростає в релятивістську антикультуру «чужого», а потім і у відверто авторитарну антикультуру «ворога». Романтично-патріархальне ставлення до території як «дому буття» поступається місцем розгляду території як ресурсу, за який допустимо вести боротьбу усіма наявними методами, не виключаючи збройних.

«Ціннісне спустошення» порубіжжя є наслідком його одночасного притягання до двох центрів. У прикордонних територіях відбуваються процеси «нашарування» різних соціокультурних маркерів, що впливає на їхній «при-

вілейований» статус, забезпечує можливість контроверсійних комунікацій. Пограниччя з елемента просторової організації перетворюється на чинник впливу, обумовлюючи нову якість розвитку пограничного соціокультурного простору. Але водночас множаться ризики, пов'язані з існуванням у прикордонних ареалах різних ментальностей, культурних настанов, поведінкових стереотипів. Образ ворога, породжений нездатністю зрозуміти «іншого», призводить до його «відторгнення», поляризує соціум. Матриця особливої системи взаємодії між «своїм» і «чужим» у цих ареалах не завжди збігається із територіальними кордонами або демаркаційними лініями.

Традиційно в пограничних студіях пріоритетна увага зосереджується на аналізі простору прикордоння як ареалу підвищеної рухливості населення та формування «менталітету екстенсивності», динаміки транскордонних зв'язків. Українсько-російське пограниччя постає при цьому як дослідне поле, на якому проходять перевірку практикою гіпотези передзаданості культурних кодів і поведінкових стереотипів обставинами життя на цивілізаційних перехрестях, підвищеної рухливості населення, гібридності в ідентифікаційних практиках. У цьому ключі підлягають простеженню ментальні особливості периферій і напівперифері й, дифузність і мінливість суспільних настроїв, зумовлені протилежно спрямованими геополітичними впливами. В ареалах прикордоння майже завжди існує живильний ґрунт для консолідації навколо цілей, які даний соціум вважає значимими для себе. Але не меншою мірою і для групоцентризму, корпоративізму, радикальних настроїв.

Колективний портрет людини пограниччя найточніше передається за допомогою варіацій у діапазоні від *homo novus* до *homo militants*. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише в культі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини прикордоння впливають обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлює мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів, специфічний ефект розгубленості. Якщо ідентичнісні пріоритети не мають чіткої конфігурації, складності виникають не лише з формуванням прийнятних для більшості членів соціуму ціннісних систем, але й з виробленням спільних геополітичних орієнтирів і узгоджених стратегій політичних дій.

Перехідність, плинність, неостаточність, невизначеність – характерні ознаки погранич. Самоідентифікації тут, як правило, не збігаються з тими, які прокламуються їхніми географічними центрами. Культурна гібридність превалює в усіх сферах життя, хоч самі мешканці навряд чи відчувають себе результатом гібридизації чи подвійної стереотипізації. Радше навпаки: еталонною вони вважають власну ідентичність. Співіснування різних ціннісно-нормативних систем, формальних і неформальних механізмів досягнення життєвих цілей розглядаються як норма або взагалі не помічаються.

Поняттям «серединність» (*middle ground*), уведеним в обіг Р. Уайтом у 1991 р., доволі вдало схоплена сама суть порубіжжя – середньої позиції між крайнощами – з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується в зонах пограниччя, внаслідок переплетення різних впливів, як правило,

протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного «рубіжного стану». Коли проблема «переходу» виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя – аж до утворення специфічної «рубіжної цивілізації».

Питання про те, чому проблеми формування територіальних ідентичностей виявляються «легкозаймистими», надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак уведення його у контекст «взаємодії на пограниччях» у широкому хронологічному діапазоні все ж обіцяє певне наближення до розгадки «секретів несумісностей». В усякому разі очевидно, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на «виклики долі» здатні відлунювати в сьогоднішній день. Рубежі на місцевості, на картах і, зрештою, у головах людей – це достатньою мірою інформативні домінанти наукового пошуку, що справляють потужний вплив на вектори розвитку владної вертикалі та функціонування громадянського суспільства.

Бібліографія

Верменич Я. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. Київ, 2018.

Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століття. Київ, 2010.

Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ, 2015.

Дмитрук В. Російсько-український кордон і прикордоння як об'єкт дослідження історичної регіоналістики // Регіональна історія України. Вип. 6. Київ, 2012. С. 91–100.

Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. Харків, 2003. С. 8–13.

Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці, 2018.

Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ, 2011.

Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. Т. 1. Київ, 2014.

Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.). Запоріжжя, 2005.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Чи існують «ментальні кордони» в просторі українсько-російського порубіжжя?

Багатополярність українського політичного ландшафту потребує розгляду України як безпрецедентно складного територіального комплексу, кожна з політико-культурних складових якого мала власну історичну долю й розвивалася в рамках різних цивілізаційних систем. Водночас це арена перехрещування різноспрямованих геополітичних впливів з боку держав, які в різні часи відчували себе на українських теренах повноправними господарями та насаджували у відповідних регіонах не лише власні управлінські системи, але й свої ментально-культурні матриці. Ідея ментального картографування, запропонована в річищі когнітивної географії, спрямувала дослідницький пошук в русло вивчення впливу пограничних станів на процеси формування ментальностей, гібридності, символічних кодів. З'ясувалося, що ментальні кордони («кордони в голові») формують дискурси політичної легітимації навіть більшою мірою, ніж реальні розмежувальні лінії.

Межі геополітичного простору обумовлюються стратегіями міждержавних взаємодій та комунікацій глобального, регіонального або локального характеру. Для утвердження свого статусу та збереження власної ідентичності держава позиціонує себе насамперед у смисловій реальності як цілісна й сформована будова із структурованим внутрішнім простором, політичними і ментальними кордонами. Ментальна неоднорідність на порубіжжі, наявність різноманітних регіональних ідентичностей та локальних практик може спричиняти появу смислової інтерференції – накладання різних смислових моделей на один і той самий простір. За таких умов культурний ландшафт набуває ознак гетерогенності та полікультурності, стає простором поширення ментальних конфліктів. Розмивання кордонів, як і розмивання меж між конфліктами більшої та меншої інтенсивності, здатне призводити до трагічних наслідків та гібридних протистоянь. Кордони дістають вигляд рани, яка не заживає, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів. На жаль, розширюючи власні світоглядні межі, людство починає поступово руйнувати державні кордони.

У соціокультурному вимірі феномен кордону репрезентується в існуванні двох різних конфігурацій – зовнішньої (в якості межі чи розподільчої лінії) та внутрішньої (пов'язаної із сприйняттям образів простору). Зовнішній кордон майже завжди стає ареною тривалого суперництва та конфліктів. Засновник геополітики Ф. Ратцель застерігав, що всюди, де політичні актори намагаються провести лінійний кордон, з'являються не лінії, а конфліктні зони, якими раніше або пізніше «заволодіває переможець». Внутрішній кордон, особливо в прикордонних регіонах, детермінується символічними формами соціальної присутності, які проявляються в існуванні механізмів «локальної пам'яті» та культурно-символічного конструювання ідентичностей. Наслідком їх дії може стати активізація символічних війн, пов'язаних з обґрунтуванням права на володіння пограничним простором та формування специфічної

пограничної свідомості з притаманними їй критичними проявами та амбівалентністю. Мешканці пограниччя постають при цьому як гетерогенні й поліморфні спільноти, що сформувалися на базі синтезу світоглядних матриць та поведінкових стереотипів населення, якому судилося жити обабіч кордону. Здебільшого поліетнічні й поліконфесійні, ці спільноти схильні до дистанціювання від власних політичних центрів і засвоєння «чужих» культурних цінностей.

Проблема кордонів – це завжди невід'ємна складова суверенітету держави. Кордони колишнього СРСР формувалися за умов виразної імітаційності політики й визначали розподіл суверенітетів значно меншою мірою, ніж сфери підпорядкування адміністративним центрам. Це наклало значний відбиток на успадковане Україною ставлення до кордону з РФ як до певної умовності з мінімальною інфраструктурою. Виробилося традиційно відмінне ставлення до міждержавних кордонів, покликаних відігравати роль «залізної завіси» у відносинах з капіталістичним світом, і внутрішньодержавних, які вважалися не більш як елементом членування культурного простору. Після здобуття незалежності популярне гасло соборності надто слабо маскувало фактичне збереження статусу-кво в українсько-російській кордонній політиці. Ще меншою мірою цю функцію виконував декоративний адміністративний регіоналізм, який вдавався до етнонаціональної атрибутики з метою легітимації наявного кордону.

Не був належним чином урахований і той факт, що за радянських часів у південно-східному регіоні України сформувався своєрідний регіональний соціум – строката за етнічним складом й моральними цінностями спільнота, здебільшого відірвана від історичного й культурного коріння, виразно заідеологізована, впевнена у своїй значимості як рушійної сили розвитку. «Прозорий», належно не демаркований, слабо захищений кордон з РФ став не лише джерелом проблем, пов'язаних із транскордонною злочинністю. Він символізував неповноцінність українського суверенітету, породжував сумніви у спроможності держави контролювати свою територію. Якщо додати до цього тривалу деукраїнізацію населення Донбасу, масштаби трудової міграції, потужний інформаційний вплив РФ тощо, легко зрозуміти проросійську орієнтацію значної частини місцевого населення.

Специфіка ментального простору проявляється в тому, що він може існувати (і дуже часто існує) в різноманітних комунікативних полях як потужні чи слабкі, складні чи прості віртуальні образи, від динаміки яких безпосередньо залежить політика, економіка, соціальні відносини, культурні репрезентації країни чи території. Ментальні мапи (*mental map*) відтворюють не стільки територію, скільки ментальні конвенції, позначають створене людиною зображення частини навколишнього простору. Вони відображають світ таким, яким його уявляє людина, і можуть бути неправдивими. Факторами впливу на ступінь «правдивості» та зміст ментальних мап стають політичні події – війни, революції, соціальні кризи, геополітичні виклики. Ідеологічні системи великою мірою вдаються до формування, нав'язування та змін просторових уявлень і ментальних меж. Наявність суб'єктивного чинника в ментальній картографії призводить до певної варіативності в конструюванні просторових координат та ціннісних систем пограничних ареалів. Проте просторові концепти часто набувають культурно-ментального сенсу й застосовуються у держав-

ницьких моделях та обстоюванні мовно-культурної ідентичності нації, а ментальний підхід стає продуктивним конструктом аксіологічних узагальнень на теми формування національної свідомості.

Геополітичні й етностатусні уявлення на українсько-російському пограниччі формуються насамперед під впливом позитивних і негативних ментальних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних / неповноцінних етносів, історичних / неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах пограничтих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Підсвідомий рівень сприйняття пограничтих досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, «приглушення» тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування спогадів у свідомість наступних поколінь.

Утримуватися в рамках наукового дискурсу при дослідженні ментальних стереотипів та просторових образів допомагає метагеографія. Виникнувши на ґрунті класичної геополітики, з одного боку, і феноменологічних підходів до вивчення простору, з другого, метагеографія створила систему аналізу екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей. На цій основі вибудовуються метагеографічні образи «розламів», які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій.

Ключова проблема онтології просторовості полягає в ментальному й когнітивному розриві між сприйняттям і відображенням. Перехід через кордони відбувається постійно, і тому безперервне «відтворення» перехідних станів, подій та екзистенцій стає буденним та звичним. Кожне відчуття наростання небезпеки супроводиться посиленням тривожності й постійно повторюваними вимогами посилення рівня безпеки. В рамках геономіки – наукового напряму, який займається вивченням простору як образу і трансакції, досліджуються просторові уявлення, насамперед ті, які роблять потенційно небезпечними пограничні ідентичності. Практично будь-який соціальний конфлікт розгортається відразу в кількох просторах, і основна проблема якраз і полягає в їхньому суміщенні.

Уважне дослідження трансформаційних процесів, які відбуваються в ментальному просторі – ритмів життя, соціокультурних циклів, ціннісних орієнтацій, ідейних настанов, моральних норм – стратегічний ресурс для з'ясування та теоретичної ідентифікації ролі й місця української ментальності в соціально-політичному житті держави. Консолідація української політичної нації, формування національної ідентичності, зростання громадянської активності соціуму та забезпечення поступального розвитку української держави неможливі без подолання інерції ментальної залежності від впливів та ідеологій минулих епох. Глибоке осмислення феномену ментальності як системи соціально-

психологічних домінант людини, поєднаних із багатобарвною палітрою свідомих та підсвідомих символів, кодів та уявлень дасть змогу з'ясувати, що в нинішній конфліктогенній ситуації в Україні зумовлене сучасними політичними реаліями, а що закорінене в історичних пластах різної тривалості, в ментальних відчуттях та ідентифікаційних практиках.

При всій своїй значущості в житті соціумів ментальні кордони – це лише умовні та нестійкі маркери відповідних ідентичностей. Але під зовнішнім тиском та з урахуванням внутрішніх відцентрових процесів вони можуть змінювати свою конфігурацію, ламаючи людські долі. Культурологи поділяють пограниччя на синтетичні й агрегатні: перші базуються на пріоритеті культури Іншого, націленої на стратегію й гармонію. Другі культивують культуру Чужого і Ворога, яким органічно притаманний дух конфронтації. Агрегатні пограниччя, зразком яких може слугувати українсько-російське, наскрізь пронизані високочастотними струмами, які за умов нагромадження агресивності на одному полюсі легко трансформуються в енергію збройного конфлікту. Людство ще не виробило надійної протиотрути безапеляційності, яка зазвичай супроводить гегемоністські устремління володарів ядерних арсеналів, що вперто не бажають вирватися з полону імперських символічних систем. Оманливе відчуття вседозволеності й безкарності штовхає політиків на безглузді вчинки, які зрештою обертаються трагедіями і для їх власних народів.

Бібліографія

Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постання некласичної історіографії. Про історичне мислення. Київ, 2012.

Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2015.

Галушко К. Украинские пределы. Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века. Київ, 2014.

Киридон А. Гетеротопії пам'яті: теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ, 2016.

Нагорна Л. Історична культура: концепт, інформаційний ресурс, рефлексивний потенціал. Київ, 2014.

Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ, 2015.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Яку загрозу становлять конфлікти ідентичностей для пограничних соціумів?

Якщо ще чверть століття тому суто українські ризики порубіжності мало кого хвилювали, то сьогодні усвідомлення загроз зросло на порядок. Стало очевидним, що більшість конфліктів у сучасному світі породжуються ідентифікаційними кризами, з'явилися проблеми територіальних претензій сусідів, а разом з ними розуміння того, що простір пограниччя може бути як ареалом потужної культурної дифузії, так і вогнищем небезпек. Етнічні конфлікти, що мають у своїй основі чинник порубіжності, зазвичай бувають територіально-статусними чи сепаратистсько-ірредентистськими, але в них присутні також соціально-економічні та культурно-мовні компоненти. Як правило, такі конфлікти мають затяжний, непрогнозований характер. Мобілізація в ході конфлікту архетипічних образів, пов'язаних з героїчним чи драматичним минулим кожної із взаємодіючих спільнот, здатна надовго закріплювати в суспільній свідомості негативний образ супротивної сторони. По обидва боки кордону формується особлива транскордонна ідентичність – із своїми просторовими уподобаннями і особливою «ментальною картою», що обумовлює систему цінностей та атмосферу взаємодії.

Пограниччя постає саме таким мережевим простором, де соціальна й культурно-політична мобільність задає ритм політичним процесам. Доволі часто у «межових» ситуаціях етнічні групи активізуються й консолідуються, відстоюючи своє право на визнання їх самостійними суб'єктами політичного життя. Як правило, вони не задовольняються при цьому визнанням їх субетносами чи національними меншинами, добиваючись права на автономію або й на відокремлення. Активізацією таких «малих націоналізмів» позначено все XX століття. Власне, з такої активізації почався й «український проєкт», який у підсумку століття виявився успішним. Для цього йому довелося пройти складну еволюцію: від «пошуку імені» й історичних, лінгвістичних та інших доказів власної осібності до конструювання власного варіанта національної ідентичності і, зрештою, до здобуття незалежної державності.

Суттєвою проблемою України, як і ряду інших країн, що виникли на пострадянському просторі, є незавершеність процесів національного самовизначення, яка обертається невизначеністю геополітичних орієнтацій і макропріоритетів. Те, що зазвичай вкладається у формулу багатовекторності, насправді є відображенням конкуренції втраченої радянської і новонабутих етнічної та регіональної ідентичностей, хитання між проєвропейським і проросійським векторами розвитку. Природно, що ці хитання чіткіше проявляються в регіонах, що історично сформувалися на російському прикордонні. Усталені категорії, які раніше використовувалися для визначення ідентичнісних маркерів, поступово втрачають цінність, а їх місце посідають нові форми самовизначення, що представляють собою різні варіанти кризової транскордонної ідентичності. В такому концептуальному полі легко відбувається ситуативне «переключення» культурних кодів, внаслідок чого виникають нові інтерпретації соціальної реальності.

Регіональні соціуми прикордонних просторів характеризуються наявністю проявів певної мобільності ідентифікаційних стратегій внаслідок рухливості «соціальних горизонтів. Як частини різних соціокультурних та геополітичних систем, вступаючи в комунікацію з іншими «просторами», вони здатні «трансформувати кордони» до тих меж, в яких буде спостерігатися присутність «частини» своєї культури, свого соціального простору. В результаті таких дій змінюється і трансформується конфігурація всієї первісної соціальної системи, вона розширюється та модифікується за рахунок інкорпорації образів інших територій. Поступово нові просторові образи й символи починають відігравати домінантну роль у світосприйманні людини – адже з ними асоціюється відчуття «дому».

Кризовій транскордонній ідентичності притаманний також потужний адаптаційний потенціал. Він є проявом прагматичного підходу соціуму до способів перебування у дисфункціональному та трансформаційному просторі. Але кожний простір має свій специфічний ресурс складових (історичних, культурних, економічних, конфесійних), за наявності взаємодії яких і вибудовується власна логіка просторового розвитку. У кризовому становищі в складній мультикультурній системі дуже швидко постає тип «гібридної» ідентичності, для якого кордони між «своїм» та «чужим» втрачають жорсткість і формуються умови для множинних форм самоусвідомлення та «культурного перехрещення». Окремої уваги потребують у пограничному просторі прояви «нав'язаної ідентичності», яка конструюється за допомогою культурно-освітнього впливу, публічної інформації та комеморативних практик.

У соціальних науках феномен «людини пограниччя», яка змушена перебувати в просторі двох світів одночасно і в обох відчувати себе «чужинцем», розглядається крізь призму теорії «маргіналізації» Р. Парка. Людина в ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів – міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали «іззовні» вона пропускає через власний фільтр, перекодуючи їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Сформована ментальність за таких умов позначається втратою абсолютних авторитетів, наявністю стереотипних очікувань, демонстрацією афективної відстороненості, домінуванням ситуативної мотивації. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

Недооцінка впливу кількох культурних стандартів та ігнорування суб'єктивних відчуттів «людини на межі» провокує виникнення особливої матриці свідомості, в рамках якої людина може інтегрувати різні культурні парадигми та цінності. Особа в пограниччі існує в межах простору по обидва боки кордону, що спричиняє певну «безмежність» її ідентифікації. Неспівпадіння або неповну відповідність суспільних настроїв і політичної поведінки психологи позначають поняттям «обмежена раціональність». Крах ілюзій, як правило, підживлює індивідуальний ірраціоналізм, і тоді людина діє так, щоб завдати реальному чи уявному ворогові якомога більшої шкоди. Але поза раціональні рамки легко виходить і групова свідомість, особливо за наявності відповідних пропагандистських зусиль. Суспільна свідомість українсько-російського пограниччя завжди була роздвоєною, орієнтованою як на російську, так і на європейську систему цінностей. Нині ця амбівалентність сягнула критичних величин, усвідомлення помилковості такої поведінки поступово приходить, але, як правило, запізно.

Часті зміни кордонів у минулому залишили по собі багато травм, які відчуваються певними суспільними групами як трагедія приниження. За таких умов актуалізуються архетипи жертовності, які можуть мати неабиякий мобілізаційний (і такою ж мірою паралізуючий) потенціал. Рух психічної енергії тієї частини соціуму, яка почуває себе скривдженою, спрямовується в русло пошуку ворога. У крайніх випадках лояльність до влади подається як зрада ідеалів. «Страждальницький дискурс» формує колективні фобії, здатні самі по собі сприяти ескалації конфлікту. У зонах пограниччя завжди існують слабо передбачувані ризики втрати відчуття реальності, виходу за рамки загальноприйнятних норм і правил. Індивід, що відчуває себе не зовсім «у ладах» з національно-державною ідентичністю, тяжіє до «нижніх поверхів» ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Він легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і простих рішеннях. Загострене реагування на минулі травми формує віктимну свідомість, інколи й реваншистські настрої.

Ціннісні конфлікти, що виникають на ґрунті ідей, норм, принципів та інших складових духовного життя конфліктантів, є найбільш важко розв'язуваними з-поміж інших. Коли йдеться про різні ідентичності, символи, культурні традиції, уявлення про гідність і справедливість, компроміси непопулярні і здебільшого розцінюються як зрада, ренегатство. Особливо відчутні вони в зонах погранич, там, де кордон слугує уже не стільки умовною лінією поділу, скільки територією взаємовідштовхування. Коли втрачаються критерії раціонального цілепокладання, править бал утопічний тип свідомості – з наївною впевненістю в тому, що свобода «без берегів» відкриває шлях до процвітання й добробуту. Насправді відмова від головної функціональної цінності людського існування – цінності життя окремої людини – руйнує дощенту суспільну тканину буття. Коли в абсолют зводиться принцип «або – або», а насильство тлумачиться як єдино надійний інструмент суспільних змін, це означає доведену до абсурду примітивізацію суспільної свідомості. Єдине, чого можна досягти на цьому шляху – поглиблення політизації і так уже до краю дезорієнтованого соціуму, нового наростання асоціальної активності.

Проблема етнічних і соціальних конфліктів лишається «вічно молодою» або «стародавньо юною» не в останню чергу внаслідок того, що у їх основі – боротьба за життєвий простір, конфронтація за «моє» і «твоє» біовиживання. У цьому дуже складному процесі загострюється соціальне розшарування та примножується людське лихо. Уроки історії тим і цінні, що змушують соціуми й індивідів частіше замислюватися над тим, під впливом яких чинників формується картина людського буття. Адже саме кризи творять історію, а остання виступає як творець ідентичності. Сьогодні Україні конче потрібна власна етика транскультурності на пограниччях – з акцентом на динаміці взаємовпливів і розмежувань, з усвідомленням того, що вплив центру тут часто програє у порівнянні з впливом кордону. Орієнтація на культурну трансцедентність передбачає врахування як реальних контактів і взаємозалежностей, так і впливу знаків, символів, світоглядних систем. Гомогенна національна культура на українсько-російському пограниччі ніколи не була реальністю; тим більше вона не може бути такою після жахливих випробувань війною.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Чи правомірно застосовувати фрактальну парадигму до з'ясування витоків українсько-російських конфліктів?

Постмодерністське бачення минулого виходить із співіснування об'єктивного, суб'єктивного та віртуального світів. У ньому парадоксально поєднуються уявлення про лінійну еволюцію й нелінійний саморозвиток соціумів, взаємодіють різні методології й методи дослідження. Одним з різновидів постмодерністського мислення виступає синергетичне, з притаманним йому особливим типом образності й нелінійних взаємоперехрещувань, біфуркацій тощо. Синергетичні підходи, як ніякі інші, відкривають шлях до осмислення просторової інваріантності як чинника впливу на суспільні цінності й поведінкові реалії. Запропонований синергетикою принципово новий підхід до розуміння суспільних змін – як закономірного процесу переходу від хаотичної організації до впорядкованої і, навпаки, від впорядкованості до хаотичності, відразу ж зацікавив географів, економістів, фахівців з проблем народонаселення. З'ясувалося, що реальність аж ніяк не є ареною, на якій панує порядок, стабільність і рівновага: головну роль у світі, що нас оточує, відіграють нестійкість і нерівноважність.

Універсальною моделлю для опису різноманітних багатовекторних систем виявилися фрактальні структури із властивою їм спроможністю комплексного означення процесів самоорганізації. Авторство терміна «фрактал» належить французькому та американському математику, винахіднику фрактальної геометрії Б. Мандельброту, який вкладав у нього смисл фрагментації систем, самоподібності фрагментів, схожості компонентів на самих себе. Фрактал – це об'єкт із фрагментів, які при довільному масштабуванні та поворотах виявляються подібними до самого об'єкта. У синергетиці та політології поняттям фрактал позначають частину якоїсь цілісності, здатної відтворювати специфіку останньої з певним коефіцієнтом подібності. Це стосується і простору людської діяльності: соціального, культурного, економічного, історичного, геополітичного.

Матрична фракталізація значною мірою визначає тип і характер самоорганізаційних процесів у будь-якому соціумі. Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи група автоматично включається в атмосферу властивої йому матриці смислів і правил гри. Зрештою саме відповідними фрактальними матрицями визначається напрям формування ідеологій та соціальних уявлень. Стан, який вкладається в поняття «фрактальний дуалізм», виникає там і тоді, де й коли люди зазнають впливу різноспрямованих культурно-цивілізаційних домінант чи гостро конфліктних центрів. На субрегіональному й локальному рівнях він найчастіше дається взнаки у вигляді біполярності, яка водночас повторює або імітує ментально-ціннісну генетику обох (або кількох) спільнот, що виступають у даному контексті як взірцеві моделі.

З огляду на те, що основною властивістю фракталів є тотожність та подібність системи, в якій наступні чи подальші форми її самоорганізації нагадують за будовою попередні, фрактальним підходам притаманний потужний

прогностичний потенціал. Маючи дані щодо відповідності певних процесів фрактальній логіці, за С. Соловйовим, можна спрогнозувати характер цих процесів для формування бачення ефекту. Очевидно, правильним буде й зворотне – обґрунтування характеру минулих процесів і застосовуваних при цьому складників на основі вже досягнутого результату. Розуміння алгоритму дії мережевих структур соціальних фракталів та динаміки зростання фрактальності віртуальних культурних феноменів (міфів, архетипів, ідей, цінностей) обумовлює можливість переформатування соціального простору через актуалізацію або виключення певних аксіологічних образів.

Як прояв фрактального дуалізму розглядає ментально-ціннісну генетику московської великодержавності, з одного боку, та українського етногенезу на козацькому степовому просторі, з другого, І. Піляєв. Постмодерній епосі притаманна наростаюча фрактальність віртуальних культурних феноменів, якими сповнена суспільна свідомість з її новими, прискореними формами приватно-ціннісної скороминущості. Йдеться про міфи, архетипи, соціальні проєкти, підвладні використанню в інформаційних війнах. На переконання І. Піляєва, історико-ієрархічний зріз фрактальної парадигми придатний для конструктивного аналізу генези та розбудови української державності. Після монгольської навали середини XIII ст., яка призвела до поділу Русі між Ордою та Європою, її території упродовж століть акумулювалися навколо гостро конфліктуючих центрів – умовно європейського та євразійського. Навіть на тих короткотривалих етапах, коли вони перебували у форматі єдиної держави – СРСР, фрактальна дихотомія простежувалася на всіх рівнях – від мікро- до субрегіонального, зумовлюючи цивілізаційно-культурну та геополітичну альтернативність (біполярність). Фрактальна дихотомія цінностей та геополітичних орієнтацій визначила в кінцевому рахунку межі аксіологічно-поведінкових «Європи» та «Євразії». Сучасна Російська Федерація, по суті, виступає багатонаціональною, імперською, євразійською альтернативою проєкту національної, європейської, демократичної Русі-України, і цей фрактальний дуалізм (дихотомія) цінностей та онтологічних, моральних, політичних, геополітичних орієнтацій буде, на думку І. Піляєва, наростати.

Осмислення складних і неоднозначних процесів, у ході яких «логіка стає політикою, в суспільних науках почалося відразу ж після розпаду СРСР, і зарубіжне «радянознавство» виявилося у порівнянні з пострадянським більш оперативним. Американський політолог Дж. Міршаймер, констатуючи наявність «історії взаємної ворожнечі між росіянами й українцями», серед чинників конфліктогенності у їхніх відносинах ще у 1993 р. поставив на перше місце «протяжний незахищений кордон між двома країнами». А на другому місці у нього – загроза гіпернаціоналізму на основі взаємної неприязні, ускладненої етнічною строкатістю та суперечками навколо проблеми Криму й Чорноморського флоту.

Німецький радянознавець Г. Сімон (Зімон) вважав надзвичайно важливим знайти оптимальну відповідь на питання: що означав розпад СРСР для новопосталих держав, насамперед, для самої Російської Федерації і які – інтеграційні чи дезінтеграційні процеси – він потягне за собою? Розмірковуючи про перспективи Росії на шляху будівництва власної національної держави, Г. Сімон провів чітку межу між усвідомленням її значущості в РФ, з одного боку, та в Україні, з іншого. «Українці, як і естонці чи словаки, сприймають національну

державу європейського зразка як здійснення історичної мрії і як гарантію продовження існування нації в майбутньому», – наголошував він. У баченні росіян національна держава означає самообмеження і відмову від імперії. Широкий спектр політичних сил Росії не схильний сприймати розпад СРСР як кінець імперії. «Вони вбачають у Росії не державу, як всі інші, а як домінуючий форпост у європейському просторі», який на даний час у зв'язку з внутрішнім та зовнішнім розпадом є ще слабким; але він отямиться і набереться сил і знову буде «відігравати ту роль, яку надала йому історія».

Пізніше прогнози Г. Сімона трансформувалися у концепцію «штучного й неісторичного характеру Російської Федерації» – «держави, якої ніхто не бажав», з кордонами, які в багатьох випадках неможливо обґрунтувати ані етнічно, ані історично, ані економічно. Базовані на силі, вони створюють очевидний парадокс: РФ виступає водночас і як охоронець понад тисячолітньої історії імперії, і як фактор її «внутрішньої ліквідації і неминучого розпаду». У 2000 р. Г. Сімон вже прямо пов'язував сумну перспективу для РФ з імовірністю ставки її політиків на силу і довільним зруйнуванням лінії кордону, яка «доти не піддавалася коригуванню будь-де». Саме такими намаганнями обумовлював він можливу активізацію конфліктного потенціалу на Сході України.

Обираючи стратегію власного розвитку після здобуття незалежності, Україна віддала перевагу ідеї «європейськості» в тому вигляді, в якому вона була реалізована у досвіді ЄС. За А. Гальчинським, «коли Україна ставить питання про стратегію євроінтеграції, то для нас – це шлях відтворення національної ідентичності українського народу. Для Росії – це інше, це зміна цивілізаційного коду російської спільноти». Антизахідна налаштованість простежується упродовж усієї історії Росії. З XVIII ст. веде свій початок традиція протиставлення західній «хитрості» російської «святої простоти» – лише остання вважалася запорукою «спасіння душі». У знаменитій уваровській тріаді самодержавство на першому, а народність на третьому місці опинилися зовсім не випадково. Ідеологи царизму сакралізували в такий спосіб ідею особливо тісного зв'язку монарха й народу, якого, мовляв, були позбавлені мешканці Західної Європи. Доповнена гаслом православ'я, ця ідея подавалася як освячена вищими силами. Символ імперії перетворився в такий спосіб на мобілізаційний політичний ресурс, інструмент явної чи прихованої експансії, засіб освячування війн, які оголошувалися справедливими.

За такої постановки питання російська політична думка не відчувала особливої потреби у визначенні власних природних кордонів. Перевага у ній віддавалася таким категоріям як «сфери виняткових інтересів», «зони впливу», «ареал розселення україномовного населення», «ближнє зарубіжжя». Звідси легко вивести й відсутність в РФ чіткої межі застосування методів внутрішньої та зовнішньої політики, і наявність там проблем у відносинах з будь-якою сусідньою державою, якщо вона не погоджується на роль сателіта.

У XXI ст. характер українсько-російських відносин визначається непримиренним зіткненням двох парадигм: демократично-індивідуальної й централістсько-імперської. Імперськість – саме та домінанта російської свідомості, без якої її апологети не мислять існування власної держави як такої. Фрактальна парадигма соціального аналізу забезпечує уведення українсько-російської проблеми в контекст зіткнення протилежних за своїм змістом самоідентифіка-

цій – української національної та російської імперської. За такого підходу сам українсько-російський кордон стає символом несумісності орієнтаційних матриць – для України це своєрідне «огранювання» суверенітету і маркер ідентифікацій, для Росії – гальмівна перешкода на шляху омріяної реінкарнації імперського простору.

Сучасні конфлікти цінностей майже не підвладні традиційним методам врегулювання і швидко розростаються до рівня міжцивілізаційних протистоянь. Доктрини й інструменти миротворчої діяльності значною мірою девальвовані. Політологи дедалі частіше визнають: у конфліктах нового покоління мобілізація ресурсів відбувається на ментальному ціннісному рівні, тому вони здатні об'єднувати величезні маси людей. Для провідних світових держав, що прагнуть глобального лідерства, сьогодні вигідніше зробити конфлікт керованим і потім використати його у своїх цілях, ніж сприяти його мирному розв'язанню.

За умов соціальної аномії, яка в пограничних ареалах особливо дається взнаки, ідейно-духовна сфера соціуму піддається неабияким випробуванням. Процес конструювання ідентичностей у просторі українсько-російського пограниччя обумовлюється як його динамічними трансформаціями, так і ступенем і глибиною міжгрупових контактів та конфліктів. Багатовікове спільне проживання поруч або на одній території різних етносів, представників різних конфесій, носіїв різної ідентичності та ментальності у даному разі не об'єднуючий, а радше конфронтаційний чинник. Як правило, у кожної з сторін, чиї інтереси входять у конфлікт – своя правда, і кожна з таких «правд» має домінантні точки опори в історії. Якщо ж узяти до уваги й суб'єктивні чинники – насамперед відмінні способи репрезентації минувшини, а також особливості політичної культури, пограниччя постають зонами підвищеної ризикогенності, ареною постійних випробувань лояльності й почуттів солідарності. Способи самоствердження, які формують колективну ідентичність, тут піддаються постійній «перевірці на міцність» і доволі часто її не витримують. Зате простір для звинувачувальної риторики на порубіжжях майже безмежний.

Бібліографія

Гальчинський А. С. Час національного пробудження. Публіцистичні есе. Київ, 2004.

Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки // Соціальна психологія. 2008. № 3. С. 3–8.

Зімон Г. На шляху від радянської системи до національно-державного устрою: інтеграція чи розпад? // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. Київ, 1994. С. 44–46.

Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 1. С. 129–138.

Соловйов С. Г. Фрактальна природа стратегічних комунікацій // Технології державного управління. 2019. № 1. С. 33–40.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Яка специфіка ведення гібридних війн у когнітивному просторі?

Розвиток інформаційного суспільства спричиняє появу нових контекстів протистоянь та форм ведення війн, які породжують значну кількість правових, соціальних, моральних та психологічних проблем. Хоча мотиви війни, сформульовані ще Фукідідом (страх, гордість та вигода), залишаються незмінні, політичні й військові експерти доводять, що в наш час змінилася філософія війн. Сучасні війни відбуваються за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, за їхньою поведінкою. На думку Б. Парахонського та Г. Яворської, це боротьба за домінування певних уявлень про світ та подій у соціальному й індивідуальному довкіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опінній і думок. Війни стали просторовими, а не позиційними, якими були у своєму класичному вигляді; завдяки цифровим технологіям їх когнітивна територія поширюється на весь світ.

Гібридні війни – переважно динамічні, з охопленням чималих територій, військові операції в них проводяться на велику глибину. Величезна протяжність українсько-російського кордону робить неефективними плановані урядом заходи щодо спорудження «Стіни» чи «Європейського валу». З огляду на твердження експертів про те, що гібридні війни стануть найбільш застосовним типом воєнних конфліктів у XXI ст., вибудова специфічних «оборонних споруд» в інформаційному просторі та свідомості людей вбачається одним із нагальних завдань. Відповідно, когнітивний аналіз інформаційних технологій та ментальних практик, системно-аналітичний підхід до проблем дослідження особливостей протистояння російській агресії становить невід'ємну складову осмислення явища гібридної війни.

На відміну від традиційних, для гібридних воєн є характерним суттєве зміщення співвідношення військових та когнітивних складових. У процесі боротьби за ментальність та ідентичність населення когнітивні впливи у сучасних війнах сягають найширшого масштабу. З метою легкого та швидкого засвоєння потрібної інформації, потрапляння її у свідомість чи підсвідомість людини, в практиці інформаційних комунікацій широко застосовуються сучасні напрацювання психології. А в умовах, коли перспектива переконливої та остаточної військової перемоги над агресором є досить віддаленою, когнітивний вимір гібридної війни стає найбільш значущим стратегічним викликом. У гібридній війні проти України Росія застосовує всі методи та способи, щоб розколоти українське суспільство, послабити національну стійкість і позбавити Україну її власної державності. Для досягнення цієї мети використовується інформаційний фронт, спрямований на фальсифікацію української історії, зневагу до історичного минулого українського народу в його боротьбі за незалежність.

Феномен гібридної війни має два асиметричні модуси існування – фізичний і дискурсивний. Війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами. У військових параметрах українсько-російський

конфлікт є просторово локалізованим, охоплюючи частину території України. Що ж стосується дискурсу цієї гібридної війни, то він репрезентується в глобальному вимірі. Інтерпретаційна складова війни реалізується за допомогою семіотичних засобів, які формують специфічний субнаратив та дискурсивний інструментарій, спрямовані на адекватне відображення політичних реалій. Формування цілісного історико-політичного наративу гібридної війни є одним із щаблів конструювання національно-державної ідентичності, створення стрижня смислового протистояння в соціально-політичних процесах.

Хоча гібридні конфлікти розглядаються як важлива характеристика світового безпекового простору, чіткої дефініції поняття «гібридна війна» (*hybrid warfare*) в міжнародному праві немає. Загальне її визначення зводиться до констатації наявності «сукупності раніше підготовлених й оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного та інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей». Основним інструментом гібридної війни є створення в державі, яка є об'єктом агресії, внутрішніх протиріч і конфліктів з метою їх подальшого використання для досягнення тих цілей, які не можуть бути реалізовані в ході звичайних воєнних дій. Іноді цей термін застосовують у випадку складної динаміки простору бойових дій (*battlespace*), яка передбачає гнучку реакцію та потребує швидкої адаптації. Специфіка гібридних війн базується на використанні вразливості відкритих суспільств і їхніх збройних сил. Звідси їх здатність усувати усталені відмінності між війною й миром.

Особливості сучасних гібридних воєн, які виразно проявляються в Україні, в загальних рисах зводяться до декількох основних параметрів. Зона війни практично не є відділеною від цивільних об'єктів і мирно налаштованого населення, за таких умов надзвичайно важко чітко визначити лінії розмежувань і гарантувати бодай мінімальний рівень безпеки для громадян. Не піддається точному обрахунку й кількість вимушених переселенців, у конфлікт втягується багато нерегулярних військових формувань, інколи нікому не підконтрольних. Про якісь обмеження й правила (закони війни) доводиться забувати. Активізація дискусій на теми пріоритетності збройних чи дипломатично-правових методів розв'язання конфлікту стає додатковим чинником поляризації в суспільстві. Незалежно від того, які чинники (етнічні, станові, ціннісні) лежать в основі конфлікту і які мотивації декларуються, домінантну роль у ньому відразу ж, як правило, починають грати сили зовнішнього тиску.

Керуючись власними геополітичними інтересами, провідні політичні актори на світовій арені використовують гібридні війни як з метою демонстрації сили, так і з наміром дістати для себе якісь реальні політичні дивіденди – аж до територіальних надбань. Оскільки при цьому оголошення війни обидві сторони конфлікту уникають, на поверхні гібридність сприймається як «війна за домовленістю» (*proxy war*). Країна-нападник сподівається в такий спосіб розширити фронт власних можливостей у досягненні заздалегідь визначених цілей, а в разі невдачі – уникнути відповідальності за скоєне. Однак додаткові складності для неї виникають у разі появи «народних» збройних формувань, що в підсумку тяжіють до цілковитої непідконтрольності.

Поляризація інтересів і нарощування агресивності в суспільстві стимулює вихід за межі прийнятних методів ідеологічного суперництва й неймовірне загострення маніпулятивного впливу з боку агресора на стан масової свідомості – як на території конфлікту, так і в межах власної країни. У «консцієтальній

війні» (термін Ю. Громенка) не діють ніякі запобіжники проти спрощень і викривлень, а звуження джерел інформації поглиблює ефект деінтелектуалізації й деморалізації до рівня, що загрожує національній безпеці в усіх втягнутих у конфлікт країнах. Таку війну ще називають смисловою (*war of perception*), бо її сутність становить боротьба за потрібні політичним акторам смисли. В Україні вона вже призвела до формування полярних світоглядних позицій у масі населення України і РФ, що неминуче ускладнить пошук компромісів і шляхів примирення після закінчення воєнних дій.

Специфіка гібридної війни полягає в тому, що цілковита воєнна перемога, на відміну від традиційних війн, буває в ній неможливою для жодної зі сторін. Це посилює значення когнітивних смислів, які формуються за допомогою дискурсивних засобів, і важливості перемог у ментальних вимірах конфлікту. У гібридних війнах, за В. Горбуліним, не зовсім доречним є поняття «перемога» – радше варто говорити про підтвердження суб'єктності держави та її стійкості – політичної, економічної, військової, інформаційної. Саме тому одним з першочергових завдань істориків є з'ясування всіх обставин початку гібридної війни – приводів і причин, мотивацій і спекуляцій. Також варто акцентувати увагу на дослідженні технологій впровадження соціального архетипу в свідомість людини, програмування та перепрограмування її психіки та ментальності. Адже зміна архетипів здатна відігравати вирішальний вплив на вибір культурних цінностей і орієнтацій, а міфологізована свідомість набагато краще піддається дії маніпулятивних технологій з метою формування потрібних переконань та пріоритетів.

Онтологічна невизначеність ситуації екзистенційного українсько-російського протистояння пов'язана із зіткненням різних моделей інтерпретацій подій і розуміння реальності. Діючи майже непомітно, конфлікт інтерпретацій має потужну руйнівну силу, наслідки якої можуть бути непередбачуваними. Сьогодні важливо усвідомлювати, що інформаційна агресія – це беззаперечний факт нашої реальності. Розвиток комунікаційних технологій та засобів зв'язку у поєднанні з агресивною політикою Росії відіграють роль потужних чинників некритичного сприйняття сучасної соціотрансформаційної динаміки, блокування оцінки реального перебігу подій та відповідного програмування реакції цільової аудиторії. Відсутність когнітивних бар'єрів у громадській думці та індивідуальній свідомості спрощують дієвість маніпулятивних атак та технологій, які часто застосовуються в комплексі із економічними, воєнними, політичними засобами, що значно посилює їх дію на суспільну свідомість та ускладнює спротив.

У такому контексті інформаційну агресію треба сприймати як війну проти ідентичності нації, її ідеології, історії та культури. Вплив на свідомість спотвореним словом і викривленим образом має негативний мотиваційний потенціал, який вражає духовні сили суспільства та моральні традиції. Постійне й активне насадження інформаційної агресії викликає порушення соціально-економічних процесів та зв'язків, призводить до загибелі держави та деморалізації населення. Ідентичнісні пріоритети, як елементи сфери цілеспрямованої діяльності та позиціонування, становлять базову основу для самоідентифікації як окремого індивіда, так і локального соціуму. Якщо внаслідок маргіналізації значної частини такого соціуму вони вимальовуються невиразно або набувають форми подвійної, «гібридної» ідентичності, ймовірність конфліктів різко зростає.

Проблема адекватного розуміння подій та їх інтерпретацій у ході гібрид-

ної війни набуває особливої значущості з огляду на те, що в контексті інформаційного протистояння конфлікти інтерпретацій можуть використовуватися в якості різновиду зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій. Когнітивні дисонанси в питаннях ідентичності, інтерпретаційні суперечності, наявність численних неузгоджених назв, полярні версії розгортання подій та діаметрально протилежна термінологія лише посилюють протистояння сторін. Наративна війна Росії проти України є специфічним виміром загальної гібридної війни, тому творення нових вербальних засобів та використання мови ворожнечі (*hate speech*) має бути врегульовано на законодавчому рівні. Важливо постійно наголошувати на тому, що термінологія, яка цілеспрямовано застосовується спецслужбами РФ, це інструмент інформаційної війни, а вживання подібної риторики сприяє підживленню російського антиукраїнського наративу та посиленню російської пропаганди. Її поширення в українському інформаційному просторі працює на формування відповідних смислових конструкцій, а свідоме використання мови ворожнечі провокує конфліктні ситуації та продукує наративний образ, який виконує певну символічну функцію і діє на колективну підсвідомість, тобто безпосередньо впливає на вчинки людей.

Гібридний конфлікт є виміром когнітивної війни, де боротьба ведеться за програмування, та особливо – за перепрограмування мислення, в результаті якого повністю змінюються мовні конструкції й норми, формується свідомість, нездатна на відсторонене критичне судження. Інтерпретаційна складова гібридної війни реалізується за допомогою вербально-семіотичних засобів, які найвиразніше проявляються в символічному обрамленні. Досліджуючи місце і роль символів в колективній політичній практиці, філософи доходять висновку про символічне управління суспільством. Символи перебувають у постійному русі, взаємодії та конфлікті з іншими символами, ведуть між собою безупинну конкурентну боротьбу за означування, за перемогу певного способу інтерпретації. Зіткнення пояснювальних символічних моделей призводять до соціальних антагонізмів.

Сучасний інформаційний простір України стає середовищем для формування ціннісних орієнтацій та специфічних смислів, нових мовних конструкцій та образів. Той чи інший центр тяжіння, помножений на своєрідний «тиск середовища», здатен навіть проти волі індивіда коригувати оціночні ракурси. Наслідком є те, що мотивація поведінки людей визначається не самою реальністю, а її суб'єктивною інтерпретацією. Історичні образи, що формуються в дискурсивних практиках у вигляді «картин-репрезентацій», мають властивість швидко відокремлюватися від суб'єктів пізнавальної діяльності, формуючи багато в чому ілюзорний світ символів та культурних кодів. Візуалізація заміщує реальну картину штучною конструкцією, фантомом, знаком, і лише від чесності й порядності історика чи публіциста залежить, наскільки образ відбиває реальність.

Час покаже, скільки ще триватиме виснажливе протистояння і в якому руслі будуватимуться українсько-російські відносини після його завершення. Очевидне одне: Україна вистоїть, збереже незалежність, суб'єктність і суверенітет, адже майбутнє будь-якої країни, її історична перспектива залежить від того, ким себе вважає її народ – самостійним суб'єктом, який визначає власне майбутнє і долю, або ж ідентифікує себе з іншим народом, з яким має об'єднатися.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Як з'являються стереотипи міфотворення на порубіжжі?

Наративні ресурси відіграють помітну роль у протиборстві із супротивником, вони активно впливають на суспільство, цілеспрямовано формуючи його свідомість, сприяють актуалізації певних дій з об'єднувальним чи роз'єднувальним потенціалом. Внаслідок гібридної війни ступінь поляризації в суспільних настроях доведена до крайньої межі. Політичні й наукові дискурси стали не просто емоційно забарвленими, але й підвладними логіці бінарних опозицій на психологічному рівні. Соціум перетворюється на заручника почуттів незахищеності, руйнування соціальних зв'язків, ущемлення прав особи. Така психічна налаштованість створює сприятливий ґрунт для «кодування стереотипами», базованими на розмежуванні «своїх» і «чужих», формуванні у суспільній свідомості «образу ворога».

Однією із характерних ознак національного культурного простору є конкуренція міфологем «боротьби» та «захисту», які передбачають радикалізацію настанов, негативну психологічну мобілізацію, перетворення культурних відмінностей та ідеологічних розбіжностей на пошук «ворога», а не «суперника», «чужого», а не «іншого». Як зазначають Я. Калакура, О. Рафальський та М. Юрій, для частини населення сучасної України культурні стандарти відтворюють варіант її «східності» з його ціннісною невизначеністю, змістовою некомпетентністю, моральною амбівалентністю, символічною позацентричністю. Своєрідний «ціннісний вакуум» підживлює міфологічну свідомість, і в пограничних ареалах це особливо дається взнаки. Дихотомії типу «втрати – здобутки» набувають напрочуд диференційованих форм – те, що одним здається здобутками, інші кваліфікують як втрати. Активізується утопічне мислення, швидко виникають і зникають міфологізовані віртуальні образи. Стереотипи перетворюються в інфологеми – умисно підтасовані, сфальшовані інформаційні повідомлення. Кризи ідентичності при цьому стають глибшими й всеохопнішими.

Важливо, однак, бачити не стільки цивілізаційні відмінності по лінії «Захід – Схід», скільки витоки становлення роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та регіональних ідентичностей за умов пограниччя. «Винайдення традиції» тут відбувалося під значним тиском культур метрополій і відповідної політики, а оскільки цей тиск зазвичай буває не явним, опосередкованим, то роль сконструйованих і спонтанно виниклих міфів у цьому процесі ігнорувати неможливо. Можна безкінечно дискутувати на тему «з чого починається батьківщина», але очевидно, що роль значущого символу тут першорядна. Бажаний образ-символ створюється насамперед шляхом соціальних порівнянь, як правило, з акцентуванням відмінностей. Позитивні автостереотипи і зазвичай негативні гетеростереотипи співіснують, а межею між ними є сконструйований або реальний кордон. Виразні ризики для політичної стабільності і навіть територіальної цілісності держави створюються там, де образно-міфологічна складова з негативними конотаціями домінує і визначає тональність наукових і політичних дискурсів.

На українсько-російському пограниччі основу цієї образно-міфологічної складової становив козацький міф, базова основа якого закладалася працями військових канцеляристів, іменованих літописами, а його образну канву створювали кілька поколінь істориків-романтиків і літераторів-публіцистів. Одним з перших, хто підводив під нього «кордонну» основу, виявився М. Гоголь. Він був упевнений, що бодай одна природна перепона у вигляді гір чи моря, а не степу з усіх боків, допомогла б українцям утримати своє політичне буття, створити власну державу. Але «беззахисна, відкрита земля» приречена була стати «землею страху» й пристановищем «найвідчайдушніших людей пограничних націй». «І от склався народ, за вірою і місцем помешкання належний до Європи, але, між тим, за способом життя, звичаями, одежею цілком азійський народ, в якому так дивно зіткнулися дві протилежні частини світу, дві різнохарактерні стихії». Однак саме це «дивне співтовариство» зуміло накинути свій характер і колорит на всю Україну і здійснило чудо: створило народ, який «становить одне з надзвичайних явищ європейської історії».

У невеликому нарисі, який, за задумом М. Гоголя, мав стати вступом до замисленої ним «Історії Малоросії», накреслені головні концептуальні віхи майбутнього «українського проєкту» – Україна як кордонна цивілізація, Україна між Європою й Сходом, українська ментальність як «єдність протилежностей» і, зрештою, Україна як чудо, як одне з найприкметніших явищ європейської історії. Нарис М. Гоголя може бути яскравим зразком того, як майстерно скомпонований міф здатен створювати «уявлені спільноти». Досить наситити міф реалістичними деталями й привабливими образами, щоб згодом він виявив здатність стати моделлю й фундаментом націє- й державотворення. В часи М. Гоголя ще ніхто не сприймав Південну Росію як Україну і впритул не бачив у реаліях XV століття обриси народу, що вже дістав «один спільний характер і національність».

Волелюбний козацький дух і поетична вдача «малороса» імпонували петербурзьким інтелектуалам, що обумовило прихильне сприйняття в їх колі створеного в першій половині XIX ст. автостереотипу Малоросії. Ситуація різко змінилася, коли малорос виявив прагнення стати українцем, і перед завсідниками петербурзьких салонів замаячив «привид сепаратизму». Дуже скоро з'явився протилежно зорієнтований міф – «про «хижацьку природу» козацтва, породженого стихією Степу, «розбійну вольницю» і всуціль руйнівну силу, «ганьбу української історії». Цей міф, що став фундаментом українофобства, виявився надзвичайно живучим і має чимало прибічників і в сучасній Росії.

Міфи, як відомо, є позараціональними, їх неможливо оспорювати, бо вони сприймаються на віру. У сфері політики міф взагалі позбавлений раціонально-логічних основ. Як контрольно-регулятивна система політика тяжіє до прагматизму в розмежуванні соціального простору. Міфи привносяться в неї ідеологічними доктринами, а частіше – відвертими політичними маніпуляціями. Геополітичний простір при цьому постає не стільки як природний, обмежений кордонами, скільки як «уявлений» змодельований відповідними образами. Самі кордони при цьому стають витворами політико-культурних стереотипів, у процесі формування яких не виключені ірраціональні мотиви. Від ступеня ірраціональності в їхньому конструюванні значною мірою залежать загальна політична атмосфера в регіоні, рівень конфліктності конкуруючих політичних сил.

Як атрибут людської свідомості й елемент культури міф розрахований на спрощення, яке зазвичай легше сприймається нерозвиненою свідомістю, ніж наукова картина людського буття. Володіючи чималим потенціалом соціальної мобілізації, міфологізовані образи реальності здатні її коригувати, моделювати довкілля, ставати засобом тотального впливу на суспільну свідомість. Більшості людей імпонують крайнощі, тому архетипні конструкції «свій – чужий», «герой – ворог» у прикордонних соціумах вибудовуються в руслі протистоянь. Ритуали, звичаї, культи виразно поляризуються. Розібратися в складному переплетенні системних чинників та рольових функцій окремих індивідів у просторі колективної пам'яті допомагає звертання до ідентичнісних кодів. Світоглядні настанови створюють у свідомості людини набір шаблонів і моделей, на основі яких відбувається сприйняття дійсності та визначаються ідентичнісні домінанти. Уявлення про єдність країни та проблеми її консолідації базуються саме на окресленні та утвердженні символічних параметрів ідентичності в просторі й часі.

Осмислення процесу формування стереотипів в українсько-російських відносинах сьогодні стає стратегічним завданням соціогуманітаристики. Одним із чинників, які забезпечували взаємодію і полегшували її, було вироблене історичним досвідом ставлення до «російськості» не стільки як до етнічної ознаки, скільки як до певного культурного стандарту, дотримання якого забезпечувало комфортні умови спілкування. У зонах, прилеглих до умовного російсько-українського кордону, російська мова упродовж усього XIX ст. сприймалася як еталон культурності, а українська – як ознака патріархальності. Ця опозиція подекуди набувала романтичного, навіть «пасторального» вигляду – «природна простота малоросійського життя» могла розчулювати навіть таких прагматиків, як М. Драгоманов. Однак цікаво спостерігати, як миттєво змінилися акценти, коли XX століття привнесло в суспільне життя дух запеклої конфронтаційності. Симпатичні «хохли» в російській масовій свідомості миттєво перетворилися на носіїв дикості й анархії, як тільки почали наполягати на власній осібності й самодостатності.

Суттєве охолодження в російсько-українських відносинах не могло не позначитися на формуванні стереотипного образу українця в російській масовій свідомості. Російська дослідниця Є. Левкієвська констатує, що він являє собою багаторівневий конструкт, в основі якого – етнокультурний стереотип, сформований у XIX–XX століттях. «Цивілізованому» росіянину протистоїть «нецивілізований» українець. Змінюється лише емоційна складова такого погляду – оціночні характеристики стереотипу українця за останні 10–15 років «різко змінилися в негативний бік». Справедливості заради слід зазначити, що українські стереотипи сприйняття сусідів у новітній «націоналізованій» історіографії теж мають у своїй основі стереотипи «ворожості». За Г. Касьяновим, «Росія та росіяни асоціюються з експансією (іноді колоніальною), русифікацією, національним гнітом. Образ Російської імперії та Радянського Союзу як її спадкоємця демонізується, відповідних негативних рис набирає образ росіян як етносу / нації. Вони стають природними носіями та захисниками деспотизму, авторитаризму, абсолютизованого колективізму – і саме через це вони визнаються Іншими, бо цілком логічно поневолені ними народи стають носіями давніх (вищих) культур, принципів індивідуалізму, демократії та свободи».

Міфи втрати, поєднані з настроями реваншу, домінують у російських політичному й побутовому дискурсах. Міф «росіяни й українці – один народ» спо-

лучається при цьому з акцентуванням переважно негативного образу України, а щодо Криму й Севастополя виразно звучать ідеї «повернення». Одним з найбільш глибоко закорінених у російській суспільній свідомості й активно підтримуваний політичними та ідеологічними засобами РФ є міф, який у сучасному світі вкладається у формулу «русского мира». На момент свого утвердження в другій половині XVIII ст. він був радше геополітичним, ніж підпорядкованим завданням культурної гомогенізації нації-держави. Фактично це був політичний проєкт «великої російської нації», активно підтримуваний, до речі, українською інтелектуальною елітою. Концепція єдиного «руського» або «православноруського» народу сформувалася в боротьбі проти ідеї полонізму й була озвучена в Києві 1767 р. в «Синопсисі», автором якого вважають архімандрита Києво-Печерської лаври І. Гізеля. Популярність зображення києво-руської культурної спадщини як спільного надбання росіян, українців і білорусів ґрунтувалася на протиставленні російської «ідеальної Вітчизни» аналогічним польським проєктам. Своєрідний панславізм у такому вигляді легко вписувався в ту систему панідеологізмів, яка вибудовувалася у світі на рубежі XVIII і XIX ст., і здатен був виконувати певні політичні й ідеологічні функції ще до формування російської нації як такої. Регіональний патріотизм малоросів до середини XIX ст. був органічною складовою цієї доктрини – «літературні досліди «малоросійського наріччя» в Петербурзі й Москві викликали хіба що «поблажливу цікавість». У своїй асиміляційній стратегії царизм незмінно вагався між французьким варіантом тотальної асиміляції та стратегією «гібридної асиміляції» в дусі англійської політики в Шотландії. Нечисленний і політично аморфний український національний рух аж до кінця XIX ст. його не лякав. Українці стали «відступниками» лише тоді, коли виявили хоч і мінімальні, але автономістські за спрямуванням прагнення й стали взірцем «окремої національної індивідуальності».

Нові можливості й водночас нові небезпеки для формування образів сусідів створює Інтернет. Оскільки це переважно сфера «самодіяльності», образи «своїх – чужих» здебільшого формуються довільно, в ключі «чорно-білого» сприйняття. У намаганні створити «свою» історію здебільшого анонімні користувачі агресивно нав'язують власні смаки широкій аудиторії. Сучасний «історичний Інтернет-світ» – нова реальність, непідконтрольна ані державі, ані навіть здоровому глузду. Доводиться констатувати, що це майже суцільний простір спрощень, викривлень, неприкритої міфотворчості.

Не варто забувати, що проблема пограничч – рівною мірою політична, соціальна, культурна, екзистенційна – має розглядатися як складник національної безпеки. Розмежування фактів і міфів у цій дражливій сфері є запорукою осмисленого вибору шляхів сталого розвитку та формування суб'єктності будь-якої держави. «Цивілізаційний вибір країни неможливо зробити раз і назавжди», – доводять С. Пирожков та Н. Хамітов. На певних етапах він стає доленосним – Вибором з великої літери. Власні, а не нав'язані ззовні стратегії розвитку мають перебувати в стані постійного коригування – лише так можна посилити суб'єктність України, створити належні умови для гідної самореалізації людини. За умов нових викликів – у вигляді неототалітаризму, екологічних небезпек, ідентифікаційних криз – країна має постійно усвідомлювати й долати комплекси реваншизму, ресентименту, меншовартості. Лише вільний самореалізований громадянин здатен зробити свою країну суб'єктом світової історії.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Чим обумовлюється конфліктогенний потенціал українсько-російського пограниччя?

Усі ми формуємо свої кордони, але часом вони формують нас. 2014 рік став точкою відліку формування нового модусу сприйняття українцями росіян. У новітній історії України настав час вибудовування образу Російської Федерації без міфологеми «братерства російського та українського народів». Політичний дискурс також зазнає змін, але не досить швидких та системних. Україна виявилася неготовою до адекватної відповіді на воєнну агресію РФ не тільки в реальному, але й у дискурсивному вимірах. Причини та наслідки такої ситуації перебувають у полі зору прискіпливої уваги політологів, які намагаються довести важливість вчасного реагування суспільства, передусім керівного ешелону політикуму, на будь-які агресивні прояви та спроби порушення територіальної цілісності держави.

Під впливом війни відбулися вражаючі зміни у ставленні українців до росіян і росіян до українців. За період з квітня 2014 р. по травень 2015 р. частина респондентів, що ставляться до росіян позитивно, зменшилася з 45 до 29%. Число росіян, позитивно налаштованих до України, в січні 2014 р. становило 66%, а в січні 2015 р. – лише 24%. У такому контексті не може не дивувати нереалістичність і певна інфантильність позиції правлячих політичних сил Росії в «українському питанні». У баченні М. Рябчука причини таких метаморфоз – у схильності Росії до архаїки – на протилежність налаштованості України на використання модерних, конструктивістських підходів. Росія ж уперто тяжіє до анахронічних категорій «ґрунту і крові», православної віри і «традиційних» цінностей. Путінські ідеологи свідомо ігнорують громадянський характер української нації, накидаючи натомість на неї й на цілий світ архаїчну етнокультурну матрицю, яка забезпечує й легітимізує існування фікційного «русского мира».

Розрахунок у гібридній війні РФ проти України робиться на таке ослаблення й деморалізацію української влади, які мають обернутися втратою суверенітету й правосуб'єктності держави. У такій стратегії головним є збереження України у сфері впливу Росії та руйнування її європейських і євроатлантичних устремлінь. Основним знаряддям при цьому виступає боротьба за душі людей, що реалізується у сфері потужних інформаційних атак. Плекаючи надії на реінкарнацію імперії, Російська Федерація свідомо ставить своєю метою перетворення південно-східного регіону України на «сіру зону» з прозорими кордонами, які б давали їй змогу зберігати тут потужні важелі впливу.

Неймовірна напруга пристрастей навколо українсько-російського протистояння ставить перед суспільною думкою безліч теоретико-методологічних і практичних проблем, пов'язаних з осмисленням і оцінкою того, що відбувається на наших очах. У тісний клубок сплелися проблеми геополітики й етнічності, модернізму й архаїки, свободи й безпеки, гідності й безчестя, неприкритого насильства й підкилимних інформаційних маніпуляцій. Найбільшим випробуванням піддається проблема цінностей у їхньому співвідношенні з ін-

тересами, основи моралі девальвовані, антикультура дедалі частіше бере гору над основами цивілізованого співжиття. А проте хоч яким би проблематичним уявлявся вихід із наявного глухого кута, найгіршою стратегією для вітчизняної соціогуманітаристики було б відсторонення, бодай тимчасове, від серйозної аналітики, перехід на позиції спостерігача. Мусимо не лише дошукуватися глибинних коренів того, що відбулося, але й простежувати «промені світла в кінці тунелю».

У 2003 р., оголошеному роком Росії в Україні, найбільш уживаним оціночним критерієм для характеристики українсько-російських відносин був концепт «стратегічного багатовимірного партнерства». Навряд чи комусь тоді могло спасти на думку, що всього через 10 років ці відносини опиняться в полоні стихії збройного протистояння і про партнерство доведеться забути надовго. Для України збройний конфлікт, що переріс у гібридну війну, обернувся втратою не лише значної частини економічного потенціалу, але й загрозами політичній суб'єктності. За висновком спеціального уповноваженого Федерального уряду Німеччини з питань німецького головування в ОБСЄ Г. Ерлера, конфлікт в Україні і навколо України є найтяжчою кризою європейської безпеки після закінчення холодної війни. Із цим конфліктом у центр Європи повернулося насильство, руйнування і вимушені переселення. Кінцевою метою РФ у гібридній війні є відновлення російських позицій у колишній радянській зоні впливу з тим, щоб «на рівних» конкурувати зі США, принаймні у військово-політичній сфері. Ідеологічним прикриттям цієї стратегії виступає риторика захисту «унікальної російської цивілізації» і російського народу як «здорової частини людства» від екзистенційної загрози з боку Заходу.

Як вважають фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, російська агресія проти України розпочала нову еру стимульованих міжнародних конфліктів, посилила дію наявних у міжнародному безпековому середовищі негативних чинників і запустила додаткові руйнівні тенденції, порушивши міжнародно-правові засади світового порядку. «Війна на Донбасі, спровокована агресією Росії, має чіткі ознаки цивілізаційного конфлікту. Вигідне географічне положення України як великої транзитної артерії, своєрідного мосту між Європою та Росією останні два десятиліття розглядалося як суттєва політико-економічна перевага, але в умовах геополітичного протистояння воно стало для нашої держави джерелом нових проблем. Україна, перебуваючи фактично між молотом та ковадлом, ризикує стати ареною тривалого геополітичного протистояння Росії та країн Західного світу на чолі із США».

Концептуальний аналіз інтерпретацій та практик кордонних стратегій репрезентує безпосередню залежність фрагментації соціокультурного простору від геополітичних чинників. Конструювання простору, за А. Лефевром, є своєрідною формою його «присвоєння», включення його фізичних об'єктів у ментальну карту через форми сакралізації та найменування, функціонального розділення. Нове геополітичне бачення світу постає у вигляді саме такої ментальної політичної карти, яка дає уявлення про співвідношення сил на світовій арені, переваги і вади різних геополітичних стратегій, ймовірні впливи незважених політичних рішень на систему глобальної безпеки.

Ясна річ, не варто застосовувати до всіх пограничних соціумів універсальну шкалу вимірів. Але не можна не бачити того, що суспільний феномен

українсько-російського порубіжного соціуму, який перебуває на перетині цивілізаційних чи культурних кордонів, має власну логіку розвитку, обтяжену додатковим потенціалом конфліктності. Як правило, пограничність тут супроводиться порівняно високим рівнем політизації етнічності. Місцеві еліти мають потужні етнізовані верстви з великими матеріальними й символічними ресурсами. Свій високий статус у суспільстві вони намагаються закріпити нарощуванням не лише фінансового, але й етнічного капіталу. У пограничних регіонах етнічна й регіональна ідентичності зазвичай потужніші порівняно з національно-громадянською. Уведений Дж. Коулманом термін «асиметричних суспільств» якнайкраще ілюструє присутність на українсько-російському пограниччі специфічних політичних субкультур, атрибутами яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем.

Доволі часто на ситуацію у таких регіонах впливає чинник, який Р. Брубейкер позначає формулою «зовнішня національно споріднена держава» (*external national homeland*). Точніше, на наш погляд, говорити тут не про чинник національної спорідненості, а про відлуння амбіцій колишніх метрополій. Динамічні політичні настанови «споріднених держав» продукуються неспівпадінням культурних і політичних кордонів і базуються на аксіомі колективної національної державності; остання виходить за межі кордонів і громадянства, будучи підкріпленою ідеєю відповідальності не лише за власних громадян, але й за етнічних родичів в інших державах. Міра цієї відповідальності й ступінь підтримки «іноплеменників» може бути предметом дискусій. Але в принципі позиція «зовнішньої національної спорідненості» становить фундамент своєрідного «тріадичного зв'язку», в якому перебувають «націоналізуюча» держава, колишня метрополія і національні меншини. Будь-яка випадковість у такому просторі здатна запустити небезпечний маховик протистоянь.

Те, що механізми розуміння тотожності й відмінності у зонах пограничч є розмитими й неусталеними, легко продемонструвати на прикладі збройного конфлікту 2014 р. на Сході України. Для мешканців Донбасу ідентифікаційний вибір завжди був проблемою; тяжіння до Росії доволі часто виявлялося сильнішим, ніж довіра до київської влади. Регіональна ідентичність тут вимальовувалася невиразно, але у своїй основі була «залишково радянською». Зміни у владній верхівці, що відбулися в лютому 2014 р., були сприйняті в регіоні як реальна загроза власним життєвим цінностям, а тому приклад «безкровної» інтеграції Криму в російський політичний простір виявився для багатьох притягальним. На фоні загальної дезадаптації та дезорганізації відцентрові процеси швидко набули сепаратистського забарвлення. І навіть коли з'ясувалося, що Росія не має наміру анексувати Донбас, автоматично спрацював комплекс «самостійності» – самопроголошені Донецька й Луганська «республіки» зберігали для багатьох притягальність принаймні як символ дистанціювання від київської влади. Хоча, як точно спостеріг філософ і письменник з Луганська О. Єрьоменко, сепаратистські настрої «пересічних луганців» – це здебільшого відображення політичної безграмотності й безпорадності. «Те, що хоче сказати Донбас, належить до області не висловлюваного».

Напруженість в ідентифікаційному полі південно-східної України, яка вилилася у тривале збройне протистояння, спричинила не так гостра конку-

ренція розмитих ідеологій, як протиборство двох націоналізмів – українського й російського, а ще більшою мірою – створюваних ними «фобій». Сама по собі українськість як прихильність до української системи цінностей у баченні сепаратистів є тавром, ознакою непримиренної ворожості. За таких умов політика РФ «в українському питанні» ставала дедалі більш підступною. Нарощуючи власну військову присутність у зоні конфлікту і щедро озброюючи сепаратистів Донбасу, путінська адміністрація посилено позиціонувала себе як миротворця, наполягаючи, зокрема, на федералізації України як єдино прийнятному виході з ситуації (яка в їхньому поданні була представлена як «громадянська війна на Сході України»). Те, що в самій Росії практика федералізму дедалі частіше опиняється на вістрі суспільної критики, не заважає адептам федеративного устрою посилено нав'язувати Україні ідею ототожнення децентралізації з федералізацією. У Донбасі вона не могла не дістати підтримки, оскільки Партія регіонів, яка впродовж кількох років зберігала домінуючий вплив на суспільні настрої, неодноразово декларувала свою прихильність до ідеї федералізації країни.

Парадокс історії полягає в надто суперечливій взаємодії в пограничних ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи «долі» та «повернення» справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття. Кордони – це майже завжди «шрами історії», які мають здатність нагадувати про себе, незважаючи на плин часу. Ф. Бродель мав рацію, коли стверджував, що «простір – реальність не тільки сьогоднішня, але й учорашня. За сучасними пейзажами вимальовуються, воскресають горизонти минулого: земля, подібно шкірі людини, приречена зберігати сліди старих ран».

Надзвичайно складно відшукати відповідь на дражливе питання: якими мають бути моделі примирення? Ясно, що відтворення миру й спокою потребуватиме часу; очевидним є й те, що соціуму доведеться пройти через певний період негативного миру, базованого на компромісах. Якщо ж говорити про ідеал позитивного миру, то за сучасних умов він чимось нагадує кантіанську максиму «вічного миру», настільки ж умоглядну, наскільки утопічну. Втім, у І. Канта можна запозичити й доволі тверезу думку: справа не в тому, реальний «вічний мир» чи не реальний. Набагато важливіше діяти так, ніби реальним є те, чого немає.

Бібліографія

Антропологічний код української культури і цивілізації (у двох книгах) / О. О. Рафальський, Я. С. Калакура, В. П. Коцур, М. Ф. Юрій. Київ, 2020.

Боєчко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. Київ, 1994.

Brubaker R. Ethnicity without groups. Cambridge, 2004.

Conceptions of space in intellectual history / Ed. By Daniel Allemann, Anton Jäger, Valentina Mann. London, 2020.

Верменич Я. В. Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки та геополітичні впливи. Київ, 2019.

Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2015.

Галушко К. Украинские пределы. Украина и украинцы в европейской картографии от Античности до XX века. Київ, 2014.

Гантінгтон С. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Київ, 2020.
Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи Китайська стіна. Київ, 2015.
Горбань Т. Еволюція ідеї національного самовизначення в українській суспільно-політичній думці кінця XIX – першої чверті XX століття. Київ, 2010.
Горєлов М. Українська доктрина Росії доби незалежності // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2012. Вип. 4. С. 64–81.
Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї. Київ, 2011.
Дергачев В. Геополитическая теория больших многомерных пространств: социально-экономический аспект // Економічні інновації. 2010. Вип. 40. С. 111–126.
Донбас і Крим: ціна повернення / За заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ, 2015.
Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. Харків, 2003. С. 8–13.
Зімон Г. На шляху від радянської системи до національно-державного устрою: інтеграція чи розпад? // Етнічні меншини Східної і Центральної Європи: компаративний аналіз становища та перспектив розвитку. Київ, 1994.
Калакура Я. С., Рафальський О. О., Юрій М. Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ, 2015.
Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці, 2018.
Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005.
Кравченко В. Харьков / Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010.
Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ, 2004.
Кульчицький С., Якубова Л. Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого й загального у регіональному просторі. Київ, 2015.
Магда Е. В. Гибридная война: выжить и победить. Харьков, 2015.
Mezzadra S., Neilson B. Border as method, or, the multiplication of labor. London, 2013.
Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008.
Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, Світова гібридна війна: український фронт. Київ, 2017.
Піляєв І. Збройний конфлікт на Донбасі як прояв фрактального дуалізму пострадянського розвитку // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2015. № 1. С. 129–138.
Польсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2019.
Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності. Історичні причини та політичні наслідки. Київ, 2019.
Соловйов С. Г. Фрактальна природа стратегічних комунікацій // Технології державного управління. 2019. № 1. С. 33–40.
Суперечності ідентичностей в Україні та шляхи їх регулювання в контекстах політики громадянської консолідації української нації. Аналітична доповідь. Київ, 2015.
Сухомлинов О. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк, 2008.
Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2-х тт. Т. 1. Київ, 2014.
Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора. Київ, 2016.
Турченко Ф., Турченко Г. Проєкт «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ, 2015.
Webb W. The great frontier. Reno, 2003.
Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення. Львів, 2020.

Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. Київ, 2004.
Херпен М. Х. Ван. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків, 2016.
Чорновол І. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. Київ, 2015.
Zhurzhenko T. Borderlands into bordered lands: geopolitics of identity in post-soviet Ukraine. Stuttgart, 2010.
Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей України XVII – початку XVIII століття. Київ, 2012.

Ярослава ВЕРМЕНИЧ

Українсько-російські відносини після розпаду СРСР пройшли шлях від т. зв. «стратегічного партнерства» до широкомасштабної війни: як це сталося?

Російське розуміння т. зв. «стратегічного партнерства» з Україною, починаючи з часів розпаду СРСР в 1991 р., залежало від тактики кремлівського керівництва щодо відновлення імперії. Перший президент РФ Б. Єльцин, який був схильний до відтворення нового формату домінування Росії на пострадянському просторі, сприймав Україну як головну складову підконтрольного РФ «ближнього зарубіжжя» та докладав зусилля, аби назавжди зберегти цей стан. Досить згадати його двозначну настанову російським чиновникам, щоб вони кожного дня запитували себе, що зробили для України. Другий президент В. Путін послідовно готувався до силового захоплення українських земель, шантажуючи українське суспільство торговельними та інформаційно-психологічними війнами. Третій президент Д. Медведєв у 2008–2012 рр. намагався скористатись зі зміни «прозахідного» президента В. Ющенка на «проросійського» В. Януковича. Провал політики В. Януковича стимулював В. Путіна, який у травні 2012 р. пожиттєво повернувся до Кремля, до силового вирішення «українського питання», виходячи з постулату, що без України неможлива російська імперія.

Отже, одним із провідних напрямів зовнішньої політики Росії після розпаду СРСР була «реінтеграція» пострадянського простору. Для цього використовувалися економічна слабкість колишніх республік СРСР та їх залежність від російської економіки, незавершеність демократичних трансформацій, що призводила до хронічної політичної та соціально-економічної нестабільності, особливості політкультури еліт і самих суспільств, роздмухування внутрішніх конфліктів тощо. У цих реінтеграційних планах РФ Україна займала ключове місце.

Історичний досвід національно-визвольних змагань 1917–1921 років дав підстави українцям вважати, що демократичні переконання росіян закінчуються на питанні визнання факту незалежності України. За умов кризи та розпаду СРСР здавалось, що нове покоління російських демократів готове змінити імперську традицію. У листопаді 1990 р. президент РРСФР Б. Єльцин підписав у Києві Договір про основи відносин між РРСФР та УРСР. Обидві республіки фактично визнали законність декларацій про державний суверенітет Росії (12 червня 1990 р.) та про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). Однак фактичний розпад СРСР загострив протиріччя між Москвою і Києвом. Зокрема, імперські кола в Кремлі і поборники т. зв. «єдиної і неподільної Росії», які з 1990-х років консолідували свою вогнепальну риторику та мову ненависті, приправлену великодержавним шовінізмом та імперськими настроями, вважали незалежність України «непорозумінням», «випадковістю», «тимчасовим явищем», тиснули на українські політичні еліти, вимагаючи від них поступок, підтримували сепаратистські настрої в Криму тощо. Вони не могли

звикнути до нових кордонів на географічних картах і не вважали за потрібне приховувати свої настрої. Досить згадати, наприклад, заяви прес-секретаря Б. Єльцина П. Вощанова, мера Москви Г. Попова, віце-президента Російської Федерації О. Руцького, які зразу ж після проголошення Акту про незалежність України поставили під сумнів суверенітет України щодо окремих регіонів її території і заявили про право Росії порушити нерозв'язану, на їхню думку, проблему російсько-українського кордону.

Найбільш гострою була проблема поділу Чорноморського флоту та визначення статусу Севастополя й Криму. Вже у травні 1992 р. вищий законодавчий орган Російської Федерації оприлюднив офіційну заяву, в якій стверджував, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили від моменту їх ухвалення. А в грудні 1992 р. з'їзд народних депутатів Росії доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя і в липні 1993 р. російським парламентом було ухвалено безпрецедентне рішення – про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації, що фактично означало висування територіальних претензій до України. Провокаційний крок російських законодавців викликав рішучий протест з боку України і глибоке занепокоєння Ради Безпеки ООН, яка наголосила на нелегітимності заяви Верховної Ради РФ й підтримала українську позицію в питанні про статус Севастополя, що стало одним із перших успіхів вітчизняної дипломатії.

Іншим нервовим центром у напружених двосторонніх відносинах стало питання про Чорноморський флот, тривала невирішеність якого позначалася на всьому спектрі українсько-російських відносин, підігріваючи нездорові пристрасті в обох країнах. Врешті-решт, після складних та суперечливих переговорів 17 червня 1993 р. президенти Росії Б. Єльцин та України Л. Кравчук підписали в Москві Угоду про невідкладні заходи щодо формування військово-морського флоту Росії та військово-морських сил України на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР, а у вересні того ж року – протокол про врегулювання проблеми дислокації російської частини ЧФ у Севастополі (т. зв. Масандрівський протокол).

Водночас, розв'язання спірних, у тому числі енергетичних, торговельно-економічних питань в українсько-російських відносинах, серйозно ускладнювалися різними підходами до проблеми правонаступництва колишньої союзної держави. Особливо гостро це відчувалось у позиціях сторін під час розподілу фінансів, нерухомості, майна, в тому числі за кордоном, ядерних озброєнь. Зокрема, за результатами міжнародних переговорів щодо вивезення з України ядерної зброї колишнього СРСР в грудні 1994 р. Росія була вимушена погодитися на роль гаранта безпеки, недоторканності та територіальної цілісності України, підписавши, разом з іншими ядерними державами, т. зв. Будапештський меморандум. Правда, ці зобов'язання не були формалізовані, тобто не було зафіксовано механізмів реалізації цих зобов'язань, і вони виявилися згодом абсолютно нікчемними.

Через нерозв'язаність принципових суперечностей в українсько-російських відносинах (проблеми розподілу та майбутнього Чорноморського флоту, режиму Азовського моря та Керченської протоки, взаєморозрахунків, договірно-правового оформлення (демаркації й делімітації) українсько-російського кордону, відмінність позицій щодо розширення НАТО та ЄС на Схід

Європи та їх ролі в європейській архітектурі безпеки за умов виникнення нового геополітичного устрою тощо) тривалий час відкладалося підписання широкомасштабного політичного договору між Україною і Росією, що унеможливлювало розбудову нової моделі «стратегічного партнерства» двох великих сусідніх держав.

Важливими подіями у двосторонніх відносинах стали президентська виборча кампанія 1996 р. в Російській Федерації та прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України, яка, зокрема, зафіксувала автономний статус Криму. Україна відклала вирішення питань євроатлантичного співробітництва, а обрання Б. Єльцина на другий президентський термін дало можливість досягнути певних компромісних рішень щодо врегулювання українсько-російських відносин. 31 травня 1997 р. в Києві було підписано Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Російською Федерацією, який зафіксував визнання Росією територіальної цілісності України і визначав українсько-російські відносини як **стратегічні**. Зазначений договір зафіксував угоду про оренду Росією бази Чорноморського флоту в Севастополі до 31 травня 2017 р. Це положення було головним запобіжником, який Росія заклала в процес вступу України в НАТО. Розрахунки України за російський газ опинилися в залежності від ціни оренди бази. Сторони зобов'язувалися в короткий термін вирішити питання демаркації кордону. Випробування цих відносин відбувалось за наступника Б. Єльцина В. Путіна. Зокрема, в 2000–2004 рр. РФ намагалась залучити Україну до євразійських інтеграційних проєктів – Євразійського економічного співтовариства, Єдиного економічного простору, Митного союзу та до процесу створення газотранспортного консорціуму за участю РФ, України, ФРН. Утім, після осіннього 2003 р. загострення проблеми на азовській частині українсько-російського кордону поблизу острова-коси Тузла було фактично поховано наміри Росії залучити Україну до цих проєктів.

Помаранчева революція 2004 р. в Україні вкотре зафіксувала радикальні відмінності між політичними культурами українців і росіян та довела крилатий вислів президента Л. Кучми, що «Україна – не Росія». Українці підтвердили неможливість фальсифікації виборів, неприйняття незмінності політичних керівників, ствердження суверенітету нації в питаннях внутрішньої і зовнішньої політики. За досить суперечливими результатами Помаранчевої революції Україна намагалася послідовно проводити одновекторний прозахідний зовнішньополітичний курс, спрямований передусім на форсування процесу вступу до НАТО і ЄС. Натомість Росія ставила собі за мету повністю відновити свою потугу як впливового полюсу сили та євразійського регіонального лідера. Протилежність цих зовнішньополітичних стратегій визначала підвищений рівень конфліктності в українсько-російських відносинах. За своєю сутністю вони залишалися асиметричними, причому не на користь України. Користуючись перевагами, Росія намагалася тиснути на Україну, домагаючись поступок. Отже, Помаранчева революція стала важливим етапом кристалізації путінського авторитарного режиму, який поставив за мету недопущення «кольорової революції» в РФ та колишніх союзних республіках. У лютому 2007 р. В. Путін виступив на Мюнхенській конференції з питань безпеки та заявив, що РФ незгодна з «американоцентричним однополярним світом».

Водночас, Росія почала згортати двосторонні стратегічні проєкти з Україною. 25 січня 2008 р. Державна Дума Росії денонсувала угоду про використання українських РЛС у Мукачевому та Севастополі. На початку лютого 2008 р. в боротьбу включився «Газпром», який припинив постачання газу в Україну. 1 квітня 2008 р. в Державній Думі Російської Федерації відбулися слухання, присвячені змінам до «великого» українсько-російського договору 1997 року. Націоналістичні російські політики (Г. Зюганов, В. Жириновський та ін.) попереджали, що вступ України до НАТО означатиме розкол країни на Захід та Схід. Додаткового напруження 11 травня 2008 р. додав виступ у Севастополі мера Москви Ю. Лужкова, який вкотре заявив, що «М. Хрущов не передавав Севастополь разом із Кримом Україні». 4 червня 2008 р. Державна Дума Російської Федерації оприлюднила заяву з приводу недружньої політики України. Було рекомендовано розірвати Договір про дружбу, партнерство і співробітництво з Україною в разі її приєднання до плану набуття членства в НАТО.

Поліпшення українсько-російських відносин не відбулося й після того, як Путін вирішив імітувати зміну влади в РФ, призначивши в травні 2008 р. своїм тимчасовим наступником на президентській посаді Д. Медведєва. 6 червня 2008 р. в Санкт-Петербурзі президент України В. Ющенко провів першу робочу зустріч з російським президентом Д. Медведєвим. Обговорювалися проблеми вступу України в НАТО, голодомор 1932–1933 рр. З обох цих питань керівництво Росії зайняло неконструктивну позицію, заперечуючи їхню українську інтерпретацію. Стало також відомо, що ціна на газ для України з 1 січня 2009 р. збільшиться вдвічі до рівня європейської.

У серпні 2008 р. президент РФ Медведєв дав зелене світло війні проти Грузії, на чому наполягав прем'єр-міністр Путін, що призвело до нового витка загострення напруження в українсько-російських відносинах, зокрема після засудження президентом В. Ющенком дій Росії у Південній Осетії та Абхазії. Так 10 серпня 2008 р., перебуваючи в Тбілісі, міністр закордонних справ України В. Огризко вимагав заборони на повернення російських кораблів ЧФ, які брали участь у блокаді узбережжя Грузії, до Севастополя. А 13 серпня 2008 р. президент В. Ющенко підписав Указ про порядок сповіщення українських компетентних органів про переміщення російського ЧФ. У відповідь Росія обмежила ввезення української молочної продукції. Своєю чергою МЗС України засудив рішення Д. Медведєва визнати незалежність Абхазії та Південної Осетії.

Додатковим фронтом українсько-російського протистояння став вступ України у травні 2008 р. до Світової організації торгівлі раніше за РФ. Звичайно, попри зобов'язання Росії відповідно до положень Договору про дружбу, партнерство і співробітництво 1997 р. відмовитися від методів економічного шантажу України, ці інструменти тиску регулярно використовувалися Кремлем. Причому удари наносилися по критично важливих для стану економіки України галузях – металургії, хімії, військово-промисловому комплексу, сільському господарству.

Після офіційного оголошення 16 вересня 2008 р. про розпад демократичної коаліції у Верховній Раді України ситуація в українсько-російських відносинах ще більше загострилася. Того ж дня Верховна Рада Автономної республіки Крим звернулася до Верховної Ради України з пропозицією розглянути питання про визнання незалежності Південної Осетії та Абхазії. Поглиблення

справжнього ціннісного та цивілізаційного розколу в українській еліті (що, звичайно, було дзеркальним відображенням стану суспільної свідомості загалом) ставило Україну перед серйозними викликами національній безпеці. Адекватної відповіді на нові ризики не було. Свідченням цього стала фактична внутрішньо-громадянська символічна «холодна війна» з найгостріших питань минулого, сучасного та майбутнього українсько-російських відносин.

Наприкінці 2008 р. головним питанням порядку денного двосторонніх відносин стала доля політичного договору між Україною та РФ. Росія умовою його пролонгації називала відмову України від вступу в НАТО, від «націоналістичного» переписування історії, від обмеження сфер уживання російської мови. Єдиної точки зору з цих проблемних питань не було і в українському суспільстві та політикумі. Кремль скористався з протиріч в українській владній коаліції та суспільстві часів Помаранчевої революції, аби повернути до влади більш лояльних Кремлю політиків. Навесні 2010 р. президентом України став лідер «Партії регіонів» В. Янукович. Він схилився до підписання т. зв. «Харківських угод» про продовження терміну оренди баз РФ в Криму до 2044 року (таймер оренди за договором 1997 р. закінчувався у 2017 р.). Режим В. Януковича декларував нейтральний зовнішньополітичний курс, надання російській мові статусу регіональної в областях компактного проживання російськомовних громадян України, але не виключав можливості інтеграції України до Євразійського Союзу: у спробі виторгувати більш прийнятні умови для свого клану Янукович загравав з ЄС. У 2013 р., коли переговори України з Євросоюзом про підготовку угоди щодо безвізового режиму та угод про політичну асоціацію і створення зони вільної торгівлі вийшли на фінішну пряму, РФ шантажем домоглася відмови від підписання цих документів. Зокрема, було проведено декілька зустрічей на найвищому політичному рівні, в ході яких В. Путін не тільки переконував В. Януковича не підписувати угоду з ЄС, але й вимагав приєднати Україну до Митного союзу, а 9 листопада 2013 р. російський президент висунув ультиматум. Голова ТСК ВРУ з приводу протиправних дій правоохоронних органів під час Євромайдану Г. Москаль у вересні 2014 р. зазначав: «Я знайшов людину, котра була присутня на закритих нарадах Януковича в кінці минулого року… і вона розповіла, що після зустрічі з Путіним 9 листопада й повернення в Україну Янукович зібрав закриту нараду для наближених осіб і повідомив, що не підпише асоціацію з ЄС у Вільнюсі. На попередження, що це викличе новий Майдан і, можливо, призведе до революції, Янукович відповів буквально таке: «Якось із майданом і революцією ми справимося. Путін сказав чітко, що після підписання асоціації забере Крим із Севастополем, потім Луганськ, Донецьк, Херсон, Миколаїв, Одесу, Запоріжжя, Харків… ».

Після відмови українського президента підписувати Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом під час саміту ЄС – Східне партнерство у Вільнюсі 28 листопада 2013 р., Росія розгорнула програму економічної підтримки режиму Януковича. Уже 17 грудня 2013 р. між Україною та РФ було підписано 15 документів, у тому числі про надання кредиту в розмірі 15 млрд дол. (3 млрд – у поточному, решта – упродовж наступного року), зняття в 2013–2014 рр. торговельних обмежень, знижку на газ (із 406 дол. за 1 тис. м^3 у IV кв. 2013 до 268,5 дол. – у I кв. 2014 р.). Щоправда, не було підписано угоду

«про стратегічне співробітництво», яка мала відкрити процес реального приєднання України до Митного союзу, однак, це було лише справою часу. Протестні виступи в Києві, які почалися ще 21 листопада, коли уряд оголосив про «призупинення» підготовки до підписання угоди про асоціацію з ЄС, а після брутального розгону студентів в ніч на 30 листопада вже 1 грудня переросли в Євромайдан (до 1 млн громадян), поклали початок Революції Гідності з вимогами підписання Угоди про асоціацію з ЄС, скасування «законів 16 січня», спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян, повернення до легітимної Конституції від 8 грудня 2004 р., тобто перетворити Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку, а згодом – за відставку уряду і імпічмент президента.

Все це російське політичне керівництво сприйняло різко критично, воно вимагало від Януковича силового розгону Євромайдану. У російських ЗМІ було розгорнуто пропагандистську кампанію з дискредитації українського громадського руху як «екстремістського», такого, що відбувається «на замовлення та за фінансуванням Заходу, зокрема США». Посилилася допомога (втручання) Москви режиму Януковича… Явний слід Росії простежується й у 10 «диктаторських законах» від 16 січня 2014 р., скопійованих із відповідного російського законодавства і прийнятих Верховною Радою України з грубим порушенням встановленої процедури. А втеча Януковича в ніч на 23 лютого 2014 р. і постанова ВРУ того ж дня про його «самоусунення» від виконання президентських обов'язків означала, що Україна остаточно виходить з орбіти російського впливу. Перед Москвою постала дилема: змиритися з крахом свого імперського проєкту або вдатися до агресії. Вибір було зроблено на користь воєнних аргументів, і Кремль вдався до силового вирішення «українського питання». **Це була фактична відмова РФ від т. зв. «стратегічного партнерства».**

20 лютого 2014 р. російські війська всупереч «великому» договору 1997 р. та інших міжнародних угод приступили до відкритої анексії Криму. Маскування агресії здійснювалось «референдумом» в АРК під дулами автоматів та активних дій т. зв. «зелених чоловічків». 12 квітня 2014 р. російський загін Стрєлкова (Гіркіна) захопив центр м. Слов'янськ (Донецька область). 11 травня 2014 р. російські спецслужби організували «референдуми» щодо проголошення так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки». Бойові дії на Донбасі у вересні 2014 р. завершилися першими Мінськими угодами. У лютому 2015 р. був підписаний протокол щодо виконання Мінських угод. РФ спробувала підтримкою сепаратизму примусити Україну до визнання «особливого статусу» «ЛНР / ДНР». За планом Путіна «республіки» мали отримати вето на європейську та євроатлантичну інтеграцію України. Виконання Мінських угод фактично означало обмеження суверенітету України. Заради цього РФ проводила проти України «гібридну війну», координуючи військові засоби протидії на Донбасі, масштабну інформаційно-психологічну війну проти українського суспільства, торговельно-економічні та енергетичні війни проти української держави.

Отже, у випадку початку російської агресії проти України світова спільнота чи не вперше зіткнулася із реалізацією у великому масштабі концепції **гібридної війни,** що являє собою, за визначенням депутата парламенту

Нідерландів, генерала у відставці Ф. ван Каппена «мішанину класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. Держава, яка веде гібридну війну, укладає оборудку з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими формально повністю заперечується. Ці виконавці можуть робити такі речі, які сама держава робити не може, тому що будь-яка держава зобов'язана дотримуватися Женевської конвенції та Гаазької конвенції про закони сухопутної війни, домовленості з іншими країнами. Усю брудну роботу можна перекласти на плечі недержавних формувань». Тому, на думку багатьох експертів, більш слушним є визначення подій 2014–2021 рр. на території України як «російсько-український конфлікт» або «гібридна війна Росії проти України». Тут доречно звернути увагу й на апеляції офіційного Києва до міжнародної спільноти – йдеться про Звернення Верховної Ради України до ООН, Європарламенту, парламентських асамблей Ради Європи, НАТО, ОБСЄ, ГУАМ та національних парламентів країн світу про визнання РФ державою-агресором від 27 січня 2015 р. і про Заяву ВРУ щодо відсічі збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків від 21 квітня 2015 р. В обох документах абсолютно коректно з погляду міжнародного права стосовно російських дій використовується саме термін «агресія». Так, у заяві прямо відзначається: «Силові дії Російської Федерації, що тривають з 20 лютого 2014 р., є актами збройної агресії відповідно до пунктів а, б, с, д та г статті 3 резолюції 3314 ГА ООН «Визначення агресії» від 14.12.1974 р.».

На тлі цих драматичних подій у квітні 2019 р. в Україні відбулися президентські вибори, а восени того ж року – дострокові парламентські: до влади прийшла «зелена команда» новообраного президента В. Зеленського. У Кремлі сподівались, що зміна влади в Києві сприятиме реалізації Мінських угод. Коли це не відбулось, 21 лютого 2022 р. Кремль оголосив про визнання «незалежності» «ДНР-ЛНР» в адміністративних кордонах Донецької та Луганської областей України, а 23 лютого 2022 р. о 15 годині Путін офіційно прийняв рішення про проведення «спеціальної воєнної операції» проти України.

Вранці 24 лютого 2022 р. російські війська перейшли до прямої повномасштабної збройної агресії проти всієї території України. «Гібридна війна», яка у відкритій формі тривала з лютого 2014 р., увійшла в гарячу фазу. Ставилися задачі силової зміни влади в Києві, захоплення максимальної території України. Новий етап війни спровокував міжнародну ізоляцію РФ, посилення внутрішньополітичних репресій проти свободи слова та «іноземних агентів впливу» в РФ. 10 червня 2022 р. з нагоди 350-річчя з дня народження російського імператора Петра І кремлівський диктатор заявив, що «збирає імперські землі», наслідуючи засновника російської імперії.

Насамкінець слід зазначити, що реакція світової спільноти, провідних держав світу на російську агресію проти України впродовж 2014–2022 рр. так само, як і на агресивні дії РФ на початку 1990 років проти Молдови у Придністров'ї, війни проти Грузії в 2008 р., воєнних дій у Сирії та інших агресивних актів Росії, була не зовсім адекватною й часто запізнілою. «На жаль, – як наголосив з цього приводу у своєму виступі на засіданні Ради Безпеки ООН 22 червня 2022 р. Постійний представник України при ООН, Надзвичайний і Повноважний Посол С. Кислиця, – світ не помітив цю небезпечну тенденцію, яка могла

лише заохочувати Росію до консолідації її агресивної пропаганди. Більше того, Кремль протягом 30 років отримав стільки доказів фактичної апатії світу до порушень, які вчинила Росія, а згодом і до її безкарності, що розгортання нею повноцінної війни було лише питанням часу… Перехід Росії до агресивного фашистського режиму вже підтверджений її нездатністю утриматися від нападу на тих, кого вона вважає «слабкою здобиччю». Ми всі повинні це зупинити – чим швидше, тим краще. Україна перебуває зараз на передовій, вона має необхідну волю свого керівництва, рішучість і хоробрість своєї армії та народу, а також безпрецедентну міжнародну солідарність. Якщо ми дозволимо Путіну чи його наступнику на кремлівському троні відростити свої відрубані пазурі, заюшені кров'ю українців, наступна війна неминуча, і цивілізований світ заплатить утричі більше, ніж сьогодні».

Бібліографія

Березовець Т. Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ, 2015.

Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ, 2017.

Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій. Львів, 2005.

Горбулін В. Как победить Россию в войне будущего. Київ, 2020.

Горбулін В. П'ять сценаріїв для українсько-російських відносин // Дзеркало тижня. № 22. 20–26 червня 2015.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Донбас і Крим: ціна повернення: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. Київ, 2015.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Кучма. Україна – не Росія. Київ, 2003.

Лукас Э. Новая холодная война. Москва, 2012.

Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Київ, 2014.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Орлова Т. В. Росія: вчора, сьогодні, завтра? Монографія. Київ, 2016.

Перепелиця Г. М. Україна й Росія: війна в умовах співіснування. Київ, 2015.

Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.

Попович М. Кровавый век. Київ, 2017.

Ткаченко В. М. Росія: ідентичність агресора. Монографія. Київ, 2016.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

Чому Росія обрала шлях війни і терору?

Росія не досягла поставленої мети завоювати Україну – слова «демілітаризація» та «денацифікація» майже зникли з офіційного кремлівського дискурсу. Російські війська зазнають втрат і все більше переходять на застарілу техніку – від танків до ракет. Ми не знаємо, чи розуміє Москва, що вона вже програла війну. Але ми маємо усвідомлювати, що в будь-якому разі Росія вже не зверне зі шляху війни і терору. Тому що інших варіантів у неї вже не залишилося.

Перші два строки правління Володимира Путіна – від Другої чеченської до Осетинської війни – були найкращим часом для російського обивателя. Ціни на енергоносії рвонули вгору, тож бюджет буквально лопався від дармових грошей – сотень мільярдів доларів. За кілька років була збудована проста економічна модель: качаємо нафту з газом і продаємо на Захід, а за отримані кошти купуємо там же все потрібне. Звісно, більшу частину доходів розпилювали нові еліти, але й посполитим щось перепадало. За винятками на кшталт Беслану чи Норд-Осту, ще ніколи пересічний мешканець не жив так добре, особливо у великих містах – доступна іпотека, дешеві машини, щорічна відпустка на південних морях. «Тагі-і-іл!», – це все звідти. Здавалося, так буде завжди. Однак схема «нафта / газ в обмін на все» працювала лише доти, доки ціни трималися на високому рівні. Пік був досягнутий у червні 2008 року – 142 долари за барель. Проте далі на Росію чекали випробування. Вже у вересні того ж року розпочалася світова економічна криза, і в січні 2009-го за бочку сировини давали лише 24,9 доларів (в 2011–2014 роках ціни повернуться на високий рівень, але тоді цього ще ніхто не знав). Того ж таки 2009 року в США успішно завершилася «сланцева революція» у газовій сфері – країна перегнала Росію за обсягами видобутку і відкрила для себе вікно експортних можливостей (і ось на минулому тижні в ЄС кількість отриманого з Америки газу перевищила кількість перекачаного з Росії). Набирала обертів і «зелена енергетика», яка також підривала позиції Москви на світовому ринку енергоносіїв.

Деградація, а потім і крах російської економіки в цих умовах ставав лише питанням часу – плюс-мінус 30 років. Вийти з ситуації можна було лише шляхом реальних реформ (наприклад, розвитку хай-теку а-ля «Сколково», як пропонував тоді президент Дмитро Медведєв). Однак сама політико-економічна структура Росії унеможливлювала подібні перетворення.

За минулі вісім років в країні сформувався бандитсько-чекістський клептократичний режим, який лише імітував державність, а насправді просто жив за рахунок грабунку ресурсів. Справжні реформи з побудовою нових галузей економіки в перспективі вели до послаблення влади (важко контролювати те, в чому не розбираєшся), відтак були неприйнятними, а «російські ілони маски» гинули в СІЗО. Розкуркулення олігархів у 2000–2003 роках неймовірно збільшило держбюджет, але геть вбило конкурентні стимули для розвитку – навіщо щось будувати в Росії, якщо завтра це забере товариш майор? Ну і не варто забувати про Арабську весну, внаслідок якої Муаммар Каддафі у жовтні 2011 року загинув злою смертю – це неабияк вразило Путіна.

Тому відповідь на зменшення нафтогазових доходів та «Болотні протести» 2011/2012 рр. була цілком у дусі не лише конкретно цього путінського режиму, але й більшості російських правителів взагалі. А саме – війна та репресії. Вже Іван Грозний додумався сумістити Лівонську війну із опричниною (невдало), Петро I (значно вдаліше) та обидва Миколи (теж невдало). Примара «маленької переможної війни» тепер висіла і над Путіним.

В економічному ж сенсі почалася розбудова схеми «люди – друга нафта». Вперше її вжив віце-прем'єр Сергій Іванов у 2009 р. в позитивному сенсі, мовляв, слід більше інвестувати в людський капітал. Але в Росії не лише слова розходяться з ділами, але й слова зі словами. І дуже швидко вираз «люди – нова нафта» почав означати наступ на гаманці звичайних росіян.

Можливо, цей розворот відбувся б пізніше і м'якше, але тут вибухнув Євромайдан. Такого ляпасу від демократичних українців Путін не стерпів – і буквально штовхнув Росію в обійми війни і терору. Спочатку сталася окупація і спроба анексії Криму, яка породила горезвісний «кримський консенсус». І навіть сьогодні, по стількох роках репресій та зубожіння, 90% росіян продовжують вважати півострів своїм. Тут перемога Путіна над опозицією була самоочевидною. Потім сталася спроба «розкочегарити» Донбас – значно менш успішна. Врешті-решт, щоб вберегти самозвані «народні республіки», Путін був змушений вдатися до прямої інтервенції. Після квітня у Харкові та травня в Одесі розвіялися попелом мрії про «Новоросію». І тоді з наміром відволікти світ і росіян від невдалої «російської весни» Кремль почав інтервенцію в Сирії.

Паралельно в самій Росії відбулося серйозне закручування гайок. Несистемна опозиція і без того не надто впливала на державну політику, а відтепер взагалі була витіснена на маргінес. Меморіальні закони 2014 р., найжорсткіші в Європі, відкрили шлях до остаточного знищення незалежних медіа. Того ж року були заморожені пенсійні накопичення росіян (діє досі). Убивство в 2015 році Бориса Нємцова продемонструвало, що недоторканних більше немає навіть серед номенклатури.

Можна по-різному оцінювати ефективність усіх цих заходів, але факт залишається фактом – режим не лише не впав, популярність Путіна навіть зросла, і ще шість повних років стабільності були забезпечені. Однак проблеми нікуди не поділися. З початку 2015 до кінця 2020 року ціни на нафту коливалися від середніх до низьких, популярність Путіна знову падала, а на горизонті замайоріла проблема його останнього строку. Велося багато розмов, у який спосіб Путін забезпечить собі довічне керування Росією: чергова «рокіровка», призначення «наступника», введення нової посади в країні або в наддержавному об'єднанні з Білоруссю. Вирішили, одначе, піти найпростішим шляхом – переписати конституцію, щоб дозволити йому балотуватися і у 2024-му, і в 2030 р.

Справа ця була затіяна ще в січні 2020-го, і, можливо, все цим би і обмежилося, однак того ж року світ сколихнула пандемія коронавірусу. Сама по собі надсмертність серед старших росіян (200 тисяч людей) принесла Кремлю лише вигоди – економію пенсійного фонду. Однак надсмертність працездатного населення (ще 480 тисяч), масова втеча мігрантів, невідворотні локдауни на місцях та загальна світова економічна депресія боляче вдарили по бюджету.

У цих умовах Путін пішов тим самим шляхом, що й сім років тому, і який виявив свою відносну ефективність – шляхом війни та терору. Але якщо тоді

в Росії була принаймні можливість вибору між репресіями та реформами, то цього разу все було однозначно. Поширення статусу «іноагентів» на фізичних осіб наприкінці 2020 р. та «ультиматум НАТО» наприкінці 2021-го стали вершинами айсбергу нової російської політики.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 р. знаменувало собою початок нового, і цілком можливо, останнього етапу сучасної російської історії. І сам хід бойових дій, і звірства звичайних рядових «на землі», і терористичні по своїй суті ракетні атаки на наші тили – це все прямий наслідок попередньої політики Росії, тоді внутрішньої, а тепер – зовнішньої. Агресія і терор, які так «добре» зарекомендували себе всередині країни, природним чином були поширені назовні. Не те, щоб такого не траплялося раніше, але досі – не в таких масштабах. Нині навіть найвідданішим «друзям» Кремля неможливо робити вигляд, що нічого страшного не відбувається.

Але Буча з Маріуполем мали не лише той ефект, який ми спостерігаємо в Україні та на Заході – одностайне засудження російської агресії та боротьба із нею. Шлях війни й терору для самої Росії остаточно перетворився на колію, з якої немає виходу. Тепер Кремль просто приречений воювати далі, тому що домовитися посередині вже не вийде. Москва не може відступити, а Київ не хоче. Для кожної столиці поразка означатиме зміну режиму, а для Путіна – цілком ймовірну смерть.

Тож не будемо тішити себе ілюзіями – Росія вже не зверне зі шляху війни, що б ми їй не запропонували.

А оскільки Кремль воювати по-іншому не вміє, то терор проти своїх і чужих буде лише посилюватися.

Бібліографія

URL: https://glavcom.ua/columns/sgromenko/shlyah-viyni-i-teroru-chomu-rosiya-zrobila-takiy-vibir-859866.html

Сергій ГРОМЕНКО

Колективна безпека в Європі на тлі «розрядки» та «холодної війни»: українські аспекти

Радянське керівництво було зацікавлене в легалізації своєї зони впливу в Східній Європі після 1945 р. Ключові західні демократії не визнавали, наприклад, анексію Естонії, Латвії, Литви в 1940 р. Геополітичний розкол Європи був закріплений створенням 4 квітня 1949 р. Організації Північноатлантичного договору (НАТО). У травні 1955 р. у відповідь на входження Західної Німеччини до НАТО СРСР створив Організацію Варшавського договору (ОВД). Протистояння двох військово-політичних блоків у Європі нівелювало принцип колективної безпеки у Європі, замінивши його на блокову безпеку. Після смерті в 1953 р. Сталіна Захід продемонстрував готовність досягати компромісів з Кремлем. Фактично було визнано особливу фінляндську модель умовного нейтралітету в «холодній війні». Ще один приклад нейтралітету 1955 р. дало вирішення австрійської проблеми. Це були спроби «першої розрядки» часів М. Хрущова. Але неврегульованість питання статусу Західного Берліна поховала цю розрядку. Побудова 13 серпня 1961 р. Берлінського муру, Карибська ракетна криза осені 1962 р. стали історичними подіями, які завершили першу розрядку.

Радянська Україна залишалась на вістрі радянської політики щодо Східної Європи. Україна була тилом радянських військових операцій проти Угорщини 1956 р., проти Чехословаччини 1968 р., проти Польщі в 1981 р. Водночас залучення США до в'єтнамської війни мотивувало Вашингтон до пошуку компромісів з Кремлем. На початку 1970-х років було започатковано процес переговорів щодо визнання недоторканними міждержавних кордонів, які утворились в Європі після 1945 року. 1 серпня 1975 р. в Гельсінкі було підписано Заключний акт наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ). Незмінність силовими засобами міждержавних кордонів, визнання важливості економічного співробітництва між країнами різних військових блоків, захист прав людини стали ключовими принципами НБСЄ. В Україні було створено правозахисну «Гельсінкську спілку», яка наполягала на реалізації в СРСР положень заключного гельсінкського акту 1975 року. Активісти «Гельсінкської спілки» доклали зусиль до здобуття незалежності України. Завершення «холодної війни» в Європі, символом чого стало падіння 9 листопада 1989 р. Берлінського муру, прискорило процес розпаду СРСР. Причому процеси возз'єднання НДР і ФРН (3 жовтня 1990 р.) та розпаду Чехословаччини (1 січня 1993 р.) не стали порушенням принципів НБСЄ, адже заключний акт Гельсінкі не виключав змін кордонів між державами на мирній основі. Тому і розпад СРСР, який як історичний процес переважно був мирним, навпаки, став проявом послідовної реалізації особливо правозахисної частини принципів НБСЄ.

У лютому 1992 р. незалежна Україна в Гельсінкі підписала заключний акт НБСЄ. Радикальні зміни в Європі стимулювали процес інституціоналізації

НБСЄ. 1 січня 1994 р. Нарада з безпеки й співробітництва в Європі була трансформована в Організацію з безпеки й співробітництва в Європі (ОБСЄ). Ключовим елементом діяльності ОБСЄ мала бути колективна безпека в Європі. ОБСЄ відразу зіштовхнулась з кризою балканських війн як наслідку розпаду Югославії, вона не змогла посприяти знаходженню компромісів між конфліктуючими сторонами, тому що прийняття рішень мало відбуватись одноголосно. РФ неодноразово накладала вето на проєкти рішень ОБСЄ. Ключову роль у врегулюванні балканських конфліктів відіграло НАТО. У 1996 р. було припинено війну в Боснії та Герцеговині. В 1999 р. ОБСЄ не змогла запобігти загостренню конфлікту в Косово. Росія намагалась скасувати ключову роль НАТО в європейській безпеці та замінити її на ОБСЄ. Саме принцип одноголосності прийняття рішень в ОБСЄ мінімізував можливості цієї організації бути основою системи колективної безпеки в Європі. Війна на Балканах стала історичним вододілом між завершенням першої, класичної «холодної війни», до переходу до другої «холодної війни» як формату протистояння західних ліберальних демократій російському персоналістському авторитаризму. Проблема ускладнювалась тим, що Кремлю вдалося сформувати мережі впливу в Європі, поширюючи корупцію серед європейських еліт. Російська агресія проти України 2014–2022 рр. зафіксувала факт кризи європейської системи безпеки. Станом на початок квітня 2022 р. 27 країн-членів Євросоюзу постачали зброю Україні та запровадили торговельно-економічні, фінансові, персональні санкції проти РФ. Відповідно РФ оголосила всі ці країни недружніми. Нейтральні країни ЄС, такі як Фінляндія і Швеція, реагуючи на російську війну проти України, подали заявки на вступ у НАТО, які були прийняті до розгляду. Особлива консолідуюча роль в альянсі досі належить США.

Після перемоги у травні 2022 р. на президентських виборах у Франції Е. Макрона активізувалася робота міжурядової конференції щодо реформування Європейського Союзу. Серед пропозицій, які розглядаються, – створення «Об'єднаних Збройних сил» Євросоюзу та посилення транснаціональних підрозділів. Наразі ЄС не має стратегічної мети цілком замінити НАТО в ролі головного гаранта європейської безпеки. Натомість РФ має стратегічну мету – розколоти ЄС і НАТО зсередини та послабити євроатлантичну оборону. Тому Європейський Союз в євроатлантичній системі безпеки виконує функцію європейського флангу НАТО. Символом цього можна вважати зустріч міністрів оборони країн НАТО і ЄС 27 квітня 2022 р. на німецькій військовій базі «Рамштайн», де були прийняті історичні рішення про перехід Збройних сил України на стандарти НАТО. 15 червня 2022 р. міністри оборони країн НАТО обговорили питання ленд-лізу зброї України для її захисту від російської збройної агресії.

Бібліографія

Вандич П. Ціна свободи. Історія Центральної Європи. Київ, 2010.
Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.
Гелд Д. Глобальні трансформації. Київ, 2004.
Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.
Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.
Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.
Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.
Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.
Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.
Лукас Э. Новая холодная война. Москва, 2012.
Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.
Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.
Мак-Нил У. Восхождение Запада. Київ, 2010.
Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.
Перепелиця Г. М. Україна й Росія: війна в умовах співіснування. Київ, 2015.
Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, 2011.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Як можна окреслити місце України в еволюції європейської системи безпеки (1991–2022 рр.)?

Місце незалежної України в еволюції європейської системи безпеки між першою «холодною війною» і другою «холодною війною» є ключовим. Втративши Україну, РФ позбулась статусу наддержави. Спроби РФ відновити контроль за територією України та позбавити її державності руйнують європейську систему безпеки загалом. За умов недієвості ОБСЄ ключовим інструментом європейської безпеки стало НАТО. Прийняття до альянсу нових держав було визначальним процесом зміцнення європейської безпеки. Росія за президентства Б. Єльцина, маючи проблеми з економікою та військовим потенціалом, була готова до співпраці з НАТО. У червні 1997 р. в Парижі було підписано договір про особливі відносини між НАТО і РФ (ці відносини були перервані тільки 24 лютого 2022 року). У липні 1997 р. було підписано Хартію про співпрацю між Україною і НАТО. Формально НАТО і РФ відмовились бачити ворога один в одному. Це дало можливість прийняти в 1999 р. до НАТО Польщу, Чехію, Угорщину. Після терактів 11 вересня 2001 р. проти США здавалось, що РФ була готова співпрацювати зі США в глобальній антитерористичній війні. В Афганістані в 2002 р. така співпраця налагоджувалась. Але Росія розкритикувала силову зміну режиму в Іраку 2003 р. У 2004 р. членами НАТО стали Естонія, Латвія, Литва, Болгарія, Румунія, Словаччина, Словенія. На цьому фоні Росія розглядала «Помаранчеву революцію» як спробу витягнути Україну зі сфери російського впливу. У лютому 2007 р. Путін виступив на Мюнхенській конференції з питань європейської безпеки, де переконав ФРН і Францію в неможливості членства Грузії та України в НАТО, якщо Берлін і Париж хочуть зберегти мир у Європі. Навесні 2007 р. на Бухарестському саміті НАТО Грузії та Україні відмовили в наданні Плану дій щодо набуття членства в НАТО.

Натомість альянс зайнявся включенням Західних Балкан до євроатлантичної системи безпеки. У 2009 р. членами НАТО стали Албанія і Хорватія. У 2017 р. членом НАТО стала Чорногорія. У 2020 р. до НАТО увійшла Північна Македонія. Росія розглядала це як черговий поділ Європи на сфери впливу. Країни «нової» Східної Європи – Україна, Білорусь, Молдова, а також кавказькі країни вважались у Кремлі російською сферою впливу.

З лютого 2014 р. РФ не просто вторглася на територію України, а й почала фактичну «гібридну» війну проти Європи, проти елементарних прав людини в Європі, проти всіх правил співіснування на континенті тощо. ЄС і НАТО не готові були дати Україні більше захисту як частині демократичного світу в протистоянні російській автократії.

Країни НАТО самі створили фобію, начебто закриття неба над Україною спровокує пряму агресію РФ проти НАТО. Нейтральний статус України на російських умовах без побудови нової європейської системи безпеки тільки гарантуватиме постійність загроз безпеці від РФ. Україна залишається наріжним каменем європейської безпеки та водночас її смертельним випробуванням.

Бібліографія

Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій. Львів, 2005.
Гелд Д. Глобальні трансформації. Київ, 2004.
Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.
Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.
Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.
Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.
Лукас Э. Новая холодная война. Москва, 2012.
Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.
Мак-Нил У. Восхождение Запада. Київ, 2010.
Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.
Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Київ, 2014.
НАТО. Довідник. Київ, 2011.
Перепелиця Г. М. Україна й Росія: війна в умовах співіснування. Київ, 2015.
Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.
Попович М. Кровавый век. Київ, 2017.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Яким є вплив російсько-української війни на регіональні та глобальні процеси у першій половині XXI ст.?

Колективна свідомість російських еліт після розпаду СРСР була зорієнтована на реванш та відродження імперського статусу. Хрестоматійне попередження американського стратега Зб. Бжізинського про те, що «неможлива російська імперія без України», постійно впливає на кремлівські рішення щодо України. Росія за часів путінського президентства звикла вирішувати проблеми силовими засобами. Початковий розрахунок був орієнтований на швидку перемогу над Україною. Були сподівання на те, що не буде колективної реакції західних демократій. Але брутальність атаки проти України не залишила вибору демократіям, які були вимушені визнати цю атаку нападом на європейські та євроатлантичні демократичні цінності. Це стало проявом чергового етапу російської «гібридної» війни проти Заходу.

Отже, російсько-українська війна 2014–2022 рр. матиме, без сумніву, глобальні наслідки. Вже сьогодні своїм героїчним супротивом брутальній російській агресії Україна вплинула на регіональні та глобальні процеси. Саме вона є тим рушійним чинником, який форматує сьогодні геополітичні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття. Зокрема, після Другої світової війни Європа ще ніколи не була настільки об'єднаною, наскільки її об'єднав поки що лише кандидат до її елітного клубу – Європейського Союзу, український народ, який прийняв на себе удар варварської російської навали, щоб у черговий раз захистити і себе, і весь Європейський континент, по суті, всю європейську, євроатлантичну цивілізацію.

Принципово важливим наслідком російсько-української війни, зокрема для нас, українців, стало суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, надання нашій країні 23 червня 2022 р. офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС, яке врешті-решт повинно привести Україну до повноправного членства в Євросоюзі, незважаючи на те, що Росія і це об'єднання через підтримку й допомогу Україні оголосила ворожим і виступає проти його розширення.

Ця війна привела до консолідації держав-членів Північноатлантичного Альянсу, зміцнення воєнного потенціалу, активізації оборонної діяльності та розширення НАТО, зокрема за рахунок приєднання до нього традиційно нейтральних Фінляндії та Швеції, які через російську загрозу подали офіційні заявки на вступ до Альянсу, що були прийняті до розгляду. Вона також вплинула на послаблення протистояння двох наддержав – США і Китаю, а також на певне ускладнення взаємовідносин РФ з партнерами по БРІК та ОДКБ, які змушені реагувати на російську агресію проти України.

До глобальних наслідків російсько-української війни слід віднести політичні (виключення РФ з цілої низки міжнародних організацій та інститутів) та економічні санкції проти Росії та її окремих громадян (лише ЄС прийняв 7 пакетів санкцій проти РФ (а це – понад 10 тис. обмежень), готується восьмий

пакет), а також витіснення Росії з ринку нафти та газу, а за великим рахунком її всієї як держави-терориста – з міжнародної арени. Нагадаємо, що ще 11 березня 2022 р. країни ЄС ухвалили т. зв. Версальську декларацію, в якій пообіцяли якнайшвидше відмовитися від імпорту російських енергоносіїв. А ЄС імпортує з РФ 45% природного газу, 25% нафти, 45% вугілля та 20% урану. Німеччина, наприклад, імпортує з РФ 46% газу і 37% нафти. Значною є залежність у цьому від Росії Словаччини, Угорщини, Болгарії. А прибутки від продажу нафти й природного газу становлять понад третину доходів бюджету РФ. У 2021 р., наприклад, країни ЄС сплатили РФ за ці поставки 99 млрд євро. А в цьому, 2022 р., РФ може заробити на цьому понад 320 млрд – на 30% більше. Ось чому все більше держав, солідаризуючись з Україною, зокрема США, Велика Британія, Польща, країни Балтії, Фінляндія, Данія, Іспанія виступають за негайний мораторій на купівлю енергоресурсів з РФ і вже поступово вводять його.

Загалом, російсько-українська війна негативно позначилась на світовій економіці, яка уповільнила виходи з рецесії, викликаної двома роками пандемії коронавірусу, починаючи з осені 2019 року. В Європі радикально зросли ціни на енергоносії та «забули» про протидію кліматичним змінам. Санкції та контрсанкції, за даними Світового банку, на 5% зменшили обсяги світової торгівлі. Були перервані різноманітні логістичні ланцюги постачання сировини, капіталів, робочої сили, товарів. Активна стадія війни загострила еміграційне питання. Утримання майже 6 млн українських біженців у країнах ЄС тільки в 2022 році, за даними «BBC World Service», коштуватиме 26 млрд євро. Росія намагалась загострити продовольчу кризу в бідних африканських країнах, аби спровокувати додаткові хвилі біженців до країн Європейського Союзу. Кремль свідомо вдався до шантажу світу ядерною зброєю, енергетичною зброєю та продовольчою. Одночасно РФ стимулювала країни Азії, Африки, Латинської Америки дистанціюватись від послідовної підтримки України. Китай фактично відкинув пропозиції США щодо підтримки західних санкцій проти РФ. Індія сприймала нейтралітет у цьому питанні як підтримку балансу сил та інтересів між світовими потугами. Російська агресія проти України стимулювала зміцнення економічних зв'язків у форматі БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська республіка). Китай уклав контракти з Бразилією, замість закупівлі української кукурудзи. Китайська пропаганда коментує дії РФ в Україні у наративах кремлівської пропаганди.

У східноєвропейському регіональному вимірі російська агресія проти України поставила під питання виживання білоруської незалежності. Водночас російська агресія стимулювала формування нових регіональних об'єднань. Україна, Молдова, Грузія створили «Асоційоване тріо», аби координувати просування до повноцінного членства в Європейському Союзі. Зміцнюється «Люблінський трикутник» у складі Україна, Польща, Литва. Стратегічним союзником країн «Люблінського трикутника» стала Велика Британія.

Отже, російсько-українська війна має суттєвий вплив на трансформацію всієї системи сучасних міжнародних відносин. Для періоду модерну характерним був блоковий підхід до забезпечення безпеки. Постмодерна система міжнародної безпеки вибудовується на основі поєднання ієрархічних і мережевих характеристик міжнародної системи. Формування нової системи міжнародної безпеки ускладнюється різними факторами: інерційним опором будь-яким

змінам; конфлікти вирішуються за принципом: один суб'єкт виграв – інший програв; не всі суб'єкти міжнародної спільноти беруть участь у прийнятті рішень; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; зроблені помилки не визнаються, що продукує почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій; ігнорується аналіз досвіду конфліктів, що виникають. На наших очах зникає світ, заснований на демократичних правилах. Домінантним інструментом вирішення конфліктів є сила у всіх її проявах. До появи багатополярного світу формується світ конкуруючих військових блоків. Росія намагається залучити Китай до військового блоку у форматі «Шанхайської організації співробітництва». У Кремлі були сподівання, що Пекін, скориставшись увагою США до російської агресії в Україну, силою вирішить тайванську проблему. Але Китай більше залежить від торгівлі з ЄС і США, тому не готовий принести в жертву внутрішньополітичну стабільність вирішенню проблеми повернення Тайваню до Піднебесної. Після 24 лютого 2022 р. світ постійно балансує на межі чергової гарячої світової війни. Президент ФРН Ф.-В. Штайнмайєр нещодавно з приводу цього заявив, що війна Росії проти України поставила хрест на ідеї спільного європейського дому, озвученій ще президентом СРСР М. Горбачовим, стала причиною посилення динаміки геополітичних і геоекономічних змін, і світ знаходиться «на порозі нової ери», і що «наслідки цих змін непередбачені». «Ми повинні зробити наші демократії, нашу економіку стійкими, не забуваючи про наші цілі – світовий порядок, заснований на правилах, і ліберальна, справедлива і сприятлива для клімату глобальна економіка», – наголосив він.

Бібліографія

Бруннермайєр М., Гарольд Дж. Євро та боротьба ідей. Київ, 2019.
Гелд Д. Глобальні трансформації. Київ, 2004.
Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.
Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.
Гриценко А., Куса І. Зовнішній контур війни в Україні: аналіз позиції Індії.
Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.
Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.
Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.
Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.
Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.
Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.
Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.
Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи. Львів, 2013.
Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ, 2012.
https://hvylya.net/analytics/253871-vneshniy-kontur-voyny-v-ukraine-analiz-pozicii-indii

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Як еволюціонували взаємовідносини України та Європейського Союзу під час російсько-української війни?

Насамперед слід наголосити, що нинішня російсько-українська війна безумовно матиме і вже має глобальні наслідки для світу. Одним із принципово важливих наслідків цієї війни, особливо для нас, українців, є суттєве поглиблення взаємовідносин України та Європейського Союзу, яке врешті-решт повинно привести нашу країну до повноправного членства в ЄС, незважаючи на те, що РФ і це міжнародне об'єднання через підтримку й допомогу Україні в її протистоянні російському агресору оголосила ворожим і виступає проти його розширення на Схід.

Європейський напрям зовнішньої політики, зокрема європейська інтеграція, як відомо, є незмінним стратегічним пріоритетом державної політики незалежної України з перших днів її існування, але водночас одним із найскладніших і найсуперечливіших аспектів українського державотворення. Підтвердженням цього є і широкомасштабна військова агресія Росії проти України, головний «злочин» якої в очах Кремля полягає саме в тому, що її громадяни і керівництво обрали проєвропейську, прозахідну орієнтацію.

Нагадаємо, що після зміни влади в Україні внаслідок Революції Гідності в лютому 2014 р. і наступної тимчасової окупації РФ АРК та розгортання нею гібридної війни на Сході України, Європейський Союз нарешті виявив готовність надати Україні морально-політичну підтримку. 20 березня 2014 р. новий прем'єр-міністр України А. Яценюк підписав політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом. А обрання 25 травня 2014 р. в першому ж турі нового, проєвропейськи налаштованого президента України П. Порошенка, свідчило про певну консолідацію волі українського суспільства чинити спротив російській агресії і активізувати зусилля в реалізації європейського вибору України. Тому цілком очікувано й закономірно вже 27 червня 2014 р. в Брюсселі президент України П. Порошенко разом із лідерами Грузії і Молдови підписав економічну частину Угоди про асоціацію. Це створило нову політичну реальність та стимулювало 2 липня 2014 р., у розпал боїв на Донбасі, зустріч у Берліні міністрів закордонних справ України, РФ, ФРН і Франції, яка започаткувала т. зв. нормандський формат переговорів щодо ситуації в Україні, а згодом привела до т. зв. мінського переговорного процесу, який, як відомо, завершився повним провалом і розгортанням повномасштабної військової агресії Росії проти України 24 лютого 2022 р.

Загалом, у 2014–2019 рр. завдяки зусиллям нової української влади в євроінтеграційному напрямі було досягнуто позитивних зрушень у взаємовідносинах України та Європейського Союзу. Зокрема, був завершений тривалий і досить складний процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС всіма її 28 державами-членами, яка 1 вересня 2017 р. остаточно набула чинності в повному обсязі. У 2016 р. Європейський Союз став найбільшим торговельним партнером України: частка ЄС в експорті українських товарів стано-

вила 37,1%, а частка ЄС в українському імпорті зросла до 43,7%. Наступного року Рада ЄС затвердила нові тимчасові торговельні преференції для України. 17 травня 2017 р. в Європарламенті підписано законодавчий акт, згідно з яким запроваджувався безвізовий режим для громадян України, що почав діяти з 11 червня 2017 р. Йшлося про надання безвізового режиму для українців при в'їзді до 34 європейських держав, яке президент України П. Порошенко оцінив як подолання серйозної межі – наслідків Переяславської Ради, яке вартує того, щоби в майбутньому про це згадували в підручниках з історії. А 7 лютого 2019 р. президент України підписав попередньо схвалений Верховною Радою 22 листопада 2018 р. конституційною більшістю (335 голосів депутатів) Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС.

Тріумфально прийшовши до влади в 2019 р. за результатами президентських і позачергових парламентських виборів, т. зв. «зелена» команда нового президента України В. Зеленського не лише продовжила реалізовувати євроінтеграційний курс нашої держави, але, по суті, розробила нову тактику зближення України з Європейським Союзом. Йдеться, наприклад, про організацію кампанії з отримання зобов'язань від держав-членів ЄС про підтримку ними членства України в цьому об'єднанні демократичних держав Європи. Вже в березні 2021 р. президенти Литви та України Гітанас Науседа та Володимир Зеленський підписали в Києві першу таку спільну декларацію, в якій зазначається, що в той день, коли Україна надасть у Брюссель свою заявку на вступ до ЄС, Литва буде готова проголосувати за таке рішення. Незабаром подібні зобов'язання взяли на себе ряд інших країн-членів ЄС – Латвія, Естонія, Польща, Словаччина, Хорватія, Словенія. Розпочалися переговори щодо цього з іншими державами Європи, зокрема з Румунією, Чехією тощо. При цьому нове українське керівництво спиралося на громадську думку, яка свідчила про масову підтримку українцями євроінтеграційного курсу та про незворотність європейського вибору України: наприкінці 2021 р., зокрема, вступ до ЄС підтримували 67% українців, а до НАТО – 59%.

На початку 2022 р., на фоні попереджень про неминучість масованої російської агресії, Україна пропонувала Європейському Союзу запровадити превентивні санкції проти РФ. 17 лютого 2022 р. у Брюсселі відбувся неформальний саміт ЄС щодо загострення безпекової ситуації на всьому периметрі кордонів РФ і України. Верховний представник ЄС з питань спільної зовнішньої політики Ж. Боррель заявив, що з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, утім ЄС відмовився вводити превентивні санкції проти Росії, що розглядалось як нібито мотивування Путіна до чергової стадії російсько-української війни. На зустрічі міністрів закордонних справ країн ЄС у Брюсселі міністр закордонних справ України Д. Кулеба закликав надати Україні чітку перспективу членства в ЄС. Замість цього 21 лютого 2022 р. Євросоюз тільки дипломатично засудив звернення Путіна до Ради Федерації щодо визнання незалежності так званих «ДНР» і «ЛНР». Це «визнання» відбулось в адміністративних кордонах українських Донецької та Луганської областей. Внаслідок цього 23 лютого 2022 р. Європейський Союз запровадив санкції проти

351 депутата Державної Думи РФ та обмежив доступ РФ до ринку фінансових послуг. Одночасно з агресією проти України 24 лютого 2022 р. відбувся надзвичайний саміт Євросоюзу у зв'язку з агресією Росії проти України. Було погоджено перші пакети санкцій проти РФ. 27 лютого 2022 р. Євросоюз закрив небо для російських авіакомпаній.

28 лютого 2022 р., через 5 днів після початку повномасштабної російської агресії проти України, яку з обуренням сприйняв увесь демократичний світ, Україна офіційно подала до Брюсселя заявку про вступ до Європейського Союзу і висловила сподівання, що ЄС, враховуючи обставини, зможе швидко почати цю процедуру. 1 квітня 2022 р. Київ, який залишався під тиском російських окупантів, відвідала голова Європейського парламенту Роберта Метсола. Вона запевнила, що Європарламент швидко розгляне заявку України на початок переговорів про вступ до ЄС.

І дійсно, вже 8 квітня президент Європейської Комісії Урсула фон дер Ляйен під час візиту до Києва офіційно передала В. Зеленському опитувальник, заповнення якого є необхідним кроком для надання Україні статусу кандидата в ЄС. Через 10 днів, 18 квітня Україна передала заповнену першу частину опитувальника, що складався з 370 запитань на близько 40 сторінках і стосувався політичної та економічної проблематики. До речі, саме в цей же день розпочалася друга фаза наступу Росії на Донбасі з метою повного контролю над територіями Донецької та Луганської областей і утримання сухопутного коридору з АР Крим. У відповідь Рада ЄС виділила Україні 1,5 млрд євро військової допомоги.

На підготовку другої частини опитувальника ЄС, переданого Україні 13 квітня, потрібно було більше часу. Адже вона була набагато більшою: майже 240 сторінок з приблизно двома тисячами запитань і стосувалася питань впровадження в Україні європейського права. Менш ніж за місяць, 9 травня 2022 р., Україна передала Єврокомісії заповнену і цю частину. Такої оперативності в ЄС ще не було ніколи. У відповідь, уже 12 травня в Міністерстві закордонних справ РФ заявили, що Росія проти вступу України не лише в НАТО, але й до Європейського Союзу, а 14 травня уточнили, що якщо Євросоюз схвалить початок процедури вступу України до ЄС, це буде означати кінець об'єднання і буде свідчити, що воно керується суто геополітикою.

Між тим, 20 квітня 2022 р. Київ відвідав голова Європейської Ради Шарль Мішель. Він відвідав зруйновану російськими окупантами Бородянку, де запевнив, що «миру без справедливості не може бути». А 9 травня 2022 р. відвідав Одесу, де висловив стурбованість блокадою українських портів. 4 травня 2022 р. Європейська комісія оголосила шостий пакет санкцій проти РФ. Угорщині було запропоновано перехідний період до 2024 р., аби відмовитись від російської нафти. 18 травня 2022 р. Європейська комісія рекомендувала виділити Україні кредит 9 млрд євро. 19 травня 2022 р. Європейський парламент проголосував за скасування імпортних мит на товари з України. 21 травня 2022 р. президент України В. Зеленський за підсумками переговорів з прем'єр-міністром Португалії А. Коштою зазначив, що Україну не влаштує жодна альтернатива статусу кандидата на вступ в Євросоюз. А МЗС України заявило, що несправедливо пов'язувати питання надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС з прогресом в інтеграції країн Західних Балкан до Європейського

Союзу. 30–31 травня 2022 р. відбувся саміт Євросоюзу, на якому Італія, Кіпр, Угорщина виступили проти розширення антиросійських санкцій. 11 червня 2022 р. у Києві відбулися переговори з головою Європейської комісії Урсулою фон дер Ляйєн, на яких зазначалося, що Австрія, Данія, Нідерланди виступають проти надання Україні статусу країни кандидата на вступ до ЄС.

Отже, не все так просто було у взаємовідносинах України і ЄС з цим питанням, адже для позитивного його вирішення потрібна була одностайна підтримка усіх 27 країн-членів ЄС, а серед них залишаються розбіжності з питання надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу. Зокрема, особливу позицію щодо російсько-української війни й підтримки України займало угорське керівництво, а французький президент розмірковував щодо можливого приєднання України та деяких інших країн до європейського співтовариства в іншому, позаєвросоюзницькому форматі, були певні вагання керівництва Німеччини, Австрії, Нідерландів, Данії та Швеції щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до ЄС. Наприклад, Болгарія і Кіпр – єдині дві країни ЄС, де більшість громадян були не згодні з тим, що російська влада відповідальна за війну в Україні (46 і 52% відповідно).

Такої думки дотримуються також окремі представники т. зв. політичної еліти і в інших європейських державах. Зокрема, в газеті «Ле Фігаро» від 12 травня 2022 р. була надрукована стаття Анрі Гюєно, радника колишнього президента Франції Н. Саркозі «Ми крокуємо до війни, ніби сомнамбули», в якій, по суті, використані кремлівські наративи щодо причин війни: «Розширюючи НАТО на всі колишні країни Сходу до країн Балтії, трансформуючи Атлантичний альянс в Альянс антиросійський, просуваючи кордони Європейського Союзу до кордонів Росії, Сполучені Штати та Європейський Союз пробудили в росіян відчуття оточення, що було на початку всіх європейських війн. Західна підтримка революції Майдану в 2014 р. проти проросійського уряду стала для росіян доказом, що їхні побоювання були обґрунтованими. Анексія Криму Росією та її підтримка сепаратистів на Донбасі, своєю чергою дали Заходу відчуття, що російська загроза була реальною і що потрібно озброювати Україну, а це переконало Росію трохи більше, що Захід їй загрожував. Угода про стратегічне партнерство, укладена між Сполученими Штатами й Україною 10 листопада 2021 року, скріпляючи союз двох країн, що виразно спрямований проти Росії й обіцяє вступ України до НАТО, остаточно переконала Росію, що вона має атакувати до того, як уявний супротивник буде здатний це здійснити. Це збіг складних обставин 1914 р. в чистому вигляді, що жахає». А 30 травня у цій же газеті з'явилася стаття Рено Жірара «Війна в Україні: який шлях виходу?», в якій автор пропонує зняти санкції з Росії, від яких зазнає збитки насамперед Європа (а, наприклад, не англосаксонські союзники) і примусити за допомогою ООН росіян й українців сісти за стіл переговорів з «технічних питань (експорт зернових, газопроводи тощо)». В обох випадках тут йшлося, по суті, про т. зв. «збереження обличчя» диктатора країни-терориста і вбивці Путіна. І подібні приклади не поодинокі. В травні ц. р. Центр протидії дезінформації при РНБО України оприлюднив низку конкретних прикладів просування російських наративів про війну РФ проти України в окремих країнах Заходу – Франції, Німеччині, Італії, Угорщині, США і навіть у ЗМІ нашого найбільш надійного й активного союзника – Великій Британії.

Разом з тим, Єврокомісія і керівники держав-членів ЄС при прийнятті остаточного рішення щодо надання Україні офіційного статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу не могли не враховувати такі незаперечні факти, що:

– 71% європейців вважають Україну частиною європейської родини;

– практично у всіх країнах-членах ЄС більшість підтримує вступ України до ЄС: згідно опитуванню, 66% мешканців ЄС згодні з тим, що Україна повинна вступити до ЄС, коли буде готова – цю ідею в більшості підтримують у всіх країнах, крім Угорщини (де згодні лише 48%). Найбільша підтримка в Португалії (87%), Естонії (83%), Литві (82%) і Польщі (81%), навіть і в таких «проблемних» щодо цього питання країнах, як у Німеччині (68%), Франції (65%) і Нідерландах (62%). А більше всього незгодних в Люксембурзі (38%), Греції (37%), Угорщині (36%);

– більшість громадян країн-членів ЄС схвалюють постачання в Україну військової техніки: згідно опитуванням, закупки і постачання військового обладнання схвалюють 67% європейців. Найбільші показники зафіксовані у Фінляндії (90%), Естонії (87%), Польщі (86%), Литві (84%) та Португалії (83%), а найнижчі – на Кіпрі (31%) і в Болгарії (30%).

– також 93% громадян країн ЄС підтримують надання гуманітарної допомоги Україні, а 75% – прийом українських біженців (сьогодні в Європі понад 6 млн українських біженців, і країни ЄС із свого бюджету вже виділили 3,7 млрд євро для допомоги їм і планують збільшити її);

– 80% європейців схвалюють фінансову підтримку України: з 2014 р. Європейський Союз надав Україні 17 млрд євро, а з початку широкомасштабної агресії Росії – 2 млрд євро на закупівлю зброї і розпочинає т. зв. план Маршалла для України, який допоможе державі відновити інфраструктуру й підтримати економіку нашої країни після війни, а Єврокомісія запропонувала Україні додаткову макрофінансову допомогу в 2022 р. в 9 млрд євро. США, своєю чергою, в рамках 11 пакетів військової допомоги Україні, виділили їй вже понад 5 млрд дол., а Конгрес США схвалив Закон про ленд-ліз для України на 5 років (передача зброї тощо без затримок й процесуальної тяганини, а розрахунки після війни кредитами);

– Європейський Союз скасував усі квоти та мита на українську продукцію;

– США та понад 40 держав світу надають фінансову та військову підтримку Україні в її справедливій війні проти російських окупантів, а ЄС створив спеціальний «Європейський фонд миру» для посилення спроможності України в її війні проти держави-терориста;

– що під час російсько-української війни створена і активно діє контактна група з надання військової допомоги Україні «Рамштайн», до складу якої входять представники близько 50 країн;

– що Європарламент 9 червня ц. р. підтримав резолюцію із зверненням до лідерів країн-членів ЄС надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС «як чіткий політичний сигнал солідарності з народом України», а також рекомендував як можна швидше надавати Україні необхідну зброю. «Стратегічна мета вільного світу – допомогти Україні в кінцевому підсумку нанести поразку російському агресору і відновити контроль над її територією в міжнародно

визнаних кордонах», – наголошується в цій резолюції Європарламенту (за неї «за» проголосували 438 депутатів, 65 – «проти», 94 – «утрималися»);

– що в Україні була сформована делегація на чолі з віце-прем'єркою з питань європейської та євроатлантичної інтеграції О. Стефанішиною для переконання державних діячів тих країн, де є сумніви щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС, а також президент РП А. Дуда здійснив турне окремими країнами ЄС (Португалія, Італія, Румунія), щоб переконати лідерів цих країн підтримати надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС; з подібними закликами звернулися до ЄС країни Балтії, а балканські країни – Північна Македонія, Албанія та Чорногорія – прийняли спільну Заяву про підтримку України та заклик до ЄС надати їй офіційний статус кандидата на вступ;

– що у Європі вже більше 30 країн блокують російську пропаганду, зокрема мовлення телеканалів РФ тощо.

Наведені факти переконливо свідчать про те, що і в громадян Європи, і в чиновників Європейського Союзу та лідерів країн-членів під час російсько-української війни суттєво змінилося ставлення до України і щодо її перспектив членства в ЄС, і це було обнадійливим фактом і додатковим стимулом для нашої перемоги над російським агресором.

Слід також відзначити, що цьому значною мірою сприяли, окрім героїчного супротиву Збройних сил України, активні, наступальні дії української дипломатії, зокрема сотні зустрічей і телефонних перемовин з лідерами країн Заходу і пристрасні виступи із закликами підтримки України у війні та її євроінтеграційних прагнень президента В. Зеленського у форматі онлайн-відеоконференцій перед депутатами понад 20 парламентів країн-членів ЄС, Великої Британії та конгресу США. Мабуть, не випадково 19 травня ц. р. президент Європейської Ради Шарль Мішель запропонував активізувати процес розширення ЄС, нагадавши, що, наприклад, переговори про його розширення на Західні Балкани затягуються і тривають уже майже 20 років, а сьогодні є запити членства ще від України, Республіки Молдова і Грузії, тому слід терміново зробити крок вперед і створити новий імпульс для заохочення реформ і просування європейської інтеграції майбутніх членів ЄС.

Вагомим підтвердженням цього стало прибуття в Україну канцлера ФРН Олафа Шольца, президента Франції Емануеля Макрона і прем'єр-міністра Італії Маріо Драги, до яких приєднався президент Румунії Клаус Йоханніс 16 червня 2022 р., за день до того, як Єврокомісія повинна була надати висновок по заявці України на отримання статусу кандидата на членство в ЄС, що стане підставою для прийняття політичного рішення на саміті лідерів ЄС 23–24 червня, для того, щоб підтвердити В. Зеленському підтримку найбільших європейських держав. Не менш важливим є те, що лідери цих держав висловилися за негайне надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС без жодних попередніх застережень. Все це дало підставу В. Зеленському після перемовин заявити, що «зараз Україна наблизилася до Євросоюзу ближче всього за цілий час незалежності». Того ж дня, 16 червня, Дорадчий орган Європейської Комісії дав позитивну відповідь щодо надання статусу кандидата в члени ЄС Україні, а наступного дня, 17 червня, голова Єврокомісії офіційно оголосила її рішення про рекомендацію ЄР надати Україні статус кандидата на вступ до ЄС без усяких попередніх умов, хоча у висновку Єврокомісії містилися

7 вимог до України, зокрема у сфері верховенства права і антикорупції, які необхідно виконати ближчим часом. Заявка Молдови теж була підтримана, але з умовами, а Грузії – поки що відмовлено. Варто відзначити, що після позитивного рішення Єврокомісії головні скептики щодо європейської інтеграції України – спочатку Данія, а потім Нідерланди й Швеція заявили, що вони підтримають на саміті Європейської Ради 23–24 червня надання Україні статусу кандидата в члени ЄС. Нарешті 23 червня 2022 р. Європейська Рада одноголосно визнала Україну офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу, що стало історичною подією у взаємовідносинах України і ЄС і важливим політичним сигналом та свідченням про реальну підтримку Євросоюзом європейської перспективи України.

Бібліографія

Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016). Київ, 2017.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2017–2019). Автор вступної статті та упорядник д. і. н., проф. А. Ю. Мартинов. Київ, 2020.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.

Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.

Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ, 2020.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Як окремі країни-члени Європейського Союзу ставляться до російсько-української війни та членства України в ЄС?

Російська відкрита агресія проти України 24 лютого 2022 р. загалом призвела до позитивних тенденцій у взаємовідносинах Європейського Союзу та України, спрямованих на підтримку України в її боротьбі з російськими окупантами. Про це свідчать активна воєнна, фінансова, гуманітарна допомога Україні країнами-членами ЄС, масове прийняття ними українських біженців та їхня підтримка урядами та громадськістю європейських держав. Але невдовзі, в міру розгортання активних воєнних дій на території України, героїчного супротиву Збройних сил України і українського народу агресії РФ та збільшення жертв війни, в тому числі серед мирного населення України, країни Євросоюзу розділилися на декілька груп щодо ставлення до цієї війни та умов її завершення: на умовну «партію війни» – до повної перемоги над Росією (Естонія, Литва, Латвія, Польща, а також Словаччина, Чехія) та «партію компромісу» (Австрія, Угорщина, Кіпр). Між цими групами країн-членів Євросоюзу балансують Франція, Німеччина, Італія та деякі інші країни. Тобто, серед держав-членів ЄС, а точніше – серед їх правлячих еліт, є ті, хто активно підтримує Україну до її остаточної перемоги над агресором (т. зв. «яструби»), є ті, хто пропонує сторонам якнайшвидше сісти за стіл мирних переговорів для знаходження компромісних рішень (т. зв. «голуби»), і є т. зв. «страуси», для яких «це не наша війна» і які керуються лише власними національними інтересами. Йдеться, зокрема, про Угорщину, відносини якої з Україною в останні роки були досить напруженими і яка після початку повномасштабної агресії РФ проти України виявляла особливу позицію серед країн-членів ЄС, наприклад, заборонила транспортування західної зброї Україні через її територію, блокувала прийняття шостого пакету санкцій ЄС проти РФ, наполягаючи на торгівлі енергоносіями за рублі та на відмові від заборони на купівлю російських нафти і газу. На цьому фоні невипадково 2 травня 2022 р. прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан опинився на сайті українофобів «Миротворець».

Натомість Фінляндія 2 травня 2022 р. відмовилась від контракту на побудову «Росатомом» атомної станції «Ханхіківі». 12 травня 2022 р. прем'єр-міністр Фінляндії Санні Марін і президент Саулі Ніїністе офіційно оголосили про намір вступу Фінляндії в НАТО. 4 травня 2022 р. посольство Швеції повернулось до Києва. Королівство Швеції також оголосило про намір прискореного вступу в НАТО, незважаючи на істеричну реакцію Кремля. 4 травня 2022 р. Європейська комісія оголосила шостий пакет санкцій проти РФ. Угорщині було запропоновано перехідний період до 2024 р., аби відмовитись від російської нафти, але Будапешт продовжив блокування прийняття цього рішення.

22 травня 2022 р. президент України В. Зеленський прийняв у Києві президента Польщі А. Дуду, який виступив у Верховній Раді з емоційною промовою. Польща зажадала від Німеччини і Франції більш послідовної підтримки

України. Натомість Італія висунула «мирний план», який пропонував припинення вогню на лінії фронту, відкриття морського коридору для експорту українського зерна в обмін на поетапне зняття санкцій з Кремля, збереження територіальної цілісності України, але з виведенням питання Криму за лаштунки домовленостей, проведення нової конференції з європейської безпеки за участі РФ.

Загалом, утома Європи від війни, здавалося, вела до «примушення» України до миру замість силового встановлення миру без путінської Росії. 3 червня 2022 р. голова Верховної Ради України Р. Стефанчук відвідав Берлін. Українська сторона висловила сподівання на німецьку пунктуальність щодо термінів постачання зброї Україні. Колишня канцлер А. Меркель, виправдовуючи свою політику щодо РФ, заявила, що не винить себе за спробу досягнути миру. Готуючись до саміту 23–24 червня 2022 р., на якому мали розглянути питання визнання за Україною статусу кандидата на вступ в ЄС, РФ грала на стереотипах європейських скептиків, аби перешкодити визнанню за Україною права вступу в ЄС. Скептики боялись, що позитивна відповідь Україні загострить проблему реформування Європейського Союзу. Це рішення опинилось у центрі протиріч між 27 державами-членами Євросоюзу. Але завдяки наполегливості української влади і підтримці громадськості країн-членів ЄС на саміті Ради Євросоюзу 23 червня 2022 р. одноголосним рішенням Україні було надано офіційний статус кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Бібліографія

Вандич П. Ціна свободи. Історія Центральної Європи. Київ, 2010.

Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.

Віднянський С. Проблемні питання партнерських відносин України з сусідніми країнами-членами ЄС та їх вплив на безпеку в Карпатському регіоні // Міжнародний науковий вісник. Випуск 1–2 (23–24). Ужгород, 2021. С. 18–32.

Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.

Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.

Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ, 2012.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Що дає Україні статус кандидата на вступ до ЄС?

Європейський Союз створив прецедент прийняття до своїх лав держави, яка має неврегульований територіальний конфлікт, коли 1 травня 2004 р. прийняв грецьку частину Кіпру. За межами ЄС залишається визнана тільки Туреччиною «Турецька республіка Північного Кіпру». Ця проблема досі залишається неврегульованою та перешкоджає конструктивним переговорам про вступ Туреччини до Євросоюзу. Тому питання визнання України офіційним кандидатом на вступ до ЄС має широкий геополітичний контекст. Туреччина визнана кандидатом у 1999 р. та почала переговори про вступ навесні 2005 року. Відтоді переговори були неодноразово перервані і досі не завершені. Український кейс відрізняється від турецького тим, що Україну та українців не сприймають в ЄС як представників іншої цивілізації. Захисники України від російської агресії об'єднали Євросоюз на рівні звичайних мільйонів європейців.

23 червня 2022 р. Європейська Рада визнала Україну офіційним кандидатом на вступ до Євросоюзу. Це важливий політичний чинник посилення позицій України у війні проти РФ. Європейський Союз не може собі дозволити, аби РФ військово-політично виграла в Україні. Після завершення війни ЄС буде головним підрядником відновлення економіки України.

Отже, які нові переваги дає Україні статус кандидата на вступ до Європейського Союзу як першого етапу на шляху до повноправного членства в ЄС?

Насамперед, це рішення є потужним політичним сигналом, що ЄС змінює своє ставлення до України від «політики сусідства та східного партнерства» до «політики розширення», і одного дня Україна стане членом цього елітного європейського об'єднання. А сам процес приєднання розпочнеться після того, як усі нинішні держави-члени ЄС одноголосно підтримають рішення про початок переговорів про вступ, тривалість яких, як свідчить практика, може бути різною в кожному окремому випадку. Нагадаємо, що наразі, окрім України, статус кандидата мають ще шість країн: Туреччина (отримала статус у 1999 році), Північна Македонія (2005), Чорногорія (2010), Сербія (2012), Албанія (2014), Молдова (2022). Подали заявку на вступ та вважаються потенційними кандидатами Боснія і Герцеговина, Косово та Грузія. У процесі переговорів країні-кандидату потрібно привести своє законодавство у відповідність до законодавства ЄС, а також імплементувати політичні, соціальні, економічні, судові та адміністративні реформи. Отже, надання статусу кандидата стане потужним політичним поштовхом до прискорення розпочатих трансформацій в усіх, визначених ЄС, 35 політичних сферах та подальшої інтеграції України до спільного ринку Євросоюзу.

Окрім політичного аспекту, важливими є й економічні переваги від отримання Україною статусу кандидата на членство в ЄС. Країна-кандидат отримає доступ до фінансових інструментів Євросоюзу, які допоможуть швидше проводити необхідні реформи. Йдеться, зокрема, про т. зв. Єдиний передвступний інструмент – IPA, спрямований на інвестування в соціально-економічну сферу країн-кандидатів. Чинна на сьогодні програма IPA розрахована на 2021–2027 рр. і загальний бюджет якої складає 14,1 млрд євро. Частиною

цього інструменту є програма IPARD, в рамках якої ЄС надає країнам-кандидатам фінансову та технічну допомогу для розвитку сільських територій та сталого сільськогосподарського сектора, що є особливо актуальним для України. Також Україна може отримати доступ до індивідуальних програм і проєктів економічної допомоги Європейського Союзу. Досвід використання цих інструментів фінансування та програм ЄС, а також прямих іноземних інвестицій іншими країнами-кандидатами свідчить про їхній вплив на зростання ВВП за паритетом купівельної спроможності. Крім того, Україна зможе отримувати довгострокові кредити від ЄС, а також допомогу у вигляді грантів на освіту, культуру, охорону здоров'я тощо.

За прогнозами аналітиків Центру «Нова Європа», Україна може стати привабливим місцем для європейських інвестицій уже після завершення російсько-української війни. Унікальність ситуації з Україною полягає в тому, що вона подала заявку на вступ до ЄС і отримала статус кандидата в розпал війни та потребуватиме значних фінансових надходжень для відбудови після її завершення (з 2014 р. ЄС вже надав Україні допомогу в розмірі 17 млрд євро), що може передбачати і особливий підхід з боку Європейського Союзу, зокрема розробки унікального комплексного механізму з відновлення України, який би паралельно допомагав їй у підготовці до повноправного членства в ЄС.

Бібліографія

Вандич П. Ціна свободи. Історія Центральної Європи. Київ, 2010.

Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.

Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.

Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.

Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.

Марсель Х. Ван Херпен. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна. Київ, 2014.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.

Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи. Львів, 2013.

Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ, 2012.

Фахурдінова М. Фінансування та поштовх до реформ: що дасть Україні статус кандидата на членство в ЄС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/05/11/7139235/

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Чи можлива особлива процедура вступу України до Європейського Союзу в умовах війни?

28 лютого 2022 р., на п'ятий день після початку широкомасштабної агресії РФ проти України, українське керівництво звернулось до Європейського Союзу щодо невідкладного приєднання України до ЄС за новою спеціальною процедурою. Правовий порядок Євросоюзу не передбачає особливої процедури вступу. У червні 1993 р. були вироблені копенгагенські критерії членства, які охоплюють критерії спроможності країни-претендента мати функціональну ліберальну демократичну політичну систему, запровадити норми європейського права до національного права, мати економіку, здатну витримувати конкуренцію на Спільному ринку ЄС. Висока планка цих вимог до членства в ЄС обумовила тривалий період підготовки до вступу посткомуністичних країн Східної Європи. Країни Балтії (Естонія, Латвія, Литва), країни Вишеградського блоку (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), а також балканська країна Словенія вступили в ЄС тільки в 2004 році. Ще одна балканська країна Хорватія взагалі стала членом ЄС в 2013 році. Кандидатами на вступ до ЄС є решта балканських країн: Сербія, Боснія і Герцеговина, Республіка Північна Македонія, Косово, Чорногорія. Наразі жодна з цих країн на сто відсотків не готова завершити переговори про вступ до ЄС, якщо брати до уваги копенгагенські критерії.

У самому ЄС фактично відбувся розкол на прихильників швидкого вступу України, які ще до війни підписали декларації підтримки європейської перспективи України, та скептиків. Польща, Естонія, Латвія, Литва виступають за прискорену процедуру вступу України до ЄС, адже під час російської агресії Україна послідовно, ціною життів своїх громадян, захищає європейські цінності. Натомість французький міністр з європейських справ Клеман Бон зазначив, що вступ України не можливий за рахунок зниження рівня вимог і критеріїв членства в ЄС. З іншого боку, надання статусу кандидата на вступ в ЄС – той самий «якір», який не дає збитись з обраного курсу. Євросоюз неготовий повноцінно прийняти до своїх лав країни Західних Балкан. Україна за територією, кількістю населення та проблемами сприймається скептиками в ЄС як додаткова проблема, а не можливість для нової якості європейської інтеграції.

Утім, 23 червня 2022 р. Європейська Рада одноголосним рішенням визнала Україну країною-кандидатом на вступ до Європейського Союзу. Політичні зміни можуть відбутись досить швидко, адже конституційні та правові зміни для розбудови демократії на руїнах автократії можна запровадити вчасно. Переорієнтація економіки на європейський спільний ринок відбувається повільно. Перелаштування менталітету та культури на шлях демократії та свободи вимагає чимало часу. Українське суспільство рухається цим шляхом понад тридцять років. Теоретично можлива процедура «ad Hoc» «для даного

випадку», але не було історичних прецедентів такого «аварійного» вступу до ЄС країни, яка веде війну і тим паче під час активної фази війни.

Звичайно, питання особливої процедури вступу України в ЄС активно використовується російською пропагандою. Відмова Україні в швидкому набутті членства в ЄС може зіграти на користь російській пропаганді, яка експлуатує наративи «помилковості європейського вибору України та неминучість раціональної орієнтації на союз з Росією». Альтернативний варіант швидкого вступу України в ЄС не розглядається у Кремлі, але в такому випадку там також можуть спекулювати на «неминучості розпаду Євросоюзу внаслідок перевантаження українськими проблемами». Україна в геополітичній «сірій зоні» влаштовує РФ, адже залишає можливість продовження агресивної політики проти України та Євросоюзу.

Бібліографія

Бруннермайєр М., Гарольд Дж. Євро та боротьба ідей. Київ, 2019.

Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.

Гелд Д. Глобальні трансформації. Київ, 2004.

Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.

Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. Київ, 2011.

Тюшка А. Договір про Конституцію для Європи. Львів, 2013.

Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ, 2012.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Якими є українські мережі впливу в ЄС як чинники європейської інтеграції?

Поняття «м'яка сила» має глибоке історичне коріння. В європейській традиції можна говорити про діалектику взаємовпливу «м'якої сили» і жорсткої сили на прикладі праць Н. Макіавеллі. У 1990 р. в сучасному сенсі це поняття використав американський політолог Дж. Най. «М'яка сила» ширше за поняття пропаганди як формування інформаційного порядку денного, який має посилювати позитивні риси та нівелювати негативні тенденції, презентувати позитивний імідж держави. В інформаційному суспільстві динамічно змінюються образи держав. Репутація держави в міжнародних відносинах є важливим символічним капіталом, який визначає можливості представлення України в країнах-членах Європейського Союзу та послідовного захисту українських національних інтересів. Традиційно напрям культурної дипломатії вважався другорядним, порівняно з політичними, військовими або торговельно-економічними формами дипломатії. Але на межі XX–XXI століть, коли під впливом процесів глобалізації змінюються засади міжнародних відносин, популярним стає поняття «м'якої» сили, тобто ефективної культурної дипломатії, яка покликана не лише допомагати реалізації політичних, економічних або безпекових інтересів, а й має виконувати самостійну роль маркера української національної ідентичності на міжнародній арені. Важливо порівняти досягнення і проблеми реалізації вітчизняної культурної дипломатії, з одного боку, в країнах-засновницях процесу європейської інтеграції (ФРН, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург), а з іншого боку, в країнах, які стали членами ЄС 1 травня 2004 р., але є найближчими європейськими сусідами України (Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Румунія).

З початком гібридної війни, спрямованої проти нашої держави та цінностей західної цивілізації, Європа отримала чергове підтвердження стратегічного значення культурної дипломатії як інструменту захисту національної безпеки. Культурна дипломатія є справою не лише офіційних державних органів, а й структур громадянського суспільства. Недостатньо якісний імідж України, який впродовж досліджуваного періоду склався в громадській думці європейців, не в останню чергу обумовлений сприйняттям складнощів адаптації українського суспільства і української держави до європейських цінностей. У період 1991–1994 рр. головним чином були закладені передумови для розвитку вітчизняної культурної дипломатії. Але нечітке зовнішньополітичне позиціонування України, дефіцит фахових дипломатичних кадрів, недостатнє фінансування заходів культурної дипломатії перешкодили формуванню в Європі позитивного іміджу України. Певні зрушення відбулися впродовж періоду 1994–2004 рр., але для нього загалом властиві були недоліки першого періоду, доповнені багатовекторним курсом коливання України між Заходом і Росією. Внаслідок цього Україна продовжувала сприйматися як «запасний гравець Європи», а не як потенційний кандидат на вступ до ЄС.

Внутрішньополітична ситуація вийшла зі стабільного стану під впливом Помаранчевої революції 2004 р., яка намітила вектор зміни зовнішньополітичних орієнтирів України. Але впродовж періоду 2005–2010 рр., завдяки не в останню чергу зусиллям вітчизняної європейської культурної дипломатії, вдалося змінити ставлення провідних країн ЄС до України. Завдяки цьому було започатковано переговори про підготовку Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Однак період 2010–2013 рр. знову повернув Україну до «позаблокової багатовекторності», внаслідок чого вона опинилась у «сірій зоні» між ЄС і Росією. Відповідно переважно «сірим» був імідж України в країнах-членах ЄС. Вкотре внутрішньополітична ситуація змінилася під впливом Революції Гідності 2013–2014 рр., яка рішуче повернула Україну в напрямку Європейського Союзу. Однак «гібридне» російське втручання у внутрішні справи України, анексія Криму, агресія на Донбасі ще більше ускладнили внутрішньополітичні і зовнішньополітичні умови формування та реалізації європейської культурної дипломатії України. Досвід 2014–2021 рр. засвідчив важливість створення спеціального «Українського інституту», покликаного здійснити якісні зміни в процесі системного формування позитивного іміджу України в країнах-членах ЄС. Це можливо на основі правильного представлення функцій, чіткого ментального і духовного представництва в ЄС української культури.

Українська діаспора одночасно є об'єктом вітчизняної культурної дипломатії з точки зору систематичних державних зусиль, спрямованих на збереження української національної ідентичності представників української діаспори в країнах їхнього перебування, й суб'єктом у процесі реалізації заходів та проєктів культурної дипломатії в країнах, де представлені вихідці з України. Причому від збереження української національної ідентичності представниками діаспори залежить ступінь їхньої активної участі в ролі суб'єктів формування й реалізації вітчизняної європейської культурної дипломатії. В процесі вирішення цього завдання має бути сформована чітка державна стратегія взаємодії з представниками української діаспори в країнах-членах ЄС, а також має бути враховано специфіку становища представників української діаспори в країнах перебування. Суттєва роль у досягненні цих цілей належить «Українському інституту», для якого неурядові громадські організації української діаспори вже становлять комунікаційну мережу, через яку можна реалізовувати стратегічні й тактичні завдання європейської культурної дипломатії України.

Насамкінець, культурна дипломатія України в Європі повинна сприяти подоланню скептичних настроїв у деяких країнах-членах ЄС щодо значення та перспектив європейської інтеграції загалом і щодо європейської перспективи України зокрема. Адже не всі європейці вважають боротьбу за свободу Європи метою номер один. РФ, яка веде «гібридну війну» проти західних ліберальних демократій принаймні з 2007 р., якщо брати за точку відліку промову Путіна на Мюнхенській конференції з питань безпеки, розраховує, що економічні санкції матимуть ефект бумеранга для європейської економіки. Зростання цін на енергоносії, скорочення кількості робочих місць, інфляція за розрахунками кремлівських стратегів мають схилити Європу до співпраці з РФ, всупереч військовим злочинам, скоєним в Україні. До того ж, Росія здійснює активну підступну інформаційну, пропагандистську та диверсійну війну в країнах ЄС

щодо компрометації самої ідеї європейської єдності та європейської перспективи України.

Європейський скептичний популізм є тим ризиковим чинником, який підриває потенціал ліберальної демократії. Тому європейський скептицизм, який полягає в уповільненні процесу європейської інтеграції України, є загрозою для ліберальної демократії в самому ЄС. Теза про те, що Європейський Союз не може вважатись досконалим без України, має бути підкріплена нашою системною інформаційною роботою, в тому числі засобами культурної дипломатії серед європейських партнерів і союзників. Допомога Україні від європейців є допомогою європейців самим собі, аби не допустити російської агресії та уникнути масштабної світової війни.

Бібліографія

Вандич П. Ціна свободи. Історія Центральної Європи. Київ, 2010.

Волковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. Київ, 2008.

Герст Дж. Історія Європи. Київ, 2021.

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Київ, 2010.

Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2021.

Дженкінс С. Стисла історія Європи. Київ, 2021.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Матяш І. та ін. Культурна дипломатія. Підручник. Київ, 2021.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Яке значення для України має оборонно-безпекова стратегія Європейського Союзу «Стратегічний компас»?

Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу від часу його створення займала чільне місце в діяльності ЄС, але тільки на початку 2022 р. отримала закріплення в першій спільній стратегії. 21 березня 2022 р. на зустрічі в Брюсселі міністри закордонних справ та оборони 27 країн-учасниць Євросоюзу схвалили рішення про прийняття першої в історії спільної стратегії ЄС в галузі безпеки та оборони під назвою «Стратегічний компас безпеки та оборони для Європейського Союзу, який захищає своїх громадян, цінності й інтереси та сприяє міжнародному миру і безпеці» (далі – Стратегічний компас). Робота над Стратегічним компасом розпочалася влітку 2020 р. за головування та активної підтримки ФРН в Раді ЄС. Для його підготовки був проведений перший в історії комплексний аналіз загроз ЄС в 2020 р. Це допомогло виробити спільне розуміння загроз і викликів, з якими ЄС зіткнеться найближчим часом. Реалізація цього документа як спільного стратегічного бачення політики ЄС в безпековій і оборонній сфері розрахована на середньострокову перспективу – до 2030 року. «Це не просто ще один політичний документ. Це програма дій з конкретними заходами та строками їхнього виконання», – наголосив верховний представник Євросоюзу з зовнішньої та безпекової політики Ж. Боррель, представляючи проєкт Стратегічного компасу 16 листопада 2021 р. на прес-конференції в Брюсселі.

Структурно Стратегічний компас поділяється на резюме, вступну частину, п'ять блоків-розділів (сучасний світ, дії, безпека, інвестування, партнерство), висновки. Документ надав стратегічну перспективу і детальний опис інструментів та ініціатив, необхідних для забезпечення швидших, рішучіших і надійніших дій ЄС у політико-безпековій сфері. У Стратегічному компасі підкреслено, що людство живе в епоху стратегічної конкуренції та складних загроз безпеці конфліктогенного характеру, в тому числі у вигляді як гібридних викликів, так і актів прямої агресії. Особливо наголошується на факті повернення війни в Європі з невиправданою і неспровокованою агресією Росії проти України. Це, а також серйозні геополітичні зрушення, ставлять під сумнів здатність Євроспільноти просувати своє бачення майбутнього безпекового світопорядку й ефективно захищати свої інтереси.

У цій ситуації ЄС прагне захищати європейський порядок безпеки, суверенітет, територіальну цілісність і незалежність держав у межах міжнародно визнаних кордонів. Підтримка України в протистоянні військовій агресії Росії спрямована на відновлення миру в Європі. Водночас, сильніший і діяльнісно ефективніший ЄС у сфері безпеки та оборони сприятиме зміцненню глобальної та трансатлантичної безпеки. Він також доповнюватиме НАТО, яке залишається основою колективної оборони для його членів. У цьому сенсі ЄС підтверджує свій намір активізувати підтримку глобального міжнародно-правового порядку на вироблених світовою спільнотою на чолі з ООН і діючих

зараз міжнародних нормах і правилах. Тут підкреслюється ключове значення суттєвого піднесення ролі ЄС як впливового політичного дієвця: «Ми повинні діяти як сильний і злагоджений політичний діяч, щоб підтримувати цінності та принципи, що лежать в основі наших демократій, брати на себе більше відповідальності за безпеку Європи та її громадян і підтримувати разом з партнерами міжнародний мир і безпеку, а також безпеку людини, визнаючи при цьому особливий характер політики безпеки та оборони певних держав-членів». З цією метою ЄС в умовах великої війни в Європі вживає негайних і безпрецедентних дій. Він разом з партнерами захищає європейський і глобальний порядок безпеки, а також зміцнює свої геополітичні позиції. На перспективу ЄС має бути стійкішим до гібридних загроз, кібератак і кліматичних ризиків, природних катаклізмів і пандемій, що є надзвичайно актуально і вагомо для нього як перспективного потужного міжнародного дієвця.

Загалом, «Стратегічний компас безпеки та оборони для Європейського Союзу, який захищає своїх громадян, цінності й інтереси та сприяє міжнародному миру і безпеці», став першою оборонною стратегією в історії ЄС. Завдяки відзначеним аспектам, на думку творців документа, Стратегічний компас як обґрунтування нового імпульсу безпеки та оборони ЄС викладає амбітний і досяжний план зміцнення європейської політики безпеки та оборони до 2030 року. На кону – європейська безпека, і євроспільнота повинна бути здатна та готова захищати своїх громадян, захищати спільні інтереси, проєктувати загальноєвропейські цінності та робити внесок у формування безпечного глобального майбутнього. Як зазначив міністр закордонних справ Латвії Е. Ринкевичс, цей документ «дає необхідний інструментарій для того, щоб ЄС разом з НАТО став реальним гравцем у геополітичній обороні та безпеці». Але це лише початок шляху в біфуркаційних умовах російської широкомасштабної агресії проти України. Від практичної реалізації напрямків Стратегічного компасу, в тому числі в плані допомоги Україні, значною мірою залежатиме перспектива перетворення ЄС як світового економічного актора в потужного глобального політико-безпекового дієвця.

Водночас, виникає уповні логічне та вмотивоване питання про значення Стратегічного компасу для України. Сам по собі Стратегічний компас, головні принципи і спрямовані вектори якого укладалися в часи гібридної агресії Росії проти України, лише контурно враховує і окреслює реалії російсько-української війни з 24 лютого 2022 р. Проте закріплення в документі ЄС визначення невмотивованої та несправедливої російської агресії щодо України змінює не лише ставлення, але й практичний підхід ЄС в бік консолідації зусиль як у напрямку введення дуже серйозних економічних санкцій проти Росії, включно з повним енергетичним ембарго, так і надання Україні реальної потужної фінансової, гуманітарної, економічної й, особливо підкреслимо, воєнної допомоги. Вагоме значення тут має співпраця держав ЄС з партнерами у рамках колективних домовленостей у Рамштайні від 26 квітня 2022 р. і спільність дій з США, які ввели ленд-ліз для України. На перспективу ж Стратегічний компас може слугувати одним із вагомих імпульсів для підвищення рівня і змісту співробітництва між Євроспільнотою та Україною як державою-кандидатом у члени ЄС.

Бібліографія

A Strategic Compass for Security and Defence For a European Union that protects its citizens, values and interests and contributes to international peace and security (Brussels, 21 March 2022). URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-7371-2022-INIT/en/pdf

Глобальний і регіональний виміри міжнародної безпеки: колективна монографія / за ред. М. Мальського, Р. Вовка, П. Байора. Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2020. 366 с.

Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990–2016 рр.). Тернопіль: Вектор, 2017. 668 с.

Давимука О. О. Ухвалення «Стратегічного компасу» Європейського Союзу. URL: https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/ukhvalennya-stratehichnoho-kompasu-yevropeyskoho-soyuzu

Європейські сили швидкого реагування – ЄС затвердив першу оборонну стратегію. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/22/7333453/index.amp

Мартинов А. Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу. Київ: ПанТот, 2009. 260 с.

Мельник О. Нова модель безпеки в Європі: чим допоможе Україні стратегія «компас». URL: https://razumkov.org.ua/statti/nova-model-bezpeky-v-yevropi-chym-dopomozhe-ukraini-strategiia-kompas

Стратегічний компас ЄС: від морських дронів до діалогу з Україною. URL: https://amp.dw.com/uk/stratehichnyi-kompas-yes-vid-morskykh-droniv-do-dialohu-z-ukrainoiu/a-59843928

Schubert Klaus, Müller-Brondeck-Bocquet Gisela. Die Europäische Union als Akteur der Weltpolitik. Opladen. 2000. 290 s.

Яворович Т., Богданьок О. ЄС затвердив «стратегічний компас» у сфері безпеки та оборони. Про що йдеться у документі. URL: https://suspilne.media/amp/220073-es-zatverdiv-strategicnij-kompas-u-sferi-bezpeki-ta-oboroni/

Алла КИРИДОН, Сергій ТРОЯН

У чому полягає механізм захисту ООН?

Протягом усього історичного періоду існування українських земель спочатку імперська Росія, пізніше радянська, нарощували зусилля для повного поглинання України. Україна потрібна Росії як політичне, економічне й духовне опертя. Росія зацікавлена у сировинних ресурсах України і, в першу чергу, в уранових покладах, рідкоземельних металах, титані, марганці, золоті, крейді, солі, енергетичних ресурсах, залізній руді тощо. Населення Росії потребує значної кількості продуктів харчування: українського хліба, цукру, олії, м'яса, молока, птиці, фруктів і городини та ін. Все це є в Україні, зростає на родючих українських чорноземах, вирощується і плекається українськими трударями.

Привабливими для Росії є не тільки вагомі професійні трудові ресурси України та кваліфікована робоча сила, а також інтелектуальний і науковий потенціал; розвинутий військово-промисловий комплекс, розширена й ефективна соціальна інфраструктура, що розбудована в державі тощо. До того ж, Україна пишається своєю прадавньою історією, плекає культурні раритети, історичні пам'ятки – перлини архітектури, серед яких безліч соборів і церков; зберігає музейні колекції. Кілька десятків історичних пам'яток України визнано неперевершеними надбаннями світової культури, віднесено до світової спадщини ЮНЕСКО і перебувають під захистом цієї організації.

Російська Федерація, яка називала себе гарантом суверенітету України, без оголошення війни напала на Україну. Російська агресія проти України зруйнувала систему безпеки Української держави.

Безпекові схеми, що запроваджуються в міжнародних відносинах, мають кілька рівнів і варіантів захисту. Формуються, на наш погляд, на односторонньому, дво- і багатосторонньому рівнях. Перший сфокусований на розбудові власних безпекових ресурсів, формує схеми внутрішнього захисту, що спираються тільки на збройні сили власної держави. Зрозуміло, ніхто не виключає з такого варіанта придбання іноземної і продаж власної зброї, проведення спільних навчань тощо. Другий рівень, що зростає з двосторонньої підтримки дружніх країн, покликаний захищати вже двох партнерів. Цей варіант часто формується і виростає на засадах стратегічного партнерства, які розробляються, приймаються і запроваджуються обома державами, що реалізують названу схему безпеки. Вищим виявом саме такого захисту, на наше переконання, є надання власних збройних сил з метою відвернення небезпеки, що загрожує стратегічному партнерові. В новітній історії міжнародних відносин, хоча й не часто, але трапляються подібні випадки. Стратегічне партнерство на вищому рівні у свій час було закріплено Сполученими Штатами Америки з деякими із своїх партнерів, таких як Японія, Республіка Корея, Тайвань тощо. Однак поки що ми не бачили в повномасштабній дії відповідної реалізації засад стратегічного партнерства, яке називаємо класичним.

Існує, за нашою схемою, і третій рівень захисту – захист колективний, у якому беруть участь кілька держав, що об'єднують власні зусилля в протистоянні ворогові. Така схема вже подібна безпековій мережі, якою оточують себе

колеги по боротьбі. Така мережа-сітка містить військовий, інформаційний, кібернетичний, ідеологічний захист, а також охоплює космічний, повітряний, над- і підводний простір тощо. Всі ці напрями чітко розроблені, ролі кожного учасника визначені і вкладаються в єдину схему оборони проти агресора.

Під час холодної війни радянська пропаганда такі схеми противника називала військовими блоками – яскравий приклад Північно-Атлантичного Альянсу (НАТО), посилюючи негативну компоненту в самій назві. Водночас власні військові угруповання російською пропагандистською машиною йменувались як союзи держав або безпекові об'єднання, як, наприклад, Організація Варшавського договору (ОВД), утворена 1955 р. Радянським Союзом із його сателітами з радянського табору, а також Організація Договору колективної безпеки (ОДКБ), започаткована Кремлем ще з Ташкентського договору 1992 р., куди були втягнуті деякі колишні республіки СРСР. Зазначені вище колективні об'єднання переважно мають характер регіонального стримування і захисту, тобто не беруть на себе відповідальність за безпеку всього світу, а ареал, який охоплюють за всіма тактичними і стратегічними варіантами, не виходить за межі їхнього впливу.

Найвищим рівнем захисту світового масштабу могла би пишатися тільки одна захисна система – система безпеки Організації Об'єднаних Націй. Саме вона володіє правами і обов'язками захищати весь світ від війни. Хоча ця організація не є військовим об'єднанням, однак вона має всі важелі впливу на агресора: визначати, нейтралізувати і відповідно карати за злочини проти людства і людяності.

В ситуації, що склалася навколо України, тільки ця система – система колективної безпеки ООН – покликана і спроможна захистити нашу державу від агресора і припинити війну. Система світової безпеки, що формувалася із закінченням Другої світової війни, була закладена в засадничих документах Організації Об'єднаних Націй. В її основу покладено механізм безпекової мережі Організації, закріплений у Статуті ООН. Так, у статтях цього найважливішого для людства правового документа йдеться про зобов'язання всіх держав згідно зі статтею 2 Статуту Організації утримуватися від погрози силою або застосування сили проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави.

Світова спільнота, реагуючи на російську агресію проти України, в рамках ООН прийняла важливий пакет відповідних захисних документів. Підтримуючи заяву Генсека Організації від 24 лютого 2022 р., 141 країна одностайно підтвердила суверенітет України (!). Ці держави підтримали резолюцію ГА ООН з вимогами до РФ стосовно припинення агресії проти України. Серед них – навіть такі, що перебувають у сфері російського впливу, як, наприклад, Сербія. Водночас деякі інші узалежнені від російського фактора не брали участі в голосуванні, тобто на перший погляд начебто «проігнорували» цю процедуру, як, наприклад, Венесуела. Але така формула висловлювання незгоди з якимось рішенням і демонстрації своєї позиції часто застосовується в дипломатичній практиці. Така поведінка часто допомагає державам «зберегти обличчя», щоб у кінцевому рахунку не зіпсувати стосунки, які пізніше доволі складно відновити. Тільки 5 країн не підтримали рішення ГА ООН

з вимогами до РФ про припинення агресії проти України. Серед таких Росія, Республіка Білорусь, Сирія, КНДР та Еритрея.

Зазначимо, що Резолюція ГА ООН вимагає від Росії не просто припинити напад, а водночас вирішити питання деокупації Криму та Донбасу. При цьому, спираючись на резолюцію від 1974 р. про визначення агресії як використання збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, учасники обговорення підтвердили відданість суверенітету, незалежності, єдності та цілісності України, включно з її територіальними водами. Таке означає наступне: доки РФ не звільнить загарбане море – вона буде вважатися агресором. При цьому є важливим також і те, що ООН засуджує будь-які заяви Російської Федерації про застосування зброї масового знищення. ООН звертає увагу також на потенційний вплив війни на зростання продовольчої небезпеки в усьому світі, оскільки Україна є експортером зерна та іншої сільськогосподарської продукції, коли мільйони людей зіштовхуються з голодом або загрозою голоду, відчувають серйозну нестачу продовольства в кількох регіонах світу. ООН розуміє: якщо Росію не зупинити зараз, вона не обмежиться Україною.

Однак всі зазначені вище застороги, заяви, міжнародне засудження агресії і агресора – Російської Федерації не привели до позитивного результату. **Росія вчергове зловжила своїми правами Постійного члена Ради Безпеки та заветувала рішення, що стосується її агресії проти України**. Тим самим Росія порушила засадничу норму Статуту ООН. На жаль, відсутність одностайності постійних членів на 8979-му засіданні Ради Безпеки ООН унеможливила виконати головну задачу цієї безпекової структури щодо захисту України та підтримання міжнародного миру та безпеки.

Звернення України до ООН, засудження російської агресії, визнання Росії агресором тощо висунули на порядок денний наступне, не менш важливе, а з точки зору скоєного злочину проти людей питання особливої ваги, – саме **про правомірність членства Росії в ООН**. Зазначена проблема давно тривожить не одне покоління дипломатів різних країн світу, що належним чином оформили своє членство в Організації Об'єднаних Націй. Стосовно членства Росії в ООН виникають сумніви і застереження, які вже вийшли з забуття майже восьмидесятирічної давнини. Саме тоді під час і після Другої світової війни трійка країн-переможниць: США, СРСР і Велика Британія домовлялись про майбутній світоустрій. Ідею створення нової світової безпекової організації висунув тодішній Президент США Франклін Делано Рузвельт, в пам'ять якого назву ООН лишили незмінною.

Гостро постало питання про впровадження системи голосування в майбутній організації, оскільки вибудовувалась ця структура за вимогами універсалізму: одна держава при прийнятті рішень під час голосування мала лише один голос. Між творцями ООН велася жорстка боротьба за додаткові голоси. Йосиф В. Сталін наполягав на включенні всіх радянських республік до складу майбутньої ООН. Однак лідер США аргументовано відхиляв пропозиції радянського керівника тим, що республіки СРСР не були суверенними державами, оскільки делегували право зовнішніх зносин центру – Москві ще 1922 р. при створенні СРСР.

Після довгих дебатів Сталіну вдалося залишити за союзом три місця: України, Білорусі і СРСР. Перші дві республіки – як найбільш постраждалі під час війни й окупації. Щоб провідні країни визнали такий варіант, Сталін навіть змінив конституції Союзу і республік шляхом нової редакції потрібних статей, «повернувши» республікам положення про право міжнародних відносин, забране – «делеговане» при створенні СРСР.

У тексті Статуту ООН й до сьогодні немає згадки про Росію. Йдеться лише про СРСР як постійного члена Ради Безпеки ООН. Отже, Росія на відміну від України та Білорусі, ніколи не була членом ООН. Суть полягає в тому, що Росія та СРСР – це окремі держави, різні суб'єкти міжнародного права, яких у жодному разі не можна ототожнювати. Як відомо, коли СРСР припинив своє існування як суб'єкт міжнародного права і як геополітична реальність у 1991 р., автоматично було припинене і його членство в ООН. Однак у тому ж самому році місце Союзу в Раді Безпеки ООН, і як наслідок в Генеральній асамблеї Організації всупереч Статуту захопила Росія, абсолютно безпідставно оголосивши себе «державою-продовжувачем» Союзу. На підтримку членства РФ в ООН та постійного місця в Раді Безпеки в обхід Статуту Організації «спрацювали» також дружні відносини між пострадянськими республіками й «особисті контакти» перших осіб США і Росії.

У зв'язку з зазначеним виникає питання: чому Росія стала правонаступницею Радянського Союзу? І на яких підставах Росія посіла місце в Генеральній Асамблеї ООН і постійне місце у найвищому за впливовістю структурному органі Раді Безпеки ООН?

Відповідь полягає в наступному. Після розпаду СРСР в 1991 р. Сполучені Штати Америки розглядали Російську Федерацію як державу – єдину правонаступницю СРСР. Інших правових підстав чи документів, на яких ґрунтується правонаступництво, немає. Жодних рішень РБ та ГА ООН щодо прийняття РФ до ООН не було схвалено. Більше того, ст. 23 Статуту ООН не містить згадки про Росію в переліку постійних членів Ради Безпеки. І Секретаріат ООН не оприлюднив відповідних документів стосовно кваліфікаційних кроків із набуття членства РФ в Організації, якими зобов'язані пройти всі пошукувачі членства і які пройшли цим шляхом на противагу Росії, і що підтверджують останні тенденції в ООН.

Росія була визнана де-факто правонаступницею насамперед через страх США перед радянським ядерним спадком. У результаті: Росія успадкувала радянське місце в Раді Безпеки ООН. Росія прийняла всю власність СРСР, всі міжнародні договори та зобов'язання Радянського Союзу і стала єдиною ядерною державою на пострадянському просторі.

За період існування ООН можна спостерігати низку прецедентів щодо зміни статусу держав: і розпад, і розмежування, і об'єднання, і утворення нових держав тощо. При цьому всі, бажаючи набути членства, проходили відповідну процедуру, передбачену Статутом ООН. Про застосування ст. 4 Статуту, що регулює питання набуття членства в ООН, докладно розповідає, наприклад, досвід Пакистану. У 1947 р. розпалася Британська Індія, і на її території утворилися нові держави – Індійський Союз і Пакистан, при цьому Індія залишила право членства в ООН, а Пакистан пройшов спеціальну процедуру його оформлення. Інший приклад висвітлює ситуацію щодо ротації країн –

претендентів на членство в ООН. Так, Тайвань був замінений Китайською Народною Республікою в Раді Безпеки в 1971 р. Для цього знадобилося дві третини голосів Генеральної Асамблеї. Отже, є прецедент. І такі зміни можливо здійснити за міжнародної волі.

Протиснувши через ООН питання свого членства та переступивши через Статут ООН, Російська Федерація не тільки не дотримується положень Статуту ООН – ця країна грубо порушує його,

Чи є вихід з цієї ситуації і чи можна віднайти певні механізми в самій системі ООН для розв'язання проблеми? Оскільки немає правового документа, на підставі якого Росія є правонаступницею Радянського Союзу як постійний член Ради Безпеки ООН, цей фактичний статус може бути переглянутий також на підставі інших порушень нижченаведених принципів.

Проаналізувавши події, що склалися, а також відповідні міжнародні документи, слід звернути увагу на наступні компоненти системи міжнародного буття, які можуть бути використані для наближення системи до розв'язання проблем в інтересах України. Перш за все, це **обов'язок доброї волі або обов'язок сумлінності.** Стаття 2 Статуту ООН встановлює зобов'язання, що всі її учасники, щоб забезпечити всім права та вигоди, які випливають із членства, мають сумлінно виконувати взяті на себе зобов'язання відповідно до Статуту. Ця ж формула згадується в Преамбулі резолюції Генеральної Асамблеї ООН щодо агресії проти України. Сумлінність відіграє важливу роль у зверненні України до Міжнародного Суду, в якому вона стверджує, що юридичні аргументи, наведені Росією для виправдання вторгнення, суперечать добросовісній реалізації Конвенції про геноцид 1948 р. Отже, згадане вище положення Статуту ООН може стати основою для правового аргумента протидії агресору – постійному члену Ради Безпеки.

Наступне положення – **принцип неприпустимості зловживання правом**. Відповідно до нього постійний член Ради Безпеки ООН (у даному випадку агресор) не має права блокувати подальші резолюції Ради Безпеки, спрямовані на виконання основної мети цієї установи всупереч інтересам постійного члена Організації.

Організація Об'єднаних Націй є відповідальною за мир і стабільність у всьому світі, відповідальною за життя і добробут людей і всього живого на планеті Земля. Однак – не тільки. Поза зазначеним**, ООН є відповідальною за культурний пласт людства**, за всі культурні надбання, що створені людськими цивілізаціями. Таку високу і важку місію Організація взяла на себе. І цю роботу покладено на спеціалізовану структуру ООН – Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО, англ. *United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. UNESCO)*, заснованої 16 листопада 1945 р. ЮНЕСКО прагне до встановлення миру через міжнародне співробітництво в галузях освіти, науки і культури. Програми ЮНЕСКО сприяють досягненню Цілей сталого розвитку, визначених у порядку денному в галузі сталого розвитку на період до 2030 р., прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН у 2015 р.

ЮНЕСКО забезпечує збереження 1073 об'єктів Світової спадщини; координує Системи раннього попередження цунамі; прагне забезпечити якісну освіту для всіх; працює з відновлення історичних пам'яток; заснувала дослід-

ницьку лабораторію світового рівня СЕЗАМЕ в Йорданії, що створена за моделлю Європейської організації з ядерних досліджень (CERN) тощо.

Україна набула членства в ЮНЕСКО з 12 травня 1954 р. Координує співпрацю національних інституцій Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, яку створено відповідно до Указу Президента України від 26 березня 1996 р. До складу Національної комісії входять понад 60 учасників – представники міністерств і відомств, керівники кафедр ЮНЕСКО, українських об'єктів, унесених до Списку всесвітньої спадщини, представники громадських організацій, а також володарі спеціальних статусів ЮНЕСКО «Артист ЮНЕСКО в ім'я миру» та «Чемпіон спорту ЮНЕСКО». Україна має хороший практичний досвід роботи з цією організацією не тільки у сфері захисту історичних надбань, а й у подоланні гуманітарних катастроф, наприклад, Чорнобильська трагедія. ЮНЕСКО була першою, хто звернувся до всього світу із закликом порятунку України від наслідків Чорнобильської трагедії, і всі її учасники долучилися до реалізації цієї благородної справи. Україна активно використовує трибуну ЮНЕСКО для розповсюдження об'єктивної інформації про злочини, які чинять російські загарбники на українській території. Українські дипломати розгорнули широку кампанію проти російського головування в Комітеті всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Українську позицію підтримали держави-члени ЮНЕСКО, які бачать, що РФ брутально порушує Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, знищує та руйнує об'єкти культурної спадщини в Україні, й відтак не має ніякого права очолювати Комітет всесвітньої спадщини і проводити його сесію на своїй території.

ЮНЕСКО розробила багатопрофільний механізм порятунку людських надбань. Однією зі складових цього механізму є розробка системи виявлення, оцінки, порятунку і захисту проявів і явищ світової спадщини. За списком об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО Україна налічує сім таких найменувань, загальна кількість яких у світі сягає понад тисячу. Завдяки своєму членству в ООН з 1945 р., Україна, тоді радянська республіка, тільки в роки «перестройки» 12 жовтня 1988 р. приєдналася до Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини й ратифікувала цей документ. Водночас перша українська пам'ятка увійшла до переліку об'єктів світової спадщини 1990 р., що затверджено на 14-й сесії Комітету світової спадщини ЮНЕСКО.

Список світової спадщини поповнюється тими об'єктами, які є шедеврами людського генія, винятковими для культурної традиції, видатними прикладами архітектурного або технологічного рішення тощо. Ці та інші критерії допомагають визначити і зробити популярними та зберегти унікальні об'єкти. Деякі українські міста є учасниками Мережі креативних міст ЮНЕСКО, у країні функціонує мережа асоційованих шкіл і кафедр ЮНЕСКО, що беруть участь у міжнародних освітніх проєктах. Після тимчасової окупації Криму Росією ЮНЕСКО проводить моніторинги ситуації на півострові у сфері своєї компетенції.

2021 р. український уряд запропонував внести до переліку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО ще 17 українських об'єктів. Водночас 1 липня на 5-ому позачерговому засіданні Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини черговий оригінальний елемент «**Культура приготування українського борщу»** було затверджено в списку нематеріальної культурної

спадщини ЮНЕСКО, що потребує негайного захисту [7]. Серед українських надбань до світової спадщини потрапили Київ: собор святої Софії та прилеглі чернечі будівлі, Києво-Печерська лавра, Львів – ансамбль історичного центру, геодезична дуга Струве, букові праліси і давні ліси Карпат та інших регіонів Європи, резиденція митрополитів Буковини та Далмації, дерев'яні церкви карпатського регіону в Польщі та Україні, а також історичне і символічне стародавнє місто Херсонес таврійський і його хора.

Під час російської окупації Криму і, зокрема Севастополя, 2014 р. у фондах Херсонеського історико-археологічного музею-заповідника зберігалось понад 200 тисяч знайдених під час розкопок експонатів. Тут розташовані залишки оборонних мурів, житлових кварталів, лазень, ремісничих споруд, християнських церков, театру тощо. У період окупації об'єкту світової спадщини загрожує знищення через використання у військових і комерційних цілях. 2015 року вже було зруйновано одну з античних ділянок хори. **Крим являє собою найважливіший об'єкт світової цивілізації з огляду й на те, що саме тут розташований центр зародження християнства в слов'янському ареалі**. І цим центром є Херсонес Таврійський, де прийняли хрещення київські князі, звідки пішла легендарна християнізація всього краю.

Кримський півострів був і є особливо важливим також і для Росії. Перша причина полягає в тому, що Крим – це геостратегічний об'єкт і тактичний плацдарм для контролювання не тільки Чорного і Азовського морів, а також і виходу у Середземномор'я. Водночас, є й вагоміша причина: **обґрунтування російської ідеології і засадничої концепції історичного походження Росії. Походження від Візантійської імперії – колиски християнства.**

Крим – останній клаптик візантійської величі – центру християнства, центру світової цивілізації, культури і світових надбань. Історичні документи свідчать: сучасна Росія не має власних історичних коренів слов'янства, оскільки почалася з угро-фінських племен і була започаткуванням перших поселень дітьми і внуками наших київських князів. «Татаро-монголи були «хрещеними батьками» московської державності», – доводить видатний історик України Ярослав Дашкевич.

Де ж взяти їй було передісторію? В кого запозичити? Вихід було знайдено – підкорити українство, а київську землю і історію України привласнити собі. Це роблять перші московські царі, закріплює цар Петро І, посилює імператорка – ліквідаторка українського козацтва Катерина ІІ. Історія Криму таким чином надала російській державності необхідні століття для формування її історичної тяглости – від величі Візантії до Московії. Звідти і пішла легенда про «третій Рим», тобто Росію.

Отже, **обґрунтування тяглости російської історії було винайдено через привласнення чужої історії і фальсифікацію історичної правди.**

Бібліографія

Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Чекаленко Л. Зовнішня політика України: підручник для ВНЗ. Київ. «LAT&K», 2015. 477 с.

Текст рішення ООН про агресію РФ проти України. Коментований переклад. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/03/2/7135100/

Людмила Д. Чекаленко. Зовнішньополітичні механізми забезпечення національної безпеки України: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора політичних наук. Київ. Інститут світової системи і міжнародних відносин НАН України. 2007. 36 с.

Людмила Д. Чекаленко. Щодо можливостей захисту України через механізми ООН (Protect Ukraine through the UN mechanism). Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/shchodo-mozhlyvostei-zakhystu-ukrainy-cherez-mekhanizmy-oon-protect-ukraine-through-the-un-mechanism.html

Бервено С. М. Принцип неприпустимості зловживання правом у договірних зобов'язаннях // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2006. № 32. С. 276–287.

«Рейдерське захоплення»: як Росія присвоїла собі місце СРСР в ООН // Зовнішні справи. 2019, № 2–3. С. 19.

Росію позбавили права. URL: https://unesco.mfa.gov.ua/news/rosiyu-pozbavili-prava-provesti-sesiyu-komitetu-vsesvitnoyi-spadshchini-yunesko-v-kazani

Перемога у війні за борщ – наша! URL: https://www.pap.pl/ua/news%2C1272780%2Czastupnicya-glavi-mzs-ukrainskiy-borsch-u-spisku-spadschini-yunesko.html.

Security Council resolution 29 of 12 August 1947. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL1/454/09/pdf/NL145409.

Людмила ЧЕКАЛЕНКО

Яким є ставлення європейських інтелектуалів до російсько-української війни?

Лідери суспільної думки залишаються важливими суб'єктами впливу на громадську думку. Часто точка зору лідера суспільної думки презентує її в контексті інтерпретації фактів, яку аудиторія хоче почути. Переконання ґрунтуються на дискусіях та раціональному розгляді фактів заради пошуку кращих рішень складних проблем. Наш спосіб сприйняття інформації ґрунтується на складних психологічних, філософських та практичних моделях мислення, які засновані на історичному досвіді. Сприйняття фактів – це процес засвоєння інформації з навколишнього світу та і з нас самих. Кожна людина має власне поле сприйняття інформації, яка властива тільки цій особистості та сформована під впливом цінностей і соціальних норм. Європейські інтелектуальні еліти, володіючи раціональним мисленням, усвідомлюють значення українського героїчного опору російській агресії для розвитку ліберальної демократії та соціальної ринкової економіки.

Провідні німецькі інтелектуали, наприклад, різняться за критерієм емоційності підтримки України. Політолог Андреас Умланд послідовно підтримує український опір російській агресії. Професор Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана Мартін Шульце Вессель наголошує, що Путін веде війну проти української нації. Класик німецької філософської думки Юрген Габермас констатував, що Європа не може дозволити собі, аби Україна програла війну Росії.

А відома французька історикиня, професор Сорбонського університету в Парижі Франсуаза Том переконана, що Путін, розв'язавши підступну війну проти України, хоче її радянізувати, як свого часу Сталін радянізував Центральну Європу. Зокрема, в статті «Путін: фаза самознищення» вона пише: «Російський президент не здатний вчитися на своїх помилках або навіть визнати, що він не безпомилковий. Його реакція на кожну невдачу – ескалація. Ця логіка знищення обертається проти інструментів російської влади». Водночас Ф. Том зазначає, що російські «західники», які завжди були схильні занадто персоналізувати політику, продовжують фантазувати про «реформатора», який дозволить комфортно зблизити Росію і Захід. «Путін зі своїми комплексами і манією величі, безумовно, небезпечний, наголошує вона. Але російську проблему ніяк не вирішити, змінивши його людиною з «сераля», як би він не контрастував по стилю зі стилем Путіна. За деспотизмом одної людини ховається грізна машина влади, ефективність якої можна виміряти двадцатьма роками в Росії та за кордоном. Заміна її представника ні в якому разі не буде означати ні демонтажу цієї машини, ні відмови від російського енергетичного проєкту. Західникам прийдеться вимірювати зміни в дії, ні риторикою та поступками, які нічого не варті, на зразок визволення політв'язнів. Критерієм повинно стати повернення всіх територій, вкрадених у сусідів Росії, визнання реальної незалежності усіх пострадянських держав як обов'язкової умови зняття санкцій».

Видатний американсько-французький письменник, режисер та журналіст Джонатан Літтель з моменту вторгнення Росії в Україну видав кілька статей, у яких писав про те, навіщо Путіну ця війна, закликав російське суспільство взяти відповідальність за порятунок країни у свої руки та звинувачував західні країни в нерішучості та відповідальності за появу Путіна. Зокрема, в інтерв'ю «Українській правді» він наголошував, що «життєво важливим для Путіна є цей месіанський комплекс, його власний образ… ідея, що їм потрібно відновити імперію, їм потрібно відновити, за його словами, слов'янські землі, і вони мають мати Україну. І якщо вони не будуть рішуче переможені на полі бою і не викинуті принаймні туди, де вони були до 24 лютого, то, мабуть, вони вважатимуть це якоюсь перемогою для них. Тому цьому необхідно рішуче запобігти. Заради України, але й заради всієї Європи і навіть самої Росії».

З перших днів підступної військової агресії РФ проти України відомі історики сусідніх західноєвропейських держав висловлюють підтримку й солідарність з героїчним українським народом і бажають Україні перемоги над агресором. Наприклад, уже 25 лютого 2022 р. Комітет словацького історичного товариства при Словацькій академії наук прийняв публічну заяву про військову агресію Росії проти України. А в заяві Польського культурологічного товариства йдеться про глибоку солідарність міжнародної академічної спільноти з українським народом і засудження російського агресора.

Активно коментує агресію РФ проти України та героїчний опір українців окупантам в засобах масової інформації Чеської Республіки відомий чеський історик, професор Карлового університету в Празі Ян Рихлік, який, зокрема, закликає НАТО до більш дієвої допомоги Україні, адже «постійною обороною ще ніхто жодної війни не виграв, а без важкої зброї взагалі наступати неможливо». А в травні 2022 р., в розпал російсько-української війни, у «Видавництві Лідове новини» в Празі вийшло з друку друге, доповнене видання книги добре відомих у наукових колах істориків – Яна Рихліка, Богдана Зілинського і Паула Р. Магочія «Історія України» (перше видання побачило світ у 2015 р.). Нове видання доповнене окремим розділом про драматичні події в історії України в 2014–2022 рр. На особливу увагу заслуговує передмова до другого видання «Історії України», написана Я. Рихліком в умовах російсько-української війни і з урахуванням брехливих наративів Кремля про історію України, її державність і культуру. В ній наголошується, що «Двадцять четвертого лютого 2022 р. буде вписано чорними літерами до книги з новітньої історії: в цей день російська армія без офіційного оголошення війни напала на сусідню суверенну державу – Україну... Український народ об'єднався через війну. На момент написання цих рядків ракети падають на українські міста, а столиця Київ готується до оборони. Не знаємо, як закінчиться цей бій. Наше повне співчуття, звичайно, на боці України, чий єдиний «злочин» в очах Кремля полягає в тому, що його громадяни хотіли обрати прозахідну орієнтацію. Військова перевага Росії очевидна. Сама Україна може захищати себе від Росії, але, на жаль, вона не може перемогти в цій війні до того часу, поки в самій Росії не відбудуться фундаментальні політичні зміни. Але навіть якщо Путін переможе у військовому плані, політично він нічого не здобуде. Політично він уже програв: став ненадійним партнером, тому що публічно брехав світові, і такій людині вже не можна довіряти. Він об'єднав Захід, як ніколи раніше.

Він домігся того, що бази НАТО і складні системи озброєнь тепер, безсумнівно, будуть розміщені в країнах Східної Європи. Але найголовніше: він поставив Росію в тотальну міжнародну ізоляцію і викопав траншею між росіянами і українцями, яку не вдасться вилікувати навіть через сто років».

Далі автор передмови пише про зрозуміле зростання інтересу до історії України в умовах російсько-української війни і підкреслює, що пропонована читачеві книга «також є відповіддю на тиради Путіна про те, що української нації не існує, що Україна не має жодних традицій власної державності і може існувати тільки в союзі з Росією. Читач цієї книги переконається, що Україна, навпаки, має багату історію, яка загалом не є історично пов'язана з Росією, і що українська нація виникла подібно і приблизно в ті ж часи, як і інші нації цієї частини Європи... Водночас автори та видавництво цим хочуть віддати належне героїчним захисникам України, які борються не лише за Україну, а й за свободу всієї Східної Європи».

Нарешті, не можна в цьому контексті не згадати ставлення до російсько-української війни видатного історика, письменника та громадського діяча Тімоті Снайдера. Хоча він є громадянином США, але вся його плідна творча діяльність присвячена історії Європи, зокрема т. зв. «кровавим землям» Центрально-Східної Європи, тому його теж можна віднести до європейських інтелектуалів. Останнім часом з'явилися чимало його публікацій про причини і характер агресії Росії проти України, значення російсько-української війни та її можливі регіональні й глобальні наслідки тощо. На особливу увагу, з нашого погляду, заслуговує його виступ на київському Безпековому Форумі в травні 2022 р. на тему «Чому перемога України важлива для світу?», в якому Т. Снайдер навів десять причин, «чому ми маємо мислити в парадигмі української перемоги». Зокрема, ключовою причиною він назвав перемогу України як єдиний шлях досягнення миру. Далі він наголосив, що перемога України важлива: для безпеки регіону, особливо для народів країн Балтії, для Польщі, Румунії, Молдови; насамперед для громадян України; для захисту демократії в Україні і демократії загалом; для захисту базового принципу – всі нації рівні, а держави заслуговують на повагу, і тому перемога України стане ще одним поштовхом до постімперіалістичного світу; для пам'яті і об'єктивного прочитання Другої світової війни; для майбутнього самої Росії; для відновлення світової торгівлі, адже Україна є величезним виробником продовольства для решти світу. І заключною причиною важливості перемоги України в цій війні, яка певним чином підсумовує всі попередні, Т. Снайдер назвав політику майбутнього, адже перемога «допоможе не лише українцям, а й усім нам спрямувати свою увагу до майбутнього. «Вважаю, дуже важливо, аби європейці та інші допомогли в тому, аби запропонувати українцям майбутнє після цієї війни – в сенсі членства в ЄС та потужної допомоги, яка дасть Україні відбудуватися. Але це двосторонній процес. Якщо ми відкриті в тому, як ми дивимося на Україну і цю війну, ми можемо побачити, що українці пропонують майбутнє й нам», – завершив свій виступ на Форумі Т. Снайдер.

Бібліографія

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.
Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Мак Фол М. Від холодної війни до гарячого миру. Харків, 2021.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Перепелиця Г. М. Україна й Росія. Війна в умовах співіснування. К., 2019.

Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.

Попадюк Федор. Джонатан Литтель: Путин и его правительство никогда не заботились о людях России. Их это никогда не волновало. Для них это просто слуги. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2022/07/17/7358525/

Попович М. Кровавый век. Київ, 2017.

Шльогель К. Український виклик. Відкриття європейської країни. Київ, 2017.

«Це війна не Путіна, а Росії». Німецький історик про колективну відповідальність і досвід німців. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-61707862

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

У чому полягає значення європейських студій в Україні в умовах російсько-української війни?

Повномасштабна російська агресія проти України кинула виклик усім демократичним й гуманістичним цінностям європейської цивілізації, невід'ємною частиною якої є наша держава. У цей доленосний час кожен українець в межах своїх можливостей бореться за перемогу у війні та європейський вибір України – вибір, за який ми платимо найвищу ціну. Особлива відповідальність у цій боротьбі лягає на професійну спільноту істориків, зокрема викладачів та дослідників європейських студій, важливим завданням, історичною місією яких є служіння суспільству і в умовах війни, адже наша зброя – це слово і перо. Тому ми повинні розповідати правду про цю війну, її передумови, причини та реальні й можливі геополітичні наслідки, спростовувати російську брехливу пропаганду та її історичні наративи, в тому числі про т. зв. історію «єдиного російського народу» та «русский мир»» і, що не менш важливо – виокремити раз і назавжди історію українського народу, України з «російської тіні», показати, що ми – європейська нація, історія якої з прадавніх часів тісно пов'язана і є невід'ємною складовою європейської історії, а також відкривати Європу українцям, наше спільне минуле з європейськими народами, формувати, особливо в молодої генерації, глибоке й цілісне розуміння європейських цінностей та європейських інтеграційних процесів і цим закладати міцний фундамент європейського майбутнього України.

Водночас, європейські студії в Україні, на наше переконання, є дієвим засобом популяризації європейського напряму розвитку України, а також подолання все ще існуючої системної кризи цивілізаційної самоідентифікації українського суспільства, формування і закріплення європейської ідентичності українців. Адже успіх європейської інтеграції України, реалізації закріпленого в Конституції України її європейського вибору як магістрального шляху розв'язання внутрішніх і зовнішньополітичних, економічних і соціокультурних проблем, вряд чи можливі без зміцнення європейської ідентичності українців, усіх громадян України – і на Заході, і на Сході, і на Півдні, і на Півночі. Звичайно, європейська ідентичність громадян можлива лише в справжній європейській державі – демократичній, правовій, безпечній, успішній, заможній. Але не менш важливим є й самоусвідомлення громадян, формування якого залежить не лише від політично-правової системи, соціально-економічного становища, добробуту та способу життя, міжнародного оточення тощо, але й від колективної історичної пам'яті, на формування якої суттєвий вплив мають саме європейські студії.

Університетська практика викладання та дослідження курсу «Європейські студії» є сталою науковою традицією для університетів країн євроатлантичного простору. Принаймні в наявному наразі вигляді зазначена традиція сформувалась у 1990-х роках і не зазнала досі принципових змін.

Навіть побіжний огляд досягнень у викладанні і науковому аналізі проблематики «Європейських студій» засвідчує факт наявності широкого спектру підходів, які консолідуються міждисциплінарним підходом, насамперед,

до дослідження проблем європейської інтеграції. Зазначена традиція є домінантною для університетів США, Великої Британії, «старих» та «нових» держав-членів Європейського Союзу. Наприклад, традиція Гарвардського університету у викладанні і дослідженні «європейських студій» консолідує вивчення інституційних і функціональних засад розвитку європейської інтеграції, а також національного досвіду країн-учасниць Європейського Союзу, зокрема, в контексті інтересів США.

Маастрихтський університет студентам, які навчаються за програмою курсу «Європейські студії», пропонує системний підхід до вивчення проблем європейської інтеграції і розвитку Європейського Союзу. Провідні британські вищі навчальні заклади Оксфорд і Кембридж у процесі викладання курсу «Європейські студії» також зосереджуються на міждисциплінарних студіях системного аналізу специфіки розвитку Європейського Союзу. Аналогічних принципів дотримуються викладачі курсу «Європейські студії» Ягеллонського університету.

Такий консолідований підхід до викладання і наукового дослідження курсу «Європейські студії», зокрема, обумовлюється механізмами фінансування (надання грантів) задля підготовки «універсальних» аналітиків процесу європейської інтеграції (з точки зору історії, соціології, політології, економіки, політичної психології), а також майбутніх фахівців, які працюватимуть у національних і наднаціональних органах влади, котрі відповідальні за взаємодію між державами-членами ЄС та, власне, владними інститутами Європейського Союзу.

Зазначимо, що вивчення досвіду викладання курсу «Європейські студії», передусім у країнах євроатлантичного простору, дає підстави зробити висновок: 1) немає практики диференціації курсу «Європейські студії» за регіональним принципом (країни Західної Європи, країни Південної Європи, країни Центральної Європи, країни Східної Європи тощо). Насамперед тому, що такий підхід був би методологічно помилковим, позаяк не враховує системного підходу до викладання і дослідження такого складного історичного феномену як процес європейської інтеграції і його «результат» – Європейський Союз; 2) курс «Європейські студії», зрозуміло, не претендує на монополізацію «країнознавчого» напрямку досліджень і викладання фактичного матеріалу, який стосується європейського шляху кожної з нинішніх 27 країн-членів Європейського Союзу.

Бібліографія

Грицак Я. Подолати минуле: глобальна історія України. Львів, 2021.

Комарек С. Європа на роздоріжжі. Львів, 2020.

Корсунський С. Зовнішня політика в епоху трансформації. Як не залишитись на узбіччі історії. Київ, 2021.

Луук ван Міделлаар. Нова політика Європи. Київ, 2022.

Луук ван Міделлаар. Перехід до Європи. Київ, 2019.

Місяць війни. Хроніка подій. Промови та звернення президента Володимира Зеленського. Харків, 2022.

Орлова Т. В. Сучасна політична історія країн світу. Київ, 2016.

Перепелиця Г. М. Україна й Росія. Війна в умовах співіснування. Київ, 2019.

Плохій С. Брама Європи. Історія України. Київ, 2018.

Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси: монографія. За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ, 2020.

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ, Андрій МАРТИНОВ

Чим є китайський чинник у трикутнику відносин Росія–Україна–Китай та як він працює у російсько-українській війні 2022 р.?

Українсько-китайські відносини досягли апогею в 2013 р. Саме в цей рік завершився процес оновлення китайського політичного керівництва – замість Ху Цзіньтао новим головою КНР став Сі Цзіньпін. Новий лідер, серед іншого, проголосив активізацію зовнішньої політики КНР у вигляді ініціативи «Поясу та Шляху», спрямованої на якісне посилення китайських позицій у світовій економіці. Ключовим партнером Китаю на пострадянському просторі мала стати Росія і в другу чергу – Україна.

Нові підходи у китайській зовнішній політиці були позитивно сприйняті адміністрацією президента В. Януковича, який побачив у цьому можливість дещо збалансувати одночасний тиск на нього з Заходу та Росії: перший вимагав демократизації, другий – поглиблення політичної інтеграції в рамках путінських спроб відновлення «СРСР 2.0.» та розбудови «русского мира». Натомість Китай пропонував кредити та інвестиції в інфраструктуру, не висуваючи додаткових політичних вимог. Після великої підготовчої роботи візит В. Януковича в Китай був погоджений на 3–6 грудня 2013 р. І він його здійснив, попри те, що в Україні вже розгорнувся Євромайдан – масові протести проти скасування євроінтеграційного курсу та проти зближення з Росією, які живилися загальним невдоволенням населення авторитарним курсом В. Януковича та шаленим розмахом корупції на найвищому рівні.

5 грудня В. Янукович та Сі Цзіньпін підписали «Договір про дружбу і співробітництво між Україною і КНР» та «Спільну декларацію України та КНР про подальше поглиблення відносин стратегічного партнерства». Революція Гідності скинула В. Януковича, але Україна, яка повернулася на європейський шлях, посилала сигнали Китаю про готовність продовжити взаємовигідну співпрацю – 15 травня 2014 р., вже на фоні російської окупації Криму та агресії на Донбасі, Верховна Рада ратифікувала Договір, підписаний В. Януковичем. Втім, Пекін посилав протилежні сигнали, негативно поставившись до політичних змін у Києві. До речі, 8 лютого 2014 р. за 12 днів до початку російського вторгнення у Крим Сі Цзіньпін відвідав Росію і взяв участь у відкритті Зимових Олімпійських ігор у Сочі. У подальшому Китай відкрито не засудив російську агресію, хоча й не визнав анексію РФ українського Криму не стільки тому, що дійсно підтримував територіальну цілісність України, скільки через власні територіальні проблеми – з Тайванем, Тибетом, Сінцзяном та ін. Понад те, на тлі агресії проти України, російсько-китайські відносини пожвавилися. 20–21 травня 2014 р. відбувся візит В. Путіна в Китай, під час якого були підписані безпрецедентні економічні угоди, зокрема щодо поставок газу з РФ до КНР на 30 років.

За 8 років ситуація майже повторилася. Тільки вже В. Путін приїхав у Пекін на відкриття Зимових Олімпійських ігор 4 лютого 2022 р. – за 20 днів до брутального вторгнення в Україну. Тоді ж В. Путін та Сі Цзіньпін підписали

«Спільну заяву РФ і КНР про міжнародні відносини, які вступають у нову епоху, і про глобальний сталий розвиток». У ній відзначалося, що «дружба між державами не має кордонів», а «у співробітництві не має заборонених зон». У подальшому Китай заперечував публікації в західній пресі, у яких стверджувалося, що китайське керівництво було поінформоване про російські плани.

Так чи інакше, масштаб російського вторгнення в Україну для Китаю, ймовірно, все ж таки був досить неочікуваним. Безпосередньо в дні напередодні вторгнення посольство КНР у Києві працювало в штатному режимі та не закликало своїх громадян до евакуації. Коли вторгнення розпочалося, 24 лютого міністр іноземних справ глава МЗС КНР Ван Ї намагався терміново прояснити російські плани у телефонній розмові з главою МЗС РФ С. Лавровим (Ван Ї за її підсумками заявив, що Китай «визнає складну та особливу історію українського питання»). Наступного дня В. Путін подзвонив Сі Цзіньпіну, щоб особисто пояснити ситуацію. 24 лютого Китай в ООН виступив за мирне вирішення російсько-українського конфлікту, а не за негайне припинення російської агресії. Офіційний представник МЗС КНР Хуа Чуньїн у спілкуванні з мас-медіа відмовилася визначати російські дії проти України як вторгнення. У подальші дні Китай зберігав проросійський нейтралітет у своїх підходах, одночасно говорячи про підтримку територіальної цілісності України і про врахування занепокоєння Росії своєю безпекою, а також виступаючи проти міжнародних антиросійських санкцій.

Провал російського бліцкригу в Україні привів до певних змін у китайській позиції. 1 березня відбулася телефонна розмова міністрів іноземних справ Ван Ї та Д. Кулеби. Останній звернувся з проханням використати рівень відносин між Пекіном і Москвою, щоб примусити Росію припинити збройну агресію проти українського народу. Ван Ї у відповідь запевнив, що Китай готовий докладати усіх зусиль для припинення війни дипломатичним шляхом і підтвердив «тверду підтримку суверенітету та територіальної цілісності» України з боку КНР, відзначив стратегічний характер двосторонніх відносин. Втім, Ван Ї найбільше хвилювали питання евакуації китайських громадян з України, цьому Київ і посприяв.

3 березня Китай знову утримався при голосуванні за резолюцію Генеральної Асамблеї ООН, яка засуджувала російське вторгнення в Україну. А Ван Ї виступив з ініціативою щодо запобігання великомасштабної гуманітарної кризи в Україні. Ця ініціатива стосувалася наслідків російської агресії проти України та не була спрямована на її припинення по суті.

8 березня відбувся відеосаміт Сі Цзіньпіна, президента Франції Емануеля Макрона та канцлера ФРН Олафа Шольца. На ньому проявилися зміни в китайській позиції. Зокрема, Сі Цзіньпін зазначив, що ситуація в Україні викликає занепокоєння, і китайська сторона глибоко шкодує, що на європейському континенті знову вибухнула «війна» (а не «військова операція», як це намагалася просувати РФ, а за нею й офіційні китайські речники).

Проте 13 березня у західних ЗМІ, а згодом і в заявах американських високопосадовців, була оприлюднена інформація, що Росія звернулася до Китаю з проханням надати військово-технічну та економічну допомогу російським силам, що задіяні в збройній агресії проти України. І начебто Пекін позитивно відреагував на ці запити. Прогнозовано Росія, а згодом і Китай, виступили зі

спростуваннями цієї інформації. Пекіну все ж довелося докладати зусиль на офіційному рівні, щоб переконати міжнародну громадськість у своїй відвертості. 14 березня в Італії відбулася зустріч для обговорення агресії Росії проти України радника президента США з національної безпеки Дж. Саллівана та глави канцелярії ЦК КПК з іноземних справ Ян Цзечі. Також 14 березня посол КНР в Україні Фань Сяньжун зустрівся з главою Львівської обласної військової адміністрації М. Козицьким (китайське посольство через російське вторгнення було евакуйоване до Львова) і заявив: «Китай і Україна – це стратегічні партнери.... Китай – дружня держава для українського народу». Він також зазначив: «Китай ніколи не буде нападати на Україну, ми будемо допомагати, зокрема в економічному напрямі… . У цій ситуації, яка є нині у вас, будемо чинити відповідально. Ми побачили, наскільки великою є єдність українського народу, а це означає і його силу». За декілька днів, 17 березня, китайський МЗС заявив, що підтримує слова свого посла в Україні.

18 березня відбулися переговори Сі Цзіньпіна та Дж. Байдена, на яких китайський лідер заявив: «Конфлікт в Україні не відповідає нічиїм інтересам, а мир і безпека – найдорожча коштовність міжнародного співтовариства». 22 березня Дж. Салліван повідомив, що США не бачать ознак того, що Китай надає Росії військово-технічну допомогу. Така ситуація спостерігалася й надалі, принаймні станом на початок липня 2022 р. Однак Росія та Китай інтенсифікували економічну взаємодію, яка не підпадала під міжнародні санкції.

Питання російсько-української війни посіло одне з центральних місць на онлайн-саміті КНР – ЄС 1 квітня. Європейська сторона не приховувала свого розчаруванням небажанням Китаю вплинути на Росію, щоб та зупинила свою агресію. Верховний представник ЄС з іноземних справ і політики безпеки Ж. Боррель назвав переговори «діалогом глухих». За його словами, Пекін окреслив Москві лише одну «червону лінію» – не застосовувати ядерну зброю.

Деяка еволюція в китайській позиції щодо російсько-української війни проявилася після виступу Сі Цзіньпіна 21 квітня на Боаоському азійському форумі (так званий «Східний Давос»). Зокрема, лідер КНР висунув нову «ініціативу глобальної безпеки» для забезпечення сталого миру. У своєму виступі він не згадав ні Росію, ні Україну, ні російсько-українську війну. Однак, говорячи про сучасні виклики глобального управління, він зазначив, що сьогоднішній світ є добре сконструйованою машиною і спроба зняти з неї будь-яку деталь небезпечна критичним збоєм і найважчими наслідками. Ймовірно, що під «деталлю» малася на увазі Росія.

У розвиток «ініціативи глобальної безпеки» Китай став демонструвати більшу нейтральність. Показовими були його символічні кроки. 30 квітня китайське державне інформаційне агентство «Сіньхуа» оприлюднило два інтерв'ю – міністра іноземних справ України Д. Кулеби та міністра іноземних справ РФ С. Лаврова. На брифінгу 5 травня представник МЗС КНР Чжао Ліцзянь звернув увагу журналістів на одночасні публікації цих інтерв'ю, при цьому зазначивши: «І Росія, і Україна цінують справедливу та об'єктивну позицію Китаю з українського питання».

В рамках реалізації «ініціативи глобальної безпеки» Китай активізувався на західному напрямі. І якщо на саміті КНР–ЄС 1 квітня китайське керівництво не демонструвало бажання навіть обговорювати тему російсько-української

війни, то у травні, навпаки, активно висловлювало занепокоєння розвитком ситуації навколо України, зокрема під час переговорів Сі Цзіньпіна 9 травня з канцлером Німеччини О. Шольцем та 10 травня з президентом Франції Е. Макроном.

Про те, як Пекін оцінює російське вторгнення в Україну, почасти дає розуміння доповідь на внутрішньому відеосемінарі співробітника Китайської академії суспільних наук, екс-посла КНР в Україні (2005–2007 рр.) Гао Юйшеня, який дійшов висновку:

Остаточна поразка Росії – лише питання часу.

Росія не може контролювати, коли та як закінчиться ця війна.

Росія буде значно послаблена, ізольована та покарана в політичному, економічному, військовому та дипломатичному плані.

Водночас доповідач не висвітлив, якою буде китайська стратегія у зв'язку з озвученим прогнозом.

Китай неохоче йшов на офіційну комунікацію з Україною. Особистого діалогу між В. Зеленським і Сі Цзіньпінем станом на початок липня 2022 р. так і не відбулося. Тоді як 15 червня відбулися телефонні переговори В. Путіна та Сі Цзіньпіна. Крім того, останній виступив 17 червня у відеоформаті на Петербурзькому міжнародному економічному форумі.

Президент України В. Зеленський вперше з часу повномасштабного російського вторгнення позицію Китаю прокоментував наприкінці травня 2022 р. Зокрема, на його думку, Китай обрав політику бути в стороні, і Україну на сьогоднішній день влаштовує ця політика.

Але чи буде така політика Китаю влаштовувати Україну у післявоєнний період?...

Бібліографія

Головко В. Україна та Китай: еволюція відносин (2021 – травень 2022) / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2022. 199 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0016763

Українсько-китайські відносини у 1991–2020 рр. Науково-довідкове видання / Авт. кол.: В. Головко (відп. ред., кер. авт. кол.), І. Жигир, В. Мостова, К. Суворов. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2021. 463 с. URL: http://resource.history.org.ua/item/0016165

Володимир ГОЛОВКО

Які історичні підстави кваліфікувати Росію як терористичну державу?

Щоб дати відповідь на це питання, пригадаймо, що родоначальником Московської держави була агресивна Золота Орда, яка у свій час і ставку свою перенесла до Москви. Що однією з провідних ідей Московського царства стала згодом ідея Третього Риму. Що нав'язливою ідеєю Російської імперії була ідея панславізму з його російським наповненням. Що радянський період історії Росії позначений її новими агресивними устремліннями. Це XX століття.

У 1917 р. до влади в Росії прийшли більшовики з маніакальною ідеєю світової революції на чолі з «пролетарською Росією». Не зумівши подолати капіталізм «кавалерійським наскоком», вони впродовж багатьох десятиліть продовжували інспірувати комуністичні, ліворадикальні заколоти в багатьох країнах світу. Спочатку створювали умови для невдоволення населення, підтримували радикальні сили, партії і рухи, а потім – надавали «допомогу», виконували придуманий ними «інтернаціональний обов'язок». Так ідея світової революції трансформувалася в СРСР у право втручатися у внутрішні справи інших країн, спонсорувати радикалізм, нав'язувати свої політичні режими, свій світогляд, ставлячи їх шляхом терору й насильства під свій ідеологічний та економічний контроль. Задля цього та для самозахисту від впливів вільного світу СРСР постійно нарощував свій воєнний потенціал. На його зміцнення працювала вся економіка країни. В ній постійно зростала питома вага військових витрат.

Розгалужений військово-промисловий комплекс складав основу, становив хребет вищою мірою монополізованої радянської економіки, яка на 99% перебувала у власності держави і нею планувалася. На 70% вона була орієнтована на важку промисловість («виробляти зброю і виробляти машини для виробництва зброї»), і лише на 30% – на споживчі товари та послуги. Вартість виробів військового призначення в Союзі РСР втричі перевищувала вартість цивільної продукції. Із приблизно 100 млн працівників у СРСР 30–40 млн було зайнято в «оборонній» промисловості.

Військово-промисловий комплекс став державою в державі. На нього витрачався кожен четвертий карбованець державних витрат. Військові радгоспи, бази, аеродроми, порти, полігони, військові містечка, розгалужена мережа закритих міст-невидимок, містоутворювальних номерних підприємств і науково-виробничих центрів розкинулися на території в 42 млн га. Це становило 2% усієї території СРСР – фактично площа, яка дорівнювала 2/3 території України. Країна постійно виробляла нові танки, ракети, гвинтокрили, але не телевізори, холодильники чи пральні машини.

На середину 1980-х років, за різними оцінками, радянська економіка давала близько половини валового внутрішнього продукту (ВВП) США. Завдяки командній системі в радянській економіці 12–13% ВВП припадало безпосередньо на «оборону» (в США – 6,5%). Частка «оборонного» бюджету в державному бюджеті СРСР становила 45–50% (порівняно з 25–27% у США). Рівень

радянських військових витрат оцінювався в 250–300 млрд доларів на рік, що було близьким до американських витрат того самого періоду.

Звичайно, ці оцінки досить умовні, оскільки системи ціноутворення держав істотно різнилися, так само як і рівень зарплат, собівартості енергії, сировини. І все ж наведені цифри дають загальне уявлення про масштаби зусиль щодо забезпечення мілітарного потенціалу, що давало змогу СРСР наприкінці 1980-х років утримувати збройні сили в 3,9 млн осіб (у США – 2,2–2,3 млн) і мати значні кількісні, якщо не якісні, переваги в озброєнні більшості класів над США (а в деяких випадках і над усім світом, як це було з 60 тис. радянських танків або з міжконтинентальними ракетами середньої дальності й тактичними ядерними ракетами). Щороку в СРСР будувалося 11 підводних човнів. Радянська чисельна перевага не поширювалася хіба що на авіаносці, великі бойові кораблі та бойові гвинтокрили.

На забезпечення імперських амбіцій СРСР потребувалися все більші і більші кошти. Афганська війна, холодна війна, безперервна фінансова підтримка прорадянських режимів виснажували бюджет країни, яка нагадувала військовий табір. Крім економічної допомоги слаборозвиненим країнам, Радянський Союз ніс тягар величезних витрат, субсидуючи економіку країн так званого «соціалістичного табору». Нееквівалентний обмін у межах Ради Економічної Взаємодопомоги обходився у 8–10 млрд руб. на рік. Крім того, за рахунок партійних і державних коштів КПРС надавала систематичну допомогу зарубіжним «братнім партіям», страйкарям, політичним силам і організаціям, які виступали проти чинних режимів у своїх країнах.

Радянський Союз прагнув закріпити свою військову присутність усюди в світі. Окрім багатьох воєнних операцій з офіційною участю Радянської армії, її військовослужбовці в повоєнні роки брали участь у бойових діях більш ніж у 20 країнах Африки, Азії і Латинської Америки. Так звана «інтернаціональна допомога» зарубіжним країнам, а насправді – військова інтервенція, обійшлася Радянському Союзу, за неповними даними, загибеллю 16 тис. солдатів і офіцерів. Понад пів мільйона військовослужбовців армії і флоту становили так звані санітарні втрати.

За 1954–1989 рр. СРСР витратив на допомогу іноземним союзникам понад 144 млрд доларів. Навіть у 1989 р. так звана економічна допомога слаборозвиненим країнам становила 12 млрд руб. – четверту частину валового доходу країни. Половину цієї «економічної допомоги» становили військові поставки.

У 1980-х рр. Радянський Союз утримував півмільйонне угруповання військ у Центральній і Східній Європі (воно виконувало і окупаційні функції); за нею в західних округах СРСР під гвинтівкою стояли в другому і третьому ешелонах ще понад два мільйони; в Забайкаллі, на Далекому Сході і в Монголії – ще понад пів мільйона військ. Жодна інша країна світу не мала п'яти видів збройних сил, п'ятнадцяти воєнних округів, п'яти груп військ за кордоном, чотири флоти. Одночасно 60-тисячна армія вела війну в Афганістані; тисячі радянських радників навчали й забезпечували військовою допомогою десятки країн Азії, Африки й Латинської Америки. За торгівлею зброєю СРСР вийшов на перше місце в світі – понад 30 млрд дол. на рік, щоправда, 80% поставлялися на практично безоплатній основі як «допомога». Бази й опорні пункти авіації і флоту розкинулися на всіх континентах світу.

Зокрема, воєнні бази СРСР за кордоном були в Албанії, на Кубі, в Польщі, НДР, Фінляндії, Китаї, В'єтнамі, Сирії, Ємені, Сомалі, Ефіопії, Єгипті, Лівії, Тунісі, Індонезії, Гвінеї. Водночас в низці країн знаходились авіаційні бази СРСР, зокрема в Єгипті, Ефіопії, Сомалі, Ємені, на Кубі, в Гвінеї, Анголі, В'єтнамі. Присутність радянських військовослужбовців в тих чи інших країнах носила або постійний характер, або здійснювалась на основі відряджень. Дуже часто діяльність формувань радянських військових, спеціалістів була таємною.

Уся та гігантська воєнна машина оснащувалася і постачалася такою кількістю зброї та військової техніки, таким різноманіттям ракет, кораблів, підводних човнів, літаків, бронетехніки й артилерії, яку не могли собі дозволити ні США, ні будь-яка інша країна світу. З розвалом СРСР Росія, оговтавшись, почала відновлювати і зміцнювати зарубіжні воєнні бази. Нині путінська Росія має 25 воєнних баз за межами країни. Заради справедливості варто зауважити, що США мають значно більше воєнних баз за рубежем, але різниця в тому, що вони не використовують їх для подальшої експансії, не нав'язують іншим країнам свій політичний устрій, не втручаються у їхні внутрішні справи і не прагнуть поставити під свій контроль економіку й чужі території. Росія, як і в минулому СРСР, орієнтується на слабкі і хворі режими, використовуючи їх для подальшого підпорядкування, або на сусідні країни, які розглядає як свою власність.

Загалом у XX ст. різних форм військових окупацій Росії / СРСР зазнали Україна, Польща, Балтійські держави, території Фінляндії, Бессарабія і Північна Буковина, Іран, Угорщина, Румунія, Болгарія, Чехословаччина, Північна Норвегія, Данія, Німеччина, Австрія, Маньчжурія, Корея, Курильські острови, Афганістан.

Густонасиченим зброєю плацдармом залишалася у кінці 1980-х рр. окупована Україна. На її території був розміщений третій у світі за розміром ядерний потенціал, зокрема 46 ракет SS-24 шахтного базування з 460 ядерними зарядами, 130 SS-19 із 780 зарядами, разом 1240 бойових частин. В Україні були дислоковані підпорядковані Москві три загальновійськові та дві танкові армії, чотири повітряні армії, армія протиповітряної оборони і ракетна армія з сукупним особовим складом у 780 тис. військових. Згідно з радянською воєнною доктриною, ці війська мусили зламати оборону НАТО і вийти на узбережжя Ла-Маншу за два тижні після початку війни.

В наш час більшовицька ідея світової революції трансформувалася в путінській Росії в ідею «руського миру». З тією ж агресивно-терористичною суттю.

За фактом Росія розв'язала вісім воєн після розвалу СРСР: дві чеченські, Нагірний Карабах, Південна Осетія, Абхазія, Придністров'я, Грузія. Найбільш кривавою стала війна Росії з Україною. В усіх війнах країна-агресор вдавалася до методів терору. Постійно до методів терору вдається Росія нині у війні з Україною. З 2014 р. вона системно застосовувала терор щодо цивільних українців на окупованих територіях. Показовим актом міжнародного тероризму з боку Росії стало збиття нею малайзійського Боїнга МН-17.

Після повномасштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Росія посилила використання терору як методу війни. Це і терор через катування, вбивства беззбройних, цивільних людей, зґвалтування, насильницьке переміщення місцевого населення на окупованих територіях, що має до того ж

ознаки геноциду, і планомірні авіаційні, артилерійські та ракетні удари по цивільних об'єктах. Майже вщент зруйновані окупантами Бородянка, Буча, Маріуполь та інші міста. Вбивство в Оленівці щонайменше 50 українських військовополонених, ядерний шантаж усього світу з використанням Запорізької АЕС, продовольчий шантаж – незаперечні факти тероризму з боку Російської Федерації.

Крім прямих військових дій, Росія здійснює проти України масштабну гуманітарну агресію. Вона реалізується за трьома основними напрямами: 1) інспірується та підтримується інформаційно-пропагандистська війна; 2) ведеться цинічна мовно-культурна війна; 3) розпалена історіософська війна. Стратегічна мета Кремля полягає у знищенні ідентичності української нації, яка є системоутворювальним складником Української держави. Йдеться про безповоротну ліквідацію української державності, що має забезпечити, за визначенням українського правозахисника В. Василенка, «остаточне вирішення українського питання в контексті російських імперських прагнень».

В сенсі терористичної діяльності Росія може стояти в одному ряду з Північною Кореєю, Іраном, Кубою та Сирією, які визнані світом державами-спонсорами тероризму. Росію такою визнали нині Литва, Латвія та Україна, в якій 14 квітня 2022 р. прийнято Закон, що не лише визнає Росію державою-терористом, а й кваліфікує її політичний режим як «неонацистський за суттю і практикою». «Політичний режим РФ, зазначається в документі, є неонацистським за своєю суттю, практикою та ідеологічно наслідує націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим».

Росія – держава-терорист не лише стосовно України, а й інших країн – як у минулому, так і тепер. Історичні підстави для такої кваліфікації Росії світом цілком достатні.

Бібліографія

Василенко В. Незалежність як імператив // Тиждень, 2015, 20 серпня, № 33 (405).

Даниленко В. М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018.

Литвин В. Україна: утворення незалежної і суверенної держави (1991–2004). Київ, 2005.

Присланд Д. Красный флаг: история коммунизма / Пер. з англ. Москва, 2011.

Віктор ДАНИЛЕНКО, Олександр ДАНИЛЕНКО

Чому Росія визнана країною-спонсором тероризму?

Міжнародний тероризм як специфічна форма тероризму набув розвитку наприкінці XX – початку XXI століття. Основною метою міжнародного тероризму є розлад державного управління, посягання на стабільність міжнародних відносин, суспільну безпеку. Усталеного узагальнюючого визначення терміна міжнародний тероризм поки що не сформульовано. Генасамблея ООН у своїх деклараціях визначає міжнародний тероризм як злочин насильницького характеру, що має міжнародний відгомін та розрахований на створення атмосфери терору серед широкого загалу заради досягнення політичних цілей. «Країна-спонсор тероризму» – держава, яка підтримує своїми діями міжнародний тероризм.

Ще до початку масштабного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. Російська Федерація своїми діями могла б претендувати на включення до списку країн (Іран, КНДР, Сирія та Куба), які Державний департамент США визначає як держави, що підтримують міжнародний тероризм. Російський уряд підтримував сирійський режим Башара Асада. Повітряно-космічні війська Російської Федерації бомбардували мирні населені пункти в Сирії. Російські органи державної безпеки причетні до отруєння сім'ї Скрипалів у Великій Британії. Кремль створив та всіляко підтримує діяльність терористичних організацій «Донецька Народна Республіка» та «Луганська Народна Республіка». Збройні сили Росії причетні до збиття рейсу МН-17 на Донбасі в 2014 р.

Росія підлягає критеріям держави-терориста, адже її дії порушують міжнародно визнані правила та принципи ведення війни. Під час вторгнення в Україну російська армія здійснює системне та послідовне знищення українського народу, зокрема носіїв національної ідентичності, політичної культури. Акти геноциду в діях Росії проявляються, зокрема в депортації населення, вилученні з бібліотек українських книжок, облозі Маріуполя (постійні бомбардування житлових районів приазовського міста, відрізання жителів від поставок їжі, води, тепла, електрики, мобільного зв'язку), вчиненні масових звірств в містах Буча, Бородянка, Гостомель, Ірпінь та інших містах України. Авторитарний політичний режим Росії веде жорстоку та агресивну війну з використанням заборонених методів збройного конфлікту. Військовослужбовці Російської Федерації свідомо та систематично обирають цивільні об'єкти для бомбардувань, нищать об'єкти критичної інфраструктури, створюють штучні гуманітарні катастрофи в окремих регіонах України. Станом на 29 червня 2022 р. офісом Генеральної прокуратури задокументовано 20 243 воєнних злочинів та 10 071 злочинів проти національної безпеки України. Внаслідок збройної агресії, за офіційними даними ювенальних прокурорів, в Україні постраждало 968 дітей. При цьому 341 дитина загинула та 627 отримали поранення. За даними Управління Верховного комісара ООН із прав людини, через повномасштабну війну, розпочату Росією, упродовж з 24 лютого по 3 липня 2022 р. в Україні загинуло 4889 осіб та поранено 6263 цивільних людей. Більшість зафіксованих втрат серед цивільних були спричинені застосуванням вибухової

Інтернет-видання «Pingvin.pro». URL: https://pingvin.pro/gadgets/news-gadgets/rosiya-krayina-agresor-u-kiberprostori-yaka-zagrozhuye-usomu-svitu.html

зброї з широкою зоною ураження, включаючи обстріли з важкої артилерії та реактивних систем залпового вогню, а також ракетні й авіаудари. Російська Федерація здійснює нічим не виправдану агресію проти України не тільки на суші та на морі, а й у кіберпросторі. Кібератаки – це повноцінна складова війни Росії проти України. Російські військові хакери намагаються перешкоджати роботі енергетичного сектору, екстрених служб, зв'язку, логістики і таким чином створити в Україні гуманітарну катастрофу.

Верховна Рада України визнала Росію державою-терористом, а її політичний режим – неонацистським за «суттю і практикою». Генеральна асамблея на засіданні ООН 7 квітня 2022 р. підтримала рішення щодо припинення роботи РФ у Раді ООН з прав людини через грубі та систематичні порушення прав людини. Литовські депутати закликали створити спеціальний міжнародний кримінальний трибунал із повноваженнями видавати міжнародні ордери на арешт, зокрема щодо глав держав, урядів та інших посадових осіб. Члени Комітету Палати представників із закордонних справ, конгресмен-республіканець Джо Вільсон та конгресмен-демократ Тедд Лью, представили до нижньої палати Конгресу двопартійну резолюцію, в якій запропонували визнати Росію причетною до актів глобального тероризму: «на додаток до численних жорстокостей, вчинених військами РФ в Україні, продовжує потурати актам міжнародного тероризму, спрямованим проти політичних опонентів та різних країн у всьому світі. Російська Федерація має бути покликана відповісти за її акти глобального тероризму», 42 країни подали свої позови до Міжнародного кримінального суду по злочинах, які здійснює РФ на території України.

Надавши Росії статус держави-спонсора тероризму, цивілізований світ матиме можливість заборонити експорт в Російську Федерацію товарів подвійного призначення та вжити заходів економічного характеру проти інших країн, що ведуть бізнес із Росією, а також зможуть розширити болісні санкції стосовно російської економіки.

Олег БАЖАН

Яку шкоду заподіяв російський агресор вітчизняним місцям пам'яті про Голокост, здійснюючи ракетні обстріли України, та чи мало це міжнародний резонанс?

Під час повномасштабного воєнного нападу на Україну російський агресор підтвердив своє звіряче обличчя й тим, що наносив неодноразові удари по вітчизняних місцях історичної пам'яті про Голокост. Ще в перший день повномасштабного вторгнення російські війська обстріляли м. Умань – важливе для євреїв місто. Адже тут знаходиться могила засновника брацлавського хасидизму рабина Нахмана. А під час обстрілу Києва 1 березня ц. р., коли ворог намагався знищити телевежу, здійснюючи черговий ракетний удар по столиці, ракети потрапили по території меморіального комплексу Бабин Яр. Про це повідомляли як українські офіційні джерела, так і прес-служба групи розслідувачів Conflict Intelligence Team (CIT).

Російські ЗМІ «анонсували» цей авіаудар – військове керівництво країни-агресора заявило, що таким чином вони виведуть з ладу технологічні об'єкти СБУ. Фактично ж під час обстрілу Києва російські ракети вдарили в район меморіалу Голокосту «Бабин Яр» – по старому єврейському цвинтарю. Жертвами обстрілу київської телевежі, за даними Державної служби з надзвичайних ситуацій (ДСНС), стали п'ять людей, а ще п'ятеро громадян отримали різні поранення і були госпіталізовані. Напередодні Міністерство оборони РФ попереджало, що окупаційні війська знищуватимуть ретрансляційні вузли в Україні. Наголосимо й на тому, що всі ці об'єкти сприяють захисту Вітчизни та сповідують державницьку ідеологію. Київська телевежа – один із важливих об'єктів цієї сфери.

Війська РФ завдали ракетного удару по комплексу Бабин Яр 1 березня 2022 р. URL: https://focus.ua/static/storage/thumbs/740x375/f/e3/90764c1c-501c478774f31be8bd8322ec09881e3f.jpg?v=5153_1

URL: https://gdb.rferl.org/D1BBEE66-DFFE-46A5-9167-F6335AC42538_w1023_r1_s.jpg

За словами керівника Офісу президента України Андрія Єрмака атаку росіяни здійснили тоді, коли глава держави Володимир Зеленський давав інтерв'ю Reuters та CNN.

Фахівцям Групи Conflict Intelligence Team вдалося геолокувати місце влучення ракетного удару, який зробили російські військовослужбовці 1 березня в районі київської телевежі. Отримані дані, як відзначають у CIT, зіставили з картою маршруту євреїв, яких вели на розстріл у Бабин Яр із району Лук'янівки. «Виявилося, що удар припав туди, де євреїв роздягали перед розстрілом (за радянських часів ці місця забудовували різними інфраструктурними об'єктами)», – йшлося в повідомленні розслідувачів. Група CIT схильна до того, що основною метою російських військ під час ракетної атаки був не Бабин Яр, а сама столична телевежа. Проте розслідувачі розцінюють факт брутального обстрілу меморіального комплексу як «перший цілеспрямований удар по цивільному об'єкту».

Ракетний обстріл Бабиного Яру 1 березня ц. р. отримав значний міжнародний резонанс. Так, обстріл району меморіалу «Бабин Яр» став однією з тем розмови президентів США та України Джо Байдена та Володимира Зеленського. Президент України 20 березня ц. р., звертаючись через депутатів ізраїльського парламенту (кнесету) до громадян країни, порівняв російське вторгнення в Україну з подіями Другої світової війни. Президент заявив: «Народе Ізраїлю, ти бачив, як російські ракети вдарили по Києву, по Бабиному Яру. Ти знаєш, що це за земля. Там поховані понад сто тисяч жертв Голокосту, там давні київські кладовища, там єврейські кладовища. Туди вдарили російські ракети». Тож В. Зеленський закликав надати Україні допомогу та запровадити санкції проти агресора.

Ізраїль рішуче засудив обстріл російськими окупантами території меморіального комплексу Бабин Яр. Ізраїльська влада закликала поважати святість цього місця. За повідомленням посольства Ізраїлю в Україні, уряд держави «…засуджує атаку на єврейське кладовище біля меморіалу пам'яті Голокосту євреїв Києва і вбивства єврейського народу в Бабиному Яру. Ми закликаємо зберігати і поважати святість цього місця», – йдеться в повідомленні ізраїльської дипломатичної місії.

Міністр закордонних справ Ізраїлю Яїр Лапід і посол Михайло Бродський контактували з керівництвом меморіалу. Дипломати додали: «Ми продовжуємо стежити за подіями і шкодуємо про заподіяну шкоду життю людей». Як дещо пізніше зазначалося дипмісією, згодом ізраїльська влада допоможе усунути пошкодження, які отримав комплекс.

Дії агресора засудив і голова Асоціації єврейських організацій та громад України (ВААД) Йосип Зісельс та директор «Українського центру вивчення історії Голокосту» Анатолій Подольський. Відтак, слушно вказує А. Подольський, путінська Росія веде війну проти нашої незалежності.

Зі зверненням до росіян після обстрілу Бабиного Яру виступив і головний рабин України Моше Реувен Асман. Він, зокрема, наголосив, що росіянам брешуть на телебаченні, в Україні відбуваються військові злочини. Рабин заявив, що йому «телефонують з усього світу – євреї, українці, росіяни і просять налагодити гуманітарну допомогу. Наші волонтери працюють під загрозою смерті по всьому Києву та області. Я не поїхав і не залишу свою громаду.

Я гордий, що мені випала честь рятувати людей і бути на боці світла, а не на боці тих, хто вбиває». За визначенням головного рабина України, «ті, хто мовчать, – співучасники військового злочину».

Отже, здійснюючи ракетні обстріли України, російські агресори, окрім усього іншого, наносять великої шкоди вітчизняним місцям пам'яті про Голокост. Ці дії, як і саму повномасштабну агресію та брутальність російських військових, засуджують не лише в нашій державі, а й усі демократичні країни світу.

Бібліографія

«Обстріл Бабиного Яру: спадкоємність від Гітлера через Сталіна до Путіна» – український історик. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/babyn-yar-obstril-voennyzlochin/31732396.html

Ворог атакував меморіальний комплекс Бабин Яр: загинули п'ятеро людей. URL: https://localhistory.org.ua/news/vorog-atakuvav-memorialnii-kompleks-babin-iarzaginuli-piatero-liudei/

Ізраїль відреагував на обстріл території Бабиного Яру. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/izrail-otreagiroval-obstrel-territorii-babego-1646173992.html

Окупанти завдали ракетного удару по місцю розстрілу євреїв у Бабиному Яру, – група СІТ (фото). URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/508245-okkupanty-nanesliraketnyy-udar-po-mestu-rasstrela-evreev-v-babem-yaru-gruppa-cit-foto

Андрій КУДРЯЧЕНКО, Вікторія СОЛОШЕНКО

Які об'єкти єврейської культури й місця пам'яті жертв Голокосту на Харківщині зазнали руйнувань російськими окупантами?

Широка українська та єврейська громадськість з обуренням і скорботою звертають увагу народів світу на факти руйнування російськими військами об'єктів єврейської культури і святих місць пам'яті жертв Голокосту в Україні загалом та на Харківщині, зокрема. Практика останніх місяців свідчить, що з кожним днем війни, з кожним днем жорстоких бомбардувань і артилерійських обстрілів фіксуються нові випадки нищення пам'яток культури і меморіалів, пов'язаних із історією українського єврейства та України в цілому.

Слід особливо наголосити, що путінський режим претендує на роль спадкоємця Радянського Союзу і присвоює собі лаври переможця нацизму. Проте, послуговуючись цинічним гаслом «денацифікації» України, він повторює злочини нацистської Німеччини. Його дії, варварські бомбардування та ракетні обстріли українських міст і сіл змушують здригнутися весь світ і весь єврейський народ. Унаочненим прикладом цього стала доля єврейських пам'яток. 1 березня, через тиждень після початку повномасштабного вторгнення, відбувся ракетний удар по будівлі телевежі в Києві. Одна з ракет поцілила на територію колишнього єврейського цвинтаря, впритул (за 20 метрів!) до місць масових розстрілів у Бабиному Яру.

Ще більш цинічним стало руйнування єврейської спадщини Харкова. Усі основні пам'ятки архітектури й об'єкти єврейської історії міста зазнали відчутного руйнування або пошкодження. У прекрасній будівлі харківської хоральної синагоги (1913) вибуховою хвилею вибито вікна молитовного залу. У будівлі колишньої Чоботарської синагоги (1912), де тепер розташована єшива, російський снаряд пробив дах. А 26 березня внаслідок артилерійського обстрілу було пошкоджено меморіал в Дробицькому яру. Про це повідомило Міністерство оборони України та Об'єднана єврейська громада України. У повідомленнях вказується, що в цей день на виїзді з Харкова в результаті артилерійських обстрілів росіян був пошкоджений пам'ятник у вигляді Менори, що розташований на початку меморіального комплексу «Дробицький яр». За даними Державного архіву Харківської області, тут було розстріляно від 16 до 20 тисяч жертв Голокосту. У меморіалі Дробицького яру встановлено понад 9 тис. імен загиблих людей, у музеї зберігаються фото, вірші та щоденники знищених людей.

Меморіальний парк Дробицький яр було відкрито 2002 р. за участі президента України. Упродовж наступних 20 років зусиллями багатьох людей і організацій продовжувалося облаштування його території, гідно вшановувалася пам'ять жертв трагедії. Безпосередньо перед початком російського вторгнення команда музейників, у якій як один із розробників концепції та контенту брав участь голова академічної ради Української асоціації юдаїки професор Євген Котляр, підготувала проєкт інтерактивної мультимедійної музеєфікації подій Голокосту в Харкові. Відтак за період російського повномасштабного

вторгнення Меморіал – плід турботи та зусиль роботи кількох поколінь – перетворився на військову мішень російських варварів.

У результаті варварських обстрілів скалічено пам'ятник «Древо життя», зведений в 2002 році та зроблений у формі обгорілого дерева з розгорнутими довкола гілками єврейського семисвічника – Менори. Це символ скорботи за вбитими нащадками Ізраїлю.

URL: https://twitter.com/DefenceU/status/1507670577456332804/photo/1?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1507670577456332804%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Flb.ua%2Fsociety%2F2022%2F03%2F26%2F511135_rosiya_obstrilyala_memorial_golokostu.html

Вельми прикметна оцінка у відповідному після цих брутальних акцій агресорів Зверненні УАЮ, у якій окреслена чітка вимога до російських загарбників припинити варварську руйнацію єврейської пам'яті, єврейської спадщини й культурних пам'яток України загалом. Зазначу, що для відновлення пам'яті жертв Голокосту після падіння німецького нацизму знадобилися кілька десятиліть. Гідне вшанування євреїв, убитих під час жахливої катастрофи, а також спорудження меморіалів на їхню честь стали можливими лише після відходу в небуття СРСР і проголошення незалежності України. Тож у Зверненні УАЮ слушно наголошується: «Тепер зловісні примари нацизму прийшли зі Сходу, з путінської Росії, прагнучи знищити цю пам'ять за лічені дні. Світ не може стояти осторонь, як робив це під час Другої світової війни. Бо ж може статися, що згадувати про трагедію й будувати нові меморіали буде нікому. І не буде для кого». Зазначимо, що це досить актуальний заклик, і йому має слідувати широка світова спільнота.

Бібліографія

Заява УАЮ (Українська асоціація юдаїки) з приводу руйнування російськими окупантами об'єктів єврейської культури й місць пам'яті жертв Голокосту. URL: https://uajs.org.ua/uk/news/zaya va-uayu-z-privodu-ruynuvannya-rosiyskimi-okupantami-obektiv-evreyskoi-kulturi-y-misc

Росія обстріляла меморіал Голокосту Дробицький яр на околиці Харкова. URL: https://lb.ua/society/2022/03/26/511135_rosiya_obstrilyala_memorial_golokostu.html

У Харкові поряд із синагогою вибухнула ракета, випущена російськими окупантами, коли в ній було понад 100 євреїв. URL: https://nv.ua/ukr/kharkiv/rosiyska-raketa-vibuhnula-nepodalik-sinagogi-novini-harkova-50223937.html

Андрій КУДРЯЧЕНКО

Які пам'ятки історії чи символи для єврейського народу зазнали ушкоджень під час російського нападу на Україну в 2022 р.?

Російський агресор під час повномасштабного воєнного вторгнення в Україну 2022 року наносить значних ушкоджень не лише об'єктам цивільної інфраструктури та сфери культури, але й пам'яткам історії та важливим символам єврейського народу. Так, за офіційними повідомленнями української влади, російські окупаційні війська, спрямовуючи ракетні удари по Сумщині, 8 травня ц. р. влучили ракетою у єврейське кладовище в Глухові, що знаходиться на території цієї області. На території цього цвинтаря поховані євреї – жертви погрому 1918 року.

Ракетні удари по цвинтарю – це злочини. Як оцінив слушно цю подію Міністр культури України Олександр Ткаченко, «Це черговий прямий доказ того, що в Росії немає нічого святого взагалі, а також того, що вони нічим абсолютно не відрізняються від фашистів, які знищували євреїв 80 років тому». Адже це братське поховання одночасно є могилою цадиків Менахема-Нохіма-Давида Гесельова та Ісраеля-Дов-Бера Нохімова Шум'яцьких. Міністр наголосив, що цей цвинтар не тільки пам'ятка історії, а у «особливий символ для всього єврейського народу». Також він зазначив, що могили головних цадиків все ж вціліли й оцінив це своєрідним дивом на тлі такого потужного влучання.

Очільник Міністерства культури закликав світову спільноту невідкладно реагувати на такі злочини російських загарбників. Є всі підстави сподіватися,

Російські війська влучили ракетою у єврейське кладовище у Глухові. URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/img.hromadske.ua/posts/250810/28053653952145608152781451208410308511125471njpg/medium.jpg

Наслідки російського ракетного влучення 8 травня 2022 р. у єврейське кладовище в Глухові (Сумська область). URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/img.hromadske.ua/posts/250810/280314792521456082527814413974337006668787 8njpg/thumb.jpg

що ці злочини, нищення місць пам'яті про Голокост та євреїв України отримають рішуче засудження, а винуватці будуть притягнені до кримінальної відповідальності.

Бібліографія

Заява УАЮ (Українська асоціація юдаїки) з приводу руйнування російськими окупантами об'єктів єврейської культури й місць пам'яті жертв Голокосту. URL: https://uajs.org.ua/uk/news/zaya va-uayu-z-privodu-ruynuvannya-rosiyskimi-okupantami-obektiv-evreyskoi-kulturi-y-misc

Кудряченко А. І. Голокост – сучасний європейський дискурс // Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6–7 квіт. 2022 р. / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ: Вид. центр КНУКіМ, 2022. С. 29–35.

Російські війська влучили ракетою у єврейське кладовище у Глухові – Ткаченко. URL: https://hromadske.ua/posts/rosijski-vijska-vluchili-raketoyu-u-yevrejske-kladovishe-u-gluhovi-tkachenko

Андрій КУДРЯЧЕНКО

Якими є міжнародні виміри російсько-української війни?

Нинішня російсько-українська війна є першою великою війною в умовах багатополярної міжнародної системи. Головною метою Кремля залишається руйнація України як незалежної держави та довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів чи створення квазідержавних маріонеткових утворень. Тому для України головна мета у війні полягає не лише в нейтралізації зовнішніх загроз існуванню держави та нації, але й відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у міжнародно визнаних кордонах 1991 р.

Перебіг подій понад чотирьохмісячних бойових дій свідчить, що рівень бойового потенціалу вітчизняних збройних сил залежить здебільшого від якості та темпів надання озброєнь з боку зовнішніх партнерів та союзників Києва. Це достатньо важливий міжнародний аспект боротьби України з ворогом.

Вельми важливо, що Генеральна асамблея ООН на екстреній сесії засудила дії Росії щодо України та у своїй резолюції від 2 березня 2022 р. назвала їх агресією Російської Федерації проти України. В ухваленій резолюції Генасамблея вимагає вивести російські війська з країни. На цій сесії резолюцію підтримала 141 країна, проголосували проти – п'ять (Сирія, Білорусь, Росія, КНДР, Еритрея). Утримались 35 країн, серед них – Китай, Казахстан, Пакистан, Іран, Куба, ПАР та інші. А у 2014 р. резолюцію Генасамблеї ООН, в якій засуджувалася російська анексія українського Криму, підтримали 100 країн, проти висловились 11 та 58 країн світу утримались.

Також Міжнародний суд ООН в Гаазі 16 березня 2022 р. зобов'язав Росію припинити розпочаті 24 лютого 2022 року воєнні дії в Україні, заявленою метою яких було «запобігання і покарання» нібито геноциду в Луганській та Донецькій областях України. Головна суддя Міжнародного суду ООН заявила, що Російська Федерація повинна, в очікуванні остаточного рішення у справі, призупинити військові дії та має також припинити будь-яку військову допомогу так званим «ЛДНР». Міжнародна підтримка України у її боротьбі з російським агресором все сильніше проявляється в багатьох вимірах, зростають її масштаби. Це стосується запровадження проти країни-агресора фінансових та економічних санкцій державами так званого демократичного Заходу, надання військово-технічної допомоги вітчизняним збройним силам, прийому біженців із нашої країни та надання їм соціальної допомоги, а також у створенні проукраїнської коаліції та пропозицій щодо переговорного процесу.

Російське вторгнення в Україну отримало широкий міжнародний осуд з боку урядів і міжурядових організацій, що зумовило введення нових шести пакетів санкцій проти Росії, які спроможні призвести до фінансово-економічної кризи РФ. Реакція урядів у всьому світі загалом була негативною, з критикою та засудженням з боку багатьох провідних країн, зокрема Великої Британії, США, Франції, Німеччини, Японії. Показово, що Європейський Союз відразу ж запровадив заборону російським літакам використовувати повітряний

простір ЄС, погодив відключення Росії від міжнародної міжбанківської мережі SWIFT, заборонив деякі російські ЗМІ. Євросоюз та країни «Великої сімки» 15 березня позбавили Росію преференцій від членства у Світовій організації торгівлі. Міжнародні організації, зокрема ООН та НАТО, також висловили засудження воєнної агресії РФ, вони запровадили бойкот Росії та її союзника – Білорусі в багатьох сферах.

Під час двосторонніх консультацій 12 квітня Дж. Байдена та Б. Джонсона були погоджені плани прискорення допомоги Україні, включаючи посилення військової та економічної підтримки. Лідери США та Великої Британії вирішили посилити економічний тиск на Росію з прицілом на необхідність припинення залежності Заходу від російських нафти і газу. Більш зацікавлений підхід з боку США та Великої Британії сприяв суттєвому розширенню підтримки Києва, включаючи організацію постачання більш «потужних озброєнь» – засобів ППО, ракетних установок, далекобійної артилерії та бронемашин різних типів. У середині квітня в Україну почали прибувати зброя та боєприпаси в рамках пакету американської допомоги. І якщо ще наприкінці березня у США розглядали такі форми військової допомоги Україні як надмірний «ризик ескалації», то новий пакет військової допомоги включав важке озброєння та підготовку українського персоналу для його використання.

Важливою віхою в міжнародній координації допомоги Україні стала відеоконференція за участю керівників ЄС, НАТО та низки країн Європи, скликана 19 квітня з ініціативи президентів США та Франції. Причому залучення до участі в нараді президентів Польщі та Румунії – прикордонних з Україною держав, вкрай важливих з огляду на потреби забезпечення логістики військових поставок – стало важливим кроком, що сприяв скороченню термінів поставок та підвищенню рівня їх безпеки.

24 квітня у Київ прибули міністр оборони США Л. Остін та держсекретар Е. Блінкен – найвищі посадові особи адміністрації США, які відвідали Україну з початку російського вторгнення, і це була важлива акція підтримки нашої країни. 26 квітня на військовій базі США «Рамштайн» у Німеччині відбулася конференція міністрів оборони 43 країн – союзників та партнерів США, включаючи Україну. Головне завдання переговорів полягало в синхронізації та координації військової допомоги Україні. У зустрічі взяли участь не лише члени НАТО та європейські позаблокові держави (Фінляндія та Швеція), а й низка країн-партнерів з Азії та Африки, включаючи Японію, Південну Корею, Австралію, Нову Зеландію, Кенію, Ліберію, Марокко, Туніс, Катар, Йорданію та Ізраїль (43 країни разом із Україною).

Тож започаткований новий формат можна розцінювати як створення широкої коаліції на підтримку України, яка має мобілізувати військову допомогу безвідносно до тривалості військового конфлікту. Головна мета коаліції – дати Україні реальний шанс перемогти у війні з РФ за наявності відповідних озброєнь та необхідної підтримки.

В сенсі організації міжнародної взаємодії важливе значення має створення в рамках коаліції постійного координаційного механізму. Такі функції виконуватиме центр управління та координації постачання військової допомоги Україні (ECCU) у Штутгарті. Саме він тісно співпрацюватиме з міжнародним

координаційним центром країн-донорів (IDCC), створеним з ініціативи Великобританії.

Відтак Україна отримала постійно діючий формат узгодження та координації військової допомоги, а Росія отримала те, чого вона протягом усіх останніх років прагнула уникнути – синхронізацію позицій більшості країн умовного Заходу, консолідацію НАТО та посилення ролі США в питаннях європейської та глобальної безпеки.

США та ЄС ухвалили принципово важливі рішення щодо військової підтримки України. Зокрема колективне рішення ЄС закуповувати важке озброєння для безоплатної передачі Україні. За два місяці ЄС виділив для безповоротної закупівлі озброєнь на потреби ЗСУ 1,5 млрд. Кошти надаються через інструмент European Peace facility на додаток до підтримки багатьох країн-членів ЄС, яка надходить на двосторонньому рівні.

Вкрай важливим стало прийняття США та підписання Дж. Байденом так званого закону щодо ленд-лізу – Ukraine Democracy Defense Lend-Lease Act of 2022. Саме цей закон дозволяє Вашингтону запустити широку програму з метою надання масштабної військової та економічної допомоги Україні. Фінансування ленд-лізу забезпечуватиметься за рахунок федерального бюджету Сполучених Штатів та заарештованих активів російських олігархів. На додаток до вже наданої Україні військової допомоги на $3,7 млрд, уряд Дж. Байдена зможе реалізувати надзвичайне додаткове фінансування на 2022-й фінансовий рік у розмірі біля $ 35 млрд «для критичної безпеки та економічної допомоги Україні».

Загалом є підстави констатувати, що після 24 лютого у сприйнятті війни РФ проти України та масштабів російської загрози для європейської безпеки відбулася кардинальна переоцінка. Суттєво зміцнилося й поширилося усвідомлення того, що українці воюють не лише за себе, а й за збереження миру та стабільності Європи й усього цивілізованого світу. Біля 20 країн євроатлантичного співтовариства погодилися надавати Україні сучасні високотехнологічні озброєння. Протягом перших двох місяців війни Україна отримала від країн НАТО та інших партнерів озброєння, боєприпаси, амуніцію та розвідувальні системи на більш як $ 8 млрд. Ще більші можливості, як очікується, відкриє запровадження програми ленд-лізу.

Отже, широка підтримка України, а потім і відчутна консолідація зусиль з боку країн умовного Заходу стали наслідком гострого усвідомлення того, що російський правлячий режим перейшов до масштабної воєнної агресії. Метою війни Кремль визначив окупацію та анексію території сусідніх держав і встановлення зони панування у навколишньому геополітичному просторі. Все це в баченні демократій становить загрозу безпеці для всіх країн пострадянського простору та Східної Європи.

Зрештою, більшість західних політиків почали реально визнавати жорстку антагоністичність і несумісність цілей, намірів і характеру політичних систем України та Росії. Більше того, політичні лідери умовного Заходу усвідомлюють те, що саме протилежність політичних систем та устремлінь Києва й Москви стали справжніми причинами російської агресії й перешкодою для досягнення взаємоприйнятних компромісів.

Важливу роль у забезпеченні перемоги України у війні проти російських загарбників та суверенних прав і територіальної цілісності Вітчизни покликана відіграти вітчизняна дипломатія, діяльність зовнішньополітичного відомства. І це стосується як поточних завдань розширення проукраїнської коаліції у світі, відновлення загальної поваги до рівності прав незалежних держав, так і перспективних завдань щодо облаштування повоєнного устрою в Європі та світі. Адже певна пасивність чи навіть несхильність керівництва КНР, Індії й окремих лідерів європейських держав прийняти чітку проукраїнську позицію свідчать про резерви та багато чого. Українській дипломатії слід працювати в контексті того, аби подолати різні стеоретипи не лише минулого, але й нинішнього ставлення до російського ареалу сили. Україна платить неймовірно високу ціну, убезпечуючи і країни демократичного світу від спроможностей російської агресії. Тож голос Києва має звучати, і слід забезпечити його адекватне сприйняття нинішніми урядами країн світу. Історичний досвід засвідчує, що це нелегке завдання було в минулому і залишається вельми актуальним сьогодні.

Бібліографія

Губа Р. Генасамблея ООН ухвалила резолюцію із засудженням війни Росії в Україні // Deutsche Welle. 2 березня, 2022.

Кудряченко А. І., Солошенко В. В. Черговий / п'ятий пакет санкцій Євросоюзу проти Росії (аналітична записка). URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy.html

Мерфи М. Война в Украине: что стоит за словами Ллойда Остина о том, что США хотят ослабить военный потенциал России. Би-би-си. 25 апреля 2022. URL: https://www.bbc.com/russian/news-61217449

Міжнародний суд ООН наказав Росії зупинити війну проти України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/03/16/7136076/

Мішель пообіцяв важку зброю та розповів, як ЄС узгодив військові закупівлі для України. Європейська правда. 21 квітня 2022. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/04/21/7138197/

Pentagon Press Secretary John F. Kirby Holds a Press Briefing. April 6, 2022. https://www.defense.gov/News/Transcripts/Transcript/Article/2991964/pentagon-press-secretary-john-f-kirby-holds-a-press-briefing/

Толстов С. В. Екзистенціальний вимір російсько-української війни. URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy.html

Андрій КУДРЯЧЕНКО

Чи існує колективна відповідальність російського суспільства за нинішню загарбницьку війну проти України та чи доцільно проводити паралелі між сучасною Росією і нацистською Німеччиною?

Звичайно, що порушене питання не є простим. З одного боку, загальновідомо, що Путін – диктатор, від рішення якого залежало розв'язання цієї війни. З іншого боку, не можна знімати реальну відповідальність з Росії та росіян за нинішнє становище та жахливий перебіг подій. Адже диктатором Путін став не відразу, він проводить свою політику і діяльність не у вакуумі, не в порожньому просторі. Диктатор діє у суспільному середовищі та у відповідному політичному й культурному контексті, тобто в реальному соціумі. З певними застереженнями можна навіть сказати, що Путін є своєрідним продуктом цього культурного середовища. Як з'ясувалося, в цьому політичному та культурному середовищі вельми сильними є ідеї русофобії, ідея блокування Росії колективним Заходом, а також засади хворобливої «образи» на весь нинішній євроатлантичний ареал. Всі ці політичні та культурні ідеї надто підживлювали ідеологів та організаторів підготовки і втілення сучасної російської агресії.

Варто підкреслити, що виступи опозиції у РФ як раніше, так і з початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну доволі нечисленні, а опитування свідчать, що більшість росіян підтримують дії свого уряду, а дехто й відверто заявляє, що не соромиться того, що роблять російські військові в нашій країні. Звичайно, що нинішнім опитуванням громадської думки, які проводять у Росії, важко однозначно віддавати належне, їм не слід беззастережно довіряти. Адже, як видається, люди вимушено проявляють прихильність та обережність у своїх відповідях. Водночас кидається в очі, що навіть за даних застережень, кількість прихильників війни є досить високою.

У всіх російських суспільних верствах є ті люди, які вірять в історію, що артикулює Путін, є ті, хто, можливо, й не має цих переконань, але підтримують свою владу, тому що вони належать до держави, в силу того, що вони росіяни. Звичайно, що є й ті респонденти, які мають пасивну позицію, або свідомо не виказують свого дійсного ставлення. Зрозуміло, що у цих здебільшого провладних опитуваннях були й відповіді тих, хто виступає проти війни, але їх дуже й дуже мало у порівнянні з попередніми прихильниками. Ми маємо враховувати, що у перші дні повномасштабного вторгнення Росії в Україну, ці громадяни демонстрували опір, писали листи від противників дій влади та навіть проявляли окремі громадські протести. Але влада, заздалегідь потурбувавшись про відповідні закони, домоглася не лише затьмарити протести, а й запроторити противників до місць ув'язнення та зачистити медійний простір, щоб цих голосів більше навіть не було чути. Утім, цілком можливим може бути і таке становище, що тих, хто прихильник, власне «Za Росію», з літерою Z, не так багато, як владні структури прагнуть показати.

У вітчизняному інформаційному просторі часто нинішній перебіг подій у Росії порівнюють або проводять паралелі з ситуацією у Німеччині під час Другої світової війни. Підкреслю, що Гітлер мав потужну підтримку у 1930-х рр. та під час війни, але рішення розпочати війну не було популярним у 1939 р. На цьому ґрунті серед військових навіть велися спроби організувати змову, яка була реалізована вже значно пізніше. Однак у ті часи у Німеччині зростало число прихильників та тих, хто підтримував націонал-соціалізм, багато хто із громадян, обивателів (бюргерів) мав усталені антисемітські погляди, у суспільстві здебільшого панувало почуття єдності з державою та державними ідеями і постулатами фюрера.

Порівнювати ситуацію у сучасній Росії та тогочасній Німеччині, принаймні на початку Другої світової війни, складно. Однак в обох випадках мова може йти про те, що політичне лідерство неможливе без реальної підтримки людей. У нинішній Росії режим тримається на підтримці армії і бізнесу, на строгій підпорядкованості вертикалі владних структур та прихильності широких верств населення. Відтак, нині є всі підстави стверджувати, що це не війна одного Путіна і його команди, це війна сьогоднішньої всієї Росії проти України.

У свій час Тоні Джадт в «Історії Європи від 1945 року» наголошував, що у 1950-х роках лише 5% західних німців визнавали, що почуваються «винними» перед євреями. І потрібна була відповідна наполеглива політика, широкі просвітницькі заходи та, зрештою, зміна поколінь, щоб переважна більшість німців змінила цю усталену думку. Слід завжди мати на увазі, що в Німеччині за панування нацизму протягом 12 років усім жителям «промивали» мізки націонал-соціалістичною пропагандою, що широкі верстви німців мали дуже сильний емоційний зв'язок з Гітлером. Задля того, щоб позбутися цього зв'язку, знадобилися десятиліття. Лише у 1960–1970-тих рр. у німецькому суспільстві та широкому науково-політичному дискурсі почалися більш відкриті та відверті розмови. Значною мірою цьому сприяв американський серіал «Голокост» (фільм 1978 р., який, за оцінкою експертів, мав колосальний вплив на суспільну думку Західної Німеччини).

Якщо проаналізувати чинники міжнародного політичного та економічного тиску та діяльність у цьому контексті інтелектуалів – письменників, філософів, істориків щодо впливу на усвідомлення відповідальності російського суспільства за розв'язання загарбницької війни, то можна дійти таких висновків. Вплив запроваджених уже шести пакетів санкцій Євросоюзу та інших західних держав має подвійний ефект. По-перше, вони показують, що колективний Захід виступає доволі згуртованим проти Росії, що ці держави засуджують її вторгнення в суверенну Україну. По-друге, санкції завжди, а в цьому випадку особливо, сприяють об'єднанню влади і народу. Запроваджені санкції проти Росії як держави мають зворотний ефект на суспільну думку. Влада прагне і їй здебільшого це вдається всі обмеження та складнощі конвертувати на свою користь. Зрештою, мета санкцій – це значно зменшити міць Росії, а не змусити людей замислитися про сучасний перебіг подій та першопричини всього того, що відбувається.

Вплив західних інтелектуалів далеко не завжди може бути почутим у сьогоднішній Росії. І цьому є важливі причини. Росія – тоталітарна держава,

в якій нині вже немає незалежних ЗМІ, західні медіа практично не мають можливості взяти участь у комунікації та інформуванні російського суспільства. Тож вплив західних інтелектуалів є малоздійсненним на нинішньому російському ґрунті. За певних умов та обставин бажаний вплив можуть здійснити російські емігранти, які не згодні з діями влади, та мають ще канали комунікації і зв'язок з різними верствами росіян. У віддаленій перспективі російська політична еміграція може зіграти відповідну роль. Але це справа майбутнього.

Бібліографія

Джадт, Тоні. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ, 2020. 928 с.

Кудряченко А. І., Солошенко В. В. Черговий / п'ятий пакет санкцій Євросоюзу проти Росії (аналітична записка). URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy.html

Ткаченко В. М. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія / науковий редактор кандидат політичних наук, старший науковий співробітник П. Ф. Вознюк. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: 2020. 144 с. URL: https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-instytutu/tkachenko-vm-naratyvy-istorychnoi-pamiati-v-politychnomu-tranzyti-ukrainy-ta-rosii-monohrafiia.html

Шульце Вессель, Мартін. Це війна не Путіна, а Росії. Німецький історик – про колективну відповідальність і досвід німців. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-6170782

Ширер, Вільям. Злет і падіння Третього Райху. Історія нацистської Німеччини. Том 1. Київ, 2017. 704 с.

Андрій КУДРЯЧЕНКО

Які перспективи дезінтеграції РФ?

Після розпаду СРСР РФ залишалась метрополією євразійської імперії. За відсутності механізму самозбереження дезінтеграційні процеси наростають і немає етнічних сил, які б стримали їх. Гібридна війна РФ проти України та західних демократій прискорила прояви тенденцій дезінтеграції РФ у випадку програшу у війні. В інтереси тюркських народів не входить існування централізованої РФ. Етнічні руські більше орієнтовані на ксенофобію. Негативна для московитів демографічна ситуація перетворює в багатьох регіонах РФ етнічних росіян на національну меншину. Особливо прискорити дезінтеграційні процеси можуть економічні проблеми, викликані системними економічними санкціями.

Особливе значення для політичної дезінтеграції РФ має проблема суверенітету над ресурсами. Це може бути достатнім стимулом для регіональних еліт вести боротьбу за суверенітет, тим паче, що цьому не протидіє жодна консолідуюча позитивна ідеологія.

Майже всі європейські країни зацікавлені в розподілі європейської частини РФ, адже велика євразійська держава завжди є загрозою для стабільних демократій. Першою необхідною передумовою для унеможливлення відродження Московської імперії є незалежна Україна. Проте ця передумова не є достатньою. Для встановлення стійкої рівноваги й стабільності на сході Європи не повинно бути держави, яка простягає свої володіння від моря до моря. Тому достатньою умовою остаточної втрати Москвою імперських амбіцій є становлення незалежності Північної Русі. Ця країна може стати противагою Московії, її природними союзниками будуть країни Скандинавії, Польща, Україна.

Європейська частина північних етнічних територій РФ представлена корінними народами уральської сім'ї (карели, саамі, комі, ненці), які проживали тут з давніх часів. Специфікою регіону є те, що він переважно розташований у зоні тайги й тундри, де на великих за площею територіях живе незначна кількість населення. Крім етнічного чинника, сепарацію цього регіону може стимулювати боротьба за корисні копалини (вугілля, нафту, газ). Наприклад, комі – народ, який з давніх часів живе на своїй історичній землі. В районах видобутку корисних копалин проживає слов'янське населення. Спостерігається занепад видобутку вугілля у Воркуті, Інті, Печорі, що стимулює відтік населення в південніші райони. Існування Республіки Комі в разі загострення ситуації в інших регіонах РФ, приведе до відділення Комі від Москви.

Населення Московії за ментальністю близьке до азіатських країн. Для нього характерні прояви шовінізму, ксенофобії. В Московії історично склався деспотичний політичний режим. Натомість Північна Русь була представлена традиціями середньовічної Новгородської республіки, яка співпрацювала з Ганзою. Отже, можна умовно вважати, що ментальність північних росіян близька до європейської, а центральних – до азійської. Карелія, Мурманська, Архангельська, Вологодська, Ленінградська, Новгородська, Псковська області РФ можуть увійти до нового державного утворення Північна Русь. Їх сепарація можлива за умов швидкого катастрофічного розпаду РФ.

Після колонізації Уралу росіянами ці території стали відправним пунктом для слов'янської колонізації Сибіру та Далекого Сходу. Центральна влада не дала утворити на Уралі такої ж козацької системи, як на Кубані та Доні. Урал територіально відокремлений від центральної частини метрополії землями тюркських народів. У випадку їхнього відокремлення від РФ можуть посилитися відцентрові тенденції на Уралі. Тож Єкатеринбург може стати столицею Уральської республіки.

Кубань протягом усієї своєї історії цілковито відрізнялася від центральних регіонів РФ. Після виселення сюди Чорноморської Січі український елемент став домінуючим. За часів Київської Русі тут був Тмутараканський анклав – південно-східний форпост України-Русі. Навіть радянська влада не могла викорінити свободолюбний козацький дух. Ставрополля переважно заселене росіянами, але є значний відсоток вихідців з України. У випадку від'єднання прикавказьких і кавказьких територій Ставрополля, будучи територіально майже відрізаним від центральної Росії, може приєднатися до сепараційної політики, щоб вчасно відмежуватися від гинучої імперії та не допустити конфліктів на своїй території. У разі відокремлення від Москви уральських, сибірських та далекосхідних територій питання про самостійне Ставрополля може бути вирішене.

Особливе місце в перспективному процесі розвалу РФ відіграють прикавказькі та кавказькі етнічні території. Народи цього регіону не припиняли боротьби проти центральної влади, відстоюючи свої прагнення до свободи та незалежності. Це прагнення не могли придушити ні царські багнети, ні радянські табори, ні танки і гармати «демократичної» РФ. Наприклад, калмики належать до монгольської групи. На сучасному етапі територіальна компактність, чисельність калмиків цілком достатні для державності. Виокремлення калмиків в автономну республіку сприяє сепарації.

В етнічному сенсі черкеси близькі до кабардинців і адигейців. Проте вони відрізняються як за мовою, так і за культурою. Адигейці відділені від черкесів і кабардинців кубанськими землями. Адигея розташована в центрі сучасного Краснодарського краю. Виокремлення адигейців в адміністративну одиницю дає їм підстави на утворення своєї держави і унеможливлює анексію її з боку Кубані. Кабардинці – найбільш національно розвинутий серед адигів народ з давньою і самобутньою історією. Щодо теперішньої спільної адміністративної одиниці з балкарцями, то вона може бути поділена за етнічним чинником. Конфлікти щодо поділу можуть виникнути на локальному рівні. Карачаївці можуть бути зацікавлені в розпаді спільної адміністративної одиниці з черкесами, оскільки такий спосіб адміністративного устрою був спрямований на придушення сепарації на Кавказі. Доля балкарців складалася подібно до карачаївців. На сьогодні балкарці (один з найменш чисельних народів Кавказу, не враховуючи народів Дагестану) проживають у спільній адміністративній одиниці з кабардинцями, але мають потенціал для незалежності. Осетини, завдяки етнополітиці Сталіна, поділені між РФ і Грузією. У серпні 2008 р. РФ визнала незалежність грузинської Південної Осетії. Аланія зі значними змінами території (як від'єднаннями, так і приєднаннями) вірогідно стане однонаціональною державою. На сьогодні Інгушетія за всіма параметрами готова до незалежності. Інгуші мають потужну національну еліту, структуру влади,

власну інгуську міліцію. Чеченці є народом, який найактивніше виборював незалежність у тяжкій збройній боротьбі з метрополією. Власне, ця війна свідчить про неминучість розпаду РФ. Ліквідація незалежності Ічкерії не припинила боротьби за владу різних чеченських кланів.

У територіально відносно невеликому Дагестані населення ледь не кожного аулу вважає себе окремим народом. Адміністративно-територіально до Дагестану включені за мовою різні народи: тюркські (кумики, ногайці) та народи нахсько-дагестанської групи кавказької сім'ї народів (аварці, лакці, даргінці та інші). Загострюється протистояння тюркських та нахсько-дагестанських народів. У випадку системної кризи в РФ можливим є розпад цієї штучно створеної республіки з можливим утворенням Аварії, Кумикії, власне Дагестану.

Корінні народи поволзьких етнічних територій належать до фінно-угорської групи уральської сім'ї народів та тюркської групи алтайської сім'ї. Татари – найчисельніший народ регіону. Більшість татар проживають на своїй етнічній території. Частина татарських земель входить до сусіднього Башкиртостану (правий берег річки Ік). Башкири – другий за чисельністю тюркський народ регіону. У сучасному Башкиртостані проживає значний відсоток російського і татарського населення. Чуваші третій тюркський народ Поволзького регіону. За умов сепарації Татарстану як регіонального лідера Чувашія з сформованою національною елітою може реально претендувати на відокремлення від Москви.

Уральські народи Поволжя ще більше, ніж тюркські, взяли участь у формуванні росіян як етносу і більше змішалися з ними. З 1990-х рр. спостерігається етнічне відродження марійців. У Марій-Ел значним є відсоток російського населення. Удмурти чисельно менші, ніж марійці. Татари становлять третій після удмуртів і росіян етнос в Удмуртії. У наш час мордва проживає по всіх національних автономіях Поволзького регіону та в багатьох областях РФ. У Мордовії російський вплив найбільший серед усіх національних республік Поволжя.

Головною особливістю азійської частини РФ є те, що, незважаючи на величезну територію і природні багатства, вона мало заселена. Північ азійської частини РФ – найменш колонізований край, незважаючи на його багатства. Але навіть невелика частка колонізаторів змінила національний склад цих територій. У всіх національних одиницях регіону російське населення становить більшість. Однак ця обставина навряд чи зможе зупинити сепараційні процеси.

Саха Якутія – найбільша за площею національна республіка РФ, на території якої залягають величезні запаси корисних копалин. Якутія – найбільш національно однорідна республіка Півночі, де є найменша частка російського населення. Ймовірно, Саха як лідер усієї азійської півночі РФ, може однією з перших досягнути повної самостійності, особливо якщо на цей шлях стане Чукотка – адміністративна одиниця місцевого автохтонного населення чукчів, евенків, ескімосів та інших, яка має морський кордон з американською Аляскою.

Етнічні території народів Південного Сибіру розташовані посеред земель Південного Сибіру та Далекого Сходу, колонізованих росіянами. Етнічно це залишки тюркських та монгольських етносів, які були асимільовані. Проте

тувинці – найбільш розвинутий етнос регіону, який має досвід державності та увійшов до складу СРСР в 1922 році. Національна самосвідомість тувинців одна з найвищих в РФ, тому Тува може бути одним із перших претендентів на самостійність в азійській частині РФ. У разі загострення етнополітичної ситуації в РФ та її подальшого розпаду Хакасія за підтримки сусідньої тюркської Туви може вибороти самостійність.

Спостерігається пожвавлення національної самосвідомості бурятів. Окрім Бурятії, буряти проживають в Іркутській області (біля західного узбережжя озера Байкал) та в Читинській області. Іркутська область навряд чи зможе втримати бурятські території, навіть за допомоги Красноярського краю. Росіяни Читинської області не мають і такої підтримки, адже область «виросла» завдяки Байкало-Амурській магістралі, яка перебуває в суперечливому економічному стані. Тюменська область є нафтовою столицею РФ. Якщо запрацюють нафтові санкції, область може не погодитись спонсорувати помираючу імперію. Від області можуть відокремитись Ямало-Ненецький національний округ та Ханти-Мансійський національний округ.

На території південної частини Західного Сибіру може утворитись республіка Сибір (Томська, Новосибірська, Омська, Кемеровська області, Республіка Алтай). Сепарація Красноярського краю може прискорити сепарацію від Москви всього Сибіру та Далекого Сходу. Далекий Схід (Амурська область, Хабаровський та Приморський край) має два центри економічного й політичного життя – Владивосток і Хабаровськ. У Примор'ї багато етнічних українців. Це колишній український Зелений Клин. Економічно Примор'я орієнтується на Японію, Амурська область більше зорієнтована із сибірською частиною РФ та Китаєм. Нарешті Магаданська область – це «російська Австралія», де спочатку основну масу прийшлого населення становили ув'язнені. Магаданська область у випадку розпаду РФ навряд чи збереже Чукотський національний округ.

Отже, агресивна політика Кремля стимулювала відцентрові тенденції. Географічний масштаб РФ та різна геоекономічна орієнтація російських регіонів не може за умов глобальної взаємозалежності забезпечити автаркію мілітаризованої економіки. Якщо Москва не матиме достатніх ресурсів для проведення політики «батога і пряника» щодо суб'єктів федерації, дезінтеграція РФ може стати геополітичною реальністю.

Бібліографія

Захаров А. Спящий институт. Федерализм в современной России и мире. Москва, 2012.

Андрій МАРТИНОВ

Розділ IX

«ВІЙНИ ЗА ІСТОРІЮ» В ПРОСТОРІ ІСТОРІОГРАФІЇ. ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА, ДИДАКТИЧНИЙ ВИМІР, АБО ПІДРУЧНИКИ ЯК ЧИННИК ВОЄННОЇ СУЧАСНОСТІ

«У цій народності [ми] бачимо тільки два основних елементи давньої Русі:
віру і мову, але й ті були змінені часом.
Все інше не наше: фізіогномія, звичаї, житло, побут, поезія, одяг»

Ніколай Полєвой. «Малоросія; її мешканці та історія» (1830)

«Бої за історію для нас ще тільки починаються...»

Сєргєй Соловйов (2009)

Чому в РФ держава є єдиним актором історичної політики?

Науковці-дослідники російської історичної політики, як правило, сходяться в тому, що єдиним ктором (наголос саме на перший склад – від латинського ctor – той що діє, діяч; в політології ктор – суб'єкт політики) її творення і реалізації в РФ є саме держава. Такий стан історичної політики в РФ не є чимось унікальним чи непрогнозованим – в Росії, де утвердився тоталітарний режим, усі сторони суспільного життя давно і повністю одержавлені.

Історична політика в Росії завжди була і зараз є визначальною в ідеологічній і пропагандистській діяльності державних інституцій, хоч сам термін («історична політика») в суспільному дискурсі вживається рідко: російський політикум (особливо президент РФ) прагне підвищити її статус до рівня сакральності («духовні скрепи», «святая Русь» та ін.), надати певного символізму, підігнати знакові політичні події до історичних дат і т. д.

Кожна людина має свої знання історії і власне ставлення до минулого. Так само й історична політика повинна мати індивідуалістичний характер: пріоритет людини в стосунках з державою, право на свободу самовираження, власне ставлення до комеморації, індивідуальний вибір «героїв» чи «антигероїв». Але особистість змушена, як правило, сприймати історію такою, як її бачить держава. У демократичних суспільствах громадськість формує систему соціальних замовлень на комеморативні практики, історичну освіту, зміст навчальних програм і підручників, структури публічної історії. Досягається певна гармонія інтересів людини, соціуму та держави. Історія перестає бути джерелом соціальних конфліктів і причиною напружених стосунків з державами-сусідами. У Росії – все навпаки. Підпорядкованість історичної політики державі для РФ – це аксіома: адже все, що стосується взаємин людини та суспільства із своїм минулим, у Росії максимально одержавлене, а єдиним актором історичної політики виступає саме держава, всі інші інституції – на маргінесі.

Історична політика в сучасній РФ підпадає під усталене в науковому обігу її визначення як різновиду політики, метою та змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях «історичної пам'яті» та інших форм колективних уявлень про минуле та його репрезентації, в тому числі професійної (академічної й університетської) історіографії. Історична політика здійснюється в інтересах політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, її втримання та перерозподіл; є засобом забезпечення політичної, культурної та інших форм лояльності великих суспільних груп, а також утримання ідеологічного та політичного контролю над ними. Найважливішою рисою історичної політики є утилітарне використання історії у внутрішній політиці, юридичних та законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних та військових конфліктах. Виходячи з такого призначення історичної політики, історія та пам'ять оголошуються в Росії ареною політичної боротьби із зовнішнім та внутрішнім противником. Своєю чергою, наукова діяльність істориків перетворюється

на елемент національної безпеки і підпадає під контроль з боку політичних та владних акторів. Утилітарне використання історії оголошується загальною нормою, чим пояснюється порушення принципів діяльності суспільних наук, прийнятих у демократичних суспільствах. За аксіому береться намагання зовнішніх противників затвердити невигідну, шкідливу для суспільства версію минулого (версія № 1). Отже, очевидною видається необхідність протистояння таким спробам шляхом просування, відстоювання протилежної інтерпретації (версія № 2), а фахівці, схильні до прийняття версії № 1, оголошуються посібниками ворога. «Недостатній патріотизм» суспільства та неприйнятний з точки зору державного історичного наративу формат викладання історії в закладах освіти видаються за підставу історичної політики влади (згадаймо неодноразові гнівні зауваження президента В. Путіна про недостатнє, на його владну думку, висвітлення героїзму російського народу в ході Сталінградської битви, які оберталися на масові вилучення неугодних підручників та адміністративні переслідування їх авторів).

Владний авторитет російської держави в питаннях історичної політики підкріплюється не силою наукових аргументів, а примітивним адміністративним ресурсом. Необмежені можливості держави в здійсненні контролю над історичною свідомістю як власного народу, так і інших народів, мотивуються як фактор національної безпеки та закріплені в законодавстві РФ на найвищому рівні, тобто в Конституції РФ. За ініціативою В. Путіна, в березні 2020 р. до Конституції РФ 1993 р. були внесені поправки і доповнення. Тепер статтею 67 визначено наступне: «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається. РФ, об'єднана тисячолітньою історією, зберігаючи пам'ять предків, а також спадкоємність у розвитку Російської держави, визнає державну єдність, що склалася історично».

Тобто, в Основному Законі, якому не можуть суперечити жодні нормативно-правові акти та який має найвищу юридичну силу в РФ, чітко та однозначно зафіксовано статус держави як основного (єдиного) актора історичної політики. Саме за державою закріплене право на єдино правильне трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права усіма доступними засобами.

Простежується тоталітарний контроль з боку владних структур за процесом формування історичної політики, при цьому фільтрацію успішно проходить та включається до історичного наративу лише таке трактування минулого, яке повністю відповідає наперед заданим установкам. Тобто історія в РФ виступає не як усвідомлення та відтворення минулого в наш час, а як рефлексії в минуле певного уявного, бажаного майбутнього, яке повністю відповідає як очікуванням, так і вимогам владних політичних акторів. Як інструмент історичної політики успішно використовуються не лише тотально керовані владою політичні актори, а й безпосередньо виступи політичних лідерів. Детальний аналіз проведених досліджень виступів президента РФ свідчить про те, що головною метою відсилання до минулого у виступах В. Путіна є легітимізація тих чи інших дій влади, політичного курсу в цілому, а також демонстрація «генеральної лінії» влади у сфері історичної політики. Окреме місце займають матеріали зустрічей російських лідерів із представниками

історичної спільноти. У рамках таких діалогів В. Путін неодноразово декларував, що чинна російська влада, на відміну від радянської, підтримує незалежність та об'єктивність історичної науки. Однак насправді такі зустрічі із представниками професійної спільноти використовувалися для постановки їм конкретних завдань, які змінювалися відповідно до політичної обстановки.

Показовими для історичної політики РФ є спроби регулювання питань історії на законодавчому рівні. Кожне трактування історії, що не відповідає історичній політиці уряду РФ, визначається в суспільному дискурсі як «псевдоісторичний абсурд» (термін В. Мединського). Обмеження оцінок історичних подій та особистостей, які відрізняються від офіційно затверджених, заборона наукових праць, визнання певних архівних документів екстремістськими матеріалами використовуються владою РФ як інструмент запровадження державної монополії на оцінку історичних подій.

Отже, держава в РФ утвердила себе єдиним актором історичної політики, ізолюючи будь-які потуги громадянського суспільства наблизитися до проблем, пов'язаних з історією та її побутуванням в інформаційному просторі.

Бібліографія

Касьянов Г. Past Continnous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. Київ, 2018.

Курилла И. Битва за прошлое: как политика меняет историю. Москва, 2022.

Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід / за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2013.

Символические аспекты политики памяти в современной России и Восточной Европе / под ред. А. Миллера. Санкт-Петербург, 2021.

Олександр УДОД

Які цінності нав'язує суспільству російська держава засобами історичної політики?

Під історичною політикою розуміють набір практик, за допомогою яких політичні сили або держави прагнуть затвердити певні інтерпретації історичних подій як домінуючі. Виходячи з такого призначення історичної політики, вона неодмінно має виконувати три функції: а) символічну (надання історичній події суспільної значущості); б) інтерпретативну (трактування історичної події, виходячи із потреб поточної політики); в) ідентифікаційну (вплив на формування колективних та національних ідентичностей). Відтак, історична політика Росії – це нав'язування суспільству своїх цінностей. При цьому історична політика РФ не обмежується лише російським суспільством. Рашистське трактування історії нав'язується всім народам і країнам, які російська влада включає в зону так званого «русского мира». Особливо це стосується України.

На початку XXI століття російським керівництвом взято курс на зміцнення влади та посилення впливу російської держави на міжнародній арені. Потреба повернення Росією статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку, пояснюється існуванням окремої «великої російської цивілізації». Це, мабуть, і є найбільшою цінністю, що засобами історичної політики нав'язується суспільству. Російська цивілізація, на думку владної верхівки РФ, це держава разом з «русским миром», під яким розуміють мережу людей і спільнот за межами Російської Федерації, так чи інакше включених у російський культурний та мовний простір. Його основою є сакральне поняття «Святая Русь» і пов'язана з ним етнокультурна спільність східнослов'янських народів: росіян, українців і білорусів.

Історична політика, яку проводить російська влада в часи президентства В. Путіна, спрямована на вироблення і впровадження у суспільну свідомість концепції національної свідомості (історичної самосвідомості), в якій держава постає як основний сенс російської історичної традиції. Особливо вперта боротьба в українсько-російському історичному протистоянні ведеться за спадщину Київської Русі (в Росії цей термін часто замінюють терміном «Древнерусское государство»). Ядром легітимації російської держави є твердження, що єдиним спадкоємцем Київської Русі є середньовічна Росія. На прикладах історичного минулого доводиться міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці та білоруси. Водночас постулюється його імперський різновид – існування триєдиного руського народу, який складається з великоросів, малоросів і білорусів. Концепцію підтверджували етимологічними засобами, щоб довести: а) спільність між словами «російський (русскій)» і «Русь», тобто першородство росіян в історії Київської Русі та їхнє пріоритетне право на стародавню культуру й державну спадщину; б) ототожнення «України» з окраїною, що «підтверджувало» культурно-історичну та політичну другорядність українців.

Шукаючи історичні події, придатні для політичного використання, російська влада все більше повертається до радянської історії. Історія СРСР

подається як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну Велику Вітчизняну війну як перемогу певного «історичного проєкту», що став можливим завдяки об'єднанню в СРСР багатьох народів на чолі з російським. Символ «Велика Перемога» завдяки його інтенсивному політичному використанню, з одного боку, і вкоріненості в масовій свідомості, з іншого, є важливою вузловою точкою сучасної російської ідентичності. Цей міф нав'язується і українцям як одна з основ історичної пам'яті народу. Підґрунтям таких поглядів є ідея «цивілізаційної єдності» з Росією. Велика Вітчизняна війна інтерпретується в Росії як велична місія звільнення від всесвітнього зла, коли Червона армія врятувала Європу і все людство. Підкреслюючи значення перемоги у війні, В. Путін надав цій події особливого гуманістичного сенсу, назвавши її «днем торжества цивілізації над фашизмом», а солдатів Великої Вітчизняної – «солдатами свободи». Подібну пафосність і ціннісну орієнтацію сучасний російський режим розповсюдив і на війну проти України, новий етап якої розпочався 24 лютого 2022 р. Війну в Україні і очікувану перемогу в ній В. Путін розглядає як продовження «славних перемог Великої Вітчизняної» («Можемо повторити!»).

Міфологію війни активно використовує Кремль у внутрішній та міжнародній політиці. Російська влада перетворила ідеологему фашизму в інструмент політичної боротьби. Постійно акцентуючи на темі «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-українському контексті розколоти країну і потрактувати діяльність сепаратистів як боротьбу з фашизмом; у внутрішньо-російському контексті створити образ ворога і викликати потребу з ним боротися; у зовнішньополітичному контексті зробити вразливими для критики позиції прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму». Кремлівській пропаганді важливо було переконати всіх, що Україну захопили саме «фашисти».

Потужна пропагандистська атака на українську історію може мати негативні наслідки для гуманітарної безпеки України. Насаджування цінностей ідеології «спільно-російської», заперечення існування української мови, культури, нації, єдності території, поширення радянсько-російських міфів про спільне життя і боротьбу в одній країні, використання історичних прецедентів та метафор для дискредитації сучасної української влади, твердження, що українська держава не має історичних витоків та перспектив – все це спрямовано на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол і знищення України як держави.

Знаковою подією в процесі дослідження російської офіційної історичної політики та стану історичної свідомості сучасного російського суспільства стало масштабне дослідження «Яке минуле потрібне майбутньому Росії?», що було проведено протягом 2016 р. Вільним історичним товариством (російська громадська організація, створена із метою сприяння поширенню наукових уявлень про минуле, а також щодо ролі та завдання історичної науки в житті сучасного суспільства) на замовлення російського Комітету громадянських ініціатив. Як показало проведене дослідження, в сучасній Росії чітко оформляється дуалістична модель історичної свідомості, яку автори дослідження (І. І. Курілла та ін.) характеризують як «дві пам'яті». Як перша, «державницька

пам'ять», виступає героїзована версія минулого, що впроваджується через усі можливі канали масової комунікації до суспільної свідомості. Друга пам'ять, або «локальна пам'ять» («народна пам'ять») є сукупністю форм пам'яті, що через локальну історію родини, міста, регіону поєднують людей із більш широкою спільнотою пам'яті. Ці дві форми пам'яті існують паралельно та пропонують принципово відмінні методи репрезентації минулого. У ході реалізації історичної політики РФ у рамках першої, «державницької пам'яті», спостерігаються стирання меж між історичною роботою та міфотворчістю. Державні чиновники, виступаючи в ролі акторів історичної пам'яті, прямо захищають міфи від історичної критики. Міфи та історичні свідчення визнаються рівнозначними, рівноправними елементами історичної пам'яті, при виборі між якими необхідно дотримуватися критерію доцільності. Таким чином, історична істина приводиться у відповідність до домінуючого на даному етапі міфу.

Отже, нав'язувані міфологізовані цінності власної історії та їх абсолютизація стосовно історій сусідніх країн, перетворили російську історичну політику в міфологізований варіант історико-культурного фактора, що є дуже далеким від справжньої історії і не має нічого спільного з історичною пам'яттю.

Бібліографія

Ассман А. Забвение истории – одержимость историей. Москва: НЛО, 2019.
Историческая политика в XXI веке: Сб. статей. Москва: НЛО, 2012.
Курилла И. И. История, или прошлое в настоящем. Москва, 2017.
Мосин А. Г. «Моя история» или «Моя мифология»? // Историческая экспертиза, 2018. № 1 (14). С. 82–92.

Олександр УДОД

Як російська держава монополізувала «історичну правду»?

У Російській Федерації, де держава є єдиним актором історичної політики, давно і всебічно утвердилась її монополія на «історичну правду». В розумінні російського соціуму та заангажованих владою професійних істориків «історична правда» означає консенсус держави і людини в трактуванні минулого. По суті, в Росії реанімовано поняття «офіційної історії», а арбітром щодо розуміння істини в минулому є, звичайно, держава. Ось чому необхідність здійснення контролю над історичною свідомістю як власного, російського народу, так і інших народів, насамперед українського, закріплений у законодавстві РФ на найвищому, тобто конституційному рівні. Отже, нехтуючи всіма можливими методологічними канонами щодо статусу історичної науки в суспільстві та її взаємин із державою, влада Російської Федерації легітимізувала своє нероздільне монопольне право на «історичну правду». Під монополією російської держави на «історичну правду» розуміють право на «єдине правильне» трактування історії як на території РФ, так і за її межами, а також захист цього права за допомогою всього наявного адміністративно-репресивного ресурсу. При цьому в останні роки чітко простежується тенденція до посилення владного тиску на російську історіографію, яка давно втратила статус незалежної науки і перетворилася в органічну складову частину всієї широкомасштабної історичної політики. Навіть більше: можна констатувати той факт, що саме історія замінила собою власне політику. Російський публіцист М. Трудолюбов («Ведомости») відверто заявив: «Історія заміняє нам політику. Ми боремося не за перемогу тієї чи іншої партії, а за торжество тієї чи іншої історичної місії. Страждає при цьому і політика, й історія, яка перестає бути собою і перетворюється в набір політизованих «уроків».

Простежується тотальний контроль з боку владних структур РФ за процесом формування історичної політики, при цьому фільтрацію успішно проходить та включається до історичного наративу лише таке трактування минулого, яке повністю відповідає наперед заданим цілям, які досить часто в останні роки формулює особисто В. Путін. Так, за його ініціативою в березні 2020 р. до Конституції РФ були внесені сумнозвісні поправки про те, що «РФ шанує пам'ять захисників Вітчизни, забезпечує захист історичної правди. Зменшення значення подвигу народу при захисті Вітчизни не допускається». Такі положення суттєво обмежили академічну свободу істориків, призвели до посилення монополізму влади щодо трактування історії. При цьому без достатнього обґрунтування як доконаний факт декларується всезагальний спосіб маніпулювання історією загалом, на кшталт «усі так роблять – отже, це нормально», що нібито виправдовує маніпуляції в галузі історії (як публічної, так і академічної). Отже, політична боротьба переходить у протистояння в історичній спільноті, в ході якого відбувається підміна об'єкта дискусії на суб'єкт приналежності, внаслідок чого конкуренція, боротьба суб'єктів (політичних акторів), до яких «належать» історики, заміняє конкуренцію поглядів на історію, яка покликана якомога точніше встановити істину. Як аргумент

провадження такої історичної політики також використовується нібито «жахливий стан патріотизму та викладання історії в школі» (О. Міллер), в останній позиції якого історія як дисципліна виступає в ролі колективної пам'яті, що транслюється через інституції освіти.

Монополізація державою «історичної правди» обернулася, природньо, посиленням тиску влади на істориків. Російські історики та окремі громадські діячі, незалежних і активних яких залишилися одиниці, з гіркотою констатували: «Історикам заміряли державний тиск» (А. Курілова). Мова йде про доповідь Міжнародної федерації за права людини, яка отримала назву «Злочин проти історії» (2021 р.). У ній констатовано, що в останні роки російська держава була зайнята створенням і впровадженням офіційного історичного наративу, в центрі якого стоїть прославляння досягнень радянської епохи, в першу чергу перемоги в Другій світовій війні. При цьому применшуються або виправдовуються масові злочини, здійснені радянським режимом, у тому числі сталінський Великий терор. Нині державна влада проводить агресивну політику в галузі історичної пам'яті, яка не тільки маргіналізує альтернативні точки зору, але й піддає серйозному ризику всіх незалежних істориків, публіцистів, журналістів, активістів громадянського суспільства й неурядових організацій, які працюють над темою історичної пам'яті.

Особливий тиск з боку владних структур РФ відчувають історики, які вивчають історію Другої світової війни. «Росія – одна із країн, де було прийнято найбільшу кількість законів, які придушують свободу вираження думок з історичних питань», – говориться в доповіді «Злочини проти історії». До таких владних рішень автори доповіді відносять закон проти «реабілітації нацизму», закон про боротьбу з екстремістськими висловлюваннями, а також нещодавню заборону ототожнювати роль СРСР і нацистської Німеччини у війні. Уже згадувані поправки березня 2020 р. до Конституції РФ також посилили тиск на академічну свободу, про що заявляли члени Російської академії наук представникам Міжнародної федерації за права людини. Так, М. Колосов (Санкт-Петербурзький університет) заявив, що обговорення спірних питань про Другу світову війну зникло зі сторінок провідних історичних журналів Росії з 2002 р., а в університетах здійснюють тиск на «занадто ліберальних» учених. Микита Соколов (Єльцинський музей історії) повідомив, що будь-яке наукове дослідження теми радянського колабораціонізму «заблоковано». Так, у 2016–2017 рр. у відомого історика Кирила Александрова виникли проблеми з прокуратурою й Міністерством освіти та науки. Приводом стала його дисертація, де були детально описані біографії генерала Андрія Власова і 180 його соратників, а також досліджені причини їх співпраці з нацистською Німеччиною.

Тепер, коли в Конституцію РФ вписано заборону на «применшення значення подвигу народу» і вимогу «забезпечити захист історичної правди» (при цьому поняття «історичної правди» трактується досить широко, розмито й суб'єктивно), професія історика стає небезпечною, і в будь-яких суперечках із державою вчені зазвичай завжди програють. В результаті десятки дослідників історії Другої світової війни вимушені виїхати із Росії. А після 24 лютого 2022 р. Росію стали покидати й історики, які спеціалізуються на історії України (Т. Г. Таїрова-Яковлєва).

Визначальним для історичної політики є спроби регулювання питань історії в РФ на законодавчому рівні. За словами В. Р. Мединського, голови Російського воєнно-історичного товариства, «псевдоісторичний абсурд, заражений ідеологічним вірусом, якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись. Приклад? Будь ласка – історія України». Кожне трактування історії, що не відповідає історичній політиці уряду РФ, визначається в суспільному дискурсі як «псевдоісторичний абсурд». Зупиняється його поширення в тому числі й законодавчими методами. Обмеження оцінок історичних подій та особистостей, які відрізняються від офіційно затверджених, заборона наукових праць, визнання певних архівних документів екстремістськими матеріалами використовуються владою РФ як інструмент запровадження державної монополії на оцінку історичних подій. Все це призвело до того, що на початку XXI ст. саме в Росії відродилось пріснопам'ятне поняття «офіційної історії», що є абсолютно несумісним із справжнім розвитком історичної науки.

Бібліографія

Курилова А. Историкам померили государственное давление. Международные правозащитники оценили новейшую историю РФ // Коммерсант, 15.06.2021.

Малинова О. Ю. Использование прошлого в российской официальной исторической политике // Историческая политика в XXI веке. Москва: НЛО, 2012. С. 368–389.

Трудолюбов М. Наша политика – история // Ведомости, 30.09.2016.

Олександр УДОД

У чому полягає репресивний характер російської історичної політики?

Сучасна російська історична політика спрямована на формування та трансляцію в суспільну свідомість історичного наративу, вигідного владній еліті. У такий спосіб історія з академічної науки перетворюється на засіб політичної боротьби та інструмент «м'якої сили». Така історична політика має тенденцію до посилення державного керування історичними дослідженнями, контролю над історичною спільнотою, збільшення кримінальної відповідальності за будь-які дії у сфері історії (публікація досліджень, висловлювання думок, полеміка), які суперечать історичній політиці влади. «М'яка сила» почала трансформуватися у відвертий адміністративний тиск. Все більше сьогодні констатують чітко виражений репресивний характер російської історичної політики. Про це було в 2018 р. Міжнародною правозахисною групою «Агора» (об'єднання юристів-правозахисників, призначенням якого є захист громадян від незаконних дій державних органів) проведено дослідження стану академічної свободи в Росії. Констатовано, що інтерпретація та оцінка історичних подій, що не співпадають з офіційною, загрожують російським історикам переслідуваннями та кримінальною або адміністративною відповідальністю.

Для практичної реалізації репресивної історичної політики у вересні 2020 р. рішенням голови Слідчого комітету РФ О. Бастрикіна було створено спеціальний підрозділ з розслідування злочинів, пов'язаних із «реабілітацією нацизму та фальсифікацією історії Вітчизни», який включено до складу управління з розслідування злочинів минулого Головного слідчого управління СК РФ. Цей підрозділ виконує функцію розслідування «злочинів», які полягають у висловлюванні думок, що не відповідають історичній політиці влади. Крім цього, на даний підрозділ також покладено функції надання «методичної та аналітичної допомоги регіональним слідчим органам» у розслідуванні кримінальних справ щодо «викривлення історії», узагальнення «консолідованого правового підходу до оцінки подібних фактів». Де-факто, при Слідчому комітеті РФ насправді створено підрозділ, який виконує роль координаційного центру у справі провадження репресивної історичної політики РФ. Створення й розгортання діяльності цього спеціального репресивного органу стало логічним продовженням діяльності сумнозвісної Комісії при президентові РФ з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії (2009–2012). Красномовним є склад цієї Комісії: керівник Адміністрації президента РФ, начальник служби зовнішньої розвідки, начальник Генерального штабу, заступник Секретаря Ради Безпеки РФ, начальник управління ФСБ РФ та інші «силовики». Професійних істориків у складі Комісії майже не було (окрім директора Інституту загальної історії РАН та керівника Росархіву, які були одночасно й радниками президента). У ході діяльності цієї Комісії керівникам наукових установ Відділенням історико-філологічних наук РАН було розіслано циркуляр від 23 червня 2009 р. за підписом керівника секції історії академіка В. Тішкова (автора, до речі, наймасовіших підручників

з історії для середньої школи). У цьому документі вимагалося подати анотований перелік історико-культурних фальсифікацій із вказанням основних джерел, осіб чи організацій, які формують та розповсюджують фальсифікацію, а також визначити потенційну небезпеку такої фальсифікації інтересам Росії та надати попередні пропозиції щодо наукового спростування фальсифікації. Зокрема, було визначено завдання надати інформацію про діяльність учених наукової установи щодо викриття фальсифікацій та історико-культурних концепцій, які «завдають шкоди інтересам Росії». У наукових колективах розпочався «пошук відьом». Замість наукових дискусій вибухали емоційно-пристрасні з'ясовування міжособистісних стосунків. Атмосфера підозрілості та доносів повернулася в історичні установи.

Все частішими стали дії російської влади, спрямовані на регламентацію діяльності істориків, законодавчі вказівки не тільки щодо концептуальних підходів, а й окремих сторінок, які, здавалося б, мають бути у виключній компетенції професійних істориків. 27 жовтня 2020 р. президент В. Путін розіграв спектакль з підтримкою пропозиції О. Ямпольської (депутат Держдуми) законодавчо закріпити заборону порівнювати нацистську Німеччину і СРСР. Депутатка О. Ямпольська (партія «Єдина Росія») запропонувала до закону «Про увічнення Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» ввести норму про заборону «ототожнювати мету, рішення і дії радянського керівництва, командування і військовослужбовців із метою, рішеннями і діями нацистського керівництва, командування й військовослужбовців». Як запевнила депутатка, тривалий час ішов пошук законодавчих «максимально коректних формулювань, щоб зберегти, природньо, свободу історичної дискусії в нашій країні, але при цьому все-таки поставити «заслон» приниженням пам'яті наших дідів та прадідів». Закон був прийнятий, «заслон» був поставлений. Але про академічну свободу швидко забули… Дуже влучно прокоментував цей закон РФ відомий публіцист Віталій Портніков: «Правду про війну це не наблизило ні на йоту. Про неї продовжували брехати безсоромно кожного дня, кожної години і хвилини. І про кількості жертв, і про справжню мету своєї, а не народної війни, і про свої військові злочини, і про кошмари СМЕРШу. Вони підмінили правду про війну і страх перед новою війною ганебним путінським «побєдобєсієм». Вони зробили це прагнення до війни, до смерті частиною своєї Конституції, а тепер хочуть карати ще й тих, хто спробує сказати правду про те, що було, що є. Перша конституційна держава – вбивця XXI століття, Російська Федерація Володимира Путіна».

Саме в репресивному характері російської історичної політики простежується спадкоємність у використанні історії з політичною метою ще з часів комуністичної влади. У цьому відношенні очевидно, що ніякої декомунізації російська історична політика (і наука) не зазнали. Сучасна російська влада стала на сторожі міфів, які були створені ще на початках радянської влади. І від жодного з них не відмовилася. Відбулося лише незначне зміщення акцентів: тепер не концепт Великої Жовтневої соціалістичної революції (бо вона зруйнувала російську імперію зразка початку XX ст.), а саме міф про героїчну Перемогу у Великій Вітчизняній війні став визначальним в ідеології державотворення сучасної РФ.

Але живучими залишаються імперські амбіції Російської Федерації, які зараз активно підживлюються владним режимом Путіна, його «історичними аналогіями» з діяльністю Петра I по творенню і зміцненню імперії. А тому репресивна історична політика РФ прагне розповсюдити свій вплив і на країни, що входили колись до складу Російської імперії та СРСР. Держкомнагляд РФ (спеціальний орган федеральної влади, утворений 12 травня 2008 р.) неодноразово виносив попередження за діяльність, несумісну з офіційною історичною політикою, російським ЗМІ – «Лента.ру», «Эхо Москвы», а також оголошував «екстремістськими» українські політичні, громадські та наукові структури, зокрема «Правий сектор», УНА-УНСО, УПА, «Тризуб ім. Степана Бандери», «Братство», просвітницький веб-портал «Лікбез» та ін. Зрозуміло, що такі дії Держкомнагляду РФ є прямим втручанням у внутрішні справи України. А владою РФ використовуються як виправдання збройної агресії та «денацифікації» України.

Бібліографія

В СК создано подразделение по расследованию фактов реабилитации нацизма и фальсификации истории. URL: //youtube.com/

Малинова О. Ю. Кто и как формирует официальный исторический наратив? Анализ российских практик // Политика. № 3(94), 2019. С. 103–126.

Миллер А. И. Россия: власть и история // Pro et Contra. 2009. № 3–4 (46). Т. 13. С. 6–22.

Портников В. Врут как душат. URL: https://graniru.org/opinion/rtnikov/m.280279.html (29.10.2020).

Олександр УДОД

Як історична пропаганда в РФ формує образ українця як цивілізаційного ворога?

Російсько-українська війна, новий етап якої розпочався 24 лютого 2022 р., – це цивілізаційний конфлікт. Ця війна не просто між росіянами-варварами та цивілізованими українцями, вона уже ввійшла у фазу відвертості: тепер усі бачать атаку деспотій на світ цивілізованих демократій. Цивілізаційні зіткнення відбуваються з метою перемоги свого способу життя над ворожим. Російські варвари принесли в Україну руйнування і знищення більш високого способу життя. Мета війни на знищення з боку Росії чітко викристалізувалася в обивательсько-хижацькій фразі окупантів щодо мирних громадян захоплених українських міст і сіл: «А хто вам дозволив жити добре?». Знищити українську економіку, спровокувати голод, гуманітарну катастрофу – це мета цивілізаційної війни з боку Росії.

Цивілізаційні зіткнення відбуваються за цінності. Російське вторгнення розпочалося задля перемоги їхніх цінностей над нашими. Російсько-українська війна – це війна самодержавства («Путін – наше все») проти демократії («Переведи мене через майдан»), війна імперії проти свободи.

В останні роки історична політика РФ була спрямована на формування в російському суспільстві образу українця як свого цивілізаційного ворога. Засобами історичної пропаганди, вдаючись до маніпулятивно підібраних історичних аналогій та сфальшованих фактів, утверджувалась теза про те, що поки існуватиме самостійна Україна, російське суспільство не зможе піднятися на вищий щабель цивілізаційного розвитку. Вільний українець – це потенційна загроза для кожного росіянина. Розпалювалася відверта шовіністична пропаганда: українці зображувалися як «вічні зрадники», «мазепинці», русофоби.

Історична пропаганда продукувала масу україножобських «історичних» праць. Головними ідеологами антиукраїнської пропаганди стали О. Дугін, Т. Сергейцев та реанімований із забуття філософ І. Ільїн.

Концентровано і «своєчасно» позиціонував суть російської політики як геноцидної щодо всіх українців путінський політтехнолог Тимофій Сергейцев у статті «Що Росія має зробити з Україною?», яка була опублікована на сайті російського державного агентства новин «РИА Новости» 3 квітня 2022 р. під час повномасштабного російського вторгнення в Україну. Стаття викликала значний міжнародний резонанс і засудження. У ній українців Т. Сергєйцев показав як «пасивних посібників нацистської влади», які, оскільки технічно всі не зможуть понести покарання, підлягають «перевихованню та денацифікації», що включає в себе воєнну присутність Росії на території України; знищення української державності, створення на території України низки «народних республік», повністю підконтрольних Росії; знищення теперішньої української влади; жорстку цензуру в політичній, культурній та освітній сферах; терор проти місцевого населення, створення «народних міліцій», репресії проти противників окупаційної влади, примусові роботи для населення з відновлення знищеної росіянами інфраструктури; заборона самої назви «Україна»; кінцевий етап – остаточна асиміляція українців та інтеграція

України в «російську цивілізацію». Т. М. Сергейцев вважає, що на втілення цього плану знадобиться щонайменше 25 років. У статті постійно наголошується на «штучності» Української держави та нації, існування яких «не має жодного цивілізаційного підґрунтя», а прагнення України до незалежності завжди завершується нацизмом. Крім національного та етнічного, автор цілком вітає і фізичне винищення українців. Громадян, які стали на захист своєї держави, Т. Сергейцев пропонує якнайбільше знищувати на полі бою, а цивільне населення повинно по максимуму пережити всі тяготи війни. Дослівно це в статті передано так: «На відміну, скажімо, від Грузії і країн Прибалтики, Україна, як показала історія, неможлива як національна держава, а спроби створити таку закономірно приводять до нацизму. Нацисти, що взяли до рук зброю, повинні бути по максимуму знищені на полі бою… Соціальне «болото», яке активно чи пасивно підтримали «бандерівську верхівку», дієво чи бездіяльно повинно пережити всі тяготи війни і засвоїти пережитий досвід як історичний урок і спокуту своєї провини». Президент України Володимир Зеленський заявив, що стаття Т. Сергейцева є доказом планів Російської Федерації здійснити геноцид громадян України. Він зазначив, що для позначення геноциду українців у статті вжито терміни «деукраїнізація» і «деєвропеїзація». На його думку, це один з доказів для майбутнього трибуналу проти російських воєнних злочинців. Так само прокоментував статтю Т. Сергейцева український міністр О. Ткаченко: «Цинічно, що автор розповідає про начебто нацизм в Україні. Коли ми бачимо дзеркально протилежні факти: Росія масово знищує українців за національною приналежністю. І як це називати? Я відповім одразу: геноцид українського народу з боку Росії».

Натомість російський політикум всіляко підтримує основні положення антиукраїнської геноцидної політики Кремля, вдаючись традиційно до «історичних аргументів». Дмитро Медведєв, заступник голови Ради Безпеки РФ, підтвердив головні тези статті «Що Росія має зробити з Україною?». За словами Д. Медведєва, «пристрасний сегмент українського суспільства молився до третього райху», Україна є нацистською державою, як третій райх, і вона повинна бути «денацифікованою», і результатом буде розвал України як держави. Медведєв стверджує, що колапс – це шлях до «відкритих Євразії з Лісабона до Владивостока».

Міжнародна громадськість засудила основні тези статті Т. Сергейцева як прояв «звичайного фашизму», «ліцензію на вбивство». Російське видання «Meduza» назвало статтю «схематичним планом геноциду» українців. За словами оксфордського експерта з російських справ Самуела Рамані, стаття «представляє основне кремлівське мислення». А відомий американський історик Тімоті Снайдер зазначив, що автор статті Т. Сергейцев «виступає за ліквідацію українського народу як такого». Він також зауважив, що стаття оперує особливим російським визначенням «нацизму»: «Нацист – це українець, який відмовляється визнати себе росіянином». На думку Т. Снайдера, стаття Т. Сергейцева розкриває геноцидальні наміри Росії стосовно України.

Російська історична пропаганда перетворила ідею фашизму в інструмент політичної боротьби з метою сформувати образ українця як цивілізаційного ворога. Постійно акцентуючи тему «неонацизму», тиражуючи інформацію про «фашистів», кремлівська пропаганда ставить за мету: у внутрішньо-

українському контексті створити образ ворога і викликати потребу боротися з ним; у зовнішньо-політичному контексті зробити вразливими для критики прихильників України за підтримку нібито «фашистського режиму». Не випадково події війни рясніють аналогіями з сучасністю. Кремлівській пропаганді важливо було переконати всіх, що Україну захопили саме «фашисти». Історичні штампи, риторика, пов'язані з російським баченням «Великої Вітчизняної війни» – «каратели», «нацисти», «ополченці» – постійно використовувалися Росією для опису того, що відбувалося в Україні на Сході в 2014–2022 рр.

Потужна пропагандистська атака на українську історію, формування образу українця як цивілізаційного ворога для кожного росіянина стали важливим фактором морально-психологічної підготовки військових частин РФ до війни в Україні, нової широкомасштабної інтервенції в лютому 2022 р., готовності російських солдат вбивати українських воїнів, мирне населення України без «сумнівів і докорів совісті» тільки за те, що вони українці.

Бібліографія

Лозовий В. Історична політика Російської Федерації: актуальні антиукраїнські інтерпретації // Наук. записки К.-ПНУ ім. Огієнка. Істор. науки. 2015. Т. 25. С. 211–219.

Снайдер Т. Російський посібник з геноциду. URL: https://texty.org.ua/fragments/106312/timoti-snajder-pro-rosijskyj-posibnyk-z-henocydu/

Папакін Г. Путін та історія. URL: https://day.kyiv.ua/uk/blog/polityka/putin-ta-istoriya

Олександр УДОД

У чому полягає небезпека російської історичної політики для України? Як навчити українців протистояти російській історичній політиці?

Російська Федерація безперервно здійснює потужні інформаційні атаки на український гуманітарний простір. Шукаючи ідеологічну опору для своєї агресивної політики, Росія сформулювала і почала втілювати імперську історичну політику, спрямовану на розмивання національної свідомості та деструкцію української державності. Про небезпеку такої історичної політики наголошується в «Стратегії національної безпеки України», яка була затверджена Указом Президента України 14 вересня 2020 р. № 392/2020. Російська Федерація уже тоді була визначена як держава-агресор, що виступає джерелом довгострокових системних загроз національній безпеці України. При цьому однією із актуальних загроз національній безпеці України визначено те, що «деструктивна пропаганда як ззовні, так і всередині України, використовуючи суспільні протиріччя, розпалює ворожнечу, провокує конфлікти, підриває суспільну єдність». Одним із найбільш ефективних та небезпечних методів, які використовує РФ в ході ведення такої деструктивної пропаганди, є вплив на історичну свідомість – складову частину суспільної свідомості – як власних громадян, так і громадян України, а також світової спільноти. Для реалізації такого завдання в РФ вироблена, сформульована та реалізується вкрай жорстка історична політика.

Події в Україні кінця 2013 – початку 2014 рр. спонукали Російську Федерацію сек'юритизувати проблему українського шляху в Європу, тобто перевести її в розряд найважливіших для виживання нації і держави. Масові протести та зміна влади у Києві, що стали проявом реальної дієвості українського громадянського суспільства, історичною пропагандою Москви були інтерпретовані як державний переворот, інспірований Заходом на території, яка нібито історично та цивілізаційно повинна входити в зону виключного впливу Росії. Оскільки в Україні живуть мільйони російських людей, Росія повинна стати на їх захист, адже вони є гарантом безпеки «русского мира». Для того, щоб розхитати державність України, розколоти її і продемонструвати Заходу свою рішучість, російське керівництво почало втілювати дезінтеграційні проєкти «Крим» та «Новоросія». Їх історично-ідеологічним обґрунтуванням стала концепція «розділеного народу», відновлення так званої «історичної справедливості». Російська влада вдалася до історичних маніпуляцій, які нібито мають обґрунтувати право Росії на ті чи інші території. В історичній пропаганді весни 2014 р. найбільш активно задіяною виявилася категорія «споконвічно російська земля» (Крим), «російське місто» (Севастополь), «російська військова слава» (Чорноморський флот). Приклади з історії мали на меті привчити українців та світове співтовариство до думки, що Крим – це частина Росії. Як аргументи такої історичної політики вводяться сакральні метафори,

і анексія Криму виправдовується тим, що він для Росії є святим місцем, бо там хрестився князь Володимир.

Іншим антиукраїнським дезінтеграційним проєктом є «Новоросія». Російська влада використовує цей термін, щоб пред'являти претензії на колишні, нібито російські землі, з переважаючим російським населенням. Цей політтехнологічний проєкт насправді базується на маніпуляціях з історією та перекручуванні фактів, адже Харківщина, або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини ніколи до складу Новоросійської губернії не входили. Проєкт «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, пояснити нібито іншу самоідентифікацію жителів Південного Сходу, продемонструвати існування національної ідентичності, альтернативної українській, довести неможливість співіснування з українцями в одній державі, виправдати нав'язувану їм ідею регіональної окремішності, яка повинна перерости в державність.

Російська історіографія, яка вже давно втратила статус незалежної академічної науки та перетворилася в органічну складову історичної політики, із рабською готовністю освячує, легітимізує російську імперську політику, агресію та брудну війну в Україні. В 2018 р. під егідою Російського історичного товариства (голова – С. Наришкін) було видано досить об'ємний том (864 сторінки великоформатного видання) «Історії Новоросії» (відповідальний редактор В. Захаров). Перші рядки цієї грубезної книги виправдовують російську агресію в цьому регіоні тим, що, мовляв, «однією із найважливіших рис історичного розвитку Росії є надзвичайна енергія російського народу в освоєнні обширних просторів (!)». На допомогу сучасній історичній політиці залучаються гегемоністські висловлювання «класиків» російської імперської історіографії. Мовляв, ще свого часу В. Ключевський відзначав, що «історія Росії є історія країни, яка колонізується». А предметом свого монографічного дослідження російські історики на чолі з В. Захаровим обрали Новоросію, сучасні географічні рамки якої включають нинішні 8 областей незалежної України. Так історія прямо і цинічно вказує Збройним Силам РФ напрямок агресії і територіальних завоювань. Далі більше. Історики за вказівкою Путіна охоче підхопили його власне ототожнення з царем Петром І, який, як виявляється, нічого не завойовував і не загарбував, а лишень «повертав і зміцнював «исконно русские земли», «землі отчич і дедич», тобто історичну спадщину Москви». До речі, в «робочому кабінеті» Путіна, де не буває відвідувачів, давно висить портрет першого російського імператора.

Отже, історична політика РФ підпорядкована геополітичній стратегії та спрямована на реалізацію широкомасштабних цілей. Вона визначається пропагандистськими завданнями, які використовують історію для обґрунтування зовнішньої політики держави. Потужна пропагандистська атака на українську історію має негативні наслідки для гуманітарної безпеки України. Насаджування ідеології «спільно-російськості», заперечення існування української мови, культури, нації, єдності території, поширення радянсько-російських міфів про спільне життя і боротьбу в одній країні, використання історичних прецедентів та метафор для дискредитації сучасної української влади, твердження, що українська держава не має історичних витоків та перспектив – усе це спрямовано на реалізацію деструктивно-нігілістичного сценарію у сфері

національної ідентичності, «десуверенізацію» політичної свідомості, розкол та знищення України як держави.

Нам необхідно усвідомити, що інформаційно-психологічна війна Росії проти України за своєю інтенсивністю є безпрецедентною в XXI ст. Пропагандистські бої на «історичному фронті» ведуться з метою знищити базовий контент історичної пам'яті українців і тим самим знівелювати його як важливу підвалину національної консолідації та цементування державності. А тому влада та громадянське суспільство України мають активніше використовувати потенціал історичної політики як основи формування та збереження національної ідентичності і мовою документів, правдою фактів історії деконструювати російські історичні інтерпретації, що нав'язуються українцям. Об'єктивні історичні дослідження, сучасна історична освіта будуть запорукою духовного суверенітету українців та незалежності держави. Потрібно пояснювати українцям, світовому співтовариству історичні витоки українського народу, традиції державності, відсепарувати українську історію від російської, наочно показувати, що Україна і Росія – це цілком різні національні, соціокультурні та політичні утворення. В умовах пострадянського розвитку історична політика – це важливий складник формування та втілення комплексної державної політики ідентичності, це сфера творення та трансляції нових смислів у політиці та ідеології, які пояснюють історичні витоки та мету існування й значення держави Україна як для власних її громадян, так і для світового співтовариства, тобто та сфера, де повинні вироблятися сучасні національні цінності.

Бібліографія

Андреєва О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією. Київ, 2009. 360 с.

Лозовий В. Історична політика Російської Федерації: актуальні антиукраїнські інтерпретації // Наук. записки К.-ПНУ ім. Огієнка. Істор. науки. 2015. Т. 25. С. 211–219.

Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь. URL: https://niss.gov.ua/publikacii/analitichni-dopovidi/politika-istorichnoi-pamyati-v-konteksti-nacionalnoi-bezpeki

Олександр УДОД

Як диференціюється історична політика РФ щодо регіонів України? У чому небезпека такої політики?

Російська держава, шукаючи ідеологічну опору для своєї імперської політики, сформулювала і почала втілювати агресивну історичну політику, спрямовану на розмивання національної свідомості та деструкцію української державності. Стратегічною метою такої політики РФ є позбавлення права українського народу на державність. Населення сучасної України «теоретиками» (О. Дугін, В. Ніконов, В. Мединський та ін.) і політтехнологами РФ розглядається як сфера впливу «русского мира». Така ідеологічна конструкція передбачає диференціацію експансіоністських дій в залежності від регіонів, які попали в зону імперських устремлінь Росії. Путін і його поплічники весь час повторюють, що «русский мир – це не тільки для русских, не тільки росіяни, не тільки наші співвітчизники в країнах близького та далекого зарубіжжя, емігранти, вихідці з Росії та їхні потомки. Це ще й іноземні громадяни, що розмовляють російською мовою, які вивчають чи викладають її, всі ті, кого щиро цікавить Росія та її майбутнє». Виходячи з такого імперського трактування «русского мира», територіально-просторова конфігурація цього ідеологічного конструкта виглядає таким чином: ядро «русского мира» становлять Росія, Україна та Білорусь, внутрішню сферу – пострадянський простір; зовнішню сферу – країни з великою російською діаспорою (Велика Британія, Ізраїль, Німеччина, Сполучені Штати Америки), православні країни (Болгарія, Кіпр, Румунія, Сербія, Чорногорія), країни, де формуються російські діаспори, та є цікавість до російської культури (Італія, Фінляндія). Історико-духовні «цінності» «русского мира» вибудовуються довкола месіанства в його класичному російському розумінні «Москва – третій Рим».

Російська історична політика враховує об'єктивність існування українського регіоналізму. Але ідеологічні й політичні висновки із такого стану речей робляться агресивно своєрідно: «Україна є штучним утворенням, що приречене на розпад». Акцент визначено на підживлення занадто строкатої мовно-культурної складової, що створювала в Україні природні перепони на шляху до консолідації суспільства. Російські політтехнологи, які охоче працювали в Україні майже у всіх виборчих кампаніях (президентських і парламентських), історичну регіоналістику України потрактували на свій манер: країна поділена на сорти. А далі вбивався клин між представниками еліт з різних регіонів. «Західняки» протиставлялися «східнякам», Крим зображався як регіон, позбавлений уваги центру. Донбас або ж видавався за найбільшого годувальника України, або ж перетворювався на територію, яку треба було б ізолювати від решти країни колючим дротом.

Для того, щоб розхитати державність України, розколоти її і продемонструвати Заходу свою рішучість, російське керівництво почало втілювати свої регіональні дезінтеграційні проєкти «Крим» та «Новоросія». Їх ідеологічним обґрунтуванням стала концепція «розділеного народу», відновлення «історичної

справедливості». Фактично офіційною стала ідеологія пострадянського реваншу, що включала в себе образ Росії як збирача розділеного штучними кордонами «русского мира». Відсутність лінійності в процесі становлення історичної пам'яті в Україні в поєднанні з необмеженим доступом Росії до українського інформаційного простору стала чинником розгортання російської агресії, спрямованої на розвал України. Історична політика РФ на території України, що була спрямована на розхитування ситуації в регіонах, дозволила провести «бліцкриг» лише в одному із них – Крим виявився найбільш ураженим московською пропагандою. Але навіть за таких сприятливих ідеологічних передумов Путіну все ж довелося вдаватися до прямої збройної агресії. Не московські пропагандисти, а російські «зелені чоловічики» забезпечили анексію Криму.

Іншим антиукраїнським дезінтегруючим проєктом, що має чітке регіональне забарвлення, є «Новоросія». Російська влада активно, починаючи з 2014 р., використовує цей термін, щоб пред'являти претензії на колишні, нібито російські землі, з переважаючим російським населенням. Керівництво РФ проголосило «легітимними права етнічних росіян та російськомовних громадян» і декларувало історичне право на існування «Новоросії» від Харкова до Одеси. Цей політтехнологічний проєкт базується на маніпуляції історією та перекручуванні фактів, адже Харківщина, або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини та Донеччини ніколи до складу Новоросійської губернії не входили. В 2018 р. Російське історичне товариство (голова С. Є. Наришкін) спільно з Інститутом російської історії РАН видали колективну монографію «Історія Новоросії» (за редакцією В.М. Захарова, заступника директора ІРІ РАН), в якій подано невеликий коментар щодо територіальної взаємодії Новоросії та Харківщини: Харків зображується як «крупний індустріальний центр Півдня Росії, що мав тісні економічні зв'язки з усією Новоросією». Росія наполягає на тому, що Новоросія була подарована Україні більшовиками й своїм корінням вона пов'язана з російською державою, а її жителі – це люди з трохи іншим менталітетом, яким важко порозумітися з українцями, а сучасна українська влада нібито проводить імперську (?!) політику стосовно населення Південного Сходу, а воно чинить опір тому політичному режиму («фашистському»), тому вектору руху України (європейському), який нав'язується населенню. Російською владою та історичною пропагандою це інтерпретується як «цивілізаційний вибір» цього населення на користь геополітичної підтримки Росії в боротьбі із Заходом. Оскільки жителі південно-східних районів України – це фактично інший народ, отже, вони не сепаратисти, а прагнуть реалізувати право на самовизначення.

Не дивлячись на об'ємне історіографічне підґрунтя проєкту «Новоросія» (книга В. М. Захарова має 65,0 обл.–вид. аркушів), цей сюжет російської та української історії не може бути надійним обґрунтуванням експансіоністської політики сучасної РФ. Повноцінної самобутньої землі або республіки з назвою Новоросія ніколи не існувало. Історично сформованих кордонів, окремої історично створеної земельної символіки у Новоросії теж не було. Її населення ніколи не вело боротьби за якісь окремі автономні права. Про це переконливо написали у своїй монографії запорізькі професори Ф. Г. Турченко і Г. Ф. Турченко «Проєкт "Новоросія": 1764–2014. Ювілей на крові» (Запоріжжя, 2014).

Нехай за об'ємом ця монографія українських істориків значно менша, ніж «праця» В. М. Захарова (в Україні й досі немає такого історичного товариства як РІТ з багатомільйонним бюджетом), але сила історичних аргументів нашої історіографії непереборна. Проєкт «Новоросія» – яскравий приклад інструменталізації історії російською владою. До 2014 р. цим терміном («Новоросія») оперували тільки фахові історики, говорячи про губернію, утворену в 1764 р., яка до того ж мала нетривалу історію існування, але з весни 2014 р. слово «Новоросія» і пристрасті навколо нього стали чи не найпоширенішою темою в публічному просторі Росії, України та Європи. Бо реалізація цього проєкту в межах Криму, південних і східних областей сучасної України стала перетворюватися в конкретні воєнно-політичні акції Російської Федерації і радикальних прибічників «русского мира».

Російські історики-пропагандисти, добре знаючи праці Ф. Г. і Г. Ф. Турченків з історії Півдня України, цю їхню монографію проігнорували, бо не знайшли аргументів для відстоювання свого проєкту «Новоросія», що базується, як виявилося, на відвертій маніпуляції та фальсифікації історичної дійсності. Цей приклад з «історіографічного фронту» вкотре демонструє необхідність об'єктивних історичних досліджень, сучасної історичної освіти та добре продуманої контрпропагандистської діяльності в межах української історичної політики. Держава має потурбуватися про «зшивання» фрагментованої історичної пам'яті українців, яка є наслідком її регіоналізації та специфіки історичного розвитку.

Бібліографія

История Новороссии / отв. ред. В. Н. Захаров. Москва, 2018. 864 с.

Примаченко Я. Історична політика РФ та її вплив на території південно-східної України та АР Крим в контексті «русского мира» // Регіональна історія України. 2017. Вип. 11. С. 101–132.

Турченко Г. Ф., Турченко Ф. Г. Проєкт «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2014. 116 с.

Олександр УДОД

Яке значення має шкільний підручник з історії у змісті історичної політики РФ?

Історична політика в РФ підпорядкувала собі не тільки російську історіографію, а й історичну дидактику разом із системою створення й використання шкільних підручників з історії.

В. Путін, який в'їхав у Кремль напередодні 2000 р., мав чіткі уявлення про значення та важливість історичних символів у президентській діяльності. Він розпочав реконструювати російську ідентичність з затвердження «царського» прапора і герба Росії, і одночасно оновленого «радянського» гімну країни. Ще на посаді в. о. президента в лютому 2000 р. Путін відвідав меморіал «Героям Сталінградської битви» на Мамаєвому кургані у Волгограді і став активно використовувати риторику звернення до «славного минулого». Головним способом утвердження нової офіційної інтерпретації історії став контроль над змістом телевізійних програм, шкільних підручників і меморіального простору.

В. Путін був безпосередньо причетний до епопеї із створенням єдиного підручника історії. Уже 21 червня 2007 р. президент Росії в розмові з викладачами накинувся на авторів підручників: «Багато підручників пишуть люди, які працюють за іноземні гранти. Так вони виконують польку-бабочку, яку замовляють ті, хто платить. Розумієте?». Історики – автори підручників – відчули себе приниженими, проте швидких наслідків це зауваження не мало. Але в лютому 2013 р. президент Путін висловив стурбованість різним трактуванням історії в російських регіонах і запропонував створити єдині підручники історії Росії для середньої школи. Передбачалось, що такі підручники будуть побудовані «в рамках єдиної концепції, в рамках єдиної логіки неперервної російської історії, взаємозв'язку всіх її етапів, поваги до всіх сторінок нашого минулого». Роз'яснюючи своє бачення, президент В. Путін фактично розвинув метафору «соціального клею»: «Наше завдання полягає в тому, щоб зміцнити гармонію і згоду в багатонаціональному російському суспільстві, щоб люди незалежно від своєї етнічної, релігійної приналежності усвідомлювали себе громадянами єдиної країни… Можливо, єдиний підручник з російської історії розв'яже цю проблему». Оскільки історія стала основним аргументом при обговоренні політичних проблем, єдиний підручник повинен був створити набір історичних «мемів», спираючись на який влада і населення могли б продовжувати розмову про політику.

Путінська ініціатива створення єдиного підручника на початку 2013 р. не одразу була схвалена істориками та суспільством. Прихильники і противники цієї ідеї обговорювали її, перш за все, як крок на шляху до введення державної ідеології. Ліберальна інтелігенція в РФ була стурбована можливим поворотом до ідеологічної уніфікації. Комітет громадянських ініціатив 3 березня 2013 р. заявив, що «в атмосфері несприйняття політичних, соціальних і культурних альтернатив, неуваги до позиції активної меншості влада як замовник прийме такий підручник, який буде виховувати не цінності свободи і гідності, а по-

кірність і сервілізм». Велика група професійних істориків і викладачів в 2014 р. опублікували «Звернення до істориків – авторів шкільних підручників» із закликом бойкотувати створення «ідейно витриманих» підручників. Спротив істориків введенню єдиного підручника призвів до того, що ініціатива зупинилась на розробці історико-культурного стандарту. Різноманітність підручників зменшилась, але не зникла. Поступово влада під пильним контролем В. Путіна встановила контроль за змістом підручників з історії. Результатом боротьби за єдиний підручник в Росії стала оновлена версія підручника державної історіографічної школи, яка подає історію держави Російської як історію Московського князівства, що постійно розширювалося і врешті-решт перетворилось в імперію.

У Російській Федерації існує досить жорстка централізована історико-освітня система, а роль центральних органів (президент, уряд, міністерство) посилюється з кожним новим етапом розвитку історичної освіти. Свідченням цього стали останні події довоєнного, 2021 року. Так, указом президента РФ № 442 від 30 липня 2021 р. була утворена «Комісія з історичної освіти», яку очолив В. Р. Мединський – колишній міністр культури, радник президента, голова Російського воєнно-історичного товариства. Завдання комісії полягає в забезпеченні «планомірного та наступального підходу до питання відстоювання національних інтересів Російської Федерації, пов'язаних із збереженням історичної пам'яті і розвитком просвітницької діяльності в галузі історії». Комісія має повноваження координувати діяльність наукового співтовариства і органів влади з розроблення єдиного підходу до історичної освіти, попереджувати спроби «фальсифікації історії», аналізувати діяльність іноземних структур, які «завдають шкоди національним інтересам Росії в історичній сфері». Очевидно, що посилиться увага російських спецслужб (а вони майже всі представлені в цій комісії) до української історіографії та засобів масової інформації, що просувають наш вітчизняний історичний наратив. Особливо ця діяльність акторів російської історичної політики активізується після публікації політичного маніфесту В. Путіна «Про історичну єдність росіян та українців» (12 липня 2021 р.).

Так само з високим ступенем одержавлення та всесильним адміністративним ресурсом функціонує в Російській Федерації система підручникотворення. До використання у навчальному процесі допускаються тільки ті підручники з історії, які отримали відповідний гриф Міністерства освіти. В грудні 2019 р. Міносвіти РФ затвердило новий «Порядок формування федерального переліку підручників». Цей документ регламентує експертизу підручників (насправді цензуру). Експертиза підручників полягає в аналізі та оцінці рівня відповідності підручника і його змісту кільком десяткам критеріїв: завершена предметна лінійка, відповідність предметній концепції, відсутність помилок і одруків, відсутність ненормативної лексики, повнота відображення наукових теорій, відсутність недостовірних, сфабрикованих фактів та ін. Особливу увагу привертають ті критерії, які відображають державну історичну політику, а саме: правильність відображення кордонів і території РФ, найменування географічних об'єктів, відсутність у підручниках відомостей, які суперечать Конституції РФ; відсутність інформації, спрямованої на формування зневажливого ставлення до РФ, органів державної влади, народів РФ, конфесій, соціальних

груп; відсутність інформації щодо виправдання екстремізму, тероризму, заперечення сімейних цінностей, пропагування нетрадиційних сексуальних стосунків; спрямованість на формування в учнів громадянської ідентичності та ін.

Міністерством створено спеціальну науково-методичну раду з підручників, яка на основі індивідуальних листів експертів ухвалює рішення про включення підручника до федерального переліку. «Дієвість» нового порядку відбору підручників з історії та готовність авторів переписувати підручники за все новими і новими вимогами В. Путіна були продемонстровані російському суспільству в грудні 2020 р., коли Міносвіти включило до переліку новий підручник В. Мединського «История России: начало XX – начало XXI века. 10 класс». Підручник був розцінений багатьма фахівцями як політично кон'юнктурний. У ньому чітко простежується повернення до багатьох постулатів радянської (сталінської) історіографії, особливо історії Другої світової / Великої Вітчизняної війни.

Отже, в Російській Федерації шкільну історичну освіту, підручник з історії розглядають як надзвичайно важливий інструмент імперської політики як щодо країн-сусідів, колишніх членів СНД, так і як засіб внутрішньої мобілізації населення, військово-патріотичного виховання молоді. Ставлення до України як держави, до української історії влада РФ продемонструвала в самопроголошених ДНР і ЛНР: українські підручники були знищені, за короткий термін російський наратив став монопольно панувати в історичній літературі. Так само окупанти вчинили уже в 2022 р. у тимчасово окупованих територіях Херсонської і Запорізької областей.

Бібліографія

Курилла И. Битва за прошлое: как политика меняет историю. Москва, 2022. 232 с.

Рачкова О., Даньшин В. Учебник новейшей истории попал в историю // Коммерсант. 1997. 31 окт.

Удод О. А. Українська історична дидактика: академічний дискурс / За ред. В. Смолія. Київ, 2016.

Олександр УДОД

Чому історична освіта в РФ не звільнилась від міфологем радянської (комуністичної) історіографії?

Історична політика в РФ та підпорядковані їй історична наука і викладання історії в середній школі реалізують великодержавні, шовіністичні та імперські устремління сучасної російської влади. В. Путін не приховує свої вузькопрагматичні інтереси щодо історії Росії радянського періоду, адже, на його думку, колись могутній Радянський Союз має бути реанімований, а Росія стати «наддержавою». Тому всі міфи та стереотипи радянської історіографії, незважаючи на їхній прокомуністичний зміст, плавно перейшли в сучасну російську історіографію і трансформувалися у зміст шкільних підручників з історії. Заради політичних цілей керівництво Росії готове піти на будь-яке спотворення історичних фактів, віддати перевагу міфам всупереч логіці наукового пошуку і висновкам історичної науки. Красномовним у цьому відношенні є ставлення російської влади до історичного міфу навколо так званих «28 панфіловців». Відомо, що ще в 1946 р. органами прокуратури СРСР було завершено розслідування справи щодо кореспондентів «Красной Звезды», які видумали бій біля Дубосєково в листопаді 1941 р. і пустили в обіг лозунг «політрука Клочкова» про те, що відступати нікуди: позаду Москва. Після доповіді секретаря ЦК ВКП (б) А. А. Жданова самому Й. Сталіну був винесений вердикт: справу покласти під сукно, від красивого патріотичного міфу влада не ризикнула відмовитись. Адже впродовж кількох років війни політруки закликали рядових бійців: битися як 28. Прикметно, що рівно через 20 років історія повторилася: в 1966 р. іноземний журналіст Е. Кардін звернувся до генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва з пропозицією опублікувати матеріали слідства та розвінчати міф про 28 панфіловців. В СРСР у той час почався тривалий процес формування нової міфологеми – переможної Великої Вітчизняної війни. Комуністичні ортодокси навіть і не подумали якось дезавулювати цей історичний міф. І уже в сучасній Росії влада подала себе вірним продовжувачем справи Сталіна-Брежнєва: коли директор Історичного архіву РФ С. Мироненко опублікував справу 28 панфіловців, на нього звалилася вся могутня владна репресивна машина. С. Мироненко був звільнений з роботи, а міністерка освіти РФ офіційно заявила, що міфи дуже корисні для патріотичного виховання і відмовлятися від них означає зрадити пам'ять «захисників Вітчизни». І ось у 2021 р., коли не залишилось людей, які читають, хто б не знав про фальсифікацію цієї сторінки історії, у найновішому підручнику з історії Росії двох докторів історичних наук В. Ніконова і С. Дев'ятова та за редакцією академіка РАН, доктора історичних наук С. Карпова читаємо те саме, що й у сталінських та брежнєвських підручниках:

«Німецький наступ наштовхнувся на впертий опір захисників Москви. Широко відомим став подвиг 28 панфіловців, хоч це був подвиг усієї 316-ої дивізії під командуванням генерала І. В. Панфілова. 16-го листопада група винищувачів танків була атакована ротою автоматників і 53-ма танками ворога

на Волоколамському шосе біля роз'їзду Дубосєково. Клятвою пролунали слова політрука В. Г. Клочкова: «Велика Росія, а відступати нікуди. Позаду Москва». Знищивши 18 танків, панфіловці затримали німців на чотири години, до підходу резервів». Очевидно, що в російському суспільстві, а не тільки у владній верхівці, є стійкий запит на підтримку героїчного образу самих себе – не агресивних, жертв нападу, які завжди оборонялися, але й готових мобілізуватися навколо влади. Так сформувався зручний симбіоз історичної пам'яті громадян Росії, історичної політики РФ та шкільної історичної освіти. В результаті зростає уже не одне покоління російських громадян, зорієнтованих на війну («хотят ли русские войны»?!), готових вчинити масові вбивства українських мирних громадян.

Аналіз сучасних підручників з історії у Російській Федерації в контексті історичної політики та живучості радянських комуністичних історичних міфів дає можливість зробити низку світоглядних висновків. По-перше, історичний наратив, продукований у РФ, має вирішальне значення для розуміння Західною Європою української історії і сучасних реалій, які мають глибокі історичні корені. У Європі й досі сприймають Україну переважно через російський ракурс. Наша країна продовжує перебувати в тіні Росії. По-друге, сучасна російська (офіційна) історіографія де-факто повернулася до основних канонів сталінської історіографії, особливо в питаннях трактування історії Другої світової (Великої Вітчизняної) війни. Наприклад, як колись (у 1945–1953 рр.) в короткому курсі історії ВКП(б) завершальний період визволення території СРСР був пов'язаний з так званими «десятьма сталінськими ударами», про що замовчували в нетривалий час десталінізації, так і тепер (2019–2022) ця теза повернулася в підручники. Автори одного з них – Р. О. Пазін і О. Ю. Морозов («История России», 10–11-й кл. XX–XXI в.) пишуть: «Усього протягом 1944 р. було нанесено 10 таких ударів, тобто проведено 10 великомасштабних вдалих наступальних операцій (раніше їх називали 10 сталінськими ударами). Восени і взимку 1944 р. в битвах на кордонах СРСР були нанесені нові «сталінські удари». По-третє, українські сюжети присутні, як правило, в підручниках з історії Росії (історії Вітчизни), а не всесвітньої історії, як мало б бути згідно з логікою змістового наповнення курсів історії. Очевидно, ще довго залишатиметься живучим стереотип про «єдину Вітчизну», «спільну історію», «один народ». Окрім цього, здійснюється так звана генералізація навчального матеріалу на користь сучасної історії і подій після 1991 р. Цим самим забезпечується «історико-науковий супровід» політики Кремля щодо України: мовляв, до 1991 р. України не існувало, а події попередніх століть на території історичної України – то спільна історія громадян єдиної Вітчизни, де неможливо було розрізнити росіян від українців чи білорусів.

XX століття, згідно з примірною програмою середньої загальної освіти з «Історії Вітчизни», розпочинається темою «Росія в роки «великих потрясінь» 1914 – початку 1920-х рр.». У кількох підручниках з цього періоду за редакцією академіка А. Торкунова згадуються, як правило, тільки українські топоніми – Донбас, Київ, Криворізький басейн та ін. Але зовсім відсутня Україна як територія і як держава. Прихід більшовиків до влади на Донбасі напряму пов'язаний з їхньою перемогою в Петрограді. Тобто події «Великої російської революції 1917 р.», які відбувалися на українських землях, за російською істо-

ріографічною традицією, вплетені в загальноросійський контекст. Негативно, з антиукраїнською риторикою показується діяльність Української Центральної Ради. Підкреслюється, що вона була «самопроголошеною», відмовилась визнавати більшовицький Раднарком законним урядом Росії. Звинувачується в тому, що вона встановлювала контакти з отаманом Каледіним. Так само ці події відтворювалися і радянською історіографією протягом 1930–1990-х років.

Як уже неодноразово підкреслювалося, загалом російська історіографія і, відповідно, історична дидактика є монолітом з наперед визначеними концепціями та оцінками, які пронизані офіційною історією й імперськими стереотипами. Дуже важко знайти в навчальній літературі хоч би натяк на альтернативні точки зору. Трапляються лише незначні нюанси в трактуванні окремих подій, пов'язаних з більшовиками. Симпатій до їхньої політики не помічається, адже вони, за офіційною оцінкою, винуваті у розвалі Російської імперії в 1917 р.

У більшості російських підручників є або окремі параграфи, або спеціальні посили щодо теми Голодомору 1932–1933 рр. Замовчати, ігнорувати її неможливо. Але вживається тільки термін «голод 1932–1933 рр.», а його причини – неврожай і погана реалізація політики колективізації сільського господарства. Ні слова, звичайно, про Голодомор як геноцид.

Щодо сучасних подій – початку XXI ст. – у російських підручниках подається не наукова історія з її необхідним методологічним інструментарієм, а «політологічний аналіз» сучасних подій з відвертою політичною метою – закріпити свої інтереси в регіонах України, які попадають у сферу інтересів «русского мира».

Бібліографія

Алексашкина Л. Н. Концепция исторического образования в средней школе // Преподав. истории и обществозн. в школе. 2009. № 6.

Филиппов А. В. Новейшая история России, 1945–2006 гг.: книга для учителя. Москва, 2007.

Олександр УДОД

Як у Росії відродили «ідеологічну обробку» вчителя історії?

Влада Російської Федерації усвідомлює, що в такій великій державі, де у віддалених від центру федеральних округах на зміст шкільної освіти та якість викладання суттєво впливають місцеві політичні еліти, важливо проводити загальнонаціональну (з урахуванням особливостей федерального й етнонаціонального устрою) освітню політику, забезпечувати функціонування єдиного освітнього-історичного простору. Провідниками такої політики є шкільні вчителі історії. Ось чому в Російській Федерації регулярно відбуваються всеросійські з'їзди вчителів історії і суспільствознавства. У рамках Всесвітнього конгресу вчителів історії, який проходив у Москві 4–6 жовтня 2021 р. під головуванням міністра освіти РФ С. Кравцова і наукового керівника Інституту всесвітньої історії РАН О. Чубар'яна, відбувся також черговий, уже четвертий, з'їзд вчителів історії і суспільствознавства РФ. У роботі конгресу і з'їзду взяли участь найголовніші дійові особи історичної політики РФ: помічники В. Путіна А. Фурсенко і В. Мединський, академік РАН А. Торкунов, президент Російської академії освіти О. Васильєва. До речі, співорганізатором конгресу виступила також Європейська асоціація вчителів історії («Єврокліо»), яка в останні роки фактично припинила свою діяльність в Україні. Такі великі зібрання вчителів історії (конгреси, з'їзди, конференції) покликані тримати цю категорію освіти на контролі, проводити через них єдину політику, спрямовану на утвердження імперської ідеології засобами історичної освіти.

Можна стверджувати, що в Росії відновлено системну ідеологічну обробку вчителя історії: широко обговорюються численні «зауваження» В. Путіна до змісту підручників з історії (особливо щодо ролі Сталінградської битви під час Другої світової війни, оцінок розпаду СРСР як «найбільшої» геополітичної трагедії XX ст. та ін.). Серед учителів історії популяризуються антиукраїнські праці, висловлювання одіозного політика, керівника Міжнародного Євроазійського руху О. Дугіна. Особливо наголошується на його оцінках подій в Україні 2014-го року: «Суть київського Майдану і повалення Януковича полягала в тому, щоб нанести удар по Росії і особисто по Президенту Путіну… Американський сценарій в Україні – привести до влади неонацистів, розвернути репресії і спостерігати за тим, як ми будемо втягуватися в криваву кашу на наших рубежах… Треба помістити Україну в геополітичний контекст. Існує не просто українська криза, необхідно дивитись не на російсько-українські стосунки і навіть не на відносини в трикутнику Росія – Україна – Європа. Це набагато складніша модель – це велика війна континентів… Україна – головна ідея для Росії, ми повинні поставити возз'єднання в центр нашого порядку денного». У дусі україножобських постулатів О. Дугіна та геополітичних гегемоністських прагнень російського політикуму побудовані й відповідні методичні настанови для вчителів. Так, наприклад, у посібнику «Суспільствознавство: глобальний світ у XXI столітті: 11-й клас. Кн. для вчителя / за ред. Л. В. Полякова» (Москва: «Просвещение», 2007). натрапляємо на безпосередній

посил до вчителя: «Битву за XXI ст. для нашої країни може і повинен виграти російський учитель. І це не буде перебільшенням: глобальний світ диктує нам глобальні завдання. У Росії немає вибору – або вона стане великою сучасною державою, або її не буде зовсім. Але цієї безальтернативності не треба лякатися. У власне ясному її усвідомленні – запорука нашої сили й нашого успіху». Далі йде обґрунтування історичності «російської державності» і «російської цивілізації»: «Перше державне утворення – Київська Русь – виникло як об'єднання східнослов'янських племен на стратегічному воєнно-торговому шляху скандинавських вікінгів (норманів) із Балтійського моря в Чорне. Із Візантії ця держава отримала релігію християнство і слов'янську писемність – два ефективних засоби об'єднання племен у народ. Розкол християнства на католицизм і православ'я (1054 р.) відгородив Київську Русь від загальноєвропейської єдності, а завоювання монголів на два з половиною століття затримало розвиток російської державності». Тут ми маємо справу з одним із варіантів «присвоєння» Росією нашої української історії та спробами пояснити ізоляціонізм Москви так званим «універсалізмом» російської цивілізації. Ізоляціоністська самосвідомість Московської держави підсилювалася ідеями богообраності: церква пропагувала серед народу усвідомлення цієї держави як єдиної на Землі справді християнської (православ'я, тобто правильно прославляє Бога) держави. Це самоусвідомлення знайшло своє відображення в теорії «Москва – Третій Рим, а четвертому – не бути». З другої половини X ст. почали популяризуватися ідеї М. Я. Данилевського («Росія та Європа»), а його теорія культурно-історичних типів оберталася на парадоксальний, але політично прагматичний висновок: кожен тип абсолютно самодостатній і не може ні перейняти властивості іншого типу, ні передати свої. Висновок: між Росією і Європою неминучий конфлікт і війна за остаточну перемогу. Осучаснити теорію М. Я. Данилевського російські ідеологи намагаються її «спорідненістю» з вченням С. Гантингтона про зіткнення цивілізацій. Православно-християнська цивілізація уособлюється тільки з Росією, її роллю як стрижневої країни такої цивілізації. А Україні відводиться роль сателіта в орбіті Росії: для Східної Європи російсько-українські взаємини є тим, чим для Західної Європи є стосунки між Францією і Німеччиною. Росія і Україна є осердям, необхідним для єдності православного світу. Виходячи з таких геополітичних висновків, Росія обґрунтовує своє втручання в українські справи та експансіоністські плани: «Росія як лідер православної цивілізації повинна в першу чергу сприяти забезпеченню порядку і стабільності серед православних і слов'янських держав і народів – Сербії і Македонії, Болгарії і Румунії, Білорусії і Грузії. А також включати у сферу своєї відповідальності країни зі змішаними (православним і неправославним) населенням – Україну і Казахстан. У цьому ж методичному посібнику для вчителя в розділі про мовні спільноти досить розлого говориться про європейську мовну хартію і нібито масові її порушення в Україні: «…постійно здійснюються спроби звузити сферу застосування російської мови… І це в умовах, коли носіями російської мови є близько половини населення України, а в іншій половині більшість – двомовна».

«Глибока» теоретична підготовка вчителя до викладання історії в школі доповнюється поняттями геоекономіки та моделями геоекономічної організації світу, так званими геоконами (геоекономічними конструкціями). З'явилася

одна із таких конфігурацій під претензійною назвою «Гіпер Північ (русский мир)». У центрі такої конструкції поміщено власне «русский мир» (мовний / культурний / інформаційний простір), а на орбіті – Росія, Україна, Білорусь, Балтія, Закавказзя, Центральна Азія, російська діаспора, протодержавні утворення (Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія і т. ін). А зв'язують цю конструкцію трансрегіональні компанії («Газпром», «РАО ЭЕС») та регіональні структури (Примор'я, Татарстан та ін.).

У розділі «Інтеграційні і дезінтеграційні процеси на пострадянському просторі» вчителю свідомо й агресивно нав'язується думка про деструктивну роль України: «Однією із суттєвих причин гальмування інтеграційних процесів на просторі СНД є суперечлива і непослідовна позиція керівництва такої ключової країни як Україна». Як приклад, зазначається про те, що Україна не ратифікувала Статут СНД, а в 1997 р. ініціювала утворення регіональної організації ГУАМ (з 1990 р. ГУУАМ) як альтернативного до Росії інтегративного центру.

Подібні ідеологічні та методологічні настанови щодо трактування історії Росії та її взаємин з Україною переважають і в змісті підвищення кваліфікації вчителів історії. Викладач історії має нівелювати будь-які прояви вільної думки в тій літературі, яка не проходить жорсткої державної експертизи і може гіпотетично бути відомою учнівській аудиторії.

Бібліографія

Обществознание: глобальный мир в XXI веке: 11-й кл.: Книга для учителя / под ред. Л. В. Полякова. Москва, 2007.

Гантінгтон С. Протистояння цивілізації та зміна світового порядку. Львів, 2006.

Филиппов А. В. Новейшая история России. 1945–2006 гг.: Книга для учителя. Москва, 2007.

Олександр УДОД

Які завдання та призначення мала президентська «Комісія правди»?

«Комиссия при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России» була заснована 15 травня 2009 р. У цей день тодішній російський керманич Дмитро Медведєв видав указ за № 549, який окреслив призначення Комісії як консультативного і дорадчого органу при президенті Російської Федерації.

Втім, одразу після створення Комісії низка засобів масової інформації й опозиційних дописувачів афористично охрестили її «Комісією правди» за аналогією з «Міністерством правди» із знаменитої антиутопії «1984» британського письменника Джорджа Орвелла. За сюжетом вищезгаданої антиутопії «Міністерство правди» опікувалося суцільною «переробкою» минувшини, тобто масованим і суцільним фальшуванням для систематичних і постійних маніпуляцій суспільної свідомості в тоталітарному суспільстві.

У певному сенсі створення Комісії нав'язувало й інші порівняння, приміром із горезвісним «жанром» радянського історієписання, відомим як т. зв. «критика буржуазних і націоналістичних фальсифікацій історії», який був одним із провідних напрямів у практиках і «наукових» стратегіях історико-партійної науки в СРСР. Отож від самого створення ця російська державна інституція здобула негативне реноме.

Комісія діяла на засадах положення, затвердженого президентом Д. Медведєвим. Засідання комісії планувалося проводити двічі на рік, але на практиці згадана періодичність не дотримувалася. До компетенції комісії входили систематизація та координація дій федеральних установ й організацій, а також розробка стратегії проведення російської політики у сфері історичної пам'яті, впорядкування циркуляції інформації про російську минувшину тощо. Скажімо, до функцій комісії було віднесено відстеження, аналіз та систематизацію відомостей про фальшування російської історії в інформаційному просторі, вироблення стратегії протидії таким спробам, підготовку відповідних пропозицій президенту та координацію діяльності федеральних структур в окресленій царині.

Керівником комісії був призначений тодішній голова адміністрації президента Російської Федерації Сергій Наришкін, а до складу входили представники низки державних установ й інституцій, а також відомі російські вчені, як-от: керівник Федерального архівного агентства Володимир Козлов, директор Інституту російської історії РАН Андрій Сахаров, директор Інституту загальної історії РАН Олександр Чубар'ян та ін.

Кадровий склад «Комісії правди» неодноразово змінювався згідно указів президента Д. Медведєва за № 97 від 22 січня 2010 р. та за № 1103 від 8 вересня 2010 р. У межах діяльності Комісії були складені анотовані переліки історико-культурних фальсифікацій російської історії, а також розіслані запити про діяльність російських учених-гуманітаріїв із «викриття фальсифікацій та історико-культурних концепцій, які шкодять інтересам Росії». Відтак Комісія

фактично намагалася відновити стару радянську практику адміністративної «критики», точніше, шельмування поглядів, візій і концепцій із російської історії, котрі різнилися з офіційним каноном, схваленим державою.

Отже, апріорі відкидалися принципи академічної свободи думки та демократичного плюралізму наукових поглядів. Натомість впроваджувалися негласні принципи цензурування історичних проблем і сюжетів, які могли вільно циркулювати в російській історичній науці зокрема та соціогуманітаристиці загалом.

Особлива увага приділялася питанням висвітлення та репрезентації історії Другої світової війни, зокрема її численним ревізіям і реконцептуалізаціям, що розгорнулися після 1991 р. у країнах Балтії, Україні, Польщі, Грузії й ін. Навіть більше, нові ревізіоністські прочитання та демонтаж радянської схеми історії Другої світової війни розглядалися як «фальсифікації», що становлять загрозу державним інтересам Російської Федерації. До таких «шкідливих» історичних сюжетів «Комісія правди» показово відносила репрезентацію ролі Української повстанської армії, Білоруської крайової оборони, Армії Крайової (Польща), «лісових братів» (країни Балтії) та інших збройних формувань, що воювали з Червоною армією і чинили опір радянській окупації.

Ще один блок історичних сюжетів, які Комісія однозначно визнавала «фальсифікаціями», стосувалися наративів про брутальну поведінку радянських збройних формувань у Східній і Центральній Європі 1944–1945 рр., що супроводжувалася масованими згвалтуваннями, вбивствами цивільних мешканців та повсюдними грабунками. До кола «фальсифікацій» потрапила й інформація про масову загибель полонених із ворожих армій (німців, японців та ін.) внаслідок важких умов утримання, відсутності медичної допомоги, непосильної праці, голоду, знущань і тортур в концентраційних таборах Сибіру, Далекого Сходу та Середньої Азії тощо. «Комісія правди» розглядала такі історичні наративи як «наругу над пам'яттю» про радянських «визволителів» Європи та «великий подвиг радянського народу у Великій Вітчизняній війні».

Водночас Комісія приділяла увагу перспективам розвитку архівної справи та комплексу заходів, спрямованих на «правдиве й об'єктивне відображення історії Росії» й запобіганню «фальсифікацій», що фактично означало впровадження цензурування в науковій сфері, особливо соціогуманітарній царині.

Певна річ, «Комісія правди» не збиралася обмежуватися засудженням чи адміністративно інспірованою публічною «критикою». У процесі роботи Комісії неодноразово висловлювалася думка, що для покарання як громадян Російської Федерації, так й іноземців, які поширюють таку «неправдиву інформацію», мають застосовуватися суворі заходи, а саме: штрафи і навіть позбавлення волі терміном до 5 років. Навіть більше, поширення «фальсифікацій» мало бути прирівняне за російським законодавством до противоправних дій, рівнозначних пропаганді нацизму із відповідними наслідками.

Створення і діяльність Комісії спричинили численні відгуки та коментарі. Російські вчені та діячі, які посідали проурядову позицію, дотримувалися апологетичного ставлення до цієї державної інституції, зокрема вважали, що Комісія переймається «обстоюванням історичної правди», а також вказували на необхідність існування координаційного органу для «захисту національних інтересів» Росії і т. п. Натомість російські науковці демократичного

чи ліберального спрямування й іноземні вчені однозначно розглядали Комісію як шкідливу бюрократичну ініціативу, орган цензурування історичної науки або чергову кампанію кремлівської фальсифікації тощо. Свої сумніви щодо доречності організації та діяльності Комісії висловив і колишній президент СРСР Михайло Горбачов.

Комісія припинила діяльність 14 лютого 2012 р., позаяк президентський указ про її заснування було скасовано. Та цензурування історичних сюжетів, тем і проблем, які висвітлювалися в російській історичній науці, триває і до сьогодні.

Президентська «Комісія правди» 2009–2012 рр. продемонструвала не тільки сутність сучасної російської державної політики в царині історичної науки й освіти, політики пам'яті та політики знання, а й її очевидну спадкоємність з радянськими / тоталітарними стратегіями і заходами, скерованими на суцільне цензурування і повну підпорядкованість соціогуманітарної сфери буття. Водночас кількарічна історія Комісії яскраво показала кардинальні відмінності між сучасною неоімперською Росією та демократичними країнами

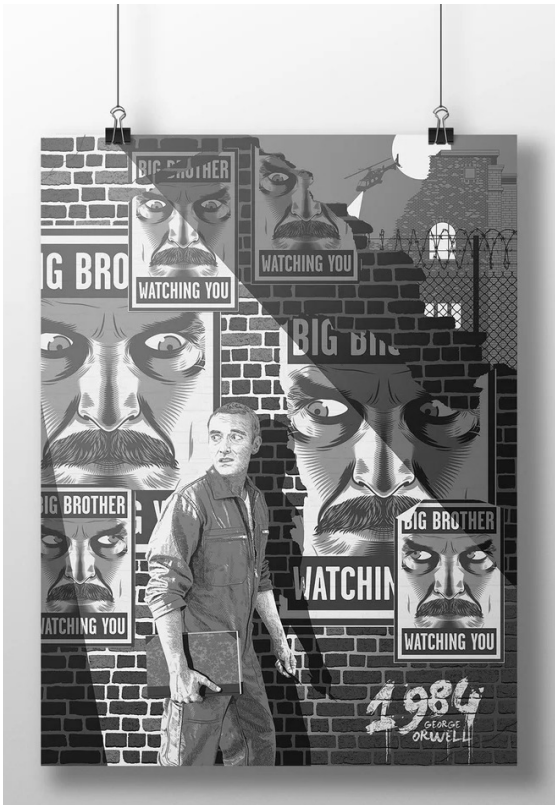

Ілюстрація до антиутопії Дж. Орвелла «1984». URL: https://assets.bigcartel.com/product_images/172191781/poster_mockup_1984.jpg?auto=format&fit=max&h=1000&w=1000

Бібліографія

Зубов А. Покушение на историю. URL: http://grani.ru/blogs/free/entries/227406.html

Медведєв вирішив цензурувати історію. «Українська правда», 2009, 19 травня. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2009/05/19/3952753/

Орвелл Дж. 1984 / Пер. з англ. О. Ломакіної. Київ, 2021.

Присяжнюк А. Дмитрий Медведев научит россиян истории. Чем закончится для Украины переписывание общего прошлого в Кремле? «СейЧас», 2009, 21 травня. URL: http://www.seychas.com.ua

Профессор Юрий Чернышов о создании президентской «Комиссии по противодействию фальсификациям истории»: администраторы и силовики, аргументами которых являются приказ и дубинка, не должны указывать профессиональным историкам… URL: http://www.bankfax.ru/news/60496

СМИ: комиссия по борьбе с фальсификацией истории сама может превратиться в инструмент фальсификаций. URL: http://polit.ru/news/2009/05/20/false.html

Смилян М. Историю признали президентским делом: экс-президент СССР усомнился в полезности комиссии по борьбе с фальсификацией истории. «Epoch Times», 2009, 22 мая. URL: https://www.epochtimes.ru/content/view/24886/3/

Олексій ЯСЬ

Чому і як російська історіографія з часів Татіщева і Карамзіна глорифікує роль воєн, розпалює тероризм і ворожнечу народів та виправдовує експансіоністську політику Московії, а відтак Російської імперії, нинішньої РФ?

Відповіді на ці питання слід шукати в особливостях зародження та розвитку російської історіографії, яка за три століття так і не стала наукою, а залишилася послушною ідеологічною служницею правителів, починаючи з Московського царства, відтак Російської імперії, а тепер РФ. Її підвалини закладались під потужним впливом імперських практик і традицій монголо-татар, їх завойовницької ідеології, на ґрунті усної народної творчості і билин угро-фінських племен, а також шляхом компіляції привласнених літописних свідчень, історичних творів і хронік Київоруської держави. Перші спроби надати науковості російській історіографії належать німецьким історикам Г. Байєру, Г. Міллеру, А. Шлецеру та ін., які, на замовлення і догоду царського двору, довільно трактуючи джерела, грубо фабрикуючи та підробляючи давні літописи, пересмикуючи факти, поставили на пріоритетне місце в історії Росії поряд з ідеєю утворення централізованої держави, конструкт війни і тезу про те, що історія покликана слугувати владі. Ці ідеї підхопили і поширювали кілька поколінь придворних істориків: від В. Татіщева, М. Карамзіна, М. Погодіна, С. Соловйова, М. Устрялова та інших до сучасних «ідеологічних бійців» путінського пошиву (В. Бутромеєв, О. Данілов, В. Кравцов, С. Кремльов, Н. Нарочицька, О. Романов та ін.). Росія успадкувала від СРСР Інститут воєнної історії, створений 1966 р., який з 2010 р. віднесений до структури Воєнної академії Генштабу ЗС РФ і розглядається як форпост воєнно-історичної науки, що зосереджений на міфологізації воєнної історії Росії.

Одержавлення історичної науки розпочав імператор Александр I, призначивши М. Карамзіна офіційним історіографом, який присвятив свою «Историю государства Российского» «Государю Императору Александру Павловичу, Самодержцу Всея России», зазначивши, що «історія народу належить цареві». Подібну думку висловлював й М. Погодін, вважаючи, що історія має бути «охранительницею і блюстительницею общественного спокойствія». От і режим Путіна прагне «управляти минулим», регулювати історичні інтерпретації у законодавчо-адміністративний спосіб, встановлювати канони для історичних наративів. Концентрованим прикладом накидання владних схем на історіографію, містифікації історії воєн можуть слугувати непрофесійні та ревізіоністські статті Путіна до 75-річчя закінчення Другої світової війни (2020) та «Про історичну єдність росіян і українців» (липень 2021 р.), які не випадково стали дороговказом для істориків, їх вивчали в російській системі освіти, а також на політзаняттях в армії для задурманення солдатів у процесі морально-психологічної підготовки до війни проти України. До речі, керуючись

пресловутим принципом доцільності, в Росії офіційно перенесено відзначення дати закінчення Другої світової війни на 3 вересня, щоб у такий спосіб відвернути увагу від трагедії в північно-осетинському Беслані (1–3 вересня 2004 р.).

Які мотиви ідеалізації воєн і формування в російській, а точніше в «русской историографической традиції» концепції збирання «исконно русских», але ніколи не приналежних московитам земель, як головної доктрини держави, її войовничості, ворожості, жорстокості та ненависті до інших країн і народів, зокрема українського? Необхідність обґрунтування ролі і ключового місця воєн в історії Росії та російському історієписанні традиційно зумовлювалась завойовницькою політикою держави та висловлюваннями російських правителів. Достатньо згадати слова Алєксандра II про те, що «Росія – держава не торгівельна і не землеробська, а воєнна і покликана бути грозою світу». Не менш відвертою була й думка графа С. Вітте, його заява, що Російську імперію створила «сила штика армії». Хрестоматійно відомими є повідомлення військового міністра Куропаткіна Миколі II про те, що впродовж XVIII і XIX ст. Росія провела у війнах 128 років, і лише 72 роки були мирними, причому тільки 5 років припадають на оборонні війни, а всі решта – на загарбницькі походи і кампанії. Орієнтація на війни та силу армії, на ідеологію колоніалізму як основу зовнішньої політики визначальна й для сучасної Росії. За даними соціології, за рівнем довіри російського суспільства на першому місці стоїть армія, на другому – президент, а на третьому – ФСБ та інші спецслужби.

Російські історики всіляко глорифікують військову діяльність князів, царів, імператорів, радянських правителів, передусім Сталіна, полководців на зразок Олександра Невського та Жукова, спрямовану на розширення території країни; доводять природність насилля та войовничості московитів, лицемірно наголошуючи при цьому на миролюбивій політиці Кремля. Міф про миролюбність московитів ущент руйнує «Заповіт Петра», який фігурує у зарубіжній історіографії і від якого відхрещуються російські історики. У ньому йшлося, зокрема, що Росія має перебувати в стані безперервної війни, завоювати Швецію, Польщу і Туреччину, нацьковувати європейських монархів і після цього окупувати Італію, Іспанію та Францію. Водночас Путін, його прессекретар Пєсков, патріарх Кіріл безпардонно брешуть, ніби Росія впродовж усієї історії ніколи ні на кого не нападала, а вела оборонні війни. Якщо так, то як вона зуміла за 350 років розширити свою територію більш як у 7 разів. До того ж, за даними дослідників, Росія за період з 1547 р. донині ініціювала понад 70% воєн. Торкаючись воєн Росії, не можна оминути замовчувані в російській історіографії московські стратегії щонайменше в 11 війнах проти України, включаючи й нинішню повномасштабну та людиновбивчу війну, лицемірно названу спецопераціею і потрактовану як «війна в Україні», яку, мовляв, ведем «на своїй землі» як «освободітельний поход» проти «українських націоналістів, бандерівців, терористів, банд ЗСУ».

Героїзація воєн, їх полководців загалом властива багатьом історіографіям, вона не оминула й українську, але особливість російської полягає в тому, що тут сформувався своєрідний культ воєн, вони глорифікуються та всіляко возвеличуються як тріумфальні. Специфіка історієписання в Московії, а відтак у Російській імперії та нинішній Російській Федерації полягає в тому, що,

з одного боку, воно наскрізь пронизане імперською ідеологією, фейками, брехнею і вигадками, носить характер ідеології, а не науки, ґрунтується не на науковому аналізі та осмисленні джерел, а на їх спотворенні та фальсифікації, а з другого, використовується для ідеологічного виправдання експансіоністської та загарбницької політики правлячих режимів Росії упродовж всієї її історії, служить засобом конструювання «образу зовнішнього і внутрішнього ворога».

Відповідаючи на другу частину питання, слід зазначити, що демонізація ролі воєн і обґрунтування їх необхідності супроводжується застосуванням технологій гібридних воєн, конструювання образу внутрішнього та зовнішнього ворога Росії, накиданням його як на сусідів України – на країни, які нерідко виступали союзниками або й оборонцями українського народу – Польського королівства, Великого князівства Литовського, Угорщини, Румунії, Австрії, Німеччини, Кримського ханства, Туреччини, Швеції та ін., так і на саму Україну. У такий спосіб формувався стереотип про те, що Росія є єдиним захисником і гарантом існування України. У працях російських істориків, зокрема М. Карамзіна, М. Погодіна, В. Татіщева та ін., Польща постає як «історичний ворог Росії», як «хвороба на тілі слов'ян». Коріння антипольських настроїв виводиться із вкрай негативного ставлення російського православ'я до католицької віри, методами довільного трактування фактів, включаючи спекуляції щодо польсько-українських взаємин. В. Ключевський декілька разів наголошував на спільних діях козацьких і польських «шайок», дніпровських і вислянських «отбросов», підтримуваних Швецією, з метою заволодіти Кремлем і викликати колапс Московської держави. Не випадково й совєтська історіографія розглядала Польщу як форпост наступу антикомунізму і латинства. Недовір'я та підозрілість у ставленні до Польщі не змінилося і з боку путінській Росії, яка дорікає їй як за участь у НАТО, так і за активну підтримку України в її оборонній війні.

Поряд з Польщею, як «історичним ворогом», у російській історіографії подібне місце посідає Швеція – «ворог одвічний», починаючи з Новгородської республіки XIII ст. і Московського князівства XV ст. Серед аргументів такої оцінки фігурує і союз шведського короля Карла XII та гетьмана І. Мазепи 1708–1709 рр. Якщо Швеція – "ворог одвічний", то Туреччина (Османська імперія) разом зі своїм васалом Кримським ханством – "кровний ворог". У негативному і ворожому ставленні до більшості західних держав із своїми попередниками солідаризувався і В. Ключевський. Наприклад, шукаючи аргументи для виправдання загарбницьких воєн Росії стосовно Туреччини і прагнень приєднати Крим, він називав його «розбійницькою берлогою», а їх жителів «степовими хижаками». Антизахідні тенденції російської історіографії отримали нове дихання з приходом до влади Путіна. Різко змінилася її тональність у бік негативізму і ворожості у ставленні до західних країн, передусім членів НАТО в умовах нинішньої війни, одним із мотивів якої є недопущення членства України в альянсі. Все це засвідчує, що Росія є антиподом цивілізованого світу, вона культивує абсолютно протилежні принципи міжнародної політики, які межують з фашизмом гітлерівського типу.

Отже, глорифікація, прославляння і возвеличення ролі воєн в історії Росії, виправдання їх злочинно-загарбницького та геноцидного характеру, заохо-

чення тероризму, насильства і мародерства стало результатом одержавлення, ідеологізації та політизації російської історіографії, що призвело до втрати нею науковості і перетворення її в служницю правлячого режиму, в засіб обґрунтування та виправдання його агресивно-експансіоністської політики. На догоду владі російські історики та ідеологи штучно конструюють та демонізують образ ворога з метою доведення доцільності і правильності агресивної політики Московської / Російської держави як «обложеної фортеці» щодо перманентних воєн, спрямованих на захоплення чужих територій, у тому числі й українських, привласнення історії і культури України, формують і підтримують у суспільстві атмосферу ворожнечі, жорстокості, ненависті, постійної мобілізації та психологічної напруги. Ось чому так важливо, щоб на основі джерел і правдивих фактів викривати антигуманність ідеології рашизму, розвінчувати брехливість й аморальність московських історичних міфів щодо характеру та цілей нинішньої окупаційно-завойовницької війни проти України, спрямованої на її знищення як держави, на розмивання ідентичності українського народу, його цивілізаційного вибору, заперечення окремішності нашої історії, самобутності й самодостатності мови, культури та духовності.

Бібліографія

«Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. 248 с.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. Київ: «МП Леся», 2017. 332 с.

Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 18. С. 179–188.

Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 т. Москва: Наука, 1991. Т. 1. 463 с.; Т. 2. 832 с.

Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения: в 9 т. Т. 1. Москва: Мысль, 1987. 432 с.

Погодин. М. П. Избранные труды. Москва: РОССПЭН, 2010. 776 с.

Ричка В. Війна пам'ятей. Змагання за спадщину Київської Русі. Київ: Парламентське вид-во, 2021. 416 с.

Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Сочинения: в 18 кн. Кн. 1.

Татищев В. Н. История Российская. В 3 т. Т. 1. Москва: АСТ: Ермак, 2005. 568 с.

Ярослав КАЛАКУРА

Як інтерпретувалися українсько-російські відносини ранньомодерної доби національною історичною думкою другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.?

В історії національної історичної думки друга половина XIX ст. започатковує новий відрізок історіографічного часу, визначальною ознакою якого стає помітне розширення проблемно-тематичного поля історичного студіювання, що відбувається на тлі утвердження нових концептуальних підходів до висвітлення як окремих епізодів історії України, так і виявлення та пояснення загальнорушійних закономірностей в поступі національного історичного процесу. Повною мірою новий методологічний інструментарій починає застосовуватися до дослідження українсько-російських відносин – проблеми комплексної і водночас багатоаспектної, що виводить на ретроспекцію історичного існування двох сусідніх народів, розкриває складність взаємин двох сусідніх держав в реаліях доби раннього модерну, яка демонструє дивовижну суголосність з тими суспільно-політичними процесами, що відбуваються в сучасній Українській державі і навколо неї.

Початок осмислення всієї сукупності та багатоваріативності контактування двох націй та держав з нових оціночно-методологічних позицій було покладено творами М. Костомарова «Две русские народности» (1861) та «Україна» (1860). Власне, в цих творах учений, розвинувши головні ідеї, які були раніше закладені ним в основу праці «Книга буття українського народу», запропонував концепцію самобутності і самодостатності етногенезу українців та росіян. Зокрема, він обстоював положення, що українська народність, яка почала формуватися близько VI ст., істотно різниться від російської як на побутовому рівні, за характером та духовністю, так і за своїми політичними ідеалами та уявленнями.

Ідеї М. Костомарова були підхоплені та розвинуті істориками народницького напряму П. Кулішем, І. Винниченком, М. Дашкевичем, В. Антоновичем. Зокрема, в епілозі до російського перекладу роману «Чорна рада» П. Куліш, попри загалом притаманне йому неприховано критичне ставлення до козацької доби української історії, несприйняття політичної організації Українського гетьманату, а звідси – виправдовування політики російського царату щодо України, підкреслив вивершеність української народності щодо російської в культурно-духовній сфері.

Свої погляди на історію українсько-російських відносин В. Антонович синтезував у праці «Коротка історія козаччини». Розвиваючи тезу про історично обумовлену осібність розвитку українського та російського народів, учений вважав їх з'єднання під скіпетром Романових національною трагедією для українців, яка була обумовлена насамперед внутрішніми факторами, а саме: відсутністю «ґрунтовної цивілізації» та «міцної дисципліни». При цьому, недооцінюючи політичний талант Б. Хмельницького, В. Антонович не зауважив і його титанічних зусиль, спрямованих на творення національної державної будови.

Деяких аспектів політичного та господарського розвитку Лівобережної України під зверхністю Російської імперії та асиміляційних заходів російської адміністрації торкнувся у своїх студіях О. Лазаревський. На відміну від В. Антоновича, він визнавав факт утворення на українських теренах у результаті визвольних змагань українського народу своєрідної національної державності і громадянської організації, першим в українській історіографії відзначив роль Малоросійської колегії – як центральної імперської адміністративної інституції на теренах Гетьманату – зокрема, в реформуванні фінансової системи Лівобережної України, застеріг зміни в соціальній структурі останньої тощо. Однак при цьому відповідальність за ліквідацію національної самобутності покладав виключно на українську еліту.

Попри те, що народницька концепція пізніше викликала чимало нарікань з боку істориків-державників щодо загальних засад в оцінці політичної історії України другої половини XVII–XVIII ст. та значення в ній російського чинника, вона значно збагатила українську історичну науку конкретно-історичними розробками окремих сюжетів з історії тогочасних українсько-російських відносин. До сьогодні не втратили свого наукового значення праці О. Єфименко «Очерки истории Правобережной Украины» та «Двенадцать пунктов Вельяминова», А. Маркевича «Южная Русь при Екатерине II», В. Павелки «Конец старой Малороссии» та ін. До речі, в останній з них як один з вирішальних факторів, що негативно позначилися на українському державотворчому процесі у XVIII ст., зазначався вплив зовнішньої сили – тобто імперської політики в українському питанні.

Поворот від народницької парадигми на позиції державницької школи розпочався в українській історіографії наприкінці XIX ст., а утвердження останньої припало вже на перші десятиліття нового віку. Репрезентована такими вченими як В. Липинський, М. Кордуба, С. Томашівський, С. Рудницький, Б. Крупницький, Д. Дорошенко, О. Шульгін, С. Шелухін, І. Джиджора, В. Герасимчук, О. Оглоблин, С. Дністрянський, Л. Окіншевич, О. Терлецький, А. Яковлів та ін., українська державницька школа акцентувала увагу на «осмисленні концептуальних питань української державності, виявленні її… обґрунтування з історичної точки зору права українського народу на власну державу», націєтворчій ролі останньої.

Зокрема, на велику вагу державно-національної традиції звернув увагу М. Драгоманов у своїй праці «Пропащий час. Українці під московським царством», в якій намагався розглянути різні аспекти політичної історії України після 1654 р., а водночас реконструювати такий важливий зріз українсько-російських відносин, як сприйняття суспільно-політичного устрою Російської держави українським суспільством.

Справжнім переворотом в історіографії, який мав надзвичайно важливі наслідки для всього розвитку історичних й історико-юридичних дослідницьких практик в Україні, стала запропонована М. Грушевським трактовка історичного процесу, основні положення якої були викладені у статті «Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.). Всупереч офіційно визнаній російській моделі, в якій український та білоруський народи не могли претендувати на власну історію, а єдиною правомірною спадкоємницею Київської Русі проголошувалася Московська

держава, вчений вказав на принципово розбіжні шляхи формування трьох слов'янських етносів вже на початкових етапах їхнього історичного поступу і тим самим довів право кожного з них на самостійне історичне минуле, поза так званою спільною «загальноруською історією», що було не більше ніж великоросійським історіографічним міфом. Основні положення своєї концепції, а відповідно й погляди на розвиток українсько-російських зв'язків, український вчений розвинув у своїх грунтовних синтетичних творах «Очерк истории украинского народа» (СПб., 1904), «Иллюстрированная история Украины» (СПб., 1913), багатотомній «Історії України-Руси», студіях меншого формату.

Загалом на зламі XIX–XX ст. в українській історіографії при дослідженні стосунків між українцями та росіянами (як на етнонаціональному, так і міждержавному рівнях) наголошувалося на самобутності історичного розвитку українського народу, підкреслювався особливий суспільно-політичний устрій посталої в середині XVII ст. Української держави, демократичні засади якого виявилися несумісними з соціальними порядками та монархічним державним ладом північного сусіда. У процесі дослідження проблеми міжнародних зв'язків Українського гетьманату з іншими країнами розглядалися умови входження України під зверхність Московської держави, обґрунтовувалися юридичні підвалини укладення українсько-російського союзу, розвиток українсько-російських відносин в умовах посилення інкорпораційної політики російського уряду щодо України у XVIII ст., розкривалася роль російського самодержавства у формуванні лояльного ставлення до імперського режиму нової української аристократії тощо.

У контексті наукового студіювання українського державотворчого процесу особливу увагу було звернено на Переяславсько-Московський пакт 1654 р. і пов'язаний з ним пакет документів, якими юридично закріплювалися умови долучення Української держави до нового політично-військового союзу. Домінантною, однак не безальтернативною, на цьому етапі стає концепція міждержавного характеру декларованої Переяславською радою угоди. Зокрема, спираючись на чинні норми й історичні екскурси в галузь міжнародного права, А. Яковлів дотримувався погляду, що «складаючи договір з Москвою як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі – Москва», причому для Богдана Хмельницького йшлося лише про чергову, типову для свого часу, оборонну угоду проти третьої сторони. На думку вченого, договір 1654 р. жодним чином не змінював міжнародний статус Українського гетьманату, в якому уряди іноземних країн і надалі вбачали «окрему від Москви державу».

На жаль, з середини 1930-х років започатковані в українській історіографії тенденції, які вступили в протиріччя з концепцією історично обумовленої єдності двох слов'янських народів, були штучно перервані з російського політичного центру. Найболючіше це відбилося на стані розробки української історії саме XVII–XVIII ст. Очевидним результатом такої ситуації став той факт, що майже на 50 років тема ранньомодерного національного державотворення фактично зникає із наукового студіювання на теренах радянської України. Відповідно змінюється й оцінювальний спектр щодо трактування всієї множинності тогочасних українсько-російських відносин.

Бібліографія

Антонович В. Коротка історія козаччини. Коломия, [б. р.].

Василенко Н. П. К истории малороссийской историографии и малороссийского общественного строя // Киевская старина. 1894. № 11.

Грушевський М. Памяти Ол. Лазаревського // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Львів, 1902. Т. 47.

Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. (Статті й тексти). Вид. 3-є. Київ, 1918.

Грушевський М. Сполученнє України з Московщиною в новійшій літературі: Критичні замітки // Україна. 1917. Кн. III–IV.

Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статьи по славяноведению. Санкт-Петербург, 1904. Вып. 1.

Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ, 1996.

Драгоманов М. Пропащий час. Українці під Московським царством (1654–1876). Київ, 1992.

Костомаров М. Книги битія українського народу. Львів; Київ, 1921.

Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863.

Лащенко Р. Переяславський договір 1654 року між Україною та московським царем // Ювілейний збірник в честь проф. М. Дністрянського. Прага, 1923. Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Київ, 1930.

Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Філадельфія; Пенсильванія, 1980.

Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. Київ; Відень, 1920.

Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. 1. Нежин, 1913.

Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Київ, 1928.

Попов О. Юридична природа злучення України з Московщиною в 1654 році. (З нагоди 200-х роковин Переяславської ради) // Літературно-науковий вісник. 1914. Т. LXI. Кн. 1.

Терлецький О. Історія Української держави. Т. 2. Львів, 1924.

Цегельський Л. Переяславський трактат (Пригадка з приводу перевороту в Росії) // Вісник союзу визволення України. Відень, 1917.

Шафранов П. О статьях Б. Хмельницкого // Киевская старина. 1889. Т. 11.

Щербина В. До питання про статті Богдана Хмельницького // Ювілейний вісник на пошану академіка М. С. Грушевського. Ч. 1. Київ, 1928.

Яковлєв А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654 // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. Київ, 1927.

Яковлєв А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934.

Яковлів А. Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 року // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Київ, 1927.

Яковлів А. «Статті Б. Хмельницького» в редакції 1659 р. // Ювілейний збірник ВУАН на пошану акад. М. Грушевського. Київ, 1929.

Валентина МАТЯХ

Як російська історіографія забезпечує реваншистську ідею «відновлення СРСР»?

Головною метою російської історичної політики є ідеологічне обґрунтування і морально-психологічне забезпечення відновлення Російської Федерації як імперії, що включала б у себе майже всі країни, які входили колись у СРСР. Це і є відверто реваншистська ідея, яку виношує російська влада на чолі з В. Путіним. Почалося все з відомої Мюнхенської промови 2007 р., в якій В. Путін раптом заговорив про Росію як державу з більш ніж тисячолітньою історією, якій нібито ніхто не може вказувати, що їй робити. Україні ж, навпаки, відмовив у державному статусі, власному минулому. Далі йшли промови, виступи, заяви, спеціальна «історична стаття» про спільність історії Росії та українців. На початку 2022 року, напередодні збройного вторгнення в Україну, додалися цілі лекції на історичну тематику, що рясніли сюжетами про Леніна і більшовиків, які створили Україну, про її штучність, неприродність, «спільну історію» тощо. Дійшло і до ідей щодо повернення «історичних російських земель», якими більшовики-ленінці свого часу чомусь поступилися Україні. Щоб полегшити повернення України до Російської імперії, на думку головних конструкторів історичної політики РФ, необхідно позбавити її власної історії. Країна без історії – це територія, а не держава. Така територія неодмінно має попасти під протекторат сильного сусіда. Помічник президента РФ, голова Російського воєнно-історичного товариства В. Р. Мединський заявив: «Псевдоісторичний абсурд, заражений ідеологічним вірусом, якщо його вчасно не зупинити, має властивість поширюватись. Приклад? Будь ласка, – «історія України». Тобто, на думку російської влади, вся українська історія – це «псевдоісторичний абсурд», бо такої держави, мовляв, ніколи не існувало. До речі, ця теза Мединського про історію України і «псевдоісторичний абсурд» з'явилася в його пропагандистській статті «Священні цифри Сталінграда» в «Російській газеті» в 2018 р. як демонстрація готовності російських істориків вкотре переписати історію «Великої Вітчизняної війни», про що так наполегливо вимагав В. Путін. Дійсно, треба мати неабиякий хист в історичній еквілібристиці, щоб пов'язувати Сталінградську битву 1943 р. і тисячолітню історію України.

Ідея відродження російської імперії у форматі СРСР – це реваншистська ідея. Керівництво Російської Федерації визнає свою поразку в Холодній війні, а в посланні до Федеральних Зборів РФ В. Путін у 2005 р. назвав крах СРСР «найбільшою геополітичною катастрофою XX століття». Прикметно, що в сучасній Росії воліють говорити не про саморозпуск Радянського Союзу, а саме про його розвал, що семантично вказує на нібито цілеспрямовану підривну діяльність ворога, якою для РФ є Захід, і перш за все США. Консервативний поворот у зовнішній політиці Росії розпочався, за оцінкою фахівців, у 2007 р. із сумнозвісною мюнхенською промовою В. Путіна. Очевидно, на його думку, саме тоді настав час, коли Росія повинна була розпочати збирати землі, території, країни, які вона нібито втратила з розпадом СРСР у 1991 р. Саме тоді Олександру Дугіну було дозволено говорити про Б. Єльцина як «п'яницю,

що розбазарив майно, втратив свою сім'ю, а тепер (за В. Путіна) настає час все повернути, як повертають пропиті речі із кабака». Росіянам дуже імпонує теза про повернення чогось втраченого. Чергове звернення до історії обернулося ще однією аналогією: Путін порівняв себе з царем (а потім першим імператором) Петром I, який нічого не завойовував, а лише повертав. Це – конкретне формулювання цінностей сучасної Росії у двох словах: «повертати та зміцнювати». Це програма всесвітньої агресії, що не може обмежитися лише територією України. Путін накреслив конкретний напрям руху – «у західному напрямку». Російсько-українська війна показує, як Путін намагається з останніх сил здійснити свою «історичну місію»: «повернути та зміцнити». Потреба повернення Росією статусу наддержави, яка повинна брати участь у формуванні основ світопорядку, пояснюється російськими істориками-пропагандистами існуванням окремої «великої цивілізації».

Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР (що не тільки Путіним, а й громадянами РФ визначається як геополітична катастрофа) та її реваншу на пострадянському просторі базується на таких засадах: 1. «Розділеності російського народу» і його праві на возз'єднання; 2. «Штучності» нових державних кордонів (розбіжність нових державних кордонів з національними (що розуміють як етнічні) вважається найбільшою історичною поразкою та загрозою безпеці Росії); 3. Необхідності захисту співвітчизників, у тому числі силовими методами. Претензії на статус великої держави спонукали російське керівництво сформулювати та втілювати великий наднаціональний проєкт «збирання земель» – Євразійський союз. Виходячи із цього, Україна попадає в орбіту геополітичних інтересів Росії, адже московські політики розуміють, що успіх політики відновлення статусу «наддержави» неможливий без населення і ресурсів України. Ідеологія пострадянського реваншу, що включає в себе образ Росії як збирачки розділеного штучними кордонами «русского мира», фактично стала в РФ офіційною. Російська історіографія як складова російської політики забезпечує її «науковий супровід». Професійні історики в РФ охоче підтримують імперську політику Кремля. Відомий історик, досить публічна особа, директор російського Ермітажу Михайло Піотровський дав інтерв'ю «Російській газеті», у якій зганьбився заявами про війну в Україні, яку в Росії режим диктатора Путіна наказав називати «спецопераційою». Піотровський у звичному дусі пропагандизму виправдав російську агресію в Україні, назвавши це самоствердженням, та наголосив, що Росія робить «глобальні перетворення». Він відверто заявив також, що «ми усі мілітаристи та імперці… Нам, людям культури, зараз треба зрозуміти нашу участь у всьому, що відбувається. Причетна до історії людина насамперед має добре робити те, що вона робить, наслідуючи принцип «коли говорять гармати, говорити повинні й музи». Його слова – яскравий зразок навколофілософської словесної еквілібристики, дуже характерної для російської інтелігенції, яка перебуває у вічному пошуку способів прикрити свою рабську сутність і постійне прислужництво владному режиму. Героїв, таких як А. Д. Сахаров, у Росії дуже й дуже мало. Такі пропагандисти імперської політики Кремля як М. Піотровський всіляко виправдовують реваншистські дії РФ з відновлення СРСР військовим способом: «Нині наша країна перейшла в інший час. Перший

період скіфської війни закінчився. Ми відступали, відступали, тепер не відступаємо. Зроблено поворот. І вже зрозуміло, що остаточний. Все було розпочато в 2014 р. в Криму. Крим створив ситуацію, коли по-іншому вже не можна було, треба було розгортатися. Наша країна робить великі глобальні перетворення. І ми, відповідно, в них і з нею».

Обґрунтовуючи реваншистську ідею відновлення російської імперії, московська влада шукає історичні події, придатні для політичного використання, все більше повертається до радянської історії. Історія СРСР подається як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну Велику Вітчизняну війну, як перемога певного «історичного проєкту», що став можливим завдяки об'єднанню в СРСР багатьох народів на чолі з російським.

Російська історична пропаганда грає на ностальгійних почуттях людей, спекулюючи старими міфами про індустріальні здобутки СРСР, дешеві продукти, безплатну медицину, освіту та житло та вдаючись до підміни понять: державний адміністративний устрій чи соціально-економічний лад. В руслі російської історичної політики лунають пропозиції про відзначення 100-річчя утворення СРСР, у тому числі проведення науково-історичних форумів. Зрозуміло, що для української історіографії подібні «ювілеї» є неприйнятними.

Бібліографія

Люкс Л. Дугин или Путин? Две стратегии «неоимперского реванша» и украинский кризис // Форум нов. восточноевр. ист. и культ. 2015. № 1. С. 94–97.

Самборська Д. Директор Ермітажу зганьбився скандальними заявами про війну. URL: https://glavcom.ua/world/observe/direktor-ermitazhu-zganbivsya-skandalnimi-zayavami-pro-viynu-nayguchnishi-citati-855747.html

Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи // Нац. безпека і оборона. 2012. № 4–5.

Олександр УДОД

У чому причини живучості імперських стереотипів у російській історіографії?

Так, дійсно, в сучасній російській історіографії досить живучими є імперські стереотипи і міфи. Причини їх існування і зараз, через більше ніж 30 років розпаду СРСР як останньої за часом форми існування російської імперії, криються в самій природі історичної науки в Росії, яка поставала разом з імперією і покликана була легітимізувати її утворення й розвиток. Сьогодні російська історія втратила свій автономний статус існування і перетворилася на органічну складову історичної політики. Як відзначають російські історики, однією із найважливіших рис історичного розвитку Росії є «незвичайна енергія російського народу в освоєнні обширних просторів». Цю ознаку відзначали багато істориків і політиків, а В. Ключевський у вступі до курсу російської історії сформулював так: «Історія Росії є історія країни, яка колонізується».

Позицію російської історіографії щодо несприйняття історії України, її права на цивілізаційну суб'єктність можна було спрогнозувати і знайти їй пояснення в глибинних коренях великоімперських настроїв більшості політиків і науковців (істориків) Росії. Майже як заповіт російському політикуму й історикам лунають з далекого 1893 р. слова барона О. М. Корфа (флігель-ад'ютанта Олександра II) : «Не одни товары движутся по этой дороге [железной], а книги, мысли, обычаи, взгляды… Капиталы, мысли, взгляды, обычаи великороссийские и малороссийские перемешиваются, и эти два народа, и без того так близко стоящие один от другого, сперва сроднятся, а потом и сольются… Пусть тогда украинофилы проповедуют народу, хотя бы и в кипучих стихах Шевченки, об Украине и борьбе её за независимость, и о славной Гетманщине». Ще один засіб стратегічного «перемішування» українців і росіян фон Корф вбачав у конкретній програмі «наводнения края до чрезвычайности дешевыми русскими книгами», що позбавить «малороссийскую литературу шансов сколькнибудь существенно расширить круг читателей». Всі попередні десятиліття російська влада ретельно виконувала заповіти радників російських імператорів. Історична література професійного змісту і одночасно з антиукраїнським характером на довгі роки захопила ринок наукової та навчальної літератури в Україні. Ескалація здійснювалась і з допомогою електронних ресурсів та сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Імперськістю і колоніалізмом пронизана вся російська історична політика, культура та весь спосіб мислення російської людини. Та війна, яка сьогодні ведеться Росією в Україні, це продовження її імперських воєн, які тривають сотні років, і які добре пам'ятають і країни Балтії, і Польща, і Чехія, і Словаччина, і Фінляндія, і всі народи, які свого часу були окуповані, щоб створити імперію. А Росія пробувала за свою історію різні види імперій. Аналіз імперського змісту російської історичної політики унаочнює деякі ознаки її імперськості та колоніалізму: по-перше, Росія «схиблена на розмірах». Саме розміри території – дуже важлива частина російської імперської ідеології. Росіян зовсім не цікавить якість життя на цих територіях, але вони хизуються, що

є такими «великими та дуже великими». Саме «необ'ємність» і «шоста частина суші» в розумінні багатьох росіян були великою перевагою громадян СРСР. Це був предмет гордості та народного фольклору («Я другой такой страны не знаю»). «Для російської свідомості простір – це найбільше багатство. Не досягнення науки та мистецтва, а завоювання становлять гордість. Цей простір повинен обов'язково розширюватись. І поганий той государ, який цього не зробив», – відзначив професор Європейського університету Санкт-Петербурга Є. Анісімов. Ось чому непопулярними історичними діячами для сучасних росіян є М. Горбачов і Б. Єльцин, які допустили розвал СРСР, а В. Путін здобуває високі рейтинги довіри політикою збирання земель: приєднання Криму, окупація ОРДЛО, Придністров'я, частини Абхазії, війна в Чечні і т. д.; по-друге, російське суспільство наскрізь просякнуто шовінізмом. Російська пропаганда та ЗМІ десятками років висміювали українців і білорусів, народи Кавказу, населення Балтії. Політичні ток-шоу зображували їх селюками, любителями картоплі, шароварів, сала чи повільними тугодумами. Інструментарій шовінізму – один із найбільш ефективних у здійсненні проімперської політики в сучасній Росії; по-третє, «любов до царя і відсутність любові й поваги до себе». Людина в Росії знеособлена, вона мислить і діє на основі колективістських інстинктів. Царю, імператорові, президенту жителі Росії довіряють безмежно, охоче делегують їм вирішувати долі суспільства, країни, території («Якщо Путін розпочав війну, то це означає правильне рішення і я його підтримую»). Дається взнаки віковічний патерналізм, звичка, щоб за них ухвалювали рішення, та елементарний страх свободи і невміння нею розпоряджатися; почетверте, мілітаризація та залежність від «перемог». Росія – єдина країна у світі, яка в День перемоги 8 (9) травня, не сумує за мільйонами жертв, а святкує та «хоче повторити». Росія монополізувала перемогу та побудувала на ній міфологічну переписану історію. Саме тому росіяни сприйняли 1991 рік не як звільнення від імперії та страшного радянського терору, а як втрату «великої країни-переможниці», за якою вони ридають і досі.

Отже, живучість імперських стереотипів криється не тільки в агресивній експансіоністській політиці російської держави, а й у свідомості майже всіх громадян РФ, які охоче сприйняли імперські погляди.

Успіх політики відновлення статусу «наддержави», про що мріє політикум і населення Росії, неможливий без населення і ресурсів України. Боротьба за геополітичний вектор розвитку України ведеться в контексті ідеологічного обґрунтування цивілізаційного вибору Євросоюз – Євразійський союз. Аргументація кожною із сторін своєї позиції фактами з історії провокує пропагандистсько-історичну війну. Росія ясно дає зрозуміти Україні і світу, що саме історичні прецеденти, події історії є легітимізуючим чинником її політичних кроків.

Імперськість історико-політичного дискурсу в РФ виливається в агресивні й загарбницькі дії стосовно сусідніх країн, які були в складі колишнього СРСР. Для того, щоб розхитати державність України, розколоти її, і продемонструвати Заходу свою рішучість, російське керівництво почало втілювати дезінтеграційні проєкти «Крим» і «Новоросія». Їх ідеологічним обґрунтуванням стала концепція «розділеного народу», відновлення «історичної справедливості». Фактично офіційною стала ідеологія пострадянського і постімперського

реваншу, що включає в себе образ Росії – збирачки розділеного штучними кордонами «русского мира».

Російська влада завжди вдавалася до історичних маніпуляцій, які мали б обґрунтувати право Росії на ті чи інші території. Задовго до 24 лютого 2022 р., а саме з весни 2014 р., в риториці найбільш активно задіяною виявилася категорія «русского мира», співзвучна з символічними поняттями «споконвічно російська земля» (Крим), «російське місто» (Севастополь), «російська військова слава» (Чорноморський флот). Як аргументи такої політики вводяться сакральні метафори, і анексія Криму виправдовується тим, що він для Росії є святим місцем (як «Храмова гора»), бо там хрестився князь Володимир. Так само вкрай хитким є підґрунтя ще однієї амбіції Росії, а саме проєкту «Новоросія». Повноцінної самобутньої землі або республіки з такою назвою ніколи не існувало. Її населення ніколи не вело боротьбу за якісь окремі автономні права. Проєкт «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, вкинути в інформаційний простір ідею іншої самоідентифікації.

Усі подібні проімперські амбіції російського політикуму завжди підсилювалися «ідеологічним забезпеченням» – такою самою проімперською історичною політикою.

Бібліографія

История Новороссии / отв. ред. В. Н. Захаров. Москва: ЦГИ, 2018. 864 с.

Лозовий В. Історична політика Російської Федерації: актуальні антиукраїнські інтерпретації // Наук. записки КПНУ ім. Огієнка. Історичні науки. 2015. Т. 25. С. 211–219.

Олександр УДОД

Яку інтерпретаційну модель українсько-російських відносин пропонує сучасна історіографія України?

«Як відомо, – зауважував свого часу Ф. П. Шевченко, – найбільш актуальними є проблеми, які розширюють наше пізнання історичного процесу, відкривають у ньому все нові й нові сторони, показують їх різноманітність, взаємообумовленість, сприяють зміцненню прогресивних явищ у суспільстві. Одне з найважливіших місць завжди займають ті, в яких розглядаються історичні зв'язки народів… Адже історичний процес розвитку кожного народу проходить не відірвано від життя інших народів, а в постійній взаємодії та взаємовпливах. Це стосується й історії українського народу». Відповідно увагу наразі сконцентруємо на одному з доленосних для українського державотворення їх зрізі – геополітичному сегменті українсько-російського історичного співіснування в обширах ранньомодерної цивілізації.

Зазначимо, що наукове розв'язання проблеми українсько-російських відносин, попри наявний масив друкованої продукції, захищені кандидатські та докторські дисертації, сьогодні не менш віддалене від пропонування цілісної інтерпретаційної концепції, як це, зокрема, спостерігалося і на стадії становлення наукової історіографії в Україні в другій половині XIX ст. І справа не в більшій чи меншій компетенції дослідників, що в різний час зверталися до студіювання в цьому багатоаспектному тематичному полі, ґрунтовності чи обмеженості джерельної бази, ступені досконалості дослідницького інструментарію та застосовуваних наукових методик. Справа в об'єктивних реаліях історичного існування двох сусідніх народів, багатогранності взаємовідносин двох сусідніх держав чи політичних утворень, нарешті – в суб'єктивних факторах, упредметнених у формі породжуваних політичними режимами ідеологій, якими на десятиліття визначалися шляхи й можливості наукових пошуків.

Зокрема, певним методологічним відкатом від напрацьованих на етапі другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. дослідницьких пошукових перспектив стало утвердження з середини 1930-х років в історичному студіюванні штучної концепції М. Покровського, якою фактично підмінювалося вироблене попередниками розуміння сутності національно-визвольних змагань українців за доби раннього нового часу, а отже, в подальшому ігнорувався сам факт існування української державності. Фактично в історіографії закладалася офіціозна інтерпретаційна модель українського політичного процесу доби Української національної революції та наступних за цим десятиліть, своєрідними віхами на шляху оформлення якої стали постанова урядової комісії від 1937 р. по конкурсу на кращий шкільний підручник з історії СРСР, що вводила в оцінку українсько-російських стосунків XVII–XVIII ст. критерій «найменшого зла» щодо факту прийняття Україною в 1654 р. російської протекції, постанова ЦК КП(б)У від 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР», що заміщувала попередній критерій на формулу «безумовного блага», постано-

ва ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією» та «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією» від 1654 р., а також постанова «Про хід підготовки до святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією» від 1978 р., назви яких красномовно промовляють самі за себе. Очевидним результатом цього стає той факт, що майже на 50 років тема національного ранньомодерного державотворення фактично зникає із наукового студіювання на теренах радянської України і перетворюється на прерогативу дослідників із закордонних україністичних центрів. Відповідно змінюються й акценти в трактуванні супутніх цим процесам українсько-російських відносин.

Вже із 1940-х років починається відхід у небуття концепції їхнього міждержавного характеру, що закріплювався «Переяславськими статтями». Натомість чільне місце посідає методологічний постулат, згідно з яким договором 1654 р. регламентувалися відносини між «двома народами-братами», що набуває безальтернативності десятиліттям пізніше, втілившись в ідеологемі «возз'єднання в єдиній державі двох братніх народів». У кінці 1970-х – середині 1980-х років введення в науковий обіг терміна «возз'єднання» було оцінено радянською історіографією як «велике досягнення низки праць другої половини 40-х – першої третини 50-х рр.», а історичне його значення «для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною».

Тим самим на чільне місце вийшла офіційна доктрина трактування розвитку українського історичного процесу другої половини XVII й наступних століть, а водночас і історії інших національних меншин багатонаціональної держави – спочатку Російської імперії, а згодом Союзу Радянських Соціалістичних Республік, самостійне історичне існування яких не мислилося поза добровільним визнанням зверхності та месійного призначення «старшого брата» в усіх виявах суспільно-політичного та духовно-культурного життя.

І лише на зламі 80–90-х років минулого століття в дослідженні українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. відбувається черговий методологічний злам, на чільне місце у факторній обумовленості якого виходять поступове звільнення наукової сфери від ідеологічного тиску з боку державно-політичних структур, приплив у науку молодих, ідеологічно не заангажованих, дослідницьких кадрів, становлення (з кінця 1980-х років) нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників тощо. Найбільш потужного імпульсу процесам плюралізації академічного наукового знання на парадигмальному рівні вітчизняна історична наука набуває внаслідок унезалежнення національного державного організму в серпні 1991 р., що фактично означало її повернення на національний грунт.

Власне, як і за попередніх періодів, на новітньому історіографічному відрізку проблема українсько-російських відносин другої половини XVII–XVIII ст. зберігає свою актуальність насамперед через свою органічну пов'язаність з українським державотворенням. Прикметно, що у своїх студіях представники новітньої української історіографії намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією в другій половині

XVII–XVIII ст., а й проникнути у їх сутнісний зміст, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напряму в політичних планах Б. Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Москву обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливості її єдності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі чинники як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Наявний на сьогодні в новітній українській історіографії доробок в царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, перебрали на себе стосунки політичні. Водночас з певністю можна говорити, що нині в цьому зрізі вироблено лише головну евристичну перспективу щодо дослідження воєнної та дипломатичної сфер, започатковано підходи до з'ясування ролі російського чинника в руйнації української державності та засад суспільного устрою, а також деформації національної соціальної системи, робляться лише перші кроки щодо визначення його місця в дезорганізації суспільно-політичного життя на ментально-свідомісному рівні, в першу чергу свідомості політичної.

У зв'язку з цим актуалізується необхідність наукового розроблення такого важливого аспекту українсько-російських відносин, як формування стереотипу сприйняття українця у свідомості росіянина і навпаки – оформлення образу росіянина в уявленні українського суспільства. На порядок денний виступають проблеми співставлення політичних культур двох сусідніх народів, притаманних їм особливостей національних характерів, суспільно-політичних цінностей. У той же час не варто забувати, що усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей українського суспільства під час перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без урахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. При структуралізації українсько-російських відносин не варто обмежуватися лише реконструкцією їх на міжнародному, державному та елітарному рівнях. Не менш важливо з'ясувати перебіг їхньої взаємодії на рівні обивательському, рівні повсякденного буття пересічного українця й росіянина.

Варто зазначити, що майже в усіх дослідженнях характер і спрямованість розвитку українсько-російських відносин розглядаються переважно в координатах їх впливу на суспільно-політичну еволюцію України. Але не менш важливим і цікавим було б подивитися на проблему через призму тих трансформацій, що були породжені цими впливами у внутрішньому житті та формуванні зовнішньополітичних проєктів країни-протектора, в їхній екстраполяції на європейський цивілізаційний процес.

Важливим чинником, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчив присвячений історії української культури другої половини XVII–XVIII ст. том фундаментального видання, реалізованого під егідою НАН України протягом

2001–2013 рр., в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце й роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том відкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української держави раннього нового часу, а й самобутності культурно-духовного розвою українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом.

На сьогодні цілком однозначно можна стверджувати, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самобутнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір. Це спостерігалося у всіх без винятку галузях – науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті – політичної культури. Причому в розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самобутності та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент.

Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах в культурно-духовній сфері мали місце дещо інші процеси, а саме: інтенсивно формується, а на середину XVIII ст. набуває свого утвердження культура імперська, базована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на асиміляції української культури в загальноімперську, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвій Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на урядову політику в культурній сфері – питання, які слід розв'язувати.

Без перебільшення можна стверджувати: на сьогодні в українській історичній науці, в силу означених вище обставин, фактично лише починає відроджуватися історіографічна традиція дослідження соціально-економічних процесів, започаткована із становленням історіографії як науки і розвинена (щоправда, із значними деформаціями – внаслідок все тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Українськими науковцями попередніх генерацій було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки й самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила в цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної в роки революції й зорієнтованої на західноєвропейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постпереяславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати.

З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі центрально-східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного

розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом чинників, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах Лівобережного гетьманату.

На сьогоднішній день досить рельєфно зі сторінок історичних праць вимальовується зовнішньополітичний аспект існування Української держави, простежуються основні напрями та мотиви діяльності українських гетьманів, спрямовані на забезпечення міжнародного авторитету України й захисту її державності від чужородних впливів і прямих агресій, визначення місця України на геополітичній карті Європейського континенту та впливу українського чинника на систему європейських міжнародних відносин. Загалом же, попри наявний нині численний масив літератури з проблеми діяльності урядів Української ранньомодерної держави на зовнішньополітичному поприщі, в дослідженні її окремих зрізів все ще продовжує залишатися чимало невідомих або не до кінця прочитаних сторінок, зокрема, й в аспектах нейтралізації негативних геополітичних викликів, що протягом XVII–XVIII ст. постійно ретранслювалися політичними центрами російського імперіалізму.

Бібліографія

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. Париж; Балтимор, 1972.

Горобець В. Інтеграція /дезінтеграція: українсько-російські відносини другої половини XVII ст. як результат внутрішніх та зовнішніх, об'єктивних та суб'єктивних, закономірних та випадкових факторів // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації україністів: Історія: Зб. наук. статей. Чернівці, 2003. Ч. 1.

Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ, 1995.

Історія української культури: У 5 томах. Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. Київ, 2003.

Матях В. Українсько-російські відносини в історіографічних концепціях другої половини XIX – початку XXI ст. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Київ, 2003.

Матях В. М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії) // Український історичний журнал. 2003. № 6; 2004. № 1.

Переяславська рада 1654 року. (Історіографія та дослідження). Київ, 2003.

Смолій В. А. Передне слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. Київ, 2003. С. 6.

Україна – Росія: діалог історіографій. Київ; Чернігів, 2007.

Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. Київ, 1959.

Штогрин Д. Концепція національної еліти в історіографії Дмитра Донцова // Людина і політика. 2002. № 3. С. 51–52.

Валентина МАТЯХ

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Покажчик складено із розкриттям наявних та встановлених (де це було можливо з певністю) відсутніх ініціалів імен.

Форма подачі особистих даних – переважно цивільна (прізвище та ім'я), за незначними винятками для частини персоналій, належних до правлячих монарших династій, а також окремих осіб духовного сану та літературних героїв.

Авейде Оскар 465
Аверін В. 724, 770
Авінов Микола 607
Агеєва Віра 78, 82
Агура В. 820
Август II 403
Адамкович Антоній 1207
Адамов 745
Адашовські, рід 427
Адріан 408
Азаров Микола 107
Айвазов І. 45
Айвазовський Іван 704
Айвазян 704
Акопов Петро 1290
Аксаков Іван 418
Аксьонов Сергій 1307
Аласін Олександр 630
Александров Кирило 1478
Алексєєв Валерій 950
Алексєєв М. 732
Алексєєва Людмила 1208
Алексієв Степан 630
Алексій I 46–48
Алексій II 6, 42, 1304, 1305
Алєєв Сергій 92
Алігер Маргарита 1094
Альвенслебен 465
Алфьоров Олександр 417, 991
Амвросій 489
Андерс В. 869
Андрієвський Віктор 655
Андрієвський Д. 844
Андрій Бульба (Гоголя М.) 479
Андрій Первозванний 456
Андропов Юрій 1215
Андрощук Олександр 134, 145, 151
Анісімов Євген 1516
Анненков Іван 470
Анреп Йосип 485
Антонеску Йон 894, 972, 1087
Антонович Володимир 1508
Антонов-Овсієнко В. 646–647, 674, 710, 727, 759, 765
Анучин Дмитро 418
Апостол Данило 432
Апостоли, рід 427
Аптекар Лев 630
Аракчеєв Олексій 461
Арендт Ханна 1089
Арістов Вадим 258, 261, 265
Аркушин Григорій 1236
Арманд Інесса 623
Армашевські, рід 427
Армстронг Джон 994
Артем (Сергєєв Ф.) 668, 727, 761
Артем'єв Анатолій 982
Артимович П. 796
Асад Башар 1448
Асман Моше 1451
Астахова Євгенія 98
Ататюрк Кемаль 1303
Ахмад-хан (Усмей) 434

Баб'юк А. (Мирослав Ірчан) 796
Бабель Ісаак 894
Бабко Юрій 1184
Багалій Дмитро 474
Баган Олег 827
Багратіон Петро 459
Багрянородний Костянтин 257
Бажан Олег 111, 119, 1207, 1449
Байден Джо 1259, 1277, 1442, 1451, 1458–1459
Байєр Готліб-Зігфрид 1504
Байрон 75
Байхамедотов Сергій 1003
Бакинський Сергій 1143
Бакович І. 794
Балабанов (Самуїл) Михайло 629–630
Балицький М. 794–795
Балицький Олександр 105
Балясний А. 889
Бандера Василь 1045
Бандера Олександра 1045
Бандера Степан 809–812, 846, 852–855, 976–978, 1044, 1045, 1074, 1118, 1190, 1198, 1200, 1218, 1482
Бандрівський Дмитро 1235
Барабач Ігнат 1080
Бараль А. 791
Баран М. 791
Барбашин Антон 1284–1286
Барбюс Анрі 1226
Бардіж К. 743–745
Баревич Я. 496
Баркашов Олександр 1263–1265, 1267
Барклай-де-Толлі Михайло 457–459
Барт Ролан 1283
Бартов О. 899
Барщевський Є. 947
Басара-Тиліщак Галина 659
Бастрикін Олександр 1480
Батрак див. Гончар
Батюшков Костянтин 558
Бах Еріх фон дем 1048
Бачевський Л. 847
Бачинський М. 807–808
Бегма Василь 870, 996
Безак Ф. 730, 735–736
Безбородько Олександр 77
Безкровний К. 743
Безрадецький Олександр 630
Безухов П'єр 77
Бей-Зот див. Хасевич Нил
Бек Ю. 842
Бек-Геппнер Біргіт 984

Белін-Празмовський В. 808
Беллоге А. 448
Берг Георгій 96
Берг Федір 465
Бердник Олесь 1208, 1211
Бердяєв Микола 406, 1284
Березняк Євген 1039
Берест Олексій 1039
Берія Лаврентій 945, 950, 1222
Беркгоф Карел 1082
Берлінг З. 872
Бестужев-Рюмін Михайло 468, 469
Бехер Йоганнес 1226
Бєлінський Пилип 820
Бєляєв Володимир 1199
Бжезинський Збігнев 39, 52, 72, 185, 1349, 1404
Бич Л. 743
Бівор Ентоні 986, 1120
Бідношия Юрій 1236
Бізанц А. 793, 794
Білаш Віктор 763
Білецькі, рід 427
Білий Дмитро 746
Білинкевич Б. 795
Білімович Олександр 713–715
Білінський Й. 496
Білокур Катерина 1227
Бісмарк Отто фон 1129
Блакитний (Еланнський) Василь 1157, 1162
Блануца Андрій 272, 274, 278, 280, 282, 284
Блінкен Ентоні 1458
Блок Олександр 76
Блонський 760
Бобирі, рід 427
Бобринський О. 729, 735
Богдан (Рамзенко) В. 879
Боголюбський Андрій 259
Богульський 870
Божинський-Божко Микола 653
Бойченко Павло 630
Боляновський Андрій 1060
Бон Клеман 1418
Бондаренко Олексій 96
Бондарук Леся 941
«Боні» («малюк Боні») 456, 460
Боннер Олена 1212
Борецький Михайло 1206
Борискевич Іван 495, 497
Борисов Петро 473
Боровик Микола 1172, 1173, 1175
Боровиковський 704
Бороган Ірина 1222
Бороздни (Борозни), рід 427
Борозенко-Конончук Олександр 653
Боррель Жозеп 1408, 1423, 1442
Бортников Олександр 1307
Боруля (Беруля) 490
Боруховичі, рід 427
Борщевич Володимир 962
Боряк Геннадій 3, 800, 803, 1552
Боткін 737
Бочаров Олексій 1063
Бош Євгенія 655
Боян 1299
Браницькі, рід 466
Бредов М. 793
Брежнєв Леонід 199, 1106, 1113, 1230, 1495
Бричко Я. 872
Бродель Фернан 1385
Бродський Йосип 77
Бродський Михайло 1451
Броз див. Тіто Йосип
Брокгауз Фрідріх 418
Брубейкер Роджерс 1174, 1384
Брусилов Олександр 626
Бубнов А. 724
Будберг О. 485
Будка Никита 945, 969
Будрайтскіс Ілля 1253–1255
Будьонний Семен 895
Буйняк Юрій 1207
Буковський Анатолій 1201
Буковський Володимир 1208
Булгаков Михайло 76, 81, 285
Булдовський Феофіл 961
Бульба-Боровець Тарас 855, 871, 1044, 1074
Бурбони 453
Бурдс Джефрі 986
Буріан С. 736
Бусел Яків 1047
Бутенко П. 630
Бутромеєв Володимир 1504
Буханенко Володимир 985
Буценко Анатолій 780, 1124
Бучко Іван 945
Буш Джордж 126
Б'юррі М. 185
Бялковський М. 890

Вагилевич Іван 967
Вайлз Пітер 1240
Вайнерт Еріх 1228
Вайс Арон 1081
Вайс Даніель 1071
Вайс Шевах 1083
Валединський Діонісій 946, 958, 959, 962
Ван І 1441
Ванашович Варлам 41
Варварів В. 947
Варфоломій I 51–55, 111, 1304
Вархол С. 1236
Василевська Ванда 1228
Василевський О. 906
Василенко Володимир 1447
Василенко Костянтин 629, 630
Василенко Микола 428
Василенко (Волош, Гетьманець) Петро 880
Василів Й. 947
Василій III 1303
Васильєва Ольга 1498
Ватутін Микола 906, 1073
Вацетіс Й. 759, 760, 765
Вашингтон Джордж 1278
Ващук Дмитро 272, 274, 278, 280, 282, 284
Ведмідь Людмила 1214, 1224
Велентей Іван 430
Велимирович Здравко 1228
Веллс Герберт 1006
Вельпель Р. 808
Вельямінов Степан 408, 410, 1509
Веніамін I 1304
Вергун Петро 969
Верещинський Йосип 420
Верига В. 900
Верле Готфрід 630
Верменич Ярослава 1358, 1362, 1366, 1369, 1373, 1377, 1381, 1387
Вернадський Володимир 612, 1348
Верстюк Владислав 609, 612, 628, 633, 764, 767, 798
Вертов Дзига 1226
Верховцев Михайло 602
Верхотурський Адольф 1157
Верхратський Іван 1235
Ветцель Ерхард 1134
Вєтров Ігор 1100, 1104
Виблай Л. 1218

Вибрановський Р. 496
Виговські, рід 427
Винниченко Володимир 608, 625, 633, 637, 641, 645, 647, 671, 693, 716, 729
Винниченко І. 1508
Винокурова Фаїна 1087
Висоцький П. 488
Вишневецькі, рід 426
Віднянський Степан 830, 1395, 1401, 1403, 1406, 1413, 1415, 1417, 1419, 1422, 1437, 1439
Вільгельм 736
Вількенштейн 630
Вільсон Джо 1449
Вільсон Р. 459
Вільчур Яцек 1136
Вільямсон Хью 1281
Вінч Майкл 829
Вірський Павло 1229
Віттенштейн П. 455
Вітер Олена (Йосефа) 1082
Вітренко Наталія 32
Вітт І. 455
Вітте Сергій 1505
Власов Андрій 1062–1064, 1074, 1478
Власовський І. 947
Войняковський К. 442
Волинець А. 796
Волковський 658
Волкогонов Дмитро 1000
Волконський Сергій 468
Волобуєв Михайло 1196, 1239
Володимир Великий 1487
Володимир Мономах 253, 1286
Володін В'ячеслав 979, 1285, 1295
Волош див. Василенко Петро
Волошин Августин 828, 830, 842
Волощук Р. 794
Волховський М. 739
Вольтер 447, 468
Ворошилов Климент 766
Вортман Дмитро 624, 643, 706–708, 710, 778, 783, 784, 1141, 1142
Ворцель С. 489
Вощанов Павло 1389
Вронська Тамара 840, 934, 941, 1060
Врубель Михайло 705
Вуїч М. 455
Вустян Антон 820
В'ятрович Володимир 871
Вяхірєв Рем 117

Гаазе Костянтин 1328
Габермас Юрген 1434
Габсбурги, династія 497
Гадзінський В. 794
Газенбрукс Альфред 1047
Гайдай Борис 1124
Гайдич Павло 1207
Галаган Г. 174
Галаган Гнат 432
Галаган Микола 624, 855
Галан Ярослав 49
Галагани, рід 427
Галаса Василь 1047
Галушко Кирило 198
Гальчинський Анатолій 1372
Гамалія Григорій 434
Гамарник Яків 724
Гаммерштейн Вільгельм-Йоахім фон 496, 497
Ганжа Роман 630
Ганкевич Микола 653
Гантінгтон Семюел 1499
Ганткін 630
Гао Юйшень 1443
Гаращенко Григорій 1005
Гартинський Микола 630
Гасин О. 853
Гастелло Микола 1072
Ге Микола 704
Геббельс Йозеф 1072
Гегель Георг-Вільгельм-Фрідріх 1294, 1296
Гедеміновичі, династія 426
Гедеон 41
Гейко Ольга 1213
Гейстінгс Макс 1120
Гельтман В. 496
Гельфер Соломон 1080
Гендельман Яків 630
«генерал Мороз» див. «Джек Мороз»
Генч Леон 1195
Георгій, св. 445
Герасименко В. 865
Герасимов Віктор 188
Герасимчук Василь 1509
Гербель Сергій 739
Герінг Герман 841, 1029
Гермайзе Йосип (Осип) 472, 1191
Герцики, рід 427
Гетьманець див. Василенко Петро
Гірей Адиль 432, 434
Гіжицький О. 730
Гізель Іоаннікій 1381
Гіллер Агатон 465
Гінда Володимир 980, 988, 992, 997, 1001
Гінзбург Олександр 1208
Гіппіус Зінаїда 1297
Гіркін Ігор 141, 1260, 1393
Гірняк Н. 789, 792
Гітлер Адольф 193, 202, 234, 235, 822, 824, 828, 841–844, 847, 849, 853, 860, 874, 876, 888, 891, 892, 894, 898, 905, 953, 990, 1022, 1027, 1029, 1038, 1042, 1072, 1073, 1112, 1113, 1117, 1118, 1125, 1129, 1136, 1249, 1254, 1264, 1270, 1271, 1278, 1287, 1291, 1295, 1317, 1318, 1324, 1462
Глазко Михайло 1124
Глинський М. 625
Глуховцева Катерина 1235
Глушко Михайло 1235
Глінка Сергій 458
Глінка Федір 459
Гіммлер Генріх 1066, 1125, 1129, 1136
Гладкий Йосип 483, 484, 486
Гнаткевич Василь 653
Гнатюк Мирослава 1235
Гнідаш Кузьма 1052
Гобсон Джон 1342
Гоголь Микола 478, 479, 1379
Гогун Олександр 1061
Годжін Маня 1081
Големберзький 465
Голиш Григорій 1122, 1124, 1126, 1128, 1130, 1132, 1135, 1137
Головацький Яків 967
Головінський Ю. 794
Головко Володимир 1443
Головченко Юрій 92
Голуб Віктор 96
Голубович Всеволод 634, 641, 671
Голубович Предраг 1228
Голуховський Агенор 497
Гольденвейзер Олексій 721
Гонта Іван 414, 479
Гончар (Батрак) 766, 765
Гончар Олесь 480, 1228
Гончаренко Аверкій 653
Гончаренко Олексій 1059, 1069

Гончарук Іван 1201
Гопка Василь 1207
Гопкінс Гаррі 952
Горбаль Микола 1213
Горбань Тетяна 1359
Горбач Олекса 1235
Горбачевський Іван 473
Горбачов Михайло 971, 1113, 1212, 1406, 1503, 1516
Горбулін Володимир 112, 188, 1333, 1376
Горбунов М. 791
Гордієнко Я. 710
Горленки 427
Горобець Віктор 411, 424
Горті Міклош 1087
Горчаков Олександр 464
Горшков О. 139
Горький Максим 110, 1071
Госєвська Малгожата 88
Гофер Вальтер 1227
Гоффман Йоахим 986
Грабовський Генрик 870
Грабський С. 847
Грановський М. 771
Грач Леонід 33
Греків Олександр 739
Гречко Андрій 990, 1039
Григор'єв Віктор 1202
Григор'єв Євген 92
Григор'єв Никифор 760, 763, 765, 766
Григоренко Петро 1208–1211, 1213
Григоришин Костянтин 115
Григорій VII 1303
Гриневич Владислав 1009, 1086
Гринько Григорій 1157, 1160, 1167
Грицак Ярослав 897, 1055
Гриценко Павло 159, 162, 1235
Грицюк Валерій 868, 910
Грін Олександр 77
Громадський Олексій 945–947, 950–953, 958
Громенко Сергій 233, 236, 1120, 1376, 1398
Громов О. 208
Гросс Ян 1088
Гроссман Василь 1093, 1094
Грушевський Михайло 472, 474, 479, 632, 649, 1360, 1509
Гудзенко 77
Гудков Геннадій 1292
Гудков Лев 1256, 1271, 1272, 1319, 1321, 1324, 1329
Гук Петро
Гулик Стефанія 1220
Гумільов Лев 63, 1284
Гундяєв Кіріл 39, 42, 43, 51, 54, 55, 892, 972, 1261, 1285, 1294, 1307, 1320, 1505
Гуперт Гуго 1228
Гуревич Григорій 630
Гуржій Олександр 420
Гурко В. 730, 731, 735
Гусляр 492
Гутман Ісраєль 1079
Гюєно Анрі 1410

Ґ

Гросс Георг 1226

д'

Актикль Анатолій 1003
Давидов В. 468
Давидов Денис 455, 1073
Дажбожич Ю. 884
Даль Володимир 481
Дамаскин Малюта 946, 947
Данилевський Микола 1499
Даниленко Віктор 50, 1241, 1340, 1349, 1352, 1447
Даниленко Олександр 50, 1241, 1447
Даниленко Святослав 1340, 1352
Данилов В'ячеслав 1314
Данильченко 105
Данілов Олександр 1504
Дараш П. 496
Дарвін Чарльз 1177
Дашкевич Микола 1508
Дашкевич Ярослав 884, 1432
Дверницький Юзеф 489
Дебуа Патрік 1085
Дев'ятов Сергій 1495
Девіс Томас 162
Демидов І. 612
Дембовський 492
Демкович-Добрянський М. 422
Денисенко Володимир 1201
Денисенко Галина 172
Дениско Яким (Іоахім) 443
Денієлс Б. 175
Денікін Антон 81, 627, 713–715, 732, 733, 763, 764, 772–774, 794, 798 , 1145, 1295
Денінгхаус Віктор 1172
Дергачов Володимир 1355
Дерев'янко Кузьма 990, 1039
Дерейко Іван 1057, 1058
Дерфельден Вільгельм 445
Держалюк Микола 1176
Дешевий Михайло 630
Джадт Тоні 1462
«Джек Мороз» («Джек Фрост», «генерал Мороз») 456, 459, 460
Джиджора Іван 1509
Джілас Мілован 987
Джонсон Борис 1458
Джурович Ратко 1228
Дзвонкєвіч Еліза 90
Дзюба Іван 58, 1095, 1195, 1217, 1218, 1221, 1240
Дзюба Олена 435
Дзьобак Володимир 1060
Дибич Іван 488
Дикарів М. 743
Діденко Михайло 966
Дімопуло Василій 1303
Діонісій IV 1302
Дмитерко Любомир 1217
Дмовський Роман 799
Дністрянський Станіслав 1509
Добош Ярослав 1219–1221
Добровольський Володимир 1228
Добролюбов Микола 1228
Довгаль С. 855
Довженко Олександр 81, 841, 981, 1040, 1184, 1225, 1228
Долгоруков Василь 486
Долгоруков О. 730, 735, 737, 739
Долгоруков Ю. 894
Долина Павло 1195
Долинський Григорій 430
Домагальський М. 496
Домбровський Роман 1081
Домбровський Ярослав 464
Домонтович (Петров) Віктор 81
Домонтович Дмитро 433
Донський Дмитро 949
Донцов Дмитро 472, 696, 697, 813, 1074, 1354
Доротов Олексій 629
Дорофєєв С. 138
Дорохова М. 470
Дорошенко Дмитро 472, 474, 629, 692, 693, 696, 736, 1509
Досвітній Олесь 1226
Драгі Маріо 1280, 1412
Драгоманов Михайло 76, 427, 471, 474, 1380, 1509
Драгоманов Я. 473
Драгомиров Абрам 732
Драченко Іван 1039
Дроб'язко Сергій 1061

Дубинда Павло 1039
Дубовий І. 794
Дубровський Василь 432, 433
Дугін Олександр 63, 1268, 1269, 1284, 1299, 1318, 1322, 1483, 1489, 1498, 1512
Дугіна Дар'я 216
Дуда Анджей 1412, 1414
Дуда Матвій 492
Дудикевич Теофіл 496
Дульські, рід 491
Дума П. (Маївський Д.) 884
Дунаєвська І. 983
Дунін-Борковські, рід 427
Дурдуківський Володимир 653, 1191
Дурова Надія 456
Дутов Олександр 637
Духонін Микола 628, 637
Дьяков Л. 945
Дяків (Горновий) Осип 879, 1047
Дяченко А. 484, 485
Дяченко Алекс 1040
Дяченко (Марко Боєслав) Михайло 880

Ебнер Грегор 1136
Ейзенштадт Ш. 296
Екерт Дені 214
Елліот Ллойд 1278
Еммануїл 53
Еморі Джон 1260
Енгельс Фрідріх 663
Епифаній 54, 111
Епік Григорій 1193
Епов Борис 997
Епплбаум Енн 1277–1279
Епштейн див. Яковлєв Н.
Епштейн Михайло 1258
Епштейн Я. 724
Ерастов С. 743
Еренбург Ілля 983, 1091, 1092
Еркон (Еркно) Еліяс 1001
Ерлер Гернот 1381
Ерлє Ф. 794
д'Есте Фердінанд 493
Еттлі Клемент 865

Євангел 54
Євтушенко Євген 218, 1092
Євшан Микола 796
Єгазаров Альберт 1316
Єгоров Михайло 1039
Єгоров О. 790
Єгоров П. 648
Єзучевський Іван 430
Єльцин Борис 42, 224, 1267, 1320, 1346, 1388–1390, 1402, 1512, 1516
Єрмак Андрій 1451
Єрмілов Василь 1226
Єрмоленко Андрій 88, 90, 93
Єрофеєв Сергій 1252
Єрьоменко (Єременко) Андрій 990, 1039
Єрьоменко Олександр 1384
Єфименко Олександра 1509
Єфіменко Геннадій 136, 154, 245, 617, 621, 624, 644, 662, 667, 669, 711, 749, 753, 758, 771, 775, 779, 789, 1148, 1151, 1153, 1156, 1161, 1167, 1178, 1186
Єфремов Сергій 472–474, 607, 650, 653, 1191
Єфрон Ілля 418
Єщенко В. 647

Жданов Андрій 1495
Живолуп 760
Жилко Федот 1235, 1236
Жириновський Володимир 1391
Жірар Рене 1410
Жмаченко Пилип 990, 1039
Жуков Георгій 897, 987, 1073, 1105, 1117, 1505
Журавель Юрій 93
Журавський Андрій 430

Забіла Володимир 430
Забіла Карпо 430
Заболотна Тетяна 1012, 1018, 1023, 1027, 1032, 1036
Забродський Михайло 151
Зав'ялов Яків 1229
Загадлович Фелікс 492
Загорський 493
Загребельний Павло 1228
Зайцев Костянтин 956
Зайцев Лев 630
Заклинський Р. 796
Залеський П. 730
Залізняк Максим 414
Замойський Анджей 464
Замора Ф. 795, 796
Зарніцин М. 616
Зарубін Олександр 630
Заславські, рід 426
Затилюк Ярослав 255, 263, 286, 289
Затонський Володимир 629, 724, 727, 750–751, 753, 759, 786, 790–792, 794, 795, 1184
Затулін Костянтин 32
Заукель Фріц 1125
Захаров Віктор 1487, 1490, 1491
Захарова Марія 1290
Збанацький Юрій 1052
Збаразький Ананій 630
Зварун Андрій 1209
Звягінцев Андрій 1323
Зейналова Ірада 981
Зелений (Терпило Данило) 762, 763, 765, 766, 796
Зеленко Катерина 1039
Зеленський Володимир 111, 151, 202, 1279, 1394, 1408, 1409, 1412, 1414, 1443, 1451, 1484
Зеньковський В. 736
Зигар Михайло 1285
Зілинський Богдан 1435
Зілинський Іван 1235
Зінов'єв Григорій 1177
Зінченко Олександр 893, 993
Зісельс Йосип 1451
Зольман Макс 1136
Зорич Оксана 249
Зюганов Геннадій 32, 1295, 1391

Іван XXIII 969
Іван Грозний 286, 704, 1397
Іван Павло II 970, 971
Іваненко О. 884
Іванов В. 794
Іванов Віктор 1229
Іванов Костянтин 1229
Іванов Сергій 1397
Івановський Симон 946
Ігельстром І. 443
Іден Ентоні 867
Іжек Юлія 1080
Ільїн Андрій 198
Ільїн Іван 892, 1269, 1284–1286, 1294–1301, 1485
Ільїн Олександр 1294
Ільюшин І. 871, 901
Іноземцев В'ячеслав 1248–1251, 1274, 1284, 1502
Іноземцев Олександр 946
Іоанн I Безземельний 1259
Іоселевич Матвій 629, 630
Ірванець Олександр 213
Ісаков Валерій 1201

Іскрицькі, рід 427
Ісус Христос 480, 1324
Иоганніс Клаус 1412
Йозефек Броніслав 1080
Йозефек Марія 1080
Йолкін Сергій 1314–1316
Йоффе Адольф 708

Каверін Веніамін 1094
Кагане Давид 1082
Каганович Лазар 784
Каганович Наум 1197
Каддафі Муаммар 1396
Казанський Анатолій 92
Казанський Денис 979, 1307
Казанський Кирило 953
Казначеєв Володимир 1124
Казьмирчук Григорій 475
Калакура Ярослав 108, 1368, 1507
Каледін Олексій 637, 645, 1497
Калиновський Кастусь 447
Калинський Тимофій 429
Калінін Леонід 1307
Калінін Михайло 890
Калістратова Софія 1212
Каманін Микола 1071
Кандиба Іван 1212
Кандиба (Ольжич) Олег 855, 880
Кант Іммануїл 1385
Кантарія Мелітон 1039
Капкан Ю. 647
Капніст Василь 427, 429
Капністи 427
Каппелер Андреас 735
Каппен Франк ван 1394
Караванський Святослав 1208, 1211, 1219, 1220
Карагач Л. 485
Карамзін Микола 1284, 1295, 1504, 1506
Каргапольцев А. 138
Кардін Еміль 1495
Кардовський Д. 407
Каріс Алар 1259
Карл XII 403, 1506
Карнегі Ендрю 1335
Карпатський (Палідович) М. 879, 886
Карпенко М. 455
Карпов Георгій 47, 50, 950, 951, 955, 962
Карпов Сергій 1495
Карпюк О. 141
Каспаров Гаррі 1222
Касьянов Георгій 1380
Катерина 438, 476–478
Катерина II 408, 413, 417, 419, 429, 430, 441, 442, 445–449, 481, 1027, 1360, 1432, 1509
Катерина, св. 445
Катков Микола 1170
Катунін Григорій 954, 964
Каховський Петро 469
Каштанюк А. 945
Каяндер Аймо 1003
Квірінг Еммануїл 668, 724, 725, 727, 728
Квітко Лев 1094
Кедрин (Рудницький) Іван 855, 856
Келлер Ф. 730, 739
Кентій А. 856
Керенський Олександр 615, 620, 626, 633
Кива Ілля 105
Кинєв Олександр 1252, 1253
Кирей В. 647
Киридон Алла 45, 56, 71, 126, 183, 189, 1305, 1425
Кириленко 635
Кириленко Іван 1195
Кирилов І. 499
Киричук Юрій 901, 1060
Кисельов Євген 105, 1222
Кисельов Павло 462
Кисельова Софія 462
Кислиця Сергій 1394
Кіндзерявий Л. 947
Кіров Сергій 895
Кіссінджер Генрі 1290
Кістер Юрій 630
Клаузевіц Карлсон 193
Ключков Василь 1495, 1496
Ключевський Василь 1259, 1487, 1506, 1515
Книшевський Борис 985
Кобулов Б. 890
Ковалевський Микола 608
Ковалевська Ольга 91, 97, 103, 203, 206, 1310, 1316
Коваль Михайло 1005, 1089
Ковальов В. 409
Ковальський О. 945
Ковальчик Здіслав 1080
Ковальчук Михайло 653, 1081
Ковальчук Юрій 1260
Ковенко Михайло 649
Ковпак Сидор 1039, 1050–1053, 1073, 1123
Ковч Омелян 1082
Ков'юренко О. 1192, 1193
Когут Зенон 423, 424
Кожедуб Іван 990, 1039
Козачок Анатолій 630
Козицький Максим 1442
Козлов Володимир 1501
Козловський Л. 847
Козоріс Михайло 794
Козюля Іван 923
Кокошкін Федір 608
Колгарьов Ігор 1311–1313, 1315
Колесников Андрій 1329–1330
Колишко Бенедикт 489
Колосов М. 1478
Колчак Олександр 736, 798
Кольченко Павло 653–654
Комаров Андрій 962
Комков Пилип 1051
Конар Федір 791
Конар-Палащук Ф. 796
Конашевич-Сагайдачний Петро 287
Конєв Іван 987, 1073
Конєва Т. 77
Конiський Олександр 428
Конiський Федір 430
Коноваленко Олександр 92
Коновалець Євген 846, 854, 1074
Кононенко Костянтин 630
Конопасевич Данило 465
Копистянський Адріян 810
Корбецький Володимир 1081
Кордуба Мирон 1509
Корнієнко Ю. 954
Корнієць Леонід 962
Корнійчук Олександр 865, 866
Корнілов Володимир 1334
Корнілов Лавр 626, 732, 745
Коробко Василь 1124
Короленко Володимир 77, 479, 612, 658, 659
Корольов Сергій 1071
Корпан 653
Корф Олександр фон 1515
Косик Володимир 903, 1115
Косинський Володимир 630
Косіор Станіслав 724, 726, 790, 791, 1183
Космодем'янська Зоя 1072
Кособукін Юрій 92
Косолап Сисой 484

Костельник Гавриїл 970, 1206
Костенецький В. 455
Костенецький Олексій 430
Костомаров Микола 418, 499, 1508
Кострицький Афанасій 822
Костюк Г. 843
Костюшко Тадеуш 441–444, 447, 448, 873
Костянтин Павлович 488
Котик Валентин 1124
Коткін Стівен 1190
Котляр Євген 1453
Котляревський Нестор 470
Котляревський Сергій 607
Котовський Григорій 895, 895
Коулман Джеймс 1384
Кох Еріх 876, 1019, 1029, 1128, 1129
Коциловський Йосафат 968, 970
Коцурова Анна 1220, 1221
Коцюбинський Михайло 1129
Коцюбинський Юрій 1149
Кочубеї 427
Кошта Антоніу 1409
Кравс Антін 794, 795
Кравцов В. 1504
Кравцов Сергій 1498
Кравченко Віктор 151
Кравченко Володимир 1357
Кравчук Леонід 136, 1239, 1352, 1389
Красильщиков Віктор 1178
Красівський Зеновій 1211
Краснов Петро 733
Краснокутський І. 791
Кревецький Іван 796
Крейсберг Ісак 629
Кремінський І. 947
Кремінь Тарас 110, 159
Кремльов Сергій 1504
Кречетніков Михайло 413
Кржемінський 465
Кривицька О. 159
Кривошеїн Олександр 729–731, 735
Кривцов О. 694
Крижановські, рід 427
Крилов Іван 77
Крилов Порфірій 1192
Криницький Т. 496
Кродкевич Ілля 489
Кропоткін Петро 612
Круглов Сергій 939
Круковецький Ян 490
Крупницький Борис 1509
Крупнов Семен 629, 630
Крушковська Марія 1080
Кубійович Володимир 852, 1235
Кудиш 824
Кудін Віктор 92
Кудлай Олександра 639, 648
Кудряченко Андрій 1452, 1454, 1456, 1460, 1463
Кузіна Ксенія 1203
Кузнєцов Анатолій 1094
Кузьмович В. 847
Куйбіда Василь 848
Куїнджі Архип 174, 704
Кук Василь 854
Кулак Вікентій 630
Кулеба Дмитро 1248, 1408, 1441, 1442
Кулик Григорій 990
Куліченко К. 957
Куліш Пантелеймон 427, 448, 1508
Кульчицький Микола 1218
Кунд Е. 853
Куницький Леонтій 945
Купа Євдокія 1082
Купер Дафф 1279
Купер Фредерік 1174
Куприянов Михайло 1192
Купчинський Роман 796
Курашкевич Владислав 1236
Курбас Лесь 796
Курелла Альфред 1228
Курілла Іван 1475
Курілова Анастасія 1478
Куропаткін Олексій 1505
Куроць Войчех 87, 88, 90
Курцвейл Реймонд 185
Курчатов Ігор 1071
Кустов Андрій 1195
Кустовський Олексій 92, 93
Кустодієв Борис 1207
Кутузов Михайло 455, 458, 459
Куусінен Отто 1002
Кухаренко Яків 484, 742
Кучинський Микола 1191
Кучма Леонід 31, 36, 37, 1331, 1390
Кушнір (Лунь) Мирослав 880

Ла Гардіа Фьорелло 923
Лаба Василь 945
Лабович Людмила 1236
Лавриненко Дмитро 1039
Лавров Сергій 1285, 1288, 1320, 1441–1442
Лагунов Борис 630
Лагунов Соломон 630
Лазаревський Микола 607
Лазаревський Олександр 1513
Лакота Григорій 969, 970
Ламберт Карл 464
Ландер Я. 725
Ланжерон Олександр 459
Лапід Їїр 1451
Лапчинський Георгій 725
Ларін Юрій 1196, 1197
Ларюель (Ларуель) Марлен 1278, 1279, 1281, 1283–1288, 1291–1293
Латишевський Іван 969
Ле Іван 1195
Лебединець Михайло 817
Лебедь Микола 853, 1046
Лебідь Дмитро 1159, 1160, 1166, 1182
Левада Юрій 1256, 1272, 1274, 1319, 1324, 1335
Левашов Василь 489
Левитський М. 671
Левицький 704
Левицький Борис 883
Левицький Д. 847
Левицький Михайло 791, 967
Левицький Орест 796
Левін Курт (Ісаак) 1082
Левін Натан 1082
Левітас Ілля 1079
Левітський Валерій 630, 715
Левкієвська Олена 1380
Левченко 859
Лейбніц Готфрід-Вільгельм 1283
Лейхтенбергський Георгій 730
Лелевель Йоахим 488
Лемкін Рафал 1280
Лемкін Роман 204
Ленін Володимир 474, 613, 615, 616, 622–624, 635, 647, 663, 664, 673, 674, 724, 728, 750, 755–757, 759, 765, 766, 769, 785, 786, 790, 791, 846, 847, 894–896, 991, 992, 1027, 1072, 1151–1153, 1155, 1173, 1186, 1225, 1230, 1233, 1291, 1298, 1306, 1324, 1342, 1346, 1512
Ленкавський Степан 811, 854
Леонтович Теодор 495
Лепкий Левко 796

Лермонтов Михайло 458
Лесів Михайло 1236
Лесів Ярослав 1213
Леся Українка 75, 162, 427, 1129, 1228
Лефевр Анрі 1383
Лєщинський Станіслав 403
Лизогуб Дмитро 653
Лизогуб Федір 733
Лимонов Едуард 1264, 1267
Липинський В'ячеслав 1509
Липківський Василь 973, 1204, 1205
Лисенко Андрій 1229
Лисенко Микола 427
Лисенко Олександр 845, 857, 868, 904, 910, 948, 953, 957, 965, 971, 1056, 1077
Лисенко Юрій 1228
Лисий В. 853
Лисиця Лариса 1122, 1124, 1126, 1128, 1130, 1132, 1135, 1137
Лисняк О. 794
Лисяк О. 807
Лисяк-Рудницький Іван 26, 474, 1170
Литвин Микола 600, 793, 796, 848, 851
Литвин Юрій 1209, 1210, 1213
Литвинов Максим 954
Литвинович К. 791
Литовцев див. Шильдбах К.
Лівен 730
Лідерс Олександр 464
Літтелл Джонатан 1092, 1435
Ллойд Джорж 798
Логуш див. Степанів Олена
Ломновський О. 733
Ломоносов Михайло 1295
Лосенко 704
Лотман Юрій 1283
Лоутон Ларрі 843
Лужков Юрій 1263, 1391
Лук'яненко Левко 1208, 1210, 1217
Лука 54
Лукашевич В. 453
Лукашенко Олександр 190, 235, 891
Лундін Аксель 1190, 1226
Лунь див. Кушнір Мирослав
Лупандін Олексій 673, 678, 683, 688, 694, 701, 705, 720
Лутій Микола 1080
Луцький М. 794
Луцький О. 847
Львов Георгій 607, 609
Льобковіц Вільгельм 794
Лью Тедд 1449
Любецький Ф. 488
Любинський Микола 671
Любович П. 496
Любченко Володимир 604, 715
Любченко Панас 1184, 1197
Людовік XVI 441
Люлечник Вілен 1061
Ляйєн Урсула фон дер 1410
Лялін Павло 1170
Ляхович Є. 843

Магеровські-Перехрести 427
Магочі Пол Роберт 1435
Мадалинський Антон 443
Мазаракі Іван 430
Мазурек Михайло 491
Мазепа Іван 26, 76, 400, 401, 405, 424, 498, 1506
Мазлах Сергій 725
Маєвський 465
Маївський Дмитро 1046, 1047
Майоров Д. 710
Майоров Михайло 616
Мак-Даффі Маршал 923
Макарій 54
Макаров М. 731
Макаров Степан 1296
Макіавеллі Нікколо 1420
Макарчук С. 901
Макбет 479
Маклаков М. 731
Макрон Еммануель 1279, 1280, 1400, 1412, 1441, 1443
Максимович Георгій 430
Маленков Георгій 950, 1170
Малиновський Родіон 990, 1039, 1073
Малишкін Василь 1064
Малінін І. 715
Малюжинський М. 947
Малюков Андрій 996
Малявська Вікторія 1080
Мандельброт Бенуа 1370
Маннергейм Карл 1004, 1005
Мануїльський Дмитро 683, 693, 711, 866, 867, 1158, 1162
Мануйлов Олександр 607
Манштейн Еріх фон 1063
Маринович Мирослав 1208, 1210
Марін Санні 1414
Марітчак О. 853
Марія Федорівна 736
Маркевич Олексій 1509
Маркіш (Маркиш) Перец 1094
Марков Сергій 627
Маркович Андрій 432
Маркович Яків 432–434
Марковичі 427
Маркс Карл 894, 1183
Мартин Тері 1344
Мартинець В. 844
Мартинов Андрій 1061, 1401, 1403, 1406, 1413, 1415, 1417, 1419, 1422, 1437, 1439, 1467
Марцінчук Влодзімеж 88
Марченко Валерій 1213
Маршалл Джордж 926–928
Масенко Лариса 977
Масіас Нгема Ндонгу Франсіско 1306
Маск Ілон 84
Масленніков Анатолій 889
Маслоу Абрагам 1261
Маслянніков Анатолій 1061, 1062
Матвіяс Іван 1235
Матейко Ян 442
Матросов Олександр 1072
Матусевич Микола 1208, 1210
Матушевський Федір 618
Матчишин Юлія 1081
Матюшкин Михайло 434
Матях Валентина 404, 425, 1511, 1522
Матяш Ірина 1230
Мах Йозеф 1201
Махарадзе Філіп 615
Махно Нестор 760–764, 766, 767, 1167, 1350
Медведєв Дмитро 69, 118, 124, 1280, 1285, 1333, 1388, 1391, 1396, 1484, 1501
Медведєв Юхим 750
Медведчук Віктор 105, 115
Мединський Володимир 1294, 1296, 1473, 1479, 1489, 1493, 1494, 1498, 1512
Меїр Голда 1291
Мейман Наум 1212
Мейс Джеймс 1225
Мелетій IV 1303
Меллер-Закомельський Володимир 729, 730, 731
Мельник Андрій 976, 1074
Мельник Михаїл 1206
Мельник Михайло 970
Мельниченко Володимир 482

Мельничук Юрій 977
Мерецков Кирило 1005
Меркель Ангела 1279, 1415
Мерославський Людвік 465
Мерська Міхаліна 1080
Метсола Роберта 1409
Мешко Оксана 1208, 1211, 1213
Мещерський Костянтин 946
Миклашевський Іван 434
Микола I 458, 461, 463, 468, 470–473, 488, 1397
Микола II (Романов) 230, 613, 640, 730, 733, 736, 1397, 1505
Микола Чудотворець 1309
Милорадович Єлизавета 428
Милорадович Михайло 433, 455
Милорадовичі, рід 427
Мироненко Сергій 1495
Мисан 653
Михайлик Михайло 794
Михайловський-Данилевський Олександр 458
Михайлуца Микола 821, 862, 892, 897, 975, 1065
Міллер Герард-Фрідріх 256, 1504
Міллер Олексій 1478
Мілошевич Слободан 1306
Мілюков Павло 603, 730, 731
Мінін Кузьма 1286
Мінін С. 726
Міньо Ніколас 1040, 1044
Мітринг І. 885
Міхай I 896
Міхєєв І. 138
Міхоелс Соломон 1093
Міцкевич Адам 75–77
Мішель Шарль 1409, 1412
Мішле Жуль 224
Міяковський Володимир 474
Могилянський Микола 651
Могучовський Я. 453
Молотов В'ячеслав 726, 865, 866, 926, 950, 952, 1000, 1002, 1094, 1108, 1150, 1206, 1293
Молчанов 469
Молчанов Володимир 449, 460, 475
Момиш-огли (Момишули) Баурджан 999
Момот Валерій 92
Монтеск'є Шарль-Луї 468
Моравецький М. 496
Мороз Валентин 1219
Морозов Василь 630
Морозов Костянтин 1352
Морозов Олександр 1496
Москаленко Кирило 1039
Москаль Геннадій 33
Москальов Е. 151
Мотика Б. 901
Мотиль Олександр 1284
Моторола див. Павлов Арсен
Мотузяник Олександр 1000
Мохнацький Маурицій 488
Мстислав Ізяславович 259
Мудрак Юліан 808
Муковський Іван 1056
Муляр Д. 824
Мумм Альфонс фон Шварценштейн 736
Мунтян Георгій 820
Муравйов Микита 459
Муравйов-Апостол Сергій 468, 469
Муравський Олег 40, 74, 113, 121
Муратов Ігор 1228
Муссінак Леон 1226
Муссоліні Беніто 828, 842, 894, 1073, 1248, 1254, 1295
Мюрат Йоахім 457
М'якотін Венедикт 327, 731

Наама Галіль 1079
Набеляк Л. 488
Навальний Олексій 1328
Навроцький Ф. 496
Наєв Сергій 151
Най Джозеф 1420
Наливайко Северин 420
Наполеон I Бонапарт 439, 446, 453–458, 460, 1111, 1191
Наполеон III 464
Наришкін Сергій 1487, 1490, 1501
Нарочинська Наталія 98
Нарочницька Наталія 1504
Натієв Олександр 700
Наумов Михайло 1052, 1073, 1123
Науседа Гітанас 1408
Нахімов Павло 1073
Нахман із Брацлава 1450
Нахманович Віталій 1079, 1094
Небитов Андрій 1280
Неверовський Д. 455
Неєдли Зденек 1226
Незабитовський Маріан 491
Незабитовський Франц 491
Некрасов Віктор 1094, 1095
Немоловський Іван 791, 792
Несвицькі 426
Нечаї 427
Нечкіна Милица 473, 474
Нємцов Борис 36, 1248, 1267, 1397
Ніїністе Саулі 1414
Ніка Антін 973, 974
Ніковський Андрій 1191
Ніколайчук Дмитро 500
Ніколенко О. 77
Ніконов В'ячеслав 1489, 1495
Нікулін Микола 981, 983, 984
Німчук Іван 847
Ніцше Фрідріх 1070
Новгородцев Павло 715, 730
Новинський Вадим 115
Носаков Василь 1124
Носковський Зенон 794
Носович Володимир 715

Обама Барак 234
Обер Теодор 1294
Оболенський 860
Огієнко Іван 162
Огієнко Іларіон 958
Огінський М. 444
Оглоблин Олександр 1509
Огризко Володимир 1332, 1391
Одинцов Михайло 952
Одрач (Шоломницький) Федір 880
Ознобішин Г. 731
Окіншевич Лев 1509
Олеарій (Ельшлегер) Адам 418
Олександр I 439, 453–457, 459, 461, 468
Олександр II 57, 463, 832, 833, 1505, 1515
Олександр III 833
Олександр Невський 1073, 1505
Олександра Федорівна 735, 737
Олексій Михайлович 406
Олесь Олександр 829
Олізар 489
Олійник Д. 496
Олінтер див. Хвиля Андрій
Олферєв Василь 601
Ольденбург Сергій 612
Ольжич Олег див. Кандиба Олег
Омельченко Т. 852
Омелянович-Павленко Михайло 795
Онацький Євген 844, 1028

Онишкевич Михайло 1235
Онищенко Геннадій 114
Онуфрій 54
Опока М. 795
Орбан Віктор 1414
Орвелл Джордж 1501, 1503
Орешко Ніколас 1040
Орешкін Дмитро 1261
Орлевич Ірина 808
Орлик Пилип 27, 400–405, 831
Орлик Степан 400
Орлики 427
Орлов Юрій 1208
Орлова Любов 1071
Орлова Олена 77
Орловський Іван 762, 765
Осадчий Василь 1217
Осадчук Богдан 1028
Осташ Надія 1236
Осташко Тетяна 636, 641
Остін Ллойд 1458
Остріан Кортні 1288
Островський Олександр 419
Островський С. 847
Острозький Костянтин 275, 285
Острозькі 426
Охримович Василь 1200

Павелка В. 1509
Павленко В. 626, 637
Павличенко Людмила 1039
Павло VI 970
Павлов 630
Павлов Арсен (Моторола) 1260
Павлуцький Григорій 703
Пазін Роман 1496
Падалка Сергій 38, 116, 124, 158
Пален 730
Палідович див. Карпатський М.
Паліїв Д. 794
Паліїв О. 791
Палтов Олександр 723, 736
Панейко Василь 813, 814
Панфілов Іван 1495
Панчишин Мар'ян 853
Панькевич Іван 1234
Паньківський Кость 853
Параджанов Сергій 1216
Парахонський Борис 1374
Парк Роберт 1368
Паркер Р. 865
Парубій Андрій 896
Пасквич Іван 455, 464, 490
Пастернак Борис 1325
Пастушенко Тетяна 1110, 1116
Патон Євген 990
Патриляк Іван 857, 870, 1060
Патрушев Микола 1307
Паустовський Костянтин 76, 77, 81
Пащевський П. 947
Педан Катерина 1006
Пелевецький (Пельвецький) Антоній 970, 1206
Пелікан Борис 730
Перегійняк Григорій 1046
Перепелиця Григорій 72, 73
Перепелюк Тимофій 825
Перехрест Олександр 912, 915, 922
Перехрести-Осипови, рід 427
Пестель Павло 469
Петагора С. 77
Петлюра Симон 625, 637, 646, 647, 652, 716, 773, 774, 786, 788, 791, 813, 844, 1190, 1191, 1193, 1216, 1226
Пето Андреа 984
Петрів Всеволод 658, 844, 853, 855
Петро I Великий 41, 46, 193, 401, 405–410, 419, 432, 447, 448, 481, 498, 499, 1286, 1306, 1309, 1394, 1397, 1432, 1482, 1487, 1505, 1513, 1521
Петро III 416
Петровський Григорій 1162
Петрушевич Євген 791, 792, 814, 815
Печорін Я. 1195
Пєсков Дмитро 1505
Пилипів Ігор 971
Пилипович П. 474
Пилявець Ростислав 991
Пинтя Г. 894
Пиріг Руслан 723, 726, 728, 731, 734, 737, 740
Пирожков Сергій 1381
Підмогильний Валер'ян 81
Пікассо Пабло 1227
Пілсудський Юзеф 755, 797, 813, 1190, 1199, 1225
Піляєв Ігор 1371
Піотровський Михайло 1513
Піпський Григорій 653
Піроцький Ілля 430
Пірс В. 982
Піховшек В'ячеслав 105
Плав'юк Микола 136
Платонов Андрій 1094
Плеханов Георгій 611
Пліс Никифор 630
Плохій Сергій 865, 866, 1239
Погодін Михайло 1504, 1506
Погодін Олександр 730
Погребинський Михайло 105
Подвицький Віталій 1311–1313
Подвойський Микола 727
Подкур Роман 1224
Подольський Анатолій 1451
Пожарський Дмитро 1286
Позичанюк (Шугай) Йосип 880, 884, 1047
Покрасс Данило 1003
Покрасс Дмитро 1003
Покрасс Самуїл 1003
Покровський Михайло 473, 474, 1341, 1518
Полегкий Олексій 1107
Полетика Василь 429
Полетика Григорій 429
Полевой Микола 1470
Поліщук Валер'ян 1226
Поліщук Євдокія 1006
Полоз Михайло 671, 780
Полозович Іван 273
Полозович Сенко 283
Полонська-Василенко Наталія 473
Полуботок Павло 409, 410, 432, 433, 625
Полтава див. Федун Петро
Поль Дітер 1085, 1087, 1090
Польовий Микола 438
Поляков Леонід 1498
Полянський Іван 956, 1206
Полянський Петро 953
Понятовський Станіслав-Август 441, 442
Поплавок В. 627
Попов Гавриїл 1389
Попов П. 725, 774
Попович Мирослав 1090
Попович Олександр 653
Попудренко Микола 1052, 1074
Порайко В. 795
Порик Василь 1039
Порошенко Петро 51, 53, 114, 1407, 1408
Портніков Віталій 1481
Порш Микола 632, 647
Поспєловський Дмитро 950, 952
Постишев Павло 1177, 1184, 1197

Потапов Федір (Самусь) 456
Потильчак Олександр 878, 1055
Поттер Гаррі 202
Потьє Ежен 1226
Потьомкін Григорій 450
Празаускас Альгес 1238
Приймаченко Яна 1087
Примаченко Марія 59, 173, 178
Приходько Антон 1159
Приходько Володимир 1028
Прокоп М. див. Садовий Володимир
Прокопович Костянтин 465
Прокопович Феофан 432
Прокоф'єв В. 1340
Прокоф'єв Сергій 137
Проханов Олександр 1269, 1299, 1322
Прош'ян П. 645
Прюцман Ганс-Адольф 1048
Пурик-Пуриченко Сидір 653
Пурішкевич Володимир 729, 735
Путін Володимир 31, 39, 41–43, 45, 65, 67, 72–73, 85, 88, 93, 104, 112, 113, 125, 126, 184, 188, 198, 202, 221, 772, 863, 891, 892, 972, 989, 992, 1000, 1018, 1037, 1060, 1105, 1107, 1108, 1111, 1113, 1115–1117, 1173, 1180, 1186, 1222, 1231, 1232, 1245, 1249–1251, 1253, 1254, 1257–1261, 1263, 1267, 1269–1272, 1274–1280, 1283–1285, 1287, 1288, 1290, 1291, 1294, 1295, 1306–1309, 1312, 1314, 1318, 1320, 1322, 1327, 1331, 1335, 1344, 1346, 1347, 1388, 1390–1398, 1402, 1408, 1410, 1434–1436, 1440–1442, 1461, 1462, 1472–1475, 1477, 1481–1483, 1487, 1489, 1490, 1492–1495, 1498, 1504–1506, 1512, 1513, 1516
Пушкін Олександр 75–77, 110, 447, 1249, 1275, 1296
Пущаровський Данило 489
Пую Віссаріон 973
Пшепюрська-Овчаренко Марія 1235
П'ясецький Андрій 853
П'ястун Міхал 1080
П'ятаков Георгій 615–617, 629, 639, 725, 727, 728, 754, 1141
П'ятаков Леонід 650

Рабічев Леонід 982, 983
Радченко Я. 1219
Раєвський Микола 456, 458, 484
Райвич Мойсей 1159
Раковський Християн 690, 692, 693, 699, 710, 711, 726, 728, 736, 755, 757–759, 761, 766, 770, 785, 786, 789, 790, 1150, 1151, 1154, 1155, 1159, 1160, 1165, 1167
Рамані Самуел 1484
Рапацький Роман 465
Растопчин Федір 457
Ратцель Фрідріх 1363
Рафальський Олег 1378
Ребет Лев 853, 1045
Ревзіна Віра 630
Регельсон Лев 1303
Редліх Шимон 1089, 1090
Редько Степан 963, 964
Реєнт Олександр 467, 487, 490, 494, 497, 604
Резніков Олексій 1290
Рейтан Тадеуш 442
Реріх Микола 705
Решетилов Костянтин 484
Рещиков М. 889
Рєпін Ілля 704, 705
Рєпнін Микола 431
Риба Микола 430
Рибак Олександр 107
Рибаков І. 474
Рибалко Павло 1039
Ривак Василь 883
Рилєєв Кондратій 469
Рильський Максим 1193, 1228
Рихлік Ян 1435
Ріббентроп Й. фон 842, 1293
Рінкевичс Едгарс 1424
Ріхтер Володимир 630
Річинський А. 947
Рігер Януш 1235
Рогозін Дмитро 36
Родзянко Михайло 640
Рожновський Пантелеймон 946
Розенберг Альфред 843, 875, 876, 996, 1019, 1028, 1029, 1042, 1127
Розумний Максим 1333
Розумний Петро 1213
Розумовський Кирило 416
Ройкович М. 1207
Рокосовський (Рокоссовський) Костянтин 987, 1073, 1105
Романов О. 1504
Романов Олексій 641
Романова Анастасія 737
Романова Марія 737
Романова Ольга 737
Романова Тетяна 737
Романови 25, 57
Романовська Катерина 982
Романовський Віктор 474
Романько Олег 1056, 1060
Романюк Василь 1211
Ромжа Теодор 970, 1206
Росляк М. 853
Россіневич М. 855
Ростоцький Теодосій 966
Роулінг Джоан 202
Рубльов Олександр 60
Руденко Микола 1208-1210
Руденко Раїса 1213
Рудик Пантелеймон 947
Руднєв Радій 1124
Руднєв Семен 996, 1074
Рудницький див. Кедрин Іван
Рудницький Михайло 1199
Рудницький Степан 1509
Рудно 870
Ружицький 466
Ружицький К. 489
Рузвельт Франклін Делано 863, 866, 867, 952, 1073, 1428
Рукс Ловелл 923
Рум'янцев-Задунайський (Рум'янцев) Петро 416, 427, 429, 430
Рупрехт Кароль 465
Русіна Олена 269
Руссо Жан-Жак 468
Руцькой Олександр 1389
Рюриковичі 426
Рябовол Микола 743, 746
Рябцов Євген 629
Рябчук Микола 1382

Сабуров Олександр 1052, 1074
Савенко Анатолій 712, 715
Савченко Віктор 1218
Савчук Іван 214
Сагайдаківський В. 947
Садовий Володимир (Прокоп М.) 879, 884
Саєвич Михайло 1236
Саїд Едвард 1344
Сак Пантелеймон 884
Салазар Антоніу 1284
Салай Михайло 1052
Салліван Джейк 1442
Салтиков Іван 443
Сальдо Володимир 105
Самокиш Микола 458
Саморуков Максим 1174

Самчук Улас 855
Самусь див. Потапов Федір
Сангушки 426
Сапега Леон 491
Сапега Ядвіга 491
Сапронов Т. 726
Сараджиев 629, 630
Сарбей Віталій 460
Саркозі Ніколя 1410
Сафро Альтер 1081
Сахаров Андрій Дмитрович 1208, 1513
Сахаров Андрій Миколайович 1501
Сахаров Афанасій 953
Сацький Іван 1124
Сацький Олександр 1228
Свердлов Яків 727
Сверстюк Євген 1219
Свиридов Питирим 962, 963
Світлична Надія 1210, 1211, 1217
Світличний Іван 1217, 1220, 1221
Світличний Ярема 1210
Святополк-Четвертинський 41
Севрюк Олександр 633, 644, 671, 707
Сегюр Луї-Філіпп 457
Селезенко Леонід 1220, 1221
Селецький Федір 607
Селінов В. 894
Семашко Владислав 901
Семашко Ева 901
Сембратович Йосиф 967
Семенистий Михайло 1124
Семенов В. 730
Семенюк Степан 940
Семиряга Михайло 985, 1061
Сербин Роман 1115
Сергейцев Тимофій 70, 159, 602, 1140, 1276, 1483, 1484
Сергєєв Федір – див.: Артем
Сергієнко Василь 949
Сергієнко Григорій 474
Сергієнко Іван 1051
Сергій 46
Сергій Радонезький 1286
Серчик Владислав 901
Сивінський Едвард 465
Сигізмунд I 273, 275
Сидоренко Григорій 768
Симедря Тит 947
Симонов Костянтин 77
Сирський Олександр 151
Сисенко Б. 139
Сі Цзіньпін 1440–1443
Сіверс Р. 646
Сікорський В. 869
Сікорський Полікарп 946, 949, 958, 959
Сімон (Зімон) Гергард 1371, 1372
Сірко Іван 1194, 1200
Січко Василь 1213
Сіяк Іван 790, 791
Скабєєва Ольга 978
Скакальський Й. 947
Скальський Віталій 630, 651, 654
Скловський Йосип 629, 630
Скобелєв М. 896
Сковорода Григорій 59, 75, 175, 472
Сковронек Єжи 415
Скомпський Казімеж 1080
Скорик Олександр 1061
Скоропадський Іван 401, 405, 406, 408, 410, 432
Скоропадський Михайло 434
Скоропадський Павло 606, 627, 699, 700, 702, 716, 720, 721, 723, 724, 727, 729–735, 738–740, 768, 769, 773, 844, 855, 1145
Скринніков Олександр 630
Скрипник Микола 668, 669, 724, 749, 751, 753, 784, 785, 1154, 1160, 1166, 1177, 1179, 1182, 1183, 1187, 1197
Скрипалі 1448
Скрібан Юлій 973
Скшинецький Я. 489
Славік Юрій 1087
Славін Йосиф 1158
Сліпий Йосип 49, 969, 970, 1205, 1206
Слободянюк Микола 1041, 1054
Слоницький 658
Слядовська Галина 1080
Смирнов Андрій 960, 967
Смірнов Василь 630
Смолій Валерій 4, 28, 294, 299, 415, 800, 804, 1552
Смольський Вікентій 465
Снайдер Тімоті 85, 161, 901, 1089, 1114, 1232, 1245–1247, 1251, 1252, 1284, 1320, 1436, 1484
Сноу Едгар 221
Совінський Юзеф 464
Соколов 736
Соколов Борис 47, 986
Соколов Йоан 962, 963
Соколов Микита 1478
Соколов Микола 1192
Соколов Михайло 1266
Соколовський 762, 765
Соколовський Андрій 653
Соколюк Сергій 35
Сокульський Іван 1218
Солдатов Андрій 1222
Солженіцин Олександр 77, 940, 1284
Соловйов Володимир 978
Соловйов Сергій Григорович 1371
Соловйов Сергій Михайлович 1470, 1504
Солодуб Петро 1158
Солоневич Іван 889
Солошенко Вікторія 175, 177, 179, 181, 1452
Соляр Ігор 816, 819
Сорокевич Іван 653
Сорос Джордж 185, 1290
Сосницький Сергій 1170
Софія 704
Срезневський Ізмаїл 418
Стабовий Георгій 1190, 1226
Ставицький М. 455
Ставраков Семен 455
Стадіон Рудольф 494
Сталін Йосиф 46, 47, 49, 81, 107, 202, 224, 231, 458, 613, 724, 725, 726, 747, 750, 753, 759, 784, 785, 790, 791, 792, 818, 822, 828, 841, 846, 847, 849–851, 863–867, 869, 888, 890, 892, 894–896, 929, 939, 949–954, 973, 985, 987, 991, 998–1000, 1002, 1003, 1006, 1022, 1037, 1060, 1062, 1063, 1072–1075, 1106–1108, 1111–1113, 1143, 1145, 1149–1151, 1153–1155, 1170, 1173, 1174, 1177, 1183, 1186, 1189, 1194, 1196, 1206, 1222, 1225, 1232, 1287, 1306, 1307, 1346, 1399, 1428-1429, 1434, 1495, 1505
Станимір Осип 794
Станова Тетяна 1328
Станчев Михайло 188
Старинов Ілля 999
Старицька-Черняхівська Людмила 653
Старух Ярослав (Ярлан) 853, 879, 1047
Стасюк Олександра 826, 882, 886
Стасюлевич Михайло 418
Стаханов Олексій 1071
Сташков Микола 1051
Стебницький Петро 609
Стек Марко 1082
Стеллецький Борис 736
Стельмах Михайло 1228
Стенлі Джейсон 1247
Стенчук Богдан 1218

Степанів Олена (Логуш) 884
Степанов Борис 1201
Стеттініус Е. 865
Стефанішина Ольга 1412
Стефанчук Руслан 1415
Стецько Ярослав 852–854, 1045, 1074, 1218
Столипін Петро 894, 1284
Страгородський Сергій 946, 949–953, 959
Страдомський Микола 629
Страленберг Філіп фон 193
Стренк Майкл 1040
Строкатова-Караванська Ніна 1208, 1211
Струве Василь 1432
Струве Петро 1294
Струмінський І. 496
Струхманчук Яків 793
Стус Василь 1211–1213, 1217, 1219, 1221
Стюарт-Сміт Д. 856
Стяжкіна Олена 984, 986, 1089
Субтельний Орест 1115
Суворов Олександр 110, 443–445, 458, 1073, 1286
Судоплатов Павло 1027
Сулима Іван 433
Сулима М. 455
Сулима Федір 433
Сумароков-Ельстон 730
Сурков Владислав 1295, 1299, 1323, 1326, 1328, 1285
Суслопаров Іван 1105
Сухових Костянтин 629
Суходольська Катерина 1234
Сухозанет Микола 464
Сухомлинов М. 418
Сухомлинови 730
Суш Настя 1080
Сціборський Микола 844

Табачник Дмитро 1115, 1117
Таїрова-Яковлєва Тетяна 1478
Таксюр Ян 476
Талейран Шарль-Моріс 454
Танський Антон 432
Таранущенко Микола 1052
Таск Охрим 629
Тарас Бульба 479
Тарасюк Борис 1332
Тарнавський Мирон 795, 796
Тарновський Степан 432
Тасін Георгій 1225
Татіщев Василь 737, 1504, 1506
Тек Нехама 1079
Теліга Олена 880
Тереля Йосип 1210
Терещенко Федір 630
Терлецький Омелян 1509
Тернавський Євген 653, 763
Терпило Данило див. Зелений
Тимошенко Семен 990
Тимошенки, рід 427
Титарівна-Немирівна 478
Тихий Олекса 1208, 1210, 1213
Тихон (Беллавін) 950, 958
Тихон див. Шевкунов Георгій
Тичина Павло 1226
Тишков Валерій 1480
Тітіка Олена 912, 922
Тіто Йосип (Броз) 1245
Ткаченко Василь 1247, 1250, 1255, 1258, 1262, 1268, 1273, 1277, 1282, 1289, 1293
Ткаченко Михайло 645
Ткаченко Олександр 1455, 1484
Тобурн Ханна 1284
Товарницький Іван 495
Тожецький Р. 901
Толбухін Федір 1073
Толкін Джордж 86, 213
Толстов Сергій 212
Толстой Олексій 77
Толстой Петро 410
Толь Карл фон 459
Том Франсуаза 1434
Томазов Валерій 428, 431
Томашівський Степан 1509
Томпсон Ева 76
Торкунов Анатолій 1496, 1498
Тормасов Олександр 443
Торнтон Брюс 1291
Тренін Дмитро 1330
Трестіорян 899
Трофимович Володимир 873
Трофимович Лілія 873
Троцький Лев 660, 664, 671, 757, 763, 766, 767, 774, 786, 1180
Троцький Яків 430
Троян Сергій 126, 183, 189, 192, 1425
Трубецькой 730
Трудолюбов Максим 1477
Трумен Гаррі 927
Труш В. 807
Трясило Тарас 1225
Туган-Барановський Лев 607
Турганбек Алланіязов 939
Туровський Ю. 901
Турченко Галина 1360, 1490, 1491
Турченко Федір 1490, 1491
Турчинов Олександр 147
Турчманович Михайло 883
Тютюнник Юрій 795

Уайт Пол 923, 924
Уайт Річард 1361
Уборевич Ієронім 793
Уваров Сергій 39
Удод Олександр 1473, 1476, 1479, 1482, 1485, 1488, 1491, 1494, 1497, 1500, 1514, 1517
Ульріх Василь 850
Уманець А. 455
Умланд Андреас 1434
Урусов Сергій 607, 612
Устинович О. 790
Устрялов Микола 1504
Ушаков Дмитро 1193
Ушаков Федір 110, 1073

Фарбман Р. 726
Фаріон Ірина 161
Фань Сяньжун 1442
Федоров Андрій 1171
Федоров Олексій 1049, 1050, 1052, 1053, 1123
Федун Петро (Полтава) 879, 1047
Фельштинський Юрій 188
Ферзен Іван 444, 445
Филь Олександр 1007
Фіалек Іпполіт 630
Філарет 48, 54
Філімонов О. 700
Фомічов Іван 630
Форгач Йоганн 736
Фортунатов Костянтин 623, 624
Фраєрман Рувім 1094
Франк Ганс 878
Франкенштейн Віктор 232
Франко Зиновія 1220, 1221
Франко Іван 478, 1129, 1221, 1228, 1235
Франко Тарас 795
Франко Франсіско 1248, 1284
Франц II 442, 454
Франц-Йосиф 497

Фредборг А. 856
Фредрик I 405
Фридрикевичі, рід 427
Фрідкін Борис 1191
Фрідман Михайло 184
Фрідріх II Барбаросса 1071
Фрідріх Великий 1129
Фрідріх-Вільгельм II 441, 442, 444
Фрідріх-Вільгельм III 454, 456
Фромм Ерік 1261, 1318
Фрунзе Михайло 1151–1154, 1158–1160, 1167
Фукс Павло 115
Фуко Мішель 1174, 1176
Фукуяма Френсіс 184
Фурсенко Анатолій 1498

Хавдей Михайло 1124
Хайєк Фрідріх 184
Халепський І. 785
Хамітов Назіп 1381
Ханенко Микола 405, 432
Хантінгтон Семюел 184
Хасевич Ніл (Бей-Зот) 880
Хвильовий Микола 1196
Хвиля Андрій (Олінтер) 1184, 1197
Хворостов О. 731
Хейзінга Йоган 1070
Хейніш Георг 1127
Хиляк А. 808
Хименко Григорій 786, 788
Химка Іван-Павло 1096
Хлопицький Юзеф 488
Хмельницький Богдан 26, 81, 306, 402, 403, 406, 410, 416, 421, 426, 625, 649, 652, 653, 847, 1073, 1508, 1510, 1520
Ховрін Микола 646
Ходаковський Олександр 139
Ходченко Павло 954, 957, 963–965
Хойнацька Людмила 925, 928, 1077, 1100, 1104
Холланд Хантер 1240
Хомишин Григорій 968, 969
Хомутов Михайло 486
Хомчак Леся 1235–1237
Хом'як В. 923, 924
Хонеккер Еріх 199
Храпливий Євген 808, 853
Храповицький Антоній 739, 965
Христюк Павло 610, 637, 746
Хрущов Микита 49, 850, 864, 865, 870, 929, 949, 991, 994, 1100, 1113, 1168-1170, 1184, 1206, 1230, 1391, 1399
Хрущова Дарія 1311
Ху Цзіньтао 1440
Хуа Чуньїн 1441

Царьов Олег 995
Целевич Володимир 808, 847
Цемірський В. 492, 493
Церетелі Іраклій 620
Цигельський Лонгин 815
Цуканов Федір 1218

Чайковський 456
Чайковський В. 795
Чайковський Данило 809
Чапаєв Василь 895
Чапата Марія 1082
Чаплигін Аркадій 1310
Чардинін Петро 1225
Чарнецький Миколай 969
Чарторийський Адам 488, 490
Чарторийський Владислав 465
Чачковський Іван 496
Чекаленко Людмила 1433
Челеднін Іван 285
Чемберлен Невілл 234
Чепа Адріан 429
Чепелянський Василь 745
Черв'яков О. 781
Черкавський Л. 807
Чернишевський Микола 1228
Чернов Віктор 607, 608, 611
Черняховський (Черняхівський) Іван 990, 1039, 1073
Черпаков Костянтин 945
Черчілль Вінстон 193, 231, 863, 866, 867, 991, 1073
Четвертак Є. 456
Чех М. 870
Чехівський (Чеховський) Володимир 634, 716, 718, 759, 1191
Чехов Антон 77
Чжао Ліцзянь 1442
Чижевський Дмитро 630
Чижевський Фелікс 1236
Чингісхан 1259
Чичерін Георгій 709, 710, 754, 756, 757, 894, 1150
Чкалов Валерій 1071
Чмерьов Валерій 92, 96
Чоріков Б. 407
Чорновіл В'ячеслав 480, 1211-1213, 1217, 1219
Чубайс Анатолій 1332
Чубар Влас 728, 784, 791
Чубар'ян Олександр 1498, 1501
Чубинський Михайло 736
Чугалинський Григорій 489
Чуйкевич Іван 430
Чупрін Л. 896
Чуфаровський Миколай 964

Шабатура Стефанія 1211
Шайкан Валентина 1056, 1057, 1060
Шаламов Варлам 1326
Шаманек Альфред 794, 795
Шандра Валентина 440, 452, 463
Шандрук Павло 846, 1039
Шаповал Юрій 217, 220, 223, 225, 229, 231
Шаров Л. 656
Шаумян Степан 663
Шафонський Опанас 419
Шахрай Василь 646, 725, 750, 751
Шашкевич Маркіян 967
Шваб Клаус 185
Шварценберг 457
Шверник Микола 1100
Шевель Григорій 745
Шевкунов Георгій (Тихон) 1295
Шевцова Лілія 1348
Шевченко 704, 742
Шевченко Микита 477
Шевченко Тарас 438, 447, 448, 469–471, 474, 476–481, 795, 1129, 1221, 1228
Шевченко Федір 1518
Шейніс Віктор 1330
Шелемех-Різник Віра 1236
Шелухін Сергій 634, 635, 640, 641, 660, 661, 662, 680, 682, 691, 750, 1509
Шептицький Андрей 640, 853, 945, 967–970, 1075, 1082, 1083, 1205
Шептицький Климентій 970, 1082
Шемлей Йосип 1235
Шеремета Гнат 492
Шильдбах (Литовцев) К. 730
Шильдер-Шульднер 465
Шишацький Варлаам 453
Шкільник М. 647
Шкловський Віктор 1094
Шкрумеляк Ю. 795
Шлецер Август-Людвіг 1504
Шликевич Сергій 612

Шлимович Ісаак 1081
Шмельов Іван 1295
Шмідт Отто 1071
Шмітт Карл 1245
Шморгун Олександр 187
Шнейдер 737
Шольц Олаф 1280, 1412, 1441, 1443
Шойгу Сергій 188, 1307, 1309
Штайнмайєр Франк-Вальтер 1406
Штедтке Клаус 1326
Штібер Здзіслав 1235
Шугай див. Позичанюк Йосип
Шуленберг Вернер фон дер 951
Шульгин Володимир 653, 712, 713, 715
Шульгин (Шульгін) Олександр 641, 681, 1509
Шульгін Василь 609, 612, 731, 733
Шульженко Василь 98, 103
Шульце Вессель Мартін 1434
Шумський Олександр 790, 791, 1177, 1179, 1196, 1197
Шумук Данило 1221
Шум'яцький Ісраель-Дов-Бер 1455
Шум'яцький Менахем-Нохім-Давид 1455
Шухевич Роман 853, 1046, 1047, 1074

Щегловітов Іван 731
Щепкін Дмитро 607
Щербина Володимир 499
Щербина Федір 742, 743
Щербицький Володимир 1239
Щоголєв Дмитро 213
Щорс Микола 1005
Щупак Ігор 1084, 1092, 1097

Юдін Григорій 1275–1277
Юзефович Федір 465
Юрій Михайло 1378
Юркевич Лев 623
Ющенко Віктор 34, 36, 122, 124, 1117, 1332, 1333, 1388, 1391

Явлінський Григорій 1271
Яворська Галина 1374
Яворський Й. 807
Яворський Матвій 474
Якименко Олександр 146
Якір Йона 794
Якоб 418
Яковлєв (Епштейн) Н. 792
Яковлів Андрій 1510
Якубенко Олександр 141
Якубова Лариса 98, 1171, 1175, 1179, 1185, 1189, 1301, 1320, 1326, 1330, 1336
Якунін В. 952
Ямпольська Олена 1481
Ян III Собеський 846
Ян Цзечі 1442
Янович О. 496
Яновський Юзеф-Каетан 465
Янукович Віктор 72, 107, 118, 124, 1117, 1331, 1333–1335, 1388, 1392–1393, 1440
Ярещенко Олександр 1206
Ярлан див. Старух Ярослав
Ярослав Мудрий 253
Ярославин С. 814
Ярославський Омелян 942, 943, 1111
Ярушевич Миколай 946, 947, 949–951
Ястремська Тетяна 162, 1237
Ясперс Карл 1070, 1281
Ясь Олексій 3, 800, 803, 1233, 1345, 1503, 1552
Яхимович Григорій 495, 967
Яхненко Наталя 824
Яценко Ніна 86
Яценюк Арсеній 1311, 1332, 1407
Ячник Сергій 1004

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

При складанні покажчика проведено генералізацію гасел (усі варіанти назв, що зустрічаються в текстах, прив'язані до реєстрових гасел і подаються при них у дужках); у відповідних місцях покажчика за абеткою подано варіанти (підрядні гасла) з відсилкою до реєстрового. Якщо підрядні гасла за абеткою розташовані близько до основного, вони не виносяться окремою позицією в покажчик; якщо ж вони починаються з іншої літери, тоді робиться відсилкова позиція.

Категорія географічного об'єкту (місто, село, селище, країна, регіон) зазвичай не зазначається, окрім тих позицій, що означають адміністративні одиниці, водойми, форми рельєфу, станиці, станції тощо. При цьому вжито таких умовних скорочень:

в-во – воєводство;	обл. – область;	пр. – протока;
г. – гора;	оз. – озеро;	р. – ріка;
губ. – губернія;	пер. – перевал;	р-он – район;
н-во – намісництво;	пів-в – півострів;	ст. – станція;
о. – острів;	пов. – повіт;	стан. – станиця.
о-ви – острови;		

Абхазія 537, 1333, 1391, 1446, 1500, 1516
Аварія 1466
Авдіївка 568, 569
Австралія (Австралійський союз) 866, 923, 1458, 1467
Австрія (Австрійська імперія, Габсбурзька монархія до 1867 р., Австрія як складова Австро-Угорщини, Республіка Австрія) 390, 403, 414, 415, 439, 441–443, 446–448, 453, 455, 464, 488–491, 494, 497, 512, 529, 530, 573, 582, 583, 587, 599, 809, 924, 926, 966, 984, 1039, 1410, 1414, 1446, 1506
Австро-Угорщина (Габсбурзька монархія у 1867–1918 рр.) 440, 531, 535, 536, 538, 573, 574, 577–581, 584, 585, 587, 600–603, 660, 664, 684, 687, 707, 736, 765, 792, 827, 846, 855, 1199, 1317, 1348
Автономна Республіка Крим (АРК) – див.: Крим
Адигея 1465
Адріанополь 536, 537
Адріатика (Адріатичне узбережжя) 521, 538, 599
Адріатичне море 522
Азійсько-Тихоокеанський регіон 1334
Азія 810, 926, 1112, 1355, 1405, 1445, 1458
Азов 389–394, 515
Азовська губ. 380
Азовське море 31, 87, 451, 486, 528, 529, 1389, 1432
Азовське узбережжя 483, 745
Аккерман – див.: Білгород-Дністровський
Аккерманський пов. (Буджак) 818, 850, 1189
Актюбінська обл. 917
Акуменська сотня 352
Аланія 1465
Албанія 538, 1304, 1402, 1412, 1416, 1446
Алленштайн 982
Алтай (Республіка Алтай) 819, 1467
Алчевськ 137, 1307
Альма р. 523–525, 529, 533
Аляска 1466
Амон 685
Амур р. 707
Амурська обл. 1467
Ананьївський пов. 713, 714, 974
Анапа 484, 485
Анатолія 1238
Англія – див.: Велика Британія
Ангола 1446
Андрусово 797
Антонівецька республіка 1047
Антонівка ст. 870
Арабат 526
Арал – див.: Косарал
Аргентина 923, 924
Ардаган 537, 538
Архангельськ 679, 923, 1327
Архангельська (Архангелогородська) губ. 380, 434, 594
Архангельська обл. 1464
Арциз 821
Астраханська губ. 594
Астрахань 434
Атка 936
Атланта 1260
Аустерліц 458
Аушвіц 856
Афганістан 47, 140, 146, 184, 246, 1233, 1325, 1334, 1350, 1402, 1445, 1446
Африка 84, 216, 1405, 1445, 1458

Бабин Яр 900, 1079, 1086, 1089, 1094, 1095, 1133, 1450, 1451, 1453
Байкал оз. 1467
Балаклава 526, 527, 530, 531
Балаклавські гори 528
Балі 1288
Балкани (Балканський пів-в) 126, 440, 518, 535, 537, 538, 1234, 1332, 1400, 1409, 1412, 1418
Балканські гори 536
Балта 414, 793–795
Балтійське море 398, 432, 1499
Балтійські країни (Балтика, Балтія, країни Балтії, Прибалтика, Прибалтійські республіки) 383, 405, 521, 955, 1002, 1105, 1112, 1405, 1410, 1412, 1418, 1436, 1446, 1484, 1500, 1502, 1515, 1516

Балтський пов. 713, 714, 974
Балхаш 936
Банна 685
Бар 515
Батіг 307
Батум 538
Батурин 332, 347, 348, 374, 376, 382, 383, 391, 397
Бахмач 652, 653
Бахмут 515, 1000
Бахмутський пов. 761, 776, 777, 1145
Бахчисарай 316, 321, 373, 526
Бачка 1234
Башкортостан 1347, 1466
Баязет 537, 538
Беленіхіно 684
Белзьке в-во 414
Бельгія 301, 496, 923, 926, 1220
Бендери 401, 515–517, 862
Бердичів 515, 627, 655, 907
Бердянськ 483, 657, 760, 764
Бердянський пов. 644, 706, 714, 761
Берегове 842
Бережани 598, 847
Бережанська округа 492
Березівка 899
Березівський пов. 974
Березовиця 493
Берестейщина 443
Берестечко 333, 337
Берестя – див.: Брест
Берлін 218, 521, 709, 721, 841–843, 844, 852, 854, 856, 863, 877, 884, 885, 905, 969, 983, 1028, 1098, 1105, 1119, 1226, 1248, 1281, 1307, 1399, 1407, 1415
Бершадь 794, 795
Бесіда р. 685
Беслан 1505
Бессарабія 439, 517, 518, 530, 556, 818–820, 849, 850, 860, 890, 899, 1087, 1112, 1188, 1189, 1446
Бессарабська губ. 532, 620, 624, 642, 644, 707, 713, 714, 718, 833
Бессарабська обл. 536, 831
Бишівка 373
Біла Церква 343, 379, 907
Білгорай 684
Білгород 498, 769–771
Білгород-Дністровський (Аккерман) 515, 517, 818, 859, 890
Білгородська обл. 1270
Білгородський пов. 685, 711, 769–771, 781
Біле 353
Біле море 796, 814
Біло-Підляський пов. 510
Білорусь (Біла Русь, Білорусія, Білоруська Народна Республіка (БНР), Білоруська РСР, БРСР, Республіка Білорусь) 37, 39, 43, 73, 74, 84, 86, 190, 191, 216, 249, 285, 320, 350–354, 367, 382, 383, 400, 441, 444, 467, 488, 508, 512, 579, 595, 638, 681, 687, 695, 707, 725, 778, 782, 838, 866–868, 875, 876, 891, 898, 902, 923, 942, 955, 989, 1052, 1151, 1153, 1174, 1180, 1229, 1303, 1326, 1328, 1397, 1402, 1428, 1429, 1457, 1458, 1489, 1499, 1500
Білявицька сотня 352
Бірзула 793, 795
Бірчанський р-он 824
Бірючанський пов. 644, 707
Благодатне 1079
Близький Схід 65, 1037
Богданівка 901, 1227
Богемія 831, 844
Богодухів 657
Богородицька сотня 352
Богунія 1005
Богуслав 374
Богучарський пов. 644, 707
Болгарія 47, 517, 535, 537, 538, 660, 855, 926, 950, 1037, 1189, 1304, 1402, 1405, 1410, 1411, 1446, 1489, 1499
Болград 820
Болівія 923
Борзна 369
Борислав 846, 1081
Борисівка 820
Борислав 597
Борисов 353
Борисовський пов. 353
Борисоглібськ 675
Борова 685, 870
Боровиця 372
Бородіно (Бородінське поле) 458, 859, 860
Бородянка 218, 603, 979, 1409, 1447, 1448
Боснія та Герцеговина 535, 538, 1400, 1416, 1418
Босфор пр. 535, 601
Бохенська округа 491
Боярка 1134
Бразилія 923, 1405
Браїлов 486, 515, 517
Бранденбург (Бранденбурзьке курфюрство, Бранденбурзьке маркграфство) 357, 364, 365
Братислава 401
Брацлавське в-во 365, 379, 414
Брацлавський полк 331, 373
Брест (Брест-Литовськ, Берестя) 589, 638, 641, 660, 664, 670, 671, 673, 675, 684, 690, 707, 750, 846
Британська Індія 1429
Британська імперія – див.: Велика Британія
Броди 582, 876, 1046
Брюссель 1407–1409, 1423
Брянськ 498
Брянська обл. 122, 498, 1270
Будапешт 535, 842, 984
Будки 870
Бужин 372
Бузьк 847
Буковина 572–575, 580–582, 600, 603, 765, 794, 795, 899, 947, 1047, 1087, 1432
Булатовка 860
Булганак р. 523
Бурятія 1467
Бутурліновка 685
Бухара 1194
Бухарест 126, 515, 520, 793, 842, 843, 973
Буча 69, 218, 247, 603, 979, 1249, 1253, 1258, 1259, 1275, 1280, 1287, 1299, 1398, 1447, 1448
Бучач 582

Вавр (Вавер) 488
Вадовицька округа 491, 493
Валахія – див.: Волощина
Валдай 433
Валуйський пов. 644, 685, 707, 711, 769
Вапнярка 899
Варва 1051
Варна 536
Варшава 90, 350, 369, 441, 443–445, 447, 464, 465, 488, 490, 508, 512, 532, 590, 790, 813, 817, 844, 958
Василівка (Водяне) 685
Васильків 1020
Васильківський пов. 466, 510, 766
Ватерлоо 189
Ватикан 47, 49, 403, 945, 969, 970, 1075, 1206
Вашингтон 863, 865, 923, 1249, 1343
Велика Британія (Англія, Британія, Британська імперія, Великобританія, Лондон (центр державної влади), Туманний Альбіон) 47, 120, 121, 156, 297, 403, 440, 453, 455, 457, 521, 523, 529, 530, 535, 538, 797, 814, 843, 849, 863, 864, 866, 888, 923–925, 952, 984, 991, 1006, 1029, 1039, 1040, 1105, 1335, 1405, 1410, 1412, 1428, 1439, 1448, 1457–1459, 1489

Велика Горожана 491
Велика Русь – див.: Росія
Велика Україна – див.: Наддніпрянська Україна
Велике князівство Литовське (ВКЛ) 270, 273, 275, 279, 281, 283, 285, 320, 325, 350, 351, 362, 365, 400, 426, 1506
Великий Любінь 492, 493
Великі Липняги 1134
Великоберезнянський р-он 1234
Великопольща 365
Венесуела 923, 1427
Венеціанська республіка 323
Вербіжицька сотня 352
Верецький пер. 575, 597
Верхнє Подніпров'я 351
Верхньодніпровський пов. 462
Верхньо-Уральськ 938
Верхола 1080
В'єтнам 1446
Виборзька губ. 543
Вигонівське оз. 684, 685
Виноградів 829
Висока Порта – див.: Туреччина
Високо-Литовськ 684
Високськ 1047, 1234
Вишгород 259
Вишгородський р-он 174
Вишні – див.: Пирогове
Відава 508
Відень 180, 320, 454, 491, 495–497, 521, 530, 574, 598, 599, 721
Візантія (Візантійська імперія) 52, 253, 388, 1432, 1499
Військо Запорозьке – див.: Гетьманщина
Віленське в-во 400
Вільнюс (Вільно) 353, 400, 443, 444, 512, 1392
Вінниця 176, 577, 657, 713, 714, 719, 792, 794, 795, 1049, 1051
Вінницька обл. (Вінниччина) 489, 531, 918, 1014, 1052, 1168
Віргінські о-ви 115
Вірменія 695, 1208
Вісла р. 320, 457, 849
Вітебськ 353, 645
Владивосток 69, 679, 1265, 1467, 1484
Владимирівка 900
Влодава 905
Вовниче 945
Воєводина 1348
Волга р. 457, 704, 920, 1038
Волгоград (Сталінград, Царицин) 679, 763, 876, 890, 895, 1492
Волинська губ. 456, 466, 572, 582, 595, 618, 620, 621, 631, 642, 680, 686, 706, 713, 714, 833, 836
Волинська обл. 190, 713, 855, 869, 874, 935, 938, 944, 945, 964, 1047, 1100
Волинське в-во 414
Волинь 320, 363, 380, 489, 501, 510, 512, 575, 576, 579, 598, 600, 870–872, 876, 886, 901, 935, 958, 962, 996, 1028, 1040, 1046–1048, 1082, 1098, 1143, 1236
Волноваха 139
Вологодська обл. 820, 1464
Володава 1236
Володимир 847, 938
Володимир-Волинський 582, 598, 945, 996, 1236
Володимир-Волинський (Володимирський) пов. 489, 713, 714
Володимирець 1047
Володимирська стан. 776
Волощина (Валахія) 321, 340, 515, 517, 520, 563
Воркута 940, 969, 1464
Ворожба 770
Воронеж 675, 679, 686, 710, 876
Воронезька губ. 644, 680, 685,686, 706–708, 711, 713, 714, 769, 780, 784
Воронезька обл. (Вороніжчина) 122, 620, 637, 642, 779, 918, 1168, 1270, 1143
Воронівка 372
Ворошиловград – див.: Луганськ
Ворошиловградська обл. – див.: Луганська обл.
Ворскла р. 349, 386, 387
Вуковар 1275, 1280
Вшиве 462
В'язова 823

Гаага 1334, 1457
Габсбурзька монархія (до 1867 р.) – див.: Австрія
Габсбурзька монархія (у 1867–1918 рр.) – див.: Австро-Угорщина
Гадяцький полк 359, 396, 416
Гаїті 923
Галац 393, 536
Галицько-Волинське князівство 426
Галич 572
Галичина (Королівство Галіції і Лодомерії, Червона Русь) 363, 401, 414, 445, 457, 466, 491, 493–497, 510–512, 521, 549, 551, 572–574, 576, 580–582, 587, 592, 594, 595, 600–602, 790, 791, 813, 828, 855, 872, 901, 935, 945, 947, 966–969, 971, 1014, 1021, 1040, 1046, 1047, 1056, 1183, 1234
Ганнопіль 489
Гасфорта г. 534
Гватемала 923
Гвінея 1446
Геленджик 484
Гельсінгфорс 504
Гельсінкі 73, 1208, 1399
Герцогство Варшавське – див.: Польща
Гетьманщина (Військо Запорозьке, Гетьманат, Козацька держава, Українська козацька держава, Український гетьманат) 308, 323, 328–335, 337–341, 343, 345, 351, 355, 356, 358, 359, 361, 363, 364, 367–370, 374, 375, 380, 381, 390, 395–397, 401, 402, 404–406, 410, 416, 417, 419, 421–424, 426, 427, 429–433, 498–500, 551, 555, 1508–1510, 1522
Гібралтар 1265
Гілянська провінція 433
Гірсов 486
Глиняни 363
Глухів 395, 433, 655, 657, 684, 691, 1133, 1455
Голландія – див.: Нідерланди
Головець 824
Голта 974
Голтянський пов. 974
Гомель 351, 352, 686, 696
Гомельська губ. 771
Гомельська обл. 1052
Гондурас 923
Горвал 351
Горлиця 581
Горлівка 568, 1098
Городецька сотня 352
Городище 372
Городок 492, 847
Горожана 491–493
Горохів 996
Горсулів 899
Горська сотня 352
Горський пов. 352
Гостомель 979, 1249, 1259, 1280, 1287, 1448
Гофнугсталь 859
Грабівець 823
Грайворон 769, 770
Грайворонський пов. 644, 685, 707, 711, 770, 771, 781
Гребінки 652, 655
Греція 487, 923, 926, 1304, 1411
Гродненська губ. 466, 511
Гродненська обл. 620

Гродно (Гродна) 382, 441, 444
Грубешів 509, 865, 1236
Грубешівський пов. 510
Грузія 34, 47, 65, 113, 185, 520, 615, 695, 733, 745, 972, 1150, 1208, 1238, 1249, 1267, 1335, 1344, 1391, 1394, 1402, 1405, 1407, 1412, 1413, 1416, 1446, 1465, 1484, 1499, 1502
Гуляй-Поле 761, 764
Гундорівська стан. 776
Гута Степаньська 870
Гуцульська республіка 827
Гучва 1236

Ґданськ (Данциг) 202, 844
Ґрац 573
Ґрохув 488

Давидів 492, 493
Давня Русь – див.: Русь
Давос 1290
Дагестан 432, 434, 537, 1466
Далекий Схід 558, 1233, 1238, 1241, 1338, 1347, 1445, 1465–1467, 1502
Далмація 1432
Дамбартон-Окс 866
Данія 286, 403, 395, 923, 926, 1079, 1105, 1405, 1410, 1413, 1446
Данциг – див.: Ґданськ
Дарабани 824
Дарданелли пр. 440, 538, 601
Дашів 489
Дашков 353
Дебальцеве 569
Деражне 1047
Дербент 432, 433
Десна р. 347, 398, 1052, 1053
Диканька 386
Дистрикт «Галичина» 854, 900, 1019, 1023, 1034, 1042, 1066, 1080, 1083, 1087, 1096, 1205
Дніпро р. 258, 287, 348, 349, 356, 372–374, 377, 379, 381, 382, 386, 387, 398, 498, 577, 587, 649, 651, 760, 864, 907, 909, 917–918, 1016, 1052, 1053
Дніпровський пов. 644, 706, 714
Дніпродзержинськ 877, 1098
Дніпропетровськ (Катеринослав) 515, 566, 568, 569, 577, 599, 647, 652, 668, 686, 714, 751, 760, 766, 877, 999, 1016, 1038, 1049, 1051, 1093, 1098–1100
Дніпропетровська обл. (Дніпропетровщина) 916, 921, 962, 1028, 1049, 1050, 1125, 1133, 1218–1220
Дністер р. 287, 420, 581, 818, 793, 795, 851, 973
«ДНР» 40, 44, 120, 121, 135, 136; також див.: ОРДЛО
Добромильський р-он 824
Добротів 823
Довган 870
Долішні Ляшки 492
Дольний Метрополь 537
Домініканська республіка 923
Дон 239, 320, 381, 383, 638, 645, 647, 652, 681, 687, 695, 697, 698, 700, 732, 733, 875, 918, 1465
Дон р. 486, 683
Донбас (Донецький басейн) 32, 33, 44, 51, 53, 65, 137, 147, 151, 154, 555, 577, 616, 664, 667, 675, 752, 760, 763, 767, 776, 777, 779, 780, 796, 797, 891, 916, 978, 979, 991, 993, 999, 1003, 1118, 1124, 1141–1149, 1166, 1182, 1246, 1250, 1257, 1271, 1272, 1287, 1308, 1321, 1325–1327, 1334, 1364, 1383–1385, 1393, 1397, 1407, 1409, 1410, 1421, 1428, 1440, 1448, 1489, 1496
Донецьк (Сталіно, Юзівка) 137, 138, 140, 141, 161, 559, 876, 895, 979, 1028, 1049, 1392
Донецька губ. 776, 777, 779, 780, 1145–1147, 1163
Донецька обл. (Донеччина, Сталінська обл.) 34, 38, 69, 84, 87, 105, 107, 119, 136–138, 146–147, 152, 154, 877, 916, 949, 1016, 1027, 1141, 1338, 1393, 1394, 1408, 1409, 1457, 1487, 1490
Донецька округа 776
Донецько-Криворізька республіка (ДКР, Донецька Совітська Республіка) 663, 664, 667–669, 675, 750, 751, 1144, 1186
Донська обл. 644, 687, 707
Донська радянська республіка (Донська Совітська Республіка) 669, 698, 751
Донузлав оз. 33
Дрезден 521
Дробицький яр 1453
Дрогобицька обл. 823, 824, 846, 876, 938, 944, 947, 1100
Дрогобич 597, 846, 847, 908 , 1080
Дубенка 509
Дубенський пов. 443, 489, 713, 714
Дубно 847, 996, 1046
Дубосєково 1495, 1496
Дубоссари 974
Дубровенський пов. 352
Дубровиця 1047
Дунай р. 388, 451, 518, 530, 537, 563, 818, 852, 905
Дунавецька січ 517
Душанбе (Сталінабад) 124, 895

Егейське море 538
Еквадор 923
Екваторіальна Гвінея 1306
Еритрея 249, 1428, 1457
Естляндія 759
Естонія 83, 754, 778, 838, 937, 1002, 1114, 1259, 1287, 1303, 1335, 1399, 1402, 1408, 1411, 1414, 1418
Ефіопія 923

Євпаторія 523, 524, 526, 530
Євразія 42, 43, 65, 69, 1259, 1278, 1286, 1334, 1371, 1484
Європа (Європейський континент) 25, 26, 65, 75, 76, 87, 88, 90, 91, 117, 118, 122, 124, 125, 188, 210, 247, 258, 290, 291, 295, 305, 310, 313, 361, 370, 400, 405, 415, 441, 447–449, 453, 490, 520, 521, 529, 530, 548, 579, 587, 727, 765, 767, 790, 792, 797, 798, 810, 829, 849, 851, 863, 888, 892, 926, 927, 943, 982, 985, 1006, 1039, 1042, 1048, 1061, 1063, 1085, 1088, 1090, 1105, 1108, 1109, 1112, 1114, 1118, 1176, 1188, 1208, 1211, 1213, 1226, 1246, 1248, 1266, 1270, 1278, 1279, 1281, 1287, 1290, 1293, 1300, 1312, 1314, 1317, 1330, 1331, 1337, 1348, 1354, 1355, 1359, 1371, 1372, 1379, 1383, 1390, 1394, 1397, 1399, 1400, 1402, 1404, 1405, 1408, 1410–1412, 1415, 1417, 1418, 1420, 1421, 1423, 1424, 1432, 1434–1436, 1439, 1445, 1458, 1459, 1462, 1464, 1475, 1486, 1491, 1496, 1498, 1499, 1502, 1521, 1522
Європейський Союз (Євросоюз, ЄС) 37, 45, 72, 84, 114, 117, 120–122, 125, 185, 186, 208, 249, 881
Єгипет 458, 923, 1039, 1446
Єкатеринбург 735, 1295, 1327, 1465
Єлисаветград 515
Єлисаветградська округа 515
Єлисаветградський пов. 462, 713
Єлисаветградщина 766
Ємен 1446
Єнакієве 569, 979, 1098
Єрусалим 1078, 1079
ЄС – див.: Європейський Союз
Єя р. 741

Жалин 509
Жджари 466
Женева 490, 622
Житомир 468, 507, 658, 679, 700, 713, 714, 864, 876, 1049, 1351
Житомирська обл. (Житомирщина) 489, 713, 714, 874, 916, 995, 1005, 1014, 1050, 1052, 1168

Житомирський повіт 713, 714
Жлобин 351, 685
Жмеринка 655, 764, 791
Жмудь 362, 365
Жовква 382
Жовківський пов. (Жовківська округа) 491, 493, 823
Жовті Води 307, 350
Жугастрівський пов. 973

Забайкалля 1348, 1445
Забари 860
Заболотська сотня 352
Завадів 823
Закавказзя 1500
Закавказька СФРР 1151, 1153
Закарпаття (Закарпатська обл., Закарпатська Україна, Карпатська Україна, Підкарпатська Русь) 49, 73, 575, 597, 598, 765, 827–830, 842, 848, 874, 902, 903, 932, 938, 970, 1047, 1087, 1100, 1188, 1189 1206, 1207, 1219, 1231, 1234, 1348
Замостя 509, 792, 865
Замостянський пов. 510
Замочок 823
Заозерська сотня 352
Запоріжжя 568, 599, 655, 657, 760, 764, 877, 1016, 1049, 1082, 1392
Запорізька губ. 1163, 1166, 1167
Запорізька обл. (Запоріжчина) 1018, 1124, 1133, 1494
Запорозька (Запорізька) Січ (Запорожжя, Січ) 331, 347, 348, 357–359, 376, 385–388, 402, 409, 419, 439, 498, 515, 516, 554, 556
Засяння 1235
Захід (глобальний, країни Заходу) 520, 521, 579, 977, 978, 982, 987, 990, 1097, 1102, 1111, 1160, 1216
Західна Волинь 580
Західна Галичина 491, 492, 494; також див.: Галичина
Західна Двіна р. 907, 909
Західна Європа 329, 400, 419, 445, 459, 589, 790, 797, 843, 852, 906, 926, 927, 1036, 1055, 1061, 1079, 1372, 1439, 1496, 1499
Західна Німеччина – див.: Німеччина
Західна Україна 796, 813–817, 822, 841, 850, 852, 865, 872, 899, 917, 920, 929–937, 942–946, 962, 969, 976–978, 996, 1008, 1009, 1178, 1198, 1205, 1303; також див.: Україна
Західний Берлін 1399
Західний Буг р. (Буг) 363, 1236
Західний Кавказ 487
Західний Сибір 916, 1467
Західні Балкани 1402, 1409, 1412, 1418
Західно-Казахстанська обл. 917
Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР, Західноукраїнська Республіка) 575, 587, 600, 718, 768, 791–793, 797, 814, 846, 967)
Збруч р. 414, 587, 790, 792, 794, 813, 849, 851, 876
Звіринець 589, 590
Зелений Клин 707, 1467
Зимниця 536
Золота Орда 1373, 1444
Золотоніський пов. 833
Золочів 1080
Золочівщина 599

Іванків 173
Івано-Франківськ (Станиславів, Станіслав) 807, 846, 968, 969, 1206
Івано-Франківська (Станіславська) обл. (Станіславщина) 53, 823, 874, 876, 944, 947, 965, 1100
Ізмаїл 156, 515, 517, 820, 859, 860, 1049
Ізмаїльська обл. 819, 820, 859
Ізмаїльський пов. 818, 850, 1189
Ізраїль 1078, 1083, 1209, 1291, 1451, 1458, 1489
Ізюм 157, 655, 1299
Ізяславський пов. 713, 714
Інгерманландська губ. 380
Інгушетія 1465
Індія 216, 249, 923, 1405, 1429, 1460
Індонезія 1288, 1446
Інта 1464
Інфлянтське в-во (Інфляндія, Інфлянти) 365, 381
Ірак 146, 184, 923
Іран 63, 184, 418, 923, 1325, 1334, 1444–1448, 1457
Іркутська губ. 594
Іркутська обл. 932, 935, 1467
Ірландія 926
Ірпелі 434
Ірпінь 68, 155, 603, 979, 1249, 1259, 1279, 1280, 1287, 1448
Ісакча 486
Ісландія 923, 926
Іспанія 146, 453, 1238, 1248, 1284, 1405, 1505
Італія 122, 440, 464, 495, 496, 506, 535, 582, 816, 906, 926, 927, 1040, 1073, 1105, 1189, 1248, 1280, 1282, 1410, 1412, 1414, 1415, 1420, 1442, 1489, 1505
Ічкерія – див.: Чечня

Йорданія 1332, 1431, 1458

Кавказ 450, 470, 480, 483, 487, 503, 638, 686, 860, 875, 955, 1037, 1038, 1266, 1465, 1516
Кавказьке побережжя 555
Казанська губ. 380
Казань (Казанська держава) 381, 383, 679, 790, 1346
Казахстан (Казахська РСР) 37, 73, 115, 819, 820, 917, 938, 969, 1198, 1210, 1287, 1457, 1499
Калитвинська стан. 776
Калінінград 1348
Каліфорнія 1291
Калмицька АРСР 917
Кальницький полк 373
Камишлу оз. 523
Камишова бухта 526
Камінська стан. 776
Кам'яна Гора 823
Кам'янець-Литовський 684
Кам'янець-Подільська обл. – див.: Хмельницька обл.
Кам'янець-Подільський 323, 356, 363, 593, 655, 657, 679, 899, 1049
Кам'яний Брід 373
Кам'яний Затон 348, 385
Кам'янське 1016
Канада 83, 120, 121, 866, 923, 1208, 1334
Канів 373, 374, 1016
Караганда 936, 969
Карелія 1005, 1348, 1464
Карлсхорст 1105
Карпати 236, 563, 597, 852, 1432
Карпатська Україна – див.: Закарпаття
Карпилівка 870
Карс 530, 537, 538
Каспійське море (Каспій) 432, 852
Катеринодар 699, 713, 732, 744, 745
Катеринослав – див.: Дніпропетровськ
Катеринославська губ. 462, 483, 532, 576, 618, 620, 637, 642, 657, 680, 686, 706, 714, 764, 776, 831, 833, 1143–1145, 1163
Катеринославський пов. 833
Катинь 847
Кача р. 525
Келеберда 348, 386, 388
Кейдани 362
Кельн 1226
Кельці 464
Кемеровська обл. 932
Кенгір 922
Кенія 1458
Керч 393, 524, 526, 530, 1326

Керченська пр. 31, 390, 484, 1389
Києво-Печерська фортеця (Печерська фортеця) 382, 383
Кизикермен 377
Київ 41, 54, 77, 85, 88, 117, 146, 176, 190, 199, 202, 209, 230, 259, 273, 285, 287, 331, 343, 345, 355, 380–382, 384, 400, 402, 468, 498–500, 515, 531, 532, 551, 560, 563, 566, 568, 569, 576–578, 580, 589, 590, 593, 595, 599, 607, 609, 612, 615–618, 625, 629, 631–633, 637, 638, 640, 645–654, 658, 664, 676, 679, 680, 690, 695, 697–700, 702, 705, 710, 712–715, 719, 721, 729–736, 738, 739, 748, 750, 760, 763, 765, 766, 774, 788, 793–797, 842, 853, 854, 863–866, 874–877, 880, 894, 900, 907, 908, 910, 912–914, 916, 924, 958, 959, 969, 970, 996, 999, 1016, 1025, 1026, 1033, 1049, 1052, 1086, 1094, 1095, 1098, 1103, 1106, 1107, 1117, 1118, 1124, 1127, 1133, 1134, 1142, 1143, 1157, 1170, 1177, 1205, 1220, 1221, 1226, 1228, 1249, 1275, 1280, 1306, 1351, 1381, 1388, 1390, 1393, 1408–1410, 1416, 1432, 1435, 1441, 1450, 1451, 1453, 1496
Київська губ. (Київщина) 77, 81, 380, 455, 462, 466, 471, 489, 498, 500, 502, 510, 511, 572, 582, 618, 620, 621, 631, 642, 706, 713, 714, 762, 765, 833, 836
Київська обл. (Київщина) 173, 190, 359, 498, 551, 577, 874, 920, 921, 963–965, 965, 1027, 1014, 1027, 1050, 1053, 1093, 1127, 1134, 1143, 1158, 1124, 1168, 1244, 1280, 1338, 1451
Київська Русь – див.: Русь
Київське в-во 365, 379, 414
Київське н-во 517
Київський полк 382, 383
Киргизстан 115
Китай (Китайська Республіка, КНР) 84, 121, 156, 184, 216, 863, 866, 923, 1332, 1404–1406, 1430, 1440–1443, 1446, 1457, 1460, 1467
Кишинів 714
Кілія 515, 517, 859
Кінбурн 517, 530
Кіпр 115, 538, 1410, 1414, 1416, 1489
Кіровоградська обл. (Кіровоградщина) 918, 963, 1014, 1028, 1049, 1052, 1124
Кічик-Бельське оз. 523, 526
Клайпеда 923
КНДР – див.: Північна Корея
КНР – див.: Китай
Кобеляки 1133
Кобеляцька сотня 386
Ковель 582, 598, 847
Ковельська республіка 1047
Ковельський пов. 713, 714
Ковно 455, 513
Козачі Лагери 776
Козелець 498
Козлова 685
Козятин 655
Колбино 685
Колківська республіка 1047
Коло 434
Колодії 493
Колонтаївка 684
Колумбія 923
Комі АРСР – див.: Республіка Комі
Конка 356
Конотоп 307, 367, 369, 370, 907
Константинополь – див.: Стамбул
Констянтиноград 655
Копинський пов. 352
Коренево 710
Корея – див.: Південна Корея
Королівство Галіції і Лодомерії – див.: Галичина
Коропуж 491, 492
Короснянський пов. 1234
Коротояк 685
Корочанський пов. 685, 711
Корсунь 307, 316, 339, 340, 350, 358, 373, 374
Корюківка 1133
Косарал (Арал) о. 480
Косово 1400, 1416, 1418
Коста-Рика 923
Костопіль 1020
Костромське 462
Костянтинівка 1098
Костянтинівська морська ст. 486
Костянтиноградський пов. 453, 714
Косут 400
Краків 87, 319, 401, 443, 444, 581, 852, 854, 883, 976, 1039
Краківське в-во 414
Краматорськ 1280
Красне 823
Красне Поле 829
Красний Ріг 685
Красноград 1125
Краснодарський край 1270, 1465
Краснодон 1124
Красностав (Краснистав) 509, 684
Красноставський пов. 510
Красноярськ 1198
Красноярський край 819, 932, 935, 1467
Кременець 847, 996
Кременецький пов. 414, 443, 713, 714
Кременчук 760, 766, 999, 1028
Кременчуцький пов. 833
Кривий Ріг 877, 908, 1351
Кривоозерська вол. 974
Криворізький р-он 713, 714
Крживосондз 365
Крилов 372
Крим (Автономна Республіка Крим (АРК), Кримська АРСР, Кримський півострів, Кримська обл., Кримська Совітська Республіка, Радянська Соціалістична Республіка Тавриди) 31–34, 38, 43, 44, 51, 53, 59, 65, 68, 69, 87, 105, 107, 117, 119, 120, 136–138, 230, 320, 330, 348, 349, 376, 377, 385, 388, 419, 440, 504, 520, 523, 526, 528–531, 555, 620, 624, 637, 638, 642, 663, 674, 681, 687, 688, 696–698, 703–708, 714, 733, 736, 751, 771, 776, 778, 780, 796, 797, 838, 874, 876, 891, 900–903, 968–979, 991, 993, 1023, 1049, 1050, 1063, 1100, 1118, 1168–1171, 1186, 1231, 1246, 1249, 1257, 1258, 1271, 1272, 1280, 1281, 1287, 1290, 1292, 1293, 1307, 1311, 1312, 1321, 1322, 1333, 1334, 1340, 1347, 1371, 1381, 1384, 1390–1393, 1397, 1409, 1410, 1415, 1421, 1428, 1431, 1432, 1440, 1457, 1486, 1487, 1490, 1491, 1506, 1514, 1516, 1517
Кримське ханство (Крим (у значенні Кримського Ханства), Кримська Орда, Кримський Юрт, Кримський ханат) 314, 315, 321, 323, 330, 340, 357, 370, 377, 385, 386, 389, 408, 419, 439, 515, 1506
Кристинопіль 848
Крит о. 52
Кричев 352
Кролевець 655
Кропивненський полк 331
Круговичі 685
Крукеницький р-он 823
Крути 652–654, 798
Крушин 508
Куба 923, 1446–1448, 1457
Кубань (Кубанська Держава, Кубанська Народна Республіка, Кубанська обл., Кубанська радянська республіка, Кубансько-Чорноморська радянська республіка) 239, 450, 486, 487, 517, 618, 620, 624, 669, 681, 687, 695, 697–700, 707, 733, 741–746, 779, 1238, 1346, 1465
Куйбишевська обл. 917
Кума р. 433
Кумикія 1466
Куп'янськ 684, 949

Куренівка 649
Курильські о-ви (Курили) 1348, 1446
Курляндія 365, 520
Куров 464
Курськ 498, 679, 684, 686, 710, 727, 759, 769–771
Курська губ. 644, 680, 685, 686, 691, 704, 706–708, 711, 713, 714, 769–771, 780–782, 784
Курська обл. (Курщина) 122, 498, 620, 637, 642, 918, 1143, 1168, 1270
Куяви 365

Ладога 433
Ла-Манш пр. 1446
Латвія 83, 725, 754, 759, 778, 838, 937, 1002, 1287, 1335, 1399, 1402, 1408, 1414, 1418, 1424, 1447
Латгалія 73
Латинська Америка 216, 1252, 1405, 1445
Лейпциг 418
Ленінград – див.: Санкт-Петербург
Лемберг – див.: Львів
Лемківщина 967, 1234, 1235
Ленінград – див.: Санкт-Петербург
Ленінградська обл. 1464
Липовець 656
Лисичанськ 157
Лисоня г. 598
Лисянка 373
Литва 54, 83, 285, 320, 350, 362, 381, 383, 400, 444, 467, 488, 501, 507, 508, 512, 514, 551, 579, 695, 725, 754, 759, 778, 838, 866, 937, 1002, 1208, 1335, 1399, 1402, 1405, 1408, 1411, 1414, 1418, 1447
Личаків 590, 591, 849
Ліберія 923, 1458
Ліван 156, 184
Лівія 1446
Лівобережна Гетьманщина (Лівобережний гетьманат) 372, 498; також див.: Гетьманщина
Лівобережна Україна (Лівобережжя) 332, 374, 377, 382, 383, 420, 551; також див.: Україна
Лісабон 69, 1484
Ліски 685
Ліський пов. 1234
Ліщин 468
«ЛНР» 40, 44, 120, 121, 135, 136; також див.: ОРДЛО
Лобачівка 489
Лодзь 508
Лозова ст. 647
Лозоватка 462
Локачі 945
Ломази 464
Лондон 188, 202, 507, 520, 530, 843, 870, 1217, 1221
Лубенський полк 369
Лубни 367, 386, 655, 1028
Луганськ (Ворошиловград) 161, 668, 675, 697, 777, 780, 949, 1028, 1384, 1392
Луганська обл. (Ворошиловградська обл., Луганщина) 34, 38, 69, 87, 105, 107, 136, 146, 147, 152, 154, 877, 916, 917, 949, 1016, 1125, 1027, 1338, 1394, 1408, 1409, 1457, 1487, 1490
Луков 464
Лук'янівка 685, 1451
Луцьк 270, 489, 515, 582, 598, 685, 846–847, 945, 996, 1038
Луцький пов. 713, 714
Львів 49, 88, 96, 157, 316, 363, 380, 493, 495–497, 572, 573, 575, 578, 581, 582, 590, 594, 597, 598, 599, 600, 601, 790–792, 844, 846–849, 852, 856, 865, 869, 876, 899, 908, 935, 947, 967–970, 977, 1045, 1046, 1080, 1081, 1090, 1093, 1199, 1220, 1351, 1432
Львівська губ. 572
Львівська обл. (Львівщина) 53, 598, 874, 876, 937, 944–945, 947, 1009, 1047, 1080, 1235
Львівська округа 492
Любар 512
Любашево 685
Любашівська вол. 974
Любешів 442, 443
Любимівка 710
Люблін 444, 509, 905
Люблінська губ. (Люблінщина) 466, 511, 513
Любомль 996
Люботин ст. 568
Люботинська республіка 568
Людвипіль 1047
Люксембург 923, 926, 1411, 1420

Магадан 1198
Магаданська обл. 1467
Мадрид 210
Мазовія 365, 414
Макарів 156
Македонія – див.: Північна Македонія
Маківка г. 575, 591, 597, 598
Макіївка 1098, 1125
Мала Горожана 491
Мала Русь – див.: Україна
Малахів курган 527, 528
Малопольське в-во 1234
Малоросія – див. Україна
Мамаєв курган 1492
Маньчжурія 1446
Маренбург 900
Маренівка 900
Марій-Ел (Марійська АРСР) 901, 1466
Маріуполь 68, 69, 83, 90, 157, 174, 218, 483, 603, 704, 760, 764, 1000, 1027, 1093, 1098, 1145, 1258, 1259, 1262, 1280, 1287-1289, 1299, 1398, 1447–1449
Маріупольський пов. 714, 777, 1146
Марокко 1458
Масловка 685
Матроска 860
Мацейовичі 444
Мглинський пов. 621, 642, 691, 780
Медвин 374
Меденицький р-он 824
Межевська сотня 352
Межиріцький р-он 963
Межиріччя 684
Мексика 923
Мелітополь 68, 714, 764, 1027, 1049, 1133
Мелітопольська губ. 714
Мелітопольський пов. 644, 706, 714
Мельник 684
Менчжунськ 860
Миколаїв 33, 69, 485, 504, 533, 557, 558, 569, 577, 648, 675, 760, 766, 876, 923, 1028, 1038, 1392
Миколаївка 860
Миколаївська губ. 1163, 1166
Миколаївська обл. 861, 918, 1338
Микулинці 493
Миньківці 466
Миргород 77, 367, 652
Миргородський полк 359, 369, 381
Миропіль 466, 512
Михайлівка (Дніпропетровська обл.) 899, 1133
Михайлівка (Запорізька обл.) 1081, 1089
Михнівка 796
Мінгрелія 520
Мінськ 490, 503, 686, 905, 936
Мінська губ. 685
Мінська обл. 620
Мінський пов. 353
Мічиган 1295
Могилів 793
Могилівський пов. 973, 974
Могилівський полк 373
Могильов 350, 352, 453, 637

Могильовська губ. 685
Могильовська сотня 352
Могильовський пов. 352-353
Мозир 1052
Моїнти 936
Молдавка 900
Молдова (Молдавія, Молдавська РСР) 39, 43, 113, 321, 340, 388, 515, 517, 530, 818, 819, 1232, 1394, 1402, 1405, 1407, 1412, 1413, 1416, 1436
Молотовська обл. 932
Монголія (Монгольська імперія) 63, 1259, 1445
Монмартр 507
Моравія 829, 842
Мордовія 1466
Москва 26, 42, 46, 48, 51, 52, 54, 57, 59, 73, 98, 216, 219, 230, 232, 234, 308, 317, 328–330, 337, 338, 340, 341, 345, 348, 350, 358, 362, 363, 367, 370, 381, 393, 396, 397, 447, 456, 457, 459, 481, 532, 560, 562, 563, 568, 674, 675, 677, 680, 686, 692, 694, 718, 725, 727, 730, 751, 754, 755, 758–760, 766, 771, 772, 785, 790, 794, 796, 798, 809–811, 815, 825, 841, 850, 854, 859, 860, 864–866, 869, 871, 875, 884, 885, 895, 905, 910, 936, 940, 945, 946, 949, 950, 952, 955, 958, 959, 961, 965, 989, 990, 992, 995, 999, 1037, 1044, 1095, 1104–1107, 1114, 1119, 1154, 1162, 1163, 1167, 1170, 1172, 1205, 1207, 1209, 1225, 1228, 1239, 1284, 1294, 1311, 1324, 1381, 1389, 1391, 1444, 1482, 1495, 1496, 1498, 1521
Московія (допетровська Русь, Москва (центр державної влади), Московська держава, Московське князівство, Московське царство, Московщина) 314, 315, 317, 323, 325, 329, 331, 332, 334, 335, 337, 339, 341, 343, 345, 351–353, 355, 356, 358, 359, 361–365, 367–370, 373, 374, 377–394, 397, 398, 405, 416, 418–420, 424, 429, 498–500, 522, 551, 552, 595, 640, 1259, 1341, 1342, 1348, 1432, 1444, 1464, 1493, 1499, 1504–1507, 1509, 1510, 1519, 1520
Московська губ. 380
Мостиський р-он 1235
Мотовилівка 373
Мошни 373
Мстиславський пов. 352
Мукачево (Мукачеве) 597, 842, 1391
Мурманськ 923
Мурманська обл. 1464
Мюнхен 125, 809, 924, 995, 1217

Навагінський форт 585
Нагаєво 936
Нагірний Карабах 140, 1446
Надвірнянський пов. 823
Наддніпрянська Україна (Велика Україна, Наддніпрянщина) 551, 575, 598, 599, 717, 1044
Надзбруччя 597, 598
Надсяння 1234–1236
Нарва 1236
Нарвська обл. 73
Нарєв р. 849
НДР – див.: Німеччина
Нера 936
Нерусь р. 685
Нерушай 820
Нерчинські рудники 430
Нечорнозем'я 1241, 1338
Нижнє-Кременська ст. 776
Нижнє Подніпров'я 389
Нижній Кисляй 685
Нижній Новгород 470
Нижній Тагіл 1038
Нідерланди (Голландія) 209, 297, 301, 403, 923, 926, 943, 1079, 1088, 1105, 1334, 1394, 1410, 1411, 1413, 1420
Ніжин 356, 369, 380, 382, 401, 499, 558
Ніжинський полк 369, 380, 396
Нікарагуа 923
Нікополь 599
Нікополь (у Болгарії) 537
Німан р. 455, 457
Німецький союз 530
Німеччина (Берлін (центр державної влади), Західна Німеччина, НДР, Третій Райх, ФРН) 122, 186, 209, 440, 458, 520, 535, 547, 575, 577, 579, 587, 638, 660, 664, 672, 687, 694, 707, 710, 716, 727, 730, 731, 733, 736, 738, 739, 750, 751, 765, 790, 820, 841, 843, 844, 850, 852–855, 869, 874, 875, 888, 898, 905, 906, 909, 922–924, 926, 927, 951, 959, 969, 972, 976, 977, 981, 982, 985–987, 993, 997, 998, 1002, 1009, 1015, 1022, 1024, 1029, 1030, 1035, 1037–1039, 1042–1045, 1047, 1056–1058, 1068, 1071, 1072, 1075, 1083, 1085, 1087, 1090-1091, 1096, 1098, 1098, 1105, 1109, 1111–1115, 1118, 1121, 1124–1127, 1129, 1134, 1136, 1189, 1199, 1225, 1248, 1253, 1254, 1275, 1277, 1280, 1284, 1294, 1295, 1317, 1318, 1334, 1335, 1347, 1383, 1390, 1399, 1402, 1405–1407, 1410–1412, 1414, 1420, 1423, 1441, 1443, 1446, 1453, 1457, 1458, 1461, 1462, 1478, 1481, 1489, 1499, 1506
Ніш 537
Нова Григорівка 896
Нова Зеландія 866, 923, 1458
Нова Печерська фортеця 531
Нова Сербія 554
Нова Царичанка 860
Новгород-Сіверський 351, 684, 691, 1133
Новгородська губ. 461
Новгородська обл. 1464
Новгородська республіка 1297, 1464, 1506
Новий Бихов (Новобихов) 351, 352
Новий Кодак 348, 388
Новий Степ 685
Нові Петрівці 174
Нові Санжари 386, 387
Новоград-Волинський 512, 1005
Новоград-Волинський пов. 713, 714
Новодмитрівська ст. 745
Новозибківський пов. 621, 642, 691, 780
Новоозерне 33
Новооскольський пов. 644, 685, 707, 711
Новоросійськ 485, 923
Новоросійський штат 624
Новоросія (Новоросійська губ., Новоросійський край) 73, 552, 553–557, 1360, 1397, 1486, 1487, 1489–1491, 1516, 1517; також див.: Південна Україна
Новоселівка 900
Новосибірськ 1038
Новосибірська обл. 819, 935, 1467
Новосілки 491
Новочеркаськ 47, 700
Ногайськ 1133
Норвегія 923, 926, 1039
Норильськ 940
Нью-Йорк 199, 1094

Область Війська Донського 504, 708, 742, 776, 780, 1144, 1147
Обухівка 1133
Овідіополь 974
Овідіопольський пов. 974
Овруцький пов. 713, 714
Овруч 259, 1052
Одеса 33, 156, 451, 532, 533, 557, 566, 569, 577, 583, 589, 634, 640, 648, 679, 692, 700, 713, 714, 730, 760, 763, 766, 792, 793–796, 889, 893, 894, 908, 923, 973, 974, 1030, 1038, 1049, 1087, 1098, 1105, 1109, 1220, 1392, 1397, 1409, 1490
Одеська губ. 713, 714, 836, 1163, 1166, 1167
Одеська обл. (Одещина) 859, 861, 889, 893, 896, 918, 964, 1047, 1052, 1061, 1090, 1338
Одеська Радянська Республіка (Одеська Совітська Республіка) 751, 1186

Одеський пов. 713, 714
Окопи 872
Олевськ 1052
Олександрівка 979
Олександрівськ – див.: Запоріжжя
Олександрівськ (Іркутська обл.) 938
Олександрівська стан. 776
Олександрівське 979
Олександрівський пов. 761
Олександрійський пов. 462, 714
Олександрія 761
Оленівка 1447
Олешковичі 685
Ольвія 896
Омськ 679
Омська обл. 819, 935, 1467
Ондава 1235
ОРДЛО 44, 93, 115, 152, 154, 663; також див.: «ДНР» і «ЛНР»
Орел 498
Орловська губ. 685, 691, 708
Орловська обл. 498, 1052, 1168
Орська фортеця 479
Орша 285, 350
Оршанський пов. 353
Османська імперія – див.: Туреччина
Османська Порта – див.: Туреччина
Остерський пов. 833
Острог 489
Острогозька губ. 644, 707, 708
Острогозький пов. 644, 707
Острозький пов. 713, 714
Охтирка 157
Охтирський полк 377
Очаків (Очаківська фортеця) 349, 517
Очаківський пов. 974
Ошмянський пов. 400

Павлоград 647, 1051
Павлоградський пов. 761
Паволоцький полк 373
Пакистан 249, 1332, 1429, 1457
Палестина 1180
Панама 923
ПАР – див.: Південно-Африканська Республіка
Парагвай 923
Париж 199, 457, 458, 465, 490, 530, 707, 926, 1226, 1402, 1434
Парчев 1236
Пасіки 685
Пенза 679
Переволочна 347–349, 385–388, 499
Перегонівка 764
Перекоп 484, 528
Перекопівка 507
Перекопський перешийок 771
Перекопська лінія 516
Перемишль 593, 597, 846, 849, 850, 968
Перемишляни 847
Перечинський р-он 1234
Переяслав 319, 320, 327–331, 333, 334, 337, 338, 340, 344, 345, 356, 367, 380, 424, 499, 1028
Переяславський пов. 453, 833
Переяславський полк 380
Переяславщина 552
Перм 895, 1198
Перу 923
Петербург – див.: Санкт-Петербург
Петровський посад 486
Петроград – див.: Санкт-Петербург
Петрозаводськ 1006
Петропавлівська фортеця 410
Петропавловське (Обухівка) 685
Печора 1464
Печерська фортеця – див.: Києво-Печерська фортеця
П'ємонт 587, 595
Пилявці 307, 350
Пирогове (Вишні) 531
Пирятинський пов. 453
Пишків (Пишкув) 508
Південна Бессарабія 530, 538, 842, 843, 850, 858, 862
Південна Європа 1439
Південна Корея (Корея, Республіка Корея) 1332, 1426, 1458
Південна Осетія 1287, 1333, 1391, 1446, 1465, 1500
Південна Русь – див.: Україна
Південна Україна (Південь України, Полуднева Україна, Степова Україна, Чорноморська Україна) 451, 555–557, 972, 992, 993, 999, 1036, 1040; також див.: Новоросія і Україна
Південний Буг (Бог, Буг) р. 387, 420, 516, 973
Південний Сибір 73, 1466
Південно-Африканська Республіка (ПАР, Південна Африка) 866, 923, 1405, 1457
Південно-Західна Європа 1061
Південно-Західний край 466, 510, 511; також див.: Правобережна Україна
Південно-Західний штат 624
Південно-Східна Європа 1061
Південь (глобальний) 579
Південь Росії 583
Північ (глобальна) 579
Північ СРСР (північні райони СРСР) 929–931, 1194
Північна Болгарія 538
Північна Буковина 842, 843, 849, 850, 947, 1189, 1446
Північна Добруджа 538
Північна Корея (КНДР) 249, 1428, 1446–1448, 1457
Північна Македонія (Македонія) 538, 1402, 1412, 1416, 1418, 1499
Північна Норвегія 1446
Північна Русь 1464
Північне Причорномор'я 323, 703
Північний Кавказ (Північно-Кавказька радянська республіка) 434, 487, 669, 742, 784, 1263
Північно-Західний край 512, 513
Північно-Кавказька губ. 714
Північно-Східна Волинь 1046
Підавстрійська Русь 572
Підвисоке 491
Підволочиськ 876
Підкарпатська Русь – див.: Закарпаття
Підкарпатське в-во 1234
Підляшшя 508, 510, 513, 582, 1234–1236
Підмосков'я 1307–1309
Пінськ 273, 1205
Пінський пов. 510
Пірот 537
Піски 141
Піскова Скала 508
Пісочна 598
Плевна 517, 518, 537
Пловдив 536
Плоцьк 464
Поволжя 638, 876, 911, 1163, 1664, 1210
Погост 685
Поділ 649
Поділля 320, 363, 489, 491, 515, 576, 579, 796, 996, 1047, 1081, 1087, 1093, 1143
Подільська губ. 450, 455, 462, 466, 502, 511, 512, 572, 582, 618, 620, 621, 631, 642, 706, 713, 714, 766, 833, 836
Подільське в-во 414
Подніпров'я (Середнє Подніпров'я) 321, 551, 760
Познань 202
Покровське 1124
Полісся 870, 901, 1040, 1047
Пологи 764

Полонне 512, 515
Полоцьк 353, 966
Полтава 76, 348, 349, 387, 389, 395, 401, 468, 499, 504, 515, 577, 652, 655, 657, 658, 659, 679, 713, 714, 766, 1006
Полтавська губ. 453, 455, 502-504, 507, 551, 576, 558, 618, 620, 621, 631, 642, 706, 714, 741, 762, 765, 833
Полтавська обл. (Полтавщина) 367, 874, 920, 921, 964, 1006, 1014, 1049–1052, 1099, 1124, 1133, 1134, 1143, 1167
Полтавський полк (Полтавщина) 331, 359, 369, 386, 388, 396, 401
Польща (Варшава (центр державної влади), Герцогство Варшавське, Корона Польська, Польське королівство, Річ Посполита, Царство Польське) 26, 54, 83, 87, 88, 90, 91, 119, 210, 218, 314, 315, 317, 319, 320, 325, 327, 328, 330–332, 334, 335, 339–341, 345, 350, 356, 361–365, 369, 373, 374, 376, 378, 379, 381, 383, 386, 408, 412, 414, 419, 420, 426, 439, 441–449, 453, 464–466, 488, 489, 502, 506–509, 511, 514, 515, 520, 529, 551, 563, 574, 579, 589, 615, 654, 684, 695, 755, 757, 790, 792, 797, 798, 807, 813, 815, 817, 822, 828, 832, 841–844, 848, 848–850, 864, 869, 871, 900, 906, 923, 926, 942–944, 947, 958, 966, 991, 1002, 1037, 1039, 1056, 1079, 1083, 1088, 1105, 1149, 1150, 1188, 1199, 1210, 1234, 1236, 1303–1305, 1335, 1399, 1402, 1405, 1408, 1411, 1414, 1418, 1420, 1432, 1436, 1446, 1458, 1464, 1502, 1505, 1506, 1515–1519
Попасна 157, 1000, 1127, 1299
Поронін 622
Порт-Артур 558
Португалія 926, 1238, 1284, 1409, 1411, 1412
Поті 923
Потсдам 867, 995
Почаїв 959
Правобережна Україна (Правобережжя) 344, 345, 372, 373, 374, 375, 377, 379, 384, 386, 402, 412, 413, 445, 464, 488, 490, 503, 506, 508, 511, 512, 517, 763, 764, 852, 854, 1270, 1509, 1522; також див.: Південно-Західний край і Україна
Правобережний гетьманат 372, 373; також див.: Гетьманщина
Прага 497, 521, 1028, 1226, 1435
Прага (правобережна частина Варшави) 445
Приазов'я 389, 556, 767, 1141
Прибалтика – див.: Балтійські країни
Придніпров'я 1016
Придністров'я 140, 1249, 1394, 1446, 1500, 1516
Придунав'я 818, 819, 858, 862
Прикарпаття 597, 598
Прилуцький полк 382, 383
Приморський край (Примор'я) 1348, 1467, 1500
Прип'ять р. 351, 577, 696, 905, 1052, 1053
Причорномор'я (Причорноморська Україна) 554, 555, 664
Пропойськ 351
Пропойська сотня 352
Проскурів – див.: Хмельницький
Пружани 684
Прут р. 388, 389, 530, 818
Пруссія (Прусське королівство) 286, 365, 382, 403, 414, 415, 441, 442, 444, 446–448, 453, 455, 465, 488, 490, 521, 529, 531, 1042
Пряшівщина 1234
Псковська обл. 950, 1464
Псковська республіка 1297
Пугачів 684
Пулково 1309, 1310
Пултуськ 443
Пуста Торговиця 370
Путивль 370
Путивльський пов. 644, 685, 707, 711, 770, 781, 782

Рава-Руська 444, 1046
Рава-Руський р-он 824
Рагузька республіка 393
Радзинський пов. 510
Радивилів (Радзивилів) 466, 512
Радин 684, 685
Раднот 364, 365
Радомишльський пов. 713, 714
Радянська Соціалістична Республіка Тавриди – див.: Крим
Райлянка 860
Райхскомісаріат «Україна» (РКУ) 854, 1013, 1019, 1021, 1028, 1036, 1042, 1058, 1066, 1080, 1085
Раковець 1081
Рамштайн 1424, 1458
Рацлавиці 442, 443
Редут-Кале 485
Режиця 351
Реймс 1105
Республіка Комі (Комі АРСР) 819, 820, 1198, 1464
Республіка Корея – див.: Південна Корея
Рибінськ 679
Рига 797, 798
Рильськ 684
Рильський пов. 685, 711
Рим 49, 863, 969, 970, 1028, 1206, 1207
Римська імперія 1299, 1300
Ричагів 491
Рівне 713, 714, 870, 996, 1020, 1038
Рівненська (Ровенська) обл. (Рівненщина) 874, 936, 938, 944, 945, 963, 1047
Рівненський пов. 443, 713, 714
Ріпівка 685
Річ Посполита – див.: Польща
Річиця 1236
Рогачов 351
Рогозинська сотня 352
Розділ 492
Роздільна 793, 794
Роменщина 507
Ромодан 652, 655
Росія (Велика Русь, імперія Романових, монархія Романових, Москва (центр державної влади), Московщина, Петербург (центр державної влади), Російська держава, Російська імперія, Російська Федерація (РФ), РРФСР, РСФРР, РСФСР) 25–28, 31–34, 36–47, 50, 52–57, 59, 61, 63, 65, 67–70, 72–74, 81, 83–88, 90, 92, 93, 96–98, 104–106, 108–110, 112–126, 136, 141, 146, 151, 159, 161, 162, 174–176, 178, 180, 183–186, 188–189, 191, 193, 199, 202–204, 206–208, 210–211, 213–221, 224–225, 230–235, 237–240, 245–249, 266, 308, 314, 330–332, 335, 347, 352, 353, 362, 370–372, 374, 376, 383, 390, 391–394, 396–398, 401, 403, 405, 407, 410, 414, 415, 418, 419, 421–424, 429, 432, 435, 439, 440, 442–445, 448–450, 453, 455–461, 464, 465, 467, 468, 474, 476–478, 481, 482, 486, 498, 499, 501, 504, 506, 510, 512–518, 520–523, 528–531, 533–536, 538–548, 551, 552, 554-560, 562, 563, 565, 568, 570–582, 584, 585, 587, 590, 592–595, 597, 598, 600–603, 607–609, 611, 612, 615–618, 620, 623, 624, 625, 631, 632, 634–635, 637, 638, 640–642, 644–648, 651, 660–664, 666, 668–700, 702, 703, 705–708, 710–712, 714, 716–720, 722, 725, 727–731, 733, 738, 740, 744, 746–751, 753-–56, 758–760, 765, 768–772, 774, 776–786, 789–792, 797, 798, 807, 809–811, 813, 814, 818, 827, 831, 833, 838, 840, 857, 863, 866, 867, 874–876, 881, 889, 903, 910, 911, 916–918, 920, 938, 966, 967, 971, 972, 976, 978-979, 987, 989–994, 996, 997, 1000, 1002, 1006, 1018, 1023, 1027, 1032, 1036, 1037, 1041, 1044, 1050, 1052, 1063, 1076, 1104–1109, 1111–1118, 1141, 1142, 1144–1151, 1162–1164, 1166–1170, 1179, 1180, 1186, 1201, 1204, 1215, 1218, 1222, 1223, 1225, 1231, 1233, 1238–1241, 1243–1254, 1256–1263, 1265, 1267–1272, 1274–1281, 1283–1288, 1290–1301, 1304, 1306–1309, 1311, 1312, 1314, 1317–1335, 1338–1349, 1355, 1358–1360, 1364, 1371–1374, 1376, 1377, 1380–1385, 1388–1398, 1400,

1402, 1404–1412, 1414–1416, 1419–1421, 1423, 1424, 1426–1432, 1434–1436, 1440–1444, 1446–1451, 1454–1455, 1457–1459, 1461, 1462, 1464–1467, 1471–1507, 1509, 1512, 1513, 1515–1517
Россош 464
Ростов-на-Дону (Ростов) 675, 686, 710, 745, 876, 890
Ростовська обл. 154, 918, 1141, 1168, 1270
Ростовський округ 707
Рудківський р-он 826
Румунія 419, 520, 536, 538, 580, 718, 790, 793, 820, 822, 828, 843, 849, 850, 858, 859, 905, 947, 950, 972, 973, 975, 981, 984, 1028, 1037, 1042, 1087, 1091, 1098, 1188, 1189, 1207, 1304, 1402, 1408, 1412, 1420, 1436, 1446, 1458, 1489, 1499, 1506
Русь (Давньоруська держава, Давня Русь, Київська Русь) 47, 331, 351, 507, 514, 522, 549, 551, 991, 1262, 1270, 1331, 1350, 1357, 1371, 1465, 1470, 1474, 1499, 1504, 1509
Руське в-во 414
Руське королівство 426

Салиха 512
Салтанівка 456, 458
Сальвадор 923
Самара 679
Самара р. 377, 385
Самбір 492, 847
Самбірська округа 491, 492
Сан-Стефано 538
Сан-Франциско 867
Сандецька округа 491
Сандомирське в-во 414
Санкт-Петербург (Петербург, Петроград, Ленінград) 76, 219, 397, 407, 418, 430, 465, 468, 469, 481, 504, 507, 532, 566, 568, 589, 602, 607, 608, 612, 613, 617, 618, 620, 629, 631, 633, 637, 638, 645, 646, 675, 712, 723, 724, 747, 859, 860, 923, 1062, 1163, 1266, 1296, 1309–1311, 1324, 1381, 1391, 1496, 1516, 1521
Сапун-гора 527
Сарата 819
Саратов 675, 679, 820, 876
Саратовська обл. 917, 918
Сардинія (Сардинське королівство) 529, 530, 533
Саска 491
Саха – див.: Якутія
Сахалін о. 936, 1288
Свапа р. 685
Святого Духа форт 485
Святого Миколи форт 485
Святого Хреста форт 433, 434
Святоозерська сотня 352
Святошино 723
Святське 685
Священна Римська імперія 315
Сева р. 685
Севастополь 32–34, 118, 504, 523, 534, 566, 710, 1038, 1168, 1287, 1381, 1389–1392, 1432, 1486, 1517
Севастопольська бухта 526
Сейм р. 347, 685
Семець 685
Серадзький пов. (Серадзька земля) 508
Сербія 535, 537, 538, 1304, 1306, 1416, 1418, 1427, 1489, 1499
Сергієв Посад 140
Середземне море 32, 440
Середземномор'я 1432
Середино-Будський район 1052
Середня Азія (Центральна Азія) 916, 955, 1063, 1266, 1281, 1500, 1502
Сехновичі 442
Сєвєродвінськ 1327
Сєвєродонецьк 603, 1000, 1280
Сибір 49, 348, 464, 470, 471, 481, 507, 513, 569, 570, 595, 638, 707, 736, 820, 824, 966, 969, 1180, 1194, 1210, 1233, 1347, 1465–1467, 1502
Сибірська губ. 380
Сиваш оз. 516
Сизрань 675
Сиктивкар 1327
Синельниково 647
Синоп 533
Синьовидне 597
Синюха р. 764
Синява 1009
Сирія (Сирійська Арабська Республіка) 47, 84, 234, 249, 972, 1257, 1307, 1325, 1328, 1334, 1394, 1397, 1428, 1446–1448, 1457
Сіверщина 552
Сілістрія 536
Сімферополь 33, 557, 577, 714, 1049, 1171
Сінцзян 1440
Скандинавія 1464
Сколе 598
Сколівський р-он 1047
Славутщина 489
Слобідська Україна (Слобожанщина) 377, 382, 419, 426, 429, 1487, 1490
Слобідсько-Українська губ. 461
Словаччина 829, 1105, 1201, 1234, 1304, 1402, 1405, 1408, 1414, 1418, 1420, 1515
Словенія 1402, 1408, 1418
Слов'яносербський пов. 776, 1145
Слов'янськ 147, 657, 979, 1393
Смоленськ 259, 285, 350, 645
Смоленська губ. 380
Смолицька сотня 352
Сож р. 685
Сокаль 876
Соколки 386
Соловки 935, 1191
Сомалі 1446
Сороки 388
Соснівка 370
Софійська долина 537
Софія 537
Софронівка 685
Сочі 485, 1260, 1440
Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР, Країна Рад, Радянська імперія, радянська Росія, Радянський Союз, Союз РСР) 25, 31, 42, 47–49, 58, 61, 63–65, 69, 72–73, 106, 110, 112, 117, 135, 184, 215–216, 224, 231, 257, 331, 473, 474, 520, 539, 542, 589, 591, 775, 779–784, 790, 809–815, 817–818, 820, 822–825, 828, 836, 838, 841–843, 846, 848–850, 854, 858–860, 862–864, 866, 867, 869, 871, 872, 874–877, 887, 889–891, 898, 902, 905, 906, 910, 911, 916–919, 921–924, 926, 927, 929–932, 934–939, 942, 943, 950, 952, 954–957, 964, 966, 976, 977, 981, 984, 985, 987, 989–991, 993, 994, 997–999, 1002–1004, 1006–1009, 1019, 1022, 1025, 1029–1031, 1037–1040, 1043, 1044, 1046, 1053, 1056, 1058, 1060, 1061, 1071–1075, 1079, 1083, 1088, 1090, 1093–1099, 1101–1109, 1111–1114, 1118, 1119, 1125, 1147, 1150, 1151, 1154–1156, 1161, 1662, 1169–1174, 1176–1181, 1183, 1884, 1886, 1188–1190, 1194, 1197–1201, 1205, 1206, 1208–1213, 1215, 1216, 1218–1222, 1225–1228, 1230–1233, 1238–1241, 1245, 1261, 1270, 1278, 1295, 1303, 1307, 1320, 1329, 1332, 1337, 1339–1348, 1350–1352, 1364, 1371, 1372, 1380, 1388, 1389, 1399, 1404, 1406, 1427–1429, 1440, 1444–1446, 1453, 1454, 1464, 1467, 1474, 1475, 1478, 1481, 1482, 1495, 1496, 1498, 1500, 1501, 1503, 1504, 1512–1516, 1518, 1519
Співдружність Незалежних Держав (СНД) 112, 114, 124
Сполучені Штати Америки (США, Америка, Вашингтон (уряд), Сполучені Штати) 32, 65, 72, 115, 120, 121, 125, 161, 184, 185, 199, 209, 215, 235, 247, 327, 531, 546–548, 863, 864, 866, 867, 881, 888, 923, 924, 926–

928, 952, 984, 990, 991, 1029, 1032, 1036, 1039, 1040, 1199, 1208, 1209, 1211, 1213, 1216, 1221, 1246, 1251, 1257, 1259, 1260, 1277, 1279, 1287, 1288, 1291, 1312, 1328, 1330, 1332, 1334, 1335, 1348, 1349, 1383, 1393, 1396, 1399, 1400, 1402, 1404–1406, 1410–1412, 1424, 1426, 1428-1429, 1436, 1439, 1442, 1444–1446, 1448, 1451, 1457–1459, 1489, 1512
Срим 1234
Ставропольська губ. 707
Ставропольський край (Ставропілля) 669, 1270, 1465
Стайки 373
Сталінабад – див.: Душанбе
Сталінград – див.: Волгоград
Сталінградська обл. 917, 918
Сталіно – див.: Донецьк
Сталінськ 895
Сталінська обл. – див.: Донецька обл.
Стамбул (Константинополь, Царгород) 51–54, 320, 323, 324, 330, 373, 374, 388, 392–394, 520, 521, 526, 538, 601, 1302, 1303
Станиславів (Станіслав) – див.: Івано-Франківськ
Станиця Луганська 758, 777
Станілешті 389
Станіславська обл. (Станіславщина) – див.: Івано-Франківська обл.
Стара Сербія 538
Старий Бихов 351, 353
Старий Кодак 348, 388
Старий Оскол 685
Старобільськ 669, 697
Старобільський пов. 777, 1146
Стародуб 657, 684
Стародубський пов. 621, 642, 780
Стародубський полк (Стародубщина) 383, 401
Старокозацький р-он 860
Старокостянтинів 907
Старокостянтинівський пов. 713, 714
Старосамбірський р-он 1235
Стеблів 373
Степань 1047
Степова Україна – див.: Південна Україна
Стокгольм 116, 521
Сточек 488
Стрий 597, 598, 847, 1081
Стрийська округа 492
Стрийський р-он 823
Судетська обл. 1271
Суджа 684, 710, 727, 759, 768
Суджанський пов. 685, 711
Судово-Вишнянський р-он 824
Сулак 433
Сулак р. 433
Суми 176, 659, 669, 1049
Сумська обл. (Сумщина) 874, 877, 920, 921, 1027, 1052, 1098, 1133, 1455
Сумський полк 377
Суомі – див.: Фінляндія
Сураж 684, 691
Суразький пов. 621, 642, 691, 780
Суха Воля 491
Сухумі 485
Сухумська морська ст. 486, 487
Сучава 947
Схід (глобальний) 579
Схід (східні регіони СРСР) 912, 917–920, 922, 934, 1024, 1025, 1096, 1101
Східна Галичина 491–495, 496, 574, 576, 589, 591–595, 603, 790, 792, 794, 813, 814, 816, 843, 849, 870, 876, 967, 968, 1014, 1087; також див.: Галичина
Східна Європа (Схід Європи) 414, 421, 455, 514, 580, 813, 924, 926, 927, 987, 1061, 1079, 1176, 1278, 1293, 1399, 1402, 1418, 1436, 1439, 1445, 1459, 1499, 1502
Східна Німеччина – див.: Німеччина
Східна Польща 444, 1112
Східна Пруссія 981–983
Східна Румелія 538
Східна Україна (Схід України) 566, 958, 959, 978, 1009, 1036, 1040, 1047, 1048, 1118, 1210; також див.: Україна
США – див.: Сполучені Штати Америки
Сян р. 846, 849, 850, 1235
Сяноцький пов. (Сяноцька округа, Сяноччина) 491, 492, 1234, 1235

Таврійська губ. 232, 532, 618, 620, 637, 642, 644, 663, 706, 714, 780, 831, 833
Таврія 556, 876, 1143
Таганрог 675, 724, 753, 758, 779, 1146
Таганрозька округа 644, 687, 697, 707, 777, 780, 782, 784, 831, 1145–1147
Таганрозький пов. 777
Тайвань 185, 1406, 1426, 1430, 1440
Тайшет 936
Талергоф 573
Таллінн 1114
Таманський пів-в 486
Тамбов 675
Тамбовська обл. 1168
Тара р. 685
Тарнівська округа 491, 493
Тарноград 684
Тарнув 581
Тарутіно 819
Татарбунари 861
Татарбунарський р-он 822
Татарстан 1347, 1466, 1500
Тахтаївка 349
Тбілісі 1333
Тверська обл. 503
Тегеран 521, 991
Тельманівський р-он 1180
Терек р. 733
Тернопіль 790, 846, 847, 1206, 1351
Тернопільська губ. 572
Тернопільська обл. (Тернопільщина) 53, 874, 876, 935, 938, 944, 947, 957, 965, 1047, 1234
Тернопільська округа 493
Терська народна радянська республіка 669
Тибет 736, 1440
Тимоновичі 1134
Тирасполь 794, 973, 974
Тираспольський пов. 713, 714
Тиса р. 1235
Тільзіт 454
Тихий океан 1039, 1246
Тмутараканський анклав 1465
Тобольськ 679
Токіо 863
Томашів 865, 1039
Томськ 679
Томська губ. 594
Томська обл. 1467
Топля 1235
Торговицький полк 373
Торговиця 515
Торговиця р. 370
Ториса 1235
Трансільванія 319, 321, 340, 355, 357, 364, 461, 1348
Трансністрія 889, 893-894, 899, 972–974, 1042, 1061
Трахтемирів 344
Третій Райх – див.: Німеччина
Третій Рим – див.: Москва
Триліси 469
Трипілля 373, 765
Трієст 521
Трубчевськ 685

Туапсе 745
Тува 1347, 1467
Тузла о. (коса) 31, 34, 59, 1390
Тула 679,
Тульська губ. 708
Тульчин 468
Тульчинський пов. 974
Туніс 1446, 1458
Турецька республіка Північного Кіпру 1416
Туреччина (Висока Порта, Османська імперія, Османська Порта, Порта) 51, 63, 146, 230, 320, 323–325, 330, 341, 357, 388–394, 396, 401, 403, 419, 439, 440, 451, 461, 483, 487, 515–518, 520, 521, 529, 530, 535–538, 660, 743, 855, 923, 926, 1114, 1416, 1505, 1506, 1519
Турів 1052
Турівка 493
Туркестан 1194
Тухи 381
Тухолька 597
Тухоля 796
Тюменська обл. 1467

Угерці 492, 493
Угорщина 47, 246, 497, 521, 529, 765, 790, 828, 829, 842, 906, 926, 981, 984, 1037, 1039, 1087, 1091, 1188, 1189, 1348, 1399, 1402, 1405, 1409–1411, 1414, 1418, 1420, 1446, 1506
Удзягонза 559
Удмуртія (Удмурдтська АРСР) 901, 1466
Ужгород 842, 1351
Ужоцький пер. 575, 597
Україна (Київ (центр державної влади), Мала Русь, Малоросія, Південна Русь, Українська Держава, УНР, УРСР, УСРР) 25–28, 31–34, 36–55, 57, 58, 61, 65, 68–70, 72–74, 76, 82–88, 91–93, 96–97, 104, 106–110, 111, 113–126, 135–137, 140, 146, 147, 151, 153, 155–161, 163, 173–175, 178–180, 183, 184, 186, 188–191, 193, 199, 203–204, 206–211, 213–218, 221, 224–225, 230, 233–235, 237–240, 246–249, 266, 285, 305–308, 310–312, 314, 315, 319, 320, 323, 325, 327, 329–331, 333–335, 337, 339, 340, 345, 348, 351, 352, 355, 356, 358, 359, 363, 364, 367, 368, 370, 372, 374, 376–384, 386, 390, 393–398, 400–406, 408, 410, 414–424, 431, 433, 438, 439, 441–443, 447, 448, 453, 455, 456, 468, 471–482, 488, 489, 500, 508–510, 511, 529–532, 534, 547, 551–553, 556, 557, 560–563, 565, 566, 568, 569, 571, 572, 576, 578, 579, 581, 585, 586, 589, 591, 592, 595, 597–599, 601–603, 607–613, 615, 616, 618, 620–622, 624–626, 631–635, 637–649, 652, 654–656, 658, 660, 661, 663, 664, 667–713, 715–729, 731–735, 737–739, 741, 745–751, 753–755, 757–776, 778, 780, 782, 784–791, 793, 794, 797, 798, 810–813, 815–818, 822–824, 827–831, 833, 835, 837, 838, 840–844, 846, 848–850, 854–858, 860, 862, 864–867, 874–878, 881–884, 886–888, 891, 893, 896–899, 902, 903, 905, 911, 917–924, 927, 930, 932, 934–937, 940, 942–945, 947, 949, 954–955, 959, 961–963, 965, 968, 971, 972, 974, 976–980, 987, 989–996, 1000, 1001, 1005, 1008–1016, 1018–1029, 1032, 1033, 1035–1042, 1045, 1046, 1048–1053, 1055–1057, 1066, 1067, 1072, 1074, 1076, 1079, 1084, 1085, 1087–1091, 1093–1095, 1098–1105, 1111, 1113–1121, 1123, 1125, 1128, 1129, 1131–1134, 1142–1155, 1157–1172, 1174, 1176–1178, 1180–1191, 1193–1201, 1204–1207, 1209–1213, 1215, 1217–1220, 1222, 1225–1228, 1231–1236, 1238–1241, 1243–1246, 1248–1251, 1253–1261, 1267, 1269–1272, 1274, 1275, 1277, 1279–1281, 1286–1288, 1290, 1291, 1293, 1299, 1302, 1304, 1307, 1311, 1312, 1314–1316, 1319, 1321, 1324, 1326–1328, 1330–1335, 1337–1344, 1346–1352, 1355–1359, 1363, 1364, 1366, 1367, 1369, 1371–1379, 1381–1385, 1388–1396, 1398–1400, 1402, 1404–1424, 1426–1432, 1434–1436, 1438, 1440–1443, 1446–1462, 1464, 1465, 1470, 1474, 1475, 1479, 1482–1491, 1494, 1496–1500, 1502, 1504–1510, 1512, 1513, 1515–1522
Українська козацька держава – див.: Гетьманщина
Українська лінія 515
Український гетьманат – див.: Гетьманщина
Уланівська сотня 352
Ульяновськ 949
Уманський полк 331, 373
Умань 413, 462, 658, 764, 1450
Унеч 684
Урал 602, 916, 1465
Урдом 1327
Уріччя 685
Уругвай 923
Усть-Білокалитвинська стан. 776

Фальчі 388
Фараонівка 860
Фастів 373
Федюнінські висоти (гори) 526, 528
Феодосія 32, 524, 526, 702, 1049
Філіппіни 923
Філіппполь 537
Фінляндія (Суомі) 231, 247, 453, 615, 634, 695, 843, 902, 906, 926, 1002–1006, 1112, 1119, 1189, 1400, 1404, 1405, 1411, 1414, 1446, 1458, 1489, 1515
Фінська затока 1005
Фракія 538
Франція (Париж (уряд), Французька імперія) 122, 209, 234, 305, 439–441, 445, 453, 455, 457, 458, 461, 464, 488, 495, 496, 507, 521, 523, 529–531, 535, 580, 582, 814, 849, 874, 888, 906, 923, 926, 927, 1006, 1029, 1039, 1040, 1055, 1079, 1088, 1105, 1225, 1279, 1280, 1328, 1334, 1400, 1402, 1407, 1410–1412, 1414, 1420, 1441, 1443, 1457, 1458, 1499, 1505
Фрідланд 453, 458

Хабаровськ 1467
Хабаровський край 934, 1467
Хаджибей 517
Хаджи-Курда 820
Хакасія 1467
Ханти-Мансійський національний округ 1467
Хараїмівка 996
Харбін 679
Харків 68–69, 118, 147, 515, 532, 566, 568, 569, 577, 580, 603, 638, 646, 647, 652, 655, 664, 668, 675, 676, 679, 686, 698, 700, 708, 713, 714, 717, 724, 728, 730, 750, 759–761, 763, 769, 770, 774, 789–792, 794, 796, 876, 916, 1000, 1014, 1028, 1033, 1038, 1046, 1049–1051, 1058, 1062, 1098, 1103, 1117, 1125, 1134, 1143, 1157, 1158, 1163, 1177, 1180, 1198, 1299, 1333, 1351, 1392, 1397, 1453, 1490
Харківська губ. 462, 576, 618, 620, 637, 642, 644, 680, 686, 707-708, 711, 713, 741, 769-770, 831, 833
Харківська обл. (Харківщина) 119, 568, 664, 697, 706, 714, 874, 877, 920, 921, 949, 1016, 1027, 1050, 1127, 1143, 1453, 1487
Харцизьк 569
Херсон 69, 85, 247, 557, 714, 760, 766, 1351, 1392
Херсонес Таврійський 1432
Херсонеський пів-в 526
Херсонська губ. 461, 462, 532, 576, 618, 620, 637, 640, 642, 713, 714, 831, 833
Херсонська обл. (Херсонщина) 85, 634, 706, 761, 831, 1018, 1143, 1338, 1494
Херсонський пов. 714
Хильчицький р-он 1052
Хмельницька (Кам'янець-Подільська) обл. 874, 916, 1168
Хмельницький (Проскурів) 655, 874, 907
Хмільник 512
Ходорів 492
Холм 510, 865

Холмщина (Холмська губ., Холмська земля, Холмське в-во, Холмський пов.) 414, 420, 508–510, 576, 582, 618, 620, 637, 642, 706, 865, 966, 1143, 1234, 1236
Хорватія 1348, 1402, 1408, 1418
Хорезм 1194
Хоростків 1234
Хотин 400, 515, 825
Хотинський пов. 644, 707, 850, 1189
Хуст 829

Царгород – див.: Стамбул
Царицин – див.: Волгоград
Царичанка 386
Царство Польське – див.: Польща
Центральна Азія – див.: Середня Азія
Центральна Європа (Серединна Європа) 400, 414, 579, 790, 1176, 1278, 1293, 1434, 1439, 1445, 1502
Центральна Росія 595
Центральна Україна 1040, 1048
Центрально-Східна Європа 329, 330, 364, 368, 412, 415, 579, 797, 926, 1436
Цоллікон 1295
Цопот 983
Цюрюпинськ 896

Чауси 352
Чауська сотня 352
Чепелі 685
Чера-Мурза (можливо, Кара-Мурза) 860
Червона Русь – див.: Галичина
Чериківська сотня 352
Черкаси 374, 583, 589, 656, 760, 766, 907, 999
Черкаська обл. (Черкащина) 874, 1006, 1039, 1049
Черкаська округа 776
Чернівецька губ. 572
Чернівецька обл. 819, 824, 874, 938, 1338
Чернівці 582, 1049, 1351
Чернігів 68, 157, 174, 176, 356, 380, 499, 577, 583, 679, 713, 714, 876, 907, 1299
Чернігівська губ. 455, 502–504, 551, 576, 618, 620, 621, 631, 642, 644, 680, 685, 686, 706, 707, 708, 711, 713, 714, 741, 762, 765, 771, 780, 831, 833
Чернігівська обл. (Чернігівщина) 190, 453, 518, 874, 877, 920, 921, 1006, 1027, 1049, 1052, 1053, 1098, 1133, 1134, 1143
Чернігівське в-во 365
Чернігівське н-во 420, 517
Чернігівський полк (Чернігівщина) 380, 401
Четатя-Албський пов. 819
Чечельник 794, 795
Чечерськ 351
Чечня (Ічкерія) 47, 140, 225, 537, 1238, 1257, 1267, 1344, 1466, 1516
Чехія (Чеська Республіка, Чеські землі) 83, 427, 788, 1039, 1105, 1304, 1335, 1402, 1408, 1414, 1418, 1420, 1435, 1515
Чехословаччина 47, 218, 599, 796, 827–829, 842, 923, 926, 1037, 1188, 1201, 1207, 1221, 1228, 1271, 1399, 1446
Чигирин (Чигрин) 320, 321, 323, 328, 329, 335, 339, 341, 350, 352, 356, 358, 361, 373, 374, 477, 562, 563, 744
Чигиринський пов. 372
Чилі 923
Читинська обл. 1467
Чичерицька сотня 352
Чоп 1219
Чорна р. 528
Чорне море 32, 38, 119, 390–394, 439, 440, 451, 484–486, 515, 529, 530, 535, 536, 538, 577, 587, 589, 704, 718, 814, 842, 906, 1037, 1432, 1499
Чорнобаївка 86
Чорнобиль 175
Чорногорія 535, 538, 1402, 1412, 1416, 1418, 1489
Чорногородка 373
Чорноморськ 896
Чорноморська губ. 707, 745
Чорноморська радянська республіка 669
Чорноморська Україна – див.: Південна Україна
Чорноморське узбережжя 483, 484, 531
Чортків 847
Чортківський р-он 1234
Чувашія 1466
Чугуєв 462, 704
Чукотка (Чукотський національний округ) 1338, 1466, 1467

Шабанівське 745
Шабо 819, 861
Шаталівка 685
Шахти 758, 779, 782, 1146
Шахтинська округа 777, 780, 782, 1145, 1147
Швейцарія 819, 926, 1294, 1295
Швеція (Стокгольм (центр державної влади), Шведське королівство, Шведська корона) 247, 328, 330, 356, 357, 361–364, 379, 389, 396, 401, 405, 453, 926, 1400, 1404, 1410, 1413, 1414, 1458, 1505, 1506
Шебелинка 462
Шебрешин 684
Шейново 537
Шенджий 745
Шепетівка 1020
Шепетовичі 685
Шестаково 685
Шиєс 1327
Шипка 536, 537
Шипкинський пер. 536
Шишківці 512
Шкловський пов. 352, 353
Шотландія 1381
Шпола 77
Шумла 536

Щара р. 685
Щецин 521, 522
Щирець 847

Югославія 923, 927, 950, 1039, 1228, 1306, 1400
Юзівка – див.: Донецьк

Яворівський р-он 1235
Якутія (Саха, Якутський край) 632, 1347, 1466
Ялта 867, 1049
Ямало-Ненецький національний округ 1467
Японія 120, 121, 577, 906, 984, 990, 1039, 1073, 1106, 1332, 1426, 1457, 1458, 1467
Яресківська сотня 381
Ярослав – 865
Ярославський пов. 1234
Ясельський пов. (Ясельська округа) 491, 493, 1234
Ясинувата 568
Ясси 388, 391, 403, 419, 515, 731

Науково-популярне видання

ПЕРЕЛОМ:
Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини

Діалоги з істориками

У двох книгах
Книга 2

Відповідальний редактор
Валерій СМОЛІЙ

Упорядники
Геннадій БОРЯК, Олексій ЯСЬ

Редактор
Ніна ЯЦЕНКО

Макет і науково-допоміжні роботи
Світлана БЛАЩУК, Надія ЛІСУНОВА

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
http://history.org.ua
https://www.facebook.com/history.org.ua

Підписано до друку 25.10.2022 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 51,5. Обл.-вид. арк. 52,2.
Наклад 300 прим. Зам. 41.2022 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

П27 **ПЕРЕЛОМ:** Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У двох книгах. Відпов. ред. Валерій Смолій; упоряд.: Геннадій Боряк, Олексій Ясь. Київ: НАН України. Ін-тут історії України, 2022. Книга 2. 801–1555 с.; іл.

ISBN 978-966-02-9981-8 (загальний, електронне видання)
ISBN 978-966-02-9983-2 (Кн. 2, електронне видання)

Науково-популярне видання у форматі уявного діалогу фахівців-істориків із читачами висвітлює широкий діапазон проблем з історії України від середньовічних часів до сучасності. Актуальні питання української минувшини репрезентуються у різноманітних контекстах кардинального перелому новітньої історії, пов'язаного з російсько-українською війною 2014–2022 рр.

У тривалій історичній ретроспективі розглядається багатовікова російсько-українська конфронтація, котра значною мірою визначила зміст, конфігурацію і спрямованість ранньомодерної, нової та сучасної історії України. На численних історичних сюжетах, проблемах і фактах показується вмотивованість сучасної війни, перебіг її гібридної фази, природа путінської Росії та її неоімперського проєкту, скерованого на підпорядкування пострадянського простору і його суцільну делімітацію.

Аналізується соціокультурне й посттоталітарне підґрунтя рашизму, котрий став визначальним чинником у повномасштабній військово-політичній агресії сучасної Росії проти незалежної України. Наголошується, що сучасна війна спрямована не тільки на знищення України як держави і повне розчинення української ідентичності та підміну її гібридними проекціями (малоросійською, новоросійською і т.п.), а й руйнацію сучасного світового устрою.

Для найширшого читацького загалу.

УДК 94(477):[327.88+341.324](470+571:477)